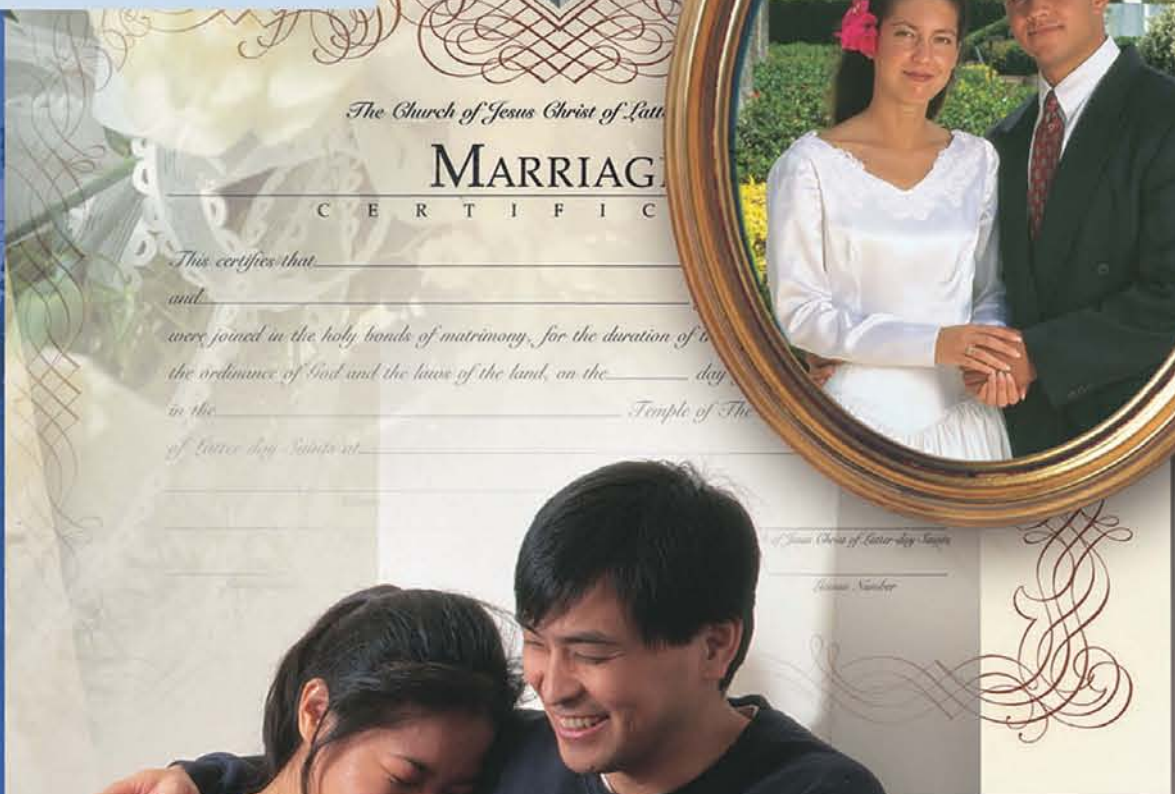
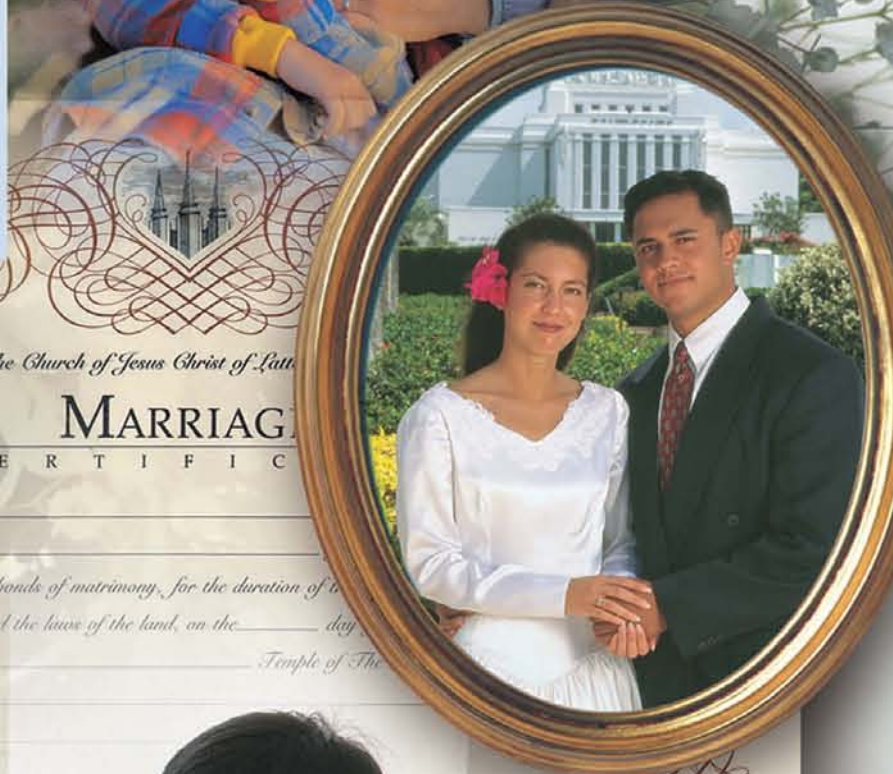

TOHI LESONI 'A E TOKOTAHA AKÓ 'I HE MALI TA'ENGATÁ

Lēsoni Fakalotu 234 mo e 235

TOHI LĒSONI 'A E TOKOTAHA AKÓ 'I HE MALI TA'ENGATÁ

Teuteu ki he Mali Ta'engatá, Lēsoni Fakalotu 234

Ko Hono Fa'ufá'u 'o e Mali Ta'engatá, Lēsoni Fakalotu 235

Teuteu'í 'e he
Potungāue Ako 'a e Siasí

Pulusi 'e he
Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, 'Iutā

‘Omi e ngaahi fakamatalá mo e fakatonutonú, kau ai e fehālaaki ‘i he taipé,
ki he CES Editing, 50 E. North Temple Street, Floor 8, Salt Lake City, UT 84150-2772 USA.
‘Ī-meilí: ces-manuals@ldschurch.org

© 2001, 2003 ‘e he Intellectual Reserve, Inc.

Ma‘u e totonu fakalao kotoa pē

Paaki ‘i he ‘Iunaiteti Siteiti ‘o ‘Ameliká

Fakangofua ‘i he lea faka-Pilitāniá: 6/03

Fakangofua ke liliú: 6/03

Liliu ‘o e *Eternal Marriage: Student Manual*

Tongan

FAKAHOKOHOKÓ

Talamu'akí

Ko Hono Faka'aonga'i 'o e Tohi Lēsoni 'a e Tokotaha Akó	ix
Taumu'a 'o e Tohi Lēsoni	ix
Fokotu'utu'u 'o e Tohi Lēsoni	ix
Mo'ui'aki e Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongoongolelé	x

Fakatōtamá

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	1
---------------------------------------	---

Ngaohikoviá

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	4
Faka'uhinga'i 'o e Ngaohikoviá	4
Tu'utu'uni Fekau'aki mo e Ngaohikoviá	4
Ngaahi Tupu'anga 'o e Ngaohikoviá	5
Ko e Faka'ehi'ehi mei he Ngaohikoviá	5

Ko Hono Fakamo'ui 'o e Ngaahi Ola Fakamamahi 'o e Ngaohikovia 'Oku Kei 'Ilongá, 'Eletā Richard G. Scott	7
---	---

Ngaahi Liliu Ke Fakahoko 'i he Nofo-Malí

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	12
Liliu ke Feangai mo e Fāmili-'i he-Fonó	12
Liliu ke Feangai mo e Ngaahi Me'a Fakapa'angá	12
Liliu ke Feangai mo e Feohi Fafale Fakaesinó	13
Ngaahi Folofola Fekau'akí	13

Fakalelé mo e Mali Ta'engatá

"Ko e Ngaahi Me'a Fakamelino 'o e Pule'angá," 'Eletā Jeffrey R. Holland	14
--	----

Fakavahavaha Fanaú

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	18
'Oku 'I ai 'Eku Fehu'i, Dr. Homer Ellsworth	20

'Ofa Faka-Kalaisí

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	23
Ngaahi Folofola Fekau'akí	23
Hoko Ko Ha Ní'ihí Ke 'Inasi 'i he Natula Faka-'Otuá	24

Tukupā

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	25
Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú, Palesiteni Gordon B. Hinckley	26
Kātaki pea 'e Hiki Hake Koe, 'Eletā Russell M. Nelson	31

Fetu'utakí

Ngaahi Folofola Fekau'akí	36
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	36
Ngaahi Fetu'utaki Fakafāmili, 'Eletā Marvin J. Ashton	37
Fakafanongo ke ke Poto Ai, 'Eletā Russell M. Nelson	41

Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Ouáú

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	44
Ko Hono Tauhi 'Etau Ngaahi Fuakavá	44
Ko Hotau Vā mo e 'Eikí 'a ia 'Oku Makatu'unga 'i he Fuakavá	46
Fānau Na'e Fā'ele'i 'i he Fuakavá Ka Kuo Heé	53
Fuakava 'o e Malí, 'Eletā Bruce C. Hafen	54

Ngaahi Tu'unga Mo'ui Totonu 'o e Teití (Faikaume'á)

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	58
Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú: Ko Hono Fakakakato Hotau Fatongia ki he 'Otuá	60

Fakamo'uí

Ngaahi Folofola Fekau'akí	69
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	69
Ki he Kau Talavou' mo e Kakai Tangatá, Palesiteni Gordon B. Hinckley	70

Natula Faikehekehe 'o e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné

Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	74
Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engatá, 'Eletā Boyd K. Packer	77

Ko e Fiefia 'o e Tu'unga Fakaefefiné, Sisitā Margaret D. Nadauld	82	Ko e Fāmili Ta'engatá, 'Eletā Robert D. Hales	119
Ko e Vete Malí		Ko e Fāmili, 'Eletā Henry B. Eyring	123
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	86	Ko e Anganofó 'i he Malí	
Ngaahi Folofola Fekau'akí	86	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	132
Ko ha Hoha'a ki he Mo'ui Fakafāmili	86	Tokāteline 'o e Anganofó	132
'Oku 'Ikai mei he 'Otuá 'a e Tupu Fakautuutu 'o e Vete Malí	86	Ko e Nunu'a 'o e Ta'eanganofó	133
Malí mo e Vete Malí, 'Eletā David B. Haight	87	Ngaahi Tokateu 'e Tokoni ki he Faka'ehi'ehi mei he Ta'eanganofó	134
Akó		Me'a Fakapa'angá	
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	91	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	136
Teuteu ki he Kaha'ú	91	Taha 'i he Pa'angá: Fakahinohino Ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga 'a e Fāmili, 'Eletā Marvin J. Ashton	136
Mahu'inga 'o e Akó ki he Kakai Fefiné	92	Mānumanú, Siokitá mo e Fakahōhōlotó, 'Eletā Joe J. Christensen	142
Tu'unga Tatau 'a e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné		Ngaahi Fakava'e ki he Mali Ta'engatá	
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	93	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	146
'Ilo Ta'engatá		Ko e Konisitūtone ki ha Mo'ui Haohaoa, Palesiteni Harold B. Lee	146
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	96	Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia, Palesiteni Gordon B. Hinckley	149
Ko e Fāmili: Ko Ha Fanongonongo ki Māmani		Ko Hono Tanumaki 'o e Ngaahi 'Ulungāanga Faka-'Otuá, 'Eletā Joseph B. Wirthlin	153
Ko e Fāmili: Ko Ha Fanongonongo ki Māmani, Ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí pea mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá	99	Ko e Fiefia 'i he Nofo-Malí	
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	100	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	157
Tefito'i Mo'oni 'o e Tuí	100	'Oku 'Omi 'e he Nofo-Malí 'a e Fiefia mo e Nēkeneká	157
Tefito'i Mo'oni 'o e Lotú	102	'Oku Feinga 'a Sētane Ke Faka'auha 'a e Fiefiá	158
Tefito'i Mo'oni 'o e Fakatomalá	103	Ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá	
Tefito'i Mo'oni 'o e Fa'a Fakamolemolé 'i he Nofo Malí	105	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	160
Fa'a Fakamolemolé: Ko e Tumu'aki ia 'o e 'Ofá, 'Eletā Marion D. Hanks	106	Tau'atāiná	
Tefito'i Mo'oni 'o e Fekaka'apa'apa'akí	108	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	162
Tefito'i Mo'oni 'o e Manava'ofá	109	Ko e Feohi Fafale (Intimacy) 'i he Nofo-Malí	
Tefito'i Mo'oni 'o e Ngāu'é	110	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	164
"Tuku Atu Ho Mālohí Ki He Ngāu'é," 'Eletā Neal A. Maxwell	112	Potufolofola Fekau'akí	164
Tefito'i Mo'oni 'o e Ngaahi 'Ekitiviti 'Oku Fakatupulakí	116	Ko e Feohi Fafale Fakaesinó kuo Tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá	164

Ko e Feohi Fafale Fakasino 'i he Malí Pē . . .	165	Ko e Hā 'Oku Tau Mali ai 'i he Temipalé? 'Eletā John A. Widtsoe	212
Ngaahi Taumu'a 'o e Feohi Fafalé	165	Ko e Malí, 'Eletā Boyd K. Packer	215
Ngāue Hala'aki e Feohi Fafale Fakaesinó . . .	166	Ko e Nofo-Malí 'i he Kotoa 'o e Mo'uí	
Ko e Fauniteni 'o e Mo'uí, 'Eletā Boyd K. Packer	166	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	219
Ko Sisū Kalaisi		Ko Hono Fakatupulaki 'o e Nofo-Malí, 'Eletā James E. Faust	219
Ko e Kalaisi Mo'uí: Ko e Fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetoló	174	Fakamanatu 'o e Ta'u 60 'o e Nofo-mali 'a Palesiteni mo Sisitā Hingikelí, Dell Van Orden	222
Ko Hono 'Ilo'i 'o e Ngaahi Me'a Fakalaumālié		Ko Hono Fili Hoto Malí	
Ko Hono Ma'u 'o e 'Ilo Fakalaumālié, 'Eletā Richard G. Scott	176	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	224
Nofo Fakataha Kae 'Ikai Malí		Ko Hono Mahu'inga 'o e Fili Fakapotopotó	224
Potufolofola Fekau'akí	181	Fekau'aki mo Hono Puipuitu'á	224
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	181	Ko e Tokotaha Totonú	224
Ko e 'Ofá		Ko e Fōtunga ki Tu'á mo e Faka'ofa'ofa 'i Lotó	226
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	183	Fale'i ma'á e Kakai Fefine Te'eki Malí	226
Potufolofola Fekau'akí	183	Fale'i ma'á e Kakai Tangata Te'eki Malí	227
Ko e hā 'a e 'Ofa Mo'oní?	183	Ko e Fatongia 'o e Lotú mo e Fakahā Fakatāutahā	227
Ko e hā ha Ní'ihí 'o e Ngaahi Loi Fekau'aki mo e 'Ofa Mo'oní?	185	Ko Hono Kumi 'o e Tokotaha Totonú	228
'Oku Kaunga Fēfē 'Etau 'Ofa ki he 'Otuá ki He'etau Malava Ko Ia ke 'Ofa ki he Ní'ihí Kehé?	187	Ngāue Fakafaifekau pe Mali?	228
Ko e hā e Fa'ahinga 'Ulungāanga 'e Tokoni Ki hono Fakatupulaki 'o e 'Ofa Mo'oní 'i he Ngaahi Fetu'utakí?	187	Ko Hono Fai 'o e Filí 'i he Taimi Totonú	229
" 'Oku Founa Fēfē 'Eku 'Ofa 'Iate Koé?" 'Eletā Jeffrey R. Holland	188	Tau'atāina ke Filí pe Ko e ue'i 'a e Laumālié? 'Eletā Bruce R. McConkie	230
Ko Ha Feohi 'o e 'Ofa mo e Femahino'aki, 'Eletā Marlin K. Jensen	193	Ko e Tu'unga Matu'otu'á	
Ko e Mali Ki he Nofo Ta'engatá		Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	236
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	199	Ngaahi Fatongia mo e Ngaahi Tufakanga Fakalangi 'o e Kakai Tangatá	
Fakalalakala Ta'engatá	199	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	238
Ko e Fuakava Fo'ou mo Ta'engata 'o e Malí	199	Tamai, Fakakaukau'i Ho'o Ngaahi Founá, tohitufa	238
Ko Kinautolu 'Oku 'Ikai Malí	200	Ki he Ngaahi Tamai 'i 'Isilelí, Palesiteni Ezra Taft Benson	241
Malí mo e Veté, Palesiteni Spencer W. Kimball	201	Ko e Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamai Anga-Mā'oni'oní, Palesiteni Howard W. Hunter	245
Ko Ia Kuo Fakataha'i 'e he 'Otuá, Palesiteni Gordon B. Hinckley	207	Mo'ui Taau mo e Finemui Te Mo Mali 'i ha 'Ahó, Palesiteni Gordon B. Hinckley	249

Ko Hotau Fatongia Toputapu ke Faka'apa'apa'i e Hou'eiki Fafiné, 'Eletā Russell M. Nelson	252	Ko e Fatongia 'o e Fa'eé	301
Ko e Ngaahi Nima 'o e Ngaahi Tamaí, 'Eletā Jeffrey R. Holland	256	Fakatonutonu 'i he 'Ofa	302
'Ulungāanga Ma'á mo e Teunga Tāú		'Oku Teuteu'i 'a e Ngaahi Mātu'á 'e he Anga-Mā'oni'oni Fakatāutahá	302
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	261	Ko Hono Fakamoleki ha Taimi ma'á e Fānaú	304
Ngaahi Ola 'o e Talangofuá pe Talangata'á	263	Ko e Tukupā Ma'ongo'onga Taha 'i he Māmaní—Hoko ko ha Mātu'a Leleí, 'Eletā James E. Faust	305
Teunga Tāú	264	Palani 'o e Fakamo'uí	
Fakakaukau Taau	265	"Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Dallin H. Oaks	309
Lea Taau	265	Ponokalafí	
Teunga Taau	265	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	315
'Ulungāanga Tāú	266	Uesia 'Oku Fai 'e he Ponokalafí ki he Teití, Nofo-malí mo e Fāmilí	315
Tui 'a e Teunga Tau Kakato 'o e 'Otuá, Palesiteni Harold B. Lee	266	Hele'uhilá mo e Vitioó	318
Ko e Fono 'o e Angama'á, Palesiteni Ezra Taft Benson	271	Loto-híkisiá	
'Ōfisi 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí, tohi ki he Kāingalotu kotoa 'o e Siasí	274	Ko Hono Fufulu 'o e Loto Ipú, Palesiteni Ezra Taft Benson	320
Ko Hotau 'Ātakai Fakaeangama'á, 'Eletā Boyd K. Packer	275	Vakai Telia 'a e Loto-híkisiá, Palesiteni Ezra Taft Benson	321
Angama'a Fakafo'ituituí, 'Eletā Jeffrey R. Holland	278	Ngaahi Tefito'i Mo'oni	
Ko e Ngāue 'a e Ngaahi Fa'eé 'o Mavahe mei 'Apí		Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	327
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	283	Ngaahi Me'a Ke fakamu'omu'á mo Hono 'Ai ke Potupotutataú	
Tu'unga Fakamātu'á: Ko Hono Fa'u 'o ha 'Api 'Oku Uho'aki 'a e Ongongoleleí		Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	329
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	288	Ngaahi Me'a Fakalaumālie ke Fakamu'omu'á	329
Ko e Lavame'a 'a e Mātu'á	288	Ngaahi Me'a Fakafāmilí ke Fakamu'omu'á	330
Efiafi Fakafāmilí 'i 'Apí	291	Ko ha Tohi ki he Kāingalotu 'o e Siasí mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí	330
Ngaahi Founa 'o e Fakataha Alēlea Fakafāmilí	292	Ngaahi Mātu'a 'i Saioné, Palesiteni Boyd K. Packer	331
'Oku Faitāpuekina e Fānaú 'e he Nofo-Mali 'Oku Leleí	293	Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie Ma'u 'o e Mo'uí, 'Eletā M. Russell Ballard	335
Tauhi Fānaú: Ko ha Tūkufua Ta'engata	294	Ko Hono Veteki 'o e Palopalema 'i he Nofo-Malí	
Ko e Fiefia 'i he Hoko ko ha Mātu'á	295	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	338
Ko Hono Ako'i 'o e Ongongoleleí ki he Fānaú	296	Ko e Malí mo e Palani Lahi 'o e Fiefiá, 'Eletā Joe J. Christensen	339
Ko Hono Ako'i 'o e Fānaú ke Ngāué	298		
Ko e Fatongia 'o e Tamaí	300		

Ko Hono Ikuna'i 'o e Kehekehe 'i he Fakakaukau: Ko e Founga ke Ma'u ai 'a e Uouangatahá 'i he Nofo-Malí, 'Eletā Robert E. Wells	342	Mo'ui Leleí	389
Ko Ha Akonaki Fakaepalōfita		Ngāue Ma'u'anga Mo'uí mo e Ngaahi Me'a Fakapa'angá	389
Ma'u 'a e Malu 'i he Fale'í, 'Eletā Henry B. Eyring	346	Ngaahi mo Tauhi 'o e Koloa Uelofea 'i 'Apí	391
Fetokanga'aki Pē 'a e Tangata mo e Tangata, Fefine mo e Fefine		Ngaahi 'Ahi'ahi 'a Sētané mo e Tangata Fakakakanó	
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	350	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	393
Fetokanga'aki Pē 'a e Tangata mo e Tangatá, Fefine mo e Fefiné, 'Eletā Dallin H. Oaks	350	Ko Hotau Anga Fakasivilaise 'oku Faka'au ke Molé, Palesiteni Gordon B. Hinckley	394
Mali Fakahomosekisuálé		Mapule'i Ho'o Loto 'Itá, Palesiteni Gordon B. Hinckley	396
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	361	Li'aki 'a e Tangata Fakakakanó, Ka Ke Lava 'o Ikuna, 'Eletā Neal A. Maxwell	397
Siokitá		Ngaahi Folofola Fekau'akí	401
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	363	Ngaahi Talatukufakaholo 'a e Ngaahi Tamaí	
Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kitá		Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	402
Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kitá, 'Eletā Boyd K. Packer	364	Ko Hono Tauhi 'o e Ngaahi Talatukufakaholo 'Oku Mā'oni'oní	402
Hoko 'o Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kita, 'Eletā L. Tom Perry	367	Ngaahi Sipinga 'o e Ngaahi Talatukufakaholo Halá	403
Ngaahi Mātu'a 'Oku Nofo Tāutahá		Ko Hono Ikuna'i 'o e Ngaahi Talatukufakaholo Halá	403
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	371	Ko e Talatukufakaholo 'a 'Enau Ngaahi Tamaí, 'Eletā Marion D. Hanks	404
Teuteu ki he Temipalé		Ko e Falalá 'i he Nofo-Malí	
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	374	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	408
Mo'ui Taau ke Hū 'i he Temipalé	374	Falalá	408
Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Fatongíá	374	Faka'apa'apa, Mateaki mo e Uouangataha 'Oku Lahi Angé	408
Ngaahi Faka'ilonga 'o e Temipalé	374	Uouangatahá	
Taumu'a 'o e Temipalé	375	Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	410
Ma'u 'o e Mahino Fekau'aki mo e 'Enitaumení	375	Mahu'inga 'o e Uouangatahá 'i he Nofo-Malí	410
Ngaahi Fokotu'utu'u 'o ha Mali Temipale	376	Ko Hono A'usia 'o e Uouangatahá 'i he Fekumi ki he 'Eikí mo 'Ene Mā'oni'oní	410
Ngaahi Lao 'o e Fonuá	376	Ko Hono A'usia 'o e Uouangatahá 'i he 'Ofa Faka-Kalaisí	410
Ngaahi Founga 'a e Siasí	376		
Ko e Temipale Mā'oni'oní, Palesiteni Boyd K. Packer	379		
Ko e Kāmeni 'o e Temipalé: "Ko Hano Fakahā ki Tu'a 'o ha Tukupā 'i he Lotó," 'Eletā Carlos E. Asay	383		
Mateuteu Fakatu'asinó			
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	389		

Ko Hono A'usia 'o e Uouangatahá 'i he 'Ofa Mateakí	411	Hou'eiki Fafine 'o e Siasí, Palesiteni Gordon B. Hinckley	425
Ko Hono A'usia 'o e Uouangatahá 'i he Fetu'utaki Leleí	411	Ko e Fiefia 'o e Mo'ui 'aki e Palani Lahi 'o e Fiefiá, 'Eletā Richard G. Scott	429
Ngaahi Tāpuaki 'o e Uouangatahá	411	Ko e Kakai Fefine Kitautolu 'o e 'Otuá, Sisitā Sheri L. Dew	433
Ngaahi Ngafa mo e Ngaahi Fatongia Fakalangi 'o e Hou'eiki Fafiné		"Ko e Me'a Pē Taha 'Oku 'Aongá": Hoko Ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange Kia Kalaisi, Sisitā Patricia T. Holland	436
Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí	413	Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Na'e Faka'aonga'í	445
Ko e Ngāue Fakalangi 'a e Hou'eiki Fafiné . .	413	Fakahokohoko Fakamotu'aleá	447
Ko e Hā 'a e Tokotaha Tokoni?	416		
Ko e Fatongia 'o e Kau Fafine Angatonú, Palesiteni Spencer W. Kimball	416		
Ki he Ngaahi Fa'ē 'i Saioné, Palesiteni Ezra Taft Benson	419		

TALAMU‘AKÍ

*‘Oku ou ako‘i kiate kinautolu
‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni
totonú, pea tukuange ke nau
pule‘i pē ‘a kinautolu.*

—Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá

KO HONO FAKA‘AONGA‘I ‘O E TOHI LĒSONI ‘A E TOKOTAHA AKÓ

Ko e tohi lēsoni ko ‘ení ko hano fakatahataha‘i mai ia ‘o ha ngaahi me‘a ke lau ‘e he tokotaha akó ki ha ongo kalasi ‘inisititiuti fakalotu ‘e ua:

- Lēsoni Fakalotu 234, “Teuteu ki he Mali Ta‘engatá”
- Lēsoni Fakalotu 235, “Ko Hono Fa‘ufa‘u ‘o e Mali Ta‘engatá”

TAUMU‘A ‘O E TOHI LĒSONÍ

Ko e ngaahi me‘a ke lau ‘e he tokotaha akó, ko hano fakatahataha‘i ia ‘o ha ngaahi akonaki fekau‘aki mo e teití pea mo e malí ‘o hangē ko hono akonaki‘aki ‘e he kau palōfita ‘o e kuo hilí mo e lolotonga ní, kau taki ‘o e Siasi, pea mo e folofolá. ‘Oku ‘omi ‘e he tohi lēsoní ni ‘a e faingamālie ke lau ai ‘e he kau akó ‘a e ngaahi lea kuo vahe ke lau ki mu‘a ‘i he kalasi takitaha koe‘uhí ke nau lava ‘o mateuteu lelei ange ai ke kau mo tokoni ki he fealēlea‘akí mo e ngaahi ‘ekitiviti ‘oku fai ‘i lokiakó.

‘I he mahino ki he kau akó mo nau mo‘ui‘aki e ngaahi akonaki ‘a e kau palōfitá kau ki he teití, malí, mo e mo‘ui fakafāmilí, te nau mateuteu lelei ange ai ke pule‘i ‘enau mo‘uí ‘aki e ngaahi tefito‘i mo‘oni totonú pea muimui ‘i he palani lahi ‘o e fiefiá ‘a e ‘Eikí. Na‘e to‘o e tefito‘i fakahinohino ki hono filifili ‘o e ngaahi akonaki ke ngāue‘aki ‘i he tohi lēsoni ko ‘ení mei he “Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani.” ‘Oku pehē ‘i he fanongonongó: “Ko e fiefia ko ia ‘i he mo‘ui fakafāmilí ‘oku meimei ke toki a‘usia pē ia ‘i he taimi kuo langa ai ‘a e fāmilí ‘i he ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí” (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

FOKOTU‘UTU‘U ‘O E TOHI LĒSONÍ

‘Oku fokotu‘utu‘u e tohi lēsoni ‘a e tokotaha akó ‘o fakatatau ki he tefitó. ‘Oku ‘i ai mo ha fakahoko-hoko ‘okú ne fakafekau‘aki ha ngaahi fakamatala kau ki ha ngaahi tefito lahi hake he tefito pē ‘e tahá.

‘Oku hiki mo ha fa‘ahinga fakamatala lahi ‘i he ‘ulu‘i fakamatala fekau‘aki mo e tefitó. ‘Uluakí ko e “Ngaahi Akonaki Kuo Filifilí,” ‘a ia ko ha ngaahi kongá ‘o e ngaahi lea pe fakamatala fekau‘aki mo e tefito ko iá. ‘Oku fa‘a ‘oatu e ngaahi fakamatala ko ‘ení ‘i he ‘ulu‘i fakamatala ‘oku fekau‘aki mo e tefitó.

Ko e fa‘ahinga fakamatala hono uá ko ha lea kakato na‘e fai fekau‘aki mo e tefito kuo filí. Ko e ngaahi tefito lahi ia kuo ‘osi filifili ki ai ha ngaahi akonaki pea mo ha lea kakato ‘e taha pe lahi ange ai. ‘Oku fakamamafa‘i ‘e he fa‘ahinga fokotu‘utu‘u ko ‘ení ki he tokotaha ‘okú ne lau iá ‘a e fono ‘o e kau fakamo‘oní. Na‘e ako‘i ‘e ‘Eletā Henelí B. ‘Aealingi, ko e mēmipa ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘a hono mahu‘inga ‘o e fono ‘o e kau fakamo‘oní:

“Kuo ‘omi ha akonaki ‘i hotau kuongá ni ko ha fakatokanga fekau‘aki mo e feitu‘u ke tau ma‘u ai ‘a e malu mei he faiangahalá mo e mamahí. Ko e taha ‘o e ngaahi kī ke ‘ilo‘i ai e ngaahi fakatokangá ni ko hono toutou lea‘akí. Hangē ko ‘ení, kuo laka hake ‘i he tu‘o tahá ho‘omou fanongo ki he me‘a ‘a hotau palōfitá ‘i he ngaahi konifelenisi lahí ‘o pehē te ne faka‘aonga‘i e lea ‘a ha palōfita ki mu‘a ‘a ia ‘e hoko ko e fakamo‘oni hono ua, pe fakamo‘oni hono tolu ‘i he taimi ‘e ni‘ihi. Kuo tau ‘osi takitaha fanongo ki he fale‘i ‘a Palesiteni Kimipolo kau ki he mahu‘inga ‘o e fa‘eé ‘i he ‘apí pea hili ko iá ‘oku tau toe fanongo ki hano faka‘aonga‘i ‘e Palesiteni Penisoni ‘ene leá, pea tau toe fanongo pē ki hano faka‘aonga‘i ‘e Palesiteni Hingikelí ‘ena leá fakatou‘osi. Na‘e tohi ‘e he ‘Aposetolo ko Paulá ‘o pehē “‘i he ngutu ‘o e fakamo‘oni ‘e toko ua pe toko tolú, ‘e fakamo‘oni‘i ‘a e lea kotoa pē’ (2 Kolinitō 13:1). Ko e taha ‘o e ngaahi founa ‘e ala lava ai ke tau ‘ilo‘i ‘oku mei he ‘Eikí ‘a e fakatokangá, ko hono fokotu‘u ko ia e fono ‘o e kau fakamo‘oní, ‘a e kau fakamo‘oni kuo ‘osi fakamafai‘i. ‘I he taimi ‘oku hangē ka toutou lea‘aki ai e ngaahi lea ‘a e kau palōfitá, ‘oku totonu leva ke ne ma‘u ‘etau tokangá pea fonu hotau lotó ‘i he fakafeta‘i ‘oku tau mo‘ui ‘i ha kuonga mohu tāpuaki pehe ni.

“ ‘Oku ‘uhingamālie kiate kinautolu ‘oku mālohi ‘enau tuí ‘a e akonaki ko ia ‘a e kau palōfitá ke tau

fekumi ki he hala ki he mo'ui malú" (i he Conference Report, Apr 1997, 32; pe *Ensign*, May 1997, 25).

MO'UI'AKI E NGAHI TEFITO'I MO'ONI 'O E ONGOONGOLELEÍ

Ko Hono Pule'i 'Etau Mo'ui 'aki e Ngaahi Tefito'i Mo'oni

Na'e akonaki 'a Palesitani 'Eselā Tafu Penisoni 'o pehē: "Ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga taha 'e lava ke mou fai. . . ko hono fakafemo'uekina'i homou taimi 'i hono lau e folofolā. Fekumi fakamaatoato 'iate kinautolu. Keinanga 'i he ngaahi folofola 'a Kalaisi. Ako e tokātelinē. 'Ai ke mou 'ilo'i lelei e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku 'i ai'" ("The Power of the Word," *Ensign*, May 1986, 81).

Na'e pehē 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti, ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā: "I ho'o fekumi ki he 'ilo fakalaumalié, fekumi ki he ngaahi tefito'i mo'oni. Hanga 'o fakamavahevahe'i fakalelei kinautolu mei he fakamatala faka'auliliki 'oku faka'aonga'i ke fakamatala'i'aki kinautolu. Ko e ngaahi tefito'i mo'oni ko ha mo'oni tukupau ia 'e lava ke faka'aonga'i ki ha ngaahi tūkunga kehekehe. 'Oku hanga 'e he tefito'i mo'oni 'oku mo'oni 'o fakamahino'i mai e ngaahi fili 'oku tau fai neongo e ngaahi tūkunga 'oku fakapuputu'u mo faingata'a tahā. 'Oku mahu'inga ke tau feinga mālohi ke fokotu'utu'u e mo'oni 'oku tau tākaki māi ke hoko ko hano fakamatala'i faingofua pē 'o e tefito'i mo'oni'" (i he Conference Report, Oct. 1993, 117; pe *Ensign*, Nov. 1993, 86).

'Oku mahu'inga 'a hono 'ilo'i mo mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni totonú ki he mo'ui fiefiá mo e nofomali fiefiá. 'Oku kau 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí 'a e tokātelinē, ngaahi fekaú, ngaahi fuakavá, ngaahi ouaú, mo e ngaahi akonakí. Neongo ia, 'oku 'uhinga 'a e tefito'i mo'oni 'i he tohi lēsoni ko 'ení ki ha mo'oni 'o e ongoongoleleí 'okú ne 'omi 'a e akonaki mo e fakahinohino ki he 'ulungāngā.

Kuo Pau Ke Fakakakato 'Etau Tafa'aki

'Oku fa'a lava ke vahevahe e ngaahi tefito'i mo'oni ki ha kongā lalahi 'e ua: ko e kapau mo e hili ange iá. Ko e kapau ko hano fakamatala'i ia 'o e akonaki fakalūkufua mei he 'Eikí. Ko e hili ange iá ko e ola ia kuo tala'ofa'aki ki ha talangofua pe talangata'a ki he akonaki ko iá.

Na'e ui 'e he 'Otuá 'a e Lea 'o e Potó "ko ha tefito'i mo'oni mo hano tala'ofa" (T&F 89:3). 'Oku 'uhinga e kongā kapau ki he akonaki ko ia ke tauhi hotau sinó ke ma'a fakatu'asino mo fakalaumalié. 'Oku tala'ofa mai leva 'e he kongā hili ange iá 'a e mo'ui lelei, poto, ivi, mo ha ngaahi tāpuaki kehe.

'Oku tauhi 'e he 'Eikí 'a 'Ene ngaahi tala'ofa: "Ko au, ko e 'Eikí, 'oku ou ha'isia 'o ka mou ka fai 'a e me'a 'oku ou lea'aki; ka 'o ka 'ikai te mou fai 'a ia 'oku ou lea'aki, 'oku 'ikai hamou tala'ofa" (T&F 82:10). Kuo pau ke tau fai 'etau kongā kae lava ke tau fe'unga ke ma'u e ngaahi tāpuaki (vakai, T&F 130:20–22). 'Oku totonu foki ke tau manatu'i 'e fakapapau'i 'e he 'Otuá 'a e kongā hili ange iá 'o fakatatau ki He'ene fakapotopotó kae 'ikai fakatatau ki he me'a 'oku tau 'amanaki atu ki ai.

'Oku 'ikai ako'i pe tohi'i ma'u pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'i he founga kapau-hili ange iá. Hangē ko 'ení, 'oku 'ikai ke lea'aki ma'u pē 'e he Kau Taki Mā-'olungā 'o pehē "kapau te mou tui, hili ange iá te mou ma'u e mālohi 'o e 'Eikí 'i ho'omou mo'ui." Ka te nau 'omai ha ngaahi fakatātā te ne faka'ali'ali mai e tui pe faka'ai'ai kitautolu ke tau faivelenga.

'Oku 'Atā ki he Māmani e Ngaahi Tefito'i Mo'oni 'o e Ongoongoleleí

'Oku 'atā ki he māmani kotoa e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí—'oku nau mo'oni 'i he tūkunga kotoa pē, 'i he fonua kotoa pē, 'i he taimi kotoa pē. 'Oku mo'oni tatau pē 'a e ngaahi tefito'i mo'oni na'e fakahā kia 'Ātama 'i he kamata'anga 'o e māmani, mo ia 'i he ngaahi 'aho kimui ní. 'Oku tau ma'u ha kau palōfita, 'a e folofolā, mo e ivi 'o e Lau-mālie Mā'oni'oni ke tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i pea faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni totonú.

Fakamatala Fakanounou

Ko e tefito'i mo'oni ko ha mo'oni ia 'oku tu'uloa, ko ha fono, pe tu'utu'uni 'e lava ke ke faka'aonga'i ke fakahinohino'i koe 'i ho'o ngaahi fili. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he ngaahi tefito'i mo'oni ke tau faka'aonga'i e ngaahi tokātelinē 'o e ongoongoleleí 'i he'etau mo'ui faka'ahó. 'Oku nau 'omi ha maama ke huluhulu'aki hotau halá 'i mu'a 'iate kitautolu 'i ha māmani 'oku fakautuutu ai 'a e puputu'ú mo e faiangahalá.

FAKATŌTAMÁ

‘Oku kovi e fakatōtamá, ka ‘oku hoko tonu mo fulikivanu ia, pea ‘oku mafola ‘i he funga māmaní.

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e fakatōtamá ko ha kovi ia ‘oku fakautuutu ki he lahi ange pea ‘oku mau fakafepaki’i ia. Ko e mo’oni ‘e faingata’a ke fai hano fakatonuhia’i ‘o e angahala fakamanavahē ko ia ko e teuaki fakatōtamá. ‘Oku meimei ke faingata’a ha fakakaukau atu ‘e fakahoko ha fakatōtama koe’uhí pē ke lelei ho ongoongó pe ‘oua na’á ke mā ai, ke ta’ofi ha’ane hoko ha maumau pe kaunga kovi kiate koe, pe ke ke hao ai mei he fatongia ko iá. ‘E lava fēfē ke kau atu ha taha ki he fa’ahinga tafa ko ‘ení ‘aki ha’ane fakapa’anga ia pe poupou’i? Kapau ‘e lava ke fakatonuhia’i ha ngaahi tūkunga hāhāmolofia ‘oku makehe, ko e mo’oni ‘e hāhāmolofia ‘ene hokó. ‘Oku mau fakamu’omu’a ia ‘i he lisi ‘o e ngaahi faiangahala ‘oku mau fakatokanga mālohi ki he kakai ke ‘oua na’a nau faí.

“ ‘Kuo pau pē ke lau e fakatōtamá ko e taha ‘o e ngaahi founa fakalielia mo faiangahala taha ‘i he kuongá ni, ‘a ia ‘oku tau mamata ai ki he fakamo’oni fakamanavahē ‘o e ngaahi me’a kuo fakangofua ‘o hoko ai mo e ta’eangama’a fakasekisuálé.’ (*Priesthood Bulletin*, February 1973, p. 1.)” (‘i he Conference Report, Apr. 1974, 8; pe *Ensign*, May 1974, 7).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Fehu’i 3: Ko e hā ho’o fakakaukau ki he fakatōtamá?”

“Fakatatau mo e fakamatala ‘a e Senitā ki he Mapule’i mo e Faka’ehi’ehi mei he Ngaahi Mahakí, na’e laka hake ‘i he fakatōtama ‘e 1,200,000 na’e fakahoko ‘i he ‘Iunaiteti Siteití pē ‘i he 1995. Ko e hā e me’a kuo hoko ki he’etau faka’apa’apa’i ‘a e mo’ui ‘a e tangatá? ‘E lava fēfē ke faka’ikai’i ‘e ha kakai fefine mo e kakai tangatá ‘a e me’afoaki mahu’inga ‘o e mo’ui, ‘a ia ko hono kamata’angá pea mo hono natulá ‘oku faka-‘Otua iá?

“‘Oku fakafo mo’oni ‘ete vakai ki ha tamasi’i. ‘Oku fakafo ‘ete vakai ki ha ki’i valevale toki fānau’i mai. ‘Oku ‘ikai mo ha toe mana ‘e lahi hake ka ko hono fakatupu ‘o ha mo’ui.

“Ko e me’a palakū mo fakalielia ‘a e fakatōtamá, ko ha me’a ia ‘okú ne tuku hifo ‘a e mo’ui ki he tu’unga mā’ulalo, ko ha me’a kuo pau pē ke ne ‘omi ‘a e mamahí, loto-mamahí mo e faka’ise’isá.

“Neongo ‘oku ‘ikai ke mau tali ‘a e fakatōtamá, ka ‘oku fakangofua ia ‘i he ngaahi taimi ‘oku hoko ai ha feitama ko e tupu mei ha angahala fakamala’ia pe ko e tohotoho, ‘o ka pēhē ‘e he kau toketaá ‘oku tu’u fakatu’utāmaki e mo’ui ‘a e fa’eé, pe ko e taimi ‘oku pēhē ai ‘e he kau toketaá ‘oku hoko ha ngaahi maumau fakaesino lahi ki he pēpēe pea he ‘ikai ke ne mo’ui ‘o ka fā’ele’i mai.

“Ka ‘oku tātātaha ‘ene hoko ha me’a peheni, pea ‘oku toki mahu’inga pē ke lau ki ai kapau ‘e hoko. ‘I he taimi ‘oku hoko ai e ngaahi me’a pehení, ‘oku fai leva ‘a e kole kiate kinautolu ‘oku kaunga tonu ki ai ke nau talanoa ki ai mo ‘enau kau taki lakanga fakataula’eiki ‘i honau feitu’ú pea ke nau lotu fakamātoato ke fakahā mai ‘a e me’a ‘oku totonu ke nau faí pea nau toki hoko atu ‘o fai ha fa’ahinga me’a.

“‘Oku ‘i ai e founa ia ‘oku toe lelei ange.

“Kapau ‘oku ‘ikai ha fakakaukau ke mali mo e tangata ‘oku fai ki ai ‘a e feitamá, pea ‘e iku ‘o nofo toko taha pē ‘a e fa’eé, ‘oku ‘i ai leva ha founa ‘e taha ko hono tuku atu ‘a e pēpēe ke ohi ‘e ha ongo mātu’a te na ‘ofa mo tokanga’i lelei iá. ‘Oku tokolahi ‘aupito ha ngaahi mātu’a ‘i ha ngaahi ‘api lelei ‘oku nau fie ma’u ha fānau ka ‘oku ‘ikai ke nau fanau” (‘i he Conference Report, Oct. 1998, 91–92; pe *Ensign*, Nov., 71).

“Ko kimoutolu ngaahi uai’i mo e ngaahi fa’eé, ko e ma’uma’uluta-‘anga kimoutolu ‘o e fāmilí. ‘Oku mou fā’ele’i mai e fānau. Hono ‘ikai ko ha fatongia kāfakafa mo toputapu ia. Na’e fakahā mai kiate au ne fe’unga mo ha fakatōtama ‘e 27 miliona ne fakahoko ‘i he ‘Iunaiteti Siteití ‘ata’atā pē ‘i he vaha’a ‘o e 1972 mo e 1990. Ko e hā kuo hoko ki he’etau fakamahu’inga’i hono toputapu ‘o e mo’ui ‘a e tangatá? ‘Oku kovi e fakatōtamá, ka ‘oku hoko tonu mo fulikivanu ia, pea ‘oku mafola ‘i he funga māmaní. ‘Oku ou kole ai ki he hou’eiki fefine ‘o e Siasí ke nau ta’ofi ia, tuku ia ki mui, pea fakamama’o mei he ngaahi tu’unga felotoi ‘oku faka’alinga lelei. Mahalo ‘e ‘i ai ha ngaahi tu’unga hāhāmolofia ‘e ni’ihi ‘e lava ‘o hoko ai, ka ‘oku tātātaha pea lahi ange pē hano fehu’ia. Ko e

ngaahi fa'ē kimoutolu 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 'a ia 'oku toputapu 'enau mo'uí. Ko hono malu'í kinautolú ko ha fatongia ia mei he langí he 'ikai lava ke le'ei" ("A'eva 'i he Maama 'a e 'Eiki," *Ensign*, Nov 1998, 99).

'Eletā Boyd K. Packer

"Neongo pe ko e hā e me'a 'e ala kātaki'i 'e he ngaahi lao 'a e tangatá, ka ko e ngaahi maumau-fono mamafa 'aupito 'a hono faka'auha 'o e mo'ui 'oku ta'ehalaí 'i he fakatōtamá, 'a hono ngāue hala'aki e mālohi 'o e fakatupú, pea mo hono ngaohikovia 'o e fānau ikí. He 'oku hanga 'e he ngaahi ngāue ko 'ení 'o fakapapau'i e iku'anga 'o ha fānau ta'ehalaia 'oku 'ikai ke nau lava 'o fai ha me'a ma'anautolu" ('i he Conference Report, Oct. 1986, 21; pe *Ensign*, Nov. 1986, 18).

"'Oku 'ikai mo ha toe taimi 'e taukave'i mālohi ange ai 'a 'ete totonu ki he'ete filí 'o hangē ko e fakatōtamá. Ko 'ene fai pē ha fili ke fakahoko 'eni, pea kuo 'osi hoko ha feitama, he 'ikai toe lava hano fakafoki 'o e fili ko iá. Ka 'oku kei 'i ai pē ha ngaahi fili ke fai; 'e 'i ai ma'u pē ha fili ko e lelei tahá ia.

"'I he taimi 'e ni'ihī kuo maumau'í ai e fuakava 'o e malí; ka ko e lahi tahá na'e 'ikai fakahoko ha fuakava ia. Pe na'e fakahoko ha mali pe 'ikai, 'oku 'ikai ko e fakatōtamá ia ko ha fili ke fai fakafo'ituitui. 'Oku meimei ke kau ki ai e mo'ui 'a ha toko tolu.

"'Oku talamai 'e he folofolá, 'Oua na'á ke . . . fakapō, pe fai ha *fa'ahinga* me'a pehē' (T&F 59:6; ko e tokí tānaki atu hono fakamamafa'í).

"Ko e me'a mahino pē 'a e 'oua na'á ke' fakatōtamá ia tuku kehe kapau na'e tupu 'a e feitamá mei he hia fakalielia 'o e fakamala'ía pe tohotohó pe fakamo'oni'í 'e ha kau ma'u mafai fakafaito'o ala falala'anga 'e fakatu'utāmaki 'eni ki he mo'ui 'a e fa'eé pe 'oku hoko ha ngaahi maumau fakaesino lahi ki he pēpē pe 'e 'ikai ke ne mo'ui 'o ka fānau'í maí. Na'a mo e ngaahi tūkunga ko 'eni 'oku faka'atā maí, 'e fie ma'u ha lotu fakamātoato lahi ki hono fai 'o e fili 'oku totonú.

"'Oku tau fehangahangai mo e ngaahi fili mamafa pehení he ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá" ('i he Conference Report, Oct. 1990, 108; pe *Ensign*, Nov. 1990, 85).

"'Oku 'ikai te u 'ilo'í ha angahala fekau'aki mo e tu'unga mo'ui angama'á 'e ta'elava ke fakamolemole'í ai kitautolu. Te u fakakau pē ki ai mo e fakatōtamá" ('i he Conference Report, Apr. 1992, 95; pe *Ensign*, May 1992, 68).

'Eletā Neal A. Maxwell

"Kuo fakautuutu 'ene lahi 'a e fakatōtamá 'o ne 'omi ai e fehu'í ko 'ení, 'Kuo lahi pehē fau nai 'etau mavahe mei he fekau lahi hono ua 'a e 'Otuá—'a e 'ofa ki ho kaungā'apí—'o 'ikai toe fie ma'u ia ke tau 'ofeina 'a e pēpē 'i manavá—tau pehē pē ko e kaunga'api ia ki ha fa'ē?' Pea tatau ai pē, 'e 'ikai hanga 'e he founa fakamālohi 'oku fakahoko ki ha valevale 'oku te'eki fā'ele'í maí, 'o toe fakatonuhia'í ha founa fakamālohi kehe 'e taha!" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 94–95; pe *Ensign*, May 1993, 76).

'Eletā Russell M. Nelson

"Neongo 'a 'etau fakame'apango'ia 'i he mole 'a hotau ngaahi 'ofa'angá 'i he taú, ka 'oku mā'ulalo 'aupito e ngaahi fika ia ko 'ení 'i hono fakahoa atu ki he tokolahi 'o e mate 'i ha feinga tau fo'ou 'oku tokolahi ange e ngaahi mo'ui 'okú ne to'o *fakata'u* atú, 'o laka ange ia 'i he tokolahi fakakātoa 'o e mate mei he ngaahi feingatau kotoa kuo kau ki ai e pule'angá ni.

"Ko ha feingatau ia mo kinautolu 'oku 'ikai te nau lava 'o malu'í kinautolú—pea mo kinautolu 'oku 'ikai hanau le'ó. Ko ha feingatau mo kinautolu 'oku te'eki fānau'í maí.

"'Oku ui e feingatau ko 'ení ko e 'fakatōtamá,' pea 'oku lahi 'ene mafolá he 'oku hoko ia 'i he funga 'o e māmaní. 'I he ta'u 1974 'ata'atā pē, na'e laka hake 'i he fakatōtama 'e 55 miliona na'e fakahoko 'i he māmaní kotoa. Ko e peseti 'e onongofulu mā fā 'o e kakai 'o e māmaní 'oku nau lolotonga nofo 'i ha ngaahi fonua kuo fakangofua fakalao ai hono fakahoko 'ení. 'Oku laka hake he fakatōtama 'e 1.5 miliona tupú 'oku fakahoko 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká 'i he ta'u kotoa pē. Ko e peseti 'e 25 ki he 30 'o e ngaahi feitamá 'oku iku kotoa pē ki he fakatōtamá. 'I he ngaahi kolo lalahi 'e ni'ihī, 'oku lahi ange e ngaahi fakatōtama 'oku fakahokó 'i he ngaahi fā'ele mo'uí. 'Oku ma'u mai foki mo e ngaahi fakamatala tatau pē mei he ngaahi pule'anga kehé" ('i he Conference Report, Apr. 1985, 13; pe *Ensign*, May 1985, 11).

'Eletā Dallin H. Oaks

"Ko e tumutumu 'o e faka'auhá ko hano to'o 'o ha mo'ui. Ko hono 'uhinga ia 'oku hoko ai e fakatōtamá ko ha angahala mamafá. 'Oku 'ikai makatu'unga 'etau tō'onga fakakaukau ki he fakatōtamá 'i he 'ilo ko ia kuo fakahā mai 'o kau ki he taimi 'oku kamata ai 'a e mo'ui fakamatelié koe'uhí ko

ha ngaahi taumu'a fakalao. Ka 'oku fakapapau'i ia 'i he'etau 'ilo'i 'oku 'i ai ha palani ta'engata, 'o pau ke ha'u kotoa e fānau fakalaumālie 'a e 'Otuá ki he māmaní ko ha taumu'a nāunau'ia pea na'e kamata pē e ngaahi tefito'i 'ulungāanga fakafo'ituitui 'oku 'ilo'i ai kitautolú ki mu'a pea toki feitama'i kitautolú pea 'e kei hokohoko atu pē ia 'o a'u ki 'itāniti. 'Oku tau fakafalala ki he kau palōfita 'a e 'Otuá, 'a ia kuo nau talamai neongo 'e 'i ai ha ngaahi faka'atā 'oku 'hāhāmologia' 'ene hokó, ka 'oku fepaki 'aupito hono 'fakahoko 'o e fili ke fai 'a e fakatōtamá mo e

fekau 'a e 'Eikí ke, "'Oua na'á ke . . . fakapō, pe fai ha fa'ahinga me'a peheé" (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:6)' (1991 *Supplement to the 1989 General Handbook of Instructions*, p. 1).

"'Oku 'omi foki 'e he 'ilo 'oku tau ma'u ki he palani lahi 'o e fiefiá ha 'ilo ta'e hano tatau 'o kau ki he malí mo e fanafanaú. 'Oku tau toe fepaki foki heni mo ha ngaahi ta'au mālohi 'i he anga fakafonuá, laó, mo e ngaahi me'a faka'ikonōmiká" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 99–100; pe *Ensign*, Nov. 1993, 74).

NGAOHIKOVIA

*Ko e ngaohikoviá 'a hono
ngaohikovi'i fakaesino,
fakaeloto, fakasekisuale, pe
fakalaumālie 'o e ni'ihī kehé.*

—Ko e Me'a ke Fai ki he Ngaohikoviá

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Faka'uHINGA'i 'o e Ngaohikoviá

“Ko e ngaohikoviá 'a hono ngaohikovi'i fakaesino, fakaeloto, fakasekisuale pe fakalaumālie 'o e ni'ihī kehé. 'E 'ikai ngata pē 'i he'ene fakatupu maumau ki he sinó, ka 'e lava ke ne uesia lahi e 'atamai mo e laumālié, 'o ne faka'auha e tuí pea fakatupu mo e puputu'ú, veiveiuá, ta'efalalá, ongo'i halaiá mo e manavaheé” (*Responding to Abuse: Helps for Ecclesiastical Leaders*, 1).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“'Oku 'i hoku 'ōfisí ha 'ū tohi na'e ma'u mei ha kakai fefine 'oku nau mamahi 'i he ngaahi me'a 'oku fai kiate kinautolu 'e honau ngaahi husepānití 'i honau 'apí. 'Oku nau fakamatala ki he me'a 'oku fai 'e ha ni'ihī 'o e kau tangata ko 'eni 'oku 'i ai honau ngaahi fatongia he Siasí. 'Oku a'u pē ki he'enu nau ki ha kau tangata 'oku 'i ai 'enu lekomeni tempalé. 'Oku nau fakamatala ki he ngaohikoviá, 'o fakatou tatau pē 'i he ngaohikovia 'oku fai fakapulipulí mo ia 'oku hā ki tu'á. 'Oku nau fakamatala ki he ngaahi husepāniti 'oku nau 'ita pea kaikaila ki honau uaiifí mo e fānaú. 'Oku nau fakamatala ki ha kakai tangata 'oku nau loto ke fakahoko ha ngaahi feohi fakae-sino vāofi 'oku ta'efe'unga. 'Oku nau fakamatala ki ha kakai tangata 'oku nau fakasi'isi'ia mo tuku kinautolu ki lalo, mo ha ngaahi tamai 'oku ngali si'i 'aupito 'enu 'iló ki hono 'uhinga 'o e fa'a kātaki mo e fa'a fakama'uma'ú 'i honau vā mo 'enu fānaú” (‘i he Conference Report, Apr. 1990, 68; pe *Ensign*, May 1990, 52).

'Eletā James E. Faust

“'Oku 'ikai taau mo ha tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki ke ne ngaohikovia fakaesino pe faka'atamai

ha fa'ahinga fefine pē. . . . 'Oku fakatou 'uhinga foki 'eni ki he ngaohikovia 'i he leá mo fakaesino foki” (‘i he Conference Report, Apr. 1988, 44; pe *Ensign*, May 1988, 37).

Tu'utu'uni Fekau'aki mo e Ngaohikoviá

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Ko e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki ko ia 'oku lea kovi ki hono uaiifí, ngaohikovia ia 'i he lea mo e tō'ongá, pe fai 'a e me'a tatau ki ha taha 'o 'ene fānaú, 'oku halaia ia 'i ha faiangahala fakamamahi.

“Na'e fehu'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá, '[E lava] nai ke mou 'ita, kae ['ikai] faiangahala ai?’ (Liliu 'a Siosefa Sāmitá, 'Efesō 4:26)” (‘i he Conference Report, Oct. 1983, 61–62; pe *Ensign*, Nov. 1983, 42).

“Kapau 'e 'ikai mapule'i 'e ha tangata 'a 'ene 'itá, 'oku fakamamahi ka 'okú ne fakahā ai 'oku 'ikai ke ne mapule'i 'ene ngaahi fakakaukaú. 'Oku mo'ulaloa leva ia ki he ngaahi ongo 'okú ne ma'ú, 'o tupu ai 'ene fai ha ngaahi tō'onga 'oku ta'efe'unga mo e 'ulungāanga 'o ha tokotaha 'oku maama, pehē ki ha 'ulungāanga 'o ha taha ma'u lakanga fakataula'eiki” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 62; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

“'Oku 'uhinga ki he hā 'etau 'ofa ki ha taha 'aki e kotoa 'o hotau lotó? 'Oku 'uhinga ia ki he'etau 'ofa-aki e ngaahi ongo kotoa 'oku tau ma'ú pea mo e 'ofa lí'oa. 'I ho'o 'ofa 'i ho uaiifí 'aki e kotoa 'o ho lotó, he 'ikai te ke fakasi'isi'ia ia, fakaanga'i, ta'aki hake 'ene fehālaaki, pe ngaohikovia ia 'i he lea, 'ulungāanga fakamamahi, pe angafai” (‘i he Conference Report, Oct. 1983, 63; pe *Ensign*, Nov. 1983, 43).

Palesiteni Howard W. Hunter

“Ka ai ha tangata 'okú ne ngaohikovia pe fakasi'isi'ia 'a hono uaiifí, fakatu'asino pe fakalaumālie, 'okú ne halaia ia 'i he angahala fakamamahi pea 'oku fie ma'u ke ne fakatomala mo'oni mo fakamātoato” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 64; pe *Ensign*, Nov. 1994, 51).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Fehu'i 6: Fēfē hono ngaohikovia 'o e malí mo e fānaú? . . . .

“'Oku mau fai e me'a kotoa pē 'oku mau ala lavá ke ta'ofi 'ene hoko 'a e 'ulungāanga fulikivanu ko 'eni. 'I he taimi 'oku 'ilo'i ai 'oku tu'unga tatau 'a e husepānití mo e uaiifí, pea 'ilo'i 'e he ki'i tamasi'i mo e

ki'i ta'ahine kotoa pē oku fanau'i mai ki he māmaní, ko e fānau ia 'a e 'Otuá, 'e muimui leva ai ha tokanga makehe ange ki hotau fatongia ke fafanga'i, tokoni'i, mo 'ofa'i 'i he fa'a kātaki fuoloa 'a kinautolu kuo tuku mai ke tau tauhí.

“'Oku 'ikai taau mo ha tangata 'okú ne ngaohikovia 'a hono malí pe fānau ke ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai taau mo ha tangata 'okú ne ngaohikovia 'a hono malí pe fānau ke lau ko ha mēmipa faimālohi ia 'i he Siasí ni. Ko ha hia mamafa mo'oni ia 'i he 'ao 'o e 'Otuá ke ngaohikovia 'a hono malí mo e fānau, pea 'e fakahoko ha fakatonutonu faka-Siasi ki ha ni'ihí 'oku mo'ua 'i he me'á ni” (i he Conference Report, Oct 1998, 92–93; pe *Ensign*, Nov. 1998, 72).

Ngaahi Tupu'anga 'o e Ngaohikoviá

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Ko e fōtungā 'e taha 'o e fielahí ko e feke'ike'i. 'Oku kau kotoa ki he fielahí 'a e fakakikihí, fefuhū'akí, pule ta'emā'oni'oni, feta'emahino'aki 'i he vā 'o e mātū'á mo e fānau, mali veté, ngaohikovia 'o e malí, moveuveú, mo e vātāú” (i he Conference Report, Apr. 1989, 5; pe *Ensign*, May 1989, 6).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“'Oku fakafiefia kiate au 'a e faka'au ke lahi ange hono 'ilo 'e he kakaí 'a e kovi ko 'eni 'oku fakatu'utāmaki 'ene mafolá. Ko e taha 'o e faiangahala kovi tahá ko hono faka'aonga'i 'o e fānau, pe ko hono ngaohikovia 'o e uai'í, ke fakatōl'i'a 'aki ha ngaahi holi ta'e'ofa” (i he Conference Report, Oct. 1985, 67; pe *Ensign*, Nov. 1985, 51).

Ko e Faka'ehi'ehi mei he Ngaohikoviá

Palesiteni Ezra Taft Benson

“'Oku fie ma'u ke tau tānaki atu ki he *fa'a kātaki* 'a e anga fakama'uma'ú. 'Oku totonu ke *fa'a kātaki* 'a e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki. Ko e fa'a kātaki ko e founga pē ia 'e taha 'o e mapule'i kitá. Ko e malava ia ke te fakatoloi atu hono fakatōl'i'a 'ete ngaahi holí mo mapule'i e ngaahi ongo 'okú te ma'ú. 'I he ngaahi fetu'utaki 'a e tangata 'oku fa'a kātaki mo kinautolu 'okú ne 'ofa aí, 'oku 'ikai te ne 'oho-oho 'o fakahoko ha fa'ahinga 'ulungāanga te ne fakame'apango'ia ai 'amui. Ko e fa'a kātaki 'a e malava ko ia ke nonga pē lolotonga 'a e faingata'á. Ko e tangata fa'a kātaki 'oku mahino kiate ia e ngaahi

tōnounou 'a e ni'ihí kehé” (i he Conference Report, Oct 1986, 62; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Kuo pau ke te mapule'i kita ke 'oua na'a hoko hano ngaohikovia 'o e uai'í mo e fānau pea mo kita pē. Kuo pau ke 'i ai e Laumālie 'o e 'Otuá, 'a ia na'e fakaafe'i mai pea ngāue'aki ke ne tafunaki mo fakamālohia kita. Kuo pau ke 'ilo'i e mo'oni ko 'eni, ko e fānau kotoa pē kitautolu 'a e 'Otuá—'a e tamai, fa'ē, foha mo e 'ofefine pea 'oku takitaha 'i ai 'enua totonu fakalangí—pea 'ilo'i foki e fo'i mo'oni ko ia ko e taimi 'oku tau fakamamahi'i ai ha taha 'o kinautolú ni, 'oku tau fakamamahi'i ai mo 'etau Tamai Hēvaní” (i he Conference Report, Apr. 1991, 97; pe *Ensign*, May 1991, 74).

“Fehu'i: 'Ko e hā e me'a 'oku mou fai ke fakasi'isi'i ai hono [ngaohikovia 'o e fānau]?”

“Talí: 'Oku mau fai e me'a kotoa pē 'oku mau 'ilo ke fakasi'isi'i ai 'ene hokó. 'Oku mau ako'i homau kakaí. 'Oku mau talanoa kau ki ai. Kuo mau fokotu'utu'u ha ngaahi fakahinohino ma'a 'emau kau pī-sope 'i he 'Iunaiteti Siteiti hono kotoa. Ne mau fakahoko ha polokalama ako he ta'u kuo 'osí kotoa. Kuo mau 'osi fokotu'u ha laine telefoni ma'u'anga tokoni ma'anautolu ke nau lava 'o ma'u ai ha fale'i mo ha tokoni fakapalofesinale 'i he ngaahi palopalemá ni. Kuo mau tuku atu ha tohi fakamatala fekau'aki mo e ngaohikovia 'o e fānau, ngaohikovia 'o e malí, ngaohikovia 'o e kakai toulekeleká, 'a e palopalema kotoa pē 'oku fekau'aki mo e ngaohikoviá. 'Oku mau hoha'a ki ai. 'Oku ou fu'u tokanga lahi kiate kinautolu kuo ngaohikoviá. 'Oku ou 'ofa lahi kiate kinautolu. 'Oku ou loto ke mau fai e me'a kotoa te mau lavá ke fakanonga honau mamahí, ke faka'ehi-ehi mei he'ene hoko 'a e me'a kovi mo fakalieliá ni. . . . 'Oku 'ikai te u 'ilo mo ha toe kautaha 'i he māmaní kuo nau fakahoko ha ngaahi founga pe feinga mālohi ange ke fai ha me'a lahi ange ke fakalelei'aki e palopalemá ni, pea ngāue ki ai, mo fai ha me'a ke fakahoko ha liliu. 'Oku mau 'ilo'i 'a e natula kovi 'o e me'á ni, pea 'oku mau loto ke tokoni'i homau kakaí, ke mau ala atu 'o tokoni'i kinautolu” (i he Conference Report, Oct. 1996, 72; pe *Ensign*, Nov. 1996, 51).

'Eletā Neal A. Maxwell

“'Oku uesia lahi fau kitautolu 'e he ngaahi sīpinga 'o e ngaohikoviá 'oku hoko 'i he loto'i fāmilí. Ka 'oku 'ikai fie ma'u ke kei hokohoko atu hono fai 'o e

ngaohikoviá mo e pule ta'emā'oni'oni 'i he ngaahi to'u tangata 'o e kaha'ú. 'Oku 'ikai pehē ia 'oku pau 'e fakatupu maumau pe fakatupu 'auha ki he fānaú 'i he ngaahi to'u tangata he kaha'ú 'a e anga ta'emā'oni'oni 'a e mātu'á. 'Oku lava pē ke ta'ofi 'ene hokó pe faka'ata'atā kita mei he fa'ahinga 'ulungāanga ko 'ení. 'E lava ke fakamo'ui kitautolu 'e he 'Otuá 'o kapau te tau fakavaivai kiate Ia. 'Oku 'ikai to'o atu heni 'a e faingata'a ko ia 'oku tau fetaulaki mo ia 'i he'etau feinga ke liliú, ka 'i he'etau faingata'a'ia ko iá, 'e fie ma'u ke 'i ai 'a e tuí mo e fa'a kātaki" (*Not My Will, But Thine*, 62–63).

'Eletā H. Burke Peterson

"Ko e Tangata 'Okú Ne Ma'u 'a e Mālohi 'a e tokotaha ko ia 'okú ne pule—

"I he feifeinga'í. 'Oku 'ikai te ne ngāue'aki ha lea pe 'ulungāanga ke tuku hifo ai ha taha, 'ikai te ne kākaa'i e ni'ihi kehé, sio pē ki he lelei tahá 'i he tokotaha kotoa pē, peá ne faka'apa'apa'i e tu'unga lāngilangi'ia mo e tau'atāina ke fili 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatā—'a e kakai tangata, kakai fefine, fānau tangata, mo e fānau fefine.

"I he fa'a kātaki fuoloo. 'Okú ne tatali mo fakafanongo ki he tokotaha mā'ulalo pe si'isi'i tahá 'i he taimi 'e fie ma'u aí. 'Okú ne tali 'i he fa'a kātaki e fakakaukau 'a e ni'ihi kehé pea faka'ehi'ehi mei he vave ki he loto-fakamāu mo e 'itá.

"I he angavaivai. 'Oku fa'a lahi ange 'ene malimalí he fakafufululá. 'Oku 'ikai te ne le'ó hoha'a pe le'ó lahi pe fakamanavahē; 'oku 'ikai fai 'ene akonakí 'i he 'ita.

"I he angamalū. 'Oku 'ikai fakafuofuolahi ia, 'ikai te ne ma'u kotoa pē 'e ia e taimi 'i ha fepōtalanoa'aki 'oku fai, pea 'okú ne loto fiemālie ke fai hono lotó 'o fakatatau mo e finangalo 'o e 'Otuá.

"I he 'ofa ta'emāluoi. 'Oku 'ikai te ne fakangalingali. 'Okú ne anga mo'oni, pea 'ofa mo'oni ta'e toe 'ekea neongo kapau 'oku anga ta'e'ofa 'a e ni'ihi kehé.

"I he anga'ofa. 'Okú ne ngāue'aki e anga faka'apa'apa mo e fa'a faka'atu'í 'i he fanga ki'i me'a ikí 'o a'u pē ki he ngaahi me'a lalahí.

"I he 'ilo haohaoa. 'Okú ne fakamama'o mei he ngaahi fakamatala 'oku mo'oni fakakonga peé peá ne feinga ke kaungā-ongo'i mo e ni'ihi kehé.

"Ta'e 'i ai ha māluoi. 'Okú ne mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'okú ne ako'í. 'Okú ne 'ilo'i 'oku 'ikai

te ne totonu ma'u pē pea 'okú ne loto fiemālie ke fakahā 'ene fehālākí mo 'kole fakamolemole.'

"Ta'e ha kākā. 'Oku 'ikai te ne kākā 'i he'ene fengāue'aki mo e ni'ihi kehé, ka 'okú ne faitotonu mo lea totonu 'i hono fakamatala'i 'o e ngaahi me'a 'okú ne ongo'í. . . .

"Oku totonu ke fai 'e he husepāniti mo e tamai takitaha ha ngaahi fehu'i kiate ia pē ke vakai pe 'okú ne 'i he tu'unga 'o e pule ta'e mā'oni'oni:

"1. 'Oku lahi ange nai 'eku fakaanga'i e kau mēmipa 'o hoku fāmilí 'i he'eku fakamālō'ia'i kinautolú?

"2. 'Oku ou vili nai ke talangofua mai e kau mēmipa 'o hoku fāmilí koe'uhí he ko e tamaí pe husepāniti au peá u ma'u e lakanga fakataula'eikí?

"3. 'Oku lahi ange nai 'eku fekumi ki he fiefiá 'i he'eku ngāue'angá pe 'i ha toe feitu'u kehe kae 'ikai 'i hoku 'apí?

"4. 'Oku ngali faingata'a nai ke talamai 'e he'eku fānaú 'a e ngaahi me'a 'oku nau ongo'í mo ia 'oku nau hoha'a ki aí?

"5. 'Oku ou feinga nai ke fakamahino'i 'a hoku mafai 'aki e fakatonutonu mo e tautea fakaesinó?

"6. 'Oku ou fa'ufa'u nai mo fakamālohi'i ha ngaahi lao ke pule'i'aki e kau mēmipa 'o hoku fāmilí?

"7. 'Oku hā ngali ilifia nai e kau mēmipa 'o hoku fāmilí 'iate au?

"8. 'Oku ou ongo'í nai hangehangē te u vahevahe mo e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí 'a e mālohi mo e fatongia'aki hono fili e ngaahi me'a ke fai 'e he fāmilí?

"9. 'Oku fu'u fakafalala nai hoku uai'fi kiate au 'o 'ikai ai te ne malava ke fili pē ma'ana?

"10. 'Oku lāunga nai hoku uai'fi he 'ikai ke ne ma'u ha pa'anga fe'unga ke fai'aki e ngaahi me'a faka'apí he 'oku ou pule'i kotoa pē 'e au e pa'angá?

"11. 'Oku ou kikihi nai ko au pē 'oku ou ma'u e ue'i fakalaumālie ma'á e mēmipa takitaha 'o e fāmilí kae 'ikai ako'i e fānaú ke nau takitaha fakaongoongo ki he Laumālié?

"12. 'Oku ou fa'a ongo'í 'ita mo loto-fakaanga nai ki he kau mēmipa 'o e fāmilí?

"Kapau 'oku tali 'io ki ha taha 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení, tā 'e fie ma'u ke tau fakafuofua'i angé 'a hotau vā fetu'utaki mo e kau mēmipa 'o hotau fāmilí. Ko e sivi lelei taha ki he tokotaha ma'u lakanga fakataula'eikí pe 'okú ne feinga ke pule'i e mo'ui 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí, ko ha'ane vakavakai'i hono vā

mo e 'Eikí. Kapau 'e ongo'i 'e ha tangata 'oku hōloa pe mole meiate ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni ('a ia 'oku hā 'eni 'i he feke'ike'i, ta'euouangatahá, pe angatu'ú), te ne ala 'ilo'i mei ai 'okú ne ngāue'aki 'a e pule ta'emā'oni'oni" ("Unrighteous Dominion," *Ensign*, July 1989, 10–11).

Sisitā Aileen H. Clyde

"Kapau 'oku 'ikai mahino ngofua kiate kitautolu 'a hono 'uhinga 'o e 'ofa faka-Kalaisí, tā 'e fa'a ta'e-mahino kiate kitautolu 'a hono 'uhingá. 'Oku 'ikai ko e 'ofa faka-Kalaisí ia pe anga-'ofá ke tau kātaki'i ha fa'ahinga ngaohikovia pe anga ta'emā'oni'oni 'e fai mai 'e ha ni'ihi kehe. 'Oku pehē 'i he fekau 'a e 'Otuá ko 'etau 'ofa 'iate Iá kuo pau ke tau faka'apa'apa'i 'a kitautolu, 'a ia 'okú ne talamai, kuo pau ke 'oua na'a tau tali 'a e anga ta'efaka'apa'apa mai 'a e ni'ihi kehé kiate kitautolú. 'Oku 'ikai ko e 'ofa faka-Kalaisí ia ke tau tuku ha taha ke ne toutou faka'ikai'i mai 'a hotau natula faka-'Otuá mo 'etau tau'atāina ke filí. 'Oku 'ikai ko e 'ofa faka-Kalaisí ia ke tau punou 'i he lotomamahi pea siva mo e 'amanakí. 'Oku totonu ke fakangata e fa'ahinga mamahi ko iá, pea 'oku faingata'a 'aupito ke te fakahoko toko taha pē ia. 'Oku 'i ai ha kau taki lakanga fakataula'eiki mo e kau tamaio'eiki 'ofa kehe te nau tokoni'i mo fakamālohia koe 'i he taimi te nau 'ilo'i ai ho'o fie ma'ú. Kuo pau ke tau loto fiemālie ke tukuange 'a e ni'ihi kehé ke nau tokoni mai" ('i he Conference Report, Oct. 1991, 107; pe *Ensign*, Nov. 1991, 77).

KO HONO FAKAMO'UI E NGAAHI OLA FAKAMAMAHI 'O E NGAOHIKOVIA

Eletā Richard G. Scott

*'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá*

*I he Conference Report, Apr.
1992, 43–46; pe Ensign,
May 1992, 31–33*

Ko e Ngaahi Ola Fakamamahi 'o e Ngaohikovia

'Oku ou lea mei he kotoa 'o hoku lotó kiate kimoutolu takitaha kuo 'ilonga ai e ngaahi ola 'o e angahala fulikivanu ko ia ko e ngaohikovia, 'o tatau ai pē pe 'okú ke kau ki he Siasí pe 'ikai. Ne u mei sa'ia

ange ke talanoa ki he tefito pelepelengesí ni 'i ha feitu'u fūfūnaki ange, pea 'oku ou kolea e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ma'ataua fakatou'osi koe'uhí ke ke lava 'o ma'u ha fakafiemālie mei he 'Eikí 'i he anga palakū ko ia kuó ne fakalavea'i ho'o mo'uí.

'E lava ke fakatupu 'e he ngaohikovia faka'atamaí, fakaesinó pe fakasekisuale ha ngaahi nunu'a te ke fe'ao fuoloa mo ia, tuku kehe kapau 'e fakamo'ui koe 'e he 'Eikí. Kuó ke a'usia hanau ni'ihi 'i ho ngaohikovia. 'Oku kau ai 'a e manavaheé, loto-mo'ua, ongo'i halaiá, 'ete ongo'i fehi'a pē 'iate kitá, 'ikai ke te toe ongo'i 'oku 'i ai hato mahu'ingá pea mo 'ete mavahe mei he ngaahi vā fetu'utaki angamaheni 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. 'I he taimi 'oku hokohoko ai hano ngaohikovia 'o ha taha, 'oku tupu leva ai 'a e ongo'i fakafetaú, 'itá pea mo e tāu-fehi'á. 'Oku fa'a fakataumu'a e ngaahi ongo ko 'eni kiate kita, ki he ni'ihi kehé, ki he mo'uí pea a'u pē ki he Tamai Hēvaní. 'E lava ke tupu mei he feinga ke fakafepaki ki he ngaohikovia 'oku faí 'a hono faka'aonga'i 'o e faito'o kona tapú, anga ta'ema'á, li'aki 'o 'apí pea 'i he'ene fu'u tōtu'á, 'oku hoko ai mo e ta'onakita. Kapau he 'ikai fakatonutonu 'eni, 'e iku e ngaahi ongo ko 'eni ki he mo'ui mamahi, fepakipaki 'i he nofo-malí pea a'u pē ki he mafuli 'o hoko 'a e tokotaha na'e ngaohikovia ko e tokotaha ke ne fai e ngaohikovia. Ko hono ola kovi 'e tahá ko e faka'au ke lahi ange 'a e ta'efalala ki he ni'ihi kehé, 'o hoko ia ko ha me'a ke ne ta'ofi hono fakamo'ui iá.

'Oku 'Ikai Fie Ma'u ke 'Ilonga Tu'uloa e Ngaahi Ola Fakamamahi

Kuo pau ke mahino kiate koe 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihi kau ki he fono ta'engatá kae lava ke faitokonia koe. Ko ho ngaohikovia ko e tupu ia mei hano 'ohofi 'e ha taha kehe ho'o tau'atāiná 'i he ta'emā'oni'oni. Koe'uhí 'oku ma'u 'e he fānau kotoa 'a e Tamai Hēvaní 'a e tau'atāina ke filí, 'e 'i ai pē ha ni'ihi ia te nau fili loto fiemālie ke maumau'i e ngaahi fekaú pea fakalavea'i koe. 'Oku hanga 'e he ngaahi me'a peheé 'o fakangatangata fakataimi 'a ho'o tau'atāiná. Kuo tuku mai 'e he 'Eikí 'i He'ene fakamaau totonú ha founga ke ke lava'i 'aki e ngaahi nunu'a fakatupu 'auha 'oku tupu mei he ngaahi ngāue fakamālohi 'oku fai kiate koe 'e he ni'ihi kehé. 'Oku ma'u 'a e fakafiemālie ko iá 'i hono ngāue'aki 'o e ngaahi mo'oni ta'engatá fakataha mo e tokoni 'a e lakanga fakataula'eiki.

‘Ilo’i mu’a he ‘ikai lava ‘e he fili angakovi ‘oku fai ‘e he ni’ihi kehé ‘o faka’auha kakato ‘a ho’o tau’atāina ke filí, tuku kehe ‘o kapau te ke tuku ke hoko ia. ‘E ala fakatupu lotomamahi e ngaahi me’a te nau faí, fakamamahi pea a’u pē ki hano fakalavea’i ai ho sinó, ka he ‘ikai ke nau lava ‘o faka’auha e ngaahi me’a ‘e lava ke ‘a’au ‘o ta’engata ‘i he mo’ui fuonou-nou kae mahu’inga ko ‘eni ‘i he māmani. Kuo pau ke mahino kiate koe ‘okú ke tau’atāina ke ke faka-papau’i te ke ikuna’i e ngaahi ola fakatu’utāmaki ‘o e ngaohikoviá. ‘E lava ke pule’i ‘e he anga ho’o fakakaukau ki ái ‘a e liliu ‘i ho’o mo’uí ki he lelei. ‘Okú ne tuku ke ke ma’u ‘a e tokoni ‘oku fakataumu’a mai ‘e he ‘Eikí ke ke ma’ú. He ‘ikai lava ke fa’ao ‘e ha taha ‘a e tumutumu ‘o ho ngaahi faingamālié ‘i he taimi ‘oku mahino ai kiate koe ‘a e fono ta’engata peá ke mo’uí’aki iá. ‘Okú makatu’unga ‘i he ngaahi fono ‘a ho’o Tamai Hēvaní pea mo e fakalelei ‘a e ‘Eikí, ‘a e ‘ikai kaiha’asia meiate koe e ngaahi faingamālie ‘oku ma’u ‘e he fānau ‘a e ‘Otuá

**Mahalo ‘e kei
‘ilonga pē ha
ngaahi ola fakama-
mahi ‘o e ngaohi-
koviá, ka ‘oku ‘ikai
fie ma’u ia ke
‘ilonga ‘o tu’uloa.**

Mahalo te ke ongo’i tailiili koe’uhí ko ha taha ‘oku ‘i ha tu’unga mālohi ange ke ne pule’i koe. Mahalo te ke ongo’i kuó ke ‘efihia pea ‘ikai te ke toe lava ‘o hao mei ai. Fakamolemole ‘o tui ‘oku ‘ikai finangalo ho’o Tamai Hēvaní ke ke pōpula ki ha fa’ahinga mālohi ta’emā’oni’oni, ‘i ha fakamanamana ke fakatupu ha maumau ko e fetongi ‘o ha maumau kuo fai pe ko e manavasi’i na’a fai ha me’a ki he mēmipa ‘o e fāmili ‘okú ne ngaohikovia koé. Falala ‘e ‘oatu ‘e he ‘Eikí ha founga. Kole ‘i he tui pea ‘oua na’a ‘i ai ha veiveiva (vakai, Sēmisi 1:6; Īnosi 1:15; Molonai 7:26; T&F 8:10; 18:18).

‘Okú ou fakamo’oni atu ‘i he loto mālu’ia ko e taimi ‘e lahi ai ho’o mamahi tupu mei ha ngaahi ngāue fakamālohi, ngāue kovi pe angahala fakamala’ia na’e ‘ikai te ke loto ki ai, ‘oku ‘ikai ko koe na’á ke fakatupú pea kuo pau ke ‘oua na’á ke ongo’i halaia ai. Mahalo ‘e kei ‘ilonga ‘a e ngaahi ola fakamamahi ‘o e ngaohikoviá, ka ‘oku ‘ikai fie ma’u ia ke ke fe’ao ai pē mo ia. “I he palani ta’engata pea ‘i he taimi-tēpile ‘a e ‘Eikí, ‘e lava pē ke fakalelei’i e ngaahi maumau fakamamahi ko iá ‘i ha’o fakakakato ho’o tafa’akí. Ko e me’a ‘eni ‘e lava ke ke fai ‘i he taimi ní.

Fekumi ki ha Tokoni

Kapau ‘oku lolotonga ngaohikovia koe pe na’e ngaohikovia koe ‘i he kuo hilí, fekumi leva ki ha

tokoni ‘i he taimí ni. Mahalo ‘oku ‘ikai te ke toe falala koe ki ha ni’ihi peá ke ongo’i ai he ‘ikai ma’u ha tokoni ala falala’anga ia mei ha feitu’u. Kamata pē mei ho’o Tamai Ta’engata mo Hono ‘Alo ‘ofa’angá, ‘a ho Fakamo’uí. Feinga ke mahino kiate koe ‘Ena ngaahi fekaú peá ke muimui ai. Te nau tataki koe ki ha ni’ihi te nau fakamālohia mo fakalotolahi’i koe. ‘Okú ‘i ai mo ha taki lakanga fakataula’eiki ke tokoni atu, ‘i he angamaheni ko ha pīsope ‘eni, pea taimi ‘e ni’ihi ko ha taha ‘o e kau palesitenisi fakasiteikí. Te ne lava ‘o fokotu’u ha fehokotaki’anga ki ha mahino mo ha fai fakamo’ui ‘oku toe lahi angé.

Na’e akonaki ‘a Siosefa Sāmita ‘o pehē, “He ‘ikai lava ‘e ha tangata ‘o fai ha me’a ma’ana pē kae ‘oua kuo fakahinohino ia ‘e he ‘Otuá ‘i he hala totonú; pea ko e taumu’a ia e ‘i ai ‘a e Lakanga Fakataula’eikí” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1938], p. 364).

Talanoa mo ho’o pīsopé pea falala ki ai. ‘Okú ne hoko ‘i hono uiui’i ko ha me’a-

ngāue ‘a e ‘Eikí ‘o tokoni atu. Te ne lava ke ‘oatu ha fakava’e fakatokāteline ke fakahinohino koe ke ke mo’ui. ‘E hanga ‘e he mahino ‘o e fono ta’engata pea mo ho’o mo’ui’aki iá, ‘o ‘oatu ‘a e fakamo’ui ‘okú ke fie ma’ú. ‘Okú ne ma’u ‘a e totonu ke ue’i ia ‘e he ‘Eikí ke ne tokoni’i koe. Te ne lava ‘o faka’aonga’i ‘a e lakanga fakataula’eikí ke faitāpuekina koe.

‘E lava ke tokoni atu ho’o pīsopé ke ke ma’u ha ngaahi kaume’a falala’anga ke nau poupou’i koe. Te ne tokoni’i koe ke ke toe ma’u ‘a e loto-falalá mo ho’o ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ho mahu’ingá, ke kamata’aki ho’o ngāue ki he fakafo’ou. ‘I he taimi ‘e fu’u tōtu’a ai ‘a e ngaohikoviá, te ne lava ‘o tokoni atu ke ke ‘ilo’i ‘a e malu’i ‘oku tāú pea mo e tokoni ‘oku fenāpasi mo e ngaahi akonaki ‘a e Fakamo’uí.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni ‘o e Faifakamo’uí

Ko ha ni’ihi ‘eni ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e faifakamo’uí ‘e toki mahino kakato ange kiate koé:

‘Ilo’i ko e fānau ‘ofeina koe ‘a ho’o Tamai Hēvaní. ‘Okú haohaoa ‘Ene ‘ofa ‘iate koé pea lava ke Ne tokoni’i koe ‘o hangē ko ia he ‘ikai toe lava ke fai ‘e ha mātu’a fakamāmani, mali pe kaume’a mamaé. Na’e foaki ‘e Hono ‘Aló ‘a ‘Ene mo’uí ke kakato ‘a ho’o mo’uí ‘o kapau te ke tui kiate la pea talangofua ki He’ene ngaahi akonakí. Ko Ia ‘a e fai-fakamo’ui haohaoá.

Falala ki he 'ofa pea mo e manava'ofa 'a ho tokoua lahi ko Sīsū Kalaisi 'aki ho'o fakalaulauloto ki he folofolá. 'Okú Ne talaatu kiate *koe*, 'o hangē ko 'Ene tala ki he kau Nīfai: " 'Oku ou 'ofa mamahi kiate kimoutolu; 'oku fonu hoku lotó 'i he 'alo'ofa. . . . 'Oku ou 'ilo'i 'oku fe'unga ho'omou tuí ke u fakamo'ui 'a kimoutolu" (3 Nīfai 17:7–8).

'Oku kamata 'a e faifakamo'ui 'i ho'o lotu fakamātoato 'o kole ki ho'o Tamai Hēvaní ke tokoni mai. Te ke ma'u ha tokoni fakalangi 'i ho'o faka'aonga'i 'a ho'o tau'atāina ke filí. 'I he taimi te ke fakangofua aí, 'e fakamolū leva 'e he 'ofa 'a e Fakamo'ui 'a ho lotó peá ne motuhi e siakale 'o e ngaohikoviá te ne ala liliu e tokotaha 'oku ngaohikoviá ke ne hoko ko e taha fai ngaohikoviá. 'E lava pē ke hoko 'a e faingata'á ko ha me'a ke tau tupulaki ai 'i ha'atau vakai atu ki ai mei he tefito'i mo'oni ta'engata, neongo na'e tupu 'eni mei ha ta'emapule'i 'ata'atā pē 'e ha ni'ihi kehe 'a honau u'á (vakai, T&F 122:7).

Kuo pau ke fai 'e he tokotaha 'oku ngaohikoviá 'a e me'a kotoa te ne lavá ke ta'ofi 'ene hokó. 'I he taimi lahi 'oku fa'a tonuhia 'a e tokotaha 'oku ngaohikoviá koe'uhí ko e 'ikai ke ne lava 'o fai ha me'a tupu mei ha'ane ilifia pe tupu mei he mālohi pe mafai 'o e taha 'okú ne fakahokó. Neongo iá, 'e 'i ai pē taimi 'e ue'i ai 'e he 'Eikí ha taha 'oku ngaohikovia ke ne 'ilo'i 'a hono fatongia 'i he taimi 'oku hoko ai e ngaohikoviá. 'E tokoni atu ho'o taki langa fakataula'eikí ke fakafuofua'i ho fatongia ke ne lava 'o fakamatala'i atu 'o ka fie ma'u. Ka 'ikai, te ke kei nofo ai pē mo e ongo'i halaiá pea tupu mei ai 'a e ongo'i tāufehi'á. Pea tatau ai pē pe ko e hā hono lahi 'o e fatongia pe 'oku 'ikai ha fatongia ki ai pe 'oku fu'u lahi e fatongia ke faí, 'e lava 'e he mālohi faifakamo'ui 'o e fakalelei 'a Sīsū Kalaisi 'o fakahoko ha fakamo'ui kakato (vakai, T&F 138:1–4). 'E lava ke fakamolemolea 'a kinautolu kotoa pē 'oku 'i ai 'enau kaunga ki he ngaohikoviá (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:3). Hili ko iá, 'oku toe fakafoki mai leva 'ete faka'apa'apa'i pē kitá, 'a hoto mahu'ingá pea fakafou mo e mo'ui.

Kapau 'oku ngaohikovia koe, 'oua ná'á ke fakamoleki ho taimí he feinga ke sāuni pe fetongi ki he tokotaha 'okú ne fai ho ngaohikoviá. Tokanga taha pē koe ki ho fatongia ke fakahoko e me'a 'okú ke malava ke fakatonutonú. Tuku ki he kau ma'u mafai fakapule'anga mo faka-Siasí ke nau tokanga'i e tokotaha ná'á ne fakahoko ho ngaohikoviá. Pe ko e hā pē me'a te nau faí, 'e iku pē ki he fehangahangai 'a e tokotaha 'oku halaiá mo e Fakamaau Haohaó.

'E fakamulituku'aki hono tautea'i 'e ha 'Otua fakamaau totonu, 'a e tokotaha 'okú ne fai e ngaohikoviá kapau 'e 'ikai fakatomala. 'E tautea'i 'a kinautolu 'oku tufaki e ngaahi huhu'a 'uli mo fakatu'utámaki pea nau faka'ai'ai 'i he 'ilo'ilopau ha ni'ihi ke nau fai ha ngaahi ngāue fakatupu moveuveu mo fakatupu 'auha ki he 'ulungāanga ma'á, pea mo kinautolu ko ia 'oku nau tali mo kātaki'i ha fa'ahinga 'ulungāanga ta'etāú. 'E 'eke'i mei he kakai 'oku nau ngāue 'aki e ni'ihi ta'ehalaiá pea fakatonuhia'i 'enau mo'ui ta'efaitotonú 'aki 'enau fakatauele'i e ni'ihi kehé ke nau muimui 'i he'enau founa mo'ui anga'ulí. Na'e fakatokanga 'a e 'Eikí fekau'aki mo e fa'ahinga pehení 'o pehē,

"Ka ko ia te ne fakahala'i ha tokotaha 'iate kinautolú ni 'oku si'i 'oku tui kiate aú, 'e lelei hake kiate ia 'o ka ne taupunga'i 'aki ia 'a e maka momosi 'i hono kiá, pea lōmaki'i ia 'i he loto moaná" (Mātiu 18:6).

'Ai ke mahino kiate koe 'e lava ke taimi lōloa 'a e faifakamo'ui. 'Oku fakasitepu 'ene hoko 'a e fakaakeaké. 'Oku vave 'ene hokó 'i he taimi 'oku fakahā ai 'a e fakafeta'i ki he 'Eikí 'i he fakalalakaka kotoa pē 'oku hokó.

'Oku Tokoni 'a e Fa'a Fakamolemolé ki he Faifakamo'ui

Lolotonga ha fakaakeake taimi lōloa 'a ha taha mei ha tafa lahi na'e fai kiate ia, 'okú ne kātaki pē mo hanganaki atu ki ha'ane sai lelei, 'o ne falala ki hono tauhi ia 'e he ni'ihi kehé. 'E 'ikai mahino ma'u pē kiate ia 'a hono mahu'inga 'o e faito'o 'oku fai kiate iá, ka 'oku vave 'ene saí tupu mei he'ene talangofuá. Pea 'oku hoko tatau pē kiate koe 'okú ke fāinga ke mole atu e ngaahi ola fakamamahi 'o e ngaohikoviá 'oku kei 'ilongá. Hangē ko 'ení, 'e lava ke faingata'a 'ene mahino 'a e fa'a fakamolemolé pea toe faingata'a ange ke fai ia. *Kamata'aki hano ta'ofi 'a e loto fakamāú.* 'Oku 'ikai te mou 'ilo'i e faingata'a na'e foua 'e kinautolu 'oku nau ngaohikovia he taimí ni e kakai kehé, 'i he taimi na'e ngaohikovia ai kinautolú. Kuo pau ke faka'atā kiate kinautolu 'a e hala ki he fakatomalá. Tukuange ki he ni'ihi kehé ke nau ngāue ki he kakai 'oku nau ngaohikovia kimoutolú. 'E toe faingofua ange 'a e fakamolemole kakatō 'i he taimi 'okú ke a'usia tonu ai hono fakanonga 'a ho mamahí.

He 'ikai te ke lava 'o tāmata'e'i e me'a kuo hokó, ka te ke lava 'o fakamolemole'i (vakai, T&F 64:10). 'Oku fakamo'ui 'e he fa'a fakamolemolé ha ngaahi lavea fakamanavahē mo fakamamahi, he 'okú ne tuku ke

teke'i atu hanga 'e he 'ofa 'a e 'Otuá 'o teke'i ki tu'a e kona 'o e tāufehi'á mei ho lotó mo ho 'atamaí. 'Okú ne ngaohi ke ma'a ho'o fakakaukau mei he holi ke sāuní. 'Okú ne faka'atā ha potu ma'á e 'ofa 'a e 'Eikí 'oku faifakama'a, faifakamo'ui mo fakafo'ou.

Na'e akonaki 'a e 'Eikí, "'Ofa ki homou ngaahi filí, tāpuaki'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kimoutolú, fai lelei kiate kinautolu 'oku fehi'a kiate kimoutolú, pea hūfia 'a kinautolu 'oku ngaohikovia 'a kimoutolu mo fakatanga'i 'a kimoutolú'" (3 Nifai 12:44; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

'Oku fakatu'utāmaki 'a e loto-itá mo e tāufehi'á. 'Oku tupu meiate kinaua ha ngaahi me'a lahi 'oku fakatupu 'auha. 'Okú na tautoloi 'a e fiemālie mo e faifakamo'ui 'okú ke faka'amu ki aí. Te na lava 'o liliu e tokotaha ngaohikoviá ke hoko ko ha taha fai ngaohikovia, 'o fakafou 'eni 'i he faka'uhingá mo 'ete ongo'i faka'ofa'ia pē 'iate kitá. Tuku ke fai 'e he 'Otuá 'a e fakamāu—he 'ikai te ke lava 'o fai ia ke lelei 'o tatau mo Iá.

'E 'ikai 'aonga hano fale'i pē koe ke ke fakangalo'i e ngaohivia kuo hokó. 'Oku fie ma'u ke mahino kiate koe e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia te ne 'omi 'a e faifakamo'ui. Te u toe talaatu pē, ko e taimi lahi 'oku fa'a hoko pē ia 'o fakafou 'i ha taki lakanga fakataula-'eiki loto-mahino 'okú ne ma'u 'a e ue'i mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ke faitāpuekina koe.

Fakatokanga ki hono Fakalei'i 'o ha Maumau Kuo Hoko

'Oku ou fakatokanga atu ke 'oua na'á ke kau ki he ongo founga tokoni fakalei 'oku ta'efe'unga ko ia 'e ala lahi ange 'ene fakatu'utāmaki kiate koé 'i he lelei 'e ma'u mei aí. Ko e ongo founga ko hono (1) mātu'aki fakatotolo'i faka'āuililiki e mingimingi'i me'a kotoa pē na'e hoko kiate koe 'i he kuo hili, fakatautefito kapau 'oku alea'i faka'āuililiki 'eni 'i ha ngaahi kulupu; pea mo hono (2) tukuaki'i ki he tokotaha na'á ne fakahoko e ngaohikoviá, 'a e faingata'a kotoa pē 'oku hoko ki ho'o mo'ui.

Neongo 'e mahu'inga ki he faifakamo'ui 'a e ngaahi me'a 'oku toki 'ilo haké, ka 'e lava ke fakatupu mau-mau lahi 'a hono fakatotolo'i fakalautelau e ngaahi me'a na'e hoko 'i he kuo hili, 'a ia kuo tanu ia pea ngalo atú. 'Oku 'ikai fie ma'u ke toe fohi'i hake e ngaahi mata'ilavea kuo mo'ui 'o tuku ke pala. 'E lava ke tokoni atu 'a e 'Eikí mo 'Ene ngaahi akonaki, pea 'ikai faka'auha ai ho'o faka'apa'apa'i pē koé.

'Oku 'i ai mo hono fakatu'utāmaki 'e taha. 'E lava ke hanga 'e he ngaahi fehu'i faka'āuililiki 'o kau ki ho'o mo'ui he kuo hili, 'o 'omi ha ngaahi fakakaukau 'oku 'ikai ko e me'a mo'oni ia na'e hokó, neongo na'e 'ikai fakataumu'a pehē. 'E hoko ai mo hano tuku-aki'i 'o ha taha kehe ki ha me'a na'e 'ikai te ne fai. 'Oku 'i ai ha ngaahi me'a si'isi'i pē ne hoko ne u 'ilo'i hangē ko 'eni, 'a ia na'e hanga 'e he founga tokoni ko 'eni 'o fakatupu ha hala lahi mo'oni ki ha ni'ihī na'a nau tonuhia ka na'e tukuaki'i kinautolu ki ha ngaahi me'a na'e toki fakamo'oni'i hake ki mui ko e loi. 'Oku 'ikai ala falala'anga 'a e manatú, kae fakatautefito 'eni ki he manatu 'a ha taha kuo fu'u lahi ki he ngaahi me'a na'e hoko he'ene kei si'i. Manatu, ko e faiangahala foki 'a e tukuaki'i loí.

Ke fakamatala'i ke toe mahino angé, kapau 'e hanga 'e ha taha 'i he'ene loto ki aí, 'o hua'i ha kane keikei-nanga 'i ho'o kāpeti, te ke fakaafe'i nai e kaungā'api ke nau talamai 'a e me'a takitaha na'e kaunga ki hono fakatupu 'o e 'uli matamatakovi 'oku tau 'i he kāpeti? 'Ikai. Te ke kumi tokoni mei ha mataotao pea ke ngāue 'iate koe pē ke toe fakafoki ia ki he tu'unga ma'a na'e 'i aí.

Ko e me'a tatau pē, 'oku totonu ke te fakalei'i pē 'e kita 'a e maumau na'e fakatupu 'e he ngaohikoviá, 'i he loto-falala, fakataha mo ha taki lakanga fakataula'eiki falala'anga pea mo e tokoni 'a ha taukei fakapalofesinale te ne fokotu'u atu, 'o kapau 'e toki fie ma'u. Kuo pau ke lahi fe'unga hono alea'i 'o e natula fakalūkufua 'o e ngaohikovia kuo hokó kae lava ke 'oatu kiate koe 'a e fale'i totonu pea faka'ehi-'ehi ai mei hano fai 'e he tokotaha fai ngaohikoviá, ha maumau 'e toe lahi angé. Pea 'i hono tokoni'i koe 'e he 'Eikí, te ke lava leva ke fakangalo'i e me'a na'e hoko he kuohili.

'Oku ou fakamo'oni atu 'i he loto fakatōkilalo 'oku mo'oni 'a e me'a ne u fakahā atú. 'Oku makatu'unga ia 'i he ngaahi tefito'i mo'oni kuó u mātā hono faka'aonga'i 'e he 'Eikí ke foaki ai ha mo'ui kakato kiate kinautolu kuo uesia 'e he ngaohikoviá.

Ko e Mālohi Faifakamo'ui 'o e Fakamo'ui

Kapau 'okú ke ongo'i ko e ki'i tu'oni filo pē 'a e 'amanaki 'oku toé, tui mai, 'oku 'ikai ko ha tu'oni filo ia. 'E lava pē ke hoko ia ko e fehokotaki'anga tu'uloa mo e 'Eikí, 'okú ne malu'i ho'o mo'ui. Te Ne fakamo'ui koe 'o ka tuku ho'o manavasi'i ka ke falala kiate ia 'aki ha'o feinga ke mo'ui'aki 'ene ngaahi akonaki.

Fakamolemole 'o 'oua na'a toe lahi ange ho'o mamahi. Kole ki he 'Eiki 'i he taimi ni ke Ne tokoni atu (vakai, Molomona 9:27; Molonai 7:26, 33). Fili 'i he taimi ni ke ke talanoa mo ho'o pīsopé. 'Oua na'a ke vakai ki he ngaahi me'a kotoa kuó ke a'usia 'i he mo'uí 'i ha sio'ata kuo fakapo'uli mei he ngaahi ola fakamamahi 'o e ngaohikoviá 'oku kei 'ilongá. 'Oku fele e ngaahi me'a faka'ofa'ofa 'i he mo'uí. Fakaava hake 'a e matapā 'o ho lotó pea tuku ke hū atu ki ai

e 'ofa 'a e Fakamo'uí. Pea kapau te ke toe manatu ki he ngaahi fakakaukau ta'efe'unga 'o e kuohilí, manatu'i 'Ene 'ofá mo Hono mālohi faifakamo'uí. 'E liliu ho loto-mamahi ke hoko ko e nonga mo e fiemālie. Te ke tāpuni'i ha konga fakamamahi pea fakaava hake ha ngaahi konga 'oku fakafiefia.

'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

NGAAHI LILIU KE FAKAHOKO 'I HE NOFO-MALÍ

*Kuo hokosia e taimi ke ma'u ai
ha loto-mahinó, ke te vakavakai'i
fakalelei ai kita pea ke 'i ai 'a e
fakakaukau lelei, 'a e faka'uhingá
mo e palani fakalelei.*

—Palesiteni Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e taimi nounou pē mei hono fakahoko 'o e ouau malí 'e ha ongame'a na'e kehekehe 'ena tupu haké, kuo pau leva ke na fehangahangai mo e me'a mo'oni 'oku hoko 'i he mo'uí. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai e munomuná mo e fakangalingalí; kuo pau ke tuku ā 'etau nofo he muná ka tau sio ki he me'a 'oku mo'oni. Kuo pau ke fai e fatongiá pea kuo pau ke tali mo e ngaahi ngafa fo'ou. Kuo pau ke tukuange e ngaahi tau'atāina fakafō'ituituí pea 'oku lahi mo e ngaahi liliu ta'esiokita 'i he mo'uí kuo pau ke fakahoko.

“Oku 'ikai fuoloa mei he malí kuo 'ilo 'e he tokotahá 'oku 'i ai e ngaahi vaivai'anga 'o hono malí na'e 'ikai ke 'asi pe te ne 'ilo'i ki mu'a. Kuo faka'au 'eni ia ke holo 'o toe si'isi'i ange e ngaahi 'ulungāanga lelei na'e hā lolotonga e faikaume'á, pea faka'au ke lahi ange 'a e fanga ki'i vaivai iiki na'e 'ikai fa'a fai ha tokanga ki ai lolotonga e faikaume'á. Kuo hokosia e taimi ke ma'u ai ha loto-mahino, ke te vakavakai'i fakalelei ai kita pea ke 'i ai e fakakaukau lelei, faka'uhingá mo e palani fakalelei. Kuo hā mai 'eni e ngaahi 'ulungāanga 'o e ngaahi ta'u lahi kuo hili; 'e nima-ma'u pe maumaukoloa e malí, fakapikopiko pe fa'a ngāue, holi pē ke ma'u mai pe fa'a foaki, anga lelei mo fiepoupou pe 'ite'ita pe loto lili, fie pule pe nima-homo, loto hīkisia pe mā. 'Oku toe mahino ange e palopalema mo e kāinga 'i he fonó pea 'oku toe mahino ange 'a e vā ko ia 'o e malí mo kinautolu” (“Oneness in Marriage,” *Ensign*, Mar. 1977, 3).

'Eletā Harold B. Lee

Kapau 'e “fakapapau'i [‘e he to'u tupú] mei he momeniti pē 'oku nau mali a'i ko e kamata'anga ia 'enau fakapapau'i mo fai e me'a kotoa pē te nau lavá ke nau takitaha fai e me'a 'oku totonú ke nau fiefia kotoa ai, 'o a'u pē ki ha'anau feilaulau'i 'a e ngaahi me'a 'oku nau fiefia a'i, 'a honau ngaahi u'á mo 'enau ngaahi holi, 'e fakalelei'i ai pē 'a e ngaahi palopalema ia 'o 'enau feinga ke feangai mo e nofo-malí pea 'e hoko 'a honau 'apí ko ha 'apí fiefia mo'oni. 'Oku fakatupu 'a e 'ofa 'oku lahi 'e he feilaulau lahi pea ko e 'apí ko ia 'oku fakahā faka'aho ai 'a e tefito'i mo'oni 'o e feilaulau koe'uhi koe lelei 'a e tokotaha takitahá, ko e 'apí ia 'oku nofo'ia 'e ha 'ofa 'oku lahi” (‘i he Conference Report, Apr. 1947, 49).

Liliu ke Feangai mo e Fāmilī-i he-Fonó

Palesiteni Spencer W. Kimball

“E lelei ke kumi 'e he ongame'a malí hona 'apí pē 'o kinaua 'i he hili pē 'a e malí, 'o na mavahe mei he 'apí 'o hona ongo fāmilī fakatou'osi. Mahalo 'e si'isi'i pea 'ikai fu'u fēfē fau hona 'apí, ka ko e 'apí ia te na tau'atāina a'i. 'Oku totonu ke 'oua na'a fakafalala ho'omo mo'ui fakaemalí ki he mātu'a 'a e fefiné pe tangatá. Te mo kei 'ofa lahi pē kiate kinautolu; mahu'inga'ia 'i he'enau fale'i; hounga'ia 'i ho'omou feohi; ka mo fakalele pē ho'omo mo'uí, pule'i 'aki ia ho'omo ngaahi fili pē 'amouá, 'aki ho'omo ngaahi fakakaukau 'i he fa'a lotu hili ho'omo ma'u fale'i mei he ni'ihi 'oku totonu ke nau fale'i kimouá. 'Oku 'ikai 'uhinga 'a e pikita'i ki he nofo pē 'i he 'apí tatau; 'oku 'uhinga ia ki he vāofi, ki he ngāue fakataha:

“Ko ia 'oku ngofua ke . . . na hoko 'a kinaua ko e kakano pē taha, pea ke fai 'eni kotoa pē koe'uhi ke fakahoko 'e he māmaní 'a e taumu'a 'o hono fakatupu;

“Pea ke lava 'o fakafonu 'aki ia 'a e tokolahi 'o e tangatá 'o fakatatau ki hono fakatupu ki mu'a 'i hono ngaohi 'o e māmaní' (T&F 49:16–17.)” (“Oneness in Marriage,” *Ensign*, Mar. 1977, 5).

Liliu ke Feangai mo e Ngaahi Me'a Fakapa'angá

Palesiteni Siosefa F. Sāmita

“Oku tau femo'uekina 'i he ngāue fakatu'asinó mo fakalaumālié fakatou'osi. Kuo pau ke kei hokohoko atu pē ho'o manatu'i 'oku ō fakataha pē 'a e me'a

fakatu'asinó mo e fakalaumālié. 'Oku 'ikai ke na mavahevahe. Lolotonga 'etau mo'ui 'i he māmaní, he 'ikai lava ke fakahoko e tahá ta'e kau ai 'a e tahá" (i he Conference Report, Oct. 1900, 46).

Liliu ke Feangai mo e Feohi Fafale Fakaesinó

Palesiteni Siosefa F. Sāmita

"Ko e feohi fakalao ko ia 'a e tangatá mo e fefiné, na'e fokotu'u ia 'e he 'Otuá, 'o 'ikai fakataumu'a ke fakatolonga 'ata'atā pē 'a e hakó, ka ki hono fakatupulekina 'o e natula mo e ngaahi tu'unga faka'e-i-'eiki 'i he natula 'o e tangatá, 'a ia ko e feohi 'ofa pē 'i he vā 'o e tangatá mo e fefiné, te ne lava ke fakapapau'i ai 'e hokó" ("Unchastity, the Dominant Evil of the Age," *Improvement Era*, June 1917, 739).

Ngaahi Folofola Fekau'aki

'Oku fie ma'u ke fakahoko ha ngaahi liliu 'i he nofo-malí, 'o hangē pē ko ia 'oku fie ma'u 'i he ngaahi vā fetu'utaki kotoa pē. 'Oku kau 'i he ngaahi poto mo e ngaahi 'ulungāanga 'e lava ke tokoni ki he liliu ko 'ení ha vā 'oku fe'ofa'ofani, fetu'utaki, ngaahi taumu'a 'okú na fakatou tatau aí, feilaulau, fa'a fakamole-mole, fakalelei pea 'oua 'e fakahāhā holo e ngaahi me'a 'oku totonu ke 'oua na'a toe 'ilo ki ai ha ni'ihí kehé.

Ngaahi Tafa'aki ke Fai Ki Ai ha Tokangá	Ngaahi 'UHINGA 'e FIE MA'U AI KE Fai Ha Ngaahi Liliú	Fale'i Fakafolofolá
Ngaahi Me'a Fakapa'angá	'I kai fakalele totonu e nofó, siokita, mo'ua, hiki e totongi koloá, fakapikopiko, 'ofa he pa'angá, mānumanu, 'ikai ke fai ha fetu'utaki fekau'aki mo e ngaahi taumu'a fakapa'angá	Mātiu 16:26 T&F 75:28–29 T&F 104:78
Me'a mo'oni 'oku hokó mo e ngaahi fatongia fo'ou	Nofo mavahevahe koe'uhí ko e ako, ngāue mo e lotu Mavahevahe 'i he anga 'o e fakakaukaú tupu mei he fokifoki mai 'a e 'atamaí ki he me'a mo'oni 'oku hokó Lahi e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ki ai e taimí	'Efesō 5:25 T&F 42:22
Liliu ke feangai mo e fetu'utaki pe feohi vāofi fakaesinó	Ngaahi me'a fo'ou 'oku a'usia, ta'e'ilo, siokita, holi kovi, 'ikai mapule'i kita, ngaahi 'ulungāanga fulikivanu, feitama	1 Kolinitō 7:3–5 Hepelū 13:4
Kāinga ofi	Tōtu'a e fakafalalá, fu'u ofi ki he mātu'á, fe'au'auhi pe ko hai te ne ma'u e taimí, ngaahi tala tukufakaholo mo e ngaahi tō'onga mo'ui kehekehe, ngaahi fie ma'u 'a e ngaahi kuí	Ma'ake 10:6–9 3 Nifai 13:24
Fānaú	'I kai fie ma'u fānau pe tolotoloi e fakafanaú, fakali'eli'aki e fānaú, ngaahi fie ma'u 'a e fānaú, feinga ke anga ki he tu'unga fakaemātu'á	Saame 127:3–5 'Īsaia 54:13 T&F 68:25–28 Mōsese 2:27–28

FAKALELEÍ MO E MALI TA'ENGATÁ

Ko e taha 'o e ngaahi me'a mā'olunga taha 'oku fekumi ki ai e loto 'o e tangatá ko e melinó.

—'Eletā Jeffrey R. Holland

“KO E NGAHI ME'A FAKAMELINO 'O E PULE'ANGÁ”

'Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1996, 112–16; pe Ensign, Nov. 1996, 82–84

'Oku 'Omi 'e Sīsū 'a e Melinó, Iví mo e 'Amanaki Leleí

Melinó mo e ongoongo leleí; ongoongo leleí mo e melinó. 'Oku kau e ongo me'a ni 'i he ngaahi tefito'i tāpuaki 'oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi ki ha māmani palopalema'ia pea mo e kakai palopalema'ia 'oku nofo aí—ko ha founa ia ke fakaleleí 'aki e ngaahi faingata'a'ia fakatāutahá mo e faiangahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, ko ha ma'u-anga ivi ki he 'aho 'o e ongosia mo e houa 'o e siva mo'oni e 'amanaki. 'Oku fakahaa'i 'e he konifelenisi lahi kotoa mo e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni-oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, ko e 'Alo Tofu pē Taha 'o e 'Otuá 'okú Ne 'omi 'a e tokoni pea mo e 'amanaki lelei ko 'ení. 'Oku "[mālohi] 'a e tala fakapapau ko 'ení [o hangē ko e 'otu mo'unga 'oku nau ākilotoa kitautolu."³ Hangē ko hono fakamahino'i mai 'e he palōfita ko 'Apinetāi 'i he Tohi 'a Molo-moná, 'o ki'i kehe si'i pē 'ene fakaleá mei he fakalea 'a 'Isaiá, 'o pehē:

"Hono 'ikai faka'ofa'ofa 'i he ngaahi mo'ungá 'a e va'e 'o ia 'oku 'omi 'a e ngaahi ongoongo leleí, 'a ia ko e tupa'anga 'o e melinó, 'io, na'a mo e 'Eikí, 'a ia

kuó Ne huhu'i 'a hono kakaí; 'io, 'a Ia kuó Ne foaki 'a e fakamo'uí ki hono kakaí."⁴

Ko Kalaisi 'oku faka'ofa'ofa 'i he 'otu mo'ungá. Pea ko 'Ene tala'ofa 'o e 'alo'ofá ke "'i māmani 'a e melinó," mo 'Ene ongoongolelei 'o e "mo'ui ta'engatá 'i he maama ka hoko maí,"⁵ ko ia 'okú Ne 'omi kitautolu ke tau fakatōmape'e 'i Hono va'é pea ui Hono huafá ko e monū'ia pea fakafeta'i 'i hono toe fakafoki mai 'o Hono Siasi mo'oni mo mo'uí.

Fekumi ki he Melino ko e 'Otuá Pē Taha Te Ne Lava Ke 'Omi

Ko e taha 'o e ngaahi me'a mā'olunga taha 'oku fekumi ki ai e loto 'o e tangatá ko e melinó. 'Oku tau a'usia kotoa pē ha taimi fakafiefia mo fakamamahi, ka 'oku fa'a hoko mai ma'u pē 'a e ngaahi taimi peheé mo puli atu. 'Oku tokoni mai ai ha ngaahi kungā'api anga'ofa. 'Oku 'omi 'a e fakalotolahi 'e he maama faka'ofa'ofa 'o e la'áa. 'Oku fa'a ola lelei ha mohe mālōlō lelei 'i he po'ulí. Ka 'oku 'i ai e taimi 'i he'etau mo'uí kotoa 'oku tau tangi ai ko e tōtu'a hotau mamahi pe faingata'a'ia pe ta'elatá, ke ma'u 'a e melino ko e 'Otuá pē taha te Ne lava ke foaki maí. Ko ha ngaahi taimi ongo mo'oni 'eni 'o e fiekaia fakalau-mālié pea na'a mo hotau ngaahi kaume'a mamae tahá, he 'ikai ke nau lava 'o tokoni'i kakato kitautolu.

Mahalo pē 'okú ke 'ilo'i ha kakai tokolahi 'i he konifelenisi ni pe 'i ho uōtí pe siteikí pe 'i ho 'apí pē—ko ha kakai lototo'a 'oku nau fuesia ha ngaahi kavenga mamafa mo ongo'i 'a e mamahi 'oku 'ikai toe 'ilo ki ai ha taha, 'a ia 'oku nau 'a'eva 'i he ngaahi tele'a fakapo'uli 'o e 'ahi'ahí. Mahalo 'oku hoha'a lahi ha ni'ihi ki hano husepāniti pe uaifi pe fānau, 'o ne hoha'a ki honau tu'unga mo'ui leleí pe ko 'enau fiefiá pe ko 'enau faivelenga 'i hono tauhi 'o e ngaahi fekaú. 'Oku fe'ao ha ni'ihi mo e mamahi'ia 'o e sinó pe mamahi fakaeloto pe ngaahi faingata'a'ia fakae-sino 'oku ha'u fakataha mo e ta'u motu'á. 'Oku hoha'a e loto 'o e ni'ihi pe 'e totongi fēfē ki he ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí 'aki 'a e ki'i pa'anga si'isi'i 'oku ma'ú pea uhu mo e loto 'o ha ni'ihi 'i he ta'elatá ko e 'ikai toe 'i ai ha taha 'i 'apí pe ha taha ke nofo 'i lokí pea ko e 'ikai pē ha taha ke nau 'ofeina mo tokanga'i kinautolu.

'Oku fekumi fakamātoato si'i kakai 'ofeina ko 'ení ki he 'Eikí mo 'Ene folofolá pea 'oku toki fa'a hā pē 'a e ngaahi ongo totonu 'oku nau ma'ú 'i he taimi 'oku nau fakaava hake ai e folofolá pe taimi 'oku hiva'i ai ha ngaahi himi pe fai ai ha lotú. 'I he taimi 'e ni'ihi 'oku tau toki fakatokanga'i hake ai 'enau ongo'i kuo

ofi ke 'osi honau iví—kuo nau ongosia 'i honau 'ata-maí mo e sinó mo e lotó, 'oku nau fifili pe te nau toe lava'i koā ha uike 'e taha pe 'aho 'e taha pe ha toe houa pē ā 'e taha. 'Oku nau fie ma'u lahi e tokoni 'a e 'Eikí pea 'oku nau 'ilo'i ko e 'Eikí pē 'e lava 'o tokoni 'i he taimi 'oku taulōfu'u pehē ai e faingata'á.

'Oku Feinga 'a Kalaisi, Kau 'Āngeló mo e Kau Palōfitá ke Tokoni

Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e konifelenisi lahi mo e ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá talu pē mei he ngaahi kuonga 'i mu'á, ke tala ki he kakaí ni 'oku feinga fakamātoato pē mo e 'Eikí ke tokoni'i kinautolu pea ko e taimi 'oku tau faingata'a'ia aí, 'oku lahi ange 'Ene 'amanaki lelei mo 'Ene feingá pea mo 'Ene ngaahi ngāu'e 'iate kitautolu pea 'e 'ikai ha taimi 'e 'osi ai.

Kuo tala'ofa mai, "Ko ia 'okú ne tauhi [kitautolú] 'e 'ikai tulemohe ia, . . . pe [te ne] mohe."⁶

'Oku ngāue ma'u pē 'a Kalaisi mo 'Ene kau 'āngeló pea mo 'Ene kau palōfitá ke fakamālohia hotau laumālié, 'omi ha ivi ke tau matu'uaki e ngaahi faingata'á, fakanonga hotau lotó pea fekau'i ke tau laka ki mu'a 'i he ivi kuo fakafo'ou mo e 'amanaki lelei kuo pau. Ko honau lotó ke tau 'ilo'i hono kotoa "ka kuo kau 'a e 'Otuá ma'atautolu, ko hai 'e angatu'u kiate kitautolu?"⁷ Te tau fetaulaki mo e faingata'á 'i māmani, ka 'oku fie ma'u ke tau fiefia. Kuo ikuna'i 'e Kalaisi 'a māmani.⁸ 'I He'ene mamahi'ia mo 'Ene talangofuá, kuó Ne ma'u ai pea 'i ai 'Ene totonu ke ne tui 'a e kalauni 'o e "Pilinisi 'o e Melinó."

'Oku 'Omi 'e he Talangofuá mo e Fakatomalá 'a e Melinó

'Oku mau fakahā atu ki māmani kotoa 'i he laumālie ko iá, kapau 'oku tau fie ma'u 'a e melino mo'oni mo tolongá, kuo pau ke tau feinga ke tau hangē ko e 'Alo 'o e 'Otuá 'a ia kuo hoko ko e fa'ifa'itaki'angá. 'Oku feinga hotau tokolahi ke fai ia. 'Oku mau faka'apa'apa'i kimoutolu 'i ho'omou talangofuá, ho'omou fa'a kātakí, 'i ho'omou fa'a tatali 'i he faivelenga ke foaki mai 'e he 'Eikí 'a e ivi 'oku mou fekumi ki aí pea kuo pau pē ke foaki mai. 'Oku 'i ai foki hatau ni'ihí 'oku fie ma'u ke tau fai ha ngaahi liliu, fie ma'u ke tau toe feinga mālohi ange ke mo'u'aki e ongoongolelei. Pea 'e lava pē ke tau liliu. Ko hono faka'ofa'ofa 'o e fo'i lea ko e *fakatomalá* 'a e tala'ofa ko ia te tau 'ata'atā mei he ngaahi palopalema motu'á mo e 'ulungāanga motu'á mo e mamahi motu'á pea mo e ngaahi anghala motu'á.

'Oku kau ia 'i he ngaahi fo'i lea faka'amanaki mo fakalotolahi taha, 'io, pea mo fakanonga taha 'i he ngaahi lea 'o e ongoongolelei. 'I he'etau fekumi ki he melino mo'oni, 'oku fie ma'u ke fakalelei' 'e hatau tokolahi e ngaahi me'a 'oku totonu ke fakalelei'i, vete e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke veté, fakamolemole'i e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke fakamolemole'i pea fakangalo'i e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakangalo'i kae lava ke tau ma'u 'a e nonga ko iá. Kapau 'oku tau maumau'i ha fekau pea 'oku tau faingata'a'ia ai pea mamahi ai mo kinautolu 'oku 'ofa 'iate kitautolú, tau lotua e mālohi 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ke hifo mai 'o tokoni'i kitautolu, fakatau'atāina'i kitautolu, tataki 'a kitautolu 'o fakafou 'i he fakatomalá ki he melino " 'a ia 'oku lahi hake 'aupito 'i he fa'a 'iloá."⁹

Pea 'i he taimi kuo fakamolemole'i ai kitautolu 'e he 'Otuá pea 'okú Ne loto ke fakahoko 'eni 'o a'u ki he ta'engatá, fakatauange ke tau ma'u 'a e fakakaukau lelei ke tukuange atu e ngaahi palopalema ko iá, tukunoa'i pē kinautolu, fakangalo'i e ngaahi fehālaaki na'a tau fai 'i he kuo hilí. Kapau na'e fai 'e hamou taha ha fehālaaki, 'o a'u pē ki ha fu'u fehālaaki lahi, ka kuó ke 'osi fai e me'a kotoa pē 'okú ke lavá 'o fakatatau ki he ngaahi akonaki 'a e 'Eikí pea mo e founga 'a e Siasí ke vete ia pea ongo'i mamahi koe'uhí ko ia pea fakalelei'i ia 'i he me'a te ke lavá, falala leva ki he 'Otuá, hū atu ki He'ene māma pea fakangalo'i e ngaahi fehālaaki ko iá. Na'e 'i ai ha taha na'á ne pehē ko e fakatomalá 'a e 'uluaki me'a 'oku tau ongo'i ke fakahoko 'i he taimi 'oku tau 'unu'unu ofi atu ai ki he fatafata 'o e 'Otuá. Kapau 'okú ke fie ma'u 'a e melino mo'oni, 'oku ou fokotu'u atu ke ke 'unu ofi leva ki he fatafata 'o e 'Otuá pea fakangalo'i 'a e me'a kotoa pē te ne fakalotomamahi'i koé pe fakamamahi'i e loto 'o kinautolu 'oku 'ofa 'iate koé. 'Oku pehē 'e he folofolá, "Afe mei he koví, mo ke failelei."¹⁰

Fakamolemole'i e Ni'ihí Kehé Ka Ke Ma'u e Melinó

'Oku fekau'aki vāofi hotau ngafa ke fakatomalá mo 'etau angalelei ko ia 'o tukuange mo e ni'ihí kehé ke fai 'a e me'a tataú—'oku totonu ke tau fa'a fakamolemole 'o hangē pē ko hono fakamolemolea kitautolú. 'I he'etau fai 'eni, 'oku tau ngāue ai 'i he uho 'o e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi. Ko e mo'oni, ko e momeniti faka'eieiki taha 'o e 'aho Falaite ko iá, 'i he ngalulululu 'a natulá pea mavaeua 'a e puipui 'o e tempalé, ko e momeniti ta'emafakamatala'i ko ia

'o e 'alo'ofa ne tō ai e folofola 'a Kalaisí, "'E Tamai, fakamolemole 'a kinautolu; he 'oku 'ikai te nau 'ilo 'a ia 'oku nau faí."11 'I He'ene hoko ko hotau taukapo ki he Tamai, 'okú Ne kei fai pē 'a e kole tatau 'i he 'ahó ni—ma'ataua.

Hangē ko e me'a kotoa pē 'oku hokó, 'oku fokotu'u heni 'e Sīsū 'a e tu'unga mo'ui ke tau muimui ki aí. 'Okú fu'u nounou e mo'uí ia ke tau fakamoleki he tāufehi'a kiate kinautolu 'oku fai hala maí pe tātānaki 'ata'atā pē e ngaahi fehālākí kae 'ikai ko e ngaahi lelei 'oku tau 'ilo'í. 'Okú 'ikai ke tau fie ma'u ke manatu'í 'e he 'Otuá 'etau ngaahi angahala, 'i he'ene peheé, 'oku 'i ai e me'a ia 'oku fu'u fehālaaki 'aupito 'i he'etau feinga ta'etuku ko 'eni ke manatu'í e ngaahi angahala 'a e ni'ihhi kehé.

'I he taimi 'oku hoko ai ha me'a 'o tau mamahi aí, 'oku 'ikai ha toe veiveiua 'oku 'afio'í 'e he 'Otuá 'a e ngaahi fehālaaki ko ia kuo fai maí mo 'ene fakatupu-ita 'o tupu ai 'etau tāufehi'á, ka ko e me'a mahino ia ko e lahi ange 'ene fakatupu-ita mo 'etau kumi 'uhinga ki he'etau loto-mamahí, ko e lahi ange ai pē ia 'o e 'uhinga lelei ke tau fa'a fakamolemole pea fakahaofi ai kinautolu mei he heli fakatupu 'auha 'o e tāufehi'á mo e 'itá.12 Ko e taha ia 'o hono heliaki 'o e anga faka-'Otuá, kuo pau ke fa'a fakamolemole 'a e taha na'e faihala ki aí mo ia na'á ne fai 'a e fehālaaki kae ma'u 'a e melinó.

'Okú 'I ai Hono Taumu'a 'o 'Etau Ngaahi Faingata'a'ia

'Io, ko e me'a mātu'aki mahu'inga 'aupito ka ko e melinó, ko ha fie ma'u ia 'oku ongo'í mo'oni 'i he lotó pea 'oku lahi e ngaahi me'a 'e lava ke tau fai ke ma'u ai iá. Ka ko e hā pē hano 'uhinga, 'oku 'i ai e ngaahi momeniti 'i he mo'uí 'e hangehangē ka 'ikai ke tau ma'u fuoloa ai e melinó ta'e toe fakahoha'asi kinautolu. Te tau ala fifili pe ko e hā 'oku hoko ai e ngaahi taimi peheé 'i he mo'uí, tautefito ki ha taimi te tau feinga mālohi ange ai ke mo'ui taau mo e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá mo ma'u 'Ene tokoní. 'I he hoko mai 'a e palopalemá pe mamahí pea hangehangē 'oku 'ikai ko hatau fo'uí, 'e mahino fēfē leva kiate kinautolu hono 'uhinga 'oku hoko mai ai ki he'etau mo'uí e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ikai ke tau loto ke hoko maí?

'I he 'alu pē 'a e taimí mo e 'ilo 'oku tau ma'ú mo 'etau fakatokanga'í 'oku 'i ai e 'uhinga 'ene hoko mai 'a e ngaahi palopalema peheé 'i he mo'uí, koe'uhí pē ke fakapapau'í ange ki he taha 'oku loto-mamahí 'ene fie ma'u ha ivi fakalangi 'oku mahulu ange 'i

hono ivi pē 'o'oná, pea 'okú ne fie ma'u mo'oni pē e tokoni 'a e 'Eikí. Ko kinautolu 'oku nau ongo'í 'oku 'ikai te nau fie ma'u ha 'alo'ofá, 'oku 'ikai ke nau fa'a fekumi ki ai pea 'ikai pē te nau fa'a ma'u ia. Ko kinautolu kuo te'eki ai ha taimi te nau loto-mamahi ai pe 'i ai hanau vaivai pe ongo'í ta'elata pe lí'ekiná, kuo te'eki ai ke nau tangi ke ma'u ha fakafiemālie mei he langí ki ha mamahi fakatāutaha pehē. Ko e mo'oni 'e lelei ange ke tau ma'u 'a e angalelei 'a e 'Otuá mo e 'alo'ofa 'a Kalaisí, neongo 'a 'etau fu'u faingata'a'ia, 'i ha'atau mo'ui fiemālie pē 'i he tu'unga angama'a pe fakamatelie 'oku tau 'i aí 'o 'ikai ha taimi te tau ongo'í ai 'oku tau fie ma'u 'a e tuí pe fakamolemolé, 'ikai fie ma'u ha huhu'í pe fakafiemālie.

Ko e mo'ui ta'e 'i ai ha palopalema pe fakangata-ngata pe faingata'a—'a e mo'ui 'oku hangē ko e fakalea 'e Līhai, 'oku 'ikai ha "fehanganagai 'i he me'a kotoa peé,"13 —'e hangē 'e ngali fepaki 'ení, ka ko e mo'oni 'e sí'i ange e ngaahi lelei te ne ma'ú pea sí'i ange hono faka'eie'ieikí, 'i ha mo'ui 'oku fehanganagai ma'u pē mo e faingata'a, loto-mamahí, mo e mamahí. Hangē ko e lea 'a e tokotaha 'ofeina ko 'Iví, ka ne ta'e 'oua e ngaahi faingata'a ne na fehanganagai mo ia 'i ha māmani kuo hingá, pehē na'e 'ikai te ne teitei 'ilo pe 'ilo'í 'e 'Ātama pe ha taha 'o kinautolu ni "'a e fiefia 'o hota huhu'í pea mo e mo'ui ta'engata 'a ia 'oku foaki 'e he 'Otuá kiate kinautolu kotoa pē 'oku talangofuá."14

"Ko e Tafa'aki Lelei Ange 'o Hotau Natulá"

'Okú 'i ai e faikehekehé pe fehanganagai mo e fepakipakí 'i he mo'uí pea 'oku ma'u 'e he ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'a e ngaahi tali mo e tala-fakapapau ki aí. Na'e lea'aki 'e ha taha 'o e kau taki talēniti'ia taha kuo nau feinga ke pukepuke fakataha mai ha fu'u pule'anga lolotonga 'i ha taimi faingata'a 'o e fetau'aki fakalotofonuá, 'a e me'a 'e lava ke faka'aonga'í ki he nofo-malí mo e fāmílí mo e vā fakakaume'á. Na'e lea 'a 'Ēpalahame Linikoni 'i he ngaahi 'aho faingata'a 'o 'ene Fuofua Lea Faka-Palesitení, ke nau lotu ke ma'u 'a e melinó, kole ke 'i ai ha melino, feinga ke ma'u e melinó 'i ha fa'uhinga founa he 'ikai tu'u fakatu'utāmaki ki he'enu faaitahá: Na'á ne pehē, "Neongo kuo hoko ha mau-mau ki he ha'í 'o e manava'ofá ko e fetau'aki e ongo fa'ahí ma'á e me'a na'a nau tu'uaki, ka kuo pau ke 'oua na'a tau tuku ke motuhi ai ia. 'E toe foki mai e ngaahi manatu fakamisiteli 'oku 'i hotau lotó 'i he

taimi 'e fekumi ai pea manatu'í 'a e ngaahi me'a ko iá 'e he tafa'aki lelei ange 'o hotau natulá." ¹⁵

Ko e tafa'aki lelei ange 'o hotau natulá. Ko e kongalahi ia 'o e me'a 'oku lave ki ai 'a e Siasí mo e konifelenisi lahi mo e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí—ko e kole 'oku fai atu 'i he 'ahó ni mo 'apongipongi pea a'u ki he ta'e ngatá, ke tau toe lelei ange, ma'a ange, anga'ofa ange, angamā'oni'oni ange; ke tau fekumi ki he melinó pea tui ma'u pē.

Me'afaoaki 'a e 'Otuá ko e Fakafo'ou 'i he Fakamā'oni'oni'í

Kuó u 'ilo'í totonu 'i he'eku mo'uí 'a hono mo'oni 'o e tala'ofa "ko e 'Otuá ta'engata, . . . ko e Tupu'anga 'o e ngaahi ngata'anga 'o māmaní, 'oku 'ikai pongia ia pea 'oku 'ikai [te ne] vaivai." Ko ha fakamo'oni au " 'okú ne foaki 'a e mālohí ki he vaivai; pea kiate kinautolu 'oku 'ikai hanau mālohí 'okú ne fakatupu 'a e mālohi." ¹⁶

'Oku ou 'ilo "ko kinautolu [ko ia] 'oku tatali ki [he 'Eiki he taimi 'o e manavasi'í mo e ongosia], 'e fakafou honau mālohí; te nau [kāpapuna hake] 'o hangē ko e fanga 'ikale; te nau lele ka 'e 'ikai vaivai; pea te nau 'eve'eva ka 'e 'ikai pongia." ¹⁷

'Oku tau ma'u 'a e me'afaoaki 'o e mālohi fakaei'eiki pehē pea mo e fakafou 'i he fakamā'oni'oni'í 'i he 'alo'ofa huhu'í 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. Kuó ne ikuna'í 'a e māmaní pea kapau te tau to'o 'a Hono huafá kiate kitautolu pea " 'a'eva 'i Hono ngaahi halá" mo tauhi 'etau ngaahi fuakava mo lá, he 'ikai fuoloa kuo tau ma'u e melinó. 'Oku 'ikai ngata pē 'i he malava ke tau ma'u 'a e fakapale ko iá; ka ko e me'a pau ia.

"Koe'uhí 'e mole 'a e ngaahi mo'ungá pea hiki mo e ngaahi tafungofungá, ka ko 'eku 'ofá 'e 'ikai mahu'í

meiate koe, pea 'e 'ikai hiki 'a e fuakava 'o 'eku melinó, 'oku folofola 'e he 'Eiki 'a ia 'oku 'alo'ofa kiate koé." ¹⁸

'Oku ou fakamo'oni kiate Ia mo 'Ene ngaahi ongo-ongo lelei, ki hono malanga'í 'o 'Ene melinó 'i he konifelenisi ni pea 'i Hono Siasí mo'oni ko 'ení pea mo 'Ene palōfita mo'ui 'oku teu lea kiate kitautolú, 'i he loto fakafeta'í mo e fiefia, 'i he huafa 'alo'ofa 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá . . .

3. "Fai Atu 'a e Ngāué," Ngaahi Himi, fika 158.
4. Mōsaia 15:18; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'í.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:23.
6. Saame 121:3–4.
7. Loma 8:31.
8. Vakai, Sione 16:33.
9. Filipai 4:7.
10. Saame 34:14.
11. Luke 23:34.
12. Na'e to'o mei he tohi 'a George MacDonald.
13. 2 Nīfai 2:11.
14. Mōsese 5:11.
15. Abraham Lincoln, First Inaugural Address, 4 Mar. 1861.
16. 'Isaia 40:28–29.
17. 'Isaia 40:31.
18. 3 Nīfai 22:10.

FAKAVAHAVAHA FANAÚ

*Ko 'etau fānaú mo hotau hakó
'a e koloa mahu'inga taha
'i māmani mo e langí.*

—Eletā Dallin H. Oaks

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

“Ko kimaotolu, ko e Kau Palesitenisí ‘Uluaki pea mo e Fakataha Alēlea ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Ua ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni-‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘oku mau fakahā heni ‘i he loto mālu‘ia, ko e mali ‘i he vā ‘o ha tangata mo ha fefine na‘e tu‘utu‘uni ia ‘e he ‘Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia ‘o e palani ‘a e Fakamo‘uí ki he iku‘anga ta‘engata ‘o ‘Ene fānaú. . . .

“‘Oku fekau‘aki ‘a e fuofua fekau na‘e tuku ‘e he ‘Otuá kia ‘Ātama mo ‘Ivī pea mo e me‘a te na malava ‘i hona tu‘unga fakamātu‘a ko e husepāniti mo e uaifí. ‘Oku mau fakahā ai heni ‘oku kei tu‘u ma‘u pē ‘a e fekau ko ia ‘a e ‘Otuá ki he‘ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi ‘a māmani. ‘Oku mau toe fakahā foki heni kuo ‘osi tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ke toki ngāue‘aki pē ‘a e ngaahi mālohi toputapu ‘o e fakatupú ‘e ha tangata mo ha fefine kuó na ‘osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifí.

“‘Oku mau fakahā heni ko e founa ko ia ‘oku fakatupu ai ‘a e mo‘ui fakamatelié, ko ha tu‘utu‘uni fakalangí ia. ‘Oku mau fakamo‘oni atu ki hono haohaoa ‘o e mo‘uí pea mo hono mahu‘inga ‘i he palani ta‘engata ‘a e ‘Otuá” (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

Kau Palesitenisí ‘Uluakí—Heber J. Grant, J. Ruben Clark Jr., David O. McKay

“‘I he mālohi ‘o e mafai ‘oku ‘iate kimaotolu ko e Kau Palesitenisí ‘Uluaki ‘o e Siasí, ‘oku mau ‘oatu ai ‘a e fakatokanga ki hotau kakaí. . . .

“Na‘e kau ‘i he ngaahi ‘uluaki fekau na‘e tuku ‘e he ‘Eikí kia ‘Ātama mo ‘Ivī ‘a ‘Ene folofola ‘o pehē: ‘Fanafanau mo fakatokolahi ‘a māmani.’ Kuó Ne toe

fai mai pē ‘a e fekau tatau ‘i hotau kuongá ni. Kuó Ne toe fakahā mai ‘i he kuonga faka‘osí ni ‘a e tefito‘i mo‘oni ‘o e ta‘engata e fuakava ‘o e malí. . . .

“Kuo fakahā mai ‘e he ‘Eikí ko e fatongia ia ‘o e husepāniti mo e uaifí kotoa pē ke talangofua ki he fekau na‘e tuku kia ‘Ātama ke fanafanau mo fakatokolahi ‘a e māmani, ke lava ‘a e ngaahi laumālie fili tokolahi ‘oku kei tatali mai ke ma‘u honau ngaahi sino ‘o e kakanó, ‘o ha‘u ki heni pea hoko atu e mo‘uí ‘i he taumu‘a ma‘ongo‘onga ‘a e ‘Otuá ke nau hoko ko e laumālie mo‘ui haohaoá, koe‘uhí he ‘ikai te nau lava ‘o fakalalakaka ki honau iku‘anga kuo ‘osi palani ‘e he ‘Otuá ta‘e te nau ma‘u ‘a e ngaahi sino ko ‘eni ‘o e kakanó. Ko ia, ‘oku totonu ke hoko ‘a e husepāniti mo e uaifí kotoa pē ko ha tamai mo ha fa‘ē ‘i ‘Isileli ki ha fānaú ‘oku fa‘ēle‘i mai ‘i he fuakava mā‘oni‘oni mo ta‘engata’” (‘i he Conference Report, Oct. 1942, 11–12).

Palesiteni Joseph F. Smith

“‘Oku hoko ‘a e tu‘unga fakafa‘eé ko e fakava‘e ia ‘o e fiefiá ‘i he ‘apí, pea mo e tu‘umālié ‘i he pule‘angá. Kuo tuku ‘e he ‘Otuá ki he tangatá mo e fefiné ha ngaahi fatongia toputapu ‘o fekau‘aki ‘eni mo e tu‘unga fakafa‘eé, pea ko e ngaahi fatongia ia he ‘ikai lava ke sí‘aki ta‘e fakatupu houhau ki he langí. ‘Oku talamai kiate kimaotolu ‘i he 1 Tīmote 2:13–15, ‘na‘e fuofua ngaohi ‘a ‘Ātama, kae ki mui ‘a ‘Ivī. . . .’ ‘E lava ke fakahaofi nai ia ta‘e te ne fanafanau? Ko e mo‘oni ‘okú ne fokotu‘u ia ‘i ha tu‘unga fakatu‘utā-maki ‘o kapau te ne loto pē ke sí‘aki ta‘e fai ki he fie ma‘u kuo fakahā mai ‘e he ‘Otuá” (*Gospel Doctrine*, 288–89).

Palesiteni David O. McKay

“‘Oku a‘usia ‘e he ‘ofá ‘a e fiefia lahi tahá pea mo e faka‘otua hono faka‘aonga‘i iá, ‘i he ‘api ko ia ‘oku ‘ikai ta‘ofi ai hono fā‘ele‘i mai ‘o e fānaú ka ‘oku talitali lelei ai kinautolu, pea tali lelei ai mo e ngaahi fatongia ‘o e hoko ko e mātu‘á, ko ha hoa-ngāue mo e Tupu‘anga ta‘engata.

“Neongo ia, ‘i he ngaahi me‘á ni kotoa, kuo pau ke tokanga‘i e tu‘unga mo‘ui lelei ‘o e fa‘eé. ‘I he hoko ‘a e fefiné ko e uaifí, ‘oku totonu ke pule mā‘olunga ‘aupito ia” (*Gospel Ideals*, 469).

Palesiteni Joseph Fielding Smith

“Ko e fāmilí ‘a e fokotu‘utu‘u mahu‘inga taha ‘i he nofo taimí pe ‘i ‘itānití. Ko ‘etau taumu‘a he mo‘uí ke fakatupu ma‘atautolu ha ngaahi ‘iuniti fakafāmilí

ta'engata. He 'ikai mo ha toe me'a 'e mahu'inga ange ki ho'o mo'ui fakafāmilí 'o hangē ko e ngaahi tāpuaki 'o e sila 'i he temipalé, hili ko iá pea tauhi e ngaahi fuakava na'e fai 'o fekau'aki mo e mali fakasilesitiale ko 'eni' ('i he Conference Report, Apr. 1972, 13; pe *Ensign*, July 1972, 27).

Palesiteni Spencer W. Kimball

"I he'eku toe lea'aki 'apongipongi e ngaahi kupu'i lea te ne ha'i kimoua ki 'itānití, te u lea'aki e ngaahi lea ongo tatau pē ko ia ne folofola'aki 'e he 'Eikí ki he talavou matātangata ko ia mo hono mali faka'ofa'ofá 'i he Ngoue ko 'Itēni: 'Fanafanau mo fakatokolahi mo fakakakai 'a māmani.' . . .

". . . Na'á ke ha'ú ke ma'u hao sino fakamatelie 'a ia 'e lava ke haohaoa mo ta'efa'amate, pea na'e mahino kiate koe te ke hoa-ngāue mo e 'Otuá 'i hono 'omai ha sino ma'á ha ngaahi laumālie kehe. . . . Ko ia, he 'ikai te ke fakatoloi hono ma'u 'o ha fānaú. 'E 'i ai ha kau kumi 'uhinga te nau talaatu ha ngaahi 'uhinga kehe-kehe ke fakatoloi ai 'eni. 'Io, 'e toe faingata'a ange foki ha'o feinga ke ma'u ho mata'itohi mei he kolisí pe ko e pa'anga ke kamata'aki ha fāmilí, ka 'i he ivi 'okú ke ma'ú, he 'ikai te ke ilifia 'i he fehangahangai mo e faingata'á. Ma'u hao fāmilí 'o hangē ko ia na'e fakataumu'a mai 'e he 'Eikí. Ko e mo'oni ko e fakamole ki ai 'e lahi, ka te ke 'ilo pē ha founa, pea ko e fānau ko ia 'oku tupu hake mo ha fatongia pea mo e ngaahi faingata'á, ko kinautolu ia 'oku nau fa'a hokohoko atu e ngāue 'a e māmani' ("John and Mary, Beginning Life Together," *New Era*, June 1975, 8).

"Ko e fiefia taupotu 'i he nofo malí 'oku pule'i lahi ia 'e ha tefito'i me'a mahu'inga—'a ia ko hono fanau'i mai mo hono 'ohake 'o ha fānaú. 'Oku tokolahi fau ha ngaahi hoa mali kei talavou 'oku nau 'osi fakapapau'i pē he 'ikai ke nau mali pe fanau kae 'oua kuo pau ange e tu'unga 'oku nau 'i ai, kae 'oua kuo 'osi e vaha'ataimi ngāue fakakautau; kae 'oua kuo ma'u e mata'itohi mei he 'univēsítí; kae 'oua kuo mahino ange e ngāue ma'u'anga mo'uí; kae 'oua kuo totongi e ngaahi mo'uá; pe kae 'oua kuo nau tu'u faingamālie ange. Kuo ngalo 'iate kinautolu ko e 'uluaki fekau 'ke fanafanau mo fakatokolahi mo fakakakai 'a māmani pea pule ki ai.' (Sēnesi 1:28.) Ko ia ai 'oku hokohoko atu pē ngāue pa'anga 'a e uaifí pea pou-pou'i pē ia 'e he husepānití pea faka'aonga'i mo e ngaahi founa fakavahavaha fanau ke 'oua na'a hoko ha faitama. 'I he taimi 'e ni'ihi 'oku pou-pou'i pē 'e he kāingá mo e kaungāme'á pea a'u pē ki he ngaahi fa'eé, hono faka'aonga'i 'e he'enuu kau mali

fo'ou 'a e fakavahavaha fanaú. Ka 'oku lahi e ngaahi kumi 'uhingá, pea meimei ko e ngaahi 'uhinga vai-vai. 'Oku 'ikai ke kaumālohi e uaifí; he 'ikai lava 'e he patiseti 'a e fāmilí 'o fafanga ha fānau tokolahi ange; pe 'e fu'u lahi e fakamole ki he toketaá, falemahakí pea mo e ngaahi me'a kehe pē; te ne uesia 'e ia e mo'ui fakasōsialé; te ne ta'ofi hono ma'u mai ha vāhenga 'e ua; ko ia 'oku hanga leva 'e he tō'onga mo'ui halá, 'o ta'ofi hono fā'ele'i mai 'o e fānaú. He 'ikai lava ke fakangofua pe fakamolemole'i 'e he Siasí 'a e ngaahi founa ko ia 'oku lahi 'ene fakangatangata e fāmilí' (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 328–29).

Palesiteni Howard W. Hunter

"Faka'apa'apa'i e fatongia ta'e-hano-tatau mo faka-'Otua kuo fili ki ai ho uaifí ke ne hoko ko ha fa'ē 'i 'Isileli pea mo 'ene malava makehe ke fā'ele'i mai mo lehilehi'i ha fānaú. Kuo fekau'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fanafanau pea fakatokolahi 'a māmani pea 'ohake 'etau fānaú mo e makapuná 'i he maama mo e mo'oni (vakai, Mōsese 2:28; T&F 93:40). 'I ho'o hoko ko e hoa 'ofá, 'okú ke kau ai 'i hono tokanga'i 'o e fānaú. Tokoni kiate ia ke tauhi mo tokanga'i homou 'apí. Tokoni 'i hono akonaki'i, ako'i mo fakatonutonu ho'omo fānaú' ('i he Conference Report, Oct. 1994, 67; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

"Oku ou loto-mamahi 'i he fakamatala hala 'oku pehē ko e tuha pē ia 'o e fefine Siasí ke nofo 'i 'api 'o fakafanau. Ko e kupu'i lea ia 'oku ongo fakapoto ka 'oku hala. Ko e mo'oni 'oku tau tui ki he 'i ai 'a e fānaú. Kuo fakahā mai 'e he 'Eikí ke tau fanafanau pea fakatokolahi 'a māmani koe'uhí ke tau ma'u 'a e fiefiá 'i hotau hakó pea 'oku 'ikai mo ha toe fiefia lahi ange ka ko e fiefia 'i he ma'u 'o e fānau fiefia 'i he ngaahi fāmilí 'oku lelé. Ka na'e 'ikai te ne talamai pe talamai 'e he Siasí 'a e tokolahi 'o e fānaú. Ko e me'a toputapu ia 'oku tuku pē ki he ongome'a malí mo e 'Eikí. Ko e fakamatala 'oku 'omi 'e he Siasí 'oku kau ai 'eni: 'Kuo pau ke faka'atu'i 'e he ngaahi husepānití honau uaifí, he 'oku lahi ange hono fatongia 'o 'ikai ngata pē 'i he fā'ele'i 'o e fānaú ka 'i hono tokanga'i kinautolu 'i he'enuu tupu haké pea 'oku totonu ke tokoni'i kinautolu ke nau kei mo'ui lelei mo ma'u honau iví. 'Oku totonu ke ngāue'aki 'e he ongo me'a malí 'a e mo'ui mapule'i kinauá 'i hona ngaahi vā fetu'utaki kotoa pē. 'Oku totonu ke nau feinga ke ma'u ha ue'i fakalaumālie mei he 'Eikí ke tali'aki e ngaahi faingata'a 'o e nofo-malí mo hono 'ohake 'o 'enuu

fānaú, ‘o fakatatau ki he ngaahi akonaki ‘o e ongo-ongolelei’ (*General Handbook of Instructions* [1983], p. 77)” (*Cornerstones of a Happy Home*, 6).

‘Eletā Melvin J. Ballard

“‘Oku ‘i ai ha potutohi ‘i he ‘etau Folofolá ‘oku tali ‘e he Kāingalotu ‘o e Siasí ko e ‘omi ia mei he ‘Otuá: ‘Ko e nāunau ‘eni ‘o e ‘Otuá—ke fakahoko e mo‘ui ta‘efa‘amate mo e mo‘ui ta‘engata ‘a e tangatá’ [vakai, Mōse 1:39]. ‘E lava pē ke tau lea‘aki e me‘a tatau ‘o pehē ko e nāunau ‘eni ‘o e tangatá mo e fefiné—ke fakahoko e mo‘ui fakamatelie ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá, ke foaki ha mo‘ui fakae-māmani ki he fānaú ‘a ‘etau Tamaí ‘oku kei tatali maí. . . . Ko e misiona ma‘ongo‘onga taha ia ‘o e fefiné ke foaki ha mo‘ui, ha mo‘ui ‘i he māmaní, ki he ngaahi laumālie ‘oku fakatatali maí, ki he fānaú fakalaumālie ‘a ‘etau Tamaí ‘oku nau fie ma‘u fakamātoato ke omi ‘o mo‘ui ‘i heni ‘i he maama fakamatelié, ‘o fakafou ‘i ha mali faka‘ei‘eiki. Ko e fakapa‘apa mo e nāunau kotoa ‘e lava ke ma‘u ‘e he tangatá mo e fefiné ‘i he ‘enau fakatupulaki honau talēnití, ‘a e fakamālō mo e fakalāngilangi ko ia te nau ma‘u mei māmaní koe‘uhí ko honau potó, ko ha me‘a ia ‘e ‘osi pē pea mole atu hono ngingila faka‘ofo‘ofá ‘i hono fakafehoanaki ki he fakapa‘apa mā‘olunga, nāunau ta‘engata, mo e fiefia tu‘uloa ‘e ma‘u ‘e he fefine ‘okú ne fakahoko ‘a e ‘uluaki fatongia mo e misiona ma‘ongo‘onga kuo vahe kiate iá, ke ne hoko ko e fa‘ē ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá” (Hinckley, *Sermons and Missionary Services of Melvin Joseph Ballard*, 203–4).

‘Eletā Ezra Taft Benson

“Ko e ‘uluaki fekau na‘e tuku ki he tangatá ke fanafanau pea fakafonu e māmaní ‘aki ha fānaú. Kuo te‘eki ke liliu, fetongi pe fakata‘e‘aonga‘i e fekau ko iá. Na‘e ‘ikai pehē ‘e he ‘Eikí ke fanafanau pea fakatokolahi ‘a māmaní ‘o kapau ‘e faingamālie, pe kapau ‘okú ke tu‘umālie pe hili e ‘osi ho‘o akó, pe ‘i he taimi ‘e melino ai ‘a e māmaní pe ‘oua leva kuo a‘u ‘o toko fā ho‘o fānaú. ‘Oku pehē ‘e he Tohi Tapú, ‘Vakai, ko e fānaú ko e tofi‘a mei [he ‘Eikí]: . . . ‘Oku monū‘ia ‘a e tangata ‘oku fonu ‘ene hōfangahaú ‘iate kinautolú. . . .’ (Saame 127:3, 5.) ‘Oku tau tui ‘oku fakalāngilangi‘i ‘a e ‘Otuá ‘i he ma‘u ‘o ha fānaú tokolahi pea mo ha polokalama ke fakahaohaoa‘i ‘aki kinautolú. Pea ‘e fakalāngilangi‘i foki ‘e he ‘Otuá ‘a e husepāniti mo e uai‘i ‘oku tokolahi hona hakó pea kuó na feinga ke ‘ohake kinautolu ‘i he mā‘oni‘oní” (‘i he Conference Report, Apr. 1969, 12).

‘Eletā Dallin H. Oaks

“Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí ki he ‘uluaki tangata mo e fefine ‘i he māmaní, ‘Mo fanafanau mo fakatokolahi’ (Mōse 2:28; Sēnesi 1:28; vakai foki, ‘Ēpalahame 4:28). Na‘e mu‘omu‘a e fekau ni ‘i hono fakahokohokó pea mu‘omu‘a ‘i hono mahu‘ingá. Na‘e mahu‘inga ke fānaú‘i mai e fānaú fakalaumālie ‘a e ‘Otuá ki māmani mo ma‘u ha faingamālie ke nau fakalaka-laka ai ki he mo‘ui ta‘engatá. ‘Oku hoko e me‘a kotoa pē ‘oku fekau‘aki mo e fanafanau ko e ngaahi me‘a ia ‘oku fakataumu‘a ki ai e filí, ‘i he‘ene feinga ke ta‘ofi e palani ‘a e ‘Otuá. . . .

“‘Oku hanga foki ‘e he ‘ilo ‘a e Kāingalotú ki he palani lahi ‘o e fiefiá, ‘o ‘omi ha mahino lelei ki hono fānaú‘i mo lehilehi‘i ‘o e fānaú.

“Na‘e ‘i ai ha kuonga mo ha ngaahi feitu‘u na‘e lau ai e fānaú ko ha kau ngāue pē ‘i ha ngaahi ngāue‘anga ke ma‘u mei ai e pa‘anga ‘a e fāmili pe ko ha ni‘ihi pē ke fakapapau‘i ‘e fakafou ai hano tokoni‘i ‘o ‘enau mātu‘á. Neongo te tau pehē ‘oku ‘ikai ke tau tali ‘a e fa‘ahinga pule peheni ‘oku fai ki ha ni‘ihi kehé, ka ‘oku ‘i ai ha ni‘ihi ‘i hotau kuongá ni ‘oku ‘ikai ke tautea honau lotó ‘i he ngaahi tō‘onga tatau mo ‘ení ‘o tuku ai e lelei ia ‘a e fānaú fakalaumālie ‘a e ‘Otuá, kae kumi ki he fiemālie pe faingamālie ‘a e mātu‘á.

“Na‘e akonaki ‘a e Fakamo‘uí ‘oku ‘ikai totonu ke tau fokotu‘u ma‘atautolu ‘a e koloa ‘i māmaní kae fokotu‘u ma‘atautolu ‘a e koloa ‘i he langí (vakai, Mātiu 6:19–21). Fakatatau ki he tefito‘i taumu‘a ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá, ‘oku ou tui ko ‘etau fānaú mo hotau hakó ‘a e koloa mahu‘inga taha ‘i he māmaní” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 97, 100–101; pe *Ensign*, Nov. 1993, 72, 75).

‘OKU ‘I AI ‘EKU FEHU‘I

Dr. Homer Ellsworth

Ensign, Aug. 1979, 23–24

Ko e mahino koā ia ‘oku tau ma‘ú ke tau fanafanau ki he fuoloa taha mo e tu‘o lahi taha ‘e lava ‘o matu‘uaki ‘e he sinó? ‘Oku ‘ikai koā ha toe fa‘ahinga “founga fakakaukau‘i ia ‘o e fāmili ‘i he ongoongolelei,” he ‘oku ‘ikai hano toe founga fakalea ‘e lelei ange heni?

‘Oku ou fanongo ma‘u pē ‘i he fa‘ahinga fehu‘i ko ‘ení mei he kakai fefine Siasi ngāue mālohi mo faivelenga ‘oku nau toutou fai e ngaahi fehu‘i ‘oku ‘ikai ha kaunga ki ai hoku ngaahi fatongia fakapalofesinalé. Ko e ngaahi tefito‘i mo‘oni mo e ‘ulungāanga ‘eni ‘oku ou tui ‘oku fekau‘aki mo e fehu‘i mahu‘inga

ko 'ení, 'a ia ko ha fehu'í 'oku tu'ó lahi hono fai 'e he mātu'a tokolahí lolotonga e ngaahi ta'u 'oku lava ke nau fanafanau aí.

'Oku ou fiefia 'i he tefito'í mahino 'oku tau ma'u kau ki he palani 'o e fakamo'uí, 'a ia 'okú ne ako'í kiate kitautolu 'oku tau ō mai ki māmaní ke tau tupulaki mo matu'otu'a pea ke sivi'í ai kitautolu. Lolotonga iá 'e lava ke tau mali pea 'oange ha sino fakamatelie mo'ó e fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai Hēvaní. Hangē kiate au ko e tefito'í me'á ia. 'I he'eku fakakaukauloto atu ki he fo'í mo'oni ko 'ení, 'oku ou toe fiefia 'i hono poupou'í pe fakamamafa'í 'e he Siasí 'a e tafa'aki 'oku leleí, 'a ia ko hotau tāpuaki mo e me'a fakafiefia pea ko hotau fatongia fakalaumālie, ke fā'ele'í mai ha fānau pea 'i ai hatau fāmili. 'Oku ou fiefia 'i hono fakamamafa'í 'oku tau taumu'a pē ki he leleí.

'Oku fakafiefia 'ene mahino kiate kitautolu ko e taha 'o e ngaahi tefito'í mo'oni mahu'inga taha 'i he palani 'o e fakamo'uí, ko e tau'atāina ke filí. 'Oku pehē fau hono mahu'inga 'o e faingamālie ke tau tau'atāina ai ke fai 'etau ngaahi filí ko ia na'e loto fiemālie ai 'etau Tamai Hēvaní ke ta'ofi ha ngaahi faingamālie 'e ní'ihī mei he vahe tolu 'e taha 'o 'ene fānau, kae 'ikai te ne to'ó meiate kinautolu 'a 'enau totonu ki he'enau filí. 'Oku mahu'inga 'aupito e tefito'í mo'oni ko 'eni 'o e tau'atāina ke filí ki he lava lelei hotau sivi'í. 'Oku kau e ngaahi fili lahi 'oku tau fai ki hono faka'aonga'í 'o e ngaahi tefito'í mo'oni, 'i he taimi 'oku 'ikai tala hangatonu mai ai 'a e tali 'io-mo-'ikai' 'i he ngaahi tohi tu'utu'uni 'a e Siasí, ngaahi fakataha'angá pe 'i he folofolá.

'Oku tupu leva 'etau tupulakí mei he'etau fakakaukau'í e ngaahi fili 'e lava ke tau faí, ako fakalelei ia pea fekumi ki ha ue'í fakalaumālie mei he 'Eikí. Hangē kiate au ko e uho 'eni 'o e palani 'o e ongo-ongoleleí. 'Oku fakafiefia lahi ma'u pē kiate au pea u ma'u ha loto-falala 'i he'eku vakai ki hono fakahoko 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá 'e hotau kau palōfita kuo ue'í fakalaumālié, 'o 'ikai te nau feinga ke ta'ofi 'a e palani fakalūkufua ko 'eni 'o e tau'atāina fakafō'ituitui ke filí, ka nau ngāue pē 'o fakatatau ki ha ngaahi fakahinohino 'okú ne fakatupu ha ngaahi liliu fakafō'ituitui lahi.

'Oku ou manatu ki ha Palesiteni 'o e Siasí kuó ne pekia, 'i ha'ane 'a'ahi ki hono 'ofefine 'i falemahaki hili ia ha'ane tamatō.

Ko ha fā'e ia 'a ha fānau 'e toko valu pea na'á ne kei ta'u fāngofulu tupu sí'i pē. Na'á ne fehu'í ange,

"Tangata'eiki, 'e lava ke tuku ā 'eku fā'elé?" Ko 'ene talí 'eni, " 'Oua te ke fehu'í mai ia kiate au. Ko e fili pē ia 'a'au, mo ho husepānití mo ho'o Tamai Hēvaní. Kapau te mo ma'u ha konisēnisi lelei ke mo fehāngahāngai mo la pea talaange kuó mo fai homo lelei tahá pea kuó mo 'osi feinga mo'oni, pea mo ngata ā heni. Ka ko e me'a pē ia 'amoua mo la. Kuo 'osi lahi fe'unga pē 'a e ngaahi palopalema ke ma talanoa'í 'i ha'ama fetaulakí!" Ko ia 'oku mahino kiate au 'e toki lava pē ke fai e ngaahi fili fekau'aki mo 'etau fanaú, 'a e taimi ke tau ma'u ai ha fānau, honau tokolahí mo e me'a kotoa pē kau ki aí, hili hano alea'í mo'oni ia 'e he ongome'a malí mo ha'ana lotu.

'I he ako ko 'eni ke 'ilo'í e me'a 'oku totonu ke ke fai 'i he taimi totonú, kuó u 'ilo'í ai hono 'aonga ke faka'aonga'í ha fehu'í ke tokoni ki he'eku filí: 'Oku siokita nai 'eni? Kuó u pehē ko e lahi taha 'o 'etau ngaahi faiangahalá ko e angahala 'o e siokitá. Kapau he 'ikai te ke totongi ho'o vahehongofulú, ko e tupu ia mei he siokitá. Kapau 'okú ke tono, ko e tupu ia mei he siokitá. Kapau 'okú ke ta'efaitotonu, ko e tupu ia mei he siokitá. Kuó u fakatokanga'í he taimi lahi he folofolá hono tautea'í 'e he 'Eikí 'a e kakaí koe'uhí ko 'enau siokitá.

'I he ngaahi fehu'í leva kau ki he fāmili, kapau te tau fakangatangata hotau ngaahi fāmili koe'uhí ko 'etau sio pē ki he'etau ngaahi fie ma'ú pe tokanga ki he ngaahi me'a fakaemāmaní, ko e mo'oni te tau fa'ufa'u leva ai ha 'ulungāanga 'oku makatu'unga 'i he siokitá. Hangē ko hono fakamahino mai 'e he folofolá, 'oku 'ikai ko hano fakamatala'í ia 'o ha 'ulu-ngāanga fakasilesitiale. Kuó u 'ilo'í 'oku fie ma'u mo'oni ke tau vakavakai'í kitautolu ke tau 'ilo'í e 'uhinga 'oku tau fai ai ha me'á. 'Oku fa'a mapuna hake ha ngaahi 'uhinga ta'emo'oni mo vaivai mo'oni 'i he taimi 'e ní'ihī 'oku tau fai ai 'ení.

Ka 'i he tafa'aki 'e tahá, 'oku 'ikai fie ma'u ke tau manavasi'í hono vakavakai'í 'o e fehu'í mei he ngaahi tafa'aki 'oku mahu'ingá—'a e mo'ui lelei fakaesino pe faka'atamai 'a e fa'eé mo e tamai, 'a e malava ko ia 'e he mātu'a ke ma'u e ngaahi tefito'í fie ma'u 'a e fāmili mo e hā fua. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga fakatāutaha pau, 'o hili ha'ana lotua ia pea na pehē 'oku 'ikai fakapotopoto ke toe 'i ai leva ha'ana pēpē 'e taha, 'oku 'ikai ha fu'u kehekehe ia 'e hoko 'i hono palani e vahavaha 'o 'ete fānau, tānaki atu ki ai mo e ngaahi ola kovi fakafaito'o pe fakatū'asino 'e hokó. Ko e mo'oni, ko e founga fakavahavaha fanau foki ia 'e taha 'a e 'ikai ke mohe mo

e malí, ka 'oku 'i ai pē hono ola kovi 'o tatau mo ha toe founa kehe, pea 'oku fakatupunga ai ha mau-mau he vā fetu'utaki 'i he nofo-malí.

'I he'eku hoko ko e toketaá, 'oku fa'a fie ma'u ke u faito'o e ngaahi faka'ilonga 'o e palopalema fakaōsiale mo fakaeloto fekau'aki mo e tafa'aki kehekehe 'o e mo'uí. 'I he'eku fai 'ení, 'oku ou fakatokanga'i ma'u pē kuo te'eki ai ke pehē 'e hotau kau palōfita 'o e kuo hilí mo e lolotonga ko e tefito'i taumu'a pē ia 'o e fetu'utaki fakamalí ke ma'u ha fānau. Kuo akonaki e kau palōfitá 'o pehē ko e feohi fakaesino fafalé ko ha ivi mālohi ia ki hono fakamālohia 'o e ha'i 'o e 'ofá 'i he malí, 'o ne fakalahi mo fakamālohia e uoungataha 'o e nofo-malí. Ko e mo'oni, ko e me'a'ofa totonu ia 'a e 'Otuá kiate kinautolu 'oku malí. Hangē ko e lea 'a e 'Aposetolo ko Paulá,

“'Oku 'ikai ke pule 'e he fefiné ki hono sino 'o'oná, ka ko hono [husepānití]; pea 'oku pehē foki 'a e [husepānití]; 'oku 'ikai ke pule ia ki hono sino 'o'oná, ka ko hono [uaifí].” 'Oku hoko atu e lea 'a Paulá, “'Oua na'á mo [mavahevahe] 'a kimoua, ka 'i ho'omo feloto'aki 'i he 'aho sí'i, koe'uhí ke mo tu-kuange 'a kimoua ki he 'aukai mo e lotu; pea mo toe fakataha, telia na'a tauvele'i 'a kimoua 'e Sētane 'i ho'omo ta'e fa'a ta'ofi” (1 Kolinitō 7:3–5, Liliu 'a Siosefa Sāmitá). 'Oku pehē 'e Paula 'e lava ke fakatupu 'e he fa'a ta'ofi 'i he nofo-malí ha ngaahi 'ahi-'ahi mo e loto mafasia pea 'e ala fakatu'utāmaki 'aupito e ola 'e ma'u aí.

Ko ia, ko e tokolahi 'o e fānau mo hono vahavahá, mo e ngaahi fehu'i kehe pē 'oku fekau'aki mo e tefitō ni, ko ha fili ia ke fai 'e he husepānití mo e uaifí 'i he mā'oni'oni peá na talanoa ki ai mo feinga ke ma'u e ue'i fakalaumālie 'a e 'Eikí. 'Oku ou tui kuo 'osi tuku mai 'e he kau palōfitá ha ngaahi fale'i fakapotopoto 'i he'enu fale'i ko ia e ongo me'a malí ke nau fa'a faka'atu'i mo palani fakalelei ke 'oua na'a uesia e tu'unga mo'ui lelei 'o e fa'eé. 'I he taimi 'oku tau ta'etokanga ai ki he fokotu'u ko 'eni 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí pe 'ikai 'ilo ki ai pe faka'uhinga'i hala'i, 'e lava ke hoko ai ha loto-mamahi.

'Oku ou 'ilo ha ongome'a na'e toko fitu 'ena fānau. Na'e toto mā'olunga e uaifí pea na'e fale'i ia 'e he'ene toketaá 'e fakatu'utāmaki lahi kiate ia kapau 'e toe feitama pea 'oku totonu ke ne feinga ke 'oua na'a feitama. Ka na'e faka'uhinga'i 'e he ongome'a 'a e ngaahi akonaki 'o 'ena kau taki lakanga fakataula'eikí

'o pehē 'oku 'ikai totonu ke na fakakaukau ke faka-'aonga'i ha founa fakavahavaha fanau 'i ha taimi pē. Na'á ne mālōlō mei ha'ane pākālava lolotonga hono fā'ele'i 'ene pēpē hono valú.

'I he'eku fe'iloaki mo e kakai kehē 'o u 'ilo ai ki he'e-nau ngaahi tūkunga mo'uí, 'oku kei hokohoko atu pē hono ue'i au 'e he fale'i 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí 'i he *General Handbook of Instructions* ke fakakaukau'i fakalelei e tu'unga mo'ui lelei 'o e fa'eé mo e lelei 'a e fāmilí. Kuo ako'i au 'i he ta'u 'e tolungofulu mā tolu 'eku ngāue fakafaito'ó mo 'eku vakavakai'i e ngaahi fāmilí Siasí, ke 'oua 'aupito na'a ngata pē 'i hono fakakaukau'i 'o e lelei fakatu'asinó kae pehē foki ki he lelei fakaelotó. 'Oku 'i ai ha mātu'a ia 'e sí'i ke nau fetaulaki mo e fetongitongi 'o e 'ulungāngā mo e loto hoha'á pea lava pē ke faingofua 'enu feau e ngaahi fie ma'u 'a ha fānau tokolahi. 'Oku 'i ai ha mātu'a ia 'oku lahi ange hono tokoni'i kinautolu 'e honau fāmilí mo e kaungāme'a. 'Oku ola lelei ange e founa 'a ha mātu'a 'e ní'ihí 'i he mātu'a 'e ní'ihí, neongo 'oku tatau pē 'enu ngaahi holí mo e founá. 'Ikai ko ia pē, ka ko e me'a ia 'a e mātu'a ke 'oange e ngaahi fie ma'u 'a 'enu fānau 'i he mo'uí. Ko e mo'oni, he 'ikai totonu ke hanga 'e he fie ma'u 'o e koloá 'o pule'i e tokolahi 'o e fāmilí; 'oku 'ikai pē totonu ke fakakaukau'i heni e koloá ia. 'Oku ou pehē 'e lava fakapapu'i vave pē 'e he loto 'o e tangata kuo ue'i fakalaumālie, 'a e me'a ko ia 'oku lau pe 'ikai lau ko e koloá.

'I hono fakanounoú, 'oku mahino kiate au 'oku 'ikai totonu ke lí'aki 'e he ongo mātu'a 'a e me'a 'oku mahu'inga tahá koe'uhí pē ka na ngāue ke ma'u mai e ngaahi me'a 'oku 'ikai loko mahu'ingá. 'Oku ou tui ko 'etau fekumi ko ia ki he me'a 'oku mahu'inga tahá, 'e 'ikai ngata pē hono 'eke'i meiate kinautolu e me'a 'oku tau fa'i ka 'e kau foki ai mo e 'uhinga ne tau fai ai iá. Pea 'i he'ene fekau'aki mo e tokolahi 'o e fāmilí, 'a e fakakaukau'i 'o e vaha'a taimi ke vahavaha 'aki e fānau mo e ngaahi fehu'i kau ki aí, 'oku totonu ke tau ma'u 'a e holi ke fanafanau pea fakatokolahi 'a māmani 'o hangē ko hono fekau'i kinautolu 'e he 'Eikí. 'Oku fakataumu'a mai 'e he Tamai Hēvaní ke tau faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke fili kuó Ne foaki maí, 'i hono palani ha hala 'oku fakapotopotó ma'atautolu mo hotau ngaahi fāmilí. 'Oku tau ma'u 'a e poto ke palani e hala fakapotopotó ko iá 'o fakafou 'i he ako, lotu mo e fakaongoongo ki he kihí'i le'o sí'i 'i hotau lotó.

‘OFA FAKA-KALAIŚÍ

‘Oku fu‘u mahulu ange ‘a e ‘ofa faka-Kalaisí ia ‘i he ‘ofá pē; ko e ‘ofa ta‘engatá ia, ‘a e ‘ofa haohaoá, ko e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí ‘a ia ‘oku tolonga ki he ta‘engatá.

—Eletā Bruce R. McConkie

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Ko e Fakahinohino ki he Folofolá

“Manava‘ofá (‘Ofa Faka-Kalaisí). Ko e ‘ofa ia ‘oku mā‘olunga, faka‘ei‘eiki, mo mālohi tahá pea ‘oku ‘ikai ko ha ongo‘i ‘o ha ki‘i ‘ofa pē; ko e ‘ofa haohaoa ia ‘a Kalaisí. ‘Oku ‘ikai ha taimi ‘e faka‘aonga‘i ai ia ke faka‘ali‘ali‘aki ha foaki ‘ofa pe ngaahi ngāue pe anga-‘ofa neongo ‘e ala hoko ia ko ha me‘a ke ne faka‘ai‘ai hono fakahoko kinautolú (1 Kolinitō 8:1; 13:1–4, 8; 13; 14:1. Cf. Molonai 7:47)” (p. 632).

Palesiteni Ezra Taft Benson

*“‘Oku hoko ‘a e founga ‘o hono tñaki atu ‘o e ‘ulungāanga faka-‘Otua ‘e taha ki he tahá, ‘o hangē ko hono fakamatala‘i ‘e Pita [‘i he 2 Pita 1], ko e ki ia ki hono ma‘u ‘o e ‘ilo ko ‘eni ‘okú ne tataki atu kitautolu ki he mo‘ui ta‘engatá” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 63; pe *Ensign*, Nov. 1986, 48).*

‘Eletā Marvin J. Ashton

“Ko e ‘ofa faka-Kalaisi mo‘oní ‘oku ‘ikai ko ha me‘a ia ‘okú ke foaki atu; ko e me‘a ia ‘okú ke ma‘u mai peá ke ngaohi ke hoko ko ho kongá pē ‘o‘ou. Pea ko e taimi kuo fa‘oaki ai ‘i ho lotó ‘a e ‘ofa faka-Kalaisí, ‘e ‘ikai te ke kei hoko koe ko e tokotaha tatau. ‘Okú ne fakatupunga ‘e ia ke ke fehi‘a pē ke fakakaukau atu ki he (fakaangá pe lea koví].

“Mahalo ‘oku hoko mai ‘a e ofa faka-Kalaisi mā-‘olunga tahá ‘i he taimi ‘oku tau feangalelei‘aki aí, ‘i he ‘ikai ke tau fakamāu‘i ai ha taha pe fakatu‘utu‘unga e ni‘ihi kehé, ‘i he taimi ‘oku tau tui ai pē ki he me‘a lelei tahá fekau‘aki mo ha taha pe ko ha‘atau faka-longolongo pē. Ko e ‘ofa faka-Kalaisí ‘a hono tali

lelei ‘o e ngaahi faikehekehé, vaivaí mo e ngaahi tōnounou; ‘a hono kātaki‘i ‘o ha taha na‘a ne fai ha me‘a ke tau loto-mamahi ai; pe mapukepuke ‘etau ‘itá ‘i he taimi ‘oku ‘ikai fai ai ‘e ha taha ha me‘a ‘i he founga na‘a tau ‘amanaki te ne fakahoko‘aki. Ko e ‘ofa faka-Kalaisí ‘a e ‘ikai ke tau lau e vaivaí ‘o ha taha kehé pea tau loto fiemālie ke fakamolemole‘i ha taha kuó ne fai ha me‘a ke tau mamahi aí. Ko e ‘ofa faka-Kalaisí ‘a ‘etau sio pē ki he lelei taha ‘a e tokotaha kehé” (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 24; pe *Ensign*, May 1992, 18–19).

‘Eletā Bruce R. McConkie

*“‘I hono kotoa ‘o e ngaahi ‘ulungāanga faka-‘Otua mo haohaoá, ko e ‘ofa faka-Kalaisí ‘a e ‘ulungāanga ke tau lotua lahi taha ke tau ma‘ú. ‘Oku fu‘u mahulu ange e ‘ofa faka-Kalaisí ia ‘i he ‘ofá pē; ko e ‘ofa ta‘engatá ia, ko e ‘ofa haohaoá, ‘a e ‘ofa haohaoa ‘a Kalaisí ‘a ia ‘oku tolonga ki he ta‘engatá. Ko e ‘ofa ia ‘oku fakatefito ‘i he angamā‘oni‘oní pea ko e tokotaha ‘okú ne ma‘u iá, ‘oku ‘ikai mo ha toe me‘a ‘e fakataumu‘a pe holi ki ai ka ko e lelei ta‘engata pē ‘a hono laumālié mo e laumālie ‘o kinautolu ‘oku nau feohí. (2 Nifai 26:30; Molonai 7:47; 8:25–26.)” (*Mormon Doctrine*, 121).*

‘Eletā Joseph B. Wirthlin

*“‘I hono fakamatala‘i ke faingofuá, ‘oku ‘uhinga e ‘ofa faka-Kalaisí ki he‘etau ‘ai ke fenāpasi pē hotau manakó mo e fie ma‘ú pea mo e ni‘ihi kehé, ‘o hangē pē ko ia kuo fai ‘e he Fakamo‘uí ma‘atautolu kotoá. Na‘e tohi ‘e he ‘Aposetolo ko Paulá ‘o pehē, ‘oku ‘i ai ‘a e tuí, ‘amanaki lelei mo e ‘ofa [faka-Kalaisí], ka ‘ko ia ‘oku lahi hake ‘i ai ko e ‘ofa [faka-Kalaisí] (1 Kolinitō 13:13), pea tohi ‘e Molonai ‘kapau ‘e ‘ikai te mou ma‘u ‘a e [‘ofa faka-Kalaisí] ‘e ‘ikai teitei fa‘a fakamo‘ui ‘a kimaoutolu ‘i he pule‘anga ‘o e ‘Otuá’ (Molonai 10:21). ‘Oku ou tui ko e ‘ofa ta‘esiokitá ko ha kongá mahu-‘inga ia ‘o e ongoongolelei” (‘i he Conference Report, Oct. 1991, 20; pe *Ensign*, Nov. 1991, 16).*

Ngaahi Folofola Fekau‘aki

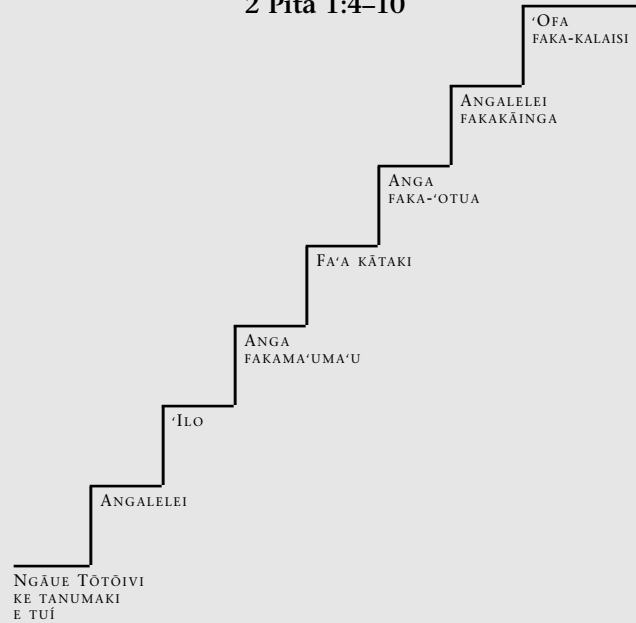
Vakai, Mātiu 5:46; 1 Kolinitō 13:13; Kolose 3:12–15; 1 Pita 4:8; 2 Nifai 26:30; ‘Alamā 7:24; 34:29; ‘Eta 10:32; 12:34; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:19; 31:9.

Fakakaukau'i angé 'a e ngaahi 'ulungāanga ko 'eni 'o e 'ofa faka-Kalaisí 'oku hā 'i he Molonai 7:45–47:

- Kātaki fuoloa
- 'Ofa
- 'Ikai meheka
- 'Ikai fakafuofuolahi
- 'Oku 'ikai kumi 'ene me'a 'a'aná
- 'Ikai 'itangofua
- 'Ikai fakakaukau kovi
- 'Oku fiefia 'i he mo'oní
- Kātaki 'i he me'a kotoa pē
- Tui ki he me'a kotoa pē
- 'Amanaki ki he me'a kotoa pē
- Kātekina 'a e me'a kotoa pē
- Kātaki ki he ta'engata

Hoko ko ha Ni'ihī ke 'Inasi 'i he Natula Faka-'Otuá

2 Pita 1:4–10

Na'e fakamatala'i 'e Pita 'a e founa ke tau 'inasi ai 'i he natula faka-'Otuá.

TUKUPĀ

*Ko ha kamata'anga 'o ha nofo-
mali 'oku malu, 'a ia 'oku 'i ai
'a e tukupā ke fai ha ngaahi liliu
fakatāutaha ke na nofo fakataha
'o a'u ki he ta'engata.*

—Palesitēni Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Palesitēni Spencer W. Kimball

“Ko e kamata'anga [ki hono takiekina 'etau fānaú ki he lelei], ko ha nofo-mali 'oku malu, 'a ia 'oku 'i ai 'a e tukupā ke fai ha ngaahi liliu fakatāutaha ke na nofo fakataha 'o a'u ki he ta'engata” (i he Conference Report, Oct. 1974, 161; pe *Ensign*, Nov. 1974, 112).

Palesitēni Howard W. Hunter

“Fakamolemole ka u faka'osi'aki mu'a hano fakamama-fa'i 'o ha feitu'u 'e taha 'i he anga 'o e nofó 'a ia kuo pau ke hā mei ai 'a e ivi mo e tukupā, 'o kapau 'oku tau fie ma'u ke tau malu 'i he'etau hoko ko ha pule-anga, kakai pe ha siasi 'oku lavame'a kakato. Kuo pau ke tau ma'u 'i hotau ngaahi 'apí 'a e 'ofá mo e angatonú pea mo ha ngaahi tefito'i mo'oni 'oku mālohi. Kuo pau ke tau tukupā pea tauhi ki he'etau nofo-malí, fānaú mo e 'ulungāanga ma'á. Kuo pau ke tau lavame'a 'i he ngaahi tafá'aki 'e 'aonga taha ai 'a e lavame'a ma'á e to'u tangata hoko maí” (i he Conference Report, Apr. 1990, 77; pe *Ensign*, May 1990, 61).

Palesitēni James E. Faust

“E 'ikai ma'u e melino fakalaumālié 'i ha matakali pe 'ulungāanga fakafonua pe 'i ha fonua, ka 'e ma'u ia 'i he'etau tukupā ke tauhi ki he 'Otuá mo e ngaahi fuakava mo e ouau 'o e ongoongolelei” (i he Conference Report, Apr. 1995, 83; pe *Ensign*, May 1995, 63).

'Eletā James E. Faust

“'Oku ou fifili pe 'e lava nai 'e ha taha kuo mali 'o tukuange 'a hono malí kae kei hoko pē 'o kakato. Pe ko hai pē 'i he ongome'a malí te ne fakasi'isi'ia e

fatongia fakalangi 'o e tokotahá kae mamata ki ai 'ena fānaú, 'okú ne hanga 'e ia 'o holoki e tu'unga fakaefefine 'oku tutupu hake mo e fānaú fefiné pea mo e tu'unga fakaetangata 'oku kei tutupu hake mo e fānaú tangatá. 'Oku ou tui 'e 'i ai ma'u pē e ngaahi faikehekehe 'i he vā 'o e husepāniti mo e uai'í, kae tuku mu'a ke na fakalelei' 'eni 'iate kinaua pē.

“'Oku hanga 'e hono mahu'inga 'o e tefitó ni 'o ngaohi au ke u loto-to'a ke lea 'o kau ki hono mau-mau'i 'o e fuakavá. Kuo pau ke tau 'ilo'i 'oku 'i ai e ngaahi nofo-mali 'e ní'ihi 'e 'ikai pē ke lelei. 'Oku ou pehē kiate kinautolu 'i he tu'unga ko iá, he 'oku ou 'ilo ko e vete mali kotoa pē 'oku iku ki he loto-mamahí. 'Oku ou fakatauange pē he 'ikai fakatupu ha loto hoha'a 'e he me'a te u lea'akí. 'I he fakakaukau 'a'akú, kapau 'e fai ha palómesi 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine 'i ha ouau mali, 'oku mahu'inga tatau pē ia mo ha fuakava. Ko e fetu'utaki fakafāmi 'a e tamaí, fa'eé mo e fānaú, ko e taufatunga motu'a fuoloa mo tu'uloa taha ia 'i he māmaní. Kuo tuku'au mai ia neongo e ngaahi faikehekehe lahi 'o e tu'unga fakasiokālafí mo e 'ulungāanga fakafonua. 'Oku peheé he ko e mali 'i he vaha'a 'o e tangata mo e fefiné ko ha me'a ia 'oku fakanatula pea tu'utu'uni 'e he 'Otuá. Ko ha fatongia fakaeangama'a mahu'inga ia. Ko e ngaahi mali 'oku fakahoko 'i hotau ngaahi temipalé, 'oku 'uhinga ia ke hoko ko ha ngaahi fetu'utaki 'e ta'engata pea 'oku hoko leva ia ko e fuakava toputapu taha 'oku tau lava 'o faí. 'Oku foaki ai e mālohi ke silá na'e 'omi 'e he 'Otuá 'ia 'Ilaisiaá pea 'oku kau mai leva 'a e 'Otuá ki he ngaahi palómesi 'oku faí.

“Ko e hā leva ha 'uhinga lelei' ki hono maumau'i e ngaahi fuakava 'o e malí? 'I he'eku ngāue ki he ngaahi palopalema 'a e tangatá 'i he kongā lahi 'o 'eku mo'uí, kuó u feinga lahi ke mahino kiate au pe ko e hā ha me'a 'e lava ke pehē ko ha 'uhinga lelei' ia ke maumau'i ai e ngaahi fuakavá. Fakamolemole atu ka 'oku 'ikai ke u pehē 'oku ou ma'u 'a e potó pe ko e mafái ke u faka'uhinga'i mahino atu 'a e 'uhinga lelei.' Ko e ongome'a malí pē te na lava 'o fakapapau'i 'ení. Kuo pau ke na fatongia'aki 'a e ngaahi nunu'a kovi 'e muimui mai 'i he 'ikai ke na tauhi e ngaahi fuakavá ni. 'I he'eku fakakaukau, 'oku totonu ke 'oua na'a toe mamafa ange hono faka'uhinga'i 'o e 'uhinga lelei' 'i ha vā fetu'utaki 'oku mahino lelei pē he 'ikai toe lava hano fakalelei'í, pea 'oku fakatupu maumau ia ki he tu'unga lāngilangi 'o ha taha 'oku lau ko e tangata mo'uí.

“I he taimi tatau pē, ‘oku ongo mālohi kiate au e ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga lelei ia ke mau-mau‘i ai e fuakava toputapu ‘o e malí. Ko e mo‘oni ‘oku ‘ikai tupu ia mei he ‘hoha‘a ‘a e ‘atamai‘ pe ‘fai-kehekehe ‘o e ‘ulungāangá‘ pe ‘ko e faka‘au pē ke na vāmama‘o‘ pe ‘ ‘ikai te na kei fe‘ofa‘akí.’ Tautautefito ‘eni kapau ‘oku ‘i ai ha‘ana fānau. ‘Oku ‘omi ‘e Paula ‘a e fale‘i fakalangí tu‘uloa ko ‘ení:

“A e [ngaahi husepānití], mou ‘ofa ki homou [uaifí], ‘o hangē ko e ‘ofa ‘a Kalaisi ki he siasí, ‘o ne foaki ia koe‘uhi ko ia’ (‘Efesō 5:25).

“Koe‘uhí ke nau ako ki he kau finemuí ke nau anga fakapotopoto, ke ‘ofa ki honau [husepānití, pea] ki he‘enau fānau’ (Taitusi 2:4).

“I he‘eku fakakaukau, ‘oku ma‘u ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e faito‘o lelei taha ki he hōloa ‘o ‘etau mo-‘ui fakafāmilí. ‘Oku fie ma‘u ke faka‘apa‘apa‘i mo fakalāngilangi‘i ‘e he kakai tangatá, fefiné mo e fā-naú ‘a e fatongia fakalangí fakatou‘osi ‘o e tamaí mo e fa‘e‘e ‘i he ‘apí. ‘I he‘enau fai iá, ‘e pusiaki‘i leva ‘a e fefaka‘apa‘apa‘akí mo e loto houngá‘iá ‘i he lotolotonga ‘o e kāingalotu ‘o e Siasí ‘e he angamā‘oni‘oni ‘i he ‘apí. ‘I he foungá ni, ‘e lava ai ke ‘aonga ‘a e ngaahi kī ma‘ongo‘onga ki he fai-silá na‘e fakafoki mai ‘ia ‘Ilaisiā pea lea‘aki ‘e Malaká, ke ‘lilí ‘a e loto ‘o e ngaahi tamaí ki he fānau pea mo e fānau ki he ngaahi tamaí, telia na‘a te‘ia ‘a e māmaní kotoa pē ‘aki ha fakamala‘ia’ (T&F 110:15; vakai foki, Malakai 4:6)” (‘i he Conference Report, Apr. 1993, 46–47; pe *Ensign*, May 1993, 36–37).

‘Eletā Russell M. Nelson

“Oku fie ma‘u ‘a e taimí mo e ngāue ‘oku fai ‘i he ‘ofá ke tauhi mo tokanga‘i lelei ‘aki ha nofo-mali. ‘Oku ‘ikai ko ha faingamālie faka‘ofa‘ofa pē ia, ka ko ha fie ma‘u fakafolofola, mo ha tala‘ofa ‘e ma‘u ai ‘a e nāunau ta‘engatá” (‘i he Conference Report, Apr. 1991, 28; pe *Ensign*, May 1991, 23).

‘Eletā Joe J. Christensen

“Mo kei hokohoko atu pē ‘i he fefaka‘atu‘i‘aki pea mo e ‘ofa na‘á mo ma‘u ki mu‘a pea mo toki malí. Faka‘ata-‘atā ha taimi ke mo fai fakataha ai ha ngaahi me‘a—‘amoua pē. Neongo ‘ene mahu‘inga ke mo fakataha mo e fānau ko e fāmili, ka ‘oku fie ma‘u ke ‘i ai ma‘u pē hamo kī‘i taimi ‘i he uike kotoa. Kapau te mo fakataimi-tēpile‘i ‘eni, ‘e ‘ilo‘i leva ‘e ho‘omo fānau ‘ene mahu‘inga kiate kimoua ho‘omo nofo-malí pea mo ho‘omo fie ma‘u ke tanumaki iá. ‘Oku fie ma‘u

ki ai ‘a e tukupā, palani, mo hono fakataimi-tēpile‘i” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 86; pe *Ensign*, May 1995, 65).

Sisitā Ardeth G. Kapp

“Ko ‘etau tui ia ki hono mahu‘inga ke fai ha ngaahi fuakava mo e ‘Otuá pea mahino e ngaahi faingamā-lie kāfakafa ‘oku tau ma‘ú, ‘i he hoko ‘a e temipalé, ‘a e fale ‘o e ‘Eikí, ko e tefito‘i me‘a mahu‘inga tahá. ‘Oku tau kau ‘i ha ngaahi ouau mo ha ngaahi fuakava ‘i he temipalé, ‘a ia ‘okú nau fusi mai ke toe vā-ofi ange ‘a langí mo māmani. ‘Oku nau teuteu‘i kিতautolu ke ‘i ai ha ‘aho te tau foki atu ai ki he ‘afio-‘anga ‘o e ‘Otuá ‘o ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e fāmili ta‘engatá mo e mo‘ui ta‘engatá.

“Kuo u fanongo ki hono toutou lea‘aki ‘e ha kau finemui he māmaní ‘a ‘enau tukupaá ‘i ha ngaahi lea fakafonua lahi: “Te mau mateuteu ke fakahoko pea tauhi e ngaahi fuakava toputapú, ma‘u e ngaahi ouau ‘o e temipalé pea fiefia ‘i he ngaahi tāpuaki ‘o e hākeaki‘i’ (Tohi Fakahinohino ‘a e Kau Finemuí, p. 3). Te tau lava kotoa pē ‘o ma‘u e ngaahi tāpuaki ko iá—‘e he fānau ‘a ‘etau Tamaí. ‘I he taimi ‘oku fakatefito ai ‘etau tuí ‘ia Sisū Kalaisi ko hotau Fakamo‘uí, ‘e kamata leva ke mahino kiate kitautolu pe ko hai ‘a kitautolu pea mo ‘etau fehokotaki mo Iá. . . .

“Oku fakafou mai ‘e he‘etau Tamai Hēvaní ‘i he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ‘oku ma‘u ‘i he temipalé, ‘a e founga ke tau foki fiefia atu ai kiate Iá. ‘Oku ou fakamo‘oni ki he ngaahi mo‘oni ta‘engata ko ‘ení, ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí, ‘ēmeni” (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 110–11; pe *Ensign*, May 1992, 79).

KO HOTAU NGAARI FATONGIA MOLUMALÚ

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesitenisí ‘Uluakí

T he Conference Report, Oct. 1991, 68–73; pe Ensign, Nov. 1991, 49–52 (fakataha‘anga ‘o e lakanga fakataula‘eiki)

Sí‘i ngaahi tokoua, ko e fakataha faka‘ofa‘ofa ‘eni ‘oku tau faí. Kuo lahi e ngaahi lea kuo fai ‘oku taau ke tau manatu‘i pea faka‘aonga‘i ‘i he‘etau mo‘uí. ‘Oku ou fakamo‘oni‘i mo pou pou ki he me‘a kuo lea ki ai e Kau Takí. Fakataunge ‘e mavahe atu he pooni

‘a e tangata mo e tamasi‘i kotoa pē mei he fakataha-angá ni pe ko e fē pē feitu‘u ‘okú ke ‘i aí, mo ha loto holi lahi mo fakapapau‘i te ke mo‘ui taau ange mo e lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá ‘oku tau takitaha ma‘ú. . . .

Fekuki mo e Mamahí

. . . lolotonga e ta‘u ko ‘eni ‘e hongofulu kuó u kau ai ki he Kau Palesitenisi‘i, kuó u fekuki ai foki mo ha mamahi lahi. Tupu mei he me‘a ne u a‘usiá ‘a ‘eku loto ke toe ki‘i hoko atu pē ‘eku leá. Ko e ta‘u kakato ‘eni ‘e uofulu mo ‘eku ngāue ki hono vakai‘i ‘o e tu‘unga mo‘ui taau ‘a kinautolu ‘oku kole ke foki mai ki he Siasí hili hano tu‘usi kinautolu. Meimei ko e tokotaha kotoa pē na‘á ne maumau‘i lahi e tu‘unga mo‘ui ‘a e Siasí. Ko e lahi tahá ‘a e fe‘auakí, pea ko e tokolahi ko ha ngaahi husepāniti. Kuo ‘osi fakahoko ha ngaahi fakatonutonu faka-Siasi kiate kinautolu. Pea ko ‘ene ‘osi atu pē ha ngaahi māhina kuo nau faka‘amu ki he me‘a na‘a nau ma‘u ki mu‘á. Kuo ha‘u ki honau lotó ha laumālie fakatomala.

Hangē ko e talamai ‘e ha taha ‘o e kau tangatá ni, “Na‘e ‘ikai mahino mo‘oni pe hounga kiate au ‘a e me‘afoaki ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní, ka ne ta‘e‘oua hono to‘o ia meiate aú.”

Mamahi ‘a e Hou‘eiki Fafiné

Kuo tu‘o tolu pe fā nai ‘eku lea ki he hou‘eiki fafine ‘o e Siasí ‘i he ta‘u ‘e hongofulu kuo hilí. Kuó u ma‘u ha ‘ū tohi ko e tali ki he ngaahi lea kehekehe ko ‘eni. Kuó u tauhi hanau ní‘ihi ‘i ha faile kuó u tohi‘i ai ko e “Kau Fefine ‘Oku ‘Ikai Fiefiá.”

Ko ha ngaahi tohi ‘eni mei ha ngaahi feitu‘u lahi. Ka ko e me‘a tatau pē na‘e hā aí. ‘Oku ou fie lau atu ha kongá ‘o ha tohi ‘e taha na‘á ku toki ma‘u pē he uike kuo ‘osí. Kuo ‘omai ‘e he tokotaha na‘á ne fai e tohí ha ngofua ke u lau atu ia. He ‘ikai te u fakahā hono hingoá.

Na‘á ne pehē: “Ne u fetaulaki mo hoku husepāniti ‘i hono fuofua ta‘u pē he ‘univēsiti. Na‘á ne ha‘u mei ha fāmili mālohi ‘aupito pea ta‘u lahi ‘enau ngāue ‘i he Siasí. Na‘á ne vēkeveke ke ‘alu ‘o ngāue fakafai-fekau. Ne u pehē ne ma ‘inasi ‘i he ongoongoleléi pea hoko ia ko e me‘a mahu‘inga taha kiate kimaua ‘i he mo‘uí ni. Na‘á ma fakatou manako he mūsiká mo e ngaahi me‘a ‘o natulá pea na‘e kau ‘i he me‘a na‘á ma fakamu‘omu‘á, ‘a hono ma‘u ‘o e ‘iló. Ne ma faikaume‘a ‘i ha ngaahi māhina sí‘i pē, ma fe-‘ofa‘aki, peá ma fetohi‘aki lolotonga ‘ene ngāue fakafaifekau. ‘I he‘ene foki mai ki ‘apí, na‘á ne toe hū ki

he akó pea na‘á ma mali ‘i he Temipale Sōlekí. Na‘á ma muimui ‘i he fale‘i ‘a e kau taki ‘o e Siasí pea kamata homa ki‘i fāmili. Ne u ako ‘i he [‘univēsiti] ko ha sikolasipi Hū Fakalāngilangi ki he ‘Univēsiti [Honors at Entrance], ka na‘á ku feitama mo u fa‘a puke ‘o u nofo ai mei he akó pea tuku taha pē hoku taimí mo hoku iví ki hoku husepāniti mo ‘ema ki‘i tamasi‘i valevalé.

“Ne u tokoni ki hoku husepāniti ‘i he ta‘u ‘e hongofulu mā valu hono hokó kae faka‘osi ‘ene akó, ma‘u taukei fakangāue, pea kamata ha‘ane ki‘i pisinisi. Na‘á ma fakatou ma‘u ha ngaahi fatongia ‘i he Siasí mo e koló. Na‘e ‘i ai ‘ema fānau faka‘ofa‘ofa ‘e toko nima. Ne u ako‘i ki he fānau ‘a e ongoongoleléi, ‘a e founa ngāué, founa tokoní, hono fai ‘o e fetu‘utakí, mo e tā pianó. Ne u ta‘o mā; fa‘o kapa e pīsí, ‘āpelé, tematá; tuitui kofu mo e monomono; fakama‘a fale; mo tauhi ‘eku ngoue matala‘i‘akaú mo e vesitapoló. ‘I he taimi lahi, na‘á ma hangē ko e fāmili fa‘ifa‘itaki‘anga leléi. Taimi ‘e ní‘ihi na‘e faka-‘ofa‘ofa homa vaá pea faingata‘a he taimi ‘e ní‘ihi. Na‘e ‘ikai ke haohaoa ma‘u pē ‘a e me‘a kotoa he na‘e ‘ikai ko ha fefine haohaoa au pea ‘ikai ko ha tangata haohaoa ia, ka na‘e lahi e ngaahi me‘a leléi. Na‘e ‘ikai te u ‘amanaki ‘e haohaoa e me‘a kotoa pē; ko e me‘a pē na‘á ku fai ko e feinga.

“Na‘e hoko mai leva e me‘a fakamamahí. ‘I he ta‘u ‘e taha kuo hilí, na‘á ne pehē ai na‘e ‘ikai pē te ne ‘ofa ‘iate au pea ko ‘ema malí ko ha fehālaaki ia talu pē mei he kamata‘angá. Na‘á ne tui fakapapau na‘e ‘ikai ha me‘a ia ‘i he‘ema fetu‘utakí ‘e kei mahu‘inga ki ai. Na‘á ne fakafonu e pepa veté pea hiki ia mei ‘api. Ne u talaange pē, ‘‘Oua leva mu‘a.’ ‘‘Ikai. Tuku ia! ‘Oua te ke fai ‘eni. Ko e hā ‘okú ke ‘alu aí? Ko e hā e me‘a ‘oku fehālaakí? Kātaki mu‘a ‘o lea mai. Sio ki he‘eta fānau. Fēfē e ngaahi me‘a kotoa ne ta fakafānaua ki aí? Manatu ki he‘eta ngaahi fuakavá. ‘Ikai, ‘ikai! ‘Oku ‘ikai ke fakalelei‘i‘aki ia ‘a e veté.’ Ka na‘e ‘ikai pē ke ne fie fanongo mai kiate au. Ne u pehē ‘e au te u mate.

“Ko e taimi ní ‘oku ou toko taha pē. He toki loto-mamahi, me‘a fakamamahi, mo e ta‘elata lahi mo‘oni ia ‘oku ‘oatu ‘e he fakamatala ko iá. ‘Okú ne fakamatala‘i ‘a e fu‘u mamahi fakaeloto mo e ‘ita lahi ‘a ‘eku ongo tamaiki tangata kei ta‘u hongofulu tupú. ‘Okú ne fakamatala‘i ‘a e tangi lahi ‘a ‘eku ki‘i fānau fefiné. ‘Okú ne fakamatala‘i e ngaahi pō lahi ‘oku ‘ikai ke u fa‘a mamohe aí, mo e ngaahi fie ma‘u lahi ‘a e fāmili. Ko e hā kuo hoko ai ‘eni kiate aú? Ko e hā e fili ne u fai ‘oku halá? ‘E lava fēfē ke toe

‘osi ‘eku akó? Te u fakakakato fēfē e ngaahi me‘a ‘o e uike ní? Ko e fē hoku husepānití? Ko e fē koā e tamai ‘a ‘eku fānaú? ‘Oku ou kau fakataha ‘eni mo e si‘i kau fafine ongosia kuo lí‘aki kinautolu ‘e honau husepānití. ‘Oku ‘ikai ha‘aku pa‘anga, hala mo ha ngāue. ‘Oku ‘i ai ‘eku fānau ke tauhi, ngaahi mo‘ua ke totongi, pea ‘ikai ha ‘amanaki lelei.”

‘Oku ‘ikai te u ‘ilo‘i pe ‘oku ‘i he ha‘ofangá ni ‘a hono husepāniti kuó na veté. Kapau ‘okú ne fanongo mai, mahalo pē te u ma‘u ha‘ane tohi ke fakatonuhia‘i e me‘a kuó ne faí. ‘Oku ou ‘ilo ‘oku ‘i ai e tafa‘aki ‘e ua ki he me‘a kotoa pē ‘oku hoko. Ka ‘oku ‘ikai lava ke mahino kiate au pe ‘e tuli tonuhia fēfē ha tangata ‘okú ne ma‘u e lakanga fakataula‘eiki mā‘oni‘oní, peá ne fakahoko ha ngaahi fuakava toputapu kuo nono‘o ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí, ‘i he‘ene si‘aki hono ngaahi fatongia ki hono uaifi he ta‘u ‘e hongofulu mā valú mo e fānau ‘e toko nima ‘oku nau ‘i hení koe‘uhí ko ia, pea ko hono kakano, toto mo e tofi‘a kinautolu.

‘Oku ‘ikai ko ha palopalema fo‘ou ‘eni. ‘Oku ou tui ko e me‘a motu‘a pē ia talu mei he kamata‘anga ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá. Ko e mo‘oni na‘e ‘i ai ia ‘i he lotolotonga ‘o e kau Nifái. ‘I he lea ‘a Sēkope ko e tokoua ‘o Nifái ki hono kakai ‘i he‘ene hoko ko e palōfitá, na‘á ne pehē:

“He vakai, ko au ko e ‘Eikí, kuó u mamata ki he mamahí peá u ongo‘i ‘a e tangi ‘a e ngaahi ‘ofefine ‘o hoku kakai ‘i he fonua ko Selusalemá, ‘io, pea ‘i he ngaahi fonua kotoa pē ‘o hoku kakai, koe‘uhi ko e fai angahala mo e ngaahi anga-fakalielia ‘a honau ngaahi husepānití.

“. . . Kuo mou fakatupu ha mamahi lahi ‘i he loto ‘o homou ngaahi uaifi ongongofuá, pea kuo mole ‘iate kimoutolu ‘a e falala ‘a ho‘omou fānaú, ko e tupu mei ho‘omou ngaahi sipinga kovi ‘i honau ‘aó; pea ‘oku ‘alu hake ki he ‘Otuá ‘a e tangi ‘a honau lotó ke talatalaaki‘i ‘a kimoutolu” (Sēkope 2:31, 35).

Mapule‘i e Loto ‘Itá

Tuku mu‘a ke u lau atu mei ha tohi ‘e taha. Na‘e pehē ‘i he tohi: “Ko e tangata lelei hoku husepānití pea lahi mo hono ngaahi ‘ulungāanga tu‘ukimu‘a mo lelei, kae lolotonga ‘eni, ko hono lotó ke u talangofua kakato kiate ia. . . . ‘Oku loto lili ‘aupito ‘o ne fakamanatu mai kiate au ‘a e ngaahi ‘ulungāanga kovi kotoa pē te ne lava ‘o faí.

“Palesiteni Hingikelí, . . . fakamolemole ‘o fakamanatu ange ki he hou‘eiki tangatá ‘oku ‘ikai ha

‘uhinga lelei, pea ‘ikai ha taimi ‘e tali ai ‘a hono ngaohikovia ‘o e kakai fefiné, ‘i he fakaesino mo e lea pea ko ha founga mā‘ulalo ia ke fakalelei‘i‘aki e ta‘efemahino‘akí, fakatautefito kapau ko e tokotaha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘okú ne fai iá.”

‘Oku ou tui ‘oku fakafiefia e ngaahi nofo-mali lahi ‘i he Siasí, ‘o fakatou a‘usia ‘e he husepānití mo e uaifi ‘i he ngaahi nofo-mali ko iá ha ongo‘i malu mo e ‘ofa, ‘a e fefalala‘akí peá na kau fakataha ‘i hono fua e ngaahi kavengá. ‘Oku ou tui pau ‘oku tupu hake ‘a e fānau ‘i he ngaahi ‘apí pe kongá lahi ‘o e ngaahi ‘apí ko iá, ‘oku nau ongo‘i melino mo malu pea nau ‘ilo‘i ‘oku fakahounga‘i mo ‘ofeina kinautolu ‘e he‘e-nau ongomātu‘á pea nau ongo‘i ‘ena fe‘ofa‘akí. Ka ‘oku ou ‘ilo pau ‘e hoku ngaahi tokoua, ‘oku tokolahi fe‘unga mo e ngaahi nofo-mali ‘oku fehanganagai mo ‘eni ke fakamo‘oni‘i e me‘a ‘oku ou lea‘akí.

Ko hai te ne lava ‘o fakafuofua‘i e ngaahi lavea kuo hoko ‘i he ngaahi lea fefeka mo ta‘e‘ofa kuo fai ‘i he ‘itá, ‘a hono lolotó mo ‘ene mamahí? Me‘apango ko ha tangata ‘oku fotu mai ‘okú ne mālohi ‘i he ngaahi me‘a lahi ka ‘oku ‘ikai te ne fa‘a mapule‘i ‘ene ‘itá ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha ki‘i me‘a maumau-taimí. Ko e mo‘oni, ‘oku ‘ai pē pea hoko ha ta‘efemahino‘akí ‘i he nofo-mali kotoa pē. Ka ‘oku ‘ikai te u ‘ilo‘i ha ‘uhinga lelei ke hoko pē ha ki‘i me‘a ‘oku fakatupu-‘ita pea tupu ai ha fu‘u tōlili pehē.

Na‘e pehē ‘e he punake ‘o e Lea Fakatātaá, “ ‘Oku fakamālohi ‘a e houhaú, pea ko e me‘a fakalili ‘a e ‘itá” (Lea Fakatātā 27:4).

Ko e loto ‘itá ko ha me‘a fakamanavahē ia ‘oku fakatupu ‘auha. Pea ko hono fakamamahí he ‘oku ‘ikai tupu mei ai ha lelei ia; ko e me‘a pē ‘okú ne faí ko e tafunaki ‘a e koví ‘aki e ‘itá, angatu‘ú mo e mamahí. Ka ‘i ai ha tangata pe tamasi‘i ‘oku fanongo mai ki hoku le‘ó ka ‘oku ‘ikai te ne lava ‘o mapule‘i ‘a hono ‘eleló, ‘oku ou fokotu‘u atu ke ke kolea ha ivi mei he ‘Eikí ke ikuna‘i‘aki ho vaivaí, ke ke kole fakamolemole kiate kinautolu kuó ke fakalavea‘i pea ke mou fakatupulaki ‘iate kimoutolu ‘a e mālohi ke mapule‘i homou ‘eleló.

Ki he fānau tangata ‘oku mou ‘i hení, ‘oku ou fokotu‘u atu ke mou tokanga‘i ho‘omou loto ‘itá he taimí ni ‘i he ngaahi ta‘u ko ‘eni ‘oku fa‘ufa‘u ai homou ‘ulungāangá. Hangē ko ia ne fakamanatu atu ‘e Misa [Tēvita B] Heití, ko e taimi ‘eni ke fakatupulaki ai e mālohi mo e me‘a ‘oku mou lava ke mapule-‘i‘aki kimoutolú. Mahalo pē te mou pehē ‘oku ngali lelei ke mou ‘ita pea kapekape mo takuanoa e huafa

‘o e Eikí. Ka ‘oku ‘ikai ko ha me‘a lelei ia. ‘Okú ne fakahā mai ‘e ia ‘a homou vaivaí. ‘Oku ‘ikai fakahā ‘e he ‘itá ko ha tokotaha mālohi koe. ‘Okú ne fakahā mai ‘a e ta‘emalava ko ia ‘e ha taha ke mapule‘i ‘ene ngaahi fakakaukaú, leá mo e ongo ‘okú ne ma‘ú. ‘Oku mo‘oni ko e me‘a faingofua ke te ‘ita. Ko ‘ene lava‘i pē kita ‘e he vaivai‘anga ko e ‘itá, ‘oku ‘ikai toe ‘i ai ha mālohi ia ke te fakakaukau lelei. Tanumaki ‘iate ki-moutolu ‘a e mālohi kāfakafa ‘o ‘ete malava ke mapule‘i kitá.

Ko Hono Toputapu ‘o e Ngaahi Fuakava ‘o e Malí

Te u hoko atu he taimí ni ki ha me‘a fakatupu ‘auha ‘e taha ‘oku fakatupu mamahi ki ha ngaahi nofo-mali lahi. ‘Oku ou mālie‘ia ‘i ha ongo fekau he Fekau ‘e Hongofulú ‘oku kau ki he me‘á ni: “‘Oua na‘á ke tonofefine” mo e “‘Oua na‘á ke mānumanu” (‘Ekesōtosi 20:14, 17). ‘Oku pehē na‘e fai e lea ko ‘ení ‘e Teti Kōpeli, ‘a ē ‘okú ne fakalele e polokalama ongoongo ‘a e televīsone ABC ko e “Nightline” ki ha fānau ako ‘i he ‘Univēsiti Tiuké ‘o fekau‘aki mo e ngaahi moto na‘e fokotu‘u ke fakasi‘isi‘i ‘aki e faito‘o kona tapú mo e anga‘ulí:

“Kuo tau fakapapau‘i ‘eni ‘e fakahaofi kitautolu ‘e ha fa‘unga lea . . . Ka ko e tali ki aí ko e *‘IKAI!* ‘O ‘ikai koe‘uhí ‘oku ‘ikai ke lelei pe fakapotopoto pe te ke iku ai ki fale pilisone pe tali mate pē ‘i ha loki ma‘á e ní‘ihi ‘oku ma‘u ‘e he ‘EITISÍ ‘i falemahaki, ka ko e pehē *‘IKAI!* he ‘oku hala, he kuo tau fakamoleki ha ta‘u ‘e 5,000 ko ha kakai fakakaukau lelei ‘i he feinga ke tau fakalalakaka ‘o mā‘olunga ange ‘i he kamakamata‘anga ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá, ‘aki ‘etau fekumi ki he mo‘oní mo e ngaahi tefito ‘o e angama‘á. Ko e mo‘oní ‘i hono tu‘unga haohaoa tahá, ‘oku ‘ikai ko ha kí‘i tātaa‘i atu pē ‘o e umá. Ka ko hano tala le‘o lahi ke ongo‘i. Na‘e ‘ikai na‘e ‘alu hifo ‘a Mōsese mei he Mo‘unga ko Sainaí mo ha *Ngaahi Fokotu‘u ‘e Hongofulu*” (lea na‘e fai ‘i he ‘Univēsiti Tiuké, 10 Mē 1987).

Kí‘i fakakaukau sí‘i angé ki aí. Ko e me‘a na‘e ‘alu hifo mo Mōsese ko ha Ngaahi Fekau ‘e Hongofulu, ‘a ia na‘e tohi ‘e he to‘ukupu ‘o Sihová ‘i ha ongo konga maka ki hono fakamo‘ui mo fakahaofi, ki hono malu‘i pea mo e fiefia ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ‘i he ngaahi to‘u tangata kotoa ko ia ‘e hoko mai ‘i mui ‘iate kinautolú.

***Hili e malí pea
‘omi mo ha fānau
ki he māmaní,
‘oku ‘i ai leva ha
fatongia kuo
no‘otaki pea ‘oku
tau ha‘isia ai ki
he ‘Otuá.***

‘Oku tokolahi ‘aupito e kakai tangata ‘oku tuku honau uaifí ‘i ‘api he pongi-pongi ka nau ‘alu ki he ngāué, pea nau sio ai ki ha kau fafine talavou ‘oku teuteu lelei mo hā faka‘ofa‘ofa pea nau pehē ‘oku nau ‘asi talavou ki he kakai fefine ko ‘ení. ‘Oku nau lāunga ‘oku ‘ikai kei hā tatau honau uaifí ‘o hangē ko ‘enau hā he ta‘u ‘e uofulu kuo ‘osí he taimi na‘a nau malí aí. Ko e lea ‘eni te u fai kiate kinautolú, “He ko hai ‘e kei hā

pehē hili ha‘ane nofo mo koe ‘i he ta‘u ‘e uofulú?”

Ko e me‘a fakamamahí he kuo ‘osi fihia ha kau tangata ia ‘e ní‘ihi ‘i he‘enau tō‘onga fakavalevalé mo honau ngaahi vaivaí. ‘Oku nau lau ‘oku ‘ikai mahu‘inga e ngaahi fuakava toputapu mo molumalu taha ia ne nau fakahoko ‘i he fale ‘o e Eikí pea sila‘i ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí. Kuo nau teke‘i ki he tafa‘akí honau uaifí faivelenga kuó ne ‘ofa mo tokanga‘i kinautolú mo nau fāinga fakataha ‘i he taimi ‘o e masivesivá, ka nau toki lí‘aki kinautolu ‘i he taimi kuo tu‘umālie aí. Kuo nau ‘alu kae ‘ikai ha tamai ‘a ‘enau fānaú. Kuo nau faka‘ehi‘ehi ‘o ‘ikai ha toe fakapopoto, ke ‘oua na‘a nau totongi e tangi-tauhi kuo tu‘utu‘uni ‘e he fakamāu‘angá ma‘á e malí mo e fānaú.

‘Oku ongo fefeka atu nai mo fakafepaki ‘eku leá? ‘To, ‘oku ou ongo‘i pehē ‘i he taimi kotoa pē ‘oku ou fetaulaki ai mo ha me‘a peheni, pea ko e vaha‘ataimi lahi kuó u fakahoko ai ‘ení. Na‘e tohi ‘e Paula ‘o pehē, “He kapau ‘oku ‘ikai tokonaki ‘e ha tokotaha ki hono kāingá, pea kiate kinautolu tonu ‘i hono falé, kuo sí‘aki ‘e ia ‘a e lotú, pea lahi hake ‘ene kovi ‘a‘aná ‘iate ia ‘oku ta‘elotú” (1 Tímote 5:8). ‘I he tohi tatau pē na‘á ne pehē ai kia Tímote, “Ke ke tauhi koe ke ke ma‘a” (1 Tímote 5:22).

‘Oku ou fakatokanga‘i he taimí ni ‘oku ‘i ai pē ha ngaahi nofo-mali ‘e ní‘ihi ‘oku ‘ikai kei ala makātaki‘i e me‘a ‘oku hokó. Ka ‘oku ‘ikai ke lahi. Pea ‘i he ngaahi me‘a ko ‘eni ‘oku hokó, hili hono fai e malí pea ‘omi mo e fānau ki he māmaní, ‘oku ‘i ai pē ‘a e fatongia kuo no‘otaki pea tau ha‘isia ai ki he ‘Otuá ke tokanga‘i kinautolu, ‘a ia ko e fatongia ‘o e tamai ke tauhi.

Kiate au, ko e lāunga ko ia ‘a ha husepāniti ‘oku ‘ikai te ne kei ‘ofa ‘i hono uaifí hili ia ‘ena nofo-mali ‘i ha ta‘u ‘e hongofulu mā valu pea ‘i ai mo ‘ena fānau ‘e toko nimá, ko ha ‘uhinga vaivai mo‘oni ia ke ne maumau‘i ai e ngaahi fuakava na‘e fai ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá mo ne fakahaohao ai mei he ngaahi fatongia ‘oku hoko ko e mālohi‘anga ‘o e nofo fakasosaieti

pea 'oku tau kau atu ki aí. Ko e fakaanga 'o hoko ai mo e vete malí, 'oku fa'a meimei ke kamata ia 'i hano lea'aki 'o ha fanga ki'i fehālaaki 'i he lea 'ita mo fefeka 'i ha taimi lōloa pea tupu leva mo ha fanga ki'i ta'efemahino'aki iiki, 'o hoko ia ko ha fu'u me'a lahi ke fai ai ha fepakipaki. 'Oku ou tui ko e lahi ange 'o e anga ta'e'ofa ki he uaifí, ko e hōloa ai pē ia 'ene hā faka'ofa'ofá. 'Oku 'ikai te ne kei laukau'aki 'ene fotú. 'Oku kamata ke ne ongo'i 'oku 'ikai hano mahu'inga. Pea ko e mo'oni, 'e hāsino 'eni 'i hono fōtungá.

'Oku 'ikai ngata pē 'i hono fakalavea'i 'o e uaifí 'e he husepāniti 'oku pule fakaaoaó, 'o ne fakasi'isi'ia mo fakamaa'i ia, mo fai ha ngaahi tu'utu'uni fefeka kiate iá, ka 'okú ne fakasi'isi'ia ai pē foki mo ia. Pea ko e taimi lahi, 'okú ne tā ai ki hono ngaahi fohá ha si-pinga tatau pē ke nau fai 'i he kaha'ú.

'Oku 'Ikai ha Fiefia 'e Tolonga Ta'e Kau ai e Hou'eiki Fafiné

Si'i ngaahi tokoua, 'a kimoutolu kuo foaki ki ai e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, 'oku mou 'ilo, 'o hangē ko 'eku 'iló, 'e 'ikai ha fiefia ia 'e tu'uloa pea 'ikai ha melino ia 'e tolonga 'o fuoloa 'i he lotó, pea 'ikai ha nonga 'i he 'apí ta'e kau ai ha fefine lelei. 'Oku 'ikai ke mā'ulalo ange hotau uaifí 'iate kitautolu.

'Oku kumi 'uhinga ha kakai tangata 'e ni'ihi ko e tupu mei he 'ikai ke nau lava 'o ma'u e faka'apa'apa 'a e ni'ihi kehé 'i he'enua ngāue lelei, 'oku nau faka'aonga'i leva ai e lea ko ia na'e fai kia 'Ivi 'e pule 'a 'Ātama kiate ia. Hono 'ikai lahi 'a e mamahí, faingata'a'ia mo e loto-mamahi kuo fakatupu 'i he ngaahi senituli lahi kuo hilí, 'e ha kau tangata loto-vaivai kuo nau faka'aonga'i ia ko ha 'uhinga fakafolofola ke nau fai ai 'a e 'ulungāanga fulikivanu ko iál. 'Oku 'ikai ke nau fakatokanga'i 'oku talamai 'i he fakamatala tatau pē na'e foaki 'a 'Ivi ke ne hoko ko ha tokoni kia 'Ātama. Ko hono mo'oni na'á na tu'unga tatau pē 'i he ngoué. Na'e kapusi fakataha kinua mei he ngoué pea na'á na ngāue fakataha ke ma'u 'ena maá 'i he kakava 'o hona matá.

'E kāinga, 'oku ou 'ilo ko ha tokosi'i pē kuó u lea ki aí. Ka koe'uhí ko hono lahi fau 'o e mamahi kuo a'usia 'e he tokosi'i ko iá, tautautefito kiate kinautolu kuo ngaohikovia 'e he tokosi'i ko iá, 'oku tupu ai 'eku lea'aki e ngaahi me'a kuó u lea'aki. 'Oku 'i ai ha lea motu'a 'oku pehē, "Kapau 'oku hao e suú, tui ia."

Kuó u lea'aki e ngaahi me'a ni 'i he holi hoku lotó ke 'aonga, pea 'i he laumālie 'o e valoki ki ha ni'ihi,

pea muiaki atu ai ha 'ofa 'oku lahi angé kiate kinautolu kuó u valoki'i.

Ko Hono Faka'ofa'ofa 'o e Nofo-mali 'Oku Fiefiá

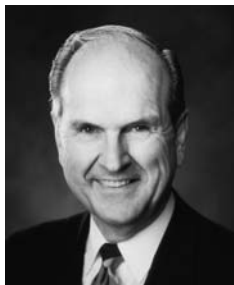
Hono 'ikai faka'ofa'ofa e nofo-mali 'a ha talavou mo ha finemui 'okú na kamata'aki 'ena mo'ui fakatahá 'a 'ena tū'ulutui 'i he 'ōlitá 'i he fale 'o e 'Eikí, 'o faka-papau te na fe'ofa'aki mo fefaitotonu'aki 'i he nofo taimí mo 'itāniti. 'I he ha'u 'a e fānaú ki he 'api ko iá, 'oku lehilehi'i mo tokanga'i lelei kinautolu, 'oku 'ofe'ina mo fai-tāpuekina kinautolu 'i he'enua 'ilo'i oku 'ofa 'enua tamaí 'i he'enua fa'eé. 'Oku nau ma'u 'a e melino mo e mālohi pea mo e malu 'i he 'ātakai ko iá. 'Oku nau fakatupulaki 'a e faka'apa'apa ki he kakai fefiné 'i he'enua vakai ki he'enua tamaí. 'Oku ako'i kinautolu ke nau mapule'i pē kinautolu 'o nau ma'u ai 'a e mālohi ke faka'ehi'ehi mei ha hoko ha me'a fakamamahi 'i he kaha'ú.

Kuo fakalau atu e ta'ú. 'Oku kamata ke mavahe taha taha atu e fānaú mei 'api. Pea 'oku toe toko ua pē 'a e tamaí mo e fa'eé. Ka 'okú na kei fakataha pē ke na pō talanoa, ke na fefalala'aki, tanumaki, fepoupou-aki mo faitāpuekina 'ena mo'uí. Kuo hokosia e ngaahi ta'u 'o e motu'a peá na hanga atu ki he kuo hilí kuó na fiemālie mo fiefia. He na'á na fefaitōnunga'aki 'i he ngaahi ta'u kotoa ko iá. Na'e 'i ai 'a e anga-fakatōkilaló mo e anga-faka'apa'apá. Kuo 'i ai 'eni ha fa'ahinga ongo'i angavaivai, molū e lotó pea 'okú ne 'omi 'e ia ha fetu'utaki 'oku toputapu 'i he'ena feohí. 'Okú na 'ilo'i 'e hoko mai e maté 'i ha fa'ahinga taimi pē ki ha taha 'o kinua, 'o na māvae ai 'i ha ki'i taimi nounou pe lōloa. Ka 'okú na 'ilo'i foki 'e 'i ai e taimi fakafiefia mo pau te na toe fakataha ai koe'uhí he na'e sila'i 'ena feohí 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ta'engatá pea na'á na mo'ui tauu ke ma'u e ngaahi tāpuaki ko iá.

'E ngaahi tokoua, ko e founa 'eni 'oku finangalo ki ai 'etau Tamai Hēvaní. Ko e founa 'eni 'a e 'Eikí. Kuó Ne 'osi fakahā mai ia. Kuo lea'aki ia 'e He'ene kau palōfitá.

'Oku fie ma'u ki ai 'a e ngāue. 'A e mapule'i kitá. 'A e ta'esiokitá. 'Oku fie ma'u ki ai 'a e 'ofa mo'oni, 'a ia ko e tokangaekina mo'oni e lelei mo e fiefia 'a hoto hoá. 'Oku 'ikai mo ha toe me'a lelei ange te u faka'amu ke mou a'usia, ka ko 'eni pea 'oku ou lotua 'e hoko 'eni ko homou tāpuaki fakafo'ituitui, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KĀTAKI PEA 'E HIKI HAKE KOE

Eletā Russel M. Nelson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Apr. 1997, 96–101; pe Ensign, May 1997, 70–73

Nofoma'u "i he loto Vaká"

'I he'ema nofo mo Sisitā Nalesoni 'i Mineapolisi he kamakamata 'ema nofo-malí, na'á ma fakakaukau he fakamoleki ha ho'atā 'e taha ne ma 'ata'atā ai mo 'ema ki'i ta'ahine ta'u uá. Na'a mau ō ki he taha 'o e ngaahi anovai faka'ofu'ofa 'o Minesotá peá ma nō ai ha ki'i vaka. 'I he'ema 'alo'alo 'o mama'o atu mei 'utá, na'a mau ki'i lepa ai 'o mālōlō mo vakavakai holo ki he'ene faka'ofu'ofá. Fakafokifā pē kuo hiki hake 'e he'ema ki'i ta'ahiné hono va'e 'e taha 'o kamata ke hopo ia mei he vaká mo ne kaikaila, "Taimi ke hopo ki tu'a mei he vaká, tangata'eiki!"

Na'á ma puke fakavave ia mo talaange, " 'Ikai, 'oku te'eki ai taimi ke tau hopo ki tu'a; kuo pau ke tau nofo ma'u he loto vaká kae 'oua leva kuo tau foki ki 'uta." Na'á ma fāinga mo ia pea toki lava ke ma fakaloto'i ia ki he fakatu'u-tāmaki 'e hoko kapau te mau mavahe ki mu'a ai mei he vaká.

'Oku fa'a fai 'e he fānaú ha ngaahi me'a fakatu'utāmaki pehē koe'uhí 'oku te'eki ai ke nau ma'u e fakapotopoto 'oku ma'u 'e he'enu mātu'á. Ko e me'a tau pē, 'i he'etau hoko ko e fānaú 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'oku tau fa'a loto ke tau hopo "ki tu'a mei he vaká" 'oku te'eki ai ke tau a'u ki he feitu'u 'oku tau fakataumu'a ki aí. Ko Hono finangaló ke tau a'u ki ai. Kuo toutou akonekina kitautolu 'e he 'Eikí ke tau kātaki¹ ki he ngata'angá.² Ko ha kaveinga fisifisi-mu'a 'eni 'o e folofolá. 'E lava ke fakafofonga'i 'e ha sīpinga pē 'e taha ha ngaahi potufolofola 'oku nau 'omai 'a e pōpoaki tatau:

" 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'e feinga ke 'omi 'a hoku Saioné . . . , he te nau ma'u 'a e foaki mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni; pea kapau te nau kātaki ki he ngata'angá 'e hiki hake 'a kinautolu 'i he 'aho faka'osí, pea 'e fakamo'ui 'a kinautolu 'i he pule'anga ta'engata 'o e Lamí."³

'Oku toutou akonekina kitautolu 'e he 'Eikí ke tau kātaki ki he ngata'angá.

'Oku makatu'unga ma'u pē 'a e ngaahi tāpuaki 'oku foaki 'e he 'Otuá 'i he talangofua ki he fonó.⁴ Fakatatau ki he'eku faka'uhingá, ko e 'uluaki me'á pē ke tau heka fakataha mo Ia "ki he vaká." Hili iá pea tau *nofo ma'u* mo Ia. Pea kapau he 'ikai ke tau hopo "ki tu'a mei he vaká" 'oku te'eki hokosia e taimi totonú, te tau a'usia 'a Hono pule'angá 'a ia 'e hiki hake ai kitautolu ki he mo'ui ta'engatá.

Kapau Te Tau Kātaki, 'E Hiki Hake Kitautolu

'Oku fekau'aki e kupu'i lea ko e *hiki haké* mo ha lao fakatu'asino 'e lava ke faka'ali'ali'aki ha fakatātā faingofua pē.⁵ Te u ngāue'aki ha tenga'i filó 'o u puhí'i 'eku mānavá 'i he ava he mui'i tenga'i filó. 'E lava 'e he mālohi 'o 'eku mānavá 'o puhí'i atu ha la'ipepa holoholo ke puna 'o mama'o atu meiate au. Ko hono hokó te u to'o mai ha ki'i la'i kaati mo ha fo'i pinehuh hangatonu. Te u tu'i e fo'i piné 'i he la'i kātí. Te u fakahū e fo'i piné 'i he loto avá peá u pukepuke e la'i kātí ke ofi pe ki he tenga'i filó. Te u toe puhí pē he ava he mui'i tenga'i filó. Lolotonga 'eku puhí, te u tu'kuange e la'i kātí pe ko e hā pē ha me'a 'e hoko ki ai tupu mei ha ngaahi mālohi fakatu'asino. Ki mu'a peá u kamatá, te mou lava 'o mate'i mai e me'a 'e hokó? Te u puhí'i e la'i kātí 'o mavahe atu meiate au pe 'e hiki'i hake ia ki 'olunga 'o ne ngaue mai kiate au?

Teuteu? ['Oku fakatātaai 'e 'Eletā Nalesoni 'ene puhí'i e ava he loto tenga'i filó 'o mahiki hake 'a e la'i kātí 'o 'unu mai ia ki he tenga'i filó.]

Na'a mou fakatokanga'i? Lolotonga e kei ma'u 'eku mānavá, na'e mahiki hake e la'i kātí ki 'olunga. Ka ko e taimi pē na'e 'ikai ke u toe lava ai 'o

kātaki, na'e tō e la'i kātí ki lalo. Ko 'ene 'osi pē 'eku mānavá, kuo mālohi leva e fusi ia ki lalo 'a e kalāvité. Kapau na'e kei kātaki atu pē hoku iví, na'e mahiki hake e la'i kātí 'o nofo ai pē 'i 'olunga.⁶

'Oku fie ma'u ma'u pē ha ivi ke ne pukepuke kitautolu 'i 'olunga 'i he ngaahi mālohi 'oku tau fehanga-hangai mo iá. 'Oku faka'aonga'i e ngaahi lao tatau pē 'i he'etau mo'ui fakatāutahá. Pe ko e fē pē ha taimi 'oku kamata ai ha fa'ahinga ngāue, 'oku mahu'inga 'a e ivi mo e lotó fakatou'osi. 'Oku toki fakahā 'a e tokotaha ikuna 'o ha lova kilomita 'e nima 'i he 'osi 'a e kilomita 'e *nimá*, kae 'ikai ko e kilomita 'e taha pe uá. Kapau te ke heka hake 'i he pasi ki Positoní, he 'ikai te ke hifo 'i Pēlingitoni. Kapau 'okú ke fie ako, he 'ikai te ke nofo 'oku te'eki

‘osi ho’o akó—‘o hangē pē ko ha ‘ikai ke ke totongi ha’o me’akai ‘i ha fu’u falekai faka’ofo’ofa pea ‘osi pē ho’o ‘ahi’ahi’i e sālātī kuó ke tu’u koe ‘o ‘alu.

Ko e hā pē ha ngāue te ke fai, kātaki pē mei he kamata’angá, kātaki’i e ngaahi faingata’a he hokohoko atu ‘o e ngāue pea kātaki ki he ngata’angá. Kuo pau ke kakato ha fa’ahinga ngāue pē pea toki lava ke ke fiefia ‘i he ola ‘okú ke ngāue’i ke a’usiá. Na’e tohi ‘e he tangata punaké ‘o pehē:

Hokohoko atu ho’o ngāue kae ‘oua kuo kakato ia;

‘Oku tokolahi ‘a e kau kamata, ka ‘e tokosi’i ‘a e kau ikuná.

‘E ma’u [ma’u pē] ‘a e lāngilangí, mālohí, tu’ungá mo e fakavīkivikí . . .

‘E kinautolu ‘oku ngāue kīvoi ki he’ene ‘osí.

Hokohoko atu ho’o ngāue kae ‘oua kuo kakato ia;

Ngāue mālohi ke fakakakato pea fiefiá;

He ka ke ngāue mālohi pea ‘i he loto fiefia

He ‘ikai fu’u fuoloa kuó ke ikuná!'⁷

‘I he taimi ‘e ni’ihi ‘oku fie ma’u e kātaki ‘i ha’ate fehangahangai mo ha faingata’a’ia fakaesino. Ka ai ha taha ‘oku mo’ua ‘i ha fa’ahinga puke lahi pe ‘i he ngaahi faingata’a pē ‘o e toulekeleká, ‘okú ne ‘amanaki te ne lava ke kātaki ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o e ngaahi faingata’a ko iá. ⁸ Ko e taimi lahi, ‘oku fa’a ō fakataha pē e ngaahi faingata’a fakatu’asinó mo e ngaahi faingata’a fakalaumālié.

Kuo Pau Ke Tau Ului Kakato Ka Tau Lava ‘o Kātaki

Fakakaukau angé ki he kau paionia ‘i mu’á. Fēfē kapau na’e ‘ikai ke nau kātaki’i e ngaahi faingata’a ‘o ‘enau fononga fakahihifó? He ‘ikai fakamanatu ‘i he ta’ú ni e ta’u ia ‘e 150 ‘o ‘enau tū’uta ki he Tele’a Sōlekí. Na’a nau tu’uma’u mo kātaki—‘i he fakatangá,⁹ tuli fakamālohi’i mei honau ngaahi ‘apí,¹⁰ ‘i he tu’u-tu’uni fakapule’anga ke tāmata’i kinautolú, to’o fakamālohi ‘enau koloá mo e hā fua. Na’e hanga ‘e he’enu kātaki mo e tui ki he ‘Eikí ‘o hiki hake ‘a kinautolu ‘o hangē pē ko ha’ane hoko kiate koe mo aú.

Ko e me’a taupotu taha ‘oku tokanga ki ai e ‘Eikí ko hono fakamo’ui mo hākeaki’i e fo’i laumālie takitaha. Fēfē kapau na’e ‘ikai kātaki e ‘Aposetolo ko Paulá ‘i hono fakaului? Na’e ‘ikai te ne mei fakamo’oni ia ‘o hangē ko ‘ene fai ‘i he ‘osi ‘ene ngāue fakafaifekau: “Kuó u tau ‘a e tau lelei, kuó u lava’i ‘a e fakapuepue, kuó u tauhi ma’u ‘a e tuí.”¹³

Fēfē kapau na’e toe veiveia ‘a Sīsū ‘i He’ene fakapau ke fai e finangalo ‘o ‘Ene Tamái?¹⁴ Pehē na’e

‘ikai fakakakato ‘Ene Fakalelei. Na’e ‘ikai mei toetu’u ‘a e pekiá. Na’e ‘ikai mei ma’u e ngaahi tāpuaki ‘o e mo’ui ta’e-fa’a-maté mo e mo’ui ta’engatá.¹⁵ Ka na’e kātaki ‘a Sīsū. Lolotonga e houa faka’osi ‘o e mo’ui ‘a Sīsū, na’a Ne lotu ai ki He’ene Tamái ‘o pehē, “Kuó u fakaongoongoolelei’i koe ‘i māmani: kuó u faka’osi ‘a e ngāue na’a ke tuku mai ke u fai.”¹⁶

‘I he kongā ki mu’a ‘o e ngāue fakafaifekau ‘a Sīsū ‘i māmani, na’a Ne hoha’a ki he lotu tui ‘a Hono kau muimuí. Kuó Ne toki fafangá ni pē ‘a e toko 5,000,¹⁷ hili iá na’a Ne akonaki’aki kiate kinautolu e tokāte-line ‘o e pule’angá. Ka ne kei lāunga pē ha ni’ihi, “Ko e lea faingata’a ‘eni; ko hai ‘oku fa’a ‘ilo ia?”¹⁸ Na’a mo e ‘osi ange ‘Ene fafanga kinautolú, na’e ‘ikai ma’u ‘e honau tokolahi ‘a e tuí ke kātaki fakataha mo Ia. Na’a Ne tafoki ‘o pehē ange ki he Toko Hongofulu Mā Uá, “ ‘E ‘alu mo kimoutolu foki?

“Pea lea ange ‘a Saimone Pita kiate ia, ‘Eiki, . . . ‘oku ‘iate koe ‘a e ngaahi lea ‘o e mo’ui ta’engatá.

“Pea ‘oku mau tui pea ‘ilo pau ko koe ko e Kalaisí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otua mo’uí.”¹⁹

‘Oku fakamatala’i ‘e he tali ‘a Pitá ‘a e uho mo’oni ‘o e lotu tui. ‘I he’etau ‘ilo’i fakapapau ko e Kalaisí ‘a Sīsū, te tau fie nofo fakataha ai mo Ia. ‘I he taimi kuo tau ului mo’oni aí, ‘oku tau ma’u leva e mālohi ke kātaki.

Ko e Kātaki ‘i he Fuakava ‘o e Malí

‘Oku tu’u faingata’a e mālohi ke kātaki ‘i he ongo fetu’utaki mahu’inga taha ‘oku tau fakahoko ‘i he mo’uí. Ko e taha ‘a e malí; pea ko e tahá ‘a ‘ete kau ki he Siasi ‘o e ‘Eikí. ‘Oku fakatou mahu’inga ‘aupito foki e ongo me’á ni he ko ha ongo fuakava kinaua—‘o ‘ikai ko ha fetu’utaki ‘oku fai ‘i ha aleapau.

‘Oku kau ‘i he malí, tautautefito ki he mali tempalé, mo e ngaahi ha’i fakafāmilí, ‘a e ngaahi fetu’utaki ‘oku fai ‘i he fuakavá. He ‘ikai lava ke tau pehē ‘oku ‘ikai ke nau mahu’inga. ‘Oku mahino mai mei he fakautuutu ai pē ke lahi he ‘ahó ni ‘i he māmani e kakai mali tokolahi ‘oku veté ko e tupu mei he ‘ikai te nau kātaki ki he ngata’angá ‘i hono tauhi ‘o ‘enau fepalōmesi’akí. Pea ‘oku movete mo e ngaahi mali tempale ‘e ni’ihi ko e ngalo ‘i he husepāniti ko hono fatongia mā’olunga mo mahu’inga taha ‘i he lakanga fakataula’eikí ke faka’apa’apa’i mo pou pou ki hono uai’i. ²⁰ Ko e me’a lelei taha ‘e lava ke fai ‘e ha tamai ma’a ‘ene fānaú ko ‘ene “‘ofa ‘i he’enu fa’eé.”²¹

Na’e fai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ha lea ki-muí ni mai ‘a ia ‘oku totonu ke mātu’aki tokanga ki ai ‘a e husepāniti kotoa pē ‘i he Siasí. Na’a ne pehē:

“Fakalāngilangi’i ho [uaifí], pea ‘i ho’o fai iá, te ke fakalāngilangi’i ai pē ho lakanga fakataula’eikí.”²² ‘E lava pē ke tau tānaki atu ki he fale’i loloto ko ‘eni ‘a e fale’i ta’efakangatangata ‘a Paulá, ‘a ia na’á ne pehē, “Ka mou takitaha ‘ofa . . . ki hono [uaifí] ‘o hangē pē ko iá; pea ke faka’apa’apa ‘a e fefiné foki ki hono [husepānití].”²³ ‘Oku hiki hake ha taha mei he ngaahi ‘ahi-‘ahi ‘o e mo’uí ‘e he ‘ofa ‘oku kātakí. Ko e nofo-mali ‘oku tolongá ‘oku tupu ia mei he fakatou lau ‘e he husepānití mo e uaifí ‘ena feohí ko e taha ‘o e ongo fakapapau mahu’inga taha te na fai ‘i ha toe taimi.

Ko e Kātaki ‘i He’etau Ngaahi Fuakava mo e ‘Otuá

Ko e fakapapau ‘e taha ‘oku ‘i ai hono nunu’a ta’engata ko e fakapapau ko ia ki he ‘Eikí.²⁴ Me’apango ko ha ni’ihi ‘oku nau fai ha fuakava mo e ‘Otuá—‘a ia ‘oku fakahā’aki ‘eni e ouau toputapu ‘o e papi-taisó—‘o ‘ikai te nau fakapapau ‘i honau lotó ke kātaki mo Ia. Ko ha ouau mātu’aki mahu’inga ‘aupito e papitaisó. Ka ko e ouau kamata pē ia. ‘E toki ma’u pē e ngaahi lelei taupotu ‘o e kau ki he Siasí ‘i he ngaahi ouau hākeaki’i ‘o e tempalé. ‘I he ngaahi tāpuaki ni, ‘oku tau fe’unga ai ke ma’u ‘a e “ngaahi taloni, ngaahi pule’anga, ngaahi pule fakapilinisi mo e ngaahi mālohi”²⁵ ‘i he pule’anga fakasilesitiale.

‘Oku ‘afio’i ngofua pē ‘e he ‘Eikí ia ‘a e ni’ihi ‘oku fakangalingali pē ‘enau hā ngali mālohi mo tu’u mālohi ‘i Hono Siasí. Na’e ako’i ‘eni ‘e Sīsū ‘i he talanoa fakatātā ‘o e tangata tūtuu’i. Na’á ne vakai ko e ni’ihi “ ‘oku ‘ikai ha aka ‘iate kinautolu, ko ia ‘oku nau ma’u ia ‘o fuonounou: pea ka tupu ‘a e mamahí pe ‘a e fakatangá koe’uhí ko e folofolá, ‘oku hinga leva ‘a kinautolu.”²⁶

‘Oku ‘omi ‘e he mo’ui mateaki ki he ‘Eikí ‘a e fatongia ke mateaki’i ‘a kinautolu kuo uiui’i ‘e he ‘Eikí ke tatakí Hono Siasí. Kuó Ne tuku mai ha mālohi ke fakanofa ha kau tangata ke lea ko e fakafofonga ‘o Hono huafa mā’oni’oni.²⁷ ‘I he’enau tatakí ‘a Hono vaka ta’e malava ke ngotó, ke hao ki he matātahi ‘o e fakamo’uí, ‘e lelei ke tau nofo ma’u pē mo kinautolu ‘i loto vaka.²⁸ “ ‘Oku ‘ikai lava ‘e he tahí ke folo hifo e vaka ‘oku ‘afio ai/’A e ‘Eiki ‘o e tahí mo māmani mo langí.”²⁹

Ka ‘oku kei ‘i ai pē ha ni’ihi ‘oku nau loto ke hopo “ki tu’a mei he vaká” ‘oku te’eki ai tū’uta ki ‘utá. Pea ‘oku fakamamahi mo hono fakalotoa e ni’ihi ‘e hanau ngaahi hoa ‘oku nau ta’e’unua ‘oku nau ‘ilo tokua ki he fononga faingata’a ‘o e mo’uí ‘o lahi ange ia ‘i he kau palōfita ‘a e ‘Eikí. ‘Oku fa’a hoko

ha ngaahi palopalema ‘oku ‘ikai ko e tupu meiate koe. ‘E toki ‘ilo ‘e hamou ni’ihi kuo li’aki kimoutolu ‘e ha taha na’a mou falala ki ai. Ka he ‘ikai pē ha taimi ‘e li’aki ai koe ‘e homou Huhu’i, ‘a ia na’á Ne pehē, “Ko au ko e ‘Eikí, ‘oku ou ha’isia, ‘o ka mou ka fai ‘a e me’a ‘oku ou lea’aki.”³⁰

Kapau ‘e ‘ikai mālohi e fakapapau ‘oku fai ‘e ha taha ki he ‘Eikí, ‘e faingofua leva ke tō lalo ‘ene founa tauhi ki he’ene fakapapau ki hono malí. ‘I he vaivai hono tauhi ‘o e ngaahi fuakava ta’engata, ‘oku hoko ai mo e mole ‘a e ngaahi ola ta’engata. ‘Oku toki fio fakataha ki mui ‘a e tangilāulaú mo e loto-mamahí ‘o hangē ko hono fakamatala’i ‘i he ngaahi laine ko ‘eni:

*‘I he ngaahi lea fakamamahi kotoa kuo lea’aki pe tohi,
Ko e fakamamahi tahá ‘eni: Kapau pē ā!’³¹*

Ko ‘etau talanoa ‘eni ki he ngaahi tāpuaki mahu’inga tahá. Na’e folofola ‘a e ‘Eikí, “Kapau te ke tauhi ‘eku ngaahi fekau ‘o kātaki ki he ngata’angá, te ke ma’u ‘a e mo’ui ta’engata, ‘a ia ko e me’a’ofa ‘oku mahu’inga taha ‘i he ngaahi me’a’ofa kotoa pē ‘a e ‘Otuá.”³²

‘Oku Hanga ‘e He’etau Fakamu’omu’a e Me’a ‘Oku Mahu’ingá ‘o Tokoni’i Kitautolu Ke Tau Kātaki

Ko kimoutolu ko ia ‘oku fie kātaki mo’oni ke a’u ki he iku’anga nāunau’ia ne tomu’a ‘afio’i ‘e he’etau Tamai Hēvaní, ‘oku totonu ke mou fokotu’u fakamu’omu’a fakatāutaha ‘a e me’a ‘oku mahu’ingá. Koe’uhí ‘oku lahi e ngaahi me’a fakamānako ‘oku nau fe’auhi ke ma’u ho’o tokangá, ‘e fie ma’u ke ke ‘uluaki tokanga ke ke nofo malu pē “‘i he loto vaká.” ‘Oku ‘ikai fa’a tauhi ‘e ha tangata ‘a e ‘eiki ‘e toko ua.³³ Kapau ‘e fakalotoa koe ‘e Sētane ke ke ‘ofa ‘i ha fa’ahinga me’a—‘i he fakafiefiá, fie ‘evá, ongo-ongoá pe tu’umalié—‘o lahi ange ia ‘i ho malí pe ‘Eikí ‘a ia kuó mo fakahoko e ngaahi fuakava toputapu ke mo kātaki, ‘oku kamata leva ke ikuna ‘a e filí. ‘I ho’o fehanganagai mo e ngaahi ‘ahi’ahi peheé, te ke ‘ilo’i ‘a e ivi ko ia ‘oku ma’u mei he ngaahi fakapapau kuó ke tomu’a fakahoko ki mu’a. Na’e folofola ‘a e ‘Eikí, “Manatu’i ‘eni ‘i homou lotó, ke mou fai ‘a e ngaahi me’a te u akonaki’akí, mo fekau ke mou faí.”³⁴ Na’á Ne fakahā ‘i He’ene palōfita ko Selemaiá, “Te u ‘ai ‘eku fonó ki honau lotó, pea te u tohi ia ‘i honau laumalié; pea te u hoko ko honau ‘Otuá, pea ‘e hoko ‘a kinautolu ko hoku kakai.”³⁵

‘I he taimi ‘oku fakamu’omu’a ai e ngaahi me’a ‘oku mahu’ingá, ‘oku toe lahi ange leva ‘a e mālohi ko ia ke te kātaki. Pea ‘i he taimi kuo fokotu’u mai ai ‘i ho

lotó e ngaahi me'a totonu 'oku mahu'ingá, te nau tokoni'i koe ke 'oua na'á ke hopo "ki tu'a mei he vaká." Te nau tokoni'i koe ke 'oua na'á ke kākā—'i ho'o nofo malí, 'i he Siasí, pea 'i he mo'uí.

Kapau 'okú ke fie ma'u mo'oni ke ke hangē ko e 'Eikí—'o lahi ange ia 'i ha *toe me'a* pe 'i ha *toe taha*—te ke manatu'i ko ho'o 'ofa 'ia Sísuú 'e faka'ali'ali lelei taha ia 'i ha'o fa'ifa'itaki kiate Ia. Hili iá he 'ikai leva te ke tuku ha toe me'a kehe 'okú ke 'ofa ai ke mahu'inga ange 'i ho'o 'ofa ki ho hoá, ho fāmilí pea mo ho Tupu'angá. He 'ikai te ke pule'i koe 'aki ha ngaahi lao 'a ha taha kehe kae 'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oni kuo fakahā maí.

'E Tokoni'i Kitautolu 'e he 'Eikí Ke Tau Kātaki

Ko ho fatongia ke kātaki ko e me'a 'ata'atā pē ia 'a'au. Ka 'oku 'ikai ha taimi te ke tu'u toko taha ai. 'Oku ou fakamo'oni 'e lava ke 'a'au 'a e mālohi 'o e 'Eikí ke hiki hake ha taha 'o kapau te ke "ha'u kia Kalaisi" pea "hoko 'o haohaoa 'iate ia." 'E "fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'emā'oni'oni kotoa pē." Pea te mou "'ofa ki he Otuá 'aki homou iví, 'atamaí mo e mālohí kotoa pē." ³⁶

Kuo fai mai 'e he palōfita mo'ui 'a e 'Eikí ha ui mahino. Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelí: "'Oku ou fakaafe'i 'a kimoutolu kotoa ke mou tu'u'aki homou va'é pea laka ki mu'a mo ha hiva 'i homou lotó, 'o mo'ui'aki e ongoongolelé, 'ofa ki he 'Eikí pea langa hake 'a e pule'angá. Te tau *nofo* fakataha 'i he halá pea *tauhi* 'a e tuí." ³⁷

'Oku ou lotua 'e lava ke tau takitaha kātaki pea ke hiki hake 'a kitautolu 'i he 'aho faka'osí, 'i he huafa 'o Sísū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. 'Oku ha'u e fo'i lea ko e *kātaki* (endure) mei ha ongo fo'i lea faka-Latina. 'Oku 'uhinga 'a e lea fakapipiki 'i mu'á (*en*) ki he "'i loto." Ko e toenga 'o e fo'i leá 'oku ha'u ia mei he lea ngāue ko e *durare*, 'a ia 'oku 'uhinga ki he "ke mālohi pe fefeka." Ko ia 'oku 'uhinga 'a e kātaki (*endure*) ki he "hoko 'o mālohi 'i ho lotó." 'Oku ngāue'aki e 'uhinga ko iá ki he ngaahi fuofua lea na'e faka'aonga'i 'i he Tohi Tapú.

'I he lea faka-Hepelū 'o e Fuakava Motu'á, 'oku 'uhinga e fo'i lea ko e 'aman "ke tu'u ma'u" pe "ke faivelenga, ke falala." Na'e fa'a liliu ma'u pē ia ko e "faithful" (faivelenga) kae 'ikai ha taimi 'e

faka'aonga'i toko taha ai ko e "faith" (tui). Na'e toe mahulu atu e 'uhinga ia 'o e 'Aman 'i he tuí. Na'e 'uhinga ia ki he "fakapapau ke te faive-lenga." Ko e 'Aman foki 'a e fo'i tefito'i lea faka-Hepelū ki he ngaahi lea ko ia na'e liliu ki he ngaahi fo'i lea ne nau fekau'akí, hangē ko e "fakamo'oni'i," "tui," "hokohoko 'o fuoloa," "fakapapau'i," "(na'e) fokotu'u," "pau," "falala," "piki ma'u," "tu'u ma'u," mo ha ngaahi lea kehe pē.

Na'e ngāue'aki 'i he lea faka-Kaliki 'o e Fuakava Fo'ou' 'a e fo'i lea ngāue ko e *hupoméno*. Ko hono 'uhingá ko e "nofo ai pē," "nofo," pe "hoko atu." 'Oku 'uhinga 'a e *hupo* (pe *hypo*) ki he "'i lalo," 'o hangē ko 'ene tu'u 'i he *hypodermic* (" 'i he lalo kilí") pe *hypothermia* (" 'i lalo e tu'unga māfaná"). 'Oku fokotu'u mai 'e he kātaki (endure) ha fakapapau 'i loto 'i ha taha.

2. Vakai, Mātiu 24:13; Ma'ake 13:13; 2 Nifai 33:4; 'Amenai 1:26; 3 Nifai 15:9; T&F 14:7; 18:22; 20:29. Kuo fakapapau'i mai 'a e tala'ofa ko 'eni 'e he'etau Tamai 'i Hēvaní pea mo e 'Eiki ko Sísū Kalaisí. Kuo fakahā mai 'eni 'e he 'Elohimí Māfi-māfi: "'Oku mo'oni mo totonu 'a e ngaahi folofola 'a hoku 'Ofa'angá. Ko ia ia 'oku kātaki ki he ngata'angá, 'e fakamo'ui ia" (2 Nifai 31:15). Pea kuo fai mai 'e he Fakamo'ui 'a e tala'ofa ko 'eni: "Ko ia ia 'e fakatomala mo papitaiso 'i hoku hingoá 'e fakafonu ia; pea kapau te ne kātaki ki he ngata'angá, . . . te u lau ia 'oku 'ikai ha'ane angahala 'i he 'ao 'o 'eku Tamai 'i he 'aho 'a ia te u tu'u ai ke fakamāu'i 'a e māmaní" (3 Nifai 27:16).
3. 1 Nifai 13:37; vakai foki, Mōsaia 23:22; 'Alamā 13:29; 36:3; 37:37; 38:5; 3 Nifai 27:21–22; 'Eta 4:19; T&F 5:35; 9:14; 17:8; 75:16. Ke fakamama-fa'i makehe, 'oku ako'i 'i he folofolá 'a e ngaahi nunu'a kovi 'o e talangata'a ki he fekaú ni. Hangē ko 'eni, "Kapau 'e 'ikai te nau fakatomala pea tui ki Hono huafá, 'o papitaiso 'i Hono huafá, pea kātaki ki he ngata'angá, kuo pau ke nau mala'ia; he kuo folofola peheni 'e he 'Eiki ko e 'Otuá, ko e Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí" (2 Nifai 9:24; vakai foki, 2 Nifai 31:16; Molomona 9:29).
4. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21.
5. Na'e fuofua fakahā hono faka'ali'ali ko 'eni 'o e ngaahi tefito'i mo'oni fakafisiki 'a Penolí (Pernoulli) ki he tokotaha na'á ne fai e fakamatalá 'i he 'aho 17 'o 'Aokosí 'e 'Eletā Nōmani C. Pōhemi 'i he'ene kei hoko ko e Taki Faka'ēlia 'o e Siasí peá ne nofo 'i Sākalamenitō, Kalefōnia.

6. 'Oku ngāue'aki 'a e lao ki he mahiki ki 'olungá 'i he taimi kotoa pē 'oku puna ai ha vakapuna. Ko ha "kongá ia 'o e 'eá 'oku fa'aki atu ki he kongá 'o ha vakapuna pe ha vakapuna kakato pe ha fo'i misaila 'oku 'i ai hono kapakau 'o fepaki hangatonu ia mo e matangí 'i he tikili 'e hiva-ngofulu 'o ne hiki'i fakahangatonu hake 'e ia e vakapuná ki 'olunga pea 'okú ne fakafepaki'i ai e fusi ko ia 'a e kalāvitē ki laló" (*American Heritage Dictionary*, 3rd ed. [1992], "lift," 1040).
7. "Stick to Your Task," 'i he Jack M. Lyon mo ha ni'ihi kehe, eds., *Best-Loved Poems of the LDS People* (1996), 255–56.
8. 'I he ta'u 95 'o Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmitá, na'á ne fakahā ai 'ene 'amanaki te ne lava "ke kātaki ki he ngata'anga 'o e mo'uí ni" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1970, 92; pe *Improvement Era*, Tisema 1970, 27). Na'e tuku mai 'e ha taha kuó ne ngāue lelei mo faivelenga 'i hono kotoa 'o hono ngaahi 'ahó ha sipinga ke tau muimui kotoa ai.
9. Vakai, Siosefa Sāmita—Hisitōliá 1:20, 22–24, 27, 58, 60–61, 74.
10. Ne kapusi e kau paioniá mei 'Ohaiō ki Mísuli ki 'Ilinoisí pea fakaike ki he tele'a Ano Māsima Lahí.
11. Na'e tuli fakamālohi'i e kau fuofua paioniá mei Mísuli 'i ha tohi fakamanamana na'e fakamo'oni hinga ki ai e kōvana 'o Mísuli 'o ne tu'utu'uni ke "lau e kau Māmongá ko e filí pea *kuo pau ke tāmata'i kinautolu* pe kapusi mei he vahefonuá" (*History of the Church*, 3:175).
12. 'I he 1887, na'e fakahoko 'e he Falealea 'o e USA 'a e sitepu ne te'eki fakahoko ia ki mu'a 'a ia ko hono to'o e tu'unga fakalao 'o e Siasí 'aki hono fakata'e'anga'i hono tohi fakangofua fakakautahá mo fakamafai'i ha kau ngāue 'a e pule'angá ke nau ma'u ma'anautolu e meimei kotoa 'o e koloa mo e ngaahi pa'anga kehe 'a e Siasí, kau ai 'a hono ngaahi fale toputapu taha 'o e lotú—'a e ngaahi tempalé—'i Lōkani, Menitai, Seni Siasí, mo Sōleki Siti (vakai, *The Late Corporation of The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. United States*, 136 U.S. 1 [1890]).
13. 2 Tīmote 4:7.
14. Vakai, 3 Nifai 27:13.
15. Vakai, Mōsese 1:39.
16. Sione 17:4; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i. Vakai foki, Sione 4:34.
17. Vakai, Mātiu 14:21; 16:9; Ma'ake 6:44; 8:19; Luke 9:14; Sione 6:10.
18. Sione 6:60.
19. Sione 6:67–69.
20. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:22.
21. Kuo lea'aki 'eni 'e he kau taki tokolahi 'o e Siasí. Hangē ko 'ení, vakai, Hauati W. Hanitā, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1994, 68; pe *Ensign*, Nōv. 1994, 50; Tēvita O. Makei, 'o hangē ko hono faka'aonga'i 'e Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1982, 112; pe *Ensign*, Nov. 1982, 77.
22. 'Uluaki fakataha'anga 'i he faeasaiti 'a e kāinga-lotú 'i he konifelenisi 'i Lima, Pelū, 9 Nōv. 1996.
23. 'Efesō 5:33.
24. Fakalahi atu ki aí, 'e ma'u 'e he kakai tangata mo'ui tāú 'a e faingamālie ke ma'u 'a e fuakava 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a ia 'e fai-tāpuekina ai 'a e kakai tangata, kakai fefine, pea mo e fā-nau kotoa pē 'oku nau tokoni ki aí (vakai, T&F 84:33–48).
25. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:19.
26. Ma'ake 4:17.
27. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38; 21:5; 68:4.
28. Vakai, Ngāue 27:30–31; 1 Nifai 18:21–23.
29. "Na'e Tala Pē 'e Sīsū," *Ngaahi Himi*, fika 51.
30. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:10.
31. John Greenleaf Whittier, "Maud Muller," *The Complete Poetical Works of Whittier* (1892), 48.
32. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7. Na'e fakakau 'e he Palōfita ko Siosefá 'i he tefito 'o e tui hono hongofulu mā tolú 'a e fakakaukau ko 'eni kau ki he kātaki: "Kuo mau kātaki'i e ngaahi me'a lahi, pea 'oku mau 'amanaki ke mau lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē."
33. Vakai, Mātiu 6:24.
34. Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Luke 14:28.
35. Selemaia 31:33.
36. Molonai 10:32.
37. 'I he Conference Report, Oct. 1995, 96; pe *Ensign*, Nov. 1995, 72; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.

FETU'UTAKÍ

*Ko e taimi ke fai ai 'a e
fakafanongó 'a e taimi ko
ia 'oku fie ma'u ai 'e ha taha
ke te fanongo ki he'ene leá.*

—'Eletā Māvini J. 'Esitoni

Ngaahi Folofola Fekau'akí

Siope 6:25

"Hono 'ikai mālohi 'a e ngaahi lea totonú!"

Kolose 3:8

"Si'aki 'a 'eni kotoa pē foki; 'a e 'itá, mo e lilí, mo e fakafāsifasí, mo e kapekapé, mo e lea 'ulí mei homou ngutú."

Hepelū 13:16

"Ka ko e failelei mo e [fetu'utakí], ke 'oua na'a ngalo: he ko e ngaahi feilaulau peheé 'oku lelei'ia ai 'a e 'Otuá."

Sēmisi 1:19–20

"Ke fakavavevave 'a e tangata kotoa pē ki he fanongó, pea fakatuotuai ki he leá, 'o fakatotoka ki he 'itá."

"He 'oku 'ikai ke fakatupu 'a e mā'oni'oni 'o e 'Otuá 'e he 'ita 'a e tangatá."

Sēmisi 3:2

"He 'oku tau tūkia kotoa pē 'i he ngaahi me'a kehekehe. Kapau 'oku 'ikai tūkia ha taha 'i he leá, ko e tangata haohao ia, pea 'oku fai 'e ia ke ta'ofi ki he sinó kotoa."

Mōsaia 2:32

"Tokanga telia na'a tupu ha ngaahi fakakikihi 'iate kimoutolu."

'Alamā 12:14

"He 'e fakahalaia'i kitautolu 'e he'etau ngaahi leá."

3 Nifai 11:29

"Ko ia ia 'okú ne ma'u 'a e laumālie 'o e fakakikihi 'oku 'ikai 'a'aku ia, ka 'oku 'o e tēvoló ia, 'a ia ko e tamai 'a e fakakikihi."

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:54

"Pea tokanga ke 'oua na'a 'i ai ha fai angahala 'i he siasí, pe ko ha felotokovi'aki 'iate kinautolu, pe loi, pe lau'ikovi, pe lea kovi."

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:124

"Tuku 'a e fefakaanga'aki 'iate kimoutolú."

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:23–24

"Tuku 'a e fefakakikihi'akí; tuku 'a e felau'ikovi'aki 'iate kimoutolú."

"Tuku 'a e fa'a konaá; pea tuku ke hoko 'a ho'omou ngaahi leá ke felangahake'aki 'a kimoutolu."

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

'Eletā Neal A. Maxwell

"Ko e mo'oni, 'oku fie ma'u ke hanga 'e he fetu'utakí 'o fakamatala'i fakalelei 'a e ngaahi me'a mo'oni fekau'aki mo hotau ngaahi vā fakaemāmaní ke tau faka'ehi'ehi ai mei ha hoko ha ngaahi fehālaaki."

"Na'e pehē 'e he tangata fa'utohi Pilitānia ko Uiliami 'Etuete Nōlisí:

*"Ka ke fie faka'ehi'ehi mei hono lea'aki 'o e me'a halá,
Tokanga'i e ngaahi me'a ni 'e nimá:
Ko hai 'okú ke lea ki ai; ko ho'o leá kau kia hai;
Pea 'oku fēfē ho'o leá, mo hono taimi, mo e feitu'u
'oku fai ai.*

"Kuo pau ke tau fakapotopoto mo tokanga ka tau kei loto fiemālie pē ke fetu'utaki, he ko e anga fakatokoua mo'oni 'a e tukuange 'e hotau ngaahi kungāme'á mo e fāmili 'a e ngaahi me'a ta'e'aonga 'i he'etau ngaahi fetu'utakí 'o 'oua 'e tokanga ki ai—pea fakahoko ia 'i he angalelei."

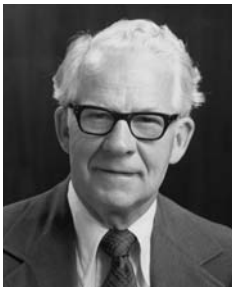
"Ko ia ko e taha 'o e ngaahi me'a lalahi taha 'okú ne ta'ofi 'a e fetu'utaki faka-Kalisitiane ko 'etau manavahē na'a 'ikai mahino e me'a te tau lea'akí. 'I he'etau veiveiuá pē 'oku 'ikai leva ke tau lea. Ka na'e talamai 'e Paula ke tau lea'aki 'a e mo'oni 'i he 'ofa; 'e lava leva ke tau 'ahi'ahi fai ia. 'Oku hoha'a hotau lotó (pea ko e me'a mahino pē ia) na'a hoko ha ta'efemahino'aki 'i ha ngaahi fetu'utaki 'e ni'ihhi

'e fakahoko. Ka 'oku fu'u fakatu'utāmaki 'aupito foki mo e fakalongolongo. . . .

"Ko e me'a 'eni 'oku fa'a hoko, kapau 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i ha taha, 'oku faingata'a ke tau falala kiate kinautolu, pea 'okú ne ta'ofi 'e ia 'a e fetu'utakí mo e tupulakí. 'E tokoni ha'atau fakaava hake e matapā hotau lotó ke fa'ufa'u ha ngaahi fetu'utaki 'oku lelei. Ka 'o kapau 'oku tāpuni'i ma'u pē e ngaahi matapā ko iá pe fusi e puipuí, 'e faingata'a ke tokoni 'eni; he 'oku 'ikai ha taha ia te ne 'ilo'i e me'a 'e fie ma'ú" (*All These Things Shall Give Thee Experience*, 81–82).

NGAAHI FETU'UTAKI FAKAFĀMILÍ

Eletā Marvin J. Ashton

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

The Conference Report, 'Epeleli 1976, 79–82; pe Ensign, Mē 1976, 52–54

'I he ngaahi uike kuo hilí ne fehu'i ai 'e ha tamai na'e puputu'u hono lotó, "Ko e hā 'oku hangē 'oku ou lava ai 'o fetu'utaki mo e tokotaha kotoa tuku kehe pē hoku fohá?"

Ne u taliange, "Ko e hā ho'o 'uhinga 'oku 'ikai te ke lava ai 'o fetu'utaki mo ho fohá?"

Na'á ne tali mai, "Ko e taimi kotoa pē te u feinga ke talaange ki ai ha me'a, 'oku 'ikai fiefanongo mai ia."

Fetu'utaki Fakafāmilí

Lolotonga 'ema ngaahi talanoa fakaekimaua na'e hokohoko atu aí, 'a ia ne fa'a tu'o lahi 'eni, ne iku ki he'eku fakakaukau 'o pehē mahalo ko e taha 'o e ngaahi tefito'i 'uhinga 'oku 'ikai ke tau lava ai 'o fetu'utaki lelei mo e kau mēmipa 'o e fāmilí ko e 'ikai ke tau faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fetu'utaki fakatāutahá. 'Oku tau lau 'i he Hepelū 13:16 'oku pehē ai, "Ka ko e failelei mo e [fetu'utakí], ke 'oua na'a ngalo: he ko e ngaahi feilaulau peheé 'oku lelei'ia ai 'a e 'Otuá." 'E fa'a hoko 'etau ngaahi fetu'utaki 'i he fāmilí ko ha feilaulau he 'oku fie ma'ú ke tau faka'aonga'i ki ai hotau taimí, 'etau koloá, hotau talēnití, pea mo 'etau fa'a kātakí ke foaki atu, ke vahevahe, pea ma'ú mo e mahinó. 'Oku tau

Kuo pau ke hoko e fetu'utaki fakafāmilí ko hano fakafetongi 'o e ngaahi ongo 'oku nau ma'ú mo fai atu ha fakamatala, kae toki 'aonga.

fa'a faka'aonga'i e taimi 'oku tau fetu'utaki aí ke tala ha me'a, ke tu'utu'uni ai, kole, pe fakamanamana. 'Oku 'ikai totonu ke 'i ai ha taimi 'e faka'aonga'i ai 'a e fetu'utaki 'i he fāmilí ke fakakavenga'i, fai tu'utu'uni, pe fakamaa'i ha taha.

Kuo pau ke hoko e fetu'utaki fakafāmilí ko hano fakafetongi 'o e ngaahi ongo 'oku tau ma'ú mo 'oatu ha ngaahi fakamatala, kae 'aonga. 'E 'i ai e fetu'utaki lelei 'i he 'apí 'o kapau 'e 'ilo'i 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí hono fie ma'ú 'o e taimí mo e fie ma'ú ke kau mai 'a e tokotaha kotoa pē ki aí. 'Oku totonu ke 'oua na'a tukunoa'i e ngaahi faikehekehé 'i he taimi 'oku fai ai e ngaahi fealēlea'aki fakafāmilí, kae fakakaukau'i pea fakafuofua'i fakalelei ia 'i ha founga 'oku nongá. 'Oku 'ikai ke fa'a mahu'inga e 'uhinga ia pe fakakaukau 'a ha taha 'o hangē ko hono mahu'inga 'o ha fetu'utaki 'oku lelei mo hokohoko ma'ú pē. Ko e faka'apa'apa mo e toka'i 'i he fakafanongó mo e fai 'o e tali lolotonga e ngaahi fetalanoa'akí, ko e ongo tefito'i me'a mahu'inga ia 'i he founga totonu 'o e fetalanoa'akí. 'I he'etau ako ke kau fakataha 'i ha ngaahi feohi 'oku 'uhingamālié, 'oku lava ke tau fakahā ai e ngaahi fakakaukau 'ofa, falala, mo e tokanga 'oku tau ma'ú. Ko e taimi 'oku tau fo'i ai pea 'ikai ke tau feinga ke fai ha fetu'utaki koe'uhí ko e 'ikai ke toe fetu'utaki mai ha kau mēmipa 'e ni'ihí 'o e fāmilí, mahalo 'e lelei ke 'oua na'a tau fo'i, ka tau fetu'utaki pea talanoa mo kinautolu. Hono 'ikai mahu'inga ke tau 'ilo'i e founga ke fai ke 'oua na'a tau fakalavea'i ai honau lotó neongo 'e kehe 'enau fakakaukau meiate kitautolu. Hono 'ikai mahu'inga ke 'uluaki fai e fetalanoa'akí ia pea toki fai ho'o ngaahi filí. Na'e tohi 'e Sōnasi Sitiveni 'o pehē, "Kuó u ako 'o 'ilo'i 'oku 'ikai fanongo e 'ulú ia ki ha me'a kae 'oua kuo fanongo e lotó, pea ko e me'a ko ia 'oku 'ilo'i 'e he lotó he 'aho ní, 'e mahino ia ki he 'ulú 'apongipongi."

Tuku ke u vahevahe atu ha ngaahi tefito'i fokotu'u 'e fitu 'e toe lelei ange ai 'a e fetu'utaki fakafāmilí.

Feilaulau

1. *Ko ha loto fiemālie ke feilaulau.*

Hoko ko ha mēmipa 'o e fāmilí 'oku loto fiemālie ke faka'ata'atā hano taimi. Fakatupulaki 'a e malava ko ia ke ke mapule'i lelei koe ke ke fakakaukau'i e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí mo 'enau ngaahi fie ma'ú ke fetu'utakí 'o fakamu'omu'a ia 'i ho'o ngaahi fie ma'ú 'a'á—'o ke loto fiemālie ke ke

mateuteu ki he taimi ko iá—'a e taimi 'e fie vahevahe atu ai 'e he taha 'a 'ene fakakaukaú mo e ongo hono lotó, 'a e taimi kuo mateuteu ai ha taha ke ako'í. Tuku 'aupito 'a e 'ai ke hangē 'okú ke femo'uekiná pea ako e founga ke avangi'aki 'a e paletu'a 'a ha mēmipa 'o e fāmīlī ke pehē 'okú ne femo'uekina mo ia. Ko e 'aho fakamamahi ia ke ongonā ai ha pehē 'e ha ta'ahine, "Na'e foaki kiate au 'e he'eku fa'éé 'a e me'a kotoa tuku kehe pē hono taimí."

'Oku tau fa'a vave ke lulu e ngaahi tenga 'o e pehē 'Ikai te ke sio mai 'oku ou femo'uekina? 'Oua te ke fakahoha'asi aú." Ko e taimi 'oku tau fakahā atu ai e tō'onga ko 'ení, " 'Alu ki mama'o, tuku ho'o hoha'á," 'e 'alu leva e kau mēmipa 'o e fāmīlī ki ha feitu'u kehe pe fakamavahe'i kinautolu meiate kitautolu 'o nau fakalongolongo ai pē. 'Oku 'i ai pē taimi kuo pau ke tau fakafanongo ai ki he kau mēmipa kotoa 'o e fāmīlī pe tukuange ke nau lea 'i he taimi 'oku nau loto pe fie ma'u ke lea mai a'í koe'uhí ke fiemālie honau lotó ke nau ha'u, vahevahe mai 'enau ngaahi fie ma'ú mo 'eke mai ha ngaahi me'a.

'Oku fie ma'u 'a e feilaulau fakatāutahá ke fai 'a e fetu'utakí 'i he taimi 'oku tūkunga lelei ai ki he tokotaha kehé—'i he lolotonga e feime'atokoní, hili ha teiti, ha loto-mamahi, ha ikuna, ha 'amanaki tō noa pe taimi 'oku fie fakahā atu ai 'e ha taha ha ki'i me'a fakapulipuli. Kuo pau ke loto fiemālie 'a e tokotahá ke tuku 'ene ngaahi me'a fakatāutahá kae ma'u ha taimi ke fokotu'u ai ha fakava'e mālohi ki he fetu'utaki fakafāmīlī. 'I he taimi 'oku hangehangē ka faingata'a ai hono fakahoko 'o e fetu'utaki 'i he fāmīlī, 'oku totonu leva ke feinga 'a e tokotaha fakafō'ituitui kotoa pē ke ne fakalelei'i 'eni.

Kapau 'oku tau loto ke 'ilo'i 'a e 'ofa mo'oní mo e femahino'akí, kuo pau ke tau 'ilo'i 'oku 'ikai ko e fetu'utakí 'a e fetalanoa'akí pē, ka 'oku mahulu atu ia ai. Ko hono vahevahe ia 'o e me'a 'i he lotó, 'o e ongo 'oku tau ma'ú, pea mo e ngaahi me'a 'oku tau hoha'a ki a'í 'i ha founga fakapopototo. Ko hono fakahā ia 'o e me'a kotoa 'okú te ongo'í. "Ko hai ha taha 'oku poto mo 'ilo lahi 'iate kimoutolu? ke fakahā 'e ia 'i he [fetalanoa'akí] lelei 'a 'ene ngaahi ngāuē 'i he angavaivai mo e poto." (Sēmisi 3:13.)

Teuteu'i 'o e Taimi, Feitu'u, mo e Tūkunga Lelei Tahá

2. *Ko ha loto fiemālie ke teuteu'i e taimi, feitu'u mo e tūkunga lelei tahá.* 'Oku totonu ke fakafiemālie 'a e feitu'ú, 'ātakaí, pe ngaahi tūkungá, 'ikai ha toe

fakahoha'a, pea tokoni ki ha fetalanoa'akí lelei. Kuo fakahoko ha ngaahi fetu'utaki ola lelei 'i ha vao 'akau, 'i he matātahí, 'i he efiafi fakafāmīlī 'i 'apí, lolotonga ha 'eva lue lalo, 'i ha loto kā, lolotonga ha taimi mālōlō 'eve'eva, ha 'a'ahi ki falemahaki, 'i he 'alu ki he akó mo e lolotonga ha va'inga. Ko 'ene maau pē taimí, feitu'ú mo e tūkunga ke fai ai e fetu'utakí, kuo pau ke tau loto fiemālie ke tukuange ki he tokotaha kehé ke ne meimei fai pē 'e ia e talanoá pea tau toki lea atu pē 'i he taimi 'e fe'unga ke fai a'í.

Kuo ngalo atu e ngaahi māhina mo e ngaahi ta'u lahi hili 'eku taa'i ha fo'i kai 'i ha va'inga peisipolo na'e fai, ka he 'ikai teitei ngalo 'i he'eku manatú 'ema 'i ai mo 'eku tamaí. He 'ikai ngalo leva 'iate au 'a e talanoa fiefia mai 'e ha ta'ahine ta'u hongofulu 'a 'ena heka kā mo 'ene tamaí mei Sōleki ki Polovo peá na toe foki. Ne u fehu'i ange, "Na'e fakamo'ui e letioó?" Na'á ne tali mai, " 'Ikai. Ko e me'a pē na'e fai 'e he tangata'eikí ko e fakafanongo mo talanoa mai kiate au." Ko ia toko taha pē mo 'ene tamaí 'i ha feitu'u he 'ikai vave ha'ane ngalo 'iate ia. Ko e fē pē taimi 'e fie ma'u a'í, ko e taimí mo e feitu'ú pē ia. Ko e fē pē taimi kuo mateuteu ai e tokotaha kehé ke talanoá, ko e taimí mo e feitu'ú pē ia.

Fakafanongó

3. *Ko ha loto fiemālie ke fakafanongo.* 'Oku 'ikai ko e fakafanongó 'a e fakalongolongo pē. 'Oku toe mahulu atu 'a e fakafanongó 'i he'ene lōngonoá pē. 'I he fakafanongó, 'oku fie ma'u ke tuku taha ki ai e tokangá. Ko e taimi ke te fakafanongo a'í 'a e taimi ko ia 'oku fie ma'u ai 'e ha taha ke te fanongo ki he'ene leá. Ko e taimi ke fakalelei'i ai e palopalema 'a ha tahá 'a e taimi ko ia 'oku hoko ai e palopalemá kiate iá. Ko e taimi ke tau fakafanongo a'í 'a e taimi ko ia 'oku mahu'inga ai 'a 'etau tokangá mo e 'ofá ki he tokotaha 'okú ne fie ma'u 'etau fakafanongó, hōtau lotó, 'etau tokoní, mo 'etau kaungā ongo'í.

'Oku totonu ke tau fakatupulaki kotoa pē 'a 'etau malava ko ia ke fai ha ngaahi fehu'i 'e ongo fakafiemālié, hili iá pea tau fakafanongo—'i he tokanga tahá, mo e founga fakanatula 'oku tau anga ki a'í. Ko e konga pē 'o e 'ofá 'a e fakafanongó 'a ia 'okú na fehokotaki ai. Hono 'ikai ongo mālohi ko e ngaahi leá ni, "Ko ia, ko hoku kāinga 'ofeina, ke fakavave 'a e tangata kotoa pē ki he fanongó, pea fakatuotuai ki he leá, 'o fakatotoka ki he 'itá:

"He 'oku 'ikai ke fakatupu 'a e mā'oni'oni 'o e 'Otuá 'e he 'ita 'a e tangatá" (Sēmisi 1:19–20.)

Ko Hono Fakahā e Ongō 'o Ho Lotó

4. *Ko ha loto fiemālie ke lea'aki 'o fakahā e ongo 'okú te ma'ú.* 'Oku mahu'inga mo'oni ke te fakahā 'ete ngaahi fakakaukau mo e ongo 'okú te ma'ú. 'Io, 'oku mahu'inga ke tau lava 'o fetalanoa'aki 'o fakatatau ki he tu'unga 'oku 'i ai e mēmipa takitaha 'o e fāmīlī. 'I he taimi lahi 'oku tau fa'a tuku ai pē ki he anga 'o e fakakaukau 'a e kau mēmipa 'o e fāmīlī pe ko e hā 'etau ongo 'oku tau ma'ú kiate kinautolú. 'Oku fa'a hoko heni ha ma'uhalā. Na'e mei fa'a lelei ange 'etau foungá 'i he taimi lahi kapau na'a tau 'ilo'i e ongo 'oku ma'ú 'e he kau mēmipa 'o e fāmīlī kiate kinautolú mo e me'a 'oku nau 'amanaki mai ki ai.

'Oku vahevahe mai 'e Sione Paueli e me'a fakamahi ko 'enī: "Ko e 'aho ia na'e mālōlō ai 'eku tangata'eikí 'i hoku umá 'i he ki'i loki he falemahakí mo . . . 'ene hoholo hifó, peá u tukutuku māmālie hifo hono 'ulú ki he piló. Ne u . . . pehē ange ki he'eku fa'eé. . . :

" 'Fine'eiki, kuo lava. Kuo mālōlō e tangata'eikí.'

"Na'á ne faka'ohovale'i au. He 'ikai pē te u 'ilo'i hono 'uhinga na'á ne 'uluaki lea mai 'aki ai 'eni kiate au hili e mālōlō 'a e tangata'eikí. Na'e pehē mai 'e he'eku fa'eé: 'Na'á ne laukau'aki 'aupito koe. Na'á ne 'ofa lahi 'aupito 'iate koe.'

"Hangē pē ne u 'ilo'i . . . ne talamai 'e he ngaahi leá ni ha me'a mātú'aki mahu'inga kiate au. Na'e hangē ia ko ha tapa fakafokifā 'a ha 'uhilá, hangē ha fakakaukau faka'ohovale ne te'eki mahino kiate au 'i ha taimí. Kae lolotonga iá, na'e ongo fakamamahi, he na'e hangē ne u toki 'ilo'i 'eku tangata'eikí 'i he'ene maté 'o lahi ange 'i he'eku 'ilo'i ia he'ene kei mo'uí.

"Lolotonga hano fakamo'oni'i ki mui ai 'e ha toketa kuó ne pekia, ne u falala pē ki he holisí 'i he tuliki 'o e loki 'o tangi fakalongolongo. Ne ha'u ha neesi 'o ala mai ke fakafiemālie'i au. Na'e 'ikai te u lava 'o lea he'eku tangí. Ne u loto ke talaange kiate ia:

" 'Oku 'ikai ko 'eku tangí 'i he mālōlō 'eku tamaí. Ko 'eku tangí he ne te'eki ke 'i ai ha taimi 'e talamai ai 'e he'eku tamaí 'okú ne laukau'aki au. Kuo te'eki ai ha taimi te ne talamai 'okú ne 'ofa 'iate au. Ko e mo'oni, na'á ne pehē pē 'e ia 'oku totonu ke u 'osi 'ilo'i e ngaahi me'a ko 'enī. Na'á ne pehē pē kuó u 'osi 'ilo'i 'eku kaunga lahi ki he'ene mo'uí mo 'ene fu'u 'ofa lahi 'iate aú, ka na'e 'ikai pē ke ne tala mai kiate au.' " (*The Secret of Staying in Love*, Niles, Ill.: Argus, 1974, p. 68.)

Hono 'ikai mahu'inga ko e ngaahi folofola 'a e 'Otuá 'i He'ene fakamoleki e taimi ke Ne folofola'aki ai 'a e ongo na'á Ne ma'ú 'i He'ene pehē, "Ko hoku 'Alo 'ofa'angá 'eni," 'io, ko ha fetu'utaki mālohi ia, "Ko hoku 'Alo 'ofa'angá 'eni, 'a ia 'oku ou fiemālie lahi ai." (Mātiu 3:17.)

'I he taimi lahi 'oku fetu'utaki lelei taha e mātú'a mo 'enau fānaú 'i he founga 'oku nau fakafanongo mo fetalanoa'aki ai. 'Oku fanongo 'etau fānaú 'a ia 'oku nau 'ā'ā ma'ú pē mo fakatokanga me'á, ki he'e-nau ngaahi lea 'oku hā mei ai 'a e angavaivai mo e 'ofá. Kuo pau ke tau ako ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau fetu'utaki lelei 'aki 'a hotau le'ó, ka ko e tō 'o hotau le'ó, ongo hotau lotó, anga 'etau sió, 'ulungā-angá mo e tō'onga kotoa pē. 'I he taimi 'oku 'ikai ke tau fa'a lava ai 'o talanoa lelei mo ha'atau fānaú pe uaifi, 'oku tau fifili leva, "Ko e hā e me'a 'okú ne pehē ai?" lolotonga iá 'oku totonu ke tau pehē, "Ko e hā e me'a 'oku fehālaaki 'i he'ema foungá?" 'Oku mahu'inga 'a e ki'i malimalí, 'a e tāta'a'atu hono umá pea mo ha ki'i lulululu. 'Oku tau vāmama'o 'i he taimi 'oku tau fakalongolongo ai. 'Oku fakatupu 'e he fakalongolongo 'a e puputu'ú, loto-mamahí pea taimi lahi 'oku fa'a hoko ai e ma'uhalá.

'Oku 'afio'i 'e he 'Otuá 'a e ola kakato 'o e fetu'utaki hokohokó 'o Ne na'ina'i ai ke tau lotu ma'ú pē. Kuó Ne tala'ofa mai foki kapau te tau fetu'utaki fakalelei kiate Ia te Ne tali mai.

'Oua Na'á ke Fakamaau

5. *Ko ha loto fiemālie ke faka'ehi'ehi mei he fakamāú.* Feinga ke ke ma'ú ha loto mahino pea 'oua na'á ke fakaanga. 'Oua na'á ke 'ai ke hā 'okú ke 'ohovale, ta'efiemālie, pe fakalili'a 'i ha lea pe fakakaukau 'a ha ni'ihī kehe. 'Oua te ke hoha'a. Fai fakatatau pē ki he tau'atāina 'a e tokotahá ke ne filí. Fai e founga 'oku fakafiefia mo ma'ú ai ha fakatu'amelié. 'Oku 'i ai pē 'a e 'amanaki lelei. 'E tafoki mai pē. 'E 'i ai pē ha femahino'aki lelei ange.

Fa'ufa'u ha founga 'e lava ke fai ai ha fili fakatāu-taha 'e tu'unga tataú. 'Oku ongo vaivai mo 'aonga tataú pē he 'ahó ni 'a e ngaahi lea ko 'enī, " 'Pea 'oku 'ikai te u fakahalaia'i koe: 'alu, pea 'oua 'e toe faiangahala" (Sione 8:11) mo e fuofua taimi na'e lea'aki ai iá.

Faka'ehi'ehi mei hono fakamālohi'i e ni'ihī kehé ke nau fai ki he ngaahi tu'unga 'ulungāanga 'oku mahu'inga kiate koé. 'E kamata ke 'aonga pe lelei ange 'etau ngaahi fetu'utaki fakafāmīlī 'i he taimi te

tau lava ai 'o ako ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'oku tau loto ke fakalelei'i ta'e fakakau ai e ngaahi me'a fakafo'ituitui, pea faka'ehi'ehi mei he fakahehema ke fehi'a ki ha taha pe fa'ahinga ongo 'o e lotó. 'I he taimi 'oku fai ai 'e ha mēmipa 'o e fāmīlī ha fili 'e ngali ta'efe'unga pe ta'etotonú, 'oku tau malava nai pea ma'u mo e fa'a kātaki ke fakahā kiate ia 'oku 'ikai te tau loto tatau mo 'ene filí ka 'oku 'i ai 'ene totonu ki he'ene filí pea 'okú ne kei hoko pē ko e mēmipa 'ofeina 'o e fāmīlī?

Ko e me'a faingofua ke te tala atu e fehālaaki 'a ha taha mo fakaanga'i ia. 'Oku faingata'a ange ki hatau ni'ihi ke fakamālō'ia mo fakahīkihiki'i mo'oni ha taha. Ko ha mātu'a matu'otu'a mo'oni ia te ne kole fakamolemole ki ha ki'i tamasi'i 'i ha'ane fehālaaki. 'Oku fa'a hanga 'e ha kole fakamolemole mo'oni 'o ngaohi ha foha pe 'ofefine ke ne ongo'i loto māfana ki he fa'éé pe tama'i pe ha tuonga'ane pe tuofefine. "He 'oku tau tūkia kotoa pē 'i he ngaahi me'a kehekehe. Kapau 'e 'ikai tūkia ha taha 'i he leá, ko e tangata haohao ia, pea 'oku fa'a fai 'e ia ke ta'ofi ki he sinó kotoa." (Sēmisi 3:2.)

Ke Ke Taau mo e Falala 'Oku Fai Atú

6. *Ko ha loto fiemālie ke tauhi malu e ngaahi me'a 'oku 'ikai toe fakahāhāholó.* 'Ai ke ke taau mo e falala 'oku fai atu kiate koé 'o a'u pē ki he ngaahi fehu'i mo e ngaahi fakamatala 'oku 'ikai fu'u mahu'ingá. 'E toki hoko mai ha ngaahi fehu'i mo ha ngaahi fakamatala mahu'inga ange 'o kapau na'a tau ala falala'anga 'i hono tauhi ia na'e 'ikai fu'u mahu'ingá. Faka'apa'apa'i e falala mo e ngaahi hoha'a taupotu taha 'oku tuku mai kiate kitautolú. Langa 'i he falala kuo fakamo'oni'i. 'Oku monū'ia 'a kinautolu kuo faitāpuekina ke fetu'utaki mo ha taha 'e lava ke nau talanoa mo ia 'o 'ikai toe fakahāhāholo 'ena talanoá mo falala ki ai. Ko hai te ne pehē 'oku 'ikai mā'olunga ange e falala 'a e fāmīlī 'i he falala 'a e koló?

Fetu'utaki 'i he Fa'a Kātaki

7. *Ko ha loto fiemālie ke ngāue'aki e fa'a kātaki.* Ko e fa'a kātaki 'i he fetu'utaki 'a e kongá pau ko ia 'o e 'ulungāngá 'oku tau 'amanaki 'e fakahā kiate kitautolu 'e he ni'ihi kehé 'i he taimi 'oku 'ikai ke tau a'usia ai e tu'unga 'oku nau 'amanaki mai ki ai. 'Oku fakatupulaki 'etau fa'a kātaki 'i he taimi 'oku tau kātaki'i ai e ni'ihi kehé.

"Fa'a kātaki; anga-fakamātoato; anga-fakama'uma'u; ma'u 'a e kātaki, tuí, 'amanaki lelei mo e manava'ofá." (T&F 6:19.)

Ko ha ongo lea 'eni mei he ngaahi lea 'oku fa'a fai 'e he ngaahi fāmīlī 'o hā mai ai e 'osi 'a e kātaki mo e ngata 'a e fetu'utaki, "Kuó u pāhia he fanongo ki ho'o lāungá" mo e "Ko e tu'o fiha 'eni 'eku talaatu."

'Oku fie ma'u ke tau lototo'a ka tau fetu'utaki 'i he fa'a kātaki. 'Oku fie ma'u ke tau fakahā 'etau laukau-'aki ha me'a, 'amanaki lelei mo e 'ofá 'i he anga fakamo'omo'oni. 'Oku fie ma'u ke tau takitaha faka'ehi'ehi mei ha'ane hā atu ki tu'a kuo tau fo'i pea tau hela'ia he feingá.

Faka'ehi'ehi mei hono fakatonutonu e kau mēmipa 'o e fāmīlī kae sio mo fanongo ha ni'ihi kehé. 'E lahi ange enau tokanga atú 'o kapau 'e fai le'osi'i pē e talanoá pea 'oua 'e toe fanongo ki ai ha taha kehe. Ko e kātaki 'i he loto nongá ko ha 'ulungāanga lelei ta'e hano tatau ia 'i he'ete fetu'utaki mo e kau mēmipa kotoa 'o e fāmīlī.

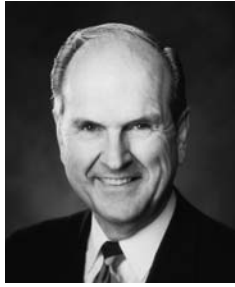
'Oku 'ikai fai ha fetu'utaki 'i he taimi 'oku 'ikai fanongo ai e kau mēmipa 'o e fāmīlī ki he kau mēmipa kehé. 'Oku 'ikai ongo'i, 'ikai fie ma'u, pea 'ikai ke tali e ngaahi lea 'oku lea'aki 'i he taimi 'oku 'ikai mahino ai kiate kitautolu e ngaahi tefito'i me'a mahu'inga ki hono fai 'o e fetalanoa'aki he founga totonú. Kuo pau ke loto fiemālie 'a e tokotaha kotoa pē ke fai 'ene kongá ke lelei ange e fetu'utaki lolotonga 'oku hoko e 'iuniti 'o e fāmīlī ko e tefito'i fakava'e ia 'o e Siasí. 'E hoko ma'u pē 'a e fetu'utaki 'i he founga totonú ko e tefito'i kongá mahu'inga ki hono langa hake 'o e uouangataha mo e tu'uloa 'a e fāmīlī.

Fetu'utaki 'Oku Ola Lelei

'Oku ou lotua 'e faitokonia kitautolu 'e he'etau Tamai Hēvani ke toe ola lelei ange 'etau fetu'utaki 'i 'apí 'o fakafou 'i he'etau loto fiemālie ke feilaulau, loto fiemālie ke fakafanongo, loto fiemālie ke lea'aki 'o fakahā e ongo 'oku tau ma'ú, loto fiemālie ke faka'ehi'ehi mei he fakamāú, loto fiemālie ke tauhi ke malu e ngaahi me'a 'oku 'ikai totonu ke fakahāhāholó, pea loto fiemālie ke ngāue'aki e fa'a kātaki. "Hono 'ikai mālohi 'a e ngaahi lea totonú!" (Siope 6:25.) 'Io, hono 'ikai mālohi 'a e ngaahi lea totonu 'oku vahevahe 'i he taimi totonu mo e tokotaha totonú.

Fakatauange 'e faitokonia kitautolu 'e he'etau Tamai Hēvani manava'ofa mo angalelei 'i he'etau fie ma'u mo e holi 'a hotau lotó ki ha fetu'utaki fakafāmīlī 'e ola lelei angé. 'E lava ke tokoni 'a e fetu'utaki ki hono langa hake 'o e uouangataha 'a e fāmīlī 'o kapau te tau ngāue ki ai pea feilaulau ke hoko ia. 'Oku ou lotua 'a e taumu'á ni 'i he huafa 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalasí, 'ēmeni.

FAKAFANONGO KE KE POTO AI

Eletā Russell M. Nelson

*'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uā*

*The Conference Report, Apr.
1991, 27–28, 31; pe Ensign,
May 1991, 22–23, 25*

Fakafanongo ke Ke Poto Ai

I he lotu fakaava 'o e fakataha'anga ko 'eni 'o e konifelenisi, na'e lotua ai 'e 'Eletā Hiu P. Pinoki ke tau lava 'o fakafanongo tokanga. Kuo lahi e ngaahi fakamatala 'i he ngaahi tohi 'a e Siasí ki hono mahu'inga 'o e fakafanongó.¹ 'Oku nau pou pou'i e lea fakatātā ko ia 'okú ne ako'i mai e lēsoni mahu'inga ko 'eni: "Fanongo ki he tala fakapotó, peá ke ma'u 'a e akonakí, koe'uhí ke ke poto ai" (Lea Fakatātā 19:20).² Ko e mo'oni te tau ma'u 'a e potó 'i ha'atau fakafanongo ke tau ako mei he fānaú, mātu'á, hoá, kaungā'apí, kau taki 'o e Siasí, mo e 'Eikí.

Fānaú

Ngaahi mātu'a mo e kau faiako, mou ako ke fakafanongo, hili iá pea mou fakafanongo ke mou ako mei he fānaú. Na'e pehē 'e ha tamai fakapotopoto 'e taha, " 'Oku lahi ange e lelei 'oku ou ma'u mei he'eku fakafanongo ki he'eku fānaú 'i he taimi 'oku ou lea ai kiate kinautolú." ³

Ne u foki mai ki 'api mei he'eku ngāue 'i falemahakí kuo fuoloa e po'ulí, pea ko e ta'u fā ia 'ema ki'i ta'ahine si'isi'i tahá. Ne u sio kuo ongosia 'aupito si'oku uaifi 'ofeiná. 'Oku 'ikai te u 'ilo'i hono 'uhingá. He ko e fānaú pē 'e toko hiva na'á ne tokanga'í. Ko ia ne u talaange te u fakamohe e ki'i ta'ahine ta'u faá. Na'e kamata 'eku tu'utu'uni: "Vete ho valá; tautau ia ki 'olunga; tui ho vala mohé; fufulu ho nifó; fai ho'o lotú" mo e hā fua, 'o hangē ia ha tu'utu'uni 'a ha sātini 'i he kau sōtiá. Fakafokifā pē kuó ne ue'i hono 'ulú ki he tafa'aki 'e tahá, sio fakamama'u mai mo ne pehē, "Tangata'eiki, 'okú ke pule'i au?"

Na'á ne ako'i kiate au ha lēsoni mahu'inga. Na'á ku fakaaonga'í ha ngaahi founa fakamālohi ki he ki'i laumālié faka'ofa'ofá ni. Ko hono pule'i fakamālohi 'o e fānaú ko e founa ia 'a Sētane kae 'ikai 'a e Fakamo'uí. 'Ikai, 'oku 'ikai ke tau pule'i 'etau fānaú. Ko hotau faingamālie pē ia 'i he'etau hoko ko e

mātu'á ke 'ofa 'iate kinautolu, tataki kinautolu, pea tuku atu kinautolu.

Ko e taimi ke fai ai 'a e fakafanongó 'a e taimi ko ia 'oku fie ma'u ai 'e ha taha ke te fanongo ki he'ene leá. 'Oku fakanatula pē ki he fānaú ke nau fiefia ke fakamatala ki he ngaahi me'a kuo nau a'usiá, 'a ia 'oku kamata pē 'eni mei he fiefia 'i he ngaahi ikuna kuo hokó 'o a'u ki he mamahi 'i he ngaahi faingata'á. 'Oku tau fie fakafanongo nai? Kapau te nau feinga ke fakamatala ki honau mamahí, 'e lava nai ke tau fakafanongo loto tau'atāina ki ha me'a fakao'hovale na'e hoko 'o 'ikai ke tau mei pongia ai pē mo kitautolu? 'E lava ke tau fakafanongo 'o 'ikai toe fakahoha'asi pe vave ki hono fakamāu'i kinautolu 'o tupu ai ha 'ikai toe hoko atu 'enau fakamatalá? 'E lava ke kei hokohoko atu pē e fetu'utakí kapau te tau fakafiemālie'i kinautolu mo tala fakapapau ange 'oku tau tui ki he'enu fakamatalá pea mahino kiate kitautolu mo e ongo 'oku nau ma'ú. 'Oku 'ikai totonu ke fakangalingali e kakai lalahí ke hangē na'e 'ikai hoko ha fa'ahinga me'a koe'uhí pē ko 'enau fakamāu ia na'e 'ikai ke hoko.

Pea 'e lava pē ke faka'uhinga'í hala'í e fakalongo-longó. Na'e 'i ai ha talanoa ki ha "ki'i tamasi'í na'á ne hanga hake ki he'ene fa'eé mo pehē ange, 'Ko e hā 'okú ke 'ita ai 'iate aú?' Na'á ne taliange, ' 'Oku 'ikai te u 'ita au 'iate koe. He ko e hā 'okú ke lea pehē ai?' 'Me'á he 'okú ke tekevavaka, pea 'oku 'ikai te ke lea.' "⁴

'E 'ilo 'e he mātu'a 'oku 'i ai 'enau fānaú 'i he ta'u hongofulu tupú 'oku fa'a si'i e faingamālie ke nau fakafanongo ai ka 'oku mahu'inga ange ia 'i he taimi 'oku ongo'i ta'elata ai e to'u tupú pe faingata'á ia 'i ha me'a. Pea mahalo ko e taimi 'oku hangehangē 'oku si'i taha ai 'enau fie ma'u e anga'ofá, ko e taimi ia 'oku nau fie ma'u lahi taha ai.

'A e mātu'a mo e kau faiako fakapotopoto, fakafanongo ki he fānaú ke mou ako ai.

Ngaahi Mātu'á

'A e fānaú 'o e to'u kotoa pē, mou ako ke fakafanongo, pea fakafanongo ke ako mei he mātu'á 'o hangē ko hono akonekina kitautolu 'e 'Eletā [Tāleni H.] 'Oakesi 'i he pongipongi ní. 'Oku fu'u mātu'aki mahu'inga 'eni, 'i he fakalaumālié pe ko e fakatu'asinó.

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí na'e fakaafe'i ai au ke u fai ha lea mahu'inga 'i ha ako'anga fakafaito'o 'i Niu 'Ioke Siti. 'I he efiāfi ki mu'a ai, na'e fakaafe'i au mo Sisitā Nalesoni ke ma kai efiāfi 'i he 'api 'o e

palōfesa 'oku ngāue 'i he 'apiakó. Na'á ne fakafe'iloaki fiefia kiate kimaua ha tokotaha ako fakafaito'ona'e 'i he tu'unga fakalāngilangi 'i he akó—'a ia ko hono 'ofefine faka'ofa'ofá.

Na'e telefoni ange e palōfesa hili ha ngaahi uike mei ai 'okú ne fu'u loto-mamahi 'aupito. Ne u fehu'i ange, "Ko e hā e me'a 'oku hokó?"

"'Okú ke manatu'i homa 'ofefine ne mo fe'iloaki 'i homau 'apí?"

Ne u taliange, "'Io. He 'ikai lava ke ngalo 'iate au ha finemui faka'ofa'ofa pehē."

Na'e tangi e tamai 'a e ta'ahiné mo pehē mai, "Na'á ne mate 'anepō 'i he fakatu'utāmaki 'i ha me'alele!" Na'á ne feinga ke tuku 'ene tangi ka ne hoko atu: "Na'á ne kole mai ke na ō mo ha talavou ki ha hulohula na'e fai. Na'e 'ikai te u ongo'i fiemālie ki he'ene 'alú. Ne u talaange ki ai mo kole ange ke 'oua 'e 'alu. Na'á ne fehu'i mai, 'Ko e hā hono 'uhingá?' Ne u talaange pē na'e 'ikai te u ongo'i fiemālie ki ai. Ko ha 'ofefine talangofua ma'u pē ia, ka na'á ne talamai na'á ne loto pē ke 'alu kapau he 'ikai ke u 'oange ha 'uhinga lelei ke ne nofo ai. Ko ia na'á ne 'alu. Na'e 'i ai e kava mālohi 'i he hulohulá. Na'e ki'i inu e talavou na'á na oó—'oku 'ikai te mau 'ilo pe ko e hā hono lahí. Na'á ne lele vave 'i he'ena foki mai ki 'apí, hala 'ene afé ka ne tui'i e 'ā malu'í 'o na tō ai ki ha tānaki'anga vai 'i lalo. Na'á na fakatou puli 'i he loto vai 'o na mālōlō ai pē."

'I he'eku lea fiekaungā mamahi angé, na'á ne fakasi mai 'ene fakamatalá: "'Oku toe lahi ange 'eku mamahi he ne u 'osi ongo'i pē e me'a 'e hokó. Ko e hā nai e 'uhinga na'e 'ikai ke mālohi ange ai 'eku fakaloto'i ia ke nofó?"

He 'ikai ke ta'e'aonga e me'a ko 'eni na'e hokó 'o kapau 'e fakafanongo e ni'ihī kehé pea nau ako mei ai. Fānau, faka'apa'apa ki ho'omou mātu'á,⁵ 'o a'u pē ki ha taimi he 'ikai te nau lava ai 'o 'oatu ha fakamatala fakafiemālie ki he ongo 'oku nau ma'ú. Mou fakamolemole 'o tui ki he potufofolofola ko 'ení, 'a ia 'oku 'aonga ki he to'u kotoa pē: "Fanongo ki he akonaki 'a ho'o tamaí, pea 'oua na'á ke li'aki 'a e fekau 'a ho'o fa'eé" (Lea Fakatātā 1:8).

'Oku 'i ai e fatongia fakalangí 'o e mātu'á ke akonekina 'enau fānaú ke 'ofa ki he 'Eikí.⁶ 'Oku 'i ai mo e fatongia tatau 'o e fānaú ke "talangofua ki [he'enu] mātu'á 'i he 'Eikí" (Efesō 6:1).⁷

'A e fānau fakapotopoto, fakafanongo ki he mātu'á ke mou poto ai.

Ngaahi Hoá

'A e ngaahi husepānití mo e uaifí, mou ako ke fakafanongo, pea mou fakafanongo ke mou feako'aki ai. Ne u mālie'ia hono lau e fakamatala ki ha me'a na'e hoko 'a ia na'e hiki 'e 'Eletā F. Pētōni Hauati 'i he piokālafi 'o Palesiteni Melioni G. Lomenii: "Na'á ne fakamatala'i 'ene 'ofa kia 'Aitá 'i ha ngaahi founga fakaoli. Na'e ma'u 'ene fiefiá hono fakamatala'i e tuli 'a 'Aitá. Na'e tu'o taha 'eku 'alu 'o talatala ki he toke-taá 'a e 'ikai ke sai 'ene fanongó. Na'á ne 'eke mai pe 'oku kovi fēfē fau 'ene fanongó peá u talaange 'oku 'ikai te u 'ilo. Na'á ne talamai ke u foki ki 'api 'o 'ai ke u 'ilo'i. Na'á ne fakahinohino mai ke u 'alu ki ha loki mama'o 'o lea mei ai kiate ia. Hili iá peá u 'unu-'unu ke ofi ange kae 'oua pē kuó ne ongo'i 'eku leá. Ne u muimui ki he fakahinohino 'a e toketaá 'o u lea mai kia 'Aita mei lokimohe lolotonga na'á ne 'i he peitō—na'e 'ikai te ne tali mai. Ne u 'unu 'o toe ofi ange peá u lea ki ai—'ikai pē ha tali. Ko ia ne u hangatonu atu ki he matapā 'o e peitō 'o pehē ange, "'Aita, 'okú ke lava 'o ongo'i 'eku leá?" Na'á ne tali mai, "'E Melioni, ko e hā 'okú ke fie ma'ú—ko e tu'o tolu 'eni 'eku tali atu ho'o fehu'í."⁸

Na'a mo e taimi 'oku lava ke fanongo lelei ai e ngaahi hoa mali 'e ni'ihī, 'oku kei hangē pē 'oku 'ikai ke fanongo e tokotahá ia ki he tokotaha ko eé. 'Oku mahu'inga ke tuku ha taimi ke fai ai ha pōtalanua ke 'oua na'a motu e fetu'utakí. Kapau ko ha fetu'utaki mahu'inga e nofo-malí 'i he mo'uí ni, ta 'oku tāu ke faka'aonga'i ki ai e taimi lelei taha 'oku tau ma'ú! Ka 'oku tau fa'a fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai fu'u mahu'ingá, pea toki faka'aonga'i e ki'i taimi si'i 'e toe mei ai ke tau fakafanongo ai ki hotau ngaahi hoa mahu'ingá.

'Oku fie ma'u 'a e taimí mo e ngāue 'oku fai 'i he 'ofá ke tauhi mo tokanga'i lelei 'aki ha nofo-mali. 'Oku 'ikai ko ha faingamālie faka'ofa'ofa pē ia, ka ko ha fie ma'u fakafolofola fakataha mo ha tala'ofa ia 'e ma'u ai 'a e nāunau ta'engatá.⁹

'A e ngaahi hoa fakapotopoto, fakafanongo pea mou feako'aki 'iate kimoutolu. . . .

'Oku fakafanongo 'a kinautolu 'oku fakapotopotó ke nau ako mei he 'Eikí. 'Oku ou fakamo'oni'i la peá u fakamo'oni 'e faitāpuekina kitautolu 'i he'etau "tokanga pea . . . fanongo ki he le'o 'o e 'Eikí . . . he 'oku ofi mai 'a e houa 'o 'ene hā'ele maí" (T&F 133:16–17), 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Ngaahi sippinga 'oku kau ai e ni'ihi ko 'ení:

Marvin J. Ashton, "Family Communications," *New Era*, Oct. 1978, pp. 7–9.

Lynne Baker, "Please Take Time to Listen!!" *Improvement Era*, Nov. 1968, pp. 110–13.

Marilyn A. Bullock, "Listening to My Two-year-old," *Ensign*, Jan. 1983, p. 70.

Henry B. Eyring, "Listen Together," 'i he *1988–89 Devotional and Fireside Speeches* [Provo: Brigham Young University Press, 1989], pp. 11–21.

Winnifred C. Jardine, "Listen with All of You," *Ensign*, Feb. 1974, p. 51.

Larry K. Langlois, "When Couples Don't Listen to Each Other," *Ensign*, Sept. 1989, pp. 16–19.

Boyd K. Packer, 'i he Conference Report, Oct. 1979, pp. 27–31; pe *Ensign*, Nov. 1979, pp. 19–21.

H. Burke Peterson, 'i he Conference Report, Apr. 1990, pp. 105–8; pe *Ensign*, May 1990, pp. 83–84.

"Giving with Your Ears," *Church News*, 13 January 1985, p. 16.

"Parents, Are You Listening?" *Ensign*, Feb. 1971, pp. 54–57.

2. Vakai foki, *Lea Fakatātā* 8:32–33; *Sēkope* 6:12.

3. George D. Durrant, "Take Time to Talk," *Ensign*, Apr. 1973, p. 24; vakai foki, *Sēmisi* 1:19.

4. Florence B. Pinnock, "Let's Listen," *Improvement Era*, Oct. 1964, pp. 872–73.

5. Vakai, 'Ekesōtosi 20:12; Teutalōnome 5:16; Mā-tiu 15:4; 19:19; Ma'ake 7:10; 10:19; Luke 18:20; 'Efesō 6:2; 1 Nīfai 17:55; Mōsaia 13:20.

6. Vakai, *Levitiko* 10:11; *Teutalōnome* 4:10; 6:5–7; 11:19; *Mōsaia* 1:4; T&F 68:25, 28; *Mōsese* 6:57–58.

7. Vakai foki, *Kolose* 3:20.

8. F. Burton Howard, *Marion G. Romney: His Life and Faith* [Salt Lake City: Bookcraft, 1988], pp. 144–45.

9. Vakai, 'Efesō 5:25, 33; *Kolose* 3:19; 1 *Pita* 3:1; *Sēkope* 3:7; T&F 132:19.

NGAAHI FUAKAVÁ MO E NGAARI OUAÚ

*Tauhi ho'omou ngaahi fuakavá
pea te mou malu. Maumau'i ia
pea he 'ikai te mou malu.*

—Eletā Boyd K. Packer

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Ko Hono Tauhi 'Etau Ngaahi Fuakavá

Palesiteni Joseph Fielding Smith

“Ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ia okú Ne fokotu'u e fakangofua ki he tala'ofá 'i he ouau kotoa peé: 'a e papitaisó, hili-fakinimá, fakanofó mo e malí. Ko e tala'ofá leva 'e ma'u e ngaahi tāpuakí 'i he faivelenga.

“Kapau 'e maumau'i 'e ha taha ha fuakava, 'o tatau ai pē pe ko e fuakava 'o e papitaisó, fakanofó, malí pe ha toe me'a pē, 'e to'o 'e he Laumālié 'a e fakangofua 'o e tala'ofá pea 'e 'ikai ma'u e tāpuakí.

“'Oku sila'i'aki e ouau kotoa pē ha palōmesi ko ha fakapale 'o makatu'unga 'i he faivelengá. Ko hono maumau'i pē e ngaahi fuakavá pea 'e to'o leva 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e fakangofua 'o e tala'ofá” (*Doctrines of Salvation*, 1:45).

“'Oku 'Ikai Kau e Mali Veté 'i he Palani 'o e Ongoongo-leleí. Kapau 'e mo'ui talangofua kakato e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá ki he ongoongoleleí, pea 'i he 'ofa ko ia 'oku fakatupu 'e he Laumālie 'o e 'Eikí, 'e ta'engata 'a e mali kotoa pea he 'ikai ha vete mali. . . .

“Ko e Tautea 'a e 'Eikí ki he Vete Malí . . .

“Fakatatau mo e fono 'o e Siasí, ko e malí 'a e ouau mā'oni'oni mo toputapu tahá. Kapau 'e tauhi 'e he husepānití mo e uai'fi 'ena ngaahi fuakavá, te ne 'omi kiate kināua 'a e hakeaki'i kakato 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. Ko e taimi pē 'e maumau'i ai e fuakava ko iá, 'e hoko mai ai ha mamahi ta'engata ki he tokotaha 'oku halaiá he 'e 'ekea meiate kitautolu kotoa pē 'etau ngaahi ngāue na'e fakahoko lolotonga 'etau kei mo'uí. Ko ha ouau ia he 'ikai lava ke tau va'inga'aki pea he 'ikai lava ke maumau'i e ngaahi fuakava na'e fai

'i he temipalé, ta'e fai hano tautea'i mamafa 'aupito 'o e tokotaha 'oku halaiá. . . .

“'Oku Fekau ki he Tangatá ke Ne Fanafanau mo Fakatokolahi. Ko e ngaahi tufakanga kotoa pē 'oku to'o 'e he ongo me'a malí kiate kināua, 'oku totonu ke fenāpasi hono tapa kotoa pē mo e ngaahi fekau na'e tuku mai 'e he 'Eikí.

“'I he kamata'angá, 'i hono foaki 'e he 'Eikí 'a 'Ivi kia 'Ātamá, na'á Ne folofola, 'Fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakakakai 'a māmani, pea pule ki ai.' [Sēnesi 1:28; Mōsese 2:28.] Na'e fakatupu 'a e māmaní mo e taumu'a ke ma'u 'e he fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamaí 'a e faingamālie ke mo'ui fakamatelie, 'o nau ma'u 'a e sino 'o e kakano mo e hui ke hoko ko e tāpanekale mo'ó e ngaahi laumālie 'oku nofo'ia iá pea ka hili 'eni, tu'unga 'i he fakalelei 'a Sīsū Kalaisí, ke nau a'usia 'a e toetu'ú 'a ia 'e fakataha'i ai 'a e laumālié mo e sinó pea 'ikai te na toe mavahevahe koe'uhí kae toe lava 'a e tangatá 'o mo'ui. . . .

“Ko e fuakava ko ia na'e 'oange kia 'Ātama ke ne fanafanaú, na'e toe fakafou'ou ia mo Noa mo 'ene fānaú hili e lōmakí. Na'e folofola 'a e 'Eikí kia Noa: 'Pea ko kimoutolu, ke mou tupu, pea fakatokolahi mo fanafanau lahi 'i he fonuá, pea tupu ke tokolahi 'i ai. Pea na'e folofola 'a e 'Eikí kia Noa, pea ki hono ngaahi fohá, 'o pehē, Vakai, ko au, 'oku ou fokotu'ú 'eku fuakavá kiate kimoutolu, mo homou hako 'e tupu fakaholó.' [Sēnesi 9:7–9.]

“'Oku kei tu'u pē 'a e fuakava ko 'ení, neongo kuo hē atu e fa'ahinga 'o e tangatá mei he hala 'o e mo'ui ta'engatá pea kuo 'ikai ke nau tali 'a e fuakava 'o e malí na'e fakahā mai 'e he 'Eikí. . . .

“Ko Hono Fakalilifu 'o e Angahala Fakasekusalé . . .

“He 'oku toe 'i ai koā ha ofo 'i hono fokotu'ú 'e he 'Eikí ke hoko hono maumau'i ko 'eni 'o e fuakava 'o e malí mo e mole 'o e angama'á ko e fika ua ia ki he lilingi 'o e toto ta'ehalaiá? [Vakai, 'Alamā 39:5–9.] 'Ikai 'oku 'i ai leva ha 'uhinga fe'unga ki hono mamafa 'o e tautea kuo tala'ofa kiate kinautolu 'oku nau maumau'i e fono ta'engatá ni? 'Ikai ngata aí, 'ikai kuo ngalo 'aupito 'iate kitautolu 'a hono fakalilifu 'o e hia 'o e ta'eangama'á mo hono maumau'i e ngaahi fuakava 'o e malí? 'Oku pehē nai 'e kinautolu 'oku halaiá aí 'e 'ikai fakatokanga'i 'e he 'Otuá fakamaau totonú 'a hono fakalilifu 'o 'enau filio'i fakaloto-kovi mo angakovi 'a e ngaahi lao 'o e mo'uí? 'Oku nau pehē koā ko hono maumau'i 'o e lao ko 'ení 'e fakaleleí pē ia 'aki ha ngaahi tā si'isi'i pē, 'o kapau 'e tautea'i kinautolu?’ (*Doctrines of Salvation*, 2:80, 83–84, 86–87, 92).

‘Eletā Marion G. Romney

“E lava pē ke tau a’usia kotoa e ngaahi fua ko ‘eni ‘o e ongoongolelei—‘a e ‘ilo’i fakapapau te tau ma’u e mo’ui ta’engata, ‘a e melinó ‘i māmani pea pou pou ki ai ‘a e ‘ilo fakapapau ko iá, pea tau iku ki he mo’ui ta’engata ‘i he maama ka hoko mai. Neongo ia, tupu mei he ‘ikai ke mahino ‘eni kiate kitautolú pea ‘ikai ke tau fakahounga’i iá, ‘oku ou tui au ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku fu’u lahi ‘etau fakafiefiemālie peé. ‘Oku tau pehē tokua ko ‘etau hoko pē ko e mēmipa ‘o e Siasí pea te tau ma’u kotoa ai e ngaahi tāpuaki ‘o e ongoongolelei. Kuó u fanongo ki he fakakikihi ‘a ha kakai ‘oku ‘i ai ‘enau totonu ke ma’u ia he kuo nau ‘osi hū he temipalé, neongo ‘oku ‘ikai te nau tokanga ke tauhi e ngaahi fuakava kuo nau fai ai. ‘Oku ‘ikai te u tui ‘e hoko pehē.

“Te tau ala ako ha lēsoni mei he fakamatala ‘a e Palōfitá ki ha me’a-hā-mai fekau’aki mo e toetu’ú, ‘a ia na’á ne hiki ai ‘o pehē ko e taha ‘o e ngaahi me’a fakamamahi taha kuó ne mamata a’i ko e mamahi ‘a ha kāingalotu ‘o e Siasí ko ‘enau tu’u hake ki ha toetu’u ‘oku mā’ulalo hifo ‘i he tu’unga na’a nau pehē pē te nau ma’u” (‘i he Conference Report, Oct. 1949, 43; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa’i).

‘Eletā Boyd K. Packer

“Ko ‘eku pōpoaki kiate koe ‘oku fakatauele’i ke ke tu’uaki, ke ke kau, pe te ke kei nofo ai pē ‘i ha founa mo’ui ‘okú ne maumau’i ho’o ngaahi fuakavá pea ‘e ‘i ai e ‘aho te ne ‘omi ha mamahi kiate koe mo kinautolu ‘oku ‘ofa ‘iate koé.

“Kuo faka’au ke tokolahi e kakai ‘oku nau feinga ‘i he taimi ni ke fakalao’i e ngaahi founa mo’ui ‘oku fakatu’utāmaki fakalaumālie mo tali ‘i he mo’ui fakasosialé. ‘Oku kau ai ‘a e fakatōtamá, ‘a e nonofo fakahomosekusalé mo e faito’o kona tapú. ‘Oku alea’i e ngaahi me’á ni ‘i ha ngaahi fakataha’anga mo ha ngaahi seminā ako, ngaahi kalasi, ‘i he fetalanoa’aki, fakataha ‘a ha kau fakafongā pea ‘i he ngaahi fakamaau’angá ‘i he funga ‘o e māmani. ‘Oku hā ‘i he nusipepá ‘i he ‘aho kotoa pē, ‘a hono ngaahi tafa’aki fakasōsiale mo fakapolitikalé.

“Ko e tefito’i me’a mahu’inga ‘eni te u talaatú: ‘oku ‘i ai e tafa’aki FAKAEANGAMA’A mo FAKALAUMĀLIE ki he ngaahi me’a ko ‘eni ‘oku ‘ikai fakatokanga’i ia ‘e māmani. Ki he Kāingalotú, ko e angama’á ko ha me’a kuo pau ke ‘oua na’a ta’e fakakau atau he taimi ‘oku fakakaukau’i ai e ngaahi me’á ni—he ka ‘ikai, ‘oku tu’u e ngaahi fuakava toputapú ‘i ha tu’unga fakatu’utāmaki! Tauhi ho’o ngaahi fuakavá pea te ke malu. Maumau’i kinautolu pea he ‘ikai te ke malu. . . .

“Kuo fokotu’u e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá ke tau fiefia ai. He ‘ikai ō fakataha e fiefiá mo e mo’ui ta’eangama’á: na’e fakahā mai ‘e he palōfita ko ‘Alamaá ‘i ha lea faingofua ‘kuo te’eki ai hoko ‘a e faiangahalá ko e fiefia’ (‘Alamā 41:10)” (‘i he Conference Report, Oct. 1990, 107–8; pe *Ensign*, Nov. 1990, 84).

‘Eletā Robert D. Hales

“Hangē ko ia ‘oku ako’i mai ‘i he potufolofola ko ‘eni [T&F 123:19], ‘oku ‘ikai tupukoso hake pē ha ha’i ta’engata mei he ngaahi fuakava ‘o e silá ne tau fakahoko ‘i he temipalé. ‘E hanga ‘e he’etau founa mo’ui ‘i he māmani ‘o fakapapau’i ‘a e me’a ‘e hoko kiate kitautolu ‘i itānití. Ke tau ma’u e ngaahi tāpuaki ‘o e silá kuo foaki kiate kitautolu ‘e he’etau Tamai Hēvaní, ‘e fie ma’u ke tau tauhi e ngaahi fekaú mo mo’ui ‘i ha founa ‘e fie nofo fakataha ai hotau ngaahi fāmili mo kitautolu ‘i itāniti. ‘Oku mahu’inga ‘etau ngaahi fetu’utaki fakafāmili ‘i māmani, ka ‘oku toe mahulu ange ‘enau lelei ki hotau ngaahi fāmili ‘i ha ngaahi to’u tangata lahi ‘i māmani, ‘o lauikuonga pea ta’engata.

“Ko e fekau ‘a e ‘Otuá ke fe’ofa’aki ‘a e ongo me’a malí ‘iate kinaua ‘o laka hake ‘i ha toe taha kehe. ‘Oku tala mahino mai pē ‘e he ‘Eiki, ‘Ke ke ‘ofa ‘i ho uaifí ‘aki ho lotó kotoa, pea pikitai kiate ia kae ‘ikai ki ha toe taha kehe’ (T&F 42:22)” (‘i he Conference Report, Oct. 1996, 87; pe *Ensign*, Nov. 1996, 65).

‘Eletā Jeffrey R. Holland mo Patricia T. Holland

“JRH: Ko hono ‘uhinga ia ‘oku lava ai ke tau fai ‘a e ngaahi fuakavá mo e loto fakapapaú, ‘o tau ‘ilo’i pau ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá ki he fakapo’ulí mo e fakatu’utāmaki mo e ngaahi fa’ahinga faingata’a kotoa pē. ‘Oku totonu ke tau ‘ohake ‘a e fakafeta’i ‘aki ‘a e kotoa ‘o hotau laumālie koe’uhí ko ha palani ‘o e fiefiá ‘e lava ke tau hao ai mei he fehālaaki fakatāutaha kotoa pē kuo tau fa’i pea mo e anga ta’efakapotopoto kotoa pē kuo tau fakahokó. ‘Oku totonu ke tau fakahā ‘a e fakamālō ta’engata koe’uhí ko e lelei faka-‘Otua haohaoa te ne lava ke makupusi e me’a kotoa pē ‘oku tau hoha’a ki a’i, fakamo’ui e lavea kotoa pē, fakalelei’i e mele kotoa pē pea fakaiku ki hono holo-holo’i ‘o e lo’imata kotoa pē. Ko e ‘Otua mo e Kalaisi pea mo e palani ia na’e mamata ki ai e Tu’i ko Lamōna’i pea ko e me’a ia na’á ne ofo a’i. Te tau ofo mo kitautolu foki—‘i hono mālohí pea mo hono faka’ofa’ofa—‘i he vivili ai ‘etau fie ma’uu, mālohi fe’unga ‘etau tu’i pea mahino fe’unga ‘etau vaka’i ke tau mamata ki ai. Kapau te tau tauhi ‘etau ngaahi fuakavá ‘i he taimi ‘oku taulōfu’u taha ai e ‘ahi’ahí, te tau mamata ki hono to’o atu ‘o e ngaahi ‘ao fakapo’ulí,

tatala atu 'o e veili 'o e ta'etu'i 'e he to'ukupu 'o ha Tamai 'okú Ne tokanga ke tau fiefia 'o ta'engata.

"PTH: . . . 'Oku 'ikai ngata pē hono fakatukupaa'i ki-tautolu 'e he ngaahi fuakavá ke tau tu'u ta'eue'ia 'i hono mateaki'i 'o e 'Otuá, ka 'oku nau fakamanatu mai 'e tu'u ta'eue'ia mo e 'Otuá 'i He'ene mateaki'i kitautolú. Pea neongo te tau ala ongo'i veiveiua mo fai ha ngaahi fehālaaki, ka he 'ikai pē ha taimi te Ne veiveiua ai. 'E 'ikai ha taimi te Ne fai ai ha fehālaaki. 'Okú ne faitotonu ma'u pē kiate kitautolu. Ko hono faka'ofu'ofa mo faka'eieiki ia 'o e ngaahi fuakava 'oku tau fai mo e 'Otuá.

"JRH: Ko e fuakavá ko ha aleapau ia 'oku mālohi, toputapu, mo haohaoa 'i he vaha'a 'o e 'Otuá pea mo 'Ene fānaú. Ko e ngaahi tala'ofa molumalu ia 'a e 'Otuá—ko ha 'Otuá 'okú ne tauhi ma'u pē ki He'ene folofolá—'a ia 'e lilingi hifo mei he langí ha ngaahi tāpuaki lahi ta'e-hano-tatau kiate kinautolu kotoa pē 'oku tauhi totonu mo faka'apa'apa'i e tu'unga 'o e fuakava 'oku nau faí. 'E lava ke fakapapau ha taha 'i ha fuakava, ka 'oku toki fokotu'u pē ha fuakava 'i he taimi 'e tali ai 'e he 'Otuá.

" 'Oku tau 'ilo'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi 'e fakama'a-ma'a'i ai e ngaahi lea fakapapaú, ka 'oku 'i ha tu'unga mā'olunga ange 'o e lea 'i he fuakavá. 'I hono faka'u-hinga'i 'o e fuakavá, 'okú ne 'omi 'e ia 'a e lea toputapu taha 'oku lava ke tau lea'aki 'i he māmaní. 'Oku fokotu'u 'e he leá ni 'a e ha'i mo ha fetu'utaki ta'e-hano-tatau 'i he me'a 'oku a'usia 'e he tangatá. Ko e founa ia 'e toe foki ai ki he lāngilangi ta'engatá, 'a kinautolu kuo hinga he fāmíli. Ko e founa ia te tau takitaha lava ai 'o hoko, hangē ko e folofola tonu pē 'a e 'Eikí, 'ko e koloa lelei lahi 'i he kakai kotoa pē' (Ekesōtosi 19:5). Ko hono 'uhinga ia 'e hanga ai 'e he'etau ngaahi fuakavá, hangē ko hono lau e folofolá, 'o tñaki atu 'a e 'nāunau ki honau 'ulú 'o ta'engata pea ta'engata' (Ēpalahame 3:26)" ('i he Green mo Anderson, *To Rejoice as Women*, 99–100).

'Eletā J. Ballard Washburn

"Ko ia 'oku tau vakai ai 'i he malí ki he kau atu 'a e husepāniti mo e uaifí ki ha fokotu'utu'u 'o e lakanga fakataula'eikí 'oku ui ko e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí. 'Oku kau 'i he fuakava ko 'ení 'a e loto fiemālie ke ma'u ha fānau pea ako'i kiate kinautolu 'a e ongoongoleléi. 'Oku tupunga e ngaahi palopalema lahi 'i māmani he 'aho ní ko e 'ikai ke tali 'e he mātu'á 'a e ngaahi fatongia 'oku ō fakataha mo e fuakavá ni. 'Oku fepaki mo e fuakava ko 'ení ke ta'ofi hono fā'ele'i mai 'o e fānaú kapau 'oku mo'ui lelei pē 'a e mātu'á.

"'I he'eku fuofua kamata ako fakafaito'o 'i he ta'u 'e tolungofulu mā nima kuo hilí, na'e tātātaha ke kumi fale'i ha fefine 'osi mali ki ha founa ke 'oua na'á ne fanau ai. 'I he taimi ne 'osi ai 'eku ako fakafaito'ó, na'e tātātaha ki ha fefine 'osi mali, tuku kehe pē ha kau fafine Siasi faivelenga, ke tokolahi ange 'enau fānaú he toko tahá pe toko uá pea na'e 'i ai e ní'hi ia na'e 'ikai pē te nau fie ma'u ha fānau. Kuo pau ke 'oua na'a tau 'efihia mo kitautolu 'i he Siasí he ngaahi tokāteline hala 'a e māmaní 'a ia te ne fakatupu ha'atau maumau'i 'etau ngaahi fuakava toputapu 'i he temipalé.

" 'Oku tau ō ki he temipalé ke fai ai ha ngaahi fuakava, ka 'oku tau foki ki 'api ke tauhi e ngaahi fuakava kuo tau faí. Ko 'api e sivi'angá. Ko 'api 'a e feitu'u 'oku tau ako ai ke tau anga faka-Kalaisi angé. Ko 'api 'a e feitu'u 'oku tau ako ai ke ikuna'i 'a e anga siokitá pea foaki hotau taimí ke tokoni ki he ní'hi kehé" ('i he Conference Report, Apr. 1995, 13; pe *Ensign*, May 1995, 12).

Ko Hotau Vā mo e 'Eikí 'a ia 'Oku Makatu'unga 'i he Fuakavá

Na'e lea 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālali 'o fekau'aki mo hono mahu'inga ke tau fakamanatu 'etau ngaahi fuakava 'o e ongoongoleléi:

"'E tokoni'i kitautolu 'e ha'atau toutou fakamanatu fakataimi e ngaahi fuakava ne tau fai mo e 'Eikí ke tau fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá pea ke potupotutatau ai 'etau mo'uí. 'E tokoni 'etau fakamanatu ko 'ení ke tau 'ilo'i e tafa'aki 'oku fie ma'u ke tau fakatomala ai mo liliu 'etau mo'uí, ke fakapapau'i 'oku tau mo'ui taau mo e ngaahi tala'ofa 'oku ō fakataha mo 'etau ngaahi fuakavá pea mo e ngaahi ouau toputapú. 'I he'etau ngāue'i hotau fakamo'uí, 'e fie ma'u ke tau palani fakalelei pea feinga fakamātoato 'i he loto-to'a" ('i he Conference Report, Apr 1987, 15; pe *Ensign*, May 1987, 14).

Fakamanatu mei he saati ko 'ení e ngaahi palō-mesi 'oku tau faí mo e tāpuaki 'oku tala'ofa mai 'aki 'o ka taú ka talangofua ki he fuakava takitaha 'o e ongoongoleléi. 'Okú ke ongo'i na 'oku fie ma'u ke fakalelei'i ha fa'ahinga me'a? Ko e hā 'e lava ke fai ke ke faivelenga ange ai 'i hono tauhi 'o e ngaahi fuakava fekau'aki mo e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí?

PAPITAIŠÓ

Mafái

‘E ala fakahoko e ouaú ‘e ha taula‘eiki ‘i he Lakanga Taula‘eiki Faka-Ēloné (pe ha taha ‘okú ne ma‘u e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí) ‘o ka fakangofua ia ‘e he taki lakanga fakataula‘eiki ‘i honau feitu‘ú. ‘Okú ne fai e lotu ‘o e papitaisó ‘oku ‘omi ‘i he folofolá peá ne fakauku kakato hifo ‘a e tokotaha ‘oku papitaisó ‘i he lotu vai.

Ngaahi Fuakava ‘Oku Tau Fai mo e ‘Otuá

‘Oku tau fuakava ke:

- Hū ki he loto‘ā sipi ‘o e ‘Otuá.
- To‘o kiate kitautolu ‘a e huafa ‘o Sīsū Kalaisí.
- Hoko ko ha fakamo‘oni ma‘a Sīsū Kalaisí.
- Tauhi ma‘u pē ‘a e ngaahi fekaú.
- Fefua‘aki ‘etau ngaahi kavengá.
- Fakahā ‘a e fakapapau ke tauhi ki he ‘Otuá ‘o a‘u ki he ngata‘angá.
- Fakahā ‘i he‘etau ngaahi ngāué kuo tau fakatomala mei he‘etau ngaahi angahalá.
- Teuteu ke ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ki he fakamole-mole‘i kakato ‘o e ngaahi angahalá.

Vakai, 2 Nifai 31:17–21; Mōsaia 18:8–10; T&F 20:37; Ngaahi Tefito ‘o e Tui 1:4.

Ngaahi Tāpuaki Kuo Tala‘ofa Maí

1. ‘Oku tau fe‘unga ke kau ki he Siasi ‘o Kalaisí.
2. Kapau te tau mo‘ui taau, ‘oku tala‘ofa ‘a e ‘Eikí te Ne:
  - Lilingi hifo Hono Laumālié kiate kitautolu.
  - Huhu‘i kitautolu mei he‘etau ngaahi angahalá.
  - Fokotu‘u hake kitautolu ‘i he ‘Uluaki Toetu‘ú.
  - Foaki kiate kitautolu ‘a e mo‘ui ta‘engatá.

ME'AFOAKI 'O E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONÍ

Mafái

'E ala foaki 'e ha tokotaha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki, 'i hano fakamafai'ia 'e he taki lakanga fakataula'eiki fakalotofonua, 'a e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i ha lotu mo e hilifakinima.

Ngaahi Fuakava 'Oku Tau Fai mo e 'Otuá

Ke tau fe'unga ke ma'u e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, kuo pau ke tau fakakakato e ngaahi fuakava 'o e papitaisó, hokohoko atu 'i he loto fakatōkilalo mo e tui, pea mo'ui taau ke ma'u ma'u pē e takaua 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4).

Ngaahi Tāpuaki Kuo Tala'ofa Mai

1. 'Oku hilifakinima kitautolu ko e kau mēmipa 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.
2. 'Oku tau ma'u 'a e totonu pe faingamālie ke ma'u hokohoko e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'E lava ke tau ma'u ha ue'i fakalaumālie, ngaahi fakahā fakalangí, ngaahi foaki fakalaumālie, mo hokohoko tatakí kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tau ma'u foki ha ngaahi tāpuaki 'i he'etau ma'u e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni he 'oku fakamo'oni' 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a Sīsū Kalaisi mo e ngaahi mo'oni fakalangí, 'omi ha tatakí fakalaumālie mo ha ngaahi fakatokanga, pea tau malava ai ke 'ilo'i 'a e totonú mei he me'a 'oku halá.
3. 'Oku fakamā'oni'oni' pe fakama'a kitautolu 'e he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea 'oku fanau'i kitautolu 'i he 'Otuá 'i he hokohoko atu 'etau faivelengá. 'Oku fakafou 'i he papitaiso he afí pea mo e Laumālie Mā'oni'oni 'a hono fakama'a fakafou'ituitui 'o e lotó mo e ngaahi holi 'o e lotó pea 'oku fakahaohaoa'i ai e ngaahi laumālié. Ko e tumutumu hono fakahoko 'o e fakatomalá mo e papitaisó 'a hono ma'u ko ia 'o e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 2 Nīfai 31:13, 17; 3 Nīfai 27:20).
4. 'Oku tau 'ilo'i ko e me'afokasi 'o e Laumālie Mā'oni'oni ko e kī ia ki he ngaahi me'afokasi fakalaumālie kotoa 'oku ma'u 'i he Siasí, kau ai e me'afokasi 'o e kikité mo e ma'u fakahaá, fai fakamo'uí, lea 'i he ngaahi lea kehekehé, liliu leá mo e faka'uhinga'i leá.

SĀKALAMĒNITÍ

Mafái

‘E malava ke fakahoko e sākalamēnití ‘e ha taula‘eiki ‘i he Lakanga Taula‘eiki Faka-‘Ēloné (pe taha ma‘u Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisēteki), ‘i hano fakangofua ‘e he taki lakanga fakataula‘eiki fakalotofonuá. ‘Oku hā e ongo lotu tāpuaki‘i ‘o e sākalamēnití ‘i he folofolá.

Ngaahi Fuakava ‘Oku Tau Fai mo e ‘Otuá

‘Oku tau fuakava ke:

- Fakafo‘ou ‘etau ngaahi fuakava ‘i he papitaisó.
- Toe tukupā ke to‘o kiate kিতautolu e huafa ‘o Sīsū Kalaisí, pea manatu ma‘u ai pē kiate Ia, pea tauhi ‘Ene ngaahi fekaú. ‘Oku hoko ‘etau ma‘u e sākalamēnití ko ha taimi ke tau toe vakavakai‘i fakatāutaha ai ‘etau mo‘uí, fakatomala pea toe fakatapui fo‘ou ‘etau mo‘uí.

Vakai, 3 Nifai 18:28–29; Molonai 4–5; T&F 20:75–79; 27:2; 46:4.

Ngaahi Tāpuaki Kuo Tala‘ofa Maí

1. ‘Oku fakamolemole‘i ‘e he ‘Eiki ‘a e ngaahi angahala ‘oku tau fakatomala‘í.
2. ‘Oku tala‘ofa mai e ‘Eiki ‘e malava ke ‘iate kিতautolu ma‘u ai pē ‘a Hono Laumālié.

MA'U E FAKAPAPAU MO E FUAKAVA 'O E LAKANGA FAKATAULA'EIKÍ

Mafái

'E lava 'e ha taha ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki 'okú ne ma'u e mafái, 'o fakanofa e kakai tangata mo'ui taau 'o e Siasí ki he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki, 'i he lotu mo e hilifaki 'o e nima.

Ngaahi Fuakava 'Oku
Tau Fai mo e 'Otuá

'Oku fuakava 'a e kau ma'u Lakanga Fakataula'eiki ke nau:

- Ma'u fakatou'osi e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné mo e Faka-Melekisēteki 'i he tui mo e faivelenga (vakai, T&F 84:33).
- Fua totonu e ngaahi uiui 'aki hono fakahoko e ngaahi fatongia kotoa 'oku fekau'aki mo e ngaahi tu'unga 'i he lakanga fakataula'eiki 'oku uiui' kinautolu ki aí.
- Ako'i e folofola 'a e 'Otuá pea ngāue'aki honau tūkuingatá ke fakahoko e ngaahi taumu'a 'a e 'Eikí (vakai, Sēkope 1:19).
- Ma'u ha 'ilo ki he ongo-ongolelé (vakai, T&F 107:31).
- Fai ha tokoni 'aki hono fakafiemālie'i mo fakamālohia e Kāingalotu 'a e 'Otuá (vakai, Mōsaia 18:8–9).
- Talangofua pea "tokanga faivelenga ki he ngaahi folofola 'o e mo'ui ta'engatá" (T&F 84:43).
- Fakafanongo pea muimui 'i he fakahā mei he 'Eikí. "Mo'ui 'o fakatatau ki he folofola kotoa pē 'oku 'alu atu mei he fofonga 'o e 'Otuá" (v. 44).

Vakai foki, 'Eletā Carlos E. Asay, 'i he Conference Report, Oct. 1985, 56–58; pe *Ensign*, Nov. 1985, 43–44.

Ngaahi Tāpuaki Kuo
Tala'ofa Maí

'E ma'u 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki mo'ui tāu e ngaahi tala'ofa ko 'ení:

1. 'E "fakamā'oni'oni'i kinautolu 'e he Laumālié ki hono fakafa'ou 'o honau sinó" (T&F 84:33).
2. "Hoko ko e ngaahi foha 'o Mōsese pea mo 'Ēlone pea ko e hako 'o 'Ēpalahame" (v. 34).
3. Hoko ko e kau mēmipa 'o e "siasí mo e pule'angá, pea mo e kakai fili 'o e 'Otuá" (v. 34).
4. Ma'u e pule'anga 'o e Tamaí pea "ko e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he'eku Tamaí 'e foaki ia kiate ia" (v. 38).
5. Ma'u hono kakato mo e nāunau 'o e Tamaí pea hoko ko e "ngaahi 'otua, 'io, ko e ngaahi foha 'o e 'Otuá" (T&F 76:58).
6. 'Oku 'oange 'a e fakatokanga ka 'i ai ha taha te ne sí'aki 'a e fuakavá ni pea "tafoki 'aupito mei ai, 'e 'ikai te ne ma'u ha fakamolemole 'o e ngaahi angahalá 'i he māmani ko 'ení, pe 'i he maama ka hoko maí" (T&F 84:41).

Na'e fai 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki 'a e fakamatala ko 'eni 'o kau ki he T&F 84:41: "'Oku 'ikai te u tui 'okú ne lea hení 'o kau ki he angahala ta'efakamolemoleá, ka 'oku ou pehē ko hotau ni'ihi ko ia 'oku ma'u e lakanga fakataula'eiki ni pea mahino kiate kitautolu hono 'uhingá kae 'ikai ke tau fua totonu hotau ngaahi uiui'i, 'e mole meiate kitautolu ha me'a 'e 'ikai ke tau toe lava 'o ma'u hili e mo'ui ni" ('i he Conference Report, Apr. 1974, 116; pe *Ensign*, May 1974, 80).

‘ENITAUMENI FAKATEMIPALÉ

Mafai

Ko e ‘enitaumeni fakatemipalé ko ha me‘afoaki ia ‘o e mālohi mo e tāpuaki fakalaumālie mei ‘olunga. ‘Oku kau ki ai ha fakahinohino, ma‘u e ngaahi ouau fakamo‘uí mo hono fai ‘o ha ngaahi fuakava ‘oku fakahoko ‘e ha kau fai-ouau kuo fakamafai‘i ‘i he ngaahi temipale pē kuo ‘osi fakatapu‘i (vakai, T&F 95:8; 97:14; 109:13–15).

‘Oku lau e ‘enitaumeni fakatemipalé ko e hokohoko atu ia pea mo e tumu‘aki ‘o e ngaahi fuakava na‘e fai ‘i he papitaisó. ‘Oku kau ‘i he ngaahi fuakava ‘o e temipalé ha “ngaahi sivi ke ‘ilo‘i ai ‘a ‘etau loto fiemālie mo ‘etau taau mo e ngaahi me‘a mā‘oni‘oní” (John A. Widtsoe, *Program of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 178).

Ngaahi Fuakava ‘Oku Tau Fai mo e ‘Otuá

‘Oku Tau Fuakava ke:
 “Tauhi e fono ‘o e angaleleí mo e angama‘á, ke tau anga faka-Kalaisi, manava‘ofa, fa‘a kātaki mo haohaoa; ke faka‘aonga‘i ‘a hotau talēnití mo ‘etau ngaahi koloá ki hono fakamafola ‘o e mo‘oní mo hono paotoloaki ‘o e fa‘ahinga ‘o e tangatá; ke tauhi ma‘u ‘a hono mateaki‘i ‘o e ngāue ‘o e mo‘oní; pea ke feinga ‘i he founga kotoa pē ke tokoni ki he teuteu lahi ko ia ‘e fakahokó ke teuteu‘i ‘a e māmaní ke tali ‘a hono Tu‘í—‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí” (James E. Talmage, *House of the Lord*, 84).

Ngaahi Tāpuaki Kuo Tala‘ofa Maí

1. “‘Oku ‘i ai ha tāpuaki ‘oku tala‘ofa‘aki ‘i hono fakahoko ‘o e fuakava mo e fatongia takitaha, ‘o makatu‘unga pē ia ‘i he tauhi fai-velenga ki he ngaahi tu‘unga ‘o e fuakavá” (Talmage, *House of the Lord*, 84).
2. Na‘e akonaki ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o pehē na‘e fakataumu‘a ‘a e ‘enitaumení ke ne ‘omí kiate kitautolu “ha ‘ilo fakalūku-fua ki he tu‘unga ‘oku tau ‘i aí mo ‘etau kāinga mo‘oní mo e ‘Otuá” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 324), “ke teuteu‘i e kau ākongá ki he‘enau ngāue fakafaifekau ki māmaní” (p. 274), ke ta‘ofi hano “ikuna‘i [kitautolu] ‘e he ngaahi kovi ko ‘ení’ (p. 259) pea ke tau lava “‘o ma‘u kakato e ngaahi tāpuaki ko ia kuo teuteu ma‘á e Siasi ‘o e ‘Uluaki Fānaú” (p. 237).
3. Na‘e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ‘i he lotu fakatapui ‘o e Temipale Vēnolo ‘Iutaá, “‘Oku mau lotua ke ‘ahia ia ‘e he ‘Afioná, pea fakatauange ‘e ‘afio heni ‘a Ho Laumālie Mā‘oni‘oní ke fakamā‘oni‘oní‘i ia kiate kinautolu kotoa ‘e hū mai ‘i hono ngaahi matapaá” (“We Thank Thee for This Sacred Structure,” *Church News*, 8 Nov. 1997, 4). ‘I he ‘enitaumeni fakatemipalé, te tau ala fekumi ai ki “hono kakato ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní” (T&F 109:15). ‘Oku lau e ngaahi ouau fakatemipalé ko ha founga ‘e ma‘u ai ‘a e ue‘i fakalaumālie mo e fakahinohino ‘o fakafou ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní pea ki he teuteu ke tau toe foki atu ki he ‘afio‘anga ‘o e ‘Otuá.

MALI FAKASILESTITIALÉ

Mafái

‘Oku foaki ‘e ha fai-ouau ‘i he tempalé ‘okú ne ma’u e mālohi ‘o e lakanga fakataula’eiki ke faisilá, ‘a e ngaahi fuakava ‘oku fakataumu’a ke ‘aonga ki he nofo taimí pea ki ‘itāniti kotoa. ‘Oku kau ‘i he mali fakasilestitialé ha ouau ‘oku fakahoko ‘i ha tempale mā’oni’oni (vakai, T&F 131:1–3; 132:18–19).

Ngaahi Fuakava ‘Oku
Tau Fai mo e ‘Otuá

Ko e ngaahi hoa mali ‘oku palō-mesi ke tauhi ki he fono ‘o e mali fakasilestitialé, ‘oku nau:

- Fuakava ‘i he ‘ofa haohaoa te nau fetauhi’aki faivelenga ‘iate kinautolu pea ki he ‘Otuá foki ‘i ‘itāniti kotoa.
- Fuakava ‘e ngata pē ‘iate kinautolu ‘enau ngaahi feohi ‘ofa vāofi mo ‘enau ngaahi fetu’utaki fakasekisuálé.
- Tukupā ke mo’ui’aki e ngaahi founa ‘e tupu ai ha mo’ui fakafāfili fiefia mo lavame’á.
- Fuakava ‘ke fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakakakai ‘a māmani’ (Sēnesi 1:28). Ko ha tefito’i taumu’a ia ‘o e mali tempale ‘i he mo’ui ní, ke tau tupulaki mo matu’otu’a mo kau fakataha mo e ‘Otuá ‘i he ngāue fakatupú ‘i hono ‘ohake ha fāfili ‘i he mā’oni’oni. ‘Oku kaungā ngāue ‘a e mātu’á mo e ‘Otuá ‘i hono fakatupu ‘o e ngaahi sino fakamatelie ma’á e fānau fakalaumālie ‘a e ‘Otuá” (‘i he Ludlow, *Encyclopedia of Mormonism*, 2:859).

Ngaahi Tāpuaki Kuo
Tala’ofa Maí

1. ‘E ma’u ‘e he husepānití mo e uaifí ‘a e mo’ui ta’engatá ‘i he maama ka hoko maí, ‘a e nāunau ‘o e pule’anga fakasilestitialé (vakai, T&F 88:4; Mōsese 6:59).
2. Te na hoko ko e ongo ‘otua ‘o ma’u ‘a e mālohi kotoa pē pea te na “ma’u ‘a e ngaahi taloni, ngaahi pule’anga, ngaahi pule fakapilini mo e ngaahi mālohi” (T&F 132:19).
3. Te na ma’u ‘a e hākeaki’i ‘i he tu’unga mā’olunga taha ‘o e nāunau fakasilestitialé (vakai, T&F 131:1–4).
4. Te na ‘ilo’i ‘a e ‘Otuá ko e Tamaí mo Sisū Kalaisi (vakai, T&F 132:48–50)

Fānau Fā'ele'i 'i he Fuakavá Ka Kuo Heé

Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá

“‘I he taimi kuo sila’i ai ha tamai mo ha fa’ē, ‘okú ne malu’i ‘e ia hona hakó ke ‘oua na’a lava ke nau mole, ka ke fakahaofi ‘a kinautolu ‘e he mālohi ‘o e fuakava ‘a ‘enau tamaí mo e fa’ē” (‘i he *History of the Church*, 5:530).

Palesiteni Pilikihami ‘Iongi

“Tuku ‘a e tamai mo e fa’ē ko ia ‘oku mēmipa ‘i he Siasí mo e Pule’angá [ni] ke na fononga ‘i ha hala ‘oku mā’oni’oni, pea feinga’aki hona ivi kotoa ke ‘oua na’a na fai ha fehālaaki, ka ke fai lelei ‘i he’ena mo’uí kotoa; ‘o ka toko taha pē ‘ena fānau pe toko teau, kapau te na tā sīpinga kiate kinautolu ‘o hangē ko e me’a ko ia ‘oku totonu ke na faí, ‘o ngāue fakataha mo e ‘Eiki ‘aki ‘a e ‘ofá mo ‘ena ngaahi lotú, he ‘ikai ke u tokanga au pe ko e fē ‘a e feitu’u ‘oku ‘alu ki ai ‘ena fānau, kuo fakama’u kinautolu ki he’enau mātu’á ‘aki ha fehokotaki ta’engata, pea he ‘ikai ha mālohi ‘o e māmaní pe ko heli te ne lava ke fakamavahevehe’i kinautolu mei he’enau mātu’á ‘i ‘itāniti; te nau toe foki pē ki he matavai mapunopuna ne nau omi mei aí” (‘i he *Discourses of Brigham Young*, 208).

Kau Palesiteni ‘Uluakí—Spencer W. Kimball, N. Elton Tanner. Marion G. Romney

“‘I ha kuonga kuo ‘ohofia ai e toputapu ‘o e ‘apí pea lau ‘oku ‘ikai mahu’inga hono tokanga’i ‘o e fānau, kuo mau fakakaukau ai ke fakamamafa’i ki he ngaahi mātu’á ‘o fakafou ‘i he tohi lēsoni efiafi fakafāmili ‘i ‘apí, ‘a hono mahu’inga ke fakatupulaki ha ‘ofa ‘i he ‘apí koe’uhí, kapau ‘e hē mei he Siasí ‘a e fānau ko ia kuo akonekina fekau’aki mo e mahu’inga ‘o e ‘ofá, ‘e iku pē ‘o nau toe foki mai, telia na’a mole meiate kinautolu ‘a honau nofo’anga ‘i he siakale ‘o e fāmili ta’engata” (*Family Home Evening: Love Makes Our House a Home*, 2).

‘Eletā Boyd K. Packer

“‘Okú ‘ikai ko ha me’a fo’ou ‘a e mole atu mei ha ngaahi mātu’á tokanga ha taha ‘o ‘enau fānau ‘i ha kí’i vaha’ataimi, ki ha ngaahi mālohi ‘oku ‘ikai te nau fa’a lava ‘o mapule’i. ‘Okú mamahi honau lotó

koe’uhi ko hanau ngaahi foha mo e ‘ofefine angatu’u. ‘Okú nau fifili pe ko e hā ‘oku ‘ikai ke nau lava ai ha me’a neongo kuo nau feinga mālohi ke fai ‘a ia ‘oku totonu ke nau faí.

“‘Okú ou tui ‘e ‘i ai e ‘aho ‘e ikuna’i ai e ngaahi mālohi tākiekina kovi ko iá.

“‘Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá—pea kuo te’eki ai mo ha tokāteline fakafiemālie ange kuó ne akonaki’aki—he ‘ikai ngata pē ‘i hono fakahaofi ‘o e ngaahi mātu’á faivelengá ‘e he sila ta’engata mo e ngaahi tala’ofa fakalangi na’e fai kiate kinautolu ‘o kapau te nau lototo’a ‘i he tokoni ki he Ngāue ‘o e Mo’oni, ka ‘e fakahaofi ai foki mo honau hakó. . . . Lotua ho’omou fānau ta’etokanga mo talangata’á; kei pukepuke kinautolu ‘aki ho’omou tuí. Hokohoko atu ‘i he ‘amanaki lelei, hokohoko atu ‘i he falalá, kae ‘oua kuo mou mamata ki he fakamo’ui ‘a e ‘Otuá’ (Orson F. Whitney, ‘i he Conference Report, Apr. 1929, p. 110).

“He ‘ikai lava ke pehē kuo fu’u lahi ‘etau fakamamafa’i ‘a hono mahu’inga ‘o e mali temipalé, ‘a e tolonga ‘o e ngaahi ha’i ‘o e ouau ‘o e silá, pea mo e ngaahi tu’unga mo’ui taau ‘oku fie ma’u ki aí. Ko e taimi ‘e tauhi ai ‘e he mātu’á ‘a e ngaahi fuakava kuo nau fai ‘i he ‘ōlita ‘o e temipalé, ‘e fakama’u ‘a ‘enau fānau kiate kinautolu ki he ta’engata” (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 94–95; pe *Ensign*, May 1992, 68).

‘Eletā James E. Faust

“‘Okú lahi ‘a e ngaahi tala’ofa fakalaumālie ‘e tokoni ki he ngaahi mātu’á faivelenga ‘i he Siasí ni. ‘E ma’u ‘e he fānau kuo sila’i ki he ta’engata ‘a e ngaahi tala’ofa fakalangi ko ia na’e fai ki he’enau ngaahi kui loto-to’a ne tauhi ‘i he anga faka’ei’eiki ki he’enau ngaahi fuakavá. ‘E manatu e ‘Otuá ki he ngaahi fuakava na’e manatu’i ‘e he mātu’á. Ko ia ‘e hoko e fānau ko ha ní’ihi te nau ma’u ‘a e lelei pea ‘anautolu e ngaahi fuakava mo e fakapapau ma’ongo’ongá ni. ‘Okú hoko ‘eni he ko e fānau kinautolu ‘o e fuakavá” (‘i he Conference Report, Oct. 1990, 43; pe *Ensign*, Nov. 1990, 35).

FUAKAVA 'O E MALÍ

Eletā Bruce C. Hafen

'O e Kau Fitungofulú

The Conference Report, Oct. 1996, 33–36; *pe Ensign*, Nov. 1996, 26–28

Ko e Malí ko ha Fuakava, Kae 'Ikai ko ha Aleapau

'I he fa'ahita'u māfana 'o e ta'u 'e tolu kuohilí, ne u vakai atu ai ki he hū mai 'a ha ongo-me'a mali fo'ou, ko Tuleisí mo Tomu, mei ha tempale toputapu. Na'á na kata mo fepikinima lolotonga e fakataha atu 'a e fāmilí mo e ngaahi kaungāme'á ke faitaa'i kinauá. Ne u mamata 'i hona fofongá ki he fiefia mo e 'amanaki ki he kaha'ú 'i he'ena fakafē'iloaki ki he kau fakaafe ne nau fakafiefia'i 'a e fa'u fāmilí fo'ou ko 'eni. Ne u fifili he pō ko iá pe ko e hā hano fuoloa pea fetaulaki e ongo-me'á ni mo e ngaahi faingata'a 'okú ne sivi'i e nofo-mali kotoa peé. Ko e toki taimi ia te na 'ilo'i ai pe na'e makatu'unga 'ena malí 'i ha *aleapau* pe 'i ha *fuakavá*.

Na'e 'i ai ha ta'ahine mali 'e taha na'e lea fiefia 'i hono 'aho malí, "Fine'eiki, kuó u a'u ki hono ngata'anga 'o e ngaahi me'a ne u faingata'a'ia aí!" Na'e tali ange 'e he'ene fa'eé, "'Io? Ki hono ngata'angá pe kamata'angá?" 'I he'ene hoko 'a e faingata'a, 'oku fekumi e ongo me'a na'e kau ki ha mali *aleapau*, ki he fiefiá 'aki 'ena māvae. 'Okú na malí ke ma'u mei ai ha ngaahi monū'ia pea ko 'ena kei fakatahá pē 'i he ma'u 'o e me'a na'á na felotoi ki aí. Ka ko e taimi 'oku hoko mai ai e faingata'a ki ha mali *fuakavá*, 'oku ngāue e husepānití mo e uaiifí ke ikuna'i ia. 'Okú na malí ke foaki atu mo tupulaki pea 'oku ha'i fakataha kinaua 'e ha ngaahi fuakava, 'o ha'i ki he koló pea ki he 'Otuá. 'Okú takitaha foaki 'e he ongo me'a mali *aleapau* 'a e peseti 'e 50; 'oku takitaha foaki 'e he ongo me'a mali *fuakavá* 'a e peseti 'e 100.

Ko e natula 'o e malí ko ha fuakava, kae 'ikai ko ha aleapau fakatāutaha 'e lava pē ke fakata'e'onga'i 'e ha taha 'o ka ne ka fie ma'u. Na'e akonaki 'a Sisū kau ki he ngaahi tō'onga fakaealeapau 'i he'ene fakamatala

ki he tangata "unga ngāue" 'a ia na'á ne fakahoko pē 'a e fatongia tauhi na'á ne palōmesi ke fakahokó 'i he taimi na'e totongi ai iá. 'I he "mamata 'a e [unga ngāue] 'oku ha'u 'a e ulofí," 'okú ne "si'aki 'a e fanga sipí, kae hola . . . koe'uhí he . . . 'oku 'ikai 'ofa ia ki he fanga sipí." Na'e fehanga'angai 'eni mo e Fakamo'uí, 'a ia na'á Ne folofola, "Ko au ko e tauhi leleí, . . . pea 'oku ou tuku hifo 'eku mo'uí koe'uhi ko e fanga sipí."¹ 'Okú mali 'a e kakai tokolahi he 'ahó ni 'o hangē pē ha kau unga ngāue. Ko 'ene ha'u pē 'a e ulofí kuo nau hola. Ko e fakakaukau hala 'eni. He 'okú ne fakamala'ia'i 'e ia 'a e māmani, 'o fakatafoki 'a e loto 'o e mātu'á mei he'ena fāna'u pea mo e loto 'o e tokotahá mei he tokotahá.²

Ko ha 'Ilo Ta'engata ki he Malí

Ki mu'a pea mali 'a Tomu ko Tuleisí, na'á na ma'u ha 'ilo ta'engata ki he ngaahi fuakavá mo e ngaahi faingata'a 'oku hoko 'i he nofo-malí. Na'á na ako 'i he talanoa 'o 'Ātama mo 'Ivi 'o kau ki he taumu'a 'o e mo'uí mo e founga ke tau foki hake ai ki he 'afio-anga 'o e 'Otuá 'o fakafou 'i he talangofuá mo e Fakaleleí. Ko e mo'ui 'a Kalaisí, ko e talanoa ia ki hono fakahoko 'o e Fakaleleí. Ko e mo'ui 'a 'Ātama mo 'Ivi, ko e talanoa ia ki hono ma'u 'o e Fakaleleí, 'a ia na'á na ma'u ai 'a e mālohi ke matu'uaki 'ena mavahe mei he 'Otuá mo e ngaahi fakafepakí kae 'oua kuó na "taha" mo e 'Eikí pea taha foki 'a kinaua.

Ko e natula 'o e malí ko ha fuakava, kae 'ikai ko ha aleapau fakatāutaha 'e lava pē ke fakata'e'onga'i 'e ha taha 'i ha'ane loto ki ai.

Na'e akonaki 'a Lihai 'o pehē, ka ne ta'e'oua e Hingá, pehē na'e 'ikai teitei 'ilo 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e faikehekehe. Pea "kuo 'ikai te na ma'u ha fāna'u; ko ia te na nofo ai 'i ha anga-ta'ehalaia, 'o 'ikai ma'u ha fiefia, he na'e 'ikai te na 'ilo'i ha mamahi."³ Ko e mātu'a ko ia 'oku 'atamai vavé, te nau fakatokanga'i ha ki'i fehokotaki heni—kapau he 'ikai ke 'i ai ha fāna'u, he 'ikai ha loto-mamahi! Ka na'e 'ikai pē teitei 'ilo 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e fiefiá 'i he'ena nofo 'i he ngoué. Ko ia na'e ako'i kinaua 'e he 'Eikí te na mo'ui pea fanafanau 'i he mamahi, kakava mo e 'akau talatala.

Ka na'e kei fakamala'ia'i pē 'a e kekelé koe'uhí ko kinaua:⁴ na'e tataki atu foki kinaua 'i hona ngaahi hala faingata'a ki he *fiefia* 'o e huhu'i mo e mahinó fakatou'osi.⁵ Ko hono 'uhinga ia 'oku fepoupouaki mo felangahake 'aki ai 'a e husepānití mo e uaiifí 'i ha mali fuakavá 'i he taimi 'oku ha'u ai e fanga ulofí. Kapau na'e mahino kotoa e ngaahi me'a ni kia

Tomu mo Tuleisī, mahalo ne na toe luelue māmalie ange mei he kelekele ‘o e tempalé ‘a ia na’e hangē ha ngoue matalá‘i‘akaú, ‘o hangē ko e fepikinima ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘o na ō atu ki he māmani faingata‘a mo fakata‘elatá.

Neongo ‘eni—‘e lava ke hoko ‘a e malí mo hono ‘ohake ‘o e fānaú ko e me‘a fakalotu mahu‘inga taha ia ‘i he mo‘ui ‘a ha ongome‘a mali. ‘Oku fie ma‘u ‘a e tui kakatō ki he fuakava ‘o e malí: kuo pau ke na tauhi ‘ena ngaahi fuakavá ta‘e ha‘ana ‘ilo ki he ngaahi faingata‘a te na fetaulaki mo iá. Kuo pau ke na fakavaivai‘i kinaua ‘i he ta‘esiokita, ‘o na tala-ngofua ki he ‘Otuá mo na feilaulau, ‘a e taha ko eé ma‘á e taha ko eé. Hili iá te na ‘ilo‘i leva e me‘a na’e ui ‘e ‘Alamā ko e “fiefia ta‘e-hano-tataú.”⁶

Ko e mo‘oni, ‘oku ‘ikai ma‘u ‘e ha ní‘ihi ha faingamālie ke nau mali ai. Pea ‘i ai mo e ngaahi mali vete kuo pau pē ke hoko. Ka ‘i he iku‘angá ‘e totongi fakafoki ‘e he ‘Eikí ki he kakai faivelenga ‘oku ‘ikai te nau ma‘u e fiefia ‘i he mo‘ui fakamatelié.

Ko e “Ulofi” ‘o e Fili Fakanatulá

‘Oku toutou sivi‘i ‘a e nofo-mali kotoa pē ‘aki ha fa‘ahinga ulofi ‘e tolu. Ko e ulofi ‘uluakí ko e fili fakanatulá. Hili ha ngaahi ta‘u lahi ‘o e kole ‘a Tēvita mo Feleni ki he ‘Otuá ke foaki ange ‘ena ‘uluaki pē-peé, na’e ma‘u ‘ena ki‘i pē-peé kuo uesa lahi hono mafú. Hili ha‘ana fāinga mo ‘eni ‘i ha uike ‘e tolu, na‘á na tanu ‘ena ki‘i tamasi‘i ko ‘eni ne toki fā‘ele‘i. Na‘á na tengihia fakataha ‘i he tui ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí, pea mamahi hona lotó ‘o hangē ko ia na’e fai ‘e ‘Ātama mo ‘Ivi ki mu‘a ‘iate kinaua.⁷

Ko e “Ulofi” ‘o e Ngaahi Mele Fakatāutahá

Uá, ‘e sivi‘i kinautolu ‘e he ulofi ko honau ngaahi melé. Na’e tangi ha fefine ‘e taha mo ne talamai kiate au hono toutou fakaanga‘i ia ‘e hono husepānití pea iku ki he ‘ikai ngata pē he‘ene maumau‘i ‘ena nofo-malí kae ‘ikai pē ke ne toe ongo‘i ‘e ia ‘oku ‘i ai hano mahu‘inga. Na’e kamata‘aki pē ‘ene lāunga ‘i he‘ene founa ngaohi me‘atokoní mo ‘ene tauhi ‘apí, hili iá na’e hoko atu ki he‘ene founa faka‘aonga‘i hono taimí, ‘ene founa talanoá, anga ‘ene haá mo ‘ene faka‘uhingá. Na’e iku ki he‘ene ongo‘i ‘okú ne vale pea ‘ikai te ne lava ‘o fai ha fa‘ahinga me‘a. Na’e mamahi hoku lotó koe‘uhí ko ia pea mo hono husepānití.

Fakafehoanaki ia mo ha finemui na’e ‘uluaki mali atú ‘oku ‘ikai te ne ongo‘i ‘okú ne lava ha me‘a. Ka

na’e ‘ilo ‘e hono husepānití ha ngaahi me‘a lahi ke fakahīkihiki‘i ai ia ‘o faifai pē pea kamata ke ne tui ko ha fefine lelei ia pea na’e mahu‘inga ‘ene ngaahi fakakaukaú. Na’e hanga ‘e he tui ‘a hono husepānití ‘o kau kiate iá, ‘o tafunaki ‘ene ongo‘i ‘oku ‘i ai hono mahu‘ingá.

Ko e “Ulofi” ‘o e Fu‘u Tōtu‘a ‘o e Fakamavahevahe Fakafo‘ituituí

Ko e ulofi hono tolú ko e fu‘u tōtu‘a ‘o e fakamavahevahe fakafo‘ituituí ko ia kuó ne kamata e ngaahi tō‘onga fakaaleapau ‘o e kuonga ní. Na’e tangi mai ha ki‘i ta‘ahine ta‘u fitu he‘ene foki mei he akó, “Fine‘eiki, ko ho‘o ki‘i ta‘ahine au? Na’e talamai ‘e he‘emaui faiakó ‘i he ‘ahó ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e pehē ‘oku ‘i ai ha‘ane kaunga ki ha taha—ko e fānaú ‘oku ‘ikai ko ha fānaui kinautolu ia ‘a ha mātu‘a pea ‘oku ‘ikai ko e husepānití ia ‘o ha uaifi. Ko ho‘o ki‘i ta‘ahine au, ‘ikai ko ia fine‘eiki?” Ne kuku mai ia ‘e he‘ene fa‘eé mo fanafana ange, “‘To, ko koé ‘a‘aku—pea ‘oku ‘a‘au au.” Ko e mo‘oni kuo pau ke fetoka‘i‘aki ‘e he ngaahi hoa malí ‘a e tu‘unga fakafo‘ituituí ‘o e tokotahá pea ‘oku ‘ikai ko ha kau pōpula pe me‘a mate kinautolu. Ka ko e me‘a na’e manavasi‘i ki ai e faiakó ni pea ‘oku ‘i ai mo e ní‘ihi pehē tokolahi ‘i he ‘ahó ni, na‘a ‘oku ‘ikai ko ha ngaahi ha‘i mahu‘inga e ngaahi ha‘i fakakāingá mo e malí, ka ko ha ngaahi ha‘i ‘oku fakapōpula. ‘Oku tau mo‘ui ‘i ha kuonga ‘oku hōloa ai e ongo‘i ‘e he kakai ‘oku nau kau fakataha mo ha ní‘ihi kehé.

Kuo fuoloa pē hono tanumaki ‘e he filí ‘a hono fakamamafa‘i ‘o fu‘u tōtu‘a e tau‘atāina fakatāutahá pea ko e taimi ní, ‘okú ne ngāue mālohi ke ne faka‘aonga‘i ia. Ko e ongo mālohi taha kuo tuku ‘e he ‘Otuá kiate kitautolú, ke tau kumi kiate kinautolu ‘oku fie ma‘u mo poupou‘i kitautolú. Ka ‘okú ne fakamavahevahe‘i kitautolu ‘i he ‘ahó ni ‘aki e ngaahi tutu‘u ‘o e ta‘efalalá mo e mahamahaló. ‘Okú ne fakapuliki ‘aki ‘a e pehē ‘oku tau ongo‘i pōpula, ‘oku fie ma‘u ke tau mavahe mei ‘api mo e fāmilí pea ke tukunoa‘i kitautolu. ‘Oku ‘i ai ha kakai ‘e ní‘ihi ‘oku tui ki ai—hili iá pea nau toki fifili pe ko e hā oku nau ongo‘i tukuhāusia aí. Pea neongo ‘oku hao mei heni ha ní‘ihi, ka ‘oku ‘i ha tu‘unga fakatu‘utāmaki ‘a e fānaui ‘i he ngaahi fāmilí ‘i ‘Amelika ‘oku toko taha ai pē ‘a e mātu‘á, ‘o lahi ange ia ‘i he fānaui ‘oku ‘i ai e tamai mo e fa‘ē ‘i he fāmilí.⁸ Ko e tefito‘i tupu‘anga ‘o e hōloa fakalūkufua ‘o e lelei ‘a e fānaui ‘i he ‘aho ní, ko e “maumau ‘o e nofo-malí.”⁹

Ngaahi Fehu'i Fakaeonopooni kau ki he Nofo-Mali

'Oku tokolahi e kakai 'oku nau kei fifili pē 'i he 'ahó ni pe ko e hā koā e mali. 'Oku totonu nai ke tau ta'ofi e mali fakahomosekisualé? 'Oku totonu koā ke tau 'ai ke toe faingata'a ange hono ma'u 'o e veté? 'Oku pehē 'e ha ni'ihi 'oku 'ikai ha kaunga 'a e sosai-etí ia ki he ngaahi fehu'i ko 'ení he ko e aleapau fakatāutaha pē 'a e malí ia.¹⁰ Ka kuo toki fakahā kimuí ni 'e he kau palōfita 'o onopōní, "ko e malí . . . na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá."¹¹ Na'a mo e hisitōlia 'o e mali fakamāmaní, ko ha fuakava ia 'i he vā 'o ha toko tolu, ko e tangata mo e fefine mo e pule-angá. 'Oku tokanga lahi e nofo 'a e sosaieti ki he ola mo e fānau 'oku ma'u 'i he mali kotoa pē. Ko ia 'oku fakafaihehehe'i ai ia 'e he natula fakaenofa 'o e malí mei he ngaahi vā fetu'utaki kehe kotoa pē. Na'e tohi 'e Ueniteli Peuli 'o pehē, 'oku ha'u e kau fakaafé ki he ngaahi mali 'oku faí koe'uhí "oku fai [e kinautolu 'oku fe'ofa'akí] 'enau ngaahi fuakavá ki he koló pea 'iate kinautolu pē," 'o 'ikai ko 'enau fe'ofa'aki pē 'iate kinautolu, ka ki he lelei fakakātoa 'a e koló "koe'uhí he 'ikai ha taimi 'e malava ke fakafehokotaki ai kinautolu 'e ha *aleapau*."¹²

'Oku 'Omi ha Ivi 'e Hono Tauhi 'o e Ngaahi Fuakavá

'I he taimi 'oku tau vakai ai ki he ngaahi fuakava 'oku tau fai 'i he 'ōlita feilaulaú, te tau 'ilo ha tñaki-anga ivi fufū 'i ai. Ne tu'o taha 'eku lea ange ki hoku uaifi ko Mālie 'i he'eku pāhiá, "Na'e tuku 'e he 'Eikí 'a 'Ātama mo 'Ivi ki he māmaní kuó na 'osi lalahi. Ko e hā na'e 'ikai te ne fai ai e me'a tatau ki he'eta tamasi'i mata te'ete'elangoa mo 'ulu mafuefué?" Na'a ne tali mai, "Na'e foaki mai 'e he 'Eikí 'a e tamasi'i ko iá ke ngaohi kitaua ke ta hoko ko ha Kalisitiane."

'I he pō 'e taha, ne lau houa e ongosia 'a Mālie 'i hono fakalotolahi'i e tamasi'i ko iá ke ne fakakakato ha ngāue fakaako, 'a ia ko hono fa'u ha ki'i fakatātā 'o ha kolo 'o e Kau 'Initia Kulá 'i ha kapa ta'o'anga kūkisi. Ko ha sivi 'eni na'e 'ikai mei makātaki'i ia 'e ha taha unga ngāue. 'I he kamata'angá, na'a ne fakafetau ki he ngaahi me'a na'e talaange 'e he'ene fa'éé, ka 'i he hokosia hono taimi mohé, ne u sio 'okú ne hilifaki " 'ene" fakatātāá 'i he funga kñnitá pea na'a ne laukau 'aki ia. Na'a ne kamata lue atu ki mōhenga peá ne toe tafoki 'o lele mai ki he lokí, fā'ofua 'i he'ene fa'éé, mo malimali kae 'asi mai hono nifo avá. Ne u ofo heni 'o u toki fehu'i ange kia

Mālie ki mui ai, "Na'a ke fakahoko fēfē ia?" Na'a ne pehē mai, "Ne u fakapapau'i pē he 'ikai te u mavahe mei ai, tatau ai pē pe ko e hā e me'a 'e hokó." Na'a ne toe pehē mai, "Na'e 'ikai te u 'ilo'i te u lava 'o fai ia." Na'a ne 'ilo ha vaitupu loloto fonu 'i he manava'ofá koe'uhí he na'e foaki kiate ia 'e he ha'i 'o 'ene ngaahi fuakavá 'a e ivi ke ne tuku hifo 'ene mo'uí koe'uhí ko 'ene sipí, 'o a'u pē ki he houa 'e taha 'i he taimi takitaha.

Hoko ko ha Kau Tauhisipi, Kae 'Tkai ko ha Kau Unga Ngāue

Te u toe foki kia Tomu mo Tuleisí, 'a ia kuó na 'ilo 'i he ta'ú ni ha'ana ngaahi vaitupu pē 'anaua. Na'e meimei fā'ele'i ta'ehoko 'ena pēpē hono uá. Na'a na mei fai e fili 'a ha taha unga ngāue pea hoko atu pē 'a 'ena mo'uí kae tuku pē ke hoko ha tamatō. Ka koe'uhí na'a na feinga ke tauhi 'ena ngaahi fuakavá 'aki 'ena feilaulau,¹³ na'e tokoto ma'u ta'e toe ngaue ai 'e ta'ahine ngaungaue mo longomo'ui ko 'eni ko Tuleisí 'i hona 'apí 'i ha uike 'e nima pea hoko atu ki falemahaki 'i ha toe uike kehe 'e nima. Na'e meimei ke 'i ai ma'u pē 'a Tomu mo ia 'i he houa kotoa 'i he taimi na'e 'ikai te ne ngāue pe mohe aí. Na'a na lotu ke lava 'o fā'ele'i mai 'ena pēpē. Na'e toe fie ma'u ha uike 'e 11 ke tokoto ai e pēpē 'i falemahaki. Ka ko 'eni kuó ne 'i heni pea ko 'ena ki'i pēpē ia.

'I ha pō 'e taha lolotonga e fakaongoongo fa'a kātaki 'a Tuleisí ki he 'Eikí 'i he falemahakí, na'a ne ongo'i na'e meimei hangē 'ene loto fiemalie ke feilaulau'i 'ene mo'uí ma'a 'ene pēpē, ko e feilaulau na'e fai 'e he Tauhisipi Leleí ma'aná. Na'a ne talaange, "Ne u 'amanaki 'e faingata'a 'aupito e feilaulau ma'á e pē-peé, ka ne u ongo'i hangē pē ia ko ha faingamālié." Na'a na foaki mo Tomu 'a hona lotó ki he 'Otuá 'aki 'ena foaki ia ki he'ena pēpē, 'o hangē pē ko ia kuo fai 'e ha mātū'a tokolahi 'i Saioné. 'I he'ena fai iá, na'a na 'ilo'i ai ko 'ena malí ko ha mali fuakava, ko ha mali 'okú ne sila'i fakataha kinua pea sila'i foki kinua ki he 'Eikí.

Fakatauange te tau fakafoki mai e fo'i fakakaukau ko e malí ko ha fuakava, 'a e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí.¹⁴ Pea ka 'oho mai e fanga ulofí, 'ofa pē ke tau hoko ko ha kau tauhisipi, kae 'ikai ko ha kau unga ngāue, 'o tau loto fiemālie ke tuku hifo 'etau mo'uí, 'i he 'aho kotoa pē, ma'á e fanga sipi 'o 'etau fuakavá. Hili iá, te tau ma'u 'a e fiefiá, 'o hangē ko 'Ātama mo 'Ivi.¹⁵ 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Sione 10:12–15.
2. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 2.
3. 2 Nifai 2:23.
4. Vakai, Mōsese 4:23.
5. Vakai, Mōsese 5:11.
6. 'Alamā 28:8.
7. Vakai, Mōsese 5:27.
8. Vakai, Barbara Dafoe Whitehead, "Dan Quayle Was Right," *Atlantic Monthly*, April 1993, 47.
9. Maggie Gallagher, *The Abolition of Marriage* (1996), 4.
10. Vakai, Bruce Dunford, "Governor: Take State Out of Marriage Role," *Honolulu Star-Bulletin*, 9 January 1996, p. A5; "Family Cannot Be Forced," *Salt Lake Tribune*, 17 January 1996, p. A10.
11. Ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Ensign*, Nov. 1995, 102.
12. Wendell Berry, *Sex, Economy, Freedom and Community* (1993), 125, 137–39; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
13. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 97:8.
14. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 131:2.
15. Vakai, 2 Nifai 2:25.

NGAAHI TU'UNGA MO'UI TOTONU 'O E TEITÍ (FAIKAUME'Á)

*'Oku kamata'aki 'a e mali totonú
'a e teiti 'i he founa totonú.*

—'Eletā Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

"Ko e fananga pē mo e fakakaukau hala 'a e pehē ko ia 'ko e fika pē ha ongame'a'; pea 'i he fekumi fakamātoato pea 'i he fa'a lotu 'a e talavou mo e finemui kotoa pē ke ma'u hano hoa 'e lava ke na a'usia ha mo'ui 'e fenāpasi mo faka'ofa'ofa ai 'a e me'a kotoa, 'oku fakapapau'i mai 'e lava ke ma'u 'e ha tangata lelei mo ha fefine lelei ha nofo-mali fiefia mo lava-me'a 'o kapau te na fakatou loto fiamalie ke ngāue'i ia ke hoko" ("Oneness in Marriage," *Ensign*, March 1977, 4).

Palesiteni Ezra Taft Benson

"'Oku 'ikai ngata pē 'i he totonu ke lau ha ngāue fakafaifekau ko ha fatongia 'o e lakanga fakataula'eiki, ka 'oku totonu foki ke hanganaki atu ki ai 'a e talavou kotoa pē 'i he fiefia lahi mo e loto fie ngāue. . . .

"'Oku 'ikai mo ha toe me'a mahu'inga ange ai 'e lava ke ke fai. 'E lava pē ke fakatatali e akó. 'E lava pē ke fakatoloi atu e ngaahi sikolasipí ki 'amuiange. 'E lava ke toloi e ngaahi taumu'a ki he ngāue ma'u-anga mo'u. 'Io, na'a mo e mali temipalé 'oku totonu ke fakatatali ia kae 'oua leva kuo fakahoko 'e ha talavou ha ngāue fakafaifekau lāngilangi'ia ma'á e 'Eiki. Pea 'oku ou fie na'ina'i atu ke mou teiti pē mo e kau finemui mo'ui faivelenga ko ia 'oku nau tui ki ai mo poupu'i koe ke ke fakahoko iá" ('i he Conference Report, Apr. 1986, 57; pe *Ensign*, May 1986, 44).

"'E ngaahi tokoua, 'oua na'á ke 'amanaki 'e hao-hao ho'o fili hao malí. 'Oua na'á ke fu'u siofi e fanga ki'i mingimingi'i me'a kehé 'o 'ikai ai te ke fakatokanga'i hono ngaahi 'ulungāanga mahu'inga tahá ko 'ene ma'u ha fakamo'oni 'oku mālohí,

mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongo-lelei, manako 'i he nofo-'apí, 'ene fie hoko ko ha fa'ē 'i Saioné pea poupu'i koe 'i ho ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eiki.

"Ko e mo'oni ia 'oku totonu ke ne hā fakamānako kiate koe, kae 'oua na'á ke teiti mo ha ta'ahine 'e taha pea hoko atu ki ha ta'ahine kehe koe'uhí pē ko e fiefia 'okú ke ma'u mei he teiti 'o 'ikai te ke fekumi ke fakapapau'i atu 'e he 'Eiki ho'o fili ho hoa ki he ta'engatá.

"Pea ko e founa lelei 'eni 'e taha ke fua'aki pe ko e tokotaha totonu 'eni ma'á: 'i he taimi 'okú mo fakataha ai mo e ta'ahine ko 'ení, ko ho'o ngaahi fakakaukau faka'eieiki tahá nai 'okú ke fakakaukau-aki, 'okú ke kakapa nai ki he ngaahi ngāue lelei tahá, 'okú ke faka'amu nai na'á ke toe lelei ange 'i he tu'unga 'okú ke 'i ai?" ('i he Conference Report, Apr. 1988, 59; pe *Ensign*, May 1988, 53).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

"Hono 'ikai faka'ofa'ofa mo'oni ko ha finemui teuteu lelei 'oku ma'a hono sinó mo hono 'atamá. Ko ha 'ofefine ia 'o e 'Otuá 'e lava ke laukau ai 'ene Tamai Ta'engatá. Hono 'ikai faka'ofa'ofa ko ha talavou 'oku teuteu lelei. Ko ha foha ia 'o e 'Otuá, 'oku tonu ke taau ke ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai ke ne fie ma'u 'e ia 'a e tā-tataú pe hau 'i ha toe feitu'u 'i hono sinó. 'Oku uoungataha 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i hono fale'i ke tuku 'a e ngaahi me'á ni. . . .

"Ko ha ki'i lea nounou pē 'eni ki he palopalema anga-maheni mo faigata'a taha kia[te] kimoutolu kau talavou mo e kau finemui ke mou matu'uakí. Ko ho'omou fetu'utakí. 'Oku mou fekuki heni mo e taha 'o e ngaahi ongo mālohi taha 'i he me'a kotoa pē. Ko e loto mo'oni pē ke mo'ui'aki te ne lava ke matu'uakí.

"Kuo ngaohi 'e he 'Eiki ke tau hā [fetokanga'aki] koe'uhí ko ha taumu'a ma'ongo'onga. Ka 'e lava 'o hoko 'a e ongo [fetokanga'aki] ko 'ení ko ha efuefu'i mahafu kapau he 'ikai mapule'i. 'Oku faka'ofa'ofa kapau 'e ngāue'aki ia 'i he founa totonú. Ka 'oku fakamate kapau he 'ikai mapule'i.

"Ko e 'uhinga 'ia 'oku ako'i ai 'e he Siasí ke 'oua 'e [fai]kaume'a kei ikí. 'Oku 'ikai fokotu'u 'a e lao ia ko 'ení ke uesia ai kimoutolu 'i ha fa'ahinga founa. 'Oku fokotu'u ia ke tokoni atu, pea 'e tokoni kapau te mou tauhi ki ai.

“Ko e faikaume'a fakamātoato 'i he kei ikí 'e fa'a iku ma'u pē ki ha me'a fakamamahi. Kuo fakahaa'i 'i ha ngaahi fakatotolo ko e lōloa ange 'o e faikaume'a 'a ha ta'ahine mo ha tamasi'i tatau, ko e lahi ange ia 'o e faingamālie ke na tō ki ha fakatu'utāmaki.

“ 'E hoku ngaahi kaume'a, 'e lelei ange ke mou faikaume'a mo ha ni'ihiki kehekehe kae 'oua kuó ke ma-teuteu ke ke mali. Ma'u ha taimi fiefia, ka mou fakamama'o mei he fu'u palahi. 'Oua te ke ala ki ha taha. Mahalo 'e faingata'a, ka 'e lava pē. . . .

“. . . 'Oku mou mahu'inga lahi fau ki he Siasi [ni]. Ne 'ikai mei peheni ia ka ne ta'e 'oua kimoutolu. Tu'u 'o ngali tangata, 'o vikiviki ho tofi'á ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá. Hanga kiate Ia ke ma'u ha mahino mo ha fakahinohino. 'A'eva 'o fakatatau mo 'Ene ngaahi fakakaukaú pea mo 'Ene ngaahi akonaki.

“Te mou lava 'o ma'u ha taimi fiefia. Te mou lava lelei ia. 'Oku mau loto ke ma'u ho'omou fiefiá. 'Oku mau loto ke mou fiefia 'i he mo'uí. 'Oku 'ikai ke mau loto ke mou fakafufulu. 'Oku mau loto ke mou longomo'ui mo fofonga fiefia, ke mou hiva mo tau'olunga, ke mou kakata mo fiefia.

“Ka 'i ho'omou fai iá, mou loto mā'ulalo mo fa'a lotu, pea 'e 'iate kimoutolu 'a e fofonga malimali 'o e langí” (“Ko ha Fale'i mo ha Lotu 'a e Palōfitá ma'á e To'u Tupú,” *Liahona*, 'Epeleli, 2001, 38–40).

“ 'Oku 'ikai te u hoha'a kiate kimoutolu kau talavou kuo mou ikuna e ngāue fakafaifekaú. 'Oku mou 'osi 'ilo'i lelei pē 'a e me'a 'oku totonu ke mou fai 'o hangē ko ia 'oku ou 'iló. Ko homou fatongia ia mo e faingamālie ke kumi hamou hoa faka'ofofa 'i he founa fakanatula pē 'o e teiti mo e faikaume'á, pea mali 'i he fale 'o e 'Eiki. 'Oua na'a mou fakavave ke mali pea 'oua na'a mou fu'u fakatoloi ia. 'Oku 'i ai ha lea motu'a 'oku kei 'uhinga tatau pē 'i hotau kuongá ni, 'a ia 'oku pehē, 'Fakatovave koe 'o mali peá ke toki fakatomala māmālie ai pē.' Kae 'oua na'a ke fakamole taimi 'i ha teiti 'oku 'ikai 'i ai hano 'aonga mo laulaunoa pea ko e me'a pē 'oku hoko ái ko e fakatupu'amanaki pea mo e loto-mamahi 'i he taimi 'e ni'ihiki” (“To Single Adults,” *Ensign*, June 1989, 72; vakai foki, 73–75).

'Eletā Spencer W. Kimball

“ 'Oku tātātaha ke fakaanga'i 'e he tamaiki tangatá ia ha ta'ahine 'i ha si'isi'i 'ene ngāue'aki e me'a teuteu mo valivali hono matá. 'I he taimi 'e ni'ihiki 'oku nau pehē, 'Ko e ta'ahine lelei ia, kae faka'amu ange

'e au 'e teuteu lelei, pea 'oku fu'u lahi 'ene valivali hono matá.' 'Oku 'ikai ke lelei 'a e teuteu 'o hulu atu 'i he fa'ahinga teuteu 'oku fie ma'ú, 'a e vala 'oku ngingila mo lanu 'ā'á, 'a e teuteu ke ne tohoaki'i e tokanga 'a e kakai tangatá, 'a e fu'u teu 'o tōtu'á. Ko e finemui poto ia 'oku lava pē ke ne faka'aonga'i ha pauta pe lipisitiki fe'unga ke 'ilo'i 'e he tamaiki tangatá 'oku 'ikai ko ha ngaahi me'a vali mata 'eni, ka 'ko koe mo'oni ia.' . . .

“ 'Oku totonu ke tele 'e he kau talavou honau kavá, helu honau 'ulú, kosi honau 'ulú 'i ha sippinga 'oku fakamatāpulé, pea 'ai ke ma'a honau nge'esinimá. 'Oku 'ai 'e hono tui 'o e talasese 'oku fu'u mano'ono'ó ke hā fakamātatu'a e kau talavou. 'E lava ke hā ngali poto mo matamatalelei, faka'eieiki mo fakamānako 'a e kau talavou 'i he'enu tui 'a e ngaahi sippinga 'o e valá 'oku 'ikai fu'u tōtu'á kae kei lau pē ko ha sippinga vala 'oku lelei” (“Save the Youth of Zion,” *Improvement Era*, Sept. 1965, 761).

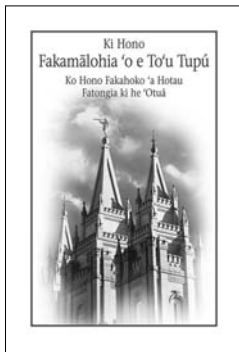
“ 'Oku mahino lelei, ko e mali totonú 'oku kamata'aki ia 'a e teiti totonu. 'Oku fa'a mali pē ha tokotaha mo ha taha 'o kinautolu 'oku nau ō holo pe feohí. . . Ko ia, ko ha fakatokanga 'eni 'oku 'oatu fakataha mo ha fakamamafa lahi. 'Oua na'a ke 'ahi'ahi ke teiti mo ha ni'ihiki 'oku 'ikai ke nau Siasi, pe ha ni'ihiki pē 'oku Siasi ka 'oku 'ikai ke ako'i kinautolu pe 'ikai te nau faitotonu. 'E pehē mai 'e ha ta'ahine, 'He 'ikai te u mali au mo e tokotaha ko 'eni. Ko ha ki'i teiti “fakaoli” pē ia. Ka 'oku 'ikai totonu ke 'ahi'ahi 'i 'e ha taha ke ne manako 'i ha taha he 'ikai te ne teitei tali 'a e ongoongolelé” (*Ko e Mana 'o e Fakamolemolé*, 266).

'Eletā M. Russell Ballard

“Kuo pau ke fakatupulaki 'e kimoutolu kau talavou ha 'ulungāanga 'o e faka'apa'apa ki he kakai fefine 'o e to'u kotoa pē. Na'e kole mai 'a e kau finemui ke fakahā atu kiate kimoutolu 'oku nau fie ma'ú ke mou faka'apa'apa'i kinautolu mo fakahā 'a e toka'i angamaheni mo mo'oni. 'Oua na'a mou momou ke fakahā 'a e 'ulungāanga lelei 'oku mou ma'ú 'aki ho'omou fakaava 'a e matapaá ka nau hū ai, 'uluaki fai 'e kimoutolu 'a e fakaafe teiti, pea mou tu'u ki 'olunga 'i he taimi 'oku nau hū atu ai ki ha lokí. Pe te ke tui ki ai pē 'ikai, ka 'i he kuonga ko 'eni 'oku tu'unga tatau ai 'a e totonu 'a e tangatá mo e fefine, 'oku fie ma'ú 'e he kau finemui ke mou fai ange 'a e fanga ki'i 'ulungāanga faka'apa'apa faingofua ko 'eni” ('i he Conference Report, Oct. 1990, 48; pe *Ensign*, Nov. 1990, 37).

KI HONO FAKAMĀLOHIA 'O E TO'U TUPÚ: KO HONO FAKAKAKATO HOTAU FATONGIA KI HE 'OTUÁ

Tohi tufá

Tau'atāina ke Filí mo e 'Ekea Meiate Kita 'a 'Ete Ngaahi Ngāué

"Ko ia, 'oku tau'atāina 'a e tangatá. . . ke fili 'a e tau'atāina mo e mo'ui ta'engatá, tu'unga 'i he fakalaloa lahi 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá, pe fili 'a e pō-pulá mo e maté" (2 Nifai 2:27).

Kuo foaki atu kiate koe 'e ho'o Tamai Hēvaní 'a e tau'atāina ke filí, ke ke lava 'o fili ki he me'a 'oku totonú pe halá pea ke ke fili pē ma'au 'o fakatatau mo ho lotó. Kuo 'oatu mo e Laumālie Mā'oni'oni ke tokoni atu ke ke 'ilo'i 'a e faikehekehe 'o e lelei mei he koví. Lolotonga ho'o 'i he māmaní, 'oku sivi'i ai koe ke fakapapau'i pe te ke faka'aonga'i 'a ho'o tau'atāina ke filí ke fakahaa'i'aki ho'o 'ofa ki he 'Otuá 'i ho'o tauhi 'Ene ngaahi fekaú.

Lolotonga ko ia ho'o tau'atāina ke fili pē ma'au, 'oku 'ikai foki ke ke tau'atāina ke ke fili 'a e ngaahi ola 'o ho'o ngaahi ngāué. 'I he taimi 'okú ke fai ai ha filí, 'e hoko atu ai kiate koe 'a e ngaahi ola 'o e fili ko iá. Mahalo pē 'oku 'ikai hoko mai leva 'a hono ngaahi olá 'i he taimi ko iá, ka kuo pau pē ke nau muimui mai, 'o tatau ai pē pe ko ha ola lelei pe kovi. 'Oku hanga 'e he ngaahi fili halá 'o fakatoloi 'a ho'o fakalalakaká, pea 'oku iku ia ki he faingata'a'ia mo e lotomamahí. 'Oku tākiekina ma'au pē koe 'e he ngaahi fili totonú ki he fiefiá mo e mo'ui ta'engatá. Ko e 'uhinga ia 'oku mātu'aki mahu'inga ai ke ke fili 'a e me'a 'oku totonú 'i he kotoa 'o ho'o mo'ui.

'E 'ekea meiate koe 'a ho'o ngaahi ngāué. 'Oku 'ikai totonu ke ke tukuaki'i 'a e ngaahi tūkunga 'okú ke 'i aí, ki ho fāmilí pe ngaahi kaungāme'á 'o kapau 'okú ke fili ke talangata'a ki he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Ko ha fānau koe 'a e 'Otuá pea 'oku 'i ai hao mālohinga lahi. 'Okú ke malava 'o fili ki he mā'oni'oni mo e fiefiá, neongo pe ko e hā 'a e ngaahi tūkunga 'okú ke 'i aí.

Ko ho fatongia foki ia ke fakatupulaki 'a e ngaahi me'a 'okú ke lavá pea mo e ngaahi talēniti kuo foaki atu 'e he Tamai Hēvaní. Te Ne 'ekea meiate koe 'a e me'a kotoa pē 'okú ke fakahoko 'aki ho ngaahi talēniti pea mo e anga ho'o faka'aonga'i ho taimí. 'Oua

te ke fakamoleki noa'ia ho taimí. Loto vēkeveke ke ngāue mālohi. Fili ke fai ha ngaahi me'a lelei lahi 'aki ha'omou loto fiemālie pē ki ai.

Mātiu 25:14–29

Loto Fakafeta'i

"Pea ko ia ia 'okú ne tali 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he loto-fakafeta'i 'e ngaahi ia ke nāunau'ia" (T&F 78:19).

'Oku finangalo 'a e 'Eikí ke ke ma'au 'a e laumālie 'o e loto fakafeta'i 'i he me'a kotoa pē 'okú ke fai mo lea-aki. Moui'aki 'a e laumālie 'o e fakafeta'i pea te ke ma'au ha fiefia mo ha fiemālie 'oku lahi angé 'i ho'o mo'ui. Na'a mo e ngaahi taimi faingata'a taha 'i ho'o mo'ui, 'oku kei lahi pē e ngaahi me'a ke ke fakafeta'i aí. 'E hanga 'e ha'o fai iá 'o fakamālohia mo tāpuekina koe.

'I hono fai ho'o ngaahi lotú, ki mu'a peá ke kole ha ngaahi tāpuaki, tomu'a lilingi ho lotó ki he 'Otuá 'i he fakamālō mo e fakafeta'i koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki kuó ke 'osi ma'ú. Fakamālō kiate Ia koe'uhí ko ho fāmilí, ngaahi kaungāme'á pea mo e ní'ihí 'okú ke 'ofa aí, kau takí mo e kau faiakó, ongoongoleléi pea mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí.

Te ke lava foki 'o fakahaa'i ha loto fakafeta'i ki he 'Eikí 'i he anga 'o ho'o tō'onga mo'ui. 'I he taimi 'okú ke tauhi ai 'a 'Ene ngaahi fekaú mo tokoni ki he ní'ihí kehé, 'okú ke fakahaa'i ai 'okú ke 'ofa kiate Ia pea 'okú ke fakahounga'i Ia. Fakahaa'i ha loto hounga'ia ki he tokotaha kotoa pē 'okú ne tokoni'i koe 'i ha fa'ahinga founga pē.

Luke 17:12–19

Akó

"Ako 'a e potó 'i ho'o kei si'i" (Alamā 37:35).

'Oku finangalo 'a e 'Eikí ke ke ako pea mo fakatupu-laki ho'o ngaahi taukei pea mo e me'a te ke lavá. 'E tokoni atu 'a e akó ke ke hoko ai ko ha tākiekina lelei 'i he māmaní. 'E tokoni ia ke ke toe fakalato lelei ange ai ho'o fie ma'ú, [fie ma'au 'a e] ní'ihí 'okú ke 'ofa aí pea mo kinautolu 'oku masivá.

Loto vēkeveke ke ngāue mālohi pea mo fai ha ngaahi feilaulau ke ke ma'au 'aki ha 'ilo. Ko e akó ko ha tō-ta'ua ia 'oku ma'ongo'onga hono ngaahi fuá. Te ke mo'ui 'i ha māmani fe'au'auhi 'oku hanga ai 'e he ako lelei 'o fakaava atu 'a e ngaahi matapā 'o e faingamālié, 'a ia ne mei tāpuni kiate koé.

Pukepuke ho'o loto vilitaki ke akó 'i he toenga ho'o mo'ui. Fiefia 'i he hokohoko atu ke ke ako fekau'aki

mo koé, kakai kehé pea pehē ki he māmani 'okú ke nofo aí. 'Ako ki he ngaahi folofola 'a e 'Eiki pea hokohoko atu ho'o ako ki he palani 'a ho'o Tamai Hēvaní. 'Ai ke hoko 'a e seminelí ko ha konga mahu'inga ia 'o ho'o akó fakalūkufua.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:77–80

Fāmilí

“Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'Oku fa'u mo pukepuke 'a e nofo-malí mo e ngaahi fāmilí 'oku fiefiá 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, lotú, fakatomalá, fa'a fakamolemolé, faka'apa'apá, 'ofá, manava'ofá, ngāuē pea mo e ngaahi 'ekitivití 'oku fakatupulakí” (“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani”).

Ko ha tāpuaki ma'ongo'onga ia ke te kau ki ha fāmilí. 'E lava ke hoko ho fāmilí ko ha feohi'anga mo ha fiefia'anga kiate koe, tokoni ke ke ako 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú 'i ha ātakai 'o e 'ofá pea mo ne tokoni'i foki koe ke ke teuteu atu ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku 'ikai tatau 'a e ngaahi fāmilí kotoa, ka 'oku nau mahu'inga kotoa pē 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní.

Fai ho fatongiá 'i hono langa 'o ha 'api fiefia. Loto fiefia, fa'a tokoni mo faka'atu'i ma'u pē 'a e ni'ihí kehé. 'Oku fa'a tupu ha ngaahi palopalema lahi 'i he 'apí koe'uhí ko e lea ta'e'ofa mo e tō'onga siokita 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí. Tokanga ki he ngaahi fie ma'u 'a e kau mēmipa kehe 'o e fāmilí. Feinga ke ke hoko ko ha tokotaha fa'a fakalelei kae 'ikai ko ha tokotaha fakamatalili, fuhu pe fa'a kē. Manatu'i ko e fāmilí ko e 'iuniti toputapu taha ia 'o e Siasí.

Faka'apa'apa ki ho'o mātu'á 'aki ho'o fakahaa'i ho'o 'ofá, toka'i mo ho'o talangofua kiate kinauá. Loto vēveveke ke tokoni 'i 'api 'i he ngaahi ngāue 'oku fie ma'u ke fakahokó. Kau 'i he ngaahi 'ekitivití mo e ngaahi tukufakaholo fakafāmilí, 'a ia 'oku kau ai 'a e lotu fakafāmilí, ngaahi efiāfi fakafāmilí 'i 'apí pea mo e lau fakafāmilí 'o e folofolá. 'Oku hanga 'e he ngaahi tukufakaholo ko 'ení 'o fakamālohia mo fakama'uma'uluta'i 'a e ngaahi fāmilí. Tā ha sīpinga lelei ki he toenga 'o e kau mēmipa 'o e fāmilí.

Fakamālohia ho vā mo ho tuonga'ané pe tuofefiné. Te nau lava 'o hoko ko ho kaume'a ofi tahá. Pou-pou'i kinautolu he me'a 'oku nau manako aí pea tokoni kiate kinautolu 'i he ngaahi palopalema 'oku nau fehangahangai mo iá.

'Efesō 6:1–3

Ngaahi Kaungāme'á

“Ko e me'a 'i ho'omou fai ia ki ha taha 'oku kihí'i sí'i hifo 'i hoku kāingá ni, ko ho'omou fai ia kiate aú” (Mātiu 25:40).

Fili fakalelei ho ngaahi kaungāme'á. Te nau tāki-ekina mālohi koe 'i he anga ho'o fakakaukau pea mo ho'o tō'ongá, pea te nau tokoni foki ke fakapapau'i mai ho iku'angá. Fili ha ngaahi kaungāme'á 'oku mou fe'inasi'aki 'i he ngaahi me'a 'okú ke mahu'inga'ia aí ke mou lava 'o fefakamālohia'aki mo fepoupouaki 'i hono mo'ui'aki 'o e ngaahi tu'unga mo'ui 'oku mā'olungá. 'E hanga 'e hao kaume'a mamae 'o fakalotolahi'i koe ke ke fai ma'u pē 'a ho lelei tahá.

Hoko ko ha kaungāme'a lelei 'o ha taha, ka ke ma'u foki mo ha ngaahi kaungāme'a lelei. Fakahaa'i ho'o tokanga ki he nihi'i kehé pea 'ai ke nau 'ilo'i 'okú ke toka'i kinautolu. Angalelei mo anga faka'apa'apa ki he tokotaha kotoa pē. Toe feinga mālohi ange ke ke hoko ko ha kaungāme'a 'o kinautolu 'oku mā pe ongo'i 'oku 'ikai tali lelei kinautolú.

Fakaafe'i ho ngaahi kaungāme'a 'oku nau kau ki ha ngaahi tui fakalotu kehé ke nau kau atu ki he ngaahi fakataha'anga pe ngaahi 'ekitivití faka-Siasí, 'a ia te nau lava ke ako ai ki he ongoongolelei. Tokoni ke nau ongo'i 'oku talitali lelei mo fiema'ua kinautolu. Kuo tokolahi ha kakai kuo nau kau mai ki he Siasí 'o fakafou 'i he fa'ifa'itaki'anga mo e fakafeohi 'a honau ngaahi kaungāme'á. 'Oua na'á ke 'ita 'o kapau he 'ikai tali 'e ho ngaahi kaungāme'á 'a ho'o fakaafe ke nau ako 'o lahi ange ki he ongoongolelei. Kei hokohoko atu pē ho'o hoko ko honau kaungāme'á.

Feinga mālohi ange ke ke tokoni'i 'a e kau ului fo'ou pea mo kinautolu 'oku māmālohí. Tokoni ke nau ongo'i oku talitali lelei kinautolu 'e ho ngaahi kaungāme'á. Te ke lava 'o fakamālohia kinautolu 'aki ho'o vahevahe ange ho'o fakamo'oní mo tā ange ha sīpinga lelei.

'Alamā 17:1–2

Teungá mo e Fōtungá

“ 'Ikai 'oku mou 'ilo ko e [temipale] 'o e 'Otuá 'a kimoutolu, pea 'oku nofo'ia 'a kimoutolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá? . . . Ko e [temipale] 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni, pea ko e [temipale] ko iá 'a kimoutolu” (1 Kolinitō 3:16–17).

Ko ho sinó ko ha fakatupu toputapu ia 'a e 'Otuá. Faka'apa'apa'i ia he ko e me'a'ofa mei he 'Otuá, pea 'oua na'á ke faka'uli'i ia 'i ha fa'ahinga founga pē.

Te ke lava 'o fakahaa'i ki he 'Eikí 'okú ke 'ilo'i 'a e pelepelengesi ho sinó, 'o fakafou 'i he teungá mo ho fōtungá. Te ke lava 'o fakahaa'i ko e ākongá koe 'a Sīsū Kalaisi.

Kuo na'ina'i mai ma'u pē 'a e kau palōfita 'a e 'Otuá ki He'ene fānaú ke nau teunga taau. 'Oku hanga 'e he anga 'o ho'o teuteú 'o fakahaa'i mai 'a ho 'ulu-ngāanga totonú. 'Oku hanga ho kofú pea mo ho fōtungá 'o tala mai ki he ni'ihi kehé ha ngaahi pō-poaki fekau'aki mo koe, pea 'okú ne tākiekina foki 'a ho'o tō'ongá mo e tō'onga 'a e ni'ihi kehé. 'I he taimi 'oku hā maau ai ho fōtungá pea taau mo ho teungá, 'okú ke fakaafé'i leva ai e takaua 'a e Laumālié pea te ke lava 'o tākiekina ki he leléi 'a e ni'ihi 'oku mou feohí.

'Oua na'á ke tukuhifo 'a e tu'unga taau 'o ho teungá koe'uhí ko ha fa'ahinga me'a 'oku hoko. 'Oku hanga 'e ha'o fai iá 'o tala atu 'okú ke faka'aonga'i ho sinó ke tohoaki'i mai 'aki e tokanga mo e loto 'o e ni'ihi kehé, pea 'oku toki mahu'inga pē 'a e teunga tāu ia 'i he taimi 'oku faingamālie aí.

'Oku kau 'i he vala ta'etāú 'a e talausese mutu 'oku fu'u nounou mo e piva tātā'olungá, kofu 'oku maha'iha'i, sote 'oku 'ikai ke ne 'ufi'ufi 'a e keté, pea mo e ngaahi teunga 'oku fakahāhā mai ai hoto sinó. 'Oku totonu ke tui 'e he kau finemuí 'a e vala ko ia 'okú ne 'ufi'ufi 'a e umá pea ke nau faka'ehi'ehi mei he vala ko ia 'oku kia āpangá 'o tatau pē 'i mu'a mo e tu'á, pe fakahāhā mai e kongá 'o e sinó 'i ha founga kehe. 'Oku totonu foki ke tauhi 'e he kau talavou' 'a honau fōtungá ke māú. 'Oku totonu ke faka'ehi'ehi 'a e tokotaha kotoa pē mei he vala, fōtungá mo e founga ngaohi 'ulu 'oku fu'u tōtu'á. Feinga ma'u pē ke ke hā ma'a mo maau pea faka'ehi'ehi mei he fakalālāfua' pe 'ai'ainoa'ia 'a e teuteú, fōtungá mo e 'ulungāangá. Fehu'i loto pē kiate koe, "Te u ongo'i fiemālie nai 'i hoku fōtungá 'o kapau te u 'i he 'ao 'o e 'Eikí?"

'E 'i ai ha 'aho te ke ma'u ai ho 'enitaumeni 'i he temipalé. 'Oku totonu ke tokoni ho teungá mo ho 'ulu-ngāangá ki ho'o teuteu atu ki he taimi toputapu ko iá.

'Oua te ke maumau'i 'a ho fōtungá 'aki 'a e ngaahi tā-tataú pe hoka fakaavaava 'a ho sinó. Kapau 'oku loto 'a e kau finemuí ke tui honau telingá, 'oku pou-pou'i atu kinautolu ke nau tui ha fo'i hoa'i hau telinga taau pē 'e taha 'oku 'ikai fu'u hā ngalikehe pe angakehé.

Fakahaa'i ho'o faka'apa'apa'i 'a e 'Eikí pea mo koe foki, 'aki ho'o teunga taau ki he ngaahi fakataha'anga

mo e ngaahi 'ekitiviti 'a e Siasí, 'o tatau ai pē pe ko ha 'aho Sāpate pe lolotonga 'a e uiké. Kapau 'oku 'ikai ke ke fakapapau'i pe ko fē 'a e me'a 'oku tāú, peá ke fehu'i ki ho'o mātu'á pe kau takí ke nau tokoni atu.

'Alamā 1:27

Fakafiefiá mo e Mitiá

"Kapau 'oku ai ha me'a 'oku mā'oni'oni, faka'ofa'ofa, pe ongoongolelei pe fe'unga mo hono vīkiviki'i, ko e ngaahi me'a ia 'oku mau fekumi ki a'i" (Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:13).

'Oku ma'u 'e ha fa'ahinga me'a pē 'okú ke lau, fakafanongo ki ai pe mamata ai, ha mālohi ke ne tākiekina koe. Ko ia ai, fili pē 'a e fakafiefia mo e mitia ko ia 'okú ne langaki hake koé. 'E tokoni 'a e ngaahi fakafiefia 'oku leléi ke ke ma'u ha ngaahi fakakaukau lelei mo ke fai ai ha ngaahi fili 'oku mā'oni'oni. 'E lava foki ke ke fiefia ta'e mole ai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí.

Lolotonga ko ia 'oku lahi ha ngaahi fakafiefia 'oku leléi, 'e lava foki 'e hanau ni'ihi 'o tohoaki'i koe mei he mo'ui anga mā'oni'oni. 'Oku fa'a ma'u foki ha ngaahi nāunau ta'efe'unga ia 'i he tu'a-sila 'initaneti, ngaahi koniseti, faivá pe hele'uhilá, hivá, filimi vitioó, DVD, ngaahi tohi, ngaahi makasiní, ngaahi fakatātaá mo e ngaahi mitia kehé. 'Oku faka'aonga'i 'e Sētane 'a e fa'ahinga fakafiefia peheé ke ne kākaa'i mo lohiaki'i ai koe 'aki 'ene 'ai 'a e me'a 'oku hala mo koví ke hā mai 'o hangē ha me'a angamaheni mo fakafiefiá.

'Oua na'á ke 'alu, mamata pe kau ki ha fakafiefia 'oku faka'aonga'i ai ha ngaahi lea kapekape, tō'onga 'uli, feke'ike'i pe fakalielia 'i ha fa'ahinga founga pē. 'Oua na'á ke kau ki ha fa'ahinga fakafiefia 'okú ne fakafofonga'i mai 'oku tali lelei pē 'a e tō'onga ulí ia mo e tō'onga feke'ike'i.

'Oku fakatu'utāmaki mo fakapōpula 'a e ponokalafí (ngaahi 'ata/tohi fakalieliá) kotoa pē. Ko e me'a ko ia 'e kamata 'o hangē ko hano fakafiemālie'i pē ho'o fie'iló, 'e lava ke hoko ia ko ha tō'onga faka'auha mo'ui te ne pule'i 'a ho'o mo'uí. Te ne lava 'o tākiekina koe ke ke fai ha ngaahi maumafono fakasekisuale pe fakaeangama'a pea pehē foki ki ha hia pē. Ko e ponokalafí ko ha kona fakamate ia 'okú ne fakavaivai'i ho'o mapule'i kitá, 'okú ne liliu e anga ho'o vakai ki he ni'ihi kehé peá ne 'ai foki ke mole meiate koe e tākiekina 'a e Laumālié pea te ne lava foki 'o uesia ho'o malava ko ia ke fetu'utaki lelei mo hao mali 'i he kaha'ú. Kapau te ke fehangahangai mo e ponokalafí, peá ke fakasitu'a'i pe si'aki ia 'i he vave tahá.

'Oku hanga 'e he feke'ike'i mo e vātau 'oku hā mai 'i he mītiá 'o 'ai ke hangē ko ha 'ulungāanga lelei mo faka'e'i'eiki iá. 'Oku nau faka'ita'i 'a e Laumālié pea nau fakasi'isi'i ange ai ho ivi ke ke malava o tali ki he ni'ihi kehé 'i ha founga faka'atu'i mo tokanga. 'Oku nau fakafepaki'i e fekau ko ia 'a e Fakamo'u'i ke tau fe'ofa'aki.

Lototo'a ke ke hū ki tu'a mei ha mata hele'uhila pe vitiō fakatokolahi, tāmāte'i ha komipiuta pe televi-sone pe fetongi e tu'unga 'o e hui 'o ha letiō mo tā-puni'i ha nusipepa, 'o kapau ko e me'a 'oku hā mai ai 'oku 'ikai fenāpasi ia mo e ngaahi tu'unga 'ulu-ngāanga 'o e Tamai Hēvaní. Fai foki 'a e ngaahi me'á ni neongo kapau 'oku 'ikai fai ia 'e he ni'ihi kehé. 'Ai ke 'ilo'i 'e ho ngaahi kaungāme'á mo ho fāmili 'okú ke tukupā ke tauhi ki he ngaahi tu'unga mo'ui 'a e 'Otuá. 'Okú ke ma'u 'a e me'afaoaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia te ne 'oatu ha ivi mo tokoni'i koe ke ke fai 'a e ngaahi fili 'oku lelei.

Molonai 7:12–19

Hivá mo e Hulohulá

"Fakafeta'i ki he 'Eiki'aki 'a e hiva, mo e ngaahi fasi, mo e faiva" (T&F 136:28).

Ko e hivá ko ha kongā mahu'inga mo mālohi fau ia 'o e mo'ui. Te ne lava 'o tākiekina koe ki he lelei mo tokoni'i koe ke ke toe ofi ange ai ki he Tamai Hēvaní. Ka 'e toe lava foki ke faka'aonga'i ia ki ha ngaahi tau-mu'a 'oku ta'emā'oni'oni. Mahalo 'e hā ngali ta'efaka-tu'utāmaki 'a e hiva 'oku ta'etāu, ka te ne lava 'o ma'u ha mālohi kovi mo'oni ki ho 'atama'i mo ho laumālié.

Fili fakalelei 'a e hiva 'okú ke fakafanongo ki ai. Tokanga ki he ongo 'okú ke ma'u 'i he taimi 'okú ke fakafanongo ai ki ai. 'Oua na'á ke fakafanongo ki he hiva 'okú ne tuli 'a e Laumālié, poupou'i 'a e anga-ulí, fakahihiki'i 'a e feke'ike'i, faka'aonga'i ha ngaahi lea kovi mo ta'efe'unga pe poupou'i 'a e lotu kia Sētané pe ko ha ngaahi tō'onga kovi kehe.

'E lava ke fakafiefia 'a e hulohulá pea lava ke ma'u ai ha faingamālie ke te fe'iloaki mo ha kakai fo'ou. Ne-ongo ia 'e lava foki ke toe faka'aonga'i hala kinautolu. 'I he taimi 'okú ke hulohula ai, faka'ehi'ehi mei he hulohula pipiki [pe hulohula 'opó]. 'Oua na'a ke fai ha fa'ahinga founga pe tō'onga hulohula te ne fakatupu ha tō'onga anga'uli. Palani mo ke 'alu pē ki he ngaahi hulohula 'oku tokoni 'a hono teungá, fōtungá, māmá, fakaleá mo hono hivá ki ha 'ātakai 'oku fakatupulaki, 'a ia 'e lava ke nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Eiki.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 25:12

Leá

"Ke 'oua na'a ha'u ha talanoa 'uli mei homou ngutu, ka ko ia 'oku lelei" (Efesō 4:29).

'Oku hanga 'e he anga ho'o leá 'o fakahaa'i mai koe. Ko e lea ma'a mo fakapotopotó, ko ha fakamo'oni ia 'o ha 'atama'i 'oku maama mo fakatupulaki. Faka'aonga'i e ngaahi lea 'okú ne langa hake, poupou'i, fakahihiki'i 'a e ni'ihi kehé. 'Oua na'á ke faka'ita'i 'a e ni'ihi kehé pe tukuhifo kinautolu, neongo kapau ko ha'o fakakata. Lea 'ofa mo lea lelei ki he ni'ihi kehé ke ke lava 'o fakahoko e fekau 'a e 'Eiki ke tau fe'ofa'aki. 'I he taimi 'okú ke faka'aonga'i ai 'a e ngaahi lea 'oku lelei, 'okú ke fakaafe'i mai leva 'a e Laumālié ke Ne nofo'ia koe.

Faka'aonga'i ma'u pē 'a e huafa 'o e 'Otuá mo Sīsū Kalaisi 'i he loto'apasia mo e molumalu. Ko ha faiangahala ia hono faka'aonga'i ta'etotonu mo hala 'a Hona huafá. 'Oku fakatupu houhau ki he 'Eiki mo fakatupu 'ita ki he ni'ihi kehé 'a e tūkuhua ta'efe-ungá, lea kapekapé, lea kovi mo fakamātatu'á pea hangē ko e fakakata'aki e ngaahi tō'onga anga'ulí. 'Oku hanga 'e he ngaahi lea mo e tūkuhua ta'efe-ungá 'o maumau'i 'a ho laumālié mo ne tukuhifo ho mahu'ingá. 'Oua na'á ke tuku ke hanga 'e he ni'ihi kehé 'o tākiekina koe ke ke faka'aonga'i ia.

Fili hao ngaahi kaungāme'a 'oku nau faka'aonga'i 'a e ngaahi lea 'oku lelei. Tokoni ki he ni'ihi kehe 'oku mou feohi ke nau faka'aonga'i 'a e ngaahi lea 'oku ma'á 'aki ho'o tā sīpingá pea mo ho'o poupou'i lelei kinautolu ke nau fili ha ngaahi lea kehe 'oku lelei. Mavahe lelei pē koe pe ko ho'o liliu 'a e talanoá 'i he taimi 'oku faka'aonga'i ai 'e he ni'ihi 'oku mou feohi ha ngaahi lea 'oku kovi.

Kapau kuó ke fakatupulaki 'a e tō'onga mo'ui 'o e lea kapekapé, te ke lava pē ke tuku ia. Kamata'aki ho'o fili ke ke liliu. Lotua ke ma'u ha tokoni. Kapau te ke kamata faka'aonga'i ha ngaahi lea 'okú ke 'ilo'i lelei 'oku hala, fakalongolongo pe fakalea ho'o fakakaukaú 'i ha founga kehe.

Sēmisi 3:2–13

Faikaume'á [Teití]

"'Oku 'i ai ha taumu'a ma'ongo'onga kuo ngaohi ai ki-tautolu 'e he 'Eiki ke tau fetokanga'aki ki he ni'ihi kehé. Ka 'e lava 'o hoko 'a e ongo fetokanga'aki ko 'eni ko ha efuefu'i mahafu [one] 'o kapau he 'ikai mapule'i. . . . Ko e 'uhinga ia 'oku ako'i ai 'e he Siasí ke 'oua 'e faikaume'a [teiti] kei íki" (Palesiteni Gordon B. Hinckley).

‘I he ngaahi anga fakafonua ko ia ‘oku tali lelei pē ai ‘a e teití pe faikaume’á, ‘e lava ke tokoni’i koe ‘e he teití ke tu’uloa ho’o fakakaungāme’á pea faifai ‘o iku ia ko ho hoa ta’engatá. Teiti pe faikaume’a pē mo kinautolu ‘oku mā’olunga honau ngaahi tu’unga ‘ulungāngá pea ko e taimi ‘okú mo feohi aí, ‘okú ke lava foki mo koe ‘o pukepuke ho ngaahi tu’unga ‘ulungāngá. ‘Oku fatongia’aki ‘e he talavou mo e finemui kotoa pē ‘okú na teiti pe faikaume’á, ke na fetokoni’aki ‘i hono pukepuke hona ngaahi tu’unga ‘ulungāngá pea ke na femalu’i’aki ‘a hona lāngilāngi mo hona angama’á. Kuo pau ke ke faka’apa’apa’i ‘a e toputapu ‘o e lakanga fakataula’eikí mo e tu’unga fakafinemuí.

‘Oua na’á ke teiti pe faikaume’a kae ‘oua kuo hoko ho ta’u 16. ‘E lava ‘e ha’o teiti pe faikaume’a ki mu’a ai ‘o tākiekina koe ki he anga’ulí, fakangatangata ‘e ia ‘a e tokolahi ‘o e kakai kei talavou te mou fetaulakí pea mo ta’ofi meiate koe ‘a e ngaahi me’a ko ia te ke a’usiá, ‘a ia ‘e tokoni ki ha’o fili hao hoa ta’engata.

‘Oku ‘ikai ko ha me’a pau pe loto e to’u tupu kotoa pē ia ke nau faikaume’a. ‘Oku tokolahi ha to’u tupu ‘oku ‘ikai ke nau faikaume’a kinautolu ‘i he’enu ‘i he to’u tupú he ‘oku ‘ikai ke nau mahu’ingá’ia pe tokanga kinautolu ki ai, ‘ikai ke nau ma’u ha ngaahi faingamālie pe ko ha’anau fakatoloi pē kinautolu ia ha fetu’utaki ‘oku fu’u fakamātoató. Ka ‘e lava pea ‘oku totonu ke fakatupulekina ‘a e fakakaungāme’a ia ‘oku lelei ‘i ha fa’ahinga ta’u motu’a pē.

‘I he kamata ko ia ke ke faikaume’á, ‘alu fakatokolahi pe kaungā ‘alu mo ha taha kehe. Faka’ehi’ehi mei he toutou ‘alu ‘o teiti mo e tokotaha tatau peé. Faka-papau’i ‘oku fe’iloaki ho’o mātu’á mo e tokotaha ‘okú mo teití. Te ke lava ‘o fakaafe’i mai ‘a e ni’ihi ‘oku mou teiti pe faikaume’a mo iá ki ho’omou ngaahi ‘ekitiviti fakafāmilí. Palani ha ngaahi ‘ekitiviti teiti ‘oku fakatupulaki mo ‘ikai fakamole pa’angá pea ‘e tokoni ke mo fe’ilongaki lelei ange aí. Fai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘e tokoni kiate koe mo ho kaume’á ke mo pukepuke ho’omo ongo’i faka’apa’apa’i kimouá pea mo toe ofi ange ai ki he Laumālie ‘o e ‘Eikí.

2 Kolinitō 6:14

Haohaoa Fakasekisuale

“[E] toki ngāue’aki pē ‘a e ngaahi mālohi toputapu ‘o e fakatupú ‘e ha tangata mo ha fefine kuó na ‘osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifí” (“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani”).

‘Oku faka’ofa’ofa mo toputapu ‘a e feohi fafale fakaesino ‘a e husepāniti mo e uaifí. Na’e tu’utu’uni ia ‘e he ‘Otuá ki hono fakatupu ‘o e fānaú pea mo hono fakahaa’i ‘o e ‘ofá ‘i he vaha’a ‘o e husepāniti mo e uaifí. Kuo tu’utu’uni mai ‘e he ‘Otuá ke fakatatali ‘a e feohi fafale fakasekisuale ke toki fakahoko pē ia ‘i he nofo-malí.

‘I he taimi ‘okú ke talangofua ai ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá ke ke ma’a fakasekisuale (pe fakaeangama’á), ‘okú ke teuteu’i ai koe ke ke fakahoko mo tauhi ‘a e ngaahi fuakava toputapu ‘i he temipalé. ‘Okú ke teuteu’i koe ke ke langa ha nofo-mali ‘oku mālohí pea mo ‘omi ha fānau ki he māmani, ke hoko kinautolu ko ha kongá ‘o ha fāmilí ‘ofa. ‘Okú ke malu’i koe mei he ngaahi maumau fakaeloto ‘oku hoko mai ma’u pē ‘i he taimi ‘okú te feohi fafale fakaesino ai mo ha taha ‘oku ‘ikai ko hoto malí.

‘Oua na’á ke feohi fakasekisuale (nonofo kovi) mo ha taha ki mu’a peá ke toki malí pea angamā’oni’oni kakato ki ho hoá ‘i he ‘osi ‘a e malí. ‘E feinga ‘a Sē-tane ke ‘ahi’ahi’i koe ke ke faka’uhinga’i ‘o pehē ‘oku sai pē ‘a e nonofo kovi pe feohi fakasekisuale ia ki mu’a ‘i he malí, ‘o kapau ‘oku fe’ofa’aki ‘a e ongo me’a ko iá. ‘Oku ‘ikai mo’oni ia. ‘I he ‘afio ‘a e ‘Otuá, ‘oku mātu’aki mafatukituki mo’oni ‘a e angahala fakasekisuale he ‘oku nau hanga ‘o faka’ulí’i ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá kuó Ne ‘omi ke tau fakatupu’aki ‘a e mo’uí. Na’e akonaki mai ‘a e palōfita ko ‘Alamaá ‘oku mamafa ange ‘a e ngaahi angahala fakasekisuale ia ‘i ha toe fa’ahinga angahala, tuku kehe pē ‘a e lilingi ‘o e toto ta’ehalaia pe faka’ikai’i ‘o e Laumālie Mā’oni’oni (vakai, ‘Alamā 39:5).

‘Oua na’á ke fai ha fa’ahinga me’a ki mu’a ‘i he nofo-malí ke fakatupu’aki ha fa’ahinga ongo mālohi fakaekakano ‘a ia kuo pau ke toki fakahaa’i pē ia ‘i he nofo-malí. ‘Oua na’á ke ‘uma [hangē ko ia ‘oku fai ‘i he faikaume’á], tokoto ‘i ‘olunga ‘i ha taha, pe ala ki he ngaahi kongá fūfūnaki mo toputapu ‘o ha taha, ‘o tatau ai pē pe ‘oku vala pe ta’evala. ‘Oua na’á ke fakangofua ha taha ke ne fai atu ia kiate koe. ‘Oua na’á ke fakatupu ‘i ho sino pē ‘o’ou’ a e fa’ahinga ongo ko iá.

‘I he ngaahi anga fakafonua ‘oku tali lelei ai ‘a e teití pe faikaume’á, anga faka’apa’apa ma’u pē ki he tokotaha ‘okú mo teití pe faikaume’á pea ‘oua ‘aupito na’á ke ‘ai ke ne ongo’i ko ha me’a pē ia ke ke faka’aonga’i ki ho’o ngaahi holi koví. Nono ma’u pē ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku malú, ‘a ia ‘e lava ke ke mapule’i ai ho’o ngaahi ongo fakaesinó. ‘Oua na’á ke kau ‘i

ha talanoa pe ngaahi 'ekitiviti 'okú ne fakatupu 'a e ngaahi ongo fakaekakanó.

Ko e tō'onga nonofo fakahomosekisuálé, ko ha angahala mamafa mo'oni ia. Kapau 'okú ke fefa'uhi mo e fa'ahinga ongo ko íá, feinga leva ke ma'u 'a e fale'i 'a ho'o mātu'á mo e pīsopé. Te nau tokoni'i koe.

Ko kinautolu ko ia ne fakamālohi'i 'i hano tohotoho'i, hia fakamala'ia pe ngaohikovia fakasekisuálé, 'oku 'ikai ke nau halaia kinautolu ia ki ha angahala. Kapau na'e fakamālohi'i koe 'i ha ni'ihi 'o e ngaahi hia ko 'ení, 'ilo mu'a 'okú ke tonuhia pea 'oku 'ofa atu 'a e 'Otuá kiate koe. Feinga leva ke ma'u e fale'i 'a ho'o pīsopé ke ne tokoni 'i hono tākiekina koe 'i he ngaahi founga ke fakalelei'i ai ho'o ngaahi ongo fakaelotó.

Kapau kuo fakatauele'i koe ke ke fai ha ngaahi mau-maufono fakasekisuale, peá ke feinga ke ma'u 'a e tokoni 'a ho'o mātu'á, pīsopé mo e ngaahi kaungā-me'a pē 'okú ke falala ki aí. Lotu ki he 'Eikí, ke Ne tokoni'i koe ke ke matu'uaki 'a e 'ahi'ahi mo ikuna'i 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo ta'efe'ungá.

Kapau kuó ke fakahoko ha ngaahi mau-maufono fakasekisuale, kamata leva 'i he taimi ni 'i he hala 'o e fakatomalá, ke ke ma'u ha loto nonga pea mo e takaua kakato 'a e Laumālié. Fekumi ke ma'u e fakamolemole 'a e 'Eikí. Talanoa mo ho'o pīsopé. Te ne tokoni'i koe ke ke ma'u 'a e fakamolemole 'oku lava ke ma'u 'e kinautolu 'oku fakatomala mo'oni.

Sēnesi 39:1–12; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:42

Fakatomalá

“Ko ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai” (T&F 58:42).

Na'e foaki 'e he Fakamo'u'i 'a 'Ene mo'u'i koe'uhí ko kitautolu pea na'á Ne mamahi koe'uhí ko 'etau ngaahi angahalá. 'Oku ui 'a e feilaulau ma'ongo-onga ko 'ení ko e Fakalelei. Tu'unga 'i he Fakalelei, te ke lava ai 'o ma'u ha fakamolemole pea fakama'a koe mei ho'o ngaahi angahalá 'i he taimi 'okú ke fakatomala aí. 'I he taimi 'okú ke fai ai 'a e me'a 'oku fie ma'u ke ma'u ha fakamolemolé, te ke 'ilo'i papau ai 'a e mālohi 'o e Fakalelei pea mo e ofa 'a e 'Otuá ma'á. Te ke ongo'i 'a e melino 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a ia te ne 'oatu kiate koe ha ivi lahi.

'Oku loto 'a Sētane ke ke fakakaukau he 'ikai lava ke ke fakatomala, ka 'oku loi 'aupito 'eni. Kuo tala'ofa atu 'e he Fakamo'u'i 'a e fakamolemolé 'o kapau te ke fai 'a e me'a 'oku fie ma'u. Ko e vave ange ko ia ho'o

fakatomalá, ko e vave ange ia ho'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fakamolemolé.

'Oku 'i ai ha kakai 'oku nau mau-mau'i 'i he 'ilo-'ilopau 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'o nau fakakaukau ke nau toki fakatomala pē ki mu'a pea nau hū 'i he temipalé pe 'alu 'o ngāue fakafaifekau. 'Oku hanga 'e he fa'ahinga faiangahala 'ilo-'ilopau peheé ia 'o lumoluma'i e Fakalelei ne fai 'e he Fakamo'u'i mo ne fakaafe'i mai 'a Sētane ki ho'o mo'u'i. 'Oku faingata'a 'a e fakatomalá ia ki he fa'ahinga tō'onga mo'u'i peheé pea 'e lava ke hoko ia ko ha vaha'ataimi lōloa. Kapau te ke faiangahala 'i he founga ni, 'e lava ke mole meiate koe ha ngaahi ta'u faitāpuekina lahi pea mo e tatakai fakalaumālié. Te ke lava 'o 'efihia 'i he tō-onga faiangahalá, 'o faingata'a ai ke ke toe foki.

'Oku fie ma'u ma'u pē ke ke vete ho'o ngaahi angahalá ki he 'Eikí. 'Oku totonu ke ke vete ho'o ngaahi angahalá ki he ni'ihi ko ia kuó ke fai hala ki aí. Kapau kuó ke fai ha angahala mamafa, 'o hangē ko e mau-mau'i 'o e angama'á, tā 'oku fie ma'u leva ke ke vete ia ki ho'o pīsopé.

'Alamā 36:6–24

Faitotonú

“Oua na'á ke kaiha'a. 'Oua na'á ke [fakamo'oni loi]” (Ekesōtosi 20:15–16).

Faitotonu kiate koe, ni'ihi kehé pea mo e 'Eikí. 'I he taimi 'okú ke faitotonu ai 'i he me'a kotoa peé, 'okú ke langaki ai e mālohinga 'o ho 'ulungāangá 'a ia te ne faka'atā ke ke tokoni lahi ai ki he 'Otuá pea mo e ni'ihi kehé. 'E tāpuekina kimoutolu 'aki ha 'atamai nonga pea mo e faka'apa'apa'i kitá. 'I he taimi 'okú ke faitotonu aí, 'e falala atu kiate koe 'a e 'Eikí mo e ni'ihi 'oku mou feohí.

'Oku fakamamahi'i koe 'e he ta'efaitotonú, pea 'okú ne fa'a fakamamahi'i foki mo e ni'ihi kehé. 'I he taimi 'okú ke loi, kaiha'a, 'ave fakafufū 'o ta'etotongi ha koloa mei he falekoloá mo kākā aí, 'okú ke tāmate'i pē 'a ho laumālié pea toe si'i ange ai 'a ho'o malava ko ia ke fai ha ngaahi me'a lelei. Faitotonu 'i ho'o ngāue, 'o ke ngāue'i kakato 'a ho'o vahé.

'Oua na'á ke kumi 'uhinga 'o tala 'oku hala 'a e me'a 'oku totonú, neongo 'e fakakaukau ha ni'ihi tokolahi ia 'oku mou feohí 'oku 'ikai hano mau-mau 'o e ta'efaitotonú. 'Oku fie ma'u ki he faitotonú ha lototo'a mo ha tukupā ke fai 'a e me'a ko ia 'okú ke 'ilo'i 'oku totonú.

'Alamā 27:27

Tauhi 'o e 'Aho Sāpaté

*“Manatu ki he 'aho sāpaté ke tauhi ia ke mā'oni'oni”
(Ekesōtosi 20:8).*

Kuo 'omi 'e he 'Eikí 'a e 'aho Sāpaté ki ho'o lelei pea kuó Ne fekau atu ke ke tauhi ia ke mā'oni'oni. 'Oku hanga 'e hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté 'o 'omi koe ke ke toe ofi ange ki he 'Eikí pea mo ho fāmilí. Te ne 'oatu kiate koe 'a e mālōlō mo e ivi fo'ou 'okú ke fie ma'ú.

'Oku lahi ha ngaahi 'ekitiviti fakatupulaki 'oku fe'unga mo e Sāpaté. Hū ai ki he 'Eikí, 'alu ki he lotú, faka'aonga'i ha taimi 'oku 'ikai hoha'á mo ho fāmilí, ako'i 'a e ongoongolelei, fai ha ngaahi tohi, hiki 'a ho'o tohinoá, fai 'a ho'o hisitōlia fakafāmilí pea 'a'ahi ai ki he mahakí mo kinautolu faingata'a'ia 'oku 'ikai lava ke nau mavahe mei honau 'apí. 'Oku totonu ke fakahaa'i ho vala 'oku tui ki mu'a, lolotonga pea mo e hili 'a e ngaahi fakataha'anga faka-Siasí, 'a ho'o faka'apa'apa'i 'o e Sāpaté.

'I he taimi 'okú ke kumi ai ha'o ngāue ma'u'anga mo'uí, hanga 'o fakamatala'i ange ki he ngāue'anga te ke ngāue a'í 'a ho'o loto ko ia ke ke 'alu ki he ngaahi fakataha'anga faka-Siasí he 'aho Sāpaté pea mo ho'o fie tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni. 'Oku lahi ha ngaahi ngāue'anga 'oku nau toka'i e ngaahi tui fakatāutaha 'a e kau ngāue pehení. Ko e fē pē ha taimi 'e lelei a'í, peá ke fili ha ngāue he 'ikai fie ma'ú ke ke ngāue ai 'i he 'aho Sāpaté.

Ko e 'aho Sāpaté 'oku 'ikai ko ha 'aho mālōlō ia pe 'aho ki ha ngaahi me'a fakafiefia pe fakasipoti. 'Oua te ke fekumi ke fai ai ha ngaahi fakafiefia pe fai ha fakamole fakapa'anga he 'aho ko 'ení. 'Ai ke 'ilo'i ho ngaahi kaungāme'á 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga 'okú ke mo'ui'akí ke 'oua na'a nau feinga ke fakaloto'i koe ke ke kau 'i ha ngaahi 'ekitiviti 'oku 'ikai taau mo e 'aho Sāpaté.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–13

Vahehongofulú mo e Ngaahi Foaki

“Mou 'omi 'a e ngaahi vahehongofulu 'o e me'á ki he tuku'anga koloá, . . . pea mou 'ahi'ahi'i ai au, 'oku pehé 'e [he 'Eiki] 'o e ngaahi kau taú, pe te u fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí pe 'ikai, peá u lilingi hifo kiate kimoutolu ha tāpuaki, 'e 'ikai ha potu 'e fa'a hao ia ki ai” (Malakai 3:10; 3 Nifai 24:10).

Ko e fono 'o e vahehongofulú ko ha fekau mahu'inga ia 'oku totonu ke ke talangofua ki ai 'i ho'o mo'uí kotoa. Ko e vahehongofulú, ko ha vahe hongofulu ia 'e taha 'o e me'a 'okú ke ma'ú maí.

'Oku hanga 'e he totongi vahehongofulú 'o fakahaa'i ho'o fakahounga'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē kuo foaki atu 'e he 'Otuá. Ko ha founga ia ke ke tokoni ai ki hono langa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmani. 'Oku faka'aonga'i 'a e vahehongofulú ke langa'aki 'a e ngaahi tempalé, ngaahi falelotú, liliu mo paaki 'o e folofolá, 'oatu'aki 'a e ngaahi nāunau 'a e Siasí ki he kāingalotú, fakahoko'aki 'a e ngāue fakafaifekaú, fakahoko'aki 'a e ngāue fakatempalé mo e hisitōlia fakafāmilí mo tokoni'i'aki 'a e seminelí mo e 'inisititiutí.

'Oku mahu'inga 'a e fa'ahinga loto 'okú ke ma'ú ki ho'o totongi vahehongofulú. Totongi ia koe'uhí ko ho'o 'ofa ki he 'Eikí pea mo ho'o tui kiate Iá. Totongi loto fiemālie ia 'i he loto fakafeta'i. 'Uluaki totongi ia, neongo kapau 'okú ke fakakaukau he 'ikai ha pa'anga fe'unga ke feau'aki ho'o ngaahi fie mau kehé. 'I ho'o fai iá, te ke ikuna'i ai 'a e loto-siokitá peá ke fakaongoongo ange ai ki he Laumālié.

'I he faka'osinga 'o e ta'u kotoa pē, hanga 'o fokotu'utu'u ha taimi ke ke fakamā'opo'opo ai ho'o vahehongofulú mo ho'o pīsopé. Ko ha fakataha 'eni 'okú mo vakai'i ai 'a e ngaahi lekooti 'o e ngaahi foaki na'á ke fai pea fakahā ai pe kuó ke totongi vahehongofulu kakato pe 'ikai.

Talangofua ki he fono 'o e 'aukaí 'aki ha'o 'aukai tu'o taha 'i he māhina ('o kapau 'okú ke mo'ui lelei), 'a ia 'oku fakahoko ia 'i he Sāpate 'uluaki 'o e māhiná. Ko e 'aho 'aukai totonú, 'oku kau ai 'a e 'ikai ke kai pe inu 'i ha houakai hokohoko 'e ua pea fai ha foaki 'ofa ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia. Fakama'u mo vete ho'o 'aukaí 'aki ha lotu, 'a ia ko ho'o kole ha tokoni makehe ki ha fie ma'ú tukupau.

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 119:3–4

Mo'ui Lelei Fakaesinó

“Pea ko e kāingalotu kotoa pē 'oku nau manatu ke tauhi mo fai 'a e ngaahi talá ni, . . . te nau ma'ú 'a e mo'ui lelei ki honau pitó mo e uho ki honau ngaahi huí; pea te nau ma'ú 'a e potó mo e ngaahi fu'u koloa mahu'inga 'o e 'iló, 'io 'a e ngaahi koloa mahu'inga fufū; pea te nau lele kae 'ikai ongosia, pea 'alu 'o 'ikai pongia” (T&F 89:18–20).

Kuo fekau atu 'e he 'Eikí ke ke tokanga'i lelei 'a ho sinó. Ke fai 'ení, hanga 'o tauhi 'a e Lea 'o e Potó 'a ia 'oku hā 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 89. Kai 'a e me'akai 'oku fakatupu iví, fakamālohisino ma'ú pē pea mo ma'ú ha mohe fe'unga. 'I ho'o fai 'a e ngaahi me'a kotoa ko 'ení, te ke 'ata'atā

ai mei hano ma'unimā koe 'e he ngaahi me'a 'oku fakatu'utāmaki pea te ke mapule'i pē foki ho'o mo'uí. 'Okú ke ma'u ai 'a e ngaahi tāpuaki 'o ha sino mo'ui lelei, 'atamai matala pea pehē ki he tākiekina 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

'Oua 'aupito na'á ke faka'aonga'i ha me'a 'oku ngaohi mei he tapaká, 'o hangē ko e sikaletí, efuefu tapaka 'oku mihí, tapaka fakateká, sikaá mo e tapaka paipá. 'Okú nau fakapōpula pea te nau ma'unimā koe mo maumau'i ho sinó pea fakanounou'i mo ho'o mo'uí. 'Ikai ngata aí, 'oua na'á ke inu kofi pe tī he 'oku nau fakatu'utāmaki pea te nau ma'unimā koe.

'Okú fakatu'utāmaki ki ho sinó mo e laumālié ha fa'ahinga kalasi pē 'o e 'olokaholó. 'Okú hanga 'e ho'o ma'u 'a e 'olokaholó 'o fakavaivai'i 'a ho'o 'atamai lelei mo ho'o mapule'i koé pea te ne lava 'o tākiekina koe ke ke maumau'i 'a e fono 'o e angama'á pe ko ha ngaahi fekau kehe. 'Okú iku 'a e inu kavamālohí ki he hu'akava'ia ma'u peé pe pōpula ki he kava mālohí, 'a ia 'okú ne faka'auha 'a e fakafo'ituituí mo e ngaahi fāmilí.

'E lava 'e ha fa'ahinga faito'o, kemikale pe tō'onga fakatu'utāmaki pē 'okú ne fakatupu ha ongo'i "hēhē-ia," 'o maumau'i 'a ho'o lelei fakatu'asinó, faka'atamai mo fakalaumālié. 'Okú kau heni 'a e ngaahi faito'o konatapu, ngaahi faito'o 'oku fakatau mei he falekoloá pea mo e ngaahi kemikale 'oku ma'u pē 'i 'apí.

'Oua na'á ke teitei tuku ke tohoaki'i koe 'e Sētane pe ko e ni'ihí kehé ke ke fakakaukau te ke fiefia mo manakoa ange 'o kapau te ke maumau'i 'a e Lea 'o e Potó.

Taniela 1:3–20

Tokoni ki he Ni'ihí Kehé

"I he me'a ni 'e 'ilo ai 'e he kakai kotoa pē ko 'eku kau ākongá 'a kimoutolu, 'o kapau te mou fe'ofa'aki kiate kimoutolu" (Sione 13:35).

Ko e tokoni ki he ni'ihí kehé, ko e taha ia 'o e ngaahi 'ulungāanga mahu'inga taha 'o ha ākongá pe taha 'oku muimui kia Sīsū Kalaisi. 'Okú loto fiamālie ha taha muimui 'ia Kalaisi ke ne fuesia e kavenga 'a e ni'ihí kehé pea mo fakafiamālie'i 'a kinautolu 'oku fie ma'u ha fakafiamālie (vakai, Mōsaia 18:8–9). 'Okú fa'a feau 'e he Tamai Hēvaní ha ngaahi fie ma'u 'a e ni'ihí kehé 'o fakafou 'iate koe.

Hanga ki he Fakamo'uí ke hoko ko ho fa'ifa'itaki-anga 'i he taimi te ke fai ai ha tokoní. Neongo na'á Ne hā'ele mai ki he māmaní ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ka na'á Ne tokoní 'i he loto fakatōkilalo 'a e ni'ihí ne nau feohí.

'Okú lahi ha ngaahi founga ke tau tokoni ai ki he ni'ihí kehé. Te ke lava 'o tokoni 'i ho ngaahi fatongia faka-Siasí pea 'i homou 'apí, 'apiakó mo e koló. Feinga faka'aho ke ma'u e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke ke 'ilo'i 'a e tokotaha ke ke tokoní'í pea mo e founga ke ke tokoni ai ke feau 'enau ngaahi fie ma'ú. 'I he taimi 'e ni'ihí, ko e tokoni mahu'inga tahá 'oku fa'a fakafou ia 'i he fanga kí'í tō'onga 'ofa faingofua 'oku fai faka'ahó.

'I ho'o tukupā ke ke tokoní'í 'a e ni'ihí kehé, te ke toe ofi ange ai ki he Tamai Hēvaní. 'E fonu ho lotó 'i he 'ofá. 'E toe lahi ange ai 'a e ngaahi me'a te ke lavá pea 'e tāpuekina foki mo ho'o mo'uí pea mo e mo'ui 'a kinautolu 'oku mou feohí.

Luke 10:25–37

Laka Atu 'i he Tui

'E tokoni 'a e ngaahi tu'unga mo'ui 'oku 'oatu 'i he tohi tufá ni ki ho'o fai 'a e ngaahi fili 'oku totonú. Toutou fakamanatu kinautolu peá ke fehu'i loto pē, " 'Okú ou mo'ui nai 'i he founga 'oku finangalo ki ai 'a e 'Eikí?"

Ke tokoní'í koe ke ke a'usia e me'a 'oku finangalo kakato ki ai 'a e 'Eikí, tū'ulutui 'i he 'aho takitaha 'o fakahaa'i kiate Ia 'a e ngaahi holi 'a ho lotó. Ko Ia 'a e tupu'anga 'o e poto kotoa pē, pea 'okú ke fie ma'u 'a 'Ene tokoní. Te Ne fanongo atu mo 'oatu ha tali.

Lau faka'aho 'a e folofolá. Ko ha ma'u'anga fakahā mālohi mo'oni kinautolu pea ko ha mālohinga ma'u pē kinautolu ki ho'o fakamo'oni.

Manatu'i mo ke tauhi 'a e ngaahi fuakava na'á ke fai 'i ho'o papitaisó pea 'okú ke fakamanatu ia 'i he uike kotoa pē 'i he taimi 'okú ke ma'u ai 'a e sākalamēnití. 'E kau talavou, 'oku totonu ke mou tauhi 'a e ngaahi fuakava ne mou fai 'i he taimi ne mou ma'u ai 'a e lakanga fakataula'eikí. 'E hanga 'e hano tauhi 'i he taimí ni 'a e ngaahi fuakavá ni 'o teuteu'i koe ki he ngaahi fuakava 'i he temipalé te ke fakahoko 'i he kaha'ú.

Faitotonu ki he 'Eikí pea mo Hono Siasí 'i he me'a kotoa pē. 'E hanga 'e he kau ma'u mafai 'o e Siasí 'o tatakí koe 'i he ngaahi hala 'o e fiefiá. Fakamālō koe'uhí ko ho'o kau ki he pule'anga ma'ongo'onga 'o e 'Otuá.

Loto fakatōkilalo mo loto fiamālie ke fakafanongo ki he ngaahi fanafana 'a e Laumālié. Fakamu'omu'a 'a e poto 'o e 'Eikí 'i ho poto 'o'ou.

'I he taimi te ke fai ai 'a e ngaahi me'á ni, 'e hanga 'e he 'Eikí 'o tãpuekina ho'o mo'uí 'o lahi ange ia 'i he me'a te ke lavá. Te Ne fakatupulaki ho ngaahi fai-ngamãlié, fakalahi ho'o vakaí pea mo fakamãlohia koe. Te Ne 'oatu 'a e tokoni 'okú ke fie ma'ú ke

matu'uaki 'aki 'a ho ngaahi 'ahi'ahí mo e ngaahi fai-ngata'á. Te ke ma'u 'a e fiefia mo'oní 'i ho'o 'ilo'i lelei ange 'a ho'o Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, mo ke ongo'i 'a 'Ena 'ofa 'iate koé.

2 Nīfai 31:16–21

FAKAMO'UÁ

*Kuo hokosia 'a e taimi ke
fakamaau ai hotau ngaahi falé.*

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

Ngaahi Folofola Fekau'aki

Lea Fakatātā 22:7

“'Oku pule 'a e koloa'ia ki he masivá, pea ko ia 'okú ne noó 'oku tamaio'eiki kiate ia 'oku foaki maí.”

Loma 13:8

“'Oua na'a ta'etotongi ha me'a ki ha taha, ka mou fe'ofa'aki pē kiate kimoutolu: he ko ia 'oku 'ofa ki ha tokotahá, kuo fakamo'oni ia ki he fonó.”

Mōsaia 4:28

“Pea 'oku ou loto ke mou manatu, 'ilonga ia 'iate kimoutolu 'oku kole mei hono kaungā'apí 'oku totonu ke ne fakafoki 'a e me'a 'okú ne kolé, 'o fakatatau mo e alea na'á ne faí, ka 'ikai te ke fai angahala ai; pea mahalo te ke fakatupu foki ha fai angahala ai 'a ho kaungā'apí.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:27

“Vakai, 'oku pehē 'i he'eku ngaahi fonó, pe 'oku tapui ke fakamo'ua mei ho ngaahi filí.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 104:78

“Pea ko e tahá, ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu 'o kau ki homou ngaahi mo'ua—vakai ko hoku lotó ke mou totongi 'a homou ngaahi mo'ua kotoa pē.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 136:25

“Kapau 'okú ke kole ha me'a mei ho kaungā'apí, ke ke fakafoki atu 'a e me'a na'á ke kolé; pea kapau 'oku 'ikai te ke lava 'o totongi fakafoki pea ke ke 'alu leva 'o fakahā ia ki ho kaungā'apí, telia na'á ne tukuaki'i koe.”

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“'I hono kotoa 'o 'eku mo'uí talu mei he'eku kei si'i mo 'eku fanongo ki he lea 'a e Kau Takí 'o pehē, 'totongi homou mo'ua pea 'oua 'e fakamo'ua.' ” (i he Conference Report, Apr. 1975, 166).

“Ko e lahi 'o e ngaahi vete mali 'oku hokó ko e tupu mei he siokitá mo e ngaahi faiangahala kehe pē. Na'e 'ilo'i 'e he 'apostolo ko Paulá 'a e tali ki aí. Na'á ne pehē ke 'ofa 'a e kakai tangatá ki honau ngaahi uai'fi pea ke 'ofa 'a e ngaahi uai'fi ki honau ngaahi husepāniti. Kapau 'oku loto ha ongo me'a ke lelei 'ena nofo-malí, 'e fie ma'u ke na fokotu'utu'u fakalelei ha'ana patiseti, 'e he husepāniti mo e uai'fi fakatou'osi, hili iá peá na tokanga 'o fai pau ki ai” (i he Conference Report, Oct. 1975, 6; pe *Ensign*, Nov. 1975, 6).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Kuo na'ina'i ma'u pē hotau kau taki kuo ue'i 'e he Laumālié, ke 'oua te tau fakamo'ua, ke tau mo'ui fakatatau pē mo e me'a 'oku tau ma'ú, pea fakatau pē 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku ma'u ha pa'anga ke fakatau'aki mai 'i he taimi ní” (“'Pay Thy Debt, and Live,' ” *Ensign*, June 1987, 3).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“'I he'etau loto ke fakatōli'a 'etau ngaahi fie ma'ú, ko e me'a ia 'oku tau fakamo'ua aí, maumau'i 'etau pa'angá 'i he lahi 'o e totongi tupu ki aí, pea tau pō-pula aí 'i he ngāue ke totongi iá. . . .

“'Oku ou fokotu'u atu ke mou ma'u 'a e 'ulungāanga lelei ko ia ko e fakapotopotó mo e fa'a ngāué. . . . He ko e ngāué mo e fakapotopotó 'okú ne 'ai ke tau'atā-ina 'a e fāmilí” (“'Thou Shalt Not Covet,' ” *Ensign*, March 1990, 4).

Palesiteni Thomas S. Monson

“'Oku mau na'ina'i ki he Kāingalotu kotoa pē ke nau palani fakapotopoto, mo'ui fakapotopoto, pea ke nau faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua ta'e'aonga mo fu'u tōtu'á” (i he Conference Report, Apr. 1992, 68; pe *Ensign*, May 1992, 47).

'Eletā Marvin J. Ashton

Vakai ki he lea 'i he peesi 136–41.

'Eletā L. Tom Perry

“'Oku fakatauele'i kitautolu 'e he ngaahi kalanga 'oku tau lolotonga fanongo ki ai mei he fu'u fale lahi mo 'ata'ataá ke tau fe'au'auhi ke ma'u e ngaahi me'a 'o e māmaní. . . . Meimei ko e ngaahi me'a ko 'ení 'oku fakatau mai 'aki ia ha pa'anga na'e nō pea 'oku 'ikai ke tau fakakaukau kitautolu ke tokonaki ma'a 'etau ngaahi fie ma'u 'i he kaha'ú. . . .

“. . . Kuo tau ma'u ha fale'i fakapotopoto ke tau faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá 'o hangē ko ha'atau faka'ehi'ehi mei ha mahaki faka'auhá. . . .

“. . . 'Oku 'ikai totongi tupu 'a e fāмили 'oku fakalele lelei—'okú ne ma'u mai 'e ia 'a e tupú” (i he Conference Report, September–October 1995, 45, 47; pe *Ensign*, Nov. 1995, 35–36).

Palesiteni James E. Faust

“Kuo pau ke tau tokanga mei hono ngāue hala'aki 'o e fakamo'uá. Kuo faka'au 'o toe lahi ange 'a e mo'ua 'o e tokotaha fakatau koloá 'o a'u ki he'ene fu'u lahi faka'ulia tupu mei hono ngāue'aki 'o e ngaahi kaati fakamo'uá. 'Oku ou manatu ki he talanoa ki ha tangata faama toulekeleka na'e tohi ki ha fale 'okú te sio pē he katilokaá pea te hū mei ai ha fa'ahinga koloa pē kae toki totongi, 'o ne pehē: “Kātaki 'o 'omai ma'aku ha taha 'o e ngaahi mīsinī tisoló 'oku faka'ali'ali 'i he peesi 787, pea kapau 'e ngāue lelei, te u toki lī atu ha fo'i sieke.”

“Na'e 'osi atu ha taimi peá ne toki ma'u e tali ko 'ení: “Kātaki 'o lī mai e fo'i sieké. Kapau ko ha fo'i sieke 'oku lelei pē, te mau toki 'oatu e mīsinī.”” [Jacob M. Braude, *Braude's Treasure of Wit and Humor* (1964), 45.]

“'Oku fakavavevave 'a e kakaí 'i he lolotongá ni ke tñnaki e ngaahi koloa fakamatelie 'o e māmaní. 'Oku tupu ai e fakakaukau 'a e tokolahi te nau lava pē 'o liliu 'a e lao 'o e ututa'ú, 'o nau ma'u mai 'o ta'e ngāue'i pe feinga'i e me'a ko iá. 'I he'enua fie ma'u ke vave 'enua tu'umālié, 'oku nau fa'ufa'u ai ha ngaahi founga fakapa'anga 'oku fakatu'utāmaki ke nau tu'umālie ai 'i he taimi pē ko iá. 'Oku fa'a lahi 'ene mafuli 'a e olá ia 'o fehengahangai mo e palaní, 'o hoko ai 'a e mole lahi 'enua pa'angá 'i he taimi 'e ni'ihī. 'Oku tau lau 'i he tohi Lea Fakatātaá 'oku pehē ai, 'E lahi 'aupito 'a e tāpuaki ki he tangata 'oku angatonú: ka ko ia 'oku fai fakato'oto'o ke ne koloa'ía 'e 'ikai tonuhia ia' [Lea Fakatātā 28:20.]” (i he Conference Report, Apr. 1998, 59; pe *Ensign*, May 1998, 44).

'Eletā James E. Faust

“'Oku mahu'inga ke tau ako ke fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi me'a 'oku tau holi ke tau ma'ú mei he ngaahi me'a ko ia 'oku tau fie ma'ú. Kuo pau ke te mapule'i kita ke te faka'ehi'ehi mei he founga ko ia ko e 'fakatau 'i he taimí ni, toki totongi 'amuange' kae ohi e founga ko e fakahū 'i he taimí ni kae toki fakatau 'amuange. . . .

“Ko ha taumu'a mahu'inga ia 'o e mo'ui fakapotopoto ke 'i ai hato 'api 'oku 'ikai ke te kei tā mo'ua ki ai. . . . He 'ikai toe mole 'a e ngaahi 'api ko ia kuo 'ata'atā pea 'ikai kei 'i ai hano mōkesí. . . .

“. . . 'Oku lahi hono ngaahi 'uhinga 'o e tau'atāinā. 'Oku 'uhinga ia ki he . . . 'ata'atā mei he mo'ua fakatāutahá pea mo e totongi tupu mo e ngaahi totongi tautea 'oku fie ma'u 'i he fakamo'uá 'i māmaní kotoa” (i he Conference Report, Apr. 1986, 24–25; pe *Ensign*, May 1986, 20–21).

'Eletā Joe J. Christensen

Vakai ki he “Mānumanú, Siokitá, mo e Fakatuituiá” 'i he peesi 142–45.

KI HE KAŪ TALAVOÚ MO E KAKAI TANGATÁ

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Palesiteni 'o e Siasí

I he Conference Report, Oct. 1998, 69–72; pe Ensign, Nov. 1998, 52–54

Ki he Kakai Tangata Matu'otu'a Angé

[E ngaahi tokoua, 'oku ou fie lea 'i he taimí ni ki he kakai tangata matu'otu'a angé], mo 'eku 'amanaki 'e 'i ai ha lēsoni ai ki he kau talavoú foki.

'Oku ou fie lea atu 'o kau ki he ngaahi me'a fakatu'asinó.

Te u lau atu ha ngaahi veesi si'i mei he vahe 41 'o e tohi Sēnesí ke hoko ia ko e talateu ki he'eku leá.

Na'e misi 'a Felo, 'a ia ko e tu'i 'o 'Isipité, 'a ia na'e hoha'a lahi ki ai. Na'e 'ikai lava 'e he kau poto 'o hono fonuá ke faka'uhinga'i ia. Na'e 'omi ai 'a Siosefa ki hono 'aó:

“Pea pehē ‘e Felo kia Siosefa, Na’á ku mamata ‘i he’eku misí, pea vakai, na’á ku tu’u ‘i he ve’e vaitafé:

“Pea vakai, na’e ‘alu hake mei he vaitafé ‘a e fanga pulu ‘e fitu na’e sino lahi, mo matamatalelei; pea na’a nau kai ‘i he ngoue mohukú:

“Pea vakai, na’e ‘alu hake ‘a e fanga pulu kehe ‘e fitu, na’a nau kovi mo matamata kehe, mo tutue ‘aupito. . . .

“Pea na’e kai ‘o ‘osi ‘e he fanga pulu tutué ‘a e ‘uluaki fanga pulu ‘e fitú, ‘a ia na’e sinó: . . .

“Pea na’á ku mamata ‘i he’eku misí . . . na’e ‘i ai ‘a e fua koane ‘e fitu ‘i he kau pē taha, na’e lahi mo lelei:

“Pea vakai, na’e ai ‘a e fua koane ‘e fitu na’e mae mo manifi, mo mate ‘i he matangi hahaké, na’e tupu hake ki mui:

“Pea na’e kai ‘o ‘osi ‘a e ngaahi fua lelei, ‘e he ngaahi fua maté. . . .

“Pea talaange ‘e Siosefa kia Felo, . . . Kuo fakahā ‘e he ‘Otuá kia Felo, ‘a ia ‘okú ne teu ke faí.

“Ko e fanga pulu lelei ‘e fitú ko e ta’u ia ‘e fitu; pea ko e fua lelei ‘e fitú, ko e ta’u ‘e fitu, ko e misí ‘oku taha pē. . . .

“. . . Ko ia ‘oku teu ‘e he ‘Otuá ke fai ní, kuó ne fakahā kia Felo.

“Vakai, ‘oku ha’u ‘a e ta’u mahu lahi ‘e fitu ki he fonua kotoa pē ‘o ‘Isipité:

“Pea ‘e hoko mo ia ‘a e ta’u ‘e fitu ‘oku honge. . . .

“. . . Pea ‘e fakahoko to’oto’o ia ‘e he ‘Otuá” (Sēnesi 41:17–20, 22–26, 28–30, 32).

Fakamaau Hotau Ngaahi Falé

[‘E ngaahi tokoua], ‘oku ou loto ke fakamahino’i heni ‘oku ‘ikai ko ha’aku kikite ‘eni pea ‘oku ‘ikai ko ha’aku kikite’i ha ngaahi ta’u honge ‘oku hanga mai mei mu’a. Ka ko ‘eku fokotu’u atú kuo hokosia ‘a e taimi ke fakamaau ai hotau ngaahi falé.

‘Oku fu’u tokolahi ‘aupito hotau kakai ‘oku nau fakamoleki e meimei pa’anga kotoa ‘oku nau ma’u maí. ‘Oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau mo’ui ‘i he pa’anga nō mai.

Kuo tau mamata ‘i he ngaahi uike si’i kuo hilí ki he ngaahi fu’u liliu fakamanavahē ‘i he ngaahi māketi ‘o e māmaní. ‘Oku fu’u pelepelengesi ‘aupito ‘a e tu’unga faka’ekonómiká. Kapau ‘e tō ‘a e tu’unga faka’ekonómiká ‘i Sakata pe Mosikou, te ne uesia ‘e ia ‘a e tu’unga kotoa ‘o e māmaní. ‘E lava ia ke a’u

hifo kiate kitautolu fakafo’ituitui. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi faka’ilonga ki ha ngaahi matangi mālohi ‘oku hanga mai mei mu’a ‘a ia ‘oku totonu ke tau tokanga ki ai.

‘Oku ou faka’amu pē ke ‘oua na’a tau fehanganangai mo ha tō ki lalo ‘a e mahu’inga ‘o e pa’angá mo e koloá. Na’e fanau’i au ‘i he taimi na’e hoko ai ‘o e Tō-Lalo Fakapa’anga ‘i he ngaahi ta’u ‘o e taha-hiva tolungofulu tupú. Na’e ‘osi ‘eku akó mei he ‘uni-vēsítí ‘i he 1932 ‘i he taimi na’e a’u ai ‘a e ta’ema’u ngāué ‘i he feitu’u ko ‘ení ki he peseti ‘e 33.

Na’e hoko ‘eku tamaí ko e palesiteni fakasiteiki ‘i he taimi ko iá ki he siteiki tokolahi taha ‘o e Siasí ‘i he tele’á ni. Na’e hoko ‘eni ia ki mu’a ‘oku te’eki fokotu’u ‘etau polokalama uelofea ‘i he taimi ní. Na’e hoha’a hono lotó koe’uhí ko hono kakaí. Na’á ne taki ai ha polokalama tā fefie na’e fakataumu’a ki hono tauhi ‘o e ngaahi tafu’anga afi mo e ngaahi sitou ‘a e ngaahi ‘apí ke mo’ui ma’u pē ke fakamā-fana’i ai ‘a e kakaí [‘i he fa’ahita’u momokó]. Na’e ‘ikai te nau ma’u ha pa’anga ke fakatau mai ‘aki ha malala. Na’e kau ‘a e kau tangata ma’u me’á ‘i he kau tā fefie ko ‘ení.

Ko e Fakatokanga ki he Mo’ua ‘a e Kau Fakatau Koloá

‘Oku ou toe fakaongo atu, ‘oku ou faka’amu pē ke ‘oua na’a tau fehanganangai mo ha tōlalo ‘a e mahu’inga ‘o e pa’angá mo e koloá. Ka ‘oku ou hoha’a ki hono lahi ‘o e mo’ua ‘o e kau fakatau koloá ‘oku ‘i he fonuá, pea ‘oku kau ai hotau kakaí. Na’e fe’unga ‘i Mā’asi 1997 hono fakakātoa ‘o e mo’uá mo e pa’anga ‘e 1.2 tiliona, ‘a ia ko ha tupu peseti ‘e 7 ia mei he ta’u ki mu’a.

‘I Tisema 1997, na’e ‘i ai ha ‘apí ‘e 55 ki he 60 miliona ‘i he ‘Iunaiteti Siteití na’e ‘i ai hanau ngaahi toenga mo’ua he kaati fakamo’uá (credit cards). ‘Oku faka-avalisi ‘a e ngaahi toenga mo’ua ko iá ki he \$7,000 pea ‘oku fe’unga mo e \$1,000 ki he ta’u ‘a e tupu mo e ngaahi totongi fakangāue ki aí. Na’e tupu hake ‘a e mo’ua ‘i he ngaahi kaati fakamo’uá mei he peseti ‘e 16.3 ‘i he 1993 ki he peseti ‘e 19.3 ‘i he 1996.

‘Oku ‘ilo’i ‘e he kakai kotoa pē, ko e pa’anga ‘e taha kotoa pē ‘oku nō, kuo pau pē ke ‘i ai hano totongi tautea ki he totongi ‘o e tupú. Ko e taimi ko ia ‘oku ‘ikai lava ai ‘o totongi ha pa’angá, kuo pau leva ke hoko mo e ‘ikai toe lava ‘o totongi ‘a e mo’uá (bankrupt). Na’e fe’unga mo e mo’ua ‘e 1,350,118 ‘i he ‘Iunaiteti Siteití na’e ‘ikai toe lava ‘o totongi ‘i he

ta'u kuo 'osí. 'Okú ne fakafofonga'i 'e ia ha tupu peseti 'e 50 mei he 1992. Pea 'i he kuata hono ua 'o e ta'u ní, ko e meimei toko 362,000 na'a nau faile 'oku 'ikai toe lava 'o totongi honau mo'uá, pea ko e leko-toti ia ki hono lahi 'o e faile pehē 'i ha māhina 'e tolu.

'Oku kākaa'i 'a kitautolu 'e ha ngaahi tu'uaki kākā. 'Oku fakamafola mai 'i he televīsoné 'a e fakaafe faka'ai'ai ke nō ha peseti 'e 125 'o e mahu'inga 'o hoto falé. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala 'e taha ki hono lahi 'o e tupú.

Na'e me'a'aki 'e Palesiteni J. Lūpeni Kalake [ko e Sí'i] mei he tu'unga malangá ni 'i he konifelenisi lahi 'o e 1938, "Ko ho'ó 'efihia pē ki ha mo'ua, ko e hoko ia e totongi tupú ko ho takaua 'i he miniti kotoa pē 'i he 'aho mo e pō; pea 'e 'ikai te ke lava 'o ta'ofi ia pe te ke hola mei ai; 'e 'ikai te ke lava 'o tuli ia; 'oku 'ikai mo'ulaloa ia ki ha ngaahi kole pe fie ma'u pe tu'utu'uni pea ka ai ha taimi te ke tō ai ki hono halá pe kolosi 'i mu'a ai pe 'ikai te ke fai ki he'ene ngaahi fie ma'ú, te ne laiki koe" ('i he Conference Report, Apr. 1938, 103).

Mo'ui Fakafe'unga mo e Me'a 'Okú ke Ma'ú

'Oku ou 'ilo'i 'e fie ma'u ke te nō ke fakatau hato 'api. Ka tau fakatau mu'a 'a e 'api ko ia te tau lava 'o totongi pea fakasi'isi'i ai 'a e totongi fakamāhina 'e tautau 'i hotau 'ulú ta'e 'i ai ha manava'ofa pe ha toloi 'i he ta'u 'e tolungofulú.

'Oku 'ikai 'ilo 'e ha taha 'a e taimi 'e hoko mai ai ha fakatu'utāmaki fakatu'upakē. 'Oku ou 'ilo ki he me'a na'e hoko ki ha tangata na'e ola lelei 'aupito 'ene ngāue. Na'a ne nofo fiemālie. Na'a ne langa ha fu'u fale lahi. Kae fakafokifā ha'ane kau 'i ha 'aho 'e taha ki ha fakatu'utāmaki lahi. Na'e 'ikai ha toe fakatokanga, ka na'e mei mole ai 'a 'ene mo'uí. Na'e 'ikai te ne toe lava 'o fai ha me'a. Na'e 'ikai te ne toe lava ke ngāue. Na'a ne fehangahangai ai mo ha ngaahi mo'ua fakafaito'o lahi 'aupito. Na'e 'i ai foki mo ha ngaahi me'a kehe ke totongi. Na'e 'ikai ha me'a te ne lava 'o fai ki he kakai na'a ne mo'ua ki aí. Na'a ne koloa'ia 'i he mōmeniti 'e tahá, ka na'a ne tu'utā-maki pē he mōmeniti hono hokó.

Talu mei he kamata'anga 'o e Siasí mo e toutou folofola mai 'a e 'Eikí 'o kau ki he fakamo'uá. Na'a Ne folofola mai kia Māteni Hālisi 'i ha fakahā 'o pehē: "Totongi 'a e mo'ua kuó ke alea ki ai mo e tangata faipākí. Vete ange koe mei he pōpulá" (T&F 19:35).

Na'e toutou me'a 'a Palesiteni Hiipa J. Kalānite [mei he tu'unga malangá ni] 'o kau ki ai. Na'a ne pehē:

"Kapau 'e 'i ai ha me'a 'e taha te ne 'omi 'a e melinó mo e fiemālie ki he loto 'o e tangatá pea ki he fāmilí, ko e me'a ko iá 'a 'ete mo'ui 'o fakafe'unga ki he me'a 'okú te ma'ú. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e taha 'oku fakamamahi mo fakalotosi'i mo fakalotomamahi, ko e me'a ko iá 'a 'ete ma'u ha ngaahi mo'ua mo ha ngaahi fatongia 'oku 'ikai te te lava 'o totongi" (*Gospel Standards*, comp. G. Homer Durham [1941], 111).

Mo'ui Fakafalala pē Kiate Kita

'Oku tau ma'u 'a e pōpoaki 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kitá 'i he Siasí kotoa. 'E 'ikai lava 'o ola lelei 'a e mo'ui fakafalala pē kiate kitá kapau 'oku 'i ai ha ngaahi mo'ua lalahi 'oku hanga mai ki ha fā-mili. 'Oku 'ikai tau'atāina pe 'ata'atā ha taha mei he pōpulá kapau 'okú ne mo'ua ki ha taha kehe.

'I he'emaui feinga ke tokanga'i e ngaahi ngāue 'a e Siasí, kuo mau feinga ke tā 'a e sīpingá. Kuo mau fokotu'u 'o hoko ko e tu'utu'uni, pea mau tauhi pau ki ai 'o vahe'i 'i he ta'u takitaha ha peseti 'o e pa'anga hū mai 'a e Siasí ko e teuteu ki ha taimi 'e 'i ai ha fie ma'u.

'Oku ou fakamālō 'i he'eku lava 'o fakahā atu 'oku 'ikai mo'ua 'a e Siasí ki ha me'a. Kuo lava 'a e Siasí 'i he'ene ngaahi ngāue kotoa pē, pea 'i he'ene ngaahi feinga kotoa pē, pea 'i hono ngaahi potungāue kotoa pē, 'o ngāue ta'e kau ai ha pa'anga nō mai. Kapau 'e 'ikai te tau lava 'o fai 'etau ngāue, kuo pau ke tau fakasi'isi'i hifo 'etau polokalamá. Te tau fakanonou'i 'a e ngaahi fakamolé ke fe'unga mo e pa'anga 'oku ma'u maí. 'E 'ikai te tau nō ha pa'anga.

Ko e taha 'o e ngaahi 'aho fakafiefia taha 'i he mo'ui 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmitá ko e 'aho ko ia na'e lava ai 'e he Siasí 'o totongi hono mo'ua faka'osí.

Ko e ongo fakafiefia mo'oni 'ete 'ata'atā mei he mo'uá pea 'i ai ha ki'i silini 'e tokonaki ki ha 'aho 'o e fakatu'utāmaki pea lava 'o to'o mai ia 'o faka'aonga'i 'o ka fie ma'u.

'E 'ikai fakamatala'i atu 'eni 'e Palesiteni Fausi. Kae mahalo te u lava 'o fakahā atu ia. Na'e 'i ai hano 'api na'e mōkisi na'e peseti pē 'e 4 hono tupú. Mahalo na'e mei talaange 'e he kakai kiate ia 'okú ne vale he'ene totongi kātoa 'ene mōkisi lolotonga 'oku mā'ulalo pehē hono peseti tupú. Ka 'i he 'uluaki fai-ngamālie pē na'a ne ma'u ke ma'u ai ha ki'i sēnití, na'a ne fakakaukau ai mo hono uai'fi ke na totongi 'osi 'ena mōkisi. Na'e talu mei ai mo 'ene 'atā mei he mo'uá 'o a'u mai ki he 'ahó ni. Ko hono 'uhinga ia

'okú ne fofonga malimali ai mo mapumapu lolotonga 'ene ngāué.

Fakatau'atāina'i 'a Kimoutolu mei he Pōpula 'o e Mo'uá

'Oku ou pou pou'í kimoutolu, si'i ngaahi tokoua, ke mou vakai ki he tu'unga 'oku 'i ai ho'omou ngaahi me'a fakapa'angá. 'Oku ou pou pou kiate kimoutolu ke fakafuofua ho'omou ngaahi fakamolé, ke mou faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá. Totongi 'a e mo'uá 'i he vave tahá pea fakatau'atāina'i 'a kimoutolu mei he pōpulá.

Ko e konga fakatu'asino 'eni 'o e ongoongolelei 'oku tau tui ki aí. 'Ofa ke hanga 'e he 'Eikí 'o tāpuakí'i

kimoutolu, si'oku ngaahi tokoua 'ofeina, ke mou hanga 'o fakamaau homou ngaahi falé. Kapau kuo mou 'osi totongi homou ngaahi mo'uá, pea 'oku 'i ai ha'amou pa'anga 'oku fakahū, neongo pe ko e hā hono lahi, ka tō mai 'a e ngaahi matangi ki homou 'apí, 'e kei 'i ai pē ha me'a ke ne fakamalumu homou uaifí mo e fānaú, pea 'e nofo'ia 'e he melinó 'a homou lotó. Ko e ngata'anga pē ia 'o 'eku lea kau ki aí, ka 'oku ou fie fakatōmamafa ia kiate kimoutolu.

'Oku ou tuku 'eku fakamo'oní kiate kimoutolu ki hono faka-'Otua 'o e ngāué ni, pea pehē ki hoku 'ofa kiate kimoutolu takitaha, 'i he huafa 'o [e Huhu'í, ko e 'Eiki ko] Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

NATULA FAIKEHEKEHE 'O E KAKAI TANGATÁ MO E KAKAI FEFINÉ

*'Oku 'i ai ha ngaahi fatongia
'oku tuha pē ia mo e natula 'o
e kakai tangatá pea ni'ihiki he
natula 'o e kakai fefiné.*

—Eletā Boyd K. Packer

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Palesiteni Harold B. Lee

“Hangē kiate au mei he me'a kuó u a'usiá, 'oku 'i ai ha me'afuaki makehe ia 'oku ma'u 'e he ngaahi fa'e mo'ui faivelengá 'a ia 'oku tau fa'a pehē pē ko e ongo fakafa'e. Mahalo kuo foaki kiate kinautolu 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e 'ulungāanga ko 'ení 'i honau tāpuaki mā'ongō'onga 'o 'enau hoko ko e fa'eé, he 'oku femo'uekina e ngaahi tamaí ia 'i honau ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí mo e ngāue ke ma'u mei ai 'a 'enau mo'uí, 'o 'ikái ke nau fa'a ofi ki he kau 'āngeló 'i he ngaahi me'a 'oku fekau'aki mo e fanga ki'i me'a fafale ko hono 'ohake 'o e fānaú 'i he 'apí” (*Teachings of Harold B. Lee*, 291).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“ 'I he fakapotopoto mo e 'alo'ofa 'a 'etau Tamaí, kuó Ne ngaohi ai e tangatá mo e fefiné ke na fefakafalala'aki ke fakatupulaki ai 'a e ngaahi me'a 'okú na lavá. Tupu mei he kehekehe hona natulá, 'e lava leva ke na ngāue fakataha ke na hoko 'o kakato; pea koe'uhí ko e lahi 'o e ngaahi me'a 'okú na faitatau aí, 'e lava ke na femahino'aki ai. Tuku ke 'oua na'a meheka 'a e tahá 'i he tahá koe'uhí ko e ngaahi me'a 'okú na faikehekehe aí; tuku ke na fakatou 'ilo'i 'a e me'a 'oku 'ikái mahu'ingá mo ia 'oku faka'ofa'ofá 'i he ngaahi faikehekehe ko iá, peá na ngāue 'o fakatatau ki ai” (“Relief Society—Its Promise and Potential,” *Ensign*, March 1976, 5).

“Na'a tau tatau kotoa pē 'i he'etau hoko ko 'Ene fānau fakalaumālié. 'Oku tau 'inasi tatau pē 'i he 'ofa haohaoa 'a e 'Otuá kiate kitautolu takitahá. . . .

“Ka neongo e ngaahi lea fakafiemālie mā'ongō'onga ko iá, 'oku kehekehe pē hotau ngaahi fatongia mo e ngaahi ngāue ke tau faí. Ko ha ngaahi faikehekehe 'eni 'oku ta'engata—'a ia 'oku foaki ai ki he kakai fefiné ha ngaahi fatongia mamafa lahi 'o e tu'unga fakafa'e mo fakatokouá, pea foaki ki he kakai tangatá 'a e ngaahi fatongia mamafa 'o e tamaí mo e lakanga fakataula'eikí” (“The Role of Righteous Women,” *Ensign*, Nov. 1979, 102).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Na'e 'ikái fakatupu tatau kimoutolu [hou'eiki fefiné] mo e hou'eiki tangatá. 'Oku kehe 'aupito pē homou ngaahi 'ulungāangá, ngaahi ongó mo e anga fakatatalá mei he tangatá. He 'oku 'i ai 'a e faivelengá, manava'ofá, angaleléi mo e 'ofa faka-Kalaisí. 'Oku nau 'oatu kiate koe 'a e 'ulungāanga 'o ha fefine. 'Oku nau toe hanga foki 'o 'ai ke potupotutatau 'a e natula fefeka ange mo fe'au'auhi 'o e tangatá.

“ 'Oku fe'au'auhi pea angafita'a 'i he taimi 'e ni'ihiki 'a e pisinisi 'i māmani. 'Oku 'ikái ha'amau veiveiua 'oku ma'u 'e he kakai fefiné 'a e 'atamai mo e potu ke fe'au'auhi mo e kakai tangatá—pea 'oku nau toe laka ange kinautolu 'i he taimi 'e ni'ihiki. Ka 'i he taimi te nau fe'au'auhi ai mo e kakai tangatá, kuo pau ke nau anga-fita'a mo loto fe'au'auhi. 'I he'ene peheé leva, 'oku mole meiate kinautolu honau ngaahi 'ulungāanga faka-'Otuá pea kamata ke hā mai meiate kinautolu 'a e 'ulungāanga tatau mo e kakai tangatá” (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 547–48).

Palesiteni Howard W. Hunter

“ 'Oku ou tui te mou talamai ko e fakakaukau ia 'a e tangatá ke hiki fu'u atu pē ki he fefiné 'a e kavenga 'o hono pukepuke 'a e ma'uma'uluta pea mo e faka'ofa'ofa 'o ha nofo-mali, kae hangē ko e natula faka-'Otuá pē ia 'o e fefiné. 'Oku mā'olunga ange 'a e tu'unga fakalaumālie 'okú ne ma'u 'i hona vaá 'i he'ena nofo-mali, pehē ki he faingamālie ko ia ke ne hoko ai ko e tokotaha ke ne fai 'a e fakalotolahi, fakatupulaki, akonaki, mo tā e fa'ifa'itaki'anga ki he mo'ui mā'oni'oni 'i he fāmili. Ko e taimi 'e mahino ai ki he hou'eiki fefiné ko 'enau 'i he tu'unga mā'olunga angé 'oku mahu'inga ange ia 'i he'enu 'i he tu'unga tatau mo e hou'eiki tangatá, te nau ma'u leva 'a e fiefia mo'oni 'i he'enu mo'u'aki e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia kuo fokotu'utu'u 'e he 'Eikí 'i He'ene palani fakalangí” (*Teachings of Howard W. Hunter*, 139).

“ 'E ngali kehe ia ke fie fai 'e he kakai fefiné ha ngaahi ngāue pea 'alu ki ha ngaahi feitu'u 'i he anga

'o e nofó 'oku nau tatau pē mo e kakai tangatá, 'o nau fie teunga tatau pē mo e kakai tangatá mo fai e ngāue 'a e kakai tangatá. 'Oku 'ikai te u faka'ikai'i 'e au 'a e lava ke fakahoko 'eni 'e he kakai fefiné, ka 'i he'eku lau e folofolá, 'oku faingata'a ke u fakatatau 'eni mo e me'a kuo folofolá'aki 'e he 'Eikí 'o kau ki he kakai fefiné—'a e me'a kuó Ne folofolá'aki kau ki he fāmilí, 'a e me'a kuó Ne folofolá'aki 'o kau ki he fānaú. Hangē kiate au 'oku 'i ai e faikehekehe fekau-'aki mo e tangatá pea mo e fefiné 'oku 'osi mahino kakato pē kiate kitautolu, neongo 'e 'i ai pē e ngaahi me'a lahi te na kei faitatau ai. 'Oku ou faka'amou pē he 'ikai hoko 'a e kuonga 'e 'ohifo ai 'a e hou'eiki fefiné ki he tu'unga 'o e hou'eiki tangatá, neongo 'oku 'omi e ngaahi fie ma'u ia ko 'ení 'i he ngaahi fakatahá'anga 'oku fakahoko . . . 'i he funga 'o e māmani" (*Teachings of Howard W. Hunter*, 150).

Palesiteni James E. Faust

"Ki mu'a pea fanau'i mai kitautolú, na'a tau fai ha ngaahi tukupā pau, ko e tangata mo e fefine . . . pea na'a tau loto ke tau omi ki māmani mo ha ngaahi me'afuaki ma'ongo'onga, mahu'inga, kae kehekehe. Na'e ui 'a kitautolu, kakai tangatá mo e fefiné, ke tau fakahoko ha ngaahi ngāue ma'ongo'onga kehekehe 'i ha ngaahi founa kehekehe.

". . . 'Oku 'ikai ko e talí ke te hangē ha tangatá. Ka ko e talí 'e ma'u ia 'i ho tūkungá pea mo ho'o tauhi ki ho tu'unga mālohi fakalangí, 'aki ho'o fakahoko ha ngaahi tukupā ta'engata. . . .

" 'Te mou muimui kotoa 'i ha taimi ki ho'omou ngaahi fakakaukau fakaefefiné, 'a ē ne lau 'e he Palōfita ko Siosefá 'oku fakatatau pē ia mo homou natulá. Na'á ne pehē, 'Kapau te mou taau mo homou ngaahi faingamālié, he 'ikai lava 'o ta'ofi 'a e kau 'āngeló mei ha'amou fengāue'aki.' [*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 226.] 'Oku totonu ke mou talangofua mo'oni ki he ngaahi ongo mo e ngaahi ue'i ko 'eni ke fai leleí. Fokotu'u ma'u ho'o mo'uí pea fanongo ki he fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Muimui ki he ngaahi ongo faka'eieiki mo mahino ne mu'aki fakatōkakano 'i ho'omou mo'uí 'e he 'Otuá 'i he maama ki mu'á. Te mou talangofua heni ki he Laumālie Mā'oni'oni 'o e 'Otuá pea 'e fakamā'oni'oni'i 'a kimoutolu 'e he mo'oni. 'I ho'omou fai iá, 'e 'ofeina mo fakalāngilangi'i 'a kimoutolu 'o a'u ki he ta'engatá. Ko e lahi taha 'o ho'omou ngāue ke fakakoloa'i 'a e fa'ahinga 'o e tangatá 'aki ho'omou

tokangá mo ho'omou 'ofa lahi" ("How Near the Angels," *Ensign*, May 1998, 95–97).

Palesiteni Boyd K. Packer

" 'Oku foaki 'e he nima 'ofa 'o e fefiné ha fakamo'ui mo ha fakalotolahi 'a ia 'oku 'ikai lava 'e he nima 'o e tangatá ke fakahoko, neongo 'ene fie tokoní" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 94; pe *Ensign*, May 1998, 72).

" 'Oku totonu ke faka'apa'apa'i 'a e hou'eiki fefiné 'i he 'apí mo e Siasí tu'unga pē 'i honau natulá. Tokanga telia na'a mou ohi mai 'i he ta'e'ilo 'a e ngaahi mālohi mo e ngaahi 'ekitiviti ko ia 'okú ne ta'ofi 'a e ngaahi faikehekehe fakaetangata mo fakaefefine kuo fokotu'u 'e natulá. 'E lava 'e ha tangata, pe ko ha tamai, 'o fai ha ngaahi me'a lahi 'i he ngaahi ngāue ko ia 'oku tau fa'a ui ko e ngāue pē 'a e kakai fefiné. Pea 'i he tafa'aki 'e tahá, 'e lava 'e he uai'í mo e fa'éé 'o fai ha ngaahi me'a lahi 'i ha taimi 'e ní'hi, 'i he ngaahi fatongia 'oku tau fa'a lau ko e fatongia ia 'o e tangatá, 'o 'ikai maumau'i ai honau ngaahi tefito'i fatongiá. 'I he'ene peheé, 'oku totonu ke 'ilo'i 'e he kau takimu'á, kae tautautefito ki he ngaahi mātu'á, 'oku 'i ai ha natula fakaetangata mo fakaefefine mahino 'oku 'aonga ki he ngaahi fakava'e 'o e 'apí mo e fāmilí. Ka ai ha me'a 'okú ne uesia, holoki, pe te ne feinga ke to'o atu 'a e faikehekehé ni, te ne holoki 'a e fāmilí mo fakasi'isi'i ai 'a e faingamālie ki he fiefia 'a e tokotaha kotoa pē" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 96; pe *Ensign*, May 1998, 73).

'Eletā Thomas S. Monson

"Ko e me'a 'oku 'ikai manatu'i 'e kinautolu 'oku nau ma'u e ngaahi fakakaukau fakaeonopōní, pea na'a mo kinautolu 'oku nau fekumi ki he tau'atāina 'a e kakai fefiné, 'oku 'ikai ngata pē he hoko 'a e kakai fefiné ko ha ní'hi fakatāutahá, ka 'oku nau kau foki ki he tu'unga fakaefefiné, pea 'i he kehekehe 'a e tu'unga tangatá mo e tu'unga fefiné, 'oku kehekehe pē mo 'ena ngāue mo hona 'ulungāangá. Neongo 'oku ma'u 'e he tangatá mo e fefiné 'a e ngaahi totonu tatau, ka 'oku 'ikai ke tatau ai 'ena ngaahi ngāue mo hona ngaahi fatongiá. Hangē ko e lea 'a Paulá: ' . . . 'oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí.' (1 Kolinitō 11:11.)"

("The Women's Movement: Liberation or Deception?" *Ensign*, January 1971, 20).

'Oku 'i ai ha natula mahino fakaetangata mo fakaefefine 'oku 'aonga ki he ngaahi fakava'e 'o e 'apí mo e fāmilí.

'Eletā Boyd K. Packer

“Na'e 'ikai mei lava ke fanafanau 'a 'Ātama mo 'Ivi pea fakafonu 'a e māmaní ka ne ta'e 'oua 'a e kehekehe 'o hona natulá [vakai, Sēnesi 1:28, note 28c]. Ko e tefito'i kī ia ki he palani 'o e fiefiá ko 'ena faikehekehe.

“'Oku 'i ai ha ngaahi ngāue 'oku tuha pē ia mo e natula 'o e kakai tangatá, pea ngaahi ngāue 'e ni'ihi mo e natula 'o e kakai fefiné” (i he Conference Report, Oct. 1993, 28; pe *Ensign*, Nov. 1993, 21).

'Eletā James E. Faust

Vakai ki he ngaahi lea 'i he peesi 94.

'Eletā Dallin H. Oaks

“'Oku tau mo'ui 'i ha taimi 'oku lahi ai 'a e ngaahi feinga fakapolitikale, fakalao mo fakasōsiale ke fai ha ngaahi liliu 'a ia 'e fetō'oaki ai 'a e tu'unga tangatá mo e tu'unga fefiné pea fakataha'i ai e ngaahi faikehekehe 'o e kakai tangata mo fefiné ke nau tatau pē. 'Oku hanga 'e he 'ilo ta'engata 'oku tau ma'ú 'o 'ai ke 'oua na'a tau poupu'u 'a e ngaahi liliu ko ia te ne fetongi e ngaahi fatongia mo e ngaahi faingamālie mavahevahe 'o e tangatá mo e fefiné 'a ia 'oku fu'u mahu'inga ki hono fakahoko 'o e palani lahi 'o e fiefiá. 'Oku 'ikai ke tau fakafepaki'i e ngaahi liliu kotoa ko ia kau ki he tō'onga 'oku fai ki he kakai tangatá mo e kakai fefiné, he 'oku 'i ai e ngaahi liliu ia 'i he ngaahi lao pe ngaahi anga fakafonua 'e ni'ihi 'oku nau fakatonutonu 'e kinautolu 'a e ngaahi me'a motu'a na'e hala 'a ia na'e 'ikai 'aupito fakava'e kinautolu 'i he ngaahi tefito'i mo'oni ta'engatá” (i he Conference Report, Oct. 1993, 99; pe *Ensign*, Nov. 1993, 73–74).

'Eletā Richard G. Scott

“Na'e fakakoloa'i 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a hono ngaahi fohá mo hono ngaahi 'ofefiné 'aki ha ngaahi 'ulungāanga ta'e hano tatau 'oku fakataumu'a ke nau fai ai honau ngaahi fatongia fakafaituitui ki hono fakahoko 'Ene palaní. Ke muimui 'i He'ene palaní 'oku fie ma'u ke ke fakahoko e ngaahi me'a 'oku Ne 'amanaki mai ki ai meiate koé, ko e foha pe 'ofefine, husepāniti pe uaifi. 'Oku kehekehe 'a e ngaahi fatongia ko iá, ka 'oku nau feongoongoi 'aupito. 'I he palani 'a e 'Eikí, kuo pau pē ke 'i ai ha toko ua—ko ha tangata mo ha fefine—ke na fakakakato. 'Io, ko ha husepāniti mo ha uaifi 'oku 'ikai ko ha kongā

kinaua 'e ua 'okú na faitatau, ka ko hano fakataha'i ia 'o ha ngaahi 'ulungāanga mo e ngaahi anga mei he 'Otuá 'i ha founga fakaofo, 'a ia 'oku nau fenā-pasi lelei.

“'Oku hanga 'e he malí 'o fakafaingamālie'i hono fakataha'i 'o e ngaahi 'ulungāanga kehekehe ko 'ení ke nau taha—'i he uouangataha—ke tāpuaki'i 'a e husepāniti mo e uaifi, mo 'ena fānaú mo e makapuná. 'Oku fie ma'u ha husepāniti mo ha uaifi kae lava 'o ma'u 'a e fiefia taupotu tahá mo fakahoko 'a e me'a mā'olunga tahá. 'Oku fengāue-aki lelei 'ena ngaahi feingá 'o na fepoupouaki. 'Okú na takitaha ma'u ha ngaahi ulungāanga 'oku hoa lelei taha mo e fatongia kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke ma'u ai 'a e fiefiá 'e ha tangata pe fefine. Kapau 'e ngāue'aki ia 'o fakatatau ki he finangalo 'o e 'Eikí, 'e hanga leva 'e he ngaahi 'ulungāanga ko iá 'o tokoni'i ha ongo me'a mali ke na fakakaukau, ngāue, pea fiefia fakataha—'o na fehanganagai fakataha mo e ngaahi palopalemá peá na ikuna'i fakataha ia, ke na tupulaki 'i he 'ofa mo e femahino'aki, pea tu'unga 'i he ngaahi ouau fakatemipalé 'e fakama'u ai kinaua ke na taha 'o ta'engata. Ko e palaní ia.

“Te ke lava 'o 'ilo'i e founga ke ke hoko ai ko ha mātu'a lelei angé 'o ka ke ka ako ki he mo'ui 'a 'Ātama mo 'Ivi. Ko 'Ātama foki 'a Maikeli, 'a ē na'e tokoni ki hono fakatupu 'o e māmaní—ko ha tangata nāunau'ia mo fakaofo. Na'e tatau mo'oni 'a 'Ivi mo ia—ko hano hoa kakato mo tokoni lahi. Hili 'ena kai e fua 'o e 'akaú, na'e folofola mai leva 'a e 'Eikí kiate kinaua. Na'e hā mei he'ena ngaahi talí ha ngaahi 'ulungāanga kehekehe 'e ni'ihi 'o ha tangata mo ha fefine. Na'á Ne folofola kia 'Ātama, 'Kuó ke kai 'i he 'akau 'a ia na'á ku fekau kiate koe ke 'oua na'á ke kai aí?' [Mōsese 4:17.] Ko e tali 'a 'Ātamá ko e tali angamaheni pē ia 'a ha tangata 'okú ne lotu ma'u pē ke lau ia ko ha taha 'okú ne fai 'a e me'a 'oku totonú. Na'e pehē ange 'e 'Ātama, 'Ko e fefine 'a ia na'á ke foaki kiate au 'o fekau ke u nofo mo iá, na'á ne 'omi kiate au 'a e fua mei he 'akaú peá u kai.' [Mōsese 4:18.] Pea folofola 'a e 'Eikí kia 'Ivi, 'Ko e hā 'a e me'a ko 'eni kuó ke faí?' [Mōsese 4:19.] 'Oku hā mei he tali 'a 'Ivi 'a e 'ulungāanga 'o e kakai fefiné. Na'e mahinongofua mo hangatonu 'ene talí. 'Na'e kākaa'i au 'e he ngatá, peá u kai.' [Mōsese 4:19.]” (i he Conference Report, Oct. 1996, 101; pe *Ensign* Nov. 1996, 73–74).

'Eletā Neal A. Maxwell

“ ‘E ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ‘oku si’i ‘aupito ‘etau ‘ilo ki he ngaahi ‘uhinga ‘oku vahevahe ai e ngaahi fatongia ‘o e fefiné mo e tangatá pea pehē ki he tu’unga fakafa’ée mo e lakanga fakataula’eiki. Na’e ‘osi fokotu’utu’u pē e ngaahi me’a ia ko ‘ení ‘e he ‘Otuá ‘i ha taimi mo ha feitu’u ‘e taha. . . .

“ ‘Oku tau ‘ilo’i ‘e kitautolu kakai tangatá ko ha ngaahi uaifi, fa’ē, tuofāfine, ‘ofefine, kaungāngāue mo e ngaahi kaume’a lelei e kakai fefine ‘a e ‘Otuá. Hangē ‘oku mou fakalatalata’i kimautolu mo ngaohi kimautolu ke mau angavaivaí, ‘io, pea mou akonekina kimautolu mo ue’i homau lotó. ‘Oku mau hohoi atu mo ‘ofa ‘iate kimoutolu he ‘oku ‘ikai lau fatongia e anga mā’oni’oni ia, pe lau tangata pe fefine ‘a e lelei. ‘I he ngāue ‘o e Pule’angá, kuo pau ke ngāue fakataha ‘a e tangatá mo e fefiné, ‘oku ‘ikai te na femeheka’aki, telia na’a hanga ‘e he’etau fetongi mo fulihi e fatongiá ‘o faka’auha fakatou’osi ‘a e anga fakaeffine mo fakatangatá” (‘i he Conference Report, Apr. 1978, 13; pe *Ensign*, May 1978, 10).

'Eletā Merrill J. Bateman

“ ‘I he mahino ki ha tangata ‘a e tu’unga nāunau’ia ‘o e fefiné, ‘oku kehe leva ‘ene tō’onga kiate iá. ‘I he mahino ki ha fefine ‘oku ‘i he tangatá ‘a e ngaahi anga faka-‘Otuá, ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he’ene faka-‘apa’apa’i ia ‘i he tu’unga ‘oku ‘i a’i ka koe’uhí foki mo e tu’unga te ne a’usiá. Ka mahino ki he tokotaha takitaha honau natula faka-‘Otuá, te nau fefaka’apa-‘apa’aki leva. ‘Oku fakatupu ‘e he ‘ilo ta’engatá ha holi ‘i he loto ‘o e kakai tangatá mo e kakai fefiné ke nau feako’aki mo fevahevahe’aki.

“ ‘Oku ngaohi ‘a e tangatá mo e fefiné ke na fe-fakakakato’aki. ‘Oku toki kakato ‘a e tokotahá he kau mai ‘a e tokotahá. Na’e fakahā ‘e Paula ki he kakai Kolinitoó: ‘Ka ko ‘eni, ‘oku ‘ikai ai ‘a e tangatá kae ‘i he fefiné, pea ‘oku ‘ikai ai ‘a e fefiné kae ‘i he tangatá, ‘i he ‘Eiki’ (1 Kolinitō 11:11). ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he’ena fefakakakato’aki fakae-sinó, kae fakaeloto mo fakalaumālie foki. Na’e akonaki ‘a e ‘apostolo ko Paulá ‘o pehē ‘ ‘oku fakatapu’i ‘a e [husepāniti] ta’etuí ‘e hono [uaifi], pea fakatapu’i ‘a e [uaifi] ta’etuí ‘e hono [husepāniti]’ pea ‘iate kinaua ‘oku fakamā’oni’oni’i ai ‘a e fānaú (1 Kolinitō 7:14). ‘Oku kehekehe pē ‘a e ngaahi mālohinga mo e ngaahi vaivai’anga ‘o e kakai tangatá mo e kakai fefiné, pea ko e nofo-malí leva ko ha vā fetu’utaki ia ‘oku ngāue fakataha ai ‘a e toko ua ‘o toe lahi ange ai ‘a e tupulaki fakalaumālie

koe’uhí ko hona ngaahi faikehekehe” (“The Eternal Family,” 113).

KI HE MO’UÍ NI MO E TA’ENGATÁ

'Eletā Boyd K. Packer

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1993, 27–32; pe Ensign, Nov. 1993, 21–24

Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá

Si’i ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ‘oku hanga ‘e he folofolá mo e ngaahi akonaki ‘a e kau ‘Apostoló mo e kau palōfitá, ‘o fakamatala’i mai kiate kitautolu ‘a ‘etau mo’ui ‘i he maama fakalaumālie ‘o hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine, mo e fānau fakalaumālie ‘o e ‘Otuá. ¹ Na’e talu pē mei mu’a mo e ‘i ai ‘a e tu’unga tangata mo fefiné, pea na’e ‘ikai toki kamata pē ia ‘i he fā’ele’i mai ki he mo’ui fakamatelié.²

‘I he fakataha alēlea lahi ‘i he langí,³ na’e fakahā ai e palani ‘a e ‘Otuá:⁴ ‘a ia ko e palani ‘o e fakamo’uí,⁵ palani ‘o e huhu’í,⁶ ‘a ia ko e palani lahi ‘o e fiefiá.⁷ ‘I he kau ki he palaní hano sivi’i ‘o e tangatá pea kuo pau ke fili ‘a e tangata kotoa pē ki he lelei pe ko e koví.⁸ Na’e kau ‘i He’ene palaní ha Huhu’i, mo ha fakalelei mo e Toetu’u, pea kapau te tau talangofua, te tau foki hake ki he ‘afio’anga ‘o e ‘Otuá.

Na’e angatu’u ‘a e filí ‘o ne fokotu’u ha’ane palani pē ‘a’ana.⁹ Na’e ta’ofi mei he ní’ihi na’e muimui kiate iá ‘a e totonu ke ma’u ha sino fakamatelié.¹⁰ ‘Oku hanga ‘e he’etau ‘i hení ‘o fakapapau’i mai na’a tau tali e palani ‘a ‘etau Tamaí.¹¹

Ko e taumu’a pē ‘e taha ‘a Lusifaá ke fakafepaki’i ‘a e palani lahi ‘o e fiefiá, mo faka’ulí’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku haohaoa, faka’ofó’ofa mo lelei taha ‘i he mo’uí: hangē ko e fakakaume’á, ‘ofá, malí mo e hoko ko e mātú’á.¹² ‘Oku muimui ‘iate ia ‘a e loto-mamahí mo e loto halaiá. ¹³ Ko e fakatomalá pē ‘a e me’a te ne toki lava ‘o fakamo’ui ‘a e ngaahi me’a kuó ne maumu’i.

'Oku Fie Ma'u 'a e Nofo-malí mo e Fāmilí 'i he Palani 'a e 'Otuá

‘Oku fie ma’u ‘i he palani ‘o e fiefiá ke fakataha ‘i he mā’oni’oni ‘a e tangatá mo e fefiné, mo e husepāniti mo e uaifi. ¹⁴ ‘Oku ako’i mai ‘e he ngaahi tokāteliné

'a e founa ke tau tali 'aki 'a e ngaahi holi fakangatula faingata'a ko ia 'oku nau fa'a pule'i 'a 'etau tō'ongá.

Na'e fakatupu mo'o 'Ātama ha sino 'i he tatau 'o e 'Otuá,¹⁵ pea toki 'omi ia ki he Ngoué.¹⁶ 'I he kamata'angá, na'e nofo toko taha pē 'a 'Ātama. Na'á ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí,¹⁷ ka na'e 'ikai te ne lava 'o fakahoko 'a e taumu'a na'e fakatupu ai iá koe'uhí ko 'ene toko tahá.¹⁸

Pea 'e 'ikai lava ia 'e ha toe tangata kehe. Na'e 'ikai ke mei lava 'a 'Ātama 'o fakalalakala 'iate ia pē pe fakataha mo ha kakai tangata kehe. Pea 'e 'ikai lava ke fakalalakala 'a 'Ivi 'iate ia pē mo ha fefine kehe. Na'e pehē ia 'i he kuonga ko iá. 'Oku pehē pē 'a e 'ahó ni.

Na'e fakatupu 'a 'Ivi ke hoko ko hano tokoni. Na'e tu'utu'uni ke fai 'a e malí,¹⁹ pea na'e fekau kia 'Ātama ke ne pikitai ki hono uai'fi (kae 'ikai ki ha fa'ahinga fefine pē) pea " 'ikai ki ha toe taha kehe." ²⁰

'E lava ke tau pehē na'e 'oange kia 'Ivi ha fili ke ne fai.²¹ 'Oku totonu ke fakahīkīhiki'i ia 'i he fili na'á ne faí. Na'e toki "hinga [pē] 'a 'Ātama koe'uhí ke 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá." ²²

Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā 'Oasoni F. Uitenī 'a e Hingá 'o pehē 'oku "ua hono taumu'á—'oku hifo ki lalo, 'o laka ai ki mu'a. Na'e 'omi ai 'a e tangatá ki he māmaní pea fokotu'u 'a hono va'é 'i he hala ki he fakalalakalá." ²³

Na'e tāpuaki'i 'e he 'Otuá 'a 'Ātama mo 'Ivi mo " pehē kiate kinaua: Mo fanafanau, mo fakatokolahi."²⁴ Ko ia na'e fokotu'u ai 'a e fāmili.

'Oku Mahu'inga Tatau pē ki he 'Otuá 'a e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné

'Oku 'ikai ha fakamatala 'e taha 'i he ngaahi fakahaá 'oku fakahā mai ai 'oku lelei lahi hake 'i he 'ao 'o e 'Otuá 'a e tangatá pe fefiné, pe 'okú Ne fakamahu'inga'i lahi ange 'a e ngaahi fohá 'i he ngaahi 'ofefiné.

'Oku 'inasi fakatou'osi 'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné 'i he ngaahi 'ulungāanga lelei kotoa pē 'oku tohi 'i he folofolá—hangē ko e 'ofá, fiefiá, melinó, tuí, anga faka-'Otuá, mo e 'ofa faka-Kalaisí,²⁵ pea 'oku toki foaki fakataha ki he tangatá mo e fefiné 'a e ngaahi ouau mā'olunga taha 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he mo'ui fakamatelié.²⁶

Hili e Hingá, na'e lahiange 'a e pule mo e mālohi ia 'o e ngaahi lao fakangatulá ki hono fā'ele'i mai 'o e tangatá ki he mo'ui fakamatelié. Na'e ui ia 'e Palesiteni J. Lūpeni Kalake ko e Sí'i, ko e "fanga k'i'i pau'u" 'a natulá,²⁷ 'o fakatupu ai ha fōtunga kehekehe 'a e sinó, ta'e kakato e ngaahi kupú, pe 'i ai

hono ngaahi mele. Ka neongo 'ene ta'efe'unga mo e fakakaukau 'a e tangatá, ka 'oku hoa pē ia mo e ngaahi taumu'a 'a e 'Eikí ki hono sivi'i 'o e fa'ahinga 'o e tangatá.

Ko 'ete muimui ko ia ki he ue'i totonú, fakahoko 'a e ngaahi ongo mā'oni'oní pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi fetu'utaki fakaetangata kotoa pē 'oku fakatupu hakeaki'i, 'oku tu'utu'uni pē ia pea tali lelei kinautolu 'e he ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei 'a Sisū Kalaisí pea 'oku malu'i kinautolu 'aki 'a e ngaahi fekau na'e fakahā ki Hono siasí.

Ko e Ngaahi Ngāue 'a e Kakai Tangatá mo e Kakai Fefiné

Kapau na'e 'ikai kehekehe fakaesino 'a 'Ātama mo 'Ivi, pehē na'e 'ikai ke na lava 'o fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmaní.²⁸ 'Oku hoko hona ngaahi fai-kehekehé ko e kī mo'oni ia ki he palani 'o e fiefiá.

'Oku 'i ai ha ngaahi fatongia 'e ni'ihi 'oku tuha pē ia mo e natula 'o e tangatá, pea fe'unga ha ngaahi fatongia 'e ni'ihi mo e natula 'o e fefiné. 'Oku fakatou fakamahino'i mai 'e he folofolá mo e ngaahi founa 'a natulá, 'oku hoko 'a e tangatá ko e tokotaha malu'i mo e tauhi.²⁹

'Oku fie ma'u ke fakahoko 'i tu'a mei he 'apí 'a e ngaahi fatongia ko ia 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a ia 'oku fekau'aki mo hono pule'i 'o e Siasí. Kuo tu'utu'uni fakalangí mai ke foaki ia ki he kakai tangatá. Na'e fai pehē pē talu mei he kamata'angá, he kuo folofola mai 'a e 'Eikí "ko e lakanga 'o e lakanga fakataulaeiki ko 'ení ke tukufakaholo mai ia mei he tamaí ki he fohá. . . . Na'e fokotu'u 'a e lakangá ni 'i he ngaahi 'aho 'o 'Ātamá." ³⁰

'Oku 'ikai lahi ange 'a e faingamālie 'o ha tangata ma'u lakanga fakataula'eiki ki he hakeaki'i 'i he fefiné. 'Oku hoko foki 'a e fefiné 'i hono anga fakangatulá, ko ha kaungā-fakatupu mo e 'Otuá, pea ko ia 'a e 'uluaki tokotaha ke ne tokanga'i mo lehilehi'i e fānaú. 'Oku fakangatula pē hono ma'u 'e he fefiné 'a e ngaahi 'ulungāanga mo e ngaahi tō'onga ko ia 'oku makatu'unga ai 'a e haohaoá mo e hākeaki'i pea 'oku fakatupulekina ia 'i he nofo malí mo e fatongia fakafa'eé.

'Oku foaki 'a e lakanga fakataula'eikí ki he kakai tangata pē 'oku mo'ui tāú kae lava ke nau tauhi pau ki he palani 'o e fiefiá 'a 'etau Tamaí. 'Oku lelei taha hono fakahokó he founa ko ia 'o e fengāue'aki fakataha 'a e ngaahi lao 'o natulá mo e folofola 'a e 'Otuá kuo fakahā mai.

'Oku 'i ai ha fatongia mamafa 'o e lakanga fakataula-eikí. " 'Oku 'ikai lava, pe 'oku 'ikai totonu ke ngāue-aki ha mālohi pe ivi 'i he mafai 'o e lakanga fakataula-eikí, kae ngata pē 'i he feifeinga'i, 'i he fa'a kātaki fuo- loa, 'i he angavaivai mo e angamalū, pea mo e 'ofa ta'emālualoi: 'i he anga'ofa, mo e 'ilo haohaoa."³¹

Ka 'i ai ha tangata 'okú ne "fakakouna pe pule'i pe fakamālohi'i . . . 'i ha kahi'i momo'i founa ta'emā- 'oni'oni,"³² 'okú ne maumau'i 'e ia " 'a e faka- papau mo e fuakava 'oku kau ki he lakanga faka- taula'eikí."³³ Hili iá "'oku mahu'i atu leva 'a e ngaahi langí; 'oku mamahi mo e Laumālie 'o e 'Eikí."³⁴ 'E mole meiate ia 'a hono ngaahi tāpuaki kapau he 'ikai ke ne fakatomala.

Neongo kuo 'omi 'i ha ngaahi fakamatala fakasilesi- tiale nāunau'ia 'a e ngafa kehekehe 'o e tangatá mo e fefiné, ka 'oku fakahā'i lelei taha pē ia 'i he founa ngāue fakapotopoto, angamaheni mo fai- ngofua 'o e mo'ui fakafāmilí he 'aho takitaha.

Ne u toki fanongo ki muí ni 'i ha lea na'e fai 'e ha tangata 'i ha houalotu sākalamēniti peá ne lāunga ai 'o pehē 'oku 'ikai mahino kiate ia 'a hono 'uhinga 'oku talanoa ma'u ai pē hono makapuná ke nau ō ki he 'api 'o 'enau kui fefiné kae hala 'atā ke nau fie 'alu ki he 'api 'o e kui tangatá. Ko 'eku tali 'eni ki he'ene fe- hu'i: 'Oku 'ikai foki ke ta'o pai 'a e kui tangatá ia!

'Oku Ta'engata 'a e Ngaahi Fono Fakanatulá mo e Fono Fakalaumālie

Na'e fokotu'u ha ngaahi fono fakanatula mo e ngaahi fono fakalaumālie 'okú ne pule'i 'a e mo'uí, ki mu'a 'oku te'eki 'ai 'a e tu'unga 'o e māmani.³⁵ 'Oku ta'engata ia, 'o hangē pē ko e ngaahi ola 'o e talangofua pe talangata'a ki aí. 'Oku 'ikai maka- tu'unga ia 'i ha ngaahi fakakaukau fakasōsiale pe fakapolitikale. He 'ikai lava 'o liliu ia. He 'ikai lava 'e ha fa'ahinga mālohi, pe fakahāhā loto pe ha fa'a- hinga lao 'o liliu ia.

Ne u tokanga'i e ngaahi seminele 'a e kau 'Initia-Kulá 'i he ngaahi ta'u kuo hilí. 'I ha'aku 'a'ahi atu ki ha 'apiako 'i 'Alapakēkī, na'e talanoa mai 'e he puleakó ha me'a na'e hoko 'i ha lokiako 'o e kalasi 'uluakí.

Na'e hū mai ha ki'i pusi ki he lokí lolotonga 'oku fai 'enau lēsoní pea na'á ne tohoaki'i 'e ia e tokanga 'a e fānaú. Na'e 'omi e ki'i pusí ki mu'a 'i he lokí ke lava 'a e tokotaha kotoa pē 'o sio ki ai.

Na'e fehu'i ange 'e ha ki'i tamasi'i, "Ko e ki'i pusi ta- ngata 'ena pe ki'i pusi fefine?"

Na'e 'ikai mateuteu e faiakó ki he fehu'i ko 'ení, peá ne pehē ange, " 'Oku 'ikai mahu'inga ia pe ko e pusi hā; ko e ki'i pusi pē."

Ka na'e vili ta'e'unua pē e fānaú pea pehē ange 'e ha ki'i tamasi'i 'e taha, " 'Oku ou 'ilo e founa te tau lava ai 'o tala pe ko ha ki'i pusi tangata pe fefiné."

Na'e 'ikai toe 'ilo 'e he faiakó ha'ane lea ke fai peá ne pehē ange, "Sai, talamai pe te tau lava fēfē 'o tala pe ko ha ki'i pusi tangata pe fefine."

Na'e tali ange 'e he ki'i tamasi'i, " 'E lava pē ke tau hikinima'i!"

'Oku 'i ai ha ngaahi me'a he 'ikai lava ia 'o liliu. He 'ikai lava ke liliu 'a e tokāteliné.

Na'e pehē 'e Palesiteni Uilifooti Utalafi, " 'Oku 'i ai ha ngaahi tefito'i mo'oni kuo fakahā mai ki hono fakamo'ui mo hākeaki'i 'o e fānaú 'a e tangatá . . . he 'ikai lava ia 'o faka'auha. *Ko ha ngaahi tefito'i mo'oni ia he 'ikai lava 'e ha falukunga kakai tangata [pe fefine] 'o faka'auha.* Ko ha ngaahi tefito'i mo'oni ia he 'ikai pē ha taimi 'e mate ai. . . . 'Oku 'ikai ma'u 'e ha tangata ha mālohi ke ne liliu pe faka'auha ia. . . . Ka fakataha'i e mālohi 'o e māmani kotoá, 'h 'ikai pē lava ke ne faka'auha e ngaahi tefito'i mo'oni ko iá. . . . He 'ikai lava ke faka'auha hano kahi'i konga 'o e ngaahi tefito'i mo'oni ko iá."³⁶

Lolotonga e Tau Lahi Hono II 'a Māmani, na'e ui ai e kakai tangatá ke ō 'o tau. Na'e kau mai ha ngaahi uai fi mo ha ngaahi fa'e ki he ngāue fakakautau 'o tokolahi ange ia 'i ha toe taimi ki mu'a. Ko e nunu'a fakatu'utāmaki taha 'o e tau ko iá na'e tō ia ki he fā- milí. Pea 'oku kei afuhia ai pē 'a e to'u tangatá ni.

Fanafanau mo Fakatokolahi 'a e Māmani

'I he konifelenisi lahi 'i 'Okatopa 'o e 1942, na'e fai mai ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha pōpoaki ki he "Kāingalotu 'i he fonua mo e fa'ahinga kotoa pē," 'o nau pehē ai, " 'I he mafai kuo foaki kiate kimautolu 'i he'ema hoko ko e Kau Palesitenisí 'Uluaki 'o e Siasí, 'oku mau fakatokanga atu ai ki hotau kakaí."

Pea nau pehē: "Na'e kau 'i he ngaahi 'uluaki fekau 'a e 'Eikí kia 'Ātama mo 'Iví 'a 'Ene folofola 'o pehē: 'Fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmani.' Kuó Ne toe folofola'aki 'a e fekau ko iá 'i hotau kuongá ni. Kuó Ne toe fakahā mai 'i he kuonga faka'osi ko 'ení 'a e tefito'i mo'oni 'o e ta'engata 'a e fuakava 'o e malí. . . .

"Kuo folofola mai 'a e 'Eikí ko e fatongia ia 'o e husepāniti mo e uai fi kotoa pē ke na talangofua ki

he fekau na'e fai kia 'Ātamá ke na fanafanau mo fakatokolahi 'a e māmaní koe'uhí ke lava 'o ō mai ki he māmaní 'a e ngaahi laumālie fili ko ia 'oku kei tatali mai ke ma'u hanau sino 'o e kakanó, pea nau fakalalakala ai 'i he palani ma'ongo'onga 'a e 'Otuá 'o nau hoko ai ko ha ngaahi laumālie haohaoa, he kapau he 'ikai ke nau ma'u 'a e sino 'o e kakanó he 'ikai te nau lava 'o tupulaki ke nau a'usia 'a honau iku'anga kuo fokotu'u 'e he 'Otuá. Ko ia, 'oku totonu ke hoko ai 'a e husepāniti mo e uaifi kotoa pē ko ha tamai mo ha fa'e 'i 'Isileli ki ha fānau 'oku fā'ele'i mai 'i he fuakava mā'oni'oni mo ta'engata.

'I hono 'omi 'e he tamai mo e fa'eé 'a e ngaahi laumālie filí ni ki he māmaní, 'okú na ha'isia ai ki he laumālie kuo ma'u 'a e sino ko iá pea ki he 'Eikí, 'i he'ena ngāue'aki 'a e faingamālie kuó Ne foaki mai, ke hoko ko hona fatongia toputapu tahá 'a hono tauhi iá, he 'oku makatu'unga lahi 'a e iku'anga 'o e laumālie ko iá 'i he ta'engata pea mo e ngaahi tāpuaki pe tautea te na ma'u 'i he hili 'a e mo'ui ko 'ení, mei he tokanga, ngaahi akonaki mo e ako ne fai 'e he ongomātu'á ki he laumālie ko iá.

"He 'ikai lava ke hao ha mātu'a mei he tufakanga mo e fatongia ko iá pea mo hono fakahoko totonu iá, pea 'e 'ekea 'e he 'Eikí meiate kitautolu 'a e anga hono fakahoko iá. 'Okú 'ikai ha fatongia 'e fakahoko 'e he kakai matelié 'e mahu'inga ange 'i he fatongia ko iá."

Ko e Tu'unga Fakafa'eé ko ha Uui'i Mā'oni'oni Ia

Na'e me'a 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí 'o fekau'aki mo e ngaahi fa'eé, 'o pehē: "Ko ia 'oku hoko ai 'a e fatongia fakafa'eé ko ha uui'i mā'oni'oni pea ko ha fakatapui toputapu ia ki hono fakahoko e ngaahi palani 'a e 'Eikí, pea ko e fakatapui ia 'o e mo'ui mateaki ki hono lehilehi'i hake mo tauhi pea mo hono fafanga'i 'o e sino, 'atamai, mo e laumālie 'o kinautolu ne nau tauhi ki honau mu'aki tu'ungá pea nau ō mai ki he māmaní ki honau tu'unga hono uá ke 'vakai pe te nau fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e fekau 'e he 'Eiki ko honau 'Otuá kiante kinautolú.' ('Ēpalahame 3:25) Ko e fatongia ia 'o e fa'eé ke tataki mo tauhi kinautolu ki honau tu'unga hono uá, pea 'ko kinautolu 'e tauhi ki honau tu'unga hono uá, 'e tānaki atu 'a e nāunau ki honau 'ulú 'o ta'engata pea ta'engata.' (op. cit.) ['Ēpalahame 3:26]

"Ko e ngaahi fa'eé pē te nau lava 'o fakahoko 'a e ngāue faka-'Otuá ko 'eni 'o e tu'unga fakafa'eé. He 'ikai 'oatu ia ke fai 'e ha ni'ihi kehe. He 'ikai lava ke fai ia 'e he kau nēsī; he 'ikai lava ke fai ia 'i he

ngaahi feitu'u fakapule'anga 'oku tokanga'i ai e fānau ikí; 'e 'ikai lava ke fai ia 'e ha kau ngāue totongi —ka ko e fa'eé pē te ne lavá pea tokoni ki ai 'i he alanima mai 'a e ngaahi tamai, ngaahi tokouá mo e tuofāfine 'ofá 'o fakahoko kakato ai 'a hono tauhi kinautolú."

Na'e ná'ina'i mai 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí 'o pehē "ko e fa'eé ko ia 'okú ne tuku 'ene fānau ke tokanga'i 'e ha ni'ihi kehe kae 'oua ná'á ne fai 'e ia 'a e ngāue fakafa'eé, 'o tatau ai pē pe ko e ngāue ke ma'u ha pa'anga, pe ongoongoa ai pe ngāue fakapule'angá, 'oku totonu ke ne manatu'i 'ko e tamasi'i 'oku tuku pē ki he'ene fa'itelihá 'okú ne fakamā'i 'a 'ene fa'eé' (Lea Fakatātā 29:15). Kuo folofola mai 'a e 'Eikí 'i hotau kuongá ni kapau he 'ikai ako'i 'e he mātu'á 'a e ngaahi tokāteline 'o e Siasí ki he'enua fānau, ' 'e 'i he 'ulu 'o e mātu'á 'a e angahalá.' (T&F 68:25)

" Ko e fatongia fakafa'eé 'oku ofi taha ki he ngāue 'a e 'Otuá. Ko e ngāue mā'olunga mo mā'oni'oni taha ia ke fakahoko 'e he fa'ahinga 'o e tangatā. 'Okú ne fokotu'u 'a e fefine 'okú ne faka'apa'apa'i 'a hono uui'i mo e ngāue mā'oni'oni, ke ne hoko hake ki he kau 'āngeló."³⁷

'Okú fie ma'u lahi ange he 'ahó ni e pōpoaki mo e fakatokanga ko ia mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí, 'o laka ange ia he taimi na'e fai mai ai iá. Pea 'oku 'ikai ha le'o mei ha fa'ahinga houalotu 'o e Siasí 'i ha tu'unga fakapule, 'e tatau mo e le'o 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí. ³⁸

'E 'ikai ta'ofi ha tāpuaki 'e taha 'i he ta'engata mei ha ni'ihi 'oku fakanatula pē 'a e 'uhinga pe tūkunga 'oku 'ikai te nau ma'u ai 'a e tāpuaki 'o e malí mo e hoko ko e mātu'á, pe 'oku nau ngāue ta'ehalaia ke 'ohake toko taha pē ha fānau mo ngāue ke tauhi kinautolu, 'o kapau te nau tauhi 'a e ngaahi fekau.³⁹ Hangē ko e tala'ofa na'e fai 'e Palesiteni Lolenisō Sinoú, " Ko ha me'a pau mo mo'oni ia."⁴⁰

Talanoa Fakatātā 'o e Koloá mo e Ongó Fo'i Kii

Te u faka'osi'aki ha talanoa fakatātā.

Na'e ma'u 'e ha tangata ha ongo fo'i kī ko hano 'inasi tukufakaholo. Na'e talaange ki ai 'e fakaava 'e he kī 'uluakí ha loki 'oku tauhi ai e koloá, pea kuo pau ke ne malu'i ia 'aki 'ene mo'uí. Ko e kī hono uá ko e kī ia ki ha seifi 'i he lokí, pea 'oku fa'o he seifi ko iá ha koloa mahu'inga lahi. Na'e ngofua ke ne fakaava 'a e seifi ko 'eni pea tau'atāina ke ne faka'ao-nga'i e ngaahi koloa mahu'inga na'e 'i lotó. Na'e fai

ha fakatokanga kiate ia 'e tokolahi ha kakai te nau feinga ke kaiha'asi 'ene koloá. Na'e palōmesi ange foki kapau te ne faka'aonga'i fakapotopoto 'a e koloá, 'e faka'au pē ke lahi ange ka he 'ikai pē ke 'osi ia 'o a'u ki he ta'engata. 'E sivi'i ia. Kapau te ne faka'aonga'i ia ke 'aonga ki he kakai kehé, 'e tupulaki 'o toe lahi ange hono ngaahi tāpuakí mo 'ene fiefiá.

Na'e 'alu toko taha atu 'a e tangatá ki he lokí. Na'e fakaava 'e he'ene kī 'uluakí 'a e matapaá. Na'á ne feinga ke fakaava hake 'a e seifi 'oku 'i ai e koloá 'aki e fo'i kī 'e tahá ka na'e 'ikai ke lava he na'e ua e fo'i loka ia 'o e seifi. Na'e 'ikai lava ke fakaava'aki pē 'ene fo'i kī. Pea neongo 'ene feingá, ka na'e 'ikai pē ke ava. Na'á ne ongo'i puputu'u. Kuo 'oange kiate ia 'a e ongo fo'i kī. Na'á ne 'ilo'i ko e koloa 'eni 'a'ana. Kuó ne talangofua ki he ngaahi fakahinohinó, kae 'ikai pē te ne lava 'o fakaava e seifi.

Faifai pea ha'u ha fefine ki he lokí. Na'e 'i ai foki mo ha'ane kī 'a'ana. Na'e mahino 'aupito pē 'a e kehe 'ene fo'i kī mei he fo'i kī 'a e tangatá. Na'e hao e fo'i kī 'a e fefiné 'i he fo'i loka 'e tahá. Na'e ongo'i loto fakatōkilalo 'a e tangatá 'i he'ene 'ilo'i ko ia 'e 'ikai lava ke ne ma'u 'a hono tofi'a na'e 'i ai 'ene totonu ki aí, ta'e kau ai 'a e fefiné.

Na'á na fai ha fuakava te na fakaava fakataha 'a e koloá, pea ko e tangatá te ne le'ohi mo malu'i 'a e lokí 'o hangē ko e fakahinohino na'e 'oangé; pea ko e fefiné te ne tokanga'i 'a e koloá. Na'e 'ikai hoha'a 'a e fefiné ia ki he hoko 'a e tangatá ko e malu'i mo e tauhi 'o e lokí, pea mo 'ene ma'u ha fo'i kī 'e uá he ko e taumu'a kakato pē 'a e tangatá ke ne malu'i 'a e fefiné, lolotonga 'ene tokanga'i 'e ia 'a e me'a na'e mahu'inga taha kiate kinauá. Na'á na fakaava fakataha hake 'a e seifi 'o ma'u hona tofi'a tukufakaholó. Na'á na fiefia ai he na'e tupu pē 'ena koloá 'o hangē ko ia na'e palōmesi ange 'e hokó.

Na'á na fiefia lahi 'i he'ena 'ilo'i 'e lava ke na foaki atu 'a 'ena koloá ki he'ena fānaú; pea te nau ma'u kotoa pē 'a hono kakato pea 'e 'ikai mole hano kihí'i longa 'o a'u ki he to'u tangata fakamuimuitahá.

Mahalo 'e 'i ai ha ni'ihí 'i hona hakó he 'ikai ke nau ma'u ha hoa 'okú ne ma'u 'a e kī totonú, pe ko ha taha 'oku taau mo fie tauhi e ngaahi fuakava 'oku fekau'aki mo e koloá. Neongo ia, kapau na'a nau tauhi e ngaahi fekaú, he 'ikai ta'ofi meiate kinautolu 'a e tāpuakí, na'a mo e kihí'i tāpuaki sí'isi'i tahá.

Koe'uhí na'e fakatauele'i kinaua 'e ha ni'ihí ke na ngāue hala 'aki 'ena koloá, ko ia na'á na tokanga

'aupito ai ke ako'i 'ena fānaú 'o fekau'aki mo e ngaahi kīi pea mo e ngaahi fuakavá.

Na'e 'i ha taimi na'e 'i ai ha ni'ihí 'i hona hakó na'e kākaa'i kinautolu pe na'a nau meheka pe siokita koe'uhi ko hano foaki ki ha taha ha fo'i kī 'e ua pea ki he toko taha leva 'a e fo'i kī pē 'e taha. Na'e fefu'á 'e kinautolu na'e siokita, "Ko e hā 'oku 'ikai ke u ma'u toko taha ai pē 'a e koloá ke u faka'aonga'i 'o fakatatau ki hoku lotó?"

Na'e feinga ha ni'ihí ke fulihi e fakafōtunga 'o e fo'i kīi ne 'oange kiate kinautolú, ke tatau mo e fo'i kī 'e tahá. Na'a nau fakakaukau mahalo 'e lava ke hao ua 'i he ongo fo'i loká fakatou'osi. Ko ia na'e tāpuni'i ai 'a e seifi meiate kinautolu. Na'e ta'e'aonga 'enau ngaahi fo'i kī na'e liliu honau fōtungá, pea na'e mole ai honau tofi'a tukufakaholó.

Ko kinautolu ne nau ma'u e koloá 'i he loto fakafeta'i mo talangofua ki he ngaahi fono 'oku kau ki aí, na'a nau ma'u ha fiefia ta'e-hano-tatau 'i he mo'uí ni mo e ta'engatá kotoa.

'Oku ou fakamo'oni ki hono mo'oni e palani 'o e fiefia 'a 'etau Tamaí, pea u fakamo'oni 'i he huafa 'o Ia na'á Ne fakahoko 'a e Fakalelei, 'a 'ia ko e huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Vakai, T&F 76:24; vakai foki, Nōmipa 16:22; Hepelū 12:9.
2. Vakai, T&F 132:63; Kau Palesitenisí 'Uluakí, "The Origin of Man" (Nov. 1909), 'i he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. (Salt Lake City: Bookcraft, 1965–75), 4:203; vakai foki, Spencer W. Kimball, "The Blessings and Responsibilities of Womanhood," *Ensign*, Mar. 1976, p. 71; Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, Oct. 1983, p. 115; pe *Ensign*, Nov. 1983, p. 83.
3. Vakai, *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, na'e filifili 'e Joseph Fielding Smith (Salt Lake City: Deseret Book Co., 1938), pp. 348–49, 357, 365.
4. Vakai, 'Ēpalahame 3:24–27.
5. Vakai, Seilomi 1:2; 'Alamā 24:14; 42:5; Mōsese 6:62.
6. Vakai, Sēkope 6:8; 'Alamā 12:25–36; 17:16; 18:39; 22:13–14; 39:18; 42:11, 13.
7. 'Alamā 42:8.

8. Vakai, 'Alamā 42:2–5.
9. Vakai, 2 Nifai 9:28; 'Alamā 12:4–5; Hilamani 2:8; 3 Nifai 1:16; T&F 10:12, 23; Mōsese 4:3.
10. Vakai, *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, pp. 181, 297.
11. Vakai, *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, p. 181.
12. Vakai, 2 Nifai 2:18; 28:20.
13. Vakai, 'Alamā 39:5; Molonai 9:9.
14. Vakai, T&F 130:2; 131:2; 1 Kolinitō 11:11; 'Efesō 5:31.
15. Vakai, Mōsese 6:8–9.
16. Vakai, Mōsese 3:8.
17. Vakai, Mōsese 6:67.
18. Vakai, Mōsese 3:18.
19. Vakai, Mōsese 3:23–24.
20. T&F 42:22.
21. Vakai, Mōsese 4:7–12.
22. 2 Nifai 2:25.
23. *Cowley and Whitney on Doctrine*, comp. Forace Green (Salt Lake City: Bookcraft, 1963), p. 287.
24. Mōsese 2:28; vakai foki, Sēnesi 1:28; 9:1.
25. Vakai, Kalētia 5:22–23; T&F 4:5–6; 'Alamā 7:23–24.
26. Vakai, T&F 131:2.
27. Vakai, "Our Wives and Our Mothers in the Eternal Plan" (ko ha lea na'e fai 'i he konifele-nisi lahi 'a e Fine'ofá, 'aho 3 'o 'Okatopa, 1946), 'i he *J. Reuben Clark: Selected Papers on Religion, Education, and Youth*, ed. David H. Yarn, Jr. (Provo: Brigham Young University Press, 1984), p. 62.
28. Vakai, Sēnesi 1:28, note 28c.
29. Vakai, T&F 75:28; 1 Tīmote 5:8.
30. T&F 107:40–41; vakai foki, T&F 84:14–16.
31. T&F 121:41–42; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
32. T&F 121:37.
33. T&F 84:39.
34. T&F 121:37.

35. Vakai, *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, pp. 308, 367.
36. 'I he *Journal of Discourses*, 22:342; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
37. 'I he Conference Report, Oct. 1942, pp. 7, 11–12.
38. Vakai, T&F 107:8–9, 22, 91.
39. Vakai, T&F 137:7–9.
40. "Discourse by President Lorenzo Snow," *Millennial Star*, Aug. 31 1899, p. 547.

KO E FIEFIA 'O E TU'UNGA FAKAEFEFINÉ

Sisitā Margaret D. Nadauld
Palesiteni Lahi 'o e Kau Finemuí
'I he Conference Report, Oct. 2000, 14–17; pe Liahona, Sānuali 2001, 14–16

'Oku 'i ai e Misiona Nāunau'ia 'o e Kakai Fefine Faivelengá

Ko ha tāpuaki ma'ongo'onga ke te hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá 'i he 'ahó ni. 'Oku tau ma'u 'a e kato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi. 'Oku tau monū'ia ke fakafoki mai 'a e lakanga fakataula'eikí ki he māmani. 'Oku tataki kitautolu 'e ha palōfita 'a e 'Otuá 'okú ne ma'u 'a e ngaahi kī kotoa 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku ou 'ofa mo faka'apa'apa'í 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli pea mo hotau ngaahi tuonga'ane kotoa 'oku nau ma'u he mo'ui tauu 'a e lakanga fakataula'eikí.

'Oku faka'ai'ai au 'e he mo'ui 'a e kau fafine lelei mo faivelengá. Talu mei he kamata'anga 'o taimí mo e falala lahi 'a e 'Eikí kiate kinautolu. Kuó Ne fekau'í mai kitautolu ki māmani 'i ha taimi peheni ke tau fakahoko ha misiona ma'ongo'onga mo nāunau'ia. 'Oku ako'í mai 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fua-kavá: "Ki mu'a 'i hono fanau'í mai 'o kinautolú, na'a nau ma'u fakataha mo e fu'u tokolahi kehe 'a 'enua ngaahi 'uluaki lēsoní, 'i he maama 'o e ngaahi laumālié pea na'e teuteu'í kinautolu ke nau ha'u 'i he taimi totonu 'o e 'Eikí, 'o ngāue 'i He'ene ngoue vainé, ki hono fakamo'ui 'o e ngaahi laumālie 'o e tangatá" (T&F 138:56). Ko ha vīsone faka'ofa'ofa mo'oni ia kuó ne 'omi 'a 'etau taumu'a 'i he māmani.

He 'oku 'eke'i 'a e me'a lahi meiate ia 'oku foaki ki ai 'a e me'a lahi. Ne kole mai 'e he'etau Tamai Hēvaní ki Hono ngaahi 'ofefiné ke tau mo'ui angatonu, ke tau lava 'o fakahoko hotau misiona 'i he mo'ui ní pea mo 'Ene ngaahi taumu'á. 'Okú Ne finangalo ke tau lavame'a pea te Ne tokoni mai 'o ka tau ka kole 'Ene tokoní.

Na'e Foaki ha Ngaahi 'Ulungāanga Lelei Makehe Ma'á e Kakai Fefiné

Ko hono fanau'i mai 'o e kakai fefiné ki he māmani ko e fefiné, na'e tomu'a fakamahino fuoloa pē ia ki mu'a pea toki hoko e fanau'i fakamatelié, pea pehē ki ha ngaahi faikehekehe fakalangí 'i he tangatá mo e fefiné. 'Okú ou sai'ia 'i he mahino 'o e ngaahi akonaki 'a e Kau Palesitenisí 'Uuakí mo e Kōlomu o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he fanongonongo 'o e fāmili, 'oku pehē ai, "Ko e tu'unga tangata pe fefiné ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia 'oku 'ilo'i ai 'a e tu'unga mo e taumu'a 'o e tokotaha fakafo'ituituí, 'i he maama fakalaumālié, mo e mo'ui fakamatelié, pea mo e ta'engata." ¹ 'Okú ako'i kitautolu 'e he kupu'i lea ko iá ko e ta'ahine kotoa pē na'e anga fakaefefine mo hoko ko e fefine 'i hono tu'unga laumālié ki mu'a pea toki fanau'i fakamatelié.

Ne fekau mai 'e he 'Otuá 'a e kakai fefiné ki māmani mo ha ivi lahi fau. 'I he me'a 'a Palesiteni Fausi ki he kau finemuí, na'á ne pehē ai ko e natula fakaefefiné "ko e teuteu fakalangí ia 'o e tangatá. 'Okú hāsino ia 'i ho'omou . . . lava ke 'ofá, homou tu'unga fakalaumālié, pelepelengesí, fiefiá, ongo'ingofuá, mohu foungá, fakavalelotó, anga faka'eieikí, anga-'ofá, ngeiá pea mo homou mālohi pulipuliá. 'Okú hāsino kehekehe pē ia 'i he ta'ahine pe fefine takitaha, ka 'oku ma'u ia 'e he taha kotoa. Ko e natula fakaefefiné ko ha kongá ia 'o homou faka-'ofa pulipulia 'i lotó." ²

Tokanga ki he Fōtungá Ki Tu'á

Ko hotau fōtungá ki tu'á ko ha 'imisi pē ia hotau lotó. 'Okú fakafōtungá foki 'e he'etau mo'uí 'a e me'a ko ia 'oku tau kumi ki ai. Pea kapau te tau fekumi mo'oni 'aki hotau lotó kotoa ke tau 'ilo 'a e Fakamo'uí pea mo tatau lahi ange mo la, te tau a'usia ia, he ko hotau tuonga'ane ta'engata fakalangí ia. Ka 'oku toe mahulu hake la ai. Ko hotau Fakamo'uí mahu'inga, pea mo hotau Huhu'i 'ofeiná ia. 'Okú tau fehu'i fakataha mo 'Alamā 'o e kuonga mu'á, "Kuo mou ma'u koā hono tataú 'i homou fofongá?" ('Alamā 5:14).

Te mou fakatokanga'i 'a e kakai fefine 'oku nau hounga'ia 'i he'enu hoko ko e 'ofefine 'o e 'Otuá, 'i honau fōtungá ki tu'á. 'Okú mahino ki he kakai fefine ko 'ení 'a honau fatongia tauhi ki honau sinó pea nau tauhi ia 'i he ngeia. 'Okú nau tokanga'i honau sinó 'o hangē ko ha'anau tauhi ha tempale mā'oni'oni he 'oku mahino kiate kinautolu e akonaki 'a e 'Eikí: " 'Ikai 'oku mou 'ilo ko e [tempale] 'o e 'Otuá 'a kimoutolu, pea 'oku nofo'ia 'a kimoutolu 'e he Laumālie 'o e 'Otuá?" (1 Kolinitō 3:16).

Ko e kakai fefine 'oku 'ofa ki he 'Otuá he 'ikai ke nau teitei fakamele'i ha tempale 'aki hano tohi-tohi'i. Pe te nau fakaava ta'e toe tāpuni 'a e ngaahi matapā 'o e fale mā'oni'oni kuo fakatapui ko iá mo fakaafe'i 'a e māmani ke nau sio ki ai. Ka 'oku topu-tapu ange 'a e sino ko 'ení, he na'e 'ikai ngaohi ia 'e he tangatá. Na'e ngaohi ia 'e he 'Otuá. Ko e kau tauhi pē kitautolu, ko e kau tauhi 'o e ma'a mo e haohaoa ne ha'u mo ia mei he langí. "Kapau 'e [maumau'i] 'e ha taha 'a e [tempale] 'o e 'Otuá, 'e [maumau'i] ia 'e he 'Otuá; he ko e [tempale] 'o e 'Otuá 'oku mā'oni'oni, pea ko e [tempale] ko iá 'a kimoutolu" (1 Kolinitō 3:17).

Ko e ngaahi 'ofefine hounga'ia 'o e 'Otuá 'oku nau malu'i lelei honau sinó he 'oku nau 'ilo'i ko e matavai kinautolu 'o e mo'uí pea 'oku nau faka'apa'apa'i 'a e mo'uí. Okú 'ikai ke nau fakatelefua'i honau sinó ke manakoa kinautolu 'e māmani. 'Okú nau 'a'eva 'i he molumalu ke hōifua kiate kinautolu 'a 'enu Tamai Hēvaní, he 'oku nau 'ilo'i 'okú Ne 'ofa lahi kiate kinautolu.

Tokoni ki he Ní'ihí Kehé

Te ke lava 'o fakatokanga'i 'a e kakai fefine 'oku nau fakahounga'i 'enu hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá 'i honau lotó. 'Okú nau 'ilo kuo foaki kiate kinautolu e ngāue 'a e kau 'āngeló, pea 'oku nau holi ke 'i he ngāue 'a e 'Otuá ke 'ofa mo tokoni ki He'ene fānaú, ke ako'i ki ai 'a e ngaahi tokāteline 'o e fakamo'uí, ke fakaafe'i kinautolu ke fakatomala, ke fakahaofi 'a kinautolu mei he ngaahi tu'unga fakatu'utāmaki, ke fakahinohino kinautolu 'i hono fakahoko 'o 'Ene ngāué, ke 'ave 'a 'Ene pōpoaki. 'Okú mahino kiate kinautolu te nau lava 'o tāpuaki'i 'a e fānau 'a 'enu Tamai 'i honau 'apí mo honau kaungā-'apí pea toe ope atu ai. Ko e kakai fefine 'oku nau fakahounga'i 'enu hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 'oku nau 'omi ha lāngilangi ki Hono huafá.

Ngāue Totonu 'aki 'Enau Ngaahi Me'afuaki

Te ke lava 'o fakatokanga'i 'a e kakai fefine 'oku nau fakahounga'i 'enau hoko ko e 'ofefine 'o e 'Otuá 'i honau ivi. 'Oku nau a'usia honau tu'unga fakalangí mo ngāue'aki totonu 'enau ngaahi me'a-foaki mei he 'Otuá. 'Oku nau ivi lahi, ko ha kakai fefine mālohi 'oku nau tāpuaki'i honau ngaahi fāmilí, tokoni ki he kakai kehé, pea mo mahino kiate kinautolu ko e "nāunau 'o e 'Otuá ko e 'atamai potó" (T&F 93:36). Ko ha kakai fefine kinautolu 'oku nau puke ma'u 'a e ngaahi anga haohaoa tu'uloá ke nau a'usia 'a e me'a kotoa pē 'oku finangalo 'enau Tamaí ke nau a'usia. Ne lea 'a e palōfita ko Sēkopé 'o fekau'aki mo ha ni'ihi 'o e ngaahi anga haohaoá ni 'i he'ene pehē " 'oku fu'u ongongofua mo ma'a mo pelepelengesi 'aupito 'a honau lotó 'i he 'ao 'o e 'Otuá, 'a ia ko ha me'a 'oku fakahōifua ki he 'Otuá" (Sēkope 2:7).

Faka'apa'apa'i 'o e Tu'unga Fakaefa'eé

Te ke lava 'o fakatokanga'i 'a e kakai fefine 'oku nau hounga'ia 'i he hoko ko e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá 'i he'enu fakapa'apa'i 'a e tu'unga fakaefa'eé, ne-ongo ne ta'ofi meiate kinautolu 'a e tāpuaki ko iá 'i ha vaha'ataimi. 'I he ngaahi tu'unga peheé, 'e lava 'o hoko honau ivi angatonú ko ha tāpuaki 'i he mo'ui 'a e fānau 'oku nau 'ofa aí. 'E lava ke fakaongo mai 'e he'enu faiako 'i he fa'ifa'itaki'angá 'a e le'o 'o e 'api faivelengá pea mo fakafōtunga 'a e mo'oní 'i he loto 'o e fānau 'e fie ma'u ha fakamo'oni makehé.

Ko e ngaahi 'ofefine loto hounga'ia 'o e 'Otuá 'oku nau 'ofa 'iate Ia pea mo ako'i 'enau fānau ke nau 'ofa 'iate Ia 'o 'ikai ha toe fakaveiveiua pe holomui. 'Oku nau hangē ko e ngaahi fa'e 'a e kau tau talavou 'a Hilamaní, 'a ia ne nau ma'u ha tui lahi mo "ako-nekina 'e he'enu . . . ngaahi fa'eé, 'e fakahaofi 'a kinautolu 'e he 'Otuá, 'o kapau 'e 'ikai ke nau ta'etui" ('Alamā 56:47).

Kapau te ke fakatokanga'i 'a e si'i ngaahi fa'e manava'ofa mo 'ofá 'i he'enu ngāue, te ke fakatoka-nga'i ai ko ha kakai fefine ivi lahi kinautolu. 'E lava 'e honau ngaahi fāmilí 'o ongo'i 'a e lau-mālie 'o e 'ofá mo e faka'apa'apa' pea mo e malú 'i he taimi 'oku nau ofi ai kiate iá 'i he'ene fekumi ki he feohi 'o e Laumālie Mā'oní'oní pea mo e tataki 'a Hono Laumālie. 'Oku tāpuekina kinautolu 'e hono potó mo 'ene fakakaukau lelei. Pea ko e ngaahi husepāniti mo e si'i fānau 'oku faitāpuekina 'enau mo-úí, 'oku tokoni ia ki he ma'uma'uluta 'o

e ngaahi sosaieti 'i he funga māmaní kotoa. Ko e ngaahi 'ofefine loto hounga'ia 'o e 'Otuá 'oku nau ako 'a e mo'oní mei he'enu ngaahi fa'eé mo 'enau ngaahi kui fefiné pea mo honau ngaahi mehiki-tangá. 'Oku nau ako'i ki he'enu fānau fefiné 'a e potó fakafiefia 'o hono fa'u 'o ha 'apí. 'Oku nau fekumi ki he ako lelei ma'a 'enau fānau pea nau fie-inua foki mo kinautolu ki he potó. 'Oku nau tokoni ki he'enu fānau ke fakatupulaki ha ngaahi 'ilo 'e lava ke nau faka'aonga'i 'i hono tokoni'i 'o e ni'ihi kehé. 'Oku nau 'ilo ko e hala kuo nau filí 'oku 'ikai ko e hala faingofuá ia, ka 'oku nau ilo'i 'oku mātu'aki mahu'inga he ko si'enu ngaahi feinga lelei tahá ia.

'Oku mahino kiate kinautolu 'a e 'uhinga 'a 'Eletā Niila A. Mekisuelé 'i he'ene pehē, "Ko e taimi 'e fakahā kakato mai ai 'a e hisitōlia mo'oni 'o e fa'ahinga 'o e tangatá, te ne fakahā'i nai 'a e ongo 'o e fepāpaaki 'a e ngaahi me'afaná pe ko e ngaahi ongo fakalata 'o e 'ūpeé? 'A e ngaahi me'atau ne ngaohi 'e he kau tangata taú pe ko e anga fakamelino 'o e kakai fefiné 'i he ngaahi 'apí mo e kaungā'apí? 'E pule lahi ange nai 'a e me'a 'oku hoko 'i he mohenga 'o e ki'i pēpeé mo e ngaahi peitó pe ko ia 'oku hoko 'i he ngaahi fakataha fakafalealeá?"⁴

'Oku 'ilo 'e he ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ko e natula tauhi 'o e kakai fefiné te ne lava ke 'omi 'a e ngaahi tāpuaki ta'engatá, pea 'oku nau mo'ui mo tanumaki 'a e anga fakalangí ko 'ení. Ko e taimi 'oku fakapa'apa'i mo'oni ai 'e he fefiné 'a e tu'unga fakafa'eé, 'e tupu hake 'ene fānau 'o ui ia ko e monū'ia (vakai, Lea Fakatātā 31:28).

'Oku 'ikai Te Nau Tatau mo e Kakai Fefine 'o Māmaní

He 'ikai teitei lava ke tatau 'a e kakai fefine 'a e 'Otuá mo e kakai fefine 'o māmaní. Kuo 'osi tokolahi fe'unga pē e kakai fefine angamālohí ia 'i he māmaní; 'oku tau fiema'u ha kakai fefine angavai-vai. 'Oku fe'unga pē kakai fefine mālohi 'oku ma'u 'e he māmaní; 'oku tau fie ma'u ha kakai fefine 'oku anga'ofá. 'Oku tokolahi fe'unga pē 'a e kakai fefine anga ta'etāú; 'oku tau fie ma'u ha kakai fefine 'oku anga-lelei. Kuo tokolahi fe'unga hotau kakai fefine 'oku 'iloa mo ma'u me'a; 'oku tau fie ma'u ha kakai fefine tokolahi ange 'oku tui. Kuo lahi fe'unga 'etau mānumanú; 'oku tau fie ma'u ha lelei. Kuo fe'unga 'etau ngaahi me'a muná, 'oku tau fie ma'u ha anga-haohaoa lahi ange. Kuo fe'unga hotau manakoá; 'oku tau fie ma'u ha anga-ma'a lahi ange.

He 'ikai teitei lava ke tatau e kakai fefine 'a e 'Otuá mo e kakai fefine 'o māmaní.

Hono 'ikai lahi 'etau lotu ke tupu hake 'a e finemui kotoa pē 'o a'usia 'a e ngaahi me'a faka'ofa'ofa kotoa ne fakataumu'a ia ki aí. 'Oku tau lotua ke fakahino-hino ange 'e he'ene tamaí mo 'ene fa'éé 'a e hala totonú. 'Ofa ke faka'apa'apa'í 'e he ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá mo nau pou pou'í 'a e kau ma'u lakanga fakataula'eiki mo'ui tāú. 'Ofa 'e mahino kiate kinautolu 'a e me'a lahi te nau lava ko ha ivi ia 'i he ngaahi anga haohaoa 'oku ta'engata' 'a ia 'e manuki'í ia 'e ha ní'ihí 'i he ngaahi 'ahó ni he 'oku tau'atāina pē e kakai fefiné ia ki he me'a 'oku nau faí.

Mahino e Me'a 'e Ala A'usiá pea Tanumaki Ia

'Ofa 'e mahino ki he ngaahi fa'ē mo e ngaahi tamaí kotoa pē 'a e mālohi lelei 'e ala a'usia 'e honau ngaahi 'ofefiné 'a ia ne nau ma'u mei honau 'api fakalangí. Kuo pau ke tau tanumaki honau anga lelei, honau natula tauhí, 'a e fakanatula 'enau anga fakalaumālié mo 'enau ongo'ingofuá, pea mo 'enau 'atamai potó. Fiefia mu'a 'i he fo'í mo'oni ko ia 'oku kehe 'a e fānau fefiné mei he fānau tangatá. Fakamālō'ia'í honau tu'unga 'i he palani lahi 'a e 'Otuá. Pea manatu'í ma'u pē 'a e lea 'a Palesiteni Hingikelií, "Hili hono fa'u 'o e māmaní, hili hono vahe'í 'a e 'ahó mei he po'ulí, hili hono vahe'í 'a e ngaahi vai mei he fonuá, hili hono fakatupu 'o e 'akaú mo e fanga monumanú, pea 'i he hili hono tuku 'o e tangatá ki he māmaní, na'e toki fakahoko 'a hono fakatupu 'o e fefiné; pea ko e toki taimi ia ne fakahā ai kuo kakato mo lelei 'a e ngāué." ⁵

Ngaahi tamaí, husepāniti, kau talavou, 'ofa ke mahino kiate kimoutolu 'a e kakai fefiné kotoa mo e me'a te nau lava 'o a'usiá. Kātaki kae 'ai ke mou taau mo e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni 'o e 'Otuá 'oku mou ma'ú pea faka'apa'apa'í 'a e lakanga fakataula'eiki ko iá, he 'okú ne faitāpuekina kitautolu kotoa.

Si'í ngaahi tokoua 'o e to'u kotoa pē, 'ai mu'a ke mahino kakato 'a homou tu'ungá mo ia 'oku pau ke mou 'i aí, 'a e tu'unga ne teuteu kimoutolu 'e he 'Otuá tonu pē ke mou a'usia 'i he ngaahi nofo'a faka'e'i'eiki 'i 'olungá. 'Ofa ke tau faka'aonga'í 'i he loto hounga'ia 'a e ngaahi me'a'ofa mahu'inga fau kuo foaki mai ki hono hiki hake 'o e fa'ahinga 'o e tangatá ki he fakakaukau 'oku mā'olunga angé mo ha ngaahi tu'unga 'oku faka'e'i'eiki angé, ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Ensign*, Nov. 1995, 102.
2. "Womanhood: The Highest Place of Honor," *Ensign*, May 2000, 96.
3. Vakai, Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine*, 2nd ed. (1966), 35.
4. 'I he Conference Report, Apr. 1978, 14; pe *Ensign*, May 1978, 10–11.
5. "Our Responsibility to Our Young Women," *Ensign*, Sept. 1988, 11.

KO E VETE MALÍ

*Tanumaki mo fakatupulekina
ho'omou nofo-malí. Malu'i
mo ngāue'i ia ke mālohi
mo faka'ofa'ofa.*

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Ngaahi Folofola Fekau'aki

Sēnesi 2:24

“Ko ia ‘e tukuange ai ‘e he tangatá ‘ene tamaí mo ‘ene fa‘eé kae pikitai ki hono [uaifí]: pea te na kano taha pē.”

Mātiu 19:4–6

“Na‘e ‘ikai te mou lau, ko ia na‘á ne fakatupu ‘a e kaká ‘i he kamata‘angá, na‘á ne fakatupu ‘a kinaua ko e tangata mo e fefine,

“ ‘O ne pehē, Ko e me‘a ‘eni ‘e tuku ai ‘e he tangatá ‘ene tamaí mo ‘ene fa‘eé, kae pikitai ki hono [uaifí]: pea ‘e hoko ‘a kinaua ko e kakano pē taha?

“Ko ia ‘oku ‘ikai ai te na kei ua, ka ko e kakano pē taha. Pea ko ‘eni, ko ia kuo fakataha‘i ‘e he ‘Otuá, ‘oua na‘a fakamāvae ‘e ha tangata.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:22, 75

“ ‘Ke ke ‘ofa ‘i ho uaifí ‘aki ho lotó kotoa, pea pikitai kiate ia kae ‘ikai ki ha toe taha kehe. . . .

“Ka ‘o kapau te mou ‘ilo‘i kuo li‘aki ‘e ha ni‘ihi ‘a honau malí koe‘uhi ko e tonono, ka ko kinautolu kuo nau fakatupu ‘a e tonó, pea ‘oku kei mo‘ui ‘a honau malí, ‘e kapusi ‘a kinautolu ki tu‘a meiate kimoutolu.”

Ko ha Hoha‘a ki he Mo‘ui Fakafāmilí

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Tanumaki mo fakatupulekina ho‘omou nofo-malí. Malu‘i mo ngāue‘i ia ke mālohi mo faka‘ofa‘ofa. Kuo faka‘au ke angamaheni ‘aki e vete malí, pea a‘u ‘o mafola lahi, pea kuo fakahaa‘i ‘e ha ngaahi fakatotolo ‘e ta‘u sí‘i pē mei heni kuo vete mo ha vaheua ‘e taha ‘o

kinautolu ‘oku lolotonga nofo-malí. ‘Oku a‘u pē ‘o hoko ia ki ha ni‘ihi ne ‘osi sila‘i ‘i he Fale ‘o e ‘Eikí. Ko e nofo-malí ko ha aleapau, ko ha felotoi, ko ha fakataha ia ‘a ha tangata mo ha fefine ‘i he palani ‘a e Māfimafí. ‘Oku pelepelengesi. ‘Oku fie ma‘u ia ke tanumaki pea fakahoko mo ha ngāue lahi. ‘Oku ou fakame‘apango‘ia ke fakahā ‘oku ‘i ai ha ngaahi husepāniti ‘oku nau fakaaaoa, anga ta‘e‘ofa ‘i ha ni‘ihi, ta‘efaka‘atu‘i ha ni‘ihi pea anga kovi ha ni‘ihi. ‘Oku nau manako ‘i he ngaahi fakatātā fakalieliá pea tupu ai ha ngaahi tūkunga ‘okú ne toe faka‘auha pē kinautolu, honau ngaahi fāmilí pea faka‘auha mo e feohi mātu‘aki toputapu tahá.

“ ‘Oku ou faka‘ofa‘ia ‘i ha tangata ne fepuke‘akinima mo ha finemui faka‘ofa‘ofa ‘i he funga ‘ōlitá mo ne sio ki hono fofongá ‘i he Fale ‘o e ‘Eikí ‘i he‘ena fakahoko ha ngaahi palōmesi toputapu mo ta‘engata, ka ‘i he ‘ikai ke ne mapule‘i iá, kuo ‘ikai ke ne tanumaki ai hono natula lelei angé, kae tō ki he fulikivanu ‘o e kovi, peá ne maumau‘i ai ‘a e fetu‘utaki ne foaki ange ‘e he ‘Eikí kiate iá” (“ ‘A‘eva ‘i he Maama ‘a e ‘Eikí,” *Ensign*, Nov. 1998, 99).

“ ‘Oku ou hoha‘a ki he mo‘ui fakafāmilí ‘i he Siasí. ‘Oku tau ma‘u ha kakai faka‘ofa‘ofa, ka ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi fāmilí ‘i he Siasí ‘oku moveté. Ko ha me‘a ia ‘oku ou fu‘u hoha‘a lahi ki ai. ‘Oku ou pehē ko e me‘a ia ‘oku ou hoha‘a lahi taha ki ai” (“Pres. Hinckley Notes His 85th Birthday, Reminisces about Life,” *Church News*, 24 June 1995, 6).

‘Oku ‘Ikai mei he ‘Otuá ‘a e Fakautuutu ‘o e Vete Malí

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Ko e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku nau malí na‘e fakaoleole‘i mo fakapelepele‘i ‘o tupu mei ai ‘enua ongo‘i kuo pau ke tonu ma‘u pē ‘a e me‘a hono kotoa, pea ko e mo‘uí ia ke ‘i ai pē ha ngaahi fakafiefia, pea ke feau pē ‘a e ngaahi holi fakaesino mo fakaelotó ‘o tatau ai pē pe ko e me‘a totonú ia pe ‘ikai. Me‘a fakamamahi ka ko e ngaahi nunu‘a ‘o ha fa‘ahinga fakakaukau pehē ‘oku mamaha pea ‘ikai ke ‘uhingamālie! . . .

“ ‘E ‘i ai pē e taimi ‘e ‘i ai ha ‘uhinga lelei ke fai ai ha vete. He ‘ikai te u talaatu kuo ‘ikai ha taimi ‘e fakatonuhia‘i ai ‘ene hokó. Ka ‘oku ‘ikai te u momou ke talaatu ‘oku ‘i hotau lolotongá ‘a e mahaki faka‘auha ko ‘eni, pea hangehangé ‘oku fakautuutu ‘ene hokó ‘i he feitu‘u kotoa pē, ‘oku ‘ikai tupu ia mei he ‘Otuá, ka ko e ngāue ia ‘a e fili ‘o e mā‘oni‘oní mo e

melinó mo e mo'óní" (i he Conference Report, 'Epeleli 1991, 96–98; pe *Ensign*, May 1991, 73–74).

Palesiteni James E. Faust

"Ko e hā leva ha 'uhinga totonu' ki hono maumau'i 'o e ngaahi fuakava 'o e malí? 'I he taimi lahi ko ia kuó u tokoni ai 'i he ngaahi palopalema 'a e kakaí, kuó u fāinga ke mahino kiate au 'a e me'a na'e mei lau ko ha 'uhinga totonu' ki hono maumau'i 'o e ngaahi fuakavá. 'Oku 'ikai te u pehē 'oku ou ma'u 'a e pototo pe mafai ko ia ke faka'uhinga'i pau 'a e 'uhinga totonu.' Ko e ongo me'a malí pē te na lava ke faka-papau'i 'ení. Kuo pau ke na fatongia'aki 'a e ngaahi nunu'a lahi ko ia 'e hoko mai 'o kapau 'e 'ikai faka-apa'apa'i e ngaahi fuakavá ni. 'I he fakakaukau 'a'akú, 'oku totonu ke 'oua na'e toe ma'ama'a ange 'a e 'uhinga totonu' 'i ha pehē ko ha vā fetu'utaki ia kuo fuoloa 'ene mahino 'e 'ikai toe lava hano fakalelei'i pea 'okú ne faka'auha 'e ia 'a e tu'unga faka'e'i'eiki 'o ha taha 'i he'ene hoko ko e tangata mo'uí.

" 'I he taimi tatau pē, 'oku ongo mālohi kiate au 'a e ngaahi me'a ko ia na'e 'ikai te ne fakatupu 'a hono maumau'i 'o e ngaahi fuakava toputapu 'o e malí. 'Oku 'ikai tupu ia mei ha 'puputu' 'a e fakakaukau' pe 'kehekehe 'a e 'ulungāangá' pe ko e ' 'ikai te na kei vāofi' pe ' 'ikai ke na toe fe'ofa'aki.' Kae tautautefito kapau 'oku 'i ai ha'ana fānau" (i he Conference Report, Apr. 1993, 46; pe *Ensign*, May 1993, 36–37).

MALÍ MO E VETE MALÍ

Eletā David B. Haight

'O e Kōlomu o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Apr. 1984, 14–17; pe Ensign, May 1984, 12–14

'Oku ou lotua e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni, koe'uhí ke fenāpasi 'a 'eku leá mo e mo'oni kuo fakahā maí pea ke tali mo mahino ia 'i he mālohi fakalangí tatau pē.

'Ohofi 'o e Tukufakaholo 'o e Fāmilí

Kuo lahi hake he ta'u 'e uofulu mā nimá 'a 'etau mata ki hono 'ohofi ta'etuku 'o e tukufakaholo 'o e fāmilí. Kuo fai hono 'ohofi 'o e ngaahi tu'unga 'ulungāanga lelei 'o e tangatá, 'a e mapule'i kitá, pea mo e 'ofa mo faka'apa'apa ki he 'Otua ko 'etau Tamai Ta'engatá.

Kuo hanga 'e ha to'u tangata fo'ou 'oku siokita 'o fokotu'u 'a e fāmilí ko ha me'a ke nau hokohoko manukia. 'Oku nau manuki ki he malí pea kalo mei ai, fakasi'isi'ia e tu'unga fakamātu'á pea faka'ehi'ehi mei ai. Kuo tupu mei ai pea mo ha ngaahi ivi tāki-ekina ta'efakafiemālie kehe pē 'oku fakautuutu ki he lahí, ha ngaahi 'ahi'ahi kovi 'o e fie ma'u ke fakatōli'a 'a e ngaahi holí 'i he taimi pē ko iá pea mo hono tuku hifo 'o e nofo-malí mo e ngaahi fatongia toputapu 'o e uaifí mo e fa'éé.

Taumu'a Faka-'Otua ki he Malí

Me'apango ko e tokolahi ha kakai lelei na'e mei kehe pē 'enau founa mo'uí, ka ko e 'ikai te nau 'ilo'i 'a e palani ta'engata 'a e 'Otuá ma'a 'Ene fānau. 'Oku tau ako mei he folofolá 'o 'ilo'i ko e taumu'a faka-'Otua ki he malí ko ha feohi ta'engata 'i ha ngaahi vā fetu'utaki fakafāmilí 'e tolonga 'o a'u ki 'itāniti.

'Oku hā 'i he folofolá, 'i he hili hono fakatupu 'o e māmaní, na'e ngaohi ai 'e he 'Otuá 'a e tangatá 'i Hono tataú pea tuku ke ne pule ki he māmaní kotoa. Na'e tu'u 'i he tafa'aki 'o e tangatá 'a e fefiné, 'o ne 'inasi mo ia 'i he lāngilangi mo e tu'unga faka-'e'i'eiki 'o e pule ki he ngaahi me'a kehe na'e fakatupu. Na'e folofola 'a e 'Otuá, " 'Oku 'ikai lelei ke toko taha pē 'a e tangatá: te u ngaohi kiate ia ha tokoni 'oku taau mo iá" (Sēnesi 2:18).

"Na'á ne ngaohi ia 'i he tatau 'o e 'Otuá; na'á ne ngaohi 'a kinua ko e tangata mo e fefine" (Sēnesi 1:27).

Na'e fakahinohino foki 'e he 'Eikí 'o pehē, "Ko ia 'e tukuange ai 'e he tangatá 'a 'ene tamaí mo 'ene fa'éé, kae pikitai ki hono [uaifí]: pea te na kakano taha pē" (Sēnesi 2:24), 'o ne fakamā'oni'oni' ai e taha 'a e tangatá mo e fefiné 'i he mali kuo fakamafai'i, 'a ia ko e palani fakalangí ia ke fakatupu ai 'a e ngaahi sino fakamatelié.

Ko e Polokalama 'a e 'Eikí ma'á e Fāmilí

Ko e fekau 'uluaki ia kia 'Ātama mo 'Ivi kuo hikí, ke na "fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakakakai 'a māmani" (Sēnesi 1:28).

'Oku tau lau 'a e fānau ko ha me'afaoaki mei he 'Otuá, 'a ia kuo tuku mai ke tau tauhi mo 'ofeina, lehilehi'i mo ako'i fakalelei kinautolu.

Na'e fai foki 'e he 'Eikí 'a e fakahinohinó ni, "Pea ke nau ako'i foki 'enau fānau ke lotu, pea ke 'a'eva 'i he angatonu 'i he 'ao 'o e 'Eikí" (T&F 68:28).

‘Oku ‘ikai fie ma’u ke ngaohikovi’i pe ngaohikovia kinautolu, he ko e kongā kinautolu, fakataha mo ‘enau mātu’á, ‘o ha fāmili ‘e malava ke ta’engata ‘enau fetu’utakí.

Na’e fakamatala ‘e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo ‘o pehē:

“Na’e fokotu’utu’u kakato ‘a e fo’i polokalamá ‘e he ‘Eikí ‘i he kamata’angá mo ha tamai ‘okú ne fakatupu, tokonaki, ‘ofa mo fai fakahinohino, pea mo ha fa’ē ‘okú ne faitama’i mo fā’ele’i mo lehilehi’i, mo fafanga’i mo ako’i ha fānau. Na’e mei lava pē ke fokotu’utu’u ia ‘e he ‘Eikí ‘i ha founga kehe mei heni, ka na’á Ne fili ke fokotu’u ha ‘iuniti ‘e ‘i ai e fatongia mo e feohi ‘oku ‘i ai hono taumu’a, ‘o feako’i’aki ai ‘e he fānaú ‘a kinautolu pea mapule’i ‘a kinautolu ‘o tupu ai ha’anau fe’ofa’ofani, fefaka’apa’apa’aki, mo fefakahounga’aki. Ko e fāmili ‘a e palani ma’ongo’onga ‘o e mo’uí ‘o hangē ko hono fa’ufa’u mo fokotu’utu’u ‘e he’etau Tamai Hēvani” (*Ensign*, Siulai 1973, p. 15).

Na’e fakataumu’a ‘a e nofo-malí ke hoko ko ha feohi ‘oku fe’ofa’ofani, ‘oku pau, pea ma’uma’uluta ‘i he vā ‘o ha husepāniti mo ha uaifi, pea ‘e lava pē ke hoko ia.

‘Oku Fakamamahi mo Fakatupu Lotomamahi Ma’u Pē ‘a e Vete Malí

‘I he’etau fakalaulauloto ki he folofola ‘a hotau ‘Eikí kia Mōsesé, “Ko ‘eku ngāue ‘eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko ‘a e mo’uí ta’e-fa’a-mate mo e mo’uí ta’engata ‘a e tangatá” (Mōsese 1:39), ‘oku tau fakakaukau loto mamahi atu ai ki he tu’unga fakamamahi ‘oku ‘i ai e ngaahi fāmili mo e ngaahi ‘apí ‘i he lolotonga ní, ‘i he’enau moteveteveve tupu mei he vete malí.

Hangehangē ko e tupu’anga lahi ‘o e vete malí ko e ‘ikai ko ia ke ma’u ha mahino na’e foaki mai pea tu’utu’uni ‘a e nofo malí mo e ngaahi fāmili ‘e he ‘Otuá. Kapau na’e mahino kakato kiate kitautolu hono ‘uhingá, na’e mei sí’isí’i ange ‘ene hoko ‘a e vete malí mo e mamahi ‘oku ō fakataha mo iá. Pehē na’e palani e ngaahi hoa malí ki ha fetu’utaki fiefia ‘i he malí ‘o makatu’unga ‘i he fakahinohino ‘a e ‘Otuá. Kapau na’e mahino pē ki he ngaahi hoa malí mei he kamata’anga ‘o ‘ena fe’ofa’aki ‘e fakamonū’ia’i ‘a ‘ena feohi ‘i he’ena nofo-malí ‘e ha ngaahi fakapapau mo ha ngaahi tu’unga

‘e hokohoko atu ki ‘itāniti, he ‘ikai te na teitei fakakaukau’i ‘a e veté ‘o a’u pē ki he ngaahi taimi ‘e hoko ai ha faingata’á. Ko e fakakaukau ko ia ‘oku ngāue’aki ‘i he lolotonga ní ‘a ia ‘oku pehē—ka ‘ikai ke lelei ‘a e nofo-malí pea vete—kuo tu’u pē ia ke ne maumau’i ha nofo mali mei he kamata’angá pē.

Kuo hoko ‘a e fakautuutu ‘o e vete malí ko ha fakamamahi fe’unga ki he hoko ‘a hono tali ‘o e vete malí ko e founga manakoa ia ki hono fakalelei’i ‘o ha ngaahi nofo-mali ‘oku ‘ikai ke fiefia pe “ ‘ikai a’usia e me’a na’e fai ki ai e ‘amanakí.”

Pea neongo hono tali lelei ‘o e vete malí—‘a ‘ene vave mo faingofuá—ka ‘oku fakamamahi pea fakatupu loto-mamahi ‘a e vete malí, ‘o ‘ikai ‘i he taimi pē ‘oku hoko aí, ka ‘i he ngaahi ta’u ka hoko maí.

He ‘ikai pē ha taimi ‘e pehē ai ko e veté pea ko ‘ene ‘osí ia. He ‘e lava fēfē ke vete’i ‘e he ngaahi fa’ee mo e ngaahi tamai kinautolu mei he’enau fānau ko honau kakano mo honau totó, pe mei he manatu ki he ngaahi ‘aho mo e ngaahi ta’u ne nau a’usia fakataha ai ha ngaahi me’a ne hoko ko ha kongā ‘o ‘enau mo’uí.

‘Oku tātātaha ke hoko ha vete ta’e kau ai ha fu’u liliu lahi, ‘i he fakaelotó, fakasōsialé mo fakapa’angá. ‘Oku tokolahi ha kakai ‘oku ‘ikai a’u ‘enau fakakaukau’anautolu ki he tu’unga ‘o e nofo toko tahá, mamahí, fe’ita’akí mo e fakalotosi’i ‘oku hoko ‘i he vaha’a ‘o ha ongo me’a ‘okú na vete pea ‘i he’ena fānaú, ngaahi kaume’á mo e kāingá. ‘Oku ‘i ai e ní’ihi ‘oku ‘ikai pē te nau anga ki he ngaahi nunu’a fakaeloto ‘oku hoko tupu mei he veté.

Mahalo ko e me’a fakamamahi tahá ‘a e laka hake ‘i he peseti ‘e 60 ‘o e ngaahi vete malí ‘oku hokó, ‘oku kau ai ha fānau ‘oku sí’i hifo honau ta’ú ‘i he hongofulu mā valú. ‘Oku meimeí ko e fānau ko ia ‘oku vete ‘enau mātu’á, ‘oku fa’a lahi ange ‘enau fakakiná pea sí’i ange ‘enau ongo’i falala pē kiate kinautolú, lahi ange ‘enau puputu’ú mo ‘enau fakahema ke a’usia ha nofo-mali ‘e ‘ikai fiefiá.

Teuteu ki ha Nofo-mali Fiefia

‘I he’etau fakakaukau atu ki hono fu’u mahu’inga ‘o e malí, hangē ‘oku faka’ohovalé ‘a e ‘ikai ke tau teuteu lelei ange ki ha nofo-mali fiefiá. Ko e angamāhení ‘oku teiti pe faikaume’a pē ha ongome’a ‘i ha

Ko ha tupu’anga lahi ‘o e ngaahi vete malí ‘oku hokó ko e ‘ikai ko ia ke ma’u ha mahino na’e foaki pea tu’utu’uni ‘e he ‘Otuá ‘a e nofo-malí mo e ngaahi fāmili.

ngaahi māhina sí'i pe 'i ha ta'u 'e taha pe ua, 'o na fiefia 'i he'ena fe'ofa'akí mo 'ena mahení, hili pē ko iá peá na mali. Taimi nounou pē mei he'ena malí, 'okú na 'ilo'i leva kuo pau pē ke fio 'a e fe'ofa'akí mo e ngaahi tui fakalaumālié, 'a e fetu'utaki mo e kā-inga 'i he fonó, ngaahi me'a fakapa'angá, mo e ngaahi fealea'aki kau ki he ngaahi tefito'i mo'oni fakaeangama'á, fānaú, mo hono fakalele 'o ha 'apí.

'Oku tokolahi 'aupito ha kakai 'oku te'eki ai ke nau mateuteu fe'unga ki he fatongia mā'olunga ko 'ení.

"'Oku laulau ta'u e ako e kakai 'i he 'univēsítí ko e teuteu ki ha ngāue ma'u'anga mo'ui pe lakanga. . . 'a ia 'oku 'ikai [ofiofi] atu 'a e lelei 'e ma'u mei aí [pe mahu'inga ange] ki he malí." (Vakai, Lowell S. Bennion, "Conference on Utah Families," *Salt Lake Tribune*, April 6 1980, p. F-9.)

Fekumi ki he Fale'i 'Oku Lelei

'I he ngaahi maumaufono mamafá, pea pehē ki he mo'ui 'a ha ní'ihi kuo hoko ha maumau ki ai 'o fa'a 'ohake ia 'i he ngaahi 'ōfisi 'o e kau pīsopé, 'okú ne fa'a fakamahino mai 'a e fie ma'u ko ia ke toe lahi ange 'a e tokanga mo hono lotua 'o e ngaahi vā 'o e husepānití mo e uaiifí 'i he tokanga 'oku lolotonga fai ki aí. 'E toe sí'isi'i ange 'a e ngaahi nofo-malí 'e maumaú, pea tokolahi ange 'a e ní'ihi 'e fiefiá, 'o kapau 'e 'alu 'a e ongo me'a malí 'o talanoa mo ha pīsope loto'ofa 'a ia te ne fokotu'u ange ha ngaahi founa ke nau faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi me'a te nau faingata'a'ia aí pea poupu'u 'a e husepānití mo e uaiifí ke na fa'a fakakaukau 'o ngāue'aki 'a e mapule'i kinauá mo e fakama'uma'u mei he ngaahi me'a 'oku 'ikai totonú peá na fakatupulaki 'a e 'ulungā-anga 'ofa 'o e ta'esiokitá.

'I he ngaahi ta'u sí'i kuo hili, ne ma'u ai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī 'a e tohi ko 'ení mei ha fefine 'osi mali: "'I he'ema fakakaukau ko 'ene 'osí ia pea ko e me'a pē 'e taha ke faí ko e vete, na'e talamai kiate kimaua 'oku totonu ke ma ō 'o talanoa mo 'ema pīsopé. 'I he kamata'angá . . . na'á ma kí'i momou he na'á ne kei sí'i. . . . Ka ko 'ema pīsopé ia, ko ia na'á ma ō ai 'o sio kiate ia. Na'á ma hua'i atu 'a e me'a kotoa na'e 'i homa lotó ki he'ema pīsope kei sí'i ni. Na'á ne tangutu pē 'o fanongo fakalongolongo pea ko e 'ikai pē ke ma toe leá, na'á ne pehē mai leva, "'Oku 'i ai pē mo 'ema ngaahi palopalema mo hoku uaiifí, ka na'á ma ako e founa ke fakalelei'í'akí. Ko e me'a pē ia . . . na'á ne talamaí. Ka 'oku mou 'ilo, na'e 'i ai ha me'a na'e hoko tupu mei he lea na'e fai 'e he pīsope kei sí'i ko 'ení. Na'á ma hū ki tu'a mei ai peá ma pehē, 'Kapau 'okú na lava 'e

kinaua 'o veteki 'ena ngaahi palopalemá, 'oku hā ki-taua?' " (*Ensign*, Jan. 1974, p. 100).

Malu'i pea Tanumaki 'a e Nofo-malí

Na'e lea ha taha fa'u hele'uhila 'iloa ki muí ni mai 'o pehē:

"'I he ngaahi hele'uhilá mo e televīsoné, 'oku 'i ai 'a e . . . ta'e fie lave ki he malí, . . . [tuku kehe pē] 'i ha tefito 'oku hū ai ha fakakata pe 'i he ngaahi talanoa 'evá. 'Oku mau sai'ia ange ke fakamamafa'i 'a e . . . [ngaahi tō'onga fakasekisuálé] kae [tukunoa'i] pē 'a e . . . kongá ki he nofo fiefia ai pē ki he ngata'angá, . . . 'o hangē ko ia 'i he fanga kí'i fananga ma'á e fānaú" (Karl E. Meyer, *The Wife of Your Youth* [Palos Heights, Illinois: Np, 1977], np).

'Oku 'ikai ngata pē 'i he'ema hoha'a ki he 'ikai ke faka'alí'alí mai 'e kinautolu 'oku nau hiki mo fa'u e ngaahi me'a ke 'omi 'i he mītiá 'a e nofo-malí ko ia 'oku fiefiá mo 'i ai hono ngaahi ola lelei, ka 'oku mau hoha'a foki koe'uhí ko ha kakai mali tokolahi 'oku 'ikai te nau mahu'inga'ia fe'unga 'i he'enu nofo-malí ke nau ngāue'i ia, malu'i, tanumaki, fafanga'i faka'aho ia, fakauike, fakata'u, 'i ha ta'u 'e uofulu mā nima, ta'u 'e nimangofulu, pea ta'e ngata.

'Oku mātu'aki fakamamahi ha vete 'a ha ní'ihi kuo nau ofi ki he ta'u nimangofulú, he 'oku hā mei ai 'oku 'ikai tokanga fe'unga 'a e kakai kuo matu'otu'á, 'a kinautolu ko e huitu'a 'o e anga 'o 'etau nofó, ke nau ngāue'i 'enu nofo-malí ke tolonga. 'Oku toe vave ange foki hono ma'u e vete 'a ha tokolahi 'oku nau motu'a ange 'i he ta'u fāngofulu mā nimá. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi ki he toe lahi ange 'a e vete kuo foaki ki he kakai 'oku motu'a ange 'i he ta'u fāngofulu mā nimá. 'I he taimi 'oku fakakaukau ai e kakai kuo nau fakaofi hake ki he ta'u nimangofulú ke ngata ā 'enu nofo-malí—ha ongome'a kuó na 'ohake 'ena fānaú, pea mahalo kuo 'i ai mo hona makapuna—ka 'okú na fakakaukau kinaua 'i he taimí ni ke na taki taha ma'ana, 'oku fie ma'u ia ke na 'ilo'i ko e vete mali kotoa pē 'oku hokó ko e tupu ia mei he siokita 'a ha taha 'iate kinaua pe ko kinaua fakatou'osi.

'Oku tau lau 'ia Malakai 'oku pehē ai:

"[Kuo] fakamo'oni 'a [e 'Eikí] kiate koe, pea mo e [uaiifí] 'o ho'o kei talavou, 'a ia kuó ke fai kākā ki aí: ka ko e mo'oni ko ho kaume'a ia, pea ko e [uaiifí] ne ke fuakava ki aí. . . .

"Ko ia ke mou tokanga ki homou angá, pea 'oua na'a fai kākā 'e ha taha ki he [uaiifí] 'o 'ene kei talavou" (Malakai 2:14–15).

Ko e Nofo-mali ke Sīpinga'akí

Ko e malí ko ha fuakava. 'Oku fekau'aki hangatonu ha fekau 'e ua 'i he Fekau 'e Hongofulú mo hono tauhi ke tolonga 'a e toputapu 'o e malí: " 'Oua na'á ke tonofefine" mo e " 'Oua na'á ke mānumanu ki he [uaifi] 'o ho kaungā'apí" ('Ekesōtosi 20:14, 17).

Na'e toe fakamamafa'i ange 'e Sīsū 'a e fono kau ki he tonó: "Ka 'oku ou tala atu kiate kimoutolu, Ko ia 'oku fakasio ki ha fefine ke holi ki aí, 'oku tonó'ia 'e ia 'i hono lotó" (Mātiu 5:28).

Ko e nofo-mali ke sīpinga'akí 'a e fefaitotonu'aki ko ia 'a ha tangata mo ha fefine, ha fefaitotonu'aki na'e kamata pē 'i he taimi na'e fili ai 'e he tokotahá 'a e tahá. 'Oku tau lau 'i he Lea Fakatātaá 'oku pehē ai, "Ke monū'ia ho matava'i: pea ke fiefia koe 'i ho [uaifi] 'a ia na'á ke ma'u 'i ho'o kei talavou" (Lea Fakatātā 5:18). Tuku ke fakafiefia'i koe 'i he taimi kotoa pē 'e he'ene 'ofá, peá ke fiefia ma'u pē 'i he'ene 'ofá (Vakai, Lea Fakatātā 5:19).

Ko e mo'oni ko ha faingamālie ia ke te tau nofo mo e uaifi 'o 'etau kei talavou, ke tau fiefia fakataha 'i he ngaahi ta'u 'o 'etau motu'á—'o 'ikai te tau lāunga koe'uhí ko e mingimingi hotau kilí pe ko e hinā hotau 'ulú—kae kei hokohoko atu pē 'etau ma'u ha 'ofa 'oku lahi, 'etau tahá, mo ma'u ha poto 'e lava ke tau 'inasi fakataha ai 'i he taimi ni pea a'u ki 'itāniti.

'Oku pukepuke 'a e nofo-malí 'e he tuí pea mo hono 'ilo'i ko e fokotu'u ia 'e he 'Otuá, pea 'oku pukepuke faka'aho ia 'aki 'a e ivi 'o e 'ofá. Na'e fakamatala ha tangata poto 'e taha 'o pehē, " 'I he taimi 'oku tokanga ai ha taha ki he fiemālie pea mo e lelei 'a hono malí 'o lahi ange 'i he'ene fiemālie mo 'ene lelei pē 'a'aná, tā kuó na fakatupu-

laki 'a e 'ofa mo'oni" (Harry Stack Sullivan, *Concepts of Modern Psychiatry*, 2nd ed. [New York: W. W. Norton and Co., 1961], p. 42).

Kole ki he 'Otuá ke Tokoni Atu

'Oku langaki 'a e tuí ke matu'uaki 'a e koví 'e hano 'ilo fakapapau 'oku ta'engata e mahu'inga 'o e vā fetu'utaki 'i ha nofo-malí. 'Oku totonu ke hoko 'a e malí ko ha me'a faka'ofa'ofa mo fakafiemālie, 'o fakafiefia ange ia 'i he ngaahi me'a lelei taha kuo tau faka'ānaua ki aí, he " 'oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí" (1 Kolinitō 11:11).

'Oku 'ikai fie mau ke vete mali 'a e Kāingalotú—'oku 'i ai 'a e ngaahi founa ke fakalelei'i'aki 'a e ngaahi palopalema 'o e nofo-malí. Kapau 'oku 'i ai ha ta'efemahino'aki lahi 'i homo vaá ko e husepāniti mo e uaifi pe te mo ongo'i 'oku kamakamata ha fa'ahinga me'a ta'efakafiemālie 'i ho'omo nofo-malí, 'oku totonu ke mo tū'ulutui fakataha hifo 'o kole ki he 'Otuá ko 'etau Tamaí 'i he loto mo'oni mo fakamātoato, ke to'o atu 'a e fakapo'uli 'okú ne fakakāsia'i ho'omo feohí, ke mo ma'u 'a e maama 'okú mo fie ma'ú, ke mo sio ki ho'omo ngaahi fehālākí, fakatomala mei ho'omo ngaahi halá, fefakamolemole-'aki pea mo takitaha tali 'a e ngaahi me'a 'oku fai 'e he tokotahá 'o hangē pē ko ia na'e hoko 'i he kamata'angá. 'Oku ou tala fakapapau atu 'i he loto mālu'ia 'oku mo'ui 'a e 'Otuá pea te Ne tali ho'omou ngaahi kole 'oku fai 'i he loto fakatōkilaló, he na'á Ne folofola 'o pehē, "Te mou kole ha me'a pē 'oku mou loto ki aí 'i he huafa 'o Sīsú pea 'e fai ia" (T&F 50:29). 'I he huafa 'o Sīsú Kalaisí, 'ēmeni.

AKÓ

‘Oku mau tui ki hono ako’i ‘o hotau to’u tupú, ‘o tatau pē ki he fānau fefiné mo e fānau tangatá.

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Teuteu ki he Kaha’ú

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Ki he lakanga fakataula’eikí. “Ke mou poto ‘i hono ako’i homou ‘atamaí mo homou nimá ki he kaha’ú. . . . ‘Oku ‘i ai homou ngafa ke a’usia ‘a ia kotoa ‘e lava ke mou a’usia ‘i ho’omou mo’uí. Palani ‘i he taimí ni ke ma’u ‘a e feinga fakaako kotoa te mou lavá, hili ko iá pea mou ngāue ke fakakakato ‘a e palani ko iá.

“ ‘Oku mou mo’uí ‘i ha kuonga faingata’a. ‘Oku fie ma’u ‘e he māmani ha kakai tangata mo ha kakai fefine ‘oku nau lava ‘o ngāue pea kuo nau ako. ‘Oua na’a ta’ofi ho’omou akó.

“ ‘Oku ‘ikai ke u fokotu’u atú ‘oku totonu ke mou hoko kotoa ko ha kau tangata ngāue fakapalofesinale. Ko ‘eku fokotu’u ‘eni: ko e hā pē ha me’a ‘oku mou fili ke faí, ako ki he me’a ko iá. Ako ke mou poto fe’unga. . . . Ko e hā pē ha ngāue ma’u’anga mo’ui te mou fili, ‘e lava ke vave ange ho’omou a’usia ‘a ho’omou ngaahi taumu’á ‘o kapau te mou ako. . . .

“Ke mou poto. ‘Oua na’a mou tukuange ke mole ‘a e feinga ako ‘e ‘aonga lahi ki homou kaha’ú koe’uhi pē ke fakafiemālie’i ‘a ho’omou holi ke ma’u ‘a e fiefia ‘oku ma’u ‘i he taimi pē ko iá pea taimi nounou peé. ‘Ai ke mou sio lōloa ki ho’omou mo’uí. ‘E mo’ui fuoloa ‘aupito hamou tokolahi” (‘i he Conference Report, Oct. 1981, 57; pe *Ensign*, Nov. 1981, 40).

“ ‘Oku mau tui ki hono ako’i hotau to’u tupú, ‘o tatau pē ki he fānau fefiné mo e fānau tangatá. . .

“ ‘Oku mou ma’u ha ngaahi faingamālie lahi fakaulia ke ako’i ai homou ‘atamaí mo homou nimá. Te mou faka’amu ke mou mali pea nofo fakataha mo hamou husepāniti lelei. Ka he ‘ikai lava ‘e ha taha

‘iate kitautolu ‘o tala ‘a e me’a ‘e hoko ‘i he kaha’ú. Mou teuteu ki ha ngaahi me’a ‘e hoko maí. . . .

“Ko e faka’amú ia ‘e mali homou tokolahi. Ka he ‘ikai ta’e’onga ‘a e ako kuo mou faí. ‘E hoko ia ko ha tāpuaki ‘o tatau ai pē pe te mou mali pe ‘ikai” (“Live up to Your Inheritance,” *Ensign*, Nov. 1983, 82).

“ ‘E lahi ‘aupito e fe’au’auhi ‘i he māmani te mou hoko atu ki aí. ‘E fie ma’u ke toe lahi ange ho’omou akó, ke fakalelei’i ho’omou ngaahi poto fakangāué, ke fakamāsilā’i e ngaahi me’a te mou lava ‘o faí ka mou lava ‘o fakahoko e ngaahi fatongia ke fua ‘i he sosaieti ko ia te mou nofo aí” (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 100; pe *Ensign*, May 1992, 71).

Ki he lakanga fakataula’eikí. “Feinga ke ke ako. Ako e ngaahi me’a kotoa ‘e lava ke ke akó. ‘E totongi koe ‘e māmani ‘o fakatatau pē ki he me’a ‘okú ne pehē ko ho mahu’ingá iá. Na’e ‘ikai toe heliaki ‘a Paula ‘ene tohi kia Tīmoté, ‘He kapau ‘oku ‘ikai ke tokonaki ‘e ha tokotaha ki hono kāingá, pea kiate kinautolu tonu ‘i hono falé, kuo si’aki ‘e ia ‘a e lotú, pea lahi hake ‘ene kovi ‘a’aná ‘iate ia ‘oku ta’elotú’ (1 Tīmote 5:8).

“[Ko ho ‘uluaki fatongiá ia ke tokonaki ma’a ho fāmilí.

“ ‘E monū’ia mo’oni ‘a ho uai’i kapau he ‘ikai kau ‘i he fe’au’auhi ke ma’u ha’ane ngāué. ‘E liunga ua hono tāpuekina iá kapau te ne lava pē ‘o nofo ‘i ‘api ka ke ngāue koe ke tauhi ‘a e fāmilí.

“Ko e akó ko e kī ia ki he faingamālie faka’ekonōmiká. Kuo ‘osi fai mai ‘e he ‘Eikí ha fekau kiate kitautolu ko Hono kakaí, ke tau feinga ke ma’u ‘a e potó ‘i he ako, pea ‘i he tui foki’ (T&F 109:14). Te ke hoko ko ha tauhi lelei ange kapau ‘e ako’i ho ‘atamaí mo ho nimá ke nau fai ha me’a ‘aonga ‘i he sosaieti te mou nofo aí” (‘i he Conference Report, Apr. 1998, 68; pe *Liahona*, Siulai 1998, 60–61).

‘Eletā L. Tom Perry

“ ‘Oku feliliuaki ma’u pē e ngaahi ngāue ma’u’anga mo’uí. ‘Oku nau talamai ko e kau talavou ko ia ‘oku hū ‘o ngāue ‘i he ‘aho ní mahalo ‘e fetongitongi tu’o tolu pe tu’o fā ‘enau ngāué lolotonga e taimi te nau ngāue ai ‘i he’enau mo’uí. ‘E toe lahi ange ‘a e toutou fetongitongi ‘i he ngaahi ngāue’angá, ‘o tu’o hongofulu ki he tu’o hongofulu mā ua ‘i he takai fakangāué lolotonga e mo’ui ‘a ha taha. . . . Koe’uhi ko e feliliuaki ‘a māmani ‘i he ngaahi ‘aho ní, ‘e fie ma’u leva ia ke tau fu’u tokanga ki he fale’i ‘oku fai maí ‘o

tau teuteu ki he kaha'ú" (i he Conference Report, Sept–Oct. 1995, 47; pe *Ensign*, Nov. 1995, 36–37).

'Eletā Russell M. Nelson

"'Oku tatau pē 'a e ngaahi faingamālie ke fakatupulaki 'a e poto fakalaumālie mo e faka'atamaí. 'Oku 'ikai ko e kakai tangatá pē 'oku 'atamai'ia, pea 'oku 'ikai ko e kakai fefine pē 'oku nau ma'u 'a e ngaahi ongo mo e ngaahi me'a 'o e lotó. Ko e ngaahi fakalāngilangi mā'olunga taha kuo a'usia 'e he tangatá—'a e faiako, tokotaha ngāue fakapalofesinale kuo ako lelei, tokotaha ngāue mateaki, kaume'a faivelenga, taha mataotao he folofolá, ko ha fānau 'a e 'Otuá, ākongā 'a Kalaisi, ko ható fe'ao falala'anga, mātu'a 'ofa—'oku ma'u katoa kinautolu 'i he mo'ui tāú" (i he Conference Report, Oct. 1989, 25; pe *Ensign*, Nov. 1989, 21).

"'Oku ou manatu ki he momeniti na'á ku fakapapau'i ai 'a e me'a te u faí 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne u 'i hoku ta'u hongofulu tupú pea 'ikai te u ako lelei, pea 'i ai pē 'eku ngāue fakataimi lolotonga e taimi Kilisimasí. Ko e me'a tatau pē na'e fai 'i he ngāue 'i he taimi kotoa. Na'e tuai e 'alu 'a e taimí 'i he 'aho taki taha. Ne u fakapapau 'i he taimi mo e feitu'u pē ko iá kuo pau ke u ako pea te u a'usia ha tu'unga mo'ui 'e lelei angé. Ne u fakapapau'i te u ako pē mo ngāue ke u a'usia ha tu'unga fakaako lelei 'o hangē pē na'e fakafalala ki ai 'eku mo'ui" (i he Conference Report, Oct. 1992, 5; pe *Ensign*, Nov. 1992, 6).

Pisope Victor L. Brown

"'Oku totonu ke tau ako'i ki he'etau fānau 'a hono mahu'inga 'o e akó 'i he'ene tokoni ke nau 'ilo'i 'a e founga ke nau fakakaukau mo ako aí" (i he Conference Report, Oct. 1982, 117; pe *Ensign*, Nov. 1982, 81).

Mahu'inga 'o e Akó ki he Kakai Fefiné

'Eletā Howard W. Hunter

"'Oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga ke ue'i ai 'a 'etau kakai fefine ke nau palani foki mo kinautolu ke ngāue. 'Oku mau loto ke nau ako mo ako ngāue foki ki he lahi taha te nau lavá ki mu'a pea nau toki malí. Kapau te nau uitou pe mali vete pea fie ma'u ai ke nau ngāue, 'oku mau loto ke nau ma'u ha ngāue 'oku faka'eieiki pea 'aonga kiate kinautolú. Kapau he 'ikai ke mali ha fefine, 'oku 'i ai pē 'ene totonu ke ne fai ha fa'ahinga ngāue 'e lava ke ne faka'aonga'i ai hono ngaahi talēnití mo 'ene ngaahi me'afoakí" ("Prepare for Honorable Employment, *Ensign*, Nov. 1975, 124).

'Eletā Russell M. Nelson

"Ko e fefine fakapotopotó 'okú ne fakafo'ou 'ene mo'ui. 'Okú ne fakatupulaki hono ngaahi talēnití 'i he taimi totonu pea hokohoko atu 'ene akó. 'Okú ne mapule'i ia ke ne a'usia 'a 'ene ngaahi taumu'a. 'Okú ne tuli atu 'a e fakapo'ulí pea fakaava hake 'a e matapā 'o e mo'oní ke fakamaama hono halá.

"'Oku ako'i 'e he fefine 'a e me'a 'okú ne fakamahu'inga'i 'i he akonaki mo e fa'ifa'itaki'anga. Ne u toki mamata ki muí ni mai 'i ha polokalama televīsone na'e faka'eke'eke ai ha fefine loa. Na'á ne nofo taimi kakato pē 'i 'api mo 'ene ki'i tamasi'i. 'I hono fehu'i ange 'a hono 'uhinga 'o e fili na'á ne faí, na'á ne talaange, 'Mahalo pē 'e 'i ai ha taimi te u toe foki ai 'o ngāue fakalao, ka 'oku 'ikai ko e taimí 'eni. Kiate au ko e me'a mahinongofua pē ia. 'E lava 'e ha tokotaha loa pē ke ngāue ki he kakai 'oku ou fakafongā'i, ka ko au pē 'oku totonu ke u hoko ko e fa'ē 'a e ki'i tamasi'i ko 'ení.'

"'Oku 'ikai fai e fa'ahinga fili pehe'e koe'uhí he 'oku 'i ai 'ene totonu, ka koe'uhí 'oku 'i ai hono ngafa mo e ngaahi fatongia. Na'á ne 'ilo'i kapau te ne tu'u hake 'o fua hono ngaahi fatongiá, 'e hokosia pē 'ene ngaahi totonú 'i hono taimi totonu" (i he Conference Report, Oct. 1989, 26–27; pe *Ensign*, Nov. 1989, 21).

TU'UNGA TATAU 'A E KAKAI TANGATÁ MO E KAKAI FEFINÉ

'Oku kehekehe hotau ngaahi fatongiá mo 'etau ngaahi ngāue . . . Ka 'oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá 'i he 'Eikí.

—Palesiteni Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Palesiteni George Albert Smith

“‘I he taimi na’e ue’i ai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘a e fo’i kii ‘o fakaava ke fakatau’atāina’i ‘a e kakai fefiné, na’á ne fakaava ia ma’a māmani kātoā, pea kuo faka’au ke tokolahi ange ‘a e kakai fefine ‘oku lava ke nau fiefia ‘i he ngaahi tāpuaki ‘o e tau’atāina ke lotú mo e tau’atāina ‘i he ngaahi me’a fakapule’angá mei he to’u tangata ki he to’u tangata” (“Address to the Members of the Relief Society,” *Relief Society Magazine*, Dec. 1945, 717).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“‘Oku kehekehe pē hotau ngaahi fatongiá mo ‘etau ngaahi ngāue ke faí. Ko ha ngaahi faikehekehe ta’engata ‘eni—‘o tuku ai ki he kakai fefiné ha ngaahi fatongia lahi faka’ulia ‘o e tu’unga fakafa’eé mo e feohi fakatokouá, pea tuku ki he kakai tangatá ‘a e ngaahi fatongia lahi faka’ulia ‘o e tu’unga fakatamaí pea mo e lakanga fakataula’eikí—ka ‘oku ‘ikai ai ‘a e tangatá kae ‘i he fefiné, pea ‘ikai ai ‘a e fefiné kae ‘i he tangatá ‘i he ‘Eikí (vakai, 1 Kolinitō 11:11). . . .

“Neongo ‘oku kehe ‘a e ngaahi fatongia ta’engata ‘o e kakai tangatá mei he kakai fefiné, . . . ka ‘oku lahi ‘a e me’a ke fakahoko ‘i ha tūkunga tatau ‘o e fakatupulaki fakatāutahá—ma’á e kakai tangatá mo e kakai fefiné fakatou’osi” (“The Role of Righteous Women,” *Ensign*, Nov. 1979, 102).

“‘Oku ‘ikai te mau loto ke hoko ‘etau kakai fefine Siasí ko ha ngaahi hoa ke *fakalongolongo* pē pe

ngaahi hoa ‘oku *fakangatangata* e ngaahi me’a ke nau faí ‘i he ngāue ta’engata ko ia kuo tuku kiate kinautolú! Fakamolemole ka mou hoko mu’a ko ha hoa ‘oku *tokoni* mo ha hoa ‘oku kau *kakato* ki ai” (“Privileges and Responsibilities of Sisters,” *Ensign*, Nov. 1978, 106).

Palesiteni Howard W. Hunter

“‘Oku tali ‘e he tangata ma’u lakanga fakataula’eikí ‘a hono uaifí ko hano hoa ‘i hono tatakí ‘o e ‘apí mo e fāmílí peá ne ‘ilo kakato pea kau kakato mai ki he ngaahi fili kotoa pē ‘oku fai fekau’aki mo iá. . . . Ko e taumu’a ia ‘a e ‘Eikí ke hoko ‘a e uaifí ko ha tokoni (helpmeet) ki he tangatá (‘oku ‘uhinga ‘a e *meet* ki he tu’unga tatau)—‘a ia ko e pehē, ko hano tokoni ‘okú na tu’unga tatau pea fie ma’u ke na hoko ai ko e hoa-ngāue kakato” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 68; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50–51).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“‘Oku ou sio au ki hoku hoa kuó ma nofo ‘i he ta’u ‘e nimangofulu mā uá. ‘Oku mā’ulalo ange nai ‘ene ngaahi ngāue ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí ‘i he’eku ngaahi ngāue ‘a’akú? ‘Oku ou ‘ilo ‘oku ‘ikai. Kuó ne luelue fakalongolongo pē ‘i hoku tafa’akí, poupu’i au ‘i hoku ngaahi fatongiá, ‘ohake mo faitāpuekina ‘ema fānaú, ngāue ‘i he ngaahi fatongia lahi ‘i he Siasí, peá ne fakamafola ‘a e fiefia mo e lelei lahi ‘i he feitu’u kotoa pē na’á ne ‘alu ki ai. ‘Oku faka’au pē ke u motu’a ange ka ‘oku lahi ange ai pē ‘eku hounga’iá—‘io, ko e lahi ange ia ‘eku ‘ofá—‘i he ki’i fine’eikí ko ‘eni ne ma tū’ulutui ‘i he ‘ōlitá ‘i he fale ‘o e ‘Eikí ‘i he ta’u e nimangofulu tupu kuo hili” (“Rise to the Stature of the Divine within You,” *Ensign*, Nov. 1989, 97).

Palesiteni Boyd K. Packer

“‘Oku ‘i ai ha laine mahino ‘o e mafái ‘i he Siasí. ‘Oku tau ngāue ‘i he fatongia ne ui kitautolu ki ai ‘e he kau ma’u mafái.

“Ka ‘i he ‘apí, ko ha fengāue’aki fakataha ia ‘a e husepānití mo e uaifí, he kuo fakataha’i kinaua ‘o na fekoekoe’i ‘i he tu’utu’uní, mo ngāue fakataha ma’u pē. Neongo ‘oku ma’u ‘e he husepānití, ko e tamaí, ha fatongia fakatakimu’a ke tatakí ‘i ha founa taau mo fakalaumālie, ka ‘oku ‘ikai muimui hono uaifí ‘i mui ‘iate ia, pe ‘i mu’a, ka ‘i hono tafa’akí” (‘i he Conference Report, Apr. 1998, 96; pe *Ensign*, May 1998, 73).

'Eletā Bruce R. McConkie

“‘I he ngaahi me‘a fakalaumālié, ‘i he‘ene fekau‘aki mo e ngaahi me‘afoaki kotoa ‘o e Laumālié, pea fekau‘aki mo e ma‘u fakahaá, ‘a hono ma‘u ‘o e ngaahi fakamo‘oní, mo e mata-me‘a-hā-maí, mo e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku kau ki he anga faka-‘Otua mo e anga-mā‘oni-‘oni ‘oku fakahoko tupu mei he anga-mā‘oni‘oni fakatāutahá—‘i he ngaahi me‘a katoa ko ‘ení, ‘oku mātu‘aki tu‘unga tatau ai ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí” (“Our Sisters from the Beginning,” *Ensign*, Jan. 1979, 61).

“‘Oku ‘ikai ha taimi ‘e fekau‘i mai ai ‘e he ‘Eikí ha kau ‘apose tolo mo ha kau palōfita mo ha kau tangata anga-mā‘oni‘oni ke tokanga‘i hono kakai ta‘e te Ne tuku ‘i honau tafa‘aki ha kakai fefine ‘oku nau tu‘unga fakalaumālie tatau. . . . ‘Oku fakafalala ‘a e hākeaki‘i ‘o e tokotahá ‘i he tokotahá” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 3:302).

'Eletā Boyd K. Packer

“Ko ho uai‘i ‘a ho hoa ‘i hono tataki ‘o e fāmilí pea ‘oku totonu ke ne ‘ilo kakato pea kau kakato ki hono fai ‘o e ngaahi fili ‘oku fekau‘aki mo homo ‘apí” (‘i he Conference Report, Apr. 1994, 26; pe *Ensign*, May 1994, 21).

'Eletā James E. Faust

“Ko e hā ha anga ‘oku totonu ke fai ‘e kinautolu ‘oku nau ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eikí ki honau uai‘i mo e kakai fefine kehe ‘i honau fāmilí? ‘Oku fie ma‘u ke tau ‘ofa ‘i hotau uai‘i. ‘Oku nau fie ma‘u ke nau fanongo ‘oku ui kinautolu ‘e honau husepānití ko e monū‘ia, pea ‘oku fie ma‘u ‘e he fānaú ke nau fanongo ‘oku fakahīhiki‘i ‘e he‘enau tamaí ‘a ‘enau fa‘eé (vakai, Lea Fakatātā 31:28). ‘Oku mahu‘inga lahi ki he ‘Eikí Hono ngaahi ‘ofefiné ‘o tatau pē mo Hono ngaahi fohá. ‘I he nofo-malí ‘oku ‘ikai mā‘olunga ange ha taha ‘i ha taha; ‘okú na taki taha pē ‘a e tefito‘i fatongia ‘a ia ‘oku kehekehe pea faka-‘Otua. ‘Oku mu‘omu‘a ‘i he ngaahi fatongia kehekehe ko ‘eni ‘o e uai‘i ‘a hono uiui‘i ko e fa‘eé. ‘Oku ou tui pau ‘oku ma‘u ‘e hotau ngaahi tuofāfine faivelengá ha tupulaki fakalaumālie makehe ‘a ia ko ha kongā mahu‘inga ia ‘i honau natulá” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 54; pe *Ensign*, Nov. 1993, 38–39).

“‘Oku fakatou fai ‘e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa‘eé ha ngaahi me‘a mahu‘inga kehekehe ma‘a ‘ena

fānaú. Kuo ‘osi teuteu‘i fakatou‘osi pē ‘a e fa‘eé mo e tamaí ke tokanga‘i ‘a e fānaú, ka ‘oku kehekehe pē ‘ena ngaahi foungá. Hangē ko e tefito‘i fatongia ia ‘o e fa‘eé ke teuteu‘i ‘a e fānaú ke nau nofo ‘i honau ngaahi loto‘i fāmilí, ‘i he taimi lolotonga pea ‘i he kaha‘ú. Hangē ‘oku ‘osi mateuteu lelei taha pē ‘a e tamaí ke teuteu‘i ‘a e fānaú ke nau ngāue ‘i he ‘ātakai mavahe mei he fāmilí” (‘i he Conference Report, Apr. 1993, 44–45; pe *Ensign*, May 1993, 35).

***‘I he nofo-malí,
‘oku ‘ikai
mā‘olunga ange ha
taha ‘i ha taha.***

'Eletā Dallin H. Oaks

“‘Oku tau mo‘ui ‘i ha taimi ‘oku lahi ai ‘a e ngaahi feinga fakapolitikale, fakalao, mo fakasōsiale ke fai ha ngaahi liliu ‘a ia ‘e fetō‘aki ai ‘a e tu‘unga tangatá mo e tu‘unga fefiné pea fakataha‘i ai e ngaahi fai-kehekehe ‘o e kakai tangatá mo e kakai fefiné ke nau tatau pē. ‘Oku hanga ‘e he ‘ilo ta‘engata ‘oku tau ma‘ú ‘o ‘ai ke ‘oua na‘a tau pou pou‘i ‘a e ngaahi liliu ko ia te ne fetongi e ngaahi fatongia mo e ngaahi faingamālie mavahevahe ‘o e tangatá mo e fefiné ‘a ia ‘oku mahu‘inga ki hono fakahoko ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá. ‘Oku ‘ikai ke tau fakafepaki‘i e ngaahi liliu kotoa ko ia kau ki he tō‘onga ‘oku fai ki he kakai tangatá mo e kakai fefiné, koe‘uhí he ‘oku ‘i ai e ngaahi liliu ia ‘i he ngaahi lao pe ngaahi anga fakafonua ‘e ní‘ihi ‘oku nau hanga ‘e kinautolu ‘o fakatonutonu ‘a e ngaahi me‘a motu‘a na‘e hala ‘a ia na‘e ‘ikai ‘aupito ke makatu‘unga kinautolu ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ta‘engatá” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 99; pe *Ensign*, Nov. 1993, 73–74).

'Eletā M. Russell Ballard

‘Oku fie ma‘u ‘e he “kakai fefiné” ke ongona honau le‘ó pea ke ‘i ai hanau mahu‘inga, pea ‘oku nau fie fai ha ngaahi tokoni ‘aonga ki he siteikí pe uōtí mo hono kau mēmipá ‘a ia te nau tauhi ai ki he ‘Eikí pea tokoni ke fakahoko e misiona ‘o e Siasí. . . .

“‘E ngaahi tokoua, fakamolemole kae fakapapau‘i ange mu‘a ‘oku mou tokanga ki he ngaahi fokotu‘u mahu‘inga ‘oku fai ‘e he kau fafine ‘i ho‘omou ngaahi fakataha alēleá” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 103; pe *Ensign*, Nov. 1993, 76).

Sisitā Eliza R. Snow

“Ko e taha ‘o e ngaahi tefito mahu‘inga ‘o e lolotonga ní ‘a e tu‘unga ko ia ‘o e kakai fefiné. ‘Oku tokanga lahi ki ai ‘a māmani ‘i he tafa‘aki fakasōsiale mo e fakapolitikalé. ‘Oku. . . . fakafisi ‘aupito pē ‘a e

ní'ihī ia ke nau tali 'oku 'i ai ha totonu 'a e fefiné ke ne fiefia 'i ha toe ngaahi me'a kehe, makehe ia mei he ngaahi tō'onga, fie ma'u, totonu, mo e ngaahi me'a pehē 'o fakatatau pē ki he fa'iteliha 'a e kakai tangatá. Ko e ngaahi 'uhinga ko ia 'oku 'ikai te nau lava ke fakakikihi'í, 'oku nau fakasi'isi'ia pe manuki'i; ko ha founga motu'a ia ma'anautolu 'oku nau fakafepaki'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku totonú 'a ia 'oku 'ikai te nau lava ke fakakikihi'í. Pea 'oku toe 'i ai pē foki mo ha ní'ihī 'oku 'ikai ngata pē 'i he'enau 'ilo'i 'oku totonu ke fakalelei'í 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fefiné, ka 'oku nau pikitai ki he'enau ngaahi ma'ú

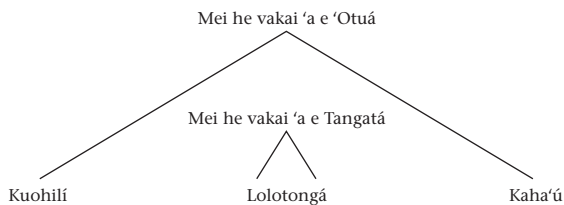
tokua 'oku lava ai ke fokotu'u 'a e fefiné ko e fehangahangai ki he tangatá, 'oku nau fokotu'u ki ai ha kalasi mo'ui mavahe mo fakafepaki ki he mo'ui 'a e tangatá; pea ke 'asi 'okú ne tau'atāina kakato pē 'iate kinautolu 'o ma'u ai 'a e ngaahi 'ulungāanga 'oku fa'a tukuaki'i ai kinautolu 'a ia ko e tangatá pē 'okú ne fa'a fa'i pea ko e tangatá pē 'oku tonu ke nau fakalelei'í pe ta'ofi pea 'oua 'e fa'ifa'itaki ange ki ai e fefiné. Ko ha ongo tafa'aki fehangahangai ia 'e ua ka 'i hona vaha'a 'oku tu'u ai 'a e 'founga koulá' " ("Woman's Status," *Woman's Exponent*, 15 July 1872, 29).

‘ILO TA‘ENGATÁ

*Ko e sio ki he a‘usia ‘o ha nofo-
mali mo ha fāmili fiefiá, ‘e lahi
ange ‘a e faingamālie ke hokó ‘o
kapau ‘e langa ia ‘i he ngaahi
tefito‘i mo‘oni ‘oku ta‘engatá.*

—Eletā Merrill J. Bateman

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

“ ‘OKU FAKAHĀ AI ‘A E NGAARI ME‘A KOTOA
PĒ KOE‘UHÍ KO HONAU NĀUNAÚ, ‘A E KUO
HILÍ, LOLOTONGÁ, MO E KAHA‘Ú, PEA ‘OKU
NAU ‘I HE ‘AO ‘O E ‘EIKÍ MA‘U AI PĒ”

(T&F 130:7).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e mahino ange ‘etau vakai ki ‘itānití, ko ‘ene mahino ange ia ko e ngāue ‘a e ‘Eikí ‘oku tau fakahokó ko ha ngāue lahi mo molumalu ia pea ‘oku fu‘u faitatau ‘aupito ‘i he tafa‘aki takitaha ‘o e veilí. . . .

“Kapau te tau mo‘uí‘aki ha founa te tau fakakaukau ma‘u ai pē ki he ngaahi me‘a ‘o ‘itānití, te tau fai ai ha ngaahi fili ‘e toe lelei angé” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 25).

“Kapau te tau pehē ko e kakato ‘o e mo‘uí ‘a ‘etau mo‘uí ‘i he māmaní, pea ‘e fakamamahi leva ‘a e mamahí, loto-mamahí, ta‘elavame‘á, mo e fuonou-nou ‘a e mo‘uí. Ka ‘o kapau te tau vakai ki he mo‘uí ko ha me‘a ia ‘oku ta‘engata, ‘o kamata pē mei he mo‘uí ‘i he maama fakalaumālié ‘i he kuo hilí ‘o hokohoko atu ki he ta‘engatá ‘i he kaha‘ú hili ‘a e maté, ‘e lava leva ke fokotu‘u ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘oku hokó ‘i honau tu‘unga totonú” (*Faith Precedes the Miracle*, 97).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Ko e ola mahino ‘e taha ‘o e feinga ki he totonu ‘a e kakai fefiné ko e ongo‘i ta‘efiemālie ko ia ‘okú ne ‘omi ki he kau finemui kuo nau fili ki he fatongia ‘o e uai‘i mo e fa‘eé. ‘Oku nau fa‘a ongo‘i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia fakafiefia mo fakafiemālie ange ia ma‘á e kakai fefiné ‘i he ngāue faka‘apí, fetongi taipá, mo e ui ‘e he fānaú ‘a e fa‘eé. ‘I he‘enau sio peheé, ‘e pulia leva meiate kinautolu ‘a e ‘ilo ta‘engata na‘e fili ai ‘e he ‘Otuá ‘a e kakai fefiné ki he fatongia faka‘ei‘eiki ko ia ‘o e hoko ko e fa‘eé, pea ko e hākeaki‘í ‘a e hoko ko e tamai mo e fa‘ē ta‘engatá. (‘To the Elect Women of the Kingdom of God,’ Nauvoo Illinois Relief Society Dedication, 30 Sune 1978.)” (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 548).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“ ‘Oku fakahoko ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘o fakatatau ki He‘ene founa molumalu pē ‘A‘aná. ‘Oku ‘i Hono ‘aofinimá ‘a e kakano kotoa pē. ‘Oku ‘ikai ‘atautolu ia ke tala kiote Ia ‘a e me‘a ke fai. Ko hotau fatongia mo hotau faingamālie ke ma‘u ‘a e melinó ‘i hotau ‘atamaí pea ‘i hotau lotó, pea ke ‘ilo ko ia ko e ‘Otuá, pea ko ‘Ene ngāue ‘eni, pea he ‘ikai te ne tuku ke ta‘elava ia” (‘i he Conference Report, Apr. 1983, 5; pe *Ensign*, May 1983, 6).

‘Eletā Bruce R. McConkie

“ ‘Oku foaki pē ‘a e mo‘uí ta‘engatá, ‘i he‘etau vakai ki ai mei he ‘ilo ta‘engatá ‘ko e me‘a‘ofa ‘oku mahuinga taha ‘i he ngaahi me‘a‘ofa kotoa pē ‘a e ‘Otuá’ (T&F 14:7), ma‘anautolu ‘oku tui mo talangofuá” (*New Witness for the Articles of Faith*, 358).

“Ko e malí mo e fāmili ‘a e uho ‘o e palani ki he fakalakalaká mo e hākeaki‘í. ‘I he tafa‘aki ki he ta‘engatá, ‘oku fakatefito pea takai‘í ‘a e ‘iuniti ‘o e fāmili ‘e he ngaahi me‘a kotoa pē. Ko e hākeaki‘í ‘a e hokohoko atu ‘o e nofo fakafāmili ‘i he ta‘engatá” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:546).

“ ‘Oku malava ‘e he kāingalotú ke kātaki‘í ‘a e ngaahi faingata‘a pea mo e ngaahi fakatauele ‘a māmaní ko ‘enau ‘amanaki atu ko ia ‘e a‘usia ha mo‘uí ‘oku toe lelei angé ‘i he kaha‘ú. ‘I he taimi pē ‘oku ma‘u ai ‘e he tangatá ‘a e ‘ilo ta‘engata ‘a e ‘Eikí ki he feitu‘u na‘a nau ō mai mei aí, ‘a e ‘uhinga ‘oku nau ‘i heni aí, mo e me‘a ‘oku hanga mai mei he kaha‘ú ‘i he mo‘uí he ta‘engatá, te nau malava lelei ange ke mapule‘i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku nau fai ‘i he kakanó. ‘Oku tupu leva mei he ma‘u ‘o e ‘ilo ki

he toetu‘ú ‘a e mā‘oni‘oni fakatāutahá” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:396).

‘Eletā L. Tom Perry

“ ‘Oku tau ‘uluaki tānaki nai pea fakamu‘omu‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku ta‘engatá? ‘Oku tau ma‘u nai ha ‘ilo ‘oku ta‘engatá? Pe kuo tau ‘efihia kotoa pē ‘i he tauhele ‘o hono fuofua tānaki ‘o e ngaahi me‘a ‘o e māmaní pea ngalo leva ‘a e ‘Eikí?” (‘i he Conference Report, Apr. 1987, 40; pe *Ensign*, May 1987, 34).

‘Eletā Neal A. Maxwell

“ ‘E lava ke tala ‘e he ngaahi fehu‘i ‘oku tau faí ‘a e ‘ikai ke tau ma‘u ‘a e ‘iló. ‘Oku fakahā mai heni ‘a e ‘uhinga ‘e taha na‘e loto fiemālie ai pē ‘a ‘Īsoa ke fakatau hono ‘inasi ‘o e ‘uluaki fānaú: ‘Vakai, kuó u teitei mate: pea ko e hā hono ‘aonga kiate au ‘o e ‘inasi ‘o e ‘uluaki fānaú?’ (Sēnesi 25:32.) Kapau na‘e lau ‘e ‘Īsoa ‘a ‘ene hoko ko e ‘uluaki fohá ko ha me‘a pē ia ki he mo‘uí ni pē, tā ‘oku pau na‘e ‘ikai te ne ma‘u ‘e ia ha ‘ilo ‘oku ta‘engatá! He ko e tuí, ‘a e mahino kiate kitautolu ‘a e ongo tafa‘akí lōua—‘o laka atu ia he ‘ahó ni ‘i he‘etau manatu ki he kuo hili, pea toe fano atu ki he ka-ha‘ú ‘i he kei hokohoko atu ‘a ‘etau tuí. Ko e konga ia ‘o hono ‘aonga pea mo hono faka‘ofo‘ofa ‘o e tuí: ‘e kei poulu lū ai pē ‘a e poulu luú ia ‘o ‘ikai toe hoko ia ko ha me‘a kehe” (*Men and Women of Christ*, 116).

Ko ‘etau fa‘a fakahehema ko ia ke vakai pē ki he ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i he taimi lolotongá, kae hili ko iá ‘okú ne fakakehe‘i ‘etau ‘ilo kau ki he ngaahi me‘á, ko ha tauhele ia ke tau fakamama‘o mei ai—ko e me‘a pē ia ‘oku faí ‘e he tangatá, pea ‘oku mahino pē ia. Ko e taimí ‘oku ‘o māmani pē ia; ‘oku ‘ikai ‘o e ta‘engatá ia. Kapau he ‘ikai ke tau tokanga, ‘e lava ke tau ongo‘i ‘a e ngaahi fie ma‘u ‘a e taimí pea kehe leva ‘etau vakai ki he ngaahi me‘a ‘oku hokó. Hono ‘ikai mahu‘inga ke tau vakai ki he ngaahi me‘á ‘i he maama ‘o e ongo-ongoleléi mo e ngaahi ‘ilo ta‘engata ‘okú ne ‘omí, ‘i he lahi taha te tau lavá. . . .

“ . . . ‘Oku mātu‘aki mahu‘inga ‘aupito ke ‘oua na‘a tau faka‘aonga‘i pē a e ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i he mo‘uí fakamatelié ‘i he‘etau fai ‘a e ngaahi fili ko ia ‘e tolonga ki he ta‘engatá! ‘Oku tau fie ma‘u ‘a e ngaahi ‘ilo ‘o e ongoongoleléi ke fai‘aki e ngaahi fili ‘i he ngaahi

me‘a ‘o e ta‘engatá. ‘Oku fie ma‘u ke mahino kiate kitautolu he ‘ikai lava ke tau fakahoko e ngāue ‘a e ‘Eikí ‘i he founga ‘a māmaní” (“But for a Small Moment,” 453–54).

‘Eletā Dallin H. Oaks

“ ‘Oku ako‘i mai ‘e he ongoongoleléi ko kitautolú ko e fānau fakalaumālie ia ‘a ha ongomātu‘a fakalangi. Ki mu‘a pea fanau‘i mai kitautolu ki he māmaní, na‘a tau ‘tomu‘a mo‘ui ki mu‘a, ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine fakalaumālie ‘o e Tamai Ta‘engatá’ (lea mei he Kau Palesitenisi ‘Uluakí, *Improvement Era*, Mā‘asi 1912, p. 417; vakai foki, Selemaia 1:5). Na‘e tuku kitautolu ‘i he māmaní ke tau fakalaka-laka ki hotau iku‘anga ko e mo‘ui ta‘engatá. ‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi me‘á ni ha ‘ilo ta‘e hano tatau pea mo ha ngaahi tu‘unga ‘ulungāanga mahu‘inga kehekehe ke fakahinohino kitautolu ‘i he ngaahi fili ‘oku tau faí ke tau mavahe ai meiate kinautolu ko ia ‘oku ‘ikai te nau tui ‘oku ‘i ai ha ‘Otuá pea nau tui ko e mo‘uí ko e me‘a pē ia na‘e hoko fakatu‘upakē hake pē” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 96–97; pe *Ensign*, Nov. 1993, 72).

**‘E lava pē ke pehē
‘e ha taha ko e sio
lōloa ange ‘a ha
fefine mo ha
tangata ki hona vā
fakamalí, ko e lahi
ange ai pē ia ‘a e
faingamālie ke
hoko ia ko ha nofo-
mali fiefia.**

“ ‘Oku vakai ‘a e kakai loto ma‘á ki he mo‘uí ‘i ha founga ‘oku fu‘u mahino. ‘Oku hanga ‘e he‘enau ngaahi tō‘ongá mo e ngaahi holi ‘i honau lotó ‘o ‘ai ke nau vakai ki he ngaahi me‘a ‘oku hoko kiate kinautolú ‘o fakafekau‘aki ia mo e ta‘engatá. ‘Oku ‘i ai leva e kaunga ‘a e ‘ilo ta‘engata ko ‘eni ki he ngaahi fili ‘oku nau faí mo e ngaahi me‘a ‘oku nau fakamu‘omu‘á. Ko e mama‘o ange ‘enau mavahe mei he ngaahi me‘a ‘o e māmaní ko ‘enau ofi ange ia ki he‘etau Tamai ‘i Hēvaní pea lava ange ai ke

fakahinohino kinautolu ‘e hono Laumālié. ‘Oku tau ui ‘a e tu‘unga ko ‘eni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘atamaí, ‘a e mahu‘inga ko ‘eni ‘o e mo‘uí, ko e *anga fakalaumālie*” (*Pure in Heart*, 111).

“Kapau te tau vakai ki he ngaahi me‘a fakamatelié ‘i he ‘ilo ‘oku tau ma‘u ki he ta‘engatá, ‘e lava pē ke hoko ia ko ha faingamālie ke fakatupulaki ai ‘a e mālohi fakalaumālie ‘oku ta‘engata hono mahu-‘ingá. ‘Oku ma‘u ha ivi ‘i he taimi ‘o e faingata‘á. ‘Oku fakatupulaki ‘a e tuí ‘i ha tūkunga ‘oku ‘ikai ke tau lava ai ‘o sio ki he me‘a ‘oku hanga mei mu‘á” (‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1985, 78; pe *Ensign*, Nōv. 1985, 63).

'Eletā Merrill J. Bateman

“ ‘E lava pē ke pehē ‘e ha taha ko e sio lōloa ange ‘a ha fefine mo ha tangata ki hono vā fakamalí, ko e lahi ange ai pē ia ‘a e faingamālie ke hoko ia ko ha nofo-mali fiefia. Ko e lahi ko ia ‘o e veté ‘i he ngaahi mali temipalé ‘oku ma‘ulalo ‘aupito ia ‘i hono fakahoa atu ki he mali fakapule‘angá. (Vakai, Tim B. Heaton mo Kristen L. Goodman, ‘Religion and Family Formation,’ *Review of Religious Research* 26, fika 4 [Sune 1985]: 343–59; John O. G. Billy, Nancy S. Landale, mo Steven D. McLaughlin, ‘The Effect of Marital Status at First Birth on Marital Dissolution Among Adolescent Mothers,’

Demography 23, fika 3 [‘Aokosi 1986]: 329–49; Larry L. Bumpass mo James A. Sweet, ‘National Estimates of Cohabitation,’ *Demography* 26, fika 4 [Nōvema 1989]: 615–25.) Ko e a‘usia ko ia ‘o ha nofo-mali pe fāmili fiefiá, ‘e lahi ange ‘a e faingamālie ke hokó ‘o kapau ‘e langa ia ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku ta‘engatá. Ko e taimi ‘oku sio lōloa ai ha tahá, ‘okú ne toe feinga mālohi ange ke ne fa‘a kātaki, kātaki fuoloa, anga‘ofa, angalelei, mo angavaivai. ‘Oku hanga leva ‘e he ngaahi ‘ulungā-anga ko ‘ení ‘o fakamālohia ‘a e nofo-malí” (“The Eternal Family,” 115).

KO E FĀMILÍ: KO HA FANONGONONGO KI MĀMANI

*‘Oku fa’u mo pukepuke ‘a e nofo-
malí mo e ngaahi fāmili ‘oku fiefiá
‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e tuí,
lotú, fakatomalá, fa’a fakamolemolé,
faka‘apa‘apá, ‘ofá, manava‘ofá,
ngāue‘ pea mo e ngaahi ‘ekitiviti
‘oku fakatupulakí.*

—Kau Palesitenisi ‘Uluakí pea mo e Kōlomu ‘o
e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

KO E FĀMILÍ: KO HA FANONGONONGO KI MĀMANI

*Ko e Kau Palesitenisi ‘Uluakí pea mo e Kōlomu ‘o e
Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá Liahona,
Sānuali, 1996.*

KO KIMAUTOLU KO E KAU PALESITENISI ‘ULUAKÍ pea mo e Fakataha Alēlea ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Ua ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni-‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, ‘oku mau fakahā heni ‘i he loto mālu‘ia, ko e mali ‘i he vā ‘o ha tangata mo ha fefine na’e tu‘utu‘uni ia ‘e he ‘Otuá pea ko e fāmili ko e uho ia ‘o e palani ‘a e Fakamo‘uí ki he iku‘anga ta‘engata ‘o ‘Ene fānaú.

KO E TANGATA KOTOA PĒ—‘a e tangata mo e fefine—na’e fakatupu ia ‘i he tatau ‘o e ‘Otuá. Ko e tokotaha fakafo‘ituitui kotoa pē ko e foha mo e ‘ofefine ia ‘o ha mātu‘a fakalangi, pea ‘i he‘ene peheé, ‘oku ma‘u ai ‘e he tokotaha kotoa pē ha natula fakalangi pea mo ha iku‘anga pau. Ko e tu‘unga tangata pe fefine ko ha ‘ulungāanga mahu‘inga ia ‘oku ‘ilo‘i ai ‘a e tu‘unga mo e taumu‘a ‘o e tokotaha fakafo‘ituitui, ‘i he maama fakalaumālié, mo e mo‘ui fakamatelié, pea mo e ta‘engata.

*Tupu mei he
palani faka-‘Otuá
‘o e fiefiá, ‘oku lava
ai ke tolonga ‘a e
ngaahi fetu‘utaki
fakafāmili ‘o laka
atu ‘i he fa‘itoká.*

‘I HE MAAMA FAKALAUMĀLIÉ, na’e ‘ilo ai mo hū a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine fakalaumālié ki he ‘Otuá ko ‘enau Tamai Ta‘engatá mo nau tali ‘a ‘Ene palani ‘e tu‘unga ai ha lava ‘a ‘Ene fānaú ‘o ma‘u ha sino fakamāmani pea mo ha taukei ‘i he māmani ke fakalalakaka hake ki he haohaoá, mo ‘ilo‘i fakapapau ‘a hono iku‘anga fakalangi ‘i he‘ene tu‘u ko e ‘ea hoko ki he mo‘ui ta‘engatá. ‘Oku fakafaingofua‘i ai ‘e he palani fakalangi ‘o e fiefiá ‘a e feohi fakafāmili ke tolonga atu ‘o ‘oua na’a ngata pē ‘i he fa‘itoká. ‘Oku faka‘atā foki ‘e he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava toputapu ‘i he ngaahi tempale toputapú ki he tokotaha kotoa pē ke ne foki ki he ‘ao ‘o e ‘Otuá pea mo e ngaahi fāmili ke fakataha‘i ‘o ta‘engata.

‘OKU FEKAU‘AKI ‘a e fuofua fekau na’e tuku ‘e he ‘Otuá kia ‘Ātama mo ‘Ivī pea mo e me‘a te na malava ‘i hona tu‘unga fakamātu‘á ko e husepāniti mo e uaiifí. ‘Oku mau fakahā ai heni ‘oku kei tu‘u ma‘u pē ‘a e fekau ko ia ‘a e ‘Otuá ki He‘ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi ‘a māmani. ‘Oku mau toe fakahā foki heni kuo ‘osi tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ke toki ngāue‘aki pē ‘a e ngaahi mālohi toputapu ‘o e fakatupú ‘e ha tangata mo ha fefine kuó na ‘osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaiifi.

‘OKU MAU FAKAHĀ HENI ko e founga ko ia ‘oku fakatupu ai ‘a e mo‘ui fakamatelié, ko ha tu‘utu‘uni fakalangi ia. ‘Oku mau fakamo‘oni atu ki hono haohaoa ‘o e mo‘uí pea mo hono mahu‘inga ‘i he palani ta‘engata ‘a e ‘Otuá.

‘OKU ‘I AI HA FATONGIA toputapu ‘o e husepāniti mo e uaiifí ke na fe‘ofa‘aki mo fetauhi‘aki pea ki he‘ena fānaú foki. He ko e “fānaú ko ha tofi‘a mei he [‘Eikí]” (Saame 127:3). ‘Oku ma‘u ‘e he mātu‘á ha fatongia toputapu ke ohi hake ‘a ‘enau fānaú ‘i he ‘ofa mo e mā‘oni‘oni, mo tokonaki ma‘a ‘enau ngaahi fie ma‘u fakatu‘asinó mo fakalaumālié, pea hino‘i kinautolu ke nau fe‘ofa‘ofani mo fetauhi‘aki, mo tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá pea hoko ko ha kau tangata‘i-fonua tauhi lao ‘i ha feitu‘u pē ‘oku nau nofo ai.

Kuo pau ke ‘eke‘i mei he husepāniti mo e uaiifí—‘a e tamai mo e fa‘ē kotoa pē—‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘a e anga ‘o ‘enau fakahoko ‘o e ngaahi fatongiá ni.

KO E FĀMILÍ ko e tu‘utu‘uni ia ‘a e ‘Otuá. Pea ‘oku mahu‘inga ‘a e mali ‘a e tangatá mo e fefine ki He‘ene palani ta‘engatá. ‘Oku ma‘u ai ‘e he fānaú ha totonu ke fanau‘i kinautolu ‘i he ngaahi ha‘i ‘o e nofo-malí, pea ke ohi

hake kinautolu 'e ha tamai mo ha fa'e 'okú na tauhi 'a e ngaahi fuakava 'o e malí 'i he fai tōnunga kakato. Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'Oku fa'u mo pukepuke 'a e nofo-malí mo e ngaahi fāmilí 'oku fiefiá 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, lotú, fakatomalá, fa'a fakamolemólé, faka'apa'apá, 'ofá, manava'ofá, ngāué pea mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku fakatupulakí. Tu'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamai ai ke nau pule'i honau fāmilí 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui pea mo ha malu'i ma'a honau ngaahi fāmilí. Ko e tefito'i fatongia 'o e ngaahi fa'eé ke lehilehi'i hake 'a 'enau fānaú. 'I he ngaahi fatongia toputupú ni, 'oku ha'isia ai 'a e ngaahi tamai mo e ngaahi fa'eé ke nau fetokoni-'aki ko ha kaungā-ngāue tu'unga tatau. Ka 'e fie ma'u ke fai ha liliu fakafo'ituitui ia 'o ka hoko ha faingata'a'ia fakaesino, mate, pe ko ha ngaahi toe tūkunga kehe. 'Oku totonu ke tokoni 'a e kāinga ofi 'i hano fie ma'u.

'OKU MAU FAKATOKANGA atu ko e ni'ihī fakafo'ituitui ko ia 'oku nau maumau'i 'a e ngaahi fuakava 'o e anga-ma'á, 'a kinautolu 'oku nau ngaohi kovi'i 'a e malí pe fānaú, pe 'oku 'ikai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmilí, te nau tu'u 'i ha 'aho 'o fai ha fakamatala 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Ko e tahá, 'oku mau toe fakatokanga atu 'e hanga 'e he movetevete 'o e fāmilí 'o 'omi ki he kakaí fakatāutahá, tukui koló mo e ngaahi pule'angá, 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōnī.

'OKU MAU KOLE ai ki he tangata'i fonua falala'anga mo e kau 'ōfisa fakapule'anga 'i he feitu'u kotoa pē mou poupou'i 'a e ngaahi lao kuo fokotu'u ke ne pukepuke mo fakamālohia 'a e fāmilí 'i he'ene hoko ko e tefito'i 'iuniti mahu'inga 'o e sōsaieti.

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Palesiteni Gordon B. Hinckley

"'Oku ou faka'apa'apa ki he ngaahi tamai mo e ngaahi fa'e 'oku nau fefaitotonu'aki pea 'ohake 'a 'enau fānaú 'i he tui mo e 'ofa. Na'a mou tali lelei 'a e fanongonongo ki he fāmilí 'a ia ne mau tuku atu 'i 'Okatopa 'o e ta'u kuo 'osí. . . . 'Oku mau 'amanaki te mou toutou lau ia" ('i he Conference Report, Apr. 1996, 90; pe *Ensign*, May 1996, 66).

'Eletā M. Russell Ballard

"'Oku fakamahino'i mai 'aupito 'e he fanongonongo ki māmani ne toki tuku mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá. 'Oku fakatokanga mai 'i he fanongonongó 'e 'omi 'e he movetevete 'o e ngaahi fāmilí ki he kakaí fakatāutaha, tukui koló, mo e ngaahi pule'angá 'a e ngaahi fakamamahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōnī" ('i he Conference Report, Apr. 1996, 112; pe *Ensign*, May 1996, 81).

'Eletā Richard G. Scott

"Ako 'a e fakava'e fakatokāteline 'o e palani lahi 'o e fiefiá 'aki hono ako 'o e folofolá, fakalaulauloto ki ai, peá ke lotu ke mahino ia kiate koe. Ako fakalelei pea faka'aonga'i 'a e fanongonongo 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Toko Hongofulu Mā Uá 'o kau ki he fāmilí. . . . Na'e ue'i kinautolu 'e he 'Eiki ke fai ia" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 103; pe *Ensign*, Nov. 1996, 75).

'Eletā Merrill J. Bateman

"'Oku ako'i mai 'e he fanongonongó 'o pehē ' 'oku fa'u mo pukepuke 'a e nofo-malí mo e ngaahi fāmilí 'oku fiefiá 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, lotú, fakatomalá, fa'a fakamolemólé, faka'apa'apá, 'ofá, manava'ofá, ngāué pea mo e ngaahi 'ekitiviti 'oku fakatupulakí. 'I hono fakalea 'e tahá, 'oku fakafuofua'i 'e he 'Eiki 'a e fiefia 'a ha fāmilí 'aki 'a e lelei 'o 'enau fetu'utakí. 'I he 'api 'oku lahi hono ngāue'aki ai 'o e tuí, 'ofá, mo e fa'a fakamolemólé, 'oku fiefia 'a kinautolu 'i he fāmilí 'i he'enau fakatahá. 'Oku pule 'a e tamai 'i he 'ofa mo e anga mā'oni'oni, tokonaki e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui, pea malu'i 'a e fāmilí lolotonga iá ko e tefito'i fatongia 'o e fa'eé ke lehilehi'i hake 'a e fānaú. 'Oku kehe 'a māmani ia mei heni, he 'okú ne fakafuofua'i 'e ia 'a e fiefia 'a e fāmilí mei he lahi 'o e ngaahi koloa fakaemāmani 'oku ma'ú pea mo e lahi 'o e kelekele 'oku foaki ki he fānaú" ("The Eternal Family," 115).

Tefito'i Mo'oni 'o e Tuí

Mātiu 9:29

"Pea ala ia ki hona matá, mo ne pehē, Ke hoko kiate kimoua 'o hangē ko ho'omo tuí."

2 Kolinitō 5:7

"He 'oku mau 'a'eva 'i he tuí, kae 'ikai 'i he mamata."

Filipai 4:13

“ ‘Oku ou fa’a fai ‘a e me’a kotoa pē ‘ia Kalaisi ‘okú ne fakamālohi ‘i aú.”

1 Nīfai 3:7

“Te u ‘alu ‘o fai ‘a e ngaahi me’a kuo fekau ‘e he ‘Eikí, he ‘oku ou ‘ilo ‘oku ‘ikai tuku mai ‘e he ‘Eikí ha fekau ki he fānau ‘a e tangatá kae ‘ikai te ne teuteu ha hala ma’anautolu ke nau lava ai ‘o fai ‘a e me’a kuó ne fekau kiate kinautolú.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:53

“Pea ko ia ‘oku ikuna ‘i he tuí, pea fakama’u ‘a kinautolu ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘o e tala’ofá, ‘a ia ‘oku lilingi hifo ‘e he Tamaí kiate kinautolu kotoa pē ‘oku angatonu mo mo’oni.”

Palesiteni Joseph Fielding Smith

“ ‘I he taimi ‘oku fakahoko ai ‘e ha tangata mo ha fefine ha fuakava ‘o e malí ki he nofo taimí pea mo ‘itāniti ‘i he loto mo’oni (pea hili ‘ena ‘ikuna ‘i he tuí, pea ‘okú na ‘angatonu mo mo’oni’ [T&F 76:53]), ‘oku fakamo’oni ‘a e Laumālie Mā’oni’oni—‘a ia ko e Laumālie ia ‘o e tala’ofá—ki ai pe ‘okú ne fakapapa-u’i ‘a e sila ko iá. ‘I hono fakalea ‘e tahá, ‘okú ne sila’i kiate kinaua ‘a e ngaahi tala’ofa ‘oku kau ki he fuakava ‘o e malí” (*Doctrines of Salvation*, 2:98).

Palesiteni Harold B. Lee

“ ‘Oku ‘ikai ha veiveiua ko e tuí ko e kamata’anga ia ‘o e ako kotoa pē ‘oku faí, ‘o tatau ai pē pe ko e ako ‘i he me’a fakasaienisi pe me’a fakalotú. . . . Ko e tuí ‘okú ne fekumi ki he ‘iló mo e mālohi fakalaumālie ‘aki ho’o ako ki he me’a ‘oku fie ma’ú ‘i ho ‘atamaí, ‘aki ho’o faka’aonga’i ‘a e poto kotoa pē ‘oku lava ke ma’u ‘e he tangatá ke fakalelei’i’aki ho’o palopalemá, hili iá pea ke fehu’i ki he ‘Otuá pe ‘oku totonu ho’o fakakaukaú. Kapau ‘oku totonu ia, ‘e māfana ‘a ho lotó ‘i loto ‘iate koe pea te ke ‘ongo’i’ ‘oku totonu ia, ka ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke totonu ia, te ke ma’u ha fakakaukau fiemohea, ‘a ia ‘e fakatupu ai ‘ene ngalo ‘iate koe ‘a e me’a ‘oku halá (Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 9:8–9)” (*Decisions for Successful Living*, 194).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e ‘ofa ‘oku folofola ki ai ‘a e ‘Eikí ‘oku ‘ikai ko e ‘ofa fakatu’asino pē, ka ko e tui, loto falala, loto mahino, mo e ngāue fakataha. Ko e lí’oa mo e feohi, ‘a e tu’unga fakamātu’a, ngaahi sipinga mo e ngaahi

tu’unga mo’ui angamaheni. Ko e mo’ui ma’a mo e feilaulau pea mo e ta’esiokita” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 248).

“ ‘E Mele mo Sione, ‘oku ou fakamālō atu ‘i ho’omo sio lōloá mo ho’omo tui mo loto fiemālie ke ‘oua na’a fai ha fu’u mali fakamāmani mo katoanga’i kae fai pē ho’omo ki’i mali faingofua mo fakalongo-longo ‘i he temipalé, ko ha ouau ta’engata mo faka-‘ofo’ofa ‘a ia ‘e ‘ikai fakahāhā pea ‘e toputapu ‘o hangē ko homo fanau’i maí, tāpuaki’i, papitaisó pe fakanofó” (*Faith Precedes the Miracle*, 127).

‘Eletā LeGrand Richards

“Na’e fa’u ‘e ‘Enitasoni M. Pāteni (Anderson M. Baten) ha fo’i maau ki hono uafi ‘ofeina ko Piulá ‘o ne fakahingoa ko e *The Philosophy of Life*, ‘o ne fakamatala’i ai ‘a ‘ene tui ‘e tolonga atu ‘a e ha’i ‘o ‘ene nofo-malí ‘i he fa’itoká:

“Ne u mali mo koe ki he ta’engatá, kae ‘ikai ko ‘eni pē; Pe ko e ngaahi ta’u fuonounou mo fakangalingali ‘o e matelié.

Ne u mali mo koe ki he mo’ui ka ha’u hili ‘a e fetāngihí,

Neongo e foua e mamahí mo fa’a ta’e fakafiemālie e feohí.

He ‘oku lava ke tanu ‘a ‘ofa ia, pea ko ia ‘a e funganí, ‘I he faka’au hifo ko ia ke poila e maama ‘o e mo’uí.” (Ko ha Ngāue Lahi mo Fakafofo, 226).

‘Eletā Bruce R. McConkie

Fakamatala ki he 2 Kolinitō 1:24. “ ‘I he hili ‘a e ‘alo-‘ofa ‘a e ‘Otuá na’e fakahā ‘i he feilaulau ‘a hono ‘Aló, ‘i he hili ‘a e papitaisó, hili ‘a e mali temipalé, hili hono foaki mai ‘e he ‘Eikí ha fa’ahinga tāpuaki pē ki he tangatá—‘e kei ma’u pē mo e ngaahi fakapale na’e tala’ofa ‘e ma’u ‘i he tui fakafo’ituituí, ‘i he anga mā’oni’oni fakatāutahá, ‘i ha tu’u toko taha ‘a ha tangata ‘i he ‘ao ‘o hono Tupu’angá pea fai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘e lava ke ne ngāue’i ‘o ma’u ai ‘a hono fakamo’uí” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:410).

‘Eletā David B. Haight

“ ‘Oku poupou’i ‘a e malí ‘e he tuí mo e ‘ilo’i ko e tu’utu’uni ia ‘a e ‘Otuá, pea ‘oku poupou’i faka’aho ia ‘e he mālohi ‘o e ‘ofá. . . .

“Ko ‘ena ma’u ‘a e tui mālohi ‘oku ‘i ai ha me’a mahuinga ‘oku ta’engata fekau’aki mo e fetu’utaki ‘i he nofo-malí, ‘okú ne langaki ‘e ia ‘a e tui ke matu’uaki ‘a

e koví. ‘Oku totonu ke faka’ofó’ofa pea fakafiemālie ‘a e nofo-malí, ‘o fakafiefia ange ia ‘i he me’a na’a tau faka’ānaua ki aí, he ‘oku ‘ikai ai ‘a e tangatá kae ‘i he fefiné, pea ‘oku ‘ikai ai ‘a e fefiné kae ‘i he tangatá, ‘i he ‘Eikí’ (1 Kolinitō 11:11)” (‘i he Conference Report, Apr. 1984, 16–17; pe *Ensign*, May 1984, 14).

Tefito’i Mo’oni ‘o e Lotú

Palesitēni Spencer W. Kimball

“‘I he taimi ‘oku toutou ō fakataha ai ha husepāniti mo ha uai’i ki he temi-pale mā’oni’oni, tū’ulutui ‘o lotu fakataha mo hona fāmilí ‘i honau ‘apí, . . . ko ‘ene a’usia ia ‘o e tumutumu ‘o e fiefiá” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 309).

Palesitēni Ezra Taft Benson

“‘E fakamālohia ho’omo feohí ‘i hono fai ‘o e lotu ‘i homou ‘apí pea mo ho’omo lotu pē ‘amouá. ‘E faifai pea ‘e hoko ‘o taha pē ‘a ho’omo ngaahi fakakaukáu mo ho’omo ngaahi faka’ānauá kae ‘oua kuó mo fekumi ki he ngaahi ‘uhinga mo e ngaahi tau-mu’a tatau pē.

“Falala ki he ‘Eikí, ki he ngaahi akonaki ‘a e kau palōfitá, pea ki he folofolá ke nau tataki mo tokoní’i koe, kae fakatautefito ki he taimi ‘e hoko ai ha ngaahi ta’efefiemālie’aki mo ha ngaahi palopalemá” (“Salvation—A Family Affair,” *Ensign*, July 1992, 2, 4; vakai foki, Conference Report, Oct. 1982, 85–86; pe *Ensign*, Nov. 1982, 60).

Palesitēni Gordon B. Hinckley

“‘Oku ‘ikai mo ha toe ngāue te u ‘ilo ‘e lelei mo ‘aonga ki ho’omou mo’uí ka ko ho’omou tū’ulutui hifo ‘o lotu fakataha. ‘Oku ‘i ai ‘a e fu’u ivi lahi ‘oku ma’u mei hono lea’aki pē ‘o e ngaahi leá ni, Ko ‘emau Tamai ‘i Hēvani. He ‘ikai te ke lava ‘o lea’aki ia ‘i he loto mo’oni mo ‘ilo’i mo’oni ia ta’e te ke ongo’i ke ke fai ha fakamatala ki he ‘Otuá. ‘Oku hoko ‘a e ngaahi faingata’a ‘okú ne uesia ‘a e nofo-mali kotoa peé ko ha ki’i me’a noa pē ‘i he taimi ‘okú ke tū’ulutui ai ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí pea fakataufolofola kiate ia ‘o hangē ko ha hū ‘a ha foha mo ha ‘ofefiné.

“‘E ‘omi ‘e ho’omo ngaahi fakataufolofola faka’aho kiate lá ‘a e melino ki homo lotó pea mo ha fiefia ki ho’omo mo’uí ‘a ia ‘e ‘ikai toe ma’u mei ha feitu’u kehe. ‘E fakafiefia ange ho’omo feohí ‘i he fakalau

mai ‘a e ngaahi ta’ú. ‘E toe mālohi ange ho’omo ‘ofá. ‘E tupulaki ‘a ho’omo fefakahounga’aki.

“‘E faitāpuekina ho’omo fānau ‘i he’enu ongo’i ‘a e malu ‘o ‘enu nofo ‘i ha ‘api ‘oku nofo’ia ‘e he Laumālie ‘o e ‘Otuá. Te nau ‘ilo’i mo ‘ofa ‘i ha mātu’a ‘okú na fefaka’apa-‘apa’aki, pea ‘e tupulaki ai pē ‘i honau lotó ‘a e laumālie ‘o e faka’apa’apá. Te nau a’usia ‘a e ongo’i malu ‘oku ma’u mei hono lea’aki ‘o e ngaahi lea ‘ofá ‘i he le’o vaivaí. ‘E ūngaki’i kinautolu ‘e ha tamai mo ha fa’ē ‘okú na mo’ui faitotonu ki he ‘Otuá, peá na mo’ui fefaitotonu’aki ‘iate kinaua pea mo e ni’ihi kehé. Te nau hoko ‘o matu’otu’a pea ongo’i ‘a e loto hounga’ia koe’uhí he

ne nau fanongo ki he lotu ‘a ‘enu ongomātu’á ‘o fakahā ‘a ‘ena fakamālō ki he ngaahi tāpuaki ‘okú na ma’ú, ‘a e ngahi tāpuaki lalahi mo e iiki. Te nau tupulaki ‘i he tui ki he ‘Otuá mo’uí” (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 216).

“‘E hanga ‘e ho’omo feohí ‘o fakafiefia’i mo fakamālohia ho’omo mo’uí ‘i he ngaahi ta’u kotoa ‘o ho’omo mo’uí pea ‘e tolonga ia ‘o a’u ki he ta’engatá. ‘E tupulaki ‘a ho’omo fe’ofa’aki pea mo ho’omo fefakahounga’aki” (*Cornerstones of a Happy Home*, 11).

‘Eletā Joe J. Christensen

“Kuo fakahā ‘e ha kau taki tokolahi ‘o e Siasí pea pehē ki ha kau fai fale’i fakapalofesinale, kuo te’eki ai ha taimi te nau mamata ai ki ha fu’u faingata’a fēfē ‘e hoko ‘i ha nofo-mali ‘a ia ‘oku kei lotu fakataha ai pē ‘a e ongome’a malí ‘i he ‘aho kotoa pē. ‘I ho’o fakaafe’i ‘a e ‘Eikí ke kau mai ki ho’omo nofo-malí, ‘oku molū leva e ngaahi ongo ‘okú mo ma’ú, ‘o ne fakasi’isi’i ‘e ia ha fa’ahinga ongo ta’efakafiemālie ‘e hoko, ‘o fakafou ‘i he mālohi ‘o e Laumālié. Vakai’i e me’a ‘e hokó ‘i ha’amo tū’ulutui fakataha peá ke fanongo ki ho hoá ‘okú ne fakahā ‘a ‘ene ‘ofa kiate koé. Lotua ke mo lava ‘o ikuna’i ha fa’ahinga faingata’a pē te mo a’usia ‘i ha’amo ngāue fakataha, koe’uhí ke lava ‘o tupulaki ‘a ho’omo ‘ofá. . . .

“‘I he taimi ‘e ni’ihi he ‘ikai ke fu’u ongo’i lelei ‘e Papulā pe ongo’i lotosi’i ‘i ha me’a, hangē kiate au na’e ‘aonga mo ‘uhingamālie ange ke u faka’aonga’i ‘a e fakalea ko au pē ‘oku ou lotú ‘i he’ema taimi lotu fakatahá, peá u fakahā mo’oni ‘a e ngaahi ongo na’á ku ma’ú ‘o peheni, ‘E Tamai, ‘oku ou fakamālō ‘i ha ‘i ai haku hoa hangē ko Papulā. Tokoní’i mu’a ia ke ne ‘ilo’i ‘eku ‘ofa lahi mo hounga’ia koe’uhí ko

‘Oku totonu ke hoko ‘a e nofo-malí ko ha me’a faka’ofó’ofa mo fakafiemālie, pea fakafiefia ange ia ‘i he ngaahi me’a ne tau faka’ānaua ki aí.

ia ko e taha 'o Ho ngaahi 'ofefine filí. Tokoni'í ia ke ne ma'u ha mo'ui 'oku kakatō pea foaki ange 'a e mo'ui lelei mo e ivi 'okú ne fie ma'u ke kei hoko-hoko atu hono misiona mahu'inga 'i he'ene mo'ui ko e uaifi mo e fa'e' " . . .

" 'Oku ou fakaafe'i kimoua ke mo vakavakai'i faka-mo'omo'oni e tu'unga 'okú mo 'i ai. 'Okú mo lotu faka'aho fakataha ma'u pē mo ho hoá ke fakamā-lohia 'a ho'omo nofo malí? Kapau 'oku 'ikai, ko ha taimi lelei 'eni ke mo kamata ai!" (*One Step at a Time*, 15–16).

Tefito'i Mo'oni 'o e Fakatomalá

Palesiteni Spencer W. Kimball

" 'I he 'aho 'e taha lolotonga 'eku luelue atu 'i he loto tempale 'i Sōleki Sítí ko e teu ke u hū ki ha taha 'o e ngaahi lokí ke fakahoko ha malí 'a ha tala-vou mo ha finemui, na'e muimui ange 'iate au ha fefine . . . na'e hā meiate ia ha ta'efiemālie lahi peá ne pehē mai, ' 'E 'Eletā Kimipolo, 'okú ke manatu'í au?' Na'á ne siofi pē au mo fakafanongo pe te u talaange na'á ku manatu'í ia. Ne u ongo'í mā. Na'e 'ikai pē ha'aku manatu 'e taha. Ne u fu'u mā lahi 'aupito. Faifai peá u pehē ange, 'Kātaki, ka 'oku 'ikai ke u manatu'í koe.' Na'e 'ikai te ne lotomamahi ka na'e hā mei hono fofongá 'a e fiefia lahi. Na'á ne ongo'í fiemālie. Na'á ne pehē mai, ' 'Oku ou fakamālō ko e 'ikai te ke manatu'í aú. Na'e 'i ai e taimi na'a tau fakataha ai mo hoku husepānití mo koe 'i ha pō kakato lolotonga ia ha'o feinga ke liliu 'ema mo'uí. Ne ma faiangahala peá ma fāinga mo ia ke mato'o atu. Na'á ke feinga he poó kakato ke tokoni'í au ke u 'ata'atā mei ai. Kuó ma fakatomala, pea kuo liliu kakato 'ema mo'uí. 'Oku ou fiefia 'i he 'ikai te ke manatu'í aú, he kapau 'oku 'ikai te ke manatu'í au, 'a koe ko e taha 'o e kau 'aposetoló, pea mahalo he 'ikai manatu'í 'e he Fakamo'uí 'eku ngaahi angah-alá' " (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 108).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

" 'Oku 'i ai e founga ke fakalelei'í'aki kotoa 'eni. 'Oku 'ikai ko e veté ia. 'Oku ma'u ia 'i he ongoongo-lelei 'o e 'Alo 'o e 'Otuá. 'A e Tokotaha ko ia na'á Ne folofola, 'Ko ia kuo fakataha'í 'e he 'Otuá, 'oua na'a fakamāvae 'e ha tangata' (Mātiu 19:6). 'Oku 'ikai ko e veté 'a e founga ke fakalelei'í'aki e faingata'a 'i ha ngaahi nofo-mali lahi. Ka ko e fakatomalá. 'Oku 'ikai ko e māvae. Ka 'i he angatonú 'a ia 'e fakalelei'í ai 'e ha tangata 'a e me'a hono kotoa peá ne fua

hono ngaahi fatongiá. 'Oku hā ia 'i he Lao Koulá" ('i he Conference Report, Apr. 1991, 97; pe *Ensign*, May 1991, 73–74).

'Eletā Spencer W. Kimball

" 'Oku totonu ke manatu'í lelei kuo anga'ofa 'a e 'Eikí 'o 'omai ha fakamolemole ki he ngaahi angahala fakalielia, palakū, mo mamafa 'o hangē ko e tonó mo e ngaahi angahala fakasekisuale kehé, 'o kapau 'e fakatomala'í 'o fakatatau ki he angahala ko iá. Ka 'i he ngaahi angahala ko 'ení, pea pehē ki he fanga kí'i angahala 'oku 'ikai ke fu'u fakamamahi ange aí, 'e lelei ange pē 'a e faka'ehi'ehí 'i ha tuku ke hoko pea toki fakatomala'í" (*Mana 'o e Fakamolemolé*, 82).

"Na'e 'i ai mo ha ongome'a kehe na'á na tofanga 'i he ta'emahino tatau ki hono mamafa 'o e angahalá, kae tautefito ki he angahala fakasekisuale. Na'á na ō mai kiate au 'i Sune kuó na 'osi fakama'u pea tui mo e mama fakama'u 'i Tisema kuo 'osí, pea kuó na toutou fakahoko 'a e angahala 'o e fetu'utaki fakasekisuale 'i he māhina ko ia 'e ono kuó na fakama'u aí. Na'á na ō ki he'ena pīsopé 'i Sune ke ma'u 'ena lekomeni tempalé. Na'e 'ikai toe faka'eke'eke faka'auliliki 'a e ta'ahiné 'e he'ene pīsopé he na'á ne fai'aki pē 'e ia 'ene sio ki he'ene ngāue mālohi 'i he Siasí peá ne 'oange 'ene lekomeni ki he mali tempale na'e teu ki Suné. Na'e fakafehu'í fakalelei 'e he pīsope 'o e uooti 'e tahá 'a e talavou 'o ne 'ilo mei ai 'a e māhina ko 'eni 'e ono na'e fai ai e maumaufono ko 'ení.

" 'I he'ena ō mai ki hoku 'ōfisi, na'á na tala mai 'ena faiangahalá 'o 'ikai toe fūfuu'í ha me'a, pea na'á ku fu'u 'ohovale lahi 'i he'ena pehē mai: ' 'Oku 'ikai koā ko ha fu'u angahala lahi ia, he kuó ma 'osi fakama'u foki pea 'oku vavé ni 'ema malí?' Na'e 'ikai mahino kiate kinua 'a hono mamafa 'o e angahala na'á na faí. Na'á na teuteu ke hū ki he tempale mā'oni'oni 'o mali ai ta'e te na fakakaukau 'okú na 'ulí'í 'a e fale 'o e 'Eikí. Me'a sí'isi'í mo'oni ko hona ako'í! Me'a ta'emo'oni ko hona teuteu'í! Na'á na lotomamahi he toloi 'ena malí ke 'oange ha taimi fe'unga ke na fakatomala ai. Na'á na hanga 'o faka'uhinga'í fakapoto 'ena faiangahalá 'o a'u ki ha meimei hangē pē ia na'e 'ikai te na fai ha angahalá. Na'á na vili ke fakamahino'í ange ha 'aho, 'a e fuofua 'aho pē 'e lava ke na fokotu'u pea palani ki ai 'ena malí. Na'e 'ikai mahino kiate kinua ko e fakamolemolé 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke lava 'i ha ngaahi 'aho pē pe ngaahi māhina pe na'a mo ha ngaahi ta'u, ka ko ha me'a ia ke te ongo'í mo'oni 'i hoto lotó peá te liliu. Ko e taha, 'oku hā heni 'a e mafuli 'a e fakakaukau

mo e 'ikai te na 'ilo 'a hono mamafa 'o e maumau-fono lahi kuó na faí. Kuo te'eki ai ke na vete 'a e angahala mamafa kuó na faí. Na'á na toki fakahā pē 'ena faiangahalá hono faka'eke'eke kinauá. 'Oku fu'u faikehekehe 'aupito 'a e ongo fo'i talanoá ni.

"Hangē na'e 'ikai tui 'a e ongome'á ni ki hono fai 'o e me'a 'oku fakahōifua ki he 'Eikí, ki hono totongi 'o e ngaahi tautea kakatō pea ma'u 'a e tau'atāina mo e fakalelei 'a ia ko e me'a faka'osí ia pea toki lava ke tali 'e he 'Eikí. Ne u fēhu'i ange: 'I ho'omo fuatautau 'a e maumau fonó ni, 'okú mo ongo'i 'oku totonu ke tu'usi kimoua mei he Siasí?' Na'á na 'ohovale 'i he'eku fēhu'i pēhē angé. He na'á na pēhē ko ha ki'i fehālaaki sí'si'i pē 'a e angahala fakalielia ko 'eni kuó na faí. Na'e fakatou fā'ele'i kinaua mo 'ohake 'i he Siasí pea ne na 'osi ma'u 'a e me'afōaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní 'i hona ta'u valú. Ka 'i he ngaahi pō ko 'eni na'á na faiangahala aí, na'á na tuli ai ke mama'o 'a e Laumālie Mā'oní'oní. Ne 'ikai te na toe tali la. Na'e 'ikai te na toe fie fanongo ki He'ene ngaahi fanafaná. 'Oku 'ikai te tau tui na'e 'ikai te na 'ilo 'a e hala 'o 'ena faiangahalá, ka na'á na fakaloto'i pē kinaua ke 'oua na'á na tui ko e me'a mo'oni 'eni 'oku hokó. Kuó na tāmāte'i hona kōnisēnisí 'o hangē kuo tutu'aki ia ha ukamea velá" (*Mana 'o e Fakamolemólé*, 155–56).

"I he 'aho 'e taha na'e tangutu ai 'i hoku 'ōfisi ha ongomātu'a na'e tokolahi 'ena fānau ikí. 'I he kamata'anga pē 'o 'ena nofo-malí, na'á na fakatou mo'ua 'i he tonó, pea kuo ta'u lahi 'eni mo 'ena taki taha longo pē mo hono mamahí. Kuó na 'osi fefakamolemole'aki ka na'á na kei ongo'i pē 'a e mamahi mei he me'a na'e hokó.

"Na'e 'uhinga 'ena ō mai kiate aú ke tali ki ha'ana ngaahi fēhu'i. Na'e 'ikai ke na kei lava 'o matu'uaki ia. Na'e 'uluaki lea mai 'a e husepānití. 'Ne u talaange ki hoku uaifí 'oku 'ikai pē ha toe 'amanaki ia 'e fakamo'ui kimaua 'i he pule'anga fakasilesitalé, 'a ia he 'ikai te ma ma'u 'a e hākeaki'í mo e mo'ui ta'engatá, koe'uhí ko e tono na'á ma fai 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ka na'e lava ke ma ma'u ha fiefia lahi 'i he fānau na'á ma ma'ú mo 'ohake kinautolu ke nau anga mā'onioni koe'uhí ke ma lava 'o fakapapau'i te nau ma'u kotoa 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei mo e Siasí pea iku 'o nau ma'u honau hākeaki'í."

"I ha'aku lau ange kiate kinaua ha ngaahi potu-folofola lahi 'oku hā ai 'e lava pē ke fakamolemole'i

kinaua, hili ha'ana totongi ki he ngaahi angahalá, na'e lava ke u tala 'oku 'i hona lotó ha 'amanaki lelei pea na'á na fiemālie leva. Na'á na mavahe atu mei hoku 'ōfisi kuó na ma'u ha mo'ui fiefia fo'ou" (*Mana 'o e Fakamolemólé*, 379).

'Eletā Boyd K. Packer

"Oku taha pē e taumu'a 'a Lusifaá 'a ia ko hono fakafepaki'i 'a e palani lahi 'o e fiefiá, ke maumau'i e ngaahi me'a ma'a, mo faka'ofō'ofa mo fakafiefia taha 'o e mo'ui: 'a e faikaume'á, malí, mo e hoko ko e mā-tu'á [vakai, 2 Nifai 2: 18; 28:20]. 'Oku muimui holo 'iate ia pē 'a e ngaahi 'ata 'o e loto-mamahí mo e loto-tauteá [vakai, 'Alamā 39:5; Molonai 9:9]. Ngata pē 'i he fakatomalá te ne lava ke fakalelei'i e ngaahi me'a kuó ne maumau'í" ('i he Conference Report, October 1993, 27–28; pe *Ensign*, November 1993, 21).

"I he feingatau 'oku hoko 'i he mo'ui, 'oku ma'u pōpula ai 'e he filí ha tokolahi, pea 'ikai 'ilo ha tokolahi ki he founga ke hao ai pea fakamālohi'i ai pē kinautolu ke ngāue ma'ana. 'Oku ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'oku ma'u pōpula 'e he angahalá ha fo'i kī ki he matapaá. Kapau te nau 'ilo'i hono founga faka'aonga'i 'o e kīí, he 'ikai lava ke kei puke kinautolu 'e he filí. 'Oku ui 'a e fo'i kīí ko e *Fakatomalá*. 'Oku lahi ange 'a e mālohi 'o e ongo tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá mo e fakamolemólé 'i he fu'u ivi lahi 'o e filí.

"Oku 'ikai te u 'ilo'i ha angahala fekau'aki mo e tu'unga mo'ui angama'á he 'ikai lava ke fakamolemole'i ai kinautolu. 'Oku 'ikai te u faka'atā heni 'a e fakatōtamá. 'Oku fakamatala'i 'a e foungá 'i ha ngaahi fo'i lea 'e nima-ngofulu mā ua:

"Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai.

"Te mou 'ilo 'i he me'á ni 'o kapau 'oku fakatomala ha tangata mei he'ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea lí'aki ia' (T&F 58:42–43).

"Neongo 'a hono lōloa 'o e taimi 'oku fakahoko ai 'a e fakatomalá pea mo hono fakamamahí, ka kuo folofola 'a e 'Eikí 'o pēhē:

"Ko e fuakava 'eni. . . te u fai mo kinautolú. . . te u 'ai 'eku ngaahi [fonó] ki honau lotó, pea te u tohi ia 'i honau laumālié;

'Oku lahi ange 'a e ivi 'oku ma'u 'e he ongo tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá mo e fa'a fakamolemólé 'i he mālohi fakamana-vahē 'o e filí.

“Pea ‘e ‘ikai te u kei manatu’i’ (Hepelū 10:16–17; ko e toki tĀnaki atu hono fakamamafa’i)” (‘i he Conference Report, April 1992, 95; pe *Ensign*, May 1992, 68).

Tefito’i Mo’oni ‘o e Fa’a Fakamolemole ‘i he Nofo-mali

Palesitani Spencer W. Kimball

“Kapau ‘oku meimei tatau ‘a e ngaahi fehālaaki ‘a ha toko ua, pea ‘okú na ma’u ‘a e mata fakamaau, ‘oku ‘ikai pē ko ha ‘uhinga lelei ia ke na tuli tonuhia ai ‘i ha’ana ‘ulungāanga siokita mo ta’e fa’a fakamolemole. Ne u fakakaukau ki he me’á ni ‘i ha taimi na’á ku tohi ai ki ha fefine ‘a ia ne ma ‘osi talanoa ki mu’a ‘o kau ki he’ene ngaahi palopalema fakafāmilí. Ne u fale’i ia ‘i he faka’amu he ‘ikai toe hoko ha ngaahi ta’efemahino’aki ‘o tupu mei ai ha’ana māvae pe vete. Hili mei ai ha ngaahi uike, ne u ma’u ha’ane tohi ‘o talamai te ne tali ‘eku filí. Ko e kongá ‘eni ‘o ‘eku tali ki he’ene tohi:

“ ‘Okú ‘ikai ko e fili ia ‘a’aku—ko e me’a ia ‘a’au ke fai e ngaahi filí. ‘Okú ke ma’u ‘a e tau’atāina ke filí. Kapau ‘okú ke fakapapau’i pē te mo vete, ko ho fatongia pē ia ‘o’ou pea ko koe pē ‘e mamahí ‘o kapau ‘oku ‘ikai te ke loto ke fakalelei’i. ‘I he taimi na’á ta talanoa aí, na’e mahino kiate au kuó mo ‘osi fefakamolemole’aki pea te mo kamata mei ai ke langa ha mo’ui ‘oku faka’ofa’ofá. Ka ‘oku mahino na’e hala ‘eku ma’ú. Na’e ‘ikai ha’o tokanga ki he’eku ngaahi fakatokangá mo ‘eku kolé. ‘Okú ou fie ma’u ke ke ‘ilo ‘oku ‘ikai te u fakatonuhia’i ho husepānití ‘i ha me’a na’e hala, ka na’á ku fakatokanga’i ‘i he lolotonga ‘eta talanoá na’e ‘ikai ko ia pē na’e halá. Ne te’eki ai pē te u ongo’i kuó ke sí’aki kakato ‘a e siokitá mei ho lotó. ‘Okú ou ‘ilo ‘e lava ke mo mo’ui fiefia lahi, he ‘oku hā kiate au ko e ongome’a ‘atamai lelei mo matu’otu’a kimoua, ‘o kapau te mo kamata leva ke fakahā ‘e he tokotahá ‘okú ne tokanga ki he tokotahá kae tuku ho’omo mo’ui siokitá.

“ ‘Ko e tokotaha ko ē ‘oku holá, he ‘ikai te ne teitei hao. Kapau ‘e takitaha hola ha ongome’a siokita mo na takitaha fakakaukau pē ki he’ene lelei ‘a’aná, pea ‘oku ‘ikai te na ma’u a e laumālie ‘o e fa’a fakamolemole, ‘e ‘ikai pē te na lava ‘o takitaha hola meiate ia pē. ‘Okú ‘ikai fakalelei’i ‘a e fehālaakí ‘i ha māvae pe vete, pea kuo pau ke kei hoko pē ‘a e me’a tatau ‘i ha ngaahi mali ka hoko mai’ ” (*Mana ‘o e Fakamolemole*, 299).

Palesitani Hauati W. Hanitā

“ ‘Uluakí, ‘oku ou fakaafe’i ‘a e kāingalotu kotoa pē ‘o e Siasí ke nau mo’ui tokanga ange ki he mo’ui pea mo e fa’ifa’itaki’anga ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, kae tautautefito ki he ‘ofa mo e ‘amanaki lelei pea mo e manava’ofa na’e hā meiate Iá. ‘Okú ou lotua ‘e toe lahi ange ‘a ‘etau fefaillelei’akí, lahi ange mo e fa’a kātakí, lahi ange mo e anga faka’apa’apá pea mo e fa’a fakamolemole’ ” (‘i he Conference Report, October 1994, 7; pe *Ensign*, November 1994, 8).

Palesitani Gordon B. Hinckley

“Kuo pau ke fakatou ‘ilo’i ‘e he husepānití mo e uaifí ‘a hono molumalu mo hono toputapu ‘o e malí pea mo e taumu’a ki ai ‘a e ‘Otuá.

“Kuo pau ke na loto fiemālie ke ‘oua na’á na fakatokanga’i e fanga ki’i fehālaaki ikí, ‘o fakamolemole’i, pea fakangalo’i” (‘i he Conference Report, April 1991, 97; pe *Ensign*, May 1991, 74).

“Ko e fakapale ‘o e mo’ui tokanga ‘o ta’engatá ko e fakalakalaka ta’engata. ‘E ‘ai pē pea tau ki’i humu. ‘Okú ou fakafeta’i ki he ‘Eiki koe’uhí ko e tefito’i mo’oni ma’ongo’onga ‘o e fakatomalá mo e fa’a fakamolemole. ‘I he taimi ‘e homo ai e fo’i pulú, ‘i he taimi ‘oku tau fehālaaki aí, ‘oku talamai ‘e he folofola ‘a e ‘Eiki te Ne fakamolemole’i ‘etau ngaahi angahalá pea ‘ikai te Ne toe manatu ki ai. Kae hangē ‘oku tau nofo pē kitautolu ‘o manatu ki aí” (‘i he Conference Report, October 1994, 64–65; pe *Ensign*, November 1994, 48).

Palesitani Thomas S. Monson

“Ne u toki lau hifo kau ki ha fakamatala ‘a ha tangata’eiki kuo motu’a ‘i he me’afaka’eiki ‘o hono tokouá, ‘a ia na’e talu pē mei he’ena kei talavou’ mo ‘ena nofo fakataha ‘i ha ki’i fale loki taha ofi ki Kani-sitio ‘i Niu ‘Ioke, pea ‘i he ‘osi ange ha’ana kē, na’á na vaeau e lokí ‘aki hano laine’i’aki ha fo’i sioka pea na’e ‘ikai te na toe fekolosi’aki ‘i he laine’i pe felea’aki talu mei he ‘aho ko íá—‘a ia ko e ta’u ia ‘e onongofulu mā ua kuo hilí! Toki me’a fakamamahi ia ke hoko ki he tangatá—pea ne hoko ia koe’uhí pē ko e ‘ikai ke ‘iate kinaua ‘a e ‘alo’ofá mo e fa’a fakamolemole’ ” (‘i he Conference Report, April 1995, 77; pe *Ensign*, May 1995, 59).

‘Eletā Spencer W. Kimball

“Toki māmani nāunau’ia mo’oni ‘eni ‘o kapau te tau fekumi ki he melinó, ‘o tau kamata ‘e kitautolu hono

fakalelei'i 'o e ngaahi feta'emahino'aki—kapau 'e lava ke tau fakamolemole'i pea fakangalo'i 'aki hotau lotó kotoa—kapau te tau lava 'o fakama'a hotau lotó mei he faiangahalá, tukuaki'i, loto-'itá, pea mo e ongo'i halaiá ki mu'a ia pea tau toki tukuaki'i ha tahá—kapau te tau fakamolemole'i 'a e ngaahi kovi kotoa pē 'oku fai maí pe ko e mo'oni pe 'ikai, ki mu'a pea tau kole ke fakamolemole'i 'etau ngaahi angahala 'atautolú—kapau te tau totongi hotau ngaahi mo'uá, pe ko ha mo'ua lalahi pe iiki, ki mu'a pea tau toki fakamālohi'i 'a kinautolu 'oku mo'ua mai kiate kitautolú ke nau totongi mai—kapau te tau to'o mei hotau matá a e ngaahi fu'u 'akau 'oku nau fakakuihi kitautolú ki mu'a pea tau toki lau ki he malamala'i'akau 'i he mata 'o e ní'hi kehé! 'E toe sí'si'i ange ai 'a e vete malí; he 'ikai toe fakahoko he ngaahi fale hopó 'a e ngaahi hopo fakamamahi kuo angamaheni'aki; 'e hoko 'a e mo'ui fakafāmilí ko e hēvani" (i he Conference Report, October 1949, 133).

'Eletā James E. Faust

"Ko e hā e tefito'i 'ulungāanga 'o kinautolu 'oku sí'i 'a e me'a 'oku nau ma'ú? Ko e tupu mei he hā, 'i hono tokoni'i kinautolu 'e he 'Eikí, 'a 'enau lava ke tokoni'i, hiki'i hake, mo fai tāpuekina 'a e mo'ui 'a ha toko laungeau, 'o a'u pē ki ha toko lauafé? 'I he 'osi ange 'a e ngaahi ta'u lahi ko 'eni 'o 'eku mo'uí ne u ngāue ai mo e kakai tangata mo fefine 'i he ngaahi me'a fekau-'aki mo 'enau mo'uí, ko 'eku tuí, ko e malava ko ia ke nau ikuna'i 'a e 'ulupupulá mo e fielahí—ko e ongo fili fakatou'osi 'eni 'o e fiefia kakato 'i he Laumālie 'o e 'Otuá pea mo e 'a'eva 'i he loto fakatōkilalo 'i Hono 'aó. 'Oku ta'ofi 'e he siokitá 'a e fekole-fakamolemole-'aki 'a e husepānití mo e uai'í. 'Okú ne ta'ofi hono ma'u 'o e fiefia kakato 'i ha 'ofa 'oku mā'olunga angé. 'Oku fa'a ta'ofi 'e he 'ulupupulá 'a e mātu'á mo e fānaú mei ha'anau femahino'aki kakato. 'Oku 'ai 'e he 'ulupupulá ke toe lahi ange 'a 'etau ongo'i fiamahu-íngá. 'Okú ne fakakuihi kitautolu mei he me'a mo'oni 'oku hokó. 'Oku hanga 'e he fielahí 'o ta'ofi kitautolu mei hono vete 'o 'etau ngaahi angahalá mo 'etau ngaahi fehālaaki ki he 'Eikí 'i he'etau feinga ke fakatomalá" (i he Conference Report, April 1994, 4–5; pe *Ensign*, May 1994, 6).

'Eletā Robert D. Hales

"Kuo pau ke u kole fakamolemole ki he'eku Tamai Hēvani 'i he ngaahi me'a ne u fai 'a ia ne 'ikai fu'u hao-haoá, mo kole fakamolemole ki ha taha pē kuó u fakalavea'i koe'uhí ko hoku 'ulungāangá pe founga mo'uí,

pe ne u fai 'ilo ia pe 'i he ta'e'ilo" (i he Conference Report, April 1994, 105; pe *Ensign*, May 1994, 78).

'Eletā Robert L. Simpson

"'Oku totonu ke 'ilo'i 'e he ongo hoa mali kotoa pē 'a hono mahu'inga ke na talanoa 'i he faka'osinga 'o e 'ahó ki mu'a peá na toki mohé, 'o tatau ai pē pe ko e 'uluaki ta'u 'eni pe ta'u 'e uofulu mā taha 'o 'ena nofo-malí—'a ia ko e taimi lelei taha ia ke na talanoa ai ki he ngaahi me'a na'e hoko 'i he 'aho ko iá mo ia 'e hoko 'apongipongí. Pea ko e me'a lelei tahá, he ko ha taimi ia 'e lava ke na toe fakapapau'i ai 'a 'ena fe'ofa'aki mo 'ena fefakahounga'aki. Ko ha taimi lelei foki 'a 'ene 'osi atu 'a e 'aho 'e tahá ke ke pehē ange ai, 'Ofa'anga, 'oku ou kole fakamolemole atu he me'a na'e hoko 'i he 'aho ní. Kātaki mu'a 'o fakamolemole'i ange au" (i he Conference Report, April 1982, 30; pe *Ensign*, May 1982, 21).

FA'A FAKAMOLEMOLE: KO E TUMU'AKI IA 'O E 'OFÁ

'Eletā Marion D. Hanks

Tokoni ki he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

The Conference Report, October 1973, 14–15, 17; pe *Ensign*, January 1974, 20, 22

Lēsoni 'i he Fa'a Fakamolemolé

'Oku ou fie lea 'i he 'ahó ni 'o kau ki ha taha 'o e ngaahi lēsoni lahi kuo ako'i kiate kitautolu [e he 'Eikí] pea kuo pau ke tau ako ia 'o kapau 'oku tau fie ma'u ke tau mo'ui 'o taau ke hoko ko Hono kaume'a.

Na'e haohaoa pehē 'a e mo'ui 'a Kalaisi 'o Ne foaki ai 'Ene mo'uí ma'atautolu: " 'Oku 'ikai ha tangata 'e lahi hake 'ene 'ofá 'i he me'a ni, ke ne foaki 'ene mo-'uí koe'uhí ko hono kāingá" (Sione 15:3.) Ka na'e 'i ai mo ha toe me'a'ofa na'á Ne foaki lolotonga 'Ene 'i he kolosí, ko ha me'a'ofa na'á Ne fakahā mai 'a hono fu'u lahi pehē fau 'a 'Ene 'ofá: na'á Ne fakamolemole'i 'a kinautolu na'a nau fakatanga'i mo tuktúki lá, pea na'á Ne kole ki He'ene tamaí ke fakamolemole'i 'a kinautolu.

Na'e sí'i ange nai 'a e fakamolemole ko 'eni na'á Ne faí 'i He'ene feilaulau'i 'a 'Ene mo'ui fakamatelié? Na'e sí'si'i ange nai ia 'i hano sivi'i 'o 'Ene 'ofá? 'Oku ikai te u 'ilo 'a e tali ki aí. Ka kuó u ongo'i ko e fa'a

fakamolemolé ko e tumutumu ia 'o e 'ofa ki he 'Otuá pea ki he tangatá.

Na'á Ne lava'i 'a e siví. Fēfē kitautolu? Mahalo he 'ikai kole mai ia ke foaki 'etau mo'uí koe'uhí ko hotau ngaahi kaume'á pe ko 'etau tuí (kae mahalo pē na'a hoko ki ha ní'ihí), ka 'oku ou 'ilo fakapapau 'oku 'i ai pea 'e 'i ai 'a e taimi te tau fehanga'angai kātoa ai mo ha faingata'a 'e taha. Ko e hā e me'a te tau fai ki ai? Ko e hā e me'a 'oku tau lolotonga fai ki ai?

Na'e tohi 'e ha taha 'o pehē: ". . . 'oku tatau pē 'etau ta'ofi 'etau 'ofá mei ha tahá mo ha'atau faka'ikai'i 'a e laumālie 'o Kalaisí, ko hono fakamo'oni'i ia na'e 'ikai 'aupito pē te tau 'ilo'i Ia, pea na'e 'ikai ha 'aonga 'o 'Ene mo'uí kiate kitautolu. 'A ia ko e pehē, na'e 'ikai pē ke Ne fakalika mai ha me'a ki he'etau fakakaukaú, na'e 'ikai ha me'a te Ne ue'i 'i he'etau mo'uí, pea na'e 'ikai pē ha taimi ne tau ofi ai kiate Ia ke hanga 'e He'ene 'ofa ki he māmaní 'o liliu 'etau mo'uí."

'Oku mahino 'a e fa'ifa'itaki'anga mo e ngaahi fakahinohino 'a Kalaisi ki hono ngaahi kaume'á. Na'á Ne fakamolemolé'i kinautolu pea Ne folofola: ". . . 'Ofa ki homou ngaahi filí, tāpuaki'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kimoutolú, fai lelei kiate kinautolu 'oku fehí'a kiate kimoutolú, pea hūfia 'a kinautolu 'oku fai kovi mo fakatanga kiate kimoutolú." (Mātiu 5:44.)

Me'a ke Fai ki he Faikovi Mai

Ko e hā e me'a 'oku tau fai 'i he taimi 'oku fakalavea'i ai kitautolú, ma'uhala, faikovi pe fai ta'e'ofa mai, e faiangahala pe lau na'a tau fakalavea'i ha taha koe'uhí ko ha fo'i lea na'a tau fai, tukuaki'i ta'e totonu, ta'e fie lea mai, fakaloto mamahi'i kitautolu 'e kinautolu 'oku tau 'ofa ai, pea 'ikai tali 'etau fie tokoní? 'Oku tau tāufehí'a, 'ita mo 'ingo 'iate kinautolu? Pe 'oku tau fakalei'i 'a e palopalemá 'o ka lava, fakamolemolé'i kinautolu pea to'o atu 'a e kavenga ko iá meiate kitautolu?

'E fakapapau'i mai 'e he founga 'o 'etau tali ki he ngaahi tūkunga pehení 'a e natula mo e fa'ahinga 'ulungāanga lelei 'oku tau ma'u 'i he'etau mo'uí, 'i heni pea 'i he ta'engatá. 'I he ngaahi houa sí'i pē kuo 'osí, na'e pehē mai ai 'e haku kaume'a lototo'a, 'a ia na'e fakamālohia 'ene tuí 'e ha ngaahi faingata'a lahi na'á ne fetaulaki mo ia, "Kuo pau pē ke mu'omu'a 'a e loto fakatōkilaló pea toki hoko mai 'a e hākeaki'i."

'Oku Fie Ma'u 'a e Fakamolemolé

'Oku fie ma'u ke tau fakamolemole. 'Oku fakafalala ki ai hotau fakamo'uí. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'i ha fakahā na'e foaki mai 'i he 1831:

"Na'e kumi 'a 'eku kau ākongá 'i he ngaahi 'aho 'i mu'á ki ha faingamālie ke fetukuaki'i'aki 'o 'ikai te nau fefakamolemolé'aki 'i honau lotó; pea na'e fakamamahi'i mo tautea'i 'o lahi 'aupito 'a kinautolu koe'uhí ko e angahalá ni.

"Ko ia, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'oku totonu ke mou fefakamolemolé'aki; he ko ia ia 'oku 'ikai te ne fakamolemolé'i hono tokouá 'i he'ene ngaahi angahalá 'oku halaia ia 'i he 'ao 'o e 'Eikí; he 'oku nofo 'iate ia 'a e angahala 'oku lahi angé.

"Ko au, ko e 'Eikí, te u fakamolemolé'i 'a ia 'oku ou loto ke fakamolemolé'i, ka 'oku 'eke'i meiate kimoutolu 'a ho'omou fakamolemolé'i 'a e kakai kotoa pē." (T&F 64:8–10.)

Ko ia, na'e akonekina kitautolu 'e Sīsū ke tau lotu 'o pehē, "Pea fakamolemole 'emau ngaahi angahala 'o hangē ko 'emau fakamolemole 'a kinautolu 'oku faiangahala kiate kimautolú." (Vakai, Mātiu 6:12.)

'Ikai 'oku hangē ia ha manukí ke tau kole ki he 'Otuá ke fakamolemolé'i kitautolu pea 'amanaki te Ne fai ia lolotonga iá 'oku 'ikai ke tau fakamolemolé'i 'a e ní'ihí kehé?—ke nau mamata ki ai? pea " 'i hotau lotó"?

'Oku fakapapau'i mai 'e he 'Eikí 'i he Tohi 'a Molo-moná te tau mala'ia kapau he 'ikai ke tau fa'a fakamolemole (Vakai, Mōsaia 26:30–31.)

Ka 'oku 'ikai ko hotau fakamo'ui ta'engatá pē 'oku fakafalala ki he'etau loto fiemālie pea mo 'etau lava ke fakamolemolé'i 'a e ngaahi fai kovi mai kiate kitautolú. 'Oku fakafalala ki ai mo 'etau fiefia mo e fiemālie 'i he mo'ui ní pea mo 'etau tau'atāina mo'oní. 'I he kole mai 'a Kalaisi ke tau fulihi hake mo e kou'ahē 'e tahá, 'alu he maile hono uá, foaki hotau pulupulú kiate ia 'okú ne 'ave hotau kofu tu'á, 'oku tau fai nai 'a e ngaahi me'á ni koe'uhí ko 'etau ilifia ki he kau fakamālohí, kau angafita'á pe kau kaiha'á? Pe ko e 'ai pē ia ke fakanonga ki he tokotaha 'oku fakamamahi'i 'e he ngaahi kavenga fakalilifu 'a ia 'okú ne 'omai 'a e tāufehí'a mo e 'itá kiate kitautolú? . . .

'Oku tokoni mai 'a e 'Otuá ke tau to'o atu 'a e tāufehí'a mo e anga fākatu'á mo e fielahí; ke tau 'ofa pea fakamolemole ke tau hoko ai ko ha kaume'a pē kiate kitautolu, kaume'a mo e ní'ihí kehé pea mo e 'Otuá foki.

". . . 'o hangē ko e fakamolemole 'e Kalaisi 'a kimoutolú, ke pehē pē 'a kimoutolu." (Kolose 3:13.)

'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí. 'Ēmeni.

Tefito'i Mo'oni 'o e Fefaka'apa'apa'aki

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Oku 'ikai fe'unga pē 'a e ta'e fai 'o e tonó. 'Oku fie ma'u ke tau ngaohi ke toputapu 'a e vā 'i he nofo-malí, ke tau feilaulau pea ngāue ke tauhi ma'u 'a e ongo'i māfana mo e faka'apa'apa ko ia na'a tau ma'u lolotonga 'etau faikaume'á. Ko e tau-mu'a 'a e 'Otuá ke ta'engata 'a e malí, sila'i 'i he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, pea ke tolonga atu hili 'a e fa'itoká. Ko e ngaahi ngāue 'oku fai faka'aho 'i he faka'apa'apa mo e anga- 'ofá, pea fakahoko 'i he loto tōnunga mo e 'ofá, ko e kongā ia 'o e me'a 'oku 'amanaki mai ki ai 'a e 'Eikí'” (i he Conference Report, October 1978, 7; pe *Ensign*, November 1978, 6).

Palesiteni Howard W. Hunter

“Ka 'i ai ha tangata 'okú ne ngaohi-kovia pe tuku hifo ki lalo hono uai'í, fakaesino pe fakalaumālie, 'oku mo'ua ia 'i ha angahala mamafa pea 'oku fie ma'u ke ne fakatomala mo'oni mo fakamātoato. 'Oku totonu ke fakalelei'i e ngaahi feta'emahino'aki 'i he 'ofa mo e anga'ofa pea 'i he laumālie 'o e fakalelei fai felotoi. 'Oku totonu ke lea 'ofa ma'u pē 'a e tangatá ki hono uai'í pea 'i he anga'ofa, 'o ne fakahā kiate ia 'a e faka'apa'apa mā'olunga tahá. 'E ngaahi tokoua, 'oku tatau 'a e nofo-malí mo ha matala'í'akau pelepelengesi, pea kuo pau ke fakaili ma'u pē ia 'aki 'a hono fakahā 'o e 'ofá mo e tokangá'” (i he Conference Report, October 1994, 68; pe *Ensign*, November 1994, 51).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Hono 'ikai faka'ofa'ofa ka ko e mali 'a ha talavou mo ha finemui 'oku kamata'aki 'ena mo'ui fakatahá 'a 'ena tū'ulutui 'i he 'ōlitá 'i he fale 'o e 'Eikí, 'o na fepalōmesi'aki te na fe'ofa'aki pea fefaitotonu'aki 'i he nofo taimí pea a'u ki 'itāniti. 'I he ha'u 'a e fānaú ki he 'api ko iá, 'oku lehilehi'i mo tokanga'i kinautolu, 'oku 'ofeina mo faitāpuekina kinautolu 'i he'ena ongo'i 'oku 'ofa 'enau tamaí 'i he'ena fa'eé. 'Oku nau ma'u 'a e melino mo e mālohi mo e malu 'i he 'ātakai ko iá. 'Oku fakatupulaki 'iate kinautolu 'a e faka'apa'apa'aki 'o e kakai fefiné 'i he'ena mata ki he me'a 'oku fai 'e he'ena tamaí. 'Oku ako'i ke nau mapule'i pē kinautolu, pea te nau ma'u ai 'a e mālohi ke faka'ehi'ehi mei ha hoko ha me'a

fakamamahi 'i he kaha'ú'” (i he Conference Report, October 1991, 73; pe *Ensign*, November 1991, 52).

“Oku pau pē ke fetaulaki 'a e nofo-mali kotoa pē mo ha ngaahi faingata'a. Ka 'o kapau te tau fa'a kā-taki, fefaka'apa'apa'aki, pea ma'u mo e laumālie 'o e anga fakama'uma'ú, 'e lava ke tau ikuna'i e ngaahi faingata'á ni. Ka kuo 'i ai leva ha ngaahi fehālaaki, 'e lava pē ke fai ha kole fakamolemole, fakatomala, mo hano fakamolemole'i. Ka kuo pau ke fakatou loto fiefia ki ai 'a e ongo me'a malí'” (“This I Believe,” 80).

Palesiteni James E. Faust

“Oku 'ikai ha fasi mālie pe faka'ei'eiki ia te ne 'omi ma'u pē 'a e ongo mālie 'o e 'ofá. Ko e fasi haohaoa tahá 'oku fakatahá ai 'a e ongo le'o 'e ua 'o hoko ko ha fo'i solo fakalaumālie pē 'e taha. Ko e malí ko e founa ia kuo tuku mai 'e he 'Otuá ki hono fakahoko 'o e ngaahi fie ma'u lahi taha 'a e tangatá, 'o makatu'unga ia 'i he fefaka'apa'apa'aki, matu'otu'á, ta'esiokitá, anga tāú, tukupaá, mo e faitotonú. 'E lava ke liunga tahaafe 'a e fiefia 'oku ma'u 'i he nofo-malí mo e hoko ko e mātu'á 'o laka ange ia 'i ha toe fiefia kehe pē'” (i he Conference Report, October 1977, 14; pe *Ensign*, November 1977, 11).

'Eletā Gordon B. Hinckley

“E lava pē ke hoko 'o motu'a 'a e feohi 'i he nofo-malí pea a'u pē 'o ta'eoli. 'Oku 'ikai te u 'ilo mo ha toe founa pau ange ke pukepuke ai 'a e nofo-malí 'i ha tu'unga mā'olunga mo fakalaumālie ka ki he tangatá ke nofo pē pea fa'a fakakaukau ki he fo'i mo'oni ko ia ko e tokoni 'oku tu'u 'i hono tafa'aki ko ha 'ofefine ia 'o e 'Otuá, pea 'okú ne kau fakatahá mo la 'i he founa lahi mo mahu'inga ko ia 'o e fakatupú ke fakahoko 'a 'Ene ngaahi taumu'a ta'engatá. 'Oku 'ikai te u 'ilo'i mo ha toe founa lelei ange ki ha fefine ke ne fakatokanga'i mo fakamama-fa'i ai 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-'Otuá 'oku hoko ko ha kongā 'o e foha kotoa pē 'o 'etau Tamaí 'a ia 'e lava ke fakalanga 'ene tupulakí 'i he taimi 'oku fakahā ai kiate ia 'a e faka'apa'apa mo e 'ofa pea mo e fakalotolahí. 'E hanga 'e hono fakahoko 'o e ngaahi me'a ni 'o tanumaki ma'u pē 'a e fefaka-hounga'aki'” (i he Conference Report, April 1971, 82; pe *Ensign*, June 1971, 71–72).

'Oku fie ma'u ke tau ngaohi ke toputapu 'a e fetu'utaki 'i he nofo-malí, ke tau feilaulau mo ngāue ke pukepuke 'a e māfana mo e faka'apa'apa ko ia na'a tau ma'u lolotonga 'etau faikaume'á.

‘Eletā L. Tom Perry

“Na’e ‘ilo’i ‘e ‘Ātama ‘oku mālohi ange ‘a e ngaahi ha’i ‘o e malí ‘i ha toe ha’i fakafāfili. ‘Oku ‘omi ‘e he ngaahi ha’i toputapu ‘o e malí ‘a e uouangatahá, anganofó, faka’apa’apá mo e fepoupouakí” (‘i he Conference Report, April 1995, 97; pe *Ensign*, May 1995, 72).

‘Eletā Neal A. Maxwell

“ ‘Hangehangē ko e ngaahi vā fetu’utakí mo honau ngaahi olá ‘oku pule’i’aki ia ha ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku ‘ikai toe liliu pea ‘ikai lava hano toe fakafoki. . . . ‘Oku ‘ikai hano toe liliu ‘o e ngaahi nunu’a kovi ‘o e ta’efaitotonú, ‘o e ‘ikai mapule’i kitá, mo e ta’efaka-‘apa’apa ki he ngaahi totonu ‘a e ni’ihi kehé ‘i he ngaahi vā fetu’utaki fakatāutahá . . . pea ‘e ‘ikai lava ‘e ha taha . . . ke liliu ‘a e fo’i mo’oni ko ‘ení. . . . ’ (*Journal of Marriage and Family*, February 1971, p. 46.)” (*That My Family Should Partake*, 15).

‘Eletā Merrill J. Bateman

“ ‘I he taimi ‘oku mahino ai ki ha tangata ‘a e nāunau’ia ‘o e fefiné, ‘oku kehe leva hono ‘ulungāanga kiate iá. ‘I he taimi ‘oku mahino ai ki ha fefine ‘oku ma’u ‘e he tangatá ‘a e ngaahi ‘ulungāanga faka-‘Otuá, ‘okú ne faka’apa’apa’i ia, ‘o ‘ikai koe’uhi pē ko ia, ka koe’uhi ko e tu’unga ko ia te ne a’usíá. Ka mahino ki he tokotaha takitaha ‘a e natula faka-‘Otuá ‘o e tokotahá, te na fefaka’apa’apa’aki leva. ‘Oku hanga ‘e he ‘ilo ta’engatá ‘o fakatupu ha holi ‘i he loto ‘o e tangatá mo e fefiné ke na feako’aki mo fevahevahe’aki” (“The Eternal Family,” 113).

Tefito’i Mo’oni ‘o e Manava’ofá**Ko e Ngaahi Lea ‘UHINGA TATAU ‘O E MANAVA-OFÁ ‘I HE LEA FAKA-TONGÁ**

‘Alo’ofa, ‘ofa faka-Kalaisi, kaungāongo’i, ongo’i ‘ofa, anga-‘ofa, loto-‘ofa, anga-faingofua

Ngaahi Lea Fehangahangai ‘O E MANAVA’OFÁ ‘I HE LEA FAKA-TONGÁ

Loto-fefeka, anga-fakamamahi, ta’e’ofa, anga a’aa’a, anga-fita’a, tāufehi’a, anga-fakafili, loto-kovi, ngaohikovia

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Ko e ‘alo’ofá ko ha ‘ulungāanga faka-‘Otuá ia. He ‘ikai lava ke fakamālohi’i ia. Kuo pau ke ha’u ia mei he lotó. Kuo pau ke ongo’i ia ‘i loto. Ko e kongā ia ‘o e fakakoloa’i ‘oku ma’u ‘e kitautolu takitaha ko e foha pe ‘ofefine ‘o e ‘Otuá, pea kuo fanau’i mai pē mo e anga faka-‘Otuá. ‘Oku ou kole ai ke tau feinga hono kotoa ke fakamahu’inga’i mo tokanga lahi ange ki he ongo ko ‘eni ‘okú ne nofo’ia ‘a hotau lotó. . . .

“ ‘Oku ou kolea ke toe mālohi ange ‘a e laumālie ‘o e manava’ofá ‘i hotau ngaahi vaá, ke mālohi ange ‘a e ‘alo’ofá, he kuo fakapapau’i mai ‘e he tala’ofá kapau te tau manava’ofa, te tau ma’u ‘a e ‘ofá. . . .

“Ko e ‘alo’ofá ‘a e uho ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi. Ko e hā pē hano lahi ‘o ‘etau malava takitaha ke foaki atu iá, ‘e hoko ia ko hano fakahaa’i ko e mo’oni, ko ‘Ene kau ākongā kitautolu he ko Ia hotau ‘Eiki.

“ ‘Oku ou toe fakamanatu atu ko Ia pē na’e folofola ‘o pehē, ‘Ko ia te ne sipi’i ho kou’ahē to’omata’ú, fulihi atu foki kiate ia ho kou’ahē ‘e tahá’ (Mātiu 5:39).

“Ko Ia na’e folofola, ‘Pea kapau ‘e loto ha taha ke fakamāu koe, ka ne ma’u ai ho kofutu’á, tuku ke ne ma’u mo ho pulupulú foki’ (5:40).

“Ko Ia na’e folofola, ‘Pea ko ia ‘e fakafiu’i koe ke mo ō mo ia ‘i he maile ‘e tahá, ‘alu mo ia ‘i he maile ‘e ua’ (5:41).

“Ko Ia na’e folofola, ‘Foaki kiate ia ‘oku kole kiate koé, pea ‘oua na’a fulitu’a kiate ia ‘oku fie nō meiate koé’ (5:42).

“Ko Ia na’e folofola ki he fefine faiangahalá:

“ ‘Ko e fē ‘a kinautolu na’a nau [faka’ilo] koé? ‘oku ‘ikai fakahalaia koe ‘e ha taha? . . .

“ ‘Pea ‘oku ‘ikai te u fakahalaia koe: ‘alu, pea ‘oua ‘e toe faiangahala’ (Sione 8:10–11).

“Ko Ia na’á Ne tutulu ‘i he mamahi lolotonga ‘Ene tautau ‘i he kolosí, ‘ ‘E Tamai, fakamolemole ‘a kinautolu; he ‘oku ‘ikai te nau ‘ilo ‘a ia ‘oku nau faí’ (Luke 23:34).

“Ko e sīpinga haohaoa Ia ‘o e ‘alo’ofá, ko e ‘Alo ‘o e Tamai Ta’engatá. Ko e ngāue fakafaipekau na’á Ne faí, ko ha ngāue ia ‘o e manava’ofa ki he masivá, mahakí’iá, mafasiá, ‘a kinautolu ‘oku lavea ‘i he fakamaau ta’e totonu pea mo e ngaahi anga ta’e’ofa ‘a e tangatá. ‘Oku ‘ikai lava ke fakatataua ‘a e feilaulau na’á Ne fai ‘i he kolosí ko e ‘alo’ofa ki he fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá.

“Toki me’a ma’ongo’onga ka ko e alo’ofá. ‘I he taimi lahi ‘oku fa’a fakahoko fakalongolongo pē pea ‘ikai ‘i he loto-pōlepole. ‘Oku ‘ikai fakamafola ke ‘ilo’i. Ko e fehangaahangai mo’oni ia ‘o e loto-sāuní mo e tāufe-hi’á, ‘o e mānumanú mo e siokitá. . . .

“Pea te u hoko atu ai ki ha tafa’aki ‘e taha ‘oku mātu-‘aki fie ma’u lahi ai ‘a e ‘alo’ofa ko ia ‘oku lau ki he fa’a fakama’uma’ú, anga’ofá, angamaluú mo e manava’ofá. Ko ‘eku lau ‘eni ki he ngaahi ‘api ‘o e kakai.

“Ko e ki’i tamasi’i kotoa pē, tuku kehe pē mahalo ha ki’i tokosi’i, pe ‘okú ne lelei, kovi, pe ‘ikai te ne ‘i ha taha ‘o e ongo tafa’aki ni, ko e ola ia ‘o ‘ene tupu hake ‘i ha ‘api. ‘I he ngaahi ta’u ‘oku tupu hake ai ‘a e fānaú, ‘oku hoko ‘a e kongala lahi ‘o ‘enau mo’uí ko hano fakalahi pea mo ha ‘ata ‘o e akonaki ‘oku fai ‘i he fāmilí. Kapau ‘oku ‘i ai ‘a e anga-fefeká, ngaohi-koviá, ta’e mapukepuke ‘o e ‘itá, ta’efaitotonú, ‘e pau pea ‘e lava pē ke hā ‘a hono ngaahi fuá, pea ko e ngaahi fua ko iá ‘e toe hā pē ia ‘i he to’u tangata hokó. Ka ‘o kapau ‘e ‘i ai ‘a e fa’a fakama’uma’ú, fa’a fakamolemólé, faka’apa’apá, fa’a faka’atu’i, anga’ofá, alo’ofá, mo e manava’ofá, ‘e toe lava pē ke hā hono ngaahi fuá, pea ‘e fakafiefia ia ‘o ta’engata. Ko ha ngaahi fua ‘e lelei mo melie pea faka’ofo. Pea ka foaki mo ako’i ‘e he mātu’á ‘a e ‘alo’ofá, ‘e toutou hā ia ‘i he mo’ui mo e ngaahi ngāue ‘a e to’u tangata hoko māi.

“ ‘Oku ou lea mo kole ki he ngaahi tamai mo e ngaahi fa’ē ‘i he feitu’u kotoa pē ke to’o atu mu’a ‘a e anga-mālohí meiate kitautolu, ke tau mapule’i ‘a ‘etau ‘itá, ki’i molū ange hotau le’ó, pea ke tau ma’u ‘a e ‘alo’ofá mo e ‘ofá mo e fefaka’apa’apa’aki ‘i hotau ngaahi ‘apí” (‘i he Conference Report, April 1990, 86–89; pe *Ensign*, May 1990, 68–70).

Palesiteni Thomas S. Monson

“Toki mālohi, ‘ulungāanga ‘ofa, mo e manava’ofa lahi mo’oni ia ne faka’ali’ali ‘e hotau ‘Eiki mo e Fa’i-fa’itaki’angá! ‘E lava foki ke tau faitāpuekina e ní’ihi kehé ‘o kapau te tau muimui ‘i he fa’ifa’itaki’anga faka’ei’eiki na’á Ne fakahokó. ‘Oku ‘i he feitu’u kotoa pē ‘a e ngaahi faingamālié. ‘Oku tau fie ma’u ha mata ke mamata ki he ngaahi faingata’a’ia ‘oku ongó mo ha telinga ke ongo’i ‘a e kole ‘a kinautolu ‘oku loto-mamahi ka ‘oku fai fakalongolongo peé. ‘Io, pea mo ha loto ‘oku fonu ‘i he manava’ofá, koe’uhí ke ‘oua na’a ngata pē ‘i he’etau fetu’utaki ‘i he femātaaki pe fanongo ki he kolé, ka ‘i he founga faka’ei’eiki ‘a e Fakamo’uí, ‘a ia ko e ongo ‘o e lotó” (Conference Report, April 1991, 80; pe *Ensign*, May 1991, 61).

Tefito’i Mo’oni ‘o e Ngāue

Sēnesi 3:17–19

“Kuo mala’ia ‘a e kekelé koe’uhí ko koe; te ke kai mei ai ‘i he mamahi ‘i he ngaahi ‘aho kotoa pē ‘o ho’o mo’uí;

“ ‘E tupu mei ai kiate koe ‘a e ‘akau talatala mo e talatala’āmoa; pea te ke kai ‘a e ‘ākau iiki ‘o e fonuá;

“Te ke kai ‘a e me’akai ‘i he kakava ‘o ho matá kae ‘oua ke ke foki ki he kekelé; he na’e to’o koe mei ai: he ko e efu koe, pea te ke toe foki ki he efú.”

2 Nīfai 5:17

“Pea na’e hoko ‘o pehē ko au Nīfai, na’á ku pule ke fa’a ngāue ‘a hoku kakai, ‘o ngāue’aki honau nimá.”

Mōsaia 10:4–5

“Pea na’á ku fekau ke ngoue’i ‘a e kekelé ‘e he kakai tangatá, mo tō ‘a e ngaahi fa’ahinga kotoa pē ‘o e kelení mo e ngaahi fa’ahinga kotoa pē ‘o e fua’i ‘akaú.

“Pea na’á ku fekau ke lalanga tupenu ‘a e kakai fe-finé, pea femo’uekina, mo ngāue, mo ngaohi ‘a e ngaahi fa’ahinga kotoa pē ‘o e līneni tu’ovalevale, ‘io, pea mo e fa’ahinga tupenu kotoa pē, koe’uhí ke mau fakakofu’i ‘aki ‘a homau telefuá; pea ko ia na’a mau tu’umālie ‘i he fonuá—ko ia na’e ‘iate kimautolu ma’u ai pē ‘a e melino ‘i he fonuá ‘i he ta’u ‘e uofulu mā ua.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:42

“ ‘Oua na’a mou nofo noa; he ko ia ia ‘oku fakapikopikó ‘e ‘ikai ke kai ‘e ia ‘a e mā pe tui ‘a e ngaahi kofu ‘o e tangata ngāué.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:30–31

“He ko e nofo noá ‘e manatu’i ia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí. Ko ‘eni, ko au ko e ‘Eikí, ‘oku ‘ikai te u loko lelei’ia ‘i he kakai ‘oku nofo ‘i Saioné, he ‘oku ‘i ai ‘a e kau nofo noa ‘iate kinautolu.”

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“ ‘Oku ‘ikai ha me’a ‘i he lalo langí ke ne fetongi ‘a e ngāue ‘aongá. Ko e founga ia ‘oku hoko ai ‘o mo’oni ‘a e ngaahi faka’ānauá. Ko e founga ia ‘oku hoko ai ‘a e ngaahi faka’amú ko ha lavame’a lalahí.

“ ‘Oku fakanatula pē ‘a e fakapikopikó ia ki hotau tokolahi. ‘E sai ange kiate kitautolu ke tau va’inga ‘i ha’atau ngāue. ‘Oku lelei ke ki’i va’inga pē mo ki’i

‘eva. Ka ko e ngāué ‘okú ne liliu e mo‘ui ‘a ha ta-
ngata pe fefine. Ko e ngāué ‘oku ma‘u ai ‘etau me‘a-
kaí, ‘a e vala ‘oku tau tuí, ‘a e ngaahi ‘api ‘oku tau
nofo aí. Kapau ‘oku tau fie ma‘u ke tau tupulaki pea
tu‘umālie fakafo‘ituitui pe fakatokolahi, he ‘ikai lava
ke tau faka‘ikai‘i ‘oku fie ma‘u ke tau ngāue‘aki ha
nima ‘oku pōto‘i ngāue mo ha ‘atamai kuo ‘osi ako
lelei” (“I Believe,” *New Era*, Sepitema 1996, 4).

‘Eletā Marvin J. Ashton

“ ‘Oku ‘ikai ko ha akonaki motu‘a ‘a e pehē ‘Te ke
kai ‘a e me‘akaí ‘i he kakava ‘o ho matá.’ ‘Oku
makatu‘unga ai ‘a e lelei fakatāutahá. Ko e taha ‘o e
ngaahi me‘a lelei taha ‘e lava ke fai ‘e he mātu‘á
ma‘a ‘enau fānaú ko hono ako‘i kinautolu ke ngāue.
Kuo lahi ‘a e lave ‘i he ngaahi ta‘u kuo hili ‘o kau ki
he fānaú mo e pa‘anga ‘oku ‘oange fakamāhina
ma‘anautolú, pea na‘e kehekehe ‘aupito ‘a e ngaahi
fakakaukau mo e ngaahi fokotu‘u na‘e fai mai fe-
kau‘aki mo iá. ‘Oku ou kau au ‘i he fa‘ahinga ‘oku
nau kei ma‘u ‘a e tui motu‘á. ‘Oku ou tui ‘oku
totonu ke ma‘u ‘e he fānaú ‘a ‘enau ngaahi fie ma‘u
fakapa‘angá ‘i ha‘anau ngāue‘i ia mo fakahoko ha
ngaahi ngāue ‘oku fe‘unga mo kinautolu. ‘E hoko
foki ‘a hono foaki ‘o e pa‘angá ki he fānaú ko ha
fakapale, ko ha kongá ‘o ‘enau feinga fakaakó pea
mo hono lava‘i ‘o e ngaahi taumu‘a mahu‘inga
kehé. ‘Oku ou pehē ko e me‘apango ia ke tupu hake
ha kí‘i tamasi‘i pe ta‘ahine ‘i ha ‘api kuo ‘osi fakatō
ki hono ‘atamai‘oku ‘i ai e ma‘u‘anga pa‘anga ia ‘a e
fāmilí pea ko e me‘a pau pē ‘ene ma‘u fakauike pe
fakamāhina ha pa‘angá” (*One for the Money*, 8).

‘Eletā L. Tom Perry

“Ko e taha ‘o e ngaahi me‘a‘ofa ma‘ongo‘onga taha
‘e lava ke ke foaki ki ho‘o fānaú ko hono ako‘i kiate
kinautolu ‘a e fiefia ‘oku ma‘u ‘i he ngāué. ‘Oku ou
tui fakapapau ko e taha ‘o e ngaahi ‘uhinga ‘oku mā-
vae ai ‘a e kakai mali tokolahi ‘i he ‘aho ní ko e ‘ikai
ko ia ke ako‘i mo fakahinohino‘i ‘e he mātu‘á ‘a
‘enau fānau tangatá ‘i honau fatongia ke tokonaki
ma‘a honau ngaahi fāmilí mo tokanga‘i kinautolú
pea ke nau fiefia ‘i he tukupā ‘oku ‘omi ‘e he fato-
ngia ko ‘ení. Kuo tōnounou foki mo hotau tokolahi
‘i hono fakatō ki he loto ‘o ‘etau fānau fefiné ‘a e
holi ke nau ngaohi honau ngaahi ‘apí ke faka‘ofa-
‘ofa mo maau ‘o fakafou ‘i he tauhi‘apí” (‘i he
Conference Report, October 1986, 78; pe *Ensign*,
November 1986, 62).

“Ko e malí ko ha fa‘unga fakalangi, pea na‘e tu‘u-
tu‘uni ia ‘e he ‘Otuá. Ko ha tukupā fakalangi ia ke

a‘usia ‘a e lavame‘a ‘i he ‘apí—‘oku ‘ikai ha ngāue
lavame‘a ‘e lava ke totongi huhu‘i ki ai. Neongo ia,
kapau ‘e ‘ikai ako ha husepāniti mo ha uaifi ke na
ngāue fakataha ‘o na hoko pē ‘o taha, ‘e hoko ‘ena
nofo-malí ko ha me‘a mātu‘aki fakamamahi. ‘Oku
lahi ‘aupito e ngaahi nofo-mali ‘i he ‘ahó ni ‘oku
‘ikai fiefia. ‘Oku lahi ‘aupito e ngaahi nofo-mali ‘oku
‘ikai ke ‘i ai ‘a e fa‘a kātakí, pea ‘ikai ke fuoloa kuo
iku ki he vete” (‘i he Conference Report, April 1995,
96; pe *Ensign*, May 1995, 72).

‘Eletā David B. Haight

“ ‘Oku ‘ikai ko e me‘a pē ‘oku tau hoha‘a ki aí ko e
‘ikai faka‘ali‘ali ‘e kinautolu ‘oku ngāue ki he mītiá
ha ‘ata ‘o e nofo-mali fiefia mo lelei, ka ko e toko-
lahi ko ia ‘o e kakai mali ‘oku ‘ikai fakamātoato fe-
‘unga ‘enau nofo-malí ke nau ngāue‘i, malu‘i, toka-
nga‘i, mo tanumaki ia ‘i he ‘aho ki he ‘aho, uike ki
he uike, ‘i ha ta‘u, ta‘u ‘e uofulu mā nima, ta‘u ‘e
nimangofulu, ‘o ta‘engata” (‘i he Conference Report,
April 1984, 16; pe *Ensign*, May 1984, 13).

‘Eletā James E. Faust

“Ko ha kongá mahu‘inga ia hono ako‘i ‘o e fānaú ke
nau mapule‘i pē kinautolu pea ‘oua ‘e tatali ke toki
tala atu pē ‘a e me‘a ke faí, ko hono ako‘i kinautolu
‘i he ngāué. ‘I he‘etau tupu haké, ‘oku tatau hotau
tokolahi mo e tangata na‘á ne pehe, ‘ ‘Oku ou sai‘ia
he ngāué; ‘oku to‘oa ai hoku lotó. Te u lava pē ‘o
lauhoua hono siofi iá.’ (Jerome Klapka Jerome, in
The International Dictionary of Thoughts, comp.
John P. Bradley, Leo F. Daniels mo Thomas C. Jones
[Chicago: J. G. Ferguson Publishing Co., 1969],
p. 782). Te u toe talaatu pē, ko e mātu‘á pē ‘a e kau
faiako lelei taha ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e
ngāué. Na‘e hoko ‘a e ngāué ko ha me‘a fakafiefia
kiate au ‘i he fuofua taimi pē ne u ngāue ai ‘i he
tafa‘aki ‘o ‘eku tamaí, kui tangatá, ngaahi fa‘ē ta-
ngatá mo hoku ngaahi tokouá. ‘Oku ou ‘ilo faka-
papau pē ko ‘eku fakatupu ‘ita kiate kinautolú na‘e
lahi ange ia ‘i he‘eku tokoní, ka ko e me‘a fakafiefia
‘eku manatu ki aí pea mahu‘inga mo e ngaahi lēsoni
ne u ako aí. ‘Oku fie ma‘u ke ako ‘a e fānaú ke fili
‘iate kinautolu pē ke ngāue pea tau‘atāina. ‘Oku
fakamoleki nai ‘e he mātu‘á ha taimi fakatāutaha ke
fakaha‘i mo faka‘ali‘ali mo fakamatala‘i ‘eni koe‘uhí
ke lava ‘a e fānaú ‘o ‘fili ma‘anautolu pē kae ‘ikai
fakamālohi‘i ke ngāue’ (2 Nīfai 2:26) ‘o hangē ko e
akonaki ‘a Nīfai?

“Na‘e pehē ‘e Luta Peapengi, ko e taha ‘o e kakai
‘iloa taha ‘i māmani ‘i hono tō mo tokanga‘i ‘o e

‘akaú, ‘Kapau na’e toe si’i ange ‘etau tokanga’i e ngaahi ‘akau ‘oku tau ma’ú ‘i he tokanga ‘oku tau fai ki he’etau fānaú, mahalo ‘oku tau lolotonga nofó ni ‘i ha fu’u feitu’u vaoa faka’ulia’ (‘i he *Elbert Hubbard’s Scrap Book* [New York: Wm. H. Wise and Co., 1923], p. 227)” (‘i he Conference Report, October 1990, 42; pe *Ensign*, November 1990, 34).

‘Eletā M. Russell Ballard

“Na’e ongo’i ‘e ha kakai ‘e ni’ihi na’a nau mo’ui he Tō Lahi ‘a e Tu’unga Faka-pa’angá mo e vaha’ataimi hoko atu aí, lolotonga ia hono tokoni’i fakapa’anga ‘e he pule’anga ‘a e kakai, na’e totonu ke tokoni ange ‘a māmani ki he’enu mo’ui. Lolotonga e taimi ko ‘eni, na’e me’a ai ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluaki ‘i he 1936 ‘o pehē: ‘Ko e taumu’a ‘a e Siasí ke tokoni’i ‘a e kakai ke nau tokoni’i pē kinautolu. ‘Oku fie ma’u ke toe fokotu’u ‘a e ngāue ke hoko ia ko e tefito’i mo’oni ke pule-‘i’aki e mo’ui ‘a e kāingalotu ‘o hotau Siasí.’ (‘i he Conference Report, October 1936, p. 3.) . . .

“ ‘Oku fie ma’u ke toe fakafou ‘i he’etau mo’ui ‘a e manako ki he ngāue. ‘Oku totonu ke ‘i ai ha palani ‘a e fāmilí kotoa pē ke fai ha ngāue ‘e tokoni’i ai e mo’ui ‘a e mēmipa takitaha ‘o e fāmilí koe’uhi ke fakatō mamafa ‘a e tefito’i mo’oni ta’engata ko ‘eni ‘i he’enu mo’ui” (‘i he Conference Report, April 1981, 116; pe *Ensign*, May 1981, 85).

‘Eletā Joseph B. Wirthlin

“ ‘A e ngaahi husepāniti, ma’u ‘a e loto fa’a kātaki ki homou uai’i; pea ki he ngaahi uai’i, ma’u ‘a e loto fa’a kātaki ki homou husepāniti. ‘Oua na’a mou ‘amanaki ‘oku mou haohaoa. Fekumi ki ha ngaahi founa ‘e ‘aongá ke fakalelei’i’aki e ngaahi feta’e-mahino’aki ‘oku hokó” (‘i he Conference Report, April 1987, 37; pe *Ensign*, May 1987, 32).

“ ‘Oku totonu ke tō loloto ‘e he ngaahi mātu’á ‘a e tenga ‘o e fa’a ngāue ‘i he loto mo e ‘ulungāanga ‘o ‘enu fānaú. ‘I he mavahe ko ‘eni ‘o e anga e nofó mei he ngāue’i ‘o e kelekelé ki he ngāue pē ‘i koló, kuo ‘ikai leva toe fai ha tokanga ia ki he fiefia ‘o e ngāue mālohí mo e fie ma’u ke fakahoko iá. Kapau he ‘ikai ako ‘a e to’u tupú ke ngāue lolotonga ‘enu kei ‘i ‘apí, ‘e ‘i ai e taimi ‘e tuki fakamālohí’i ai kinautolu ke nau ngāue ‘i ha tūkunga ‘e fakamamahi –ha’anau ako ki ai” (‘i he Conference Report, April 1989, 9; pe *Ensign*, May 1989, 8).

‘Eletā Dean L. Larsen

“ ‘Oku ‘ikai ko ha me’a faingofua ‘a e nofo-malí. Ko ha me’a ia ke takitaha ngāue ki ai ‘a e husepāniti mo e uai’i. Kuo lahi ‘eku toutou fetaulaki mo e fakakaukau hala ‘i he ‘ahó ni kae tautautefito ‘eni ‘i he to’u tupú, ‘o nau pehē tokua ‘oku tuki haohaoa pē ‘a e ngaahi nofo-malí ‘o kapau ‘e mali ‘a e ongome’a totonú. ‘Oku ‘ikai mo’oni ‘eni. ‘Oku ‘ikai a’usia ‘a e fiefia ‘i he nofo-malí ta’e fai ha ngāue ki ai. Ko kinautolu ‘oku nau fa’u’u’u ha nofo-malí fiefia, malu mo iku lelei ‘oku nau ngāue’i ia ke hoko. ‘Oku nau ngāue’i ia ‘i he taimi kotoa pē” (“Enriching Marriage,” *Ensign*, March 1985, 20).

Sisitā Barbara B. Smith

“ ‘Oku fie ma’u ke fai ha lipooti ki he tu’unga ‘o ha ngāue na’e fai. ‘Oku hanga ‘e he’ete fatongia’aki e ngāue ‘o ‘omi ‘a e māu ki he ngaahi ngāue ‘a ha fāmilí pea mo e māu ki ha nofo-mali. ‘Oku tupu mei hono fakahā ke mahino ‘a e ngaahi fatongia’aki pea palani mo ha founa ke fai’aki hano lipōtí, ‘a e ‘ata’atā ‘a e fāmilí mei he loto-kehekehé, pea ‘oku hoko foki ia ko ha founa ‘aonga ke ako ai ‘a e mapule’i fakatāutaha kitá” (‘i he Conference Report, October 1981, 119–20; pe *Ensign*, November 1981, 84).

“TUKU ATU HO MĀLOHÍ KI HE NGĀUE”

‘Eletā Neal A. Maxwell

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

‘I he Conference Report, April 1998, 48–51; pe *Ensign*, May 1998, 37–39 (fakataha’anga ‘o e lakanga fakataula’eiki)

Ko e Ako ke Ngāue ‘i Hono Tauhi e Fanga Puaká

‘E hoku ngaahi tokoua, ‘i he lolotonga ‘o e ngaahi ta’u ne u ‘i he Lakanga Taula’eiki Faka-‘Ēloné aí, ne u hoko ko ha taha fanga puaka! Ne u ako ki he ngāue ni ‘i he taimi ko iá ‘o fakafou ‘i ha polokalama ‘a e kalapu 4-H fekau’aki mo e fa’ahinga puaka ko e Tūloki (Duroc)! Pea koe’uhi ke ‘oua na’a pehē ko ha’aku sanitungua ‘eni, te ma faka’ali’ali nounou atu mo ‘Eletā Nalesoni ha tupenu ‘oku

Ko kinautolu ‘oku nau fa’u’u’u ‘a e nofo-mali fiefiá, malu mo lelei, ‘oku nau ngāue ke hoko ia.

fakapipiki ai ha ngaahi pale ‘e meimei teau tupu ne ma’u ‘e he’eku fanga puaká ‘i he ngaahi faka’ali-‘ali ne fakahoko ‘i ha ngaahi ta’u lahi.

‘Oku ofi atu ki he nima ‘o ‘Eletā Nalesoní ha loufau lanu pingikí, ko e ikuna ia ‘i he ta’u ‘e 60 kuo hili. Ko hoku fuofua pale ia ne ikuná. Mahalo na’e faka-‘ofa’ia pē e fakamāu ia ‘iate au he na’e ‘ikai fu’u fēfē fau ‘eku puaká, ka na’á ne ‘ilo na’e totonu pē ke fakalotolahi’i au ‘o u ma’u ai ‘a e pale fika faá. Ko e ‘ū loufau lanu vāletí ko e ngaahi pale ‘uluaki ia ne toki ma’u ki mui aí!

Mālō, ‘Eletā Nalesoni.

‘E ngaahi tokoua, ne u ako ‘i ha founa faingata’a hono fie ma’u ke te siofi e fetō’aki e mahu’inga ‘o e kakano’i puaká ‘i he fale ‘oku fa’o kapa ai ‘i homau feitu’ú. Ne u tauhi ha lekooti ‘o e tupú mo e molé ‘aki ha tokoni mai ‘eku tangata’eiki pōto’i tauhi tohí. Pea hangē ko e meimei me’a kotoa pē, na’e pou pou lahi mo’oni ‘eku ongomātu’á, ‘o a’u pē ki ha’ana pupuha’ia mo kinaua ‘i he ngāué, kau ai ha fa’ē makehe ‘a ia ‘oku hoko he ‘ahó ni hono ta’u 95. Na’á ne faka’ali’ali kiate au ‘a e founa ‘o e ngāué, pea na’á ne ‘ofa lahi ‘iate au ke ne fakatonutonu au.

Pea koe’uhí ke ma’u ha fafanga ma’ama’a ki he puaká, ne u fa’a fakatau ai ha ngaahi tōseni mā kuo ‘aho tolu hono motu’á mei he fale ta’o maá, ‘aki ‘a e sēniti ‘e taha ki he fo’i mā. Makehe mei aí, kapau ne u a’u taimi tonu ki he feitu’u faama hu’akaú, ne u lava ke ma’u ta’etotongi mei ai ha kālani hu’akaú ‘e fitungofulu! Ka ko e taimi ní, ‘oku ou totongi ha pa’anga ‘e \$2.50 ki he kālani—toki me’a fakaoli mo’oni ia. Ne u lava ‘i he’eku fakapotopoto’i pehe’i ‘eku pa’angá ke u fakatau ai ‘a e ngaahi kēleni ko ‘ē ne fie ma’u ki he fanga puaká, ‘aki ‘a e ki’i silini sí’i-sí’i na’á ku ma’u.

Na’e lahi ‘a e taimi na’e toki fā’ele ai ha sināmanu fei-tama hili e tu’uapō-mālié. Ko e mo’oni pē ‘a e fakahela ‘o hono tokanga’i ‘eni pea mo e toe ngaahi me’a kehe pē. Neongo ia, na’á ku ongo’i ai kuó u lava’i ha me’a, pea toe tokoni pē foki ki he me’atokoni ‘a e fāmilí. Na’e fai ‘a e ngāue tatau pē ‘e he fānau tangata ‘o hoku to’ú. Ngaahi tokoua, ‘i he ngaahi ‘aho ko iá ne mau masiva kotoa ka na’e ‘ikai ke mau ‘ilo ia. Ko e ngāué ko ha faingamālie ke ma’u mai. Ki ha ní’ihi he ‘ahó ni, ko e ma’u maí ‘a e faingamālié.

Neongo iá, na’e ‘i ai foki ha ngaahi tafa’aki ne ne ngali mā’ulalo ai ‘i hono tauhi ‘o e fanga puaká. Na’á ku ‘osi mā pē au, ka ‘oku ou manatu’i lelei ha hū ange ‘a e puleako ‘o e ako lotolotó ki he’emau

kalasí ‘o ui le’olahi mai pē kae sio ‘a e kalasí, “Niila, ne tā mai ho’o fine’eikí. Kuo hola ho’o fanga puaká!” Ne u loto au ke u hū he lalo tesí, ka na’á ku fakavavevave pē ki ‘api ‘o tokoni ‘i hono fakase’ese’e mai kinautolú.

Hounga’ia ‘i ha Mātu’a Na’á na Ako’i ‘a e Ngāué

Ko ha tokotaha ‘ofa ‘a ‘eku tangata’eikí ka na’á ne loto ke tonu ‘a e me’a kotoa pē. Na’á ne fakatoka-nga’i neongo ‘eku ngāue mālohí, ka na’e ‘ikai te u fakahoko tokanga ia. Na’e ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ‘a e me’a ko e haohaoá. ‘I ha ‘aho ‘e taha ‘o e fa’ahita’u māfaná, ne u fakakaukau ai ke u fakafiefia’i ‘eku tangata’eikí ‘aki ha’aku tō ha ngaahi fu’u pou ‘ā na’e fie ma’u ke tō, pea too’i ke fefeka mo hangatonu foki. Ne u ngāue mālohi ‘i he ‘aho ko iá mo fakasio pē ‘a e ki’i hala na’e ngalingali ‘e foki ange ai ‘eku tangata’eikí. ‘I he’ene a’u angé, na’á ku siofi pē ‘ene vakai’i fakalelei ‘a e ngaahi pou ‘aá, ‘o a’u ki ha’ane fuavai’i ki mu’a peá ne toki pehē kuo lelei. Pea fakahoko mai leva ‘ene fakamāloó. Na’e tu’unga mei he kakava ne tō mei hoku matá hano fakamālō’ia’i au ‘e he tangata’eikí, peá ne molū ai hoku lotó. ‘

Mou kātaki’i pē mu’a e ki’i hisitōlia nounou ne ‘oatu ke fakahaa’i’aki ‘eku fakahounga’i mo’oni ‘a ‘eku ako ke ngāue ‘i he’eku kei sí’i. Neongo ‘eni, ‘e hoku ngaahi tokoua, na’e ‘ikai ke u tuku ma’u pē hoku mālohí ki he ngāué mo ha “loto fiefia” (*Ngaahi Himi*, fika 155), ka na’á ku ‘ilo pē ‘o fekau’aki mo hoku mālohí pea mo e ngāué, he na’e tokoni ia kimuiange ‘i he’eku mo’uí, ‘i he taimi ne fakautuutu ke lahi ange ai ‘a e ngāué. ‘Oku ‘i ai ha ní’ihi ‘o e kau talavou lelei ‘o e ‘aho ní ‘oku nau fakakaukau hala ‘o pehē ‘oku tatau pē ‘enau ‘oatu honau mālohí ki he ngāué mo ha’anau ala ki ha fohe ‘o ha me’alelei!

Ko e Ongongolelei ‘o e Ngāué

Na’e fakamatala’i ‘e he’etau Tamai Hēvaní ‘a ‘Ene palani kāfakafa ma’a ‘Ene fānau ‘o pehē, “Vakai, ko ‘eku ngāué ‘eni mo hoku nāunau ke fakahoko ‘a e mo’ui ta’e-fa’a-mate mo e mo’ui ta’engata ‘a e tangatá” (Mōsese 1:39; ko e toki tānaki atu hono fakamafa’i). Fakakaukau angē ki hono mahu’inga ‘o hono faka’aonga’i ‘e he ‘Eikí ‘a e fo’i lea ko e ngāué. Ko e me’a ‘okú Ne fakahoko ‘i he ‘ofa mo e huhu’i, ko e ngāue—‘o a’u pē kiate Ia! ‘Oku tau lea pehē mo kitautolu ‘o kau ki he “ngāue’i hotau hākeaki’i” mo e “fono ‘o e ututa’ú,” pea mo e “kakava ‘o e matá” (vakai, Mōsese 5:1; vakai foki, Liliu ‘a Siosefa Sāmitá,

Sēnesi 4:1). ‘Oku ‘ikai ko ha ngaahi kupu‘i lea noa pē ‘eni. Ka ‘oku nau fakamamafa‘i hono mahu‘inga ‘o e ngāué. Ko hono mo‘oní foki, ko e ngāué ko ha me‘a mahu‘inga fakalaumālie ma‘u ai pē ia, neongo ‘oku ‘ikai mahu‘inga faka‘ekonōmika ia ki ha ní‘ihi.

‘Oku ou lea ai kiate kimoutolu kau talavou lelei, ‘o kau ai haku makapuna lelei ‘e toko fitu ‘oku fanongo mai, ‘o kau ai ha ongo faifekau mo ha toko tolu ne toki fakanofu tīkoni. ‘Oku ou fakamanatu atu ko e ongoongolelei ‘o e ngāué ko e kongā ia ‘o e “kakato ‘o e ongoongolelei.” Ko e ngāue fakafai-fekau ko e ngāue, neongo ‘oku fakafiefia. Ko e ngāue fakatemipalé ko e ngāue, neongo ‘oku fakafiefia. ‘Oku ngāue ha ní‘ihi ‘o ‘etau kau talavou ‘oku heuheú, ka ‘oku meimei koe‘uhí pē ke fakatōlí‘a ‘enau fie ma‘ú.

‘Oku Totonu ke Potupotutatau ‘a e Ngāué

Me‘apango, he ‘oku ‘i ai ha tokosi‘i ‘i hotau kau to‘u tupu lelei ‘oku fakafiefiemālie pē, ‘o meimei ke mo‘uí fakafalala pē. ‘Oku ‘oange ‘a e me‘a kotoa ‘i he‘enau mo‘uí, ‘o a‘u pē ki ha kā kuo ‘osi fakafonu penisini pea ‘i ai mo ha malu‘i—‘o totongi kotoa ‘e he‘enau mātu‘á, ka ‘oku hala ‘atā pē ke nau ongonā ha fo‘i lea fakamālō pe fakahoungā‘i.

Kau talavou, ‘e kehekehe ho‘omou ngaahi ngāué, ka ‘oku mahino pē ia, ‘o tu‘unga ‘i he kuonga ‘o e mo‘uí mo hono ngaahi tūkunga, ‘o hangē ko e lahi ‘o e taimi ‘oku fakamoleki ki he fai ‘o e ngāue fakaako mei ‘apí mo e ngāue fakafāmilí, ngāue faka-Siasí, ngāue fakataimi mo e ngāue tokoní. ‘E fakalahi ‘e ha fa‘ahinga ngāue pē ‘a ho ngaahi talēnití. Ka neongo ia, mou feinga ke fakatokanga‘i ‘a e ngaahi maama fakatokangá. Hangē ko ‘ení, kapau ‘okú ke fai ha ngāue totongi fakataimi, ‘oku fakamoleki kotoa nai ho‘o vahé kiate koe pē? ‘Oku totongi nai ‘a e vahēhongofulú? ‘Oku fakahū nai hano kongā ki ho‘o ngāue fakafiefekau? Ne ‘omi ‘e Palesiteni Sīpenisā W. Kimipolo ‘a e fale‘i nounou ko ‘ení: “Kapau ‘e tuku ‘a e [talavou] ke ne tokanga tāfataha pē ma‘ana, ‘e ala hoko atu e fa‘ahinga laumālie siokita ko iá mo ia ki hono fa‘itoká” (Teachings of Spencer W. Kimball, 560).

‘Oku mahu‘inga mo‘oni ‘a e ngāue fakaako ke fai mei ‘apí, ka ‘oku to‘o kotoa nai ai e ngāue faka‘atamaí ‘o ‘ikai ha toe taimi ki he ngāue fakalaumālie? ‘Oku mahu‘inga e ‘avalisi ‘o ho mākā fakakātoa, ka ko e hā koā e ‘avalisi ho maaka ‘i ho‘o ngāue faka-Kalisitiané?

‘E lava ‘o fakatupulaki hoto iví ‘i he‘ete fai e ngaahi ngāue faka-Siasí mahu‘ingá, pea he ‘ikai pē toe ‘osi ‘a

e fie ma‘u ia ki he fa‘ahinga ngāue peheé. Ka ‘okú ke ngāue ta‘efakakaukau pē nai mo ‘ikai lí‘oa?

‘Oku mahu‘inga foki mo e ngāue fakafāmilí, ka ‘oku toe mahulu atu nai mei he tauhi ke ma‘a hoto lokí mo hono fakamaau hoto valá?

Tatau pē pe ko e hā hono kehekehe ‘o e ngāué, ka ko e ngāue faingata‘a taha te ta lava ke fakahokó ko hano tukuange ‘eta siokitá. Ko ha ngāue faingata‘a mo‘oni ia!

Ka ‘oku ‘i ai ha fa‘ahinga ngāue ‘e ní‘ihi ‘oku nau toe kapu ‘e kinautolu e ngaahi ngāue kehé, ‘o hangē ko e fa‘a nofo fuoloa ‘a e ngaahi tamaí ‘i honau ōfisí. ‘O iku ma‘u ai ‘e he fanga ki‘i ngāue ‘okú te lotu‘akí ha fa‘ahinga pou pou hangē ko hono toe fakalea ‘e ‘Eletā Sīpenisā Konití e fakahinohino ‘a Sitalausi kiate kinautolu ‘oku nau tataki e ngaahi tāmē‘aléa: “‘Oua na‘á ke teitei kamo faka‘ai‘ai ki he kau ifi me‘aifí, he ‘e ‘ikai te ke fanongo ai koe ki he kau tā vaioliní!”

‘E Ngaahi Tamai, Mou Ngāue mo Homou Ngaahi Fohá

Ngaahi tamai, mou tokanga ‘i ho‘omou holitu‘u ko ia ke lelei ange ‘a e me‘a kotoa ki ho‘omou fānaú ‘o lahi ange ia ‘i he lelei ‘o e me‘a ne mou ma‘u ‘i ho‘omou kei talavou. Kae ‘oua foki na‘a mou ‘ai ke toe kovi ange ia ‘aki ha‘amou to‘o ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni ke nau ngāue ke hoko ko ha kongā ‘o ‘enau akó, ‘o mou ta‘ofi ai ho‘omou fānaú mei he ngaahi me‘a na‘e tokoni ke mou a‘usia ai ‘a e tu‘unga oku mou ‘i aí!

Kuo ‘i ai ha ngaahi tūkunga kuo liliu! Ko e tokolahi ‘o e kau talavou ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha fanga pulu ia ke nau tatau, mo ha fanga puaka ke nau fafanga, mo e hā fua. ‘Io, ‘oku hangē ha ngaahi ngāue ia ‘e ní‘ihi ‘o e ‘aho ní ha fakangalingali pē pe ha me‘a noa peé. Ka neongo ia, kau talavou, mou kātaki‘i ho‘omou mātu‘á ‘i he‘enau feinga ke tokoni ‘o ‘oatu ha ngaahi ngāue ‘e ala ‘aonga mo mahu‘ingá. ‘I he fa‘ahinga fakakaukau ko iá, ko e hā nai hano lahi ‘o e ngaahi tāpuakí kapau ‘e ‘ai pē pea ngāue ‘a e ngaahi fohá ‘i he tafa‘aki ‘o ‘enau ngaahi tamaí. Ngaahi tamai mo e ngaahi foha, kapau ‘oku te‘eki hoko ‘a e fa‘ahinga ngāue fakataha ko ‘ení, mou kātaki ka mou fili ‘i he māhina ‘e tolu ka hoko maí ha fo‘i ngāue ke mo fai fakataha.

‘Iloa ‘i he Ngāué

Kau talavou, ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ho‘omou ngaahi me‘afoaki fakafaituituí, ka ‘oku mou ‘osi ma‘u ia! Mou kātaki ‘o ngāue‘aki ‘a e ngaahi me‘afoaki ko iá

mo fakatupulaki ai homou ngaahi talēnití—'o kau atu ki ai hono 'ave ki tu'a e 'ū kapa vevé, kosi 'o e musié, tafi 'o e vevé, pe ko hano tata 'o e sinoú ma'á e kakai kuo mālōlō honau husepānití pe uaifí, pe ko hao kaungā'api 'oku puke.

'E 'oatu 'e he poto 'i he ngāue ha faingamālie lahi ange 'i he mo'uí ni, mo ha taukei—'a ia ko ha faingamālie makehe!

Tau fakavavevave mu'a mo angalelei 'i hono fakahīkiki'hotou to'u tupú 'i he ngaahi ngāue 'oku nau lava'í, 'o tautautefito ki he taimi 'oku nau fakahoko lelei ai iá!

'E fakapapau'í 'e he to'u tangata ko 'eni 'oku 'alu haké pe 'e kei hokohoko atu ai pē hono 'iloa 'a e Kā-ingalotú 'i he ngāue. Fuoloa atú, na'e 'omi 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi 'a e fale'í ko 'eni: " 'Oku ou loto ke u vakai atu 'oku mo'ui angatonu 'a 'etau Kaumātu'á ke fie fili ai ['enau ngāue]. . . . Kapau te tau mo'ui'aki 'etau tui fakalotú pea taau mo fe'unga mo e hingoa ko e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, tā ko e kau tangata kitautolu 'e falala mai ki ai 'a e ngaahi ngāue'anga fakapisinisi koe'uhí he te tau lava ke malu'í kinautolu; pea kapau 'oku 'ikai ha falala peheni kiate kitautolu, pea tā 'oku mahino mei ai 'oku 'ikai ke tau mo'ui'aki 'etau tui fakalotú" (*Discourses of Brigham Young*, 232–33).

'Oku 'Ikai ha Halatu'usi Ta'e Toe 'i Ai ha Ngāue

'E kau talavou, ka hoko mai 'a e taimí, te mou fili ho'omou ngaahi ngāue ma'u'anga mo'uí. Mou 'ilo'í mu'a 'e tatau ai pē pe ko ha toketā faitafa 'uto koe, pe polisi le'o 'o e vaotaa, taha ngāue fakamīsini, taha ngoue, pe faiako, mo e hā fua, ka ko e fili pē ia 'au kae 'ikai ko ha tefito'í tui. Pea neongo 'ene mahino 'oku mātu'aki mahu'inga 'a e ngaahi ngāue ma'u'anga mo'ui kuo mou filí, 'oku 'ikai ke nau talamai 'e kinautolu 'a e ngāue mo'oni ko ia te ke faí. Ka 'e ngaahi tokoua, ko ha ngaahi foha kimoutolu 'o e 'Otuá kuo fakaafe'í ke mou 'alu 'i he hala ko ia te mou a'u ai ki 'apí. 'E 'ilo'í ai 'e he kakai 'oku nau teuteu'í e sino 'o e pekiá, 'oku 'ikai ko kinautolu pē 'oku 'osi e taimi 'o 'enau ngāue. Ka he 'ikai teitei motu'a pe 'osi e taimi ia ki he lahi 'o e ngāue pea mo e ngāue fakapotopotó. Lolotonga iá, 'e hoku ngaahi tokoua, 'oku te'eki ai ke u sio ki ha halatu'usi ta'e ngāue'í ki he pule'anga fakasilesitialé; 'oku 'ikai ha sitepu 'uhila ia ke ne 'ave kitautolu ki ai.

Ngaahi Laumālie Makehe Kuo Fekau'í Mai ke Fai ha Ngaahi Ngāue Makehe

Tatau ai pē pe 'okú ke ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné pe ko e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisē-tekí, kuo te'eki ke 'i ai ha taimi 'e mātu'aki mahu'inga ange ai kiate koe ke ke 'ilo'í pe ko hai koe, ka ko e 'ahó ni. Kuo taimi lahi ho'omou hoko ko ha kongá 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'oku hokó. Na'a mou fakataha mo e 'Otuá 'i he kamata'angá (vakai, T&F 93:29). Na'a mou 'i he fakataha lahi 'i he maama fakalaumālié ko Hono ngaahi foha, 'o mou kalanga fiefia 'i he 'amanaki ke mou omi ki he māmaní ko e hoko atu 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní ki he fakamo'uí.

'Oku toka mei mu'a ha ngaahi me'a ki he kakai faivelengá, 'o kau ai ha 'aho 'a ia kuo pau ke peluki ai 'a e tui kotoa pea fakamo'oni 'e he 'elelo kotoa ko Sisū 'a e Kalaisí pea 'e fakamo'oni'í 'i ha taimi 'e he me'a kotoa ko e 'Otua 'a e 'Otuá, pea 'oku haohaoa 'a 'Ene fakamāú mo 'Ene 'alo'ofá (vakai, Mōsaia 27:31; 16;1; 'Alamā 12:15). Ko kinautolu 'oku 'ofa ki he 'Eikí, te nau ma'u 'a Hono pule'anga fakasilesitialé, 'a ia kuo te'eki mamata ai ha mata pe ongo'í 'e ha telinga, 'a e ngaahi me'a kuo teuteu 'e he 'Eikí ma'anautolú (vakai, 1 Kolinitō 2:9). Kuo 'osi ngāue 'a Sisū 'i hono teuteu'í ha potu nāunau'ia pehē ma'atautolu.

'E hoku ngaahi tokoua, 'a e motu'a mo e kei talavou, ko e fo'í lea pē ke fakamatala'í'aki homou hisitōlia fakalaumālié mo homou kaha'ú ko e ta'e fakangatangata! 'E kei lahi ma'u pē ha ngaahi ngāue ke fai, 'o tautautefito kiate kinautolu 'oku nau 'ilo hono founa fai 'o e ngāue 'a e 'Eikí! 'Oku ou pou pou'í mo'oni 'a e me'a ne fakahā 'e Palesiteni Hingikelií, 'a ia na'e peheni, ". . . 'oku tau ma'u 'a e to'u tangata lelei taha 'i he hisitōlia 'o e Siasí ni." (*Teachings of Gordon B. Hinckley*, 714; vakai foki, Conference Report, April 1992, 96; pe *Ensign*, May 1992, 69).

'Oku ou falala ki he me'a te mou lava'í 'i he kaha'ú. He ko ha ngaahi laumālie makehe kimoutolu na'e 'omi ke mou fakahoko ha ngaahi ngāue 'oku makehe. Ko e ngaahi ngāue makehe ia ne u feinga ke ue'í kimoutolu ke mou fakakaukau ki ai 'i he pōnī!

'Oku ou 'ofa atu kiate kimoutolu! 'Ofa ke tāpuaki'í kimoutolu 'e he 'Otuá pea tuku ke mou nofo ma'u 'i he hala ko ia te ne 'oatu kimoutolu ki 'apí, ko 'eku lotú ia 'i he huafa mā'oni'oni 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

Tefito'i Mo'oni 'o e Ngaahi 'Ekitiviti 'Oku Fakatupulaki

Palesitani Spencer W. Kimball

“E ta'eoli'ia e fānaú 'i hono tuku ko ia ke fu'u lahi honau taimi 'ataá, pea 'oku fakanatula pē 'enau fie ma'u ke toe lahi ange 'a e koloa totongi mamafa 'oku 'oange ke nau fiefia aí. Kuo pau ke tau 'ai ke nau ongo'i 'a e lāngilangi 'o e ngāue 'i he'enau kau mai ki he ngaahi fatongia 'o e 'apí mo e ngāue-'angá” (i he Conference Report, April 1976, 5–6; pe *Ensign*, May 1976, 5).

Palesitani Ezra Taft Benson

“Ko e konga pē 'o 'etau tui fakalotú 'a e ngaahi fakafiefia 'oku fakatupulaki, pea 'oku fie ma'u ke 'ai pē pea ki'i liliu, pea na'a mo e fakakaukau atu pē ki he me'a 'e faí, 'oku lava ke ne fakafiefia'i 'e ia 'a e laumalié” (i he Conference Report, October 1974, 92; pe *Ensign*, November 1974, 66).

“Kuo pau ke toe lahi ange 'a e taimi 'oku fakataha ai e ngaahi fāmilí 'i he ngāue mo e fakafiefia. 'Oku totonu ke fakataimi-tēpile'i 'a e ngaahi efiafi fakafā-milí 'i 'apí ke fai tu'o taha 'i he uike pea ko ha taimi ia ke fai ai e fiefia, ngāue'ofa, fanga ki'i faiva fakakata, ha'oha'o 'i he pianó 'o hiva, ngaahi va'inga, fanga ki'i sapa ma'ama'a, mo e lotu fakafāmilí. 'E hanga 'e he founa ko 'ení 'o ha'i fakataha ha fāmilí 'i he 'ofa, laukau, tala tukufakaholo, mālohi, mo e mo'ui mateaki 'o hangē ha ngaahi hoko ukamea 'i ha sēiní” (i he Conference Report, October 1982, 86; pe *Ensign*, November 1982, 60).

“Ko e ngaahi fāmilí fiefia 'oku nau fai fakataha ha ngaahi me'a: ngaahi ngāue fakafāmilí, ngāue, mālōlō 'eve'eva, fakatupulaki mo e ngaahi fakataha fakafāmilí” (i he Conference Report, April 1984, 6; pe *Ensign*, May 1984, 6).

“A e ngaahi fa'e 'i Saioné, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito homou ngaahi fatongia kuo tuku mai 'e he 'Otuá ki homou hākeaki'i pea ki hono fakamo'ui mo e hākeaki'i 'o homou fāmilí. . . .

“ . . . Faka'ata'atā hao taimi ke ke hoko ai ko ha kau-me'a mo'oni ki ho'o fānaú. . . .

“ . . . Faka'ata'atā hao taimi ke ke laukonga ai ki ho'o fānaú. . . .

“ . . . Faka'ata'atā hao taimi ke mou fakataha ai 'o fai fakafāmilí ha me'a” (*To the Mothers in Zion*, 8–10).

“I he 'ofa 'oku ou ma'u 'i hoku lotó ma'a e ngaahi tamai 'i 'Isilelí, tuku mu'a ke u fokotu'u atu ha founa pau 'e hongofulu 'e lava ke tataki fakalaumā-lie ai 'e he ngaahi tamai 'a 'enau fānaú: . . .

“4. 'Alu 'o 'eva taimi kehekehe mo ho'o fānaú, 'a koe pē tamai mo ho 'ofefiné, pe ko koe pē mo ho fohá. Mou ō fakafāmilí 'o nofo kemi mo kaim'eakai, 'o sio 'akapulu pe ki he polokalama tā piano 'a e fānaú, ki he ngaahi polokalama fakaakó, mo e hā fua. Ko e me'a fakafiefia kiate kinautolu 'a e 'i ai 'a e tamai.

“5. Fa'ufa'u ha ngaahi mālōlō 'eve'eva, folau, mo ha ngaahi 'eva ke hoko ko ha tukufakaholo fakafāmilí. He 'ikai pē toe ngalo e ngaahi me'a ia ko 'ení 'i he manatu 'a ho'o fānaú” (i he Conference Report, October 1987, 62–63; pe *Ensign*, November 1987, 51; *To the Fathers in Israel*, 8–9).

Palesitani Hugh B. Brown

“'Oku fakahingoa 'eni 'Ko e fē Taimi 'Oku 'Ikai Sia'a Ai 'a e Lavame'a?”

“I he taimi 'oku si'isi'i ai ho'o feingá ka na'e mei lava pē ke toe lahi ange ai,

I he taimi 'oku 'ikai te ke hoko ai ko ha tangata ma'a ange, lelei ange, ma'ongo'onga ange 'i he ngāue 'okú ke faí,

I he taimi 'okú ke mo'ui ai pē ke kai mo inu, fakafiefia, pea tñaki ke lahi e pa'angá, 'oku hoko leva 'o 'ikai sia'a 'a e lavame'a.

I he taimi 'oku 'ikai laka ange ai ho'o faka'alí'alí 'a ho tu'unga mā'olungá 'i ho 'ulungāangá 'i he 'ene 'asi ko ia 'i he ki'i tohi 'i ho kató.

I he taimi kuo fakamele'i ai 'e ho'o lava'i e me'a ne ke feinga ki aí 'a e ngaahi me'a na'e feinga ki ai 'a e ni'ihí kehé mo fakafe'atūngia'i 'enau 'amanakí,

I he taimi kuo hoko ai 'a e holi ke ma'u ha pa'anga lahi angé, kekeleke lahi angé,

ngaahi fale lahi mo e ngaahi pōnite lahi angé, ko e holi taupotu ia 'a ho lotó,

I he taimi kuo fakaongosia'i ai ho sinó 'e ho'o ngāue ma'u'anga mo'uí—'o ke ongo'i lotosi'i mo 'ite'ita,

I he taimi kuo hoko ai ho'o fu'u femo'uekina 'i ho'o ngāue ko ha sola koe ki ho fāmilí,

I he taimi kuo hanga ai 'e ho'o mānumanu pa'angá 'o ngaohi ke fakamamahi mo 'efi'efitu'u 'a e mo'ui 'a ho uai'fí, pea 'ikai te ne toe lava ke fakahā mai 'a hono lotó, 'a e mālōlō mo e fiefia 'okú ne fie ma'ú, pe ha fa'ahinga fakafiefia pē,

Kuo pau ke toe lahi ange 'a e taimi 'oku fakamoleki fakataha 'e he ngaahi fāmilí ki he'enau ngaahi ngāue mo e fakafiefia.

I he taimi kuo fa'ao ai mei ho'o mo'ui 'a e kaungāongo'í mo e feohi fakakāingá 'e ho'o siokita 'o tokanga taha pē ki ho'o ngāue ma'u'anga mo'ui,

I he taimi 'oku 'ikai ke mahulu ange ai ho'o lelei 'i ho'o ngāue ma'u'anga mo'ui, 'i he taimi 'oku 'ikai te ke ma'ongo'onga ai 'i ho'o koe tangatá kae 'ikai ko ho'o hoko ko ha loea, tangata pisinisi, toketā pe mataotao fakasaienisi,

I he taimi 'okú ke tuli tonuhia ai na'e 'ikai pē hao taimi ke tanumaki ai ho vā fakakaume'á, ho'o 'ulungāanga faka'apa'apá pe ko ho ngaahi 'ulungāanga lelei,

I he taimi kuo mole ai ho'o faka'apa'apa'i pē koé, ho'o loto-to'á, 'i ho'o mapule'i, pe ha toe 'ulungāanga lelei pē 'o e tangatá lolotonga ho'o fonongá, kuo 'ikai leva sia'a 'a e lavame'á."

(I he Conference Report, 'Epeleli 1969, 113.)

Palesiteni Thomas S. Monson

" 'Oku fa'a lahi 'a 'etau ma'u hala 'o tui 'oku fie ma'u 'e he'etau fānaú ha toe ngaahi me'a lahi ange, ka ko hono mo'oni, 'oku nau kole fakalongolongo mai 'i honau lotó ke toe lahi ange mu'a hotau taimi 'oku foaki ma'anautolú. 'Oku fakafepaki'i 'e he akonaki 'a e 'Eiki 'a hono tānaki 'o e koloá pe tānaki ke liunga lahi ange 'a e pa'angá:

" 'Oua 'e fokotu'u ma'amoutolu 'a e koloa 'i māmani, 'a ia 'oku kai ai 'e he 'ané mo e 'ume'umeá, pea 'oku hae'i 'e he kau kaiha'á 'o kaiha'asi:

" 'Kae fokotu'u ma'amoutolu 'a e koloa 'i he langí, 'a ia 'e 'ikai kai ai 'e he ané pe ko e 'ume'umeá, pea 'e 'ikai hae'i ia 'e ha kaiha'a ke kaiha'asi:

" 'Pea ko e potu 'oku 'i ai ho'omou koloá, pea 'e 'i ai foki mo homou lotó' [Mātiu 6:19–21.]" (i he Conference Report, April 1994, 80; pe *Ensign*, May 1994, 62).

'Eletā Mark E. Petersen

" 'Oku fu'u lahi nai ke fakahoko ha efiafi fakafāmilí 'i 'api 'i he Mōnite takitaha pea ako'i ai ki hotau fāmilí 'a hono mahu'inga 'o e mo'ui ma'á, mo tau ako'i kinautolu 'i he fiefia pea 'i he akonaki foki?" (i he Conference Report, April 1980, 96; pe *Ensign*, May 1980, 70).

'Eletā Thomas S. Monson

" 'Oku fie ma'u ke hoko hotau falé ko e fale 'o e maau. 'Oku 'i ai e kuonga 'o e me'a kotoa pē, mo e 'aho ki he ngāue kotoa pē, 'i he lalo langí' (Tangata

Malanga 3:1), ko e fale'i ia 'a e Tangata Malangá. 'Oku hoko mo'oni ia 'i he'etau mo'ui. Tau tuku mu'a ha taimi ma'á e fāmilí, taimi ke ngāue ai, taimi ki he ako, taimi ki he tokoni, taimi ki he fakafiefia, taimi ma'ata pē—kae mahu'inga tahá ha taimi ma'a Kalaisi" (i he Conference Report, April 1984, 22; pe *Ensign*, May 1984, 18).

'Eletā L. Tom Perry

"Kapau 'e toe fakafoki ke u nofo mo ha fāmilí 'oku kei tupu hake, te u fakapapu'i ke u fakamoleki ha taimi lahi ange mo kinautolu. . . .

". . . 'E hoko e Tokonaki ko ha 'aho makehe ia 'e vahevahe ke kongā ua: 'uluaki, ko ha taimi ke ako'i ai ki he fānaú 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ngāue, founga ke fakalelei'i ai e 'api, 'a tu'a, ngoué, mo e mala'e va'ingá: ko hono uá, ko ha taimi ki he 'ekitiviti fakafāmilí, ke langa hake 'a e tukufakaholo fakafāmilí 'i he ngaahi me'a 'oku mou fiefia 'i hono fai fakatahá" (i he Conference Report, October 1980, 8–9; pe *Ensign*, November 1980, 9).

"Na'e fai 'e Toketā Niki Sitineti mei he 'Univēsi 'o Nepulasikaá ha lea mālie 'i ha fakataha fakata'u Fakafonua Fekau'aki mo e Fetu'utaki Fakafāmilí. Ko hono tefitó ko e 'Ngaahi 'Ulungāanga 'o ha Fāmilí Mālohí' . . . [Ko e taha 'eni 'o e ngaahi me'a mahu'inga 'i he'ene leá]

". . . Ko e fāmilí mālohí 'oku nau fakamoleki ha taimi lahi ke nau fakataha ai 'o va'inga, ngāue, kai, pe fakafiefia. Neongo 'oku 'i ai e ngaahi me'a kehe ia 'oku manako ai e kau mēmipa kotoa 'o e fāmilí, ka 'oku nau kumi ha taimi fe'unga ke nau fakataha ai" (i he Conference Report, April 1983, 107; pe *Ensign*, May 1983, 79).

"Fokotu'u 'i homou fāmilí ha ngaahi tukufakaholo te ne fakatahá'i mai kimoutolú, he 'e lava ke tala mei ai ho'omou mateaki, 'ofá, mo e fepoupouaki. . . . 'E tokoni'i kitautolu 'e he'etau kau fakataha ki he ngaahi me'a ko 'eni ko ha fo'i fāmilí, ke tau langa hake ha fakava'e kuo fokotu'u 'i ha funga maka" (i he Conference Report, April 1985, 29; pe *Ensign*, May 1985, 23).

"Fakamālohia 'a e ngaahi fetu'utaki 'i hono fakahoko e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí" (i he Conference Report, April 1994, 48; pe *Ensign*, May 1994, 36).

" 'Oku ou fie lea 'i he 'ahó ni 'o kau ki he misi 'a Līhaí. 'Oku fakatauele'i kitautolu 'e he ngaahi kalanga 'oku tau lolotonga fanongo ki ai mei he fale lahi mo 'ata'ataá ke tau fe'au'auhi ki he ngaahi me'a 'o e

māmaní. ‘Oku tau pehē tokua ‘oku tau fie ma’u ha fale ‘oku toe lahi angé mo ha tau’anga me’alele ‘e tolu pea tau ‘o hoko mai ki ai ha me’alele ke ō ki he ngaahi fakafiefia. . . . ‘Oku fa’a meimei ke fakatau mai ‘aki e ngaahi me’a ko ‘eni ha pa’anga na’e nō ‘o ‘ikai pē ha toe fakakaukau ia ke tokonaki ma’a ‘etau ngaahi fie ma’u ‘i he kaha’ú. Ko e me’a ‘oku hoko ‘i he feinga ke fakafiemālie‘i e ngaahi holi ko ‘eni ‘i he taimí ni peé, ko e fonu ‘a e ngaahi fale hopó koe’uhí ko ha tōtu’a e mo’uá mo ha kakai ‘oku nau fu’u hoha’a lahi ki he’enua ngaahi kavenga fakapa’angá” (‘i he Conference Report, September–October 1995, 45; pe *Ensign*, November 1995, 35).

‘Eletā James E. Faust

“*Fa’ufa’u ha ngaahi tukufakaholo fakafāmilí.* ‘Oku lava ke ma’u ha ní’ihi ‘o e ngaahi mālohinga ‘o e fāmilí ‘i he’enua ngaahi tukufakaholo pē ‘anautolú, ‘a ia ‘e lava ke kau ki ai ha ngaahi me’a lahi: ko hono ‘ai ke hoko ko ha me’a makehe hono tāpuaki’i ‘o e fānaú, ngaahi papitaiso ‘oku faí, fakanofu ki he lakanga fakataula’eikí, ‘aho fā’ele’í, ō ‘o taumāta’u, fanga ki’i faiva he Efiāfi Kimu’a he Kilisimasí, efiāfi fakafāmilí ‘i ‘api, mo e hā fua. ‘Oku mahu’inga ta’e hano tatau ‘a e ngaahi tukufakaholo ‘a e fāmilí takitaha pea ko e kongā lahi ‘oku tupu ia mei he ivi tākiekina mo e fa’ifa’itaki’anga ‘a e fa’ee” (‘i he Conference Report, April 1983, 58; pe *Ensign*, May 1983, 41).

‘Eletā Russell M. Nelson

“Kapau ‘oku mahu’inga ‘a e fetu’utaki ‘o e nofo-malí ‘i he mo’uí ni, ta ‘oku mahu’inga ke ma’u ha taimi fe’unga ki ai!” (‘i he Conference Report, April 1991, 27; pe *Ensign*, May 1991, 23).

‘Eletā Marion D. Hanks

“‘Oku ‘ilo’i ‘e he tuí ‘ene kau maí. Ka ‘oku toe fie ma’u foki ke ne ongo’i ko ha kongā mahu’inga ia ‘o ha kulupu pea ‘oku tali lelei ia. ‘Oku fie ma’u ‘e he to’u tupú ha mātu’a mo ha fāmilí ‘e lava ke nau laukau ‘aki, pea ‘oku totonu ke nau ma’u ia. ‘Oku uesia lahi ‘enua malava ke hoko ko ha ní’ihi ‘aonga ‘e he ‘ikai ke nau ma’u ha fāmilí pehē pea mo ‘enua tali ‘a e tukupā ke hoko ko ha mēmipa ‘aonga mo falala’anga ‘o e fāmilí ko iá. ‘Oku fakamatala’i lelei ‘a e ivi tākiekina ‘o ha fāmilí lelei ‘e he fakamatala ko ‘eni ‘oku ‘ikai ‘ilo pe ko hai na’á ne faí:

“‘Ko ha ‘aho faka’ofo’ofa ‘eni ‘i ‘Okatopa. Na’á ma ō mo hoku husepāniti ko ‘Afá ki he tau’anga vaká ke tokoni ki hono kaume’a ko Toní ‘i hono toho hake

hono vaka fokotu’u he matātahí. Na’e pehē ‘e ‘Afa ‘e fuoloa pea toki a’u ki he fa’ahita’u māfana hono hokó ke toe kamata leva ‘ema heka vaka holó. Na’e pehē ‘e Toni, “‘Oku totonu ke mou sikí hangē ko homau fāmilí pea te mou fiefia ‘i he ta’ú kotoa.”

“Ne u fehu’i ange, ‘‘Oku ‘ikai ke lahi e fakamolé ai?”

“‘Ne tu’u tonu hake ‘a Toni ‘o ne malimali mo pehē mai, “Me’a fakaoli ia. ‘Oku mau nofo ‘i ha fale he ākenga motu’á—‘oku va’e ‘a e topu kaukau, mo e ‘ū me’a pehē. Kuo ta’u lahi ‘emau fakahaofi ha pa’anga ke fakalelei’i homau falekaukau. Ka ko e fa’ahita’u momoko kotoa pē ‘oku mau toho e pa’angá mei he pangikeé pea mau ō ‘o ‘eva mo sikí. ‘Oku ‘i he ngāue fakakautau’i ‘ema tamasi’i lahi tahá ‘i he taimí ni, pea ‘okú ne fa’a tala mai pē ‘i he’ene ‘ū tohí ‘a e taimi fakafiefia na’a mau ma’u he’emau ō ko iá. ‘Ilo’i koā, ‘oku ‘ikai te u lava au ‘o fakakaukau atu ki ha’ane tohi mai ‘o pehē, ‘Masi’i, faka’ofo’ofa mo’oni hotau falekaukau ē?’ ” ” ” (‘i he Conference Report, April 1968, 57).

“‘I he ngaahi uike si’i kuo hilí, ne u fanongo ai ki he na’ina’i ‘a ha palesiteni fakasiteiki ki hono kakai ke nau fa’u ha ngaahi fāmilí ‘oku mālohí pea fiefia ‘i honau ngaahi fāmilí. Ko ha malanga mālie ia, pea ko e fakamatala na’á ku sai’ia taha a’i na’e kau ki he fāmilí na’a nau ō ‘o sikí pea loto e ki’i tamasi’i ta’u faá ia ke ‘alu ki he tumu’akí ‘o sikí hifo mei ai mo e toenga ‘o e fāmilí. ‘I he’enua a’u ki ‘olungá, na’a nau ‘ilo ai kuo pau ke ne sikí māmālie hifo ki lalo pea ‘ai ke fetaulaki e ongo mu’a va’é he na’e fu’u faingata’a ke lele vave hifo ha taha ta’u si’i pehē pea te’eki ai taukei he sikií. Na’e kamata ke sikí fakataha hifo e fa’ee mo ‘ene ki’i tamasi’i ta’u faá ‘i he mo’ungá, ka na’e talaange ‘e he’ene tamasi’i lahi ke ‘oange ki ai, pea na’á ne ‘ohifo fakalelei hono ki’i tokouá kae ‘ikai te ne sikí vave hifo. Na’á ne fiefia ke feilaulau’i ‘ene fo’i lele vave hifo ‘e taha pea faitapuekina ha fāmilí kakato ‘aki ‘a e laumālie faka’ofo’ofa ‘o e ‘ofá mo e tokangá pea mo e houngá’iá” (‘i he Conference Report, April 1971, 130; pe *Ensign*, June 1971, 91–92).

‘Eletā Joe J. Christensen

“*Mo kei hokohoko atu pē ‘i he me’a na’á mo fai ‘i ho’omo kei faikaume’a.* Faka’ata’atā ha taimi ke mo fai fakataha ai ha ngaahi me’a—‘amoua pē. Neongo ‘ene mahu’inga ke mo fakataha mo e fānaú ko e fāmilí, ka ‘oku fie ma’u ke ‘i ai ma’u pē hamo ki’i taimi ‘i he uike kotoa. Kapau te mo fakataimi-tēpile’i ‘eni, ‘e ‘ilo’i leva ‘e ho’omo fānaú ‘ene mahu’inga kiate kimoua ho’omo nofo-malí pea mo ho’omo fie ma’u ke tanumaki iá. ‘Oku fie ma’u ki ai ‘a e tukupā, palani,

mo hono fakataimi-tēpile'i" (i he Conference Report, April 1995, 86; pe *Ensign*, May 1995, 65).

Eletā Dean L. Larsen

"'Oku 'ikai a'usia noa pē 'a e fiefia 'i he nofo-mali ta'e fai hano ngāue'i. Ko kinautolu 'oku nau fa'ufa'u ha nofo-mali fiefia, malu mo iku lelei, 'oku nau ngāue'i ia ke hoko. 'Oku nau ngāue ki ai 'i he taimi kotoa pē. . . .

". . . Fekumi ki he ngaahi me'a 'okú mo sai'ia hono fai fakatahá, hili ko iá peá mo fai fakataha ma'u pē 'a e me'a ko iá. Hounga'ia 'i homo ngaahi talēnití takitaha pea mo poupou'i mo tanumaki ia.

"Na'e toki talamai ki muí ni mai 'e ha pīsope fakapotopoto ko e pō Falaite kotoa pē ko hona pō 'eva ia mo hono uaifí. 'Oku 'ilo 'e he fānau lalahi ange 'i he fāmilí 'oku 'i ai 'enau ngāue ko e to'o tama 'i he pō Falaite kotoa pē. Ko ha tukufakaholo ia 'oku nau fiefia ai mo 'enau mātu'á" ("Enriching Marriage," *Ensign*, March 1985, 20, 23).

Pisope Vaughn J. Featherstone

"Mou fai e fanga ki'i me'a fakafiefia 'oku 'ikai fie ma'u ki ai ha pa'angá ka 'oku manatu'i fuoloa ange 'e ho'o fānaú" ("Food Storage," *Ensign*, May 1976, 117).

Pisope J. Richard Clarke

"Fēfē leva hotau taimi 'ataá? 'Oku mahu'inga tatau pē ki he'etau fiefiá 'a e founga 'oku tau faka'aonga'i ki ai hotau taimi 'ataá mo 'etau ngaahi ngāue ma'u-anga mo'uú. 'Oku fie ma'u 'a e fakakaukau lelei ki hono faka'aonga'i totonu 'o e taimi 'ataá. 'Oku 'omi 'e hotau taimi 'ataá ha faingamālie ke tau fakafo'ou ai hotau laumālie, 'atamaí, mo e sinó. Ko ha taimi ia ki he lotu, ki he fāmilí, ki he ngāue tokoní, ki he akó, mo e fakafiefia 'oku fakatupulakí. 'Okú ne 'omi 'a e uoungatahá ki he'etau mo'uú" (i he Conference Report, April 1982, 112; pe *Ensign*, May 1982, 78).

Sisitā Barbara B. Smith

"'E ala 'ahi'ahi'i e fa'e 'oku ngāue ke ne palani ha ngaahi taimi makehe ke o ai 'o 'eva pe va'inga pea lau ia ko e taimi 'mahu'inga' ke ne nofo ai mo 'ene fānaú. Ka 'oku tokolahi ha ni'ihí 'oku nau 'ilo'i 'a hono fakatu'utāmaki 'o e me'á ni kiate kinautolú he 'okú ne 'oange 'e ia ha 'imisi kehe 'o e mo'uú 'i he'e-nau faka'aonga'i kátoa honau taimí 'i he fakafiefiá. 'Oku mahu'inga ke mamata 'a e fānaú ki he potu-potutatau ko ia 'oku fie ma'u 'i he vaha'a 'o e ngāue mo e va'ingá. 'Oku fie ma'u ke nau 'ilo'i 'oku

'uhingamālie ange 'a e ngaahi me'a makehe 'oku hokó 'i he taimi kuo fokotu'u ai e ngaahi taimi-tēpile faka'aho tu'u ma'ú pea fakakakato mo e ngaahi fatongia na'e vahe ke faí" (i he Conference Report, April 1982, 114; pe *Ensign*, May 1982, 80).

KO E FĀMILĪ TA'ENGATÁ

Eletā Robert D. Hales

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, October 1996, 86–90; pe *Ensign*, November 1996, 64–68

Ko e Tokāteline 'o e Fāmilī Ta'engatá

'Oku ou fie lea kiate kinautolu kotoa 'oku fie 'ilo ki he fāmilī ta'engatá pea mo e ta'engata 'a e fāmilí. 'I he ta'u 'e taha kuo hili, na'e tuku atu ai 'e he Kau Palessitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ha fanongonongo ki māmani 'o fekau'aki mo e fāmilí. 'Oku fakamatala'i fakanounou ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata 'o e ongoongolelei kuo akonaki'aki talu mei he kamata'anga 'o e hisitōliá kuo hiki pea a'u pē ki mu'a pea toki fakatupu 'a e māmani.

'Oku kamata'aki 'a e tokāteline 'o e fāmilī ha ongo-mātu'a fakalangí. Ko 'etau feinga taupotu tahá ia ke tau hoko 'o tatau mo kināua. Na'e akonaki 'a e 'Aposetolo ko Paulá 'o pehē ko e 'Otuá ko e tamai ia 'a hotau ngaahi laumālie (vakai, Hepelū 12:9). 'Oku tau lau 'i he fanongonongó 'oku pehē ai, "'I he maama fakalaumālie, na'e 'iloa ai mo hū 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālie ki he'enau Tamai Ta'engatá mo nau tali 'a 'Ene palani 'e tu'unga ai ha lava 'a 'Ene fānaú 'o ma'u ha sino fakamāmani pea mo ha taukei 'i he māmani ke fakalalakaka hake ki he hao-haoá, mo 'ilo'i fakapapau 'a hono iku'anga fakalangí 'i he'ene tu'u ko e 'ea hoko ki he mo'ui ta'engatá" 'Oku toe tala foki 'e he fanongonongó ki māmani ko e "mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefiné na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú" ("Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Ensign*, November 1995, 102).

Talu pē mei he kamata'angá mo hono fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e fāmilí peá Ne fakata'engata'i ia. Na'e sila'i

‘a ‘Ātama mo ‘Ivi ‘i he‘ena mali ki he nofo taimí mo ‘itāniti:

“Pea na‘e pehē hono fakapapau‘i kia ‘Ātama ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē, ‘aki ‘a e ouau toputapu, pea na‘e malanga‘aki ‘a e Ongoongoleleí, pea na‘e ‘oatu ‘a e tu‘utu‘uní ke ‘i he māmaní ia, kae ‘oua ke a‘u ki he ngata‘angá; pea na‘e pehē ia” (Mōsese 5:59).

“Pea na‘e ‘ilo ‘e ‘Ātama ‘a hono uaifí, pea na‘á ne fanau‘i kiate ia ‘a e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine, pea nau kamata ke fakatokolahi mo fakakakai ‘a e māmaní” (Mōsese 5:2).

Na‘e folofola tonu pē ‘a e Fakamo‘uí ‘o kau ki he fuakava mo e fakapapau ta‘engata ko ‘eni ‘o e malí ‘i he taimi na‘á Ne foaki ai ‘a e mafaí ki He‘ene kau ākongá ke nau nono‘o ‘i he langí ‘a e ngaahi fuakava toputapu ‘oku fakahoko ‘i he māmaní:

“Pea te u ‘atu kiate koe ‘a e kī ‘o e pule‘anga ‘o e langí: pea ko ia kotoa pē te ke nono‘o ‘i māmaní, ‘e nono‘o ia ‘i he langí; pea ko ia te ke veteki ‘i māmaní, ‘e veteki ia ‘i he langí” (Mātiu 16:19).

Na‘e toe fakafoki mai ‘i he ‘aho kimui ní ‘a e tala‘ofa ki he ngaahi fāmili ta‘engata ‘i he 1829 ‘i hono toe fakafoki mai ki he māmaní ‘a e ngaahi mālohi ‘o e Lakanga Taula‘eiki Faka-Melekisētekí. Hili ha ta‘u ‘e fitu mei ai, na‘e toe fakafoki mai mo e ngaahi kī ke fakahoko‘aki e ngaahi ouau ‘o e silá ‘i he Temipale Ketilaní, ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá:

“Na‘e tu‘u ‘i homa ‘aó ‘a ‘Ilaisiā ko e palōfitá, ‘a ia na‘e ‘ave ki he langí ta‘e te ne a‘usia ‘a e maté, ‘o ne pehē:

“Vakai, kuo hokosia kakato ‘a e taimi, ‘a ia na‘e lea‘aki ‘e he ngutu ‘o Malaká. . . .

“. . . ‘Oku tuku ki homo nimá ‘a e ngaahi kī ‘o e kuonga ko ‘ení” (T&F 110:13–14, 16).

‘Oku ha‘u fakataha ‘a hono toe fakafoki mai ‘o e ngaahi kī ko ‘ení pea mo e mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki mo e faingamālie ma‘anautolu kotoa pē ‘oku mo‘uí tāú ke nau ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e fāmili ta‘engata. “‘Io, ‘e fiefia lahi ‘a e loto ‘o e lau afe mo e lau manó koe‘uhí ko e ngaahi tāpuaki ‘a ia ‘e lilingi atú, pea mo e fakakoloa‘i lahi ‘a ia kuo tāpuaki‘i‘aki ‘a ‘eku tamaio‘eiki ‘i he falé ni” (T&F 110:9).

Ngaahi Tala‘ofa mo e Ngaahi Fie ma‘u ‘o e Silá

Ko e hā ‘a e tala‘ofa ‘o e ngaahi sila ko ‘eni ‘oku fakahoko ‘i he ngaahi temipalé? ‘Oku fakamatala‘i ‘e he

‘Eiki ‘a e tala‘ofa mo e ngaahi fie ma‘u ‘i he veesi toputapu ko ‘ení:

“Pea ko e tahá, ko e mo‘oni ‘oku ou pehē kiate ki-moutolu, kapau ‘e mali ha tangata mo ha uaifí ‘i he‘eku leá, ‘a ia ko ‘eku fonó, pea ‘i he fuakava fo‘ou mo ta‘engata, pea ‘oku fakama‘u ia kiate kinaua ‘e he Laumālie Mā‘oni‘oni ‘o e tala‘ofa, ‘e ia ‘a ia kuo paní, ‘a ia kuó u fili ki he mālohi ko ‘ení pea mo e ngaahi kī ‘o e lakanga fakataula‘eiki ko ‘ení; pea ‘e pehē kiate kinaua—Te mo ‘alu atu ‘i he ‘uluaki toetu‘ú; pea kapau ‘e hoko ia hili ‘a e ‘uluaki toetu‘ú, ke ‘alu atu ‘i he toetu‘u hono hokó; ‘o ma‘u ‘a e ngaahi taloni, ngaahi pule‘anga, ngaahi pule fakapilini, mo e ngaahi mālohi, ngaahi pule, ko e ngaahi mā‘olunga mo e ngaahi loloto kotoa pē—pea ‘e tohi leva ‘i he Tohi ‘o e Mo‘ui ‘a e Lamí. . . . pea ‘e mālohi kakato ia ‘o ka na ka mama‘o mei he māmaní; pea te na fakalaka atu ‘i he kau ‘āngeló, mo e ngaahi ‘otuá, ‘a ia kuo fokotu‘u ‘i aí, ‘o ma‘u hona hākeaki‘i mo e nāunau ‘i he ngaahi me‘a kotoa pē, ‘o hangē ko ia kuo fakama‘u ki hona ‘ulú, ‘a ia ko e nāunau ko ha kakato ia pea ko ha hokohoko atu ai pē ia ‘o e ngaahi hakó ‘o ta‘engata pea ta‘engata” (T&F 132:19).

Hangē ko ia ‘oku ako‘i mai ‘i he potufolofolá ni, ‘oku ‘ikai hoko ha fakama‘u ta‘engata ko e tupu mei he ngaahi fuakava pē ‘o e silá ‘oku tau fai ‘i he temipalé. Ko e hā ‘etau tō‘onga ‘ulungāanga ‘i he mo‘ui ní, ko ia pē te ne fakapapau‘i ‘a hotau tu‘unga ‘i he ta‘engata. Ke ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e silá kuo foaki ‘e he‘etau Tamai Hēvaní kiate kitautolú, kuo pau ke tau tauhi e ngaahi fekaú pea mo‘ui‘aki e founa ‘e fie nofo fakataha ai hotau ngaahi fāmili mo kitautolu ‘i he ta‘engata. ‘Oku mahu‘inga ‘a ‘etau ngaahi fetu‘uaki fakafāmili ‘i he māmaní, ka ‘oku nau toe mahu‘inga ange ‘i he‘enau kaunga ki hotau ngaahi fāmili ‘i he ngaahi to‘u tangata ‘oku tau mo‘ui ai ‘i he māmaní pea lauikuonga ‘o ta‘engata.

‘Ofa ‘i ho Malí ‘o Laka Hake Ia ‘i ha Toe Taha Kehe

Ko e fekau ia ‘a e ‘Otuá ke fe‘ofa‘aki ‘a e ongo me‘a malí ‘o laka hake ‘i ha toe ní‘ihi kehe. ‘Oku fakahā mahino mai ‘e he ‘Eiki, “Ke ke ‘ofa ‘i ho uaifí ‘aki ho lotó kotoa, pea pikitai kiate ia kae ‘ikai ki ha toe taha kehe” (T&F 42:22). ‘Oku pehē ‘i he fanongonongó:

“Tu‘unga ‘i ha palani fakalangi, ‘oku ‘a e ngaahi tamai ai, ke nau pule‘i honau fāmili ‘i he ‘ofa mo e mā‘oni‘oni pea ko honau fatongia ke tokonaki ‘a e ngaahi fie ma‘u ‘o e mo‘uí pea mo ha malu‘i ma‘a honau

ngaahi fāmīlī” [vakai, T&F 83:2–4; 1 Tīmote 5:8]. [Tu’unga ‘i ha palani fakalangi,] ko e tefito’i fatongia [ia] ‘o e ngaahi fa’ēē ke lehilehi’i hake ‘a ‘enau fānaú.” Tu’unga ‘i ha palani fakalangi, ‘oku hoko ai ‘a e husepānití mo e uai’i ko ha kaungā-ngāue tu’unga tatau ‘i hona ngaahi fatongia fakamali mo fakamā-tu’á. Na’e ‘omi fakahangatonu ‘a e fekau ko ‘enī mei he ‘Otuá, “ ‘oku ma’u ‘e he mātu’á ha fatongia toputapu. . . . ke hinoi’i [‘enau fānaú] *ke nau fe’ofa’ofani mo fetauhi’aki, mo tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá pea hoko ko ha kau tangata’ifonua tauhi lao* [‘i he ngaahi fonua ‘oku nau nofo aí]” (*Ensign*, November 1995, 102; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa’i; vakai, Mōsaia 4:14–15; T&F 68:25–28).

Ko e Ngaahi Feinga ‘a Sētane ke Faka- ‘auha e Fāmīlī

Tupu mei hono mahu’inga ‘o e fāmīlī ki he palani ta’engata ‘o e fiefiá, ‘oku feinga lahi ai ‘a Sētane ke faka’auha ‘a e toputapu ‘o e fāmīlī, fakasi’isi’i hono mahu’inga ‘o e ngaahi fatongia ‘o e kakai tangatá mo e kakai fefiné, faka’ai’ai ‘a e mo’ui anga’ulí mo hono maumau’i ‘o e fono toputapu ‘o e angama’á, pea ‘ai ke lotosi’i e mātu’á ke ‘oua na’a nau fokotu’u ‘a hono fanau’i mai mo hono ‘ohake ‘o e fānaú ko e taha ‘o e ngaahi me’a mahu’inga taha kiate kinautolú.

‘Oku pehē fau hono mahu’inga ‘o e ‘iuniti ‘o e fāmīlī ki he palani ‘o e fakamo’uí, kuo fai ai ‘e he ‘Otuá ha fakatokanga ki he “ni’ihi fakafo’ituitui ko ia ‘oku nau maumau’i ‘a e ngaahi fuakava ‘o e angama’á, ‘a kinautolu ‘oku nau ngaohi kovi’i ‘a e malí pe fānaú, pe ‘oku ‘ikai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmīlī, te nau tu’u ‘i ha ‘aho ‘o fai ha fakamatala ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá [ko honau tupu’angá]. ‘E hanga ‘e he movetevete ‘o e fāmīlī ‘o ‘omi ki he kakaí fakatāutaha, tukui koló mo e ngaahi pule’angá ‘a e ngaahi fakamamahi na’e kikite’i ‘e he kau palōfita ‘o e kuonga mu’á mo onopōnī” (*Ensign*, November 1995, 102).

Fakahaofi e Ngaahi Fāmīlī, Kae ‘Ikai ko Kitautolu Pē

Neongo ‘oku makatu’unga hotau fakamo’ui fakafo’ituitui ‘i he’etau talangofua fakafo’ituitui, ka ‘oku kei mahu’inga tatau pē ke mahino kiate kitautolu ko e konga mahu’inga kitautolu takitaha ‘o ha fāmīlī pea ko e ngaahi tāpuaki mā’olunga tahá ‘e lava ke toki ma’u pē ‘i ha fāmīlī ta’engata. ‘I he taimi ‘oku fakalelei

ai ‘a e fāmīlī ‘o fakatatau mo e palani ‘a e ‘Otuá, ko e me’a mahu’inga taha ‘oku hoko ai ko e ngaahi vā feutu’utaki ko ia ‘i māmaní. Ko e palani ‘a e Tamaí ke kei hokohoko atu pē ‘a e ‘ofa mo e feohi fakafāmīlī ‘o a’u ki he ta’engatá. ‘I he’ete hoko ko ha tokotaha ‘i ha fāmīlī, ‘oku ‘i ai hoto fatongia kāfakafa ke ‘ofeina, hiki hake, pea fakamālohia ‘a e mēmipa kotoa pē ‘o e fāmīlī ke lava ‘a e tokotaha kotoa ‘o kātaki ‘i he anga mā’oni-‘oni ki he ngata’angá ‘i he nofo māmaní, pea nau nofo fakataha ai ‘i he ta’engatá. ‘Oku ‘ikai fe’unga ‘a ‘etau fakahaofi pē kitautolú. ‘Oku mahu’inga tatau pē ke fakahaofi ‘a e mātu’á, tuonga’ané mo e tuofāfiné ‘i hotau ngaahi fāmīlī. Kapau ko kitautolu pē ‘e foki atu ki ‘api ki he’etau Tamaí Hēvaní, te Ne fehu’i mai, “Ko e fē’ia e toenga ‘o e fāmīlī?” Ko hono ‘uhinga ‘eni ‘oku tau akonaki ai ‘oku ta’engata ‘a e ngaahi fāmīlī. ‘Oku hoko e natula ta’engata ‘o ha taha fakafo’ituitui ko e natula ta’engata ia ‘o e fāmīlī.

‘Oku Teuteu’i Kitautolu ‘e he Fāmīlī ki he Mo’ui Ta’engatá

‘Oku hoko ‘a e natula ta’engata ‘o hotau sinó mo hotau laumālié ko ha fehu’i ‘oku fa’a fakakaukau ki ai ‘a kinautolu ‘oku nofo ‘i he māmaní. Ko e kakai kotoa pē te nau nofo ‘i he māmaní, ko ha kau mēmipa kinautolu ‘o ha fāmīlī ‘o e tangatá pea ko e fānau ta’engata kinautolu ‘a e ‘Otuá ko ‘etau Tamaí Hēvani ‘ofá. Hili hono fanau’i mai kitautolú pea tau a’usia ‘a e maté ‘i he mo’ui matelié, te tau toetu’u hake kotoa pē tu’unga ‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisi, ko e ‘Alo Tofu pē Taha ‘o e ‘Otuá ko e Tamaí na’e Fakatupú. ‘E lava ke ma’u ‘e he tangata kotoa pē ‘a e tāpuaki ko e mo’ui ta’engatá ‘o makatu’unga pē he’etau talangofua fakafo’ituitui ki he ngaahi fono, ngaahi ouau, mo e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá; ‘a ia ko e foki hake ‘o mo’ui ‘i he ‘ao ‘o e Tamaí Hēvaní mo Hono ‘Alo ko Sīsū Kalaisi, ‘o ma’u ‘a e tupulaki ta’engatá ‘i itāniti kotoa. ‘E lava ke toe foki hake ‘a e kakaí fakafo’ituitui ki he ‘ao ‘o e ‘Otuá pea toe fe’iloaki mo honau ngaahi fāmīlī ‘i he ta’engatá ‘i ha’anau fai ha ngaahi fuakava toputapu ‘i he ngaahi ouau fakatemipalé, pea tauhi ki ai.

Ko ‘api ‘a e feitu’u ‘oku tauhi mo teuteu’i ai kitautolu ki he’etau mo’ui ‘i he māmaní. Ko e feitu’u foki ia ‘oku teuteu’i ai kitautolu ki he maté mo e mo’ui ta’e-fa’a-maté, he ko ‘etau tuí ia mo e mahino ‘oku tau ma’u ‘oku ‘i ai e mo’ui hili ‘a e maté, ‘o ‘ikai ma’á e fakafo’ituitui pē kae ma’á e fāmīlī foki.

**Ko ha konga
mahu’inga mo
‘aonga kitautolu
takitaha ‘o ha
fāmīlī.**

Ko e Tui ‘a Hoku Kaume‘a Ne Tu‘ia Hano Mahaki

‘Oku tau ako ha ni‘ihi ‘o e ngaahi lēsoni ma‘ongo-‘onga taha ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongo-lele‘i ‘o kau ki he natula ta‘engata ‘o e fāmilí ‘i he taimi ‘oku tau mamata ai ki hono faka‘aonga‘i ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolele‘i ‘i he‘enau mo‘uí pea ‘i honau ngaahi ‘apí ‘i he taimi ‘oku nau fehanga‘angai ai mo e faingata‘á. ‘I he ta‘u kuo maliu atú, ne u mamata tonu ai ki he ngaahi tāpuaki ‘o e fiefia ‘oku ma‘u ‘e kinautolu ‘oku nau fakalāngilangi‘i mo faka‘apa‘apa‘i ‘a e akonaki ‘o e ongoongolele‘i ‘o fekau‘aki mo e fāmilí ta‘engata‘á lototonga e ngaahi taimi faingata‘á.

‘I he ngaahi māhina si‘i kuo hili, ne u faingamālie ai ke ‘a‘ahi ki ha tangata kuo talaange he ‘ikai pē toe sai hono fokoutuá. Ko ha tokotaha ma‘u lakanga fakataula‘eiki mo‘ui lí‘oa ia pea na‘á ne fehanga‘angai mo e ngaahi me‘a ‘oku hoko mo‘oni ‘i he mo‘ui fakamatelié. Neongo ia, na‘á ne ma‘u ha ivi mei he fa‘ifa‘itaki‘anga ‘a e Fakamo‘uí, ‘a ia na‘á Ne folofola ‘i he Lotu ‘a e ‘Eikí, “Ko ia, ke peheni ho‘omou lotú: . . . Ke fai ho finangaló ‘i māmani, ‘o hangē [ko ia] ‘i he langí” (Mātiu 6:9–10). Na‘e lotolahi hoku kaume‘á ‘i he‘ene ‘ilo‘i na‘e fie ma‘u ke kātaki‘i ‘e Sisū ha mamahi lahi mo e faingata‘a‘iá ‘i he Ngoue ko Ketisemani lototonga ‘ene fakakakato ‘a e feilaulau fakalele‘i, pea Ne folofola‘aki e ngaahi leá ni, “ ‘A ‘eku tamai, kapau ‘e ‘ikai lelei ke ‘ave ‘a e ipú ni ‘iate au, kae ‘i he‘eku inumia iá, ke fai pē ho‘o fa‘itelihá” (Mātiu 26:42).

Na‘e tali lelei ‘e hoku kaume‘á ‘a e kupu‘i lea “Ke fai pē ho‘o fa‘itelihá” lototonga ‘ene fehanga‘angai mo hono sivi‘i pea mo e ngaahi faingata‘á. Ko e mēmipa faivelenga foki ia ‘o e Siasí pea kuo ‘i ai ‘eni e ngaahi me‘a na‘á ne hoha‘a mo‘oni ki ai. Ko e me‘a na‘e ongó ko ‘ene fehu‘i mai ‘o peheé, “Kuó u fai kotoa nai ‘a e ngaahi me‘a ko ia na‘e fie ma‘u ke faí ke u kātaki mo tauhi totonu ai ke a‘u ki he ngata‘angá?” “ ‘E fēfē nai ‘a e maté?” “ ‘E mateuteu nai hoku fāmilí ke nau kei ma‘u ‘a e tuí pea mo‘ui fakafalala pē kiate kinautolu ‘i ha taimi te u mate ai?”

Na‘á ma ma‘u e faingamālie ke talanoa ai ki he ngaahi fehu‘i nikotoa ‘e tolu. ‘Oku tali mahino pē kinautolu ‘i he tokāteline kuo ako‘i kiate kitautolu ‘e hotau Fakamo‘uí. Ne ma talanoa ki he founda na‘á ne feinga ai ke mo‘ui faivelengá, ke fai ‘a e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Otuá ke ne faí, ke ne faitotonu ‘i he‘ene ngaahi fengāue‘aki mo hono kāingá pea mo

e kakai kotoa pē, ke tokanga‘i mo ‘ofa ‘i hono fāmilí. ‘Ikai ko hono ‘uhinga ia ‘o e kātaki ki he ngata‘angá? Na‘á ma talanoa ki he me‘a ‘oku hoko hili pē ‘a e maté, ki he me‘a kuo ako‘i ‘e he ‘Otuá kiate kitautolu ‘o kau ki he maama ‘o e ngaahi laumālié. Ko ha palataisi ia mo e feitu‘u ‘o e fiefia kiate kinautolu kuo mo‘ui anga mā‘oni‘oní. ‘Oku ‘ikai ko ha me‘a ia ke tau manavahē ki ai.

Hili ‘ema talanoá, na‘á ne ui hono uai‘i mo e kāinga ofi ke nau fakataha mai—‘a e fānaú mo e maka-puná—ke toe ako‘i kiate kinautolu ‘a e tokāteline ‘o e Fakalele‘i ‘oku talamai ai ‘e toetu‘u ‘a e kakai kotoa peé. Na‘e mahino ki he tokotaha kotoa pē ‘a e me‘a na‘e folofola‘aki ‘e he ‘Eikí, neongo ‘e ‘i ai ‘a e mamahi ‘i he māvae fakataimi ‘e hokó, ka ‘oku ‘ikai ha mamahi ia kiate kinautolu ‘oku mate ‘i he ‘Eikí (vakai, Fakahā 14:13; T&F 42:46). Na‘e ‘oange ‘a e tala‘ofa kiate ia ‘i he faingāue na‘e faí ‘e ‘ikai te ne ongo‘i ha mamahi, ‘e ‘i ai ‘a e taimi fe‘unga ke ne teuteu‘i ai hono fāmilí ki ha taimi ‘e mālōlō ai, pea te ne ‘ilo‘i foki mo e taimi ‘e mālōlō ai. Na‘e fakamatala mai ‘e hono fāmilí na‘á ne talaange kiate kinautolu ‘i he pō ki mu‘a pea ne mālōlō ‘e mālōlō ‘i he ‘aho hono hokó. Na‘á ne hiki atu ‘i he fiemālie ‘i he ho‘atā ‘o e ‘aho hono hokó, pea na‘e katoa pē hono fāmilí ‘i hono tafa‘akí. Ko e fakanonga mo e fakafiemālie ‘eni ‘oku tau ma‘u ‘i he taimi ‘oku mahino ai kiate kitautolu ‘a e palani ‘o e ongoongolele‘i pea tau ‘ilo ‘oku ta‘engata ‘a e ngaahi fāmilí.

Fakafiemālie‘i ‘e he Ngaahi Tokāteline ‘o e Ongongolele‘i ha Uitou Kei Si‘i

Fakafehoanaki angé ‘a e ngaahi me‘a ko ‘eni na‘e hokó mo ha me‘a na‘e hoko kiate au ‘i he‘eku kei ta‘u uofulu tupu si‘i. ‘I he‘eku ngāue ‘i he Laulā Puná, na‘e tō ai e vakapuna ‘a ha taha ‘o e kau pailate ‘i he‘emau konga kaú lototonga ha‘amau ako puna, ‘o si‘i mālōlō. Na‘e vahe ke u fakafe‘ao ‘a e sino ‘o e tokotahá ni ‘i he‘ene fononga faka‘osi ki ‘apí ke tanu ‘i Pulukilini. Ne u lāngilangi‘ia ke tu‘u fakataha mo hono fāmilí lototonga e polokalama fakamāvae mo e ouau ‘o e me‘afaka‘eiki pea mo hono fakafofonga‘i hotau pule‘angá ‘i hono foaki ‘o e fuká ki hono mali kuo uitoú ‘i he ve‘e fa‘itoká. Na‘e fakapōpō‘uli mo fakata‘elata hono fakahoko ‘o e me‘afaka‘eiki. Na‘e ‘ikai ha lau ia ki he‘ene ngaahi lele‘i mo ‘ene ngaahi lavame‘á. Na‘e ‘ikai pē ha lave ia ki hono hingoá. ‘I he ‘osi ‘a e me‘afaka‘eiki, na‘e tafoki mai ‘a e uitoú kiate au mo ne fehu‘i, “ ‘E Popi, ko e hā e me‘a ‘e hoko mo‘oni kia Toní?” Ne lava ke

u fakamatala'i ange kiate ia he taimi ko 'ení 'a e tokāteline faka'ofa'ofa 'o e Toetu'ú pea mo e mo'oni ko ia, kapau te na papitaiso pea sila'i kinaua 'i he temipalé ki he nofo taimí pea ki he nofo ta'engata, te na lava 'o nofo fakataha 'o ta'engata. Na'e pehē mai e faifekau na'e tu'u 'i hono tafa'akí, "Ko e tokāteline faka'ofa'ofa taha 'ena kuó u fanongo aí."

'Oku 'omai 'e he kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí ha fakafiemālie lahi 'i he ngaahi taimi faingata'a 'o 'etau nofo 'i māmaní. 'Okú ne 'omi ha maama 'i he taimi 'oku fakapo'uli aí pea mo ha nonga 'i he taimi 'o e moveuveú. 'Okú ne 'omi ha 'amanaki 'oku ta'engata 'i he taimi 'oku 'ikai ai ha toe 'amanaki lelei 'i he māmaní. 'Oku hulu atu ia 'i ha tokāteline pē 'oku faka'ofa'ofa. Ko ha mo'oni ia 'i he'etau mo'uí, 'a ia kapau 'e lava ke tau talangofua pea ma'u 'a e ngaahi fakapale ta'engata 'oku foaki mai 'e he 'Otuá, kapau te tau 'unu'unu 'o ofi ange kiate la pea tali 'a e tokāteline ta'engata, te tau monū'ia.

Tui ha Tangata Mei Mate ki he Ta'engata 'a e Fāmilí

Na'e toki hoko ki muí ni mai ha me'a 'e taha na'e ongo kiate au 'i he mālōlō 'a ha talavou na'e mo'ua 'i ha mahaki na'e pau ke mate ai. Na'á ne 'ilo'i 'e 'uluaki to'o atu 'e he mahaki ko 'ení 'a 'ene malava ke ngāue-aki hono nimá mo e malava ke ne 'alú, pea 'e hoko atu mo e 'ikai ke ne toe lava ke lea, pea ko e faka'osí ko e 'ikai ke ne toe lava 'o mānava. Ka na'á ne tui foki ki he ta'engata 'a e fāmilí. 'I he'ene ma'u 'a e 'ilo ko 'ení, na'á ne hiki vitiō ai ha'ane lea ki he'ene fānaú takitaha ke nau sio ai hili ha'ane mate. Na'á ne hiki ha ngaahi tepi ke 'oange ki hono ngaahi fohá mo e ngaahi 'ofefiné ke faka'aonga'i 'i he ngaahi me'a mahu'inga mo toputapu 'i he'enu mo'uí, hangē ko e papitaisó, fakanofa ki he lakanga fakataula'eikí, mo e malí. Na'á ne lea kiate kinautolu 'i he 'ofa mamahi 'a ha tamai 'a ia na'á ne 'ilo'i e ta'engata 'a hono fāmilí, he 'ikai te ne teitei mavahe mei honau tafa'akí 'i he laumālié, neongo he 'ikai lava ke ne fakataha mo kinautolu 'i he sinó 'i ha ki'i vaha'ataimi.

'Oku hoko ko e tokoni kiate kitautolu kotoa 'a e ngaahi sipinga 'o e tuí 'oku hā mei he kakai fefine mo tangata kuo mate honau malí, fakataha mo e tui 'a 'enu fānaú hili ha mālōlō 'a ha mali pe mātu'a. 'E lava ke tau ako ha ngaahi lēsoni ma'ongo'onga 'i he'etau vakai ki he'enu tuí mo e talangofuá lolotonga 'enu feinga ke mo'ui faivelenga kae lava ke nau toe fakataha ko e ngaahi fāmilí 'i he ta'engata.

'Oku 'Omi 'e he Ongoongolelei 'a e Maama mo e 'Amanaki Lelei

'Oku hanga 'e he'etau 'ilo'i mo e mahino kiate kitautolu 'a e tokāteline 'oku mo'ui 'a e 'Otuá pea ko Sīsū 'a e Kalaisí pea 'oku tau ma'u 'a e faingamālie ke toetu'u pea mo'ui 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá ko e Tamai mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, 'o 'ai ke tau lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi me'a fakamamahi 'oku hoko mai. 'Oku 'omi 'e he tokāteline ko 'ení ha maama 'o e 'amanaki lelei 'i ha māmaní fakapo'uli mo fakata'e-lata. 'Okú ne tali e ngaahi fehu'i faingofua kau ki he feitu'u na'a tau ō mai mei aí, 'uhinga 'oku tau 'i heni aí, pea ko 'etau oó ki fē. Ko e ngaahi mo'oni 'eni kuo pau ke ako'i pea mo'ui'aki 'i hotau ngaahi 'apí.

'Oku mo'ui 'a e 'Otuá. Ko Sīsū 'a e Kalaisí. Tu'unga 'i He'ene Fakalelei, te tau ma'u kotoa pē 'a e faingamālie ke toetu'u. 'Oku 'ikai ko ha tāpuaki fakafo'ituitui pē 'eni; 'oku toe hulu atu ia ai. Ko ha tāpuaki ia kiate kitautolu takitaha pea ki hotau ngaahi fāmilí. Ko 'eku lotú ia te tau ma'u 'a e loto hounga'ia 'o ta'engata, te tau lava 'o mo'ui 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá ko e Tamai Ta'engata pea mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí, te tau fakataha 'i he ta'engata, 'e mahino kiate kitautolu 'a e fiefiá, pea ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau akonaki'aki 'a e tokāteline ko 'ení ka ke tau tauhi mo'oni ki ai 'i he'etau mo'ui pea 'i hotau ngaahi fāmilí, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO E FĀMILÍ

'Eletā Henry B. Eyring

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Faeasaiti 'a e Potungāue Ako 'a e Siasí ma'á e kakai lalahi kei talavou 'o e to'u 'oku 'i he 'uni-vēsiti, 5 Nōv. 1995; pe To Draw Closer to God, 157–73

Talu mei hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o a'u mai ki he 'aho 23 'o Sepitema 1995, kuo tu'o fā pē hono tuku atu 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisí 'o e Kau Mā- 'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ha fanongonongo. Kuo laka hake he ta'u 'e hongofulu mā nimá talu mei he fanongonongo fakamuimui tahá, 'a ia na'e fakamatala ai ki he tupulaki 'a e Siasí 'i he ta'u 'e 150 'o hono hisitōliá. 'I he'ene peheé, 'e lava pē ke mou fakakaukauloto atu ki hono mahu'inga 'o e fakanongonongo fakamuimuitaha ko 'ení ki he'etau Tamai Hēvaní.

Tupu mei he 'ofa 'a 'etau Tamaí 'i He'ene fānaú, he 'ikai te Ne tuku ke tau fakamahamahalo ki he me'a mahu'inga taha 'i he mo'ui ní fekau'aki mo e lava ke 'omi 'e he'etau tokangá 'a e fiefiá pea 'omi 'e he ta'e-tokangá 'a e mamahí. 'I he taimi 'e ni'ihi 'okú Ne fakahā fakahangatonu ai pē ki ha taha 'i he ue'i 'a e Laumālié. 'Ikai ko ia pē, ka te Ne toe fakahā mai pē foki 'i He'ene kau tamaio'eikí. 'I he ngaahi lea fuoloa 'aupito 'a e palōfita ko 'Āmosí, na'á ne pehē ai, "Ko e mo'oni 'e 'ikai fai ha me'a 'e [he 'Eiki] ko e 'Otuá, kae ta'e fakahā ia ki he'ene kau tamaio'eiki ko e kau palōfitá" (Āmosi 3:7). 'Okú ne fai ia koe'uhí ke lava 'e kinautolu foki 'oku 'ikai te nau lava ke ongo'i e ue'i 'a e Laumālié 'o 'ilo'i kuo fakahā kiate kinautolu 'a e mo'oni pea fai mo ha fakatokanga kiate kinautolu, 'o kapau te nau fakafanongo.

Ko e 'ulu'i fakamatala 'o e fanongonongó 'oku pehē: "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani—Ko e Kau Palesitenisí 'Uluaki pea mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní" (vakai, *Ensign*, November 1995, p. 102).

'Oku 'i ai ha me'a 'e tolu fekau'aki mo e 'ulu'i fakamatalá 'oku mahu'inga ke tau fakakaukau fakalelei ki ai. 'Uluakí, ko e kaveingá: ko e fāmilí. Ko hono uá, ko kinautolu 'oku fai ki ai e fanongonongó, 'a ia ko māmani kātoa. Pea ko hono tolú, ko kinautolu na'a nau fai 'a e fanongonongó, ko kinautolu ia 'oku tau poupu'i ko e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahaá. 'A ia kuo pau pē 'oku mahu'inga 'a e fāmilí kiate kinautolu 'o hangē ko ha toe me'a pē 'e lava ke tau fakakaukau atu ki ai, pea 'e lava ke tokoni 'a e fanongonongó ki ha taha pē 'i māmani, pea 'oku fenāpasi pē 'a e fanongonongó mo e tala'ofa 'a e 'Eikí 'i He'ene folofola, "Neongo pe ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o e kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē" (T&F 1:38).

Ki mu'a pea tau kamata fanongo fakataha ki he fakalea 'o e fanongonongó, 'oku talamai 'e he 'ulu'i fakamatalá ha me'a fekau'aki mo e founga ke tau teuteu aí. 'E lava ke tau 'amanaki atu he 'ikai fakahā mai pē 'e he 'Otuá ha ngaahi me'a fakamānako fekau'aki mo e fāmilí; te Ne fakahā mai 'a e tu'unga 'oku totonu ke 'i ai 'a e fāmilí pea mo hono 'uhingá. Pea 'oku tau 'ilo 'e faingofua pē ke tau ongo'i mafasia 'i he kamata'angá 'i ha'atau fakakaukau 'o pehē: " 'Oku fu'u mā'olunga e tu'unga mo'ui ia ko 'ení kiate au pea 'oku ou fu'u vaivai 'o 'ikai pē ha 'amanaki ia te u ma'u ha fāmilí pehē." 'E lava ke hoko mai e fa'ahinga ongo peheé koe'uhí he ko e

finangalo 'o 'etau Tamai Hēvaní mo hono 'Alo ko Sisū Kalaisi ke tau hoko 'o hangē pē ko Kinauá pea tau lava ai 'o nofo fakataha mo Kinaua 'i ha fāmilí, 'o ta'engata. 'Oku tau 'ilo mei he ki'i fakamatala faingofua ko 'ení 'a 'Ena taumu'á:

"Ko 'eku ngāué 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39).

'Oku 'uhinga 'a e mo'ui ta'engatá ki he hoko 'o hangē ko e Tamaí pea nofo 'i he fiefia mo e nēkeneke 'i ha ngaahi fāmilí 'o ta'engata, ko ia, 'e fie ma'u ha tokoni 'oku lahi hake 'i he mālohi 'oku tau ma'ú kae lava 'o fakahoko 'a e me'a 'okú Ne fie ma'u ma'atautolú. 'E hanga 'e he'etau ongo'i ta'efe'ungá 'o 'ai ke toe faingofua ange ha'atau fakatomala pea tau mateuteu ai ke falala ki he tokoni 'a e 'Eikí.

'Oku fakapapau'i mai 'e he mo'oni ko ia 'oku 'oatu 'a e fanongonongó ki māmani kātoa—ki he tokotaha mo e pule'anga kotoa pē 'i ai—'oku 'ikai totonu ia ke mafasia 'etau fakakaukau. Te tau 'ilo'i he 'ikai ke tau ta'e lava 'a e me'a 'oku fekau 'e he Tamaí ke tau fai ka tau fe'unga ai mo e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engatá, 'o tatau ai pē pe ko hai kinautolu, pe ko e hā hono faingata'a 'o e tūkunga 'oku tau 'i aí. 'Oku mo'oni e lea fuoloa na'e fai 'e ha tamasi'i 'i he'ene fehangahangai mo ha ngāue na'e hangē kiate ia he 'ikai te ne lavá:

" 'Oku ou 'ilo 'oku 'ikai tuku mai 'e he 'Eikí ha fekau ki he fānaú 'a e tangatá kae 'ikai te ne teuteu ha hala ma'anautolu ke nau lava ai 'o fai 'a e me'a kuó ne fekau kiate kinautolú" (1 Nifai 3:7).

'E fie ma'u ke tau lotu 'i he tui ke 'ilo'i 'a e me'a ke fai pea kuo pau ke tau lotu 'i he loto fakapapau te tau talangofua, ka 'e lava ke tau 'ilo'i 'a e me'a ke fai pea tau fakapapau'i kuo 'osi teuteu'i 'e he 'Eikí 'a e founga ma'atautolu. 'I he'etau lau e fakamatala 'a e fanongonongó kau ki he fāmilí, 'e lava ke tau 'amanaki atu, ko hono mo'oni, kuo pau ke tau 'amanaki atu 'e ha'u ki hotau 'atamaí ha ngaahi ongo fekau'aki mo e me'a ke fai, pea 'e lava ke tau falala 'e hoko ia.

'Oku kamata peheni 'a e fanongonongó:

"Ko kinautolu, ko e Kau Palesitenisí 'Uluakí pea mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku mau fakahā heni 'i he loto mālu'ia, ko e mali 'i ha vā 'o ha tangata mo ha fefine na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá pea ko e fāmilí ko e uho ia 'o e palani 'a e Fakamo'uí ki he iku'anga ta'engata 'o 'Ene fānaú."

Fakakaukau angé ko ha ki'i tamasi'i koe, ko e fuofua taimi ia ke ke fanongo ai ki he ngaahi lea ko ia, pea ke tui 'oku mo'oni. 'E lava ke hoko 'eni ko ha 'ulungā-anga 'aonga 'i ha taimi pē 'oku tau lau ai pe fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá he kuó Ne folofola mai, "Ko e mo'oni 'oku ou tala kiate kimoutolu, Ko ia ia 'e 'ikai te ne ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'o hangē ko e tamasi'i síí, 'e 'ikai 'aupito hū ia ki ai" (Luke 18:17).

'E ongo'i malu ha ki'i tamasi'i kapau te ne fanongo ki he ngaahi lea ko ia 'oku pehē ko e mali 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefiné na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. 'E 'ilo'i 'e he ki'i tamasi'i 'a e faka'anaua ke ne ma'u 'a e 'ofa 'a e tama'i mo e fa'eé fakatou'osi koe'uhí he ko e palani ta'engatá ia, ko e palani 'o e fiefiá. 'E toe ongo'i malu ange foki 'a e ki'i tamasi'i 'i he'ene 'ilo'i 'e tokoni'i 'e he 'Otuá 'a e tama'i mo e fa'eé ke na fakalei'i e ngaahi feta'emahino'akí pea ke na fe'ofa'ofani 'o kapau te na kole 'a 'Ene tokoni peá na feinga. 'E ongo hake ki he 'Otuá 'a e ngaahi lotu 'a e fānau 'i he māmani kātoa 'o kole ke Ne tokoni ki he ngaahi mātu'á mo e ngaahi fāmilí.

Lau e ngaahi fakalea hoko 'o e fanongonongó 'i he founga tatau pē kapau ko ha ki'i tamasi'i koe:

" 'Ko e kakai kotoa pē—'a e tangata mo e fefine—na'e fakatupu ia 'i he tatau 'o e 'Otuá. Ko e tokotaha fakafo'ituitui kotoa pē ko e foha mo e 'ofefine ia 'o ha mātu'á fakalangi, pea 'i he'ene peheé, 'oku ma'u ai 'e he tokotaha kotoa pē ha natula fakalangi pea mo ha iku'anga pau. Ko e tu'unga tangata pe fefiné ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia 'oku 'ilo'i ai 'a e tu'unga mo e taumu'a 'o e tokotaha fakafo'ituitui, 'i he maama fakalaumālié, mo e mo'ui fakamatelié pea mo e ta'engatá.

" 'I he maama fakalaumālié, na'e 'ilo'i ai mo hū 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine fakalaumālié ki he 'Otuá ko 'enau Tamai Ta'engatá mo nau tali 'a 'Ene palani 'e tu'unga ai ha lava 'a 'Ene fānau 'o ma'u ha sino fakamāmani pea mo ha taukei 'i he māmani ke fakalalaka hake ki he haohaoá, mo 'ilo'i fakapapau 'a hono iku'anga fakalangi 'i he'ene tu'u ko e 'ea hoko ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku fakafaingofua'i ai 'e he palani fakalangi 'o e fiefiá 'a e feohi fakafāmilí ke tolonga atu 'o 'oua na'a ngata pē 'i he fa'itoká. 'Oku faka'atā foki 'e he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava toputupapú 'i he ngaahi tempale toputupá ki he tokotaha kotoa pē ke ne foki ki he 'ao 'o e 'Otuá pea mo e ngaahi fāmilí ke fakataha'i 'o ta'engata."

'Oku totonu ke hanga 'e he mahino kiate kitautolu 'o e ngaahi mo'oni ko 'eni 'o 'ai ke faingofua ange 'etau ongo'i 'a e ongo 'oku ma'u 'e ha ki'i tamasi'i, 'o 'ikai 'i he'etau lau pē 'a e fanongonongó, ka 'i hono kotoa 'o 'etau mo'ui, he ko e fānau pē 'a kitautolu—ka 'i ha famili mo ha mātu'a ha faka'ofa'ofa! 'E lava ke tau fakakaukau lotu atu ki he mama'o taha te tau lavá, 'a 'etau hoko ko ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine 'oku tau feohi 'i hotau 'api fakalangí mo ha mātua na'á na 'ilo'i mo 'ofa 'iate kitautolu. Ka 'oku tau lava 'eni ke sio atu ki ha'atau toe fakataha mo 'etau mātu'a fakalangí 'i he feitu'u faka'ofa'ofa ko ia, 'o 'ikai ko ha ngaahi foha pē mo ha ngaahi 'ofefine ka ko e ngaahi husepāniti mo e uaifi, ngaahi tamai mo e fa'e, ngaahi kui tangata mo e kui fefine, makapuna tangata mo fefine, kuo fakama'u fakataha ki he ta'engatá 'i ha ngaahi fāmilí 'ofa. Pea 'oku tau 'ilo'i na'a tau 'i he maama fakalaumālié ko ha kakai tangata mo ha kakai fefine pea 'i ai 'etau ngaahi me'a-foaki koe'uhí ko hotau tu'unga tangata pe fefiné pea na'e 'aonga ke tau ma'u 'a e faingamālie ko ia ke mali pea hoko pē 'o taha ka tau ma'u 'a e fiefia ta'engatá.

Pea 'i he'etau ma'u 'a e fakakaukau ko ia he 'ikai ke 'i ai ha taimi 'e 'ahi'ahi'i ai kitautolu ke tau pehē, "Mahalo he 'ikai te u sai'ia au 'i he mo'ui ta'engatá. Mahalo te u fiefia tatau pē 'i ha feitu'u kehe 'i he mo'ui hili 'a e maté. Kuó u fanongo ai na'a mo e pule'anga mā'ulalo tahá 'oku nau faka'ofa'ofa ange kinautolu 'i ha me'a kuo tau mamata ai."

Kuo pau ke 'oua na'a 'i hotau 'atamai pē 'a e taumu'a ka 'i hotau lotó foki. Ko e me'a 'oku tau fie ma'u ko e mo'ui ta'engata 'i he ngaahi fāmilí. 'Oku 'ikai ke tau fie ma'u ia 'o kapau pē 'e hoko, pe ko ha'atau fie ma'u ha me'a 'e ofi hake ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku tau fie ma'u 'a e mo'ui ta'engatá, 'o tatau ai pē pe ko e hā 'a e lahi 'o e ngāue, mamahi, feilaulau ke ma'u ai ia. Ko e taimi pē 'oku 'ahi'ahi'i ai kitautolu ke tau fokotu'u pē a e mo'ui ta'engatá ko ha me'a 'oku tau 'amanaki 'e ma'u ka 'oku 'ikai ke tau fakapapau'i, pea 'e lelei ke tau fakakaukau angé ki ha fale ne u mamata ai 'i he ngaahi uike síí kuo hili.

Ne u 'i Positoni. Ne ake hake 'eku manatú peá u lue-lue atu ki he tafa'aki ki mu'a 'o e fale nofo totongi 'a ia ne u nofo ai 'i he taimi ne ma fetaulaki ai mo hoku uaifi ko Kefiliná. Ko e me'a fuoloa 'eni peá u 'amanaki 'e toe ki'i motu'a ange 'a e falé he kuó u ki'i motu'a ange foki mo au. Ka na'á ma 'ohovale he na'e toki vali fo'ou pea fakalei'i hono kongá lahi. Na'e fakatau ia 'e ha 'univēsi mei he fāmilí Soupá, 'a ia na'e 'anautolú pea nau fakalele ko e fale nofo totongi.

Na'e loka'i e falé, ko ia na'e 'ikai te ma lava ke hū 'o sio 'i he loki 'i mui he fungavaka ki 'olungá 'a ia na'e hoko ko hoku lokí. Kuo liliu e ngaahi totongí, pea mahalo 'e faingata'a ke mou tui mai ki heni, ka ko e me'a 'eni na'e 'omi 'e he fāmili Soupá ke u totongí: Totongi 'a e \$21 'i he uike ki he loki lahi na'á ku ma'ú mo e falekaukáu, 'omai mo e nāunau fale mo e 'ū tupenu kafu, fefine ke fakamaau e lokí, fu'u houa kai pongipongi 'e ono mo e houa kai efiafi tōtōatu 'e nima 'i he uike. 'Ikai ngata aí, ka na'e fe'unga 'ānoa 'a e me'akai pea teuteu'i fakalelei, 'o mau ui ai e fine'eiki 'o e 'apí ko "Mā Soupa." 'I he'eku fakamatala atu ko 'ení, 'oku ou 'ilo'i ai na'e 'ikai fe'unga 'eku toutou fakamālō ki he fine'eiki, pea pehē ki he tangata'eiki mo 'ena ta'ahiné, he kuo pau ko e kavenga lahi ia hono teuteu'i 'o e me'atokoni ma'á ha kau talavou te'eki mali 'e toko hongofulu mā ua 'i he pō kotoa pē lolotonga e uiké.

'E 'ikai ke hanga 'e he'eku fakamatala'i atu 'a e fale nofo totongí 'o 'ai ke mou fie nofo ai, pea pehē pē mo au. Neongo 'e ma'u ai e ngaahi loki lalahi tahá, tokanga'i lelei taha kitautolu ai, pea 'i ai mo e kau tangata lelei taha 'e toko hongofulu mā taha ke tau nofo fakataha he falé, ka he 'ikai te tau fie nofo fuoloa ai. Kapau na'e faka'ofofa ange ia 'i ha me'a te tau lava 'o fakakaukau ki ai, he 'ikai pē ke tau fie nofo fuoloa ai 'oku te'eki ke tau mali 'o kapau 'e ki'i nenefu pē 'etau manatú pe ki'i aata 'etau vīsona atu ki ha fāmili 'oku 'i ai ha mātu'a 'ofa mo ha fānau, 'o tatau mo e fāmili na'a tau ha'u mei ai ki he māmaní pea mo e fāmili ko hotau iku'angá ke fa'u pea nofo ai 'o ta'engata. Ko e feitu'u pē 'e taha 'e 'i ai e ngaahi fāmili—'a ia ko e tu'unga mā'olunga taha 'o e pule'anga fakasilesitalé. Ko e feitu'u ia te tau loto ke 'i ai.

Ko e tamasi'i 'e fanongo mo tui ki he ngaahi lea ko iá, 'e kamata'aki 'ene mo'uí ha'ane fekumi ki ha temipale mā'oni'oni 'e fakatolonga ai 'e he ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá 'a e fetu'utaki fakafāmili 'o tolonga atu 'i he fa'itoká pea kamata 'ene feinga ke mo'ui tāu pea ke ne kumi hano hoa, 'a ia kuó ne mo'ui taau ke ma'u 'a e ngaahi ouau ko iá. 'Oku fakamahino mai 'e he fakalea 'o e fanongonongó 'oku fie ma'u ke tau fakahaohaoa'i kitautolu ka tau toki ma'u e ngaahi tāpuaki ko iá. He 'ikai 'ilo'i 'eni 'e ha tamsi'i 'i he kamata'angá, ka 'e 'ikai fuoloa kuó ne 'ilo'i 'e lava pē ke 'omi 'e he ngaahi fokotu'utu'ū ngāue pea mo e feinga mālohí ha fakalotosi'i 'i he tuai 'a e fakalalaka ko ia ki he haohaoá. 'I he faka'au ke ne motu'á, 'e hoko mai ai hano 'ahi'ahi'i ia ke ne fai ha ngaahi me'a 'o tupu mei ai ha'ane ongo'i

halaia. 'E 'i ai 'a e 'aho 'e ongo'i ai 'e he tamasi'i kotoa pē 'a e ngaahi ongo'i halaia 'a e konisēnisi 'o hangē ko ia 'oku tau ma'u hono kotoá. Pea ko kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ongo'i halaia ko iá kae 'ikai te nau lava ke hu'i atú, te nau ongo'i 'oku 'ikai toe 'i ai ha 'amanaki, mo nau ongo'i 'oku fie ma'u ki he mo'ui ta'engata ha founga mo'ui ke a'usia ai 'a e haohaoá ka 'oku fu'u taukakapa ia kiate kinautolu. Ko ia te ta fakapapau leva ke ta talanoa mo ha taha 'oku 'ikai te ne 'ilo'i 'a e me'a 'okú ta 'ilo fekau'aki mo e founga ke 'ausia ai 'a e haohaoá. Te ta fai ia he 'okú ta 'ilo'i 'e 'i ai 'a e 'aho te nau fie ma'u ai 'a e me'a 'okú ta fie ma'ú, pea te nau toki 'ilo'i ai ko honau tuonga'ane pe tuofefine kitaua, pea na'á ta 'ilo 'a e hala ki he mo'ui ta'engata. He 'ikai faingata'a ke ke hoko ko ha mēmipa ngāue fakafaifekau 'i he pooni mo 'apongipongi 'o kapau te ke fakakaukau ki he momeniti ko ia 'i he kaha'ú te nau mamata fakataha ai mo kitaua ki he ngaahi me'a 'i honau tū-kunga totonú.

Mahalo 'e 'uhinga makehe kiate kitautolu mo ha ngaahi fo'i lea kehe 'i he fanongonongó, 'a e me'a ko ia 'oku tau 'ilo'i 'o kau ki he mo'ui ta'engata. 'Oku hā ia 'i he palakalafi 'e ua hono hokó:

" 'Oku fekau'aki 'a e fuofua fekau na'e tuku 'e he 'Otuá kia 'Ātama mo 'Ivī pea mo e me'a te na malava 'i hona tu'unga fakamātu'a ko e husepāniti mo e uaifi. 'Oku mau fakahā ai heni 'oku kei tu'u ma'u pē 'a e fekau ko ia 'a e 'Otuá ki he'ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi 'a māmaní. 'Oku mau toe fakahā foki heni kuo 'osi tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke toki ngāue'aki pē 'a e ngaahi mālohi toputapu 'o e fakatupú 'e ha tangata mo ha fefine kuó na 'osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifi.

" 'Oku mau fakahā heni ko e founga ko ia 'oku fakatupu ai 'a e mo'ui fakamatelié, ko ha tu'utu'uni fakalangí ia. 'Oku mau fakamo'oni atu ki hono haohaoa 'o e mo'ui pea mo hono mahu'inga 'i he palani ta'engata 'a e 'Otuá."

'I he tui 'a ha ki'i tamasi'i ki he ngaahi lea ko iá, 'e faingofua pē 'ene tala e ngaahi fehālaaki 'i he ngaahi faka'uhinga 'a e kakai lalahí. Hangē ko 'ení, 'oku tukuaki'i 'e he kakai tokolahi ko e tupu 'a e masivá mo e hongé mei he fu'u tokolahi 'a e kakaí 'i ha ngaahi feitu'u 'i māmani pe 'i māmani kátoa. 'Oku nau vili ta'e'unua leva ke fakangatangata e fānaú 'o hangē te ne 'omi ha fiefia ki he tangatá. Ko e ki'i tamasi'i 'okú ne tui ki he fanongonongó te ne 'ilo'i pē he 'ikai lava ke pehē, ki mu'a pē ia 'oku te'eki ai

ha'ane fanongo 'i he ngaahi folofola ko 'eni 'a e 'Eikí na'e fakafou mai 'i He'ene palōfita ko Siosefa Sāmitā:

"He 'oku fonu 'a e māmaní, pea 'oku 'i ai ha ngaahi me'a fe'unga pea hulu ange; 'io, na'á ku teuteu 'a e ngaahi me'a kotoa pē, pea kuó u tuku ki he fānau 'a e tangatá ke nau fili ma'anautolu pē" (T&F 104:17).

'E lava pē ke 'ilo 'e ha ki'i tamasi'i he 'ikai fekau 'e he Tamai Hēvaní ke mali 'a e kakai tangata mo e kakai fefiné pea fanafanau mo fakafonu 'a e māmaní 'o kapau 'e fonu hake 'a māmaní 'i he fānau te nau fakaafe'i mai ki he mo'ui fakamatelié. Koe'uhí 'oku fe'unga pē pea hulu 'a e ngaahi me'á, 'oku 'ikai leva ko hono fanau'i mai 'o e fānau 'oku hoko ko e fili ki he fiefia 'a e tangatá mo e tupu'anga 'o e masivá mo e fiekaia. 'Oku tupu ia mei he 'ikai fakahoko 'e he kakai 'i he māmaní 'a e me'a na'e ako'i kinautolu 'e he 'Otuá ke nau faí, 'o nau kole pea talangofua, he 'oku nau tau'atāina ke fili ma'anautolu.

Te tau sio foki ai 'oku 'ikai fakangatangata 'a e hāke-aki'i 'e he fekau ko ia ke tau angama'á, ke toki ngāue'aki pē 'a e ngaahi mālohi 'o e fakatupú 'e ha husepāniti mo ha uaifi, ka 'okú ne fakalahi 'e ia ki ai. Ko e fānau ko ha tofi'a ia mei he 'Eikí kiate kitautolu 'i he mo'uí ni, pea 'i he nofo ta'engata foki. 'Oku 'ikai ko e mo'ui ta'engata pē 'a e lava ke tau ma'u hotau ngaahi hako mei he mo'ui ní ki he ta'engata. Ka ke ma'u foki 'a e tupulaki ta'engata. Ko hono fakamatala'i 'eni 'o e me'a 'oku fakatatali ma'á e ní'ihí 'o kitautolu kuo fakahoko ki ai 'a e malí ko ha husepāniti mo ha uaifi 'e ha tamaio'eiki 'a e 'Otuá 'okú ne ma'u 'a e mafai ke fakahoko kiate kitautolu 'a e ngaahi ouau 'o e silá. Ko e ngaahi folofola 'eni 'a e 'Eikí:

" 'E fai kiate kinaua 'i he ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuo hilifaki kiate kinaua 'e he'eku tamaio'eiki, 'i he nofo taimí, pea fai atu 'i hono kotoa 'o e nofo ta'engata; pea 'e mālohi kakato ia 'o ka na ka mama'o mei he māmaní; pea te na fakalaka atu 'i he kau 'āngeló, mo e ngaahi 'otuá, 'a ia kuo fokotu'u 'i ai, 'o ma'u hona hākeaki'i mo e nāunau 'i he ngaahi me'a kotoa pē, 'o hangē ko ia kuo fakama'u ki hona 'ulú, 'a ia ko e nāunau ko ha kakato ia pea ko ha hokohoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hakó 'o ta'engata pea ta'engata.

"Pea te na hoko leva ko e ongo 'otua, koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'i ai hana ngata'anga; ko ia te na 'i ai mei he ta'engata ki he ta'engata" (T&F 132:19–20).

'E lava leva ke mou vakai heni ki hono 'uhinga na'e fokotu'u ai 'e he'etau Tamai Hēvaní ha tu'unga mo'ui mā'olunga pehē 'i hotau 'aó fekau'aki mo hono

ngāue'aki 'o e ngaahi mālohi 'o e fakatupú 'a ia 'e hokohoko atu ai pē 'o a'u ki he mo'ui ta'engata. Na'á Ne fakahā mai 'a hono mahu'ingá 'o peheni:

"Pea kapau te ke tauhi 'eku ngaahi fekaú 'o kātaki ki he ngata'angá, te ke ma'u 'a e mo'ui ta'engata" (T&F 14:7).

'Oku lava ke mahino kiate kitautolu hono 'uhinga 'oku tuku mai ai 'e he'etau Tamai Hēvaní 'a e fekau ke tau faka'apa'apa'i 'a e mo'uí pea tauhi ke topu-tapu 'a e ngaahi mālohi 'okú ne fakatupu iá. Kapau 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e ngaahi ongo ko iá 'i he mo'uí ni, 'e lava fēfē ke foaki ia 'e he'etau Tamai 'i he nofo ta'engata? Ko e mo'ui fakafāmilí 'i heni 'a e lokiako 'oku tau teuteu ai ki he mo'ui fakafāmilí 'i ai. Pea ko e taumu'a ia 'o e fakatupú ke tau ma'u 'a e faingamālie ki he mo'ui fakafāmilí 'i ai. Ko hono 'uhinga ia na'e peheni ai hono fakamatala'i 'o e ha'u 'a 'Ilaisiaá:

"Pea te ne tō 'i he loto 'o e fānau 'a e ngaahi tala'ofa na'e fai ki he ngaahi tamaí, pea 'e liliu 'a e loto 'o e fānau ki he'enua ngaahi tamaí. Ka ne 'ikai ke pehē, 'e faka'auha 'o 'osi'osingamālie 'a māmaní kotoa 'i he'ene hā'ele maí" (Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:39).

Ki hatau ní'ihí, ko hotau sivi'i 'i he lokiako ko ia 'o e mo'ui matelié 'a 'etau fie ma'u 'aki e kotoa 'o hotau lotó ke tau mali pea ma'u mo ha fānau 'i he mo'ui ko 'eni, ka 'oku fakatoloi mai ia pe ta'ofi ke 'oua na'a hoko. Na'a mo e loto-mamahi peheé 'e lava pē ke liliu ia 'e ha Tamai fakamaau totonu mo 'ofa pea mo hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí ke hoko ko ha tāpuaki. 'E 'ikai faka'ikai'i ha taha 'okú ne feinga ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e mo'ui ta'engata 'aki 'a e tui kato mo e lotó kotoa. Pea hono 'ikai lahi 'a e fiefia 'e ma'ú pea hono 'ikai ke toe lahi ange mo e loto hounga'ia 'i he hili 'a e fa'a kātaki mo e tuí.

'Oku fakamatala'i 'e he fanongonongó 'a hono ako'i kitautolu 'i māmaní ki he mo'ui fakafāmilí 'i he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Ta'engata:

" 'Oku 'i ai ha fatongia toputapu 'o e husepāniti mo e uaifi ke na fe'ofa'aki mo fetauhi'aki pea ki he'ena fānau foki. He 'ko e fānau ko ha tofi'a mei he ['Eikí] (Saame 127:3). 'Oku ma'u 'e he mātu'á ha fatongia toputapu ke ohi hake 'a 'enua fānau 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni, mo tokonaki ma'a 'enua ngaahi fie ma'u fakatu'asino mo fakalaumālié, pea hino'i'i kinautolu ke nau fe'ofa'ofani mo fetauhi'aki, mo tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea hoko ko ha kau tangata'ifonua tauhi lao 'i ha feitu'u pē 'oku nau nofo ai. Kuo pau ke 'eke'i mei he husepāniti

mo e uaifí—‘a e tamai mo e fa‘ē kotoa pē—‘i he’ ao ‘o e ‘Otuá ‘a e anga ‘o ‘enau fakahoko ‘o e ngaahi fatongia ni

“Ko e fāmílí ko e tu‘utu‘uni ia ‘a e ‘Otuá. Pea ‘oku mahu‘inga ‘a e mali ‘a e tangatá mo e fefiné ki He‘ene palani ta‘engatá. ‘Oku ma‘u ai ‘e he fānaú ha totonu ke fanau‘i kinautolu ‘i he ngaahi ha‘i ‘o e nofo-malí, pea ke ohi hake kinautolu ‘e ha tamai mo ha fa‘ē ‘okú na tauhi ‘a e ngaahi fuakava ‘o e malí ‘i he faitōnunga kakato. Ko e fiefia ko ia ‘i he mo‘ui fakafāmílí ‘oku meimei ke toki a‘usia pē ia ‘i he taimi kuo langa ai ‘a e fāmílí ‘i he ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sísū Kalaisí. ‘Oku fa‘u mo pukepuke ‘a e nofo-mali mo e ngaahi fāmili ‘oku fiefiá ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e tui, lotú, fakatomalá, fa‘a fakamolemolé, faka‘apa‘apá, ‘ofá, manava‘ofá, ngāué, pea mo e ngaahi ‘ekitiviti ‘oku fakatupulakí. Tu‘unga ‘i ha palani fakalangí, ‘oku ‘a e ngaahi tamai ai ke nau pule‘i honau fāmílí ‘i he ‘ofa mo e mā‘oni‘oni pea ko honau fatongia ke tokonaki ‘a e ngaahi fie ma‘u ‘o e mo‘uí pea mo ha malu‘i ma‘a honau ngaahi fāmílí. Ko e tefito‘i fatongia ‘o e ngaahi fa‘eé ke lehilehi‘i hake ‘a ‘enau fānaú. ‘I he ngaahi fatongia toputapú ni, ‘oku ha‘isia ai ‘a e ngaahi tamai mo e ngaahi fa‘eé ke nau fetokoni‘aki ko ha kaungā-ngāue tu‘unga tatau. Ka ‘e fie ma‘u ke fai ha liliu fakafaituitui ia ‘o ka hoko ha faingata‘a‘ia fakaesino, mate pe ko ha ngaahi toe tūkunga kehe. ‘Oku totonu ai ke tokoni ‘a e kāinga ofí ‘i hano fie ma‘u.”

‘Oku fonu ‘a e ongo palakalafi ko ia ‘e uá ‘i he ngaahi me‘a ke tau faí. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me‘a ‘e lava ke tau kamata ‘i he taimí ni. ‘Oku fekau‘aki ia mo e tokonaki ma‘á e ngaahi fie ma‘u fakatu‘asino mo fakalaumālie ‘a ha fāmili. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me‘a ‘e lava ke tau fai ‘i he taimí ni ko ha teuteu ki mu‘a pea toki hoko ha fie ma‘u, koe‘uhí ke tau ongo‘i fiamālie pē ‘i he‘etau ‘ilo‘i kuo tau fai e me‘a kotoa ne tau lavá.

‘E lava ke tau kama‘aki ha‘atau palani ke lava kae ‘oua na‘a ta‘e lava. ‘I he ‘aho kotoa pē ‘oku tau vakai ai ki ha ngaahi fika ‘oku nau talamai ko e fāmili ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e tamai mo e fa‘ē ‘ofa pea mo ha fānau kuo ‘ofeina, akonaki‘i, mo tokanga‘i ‘i he founa ‘oku talamai ‘e he fanongonongó, ‘oku hangē ia ko e me‘a ‘oku hoko ki he fanga tainasoá, ‘oku nau faka‘au pē ke ‘osi ‘o ‘ikai toe ‘iloa. ‘Oku mou ma‘u pē ha ngaahi fakamo‘oni fe‘unga ‘i homou fāmílí ‘oku fa‘a movete e ngaahi fāmili ‘o ha kakai anga mā‘oni‘oni ‘i he taimi ‘e ni‘ihi ko e tupu mei ha ngaahi tūkunga ‘oku ‘ikai te nau fa‘a mapule‘i. ‘Oku fie ma‘u ‘a e

lototo‘a mo e tui ke palani‘aki ‘a e me‘a ‘oku fakatatali mai ‘e he ‘Otuá mei mu‘a ma‘aú kae ‘ikai ko ha ngaahi me‘a ‘oku hoko atu koe‘uhí ko ha ngaahi tūkunga kehekehe.

‘Oku ‘i ai ha ngaahi founa mahu‘inga ‘e lava ai ke hoko ‘a e ta‘elavame‘á ‘o kapau na‘e ‘osi palani pē ia ke hoko, pea ‘ikai ai pē ke a‘usia ‘a e lelei ‘oku fie ma‘ú. Fakatātā‘aki e ongo fekau ko ‘ení ‘e ua: “ ‘Oku ‘a e ngaahi tamai ke . . . tokonaki ‘a e ngaahi fie ma‘u ‘o e mo‘uí . . . ma‘a honau ngaahi fāmílí” pea “ko e tefito‘i fatongia ‘o e ngaahi fa‘eé ke lehilehi‘i hake ‘a ‘enau fānaú.” ‘I he ‘ilo‘i ‘e ha talavou hono faingata‘a ‘o e fatongia ko iá, te ne fili leva ‘e ia ha ngāue ma‘u‘anga mo‘ui ‘e ma‘u mei ai ha pa‘anga lahi, neongo ‘e tupu mei ai ha ‘ikai ke fe‘unga hono taimi ‘i ‘apí ke ne hoko ko ha kaungā-ngāue tu‘unga tatau mo hono uaifí. ‘I he‘ene fai iá, kuó ne ‘osi fili ai pē ia he ‘ikai te ne ‘amanaki ke fai ‘a e me‘a ‘e lelei tahá. ‘E sai‘ia ange ha finemui ke ne teuteu ki ha fa‘ahinga ngāue he ‘ikai hoko ai ‘a e lehilehi‘i ‘o ‘ene fānaú ko hano tefito‘i fatongia, he ko e founa ia ‘e si‘isi‘i ange ai ha faingamālie ke ne malí, pe ke ma‘u ha fānau pe ko ha‘ane nofo ‘o tokanga‘i toko taha ‘a e fānaú ‘i ha ‘aho. Pe, ‘i he ‘ikai lava ke tuku taha ‘ene akó ‘i he ongoongolelei mo e ‘ilo ko ia ‘a māmani ki he me‘a ‘e fie ma‘u ki hono lehilehi‘i ‘o ha fāmílí, ‘oku ‘ikai te ne ‘ilo‘i ai ko hono ‘apí ‘a e feitu‘u ‘e mā‘olunga mo lelei taha ‘ene faka‘aonga‘i ki ai hono ngaahi talēniti mo ‘ene akó. Koe‘uhí kuo ‘osi palani pē ha tangata ia mo ha fefine ke fetaulaki mo e tu‘unga kovi tahá, he ‘ikai ai ke na feinga kinaua ke a‘usia ‘a e lelei tahá.

‘Okú na fakatou fakapotopoto ke na hoha‘a ki he ngaahi fie ma‘u fakatu‘asino ‘o e fāmili ko iá ki he kaha‘ú. Hangē ‘oku kaka ki ‘olunga e totongi ki hono fakatau ‘o ha fale fo‘ou ‘o fakafehoanaki atu ki he faka‘avalisi ‘o e vahe ‘oku ma‘ú, pea toe faingata‘a ange foki ke ma‘u ha ngāue. Ka ‘oku ‘i ai mo ha ngaahi founa kehe ‘e lava ke fakakaukau ki ai ‘a e talavou mo e finemui ‘i he poó ni fekau‘aki mo e teuteu ko ia ke tokonaki ma‘á e fāmili ki he kaha‘ú. Ko e pa‘anga hū maí ko hano kongá pē ia ‘e taha. Kuo mou fakatokanga‘i e ngaahi husepāniti mo e ngaahi uaifi ‘oku nau ongo‘i faingata‘a‘ia ‘i he ‘ikai ke ‘i ai ha pa‘anga fe‘ungá, pea nau fili leva ha ngaahi founa ‘e kei tupu hokohoko ai e pa‘anga hū mai ‘a e fāmílí, pea hili ange ko iá ‘oku nau fakatokanga‘i ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e faingata‘a‘ia ia neongo pe ko e hā hono lahi ‘o e pa‘anga hū maí? ‘Oku ‘i ai e founa motu‘a kuo mou ‘osi fanongo pē ai, ‘oku

peheni: Pa'anga 'e nima 'oku hū māi pea pa'anga 'e ono e fakamolé: fakamamahi. Pa'anga 'e fā 'oku hū māi pea pa'anga 'e tolu e fakamolé: fakafiefia.

'E fakafalala lahi 'a e malava ko ia 'e he talavou' ke tokonaki pea kei 'i 'api peé mo e malava ko ia ke 'i 'api 'a e finemu' ke ne lehilehi' 'a e fānaú 'i he founga 'okú na ako ai ki hono fai 'o e fakamolé pea mo e founga 'okú na ako ai ke ma'u ha pa'anga hū māi. Na'e fakalea peheni ia 'e Pilikihami 'Iongi, pea 'oku 'uhinga 'eni kiate kitautolu 'o hangē ko ia na'á ne fai ki he kakai 'i hono taimi:

"Kapau 'okú ke loto ke ke ma'u pa'anga, hanga 'o fakahū e pa'anga 'okú ke ma'ú. 'E lava pē ke ngāue ha tangata 'oku vale 'o ma'u mai ha pa'anga: ka ko e tangata fakapotopotó pē te ne fakahū mo faka'ao-nga' i ia 'i he founga 'aongá. Ko ia, mou ngāue, pea fakahaofi 'a e me'a kotoa pē, pea mou tuitui pē 'e kimoutolu homou tataá mo e valá." (*Journal of Discourses*, 11:201.)

'I he māmani 'o e 'aho ní, he 'ikai te ne talaatu ke mou tuitui homou tataá, ka te ne fokotu'u atu ke mou fakakaukau fakalelei pe 'oku mou fie ma'u mo'oni koā ha motokā, vala, fakafiefia, fale, mālōlō 'eve'eva, pea mo ha toe me'a pē te mou feinga 'i ha 'aho ke ma'u mai ma'a ho'omou fānaú. Pea mahalo te ne fakamahino'i atu 'oku mahu'inga 'a e faikehekehe 'i he ngaahi totongi 'oku fakahā atu 'e māmani, pea ko e ngaahi me'a ko ia 'oku fie ma'u mo'oni 'e ho'omou fānaú, te ne lava 'o fakahā atu kiate kimoutolu 'a e lahi 'o e taimi 'e fie ma'u 'e ha tamai mo ha fa'ē mo 'ena fānaú ke toe fakafoki atu ai kinautolu ki 'api ki he'enua Tamai Hēvani.

Na'a mo ho'o ngāue'aki 'a e fakapotopoto tahá ki ho'o fakamolé pea mo hono palani fakalelei taha 'o e ngāue ma'u'anga mo'uí, he 'ikai fe'unga ia ke fakapapau' i 'e lelei e me'a kotoa, ka 'e fe'unga ia ke ke ma'u ai 'a e ongo'i fiemālie 'i ho'o 'ilo'i na'á ke fai ho lelei tahá ke tokonaki mo lehilehi' i e fānaú.

'Oku 'i ai mo ha founga 'e taha 'e lava ke tau palani ai 'i he poó ni ke tau lavame'a neongo e ngaahi faingata'a 'e hanga mei mu'á. 'Oku fokotu'u 'e he fanongonongó ha hētolo mā'olunga ke tau puna ai pea lava'i 'i he'ene fakamatala'i ko ia hotau fatongia ke ako'i 'etau fānaú. 'Oku fie ma'u ke tau ako'i kinautolu ke nau fe'ofofani mo fetauhi'aki pea tauhi e ngaahi fekaú mo hoko ko ha kau tangata'ifonua tauhi lao. Kapau te tau fakakaukau ki he

ngaahi fāmili lelei kuo te'eki ai ke nau lava'i 'a e sivi, kae lava'i ia 'e ha tokosi'i 'i ha to'u tangata 'e taha pe ua, 'e lava ke fakalotosi'i ia kiate kitautolu.

He 'ikai ke tau lava 'o pule'i 'a e me'a 'oku fili 'e he ni'ihahi kehé ke faí, pea ko ia he 'ikai ai ke tau lava 'o fakamālohi'i 'etau fānaú ki hēvani, ka te tau lava o fakapapau'i 'a e me'a ke tau faí. Pea te tau lava 'o fili 'i he poó ni ke fai 'a e me'a kotoa pē te tau lavá ke 'ohifo 'aki 'a e ngaahi mālohi 'o e langí ki he fāmili ko ia 'oku tau fu'u fie ma'u ke 'atautolu 'o a'u ki he ta'engata.

'Oku 'i ai ha kī 'i he fanongonongó ma'atautolu 'i he fo'i sētesi ko 'eni: "Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmili 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmili 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí."

He ko e hā mo ha toe me'a te ne ngaohi 'a e kakai 'i ha fāmili ke nau fe'ofofani mo fetauhi'aki, tauhi e ngaahi fekaú 'a e 'Otuá, pea talangofua ki he laó? 'Oku 'ikai ko hono ako'i 'ata'atā pē 'o e ongoongolelei kiate kinautolú. Ka ko 'enua fanongo ko ia ki he folofola 'a e 'Otuá pea nau feinga ke ngāue'i ia 'i he tuí. Kapau te nau fai 'eni, 'e liliu honau 'ulungāangá 'i ha founga 'e ma'u ai 'a e fiefia 'oku tau fekumi ki ai. 'Oku fakamatala'i totonu mai 'e he ngaahi lea ko 'eni meia Molonai 'a e founga 'oku hoko ai 'a e liliu ko iá ko e ola fakanatula ia hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí:

"Pea ko e ngaahi 'uluaki fua 'o e fakatomalá ko e papitaisó; pea 'oku tupu 'a e papitaisó 'i he tui ki hono fakahoko 'o e ngaahi fekaú; pea 'oku hanga 'e hono fakahoko 'o e ngaahi fekaú 'o fakatupu hono fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá;

"Pea 'oku hanga 'e he fakamolemole 'o e ngaahi angahalá 'o fakatupu 'a e angamaluú mo e loto-fakātōkilaló; pea ko e me'a 'i he angamaluú mo e loto-fakātōkilaló 'oku tupunga ai 'a e 'a'ahi mai 'a e Lau-mālie Mā'oni'oni, 'a ia ko e Fakafiemālié 'okú ne fakafonu ha taha 'aki 'a e 'amanaki lelei mo e 'ofa haohaoá, 'a ia ko e 'ofa 'oku tolonga 'i he faivelenga 'i he lotu, kae 'oua ke hokosia 'a e ngata'angá pea nofo 'a e kau mā'oni'oni kotoa pē mo e 'Otuá" (Molonai 8:25–26).

'I he taimi 'oku tau teuteu'i ai e fānaú ki he papitaisó, kapau te tau fai ia 'o lelei, 'oku tau teuteu'i kinautolu ki he founga te ne 'omi ai ki he'enua mo'uí 'a e ngaahi lelei 'o e Fakalelei pea mo e ngaahi mālohi

***Fakakaukau'i
fakalelei 'a e
me'a 'okú ke fie
ma'u mo'oni.***

‘o e langí ki hotau ‘apí. Mou fakakaukau angé ki he liliu ‘oku tau fie ma’ú. ‘Oku tau fie ma’u ke fakafonu kitautolu ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘aki ‘a e ‘amanaki lelei mo e ‘ofa haohaoa koe’uhí ke tau lava ‘o kātaki ‘i he faivelenga ‘i he lotú. Pea hili ko iá ‘e lava ke tau nofo mo e ‘Otuá ‘i ha ngaahi fāmili ‘o ta’engata. ‘E hoko fēfē iá? ‘I he tala’ofa faingofua ko ia na’e fakamatala’i ‘e Molomona ki hono foha ko Molonaí. Ko e tui kia Sīsū Kalaisi ‘o fakatomala pea hoko ai mo e papitaiso ‘e kinautolu ‘oku nau ma’u ‘a e mafái ‘o fakatupu ai hono fakamolemole’i ‘o e ngaahi angahalá. Pea ‘oku tupu ai ‘a e angamalū mo e loto-fakatōkilalo. Pea ‘oku tupu mei ai ‘etau ma’u e takaua ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ‘okú Ne fakafonu kitautolu ‘aki ‘a e ‘amanaki lelei mo e ‘ofa haohaoá.

‘Oku mou ‘ilo’i ‘oku mo’oni ia; ‘oku ou ‘ilo’i ‘oku mo’oni ia mei he ngaahi me’a kuo mau a’usia tonú pea mo e ngaahi me’a kuo a’usia ‘e kinautolu ‘i hotau ngaahi fāmili. ‘Oku mau ‘ilo’i ‘e ‘i ai ‘a e ‘aho te tau foki mai mei ha’atau heka vakapuna ‘i ha houa ‘e uofulu-mā-fā kuo tohi’i ange ‘i hotau tupenu ‘ufi-‘ufi mohengá ‘a e fakalea ko ‘ení ‘i ha ngaahi kala lanu kehekehe pea ‘i he mata’itohi ‘a ha ki’i tamasi’i: “Pau pē ‘okú ke fu’u hela’ia ‘aupito! Ki’i tokoto hifo ‘o mālōlō! Kuó ke foki mai ki ‘api pea te mau tokanga’i e me’a kotoa pē!” Pea ‘e lava pē ke ke ‘ilo’i na’e ‘ikai ko ha muna pē hono talaatu ‘e he ta’ahine lahi hake a’i ‘i ha’o telefoni mai ki ai mei ha feitu’u ‘i ho’o foki mai ki ‘apí, “Ko ‘eku tafi pē ‘a fale.”

‘Oku ‘ilo’i fēfē ‘e ha ki’i ta’ahine ta’u hongofulu mā taha pea te’eki ai ke ne puna vakapuna ‘a e me’a ‘oku hoko ki he’ene tamaí mo e fa’eé hili ha’ana puna taimi lōloa? ‘Oku anga fēfē ‘a e fakakaukau ‘a ha ta’ahine ta’u hongofulu mā nima ke tafi e falé ‘o ‘ikai kole ange ke ne fai ia? Pe ‘oku ‘ilo’i fēfē ‘e ha husepāniti ‘a e ongo ‘oku ma’u ‘e hono uaifí, pe ‘e ha uaifí ‘a e ongo ‘oku ma’u ‘e hono husepāniti, pea mahino kiate ia ta’e toe talaange, pea tokoni kiate ia ta’e fakakouna’i? Ko e hā nai ‘oku ‘oange ai ‘e ha ta’ahine hono mohengá ke mohe ai hono mehikitangá pea tuku ‘e hono ‘ilamutú ke nau mohe mo kai ‘i hono ‘apí? ‘Oku anga fēfē hano tali lelei ‘e ha foha mo ha ‘ofefine ‘i he fonó ha fānau ki hona ‘api femo’uekiná pea ‘i he’ena tō’ongá ‘oku hangē pē ia ha tāpuaki kiate kinauá? ‘E fie ma’u ke tau ma’u ‘a e ngaahi mālohi mei he langí, pea ‘oku lava pē ke ma’u ‘a e ngaahi mālohi ko iá ‘aki ‘a ‘etau tui ki he ngaahi folofolá ni pea mo’ui’aki kinautolu:

“Pea ‘oku hanga ‘e he fakamolemole ‘o e ngaahi angahalá ‘o fakatupu ‘a e angamaluú mo e loto-fakatōkilaló; pea ko e me’a ‘i he angamaluú mo e loto-fakatōkilaló ‘oku tupunga ai ‘a e ‘a’ahi mai ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ko e Fakafiemālie ‘okú Ne fakafonu ha taha ‘aki ‘a e ‘amanaki lelei mo e ‘ofa haohaoá, ‘a ia ko e ‘ofa ‘oku tolonga ‘i he faivelenga ‘i he lotu, kae ‘oua ke hokosia ‘a e ngata-‘angá, pea nofo ‘a e kau mā’oni’oni kotoa pē mo e ‘Otuá” (v. 26). Pea tuku ke u tānaki atu ‘a e “ ‘i he ngaahi fāmili” ki ai.

‘Oku tokanga ‘a e fanongonongó ki he ngaahi me’a ‘okú ne tala’ofa’aki: “ko e fiefia ko ia ‘i he mo’ui fakafāmili ‘oku meimei ke toki a’usia pē ia ‘i he taimi kuo langa ai ‘a e fāmili ‘i he ngaahi akonaki ‘a e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi.” ‘Oku ki’i mamahi ‘a hoku lotó ‘i he’eku ‘ilo’i ‘e ‘i ai ha tokolahi ‘oku nau lau ‘a e ngaahi lea ko ‘ení te nau feohi mo ha ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo’i pe ‘oku nau faka’ikai’i e ngaahi akonaki ‘a Sīsū Kalaisi. Ko e me’a pē te nau lavá ko e fai honau lelei tahá. Ka ‘e lava ke nau ‘ilo’i ‘eni: ‘oku ‘afio’i ‘e ha Tamai Hēvani ‘ofa ‘a honau tu’unga ‘i he fāmili, neongo hono faingata’á. ‘E lava ke nau ‘ilo’i kuo teuteu’i ha founa ma’anautolu ke fakahoko ai ‘a e me’a kotoa pē ‘e fie ma’u ke nau fai ke ma’u ‘a e mo’ui ta’engatá. Mahalo he ‘ikai te nau mamata ki he founa ‘e foaki ai ‘e he ‘Otuá ‘a e me’afoaki ko iá kiate kinautolú, pe ko hai te nau ‘inasi mo kinautolu a’i. Ka ‘oku pau ‘a e tala’ofa ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi:

“Ka ke ke ‘ilo, ko ia ia ‘okú ne fai ‘a e ngaahi ngāue ‘o e mā’oni’oni te ne ma’u ‘ene totongí, ‘io ‘a e melinó ‘i māmani pea mo e mo’ui ta’engatá ‘i he maama ka hoko maí.

“Ko au ko e ‘Eiki, kuó u lea’aki ia, pea ‘oku fakamo’oni ‘a e Laumālie. ‘Ēmeni” (T&F 59:23–24).

‘E ma’u ‘a e melino ko iá mei he ‘ilo fakapapau kuo ‘aonga ‘a e Fakalelei ki he’etau mo’ui pea mo e ‘amanaki ‘oku ma’u mei ai ki he mo’ui ta’engatá.

‘Oku fakatokanga mai ‘i he fanongonongó ko kinautolu ‘oku ‘ikai te nau tali iá, ‘e fakamamahi kiate kinautolu, ‘o lahi ange ia ‘i hano ta’e ma’u pē ‘o e melinó ‘i he mo’ui ni pe ko e ‘ikai ke ma’u ‘a e fiefiá. Ko e fakatokanga fakakikite ‘eni mo e ui ki he ngāue ‘a ia ‘oku faka’osi’aki ‘a e fanongonongó:

“ ‘Oku mau fakatokanga atu ko e ni’ihi fakafo’ituitui ko ia ‘oku nau maumau’i ‘a e ngaahi fuakava ‘o e anga-ma’á, ‘a kinautolu ‘oku nau ngaohi kovi’i ‘a e

malí pe fānau, pe 'oku 'ikai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia fakafāmilí, te nau tu'u 'i ha 'aho 'o fai ha fakamatala 'i he 'ao 'o e 'Otuá. Ko e tahá, 'oku mau toe fakatokanga atu 'e hanga 'e he movetevete 'o e fāmilí 'o 'omi ki he kakaí fakatāutaha, tukui koló, mo e ngaahi pule'angá 'a e ngaahi fakama-mahi na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e kuonga mu'á mo onopōnī.

“ 'Oku mau kole ai ki he tangata'i fonua falala'anga mo e kau 'ōfisa fakapule'anga 'i he feitu'u kotoa pē ke mou poupou'i 'a e ngaahi lao kuo fokotu'u ke ne pukepuke mo fakamālohia 'a e fāmilí 'i he'ene hoko ko e tefito'i 'iuniti mahu'inga 'o e sosaietí.”

'Oku 'ikai ngata pē 'i he mahu'inga 'o e 'iuniti 'o e fāmilí ki he sosaietí pea ki he Siasí ka ki he'etau mo'ui ta'engatá foki. 'Oku tau kamata ngāue 'i he 'iuniti sí'i sí'i ange ko e fāmilí, ki he me'a e mafola atu ki he Siasí pea ki he sosaietí 'oku tau mo'ui ai 'i he māmaní, pea 'e hoko leva ia ko e me'a 'oku tau ngāue'aki 'i he ngaahi fāmilí kuo fakama'u fakataha ki he ta'engatá 'aki 'a e ngaahi fuakava mo e faivelenga. 'E lava ke tau kamata ngāue 'i he taimí ni ki hono “poupou'i 'a e ngaahi lao kuo fokotu'u ke ne pukepuke mo fakamālohia 'a e fāmilí.” 'Oku ou lotua te tau fai ia. 'Oku ou lotua te mou fehu'i 'o pehē, “ 'E Tamai, 'e founa fēfē ha'aku teuteu?” Fakahā kiate Ia 'a ho'o fie ma'u mo'oni 'a e me'a 'okú Ne finangalo mo'oni ke foaki kiate koé. Te ke ma'u ha ngaahi ongo, pea kapau te

ke ngāue 'o fakatatau ki he ngaahi ongo ko iá, 'oku ou palōmesi atu 'e tokoni kiate koe 'a e ngaahi mālohi 'o e langí.

'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'ui 'a 'etau Tamai Hēvaní pea na'a tau nofo fakataha mo Ia ko e ngaahi laumālie pea te tau ta'elata 'i ha'atau nofo 'i ha toe feitu'u tuku kehe kapau te tau nofo fakataha mo Ia 'i he maama kaha'ú.

'Oku ou fakamo'oni ko Sisū Kalaisi 'a hotau Fakamo'uí pea na'á Ne fakahoko ke lava 'a e ngaahi lilii 'iate koe mo au, ke lava ke tau ma'u ai 'a e mo'ui ta'engatá 'aki 'Ene mamahi koe'uhí ko e ngaahi angahala 'atautolú kātoa, ko Hono ngaahi tokoua mo e tuofāfine fakalaumālie, ko e fānau 'a 'Ene Tamai Hēvaní mo 'etau Tamai Hēvaní.

'Oku ou fakamo'oni 'e lava ke fakafonu kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'aki 'a e 'amanaki lelei mo e 'ofa haohaoa.

Pea 'oku ou fakamo'oni 'e lava 'e he mālohi ki he faisilá 'a ia ne fakafoki mai kia Siosefa Sāmita pea 'oku lolotonga ma'u 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli, 'o fakama'u kitautolu ko e ngaahi fāmilí pea 'omi kiate kitautolu 'a e mo'ui ta'engatá, 'o kapau te tau fai 'a e me'a kotoa pē 'oku tau lavá 'i he tui. Pea 'oku ou fakamo'oni mo fakahā atu hoku 'ofa kiate kimoutolu. 'I he huafa 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

KO E ANGANOFO ‘I HE MALÍ

Kuo pau ke lau ‘a e malí ko ha fuakava toputapu mo e ‘Otuá.

—‘Eletā Ezra Taft Benson

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Tokāteline ‘o e Anganofó

‘Ekesōtosi 20:14

“ ‘Oua na’á ke [tono].”

‘Alamā 39:5

“ ‘Ikai ‘okú ke ‘ilo, ‘e hoku foha, ko e me’a fakalielia ‘a e ngaahi me’a ko ‘ení ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí; ‘io, ‘o fakalielia ange ‘i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē ‘a e lilingi ‘o e toto ta’ehalaíá, pe ko e fakai’ikai ‘i ‘o e Laumālie Mā’oni’oni?”

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Te u hoko atu ‘i he taimí ni ki ha me’a fakatupu ‘auha ‘e taha ‘oku fakatupu mamahi ki he ngaahi nofo-mali lahi. ‘Oku ou mālie’ia ‘i he lave ‘a e ongo fekau ‘i he Fekau ‘e Hongofulú ki he me’á ni: ‘ ‘Oua na’á ke [tono]’ mo e ‘ ‘Oua na’á ke mānumanu’ (‘Ekesōtosi 20:14, 17). ‘Oku pehē na’e fai ‘a e lea ko ‘ení ‘e Teti Kōpeli, ‘a ē ‘okú ne fakalele ‘a e polokalama ongoongo ‘a e televīsone ABC ko e ‘Nightline’, ki ha fānau ako ‘i he ‘Univēsiti ko Tiuké ‘o fekau’aki mo e ngaahi moto na’e fokotu’u ke fakasi’i-si’i’aki e faito’o kona tapú mo e anga’ulí:

“ ‘Kuo tau fakapapau’i ‘ení ‘e fakahaofi kitautolu ‘e ha ngaahi moto. . . . Ka ko e tali ki aí ko e *‘IKAI!* ‘O ‘ikai pehē ‘oku ‘ikai ke lelei pe fakapotopoto pe koe’uhí te ke iku ki fale pilīsone pe te ke tali mate pē ‘i ha loki ma’á e ni’ihi ‘oku ma’u ‘e he ‘EITISÍ ‘i falemahaki, ka ko e pehē *‘IKAI!* he ‘oku hala, he kuo tau fakamoleki ha ta’u ‘e 5,000 ko ha kakai fakakaukau lelei ‘i he feinga ke tau fakalalalaka ‘o mā’olunga ange ‘i he kamata’anga ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá ‘aki ‘etau fekumi ki he mo’oni mo e ngaahi tefito

‘o e angama’á. Ko e mo’oni ‘i hono tu’unga haohaoa tahá, ‘oku ‘ikai ko ha tātaa’i atu pē e umá. Ka ko hano tala le’o lahi ke ongo’i. Na’e ‘ikai ko ha *Ngaahi Fokotu’u ‘e Hongofulu* na’e ‘alu hifo mo Mōsesē mei he Mo’unga ko Sainaí” (lea na’e fai ‘i he ‘Univēsiti Tiuké, 10 Mē 1987).

“Ki’i fakakaukau si’i angé ki aí. Ko e me’a na’e ‘alu hifo mo Mōsesé ko e Ngaahi Fekau ‘e Hongofulú, ‘a ia na’e tohi ‘e he to’ukupu ‘o Sihová ‘i ha ongo konga maka ki hono fakamo’ui mo e fakahaofi, ki hono malu’i pea mo e fiefia ‘a e fānau ‘a ‘Isilelí ‘i he ngaahi to’u tangata kotoa ko ia ‘e hoko mai ‘i mui ‘iate kinautolú.

“ ‘Oku tokolahi ‘aupito e kakai tangata ‘oku tuku honau uai’i ‘i ‘api ‘i he pongipongi ka nau ‘alu ki he ngāué, pea nau sio ai ki ha kau fafine kei talavou ‘oku nau teuteu lelei mo hā faka’ofa’ofa pea nau pehē ‘oku nau ‘asi talavou ki he kakai fefine ko ‘ení. ‘Oku nau lāunga ‘oku ‘ikai kei hā tatau honau uai’i ‘o hangē ko ‘enau hā he ta’u ‘e uofulu kuo ‘osí ‘i he taimi na’a nau mali aí. Ko e lea ‘eni te u fai kiate kinautolú, ‘He ko hai ‘e kei hā pehē hili ha’ane nofo mo koe ‘i ha ta’u ‘e uofulu?’

“Ko e me’a fakamamahí he kuo ‘osi ma’u e kau tangata ia ‘e ni’ihi ‘e he’enau anga fakavalevalé mo honau ngaahi vaivaí. ‘Oku nau lau ‘oku ‘ikai mahu’inga e ngaahi fuakava toputapu mo molumalu tahá, ‘a ia na’a nau fakahoko ‘i he fale ‘o e ‘Eikí pea sila’i ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí. Kuo nau teke’i ki he tafa’akí honau uai’i kuo faivelengá, kuo nau ‘ofa mo tokanga’i kinautolú mo nau fāinga fakataha ‘i he taimi ‘o e masivesivá pea toki lí’aki kinautolu ‘i he taimi kuo tu’umālie aí. Kuo nau ‘alu kae ‘ikai ha tamai ‘a ‘enau fānau. Kuo nau fakamama’o ‘o ‘ikai toe ha founa faka’ulu ke ‘oua na’a nau totongi ai ‘a e tangi-tauhi kuo tu’utu’uni ‘e he fakamāu’angá ma’á e malí mo e fānau. . . .

“Kiate au, ko e lāunga ko ia ‘a ha husepāniti ‘oku ‘ikai te ne kei ‘ofa ‘i hono uai’i hili ia ‘ena nofo-mali ‘i ha ta’u ‘e hongofulu mā valu pea ‘i ai mo ‘ena fānau ‘e toko nima, ko ha ‘uhinga vaivai mo’oni ia ke ne maumau’i ai e ngaahi fuakava na’e fai ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá mo ne fakahaohao ai mei he ngaahi fatongia ‘a ia ko e mālohinga ia ‘o e nofo ‘a e sosaieti pea ‘oku tau kau atu ki aí” (‘i he Conference Report, October 1991, 71–72; pe *Ensign*, November 1991, 51).

Kau Palesiteni 'Uluakí—Heber J. Grant, J. Reuben Clark Jr, David O. McKay

“Ko e tokāteline ia ‘o e Siasí ni ‘oku hoko hake ‘a e angahala fakasekisuale—‘a e ngaahi fetu‘utaki fakasekisuale ta‘efakalao ‘a e tangatá mo e fefiné—ki he fakapoó ‘i hono fakalilifú.

“Kuo te‘eki ai ke fakafaikehehehe‘i mahino mai ‘e he ‘Eikí ‘a e fe‘auakí, tonó, mo e muiatú pe pa‘umutú. . . .

“Ko kimoutolu ‘a e ngaahi husepāniti mo e uaifi kuo mou fai ‘a e ngaahi fuakava molumalu ‘o e angama‘á ‘i he ngaahi tempale mā‘oni‘oni ‘o e ‘Eikí pea ‘oku mou maumau‘i ‘a e ngaahi fuakava topu-tapu ko iá ‘aki ‘a e ngaahi fetu‘utaki fakasekisuale ta‘efakalao mo ha ní‘ihi kehé, ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i ho‘omou fakahoko ‘a e angahala fakalielia mo fuliki-vanu ko ia ko e tonó, ka ‘oku mou toe maumau‘i ai foki mo e fuakava na‘a mou fakahoko tonu mo e ‘Eikí ki mu‘a pea mou toki ō atu ke sila‘i kimoutolu ‘i he ‘ōlitá. ‘Oku mou mo‘ulaloa leva ki he ngaahi tautea kuo fakahā ‘e he ‘Eikí ma‘anautolu ‘oku nau maumau‘i ‘enau ngaahi fuakava mo Iá” (‘i he Conference Report, October 1942, 11).

‘Eletā Ezra Taft Benson

“Kuo pau ke lau ‘a e malí ko ha fuakava toputapu ia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he ‘i ai ‘a e fatongia takitaha ‘o e ongo me‘a malí kiate kinaua peé, ka ki he ‘Otuá foki. Kuó Ne tala‘ofa‘aki ha ngaahi tāpuaki kiate kinautolu ‘oku tauhi ‘a e fuakava ko iá.

“ ‘Oku mātu‘aki mahu‘inga ‘aupito ki he ‘ofá, falalá, mo e melinó ‘a e tauhi mateaki ki he ngaahi fuakava ‘o e malí. ‘Oku ‘ikai toe pulipulia hono fakamala‘ia‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e tonó” (‘i he Conference Report, October 1982, 85; pe *Ensign*, November 1982, 59).

‘Eletā Robert D. Hales

“ ‘Oku tupu ‘a e fakapo‘uli fakalaumālié mei he‘e-tau faka‘uhinga ko ia ‘o pehē ‘oku totonu ke liliu ‘e he ‘Otuá ‘a ‘Ene ngaahi fekaú ke fe‘unga mo ‘etau ngaahi maumau‘onó, pea ko e maama pē ‘o e ongoongoleléi te ne lava ‘o to‘o atu ‘a e fakapo‘uli ko iá. Na‘e ‘ikai ke ‘ai ‘e Kalaisi ke ongo molū ange ‘a e fekau ke ‘oua ‘e tonó ki he fefine na‘e mo‘ua ‘i he tonó. Ka na‘á Ne na‘ina‘i kiate ia ke ‘ ‘alu pea ‘oua ‘e toe faiangahala’ (Sione 8:11). ‘Okú Ne tala‘ofa ‘e fakamolemole‘i kotoa kitautolu kapau te tau fakatomala. Ko kitautolu ia kuo pau ke tau liliú,

kae ‘ikai ko e ngaahi fekaú” (‘i he Conference Report, April 1996, 52; pe *Ensign*, May 1996, 37).

Ko e Nunu‘a ‘o e Ta‘eanganofó

Lea Fakatātā 5:3–4

“He ‘oku to‘i ‘a e lounoutu ‘o e fefine mulí ‘o hangē ko e nge‘esi ‘o e honí, pea ‘oku molemole lahi hake ‘i he lolo ‘a hono ngutú:

“Ka ‘oku tatau mo e kona ‘īī ‘a hono iku‘angá, ‘o māsila ‘o hangē ha heletā fakatoumatá.”

Malakai 3:5

“Pea te u ‘unu‘unu atu kiate kimoutolu ke fakamaau; pea te u fakamo‘oni to‘oto‘o ki he [kau fai-fakalou‘akaú mo e kau tonó.]”

Kalētia 6:7–8

“ ‘Oua na‘a kākaa‘i ‘a kimoutolu; ‘oku ‘ikai fa‘a kākaa‘i ‘a e ‘Otuá: he ko ia ‘oku tūtuu‘i ‘e he tangatá, ko ia te ne utú foki.

“He ko ia ‘oku tūtuu‘i ki hono kakanó, te ne utu ‘i he kakanó ‘a e ‘auha; ka ko ia ‘oku tūtuu‘i ki he Lau-mālié, te ne utu ‘i he Laumālié ‘a e mo‘ui ta‘engatá.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:23–24

“Pea ko ia ia te ne fakasio ki ha fefine ke holi ki aí te ne faka‘ikai‘i ‘a e tuí, pea ‘e ‘ikai te ne ma‘u ‘a e Laumālié; pea kapau ‘e ‘ikai te ne fakatomala ‘e kapusi ia ki tu‘a.

“ ‘Oua na‘á ke tonu; pea ko ia ia ‘e tonó, pea ‘ikai fakatomalá, ‘e kapusi ia ki tu‘a.”

Palesiteni Howard W. Hunter

“Faitotonu ‘i ho‘o ngaahi fuakava ‘o e malí ‘i he fakakaukau, lea mo e ngāue. ‘Oku holoki ‘e he ponokalafí, fakalavetalá mo e ngaahi fakakaukau ta‘efakatupulakí ‘a e ‘ulungāanga ‘o ha taha peá ne veteki ‘a e fakava‘e ‘o ha nofo-mali fiefia. ‘Oku faka-‘auha leva ai ‘a e uouangataha mo e falala ‘i ha nofo-mali. Ko ia ia ‘oku ‘ikai te ne mapule‘i ‘ene ngaahi fakakaukau pea hoko ai mo ‘ene tonu ‘i hono lotó, kapau ‘e ‘ikai te ne fakatomala, ‘e ‘ikai te ne ma‘u ‘a e Laumālié ka te ne faka‘ikai‘i ‘a e tuí pea te ne manavahē (vakai, T&F 42:23; 63:16)” (‘i he Conference Report, October 1994, 67; pe *Ensign*, November 1994, 50).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“‘Oku ou tui ‘oku ‘ikai koe nofo-mali fiefiá ‘a e ongo fakaesino pē ‘okú te ma’ú ka ko ‘ete tokanga mo’oni ki he fiemālie mo e lelei ‘a hoto malí.

“‘Oku meimei ko e tupu’anga ‘o e ngaahi palopalema fakapa’angá ko e siokitá, pea ko ha me’a mamafa mo mo’oni ‘eni ‘okú ne uesia e ma’uma’u-luta ‘a e mo’ui fakafāmilí. ‘Oku tupu mei he siokitá ‘a e tonó, ‘a hono maumau’i ‘o e ngaahi fuakava molumalu mo toputapú ke fakafiemālie’i ‘aki ‘a e holi kovi ‘oku fai ‘i he siokitá. Ko e fehanganhangai ‘o e siokitá ‘a e ‘ofá. Ko hano fakahā ia ‘o e mānumanú ‘i ha founga fakatupu ‘auha. ‘Okú ne faka’auha ‘ete malava ko ia ke mapule’i kitá. ‘Okú ne tāmāte’i ‘a e ‘ofa mateakí. ‘Okú ne maumau’i e ngaahi fuakava toputapú. ‘Okú ne fakatou uesia ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné.

“Ko e tokolahi ‘o kinautolu ‘oku nau malí na’e fakaoleole’i mo fakapelepele’i ‘o tupu mei ai ‘enua ongo’i kuo pau ke tonu ma’u pē ‘a e me’a kotoa, pea ko e mo’uí ia ke ‘i ai pē ha ngaahi fakafiefia, pea ke feau pē ‘a e ngaahi holi fakaesino mo fakaelotó ‘o tatau ai pē pe ko e me’a totonú ia pe ‘ikai. Me’a fakamamahi ka ko e ngaahi nunu’a ‘o ha fa’ahinga fakakaukau pehē ‘oku mamaha pea ‘ikai ke ‘uhingamālie!” (‘i he Conference Report, April 1991, 96; pe *Ensign*, May 1991, 73).

‘Eletā Gordon B. Hinckley

“Kuo ‘i ai nai ha taimi ne hoko ai e tonó ta’e kau ai e ta’efaitotonú? ‘Oku fakamatala’i ‘a e angakoví ‘i he lea angamahení ko e ‘kākā.’ Pea ko e kākā ia, he ‘okú ne kaiha’asi ‘a e mo’ui mateakí, ‘okú ne kaiha’asi ‘a e ngaahi tala’ofa toputapú, ‘okú ne kaiha’asi ‘ete faka’apa’apa’i pē kitá, ‘okú ne kaiha’asi ‘a e mo’oní. ‘Oku kau ai ‘a e takihala’i. Ko e ta’efaitotonu fakatāutahá ia ‘i hono tu’unga kovi tahá, he ‘oku hoko ia ko hano lavakí’i ‘o e ngaahi fetu’utaki toputapu taha ‘a e tangatá, pea mo hano lavakí’i ‘o e ngaahi fuakava mo e ngaahi fakapapau na’e fakahoko ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá mo e tangatá. Ko hano maumau’i ia ‘o e falalá ‘i ha founga fulikivanu. Ko ha siokita ia ‘o si’aki e fonu ‘a e ‘Otuá, pea hangē ko e ngaahi fa’ahinga kehe pē ‘o e ta’efaitotonú, ‘okú ne ‘omi ‘e ia ‘a e mamahí, loto-‘itá, ngaahi mali kuo mamahi honau lotó, mo ha fānau foki kuo lavakí’i” (‘i he Conference Report, April 1976, 92; pe *Ensign*, May 1976, 61).

Palesiteni Thomas S. Monson

“Tupu mei hono toputapu ‘o e feohi fafale fakasekisuale kotoa pē ‘oku hokó, ‘oku fie mau ai ‘e he ‘Eikí ‘a e mapule’i kitá mo e angama’á ki mu’a pea fai ha mali, pea pehē ki he anganofo kakato hili ‘a e malí. . . . Kuo pau pē ke hoko mai ‘a e loto-mamahí hili ha maumaufono. ‘E hou’eiki tangata, tokanga ke ‘oua na’a mou fakatangihí ‘a e kau fafiné, he ‘oku lau ‘e he ‘Otuá honau ngaahi lo’imata ‘oku toó” (‘i he Conference Report, October 1990, 61; pe *Ensign*, November 1990, 47).

‘Eletā Richard G. Scott

‘Oku ‘ikai ko ha tō’onga mo’ui taau ‘a e tonó, fe’auakí, fakahoko ‘o e ngaahi tō’onga fakahomosekisuale, mo e ngaahi founga kehe ‘e tupu mei ai ha hoko ‘a e ngaahi ‘ulungāngá ni. Ko ha ngaahi angahala mamafa ‘aupito kinautolu. Ko e angahala lalahi ‘a e ngaohikovia fakaesino mo fakasekisuale. ‘Oku fie ma’u ha fakatomala mo’oni ke fakamolemole’i ai ‘a e ngaahi angahala fakamamahi peheé. Na’e akonaki ‘a Palesiteni Kimipolo ‘o pehē: “‘Oku ‘i ai ha tu’unga ki he fakamolemole kotoa pē ‘oku fakahokó. Kuo pau

ke fālahi tatau ‘a e palasitaá mo e mata’ilaveá. Kuo pau ke lahi tatau ‘a e ‘aukaí, ngaahi lotú, loto fakatō-kilaló mo e angahalá pe toe lahi ange ia ai. [*Ko e Mana ‘o e Fakamolemole* (Salt Lake City: Bookcraft, 1969), p. 353] ‘Oku ‘ikai totonu ke tau fakakaukau atu ‘e fakamolemole’i ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi angahala mamafá ‘i ha’atau fanga ki’i kole si’isi’i pē ‘e fai. Te Ne tatali kae ‘oua kuo ‘i ai ha taimi lōloa fe’unga ke fai ai ‘a e fakatomalá’ [*The Teachings of Spencer W. Kimball*, . . . p. 85]” (‘i he Conference Report, April 1995, 103; pe *Ensign*, May 1995, 77).

Ngaahi Tokateu ‘e Tokoni ki he Faka’ehi’ehi mei he Ta’eanganofó**1 Kolinitō 7:2–3**

“Ka koe’uhi telia ‘a e fe’auakí, ke ma’u ‘e he tangata takitaha hono [uaifi] ‘o’ona, pea ke ma’u ‘e he fefine takitaha hono [husepāniti] ‘o’ona.

“Ke ‘atu ‘e he tangatá ‘a ia ‘oku totonú ki hono [uaifi]: pea ke pehē pē ‘e he fefiné foki ki hono [husepāniti].”

Ko e nofo-mali fiefiá ‘oku ‘ikai ko e ongo fakaesino pē ‘oku ma’u ai ka ko e tokanga mo’oni ki he fiemālie mo e lelei ‘a hoto malí.

Palesitani David O. McKay

“ ‘Oku tupu ‘a e anga’uli fakasekisuale ‘a e māmaní ‘i he ‘aho ní mei he mole ‘o e tu’unga fakaetangata mo’oní ‘i he fakahōhōlotó. Kuo tupu mei he ngaahi fakakaukau ‘ulí ‘a e ngaahi lea ‘ulí, pea tupu mei he ngaahi lea ‘ulí ‘a e ngaahi ngāue ‘uli. ‘I he ngaahi akonaki ‘o e Siasí, ko e tonó mo e ta’e ma’a fakasekisualé ‘oku hoko hake ki he fakapoó. Kapau ‘e tauhi totonu ‘a e kāingalotu ‘o e Siasí ki he’enua ngaahi tui fekau’aki mo e angama’á, pea nau fakatupulaki ‘a e tu’unga fakaetangata mo’oní ‘aki ‘enua lava ke mapule’i kinautolu ‘i he ngaahi me’a kehé, te nau hoko ko ha fale maama [maama kamo] ‘e ulu atu ‘a hono māmá ‘o maamangia ai ha māmani angahala-‘ia” (“Christ, the Light of Humanity,” *Improvement Era*, June 1968, 5).

Palesitani Spencer W. Kimball

“ ‘Oku ‘ikai fe’unga pē ‘a e fakaalaala mei he tonó. ‘Oku fie ma’u ke tau fakatoputapu ‘i ‘a e fetu’utaki ‘i he malí, ke tau feilaulau pea ngāue ke pukepuke ‘a e māfana mo e faka’apa’apa ko ia ne tau ma’u lolotonga ‘etau faikaume’á. Ko e taumu’a ‘a e ‘Otuá ke ta’engata ‘a e malí, pea sila’i ‘aki ‘a e mālohi ‘o e la-kanga fakataula’eikí, ke tolonga ia pea lōloa atu hili ‘a e fa’itoká. Ko hono fakahoko faka’aho ‘o e anga faka’apa’apá mo e anga’ofá ‘i he loto tōnunga mo e ‘ofá, ko e konga ia ‘o e me’a ‘oku ‘amanaki ‘a e ‘Eikí ke tau fai” (“i he Conference Report, October 1978, 7; pe *Ensign*, November 1978, 6).

Palesitani Ezra Taft Benson

“Mapule’i ho’o ngaahi fakakaukau. ‘Oku ‘ikai ma’u ‘e ha taha ‘a e anga ta’ema’á ‘i he taimi pē ko iá. ‘Oku tomu’a lulu ma’u pē ‘a e ngaahi ‘uluaki tenga ‘o e anga’ulí ‘i he ‘atamaí. ‘I he taimi ‘oku tau tuku ai ke nofo ‘etau fakakaukau ‘i he ngaahi me’a fakalielia mo ‘ulí, ko e manga atu ia ki he sitepu ‘uluaki ‘o e hala ki he anga’ulí. ‘Oku ou fakatokanga mamafa kiate kimoutolu fekau’aki mo e kovi ‘o e pono-kalafí. . . . Na’e akonaki ‘a e Fakamo’uí ‘o pehē ka sio ha tangata ki ha fefine ke holi kiate ia pe ko hono fakalea ‘e tahá, ‘i he taimi ‘okú ne fakangofua ai ‘ene

ngaahi fakakaukau ke a’u ki he me’a ko ‘ení, kuó ne ‘osi tonó ‘i ‘e ia ‘a e fefiné ‘i hono lotó (vakai, Mātiu 5:28, T&F 63:16). . . .

“. . . Kapau kuó ke ‘osi mali, faka’ehi’ehi mei he fakalavetalá. . . .

“. . . Kapau kuó ke ‘osi mali, faka’ehi’ehi mei he nofo toko taha mo ha tangata kapau ko e fefine koe, pe fefine kapau ko e tangata koe. ‘Oku kamata ‘a e ngaahi fakamamahi lahi ‘o e ta’e angama’á ‘i he taimi ‘oku toko ua ai pē ha tangata mo ha fefine ‘i he ‘ōfisí pe ‘i ‘api siasi pe ‘i ha’ane heka ‘i ha kā. Mahalo ‘e ‘ikai ha fa-‘ahinga taumu’a ia pe fakakaukau ke faiangahala ‘i he kamata’angá. Ka ‘oku hoko e ngaahi me’a ko ‘ení ko ha kelekele mo’ui ia ke hoko ai e ‘ahi’ahí. . . . ‘E faingofua ange ‘aupito ke te faka’ehi’ehi mei he ngaahi tūkunga pehení ‘i he kamata’angá pē ke ‘oua na’a ma’u ‘e he ‘ahi’ahí ha faingamālie ke hū mai ai” (“Law of Chastity,” 51–52).

Palesitani Gordon B. Hinckley

“Mavahe hake mei he kinoha’a mo e ‘uli pea mo e ‘ahi’ahi ‘oku nau takatakai’i koé.

“ ‘A kimoutolu ‘a e kakai fefine ‘oku te’eki ai ke mou malí pea mo ha mou ní’ihi pē kuo ‘osi mali ka ‘oku mou ngāue, tuku ke u ‘oatu ha lea fakatokanga. ‘Oku mou ngāue fakataha mo ha kakai tangata. ‘E faifai pē pea nau fakaafe atu ke mou kai ho’atā ‘o pehē ko ho’omou talanoa ngāue pē. ‘Oku mou fefononga’aki fakataha holo. ‘Oku mou nofo ‘i he hō-tele tatau pē. ‘Oku mou ngāue fakataha.

“Mahalo he ‘ikai te mou lava ‘o hao mei heni, ka te mou lava ke faka’ehi’ehi mei ha’amou a’usia ha ngaahi tūkunga te mou toki feinga ke fakalelei’i. Fai ho’omou ngāue, ka mou taka mama’o pē. ‘Oua na’a mou hoko ko e me’a ke ne fakatupu ha maumau ‘o e ‘api ‘o ha fefine kehe. Ko e kāingalotu kimoutolu ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. ‘Oku mou ‘ilo’i ‘a e me’a ‘oku taau mo kimoutolú. Fakamama’o mei he me’a te ne fakatauele’i kimoutolú. Faka’ehi’ehi mei he kovi—‘i ho’o mamata pē ki aí” (“Walking in the Light of the Lord,” *Ensign*, November 1998, 99).

ME'A FAKAPA'ANGÁ

*Ko hono ma'u 'o e koloá pe ma'u
'o ha pa'anga lahi 'oku 'ikai ko
ha faka'ilonga ia 'oku hōifua mai
'a e langí, pea 'oku 'ikai
fakamo'oni'i mai 'e hono ta'ema'u
'o e ngaahi me'á ni 'oku 'ikai
hōifua mai 'a langi.*

—Eletā Dallin H. Oaks

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

'Eletā Dallin H. Oaks

“'Oku lahi e ngaahi founga 'e lava ke faka'auha ai ha fakamo'oni 'e he kākā 'oku fa'a tupu mei he koloá. 'E mamahi fakalaumālie ha taha 'okú ne mānu-manu ki he koloa 'a ha tokotaha kehe. Ko e tokotaha 'okú ne ma'u ha koloa pea hiliangé 'oku mole 'eni meiate iá, 'oku 'ite'ita mo loto tāufehi'a pea 'okú ne mo'ua foki ki hono kākāa'i ia 'e he koloá.

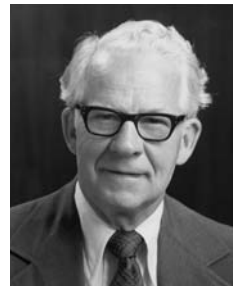
“'Oku toe ma'u atu foki mo e tokotaha ko ia 'okú ne meheka 'i he koloa 'a e kakai faiangahalá. Na'e fakalongo mai 'e he palōfita ko Selemaiá 'a e fehu'i motu'a ko 'ení, 'Ko e hā 'oku monū'ia ai 'a e hala 'o e angahalá? ko e hā 'oku fiefia lahi ai 'a kinautolu 'oku fai kākā lahi?' (Selemaia 12:1.) 'Oku fu'u lahi e tō 'a e fakamamafa 'anautolu 'oku nau tokanga ki he'enua tu'umālié pe fiefia 'oku ngalingali ke hā meiate kinautolu 'oku faiangahalá, ki he ngaahi me'a 'o māmaní. 'E lava ke kākāa'i 'a kinautolu tupu mei he'enua tokanga lahi 'o fakamu'omu'a e koloa 'o e māmaní.

“'Oku toe ma'u atu mo e tokotaha 'okú ne ongo'i halaiá, 'o tatau ai pē pe 'okú ne fakatokanga'i 'eni pe 'ikai, 'i he 'ikai te ne lava ke ma'u 'a e koloa pe ko e ongoongo 'oku lau 'e māmani ko e faka'ilonga 'o ha taha lavame'á.

“Ko kinautolu 'oku nau malanga'aki 'a e ongoongo-lelei 'o e lavame'á mo e ngaahi fakakaukau fakalotu fekau'aki mo e tu'umālié, 'oku nau mo'ua 'i hono kākāa'i [kinautolu] 'e he koloá' mo 'enua mahalo 'ko ia 'e koloa'ia ai ko e lotú ia' (1 Tīmote 6:5). Ko hono

ma'u 'o e koloá pe ma'u 'o e pa'anga lahi 'oku 'ikai ko ha faka'ilonga ia 'oku hōifua mai 'a e langí, pea 'oku 'ikai fakamo'oni'i mai 'e hono ta'ema'u 'o e ngaahi me'á ni 'oku 'ikai hōifua mai 'a langi. 'E lava pē ke kau e koloá 'i he ngaahi tāpuaki 'oku muimui mai 'i he 'ulungāanga mā'oni'oni—'o hangē ko e totongi vahehongofulú (Malakai 3:9–12)—ka 'e toe lava pē foki ke ma'u e koloá 'i ha monū 'oku ma'u 'e ha taha 'oku feinga ki ai pe ko e fua 'o ha ngāue 'oku fai 'i he founga ta'efaitotonu" (*Pure in Heart*, 75–76).

TAHA KI HE PA'ANGÁ: FAKAHINO-HINO KI HE NGAHI ME'A FAKAPA'ANGA 'A E FĀMILÍ

'Eletā Marvin J. Ashton

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá

Tohitufá

'I he fakataha uelofea 'o e konifelenisi lahi 'o 'Epeleli 'o e 1975, na'e fai ai 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni, ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ha lea 'a ia na'e to'o mei ai e ngaahi me'a 'o faka'ao-nga'i 'i he tohitufá ni. Na'e fakamo'oni 'a Palesitoni Sipi-nisā W. Kimipolo ki he pōpoaki 'a 'Eletā 'Esitoni 'aki 'ene tu'u hake 'i he fakataha'anga tatau pē 'o ne pehē:

“Talu 'etau ō mai ki he fakataha'angá ni mo 'eku fakakaukau ki ha ngaahi me'a lahi. 'Oku ou fakamo'oni ki he me'a kuo lea'aki 'e 'Eletā 'Esitoni. 'Oku ou pehē kapa-pau ko ha'aku kamakamata 'eni mo haku ki'i fāmili 'oku nau kei iiki, te u loto ke u ma'u e ngaahi tefito'i me'a 'e hongofulu mā ua ne fakamatala ki ai 'a 'Eletā 'Esitoni peá u muimui pau ki ai pea ako'i ia ki he'eku fānaú mo hoku fāmili pea mo e tokotaha kotoa pē te u fetaulaki mo ia. Ko e tefito'i me'a mahu'inga ia ke fai.. 'I hono kotoa 'o 'eku mo'u'i talu pē mei he'eku kei si'i mo 'eku fanongo ki he lea 'a e Kau Takí 'o pehē, 'Totongi homou mo'ua pea 'oua 'e fakamo'ua.' Ne u ngāue 'i ha ngaahi pangikē 'i ha ngaahi ta'u lahi peá u mamata ai ki he faingata'a'ia 'a e kakai tokolahi ko e tupu mei he 'ikai ke nau tokanga ki he fale'i mahu'inga ko iá.

“'Oku ou tui tatau mo e me'a kotoa na'e lea'aki 'e 'Eletā 'Esitoni . . . fekau'aki mo hono tokanga'i 'o e me'a fakapa'anga 'i he 'apí. 'Oku totonu ke 'i ai ha patiseti 'a e fāmili kotoa pē. He 'ikai ke tau tuku ha 'aho ke 'alu atu ta'e 'i ai ha patiseti 'i he Siasí ni pe 'i he'etau

ngaahi pisinisí. Kuo pau ke tau 'ilo'i totonu e lahi 'o e pa'anga te tau ma'u mai, pea kuo pau ke tau 'ilo'i fakapapau 'a e lahi 'o e pa'anga te tau fakamolé. Pea ko e taha ia 'o e ngaahi me'a 'oku lavame'a ai 'a e Siasí ko hono mātu'aki tokanga'i lelei 'e he Kau Takí 'a e ngaahi me'a ko 'ení, pea 'ikai foki ke tau faka'aonga'i 'i he me'a 'oku 'ikai ke tau ma'u."

Ne u toki ma'u ha faingamālie ki muí ni mai ke talanoa ai mo ha ongome'a kei talavou. Na'á na teu mali 'i he uike pē ko iá. Na'e hā mei hona fofongá 'a e fiefia 'i he'ena hanganaki atu ki he me'a mahuingá ni pea hāsino ai mo 'ena fe'ofa'akí. Na'á na 'osi fakatou ako lōua pē 'i he 'univēsiti, omi mei ha ongo 'api lelei, mo a'usia ha ngaahi me'a fakafonua lahi. Na'e fakafiefia ke 'ilo'i 'a hona 'ulungāngá, 'ena ngaahi palaní mo e ngaahi me'a te na ala lava ke a'usiá. Na'e 'osi hangē pē kuo kamata lelei 'ena teu malí 'i ha fakava'e 'oku ta'engatá.

Lolotonga 'emau 'initaviú, ko 'ena tali ki ha fehu'i pē 'e taha ne u ki'i hoha'a ki ai. 'Oku ou faka'amu pē na'e hanga 'e he'eku loto hoha'a mo e ngaahi fokotu'u ne u fai angé 'o fakatupu ha'ana toe vakavakai'i 'a 'ena teu mali na'e faí.

Ne u fehu'i ange, "Ko hai te ne tokanga'i ho'omo me'a fakapa'angá 'i ho'omo nofo-malí?" pea ko e tali 'eni 'a e ta'ahiné, "Mahalo pē ko ia [tamasi'i]." Na'e tali mai 'e he tamasi'i, "Kuo te'eki ai ke ma talanoa ki ai." Ne u 'ohovale mou mo'utāfu'ua he ongo tali ko 'ení.

'Oku mahu'inga fēfē hono tokanga'i 'o e pa'angá mo e me'a fakapa'angá 'i he nofo-malí mo e ngaahi me'a fakafāmilí? Tuku ke u tali atu, "Fu'u mahu'inga 'aupito." Kuo fakahā mei he Kautaha Loea 'a 'Ameliká kuo fakatotoloi 'o 'ilo ko e peseti 'e 89 'o e ngaahi mali vete kotoa pē 'oku tupu ia mei he ngaahi kē mo e fetūkuaki 'i he pa'angá. 'Oku fakafuofua'i 'e ha ni'ihi kehe ko e peseti 'e 75 'o e ngaahi vete mali kotoa pē 'oku tupu mei he ngaahi fepakipaki 'i he me'a fakapa'angá. 'Oku fakahā mai mei ha kau fai fale'i fakapalofesinale 'e ni'ihi ko ha fāmilí 'e fā mei he nima 'oku nau mafasia 'i ha ngaahi palopalema fakapa'anga lahi.

Tuku ke u fakamamafa'i vave atu pē 'i he taimí ni 'a e fo'i mo'oni ko 'ení, ko e ngaahi faingata'a ko 'eni 'oku hoko 'i he nofo-malí 'oku 'ikai ko e fakatupu ia 'e he nounou fakapa'angá, ka 'oku fakatupu ia 'e he 'ikai poto 'i hono tokanga'i fakatāutaha 'o e me'a fakapa'angá. Ka 'i ai ha fefine 'oku teu mali, 'e lelei ange ki ai ke 'oua 'e fu'u hoha'a fēfē ia ki he lahi 'o

e pa'anga 'e ma'u mai 'e hono husepānití 'i he māhiná, ka 'oku totonu ke hoha'a ki he founga te ne hanga ai 'o leva'i ai e pa'anga te na ma'u.

'Oku totonu ke fakamu'omu'a e founga leva'i 'o e pa'angá kae 'ikai ko e founga 'e fakatupu pe ma'u ai e pa'angá. Ka 'i ai ha tangata 'oku teu mali mo hano 'ofa'anga 'oku ngali kānokato ai e me'a kotoa pē, 'e lelei kapau te ne vakai'i pe 'oku poto 'a e fefine ko iá 'i hono leva'i 'o e pa'angá.

'Oku totonu ke fakatou kau pē 'a e husepānití mo e uaiifí 'i hono tokanga'i mo leva'i 'o e pa'angá 'i he 'apí, 'o na feongoongoi 'i he fili mo e fa'u tu'u-tu'uni 'e faí. 'I he a'u 'ena fānaú 'o ta'u valú, 'oku totonu ke fakakau foki mo kinautolu 'i he fakakau-kau'i 'o e ngaahi me'a fakapa'angá kae fakangata-ngata pē. 'Oku 'ikai ke ma'u ha melino, fiemālie, 'ofa, mo ha malu 'i he 'apí 'i he taimi 'oku hoko ai ha hoha'a pe felau'aki 'i he ngaahi me'a fakapa'angá. Tatau ai pē pe 'oku tau teu mali pe kuo tau 'osi mali, ko e 'aho ní, ko e taimi pē ia ke tau toe vakavakai'i ai mo fakatomala kapau 'oku fie ma'u ke tau fakalelei'i 'a e poto 'oku tau ma'u ki hono tokanga'i mo leva'i 'etau pa'angá, pea tau mo'ui pē 'o fakatatau mo e me'a 'oku tau ma'u.

Koe'uhí 'oku mahu'inga 'i māmani 'i he 'ahó ni 'a hono tokanga'i mo leva'i totonu 'o e pa'angá mo e mo'ui 'o fakatatau mo e me'a 'oku tau ma'u, kapau 'oku tau fie mo'ui mahu mo fiefia, tuku mu'a ke u 'oatu ha ngaahi fokotu'u ki hono leva'i lelei 'o e me'a fakapa'anga fakatāutaha mo fakafāmilí. 'Oku ou tui 'e tokoni'i kitautolu takitaha 'e he ngaahi tefito'i me'a 'e hongofulu mā ua ko 'ení ke tau a'usia 'a e taumu'á ni.

Totongi Totonu Ho'o Vahehongofulú

'Oku kamata 'a hono leva'i lelei 'o e me'a fakapa'angá 'i he 'api 'o e kakai Siasí, mei hono totongi totonu 'o 'enau vahehongofulú. Kapau ko e 'uluaki me'a pē 'oku tau fakahoko hili hono ma'u 'o 'etau vahe takitaha ko hono totongi 'etau vahehongofulú mo e foaki 'aukaí, 'e toe fakamālohia ange ai 'etau tukupā ke fakahoko 'a e tefito'i mo'oni mahu'inga ko 'eni 'o e ongoongolelei pea 'e toe sí'isí'i ange ai foki 'etau faka'aonga'i fakavalevale 'o e pa'angá. 'E ako'i kitautolu mo 'etau fānaú 'e he'etau totongi taimi totonu e vahehongofulú kiate Ia 'oku 'ikai ke Ne ha'u fakamāhina ke vakai'i pe 'oku tau fai iá, ke tau toe faitotonu ange ai kiate kinautolu 'oku tau feohi vāofi angé.

Ako ke Ke Pule'i e Pa'angá Telia Na'á ne Pule'i Koe

'E lelei ki ha fefine teu mali ke ne fehu'i pē kiote ia, " 'E lava nai 'e hoku 'ofa'angá 'o leva'i lelei e pa'angá? 'Oku poto nai he mo'ui 'o fakatatau pē mo e me'a 'okú ne ma'ú?" Ko ha ongo fehu'i ia 'oku mahu'inga ange 'i hano fehu'i pe, "Te ne lava nai 'o ma'ú mai ha pa'anga lahi?" Ko e nonga 'o e fakakaukau 'i he me'a fakapa'angá, 'oku 'ikai makatu'unga ia mei he lahi 'o e pa'anga 'oku ma'ú mai, ka ko e lahi ko ia 'o 'etau fakamolé.

'Oku totonu ke fakatupulaki leva 'e he ngaahi hoa mali kotoa pē ha ngaahi tō'onga mo ha vā fetu'utaki fo'ou fekau'aki mo e pa'angá. He 'oku totonu foki ke kakato pea ta'engata 'a e vā fengāue'aki 'o e ongo-me'a malí. 'Oku totonu ke lototaha 'a e husepānití mo e uaifí 'i he founga tokanga'i mo leva'i 'o e ngaahi me'a fakapa'anga 'a e fāmilí pea fai ia 'i he loto tau'atāina mo e fefalala'aki. 'Oku tupu 'a e tō-kehekehe 'i he nofo-malí mei hano pule'i pē 'o e

pa'angá 'e ha toko taha 'o ne pule mo ma'ú toko taha pē 'a e mafaí, pea 'oku 'ikai totonu 'eni. Kapau 'e loto fiemālie pē ha taha 'o e ongome'a malí ke tu'u 'atā pē ia mei hono tokanga'i 'o e me'a fakapa'anga 'a e fāmilí, 'okú ne fakafisi ia mei ha fatongia 'oku fie ma'ú ke ne fai.

Ako ke Mapule'i Kita mo Fakama'uma'u 'i he Ngaahi Me'a Fakapa'angá

Ko e ako ko ia ke mapule'i kita mo fa'a fakama'uma'u 'i he pa'angá, 'oku mahu'inga ange ia 'i ha'ate kau atu ki ha kalasi ako tauhi tohi. 'Oku totonu ke 'ilo'i 'e he ongo me'a mali kei talavou he 'ikai ke na kei hokohoko atu pē hono fai e founga fakamole mo e tō'onga mo'ui ne na anga ki ai 'i he'ena kei hoko ko ha kongá 'o e fāmilí 'o 'ena mātu'á. 'Oku fakahaa'i 'e he ongo me'a malí 'ena matu'otu'a mo'oní 'i he taimi 'okú na tomu'a fakakaukau'i ai e ngaahi fie ma'ú 'a hona ho'a pea mo hona fāmilí ki mu'a 'i he'ena holi fakamolé. Ko e poto ko ia 'i hono leva'i 'o e pa'angá, 'oku totonu ke na ako fakataha

Tohi Māhina Ki Hono Holoki 'o e Fakamo'ua

	Kaati fakamo'ua	Falekoloa	Toketā Nifó	Nō ki he pianó	Nō me'alelé
Mā'asi	110	70	50	75	235
Epeleli	110	70	50	75	235
Mē	110	70	50	75	235
Sune	110	70	50	75	235
Siulai		180	50	75	235
Aokosi		180	50	75	235
Sepi.		180	50	75	235
'Oka.			230	75	235
Nōv.			230	75	235
Tīsema.				305	235
Sān.				305	235
Fepu.					540
Mā'asi					

ma'u pē ia 'i he laumālie 'o e fepoupou'aki mo e fe'ofa'aki. Na'e pehē 'e he husepāniti loto ta'efiemālie 'e taha, " 'Oku ou tui 'oku pule pē 'a e pa'angá 'i he mo'uí ni, ka ko e taimi pē 'e ma'u ai 'e hoku uai'í 'a e pa'angá, ko 'ene levelevá 'a'ana ia.' " Te u pehē ki he husepāniti ko ia 'okú ne lau ko e tokotaha tauhi pa'anga mā'ulalo taha 'i he māmaní 'a hono uai'í, "Sio 'i he sio'atá peá ke fe'iloaki ai mo e faiako mā'ulalo taha he māmaní."

'Oku tau mo'ui 'i ha sosaieti 'oku fakahōhōloto, takitaha tokanga pē ki he'ete fie ma'ú pea mo e koloa fakamatelié. 'Oku hanga 'e he ngaahi tu'uaki koloá 'o fakatauvele'i 'a e kau fakatau kei talavou, 'aki hano faka'alí'ali mai e faingofua 'o e noó mo e fakamo'ua. Ka ko e me'a 'oku mālie 'aki ko e 'ikai ke talamai 'e ha tu'uaki ia 'a e faka'ofa'ofa hono totongi fakafoki 'o e pa'angá, pe te nau lave ki hono lōloa 'o e taimi ke fai ai 'eni' mo hono faingata'á—kae fakataufito ki he totongi tupu 'oku tñaki mai ki ai, 'a ia he 'ikai ha toe kalo mei ai.

'E lava ke tokoni atu ha tohi māhina holoki 'o e fakamo'ua ke fakasi'isi'i pe ta'ofi ai e ngaahi fakamo'ua 'oku 'ikai 'aongá. Faka'ilonga'i ha ngaahi kōlomu lahi 'i ha la'ipepa. Tohi'i e hingoa 'o e māhiná 'i he kōlomu 'uluaki 'i he to'ohemá, 'o kamata'aki pē e māhina hoko maí. Tohi'i 'i he tafa'aki taupotu ki 'olunga 'o e kōlomu hokó 'a e hingoa 'o e tokotaha 'okú ke mo'ua ki ai 'a ia 'okú ke loto ke 'uluaki totongi. 'E lava pē ko e mo'ua 'eni 'oku lahi taha 'a e totongi tupu ki ai, pe ofi taha mai e taimi ke totongi ai e mo'ua ko iá. Hiki fakaholoholo e totongi fakamāhina ki he tokotaha ko iá kae 'oua kuo totongi 'osi e mo'ua 'o hangē ko 'ene hā 'i he fakatātā 'i 'olungá. Hiki 'i he tafa'aki ki 'olunga 'o e kōlomu hokó 'a e mo'ua hono ua 'okú ke loto ke totongi fakafokí, pea hiki fakaholoholo e ngaahi totongi 'oku fai 'i he māhina takitaha. Hili ho'o totongi fakafoki e mo'ua 'uluakí, tñaki atu leva e totongi fakakātoa 'o e māhina ko iá ki ho'o totongi mo'ua hoko haké. (Fakatokanga'i ange 'i he fakatātā 'oku 'oatu 'i 'olungá, na'e 'osi 'a e totongi fakamāhina ne fai 'e he fāmilí ki he'enu kaati fakamo'ua. Hili iá na'a nau tñaki atu leva e \$110 ki he \$70 na'e totongi ki he falekoloá 'o kamata leva 'enu totongi fakamāhina fo'ou ko e \$180). Hokohoko pehē atu ai pē kae 'oua kuo totongi fakafoki 'a e nō kotoa pē.

Ngāue'aki ha Patiseti

Kuo pau ke tomu'a fakapapau'i 'e he fāmilii kotoa pē mo nau femahino'aki 'i he lahi 'o e pa'anga 'e ma'u 'i he māhina takitaha pea mo e lahi 'o e pa'anga 'e faka'aonga'i ki he tafa'aki takitaha 'i he patiseti 'a e fāmilí. 'E 'aonga 'a e tohi sieké ki hono leva'i e pa'anga 'a e fāmilí mo tauhi hono lekōtí. Lekooti fakalelei 'a e sieke takitaha 'i he taimi 'oku tohi'i ai pea fakataata 'a e tohi sieké mo e fakamatala fakamāhina 'a e pangikeé.

Faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua mo e ngaahi totongi 'oku hilifaki mai ai, tuku kehe kapau ko ha fakatau 'api, totongi ako, pe fakahoko ha ngaahi fakahū pa'anga mahu'inga. Fakatau mai pē 'a e koloa 'e tolongá pea totongi pa'anga pē ho'omou folau 'eve'evá. Faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua kae toki totongi fakakongokongá, pea tokanga 'i hono faka'aonga'i 'o e kaati fakamo'ua. 'Oku fakataumu'a pē ia ki ha taimi fie ma'u fakavavevave mo 'ilo'i ai kita pea 'oku 'ikai totonu ke ngāue'aki tavale mo ta'e fakapopototi ia. 'E toe tōtu'a ange e lahi 'o e mo'ua 'i he taimi 'oku lahi ai e kaati fakamo'ua 'oku ngāue'aki. Fakatau mai pē ha koloa motu'a kae kae 'oua leva kuó ke tñaki ha pa'anga fe'unga ke fakatau mai 'aki ha me'a fo'ou 'oku lelei. Ko hono fakatau mai ko ia 'o e koloa 'oku 'ikai lelei, 'oku meimei iku ma'u pē ia ki ha fakamole 'oku lahi angé.

Fakahaofi pea fakahū ha peseti pau 'o ho'o pa'anga hū maí. 'Oku totonu ke lahi fe'unga 'a e pa'anga kuo fakahū ki ha taimi fie ma'u fakavavevavé, ke ne feau ha fie ma'u mahu'inga 'a e fāmilí 'i ha māhina 'e tolu pe lahi ange. 'Oku totonu ke faile 'e he fāmilii Siasi kotoa pē ha fakamatala tukuhau vāhenga totonu 'i he taim Kātaki 'o fakafanongo fakalelei mai angé ki he me'a ko 'eni—pea kapau 'e ongo'i ta'efiemālie ai hamou ni'ihi, ko hono taumu'a ia: Ko e Kāingalotu ko ia 'o e Siasí 'oku nau ta'etokanga pe hola holo mei he ni'ihi 'oku nau mo'ua ki ai, 'oku totonu pē ke nau ongo'i e fa'ahinga loto mamahi 'oku tuha mo e fa'ahinga 'ulungāanga ko iá, pea 'oku 'ikai ke nau mo'ui ai 'i he founa 'oku tuha mo e Kāingalotu 'o e Siasí! 'Oku totonu ke mou faka'ehi'ehi mei he 'ikai toe lava 'o totongi homou mo'ua, tukukehe pē 'i ha ngaahi tūkunga makehe mo 'ikai lava hano ta'ofi, kae toki fai pē ia hili hano fakakaukau'i 'i he fa'a lotu lahi pea mo alea'i faka'auliliki 'i he tu'unga fakalao mo fakapa'angá.

PATISETI KI _____ 19 ____		
PA'ANGA HŪ MAÍ	ME'A NA'E PALANI KI AI	ANGA- MAHENÍ
Vāhengá (‘osi to’o e tukuhaú)		
Pa’anga hū mai kehe		
Fakakātoa e pa’anga hū maí		
NGAAHI FAKAMOLÉ		
Me’a na’e palani ki ai		
Angamahení		
Ngaahi foaki faka-Siasí		
Pa’anga ‘oku fakahū		
Me’akai		
Mōkesi pe totongi fale		
‘Uhila mo e Vai		
Me’alelé		
Totongi mo’ua		
Malu’i		
Me’a fakafaito’o		
Vala		
Me’a kehe		
Fakakātoa e Fakamolé		
Toenga pa’anga hū mai hili e fakamolé		

‘E tokoni’i koe ‘e he patiseti ke ke palani mo fakafuofua’i ho’o ngaahi fakamolé.

Patiseti’i ha vaha’ataimi pau (hangē ko e fakauike, fakauike ua, fakamāhina), ‘o fakatatau pē ki ho’o taimi vahé.

Fakafehoanaki ho’o pa’anga hū maí ki ho’o ngaahi fakamolé, peá ke fakamole ke si’i ange ‘i ho’o pa’anga hū maí.

Ako’i Kei Si’i ki he Kau Mēmipa ‘o e Familí ‘a Hono Mahu’inga ‘o e Ngāuē mo e Ma’u Hono Totongi

‘Oku ‘ikai pehē kuo motu’a ‘a e fale’i ia, “Te ke kai ‘a e me’akai ‘i he kakava ‘o ho matá.” ‘Oku mātu’aki mahu’inga ia ki he uelofea fakatāutahá. Ko e taha ‘o e ngaahi me’a lelei taha ‘e lava ke fai ‘e he mātu’á

ma’a ‘enau fānaú ko hono ako’i kinautolu ke nau ngāue. Kuo lahi ‘a e lave ‘i he ngaahi ta’u kuo hili ‘o kau ki he fānaú mo e pa’anga ‘oku ‘oange fakamāhina ma’anautolú, pea ‘oku kehekehe ‘aupito ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu’u fekau’aki mo iá. ‘Oku ou kau au ‘i he “tui fakakuonga mu’á.” ‘Oku ou tui ‘oku totonu ke ngāue’i ‘e he fānaú ‘a ‘enau ngaahi fie ma’u fakapa’angá ‘o fakafou ‘i he’e-nau tokoni mo e ngaahi ngāue ‘oku fe’ungá. ‘Oku fa’a fakapale’i foki e fānaú ‘aki ha pa’anga koe’uhí ko ha’anau ngaahi lavame’a ‘i he akó pe ko ha’anau lava’i ha ngaahi taumu’a mahu’inga kehe. ‘Oku ou pehē ko ha me’apango ia ke tupu hake ha ki’i tamasi’i pe ta’ahine ‘i ha ‘api kuo ‘osi fakatō ai ki he’ene fakakaukau ‘oku ‘i ai e fu’u ‘akau pa’anga ia ‘a e fāmilí ‘oku ngangana tu’o taha mei ai ha “lau’i pa’anga lanumata” ‘i he uike pe māhina kotoa pē.

Ako’i e Fānaú ke Fai ‘Enau Fili Fakapa’angá ‘o Fakatatau mo e Mahino ‘Oku Nau Ma’ú

‘Oku totonu ke fatongia’aki ‘e he fānaú ‘enau ngaahi fili fekau’aki mo ‘enau pa’anga pē ‘anautolú ‘o makatu’unga ‘i hano ako’i totonu kinautolu pea nau a’usia fakafo’ituitui ‘eni, pea nau fua pē ‘a e mamahi ‘i he ngaahi nunu’a kovi ‘o ‘enau fakamole ta’efakapotopotó. Ko e pehē ko ia ‘e ha mātu’a ki he fānaú, “Fakahū ho’o pa’angá,” ko ha lea ta’euhinga ia. ‘Oku mahu’ingamālie ange ke pehē ange, “Fakahū ho’o pa’angá ki ha’o ngāue fakafaipekau, ke fakatau’aki ha’o pasikala, ki’i fale me’ava’inga ma’a ho’o tamapuá, pe ha kā.” ‘Oku tupu ‘a e uoungataha ‘a e fāmilí mei he fakahū pa’anga fakataha ‘a e fāmilí ki ha taumu’a pau kuo nau lotu taha ki ai. ‘Oku mau ‘ilo ‘oku fāitaha homau fāmilí ‘i ha tānaki ‘e ha ki’i tamasi’i ha pa’anga ki ha me’a mahu’inga; pea ‘i he taimi kuó ne a’usia ai ‘a e lahi ‘oku palani, ‘okú ma tānaki atu leva ki ai ha peseti pau ne ‘osi palani’i. ‘Oku hoko ma’u pē ha fanga ki’i faka’ai’ai ko ha fa’ahinga mālohi lahi ke ne poupou’i mo a’usia ai ha fa’ahinga tō’onga mo’ui ‘oku fie ma’u.

Ako’i e Mēmipa Takitaha ‘o e Fāmilí ke Tokoni ki he Uelofea Fakakātoa ‘a e Fāmilí

‘I he matu’otu’a ‘a e fānaú, ‘oku totonu ke mahino kiate kinautolu ‘a e tu’unga fakapa’anga, patiseti mo e ngaahi taumu’a ‘oku fakahū pa’anga ai e fāmilí, pea mo honau fatongia fakafo’ituitui ‘i he lotu’i fāmilí. Poupou’i e ngaahi ngāue ko ē ‘oku ‘ikai fu’u fakamole lahí, ka ‘oku mahino ki he fānaú, ‘a ia ‘e tokoni ki he

taumu'a 'a e fāmilí pe ko 'enau fiefiá. 'Oku mole mei he ngaahi fāmilí 'e ni'ihi ha faingamālie fakapa'anga mo fakalaumālie lahi ne nau mei a'usia tupu mei he 'ikai ke nau nofo fakataha hifo, 'i he taimi efiafi faka-fāmilí 'i 'apí, 'o tuku ai ki loto honau 'inasi fakamā-hina ki ha foha pe 'ofefine pe tuonga'ane pe tuofefine pe tokoua 'oku 'alu 'o ngāue fakafaifekau. 'I he taimi 'oku kau kotoa mai ai ki he 'ekitiviti fakamāhina ko 'ení, 'oku faka'ohovale ai pē 'ene hoko 'a'ana ko " 'etau" faifekau, pea nau laukau kotoa 'i hono toko-ni' 'o e faifekau, pea pehē foki ki he faifekau.

'Ai 'a e Akó ke Hoko Ko ha Me'a 'Oku Hokohoko Ma'u pē.

Ako 'i he ngaahi ako'angá ki he lahi taha te ke lavá 'o kau ai 'a e ngaahi ako'anga fakatekinikalé mo e ngaah polokalama ako ngāué. Ko ha fakamole 'aonga 'eni. Fakatatau mo e me'a 'e ma'u mei ai 'i he toenga 'o ho'o mo'uí, 'e hoko 'o mātu'aki 'aonga 'a e ngaahi houa te ke fakamoleki ki ho'o ako ke lelei angé. Faka'aonga'i e ngaahi kalasi ako efiafi mo e ngaahi kalasi fe'ave'aki ke toe lahi ange ai ho'o teuteú. Ako ha fa'ahinga poto fakangāue makehe pe ko ha fa'ahinga 'ilo te ke lava 'o faka'aonga'i ke 'oua na'a fuoloa ai ho'o ta'e ma'u ngāué. 'Oku fa'a 'aonga 'ete malava ke fai ha monomono ki he 'apí mo e me'alelé pea 'e ala ma'u mei ai ha pa'anga 'a e fāmilí. Ko e ta'e ma'u ngāué 'e lava ke hoko ia ki ha taha pē. 'I he taimi ko íá, 'oku 'ikai totonu ke tau nofo pē 'o talitali ki he "fa'ahinga ngāue 'oku tau manako aí" 'o kapau 'oku 'i ai ha ngāue fakataimi 'oku lelei mo 'atā mai.

Ngāue 'o Fakataumu'a Ke Ma'u Hao 'Api

Ko e ma'u ko ia hato 'apí, ko ha fakahū pa'anga lelei ia ka 'oku 'ikai ko ha fakamole. Fakatau e fa'ahinga 'api 'e lava ke totongi 'e ho'o pa'anga hū maí. Fakalelei'i e 'apí pea tō 'akau ke faka'ofo'ofa 'a tu'a 'i he lolotonga ho'o nofo aí koe'uhí ka ke ka toe fakatau atu ia, 'e lava pē 'o fua e fakamole kotoa ne fai ki hono fakalelei'i, fakataha mo e mahu'inga totonu te ke ma'u mei aí, ke kumi'aki ha 'api 'oku toe lelei ange 'o taau mo e ngaahi fie ma'u 'a e fāmilí.

Kau 'i ha Faka'ahinga Polokalama Malu'i Lelei

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke 'i ai ha malu'i fakafaito'o, me'alele mo malu'i 'a ho 'apí pea mo ha malu'i mo'ui 'oku fe'ungá. 'E lava pē ke fu'u tōtu'a e ngaahi fakamole ki ha puke, fakatu'utāmaki, mo ha mate pea laui ta'u ai e mafasia fakapa'anga ai e ngaahi fāmilí 'oku 'ikai malu'i.

Ma'u ha Mahino ki he Ivi Takiekina 'o e Ngaahi Mālohi mei Tu'á 'i he Me'a Fakapa'anga mo e Fakahū Pa'anga 'a e Fāmilí

'Oku hokohoko atu pē hono uesa 'e he hikihiki 'o e totongi koloá, ha kongá lahi 'o e fakapeseti 'o e hiki vāhengá. 'Oku 'ikai hoko e vahe lahí ia ko ha 'uhinga ke pehē kuó te a'u ai ki ha tu'unga ke te fakatau mai ke lahi ange pe fakatau fakavalevale ai pe fakamo'ua ke lahi ange. 'Oku totonu ke palani e ngaahi fāmilí mo faka'aonga'i ha polokalama fakahū pa'anga 'oku fakapotopotó ko e teuteu ki ha malu fakapa'anga, taimi 'e 'ikai toe lava ai 'o ngāue pea mo ha mālōlō mei he ngāué, makehe mei he fakahū pa'anga ki ha me'a fakatu'upakeé. Faka'ehi'ehi mei he ngaahi tu'uaki fakahū pa'anga 'oku ngali ta'epaú pea mo e founga fakahū pa'anga 'e ma'u mai ai ha pa'anga lahi 'i ha vaha'ataimi nounou peé.

Kau ki ha Polokalama Fakatolonga 'o e Me'atokoní mo Mateuteu Fe'unga ki ha Me'a Fakatu'upakē

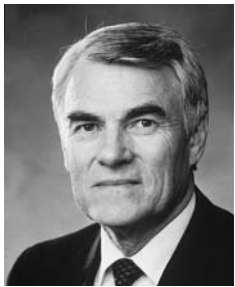
Tānaki e tefito'i me'atokoni 'okú ke fie ma'ú mo e nāunau ki he taimi fakatupupakeé 'i ha founga pau mo maau. Faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá koe'uhí ko e ngaahi taumu'a ko 'ení. Tokanga telia e ngaahi founga fakatolonga me'atokoní 'oku 'ikai fakapotopotó. 'Oku lahi e ngaahi founga 'oku 'aonga ai ki he fāmilí hono tō mo utu fakata'u 'o ha ngoué, kau ai hono patiseti'i 'o e me'atokoní. Kai e me'atokoni fakatupu iví pea fakamālohisino fe'unga ke toe mo'ui lelei ange mo faka'ehi'ehi ai mei ha lahi 'a e fakamole fakafaito'ó.

'Oku 'ikai fakataumu'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fokotu'u ko 'ení ke ke fai kotoa ia pe ke fakalongosia. Ka 'oku 'i ai e 'amanaki kuo 'ilo'i heni ha fa'ahinga fie ma'u ke fakakaukau'i fakamātoato. 'Oku fie ma'u ke tau 'ilo'i pea mahino kiate kitautolu e ngaahi tefito'i fakahinohino ko 'ení ki hono tokanga'i mo leva'i fakapotopotó 'o e pa'angá.

Fakatauange ke tokoni'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fakatokanga'i ko hono leva'i lelei ko ia 'o e me'a fakapa'angá, 'oku hoko ia ko ha tokoni mahu'inga ki he lelei 'a hotau tu'unga uelofea fakafo'ituituí. 'Oku totonu ke 'oua na'a toe tuku 'etau ako ke tau mo'ui 'o fakatatau pē mo e me'a 'oku tau ma'ú. 'Oku fie ma'u ke hokohoko atu 'etau ngāue ke 'oua na'a tau tō ki ha faingata'a fakapa'angá. Ko ha 'aho fakafiefia mo'oni ia kiate koe 'i he me'a fakapa'angá, 'a e taimi 'oku lelei ai e vaha'a taimí mo e tupú, kae 'ikai ke ke faingata'a'ia aí.

'Oku totonu ke hoko e pa'angá 'i he mo'ui 'a e Kā-
ingalotú ko ha founa ia 'e ma'u ai 'a e fiefia ta'e-
ngatá. 'E lava ke hanga 'e hono faka'aonga'i fakavale-
vale mo siokita 'o e pa'angá 'o fakatupu 'etau pōpula
fakapa'angá. 'Oku 'ikai 'aonga ke tau fakali'eli'aki e
kau mai 'a e fakafo'ituituí mo e fāmili ki hono leva'i
'o 'etau me'a fakapa'angá. 'E fakaava mai 'e he 'Otuá
'a e ngaahi matapā 'o e langi kiate kitautolu 'i he
me'á ni 'o kapau te tau mo'ui 'o ofi kiate Ia mo tauhi
'Ene ngaahi fekaú.

MĀNUMANÚ, SIOKITÁ MO E FAKAHŌHŌLOTÓ

'Eletā Joe J. Christensen

*'O e Kau Palesitenisī 'o e Kau
Fitungofulú*

*'I he Conference Report, Apr.
1999, 8–11; pe Liahona, Siulai
1999, 9–11*

'Oku nau pehē tokua ko e ongoongolelei te ne faka-
fiemālie'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia mo faka-
faingata'a'ia'i 'a e fiemālie. Ko 'eku taumu'a 'i he 'aho
ní ke lea ki he kau fiemālie: 'a e koloa'ia, masivá, mo
kitautolu kotoa 'oku tu'u 'i lotó.

Na'e folofola 'a e 'Eiki, " 'E mala'ia 'a kimoutolu 'a e
kakai tangata koloa'ia, . . . he 'e fakakovi'i 'e ho'o-
mou ngaahi koloá 'a homou laumālie." Na'á Ne toe
folofola foki, " 'E mala'ia 'a kimoutolu 'a e kakai ma-
sivá, 'a ia 'oku 'ikai ke mafesifesi 'a homou lotó, . . .
[pea] 'oku fonu 'a homou matá 'i he mānumanú."¹

Mahalo pē kuo 'osi fanongo hamou tokolahi 'i he
ki'i lotu ko 'eni ne hiki 'e ha taha:

" 'E 'Otuá,

" 'Oku lelei kotoa e ngaahi me'a kuó u fai 'i he 'aho
ní. Na'e 'ikai ke u lau, 'ikai ke u 'ita, 'ikai ke u mānu-
manu, loto 'ite'eta, angakovi, siokita, pe fakahōhō-
loto. Ka te u tu'u hake mei mohenga 'i ha ngaahi
miniti si'i mei heni, 'e 'Eiki, pea mahalo 'e kamata
pē mei ai ha'aku fie ma'u ha tokoni lahi ange."

'Oku tau fie ma'u kotoa pē ha tokoni lahi ange ke
ikuna'í'aki 'etau mānumanú, siokitá, mo e fakahō-
hōlotó. 'I he founa hangatonu ko 'ení, na'e pehē ai
'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi: "Ko e manavasi'i lahi
taha 'oku ou ma'u ki he kakaí ni ko ha'anau faka'au
'o ma'u koloa 'i he fonuá ni, ngalo 'iate kinautolu 'a

e 'Otuá mo Hono kakaí, fakafiefiemālie 'o sisino he
fakapikopikó, pea nau fakatupu pē 'e kinautolu
'enau māmālohi he Siasí. . . . Ko e me'a 'oku ou ma-
navasi'i taha ki ai . . . na'a 'ikai ke nau lava 'o ma-
tu'uaki 'enau koloa'ia."²

'Oku 'omi 'e he'etau tu'umālie ha ngaahi 'ahi'ahi
lahi he 'oku tokolahi ha ni'ihi 'oku faka'au ke ko-
loa'ia, tokolahi hatau ni'ihi 'oku faka'au ke sisino
he fakapikopikó, pea ko hono ola leva 'o e mānu-
manú, siokitá mo e fakahōhōlotó, ko ha malava
ke mole meiate kitautolu 'a e Laumālie pea tau
mavahe ai mei he Siasí.

Faka'auha 'Etau Fakakaukáu 'e he Me'a Fakaemāmaní

'Oku meimei ke 'i he fakakaukau 'a e tokotaha kotoa
pē 'a e koloá mo e ngaahi me'a fakamāmaní. Hangē
ko hono tohi 'e Mōlisi Salafení: "Ko e [fahu'i] ma-
'ongo'onga 'o e senituli uofulú pe, ' 'E founa fēfē
ha'aku tu'umālie?" 'Oku 'ikai mo ha fahu'i 'e lahi
ange 'ene nofo'ia e fakakaukau mo e . . . loto 'o e . . .
kakaí 'i he 'ahó ni, 'e tatau mo 'eni. . . . 'Oku hoko
tonu 'eni ki he tangata kotoa pē 'i ha fa'ahinga tū-
kunga pē 'o e mo'uí."³

'Oku 'ikai kovi e pa'angá ia 'iate ia pē, kae hangē ko
e akonaki 'a Paula kia Tīmoté, ko e 'ofa ki he koloá,
ko e tefito ia 'o e kovi kotoa pē.⁴ 'Oku 'i ai ha kakai
tu'umālie ia 'e ni'ihi 'oku nau ngāue lelei 'aki 'enau
koloá, 'o nau faka'aonga'i ia ke faitāpuekina ai ha
ni'ihi kehe mo langa hake 'a e pulē'angá. Neongo ia,
'oku 'i ai ha tokolahi 'oku nau fehangahangai mo ha
ngaahi faingata'a lahi ko e tupu mei he koloá.

Ko ha ngaahi fokotu'u eni 'e fā ke tau takitaha faka-
kaukau ki ai lolotonga 'etau fekuki mo e tokanga ki he
koloá, 'a ia 'oku tu'u fakatu'utāmaki kiate kitautolú.

'Oku 'Ikai Ko ha Fie ma'u 'a e Me'a 'Oku Tau Holi Ki ai

'Uluaki, 'oku 'ikai totonu ke tau fetu'oaki 'a e holí
mo e fie ma'u mo'oní.

Ne ako'i kiate au 'e he'eku fine'eiki ha lēsoni mahu-
'inga 'i he me'á ni. Na'e ta'u lahi e anga'aki 'e he'eku
tangata'eiki hono fetongi atu 'emau kā motu'á ki ha
kā fo'ou 'i he ta'u kotoa pē. Ka 'i he hili si'i pē 'a e
Tau Lahi Hono II 'a Māmaní, 'i he tō'olunga e
totongi 'o e uité, ne mau 'ohovale kotoa 'i ha 'aho 'e
taha 'i he faka'uli mai 'a e Tangata'eiki ki homau 'apí
'i ha kā na'e toe totongi mamafa ange ia.

Ne fehu'i ange 'e he'eku fine'eikí 'i ha pongipongi 'e taha, "Ko e fiha ne lahi 'aki 'e he mahu'inga 'o e kā fo'ou mei he kā motu'á? "

'I hono talaange 'e he Tangata'eikí, na'e pehēange leva 'eku fa'eé, "Na'e 'ave lelei holo pē au 'e he kā motu'á ki ha feitu'u pē ne u fie 'alu ki ai. 'Oku ou tui 'oku totonu ke tau 'ave 'a e pa'anga 'okú na faikehekehe 'akí ki ha taha 'okú ne fie ma'u lahi ange iá."

Pea na'e fai ia. 'I he ta'u hono hokó, na'e foki pē e Tangata'eikí ki he 'ū kā na'e ma'ama'a ange hono totongí, pea kei hokohoko atu pē mo 'ena tokoni 'ofá.

Kapau he 'ikai ke tau tokanga, 'e faingofua ke hoko 'etau holí ko ha ngaahi fie ma'u vivili. Manatu'i e kupu'i leá ni, "Ko 'ena, ko 'ena, ki'i koloa 'oua te ke tangí. 'E faifai pē peá ke hoko ko ha fie ma'u mo'oni."

Faka'ehi'ehi Mei Hono 'Ofa Vale'i 'o e Fānaú

Uá, 'oku totonu ke tau faka'ehi'ehi mei hono 'ofa vale'i 'o e fānaú 'aki e fu'u lahi 'o e me'a 'oku tau 'oange kiate kinautolú.

'Oku tupu hake ha fānau tokolahi 'i hotau 'ahó ni, mo ha tu'unga 'ulungāanga faikehe koe'uhí 'oku hanga 'e kitautolu mātu'á 'o fakahōhōloto'i kinautolú. Tatau ai pē pe 'oku tau ma'u mea, pe mālō pē ma'u ha me'a, 'o hangē ko e tokolahi 'o kitautolu, ka 'oku tau fa'a feinga 'a kitautolu mātu'á ke fakatōli'a e me'a kotoa pē 'oku fie ma'u 'e he fānaú pea mole ai meiate kinautolu 'a e tāpuaki 'o e nofo 'amanakí, 'o e faka'amu ki ha me'a 'oku 'ikai ke nau ma'u. 'Oku kau he me'a mahu'inga 'e lava ke tau ako'i ki he'etau fānaú, 'a e fie ma'u ko ia ke nau lava 'o 'ūkuma 'enau fie ma'ú. 'Oku hanga 'e hono fakatōli'a ma'u pē 'o e fie ma'ú he taimi ko iá, 'o ngaohi e kakaí ke nau vaivai. Ko ha kakai ma'ongó'onga nai 'e toko fiha 'okú ke 'ilo ne 'ikai pē ha taimi ia ne nau ta'e fā-inga ai ke ma'u ha fa'ahinga me'a?

Na'e fakaongo mai 'e 'Eletā Mekisuele 'ene hoha'a ki he me'a ni 'i ha'ane pehē: "'Oku 'i ai ha tokosí 'o hotau to'u tupú mo e kakai lalahi kei talavou lelei 'i he Siasí 'oku 'ikai pē te nau fai feinga kinautolu ke fai ha me'a. 'Oku meimei ke nau ma'u ta'etotongi pē e me'a kotoa. 'Oku fakalato kotoa 'enau ngaahi fie ma'ú, kau ai e motokā kuo 'osi 'utu fonu pea malu'i—'o totongi kotoa 'eni 'e ha

mātu'a 'oku nau fa'a tatali 'i he taimi 'e ni'ihiki ke fai ange ha kihí'i toka'i pea fakamālō. Ko e me'a ko ia 'oku ma'u ta'e fai hano fakahounga'i . . . 'okú ne fa'a fakalahi 'e ia 'a e siokitá mo e ongo'i ko ia ko e me'a pē ia 'oku totonu ke ne ma'u." ⁵

Na'e pehē 'e ha fa'e kei talavou anga fakapotopoto: "'Oku ou fili ke 'oua na'a 'oange ki he'ema fānaú 'a e me'a te u lava ke 'oange ma'anautolú. 'Oku ou fai 'eni ke lelei ma'anautolu."

Na'e pehē 'e Feleti Kosimeni, "Ko e fānau ko ia 'oku fakatōli'a ma'u pē 'enau fie ma'ú, he 'ikai pē toe 'osi 'enau fie ma'ú 'anautolu 'o a'u ki ha'anau mate." ⁶ Pea 'oku 'i ai pē taimi 'oku mahu'inga ai ki he tupulaki 'o e 'ulungāanga 'o 'etau fānaú ke nau 'ilo'i "'Oku vilo e fo'i māmaní 'o takai 'i he la'aa" kae 'ikai 'iate kinautolu." ⁷ Ko ia 'oku totonu ke tau ako'i 'etau fānaú ke nau fehu'i loto pē kiate kinautolu, 'Oku hoko fēfē 'a māmani ko ha feitu'u lelei ange koe'uhí ko 'enau 'i aí?

'Oku tau mo'ui 'i ha māmani fonu fakafiefia pea lahi mo e ngaahi me'a 'oku hoko aí, ko ha māmani 'oku tupu hake ai ha fānau tokolahi mo nau pehē, kapau 'oku 'ikai fakafiefia tā 'oku ta'eoli mo ta'e'onga. Na'a mo 'etau ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí, 'oku fie ma'u ke tau 'ai ke potupotutatau ai e va'ingá mo e ngāue. Ko e ni'ihiki 'o e ngaahi me'a fakangalongata'a taha 'i he'eku tupu haké na'e fakatefito ia 'i he ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí: 'i he'eku ako ke u 'ato ha falé, fokotu'u ha 'ā, pe ngāue 'i he ngoue'angá. 'Oku 'ikai ko e ngāue 'ata'atā pē ta'e fai ha ngāue, ka ki ha tokolahi 'o 'etau fānaú, 'oku meimei ko e va'inga 'ata'atā pē kae sí'i 'a e ngāue.

Tupu mei he lahi hono fakahōhō'ia e loto 'o e fānaú, 'oku mavahe ai hanau tokolahi mei 'api kuo te'eki ai te nau mateuteu fe'unga ke fetaulaki mo e ngaahi me'a 'oku hoko mo'oni 'i he māmaní. Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelí: "Ko e mo'oni, 'oku fie ma'u ke tau ngāue ke ma'u mei ai ha'atau mo'ui. Na'e fakahā 'e he 'Eikí kia 'Ātama te ne kai 'ene me'aka'i 'i he kakava 'o hono matá 'i he ngaahi 'aho 'o 'ene mo'uí. 'Oku mahu'inga ke tau fakafe'unga'i kinautolu ke tau mo'ui fakafalala pē kiate

kitautolu, kae me'a tēpuú ke mateuteu 'a e talavou kotoa pē 'i he taimi 'okú ne mali aí ke ne to'o kiate ia 'a e ngaahi fatongia ko hono tauhi 'a hono hoá mo e fānau 'e ha'u ki he 'api ko iá." ⁸

Tupu mei hono fakatuituia e ngaahi fie ma'u 'a e fānaú, 'oku mavahe atu ai hanau tokolahi mei 'api kuo te'eki ai ke nau mateuteu lelei ke fetaulaki mo e ngaahi me'a 'oku hoko mo'oni 'i he māmaní.

'Oku fu'u tokolahi ha ni'ihī 'oku nau mali ka kuo te'eki ai 'aupito ke nau poto 'i he ngaohi kaí, tuituí, pe fakatupulaki ha ngaahi poto'i ngāue kehe 'o e mo'uí. 'Oku tupu mei he ta'e'ilo ki he ngaahi poto fakangāue ko 'ení, fakataha mo e ta'ema'u ha mahino ki hono tokanga'i mo leva'i lelei 'o e pa'angá, 'a e kamata'anga 'o e ngaahi maumau lahi 'i he nofo-mali 'a 'etau fānaú.

'Oku ou manavasi'i na'a 'oku lahi e taimi 'oku tau 'ohake ai ha fānaú 'oku pōpula ki he ngaahi ākenga vala totongi mamafa 'o e kuongá. Manatu ki he lau 'a e folofolá "He ko e potu 'oku 'i ai ho'omou koloá, pea 'e 'i ai foki mo homou lotó."9 Te tau fakapapau'i fēfē 'a e feitu'u 'oku 'i ai 'etau koloá? Ke fai 'eni, 'e fie ma'u ke tau fakafuofua'i 'a e lahi 'o e taimi, pa'anga, mo 'etau fakakaukau'i ha me'á. 'Ikai 'e lelei ke tau fakafuofua'i 'a e lahi 'o e tokanga 'oku tau fai ki he'etau fakataú mo e fakamolé?

'Oku 'ikai 'uhinga 'eni ia 'oku 'ikai totonu ke tui 'e he'etau fānaú ha ni'ihī 'o e vala 'oku taau 'i he ākenga 'o e 'aho ní he 'oku mahu'inga 'aupito ia kiate kinautolu. Ka 'oku 'ikai fie ma'u ke fakafonu 'aki 'enau kōpate valá. 'I he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasí, ko hotau fatongia ia ke tau teuteu lelei, matamatalelei, mo taau. Kapau 'e palani lelei 'eni, 'e lava pē ke tau fakahoko ia ta'efai ha fu'u fakamole maumau pa'anga ki he kumi valá.

'Oku laka hake he tu'o 10 'a e fakatokanga mai 'a e kau palōfita 'i he Tohi 'a Molomoná fekau'aki mo e palopalema 'o e hīkisiá 'i hotau valá. Hangē ko 'ení: "Pea na'e hoko 'o pehē . . . na'e kamata ke pōle-pole 'a e kakai 'o e siasí, ko e me'a 'i he hulu 'a 'enau ngaahi koloá, mo e ngaahi silika lelei, mo 'enau līneni tu'ovalevalé. . . pea na'e hanga 'e he ngaahi me'á ni kotoa pē 'o fakatupu 'a 'enau fiela'i 'i he hīkisia 'a honau matá, he na'a nau kamata ke kofu-'aki 'a e kofu fu'u fakataungata'a."10

'E lelei kiate kitautolu ke tau muimui mo 'etau fānaú ki he moto na'e fa'a ngāue'aki 'e he'etau ngaahi kui paioniá, 'i he ngaahi tafa'aki kotoa ko 'eni fekau-'aki mo e ngaahi me'a fakamāmani, ke tau "monomono ia, tui kae 'oua kuo motu'a, fai'aki pē ia, pe ko ha'o nonga pē he me'a 'oku ma'ú."

Mo'ui Fakapotopoto pea Faka'ehi'ehi Mei he Fakamo'ua

Tolú, hangē ko ia kuo tau fa'a fanongo aí, mo'ui fakapotopoto pea faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua 'o hangē ha mahaki faka'auhá.

Ne toki fakamanatu ki muí ni mai 'e Palesitēni Hingikelī 'a e lea na'e fai 'e Palesitēni Hiipa J. Kalanitē: " 'Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e taha te ne 'omi 'a e melinó mo e fiemālié ki he loto 'o e tangatá mo e fāmilí, ko ha'atau mo'ui 'o fakatatau mo e me'a 'oku tau ma'ú. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e taha 'oku fakamamahi mo fakalotofo'i pea mo fakalotosi'i, ko e 'i ai ko ia ha ngaahi mo'ua 'oku 'ikai lava hano totongi.' " (*Gospel Standards*, comp. G. Homer Durham [1941], 111)."11

Na'e pehē 'e Samuela Sionisoni, " 'Oua na'á ke anga-'aki hono lau 'o e fakamo'ua ko ha faingatāmaki peé, he te ke 'ilo'i [e hoko ia] ko ha tu'utāmaki'anga ia."

Ko e hā hono lahi 'o ha fale 'oku tau fu'u fie ma'u mo'oni ke nofo fiemālie ai hotau fāmilí? 'Oku totonu ke 'oua na'a tau fai ha me'a 'e tu'u fakatu'utāmaki fakalaumālie pe fakapa'anga kiate kitautolu 'aki ha'atau fakatau mai ha ngaahi 'api ke fakahāhā atu, ke fakafiemālie'aki 'etau loto-mahikihiki, pea tōtu'a ia 'i he'etau ngaahi fie ma'ú.

Ko e me'a mahino ia kapau 'oku tau fie mo'ui fakafalala pē kiate kitautolu pea 'i ha tu'unga ke vahevahe atu e ngaahi me'a 'oku tau ma'ú, kuo pau ke tau kumi ha ngaahi ma'u'anga tokoni. Kapau te tau mo'ui fakatatau pē ki he me'a 'oku tau ma'ú pea faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua, 'e lava ke lahi e ngaahi ma'u'anga tokoní. 'Oku 'i ai e fa'ahinga 'oku 'ikai fu'u fēfē fau honau vāhengá, ka 'oku nau tātānaki 'o ma'u 'enau me'a lolotonga 'enau mo'uí, pea 'oku 'i ai mo ha ni'ihī 'oku vāhenga lalahi kae 'ikai ma'u ha'anau me'a. Ko e hā hona faikehekehé? Ko e tupu pē mei he sí'si'i ange 'enau fakamolé 'i he me'a 'oku nau ma'ú, 'o nau fakahaofi 'enau pa'angá, mo faka'aonga'i 'a e totongi tupu 'oku lelei.

'Oku pehē 'e he kakai fale'i ki he me'a fakapa'angá " 'oku ma'uhala e kakai ki he koloá. . . . 'Oku 'ikai tau e koloa'ia ia mo e pa'anga hū maí. Kapau 'e lelei ho'o pa'anga hū maí 'i he ta'u takitaha ka 'okú ke faka'aonga'i kotoa ia 'o 'osi, he 'ikai pē ke ke toe koloa'ia ange koe. Ko e me'a pē 'oku hokó ko ho'o mo'ui fakakoloa'ia. Ko e koloa'ia 'oku lau ia he me'a ko ia 'okú ke tātānaki, kae 'ikai ko ia 'okú ke fakamoleki."12

Fa'a Foaki Lahi ki he Ni'ihī Kehé

Faka'osí, ke ke fa'a foaki ke lahi pea vahevahe ho'o me'a 'oku ma'ú ki he ni'ihī kehé.

Ko e lahi ange ko ia 'a 'etau tuku hotau lotó mo hotau 'atamaí ki hono tokoní 'i kinautolu 'oku faingātāmaki ange 'iate kitautolú, ko e lahi ange ia 'etau

faka'ehi'ehi mei he ngaahi nunu'a kovi fakalaumālie 'oku tupu mei he mānumanú, siokitá, mo e fakatuituia 'etau ngaahi fie ma'ú. Ko hotau tufakanga tauhi 'a 'etau ngaahi ma'ú'anga tokoní kae 'ikai ko e ngaahi me'a 'oku tau ma'ú. 'Oku ou 'ilo pau 'e ui kiatolu ke tau fai ha fakamatala 'i he 'ao 'o e 'Otuá fekau'aki mo e founga ne tau faka'aonga'i ai kinautolu ke faitāpuekina ha ngaahi mo'ui mo langa hake 'a e pule'angá.

'Oku 'omai 'e he palōfita ko Sēkopé ha fale'i faka'ofa'ofa kau ki he founga 'e lava ke ma'ú ai e koloá mo e me'a 'oku totonu ke faka'aonga'i kinautolu ki aí:

"Ka 'i he te'eki ai ke mou kumi ki he ngaahi koloá, mou kumi ki he pule'anga 'o e 'Otuá.

"Pea 'o ka hili 'a ho'omou ma'ú ha 'amanaki lelei 'ia Kalaisí te mou ma'ú 'a e ngaahi koloá, 'o kapau te mou kumi ki ai . . . koe'uhí ko ho'omou fie fai ha lelei—ke fakakofu'i 'a e telefuá, pea fafanga'i 'a e fie-kaiá, pea fakatau'atāina'i 'a e pōpula, pea foaki 'a e fiemālie ki he kau mahaki mo mamahí."¹³

Makehe mei he totongi 'o ha vahehongofulu totonú, 'oku totonu ke tau anga'ofa 'i he tokoni ki he masivá. Ko e hā hono lahi 'o e me'a 'oku totonu ke tau foakí? 'Oku ou hounga'ia 'i he fakakaukau 'oku 'omi 'e C.S. Luisi fekau'aki mo e tefitó ni. Na'á ne pehē: " 'Oku ou pehē ko e lao pē 'e taha te tau hao ki aí ko ha'atau foaki atu 'o lahi ange 'i he me'a 'e lava ke tau foakí. . . . Kapau 'oku 'ikai ke ongo 'a 'etau ngaahi tokoni 'ofá pe te tau ongo'i faingata'a'ia ai, . . . tā 'oku fu'u sí'si'i 'aupito 'a 'etau tokoní. 'Oku totonu ke 'i ai ha ngaahi me'a 'oku tau fie fai ka 'oku 'ikai ke tau lava 'o fai iá he 'oku 'ikai ke tau fakakau e ngaahi me'a ko iá 'i he'etau ngaahi fakamole ke fai'aki ha tokoni 'ofá."¹⁴

'Oku tokolahi 'aupito ha ni'ihí fakafo'ituitui mo ha ngaahi ngāue taau 'e lava ke tau tokoni ki ai. 'Oku totonu ke tau foakí ha pa'anga fe'unga ki he pa'anga 'aukaí mo e ngaahi pa'anga tokoni 'ofa fakaetangata 'a e Siasí. Kapau 'oku tau loto ke mo'ui'aki 'e hotau ngaahi fāmilí ha mo'ui 'aonga mo 'uhingamālie, kuo pau ke tau lototo'a ke vakavakai'i fakamo'omo'oni 'a e feitu'u 'oku 'i ai 'etau koloá pea faka'ehi'ehi mei he ngaahi faingata'a 'oku hoko tupu mei he mānumanú, siokitá, mo e fakatuituia 'etau ngaahi fie ma'ú.

Tuku ke tau takitaha manatu'i 'eni:

- Uluakí: 'Oua na'a tau feto'oaki 'a e holí mo e fie ma'ú mo'oni.
- Ua: Faka'ehi'ehi mei hono 'ofa vale'i 'etau fānaú.

- Tolú: Mo'ui fakapotopoto pea faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua.
- Faá: Fa'a foaki lahi ki he ni'ihí kehé.

Ko e foakí ko e tefito mo'oni ia 'o 'etau tuí. 'Oku tau toe fakamanatu pē 'i he fa'ahita'u ko 'eni 'o e Pekiá, "Na'e 'ofa pehē 'a e 'Otuá [ko 'etau Tamai Hēvaní] ki māmani, na'á ne foaki hono 'Alo pē taha na'e Fakatupú,"¹⁵ 'a ia na'á Ne hā'ele mai ki he māmani pea mei malava ke Ne ma'ú ha fa'ahinga koloa pē 'o e māmani ka na'á Ne fili ke tuku kiate kitautolu hono kotoa ha fa'ifa'itaki'anga 'o ha mo'ui 'oku 'ata'atā mei he mānumanú, siokitá pe fakatuituia 'o e ngaahi fie ma'ú. Fakataunge te tau feinga 'i he 'aho kotoa pē ke mo'ui 'o hangē ko 'Ene mo'ui, 'a ia ko e fa'ifa'itaki'anga mā'olunga taha ia 'o ha mo'ui 'aonga mo 'uhingamālie.

'Oku ou fakamo'oni ko Sīsū 'a e Kalaisí, ko Hono Siasí 'eni 'a ia 'oku tataki 'e ha kau palōfita mo'ui, pea ko e mo'oni na'e 'ikai ha taha 'i Hono fonualotó 'i he 'aho ko ia hono tolú. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'ú'anga Fakamatalá

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 56:16–17.
2. Na'e lipooti 'i he James S. Brown, *Life of a Pioneer* (1900), 122–23; vakai foki, Preston Nibley, *Brigham Young: The Man and His Work* (1936), 128.
3. Morris Chalfant, "The Sin of the Church," *Wesleyan Methodist*, na'e faka'aonga'i 'e John H. Vandenberg 'i he Conference Report, Oct. 1965, 131; pe *Improvement Era*, Dec. 1965, 1154.
4. Vakai, 1 Tīmote 6:10.
5. Fakataha fakalaumālie 'i BYU, 12 Sānuai 1999.
6. *Spoiled Rotten: American Children and How to Change Them* (1992), 37.
7. *Spoiled Rotten*, 'i loto he takafi mu'á, 11.
8. "Thou Shalt Not Covet," *Ensign*, Mar. 1990, 2.
9. Mātiu 6:21.
10. 'Alamā 4:6.
11. 'I he Conference Report, Oct. 1998, 71; pe *Ensign*, Nov. 1998, 53.
12. Thomas J. Stanley mo William D. Danko, *The Millionaire Next Door* (1996), 1.
13. Sēkope 2:18–19.
14. *Mere Christianity* (1952), 67.
15. Sione 3:16.

NGAAHI FAKAVA'E KI HE MALI TA'ENGATÁ

*Fakamu'omu'a ke mahu'inga taha
pē 'i ho'o mo'uí 'a e Tamai
Ta'engatá mo Hono 'Alo 'Ofa'angá*

—'Eletā Richard G. Scott

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

"Ko e fiefia ko ia 'i he mo'ui fakafāmilí 'oku meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi kuo langa ai 'a e fāmilí 'i he ngaahi akonaki 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí" (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

'Eletā Richard G. Scott

"Ko e tefito'i mo'oni mahu'inga taha 'e lava ke u vahevahe atú: Fakatefito ho'o mo'uí 'ia Sīsū Kalaisi, ko ho Huhu'í. 'Ai ke hoko ho'o Tamai Ta'engatá mo Hono 'Alo 'Ofa'angá ko e 'uluaki me'a mahu'inga taha ia 'i ho'o mo'uí—'o mahu'inga ange ia 'i he mo'uí, mahu'inga ange ia 'i ho'oa 'ofa'anga pe fānau pe ha toe taha pē 'i he māmani. 'Ai ke hoko Hona finangaló ko e me'a ia 'okú ke holi ke faí. Hili iá, 'e 'a'au 'a e me'a kotoa pē 'okú ke fie ma'u ke ke fiefia aí" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 43; pe *Ensign*, May 1993, 34).

KO E KONISITŪTONE KI HA MO'UI HAOHAOÁ

Palesiteni Harold B. Lee

Palesiteni 'o e Siasí

Stand Ye in Holy Places: Selected Sermons and Writings of President Harold B. Lee, 341–48

'Oku mou fie 'ilo 'a e "ngaahi sitepu" 'e lava ke fakafōtunga ai 'e ha taha 'ene mo'uí ke ne hoko ai ko ha tangata'ifonua fe'unga pe "tokotaha mā'oni'oni" 'i he

pule'anga 'o e 'Otuá. 'E lava ke ma'u 'a e tali lelei tahá mei ha ako mei he mo'ui 'a Sīsú 'i he folofolá, he kuo tala 'o pehē "ko e ongoongolelei 'oku tau ma'u 'oku 'ikai ko ha lekooti pē ia 'o ha ngaahi akonaki na'e fai; ko ha fakatātā ia 'o ha tangata mo'ui." (Dean Inge.) Na'e 'ikai hā'ele mai 'a Kalaisi ki he māmani ke fai pē ha fakalelei ma'á e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, ka ke tā ha sippinga 'o e tu'unga haohaoa 'o e fono 'a e 'Otuá pea mo e tala ngofua ki he Tamai. 'I he malanga 'a e 'Eiki 'i he Mo'ungá, na'á Ne fakahā mai ai kiate kitautolu 'a Hono 'ulungāangá, 'a ia na'e haohaoa, pe ko ha'atau pehē pē ko ha "piokālafí, 'a ia 'oku fakamatala'í 'i he fo'i lea kotoa pē 'a e ngaahi ngāue na'á Ne tohi aí," pea 'i He'ene fai 'ení, na'á Ne tuku mai ai ha founa ke tau mo'ui ai. 'Oku 'ilo'í 'e ha taha pē 'oku mahino lelei kiate ia 'a hono mahu'inga mo'oni 'o 'Ene ngaahi folofolá, ka ai ha mēmipa 'o e Siasí 'oku 'ikai mo'ui taau, neongo 'okú ne 'i he pule'anga 'o e 'Otuá, ka he 'ikai 'o e pule'angá ia koe'uhí ko 'ene mo'ui ta'etāu.

Te ke 'ilo'í 'oku kakato mo koloa'ia ho'o mo'uí 'i he taimi 'okú ke ma'u ai 'a e fiefia mo'oni 'o e mo'uí, he "'oku 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá koe'uhí ke nau ma'u 'a e fiefiá" (2 Nīfai 2:25.) Pea ko e hā leva 'a e me'a 'okú ne 'oatu kiate koe 'a e fa'ahinga ongo'í hākahaka ko ia 'oku ui ko e fiefiá? 'Oku tupu nai ia mei he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau maheni mo iá pe 'oku tupu mei he ngaahi me'a ko ia 'oku tau angamaheni aí? Ko e tokotaha 'oku toki ongo'í fiefia pē 'i he ngaahi me'a 'oku 'ikai maheni mo iá, 'oku tatau ia mo ha taha kuo pau ke ne faka'aonga'í e ngaahi me'a fakaiifofo mo fakanamulelei me'akai 'oku mālohí pea 'okú ne maumau'í 'e ia 'a e ifo totonú. Ko ho'o fehālaaki lahi ia kapau te ke fetooaki ha kí'i ongo'í fiefia 'oku 'alu hake 'i he taimi pē ko iá mo e ngaahi ongo mālohi ko ia 'oku 'alu hake 'a ia ko e fiefia 'i he mo'uí. Kapau 'e ongo'í 'e ha taha 'a e ngaahi ongo mālohi 'o e fiefia mo e holi 'o e lotó 'oku tupu mei he fakalongolongo 'o ha 'api fiefiá, mei he hā mai 'o ha mo'ui faka'ofa'ofá, mei hono fakahā mai 'o e poto fakalangí, pe mei ha 'ofa ki he me'a 'oku faka'ofa'ofá, mo'oni mo lelei, 'okú ne a'usia ha kongá 'o e fiefia kakato ko ia 'oku toki lava pē ke ma'u 'i hono mo'ui-aki ha mo'ui 'oku kakato mo mahutafeá.

'I he Malanga ta'e hano tatau 'i he Mo'ungá, kuo tuku mai ai 'e Sīsū ha ngaahi founa mahino 'e valu 'e lava ke tau ma'u ai 'a e fa'ahinga fiefia ko 'ení. 'Oku kamata'aki 'Ene folofola takitaha 'a e ongo fo'i lea ko e "'oku monū'ia." 'Oku faka'uhinga'í 'a e monū'ia 'o pehē 'oku mā'olunga ange ia 'i he fiefiá.

“Oku ha'u 'a e fiefiá mei tu'a pea 'oku fakafalala ia 'i he ngaahi tūkunga 'oku hokó; ko e monū'ia ko ha fauniteni ia 'o e fiefiá 'i he lotó, 'a ia he 'ikai lava 'e he ngaahi tūkunga 'i tu'á 'o fu'u uesa fēfē.” (Dum-melow's *Commentary*.) 'Oku 'iloa 'a e ngaahi folofola ko 'eni 'a e 'Eikí 'i he ngaahi tohi 'a e kakai Kalisi-tiané 'i he māmaní ko e Ngaahi Monū'ia pea na'e lave ki ai 'a e kau fakamatala 'o e Tohi Tapú 'o pehē ko e teuteu ia 'oku fie ma'u ki he hū ki he pule'angá. Tuku mu'a ke u talaatu, ko e taumu'a 'o e fakamatalá ni ko ha me'a ia 'oku toe mahulu atu heni 'i hono faka'aonga'i ko ia kiate koe mo aú. 'Okú ne fā-lute 'e ia 'a e konisitūtone ki ha mo'ui 'oku haohaoá.

Tau ki'i fakakaukau si'i angé kiate kinautolú. Ko e fā 'o kinautolu 'oku fekau'aki ia mo kitautolu fakafaituitui, 'a e anga 'o 'etau mo'ui fakafaituitui 'i lotó, kapau 'oku tau fie ma'u ke haohaoa mo ma'u 'a e tā-puaki 'o e loto fiefiá.

'Oku monū'ia 'a e anga-vaivaí.

'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku tangí.

'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku fiekaia mo fieinua ki he mā'oni'oni.

'Oku monū'ia 'a e loto ma'á.

Ko e anga-vaivaí ko ho'omou ongo'i mo'oni ia ha fie ma'u fakalaumālié, pea mo ho'omou fakafalala ma'u ai pē ki he 'Eikí 'i homou valá, me'akai, 'ea 'oku mou mānava'aki, mo'ui leleí, mo'ui pea mo ho'omou 'ilo'i 'oku 'ikai totonu ke 'osi atu ha 'aho ta'e te mou lotu fakamātoato 'i he fakafeta'i, ki ha tataki mo ha fakamolemole pea mo ha ivi fe'unga ki he fie ma'u 'o e 'aho takitaha. Kapau 'oku 'ilo'i 'e ha talavou 'a 'ene fie ma'u fakalaumālié 'i he taimi 'okú ne 'i ha ngaahi feitu'u fakatu'utāmaki 'e mole ai 'a 'ene mo'ui, 'e lava ke tohoaki'i atu ia ke ne ofi ki he tokotaha 'oku tupu mei ai 'a e mo'oni pea ue'i ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí 'i he taimi ko 'eni 'oku 'ahi'ahi'i lahi ai iá. Ko e me'a fakamamahi mo'oni ke fakakaukau ha taha, koe'uhí 'okú ne koloa'ia pe poto pe ma'u ha tu'unga mā'olunga fakamāmani, pea 'oku fakafalala pē ia kiate ia ke ma'u ai 'a e fie ma'u fakalaumālie ko 'eni. [Ko e anga-vaivaí] ko e fehangahangai ia 'o e fielahí pe loto hīkisiá. Ki he kakai 'oku nau ma'u e ngaahi koloa 'o māmaní, “kuo pau ke ne puke 'ene koloá 'o hangē 'oku 'ikai te ne ma'u iá” pea kapau 'e hoko fakafokifā kiate ia ha faingata'a fakapa'anga, te ne loto fiemālie pē ke ne lea 'o hangē ko e lea 'a Siopé, ta'e 'i ai ha ongo'i fakame'apango'ia, “na'e foaki 'e [he 'Eikí], pea kuo to'o atu 'e [he 'Eikí; fakafeta'i pē ki he huafa 'o [e 'Eikí.” (Siopé 1:21.) Ko ia, kapau 'okú ke ongo'i 'a ho'o fie ma'u fakalaumālié 'i ho'o

loto fakatōkialó, ta kuó ke mateuteu ke ohi hake koe 'i he kau ki he “siasí 'o e 'Uluaki Fānaú,” pea hoko “ko e kakai fili 'o e 'Otuá.”

Ke tangi, 'o hangē ko ia 'oku ako'i mai 'e he lēsoni mei he 'Eikí, kuo pau ke hā mei he tokotahá 'a e “mamahi 'oku tāu mo e 'Otuá 'okú ne langaki 'a e fakatomalá” (2 Kolinitō 7:10) pea tupu mei he loto mamahí 'a e fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá mo hono ta'ofi ia ke ne toe fai 'a e ngaahi me'a 'oku tupu ai 'ene mamahí. Ko ha vakai ia, hangē ne fai 'e he 'Aposetolo ko Paulá, ki he “vīkiviki 'i he ngaahi mamahí . . . 'i he'etau 'ilo 'oku tupu mei he mamahí 'a e fa'a kātakí; mei he fa'a kātakí 'a e 'iló; pea mei he 'iló 'a e 'amanakí.” (Loma 5:3–4.) Kuo pau ke mou loto fiemālie ke “fefua'aki ho'omou ngaahi kavengá, koe'uhi ke nau ma'ama'a.” Kuo pau ke mou loto fiemālie ke tangi mo kinautolu 'oku tangí pea fakafiemālie'i 'a kinautolu 'oku 'aonga ki ai 'a e fakafiemālié. (Mōsaia 18:9.) [I he] taimi 'oku mamahi ai ha fa'e 'i he'ene ta'elatá ke foki mai ha'ane tama fefine kuo hē atu, kuo pau ke ke hanga 'i ho'o manava'ofá 'o ta'ofi ha taha 'okú ne fuofua fai 'a e fakaangá. Ko e fa'ahinga mamahi ia na'e fakahā mai 'i he ngaahi ongo na'e ma'u 'e ha tangata tau tahi 'i Saipeni 'a ia na'a ne tohi mai kiate kinautolu 'i he taimi na'e mate ai hono kaume'á 'i he Tau Lahi 'a Māmani hono II, “Ne u tangi mamahi 'i he'eku tokoto he luo toitoi'angá he pō ko iá.” 'Okú totonu ke hanga 'e ho'omou tangi fakataha mo kinautolu toulekeleká, 'a e fefine kuo mate hono malí pea mo e tamai maté, 'o ue'i kimoutolu ke fai 'a e tokoni 'oku nau fie ma'ú. Kuo pau ke mou hangē ko e tangata tākaki tukuhaú kae 'ikai ko e Fālesi 'i ho'omou leá. “'E 'Otuá, ke ke 'alo'ofa mai kiate au ko e angahala.” (Luke 18:13.) Ko homou pale ki hono fai 'o e me'á ni ko e tāpuaki 'o ha nonga ki homou lotó tupu mei hono fakamolemole'i ho'omou ngaahi angahalá.

Kuo 'i ai ha taimi kuo mou fie kai ai ha me'akai pe fie inu ha vai lolotonga ko iá ko e me'a pē 'oku mou ma'ú ko ha kí'i kongá mā kuo kovi pe ha kí'i me'i vai māmāfana ke fakafiemālie'i'aki 'a e ongo ko 'eni 'okú ne fakamamahi'i kimoutolú? Kapau kuo mou fiekaia pehē, ta kuo 'osi kamata mahino kiate kimoutolu e 'uhinga 'a e 'Eikí 'i he'ene pehē 'oku totonu ke tau fiekaia mo fieinua ki he mā'oni'oni. Ko e fa'ahinga fiekaia mo e fieinua ia 'okú ne tataki atu 'a e [Kāingalotu] ke mavahe mei 'api ke nau fe-kumi ke feohi mo e Kāingalotú 'i he ngaahi houa-lotu sākalamēnití peá ne fakatupu 'a e lotu 'i he 'aho 'o e 'Eikí. Ko ia 'okú ne ue'i ke tau lotu fakamātoato

mo tataki atu hotau va'é ki he ngaahi temipale [mā'oni'oni] mo talamai ke tau 'apasia 'i lotó. Ko e tokotaha ko ia 'okú ne tauhi 'a e 'Aho Sāpaté ke mā'oni'oni, 'e fakafonu ia 'aki ha fiefia 'oku 'ikai hano ngata'anga 'a ia 'oku mā'olunga ange ia 'i he ngaahi fiefia fakataimi 'oku ma'u mei hono fai 'o e ngaahi 'ekitiviti 'oku fepaki mo e fekau 'a e 'Otuá. Kapau te mou kole 'aki ha "loto fakamātoato mo e loto mo'oni 'o tui kia Kalaisi, te Ne fakahā kiate kimoutolu . . . 'a e mo'oni . . . 'i he ivi 'o e Laumālie Mā'oni'oni," pea 'i hono mālohí te mou " 'ilo'i 'a e mo'oni 'o e ngaahi me'a kotoa pē" (Molonai 10:4-5.) Langa " 'a e temipale fo'ou takitaha ke faka'eieiki ange ia 'i he temipale fakamuimui tahá . . . kae 'oua kuo mou tau'atāina," pea " 'e fakafonu 'a homou sinó kotoa 'aki 'a e maama, pea 'e 'ikai ke 'iate kimoutolu ha fakapo'uli. . . ." (T&F 88:67.)

Kapau 'oku mou fie mamata ki he 'Otuá, kuo pau ke mou ma'a. 'Okú 'i he tohi 'a e kakai Siú ha talanoa ki ha tangata na'á ne sio atu 'i he mama'ó ki ha me'a, pea na'á ne fakakaukau ko ha manu feka'i 'eni. 'I he faka'au ke ofi mai 'a e me'a ni, na'á ne lava 'o tala ko ha tangata 'eni; pea 'i he'ene toe ofi angé na'á ne vakai atu ko hono kaume'a ia. Te ke toki lava pē ke mamata ki he me'a 'okú ke fie mamata ki aí. Na'e tala 'e ha ni'ihí ne nau 'ilo'i 'a Sísuú ko ha foha pē ia 'o Siosefa ko e tangata tufungá. Na'e pehē 'e ha ni'ihí ko ha tokotaha fa'a konā pe ko ha tokotaha inu kava mālohi ia koe'uhí ko 'Ene ngaahi leá. Pea na'e pehē fokí 'e ha ni'ihí kuo nofo'ia Ia 'e he ngaahi laumālie 'ulí. Ngata pē 'i he kakai angatonú na'a nau 'ilo'i ko e 'Alo Ia 'o e 'Otuá. Te mou toki mamata pē ki he 'Otuá kapau 'oku mou loto-ma'a, pea ka si'i ange ai, te mou lava pē ke mamata ki he "faka-'Otuá" pe lelei 'oku ma'u 'e he tangatá pea mo 'ofa kiate ia koe'uhí ko e lelei 'oku mou 'ilo 'okú ne ma'ú. Fakatokanga'i lelei ange 'a e tokotaha ko ia 'okú ne fakaanga'i mo lau'ikovi'i 'a e tangata 'a e 'Otuá pe ko e kau taki kuo pani 'e he 'Eiki 'i Hono Siasí. Ko e tokotaha pehe'e 'oku ha'u 'ene le'a mei ha loto 'oku 'uli.

Ka ke tau lava 'o hū ki he pule'anga 'o e langí, kuo pau ke 'oua na'a ngata pē 'i he'etau lelei ka 'oku fie ma'u ke tau fai lelei pea ke tau lava 'o fai ha me'a ke lelei. Ko ia kapau te mou 'a'eva faka'aho 'o fakataumu'a ki he haohaoá mo e mo'ui kakató, kuo pau ke ako'i kimoutolu 'e he ngaahi tefito 'e fā 'oku toe 'i he konisitūtone 'a e 'Eiki ki he mo'ui haohaoá. 'Okú fekau'aki 'a e ngaahi monū'ia ko 'eni 'i he Malanga he Mo'ungá mo e ngaahi fetu'utaki fakasōsiale 'a e tangatá mo e ni'ihí kehé:

'Okú monū'ia 'a e anga-maluú.

'Okú monū'ia 'a e manava'ofá.

'Okú monū'ia 'a e fa'a fakalelei.

'Okú monū'ia 'a kinautolu kuo fakatangá'i.

'Okú fakamatala'i 'a e tangata 'oku anga-maluú 'o pehē ko ha tokotaha ia 'oku 'ikai 'itangofua pe 'ite-ita pea 'oku fa'a kātaki 'i he taimi 'oku fakalavea'i pe faka'ita'i ai iá. Ko e tangata anga-maluú 'oku mālohi, ma'ongo'onga peá ne mapule'i kakato ia. Ko e tokotaha ia 'okú ne ma'u ha lototo'a mei he ngaahi me'a 'okú ne tui mālohi ki aí, neongo e feinga mai 'a hono to'ú pe ni'ihí 'oku nau feohí ke liliu iá. [I he] taimi 'oku hoko ai ha fakakikihí, ko ia 'okú ne fai e tu'utu'uni aofangatukú, pea 'oku hanga 'e he'ene fale'i fakapotopotó 'o lōmekina e anga fefeka 'a e kau fakatangá. 'Okú ne fakakaukau fakatōkilalo; pea 'oku 'ikai fakamālohi. "Ko ia 'oku fakatotoka ki he 'itá 'oku lelei hake ia 'i ha taha 'oku mālohi. . . ." (Lea Fakatātā 16:32.) Ko ha tangata natula takimu'a ia pea 'oku fili ia 'e he ngāue fakakautau mo e kau tau tahí, pisinisi mo e siasí ke ne taki kae muimui ki ai 'a e kakai kehé. Ko ia 'a e "māsima" 'o māmaní pea te ne ma'u ia.

'Okú fakafalala 'a hotau fakamo'uí ki he'etau manava'ofa ki he kakai kehé. 'Okú hanga 'e he ngaahi lea ta'e'ofa mo fakamamahí, pe tō'onga ta'efaka'atu'i mo ta'e'ofa ki he tangatá pe fanga manú, neongo 'oku fai ko ha sauni nai, 'o fakata'e'aonga'i hano ma'u 'e he tokotaha 'okú ne fai 'a e angakovi ko iá ha 'alo'ofa 'i he taimi te ne fie ma'u ai ha 'alo'ofa 'i he 'aho fakamāú, 'o tatau pē 'i he fakamaau'anga 'i māmaní pe 'i he langí. 'Okú 'i ai nai ha taha kuo te'eki ai ke ne mamahi 'i ha lea na'e fai 'e ha taha na'á ne pehē ko hono kaume'a? 'Okú ke manatu ki ho'o feinga ko ia ke 'oua na'á ke toe fakafoki 'a e me'a na'e fai atú? 'Okú monū'ia 'a kimoutolu kotoa oku manava'ofá he te mou ma'u 'a e 'ofá!

'E ui 'a kinautolu 'oku fa'a fakalelei ko e fānau 'a e 'Otuá. 'Okú faka'ai'ai 'e he ngaahi ngāue 'a e tēvoló 'a e fakatupu koví, 'a e tokotaha 'okú ne veuki 'a e laó mo e nofo māú, 'a e taki 'o e kau fakamoveuveú mo e tokotaha 'okú ne maumau'i e laó, pea kapau 'e 'ikai ke nau tuku, 'e 'iloa kinautolu ko e fānau 'a Sētane kae 'ikai ko e fānau 'a e 'Otuá. Ta'ofi 'a kimoutolu mei he tokotaha 'okú ne fakatupu e ngaahi loto vei-veiuá 'aki 'ene fakama'ama'a'i e ngaahi me'a topu-tapú, he 'oku 'ikai kumi ia ki he melinó ka ke fakamafola 'a e loto puputu'ú. Ko e tokotaha ko ia 'oku fakatupu kē pe fakatupu 'a e fakakikihí, pea 'okú ne fai 'a e ngaahi fakakikihí ko ha ngaahi 'uhinga kehe

kae 'ikai ko hano fakamahino'i 'o e mo'oní, 'okú ne maumau'i ha tefito'i mo'oni mahu'inga na'e tuku mai 'e he 'Eikí ki hono langa hake 'o ha mo'ui 'oku kakato mo mahutafeá. Ko e hiva 'eni 'a e kau 'āngeló 'o fakahā mai 'a hono 'alo'i 'o e Pilinisi 'o e Melinó, "[ke] 'i māmani 'a e melinó, ko e 'ofa ki he kakaí.

Ko ha anga faka-'Otuá ia ke fakatanga'i ha taha koe-'uhí ko e mā'oni'oni 'i ha ngāue ma'ongo'onga 'oku 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki ke faka'auha ai 'a e mo'oní mo e angama'á pe angalelei mo e ngēiá. Kuo 'i ai ma'u pē ha kakai kuo mole 'enau mo'uí koe'uhi ko ha ngaahi ngāue ma'ongo'onga. Ko e maumau lahi 'e ala hoko mai mei he fakatanga' 'oku 'ikai mei he fakatanga' ia, ka mei [hono uesia] 'o kinautolu 'oku fakatanga'i ke fakafounga ai ha'anau holomui mei he'enau loto-vilitaki ke ngāue mā'oni'oni. Ko e konga lahi 'o e fakatanga' 'oku tupu ia mei he 'ikai ha mahinó, he 'oku fa'a hehema 'a e tangatá ke fakafepaki'i 'a e me'a 'oku 'ikai ke mahino kiate kinautolú. 'Okú hoko mai ha fakatanga 'e ni'ihí mei ha kau tangata 'oku taumu'a pē ke fai kovi. Kae tau ai pē pe ko e hā e 'uhingá, hangehangē 'oku fai e fakatanga' ia 'i he māmaní ko e fakafepaki kiate kinautolu 'oku fai ha ngāue mā'oni'oni, 'o fakatokanga mai ai 'a e 'Eikí kiate kinautolu, "'E mala'ia 'a kimoutolu 'o ka lau'i lelei 'a kimoutolu 'e he kakai kotoa pē! he na'e fai pehē 'a 'enau ngaahi tamaí ki he kau palōfita kākaá." (Luke 6:26.)

Fakatauange 'e manatu 'a e to'u tupu 'i he feitu'u kotoa pē ki he fakatokanga ko iá 'i he taimi 'oku taukae'i mo manukia ai 'a kimoutolu koe'uhí ko ha'amou fakafisi ke tuku hifo 'a kimoutolu mei he ngaahi tu'unga [mo'ui] mā'olunga 'oku mou 'i aí, 'i he 'ikai ke mou ma'u 'a e kava mālohí, tapaká, tíi pe kofí, pe 'ikai faitotonu, mo angama'á koe'uhi pē ke ma'u e fakalāngilangi 'a e kakaí. Kapau te mou tu'u ma'u 'i he totonú neongo 'a e lumá pe a'u pē ki hano fakalavea'i homou sinó, 'e fakakalauni kimoutolu 'aki 'a e tāpuaki 'o e fiefia ta'engatá. Ko hai 'okú ne 'ilo'i, na'a hoko ki ha ni'ihí 'o e kāingalotú pe kau 'aposetolo 'i hotau kuongá ni 'o hangē ko ia ne hoko 'i he ngaahi 'aho ki mu'á, hano fie ma'u ke foaki 'enau mo'uí ko hono malu'i 'o e mo'oní. Ka hokosia e taimi ko iá, 'ofa ke kau 'a e 'Otuá ke 'oua na'a nau fo'i.

'I he'etau fakalaulauloto 'i he fa'a lotu ki he ngaahi akonaki kotoa ko 'ení, 'e faifai pē pea tau 'ilo'i ha me'a 'e hangē ha me'a fo'ou ki ha ni'ihí, ta 'oku 'ikai ke fakafuofua'i 'e he 'Otuá 'a hotau mahu'inga 'i

Hono pule'angá mei he ngaahi tu'unga mā'olunga na'a tau ma'u heni 'i he lotolotonga 'o e tangatá, pe 'i Hono siasí, pe ko e ngaahi fakalāngilangi kuo tau ma'ú, ka mei he'etau founga mo'uí pea mo e lelei kuo tau faí, 'o fakatatau mo e "konisitūtone ki ha mo'ui haohaoá" 'a ia ne faka'ali'ali mai 'i he mo'ui 'a e 'Alo 'o e 'Otuá.

Fakatauange ke mou 'ai ke hoko e Ngaahi Monū'ia pe Malanga 'i he Mo'ungá ko e konisitūtone ia 'a ho'omou mo'uí pea ke mou ma'u e ngaahi monū'ia na'e tala'ofa mai aí.

NGAAHI MAKATULIKI 'O HA 'API FIEFIA

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisi 'Uluakí

Faeasaiti na'e fakamafola fakasatelaite ma'á e ngaahi husepā-nití mo e uai'í, 'aho 29 'o Sānu-ali 1984

Kuo 'osi atu ha meimei vaeua senituli, ka he 'ikai pē teitei ngalo 'iate au 'a e 'ulungāanga 'ofa 'a 'eku tamaí ki he'eku fa'éé. Na'e mālōlō 'eku fa'éé 'i hono ta'u nimangofulú, 'a ia na'á ne kei talavou pē. Lolotonga e ngaahi māhina na'á ne puke aí, na'e 'i ai ma'u pē 'eku tamaí ke fakafiemālie'i ia. Ka na'e 'ikai ke ne toki fai pē 'eni hili e puke 'a 'eku fa'éé. Na'e 'osi mahino 'aupito pē 'eni ia kiate kima'utolu fānaú 'i he kotoa 'o 'emau mo'uí. Na'a mau 'ilo'i pē he'emau kei ikí 'i he 'api fiefia na'a mau tupu hake aí, 'a 'ena fe'ofa'akí mo e fefaka'apa'apa'akí—pea ko e me'a ia na'a mau ongo'i ka 'oku 'ikai ko ha me'a na'e talamai 'e ha taha. Ko ha tāpuaki mooni e me'a ko ia ne mau mamata aí. Ne tupu mei ai 'emau ongo'i malu 'i he'emau kei ikí. 'I he'emau tupu hake 'o lalahí, na'e hā mei he'emau fakakaukaú mo e ngaahi ngāué 'a e fa'i-fa'itaki'anga ko ia ne 'i he'emau manatú.

Kuo meimei lava e vaeua senituli 'o 'eku nofo-mali mo hoku hoa 'ofeiná—'a ia ko e ta'u 'e fāngofulu mā fitu. Na'á ne monū'ia mo ia foki ke tupu hake 'i ha 'api na'e 'i hono 'ātakaí 'a e feohí, 'ofá mo e falalá. 'Okú ou 'ilo'i 'oku ha'u homou tokolahi mei ha ngaahi 'api peheni; 'ikai ko ia pē, ka 'oku ou 'ilo'i 'oku mo'ui homou tokolahi 'i he fiefia mo e 'ofa 'i homou ngaahi 'apí. Ka 'oku 'i ai pē ha tokolahi 'aupito 'oku 'ikai pehē.

Nofo-mali 'Oku Fakamamahí

'Oku faingata'a ke mahino kiate au 'a e ngaahi fakamatala 'oku ou ma'u fekau'aki mo e nofo-mali 'oku fakamamahí. 'Oku nau fakamatala ai ki he ngaohi-koviá. 'Oku nau fakamatala ki he tō'onga pule fakae-hauá pea mo ha ngaahi husepāniti 'oku nau pule fakamālohi 'i honau ngaahi 'apí. 'Oku nau fakamatala ki hono fai e ngaahi me'a 'o to'o ai e falalá pea mo hono maumau'í 'o e ngaahi fuakavá. 'Oku nau fakamatala ki he vete malí mo e lo'imatá mo e loto-mamahí. 'I he 'aho ne toki 'osi atú ne a'utaki mai ai ki hoku tesí ha tohi mei ha fefine 'o fakamatala'í mai hono ngaahi faingata'a'íá. Na'á ne fefu'í mai 'i he laumālie 'o e 'amanaki-tnoá, " 'Oku 'i ai nai ha tala'ofa ki ha 'aho 'e hoko ai e fefiné ko ha mē-mipa kalasi 'uluaki 'o e fa'ahinga 'o e tangatá? Te ne hoko ma'u pē koā ko ha pōpula kuó ne tui ha sutā (chuddar) 'o toki fai pē ha me'a 'o ka fakangofua ia 'e he tangata 'oku 'ulu kiate iá?" (Ko e chuddar ko ha tupenu 'oku pulupulu 'e he kakai fefine 'i 'Initiá.) Na'á ne hoko atu, "Kiate au, 'oku 'ikai ke toe mahuinga e tali ia ki he ngaahi fefu'í ni, ka 'oku 'i ai foki 'eku fānau fefine. Kapau 'e lava ke hanganaki atu ha fefine ki ha nofo ta'engata 'oku 'i ai ha me'a makehe ange ai mei he tauhi 'apí pē mo e fanafanaú, ta 'oku ou loto ke u lava 'o ako'í 'eni kiate kinautolu."

'Oku 'omi 'e he ngaahi laine 'o e tohi ko iá ha 'ita mo e lotomamahí. 'Oku ou manavasi'í na'a 'oku 'i ai mo ha ní'ihí kehe tokolahi 'oku nau ma'u 'a e ongo ko iá. Ko e me'a fakamamahí 'eni 'oku hokó he 'oku fu'u kehekehe 'aupito ia mo e me'a 'oku fie ma'u 'e he'etau Tamai Hēvaní ma'a Hono ngaahi 'ofefiné. 'I he ngaahi lea 'a e fefiné ni 'oku ou sioloto atu pē ki ha uai'í 'oku lotosi'í, fie ma'u ke fakahounga'í ia, 'osi tu'u pē ia 'i he tu'unga siva e 'amanaki'í pea 'ikai te ne 'ilo'í pe ko e hā e me'a ke faí. 'Oku ou sio loto atu ki ha husepāniti kuo 'ikai ke ne fakahoko totonu hono ngaahi fatongia toputapú, loto ta'e'ofa pea kuo fakakehe'í 'ene vakaí, pea 'okú ne mātu'aki faka'ikai'í e uho 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí 'i hono 'ulungā-angá. 'Oku 'ikai te u pehē 'e au na'e ta'e 'i ai ha fehālaaki 'a e uai'í 'o tatau pē mo e husepāniti, ka 'oku ou pehē 'oku lahi ange ki he tafa'aki 'a e husepāniti.

Tu'unga Tatau 'i he Nofo-mali

'Oku ou pehē ki he kakai tangata 'oku nau fanongo mai ki hoku le'ó, pe ko e fē pē feitu'u 'oku mou 'i ai, kapau 'okú ke halaia 'i he 'ulungāanga mā'ulalo ki ho uai'í, kapau 'okú ke fakahema ke pule fakamālohi kiate ia mo fusi ho mafaí, kapau 'okú ke siokita

mo anga fakamanu 'i ho'o ngaahi tō'onga 'i 'apí, ta'ofi leva ia! Fakatomala! Fakatomala he taimí ni lolotonga ho'o kei ma'u 'a e faingamālie ke ke fakatomala aí.

Kiate kimoutolu ngaahi uai'í 'oku mou lāunga ma'u pē mo fakatokanga'í pē 'a e tafa'aki 'o e mo'u'í 'oku 'ikai lelei pea mou ongo'í 'oku 'ikai 'ofa'í pe fiema'ua kimoutolú, vakavakai'í ange homou lotó mo ho'o-mou fakakaukaú. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku fehālaaki, tafoki mei ai. Mou malimali. 'Ai ke mou hā fakaf'ofa'ofa. 'Ai ke mou fiefia. He kapau te mou lāunga ma'u ai pē pea 'ikai fai ha me'a ke fakalelei'íaki ho'o-mou ngaahi fehālaaki, 'oku mou ta'ofi ai ho'omou fiefiá ka mou fakaafe'í mai pē 'a e mamahí. Faka'ehi-ehi mei he fakakikihi pe ko hai 'okú ne ma'u 'a e totonú mo e mafaí, ka ke 'eve'eva faka'e'ieiki fakalongolongo pē 'i ho tu'unga ko e 'ofefine 'o e 'Otuá.

Kuo hokosia e taimi ke tau tuku kotoa e me'a 'o e kuo hilí ki mui 'i he laumālie 'o e fakatomala pea mo'u'íaki 'a e ongoongolelei 'i ha loto mateaki fo'ou. Ko e taimi 'eni ki he husepāniti mo e uai'í kuó na femamahí'aki ke na fefakamolemole'aki pea fakapapau ke fakatupulaki 'a 'ena fefaka'apa'apa'aki mo e fe'ofa'aki, 'o na tu'u 'i he 'ao 'o e 'Otuá ko ha foha mo ha 'ofefine 'okú na mo'ui taau ke Ne malimali hifo ki ai.

'Oku ou fie lau atu e folofola 'a e 'Eiki, 'o ki'í liliu si'í ka 'oku 'ikai mole ai 'a e 'uhingá. Na'á Ne folofola: "Ko Ia na'á ne fakatupu 'a e kakaí 'i he kamata'angá, na'á ne fakatupu 'a kinua ko e tangata mo e fefine, . . . Ko e me'a 'eni 'e tuku ai 'e he tangatá 'ene tamaí mo 'ene fa'eé, kae pikitai ki hono [uai'í]: pea 'e hoko 'a kinua ko e *kakano pē taha* . . . Ko ia 'oku 'ikai ai te na kei ua, ka ko e *kakano pē taha*" (Mātiu 19:4-6). Na'e tomu'a fakanofo pē kitautolu 'e he 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engatá ke tau hoko ko ha ngaahi hoa. 'A ia 'oku 'uhinga ia te tau tu'unga tatau. Ko e nofo-mali ko ha ongo hoa ngāue pelepelengesi. Ko e mo'oni 'e 'i ai e ngaahi faingata'a mo e palopalema, ka 'oku fika ua hake ia ki he ngaahi faingamālie ma'ongo'onga pea mo e nonga mo e fiemālie lahi ange 'e ma'u mei hono fetongi 'o e ngaahi fie ma'u siokitá kae lelei ki he'ena nofo-mali.

Ne u kosi'í mei he *Deseret News* 'o e ngaahi ta'u kuo hilí ha fakamatala 'a Senikini Loiti Sōnasi (Jenkin Lloyd Jones), 'a ia 'oku pehē hano kongá: "Hangehangē ko ha fa'ahinga tui ia 'a e tokolahi 'o 'etau to'u tupú 'oku nau fepikinima . . . 'i he ngaahi fale hele'uhilá, ko e nofo-mali ko ha fale 'oku takatakai'í 'e ha ngaahi matala'í 'akau 'oku 'ikai toe mae, pea 'oku foki mai 'a e husepāniti talavou'í ki ai ki hono

uaifí 'a ia 'e kei si'í ai pē mo faka'ofa'ofá. 'I he taimi 'oku mae ai 'a e matala'í 'akaú pea kamata ke hā mai e ta'eoli'ia mo e tohi mo'ua, 'oku fonu e ngaahi fakamaau'anga ki he vete malí. . . . 'Oku hangē e mo'uí ia ko ha fononga lēlue 'i he taimi fuoloá—fehālaaki e taimí, 'ū afengá, kohu tu'ú, efua, 'uli mei he malala tafu 'o e mīsiní, pea fakavaha'aki 'ene tohopohopó ha ngaahi feitu'ú hā faka'ofa'ofa mo e fakalata 'ene fa'a langa lele vavé. Ko e me'á ke ke fakamālō pē ki he 'Eikí 'i hono tuku ke ke heká."

'E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko e me'á ia ke mou fiefia 'i he fononga 'oku faí, 'i ho'omou fetakinima 'o fononga atu 'i he la'áa mo e afaá, ko ha ngaahi hoa fe'ofa'ofani. 'E lava 'eni 'e ha taha pē 'o kapau te ne mapule'í ia 'i ha'ane feinga ke mo'uí'aki e ongoongoleléi. Manatu, "Kapau 'e 'ikai langa 'e [he 'Eikí] 'a e falé, 'oku ta'e'ao-nga 'a e ngāue 'anautolu 'oku nau langa iá" (Saame 127:1).

Makatuliki 'e Fā

Kātaki pē telia na'á ku toe lave ki ha ngaahi me'a ne u 'osi lea'aki ki mu'a, ka te u fie fokotu'ú atu ha ngaahi makatuliki 'e fā ke fokotu'ú mo tanumaki ai homou ngaahi 'apí. 'Oku 'ikai te u manavasi'í ke palōmesi atu kapau te mou fai 'eni, 'e fakakoloa'í 'a ho'omou mo'uí pea 'e lahi 'a e fua lelei 'e ma'ú mei aí, pea 'e ta'engata 'a ho'omou fiefiá.

1. Fefaka'apa'apa'aki

'Oku ou fili ke ui 'a e 'uluaki 'o e ngaahi makatuliki ni ko e fefaka'apa'apa'akí.

Ko ha ni'ihí fakafo'ituitui 'a kitautolu takitaha. Ko kitautolú takitaha 'oku tau kehekehe pē. Kuo pau ke tau faka'apa'apa'í e ngaahi faikehekehe ko iá, pea lolotonga 'oku mahu'inga ke fakatou feinga 'a e husepāniti mo e uaifí ke fakalele'í e ngaahi faikehekehe ko iá, ka kuo pau ke na 'ilo'í 'oku 'i ai e ngaahi faikehekehe pea 'oku 'ikai ko ha ngaahi faikehekehe ia 'oku kovi. Kuo pau ke 'i ai 'a e fefaka'apa'apa'akí neongo 'a e ngaahi faikehekehe ni. Ko hono mo'oni, mahalo 'e toe fakalata ange 'a e feohí koe'uhí ko e ngaahi faikehekehe.

Kuo fuoloa 'eku ongo'í 'oku 'ikai ko e femanako'aki 'oku tupu mei ai 'a e fiefia 'i he nofo-malí ka ko e tokanga mamae ki he fiamālie mo e lelei 'a hoto hoá. 'Oku kau ai 'a e loto fiamālie ke tukunoa'í 'a e ngaahi vaivaí mo e ngaahi fehālaakí.

Na'e pehē 'e ha tangata 'e taha, " 'Oku 'ikai kui 'a e 'ofá—'oku lahi ange 'a e me'a 'okú ne fakatokanga'í. Ko e tupu mei he lahi ange 'a e me'a 'okú ne fakatokanga'í, ko ia 'oku si'í ange ai e ngaahi vaivai 'oku tokanga ki a'í" (Julius Gordon, *Treasure Chest*, ed. Charles L. Wallis [New York: Harper and Row, 1965], p. 168).

'Oku 'i ai hatau tokolahi 'oku fie ma'ú ke tuku 'etau siofi e ngaahi fehālaakí ka tau kamata sio mu'a ki he ngaahi 'ulungāanga lelei. Na'e 'i ai e lea 'e taha 'a Puta Tākingitoni [Booth Tākingitoni] (ko e tangata fa'ú tohi 'Ame-rika) 'o pehē "ko e uaifí lelei ha fa'ahinga fefine pē 'oku 'i ai hono husepāniti lelei" (*Looking Forward and Others* [Garden City, N.Y.: Page and Co., 1926], p. 97). Kae me'apango, 'oku loto ha kakai fefine ia 'e ni'ihí ke nau liliu honau ngaahi husepāniti 'o fakatatau ki he'enua fie ma'ú. 'Oku lau 'e ha ngaahi husepāniti 'e ni'ihí 'oku 'i ai 'enua totonu ke fakamālohi'í honau uaifí ke fe'unga 'enua tu'unga mo'uí mo e me'a 'oku nau pehē ko e lelei iá. Ka 'oku 'ikai ha taimi ia 'e 'aonga ai 'eni. Ko e me'a pē 'oku hoko a'í ko e feke'ike'í, feta'emahino'aki mo e lotomamahi.

Kuo pau ke na fefaka'apa'apa'aki 'i he ngaahi me'a 'okú na manako a'í. Kuo pau ke 'i ai ha ngaahi faingamālie mo fai ha fakalotolahi ke fakatupulaki mo fakahā hona talēniti fakafo'ituitui. Ka ai ha tangata 'okú ne ta'ofi mei hono uaifí 'a e taimi mo e fakalotolahi ke fakatupulaki ai hono ngaahi talēniti, 'okú ne ta'ofi 'e ia meiate ia mo 'ene fānaú ha tāpu-aki 'e lava ke ma'ú 'i honau 'apí mo faitāpuekina hona hakó.

'Oku tau maheni he pehē ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kitautolu 'o e 'Otuá. 'I he ongoongoleléi 'oku 'ikai ha me'a ia ko e mā'olunga ange pe mā'ulalo ange 'i he vaha'a 'o e husepāniti mo e uaifí. 'Okú ke pehē 'oku si'í ange e 'ofa 'a e 'Otuá ko 'etau Tamai Ta'engatá 'i hono ngaahi 'ofefine 'i he'ene 'ofa 'i hono ngaahi fohá? He 'ikai lava ke fakasi'isi'ia 'e ha tangata pe tuku hifo 'a hono uaifí, 'a ia ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá, ta'e te ne fakatupu loto mamahi ki he'ene Tamai 'i Hēvaní.

'Oku mamahi hoku lotó 'i he pehē ko ia ko e fatongia pē ia 'o e fefine Siasí ke nofo 'i 'api mo tauhi fānau. Ko ha kupu'í lea 'oku ongo ngali poto ka 'oku loi. Ko e mo'oni 'oku tau tui ki he 'i ai ha fānaú. Kuo folofola mai 'a e 'Eikí ke tau fakatokolahi pea

'I he ongoongoleléi 'oku 'ikai ha me'a ia ko e mā'olunga ange pe mā'ulalo ange 'i he vaha'a 'o e husepāniti mo e uaifí.

fakafonu 'a e māmaní ke tau ma'u 'a e fiefia 'i hotau hakó, pea 'oku 'ikai mo ha toe fiefia 'e lahi ange ka ko e fiefia 'oku ma'u mei he fānau fiefia 'i he ngaahi fāmili lelei. Ka na'e 'ikai te ne talamai 'e ia pe ko e siasí 'a e tokolahi 'o e fānau. Ko ha me'a toputapu ia 'oku 'a e ongome'a malí pē mo e 'Eikí. Ko e fakamatala 'oku 'omi mei he Siasí 'oku kau ai e ngaahi leá ni: ["Kuo pau ke faka'atu'i 'e he ngaahi husepāniti honau uaifi, 'a ia 'oku 'ikai ko honau fatongia mamafá pē ke fanau'i mai 'a e fānau ka ke lehilehi'i foki kinautolu mei he'enua kei ikí, pea 'oku totonu ke nau tokoni kiate kinautolu ke nau mo'ui lelei mo kei ma'u pē honau ivi. 'Oku totonu ke fa'a mapule'i 'e he kakai malí 'a kinautolu 'i he tapa kotoa pē 'o 'enua fetu'utaki. 'Oku totonu ke nau feinga ke ma'u ha ue'i fakalaumālie mei he 'Eikí ke feau'aki 'a e ngaahi faingata'a 'i he'enua nofo-malí mo 'ohake 'a 'enua fānau 'o fakatatau ki he ngaahi akonaki 'o e ongoongolelei"] (*General Handbook of Instructions* [1983], p. 77).

Ngaahi husepāniti mo e uaifi, mou fefaka'apa'apa-aki. Mo'ui taau mo ho'omou fefaka'apa'apa'aki. Tanumaki 'a e fa'ahinga faka'apa'apa ko ia 'oku hā mei ai 'a e anga'ofá, 'a e fa'a kātaki, kātaki fuoloá, fakamolemólé 'a e 'ofa mo'oní, kae 'ikai ko e fie pulé pea 'ikai ko ha fakahāhā mafai.

2. Ko e Tali Fakavaivaí

Te u hoko atu ki he makatuliki hono uá. Koe'uhí ko 'eku fie ma'u ha hingoa lelei ange ki aí, te u ui ia ko e tali fakavaivaí.

Na'e pehē 'e he tangata na'á ne hiki e Lea Fakatātaá 'i he kuonga fuoloá, " 'Oku teke'i atu 'a e houháu 'e he tali fakavaivaí: ka 'oku fakatupu 'a e itá 'i he lea fakamamahí" (Lea Fakatātaá 15:1).

Kuó u ma'u ha ngaahi lāunga lahi mei ha kakai tangata mo fefine 'o pehē 'oku 'ikai ke nau lava 'o fetu'utaki. Mahalo ko e anga pē ia 'eku lau, ka 'oku 'ikai mahino 'eni kiate au. Ko e fetu'utaki 'oku fai ia 'i he fetalanoa'akí. Kuo pau pē na'a nau fetu'utaki 'i he taimi ne nau faikaume'a aí. Me'a ní he 'ikai lava ke kei hokohoko atu pē 'enua fetalanoa'akí hili 'a e malí? Me'a ní he 'ikai lava ke nau talanoa kau ki he ngaahi me'a 'oku nau manako aí, 'enua ngaahi palopalemá, ngaahi me'a 'oku nau faingata'a'ia aí, mo e ngaahi holi 'a honau lotó 'i ha founga tau'atāina mo mo'oni mo fakafiefia?

Hangē kiate au ko e fetu'utaki 'a e fetalanoa'akí. Tuku ke fai 'a e fetalanoa'akí ko iá 'i he founga le'osi'i he

ko e lea 'o e 'ofá 'a e talanoa 'oku fai 'i he le'osi'i. Ko e lea ia 'o e melinó. Ko e folofola ia 'a e 'Otuá. Ko e taimi 'oku tau hiki hake ai hotau le'ó 'o le'olahí, ko e taimi ia 'oku hoko ai e fanga ki'i faikehekehe 'oku 'ikai mahu'ingá ko ha ngaahi fepakipaki lalahi.

Hangē kiate au 'oku 'i ai e me'a mahu'inga 'i he fakamatala ko ia ki he fe'auhi 'a 'Ilaisiā mo e kau taula'eiki 'a Pealí: "Na'e mafahifahi 'a e mo'ungá 'i he matangi mālohi, pea ne fakamomomoiki 'a e ngaahi maká." Ko hano fakamatala'i mahino mo'oni ia 'o e ní'ihí 'o e ngaahi fakakikihi 'oku hoko 'i he vaha'a 'o e husepāniti mo e uaifi, ka mou fakatokanga'i 'a e tokotaha na'á ne hiki e folofolá, "Ka na'e 'ikai 'i he matangi 'a [e 'Eikí]: pea hili 'a e matangi na'e mofuike: pea hili 'a e mofuiké [ko e] afi; ka na'e 'ikai 'i he afí 'a [e 'Eikí]: pea hili 'a e afí na'e ai 'a e kiki'i le'o mālie" (1 Ngaahi Tu'i 19:11–12). Ko e le'o 'o e langí ko ha kiki'i le'o mālie. Ko e le'o 'o e melino 'i 'apí ko ha ki'i le'o sí'i.

'Oku fie ma'u ke lahi 'a e fa'a mapule'i kitá 'i he nofo-malí, 'o 'ikai ko e mapule'i hoto hoá, ka ko hono mapule'i pē kita. 'A e ngaahi husepāniti mo e uaifi, manatu, "Ko ia 'oku fakatotoka ki he 'itá 'oku lelei hake ia 'i ha taha 'oku mālohi" (Lea Fakatātaá 16:32). 'Ai ke ke poto 'i he tali fakavaivaí. 'E faitāpuekina ai homou ngaahi 'apí, 'e faitāpuekina ai ho'omou mo'uí, 'e faitāpuekina ai ho'omou feohí, 'e faitāpuekina ai ho'omou fānau.

3. Faitotonu 'i he Me'a Fakapa'angá

Ko e makatuliki fika tolú ko e faitotonu 'i he me'a fakapa'angá. 'Oku mahino kiate au 'oku lahi ange 'ene hoko 'a e pa'angá ko e tupu'anga 'o e ngaahi faingata'a'ia 'i he nofo malí 'i hano fakataha'i 'o ha ngaahi me'a kehe 'okú ne fakatupu.

'Oku ou 'ilo pau 'oku 'ikai mo ha toe founga lelei ange pe lahi ange e ngaahi tāpuaki 'e ma'u mei hono faka'aonga'i 'o 'etau ngaahi ma'u'anga tokoní ka ko e talangofua ki he fekau ko ia na'e fai ki 'Isileli 'i he kuonga mu'á 'o fakafou 'i he Palōfita ko Malaká, "Mou 'omi 'a e ngaahi vahehongofulu 'o e me'á ki he tuku'anga koloá, . . . pea mou 'ahi'ahi'i ai au, 'oku pehē 'e [he 'Eiki] 'o e ngaahi kau tauú, pe te u fakaava 'a e ngaahi matapā 'o e langí pe 'ikai, peá u lilingi hifo kiate kimoutolu ha tāpuaki, 'e 'ikai ha potu 'e fa'a hao ia ki ai" (Malakai 3:10). Ko kinautolu 'oku mo'ui faitotonu ki he 'Otuá, te nau mo'ui fefaitotonu'aki pea faitotonu ki honau kaungā ngāué. 'Ika ko ia pē, ka 'i he'enua to'o 'a 'enua vahehongofulú mo 'enua ngaahi foakí, te nau lava ai 'o

mapule'i hono faka'aonga'i 'o 'enau ngaahi ma'u-
'anga tokoní.

'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'o e tu'uaki 'a ia 'okú ne fusiaki'i atu 'etau fakakaukaú pea mo e ngaahi poto 'i he tu'uaki koloá pea 'oku fakataumu'a kotoa ia ke fakatauele'i kitautolu ke tau fakamole. Ko e husepāniti pe uaifi 'oku manako he fakamole pa'angá, te ne lava ke fokotu'u ha fa'ahinga nofo-mali pē 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki. 'Oku ou pehē ko ha tefito'i mo'oni lelei ia 'a e ma'u 'e he tokotaha takitaha 'a e tau'atāina ki he'ene ngaahi fakamole faka'aho 'oku 'aongá, ka 'i he taimi tatau pē ke na alea'i mo tala-noa ki ai mo loto taha ma'u pē 'i he ngaahi fakamole lalahí. Kapau 'e feongoongoi 'a e husepāniti mo e uaifi 'i he ngaahi me'a peheé mo na fekumi fakataha ki ha fale'i mei ha ni'ihiki kehe, 'e si'isi'i ange 'a e ngaahi fili 'oku fakavavevave'i hake pē 'i he taimi ko iá, si'isi'i ange 'a e ngaahi fakahū pa'anga ta'efakapotopoto 'i ha fa'ahinga me'a 'oku pehē 'e ma'u mei ai ha tupú, si'isi'i ange 'a e molé, pea si'isi'i ange mo e ngaahi mo'ua hulu 'oku 'ikai lava ke totongí.

Mo'ui faitotonu ki he 'Eiki. Mo'ui faitotonu ki homou malí. Mo'ui faitotonu ki he ni'ihiki kehé. 'Ai ke hoko hono totongi taimi totonu 'o e ngaahi mo'ua ko ha tefito'i me'a mahu'inga ia 'i ho'omou mo'ui. Mou feongoongoi pea faitaha 'i he ngaahi fili 'oku mou fai. Ka mou fai ia, 'e tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eiki.

4. Lotu Fakafāmilí

Ko e makatuliki fakamuimui taha ke langa ai homou 'apí ko e lotu fakafāmilí.

'Oku 'ikai mo ha toe founa 'oku ou 'ilo 'e 'aonga lahi ki ho'omou mo'ui ka ko ha'amou anga'aki 'a e tū'ulutui fakataha 'o lotú. 'Oku 'aonga lahi 'aupito 'a e ngaahi fo'i lea pē ko ia Ko 'Emau Tamai 'i Hēvaní. He 'ikai lava ke ke lea'aki ia 'i he loto mo'oni peá ke 'ilo'i la ta'e te ke ongo'i 'okú ke ha'isia ki he 'Otuá. 'Oku hoko e fanga ki'i faingata'a 'oku hangehangē ke ne uesia e ngaahi nofo-mali kotoa peé ko ha ki'i me'a si'isi'i pē 'i ho'omou tū'ulutui hifo 'i he 'ao 'o e 'Eiki pea fakataufolofola kiate la ko ha foha mo ha 'ofefine 'oku kole ke fakamolemole'i ia.

'E 'omi 'e ho'omou fakataufolofola faka'aho kiate Iá ha melino ki homou lotó mo ha fiefia ki ho'omou mo'ui 'a ia he 'ikai lava ke toe ma'u mei ha feitu'u kehe. 'E 'alu pē ta'ú mo e fakafiefia ange ho'omou feohí. 'E fakamālohia ange ho'omou 'ofá. 'E tupulaki ho'omou fefakahounga'ia 'akí.

'E tāpuekina ho'omou fānaú 'aki 'enau ongo'i malu 'i he'enau nofo 'i ha 'apí 'oku nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Otuá. Te nau 'ilo'i mo 'ofa 'i ha mātu'a 'oku fefaka'apa'apa'aki, pea 'e tupulaki 'i honau lotó ha laumālie 'o e faka'apa'apá. Te nau a'usia 'a e malu 'oku 'omi 'e he ngaahi lea 'ofa 'oku fai 'i he le'o vai-vai. 'E fakamalumu kinautolu 'e ha tamai mo ha fa'e 'oku mo'ui faitotonu ki he 'Otuá, mo'ui fefaitotonu'aki, pea faitotonu ki honau kāingá. Te nau hoko 'o matu'otu'a 'oku nau ma'u 'a e loto hounga'ia, hili ia ha'anau fanongo ki he lotu 'a 'enau mātu'a 'o fakahā 'a e fakamālō koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki, 'a e ngaahi tāpuaki lalahi mo e iiki. Te nau tupulaki 'i he tui ki he 'Otuá mo'ui.

'E fakafiefia mo toe fakamālohia ange ho'omou feohí 'i he 'osi atu 'a e ngaahi ta'ú pea 'e tolonga ia 'o a'u ki itāniti. 'E tupulaki ange ho'omou fe'ofa'aki mo e fefakahounga'aki. . . .

'Ofa ke faitāpuekina kimoutolu 'e he 'Otuá si'oku ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ngaahi husepāniti mo e uaifi, 'a ia kuo fakataha'i ko ha ngaahi hoa loto hounga'ia 'i he ngaahi fuakava toputapu 'o e malí, ki he nofo taimi mo 'itāniti, ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sisū Kalaisi, 'Ēmeni.

KO HONO TANUMAKI 'O E NGAARI 'ULUNGĀANGA FAKA-'OTUÁ

Eletā Joseph B. Wirthlin

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1998, 31–34; pe Liahona, Sānuai. 1999, 30–32

'I he'etau hoko ko e Kāingalotú, " 'oku tau tui ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'oku tau 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a kotoa pē. . . . Kapau 'oku ai ha me'a 'oku mā'oni'oni, faka'ofa'ofa, pe ongoongolelei pe fe'unga mo hono vīkiviki'i, ko e ngaahi me'a ia 'oku mau fekumi ki ai."⁶ Ko e hā e me'a 'oku tau tui te ne faka'ai'ai kitautolu ke tau laka ki mu'á? Ko e hā 'oku tau 'amanaki ki ai? Ko e hā e ngaahi me'a mā'oni'oni, faka'ofa'ofa, pe fe'unga mo hono vīkiviki'i 'oku totonu ke tau fekumi ki ai? 'Oku ou tui 'oku totonu ke tau feinga ke fakatupulaki 'i hotau lotó 'a e ngaahi 'ulungāanga 'o e Fakamo'ui.

Tuí, 'Amanaki Lelei, mo e 'Ofa [Faka-Kalaisí]

'Oku ha'u ki he'eku fakakaukaú e lea 'a e 'Aposetolo ko Paulá: "Pea ko 'eni 'oku 'i ai 'a e tui, mo e 'amanaki lelei, mo e 'ofa [faka-Kalaisí], ko e tolú ni; ka ko ia 'oku lahi hake 'i ai ko e 'ofa [faka-Kalaisí]."7 'Oku totonu ke nofo ma'u 'i hotau lotó mo 'etau fakakaukaú 'a e ngaahi anga fakalangí ni, ke ne tataki kitautolu 'i he'etau ngaahi ngāue kotoa pē. 'Oku tau lau 'i he tohi 'a Molonai, "Mou piki ki he [ofa faka-Kalaisí] 'a ia 'oku mahuinga taha 'i he me'a kotoa pē. . . . Pea ko ia ia 'e 'ilo'i 'okú ne ma'u ia 'i he 'aho faka'osi, 'e lelei ia kiate ia."8 'E lava 'o hoko 'a e 'ofa faka-Kalaisí ko e hāsino ia 'o e tuí mo e 'amanaki lelei. Ka kumi ia pea ma'u, 'e nofo'ia leva 'e he ngaahi tefito'i 'ulu-ngāanga ko 'eni 'etau mo'uí pea hoko atu ai pē [i he tafa'aki 'e taha 'o e veili] ki he mo'ui ka hoko maí. Manatu'i "ko e laumālie pē ko ia 'oku pule'i homou sinó 'i he taimi 'oku mou fononga atu ai mei he mo'ui ní, 'e ma'u ha mālohi ke pule'i homou sinó 'e he laumālie pē ko ia 'i he maama ta'engata ko ia."9 'Oku 'ikai totonu ke tau toe tatali 'i ha 'aho 'e taha ke tau 'ai kotoa ai hotau mālohí ke fakamālohia 'a e ngaahi anga mā'oni'oni, matamatalelei, pea taau mo hono fakahīkihiki'i ko 'eni.

'I he'etau tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eiki, 'e nofo leva mo kitautolu 'a e tuí, 'amanaki lelei, mo e 'ofa [faka-Kalaisí]. Ko e ngaahi anga haohaoá ni 'e "moku ia ki [hotau] laumālie 'o hangē ko e hahau mei he langí,"10 mo tau teuteu ai ke tu'u loto-to'a 'i he 'ao 'o hotau 'Eiki mo e Fakamo'ui ko Sīsū Kalaisí, "ta'e 'i ai ha 'ila pe ha mele."11

'I he'eku lau mo fifili ki he folofolá ne u 'ilo ai ko hono fakatupulaki 'o e tuí, 'amanaki lelei, mo e 'ofa [faka-Kalaisí] 'iate kitautolú, ko ha ngāue fai fakakongokonga. He 'oku fakatupu 'e he tuí 'a e 'amanaki lelei pea 'okú na ohi mai 'e kinaua 'a e 'ofa [faka-Kalaisí]. 'Oku tau lau 'i he tohi 'a Molonai, "Ko ia, kuo pau ke 'i ai 'a e tuí; pea kapau 'oku pau ke 'i ai 'a e tuí 'oku pau ke 'i ai foki mo e 'amanaki; pea kapau 'oku pau ke 'i ai 'a e 'amanaki 'oku pau ke 'i ai foki mo e [ofa faka-Kalaisí]."12 'Oku tu'u fakahokohoko 'a e ngaahi anga haohaoá ni 'i he kamata, ka 'i hono ma'u kotoa kinautolú, 'oku nau fengāue'aki leva. 'Oku 'ikai kakato ha taha ta'ekau ai 'a e ua ko eé. 'Oku nau fepoupouaki mo fefakamālohia'aki. Na'e pehē 'e Molonai, "Pea kapau 'e 'ikai te mou ma'u 'a e [ofa faka-Kalaisí] 'e 'ikai teitei fa'a fakamo'ui 'a kimoutolu 'i he pule'anga 'o e 'Otuá; pea 'e 'ikai foki fa'a fakamo'ui 'a kimoutolu 'i he pule'anga

'o e 'Otuá kapau 'oku 'ikai te mou ma'u 'a e tuí; pe 'oku 'ikai foki ke fa'a fakamo'ui 'a kimoutolu kapau 'oku 'ikai te mou ma'u 'a e 'amanaki."13

Ko e ngaahi anga mā'oni'oni, matamatalelei, mo taau 'eni mo hono vīkiviki'i 'oku tau kumi ki ai. 'Oku tau maheni kotoa mo e akonaki 'a Paulá " 'oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e 'ofa [faka-Kalaisí]."14 'Oku tau fie ma'u mo'oni ha mālohi fakalaumālie 'oku 'ikai toe ngata 'i he'etau mo'ui. Na'e hiki 'e Molonai 'a e fakahā ko ia 'oku "takiaki'i [kitautolu]'e he tuí, 'amanaki mo e 'ofa [faka-Kalaisí] ki he [Eiki]—ko e matavai 'o e mā'oni'oni kotoa pē."15

'Oku tataki kitautolu ki he Fakamo'ui 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'a e Siasi kuo toe fakafoki mai 'e he 'Eiki ki māmani 'i he 'aho ní, pea ne tokoni ke tau fakatupulaki, fafanga'i, pea mo fakamālohia 'a e ngaahi anga haohaoa ko 'eni. Ko hono mo'oni, kuó Ne 'osi fakahā mai 'a e ngaahi fiema'u ki he ngāue 'i He'ene ngāue'angá 'o pehē: "Pea 'e 'ikai lava 'e ha taha ke tokoni 'i he ngāue ni 'o kapau 'e 'ikai te ne loto-fakātōkilalo pea fonu 'i he 'ofá, 'o ma'u 'a e tuí, 'amanaki lelei, mo e [ofa faka-Kalaisí]."16

Na'e ako'i 'e Molomona ko e " 'ofa haohaoa 'a Kalaisí 'a e 'ofa [faka-Kalaisí]" mo ne na'ina'i mai ke tau "lotu ki he Tamaí 'aki 'a e ivi kotoa 'o e lotó, koe'uhí ke fakafonu kitautolu 'aki 'a e 'ofá ni, 'a ia kuó Ne foaki kiate kinautolu kotoa pē 'oku muimui mo'oni 'i Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí."17 Fakatokanga'i ange 'oku foaki 'a e 'ofa [faka-Kalaisí] kiate kinautolu pē 'oku fekumi ki ai, kiate kinautolu pē 'oku lotua fakamātoato iá, kiate kinautolu pē ko e kau ākongá 'a Kalaisí. Ki mu'a pea tau toki ma'u 'a e 'ofa haohaoá ni, kuo pau ke tau kamata 'i he 'uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Kuo pau ke tau ma'u 'a e " 'uluaki, Tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí."18

Tuí

"Ko 'eni ko e tuí ko e tu'unga ia 'o e ngaahi me'a 'oku 'amanaki lelei ki ai, ko e fakamo'oni 'o e ngaahi me'a ta'ehā māi."19 " 'Oku 'ikai ko e tuí 'a e 'ilo haohaoa ki he ngaahi me'a ko iá; kapau 'oku [tau] ma'u 'a e tuí 'oku [tau] 'amanaki ki ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke hā mai, 'a ia 'oku mo'oni."20 'E lava ke fiefia 'a e Kāingalotú 'i he mālohi 'o 'etau tuí he kuo tau ma'u 'a e kakato 'o e ongoongolelei. Kapau te tau ako, fifili, mo lotu, 'e tupulaki 'a 'etau tui ki he ngaahi me'a ta'ehā mai mo mo'oni 'a e 'Otuá. Pea tatau ai pē kapau te tau kamata'aki ha "kihi'i kongá si'i 'o e tuí, . . . pea a'u ai pē kapau he 'ikai ke [tau]

lava 'o fai ha me'a lahi ange 'i he holi pē ke tuí,"²¹ 'aki ha tokanga mo'oni, 'e kei lava pē ke tupu ha kihi'i tenga 'o e tuí 'o hoko ko ha fu'u 'akau ma'ui'ui, mālohi mo fua 'o e fakamo'oni.

'Oku ue'i kitautolu 'e he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi ke tau fakatomala. Te tau lava 'i he fakatomala ne foaki mai 'e he 'Eiki 'i He'ene Fakalelei, 'o ongo'i 'a e nonga fakafiemālie 'o e fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá, vaivaí, mo 'etau ngaahi fehālāki. 'I hono fanau'i fakalaumālie kitautolu 'i he tuí, 'oku papitaiso ai kitautolu mo tau ma'u 'a e me'afoki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

'Oku tau feinga ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá mo ha tui 'e tokoni mai 'etau talangofuá ke tau hoko 'o tatau mo Ia. Tu'unga 'i he Toetu'u 'a hotau Fakamo'ui, 'oku tau tui ai 'oku 'ikai ngata 'a e mo'ui 'i he maté. 'Oku tau tui te tau toe fakataha fiefia mo fekita 'i he 'ofa mo hotau ngaahi 'ofa'anga kuo nau mavahe atu mei he mo'ui ko 'eni.

'Amanaki Lelei

Ne fehu'i 'e Molomona ki he Kāingalotu 'i hono kuongá, "Pea ko e hā 'a e me'a ke mou 'amanaki ki aí?" Ko e tali 'eni na'á ne 'oangé: "Vakai, 'oku ou fakahā kiate kimoutolu ke mou ma'u 'a e 'amanaki 'i he Fakalelei 'a Kalaisi mo e mālohi 'o 'ene toetu'u ke hiki hake 'a kimoutolu ki he mo'ui ta'engatá, pea ke fai 'eni koe'uhí ko ho'omou tui kiate ia 'o hangē ko e tala'ofá."²² 'Oku tau 'ilo mei he tohi 'a 'Etá "'ilonga ia 'oku tui ki he 'Otuá, kuo pau ke ne fa'a 'amanaki ki ha maama 'oku lelei angé, 'io, ki ha nofo'anga 'i he to'omata'u 'o e 'Otuá, pea ko e 'amanaki ko iá 'oku tupu mei he tuí, [o] fokotu'u ha falala'anga ki he loto 'o e tangatá."²³

Na'a mo e matangi mālohi 'o e faingata'á, 'oku kei fokotu'u ma'u pē kitautolu 'e he'etau tuí ki he'etau 'amanaki lelei. Ne 'osi tala'ofa 'a e 'Eiki, " 'E 'ikai te u tuku ke tuēnoa 'a kimoutolu,"²⁴ pea te Ne "fakapapu'i [hotau] ngaahi mamahi ke 'aonga [kiate] kitautolu."²⁵ Neongo 'e ngali tōtu'a hotau ngaahi faingata'á, ka te tau kei lava pē 'o ma'u ha mālohi mo ha 'amanaki lelei mei he tala'ofa mo'oni 'a e 'Eiki: " 'Oua na'a mou manavahē pe ilifia . . . ; he 'oku 'ikai 'amoutolu e taú, ka 'oku [a e] 'Otuá ia."²⁶

'Ofa [faka-Kalaisi]

Ko 'ene tupu pē 'a e tuí 'o hoko ko ha fakamo'oni mālohi mo tu'u ma'u, 'o 'omi kiate kitautolu ha 'amanaki lelei 'i he palani 'o e fiefia 'a 'etau Tamai Hēvani; ko

'etau mamata pē 'i he mata 'o e tuí ko e fānau kitautolu 'a ha Tamai 'ofa kuó Ne foaki mai 'a e me'a'ofa ko Hono 'Aló ke Ne huhu'i kitautolu, 'e hoko leva ha fu'u liliu lahi 'i hotau lotó.²⁷ 'Oku tau fie "hiva 'a e hiva 'o e 'alo'ofa huhu'i"²⁸ pea 'oku fonu mahuohua hotau lotó 'i he 'ofa [faka-Kalaisi]. 'I he'etau 'ilo'i ko e 'ofa 'a e 'Otuá " 'oku lelei taha 'i he me'a kotoa peé, . . . pea 'oku fakafiefa taha ki he laumālie,"²⁹ 'oku tau loto ai ke vahevahe 'etau fiefia mo e kakai kehé. 'Oku tau loto ke tokoni'i mo tāpuaki'i kinautolu.

Fāmilí

'Oku fakahā mahino mai 'e he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" 'a hono toputapu 'o e fāmilí pea mo e ma'u 'e he "husepānití mo e uaií ha fatongia molumalu ke fe'ofa'aki mo fetauhi'aki pea ki he'ena fānau foki,"³⁰ 'Oku totonu ke ako'i kei iiki 'a e fānau 'i he toputapu 'o e temipalé pea 'oku totonu ko 'enau taumu'a taupotu tahá ke ō ki he temipalé 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo teuteu 'e he'etau Tamai Hēvani ma'anautolú. Na'a mo e tapa kotoa pē 'o e taumu'a toputapú ni 'e foaki ia ki he fānau, he te nau 'ilo'i 'i he taimi totonu tā ko e tāpuaki mā'olunga taha 'eni te nau lava 'o ma'u 'i he'enua mo'ui. . . .

'Oku ou fakamo'oni kiate kimoutolu 'i he'eku hoko ko ha fakamo'oni makehé ko Sīsū 'a e Kalaisi pea 'oku pule'i 'e he Fakamo'ui 'a Hono Siasí 'o fakafou 'i He'ene palōfita ko Palesiteni Kōtoni B. Hingikelií. Fakatauange ke tau tanumaki 'a Hono ngaahi 'ulungāanga faka-'Otuá ko e teuteu ki He'ene toe foki mai ki he māmani, ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá . . .

6. Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:13.
7. 1 Kolinitō 13:13.
8. Molonai 7:46–47.
9. 'Alamā 34:34.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45.
11. 1 Pita 1:19.
12. Molonai 10:20.
13. Molonai 10:21.
14. 1 Kolinitō 13:8.
15. 'Eta 12:28.
16. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 12:8.
17. Molonai 7:47–48.

18. Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4.
19. Hepelū 11:1; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
20. 'Alamā 32:21.
21. 'Alamā 32:27; vakai foki, veesi 28–43.
22. Molonai 7:41.
23. 'Eta 12:4.
24. Sione 14:18.
25. 2 Nīfai 2:2.
26. 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:15.
27. Vakai, 'Alamā 5:14.
28. 'Alamā 5:26.
29. 1 Nīfai 11:22–23.
30. *Ensign*, Nov. 1995, 102.

KO E FIEFIA 'I HE NOFO-MALÍ

'E lava pē ke toe fakafiefia ange 'aupito 'a e nofo-malí 'i he me'a 'oku lava ke makupusi 'e he 'atamai 'o e tangatá. 'E lava ke a'usia 'eni 'e he ongome'a mali kotoa pē, mo e tokotaha kotoa pē.

—Palesiteni Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

'Oku 'Omi 'e he Nofo-malí 'a e Fiefia mo e Nēkeneka

Palesiteni David O. McKay

"I he ngaahi akonaki 'a e Siasi 'o Kalaisí, 'oku mātu-aki mahu'inga 'aupito 'a e fāmilí ki hono fakatupu-laki 'o e fakafo'ituituí pea mo e sosaietí. 'Ko e fiefia lahi tahá ka ko kinautolu 'oku nau feohi 'i he melinó, pea 'ikai 'osi 'a 'enau 'ofá 'i hano maumau' 'e he lāungá, 'o a'u ki he 'aho faka'osí.' He 'ikai fakalelei'ia he taimi 'oku sila ai ha ongome'a mo'ui taau 'i he mafai 'o e Lakanga Fakataula'eiki Mā'oni-oní ki he kotoa 'o e nofo ta'engatá. 'I he taimi kuo sila' ai 'a e ouau 'o e malí 'i he founga ko 'ení, 'okú ne 'omi 'e ia 'a e fiefia mo e nēkeneka 'oku 'ikai lava ke a'usia 'e ha toe me'a 'i he māmaní" (i he Conference Report, Apr. 1966, 108).

"Te ke fehu'í ai, 'Te ke tala fēfē leva pe 'oku 'i ai ha ongo'í 'ofa, 'a e me'a ko ia te ne ngaohi ke fakalata ho'omo feohi?' Te ke fehu'í, 'Okú 'i ai ha fakahinohino ki ai?' Neongo 'e 'ikai hoko ma'u pē 'a e 'ofá ko ha fakahinohino mo'oni, . . . ka ko e mo'oni 'oku 'ikai 'i ai 'a e fiefiá ta'e kau ai 'a e 'ofá" (*Gospel Ideals*, 459).

Palesiteni Spencer W. Kimball

"Ko e mo'oni ko e tefito'í taumu'a ia 'a e tokotaha mo'ui kotoa pē ke ne a'usia ha nofo-mali 'oku fakaei'eiki, fiefia, mo lavame'a. Mahalo ko e nofo-malí 'a e fili mahu'inga taha 'i he ngaahi fili kotoa pē pea

tu'uloa taha hono ngaahi olá, he 'oku 'ikai ngata pē hono ma'u ai 'o e fiefiá 'i he taimí ni, ka 'e 'i ai foki mo e fiefia ta'engatá. . . .

". . . 'E lava ke toe fakafiefia ange 'aupito 'a e nofo-malí 'i he me'a 'e lava ke maa'usia 'e he 'atamai 'o e tangatá. 'E lava ke a'usia 'eni 'e he ongome'a mali kotoa pē, mo e tokotaha kotoa pē" ("Oneness in Marriage," *Ensign*, Mar. 1977, 3–4).

Palesiteni Ezra Taft Benson

"Okú hoko hotau fāmilí ko e me'a 'oku fakafiefia taha 'i he mo'uí ni, pea 'e pehē pē foki 'i 'itāniti" (i he Conference Report, Apr. 1979, 48; pe *Ensign*, May 1979, 33–34).

Palesiteni Boyd K. Packer

"Ko e tefito'í taumu'a ia 'o e me'a kotoa pē 'oku tau ako'í ke fakataha' 'a e mātu'á mo e fānau 'i he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, ke nau fiefia 'i 'api, sila' ki kinautolu 'i he mali ta'engatá, fakafehokotaki kinautolu ki he'enau ngaahi kuí, pea fakapapau' 'e ma'u honau hākeaki' 'i he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvaní" (i he Conference Report, Apr. 1995, 8; pe *Ensign*, May 1995, 8).

'Eletā Boyd K. Packer

"E hoko ha ngaahi palopalema faingata'a 'i he nofo-mali 'e ni'ihhi, pea iku e ni'ihhi ki he lotomamahí, ka kuo pau ke 'oua na'a tau tuku ke hoko 'eni ko ha me'a ke mole ai 'etau falala ki he nofo-malí pe ke tau manavasi' ai.

"Okú 'ikai ko ha me'a angamaheni 'a e maumau 'o e nofo-malí.

"Manatu 'oku tohoaki' 'e tokangá ki ha fa'ahinga faingata'a 'e hoko! 'Okú tau faifononga 'i he halá fakataha mo ha ngaahi motokā 'e lauafe 'o tau 'alu fakataha pe fetaulaki mo kinautolu ka 'oku 'ikai ha'atau momo'í tokanga ki ha taha 'o kinautolu. Ka ko 'ene hoko pē ha fakatu'utāmaki, 'oku tau fakatokanga'í leva 'i he taimi pē ko iá.

"Kapau 'e toe hoko, 'oku tau ma'u leva 'a e fakakaukau hala 'o pehē he 'ikai toe malu e mo'ui ia 'a ha taha 'oku fononga 'i he halá.

"E tu'u he peesi 'uluaki 'o e nusipepá ha fakatu'utāmaki 'e taha 'oku hoko, lolotonga iá 'oku 'ikai pehē ia 'oku mahu'inga ke lave ki he ngaahi motokā 'e lamumiliona 'oku nau fakalaka pē 'o 'ikai hoko ki ai ha fakatu'utāmaki.

“ ‘Oku fakakaukau e kakai fa’u fakamatalá ‘oku ‘ikai ma’u ‘i he nofo-mali fiefiá ‘a e fa’ahinga mālie mo e fepakipaki ko ia ‘oku fakamatalá ‘i ha tohi pe faiva pe ha filimí. ‘I he’ene peheé, ‘oku tau fanongo ma’u ai pē ki he ngaahi nofo-mali kuo maumau pea mole ai pē meiate kitautolu ‘a ‘etau faka’uto’utá.

“ ‘Oku ou tui ki he nofo-malí. ‘Oku ou tui ko e sī-pinga totonu ia ki he mo’ui ‘a e tangatá. ‘Oku ou ‘ilo kuo tu’utu’uni ia ‘e he ‘Otuá. Ko e ngaahi me’a fekau’aki mo ia kuo ta’ofi maí, na’e fa’ufa’u ia ke malu’i’aki ‘a ‘etau fiefiá.

“ ‘Oku ‘ikai te u ‘ilo mo ha toe taimi lelei ange ‘i hono kotoa ‘o e hisitōlia ‘o māmaní ke fakakaukau ai ha ongome’a kei talavou kuó na ta’u motu’a fe’unga mo mateuteu pea mo fe’ofa’aki, ke na mali. ‘Oku ‘ikai mo ha toe taimi lelei ange he ko *ho* taimí ia.

“ ‘Oku ou ‘ilo ko ha ngaahi taimi faingata’a ‘eni. ‘Oku fakatupu maumau ‘aupito ki he nofo-malí ‘a e ngaahi faingata’a ko ia ‘oku hoko mai kiate kitautolu ‘i he taimi ní.

“ ‘Oua na’a to’o ‘a ho’o tui ki he nofo-malí. Na’a mo e taimi kuó ke a’usia ai ‘a e fakamamahi ‘o e mali veté mo takatakai’i koe ‘e he manatuloto ki ha nofo-mali kuo iku maumau” (‘i he Conference Report, Apr. 1981, 15–16; pe *Ensign*, May 1981, 14–15).

‘Eletā Bruce R. McConkie

“ ‘Oku ‘ikai mo ha me’a ‘e mahu’inga ‘i he māmaní ka ko hono fa’ufa’u mo fakahaohaoa’i ‘o e ngaahi fāmīlí” (“Salvation Is a Family Affair,” *Improvement Era*, June 1970, 43–44).

“Ko e taumu’a fakakātoa ia ‘o e ongoongoleléi ke lava ‘e he tangatá mo e fefiné—‘a ia kuo fakataha’i kinaua ‘o na hoko ‘o taha pē ‘i he ‘Eikí—‘o fakatupu ma’anaua ha fāmīlí ta’engata ‘i ‘itāniti. ‘Oku teuteu’i kitautolu ‘e he mali fakasilesitiale ke tau ma’u ‘a e fiefia mo e nēkeneka mā’olunga taha kuo ‘iloa ‘e he tangatá pea mo e mo’ui ta’engata ‘i he maama ka hoko maí” (‘i he Conference Report, Oct. 1979, 82; pe *Ensign*, Nov. 1979, 55).

‘Eletā James E. Faust

“ ‘E lava ke laui afe ‘a e fiefia ‘oku ma’u ‘i he nofo-malí mo e hoko ko e mātu’á ‘o mahulu hake ia ‘i ha toe fiefia kehe” (‘i he Conference Report, Oct. 1977, 14; pe *Ensign*, Nov. 1977, 11).

Ako Folofolá

Kumi ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he ngaahi potu-folofola ko ‘ení ‘okú ne talamai kiate kitautolu ‘a e fiefia ‘oku ma’u ‘i he nofo-malí:

Siope 6:25

Lea Fakatātā 15:1

Mātiu 12:34–37

1 Nīfai 1:20

‘Alamā 41:10

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:22–23; 50:28

‘Oku Feinga ‘a Sētane ke Faka’auha ‘a e Fiefiá

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Mahalo ko e me’a ‘oku mau hoha’a lahi taha ki ai ko e fāmīlí. ‘Oku movete ‘a e fāmīlí ‘i māmani kātoa. Ko e ngaahi ha’i motu’a ko ia na’a nau ha’iha’i fakataha ‘a e tamaí mo e fa’eé mo e fānaú kuo movete ia ‘i he feitu’u kotoa pē. Kuo pau pē ke tau fehanga-hangai mo e me’á ni ‘i hotau lotolotonga. Kuo fu’u lahi fau ‘a e ngaahi ‘api kuo maumau ‘i hotau ngaahi fāmīlí tonú. Kuo mole ‘a e ‘ofa na’e tupu mei ai ‘a e malí, pea kuo fetongi ia ‘e he tāufehi’á. Kuo mamahi ha ngaahi loto; ‘oku tangi ‘a e fānaú. He ‘ikai nai lava ke tau toe lelei ange? ‘Io, te tau lava. He ko e siokitá ‘oku tupu mei ai ‘a e konga lahi ‘o e ngaahi me’a fakamamahí ni. Kapau ‘e ‘i ai ‘a e fa’a kātakí, ‘e ‘i ai ‘a e fa’a fakamolemolé, kapau ‘oku tokanga mo’oni ha taha ki he fiefia ‘a hono malí, ‘e toki tupulaki leva mo fakautuutu ‘a e ‘ofá.

“ ‘I he’eku vakai atu ki he kaha’ú, ‘oku sí’i ‘aupito e me’a ke u ongo’i vēkeveke ai fekau’aki mo e fāmīlí ‘i ‘Amelika pea mo māmani kātoa. ‘Oku fakamana-vahē hono ngāue’aki ‘o e faito’o kona tapú mo e kava mālohí, pea he ‘ikai pē ke toe holo hifo ia. Pea hangē ‘oku toe fakautuutu ange mo e felea’ita’akí, ‘a e ta’etokanga ki he ngaahi fie ma’u ‘a e ni’ihi kehé. ‘Oku lahi fau hono ngaohikovia ‘o e fānaú. Lahi fau mo hono ngaohikovia ‘o e malí. ‘Oku fakautuutu ange mo hono ngaohikovia ‘o e kakai toulekeleká. ‘E hoko kotoa ‘a e ngaahi me’á ni pea ‘e faka’au ke kovi ange kae ‘oua pē kuo fakahā, ‘io, kuo tala fakapapa-u’i ‘i he mālohi lahi ko e mo’oni ko e fāmīlí ko ha me’angāue ia ‘a e ‘Otua Māfimafí. Na’á Ne fakatupu ia. Ko e tefito’i ‘iuniti mahu’inga foki ia ‘o e sosaieti.

“ ‘Oku ou ‘oatu ha le’o ‘o e fakatokanga ki hotau kakaí. ‘I he me’á ni, kuo palotoloto ai ‘iate kitautolu e ngaahi fakakaukau pe ngaahi tu’unga mo’ui ‘o e so-saietí. ‘Oku ‘i ai pē ha ngaahi fāmili lelei. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fāmili lelei ‘i he feitu’u kotoa pē. Ka ‘oku lahi ‘a e ngaahi fāmili ‘oku nau faingata’a’iá. Ko ha faingata’a’ia ‘eni ‘oku ‘i ai pē hono faito’o. ‘Oku faingofua ‘a e fongá pea fu’u ‘aonga ‘aupito. Ko e ‘ofá ia. ‘A ia ko e ‘ofa mo e faka’apa’apa ‘oku ‘oange ‘i he ‘aho kotoa pē. Ko ha ki’i fu’u ‘akau pelepelengesi ‘oku fie ma’u ke tanumaki. Ka ‘oku mahu’inga ke tau fai ‘a e ngāue kotoa pē te tau ala lavá ki hono tokanga’í” (‘i he Conference Report, Oct. 1997, 94; pe *Ensign*, Nov. 1997, 69).

“ ‘E fa’a ‘i ai pē ha ‘uhinga lelei ke fai ai ha vete. He ‘ikai te u pehē atu kuo ‘i ai ha taimi ‘e fakatonuhia’i ai ‘eni. Ka ‘oku ‘ikai te u manavasi’i ke talaatu ‘oku ‘ikai mei he ‘Otuá ‘a e mahaki faka’auha ko ‘eni ‘oku ‘i hotau lotolotonga, pea hangē ‘oku tupu ia ke lahi ange ‘i he feitu’u kotoa pē, ka ko e ngāue ia ‘a e fili ‘o e mā’oni’oni mo e melinó mo e mo’oni” (‘i he Conference Report, Apr. 1991, 97–98; pe *Ensign*, May 1991, 74).

‘Eletā Boyd K. Packer

“ ‘Oku taha pē ‘a e taumu’a ‘a Lusifaá ‘a ia ko hono fakafepaki’i e palani lahi ‘o e fiefiá, ke ‘uli’i ‘a e ngaahi me’a haohaoa, faka’ofa’ofa mo matamatalelei taha ‘o e mo’ui: ‘a e femanako’akí, ‘ofá, malí mo e hoko ko e mātu’á [2 Nīfai 2:18; 28:20]. ‘Oku mui-mui holo ‘iate ia ‘a e ngaahi ‘ata ‘o e loto-mamahí mo e loto-halaiá [‘Alamā 39:5; Molonai 9:9]. Ko e fakatomalá pē taha te ne lava ke fakamo’ui ‘a e me’a kuó ne fakalavea’í” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 27–28; pe *Ensign*, Nov. 1993, 21).

“Ko e tefito’i taumu’a ‘a e filí, ‘a ia kuó ne ‘ ‘ita lahi koe’uhí ‘okú ne ‘ilo ‘oku fuoloa si’i pē hono kuongá,’ [Fakahā 12:12] ke veteki, maumau’i, mo faka’auha ‘a e ‘apí mo e fāmili. ‘Oku tau mavahe mei he ngaahi tu’unga mahu’inga ‘o e fāmili kuo nau fakahinohino’i kitautolu ‘i he kuo hili ‘o hangē ha vaka ta’e hano fohe’ulí mo ta’e hano kāpasá. Kuo ma’ungatāmaki kitautolu ‘i ha ‘au mātu’aki mālohi pea ka ‘ikai ke tau tafoki ‘i hotau ‘alungá, ‘oku tau ‘ilo’i ‘e haveki ‘a e mo’ui fakasivilaisé ‘o kongokonga iiki” (‘i he Conference Report, Apr. 1994, 24; pe *Ensign*, May 1994, 19).

‘Eletā Joseph B. Wirthlin

“ ‘Oku tau mo’ui ‘i ha kuonga ‘oku mālohi ange ai ‘a e ivi ‘o Lusifaá ‘i ha toe taimi kuo tau ‘ilo’i ‘i he’etau mo’ui. Fakatatau ki he lahi ‘o e faiangahalá, koví, mo e anga fakalieliá ‘i he funga ‘o e māmaní, te tau fakatatau ‘a hotau kuongá ki he ngaahi ‘aho ‘o Noá ki mu’a ‘i he lōmakí. ‘Oku ‘ikai ha taha ia ‘e tu’u hao mei he fakamamahí mo e faingata’á, ‘o tatau ai pē pe ko ha me’a faka’ikonōmika, fakaeloto, pe fakalau-mālie. ‘Oku mafola ‘i he māmaní ‘a e anga’ulí, fe-kainakí, mo e vete malí, fakataha mo e ngaahi me’a fakamamahi ‘oku nau ‘omí” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 4; pe *Ensign*, Nov. 1993, 5).

‘Eletā Henry B. Eyring

“Ko kinautolu ko ia ‘oku mālohi ‘enau tuí, ‘oku mahu’inga mālie kiate kinautolu ‘a e fekumi ki he hala ‘oku malú ‘i he akonaki ‘a e kau palōfitá” (‘i he Conference Report, Apr. 1997, 32; pe *Ensign*, May 1997, 25).

KO E LAUMĀLIE MĀ'ONI'ONI 'O E TALA'OFĀ

*'Oku 'uhinga 'a e fo'i lea ke sila'í,
ke fakapapau'í, ke fakatonuhia'í,
pe ke tali.*

—'Eletā Bruce R. McConkie

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

'Eletā Bruce R. McConkie

"Ko e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofā 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko ia kuo tala'ofā'aki ki he kāingalotú, pe ko hono fakalea 'e tahá, ko e Laumālie Mā'oni'oni ia. 'Oku faka'aonga'í 'a e huafa ko 'ení 'o fekau'aki mo e mālohi fai-sila 'o e Laumālie Mā'oni'oni pe mālohi ke Ne fakapapau'í, 'a ia ko e mālohi kuo tuku kiate Ia ke Ne fakapapau'í mo tali 'a e ngaahi ngāue mā'oni'oni 'a e tangatá kae lava ke nono'o e ngaahi ngāue ko iá 'i māmani pea 'i he langí. Kuo pau ke fakama'u 'a e 'ngaahi fuakava, ngaahi alepau, ngaahi palōmesi, ngaahi fatongia, ngaahi fakapapau, ngaahi lea fakapapau, ngaahi ngāue, ngaahi fetu'utaki, ngaahi kautaha, pe ko e ngaahi 'amanaki kotoa pē' 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofā kae toki lava ke 'i ai hano 'aonga, pe ivi, pe mālohi 'i he toetu'ú pe hili 'a e toetu'ú mei he maté; koe'uhí he ko e ngaahi alepau kotoa pē 'oku 'ikai fakahoko 'i he founga ko 'ení 'oku ngata ia 'o ka mate 'a e tangatá.' (T&F 132:7.)

"'Oku 'uhinga 'a e pehē ke sila'í ke fakapapau'í, ke fakatonuhia'í, pe ke tali.

Ko ia ka 'i ai ha me'a 'e sila'í'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofā, kuo fakapapau'í 'a e me'a ko iá 'e he Laumālie Mā'oni'oni; ko ha me'a ia kuo tali 'e he 'Eikí; pea 'oku fakatonuhia'í 'e he Laumālie 'a e tokotaha kuó ne to'o kiate ia 'a e fatongiá 'i he me'a kuó ne fakahokó.

"'Oku 'aonga leva 'a e silá kapau 'oku mo'ui taau 'a kinautolu 'oku kau ki he alepau' tupu mei ha anga

mā'oni'oni fakatāutaha ke ma'u ai 'a e fakamālō 'a langí. 'Oku 'fakama'u 'a kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofā, 'a ia 'oku lilingi hifo 'e he Tamaí kiate kinautolu kotoa pē 'oku angatonu mo mo'oni.' (T&F 76:53.) Kapau 'oku 'ikai te nau angatonu mo mo'oni pea mo'ui taau, 'oku ta'ofi meiate kinautolu 'a e silá.

" 'I he taimi 'oku sila'í ai ha ouau pe alepau 'aki 'a e Laumālie, kuo tali ia fakataha mo ha tala'ofa 'o ha fakapale, 'o kapau he 'ikai maumau'í 'e ha anga ta'emā'oni'oni 'a e silá, to'o atu 'a hono fakapapau'í 'o e silá, pea tupu ai mo e mole 'a e tāpuaki ne tala'ofa'aki. (Doctrines of Salvation, vol. 1, p. 55; vol. 2, pp. 94–99.) 'Oku sila'í e ngaahi alepau' 'o fakafou 'i he angamā'oni'oni.

" 'Oku fakatāta'a'í lelei taha pē 'a e ngāue mo e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofā 'i he ouau mo e alepau 'o e papitaisó. 'E lava ke kākaa'í 'e ha tokotaha 'oku teu ke papitaiso ka 'oku 'ikai mo'ui taau 'a e kaumātu'á pea fakahoko kiate ia 'a e ouaú, ka he 'ikai lava ke lohiaki'í 'e ha taha 'a e Laumālie Mā'oni'oni pea ta'e 'ilo'í ia. Pea 'oku pehē, he 'ikai sila'í pe fakama'u 'e he Laumālie ia hano papitaiso 'o ha taha 'oku 'ikai mo'ui taau pea 'ikai fakatomala; he 'ikai fakapapau'í mai ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni; he 'ikai fakatonuhia'í 'e he Laumālie 'a e tokotaha 'oku 'ikai mo'ui tāú 'i he ngaahi me'a 'okú ne faí. Kapau 'e hoko 'a mui 'o ne mo'ui taau 'i ha'ane fakatomala pea talangofua, 'e 'aonga leva 'a e silá. Ko e me'a tatau pē, kapau 'e papitaiso ha taha 'oku mo'ui taau, pea fakapapau'í mo tali ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'e ala fakata'e'aonga'í pē 'a e silá 'o kapau 'e faiangahala ki mui ai.

***Ka 'i ai ha me'a 'e
sila'í'aki 'a e Lau-
mālie Mā'oni'oni 'o
e Tala'ofā . . . ko
ha me'a ia kuo tali
'e he 'Eikí.***

" 'Oku toe faka'aonga'í foki 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení ki ha toe ouau pe fa'ahinga me'a kehe 'oku fakahoko 'i he Siasí. Ko ia, kapau 'okú na 'fai-totonu mo mo'oni,' kapau 'okú na mo'ui taau, 'oku fakahoko leva 'a e sila'í 'o 'ena mali tempalé ke fakapapau'í; kapau 'oku 'ikai te na mo'ui taau, 'oku 'ikai fakatonuhia'í kinaua 'e he Laumā-

lie pea 'oku ta'ofi leva meiate kinaua hono fakapapau'í 'o 'ena malí 'e he Laumālie Mā'oni'oni. Ka hokohoko atu 'ena mo'ui tāú, 'e kei 'aonga pē 'a e silá, pea 'e hanga 'e he anga ta'emā'oni'oni 'o fakata'e'aonga'í ha fa'ahinga sila pē.

"Neongo 'e fakalalakala ha taha 'o a'u ki he tu'unga 'okú ne ofi ai ki he haohao'á pea kuo pau 'a hono

uiui'í mo hono filí, pea 'oku 'fakama'u hake ia ki he mo'ui ta'engatá' (T&F 131:5; 132:18–26), 'o ne ma'u ai 'a e 'tala'ofa . . . 'o e mo'ui ta'engatá' (T&F 88:3–4), 'a ia 'oku 'fakama'u ai [ia] ki he 'aho 'o e huhu'í' (T&F 124:124; 'Efesō 1:13)—neongo 'eni kotoa, 'oku toki

pau pē hono ma'u 'o e ngaahi tala'ofa ma'ongo'onga ko 'ení 'o kapau 'oku sila'i pe fakama'u 'a e 'ngaahi ouau 'oku fakahokó' 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá" (*Mormon Doctrine*, 361–62).

TAU'ATĀINÁ

'Oku totonu ke mahu'inga'ia 'a e tokotaha fakato'ituitui kotoa pē 'i he'ene tau'atāinā pea ngāue'aki hono iví kotoa ke tauhi ma'u ia 'aki 'ene mo'ui fakafalala pē kiate ia.

—Eletā Marion G. Romney

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Palesiteni Spencer W. Kimball

“E lelei ke kumi leva 'e he ongo me'a malí hona 'api pē 'onaua, 'o mavahe ia mei he 'api 'o 'ena mā-tu'a 'i he fonó. Mahalo he 'ikai ke fu'u faka'ofa'ofa pe fēfē fau 'a e 'apí, ka ko ha feitu'u ia te mo tau'atā-ina ai. 'Oku totonu ke 'oua na'a fakafalala 'a e nofo-malí ki he mātu'a 'a e fefiné pe tangatá. Mo 'ofa ke lahi ange 'iate kinautolu, mo mahu'inga'ia 'i he'enua fale'í; hounga'ia 'i he feohi mo kinautolú; ka mo mo'ui 'iate kimoua pē, mo pule pea fai pē ho'omo ngaahi filí, ho'omo ngaahi fakakaukáu hili ha'amo fa'a lotua ia pea ma'u 'a e fale'í meiate kinautolu 'oku totonu ke nau fai atu 'a e fale'í" ("Oneness in Marriage," *Ensign*, Mar. 1977, 5).

Palesiteni Marion G. Romney

“Oku fakahā mai 'e he potufolofola ko 'ení [T&F 29:34–35] 'oku 'ikai ha me'a ia ko ha fekau fakamatelie. 'Okú ne toe fakahā mai foki 'oku tuku ki he tangatá ke ne 'fili ma'ana.' He 'ikai lava ke fili e tangatá ma'ana pē kapau 'oku 'ikai te ne mo'ui fakafalala pē kiate ia. 'Oku tau sio heni ko e ongo kī mātu-'aki mahu'inga ki he'etau tupulaki fakalaumālié 'a e tau'atāinā mo e mo'ui fakafalala pē kiate kitá. Ko e taimi pē 'oku tau fehengahangai ai mo ha fa'ahinga me'a 'okú ne tu'u ke faka'auha 'a 'etau mo'ui fakafalala pē kiate kitautolú, te tau 'ilo'í 'oku tu'u fakatu'u-tāmaki foki mo ia ki he'etau tau'atāinā. Kapau te tau 'ai ke lahi ange 'a 'etau mo'ui fakafalalá, te tau 'ilo'í ai 'oku holo ke sí'si'í ange 'etau tau'atāina ke ngāue 'i he taimi pē ko íá" ('i he Conference Report, Oct. 1982, 134; pe *Ensign*, Nov. 1982, 93).

'Eletā Ezra Taft Benson

“Ko e tu'unga mo'ui mā'olunga 'e taha 'okú ne langaki hake 'a e tu'unga fakaetangatá mo e tau'atā-ina ko e mo'ui fakatuhotuhá pe fakapotopotó. Kuo fuoloa 'a hono kalanga'í mai 'Kapau he 'ikai te ke maumau'í 'a ia 'okú ke ma'ú, he 'ikai pē ha taimi te ke faingata'a'ia ai.' Neongo ia, 'i he ngaahi ta'u ki muí ni maí, kuo liliu 'eni ia 'ke toe lahi ange 'a e fakamo'uá kae lava ke fakamoleki atu ha pa'anga lahi ange.' Kuo akonaki ha tokolahi 'o pēhē kuo pau ke tau fakamole kae toki lava ke tau tu'umālie. Ko e hā ho'omou lau ki he faka'uhinga ko 'ení? Kuo mou tu'u hifo nai 'o fakakaukau ki he'ene uesia e tau'atāina 'a e fakafo'ituituí, 'ene mo'ui fakafalala pē kiate íá, pea mo hono 'ulungāangá? Pea fēfē mo ha'ane uesia 'a e hoko 'a e pule'angá ni ko ha tau-langa ū mo'ó e kakai tangata mo fafine 'oku nau 'ofa 'i he tau'atāinā?" (. . . *So Shall Ye Reap*, 165).

'Eletā Marion G. Romney

“Uluakí, 'oku totonu ke fakamahu'inga'í 'e he tokotaha fakafo'ituitui kotoa pē 'a 'ene tau'atāinā peá ne ngāue'aki hono iví kotoa ke tauhi ma'u ia 'aki 'ene mo'ui fakafalala kiate ia pē. Na'e tuku mai 'eni 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'i He'ene fai mei he Ngoue ko 'Ītení 'a e fekau mamafa ko ia ki he'etau 'uluaki ongo-mātu'á, 'Te ke kai 'a e me'akaí 'i he kakava 'o ho matá, kae 'oua ke ke foki ki he kekelelé' (Sēnesi 3:19)" ('i he Conference Report, Apr. 1943, 27).

'Eletā Boyd K. Packer

“Oku mātu'aki mahu'inga 'a e tefito'í mo'oni ko e mo'ui fakafalala pē kiate kitá pe ko e tau'atāina faka-tāutahá ki he mo'ui fiefiá. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi feitu'u, mo e ngaahi founa, 'oku tau hē ai mei he tefito'í mo'oni ko 'ení.

“Ko 'eni 'a e kakano 'o e me'a 'oku ou fie lea ki ai: 'Oku fakatou 'aonga 'a e tefito'í mo'oni tatau pē ko 'eni—'a e mo'ui fakafalala pē kiate kitá—ki he me'a fakalaumālié mo fakaelotó. . . .

“Kuo pau ke 'oua na'a tau fokotu'u ha ngaahi founa fai fale'í ko ha ngāue tokoni ta'e te tau fakamamafa'í 'i he taimi tatau pē 'a e tefito'í mo'oni ko e fakafalala pē kiate kita 'i he me'a fakaelotó pea mo e tau'atāina fakafo'ituituí.

“Kapau 'e mole meiate kitautolu 'a 'etau tau'atāina fakaelotó mo fakalaumālié, 'a 'etau mo'ui fakafalala pē kiate kitautolú, 'e lava ke fakavaivai'í lahi ai kitautolu,

pea mahalo na'a toe lahi ange ia, 'i he taimi ne tau hoko ai 'o tau'atāina 'i he ngaahi me'a fakamatelié.

“Kapau he 'ikai ke tau tokanga, 'e lava ke mole mei-ate kitautolu 'a e mālohi 'o e fakahā fakafo'ituitui. . . .

“Ko ha mālohi lahi 'i he Siasí 'a e tau'atāina fakalau-mālié mo e mo'ui fakafalala pē kiate kitá. Kapau te tau to'o 'eni mei he kāingalotú, 'e lava fēfē leva ke nau ma'u fakahā ma'anautolu pē? 'E lava fēfē ke nau 'ilo'i 'oku 'i ai ha palōfita 'a e 'Otuá? Te nau ma'u fēfē ha tali ki he'enau ngaahi lotú? 'E lava fēfē ke nau 'ilo'i fakapapau 'eni 'iate kinautolu pē?” (‘i he Conference Report, Apr. 1978, 136–37; pe *Ensign*, May 1978, 91–92).

'Eletā Bruce R. McConkie

“ 'Oku mahu'inga 'a e tau'atāina 'i he ngaahi me'a fakamāmaní mo faka'ikonōmiká kapau 'oku fie ma'u ke 'i ai mo'oni 'a e tau'atāina ke lotú. . . . Ka 'i ai ha taha 'oku tokoni'i fakapa'anga pe fakatu'asino 'e ha taha kehe pe ha kautaha, 'okú ne mo'ulaloa ia ki he fie ma'u mo e pule 'a e tokotaha 'okú ne tokoni'i iá” (*Mormon Doctrine*, 378).

'Eletā James E. Faust

“Kuo folofola 'a e 'Eikí 'oku mahu'inga ke 'tu'u mālohi 'a e siasí 'iate ia pē 'o mā'olunga ange 'i he ngaahi me'a kehe kotoa pē 'i lalo 'i he maama faka-silesitalé' (T&F 78:14). 'Oku fale'i foki mo e Kāinga-lotu 'o e Siasí ke nau mo'ui tau'atāina. 'Oku lahi

hono ngaahi 'uhinga 'o e tau'atāina. 'Oku 'uhinga ia ki he 'ata'atā mei hono faka'aonga'i 'o e ngaahi faito'o kona tapu te ne pukenimā kitautolú, tō'onga mo'ui 'oku 'ikai toe fa'aliliuá mo e ngaahi mahaki fakamamahí. 'Oku toe 'uhinga foki ki he 'ata'atā mei he ngaahi fakamo'ua fakatāutahá mo e totongi tupú pea mo e pa'anga 'oku totongi ki he fai 'o e noó 'i he māmaní” (‘i he Conference Report, Apr. 1986, 24–25; pe *Ensign*, May 1986, 21).

'Eletā Niila A. Mekisuele

“Ko e taha 'o e ngaahi tafa'aki fakamuimuitaha 'oku tau mo'ua ai 'i he siokitá ko 'etau ongo'i ko ia 'oku tau 'pule' pē kiate kitautolú. Ko e mo'oni 'oku tau tau'atāina ke fili pea 'oku tau ha'isia fakatāutaha pē ki ai. 'Io, ko ha ni'ihi fakafo'ituitui 'a kitautolu. Ka ko kinautolu ko ia kuo fili ke 'ha'u kia Kalaisí' he 'ikai fuoloa kuo nau 'ilo'i 'oku 'ikai ke nau 'pule' pē kiate kinautolu. Ka 'oku 'A'ana 'a kinautolu. 'Oku fie ma'u ke tau fakatapui 'a kitautolu fakataha mo 'etau ngaahi me'afoká, hotau ngaahi 'aho kuo kotofá, pea mo 'etau mo'uí kotoa. Ko ia, 'oku 'i ai 'a e fu'u faikehekehe lahi 'i he'ete fakakaukau vale 'okú te 'pule' pē kiate kitá mo 'etau fakavaivai'i kitautolu ki he pule 'a e 'Otuá. Ko e pipiki ki he'ete mo'ui motu'á 'oku 'ikai ko ha faka'ilonga ia 'o e tau'atāina, ka ko e faka'ilonga ia 'o e fakatuituia pē 'o hoto lotó!” (‘i he Conference Report, Oct. 1990, 18; pe *Ensign*, Nov. 1990, 16).

KO E FEOHI FAFALE 'I HE NOFO-MALÍ

*Kuo pau ke hoko 'a e anga-maluú
mo e faka'apa'apá ko e ongo
tefito'i mo'oni ke fakahinohino 'a e
anga 'o e feohi fafale 'i he vā 'o e
husepānití mo e uaifí—kae 'ikai
'aupito ko e siokitá.*

—Palesiteni Howard W. Hunter

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Potufolofola Fekau'akí

1 Kolinitō 7:2–5

“Ka koe'uhi telia 'a e fe'auakí, ke ma'u 'e he tangata takitaha hono [uaifí] 'o'oná, pea ke ma'u 'e he fefine takitaha hono [husepānití] 'o'oná.

“Ke 'atu 'e he [husepānití] 'a ia 'oku totonú ki hono [uaifí]: pea ke pehē pē 'e he [uaifí] foki ki hono [husepānití].

“'Oku 'ikai ke pule 'e he [uaifí] ki hono sino 'o'oná, ka ko hono [husepānití]; pea 'oku pehē foki 'a e husepānití, 'oku 'ikai ke pule ia ki hono sino 'o'oná, ka ko hono [uaifí].

“'Oua na'á mo fefa'ao'aki 'a kimoua, ka 'i ho'omo feloto'aki 'i he 'aho si'i, koe'uhi ke mo tukuange 'a kimoua ki he 'aukai mo e lotu; pea mo toe fakataha, telia na'a tauvele'i 'a kimoua 'e Sētane 'i ho'omo ta'e fa'a ta'offi.”

Ko e Feohi Fafale Fakaesinó kuo Tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá

Palesiteni John Taylor

“'Oku lahi 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ma'ongo'onga 'oku totonu 'a ia na'a tau tupu pē mo ia, ka 'oku fie ma'u ia ke fakatapui kinautolu. Na'e folofola 'a e 'Otuá ki he tangatá, 'Fanafanau, mo fakatokolahi, mo fakakakai 'a māmani, pea pule ki ai: pea pule ki he ika 'o e tahí, mo e fanga manu puna 'o e 'ataá,

mo e me'a mo'ui kotoa pē 'oku ngaue 'i he funga 'o māmani' (Sēnesi 1:28.) Fakatatau ki hení, kuó Ne 'osi tuku 'i he fefiné ha holi ki he tangatá 'a ia 'oku fakatanula pē, mo ha holi 'i he tangatá ki he fefiné, pea mo ha ongo'i 'o e 'ofa, tokanga, mo e kaungā-ongō'i 'i he vaha'a 'o e tangatá mo e fefiné. 'Oku tau ha'u pē mo ia ki māmani, kae hangē ko e ngaahi me'a kehé, 'oku fie ma'u pē ke fakatapui ia. 'Oku hala 'i he 'ao 'o e 'Otuá ke fakafiemālie'i 'a e ngaahi ongo ko 'ení 'i he founa 'oku ta'efakalao, pea 'okú ne tataki hifo ha taha ki he maté, kae lolotonga iá, ka ngāue'aki totonu 'a e ngaahi me'a ni 'e iku ia ki he mo'ui, fiefia mo e hākeaki'i 'i he māmani pea mo e maama ka ha'ú. Pea 'oku pehē pē 'o fekau'aki mo ha ngaahi me'a kehe 'e lauafe” (*Gospel Kingdom*, 61).

Palesiteni Joseph F. Smith

“Ko e feohi fakalao 'a e tangatá mo e fefiné ko e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá, 'o 'ikai 'aki pē 'a e taumu'a ke fakatolonga e fa'ahinga 'o e tangatá, ka ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi 'ulungāanga mā'olunga mo faka'eieiki ange 'o e tangatá, 'a ia 'e toki lava pē ke fakapapau'i 'e he feohi 'a e tangatá mo e fefiné 'i he 'ofa kuo ue'i hake 'iate kinauá” (“Unchastity the Dominant Evil of the Age,” *Improvement Era*, June 1917, 739).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e iku'anga ia 'o e tangatá mo e fefiné ke na fakataha ke fa'u 'a e ngaahi fāmili ta'engatá. 'I he mali kuo fai fakalao, 'oku totonu pea kuo fakangofua 'e he 'Otuá 'a e feohi fafale 'i he ngaahi vā fakasekisuale. 'Oku 'ikai ha me'a 'e ta'emā'oni'oni pe kovi 'i he fetu'utaki fakasekisuale, he ko e founa ia 'e fakataha ai 'a e tangatá mo e fefiné ke fakahoko 'a e fakatupú pea mo hono fakahā 'o e 'ofá” (*President Kimball Speaks Out*, 2).

“Ko e tefito'i taumu'a ia 'o e fakataha 'a e tangatá mo e fefiné, 'a e husepānití mo e uaifí (pea ko e husepānití pē mo e uaifí), ke 'omi 'a e fānaú ki māmani. Ne te'eki ai pē ha taimi 'e fakataumu'a ai 'e he 'Eikí 'a e fetu'utaki fakasekisuale ke hoko ko ha me'a ke va'inga'aki pe ki hano fakafiemālie'i 'o e ngaahi holí mo e holi koví. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo'i ha fakahinohino mei he 'Eikí 'o pehē 'oku fie ma'u ke fakangatangata pē 'a e fetu'utaki fakasekisuale totonu 'i he vā 'o e husepānití mo e uaifí ki he fakatupu 'o e fānaú, ka 'oku tau ma'u ha fakamo'oni lahi meia 'Ātama pē 'o a'u mai ki he taimí ni, ne te'eki ai ha taimi 'e fakangofua ai 'e he 'Eikí 'a e fetu'utaki

fakasekisuale 'i tu'a he malí" ("The Lord's Plan for Men and Women," *Ensign*, Oct. 1975, 4).

'Eletā Parley P. Pratt

"Kuo tō 'iate kitautolu 'e he Laumālie 'o e 'Eikí ha ngaahi ongo 'o e 'ofá 'a ia 'oku fakanatula pē koe'uhí ko ha taumu'a fakapotopoto; pea ko e kamata'anga ia 'o e mo'uí mo e fiefiá—ko e makatu'unga ia 'o e sosaieti kotoa pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei mo fakalangí—ko e uho ia 'o e 'ofa faka-Kalaisí, pe ko e 'ofá; . . .

" 'Oku 'ikai mo ha tefito'i mo'oni 'e haohaoa mo mā'oni'oni ange ka ko e 'ofa 'oku 'i he fatafata 'o ha tangata angama'a ki hono malí; . . .

"Ko hono mo'oni, na'e ngaohi 'e he 'Otuá 'a e tangatá, ko e tangata mo e fefine; na'á ne tuku ki hona fatafatá 'a e ngaahi ongo ko ia 'oku fakafuo-fua 'e tokoni ki he'ena fiefiá mo 'ena feohí" (*Writings of Parley Parker Pratt*, 52–53).

Ko e Feohi Fafale Fakaesino 'i he Malí Pē

'Eletā Boyd K. Packer

Vakai ki he ngaahi lea 'oku faka'aonga'i 'i he peesi 164–67.

'Eletā Dallin H. Oaks

" 'Oku hōifua 'a e 'Otuá ki he'etau fakahā 'a e ngaahi mālohi 'oku tau ma'u ki he fakatupú, ka kuó ne fekau ke fakangatangata pē 'eni ki he vā fetu'utaki 'o e nofo-malí" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 99; pe *Ensign*, Nov. 1993, 74).

'Eletā Richard G. Scott

"Ko ha faiangahala ha fa'ahinga feohi fafale fakasekisuale pē 'i tu'a 'i he ha'i 'o e malí—ko 'eku 'uhingá ki ha fetu'utaki 'ilo'ilo pau mo ha ngaahi konga topu-tapu 'o e sino 'o ha taha kehe, 'o tataú pē pe 'oku vala pe 'ikai—pea 'oku tapui ia 'e he 'Otuá" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 51; pe *Ensign*, Nov. 1994, 38).

Ngaahi Taumu'a 'o e Feohi Fafalé

Palesiteni Lorenzo Snow

"Fakakaukau angé ki he ngaahi tala'ofa ko ia 'oku fai kiate koe 'i he ouau faka'ofa'ofa mo nāunau'ia 'oku ngāue'aki 'i he fuakava 'o e malí 'i he tempalé. 'I he

taimi 'oku fakataha'i ai ha ongome'a Siasi 'i he malí, 'oku fai kiate kinaua ha ngaahi tala'ofa fekau'aki mo hona hakó, 'a ia 'oku a'u atu ia mei 'itāniti ki 'itāniti. 'Oku tala'ofa kiate kinaua te na ma'u 'a e mālohi mo e totonu ke pule'i mo fakahoko 'a e fakamo'uí mo e hā-keaki'í mo e nāunau'ia ki hona hakó 'o lauikuonga. Pea ka 'ikai ke na ma'u ha faingamālie ke 'i ai ha'ana fānau 'i heni, 'e 'i ai pē 'a e ngaahi faingamālie ke na ma'u ai ha fānau hili 'a e mo'uí ni. Ko e hā mo ha toe me'a 'e faka'amu ki ai 'a e tangatá? Ke hoko ko ha tangata mo ha fefine 'i he mo'ui 'e tahá, 'okú na ma'u ha sino fakasilesitiale, 'oku 'ikai te na mo'ua 'i he puké mo e mahamahakí, kuó na hoko 'o nāunau'ia mo faka'ofa'ofa 'o 'ikai fa'a fakamatala'i, 'okú na tu'u 'i he lotolotonga 'o hona hakó, 'o na pule'i 'a kinautolu, foaki kiate kinautolu 'a e mo'uí, hākeaki'í, mo e nāunau'ia, 'o lauikuonga" (*Teachings of Lorenzo Snow*, 138).

Palesiteni Spencer W. Kimball

"Kuo pau ke fafanga'i ho'omo 'ofá, 'o hangē pē ha matala'i'akaú. 'E 'i homo fetu'utakí 'a e 'ofa lahi mo e fefakafalala'akí, he 'oku faka-'Otuá 'a ho'omo 'ofá. 'Oku loloto ia, kakato pea mahino 'a e me'a kotoa. 'Oku 'ikai tataú ia mo e feohi 'a e māmaní 'a ia 'oku nau ui hala'i ia ko e 'ofá, ka 'oku meimei ko e fetokanga'aki fakatu'asino pē. 'I he taimi 'oku makatu'unga ai 'a e malí 'i he me'a pē ko 'ení, 'e taimi sí'i pē kuó na fepāhia'aki. 'Okú na māvae peá na vete, pea 'oku hoko leva mo ha fetokanga'aki fakatu'asino fo'ou 'o hoko ai mo ha toe mali pea 'e ki'i tolonga sí'i pē pea toe motu'a pē mo ia. Ko e 'ofa 'oku folofola ki ai 'a e 'Eikí 'oku 'ikai ko e fetokanga'aki fakatu'asinó pē kae fakalaumālie foki. Ko e tui ia mo e fefalala'aki pea mo e femahino'aki. Ko ha hoa ngāue kakato ia. Ko ha feohi 'a ia 'okú na tataú 'i he'ena ngaahi taumu'a mo e tu'unga mo'uí. Ko ha ta'esio-kita mo e feilaulau 'a e tokotahá ma'a e taha ko ē. Ko e ma'a 'i he fakakaukau mo e ngāue pea mo e tui ki he 'Otuá mo 'Ene polokalamá. Ko e hoko ia ko ha mātu'a 'i he mo'ui matelié mo e hanganaki atu ki he hoko ko ha 'otua mo fai fakatupu, pea mo e mātu'a 'a ha ngaahi laumālie. 'Oku lahi ia, kato'i e me'a kotoa pē, pea 'ikai hano ngata'anga. 'E 'ikai ha taimi 'e 'osi pe faka'au ai ke holo 'a e fa'ahinga 'ofa ko 'ení. 'Oku hokohoko atu pē ia 'i he mahamahaki mo e mamahi, 'i he tu'umālie mo e masivesiva, 'i he lava-me'a mo e siva 'a e 'amanakí, 'i he nofo taimí mo 'itāniti" (*Faith Precedes the Miracle*, 130–31).

Ngāuehala'aki e Feohi Fafale Fakaesinó

Palesitēni David O. McKay

“Tau ‘uluaki fakahinohino’i ‘a e to’u tupu ‘oku ‘omi kiate kitautolú, ‘a e kau talavou kotoa ‘i he Siasí, ke nau ‘ilo’i ‘oku totonu ke pule pē ‘a e fefiné ki hono sino ‘o’óná. ‘Oku ‘ikai ‘oange ‘e he fuakava ‘o e malí ki he tangatá ‘a e totonu ke ne fakapōpula’i ia, pe ke ne ngaohikovia ia, pe ke ne faka’aonga’i ia ke fakafiemālie’i’aki ‘a ‘ene ngaahi holí. ‘Oku ‘ikai ‘oatu ‘e he ouau ‘o ho’omo malí ‘a e totonu ko iá kiate koe” (‘i he Conference Report, Apr. 1952, 86).

Palesitēni Spencer W. Kimball

“Kapau ‘oku ‘ikai ke fakanatula ia, ‘oua na’á ke fai ia. Ko ia pē, pea ‘oku totonu ke tauhi ke ma’a mo taau ‘a e me’a kotoa pē ‘i he mo’ui fakafāmilí pea ke ‘i ha tu’unga mā’olunga ‘aupito. ‘Oku ‘i ai ha kakai kuo nau talamai, ko e hā pē ha fa’ahinga me’a ‘oku fakahoko ‘i he lokimohé, ‘oku ‘ikai kovi ia. ‘Oku ‘ikai mo’oni ‘eni pea he ‘ikai fakamolemole’i ia ‘e he ‘Eikí” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 312).

“‘Oku mau kole fakataha atu mo Pita, ‘. . . . Tā’ofi ‘a kimoutolu mei he ngaahi holi fakakakanó, ‘a ia ‘oku tau’i ‘a e laumālié.’ (1 Pita 2:11.) ‘Oua ‘e fakahā ki tu’a e ngaahi konga toputapu ‘o e sinó pe sio he ponokalafí pe fai ha toe ngaahi tō’onga te ne ‘uli’i ‘a e fakakaukaú mo e laumālié. ‘Oua ‘e ala ki he sinó, ki hoto sino pē ‘o’otá pe ko ia ‘o e ní’ihi kehé, pea ‘oua ‘e ‘i ai ha fetu’utaki fakasekisuale ‘i he vaha’a ‘o ha ní’ihi tuku kehe pē ‘a kinautolu kuo ‘osi mali ‘i he founga totonú. ‘Oku tapui ‘aupito ‘eni ‘e hotau Tupu’angá ‘i he feitu’u kotoa pē, ‘i he taimi kotoa pē, pea ‘oku mau toe fakamama’i atu ia. Na’a mo e nofo-malí ‘e kei ‘i ai pē ha ngaahi tō’onga ‘e fu’u tōtu’a pea fakakehe’i. He ‘ikai lava ‘e ha kumi ‘uhinga, pe ko e hā hono lahí, ke fakafiemālie’i ‘a e loto-mamahi ‘a e Tamai ‘i hēvaní” (‘i he Conference Report, Apr. 1974, 8–9; pe *Ensign*, May 1974, 7).

Palesitēni Howard W. Hunter

“‘Oua na’a mou fai ha fa’ahinga ‘ulungāanga fakamālohi pe ta’efe’unga ‘i he feohi fafale pelepelengesi ‘i he vaha’a ‘o e husepānití mo e uaifí. Koe’uhi ko e malí na’e tu’utu’uni ia ‘e he ‘Otuá, ‘oku lelei pea fakae’i’eiki ‘a e feohi fafale ‘i he vaha’a ‘o e husepānití mo e uaifí ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá. Kuó Ne fekau ke na hoko ko e kakano pē taha pea ke na fanafanau pea fakatokolahi ‘a e māmaní (vakai, Mōsese 2:28; 3:24). ‘Oku fie ma’u ke ke ‘ofa ki ho uaifí ‘o hangē

ko e ‘ofa ‘a Kalaisi ki he Siasí peá Ne foaki ‘Ene mo-‘uí koe’uhi ko ia (vakai, ‘Efesō 5:25–31).

“Kuo pau ke hoko ‘a e anga-maluú mo e faka’apa’apá ko e ongo tefito’i mo’oni ke fakahinohino’i ‘a e anga ‘o e feohi fafale ‘i he vā ‘o e husepānití mo e uaifí— kae ‘ikai ‘aupito ko e siokitá. Kuo pau ke fa’a faka’atu’i ‘a e tokotaha takitaha pea ongo’ingofua ‘a e ngaahi fie ma’u ‘a e tokotahá mo e ngaahi holi ‘a hono lotó. ‘Oku fakamala’ia’i ‘e he ‘Eikí ha fa’ahinga tō’onga fakamālohi, ta’etaau, pe ta’e mapule’i ‘i he feohi fafale ‘i he vā ‘o e husepānití mo e uaifí” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 68; pe *Ensign*, Nov. 1994, 51).

‘Eletā Spencer W. Kimball

[“Neongo ko e fetu’utaki fakasekisuale ko ha konga mahu’inga mo fakafiemālie ia ‘o e nofo-malí, ka kuo pau ke tau manatu na’e ‘ikai fakataumu’a e mo’uí ki he feohi fakasekisuale pē. Na’a mo e nofo malí, ‘oku ‘ikai ke ne fakatonuhia’i ‘e ia ‘a e fa’ahinga tō’onga ‘oku fu’u tōtu’a hono fakahokó. Na’e kole ‘a Paula ki he kāingalotu ‘o ‘Efesō ‘o kau ki he angatotonu ‘i he malí: ‘Oku totonu ke ‘ofa ‘a e kau tangatá ki honau [uaifí] ‘o hangē ko honau sino ‘onautolú. Ko ia ‘oku ‘ofa ki hono [uaifí], ‘oku ‘ofa ia kiate ia.’ (‘Efesō 5:28.) Pea mahalo ‘oku kau ‘i he me’a na’e fakamala’ia’i ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi anghala fakasekisuale ‘oku fai fakapulipuli ‘i he nofo malí ‘i he’ene pehē: ‘. . . . Pea ko kinautolu ‘oku ‘ikai ke ma’á, pea kuo nau pehē na’a nau ma’á, ‘e faka’auha ‘a kinautolu, ‘oku folofola ‘e he ‘Eiki ko e ‘Otuá’] (T&F 132:52.)” (*Mana ‘o e Fakamolemole*, 81).

KO E FAUNITENI ‘O E MO’UÍ

‘Eletā Boyd K. Packer

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

Ngaahi Me’a ‘o e Laumālié, 105–17

Te tau kamata pē ‘i he kamata’angá. “Ko ia na’e hā-‘ele hifo ‘a e ngaahi ‘Otuá ke fakatupu ‘a e tangatá ‘i honau ‘imisi ‘onautolú, na’a nau ngaohi ia ‘i he ‘imisi ‘o e ngaahi ‘Otuá, na’a nau ngaohi ‘a kinaua ko e tangata mo e fefine. Pea na’e folofola ‘a e ngaahi ‘Otuá: Te tau tāpuaki’i ‘a kinaua. Pea na’e folofola ‘a e ngaahi ‘Otuá: Te tau pule ke nau fanafanau mo fakatokolahi, pea fakakakai ‘a e māmaní, ‘o ikuna’i ia” (‘Ēpalahame 4:27–28.)

Pea na'e kamata e siakale 'o e mo'ui 'a e tangatá 'i he māmaní 'i hono " 'ilo 'e 'Ātama 'a hono uaifí, pea na'á ne fanau'í kiate ia 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine, pea nau kamata ke fakatokolahi mo fakakakai 'a māmani. Pea . . . na'e kamata 'e he ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o 'Ātamá ke mavahe atu 'o tautau toko ua 'i he fonuá, pea ngoue'í 'a e kelekelé, mo tauhi 'a e ngaahi tākanga monumanu lalahi, pea nau fakatupu foki 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine" (Mōsese 5:2-3).

Kuo Te'eki Ai 'Aupito Fakata'e'aonga'i 'a e Fekau'

Kuo te'eki ai 'aupito fakata'e'aonga'i 'a e fekau ko ia ke fanafanau pea fakatokolahi 'a e māmani. 'Oku mahu'inga ia ki he palani 'o e huhu'í pea 'oku ma'u mei ai e fiefia 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. Te tau toe ofi ange ki he'etau Tamai Hēvaní pea a'usia 'a e fiefia kakató, na'a mo 'etau hoko ko ha 'otuá, 'i he'etau ngāue'aki 'a e mālohi ko 'ení 'i he mā'oni'oni, 'o 'ikai fou 'i ha toe me'a kehe! Ko e mālohi ki he fakatupú 'oku 'ikai ko ha kongā ta'e mahu'inga ia 'o e palani 'o e fiefiá; ka ko e kongā mahu'inga tahá ia.

'Oku tupu 'i he sino 'o e tangatá mo e fefiné 'a e mālohi ke na fakatupu ha mo'ui 'i he taimi 'okú na takitaha tupu ai 'o matu'otu'á, 'o ma'u ai 'e ha tangata 'a e mālohi ke ne hoko ko ha tamai pea mo ha fefine ke ne hoko ko ha fa'e.

'Oku 'i ai Ma'u Pē Ia 'i he Fa'ahinga 'o e Tangatá'

'Oku 'i ai ma'u pē pea ongo mālohi 'i he fa'ahinga 'o e tangatá 'a e holi ko ia 'a e tangatá mo e fefiné ke na hoko 'o taha pē 'i he fetu'utaki fakaesinó. 'Oku fakafalala 'etau fiefia 'i he māmani, 'a 'etau fiefiá mo e hākeaki'í, ki he founga 'oku tau tali'aki 'a e ngaahi holi fakatu'asino mālohi mo vivili ko 'ení.

'I he matu'otu'a ko ia e mālohi fai-fakatupú 'i he kei talavou 'a e tangatá mo e fefiné, 'oku fakanatula pē 'a e ngaahi ongo ia 'okú na ma'ú, pea 'oku 'ikai ha tatau ia mo ha toe me'a kuo a'usia 'e he sinó. 'Oku 'i ai pē 'a e 'uhinga 'oku totonu ke ō fakataha ai e founga fakatupú pea mo e ongo vivili mo fetokanga'aki ko 'ení, he ko e me'a ia 'okú ne fakatupu e feinga 'a e fakafō'ituituí ke toutou fakahoko iá.

'Oku fa'a kamata pē 'a e feohí 'i he faikaume'a 'o fetokanga'aki. Neongo 'e kehekehe 'a e ngaahi anga fakafonuá, ka 'oku toe kehekehe pē foki ai mo e ola ia 'o e fetokanga'aki, 'a ia 'oku kau ai 'a e fiefiá,

fakautuutu 'o e ongo'i fetokanga'aki fetokanga'aki pea iku he taimi 'e ni'ihiki ki he fakafisinga'i. 'Oku fai 'a e 'eve'eva 'i he pō māhiná, mo e foaki 'o e ngaahi matala'i losé, ngaahi tohi 'ofá, ngaahi hiva 'o e 'ofá, māú, 'a e fepikinima mo e ngaahi founga taau kehe 'o hono fakahaa'i 'o e 'ofá 'i he vaha'a 'o ha talavou mo ha finemui. 'I he fetokanga'aki 'a e ongome'a 'oku 'ikai te na toe tokanga kināua ki he ngaahi me'a 'oku hoko 'i hona 'ātakaí pea 'okú na ma'u 'a e fiefia. 'Oku pehē 'e he ongome'a kotoa pē 'okú na fe'ofa'aki kuo te'eki ai ha ongome'a ia te na ma'u 'a e ongo 'okú na ma'ú talu pē meia 'Ātama mo 'Ivi.

'Oku 'i ai mo ha ngaahi sīpinga kehe 'o e fe'ofa'aki 'oku hā ngali fu'u fakapotopoto, fu'u fakalongo-longo, pea a'u pē 'o fu'u ta'eoli. Ka neongo ia, ka 'oku nau fālute ha ongo'i 'ofa mo femanako'aki 'e toki a'usia pē ia 'e he ni'ihiki 'oku fu'u fakamātoatō, meimeime vale 'i he 'ofá, pe hēhētu'u e 'atamaí, 'o ka naú ka toki matu'otu'a.

Ko e 'Ofa Kuo Matu'otu'á'

Pea kapau 'oku mou pehē 'oku tupu 'a e ngaahi ongo faka'ofa'ofa pea mo e ngaahi holi fakaesino 'oku ma'u 'e he kau talavou 'oku fe'ofa'aki mei he tumutumu 'o 'enau 'ofá, tā kuo te'eki ai te mou mo'ui ke mamata ki he lí'oa mo e fiemālie 'o e 'ofa 'oku ma'u 'i he nofo-mali fuoloá. 'Oku fakatauele'i 'a e kakai malí 'e he 'ahi'ahi, feta'emahino'aki, māvaé, ngaahi palopalema fakapa'angá, taimi 'e hoko ai ha ngaahi me'a fakafānili pe hoko ha puke; kae lolotonga e ngaahi me'a ni, 'oku kei tupulaki pē 'a e 'ofá ke toe mālohi ange pea 'oku ma'u 'e he 'ofa kuo matu'otu'á ha fiefia 'oku 'ikai teitei misi ki ai 'a kinautolu toki mali fo'ou.

Ko e 'ofa mo'oni 'oku fie ma'u ai 'a e feveitokai'aki pea ke fa'a ta'ofi ai 'e he ongome'a 'a kināua mei hono vahevahe 'o e fa'ahinga ongo 'okú ne fakaava 'a e ngaahi mālohi topotapu 'i he fauniteni 'o e mo'ui, kae 'oua kuó na mali. 'Oku 'uhinga ia ki he fakafā'ehi'ehi mei he ngaahi tō'onga 'oku fakahoko ki mu'a he malí 'o ala pule'i ai kināua 'e he holi fakakakanó. Ko e faikaume'a 'a e taimi ke fuatautau ai e angatonú, 'a e mālohi 'o e angama'á, mo e mo'ui tāú. 'Oku fakahā 'e he fakaafe ko ia 'o pehē, "Kapau 'okú ke 'ofa 'iate au, te ke tuku ke u fai iá," ha mele pe fehālaaki lahi 'i he 'ulungāngá. 'Oku totonu ke tali ki ai 'o pehē: "Kapau na'á ke 'ofa mo'oni 'iate au, he 'ikai te ke teitei kole mai ke u maumaufono. Kapau na'e mahino kiate koe 'a e ongoongoleleí, he 'ikai te ke lava 'o kole pehē mai!"

'Oku tomu'a fakahā pē 'e he 'ofa haohaoá, 'i he hili 'o ha fuakava ke anganofa ki he ta'engata, 'i ha ouau kuo fakalao pea 'i he hili hono fakahoko 'o e ngaahi ouau 'o e silá 'i he tempalé, ko hono toki faka'aonga'i ia 'o e ngaahi mālohi ki he fakatupú ki hono fakahā kakato 'o e 'ofá. 'E toki faka'aonga'i pē ia mo e tokotaha ko hotau hoa kuo tau 'osi malí.

'Oku 'ikai ha toe me'a ia 'e a'usia 'i he mo'uí ni 'e tatau mo e feohi 'a e tangatá mo e fefiné. Kapau 'e fakahoko ia 'i he taau, 'okú ne fakataha'i 'e ia 'a e ngaahi ongo fakaesino, fakaeloto mo fakalaumālie faka'ofa'ofa mo mā'olunga taha 'oku fekau'aki mo e fo'i lea ko e 'ofá. 'Oku hanga 'e he ngaahi ongo ko iá pea mo e ngaahi fie ma'u 'a e husepāniti mo e uai'í 'i he kotoa 'o 'ena mo'uí 'o ha'i fakataha kinaua 'i ha mali 'oku fakakakato ai 'a e ngaahi tu'unga 'ulungā-anga 'o e tangata kuo matu'otu'á 'e he ngaahi 'ulungāanga lelei ta'e hano tatau 'o e tu'unga fakaefefiné.

'Oku 'ikai hano tatau 'o e kongá ko ia 'o e mo'uí, 'ikai ha me'a ke fakahoa ki ai 'i hono kotoa 'o e ngaahi me'a 'oku a'usia 'e he tangatá. 'E tolonga ia 'o ta'engata 'o kapau 'oku fakahoko 'a e ngaahi fuakavá pea tauhi ki ai. "He kuo tu'utu'uni ke 'i ai 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni, koe'uhí ke mou ma'u 'a e lāngilangi mo e nāunau" (T&F 124:34), " 'a ia ko e nāunau ko ha kakato ia pea ko ha hokohoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hakó 'o ta'engata pea ta'engata" (T&F 132:19).

Ka 'oku 'ikai kakato 'a e 'ofa manako peé; ko e kamata pē ia. 'Oku fafanga'i 'a e 'ofá 'e hono ma'u 'o e fānaú, 'a ia 'oku fakatupu kinautolu 'o fakafou 'i he ngaahi mālohi kuo foaki ki he tangatá mo e fefiné 'i he'ena malí. 'Oku feitama'i 'a e fānaú 'i ha fekita fakamali 'a ha husepāniti mo ha uai'í kuó na mali. 'Oku kamata leva ke fa'u ha kī'i sino 'oku fakafofau mo faingata'a ke mahino kiate kinautolu hono founá. 'Oku 'omi ha kī'i tamasi'i pe ta'ahine 'i he mana 'o e fanau'i maí, kuo fakatupu ia 'i he tatau 'o 'ene tamai mo e fa'e fakamāmani pea 'okú ne lava ke sio mo fanongo mo ongo'i pea mamata 'o fakafou 'i he ngaahi ongo 'o e sinó. 'Oku 'i loto 'i hono sino fakamatelié ha laumālie, 'okú ne lava ai ke ongo'i mo 'ilo'i 'a e ngaahi me'a fakalaumālie. 'Oku mohemohe pē 'i he sino fakamatelié 'o e kī'i tamasi'i pe ta'ahiné 'a e mālohi ke fakatupu ha fānaú 'i hono tatau pē 'o'oná.

"Ko e laumālié mo e sinó ko e mo'oni'i laumālie ia 'o e tangatá" (T&F 88:15); ko ia 'oku 'i ai ha ngaahi fono fakalaumālie mo fakatu'asino ke tau talangofua ki ai kapau 'oku tau loto ke tau fiefia.

Ngaahi Fono 'o e Angama'á mo e Ngaahi Fono Fakanatulá

'Oku 'i ai e ngaahi fono ta'engata, kau ai 'a e ngaahi fono fekau'aki mo e mālohi ko 'eni ke fakatupu ha mo'uí, 'a ia "na'e tu'utu'uni pau 'i he langí ki mu'a 'i he te'eki ai ke 'ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e māmani, 'a ia 'oku makatu'unga ki ai 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē" (T&F 130:20). 'Oku 'i ai ha ngaahi fono fakalaumālie 'oku nau faka'uhinga'i 'a e tu'unga mo'ui angama'a ke mo'ui'aki 'e he fa'ahinga 'o e tangatá (vakai, LSS Loma 7:14–15; 2 Nifai 2:5; T&F 29:34; T&F 134:6). 'Oku 'i ai ha ngaahi fuakava 'oku nau nono'o, sila'i, malu'i pea 'omi 'a e tala'ofa 'o e ngaahi tāpuaki ta'engata. 'Oku 'i ai ha ngaahi fono fakatu'asino pe fakanatula 'oku nau pule'i 'a 'ete tokanga ki hato hoá, 'ofa'i 'o e fānaú pea mo e ongo 'oku ma'u ke malu'i kinautolú.

'Oua Na'á ke Fakapō

'I he taimi kotoa pē 'oku hoko ai e ngaahi fetu'utaki fakasinó, 'e hoko 'a e feitama 'o tatau ai pē pe kuo fai ha mali pe 'ikai. Ko 'ene kamata pē ha mo'uí, ko ha maumafono mamafa 'aupito ia ke faka'auha 'a e mo'ui ko iá, tuku kehe pē kapau 'oku hoko 'a e feitama'á tupu mei ha tohotoho, tu'u fakatu'utāmaki ia ki he mo'ui 'a e fa'eé, pe kuo fakamo'oni'i he 'ikai mo'ui 'a e pēpē te'eki fā'ele'i maí. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo'i 'a e taimi 'oku hū ai ha laumālie ki he sinó, ka 'oku tau 'ilo'i 'oku mahu'inga 'aupito 'a e mo'uí, 'i hano fa'ahinga fōtunga pē. Neongo 'oku 'omi kiate kinautolu 'a e mafai ke fakatupu ha mo'ui pea kuo fekau'i kinautolu ke fai ia, ka 'oku 'ikai ha'atautotonu ke faka'auha 'a e mo'ui ko iá. "He kuo tapui 'ia 'e he 'Eiki . . . 'i he me'a kotoa pē, talu mei he kamata'anga 'o e tangatá" ('Eta 8:19). Pea na'e toe fakafo'ou 'i he kuonga fakakosipeli ko 'eni 'a e fekau ko ia ne foaki mai 'i Sainai: " 'Oua na'á ke fakapō" ('Ekesōtosi 20:13; vakai foki, 2 Nifai 9:35) "pe fai ha fa'ahinga me'a pehē" (T&F 59:6).

Ke Mapule'i

'Oku 'ikai ta'ofi 'e he ngaahi fono ta'engata 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi 'a e me'a 'oku tau fai 'i he hoko mai 'a e ngaahi ongo fakanatula ki he fakatupú 'a ia kuo foaki mai 'e he 'Otuá. Na'e na'ina'i 'a 'Alamā ki hono foha ko Sipiloni 'o pehē, "Ke ke ta'ofi kotoa ho'o ngaahi holi fakakakanó, koe'uhi ke ke fonu 'i he 'ofá" ('Alamā 38:12). 'Oku faka'aonga'i 'a e pití ke fakahinohino mo tatakí. 'Oku fie ma'u ke mapule'i 'a 'etau holi fakakakanó, 'o 'ikai mapule'i

'aki hano faka'auha faka'aufuli, hangē ka fai ki ha fanga 'inisēkite fakafiú; pea 'ikai mapule'í'aki hano faka'auha, 'o hangē ka fai ki ha fa'ahinga mahakí. Ka ke mapule'í ia 'o hangē ko hono mapule'í 'o e 'uhilá, ke ne fakatupu 'a e mālohi mo e mo'uí. 'I he taimi 'oku fakalao ai hono faka'aonga'í 'o e mālohi 'o e fakatupú, 'okú ne faitāpuekina mo fakamā'oni'oni'í (vakai, Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1977], p. 309).

'Oku talamai 'e he ongoongoleléi 'a e taimi mo e tokotaha 'oku malu ke faka'aonga'í ai 'a e ngaahi mālohi toputapú ni. Pea hangē ko e ngaahi me'a kotoa pē, 'oku 'ikai 'omi 'e he folofolá 'i he peesi hono kotoa ha ngaahi fekau faka'āuliliki fekau'aki mo hono faka'aonga'í 'o e fono 'o e mo'uí. Ka 'oku nau tala fakakonga lalahi mai pē pea tuku ke tau tau'atāina 'i hono faka'aonga'í 'o e ngaahi tefito'í mo'oni 'o e ongoongoleléi ke feau'aki 'a e ngaahi tapa kehekehe 'o e mo'uí.

'Oku tau tau'atāina pē ke 'oua na'a tau tokanga ki he ngaahi fale'í mo e ngaahi fekau 'oku talamai 'i he folofolá, ka ko e taimi 'oku tala fakapatonu mai ai 'i he fakahaá ke " 'oua na'á ké", 'e lelei ange ke tau tokanga ki ai. 'I he taimi 'oku tau talangofua aí, 'e lava ke tau fiefia 'i he ngaahi mālohi ko 'eni ke fakatupu ha mo'uí 'i he fuakava 'o e malí pea 'e tupu mei he ngaahi mālohi ki he fakatupú 'a ia 'oku tau ma'ú 'a 'etau fānaú, 'a hotau fāmilí! 'E lava ke 'i ai ma'ú pē 'a e 'ofá 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uaifí pea te ne 'omi 'a e ongo'í 'o e nonga mo e fie-mālie 'i he ngaahi 'aho kotoa 'o 'ena mo'uí.

Ko e Fānau 'a e 'Otuá

'Oku 'ikai mo ha toe fakakaukau ma'ongo'onga ange kuo fakahā mai ka ko e mo'oni fakalangi ko ia ko ha fānau kitautolu 'a e 'Otuá pea 'i hotau fakatupú, 'oku tau kehe ai kitautolu mei he ngaahi me'a mo'uí kehé (vakai, Mōsese 6:8–10, 22, 59). 'Oku ako'í mai 'e he folofolá " 'Oku 'ikai ko e kakano tatau pē 'a e kakano kotoa pē: he 'oku ai 'a e kakano ko e taha 'o e tangatá, ko e kakano 'e taha 'o e fanga manú" (1 Kolinitō 15:39).

'Oku 'i ai ha fatongia ta'e hano tatau 'o e tangatá mo e fefiné 'i hono fakatupu 'o e mo'uí. 'Oku talamai 'e he folofolá "kuo akonaki'í 'a e tangatá 'o fe'unga koe'uhí ke nau 'ilo'í 'a e leléi mei he koví. Pea kuo tuku 'a e fonó ki he tangatá" (2 Nifai 2:5.) Ko ha kakai fakakaukau lelei kitautolu pea 'e 'eke'í meiate kitautolu 'a 'etau ngaahi ngāué, na'a mo 'etau ngaahi fakakaukau foki (vakai, 'Alamā 12:14).

'Oku tohoaki'í mai 'a e fanga monumanú 'i ha taimi pau, 'e ha fa'ahinga ongo 'oku nau ma'ú ke nau fakataha. Ko 'ene hoko pē 'a e feitamá 'oku nau ma-vahevahe leva, 'o anga'aki hono tuku toko taha pē 'a e fa'eé ke ne malu'í mo fafanga hono 'uhikí, he ko e founa ia 'a e fanga monumanú. Ka 'oku 'ikai ko e founa ia 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku tātātaha ke hoko e mo'ui fakafāmilí ia 'i he fanga manú pea ka hoko, 'oku fakataimi pē. 'Oku fakataimi pē 'a e vāofi 'a e ongomātu'a 'i he fanga monumanú, tuku kehe pē ha ngaahi me'a 'oku tātātaha 'ene hokó, 'o hangē ko ia 'oku hoko 'i he fanga manupuná; ka 'oku meimei ke hala 'atā pē ha fa'ahinga ongo'í vāofi ia 'i he tamai mo hono 'uhikí.

'Oku 'ikai lava ke ha'isia e fanga monumanú ki he tu'unga mo'ui angama'a 'e fakamā'ui ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá. 'Oku pule'í 'aki kinautolu 'a e ngaahi lao fakatu'asino 'o natulá. 'Oku 'ikai fakafaikehekehe'í 'e he fanga monumanú ia e ongo 'oku na'ú ma'ú 'i he taimi 'oku ha'ú ai 'a e monumanu tangatá ki he monumanu fefiné. Neongo iá, 'oku 'i ai 'a e ngaahi founa pau ia ki he'enu fakafanaú mo hano ngaahi fakangatangata pau. Hangē ko 'ení, 'oku 'ikai fakataha mai ha ongo monumanu tangata pe fefine ke fakafiemālie'í 'a e ngaahi ongo ko 'ení. Pe ke nau fakahā e ngaahi ongo mo e fie ma'ú ko 'ení 'i ha'anau fai pē ia ki honau 'uhikí.

'E lava ke tukulolo e fānau 'a e 'Otuá ki honau natula fakakakanó 'i he'enu loto pē ki ai pea nau fakafepaki ki he ngaahi fono 'o e angama'á mo tuku hifo kinautolu ki ha tu'unga 'oku mā'ulalo ange ia 'i he fanga manú, kae hangē pē 'oku 'ikai ha'anau loto-lavea aí.

Ko e Tokotaha Fakatauelé

'Oku 'i ai ma'ú pē 'a e ngaahi 'ahi'ahí 'i he mo'ui matelié. 'Oku meheka e filí ki he kakai kotoa pē 'oku nau ma'ú 'a e mālohi ke fakatupu ha mo'uí. He 'ikai te ne lava ke fakatupu ha mo'ui; 'oku 'ikai te ne lava ha me'a. Na'e lī ia ki tu'a mei he langí mo kinautolu na'e muimui 'iate iá pea mole 'enu totonu ke ma'ú ha sino fakamatelié. Kapau te ne lava, te ne ma'ú 'a ho sinó pea fakahinohino atu e founa ke ke faka'aonga'í'aki iá. Na'e a'u ki he kole 'ene kau 'āngeló ke nau hū mu'a 'i he sino 'o e fanga puaká (vakai, Mātiu 8:31). 'Okú ne 'ilo'í hono mahu'inga 'o e mālohi 'oku tau ma'ú ki he fakatupú pea 'i he'ene meheká, 'okú ne fie ma'ú ai ke pule'í 'a kinautolu 'oku ma'ú iá. Pea 'oku talamai 'i he fakahaá, " 'okú ne feinga ke mamahi 'a e tangata kotoa pē 'o hangē pē ko iá"

(2 Nifai 2:27). Kapau 'e lava, te ne fakatauele'i koe 'o tuku hifo ki lalo, ke fakahala'i, ke faka'auha 'a e me'afuaki ko 'eni 'e lava ke tau tupulaki ta'engata aí 'o kapau 'oku tau mo'ui tãú (vakai, T&F 132:28–31).

Ko e Uluisinó

'Oku hã he taimí ni 'a e vave 'o e mole atu 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga 'i he nofo fakasosaieti 'i he lahi 'a e tokangá—pe ko e uluisino 'i he tangatá—'a e tō'onga ko ia 'i he feohi 'a e tangatá mo e fefiné 'oku fakatupu ai ha mo'uí. 'Oku manuki'i fakahāhā 'a e fa'a ta'ofi ki mu'a 'i he malí mo e anganofo lolotonga 'a e malí 'o lau ia kuo 'osi hono kuongá; 'oku luma'i 'a e malí mo e hoko ko e mātu'á 'o pehē 'oku fakakavenga mo ta'e'ao-nga. Kuo mole 'a e 'ulungāanga māú, 'a ia ko ha 'ulungāanga lelei 'eni 'oku ma'u 'i ha tokotaha fakafu'ituitui pe sosaieti lelei.

'Oku 'ikai kei hoko 'eni 'a e 'ulungāanga ma'á ko ha me'a ke fakafuofua'i mei ai 'a e 'ulungāanga 'oku fie ma'u ki he ngaahi sippinga tu'ukimu'a ma'a 'etau tō'u tupú—'a e kau tangata politikí, kau sipotí mo e kau faivá. Ko e tefito'i kaveinga ia 'o e me'a 'oku tau mamata mo lau mo fanongo aí, 'a e feohi fakasino 'a e tangatá mo e fefiné. Ka vakai'i ha fa'ahinga me'a ke 'ilo'i pe 'oku taau, 'oku 'ohofia 'o lau ko hono fakafepaki'i 'o e tau'atāina fakafu'ituitui. Ko e me'a ko ia 'oku mātu'aki totonu ke 'oua na'a fakahāhā 'oku 'ikai toe fakapulipuli'i kae faka'alí'ali atu ia ke mamata kotoa ki ai. Pea 'oku fakatatali atu leva mei mui ai 'a e faito'o kona tapú, ponokalafí, faikoví, ta'eanganofó, fakatōtamá pea—mo e me'a 'oku fulikivanu taha 'iate kinautolú—'a e angahala fakamala'ia mo e tō'onga kovi fakasekisuálé. Pea 'oku fakautuutu pē e hoko 'a e ngaahi me'á ni kotoa. Pea 'oku ō fakataha leva e ngaahi me'á ni mo e mahaki faka'auhá, 'o hangē ko e ngaahi mahaki faka'auha 'oku hã 'i he Tohi Tapú, 'a ia 'oku hoko ko e fakamanamana ki he ngaahi matakali 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. Ko hono mo'oní, 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá.

'Oku 'i ai e me'a 'e taha 'oku fai tatau kotoa ai 'a e ngaahi faka'uhinga 'a e tangatá 'a ia 'oku nau hu'utaha pē ki he taumu'a 'e taha: ko 'enau faka'ikai'i ko hotau tupu'angá 'a e 'Otuá, ko 'etau Tamaí Ia mo hotau fakahoko fonó pea 'oku nau fai ia 'i he heliaki pe ko 'enau tala fakahangatonu mai pē.

Ko hono 'ilo'i ko ia ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá, ko ha mo'oni ia 'okú ne fakalelei'i 'etau mo'uí 'o a'u ai pē ki hano hākeaki'i.

Ko e Fakakaukau 'Oku Kovi

Ko hono 'ilo'i ko ia ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá, ko ha mo'oni ia 'okú ne fakalelei'i 'etau mo'uí pea a'u ki hano hākeaki'i. 'I he tafa'aki 'e tahá, kuo 'ikai mo ha fakakaukau 'e fakatupu 'auha ange ki he fiefiá, 'ikai mo ha faka'uhinga 'e fakatupu mamahi lahi, fakaloto-mamahi lahi, fakamamahi mo fakatupu maumau lahi ange, pea 'ikai mo ha fakakaukau 'e tokoni lahi ange ki hono faka'auha 'o e fāmili ka ko e fakakaukau ko ia 'oku 'ikai ko ha fānau kitautolu 'a e 'Otuá, ka ko ha fanga monumanu pē kuo fakalalaka 'enau tu'unga mo'uí. 'Oku ha'u mei he fakakaukau ko iá 'a e fakakaukau olopoto 'o pehē 'oku fakamālohi'i kitautolu ke tau tukulolo ki he holi fakakakano kotoa pē pea 'oku tau mo'ulaloa ki he fono fakatu'asinó kae 'ikai ki he fono 'o e angama'á.

Kuo fe'unga pē hono ako'i 'o e fo'i fakakaukau ko ia ko e ha'u 'a e tangatá mei he fanga manú ke pehē ai 'oku mo'oni 'o makatu'unga ai hono tali 'e he kakaí. Pea tupu mei he'ene 'omi ha ngaahi fakamatala 'oku ngalingali ke 'uhinga lelei ki ha ngaahi me'a 'e ni'ihí, 'oku lahi ai hono ako'i 'o e fakakaukau ko iá pea 'oku tali ia 'e ha tokolahi ko hono veteki 'o e ngaahi me'a fakamisiteli 'o e mo'uí.

'Oku ou 'ilo'i 'oku 'i ai e tafa'aki 'e ua ki he tefito ni. Ka ko e me'a 'e taha 'a hono fakafuofua'i 'o e fakakaukau'i 'i hono fakafehoanaki atu ki he ngaahi tu'unga faka'atamai pe fakaakó pea ko e me'a kehe leva hono fakafuofua'i ia 'o fakafehoanaki mo e ngaahi tu'unga fakaeangama'á pe fakalaumālii pe fakatokāteliné.

'I he taimi 'oku fakatō ai ki he 'atamai 'o e fānau 'a e fakakaukau ko ia ko e ha'u 'a e tangatá mei he fanga manú, 'oku totonu ke ō fakataha ia mo e tokanga 'i hono ako'i 'o e tefito koe'uhí ke tuku ia ki he tafa'aki 'i he 'atamai kae 'oua kuo mālohi 'a e tui. Ka 'ikai, 'e ala tupu hake 'a e ta'etu'i 'o faka'auha 'a e tui 'oku kamakamata ke tupú pea 'e mahi 'a e fua 'o e ututa'ú pea mahaló na'a ko ha 'eiki hala na'e tauhi ki ai 'a e tokotaha na'a ne ako'i iá.

Tau'atāina ke Filí

Na'e akonaki 'a Lihai 'o pehē 'oku tau'atāina 'a e tangatá pea kuo pau ke ne tau'atāina, 'o ne tau'atāina "ke fili ma'anautolu pē kae 'ikai fakamālohi'i ke ngāue 'i ha fa'ahinga founa, tuku kehe pē 'i hono

tautea'i 'e he fonó 'i he fu'u 'aho lahi mo faka'osí" (2 Nifai 2:26).

'Oku tuli tonuhia 'a e sosaietí he taimí ni mei ha'a-nau fatongia'aki 'a e fu'u mā'olunga 'o e anga'uli fakasekisuale 'a e to'u tupú, tuku kehe 'a hono ako'i 'o e tafa'aki fakatu'asino ki he fanafanaú ki he fānaú 'i 'apiako ke 'oua na'a hoko ha feitama pe fakatupu ha mahaki, mo hono 'oange ha ngaahi me'a ki he fā-nau 'i he ta'u hongofulu tupú ke malu'i'aki kinautolu mei he ongo me'á ni. 'I he taimi 'oku fai ai ha feinga ke fakakau 'i he kalasi ako ko 'ení 'a e ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'inga 'oku faka'aonga'i 'e he mā-mani—'o 'ikai ko e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga pē 'o e Siasí, ka ko ia 'o e mo'ui fakasivilaisé mo e sosaietí—'oku kamata leva 'a e fakahāhā lotó, " 'Oku mou fakamālohi'i kinautolu fekau'aki mo e lotú, 'o mou to'o ai 'emau tau'atāina."

'Oku mālie 'a e lava ke faka'aonga'i ha 'ulungāanga lelei 'e taha ke fakata'e'aonga'i'aki ha 'ulungāanga lelei 'e taha, 'i he taimi 'oku fakamamafa'i ai ha fa'hinga me'a 'oku 'ikai mo'oni. Me'a poto mo'oni hono fai 'o e kākāá ke faka'aonga'i 'a e tau'atāina—ko e angalelei ia—ke fakatonuhia'i'aki 'a e angakoví!

'Oku tuli tonuhia 'a kinautolu 'oku nau fakalaloa'i 'ení 'i he'enua faka'atā'atā kinautolu mei hono fatongia'aki iá 'i ha'anau pehē, " 'He 'ikai te u fai 'e au ha taha 'o e ngaahi me'a ko 'ení, ka 'oku ou pehē 'oku totonu ke tau'atāina pē 'a e tokotaha kotoa ke fili 'a e me'a 'oku nau fie faí ta'e toe kaunoa atu ai ha me'a 'i he 'ulungāanga ma'á pe me'a fakalalo." Pea ko e faka'uhinga tatau pē 'e lava ke pehē ai 'e ha taha 'oku totonu ke to'o 'a e ngaahi faka'ilonga he halá mo e ngaahi 'ā malu'i kuo fokotu'u ke ta'ofi'aki ha tō 'a e kau faka'uli ta'etokangá 'o maté, 'i he'enua faka'uhinga ko ia 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha fakafotuituí ke ne fili pe ko e hā e ofi 'ene faka'ulí ki he tapa'i lilifá.

'Oku 'i ai e Ngaahi Fono Mā'olunga Ange

'Oku mahino ki ha taha pē kuo ako'i ki ai e palani 'o e fakamo'uí ko hono taukave'i 'o e tau'atāina mei he ngaahi me'a kuo fakatapatupui fekau'aki mo e 'ulungāanga ma'á, ko hono ako'i ia 'o e me'a 'oku fepaki mo e finangalo 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai ke hā he folofolá 'a e kupu'i lea ko e "tau'atāina ke fili". Ko e tau'atāina pē 'oku hā ai ko e tau'atāina ki he 'ulungāanga ma'á—" 'a ia" kuo folofola 'a e 'Eikí, "Kuó u foaki kiate ia, koe'uhí ke lava 'o 'eke'i mei he tangata kotoa pē 'a 'ene ngaahi angahala 'a'aná 'i he 'aho 'o e fakamāú" (T&F 101:78).

Na'e faka'auha 'e he ngaahi sivilaise 'o e kuo hilí 'a kinautolu pē—fakatātā'aki 'a Sōtoma mo Komola—'i he'enua talangata'a ki he ngaahi fono 'o e 'ulungāanga ma'á. " 'E 'ikai fāinga ma'u ai pē 'a e Laumālie 'o e 'Eikí mo e tangatá. Pea ka tuku 'e he Laumālié 'ene feinga'i 'a e tangatá 'e hoko vave mai leva 'a e faka'auhá" (2 Nifai 26:11; vakai foki, Sēnesi 6:3; 'Eta 2:15; T&F 1:33; Mōsese 8:17.)

Kapau te tau 'uli'i 'etau ngaahi fauniteni 'o e mo'ui pe tataki atu ha ni'hi kehe ke maumaufono 'i he founa ko iá, 'e 'i ai 'a e ngaahi tautea "lahi fakamanavahē" mo "faingata'a ke kātaki'i" (vakai, T&F 19:15) 'o lahi ange ia 'i he mahu'inga 'o e fiefia fakasino kotoa te tau ma'ú. Na'e talaange 'e 'Alamā ki hono foha ko Kolianitoní, " 'Ikai 'okú ke 'ilo, 'e hoku foha, ko e me'a fakalielia 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he 'ao 'o e 'Eikí; 'io, 'o fakalielia ange 'i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lilingi 'o e toto ta'ehalaiá, pe ko e faka'ikai'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni?" ('Alamā 39:5). He 'ikai ke tau hao mei he ngaahi nunu'á he taimi te tau maumaufono ai.

'Oku toki ngofua pē ke faka'aonga'i e ngaahi mālohi ki he fakatupú 'e ha husepāniti mo ha uaifi kuó na mali 'i he founa totonu mo fakalalo. Ka toe kehe mei ai ko hano maumau'i ia 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Pea hangē ko e lea 'a 'Alamaá, " 'Oku ou pehē kiate kimoutolu, 'oku tatau ai pē pe te mou fakanga'i ia pe 'ikai, he kuo pau ke fakamo'oni'i 'a e folofola 'a e 'Otuá" ('Alamā 5:58).

'E 'ilo 'e kimoutolu kuo mou malí 'a e fiefia 'o e hoko ko e mātu'á pea ongo'i mo e fatongia 'oku omi fakataha mo e mo'ui fakafāmilí. Manatu'i ma'u pē pea 'ai ke hoko hono 'ohake 'o ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oni ko ha kongā mahu'inga 'o ho'omou mo'ui. 'Oange ki he ngaahi laumālie mahu'inga ko 'ení 'a e me'a lelei taha 'okú ke ako mei he mo'ui. Pea mou tali 'a e fakatokanga ko 'ení. 'E ala fakatauele'i e kakai malí ke nau fakahoko 'i he'enua fetu'utakí ha ngaahi me'a 'oku 'ikai taau. Pea hangē ko e fakatokanga 'oku 'omi 'e he folofolá, 'oua na'a mou "li'aki 'a ia 'oku totonú, kae fai 'a ia 'oku ta'etāu mo 'etau angá" (Loma 1:26). Ka mou fai ia, 'e hanga 'e he tokotaha fakatauelé 'o fokotu'u ha tutu'u 'i homo vaha'á. Ka hoko ha fa'hinga me'a ta'etau ko ha kongā 'o ho'omou fetu'utakí, mou fakapotopoto pea 'oua na'a toe fai ia.

Ngaahi Faka'ataá

'I he taimi 'oku tau talanoa ai kau ki he malí mo e mo'ui fakafāmilí, 'oku ha'u leva 'eni ki hotau 'atamaí,

“Fēfē ‘a e ngaahi me‘a ‘oku faka‘atā mai? He ‘oku ‘i ai ma‘u pē e ngaahi me‘a ‘oku faka‘atā mai!” ‘Oku fā-‘ele‘i mai ha ni‘ihi mo ha ngaahi fakangatanga pea ‘ikai ai ke nau lava ke fanau. ‘Oku movete ‘a e nofo-mali si‘a ni‘ihi tonuhia tupu mei he ta‘eanganofa ‘a honau malí. ‘Oku ‘i ai mo ha ni‘ihi ‘oku ‘ikai te nau mali pea nau nofo toko taha pē mo mo‘ui taau, lolotonga iá, hangē ‘oku fiefia ange ‘a kinautolu ia ‘oku hē atu mo fai koví.

‘I he taimi ko ‘ení, te u ‘oatu ‘a e fakafiemālié ni: Ko e ‘Otuá ‘a ‘etau Tamai! Ko e ‘ofa mo e manava‘ofa kotoa ko ia ‘oku hā mei he‘etau tamai fakamāmaní, ‘oku ma‘u ia ‘e he‘etau Tamai mo hotau ‘Otuá pea ‘oku ‘ikai maa‘usia ia ‘e he fakakaukau ‘a e tangatá. ‘Okú Ne fakamaau totonu, ‘oku ta‘e hano ngata‘anga ‘a ‘Ene ‘alo‘ofá, ‘oku ‘ikai lava ke mafakatataua ‘a Hono mālohí ‘e ha fa‘ahinga me‘a ‘i he māmaní.

Manatu ‘oku fuonounou pē ‘a e mo‘ui ‘i he māmaní, he te tau mo‘ui ‘o ta‘engata. ‘E ‘i ai ‘a e—ne u mei-meí faka‘aonga‘i ‘a e fo‘i lea ko e *taimi* fe‘ungá, ka ‘oku ‘ikai kau e taimí ia heni—‘e ‘i ai ‘a e faingamālie fe‘unga ma‘á e ngaahi anga ta‘etotonú mo e ngaahi angahala kotoa pē ke fakatonutonu, ‘a e ta‘elata mo e masiva kotoa pē ke totongi fakafoki ki ai pea fakapale‘i mo e kakai mo‘ui taau kotoa pē ‘i he taimi ‘oku tau tauhi ai ‘a e tuí. “Kapau ‘oku ngata ki he mo‘uí ni ‘etau ‘amanaki lelei kia Kalaisí, ko e mala‘ia lahi taha pē ‘a kitautolu ‘i he kakai kotoa pē” (1 Kolinitō 15:19). ‘Oku ‘ikai ngata ‘a e me‘a kotoa pē ‘i he mate fakamatelié; ko ‘ene toki kamatá ia.

Fakatomalá

Kuó u ‘osi fai ‘a e fakatokanga ‘e ngāue ‘a e ngaahi mālohi lahi ‘o e filí ke fakatauele‘i ‘a e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá ke nau faka‘aonga‘i ‘a e mālohi toputapu ki he fakatupú ‘i he faiangahala. ‘Oua na‘a mou tukulolo ki ai, he kuo pau ke totongi ki he mo‘ua kotoa pē ‘o e maumau fonó “kae ‘oua ke ke ‘atu ‘a e totongi kotoa pē” (Mātiu 5:26). ‘Oku ‘eke‘i ‘eni ‘e he fono ‘o e fakamaau totonú, pea “. . . [‘e] lahi ‘aupito ‘a ho‘o ngaahi mamahi—‘oku ‘ikai te ke ‘ilo‘i ‘a hono fu‘u fakamamahi faú, ‘oku ‘ikai te ke ‘ilo‘i ‘a hono fu‘u lahi fakamanavaheé, ‘io, ‘oku ‘ikai te ke ‘ilo‘i ‘a hono faingata‘a ke kātaki‘i” (T&F 19:15).

‘I he feinga tau ‘oku fakahoko ‘i he māmaní ke ma‘u ‘a e ngaahi laumālie ‘o e tangatá, ‘oku ma‘upōpula ai ‘e he filí ha tokolahi. ‘Oku ‘i ai ha tokolahi ‘oku ‘ikai te nau ‘ilo‘i pe te nau haó ki fē, ko ia ‘oku fakamālohi‘i ai kinautolu ke ngāue ma‘ana. ‘Oku ma‘u ‘e he laumālie kotoa pē ‘oku tauhi ‘i he falefakapōpula ‘o

e faiangahalá ha kī ki he matapaá. ‘Oku ui ‘a e kií ko e Fakatomalá. ‘E ‘ikai lava ke puke kinautolu ‘e he filí ‘o kapau te nau ‘ilo‘i hono founa faka‘aonga‘i. ‘Oku lahi ‘a e ivi ‘oku ma‘u ‘e he ongo tefito‘i mo‘oni feongoongoi ko iá, ‘a ia ko e fakatomalá mo e fa‘a fakamolemolé, ‘o mahulu hake ia ‘i he mālohi ‘o e tokotaha fakatauelé.

‘I he founa ‘a e māmaní, kapau kuó ke ‘osi fai ha fehālaaki, ‘oku ‘osi māhino pē ia. Fakataua ki he laó, he ‘ikai lava ke fakamolemolé‘i ia, ka ‘oku lava pē ke mahino. Kuo pau ke ke ta‘ofi ‘a e ‘ulungāanga ‘oku ‘ulí. Kuo pau ke ke ta‘ofi ia he taimí ni!

‘Oku ‘ikai mo ha feitu‘u ‘e lahi ange ai ‘ene hāsino ‘a e angalelei mo e anga‘ofa mo e ‘alo‘ofa ‘a e ‘Otuá ka ‘i he fakatomalá. ‘Oku mahino nai kiate koe ‘a e mālohi haohaoa ‘o e fakalelei na‘e fai ‘e he ‘Alo ‘o e ‘Otuá ke fai fakama‘á, ko hotau Fakamo‘ui mo hotau Huhu‘i, ‘a ia na‘á Ne folofola, “Ko au, ko e ‘Otuá, kuó u kātaki‘i ‘a e ngaahi me‘á ni ma‘á e kakai kotoa pē, koe‘uhi ke ‘oua na‘a nau mamahi ‘o kapau te nau fakatomalá”? (T&F 19:16.) ‘Oku ‘ikai te u ‘ilo‘i ha angahala fekau‘aki mo e fono ‘o e angama‘á he ‘ikai ta‘e lava ke fakamolemolé‘i ‘o kapau ‘e kakato ‘a e fakatomalá. ‘Oku ‘ikai kau heni ‘a e fakatōtamá.

‘Oku fakamatala‘i e founa ‘i ha fo‘i lea ‘e nima-ngofulu mā tolu : “Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he‘ene ngaahi angahalá, ‘oku fakamolemolé‘i ia, pea ko au ko e ‘Eikí, ‘oku ‘ikai te u toe manatu ki ai. Te mou ‘ilo‘i he me‘á ni ‘o kapau ‘oku fakatomala ha tangata mei he‘ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea lí‘aki ia” (T&F. 58:42–43.) ‘Oku ‘ikai te u ‘ilo‘i mo ha toe ngaahi lea faka‘ofo‘ofa ange ‘i he ngaahi fakahaá kotoa ka ko e ngaahi leá ni. “ ‘Oku fakamolemolé‘i ia, pea ko au, ko e ‘Eikí, ‘oku ‘ikai te u toe manatu ki ai.”

Vete Hiá—Ko e Pīsopé

Ko ha founa ‘o e fakatomalá, ‘a e fie ma‘u ko ia ke tau vete hia. Ko ‘etau ‘uluaki veté pē ki he ‘Eikí ‘i he lotu. Ko e me‘a pē ia ‘e fie ma‘u ‘i he‘etau vete hiá kapau ‘oku ‘ikai ko ha‘atau ngaahi fehālaaki mamafa, pea ko ha fehālaaki fakatāutaha pē.

Kapau ‘oku kau ‘i he‘etau maumau fonó ‘a hono faka‘aonga‘i ‘a e tu‘unga ‘o ha taha ‘e malava ai ke fanafanaú, pe ko ha fefine pe tangata, ‘e fie ma‘u leva ha vete hia ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he lotú. Kuo vahe‘i ‘e he ‘Eikí ‘i Hono lakanga fakataula‘eikí ‘a e pīsopé ke hoko ko e fakamaau fakalūkufua. Kapau ko e mau-maufono mamafa kuó ke faí, pea tala atu ho konisē-nisí pe ‘oku mamafa ia pe ‘ikai, ‘alu ki he pīsopé.

‘Oku fakafofonga’i ‘e he pīsopé ‘a e ‘Eikí ‘i hono fakahoko atu ‘o e fakamolemole ki he Siasí. ‘E ‘i ai pē taimi te ne hilifaki ai ha tautea. Na’e pehē ‘e ‘Alamā kia Kolianitoni, “Ko ‘eni, ‘e ‘ikai lava ke hoko mai ‘a e fakatomalá ki he tangatá tuku kehe kapau na’e ‘i ai ha tautea” (‘Alamā 42:16). He ‘ikai te u fie nofo au ‘i ha māmani ‘e ‘ikai fai ai ha fakatomala pea kapau ‘e fie ma’u ke fakahoko ha tautea, te u tali loto fiemālie ia. ‘Oku ‘i ai e fakakaukau ‘oku pehē tokua ‘e lava pē ke fai ‘e ha taha ha ki’i lotu pea ‘e fakamolemole’i kakato ia ‘o ne mateuteu he taimi pē ko iá ke ‘alu ‘o ngāue fakafaifekau pe mali he temipalé. ‘Oku ‘ikai pehē ia. ‘Oku fie ma’u ‘a e ngāue lahi kae ma’u ‘a e fakamolemole. Kapau ‘oku fai ‘e ha pīsope ha me’a ko ha’ane feinga anga’ofa ke fakafiemālie’i pē koe mei he fakamamahi ‘o hono ngāue’i ho fakamo’uí fekau’aki ‘i he fakatomalá ka ‘oku hala ‘a e me’a ko iá, ‘e ‘ikai te ne tokoni’i lelei ai koe.

‘Oku ma’u ‘a e fakamolemole mei he ‘Eikí ‘i ha ngāue lahi fakatāutaha. ‘E fie ma’u ke ke lototo’a ke tali ko e mo’oni ho’o maumau fonó, tali ha fa’ahinga tautea pē ‘e fie ma’u ki aí, peá ke tuku ha taimi fe’unga ke fakahoko ai ho’o fakatomalá. Ko ‘ene lava iá, te ke toe hoko pē ‘o ta’ehalaia. Na’e folofola ‘a e ‘Eikí, “Ko au, ‘io, ko au ia, ‘a ia ‘oku tāmata’i ho’o ngaahi hiá koe’uhí ko au, pea he ‘ikai te u manatu [ki] ho’o ngaahi angahalá” (‘Īsaia 43:25).

‘E ‘Ikai Te Ne Toe Manatu’i ‘Etau Ngaahi Angahalá

“Ko e fuakava ‘eni ‘a ia te u fai mo kinautolú . . . Te u ‘ai ‘eku ngaahi fekaú ki honau lotó, pea te u tohi ia ‘i honau laumālié; pea ko ‘enau ngaahi angahalá mo ‘enau ngaahi hiá, ‘e ‘ikai te u kei manatu’i” (Hepelū 10:16–17).

Na’e ma’u ‘e ‘Alamā ‘a e laumālie angatu’u ‘i he’ene kei talavou, pea na’á ne fakamatala kau ki he fiemālie lahi ‘oku ‘omi ‘e he fakatomalá mei he me’a na’e hoko tonu kiate iá: “Ko ‘eni, ‘i he nofo ‘i hoku ‘atamaí ‘a e fakakaukau ko ‘ení, na’á ku tangi ‘i hoku lotó: ‘E Sīsū, ‘a koe ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá, ‘alo’ofa mai kiate au, ‘a ia ‘oku ou ‘i he ‘ahu ‘o e mamahí, pea kuo takatakai ‘iate au ‘a e ngaahi sēini ta’engata ‘o e maté. Pea ko ‘eni, vakai, ‘i he’eku fakakaukau ki aí, na’e ‘ikai te u toe manatu’i ‘a hoku ngaahi mamahí; ‘io, na’e ‘ikai ke toe tautea’i hoku lotó ‘i he’eku manatu ki he’eku ngaahi angahalá. Pea ‘oiaue, ko e fiefia, mo e maama fakafo

kuó u vakai ki aí; ‘io, na’e fonu hoku laumālié ‘i he fu’u fiefia na’e tatau hono lahí mo hoku mamahí!” (‘Alamā 36:18–20).

‘I he taimi ‘e ni’ihi, neongo kuo ‘osi ‘a e vete hiá mo e ngaahi tauteá, ko e konga faingata’a taha ‘o e fakatomalá ko ‘ete fakamolemole’i pē ko ia kitá. Na’e fakamatala ‘a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ‘o kau ki ha fefine kuó ne ‘osi fakatomala’i ‘a e ‘ulungā-anga ta’ema’a na’á ne fai pea na’á ne lolotonga fā-inga ‘eni mo e hoko atú. Na’e fehu’i ange ‘e he fefiné pe ko e hā e me’a ‘oku totonu ke ne fai he taimi ní. Na’á ne kole ange ki he fefiné ke ne lau angé mei he Fuakava Motu’á ‘a e talanoa ki Sōtoma mo Komolá, kia Loté, mo e mali ‘o Loté ‘a ia na’e hoko ko ha pou māsímá (vakai, Sēnesi 19:26). Hili iá na’á ne fehu’i ange leva pe ko e hā e lēsoni na’á ne ako mei he ngaahi veesi ko iá.

Na’e tali ange ‘e he fefiné, “ ‘E faka’auha ‘e he ‘Eikí ‘a kinautolu ‘oku faiangahalá.”

Na’e talaange ‘e Palesiteni Sāmita ki he fefine kuó ne fakatomalá, “ ‘Oku ‘ikai ko ia. Ko e lēsoni kiate koé ke “*Oua te ke toe sio ki mui!*” ”

Ko e Temipalé

‘Oku ou faka’aonga’i ‘a e fo’i lea ko e temipalé he taimi ní ‘i he loto ‘apasia. ‘Oku ha’u ai ki he’eku fakakaukau ‘a e ngaahi fo’i lea ko ‘eni: “To’o ho topuva’é mei ho va’é, he ko e potu ‘okú ke tu’u aí ko e kelekele tapu” (‘Ekesōtosi 3:5). ‘Oku ou fakakaukauloto atu ki ha loki sila mo ha ‘ōlita, pea ‘oku tū’ulutui ai ha ongo me’a kei talavou, pe mahalo ko ha ongo me’a matu’otu’a pē kuo ta’u ‘eni ‘e taha ‘ena kau ki he Siasí. ‘Oku mahulu atu ‘a e ouau fakatemipale toputapu ko ‘ení ‘i ha mali, he ko e mali ko ‘ení ‘oku sila’i ia ‘aki ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘o e Tala’ofá, pea ‘oku tala’ofa ‘i he folofolá ‘o pehē kapau ‘e kei mo’ui taau ai pē ‘a kinaua ‘oku sila’i, te na “ma’u ‘a e ngaahi taloni, ngaahi pule’anga, ngaahi pule fakapilini, mo e ngaahi mālohi, ngaahi pule” (T&F 132:19).

‘Oku ou fakakaukau ki he ngaahi lea ‘o e ouau silá, ‘a ia he ‘ikai lava ke tohi ia heni. ‘Oku ki’i mahino si’i kiate au ‘a e natula toputapu ‘o e fauniteni ‘o e mo’uí ‘a ia ‘oku ‘iate kitautolú. Pea ‘oku ou mamata ki he fiefia ‘oku fakatatali mai kiate kinautolu ‘oku nau tali ‘a e me’afaoaki makehe ko ‘ení pea mo’ui taau ke faka’aonga’i iá.

KO SĪSŪ KALAISI

*Ko Sīsū 'a e Kalaisi Mo'uí, ko e
'Alo ta'e-fa'a-mate 'o e 'Otuá.*

—Ko e Kau Palesitenisi 'Uluakí mo e Kōlomu 'o
e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

KO E KALAISI MO'UÍ: KO E FAKAMO'ONI 'A E KAU 'APOSETOLÓ

*Ko e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he
Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'Aho 1 'o Sānuali 2000*

'I he'etau fakamanatu hono 'alo'i 'o Sīsū Kalaisi he ta'u 'e uafe kuo hili, 'oku mau fakahoko atu ai 'emau fakamo'oni ki he mo'oni 'o 'Ene mo'ui ta'e ma-fakatataú, pea mo e haohaoa 'o 'Ene feilaulau huhu'i ma'ongo'ongá. Kuo te'eki ke 'i ai ha taha kuo 'i ai hano mālohi pehē kiate kinautolu kotoa kuo mo'ui, pe 'e mo'ui he funga 'o māmaní.

Ko e Sihova Ma'ongo'onga ia 'o e Fuakava Motu'á, ko e Misaia Ia 'o e Fuakava Fo'ou. Fakatatau mo e fakahinohino 'a 'Ene Tamaí, na'á Ne hoko ai ko e Tupu'anga 'o e māmaní. "Na'e ngaohi 'e ia 'a e me'a kotoa pē; pea na'e 'ikai ha me'a 'e ngaohi kae 'iate ia pē" (Sione 1:3). Neongo na'e 'ikai Ha'ane angahala, ka na'e papitaiso Ia ke fakakakato 'a e mā'oni'oni kotoa pē. Na'á ne "fa'a fe'alu'aki 'o fai lelei" (Ngāue 10:38) ka na'e fehi'anekina ai Ia. Ko 'Ene ongoongo-lelei ko ha pōpoaki ia 'o e melino mo e 'alo'ofa. Na'á Ne kōlenga 'a e taha kotoa ke muimui ange 'i He'ene sīpingá. Na'á Ne fononga foki 'i he ngaahi hala 'o Palesitainé, fakamo'ui 'a e mahakí, faka'ā 'a e kuí pea fokotu'u 'a e maté. Na'á Ne ako'i hono mo'oni 'o 'itānití, 'a hono mo'oni 'o 'etau tomu'a mo'ui ki mu'a 'i he te'eki ke 'i ai 'a e māmaní, 'a e taumu'a 'o 'etau mo'ui 'i he māmaní, pea mo e malava ke tau hoko ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá, 'i he mo'ui ka hoko maí.

Na'á Ne fokotu'u 'a e sākalamēnití ko ha fakamanatu 'o 'Ene feilaulau fakalelei ma'ongo'ongá. Na'e puke pōpula Ia pea tukuaki'i 'i ha ngaahi me'a loi, pea tautea ia ke fakatōli'a'i 'a e kau fakatangá, pea tautea ai ke Ne pekia 'i he kolosi 'i Kalevalé. Na'á Ne foaki 'Ene mo'uí ko ha fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa. Ne hoko ia ko ha me'a'ofa ma'ongo'onga ko e

fakafofonga 'o e kakai kotoa pē 'e faifaiangé pea mo'ui 'i he funga māmaní.

'Oku mau fakamo'oni 'i he loto mālu'ia ko 'Ene mo'uí, 'a ia 'oku mahu'inga fau ki he hisitōlia kotoa 'o e tangatá, na'e 'ikai kamata ia 'i Pētelihema pe 'osi 'i Kalevale. Ko e 'Alo Lahi Taha ia 'o e Tamaí, ko e 'Alo pē Taha ne Fakatupu 'i he kakanó, ko e Huhu'i 'o e māmaní.

Na'e toetu'u Ia mei he fa'itoká ke Ne "hoko ia ko e 'uluaki fua 'o kinautolu na'e mohé" (1 Kolinitō 15:20). 'I He'ene hoko ko e 'Eiki kuo Toetu'ú, ne 'a'ahi Ia ki he lotolotonga 'o kinautolu ne 'ofa ai 'i he mo'ui ní. Na'á Ne toe ngāue foki 'i he lotolotonga 'o 'Ene "fanga sipi kehé" (Sione 10:16) 'i he kuonga mu'a 'i 'Ameliká. 'I hotau kuongá ni, ne hā ai mo 'Ene Tamaí ki he ki'i tamasi'i ko Siosefa Sāmitá 'o ne fakafé'ao mai ai 'a e tala'ofa ko ia ne fai fuoloa ko e "kuonga 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá" ('Efesō 1:10).

Na'e fakamatala'i 'e he Palōfita ko Siosefá 'a e Kalaisi Mo'uí 'o pehē: "Na'e tatau 'a hono ongo fofongá mo e ulu 'o e afi; na'e hinehina 'a e lou'ulu 'o hono 'ulú 'o hangē ko e sinou ma'a; na'e ulu hono 'a fofongá 'o mahulu ange 'i he ngingila 'o e la'áa; pea na'e tatau 'a hono le'ó mo e tafe mālohi 'o e ngaahi vai lahi, 'io 'a e le'ó 'o Sihová 'oku folofola:

"Ko au ko e 'uluaki mo e ki mui; ko au ia 'a ia 'oku mo'uí, ko au ia 'a ia na'e fakapōngí; ko au homo taukapo ki he Tamaí" (T&F 110:3–4).

Na'e toe lea foki e Palōfitá 'o fekau'aki mo Ia: "Pea ko 'eni, hili 'a e ngaahi fakamo'oni lahi kuo fai 'o kau kiate Iá, ko e fakamo'oni fakamuimuitaha 'eni 'okú ma fai 'o kau kiate Iá: 'Okú ne mo'ui!

"He na'á ma mamata kiate Ia, 'io, 'i he to'ukupu to'omata'u 'o e 'Otuá; peá ma fanongo ki he le'ó 'oku fakamo'oni' i ko ia 'a e 'Alo pē Taha na'e Fakatupu 'o e Tamaí—

"Pea 'oku fakatupu, pea na'e fakatupu 'e ia, pea 'iate ia, pea meiate ia, 'a e ngaahi māma pea ko hono kakai 'o iá, ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kuo fakatupu ki he 'Otuá" (T&F 76:22–24).

'Oku mau fakahaa'i 'i he lea fakamātoato kuo 'osi fakafoki mai Hono lakanga fakataula'eikí mo Hono Siasi ki he funga māmaní—"pea kuo fokotu'u ki he tu'ungá . . . 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfita, ko hono fungani makatulikí 'a Sīsū Kalaisi pē" ('Efesō 2:20).

'Oku mau fakamo'oni 'e 'i ai 'a e 'aho 'e toe hā'ele mai ai ki he māmaní, "Pea 'e fakahā 'a e nāunau 'o [e 'Eikí], pea 'e mamata ki ai 'a e kakai kotoa pē"

(Īsaia 40:5). Te Ne pule Ia ko e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i mo e 'Eiki 'o e Ngaahi 'Eiki, pea 'e peluki 'a e tui kotoa pē, mo vete 'a e 'elelo kotoa 'i he'enau hū kiate Iá. Te tau tu'u takitaha kotoa pē ke Ne fakamā-u'i 'o fakatatau mo 'etau ngaahi ngāué pea mo e ngaahi holi 'a hotau lotó.

'Oku mau fakamo'oni, 'i he'emaui hoko ko 'Ene kau 'Aposetolo mo'oni kuo 'osi fakanofó—ko Sisuú ko e Kalaisi Mo'uí Ia, ko e 'Alo ta'e fa'a mate 'o e 'Otuá. Ko e Tu'i Ma'ongo'onga ia ko 'Imānuelá, 'a ia 'oku tu'u he 'ahó ni 'i he to'omata'u 'o 'Ene Tamaí. Ko Ia 'a e māmá, mo e mo'ui, pea mo e 'amanaki lelei-anga 'o e māmaní. Ko Hono 'alungá, ko e hala ia 'oku fakatau ki he fiefia 'i he mo'ui ko 'ení pea mo e mo'ui ta'engata 'i he maama ka hoko maí. Fakafeta'i

ki he 'Otuá 'i He'ene me'a'ofa ta'emafakatatau mai 'aki Hono 'Alo fakalangí.

KO E KAU PALESITENISĪ 'ULUAKÍ

Gordon B. Hinckley
Thomas S. Monson James E. Faust

KO E KŌLOMU 'O E KAU 'APOSETOLO 'E TOKO
HONGOFULU MĒ UÁ

Boyd K. Packer	M. Russell Ballard
L. Tom Perry	Joseph B. Wirthlin
David B. Haight	Richard G. Scott
Neal A. Maxwell	Robert D. Hales
Russell M. Nelson	Jeffrey R. Holland
Dallin H. Oaks	Henry B. Eyring

KO HONO 'ILO'I 'O E NGAAHI ME'A FAKALAUMĀLIÉ

'I he taimi 'oku tau ma'u ai ha 'ilo fakalaumālié, kuo pau ke mahino kiate kitautolu, tau mahu'inga'ia ai, talangofua ki ai, manatu'i, pea fakalahi atu ki ai.

—'Eletā Richard G. Scott

KO HONO MA'U 'O E 'ILO FAKALAUMĀLIÉ

'Eletā Richard G. Scott

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1993, 117–20; pe Ensign, Nov. 1993, 86–88

'Oku hanga ma'u pē 'e kimoutolu kāingalotu angatonu 'o e Siasí ni, 'o ue'i hake mo fakalotoa au. Fakamālō atu 'i ho'omou fiefia 'i he mo'uí, ho'omou mo'uí fie tokoní, mateaki lí'oa pea mo ho'omou vilitaki ke mo'uí tāu. 'Oku ou 'oatu foki mo e fakamālō ki homau ngaahi kaungāme'a tokolahi kuo nau kau fakataha mo kimautilu 'i he ngaahi fakataha'anga ko 'eni 'o e konifelenisí. Fakatauange 'e faitāpuekina ho'omou mo'uí 'e he ngaahi pōpoaki 'oku 'oatu.

Mahu'inga 'o e 'Ilo Fakalaumālié

Na'e toki fehu'i ni 'e ha talavou mei 'Amelika Tonga 'o pehē, " 'E lava ke mou 'omi ha ngaahi fokotu'u 'e tokoni ke mau 'ilo'i lelei ange ai 'a e Fakamo'uí pea mau lava ai ke muimui ma'u pē ki He'ene sīpingá?" Kuo hanga 'e he fehu'i mahu'ingamālie ko iá mo ha toe ngaahi fehu'i kehe pē 'o ue'i au ke u 'oatu 'a e pōpoaki kau ki hono ma'u 'o e 'ilo fakalaumālié.

Na'e fakamamafa'i 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni hono mahu'inga 'o e ma'u 'o e 'ilo fakalaumālié, 'o ne pehē:

" 'Oku totonu ke tau 'ai ke hoko hono ako faka'aho 'o e folofolá ko ha me'a ke fai 'i he hono kotoa 'o 'etau mo'uí. . . .

" . . . Ko e [me'a] mahu'inga taha 'e lava ke mou fai . . . ko hono fakafemo'uekina'i kimoutolu 'i hono lau 'o e folofolá. Fekumi fakamātoato ai. . . . Ako 'a e tokātelinē. 'Ai ke mou 'ilo'i lelei 'a e ngaahi tefito'i mo'oní. . . .

" 'Kuo pau . . . ke mou 'ilo'i . . . ko e fakatotolo 'i he folofolá 'oku 'ikai ko ha kavenga ia kuo hilifaki mai 'e he 'Eiki [kiate kitautolu], ka ko ha tāpuaki mo ha faingamālie faka'ofa'ofa' " ('i he Conference Report, Oct. 1986, p. 61; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo:

" 'Oku mu'omu'a 'a e ako fakalaumālié. 'Oku tatau 'a e ako fakamāmani ta'e fakava'e 'i he me'a fakalaumālié mo ha . . . me'a noa pē. . . 'Oku 'ikai fie ma'u ke fai ha fili ia 'i he vaha'a 'o e ongo me'a ni . . . he 'oku 'i ai e faingamālie ke ma'u fakatou'osi kinaua 'i he taimi tatau pē" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, . . . p. 390).

Founga hono Ma'u 'o e 'Ilo Fakalaumālié

'I ho'o fekumi ki he 'ilo fakalaumālié, kumi ki he ngaahi tefito'i mo'oní. Fakamavahevahe'i fakalelei kinautolu mei honau fakamatala'i faka'āuililikí. Ko e ngaahi tefito'i mo'oní ko ha ngaahi mo'oni haohaoa ia kuo fakataumu'a mai ke faka'aonga'i 'i he ngaahi tūkunga kehekehe lahi. 'Oku hanga 'e he tefito'i mo'oní 'oku mo'oní 'o fakamahino'i 'a e ngaahi fili 'oku fai 'o a'u pē ki he ngaahi tūkunga 'oku fakapuputu'u taha mo fakakouna'i. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito ke tau feinga ke fokotu'utu'u 'a e mo'oni 'oku tau tātānaki ma'i ke hoko ko hano fakamatala'i pē 'o e tefito'i mo'oní. Ne u 'osi feinga ke fai ia ke ma'u ai ha 'ilo fakalaumālie. Ko hono olá 'eni 'oku ou vahevahe atú mo 'eku faka'amu 'e hoko ia ko ha kamata'anga ki ho'o akó. Ko 'eni hono fakamatala'i 'o e tefito'i mo'oní:

Ke ma'u 'e ha taha 'a e 'ilo fakalaumālié pea talangofua ki ai, kuo pau ke ne—

- *Fekumi ki he maama fakalangí 'i he loto fakatōkilalo.*
- *Ngāue'aki 'a e tui kia Sīsū Kalaisí.*
- *Tokanga ki He'ene akonakí.*
- *Tauhi 'Ene ngaahi fekaú.*

'I he taimi 'oku tau ma'u ai ha 'ilo fakalaumālié, kuo pau ke mahino ia kiate kitautolu, tau mahu'inga'ia ai, talangofua ki ai, manatu'i, pea fakalahi atu ki ai.

Te u faka'aonga'i e fakamatala ko iá o ngāue'aki 'a e ngaahi sipinga mei he folofolá, kau palōfitá, pea mo e loki fakatotolo mahu'inga kae faingata'a ko ia ko e taukei fakatāutahá. Ko e me'a 'oku holi ki ai hoku lotó ke tokoni'i koe 'e he ngaahi fokotu'u 'oku 'oatú 'i ho'o fekumi ki he mo'oni fakalaumālié 'i hono kotoa 'o ho'o mo'uí. Pea 'e hokosia 'a e taimi te ke lava'i ai 'a e taumu'a ko 'eni ne tuku mai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmitá:

"Ko e lavame'a mā'olunga taha 'e lava ke fakahoko 'e he fa'ahinga 'o e tangatá 'i māmaní ko ha'anau fakafeangainga'i kinautolu mo e mo'oni fakalangí, ke mahino kakato, mo haohaoa mo'oni, ke 'oua na'a faifaiangé pea lava 'e ha sipinga pe tō'onga 'a ha tangata 'oku mo'ui he māmaní 'o fakatafoki kinautolu mei he 'ilo kuo nau ma'u. . . .

"Talu pē mei he'eku kei si'i mo 'eku holi ke ako e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé 'i ha fa'ahinga founga . . . 'a ia 'e tatau ai pē kiate au pe ko hai 'e mavahe mei he mo'oni, . . . 'e pau pē 'a hoku tu'unga 'i he ngaahi mo'oni ko ia kuó u 'iló" (*Gospel Doctrine* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1939], pp. 3–4).

Hangē ko Palesiteni Sāmitá, 'okú ta fie ma'u 'a e fa'ahinga 'ilo pau peheé ke ne fokotu'u ma'u 'eta mo'uí 'i he mā'oni'oni peá ta faka'ehi'ehi ai mei hano tafi'i atu kitaua 'e he ngaahi peau anga-fita'a 'o e anga fakamāmaní.

Fekumi Loto Fakatōkilalo ki he Maama Fakalangí

'Oku ako'i 'i he ngaahi potufofolo ko 'ení 'a hono 'uhinga 'oku totonu ai ke tau *fekumi ki he maama fakalangí*:

"Ko ho'o folofolá ko e tūhulu ia ki hoku va'é, mo e maama ki hoku halá" (Saame 119:105; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

"He ko au ko e 'Eikí, . . . te u hoko ko e maama kiate kinautolu 'o ta'engata, 'a ia 'oku nau fanongo ki he'eku ngaahi leá" (2 Nifai 10:14; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

"Ko au ia 'oku leá; . . . ko au ko e maama 'oku uló 'i he fakapo'ulí, pea 'i hoku mālohí 'oku ou fai ai 'a e ngaahi leá ni kiate koé.

". . . Falala ki he Laumālie ko ia 'oku tākiekina ke failelé—'io, ke faitotonu, ke 'a'eva 'i he loto-fakatōkilalo, ke fakamaau mā'oni'oni, pea ko hoku Laumālié 'eni.

". . . Te u foaki kiate koe mei hoku Laumālié, 'a ia 'e fakamāma'i ho 'atamaí, 'a ia 'e fakafonu ho laumālié 'aki 'a e fiefia;

"Pea . . . te ke 'ilo'i 'i he me'á ni, ko e ngaahi me'a kotoa pē te ke kole kiate aú, 'a ia 'oku kau ki he ngaahi me'a 'o e mā'oni'oni, te ke ma'u ia 'i ho'o tui kiate aú" (T&F 11:11–14; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

'Oku tokoni kiate kitautolu hono fakatātā 'aki 'o e maama 'oku tau faka'aonga'i 'i māmaní ke mahino 'a e mālohi 'o e maama fakalaumālié. Ka fakamo'ui ha fo'i 'uhila 'i ha loki fakapo'ulí 'oku mālohi ange ia 'i he fakapo'ulí. Ka 'o kapau 'oku fu'u po'uli lōlō, 'e lava pē ke mālohi ange ia 'i he māmá, 'o hangē ha fo'i 'uhila 'oku fakangoto hifo 'i ha kane vaitohi 'uli'ulí. 'Oku lava'i 'e he maama fakalaumālié 'a e fakapo'uli ko ia 'o e ta'e'iló mo e ta'etuí. 'I he taimi 'oku pōpō'uli ai 'a e mo'uí tupu mei he maumafonó, 'oku to'o atu 'e he ngaahi mo'oni fakalaumālie 'o e fakatomalá 'a e fakapo'ulí 'o hangē ko ha hū 'a ha leisa 'i he vaitohi fakapo'uli tahá.

'Oku mahu'inga 'a e loto-fakatōkilaló ki hono ma'u 'o e 'ilo fakalaumālié. 'Oku ako'ingofua 'a e loto-fakatōkilaló. 'Oku faka'atā 'e he loto-fakatōkilaló ke ako'i koe 'e he Laumālié pea ako'i'aki 'a e ngaahi ma'u-anga tokoni kuo 'omi mei he 'Eikí, 'o hangē ko e folofolá. 'Oku tō 'a e tenga 'o e tupulaki mo e mahino fakafō'ituituí pea tupu 'afa'afa ia 'i he kekelele lelei 'o e loto-fakatōkilaló. Ko honau fuá ko e 'ilo fakalaumālie ke tataki mo fakahinohino koe 'i he mo'uí ni pea 'i he mo'ui ka hoko maí.

He 'ikai lava ke 'ilo 'e he tangata loto-hikisíá 'a e ngaahi me'a 'o e Laumālié. Na'e ako'aki 'e Paula 'a e mo'oni ko 'ení 'i he'ene pehē:

" 'Oku 'ikai ha tangata 'okú ne 'ilo 'a e ngaahi me'a 'a e 'Otuá, ka ko e Laumālie pē 'o e 'Otuá. . . .

"Ka 'oku 'ikai ma'u 'e he tangata fakakakanó 'a e ngaahi me'a 'o e Laumālie 'o e 'Otuá: he ko e vale ia kiate ia: pea 'oku 'ikai te ne fa'a 'ilo ia, he 'oku 'ilo fakalaumālie pē ia" (1 Kolinitō 2:11, 14).

Tupu mei hono fie ma'u 'o ha feinga fakatāutaha lahi ke ma'u pea faka'aonga'i 'a e 'ilo 'oku mahu'ingá, he 'ikai lava ke ke 'ahí'ahí'i ma'u ai pē 'a e

ngaahi tapa kotoa 'o e mo'uí 'okú ke manako aí. 'I he'ene peheé, 'oku totonu ke ke fili fakalelei ha ngaahi tafa'aki mahu'inga pē 'e lava ke ke ngāue fakatāfataha ki ai ke ke 'ilo mei ai 'a e ngaahi mo'oni 'oku mahu'ingá pea vahevahe ia mo e ní'hi kehé. 'Oku ou 'ilo 'oku fie ma'u ha ngāue lahi fakafō'ituitui makehe kae ma'u 'a e 'ilo ma'ongo'ongá. 'Oku mo'oni 'eni 'i he taimi 'oku tau ma'u ai 'a e holi ke ma'u 'a e 'ilo fakalaumālié. Na'e fakamatala'i ia 'e Palesiteni Kimipolo 'o peheni:

“ 'Oku fufū fakatou'osi 'a e ngaahi koloa 'o e 'ilo fakamāmani mo e fakalaumālié—ka 'oku fufū ia meiate kinautolu 'oku 'ikai te nau fekumi mo feinga 'i he founa totonú ke ma'u iá. . . . 'Oku 'ikai ma'u 'a e 'ilo fakalaumālié 'i he lotú 'ata'atā pē; 'oku 'ikai fe'unga 'a e lotú pē. Kuo pau ke te vilitaki pea mo'ui mateaki. . . . 'I he ngaahi koloa kotoa 'o e 'iló, ko e mahu'inga tahá 'a hono 'ilo'i 'o e 'Otuá” (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, pp. 389–90).

Na'e ako 'e Pilikihami 'Tongi 'o 'ilo'i 'a e mo'oni 'aki 'ene fakafanongo tokanga kia Siosefa Sāmita mo feinga ke mahino kiate ia 'a e me'a kotoa pē na'e ako'i ange 'i he lea, fa'ifa'itaki'anga, pe 'e he Laumālié. Kuo faitāpuekina ha ngaahi to'u tangata 'e he ola 'o e ako ko 'eni. Na'á ne teuteu'i 'a Pilikihami 'Tongi ke ne ako mo ha toe ngaahi mo'oni kehe peá ne vahevahe atu ha ngaahi me'a na'e lahi ange ia 'i he me'a na'á ne ako fakatāutaha meia Siosefa Sāmitá. Muimui 'i he'ene sipingá.

Ngāue'aki 'a e Tuí pea Tokanga ki he Akonaki 'a Sīsū

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke ngāue'aki 'a e tui kia Sīsū Kalaisí. Ko e makatu'unga ia 'o e palani 'o e fakamo'uí. 'I he taimi 'oku ō fakataha ai hono ngāue'aki 'o e tui ko iá mo e feinga fakamātoato 'o makatu'unga 'i he loto fiemālie ke tokonga ki He'ene akonakí, 'e hoko ai 'a e tupulaki fakatautahá mo ma'u 'a e ngaahi tāpuakí. Na'e folofola 'a e Fakamo'uí:

“Pea ko 'eni 'oku ou fai kiate kimoutolu ha fekau . . . ke mou tokanga faivelenga ki he ngaahi folofola 'o e mo'ui ta'engatá.

“He kuo pau ke mou mo'ui 'o fakatatau ki he folofola kotoa pē 'oku 'alu atu mei he fofonga 'o e 'Otuá.

“He ko e folofola 'a e 'Eikí ko e mo'oni ia, pea 'ilonga 'a e mo'oni ko e *māmá* ia, pea 'ilonga ha maama ko e Laumālié ia, 'io 'a e Laumālie 'o Sīsū Kalaisí.

“Pea 'oku foaki 'e he Laumālié 'a e *māmá* ki he tangata kotoa pē 'oku ha'u ki he māmani; pea 'oku fakamaama 'e he Laumālié 'a e tangata kotoa pē 'i he māmani, 'a ia 'okú ne tokanga ki he le'ó 'o e Laumālié.

Pea ko e tangata kotoa pē 'oku tokanga ki he le'ó 'o e Laumālié 'okú ne ha'u ki he . . . Tamai” (T&F 84:43–47; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

Talangofua ki he Ngaahi Fekau

'Oku mahu'inga 'aupito 'a e fatongia 'o e talangofuá ki hono ma'u 'o e 'ilo fakalaumālié, 'o hangē ko ia 'oku fakapapau'i mai 'e he lea na'e fai 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmitá:

“ 'E foaki mai 'e he 'Eikí ha ngaahi me'afuaki ma'atautolu. Te ne fakaake hotau 'atamai. Te ne foaki mai . . . ha 'ilo 'a ia 'e fakatō loloto ki hotau lotó pea he 'ikai ha taimi 'e teitei lava ke to'o [ia] mei ai, 'o kapau pē te tau fekumi ki he maama ko iá . . . pea mo e mahino kuo tala'ofa'aki kiate kitautolú, 'a ia 'e lava ke tau ma'u 'o kapau te tau tauhi totonu mo mo'oni ki he fuakava mo e fatongia kotoa pē 'oku fekau'aki mo e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí” ('i he Conference Report, Oct. 1958, p. 22).

Kuo pau ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi fekau ka ke lava ke tauhi ia. Ko e ma'u'anga tokoni lelei taha pē ke ako mo 'ilo ai kinautolú ko e folofolá. Na'e fai 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita 'a e na'ina'i ko 'eni:

“ 'Oku fakafiu'i kitautolu 'i he 'ahó ni 'e ha kakai 'oku nau fa'ufa'u 'a e koví mo [feinga] ke faka'auha 'a e ngaahi fakamo'oni 'a e kāingalotu 'o e Siasí, pea 'oku fakatu'utāmaki 'eni ki ha tokolahi. . . . ko e tupu mei he sí'i 'a e mahinó pea koe'uhí he kuo 'ikai te nau fekumi ki he fakahinohino 'a e Laumālié . . . .Ko ha fekau ia mei he 'Eikí . . . ke faivelenga 'a e kāingalotú. . . mo ako . . . 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei . . . . 'E [lava] ke ma'u 'e he tokotaha kotoa pē kuo papitaiso ha fakamo'oni he 'ikai toe mole . . . , ka 'e faka'au pē ke vaivai pea iku 'o mole [ta'ekau ai e] akó, talangofuá, mo e fekumi faivelenga ke 'ilo'i pea mahino 'a e mo'oni” ('i he Conference Report, Oct. 1963, p. 22; pe *Improvement Era*, Dec. 1963, p. 1062).

He 'ikai lava ke 'oatu ha mo'oni fakalaumālie 'oku lahi mei he 'atamai mo e loto 'o ha taha ki ha tokotaha kehe. Kuo pau ke 'i ai 'a e tuí mo e ngāue faivelengá. 'Oku ma'u fakakongokonga pē 'a e mo'oni 'i he tuí, 'i he ngāue mālohí, pea mo e fāinga mo e faingata'á he taimi 'e ní'hi. 'Oku fakataumu'a pehē

'a e 'Eikí koe'uhí kae lava ke tau hoko 'o matu'otu'a pea tau fakalakalaka. Na'e pehē 'e Molonai, " 'Oua te mou fakakikihi'i ha me'a koe'uhí ko e 'ikai te mou mamata ki aí, he 'oku 'ikai te mou ma'u ha fakamo'oni kae 'oua kuo hili hono 'ahi'ahi'i 'o ho'omou tuí" ('Eta 12:6). Na'e 'omi 'e Palesiteni Hāloti B. Lī 'a e fakahinohino fakapotopoto ko 'enī ke fakamatala'aki 'a e fo'i mo'oni ko iá:

" 'E fakamo'ui kitautolu 'e he ta'ata'a 'o e Fakamo'ui, 'e He'ene fakaleleí, ka 'e toki lava pē ia hili ha'atau fai 'a ia kotoa te tau lava ke fakamo'ui 'a kitautolu 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú. Ko e ngaahi tefito'i mo'oni kotoa pē 'o e ongoongoleleí, ko e ngaahi tefito'i mo'oni ia 'o e tala'ofá kuo fakahā mai ai kiate kitautolu 'a e ngaahi palani 'a e 'Otua Māfima'fi" (*Stand Ye in Holy Places* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1974], p. 246).

Faka'aonga'i 'a e 'Ilo Fakalaumālié

'I he taimi 'oku tau ma'u ai ha 'ilo fakalaumālié, kuo pau ke mahino ia kiate kitautolu, tau mahu'inga'ia ai, talangofua ki ai, manatu'i, pea fakalahi atu ki ai. Te u fakamatala'i atu:

- *Mahino.* 'I he taimi takitaha 'okú ke fetaulaki ai mo ha fo'i mo'oni, kuo pau ke ke vakavakai'i fakaleleí ia 'i he maama 'o e 'ilo kuó ke 'osi ma'ú ke fakapapau'i hono tūkungá. Fakalaululoto ki ai; sivi-sivi'i ia 'i he tapa kotoa pē. Ako ki ai mei he tafa'aki kotoa ke ke 'ilo'i 'a e ngaahi 'uhinga fufū 'oku 'ikai fakamatala'i maí. Vakai'i ia 'i hono 'ata totonú ke fakapapau'i na'e 'ikai hala ho'o fakakaukau aofangaturú. 'E toe lahi ange 'a e mahinó 'o kapau te ke fakakaukuloto ki ai 'i he fa'a lotu lahi. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito 'a hono fakafuofua'i peheé 'i he taimi 'oku ma'u ai 'a e mo'oni 'o hangē ko hano fakahā mai ia 'e he Laumālié.
- *Mahu'inga'ia ai.* Te ke fakahā ho'o mahu'inga'ia 'i he 'iló 'aki ha'o fakahā ho'o hounga'ia aí, kae fakatautefito 'i ha'o fakahā ia 'i he lotu 'i he loto-fakafeta'i. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ko ia ia 'okú ne tali 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he loto-fakafeta'i 'e ngaohi ia ke nāunau'ia; pea 'e fakalahi atu 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní kiate ia, 'io 'o liunga teau, 'io, 'o lahi ange" (T&F 78:19).
- *Talangofua ki ai.* Ko ho'o mo'ui'aki 'a e mo'oni 'i he loto talangofua, ko e founa pau taha ia ke 'a'au ai ia 'o a'u ki he ta'engata. 'E hanga 'e hono ngāue'aki fakapotopoto 'o e 'iló 'o fakafonu'aki ho'o mo'ui 'a hono ngaahi fua leleí.

- *Manatu'i.* 'E lava pē ke ikuna'i pe teke'i fakamālohi atu ki mui ha tataki fakalaumālie 'oku mālohi tuku kehe kapau te ke ma'u ha founa ke puke ma'u ai ia. Na'e pehē 'e Pilikihami 'Tongi, "Kapau 'okú ke 'ofa 'i he mo'oni te ke lava pē ke manatu'i ia" (*Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1941], p. 10). Ko e 'ilo ko ia kuo hiki fakaleleí ko e 'ilo ia 'e lava ke ma'u 'i he taimi 'e fie ma'u ai. 'Oku totonu ke tauhi 'a e ngaahi fakamatala fakalaumālie pelepelengesi 'i ha feitu'u toputapu te ne fakahā ki he 'Eikí 'okú ke mahu'inga'ia ai. 'I ho'o fai peheé te ke ala ma'u ai mo ha toe maama lahi ange.
- *Fakalahi atu ki ai.* 'Oku 'uhinga 'a e fakakaukau ko 'eni ki he ngaahi lelei kāfakafa 'e lava ke ma'u mei ho'o ngaahi feinga ko ia ke toe fakalahi ange, tñaki atu, mo fakatupulekina 'a ho'o mahino ki he mo'oni. Faka'aonga'i 'a e folofolá mo e ngaahi lea 'a e kau palōfitá ke fakalahi 'aki ki ho'o 'iló. Te ke 'ilo'i ai 'oku fa'a fakapale'i ho'o ngaahi feinga ke vahevahe atu 'a e 'iló 'aki ha mahino 'oku toe lahi ange 'i he tafe atu ki ho 'atamaí mo ho lotó ha toe maama lahi ange (vakai, T&F 8:2–3).

Ako pea Mo'ui'aki 'a e Ngaahi Pōpoaki 'o e Konifelenisi

Kuo tau a'u mai 'eni ki he faka'osinga 'o ha konifelenisi faka'ofa'ofa. Kuo fakafou atu 'i hono ngaahi pōpoaki ha mo'oni 'i he ue'i 'a e laumālié 'a ia ne 'ikai lahi ha'o ngāue ke ke ma'u ia. 'Ai ke hoko e ngaahi mo'oni ko 'eni ko ha kongá 'o ho'o mo'ui'aki ha'o ako mo mo'ui'aki ia 'i he loto fa'a fakakaukau pea 'aki ha'o fa'ifa'itaki ki ha palōfita 'a e 'Otuá, ko Si-penisā W. Kimipolo, 'a ia na'a ne akonaki 'i he faka'osinga 'o e konifelenisi 'o pehē:

"Lolotonga 'eku tangutu hení, ne u fakapapau'i ko e taimi te u foki ai ki 'api mei he konifelenisi ko 'eni he pōni, 'e lahi 'aupito 'a e ngaahi tafa'aki 'i he'eku mo'ui 'e lava ke u fakahaohaoa'i. Kuó u 'osi fakakaukau loto ki he ngaahi me'a ni pea 'oku ou hanga-naki atu ke ngāue ki ai 'i he vave taha pē hili 'a e konifelenisi" ('i he Conference Report, Oct. 1975, p. 164; pe *Ensign*, Nov. 1975, p. 111).

'Oku toputapu kiate au 'a e faingamālie ke ako ki he mo'oni haohaoá. 'Oku ou ongo'i mālu'ia 'i he finangalo lelei mo e tokanga mai 'a 'etau Tamai Hēvaní mo Hono 'Alo 'Ofa'angá ke tau ako meiate Kinauá. Fakamolemole ka mou faka'aonga'i 'a e me'a kuó u

vahevahe mo kimoutolú 'i he loto ongo'i mo'oni 'o e faingamālie fakaofa ko ia kuo tuku kiate kitautolu takitahá, 'o tau fie talangofua, ke akonekina kitautolu 'i he mo'oni ta'engatá. 'Oku 'ikai pehe'i hake pē pea ma'u 'a e 'ilo fakalaumālié. Ko ha faingamālie toputapu ia 'oku makatu'unga 'i he fono fakalaumālié. 'Oku ou fakamo'oni 'e lava ke mou ma'u 'a e tokoni 'a e laumālié. Kole ki ho'omou Tamai Ta'engatá 'i he loto fakatōkilalo. Fekumi ki ha maama fakalangi. Ngāue'aki 'a e tui ki he Fakamo'uí. Feinga ke mou tokanga ki He'ene akonakí pea talangofua ki

He'ene ngaahi fekaú. Te Ne faitāpuekina mo tatakí 'a kimoutolu 'i ho'omou fononga 'i he maama fakatu'utāmakí ni.

'Oku ou fakamo'oni 'i he loto mālu'ia 'oku tatakí 'e Sīsū Kalaisi 'a Hono siasí. 'Okú Ne 'afio'i mo 'ofeina 'a kimoutolu fakatāutaha. 'I ho'omou 'a'eva 'i he failvelenga mo e talangofuá, te Ne tāpuaki'i kimoutolu, ue'i kimoutolu, pea tatakí kimoutolu ke ma'u ha 'ilo mo ha ivi lahi ange. 'Oku ou fakamo'oni 'okú Ne mo'ui, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

NOFO FAKATAHA KAE ‘IKAI MALÍ

*‘Oku faka‘auha ‘e he nofo fakataha
kae ‘ikai malí ‘a e me‘a ‘i he loto
‘o kinautolu kotoa ‘oku fai iá.*

—Eletā Boyd K. Packer

Potufolofola Fekau‘akí

Lea Fakatātā 6:27–33

“ ‘E fa‘a ‘ai ‘e ha tangata ‘a e afí ki hono fatafatá, pea ‘ikai vela hono ngaahi kofú?

“ ‘E ‘eve‘eva ha taha ‘i he funga maka velá, kae ‘ikai vela hono va‘é? . . .

“Ka ko ia ‘oku tono fefiné ‘oku masiva poto: ko ia ‘okú ne fai iá ‘oku faka‘auha ‘e ia hono laumālie ‘o‘oná.

“ ‘E lavea ai ia mo ongoongokovi: pea ‘e ‘ikai holoholo‘i ‘a hono manukiá.”

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“ ‘Oku ‘ikai pehē ko e ngaahi faiangahala kotoa pē ‘i he māmaní ‘oku fai ia ‘e he to‘u tupú. Ne u toki ‘ohovalé ni ‘i ha‘aku lau e fakamatala ‘i ha makasini. Na‘e fakamatala ai ‘a e tangatá ‘o pehē ko e malí ko ha fa‘ahinga fokotu‘utu‘u ia ‘oku fakamo‘oni ai ‘i ha la‘ipepa ke fakalao, ‘o ne pehē: ‘ ‘Oku totonu ke tuku ‘aupito ‘eni. Kapau he ‘ikai fai ha fu‘u hoha‘a ki ai, ‘e lava ke hoko ia ko ha tūkunga fakasōsiale haohaoa.’ Na‘á ne fehu‘i ki he fefiné. Na‘e pehē ‘e he fefiné: ‘ ‘Oku totonu ke ‘oua ‘e toe fai ha mali ia. Kuó u ‘osi ‘ilo‘i ‘e au ha kakai ‘oku ‘ikai te nau mali ka ‘oku nau nonofo fiefia fakataha pē, ka ‘oku te‘eki ai te u mamata kuo hoko ‘eni ki he fānaú ‘i ha‘anau tutupu hake ‘i ha fa‘ahinga sosaieti peheni.’

“ ‘Oku ‘ikai ko e ní‘ihi pē ‘eni ‘oku nau poupou‘i ‘a e nonofo fakataha kae ‘ikai malí. ‘I he kotoa ‘o e ivi ‘oku mau ma‘ú, ‘oku mau fie taki ai e tokanga ‘a hotau kakaí ki he me‘á ni.

“ ‘Oku mau toe pehē atu: ‘Oku tau mali ‘a kitautolu kāingalotu ‘o e Siasí. ‘Oku totonu ke mali ‘a e kakai

kotoa pē ‘oku tāu ke mali. (‘E ‘i ai pē ha ní‘ihi ‘e lava ke faka‘atā mei ai.) ‘Oku totonu ke hoko ‘a e kakai kotoa pē ko ha mātu‘a” (‘i he Conference Report, Oct. 1974, 9; pe *Ensign*, Nov. 1974, 8).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Kuo hoko ‘a e mali kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ‘i he vaha‘a ‘o ha tangata mo ha fefiné ko e makatu‘unga ia ‘o e nofo sivilaisé ‘i ha ngaahi ta‘u ‘e lauiafe. ‘Oku ‘ikai ha ‘uhinga totonu ia ke toe faka‘uhinga‘i fo‘ou ai ‘a e malí. ‘Oku ‘ikai ha‘atau totonu ke fai ia, pea ko kinautolu te nau feinga ke fai ‘ení, te nau fehanganagai mo e ‘Otuá” (‘i he Conference Report, Oct. 1999, 70; pe *Ensign*, Nov. 1999, 54).

‘Eletā Boyd K. Packer

“ ‘Kuo lahi ‘i he taimí ni ‘a e nonofo fakataha pē ‘a ha kakai ‘oku ‘ikai ke nau mali, ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ha mali mo‘oni ‘eni. ‘Oku nau pehē ‘e kinautolu te nau ma‘u ‘a e me‘a kotoa pē ‘e ma‘u ‘i he nofo malí ta‘e te nau ha‘isia ki he ngaahi ngafa ‘oku ō fakataha mo e malí. Ka ‘oku hala ‘enau ma‘ú!

“Neongo hono lahi ‘o e me‘a ‘oku nau ‘amanaki te nau ma‘u ‘i ha fa‘ahinga fetu‘utaki peheé, ka ‘e lahi ange ‘a e me‘a ‘e mole meiate kinautolú. ‘Oku faka‘auha ‘e he nonofo fakataha ta‘emalí ‘a e me‘a ‘i he loto ‘o kinautolu kotoa ‘oku nau fai iá. ‘Oku mole atu ‘a e angama‘á, ‘a ‘ete ongo‘i ‘oku ‘i ai hoto mahu‘ingá pea mo e ‘ulungāanga leleí.

“ ‘Oku ‘ikai ta‘ofi ‘a e mole meiate kinautou ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení ‘e ha‘anau pehē he ‘ikai hoko ia; pea ka mole ‘a e ngaahi anga leleí ni, ‘e ‘ikai faingofua ke toe ma‘u mai kinautolu.

“Kapau ‘oku nau pehē ‘e ‘i ai e ‘aho te nau liliu ai mei he ngaahi ‘ulungāanga ko ‘ení pea ma‘u ‘a e me‘a kotoa pē na‘a nau mei ma‘u ‘o kapau na‘e ‘ikai te nau manukia ‘a e nofo-malí, ‘oku nau fakakaukau kinautolu ki ha me‘a he ‘ikai hoko.

“ ‘E ‘i ai e ‘aho te nau toki fakatokanga‘i ai ‘eni pea te nau iku ki he loto-mamahi.

“He ‘ikai ha taha te ne fakasi‘isi‘i ‘a e malí ta‘e te nau fakamele‘i ai mo e ngaahi lea kehe hangē ko e *tamasi‘i, ta‘ahine, tu‘unga fakaetangata, tu‘unga fakaefefine, husepāniti, uai‘fi, tamai, fa‘ē, pēpē, fānau, fāmili, ‘api.*

“ ‘E teke‘i leva ai ki he tafa‘akí ‘a e ngaahi lea hangē ko e *ta‘esiokitá* mo e *feilaulaú*. ‘E mole atu mo ‘ete faka‘apa‘apa‘i pē kitá pea ‘e ‘ikai fie nofo‘ia kita ‘e he ‘ofá.

“Kapau kuo fakatauele’i koe ke ke fakahoko ha fa’ahinga fetu’utaki peheni pe ‘okú ke lolotonga nonofo mo ha taha ‘oku ‘ikai te mo mali, mavahe leva! Tuku ia! Hola mei ai! ‘Oua ‘e toe hoko atu! Pe, ko ha’o fakahoko leva ha mali, ‘o kapau ‘e lava” (‘i he Conference Report, Apr. 1981, 14–15; pe *Ensign*, May 1981, 13).

‘Eletā Jeffrey R. Holland

Ko e malí “ko hano fakataha’i kakato, ‘o tau faka’aonga’i ai ‘a e fo’i lea ko e *sila’i* ke ‘omai ‘a hono tala’ofa ta’engatá. Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘i ha taimi ‘e taha ‘e lava ke tau lau ‘a e ha’i toputapu ko iá ko hano ‘fakama’u’ [vakai, T&F 128:18] ia ‘o kinaua.

“Ka ‘e toki lava pe ke hoko ‘a e fakataha’i kakato ko ‘ení, hangē ko e loto fakapapau ta’e toe tukulolo ‘i he vaha’a ‘o ha tangata mo ha fefiné, ‘i hano fakahoko ‘o ha fuakava ‘o e malí, pea ‘i ai mo e ngaahi fepalōmesi’aki mo e ngaahi fakapapau molumalu fekau’aki mo e me’a kotoa pē ‘okú na ma’ú—‘a hona lotó mo e ‘atamá, ‘i he kotoa ‘o hona ngaahi ‘ahó pea mo hono kotoa ‘o ‘ena ngaahi faka’ānauá.

“ ‘Oku lava ke ke sio ki he mālualoí ‘oku hoko ‘i he tu’unga angama’á ‘i ha’o *fakangalingali* ‘okú ke

angama’a, fakangalingali kuó ke ‘osi fai ha ngaahi palōmesi molumalu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, ‘o ke fakahoko mo e tokotahá ‘a e ngaahi tō’onga mo e feohi fafale fakaesino ‘i he founga kākāá, ka ke hola ‘o ke maumau’i ai ‘a e ngaahi tapa kotoa pē ‘o ha feohi na’e ‘uhinga ke fakahoko kakato?

*“Kuo pau ke ke fakatatali ‘i he me’a kotoa pē fekau’aki mo e feohi fafale ‘a e tangatá! Kuo pau ke ke tatali kae ‘oua kuó ke lava ke foaki ‘a e me’a kotoa pē, pea he ‘ikai lava ke ke foaki ‘a e me’a kotoa pē kae ‘oua leva kuó ke mali ‘i he founga totonu mo fakalaó. ‘Oku mātu’aki fakatu’utāmaki ke foaki ta’efakalao ‘a ia ‘oku ‘ikai ‘a’au ke foakí (manatu, ‘ ‘oku ‘ikai te ke pule kiate koe’) pea ke foaki fakakonga pē ‘a e me’a he ‘ikai lava ke muimui atu ai ‘a ho’o foaki kakato koé. Kapau te ke kei vivili ai pē ke fakafiemālie’i ho’o ngaahi fiema’u fakaesinó ‘o ‘ikai fakangofua ia mei langi, ‘e fakatu’utāmaki fakalaumālie mo faka’atamai ia kiate koe ‘o ala fakavaivai’i *fakatou’osi* ai ‘a ho’o fie ma’u ‘a e feohi fafale fakaesinó *pea* mo ho’o malava ko ia ke nofo taha ‘aki ho lotó kotoa ki hao ‘ofa’anga mo’oni ange ‘amui ange” (‘i he Conference Report, Oct. 1998, 100; pe *Ensign*, Nov. 1998, 76–77).*

KO E 'OFÁ

*Kapau 'oku 'ofa mo'oni ha taha 'i
ha taha, 'e lelei ange kiate ia ke
ne mate ma'á e tokotaha ko iá 'i
ha'ane fakamamahi'i ia.*

—'Eletā Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Ngaahi Potufolofola Fekau'akí

Mātiu 6:24

“'Oku 'ikai fa'a tauhi 'e ha tangata 'a e 'eiki 'e toko ua: he te ne fehi'a ki he tokotaha, kae 'ofa ki he tokotaha; pea te ne kau mo e tokotaha kae si'aki 'a e tokotaha. 'E 'ikai te mou fa'a tauhi 'a e 'Otuá mo e Koloá.”

Loma 8:35, 39

“Ko hai te ne fakamāvae 'a kitautolu mei he 'ofa 'a Kalaisi? 'A e mahakí, pe ko e mamahí, pe ko e fakatangá, pe ko e hongé, pe ko e telefuá, pe ko e tu'utāmakí, pe ko e heletaá? . . .

“Pe 'i he mā'olungá, pe 'i he mā'ulaló, pe 'i ha me'a kehe 'e taha kuo ngaohi, 'e 'ikai mafai ia ke fakamāvae 'a kitautolu mei he 'ofa 'a e 'Otuá, 'a ia 'oku 'ia Kalaisi Sīsū ko hotau 'Eikí.”

Loma 13:10

“'Oku 'ikai fai 'e he 'ofá ha kovi ki hono kaungā'apí: ko ia ko e 'ofá ko hono fakamo'oni ia 'o e fonó.”

'Efesō 5:2, 25, 33

“Pea 'a'eva 'i he 'ofá, 'o hangē ko e 'ofeina 'a kitautolu 'e Kalaisi, 'o ne foaki ia koe'uhí ko kitautolu ko e hifo mo e feilaulau ki he 'Otuá ko e me'a namu kakala. . . .

“'A e [ngaahi husepāniti], mou 'ofa ki homou [uaifí] 'o hangē ko e 'ofa 'a Kalaisi ki he siasí, 'o ne foaki ia koe'uhí ko ia; . . .

“Ka mou takitaha 'ofa 'a e [husepāniti] ki hono [uaifí] 'o hangē pē ko iá; pea ke faka'apa'apa 'a e [uaifí] foki ki hono [husepāniti].”

Tokatēline mo e Ngaahi Fuakava 42:22–23

“Ke ke 'ofa 'i ho uaifí 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe.

“Pea ko ia ia te ne fakasio ki ha fefine ke holi ki aí te ne faka'ikai'i 'a e tuí, pea 'e 'ikai te ne ma'u 'a e Laumālié, pea kapau 'e 'ikai te ne fakatomala 'e kapusi ia ki tu'a.”

Ko e hā 'a e 'Ofa Mo'oni?

Palesitēni David O. McKay

“Mahalo te ke fehu'i mai, 'Te u 'ilo fēfē 'oku ou 'ofa 'i ha taha?' ”

“. . . Ko e tali 'eni 'a Siaosi Q. Mōlisi [‘a ia na'e hoko ki mui ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Apose-tolo e Toko Hongofulu Mā Uá, ki aí]: 'Na'e tu'o taha hono talamai 'e he'eku fa'éé kapau te ke fetaulaki mo ha ta'ahine pea ko e taimi te mo fakataha aí te ke ongo'i 'a e holi 'i ho lotó ke ke lavame'a, te ne ue'i ho lotó ke ke fai 'a ho lelei tahá, pea fai 'a e lahi taha te ke malavá, 'oku taau e finemui ko iá mo ho'o 'ofá pea 'okú ne fakatupu 'e ia 'a e 'ofa 'i ho lotó.’

“'Oku ou 'oatu ia . . . ko ha fakahinohino mo'oni. 'I he taimi 'okú mo fakataha ai mo e ta'ahine 'okú ke 'ofa mo'oni aí, he 'ikai te ke ongo'i 'e koe ke ke fakalai ki ai; 'i ho'omo fakatahá he 'ikai te ke feinga ke fai ha fa'ahinga me'a ki ai; 'i ho'omo fakatahá te ke ongo'i ke ke hoko 'o tatau mo e 'Eikí 'i he me'a kotoa pē te ke faí he te ne ue'i koe ke ke a'usia 'a e taumu'a ko iá. Pea 'oku ou kole atu kau finemuí ke mou mahu'inga'ia 'i he fakahinohino tatau pē” (“As Youth Contemplates an Eternal Partnership,” *Improvement Era*, Mar. 1938, 139).

Palesitēni Ezra Taft Benson

“Kapau te tau fekumi mo'oni ke tau tatau mo hotau Fakamo'ui mo e 'Eikí, 'oku totonu leva ke hoko 'etau ako ke 'ofa 'o hangē ko 'Ene 'ofá ko 'etau taumu'a mā'olunga tahá ia” (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 275).

'Eletā John A. Widtsoe

“Ko e fakava'e 'o e nofo-malí 'a e 'ofá, ka ko e 'ofá ko e ola ia 'o e fonó pea 'oku pule'i'aki ia 'a e fonó. Ko e 'ofa mo'oni 'oku tauhi 'e ia ki he fonó, 'oku ma'u 'a e fiemālie lahi tahá mei ha mo'ui 'oku tauhi ki he fonó. . . .

“. . . Ko ha nofo-mali fakamamahi ia 'e ngata pē 'i he nofo māmaní, he 'oku 'ikai totonu ke 'osi 'a e 'ofa kuo fokotu'u 'i he vaha'a 'o e tangatá mo e fefiné 'i

he'ena nofo fakataha ke 'ohake hona fāmīlī, ka ke na mo'ui pea fakalalakala 'i he ngaahi ta'u 'i he ta'e-ngatá. 'Oku 'amanaki mo lotua 'e he 'ofa mo'oní ha kei hokohoko atu 'a e feohi mo ha taha 'okú te 'ofa aí. Ko kinautolu kuo sila'í fakataha ki he mo'ui ta'e-ngatá, 'e kei māfana ai pē 'a 'enau 'ofá, 'i ai 'a e 'amanaki lelei, 'a e tuí, lototo'á, mo e ta'emanavaheé. 'Oku kakato mo fiefia ange 'a e mo'ui 'a e kakai peheé. Kiate kinautolu 'oku 'ikai hano ngata'anga ia 'o e fiefiá mo hono ma'u mai 'o iá. . . .

“ 'Oku mā'olunga hake 'a e 'ofá 'i he manako fakatu'asinó, pea 'oku tupu ia mei he ngaahi 'ulungā-anga lelei mo faka'e'i'eiki 'o e 'atamai mo e laumālié. 'E lava pē ke hā faka'ofa'ofa ha fofonga, ka 'okú ne fakapuliki mai 'e ia ha 'atamai ta'epoto; 'e ala lea'aki 'e he ki'i le'o vaivai ha ngaahi lea ta'efe'unga; ko e fōtunga faka'ofa'ofá 'e ala hā mei ai 'a e 'ulungāanga kovi; 'e toki maheni lelei ange 'a e fefine sino faka'ofa'ofá mo e tangata fōtunga faka'e'i'eiki peá na ta'eoli'ia mo fepāhia'aki; pe 'oku 'ikai ha fehālaaki ia 'a e tokotaha 'oku hā talavou, 'e lahi ange mahalo 'ene 'iló mo 'ene anga faka'apa'apá 'iate kitautolu, lolotonga ko iá 'oku 'ikai ke tau tatau, 'oku 'ikai ko 'ene ngaahi fongá 'a 'etau ngaahi fongá. Pe ko e hā pē tu'unga 'oku 'i aí, ko 'ene kamata tupu hake pē 'a e 'ofá pea toe faka'au pē ke 'osi. Ko 'ete ' 'ofa 'i ha tahá' 'oku ha'u ma'u pē ia mei loto kae 'ikai mei tu'a. 'A ia ko e pehē, kuo pau ke fakamālohia 'a e faka'ofa'ofa fakatu'asinó 'aki 'a e feongoongi faka'atamai mo fakalaumālié 'o kapau 'e fie ma'u 'e ha taha ke kamata 'a e 'ofa mo'oní pea ke tolonga ia 'o fuoloa—ke tatau mo e anga 'o e fakakaukau 'a e tokotaha Siasí, 'o tolonga pea a'u ki he ta'engatá” (*Evidences and Reconciliations*, 297, 299, 302).

'Eletā Spencer W. Kimball

“Ko e hā 'a e 'ofa? 'Oku fakakaukau 'a e kakai tokolahi ko e ofá ko ha femanako'aki fakaesino pē pea 'oku nau fa'a ui pē ko e 'fe'ofa'aki' mo e 'fe'ofa'aki 'i he 'uluaki fetaulaki pē.' Mahalo ko e lau 'eni ia 'a Holiutí mo e faka'uhinga 'anautolu 'oku nau fa'u 'a e ngaahi hiva 'ofá mo e talanoa fa'u fekau'aki mo e 'ofá. 'Oku 'ikai ko e 'ofa mo'oní ko ha me'a 'oku hā faka'ofa'ofa pē ki tu'a. 'E lava ke manako ha taha 'i ha taha kehe 'i he taimi pē ko iá, ka 'oku mahulu atu e 'ofa mo'oní 'i he sai'ia pē 'i ha taha koe'uhí ko 'ene talavou. 'Oku loloto ia, kātōi ai mo ne fālute 'a e me'a kotoa pē. Ko e talavou ko e taha pē ia 'o e ngaahi me'a lahi 'okú ne ma'ú, ka kuo pau ke 'i ai 'a e tuí mo e falalá mo e mahinó pea mo e kaungā ngāué. Kuo pau ke tatau 'a e ongo me'á 'i he ngaahi

taumu'a mo e tu'unga mo'uí. Kuo pau ke 'i ai ha 'ofa mateaki 'oku lahi pea mo e feohi. 'Oku ma'a 'a e 'ofá, fakalalakala, feilaulau mo ta'esiokita. 'Oku 'ikai fiu 'a e fa'ahinga 'ofa ko 'ení pe faka'au ke 'osi, ka 'oku kei hokohoko atu ai pē ia 'i he taimi 'o e puké mo e mamahí, masivá mo e tu'utāmakí, lavame'á mo e siva 'o e 'amanakí, 'i he nofo taimí mo 'itāniti” (*Love versus Lust*, 18).

“Kapau 'oku 'ofa mo'oní ha taha 'i ha taha, 'e lelei ange kiate ia ke ne mate ma'á e tokotaha ko iá 'i ha'ane fakamamahi'i ia” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 279).

'Eletā Gordon B. Hinckley

“Tuku mu'a ke u fokotu'u fakavave atu pē ha ngaahi maka-tuliki 'e fā ke langa ai 'a e fale ko iá? 'Oku 'i ai mo e ngaahi maka-tuliki kehe ka 'oku ou loto ke fakamamafa'i pē 'a kinautolú ni. . . .

“Ko e 'uluakí te u ui ia ko e *Fefaka'apa'apa'aki*, 'a e fa'ahinga faka'apa'apa ko ia 'oku lau ai 'e ha taha 'a hono malí ko hono kaume'a mamae taha 'i he māmaní kae 'ikai ko ha'ane nga'oto'ota pe pōpula ke ne fakamālohi'i ke fai 'a e ngaahi me'a siokita 'oku ne loto ki aí.

“Na'e pehē 'e Peeli Paki, 'He 'ikai lava ke fakamālohi'i e 'ofá. . . . 'Oku foaki mai ia mei he langí neongo na'e 'ikai kole pe fekumi ki ai.' (*The Treasure Chest*, p. 165.)

“ 'Oku ma'u 'a e faka'apa'apa ko 'ení mei hono 'ilo'i ko ia ko e foha pe 'ofefine kitautolu 'o e 'Otuá, kuo fakakoloa'aki 'a hono natula faka'Otuá, pea 'oku 'i ai 'etau totonu fakafo'ituitui ke fakahā mo tanumaki 'a hotau ngaahi talēnití pea ke ma'u 'a e kātaki fuoloá, 'a e fa'a kātakí, 'a e mahinó, 'a e faka'apa'apá, 'a e faka'atu'í. 'Oku 'ikai ko e 'ofa mo'oní 'a e manakó pē ka ko e tokanga ki he lelei 'a hoto malí” ('i he Conference Report, Apr. 1971, 81–82; pe *Ensign*, June 1971, 71).

'Eletā Boyd K. Packer

Vakai ki he lea 'oku hā 'i he peesi 59.

'Eletā Marvin J. Ashton

“ 'Oku fonu 'a māmani 'i hatau tokolahi 'oku tau fa'a fakahā 'etau 'ofá 'aki ha'atau talaki ia mo lea'aki.

“Ko e 'ofa mo'oní 'oku fai hokohoko pē. 'Oku fie ma'u 'e he 'ofa mo'oní 'a e ngāue fakatāutahá. Kuo pau ke hokohoko ai pē 'a e 'ofá kae mo'oní. 'Oku fie ma'u ha taimi fe'unga ke ma'u ai 'a e 'ofá. Ko e taimi

lahi 'oku fetu'oaki ai 'a e 'ofa mo'oni mo e fakapopotó, manakó, feifeinga'í, pe holi koví. Me'a mamaha mo'oni, me'a nge'esi mo'oni kapau 'oku 'ikai loloto ange 'etau 'ofá 'i ha ongo 'oku 'alu hake pē 'i he taimi ko iá pe ko hano lea'aki 'o 'ikai toe lōloa atu ia 'i he taimi pē ko ia 'oku lea'aki aí. . . .

"Kuo pau ke tau toutou lea'aki mo fakapapau'í ki he ni'ihí kehé 'a 'etau 'ofá pea mo taimi lōloa ha'atau fakamo'oni'í ia 'aki 'etau tō'ongá. 'Oku fie ma'u 'e he 'ofa mo'oni ha taimi. Ko e me'a pehē pē na'e fakakaukau ki ai e Tauhisipi Lelei 'i He'ene akonaki 'o pehē, 'Kapau 'okú ke 'ofa 'iate au, tauhi 'eku ngaahi fekaú' (Sione 14:15; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'í) mo e 'Kapau 'okú ke 'ofa 'iate au fafanga 'eku fanga sipí' (Sione 21:16; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'í). Kapau 'oku fie ma'u ke kei hokohoko atu ai pē 'a e 'ofá, kuo pau ke fai ha ngāue ki ai. Ko e 'ofá ko ha ngāue 'oku fai. 'Oku 'ikai ko e 'ofá ko hono talaki pē. 'Oku 'ikai ko e 'ofá ko hono lea'aki pē. 'Oku 'ikai ongo'í hake pē 'a e 'ofá 'i he taimi ko iá pea 'osi leva. 'Oku 'ikai ko 'ete toki 'ofa pē ko ha 'uhinga 'okú te fie ma'u ai. 'Oku 'ikai toki 'ofa pē 'o ka faingamālie. Ko e folofola ko ia 'a e 'Otuá 'Kapau 'okú ke 'ofa 'iate au, tauhi 'eku ngaahi fekaú' mo e 'Kapau 'okú ke 'ofa 'iate au, fafanga 'eku fanga sipí' 'oku totonu ke na fakamanatu mai kiate kitautolu 'e fa'a lelei taha ange pē 'etau fakahā 'a 'etau 'ofá 'i he founga 'o e fafangá mo e tauhi.

"Ko e 'ofa ki he 'Otuá kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai. Ko e 'ofa ki he fāmīli kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai. Ko e 'ofa ki he fonuá kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai. Ko e 'ofa ki he kaungā'apí kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai. Ko e 'ofa ki hoto hoá kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai. Ko e 'ofa 'i he taimi faikaume'á kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai. Ko 'ete 'ofa kiate kitá kuo pau ke te fakamoleki hato taimi ki ai" (i he Conference Report, Oct. 1975, 160, 163; pe *Ensign*, Nov. 1975, 108, 110).

Ko e tokotaha 'okú ne 'ofá 'okú ne ma'u mo ongo'í 'oku 'i ai hono fatongia. 'Oku pehē 'e Paula 'i he 1 Kolinitoó 'oku 'ikai mahalo kovi 'a e 'ofá, 'oku 'ikai ke kumi 'ene me'a 'a'aná, 'oku kātaki fuoloa, pea 'oku angalelei (Vakai, 1 Kolinitō 13:4-5.) Kapau te tau vakai ki he 'ofa 'i he vaha'a 'o ha ongome'a 'okú na teuteu mali tempale, 'oku tau mamata ai ki he ngaahi tefito'i me'a mahu'inga hangē ko e feilaulau pea mo e fetauhi'aki 'i he me'a 'e lelei taha kiate kinaua takitahá, kae 'ikai ko e siokitá. 'Oku makatu'unga 'a e 'ofa mo'oni mo e fiefia 'i he faikaume'á

mo e malí 'i he faitotonú, faka'apa'apa'í pē kitá, feilaulau, fa'a faka'atu'í, anga faka'apa'apá, angalelei, pea fakamu'omu'a 'a e 'kitauá' 'i he 'aú." (i he Conference Report, Apr. 1981, 30; pe *Ensign*, May 1981, 23).

'Eletā Neal A. Maxwell

" 'Oku fa'a kātaki haohaoa 'a e 'ofa haohaoá" (*All These Things Shall Give Thee Experience*, 69).

" 'Oku 'ikai tatau 'a 'etau 'ofá mo e 'ofa 'a Sisuú he ko 'ene 'ofá 'oku 'i ai 'a e fa'a kātaki mo e fakalotolahí. 'Oku hanga 'e He'ene 'ofa haohaoa ma'atautolu fakafotuitui mo fakakātoá 'o to'o atu 'a e fie ma'u ko ia ke Ne tali kitautolu 'i hotau tu'unga lolotongá he 'okú Ne 'afio haohaoa ki he me'a 'e lava ke tau a'usiá" (*Even As I Am*, 18).

'Eletā Richard G. Scott

" 'Oku fakamatala'í 'e he 'Eikí 'a e 'ofá ko hano hiki'í hake, malu'í, faka'apa'apa'í, mo ha fakalahi ki ha tokotaha kehe. 'Okú ne ue'í ha taha ke ne feilaulau ma'á ha taha kehe" (i he Conference Report, Apr. 1991, 43; pe *Ensign*, May 1991, 35).

'Eletā Joe J. Christensen

"Vave ki he 'kole fakamolemolé.' Neongo 'ene faingata'a ke lea'aki, fai vave ke ke lea'aki 'eni, ' 'Oku ou kole fakamolemole atu, peá ke kātaki mu'a 'o fakamolemole'í au,' neongo na'e 'ikai ko koe 'oku halá. 'Oku fakatupulaki 'a e 'ofa mo'oni 'e kinautolu 'oku loto fiemālie mo fakahā he taimi pē ko iá 'eneu ngaahi fehālāki mo e fakatupu loto-mamahí" (i he Conference Report, Apr. 1995, 86; pe *Ensign*, May 1995, 65).

Ko e Hā Ha Ni'ihí 'o e Ngaahi Loi Fekau-aki mo e 'Ofa Mo'oni?

'Eletā Spencer W. Kimball

" 'I he taimi 'oku hoko ai e faiangahalá, 'oku ngalo leva 'a e 'ofa haohaoá ia kae fetongi mai 'e he holi koví. Kuo fetongi leva 'a e ongo'í 'ofá ia 'aki 'a e holi fakakakanó mo e ta'emapule'í 'o e ongo ko iá. Kuo tali lelei 'a e akonaki ko ia 'oku feinga lahi 'a e tēvoló ke fokotu'ú, 'o fakatonuhia'í ai pē 'a e fetu'utaki fakasekisuale ko ia 'oku hoko 'i tu'a 'i he malí" (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 279).

"Kapau 'e ongo'í 'e ha taha ia ko e ala ki he ngaahi konga toputapu 'o e sinó pe ha ngaahi founga fakasekisuale kehé ko hano faka'alí'ali ia 'o e 'ofá, tuku ke

ne fehu'i hifo pē kiate ia: "Te u kei fai pē nai 'a e me'a tatau ki he sino faka'ofa'ofa ko 'eni kuó u fakamele'i 'o kapau 'e fakafokifā pē kuo mafuli 'a e fōtungā ia 'o kehe pe 'ikai toe lava 'o ngaue? Kapau 'e vela 'o patepate 'a e fofonga faka'ofa'ofa ko 'eni, pe fakafokifā pē kuo 'ikai toe ngaue holo 'a e sino ko 'eni kuó u faka'aonga'i, pe fakafokifā kuo 'ikai toe 'ilo ha me'a 'e he 'atamai lelei 'oku ou fiefia a'i, te u kei hoko nai ko ha taha 'ofa mo'oni? Kapau 'e fakafokifā pē kuo motu'a pea 'ikai kei fakakaukau lelei pē hoko mai hono ngaahi nunu'a ki hoku 'ofa'angā, ko e hā 'eku me'a 'e fa'i? 'E sivi'i 'e he ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko 'eni pe 'okú ne 'ofa mo'oni koā pe ko e manako pē he sino faka'ofa'ofa 'a ia 'okú ne faka'ai'ai hono fakahoko 'o e ngaahi fetu'utaki fakaesino 'oku 'ikai totonú. Ko e talavou ko ia 'okú ne malu'i hono 'ofa'angā mei hano *faka'aonga'i* pe *ngaohikoviá*, mei ha'ane fakasi'isi'i pe fakamaa'i pē 'e ia pe 'e ha ní'ihahi kehé, 'okú ne fakahā 'a e 'ofa mo'oni.

Ka ko e talavou 'okú ne *faka'aonga'i* 'a e tokotaha 'i hono tafa'akí ko ha me'ava'inga pē ke ma'u ai ha'ane fiemālie fakataimí—ko e *holi kovi ia*, pea 'oku mama'o 'aupito ia mei he 'ofá. 'E feinga ha finemui ke ne hā faka'ofa'ofa fakalaumālie, faka'atamai mo fakatu'asino ka he 'ikai te ne teitei fai ha fa'ahinga me'a ke ne fakatupu pe faka'ai'ai ha fa'ahinga tō'onga holi fakaesino mei he tokotaha 'i hono tafa'akí. Ko e 'ofa mo'oni ia. Ko e finemui 'okú ne ala ki ha kongā 'o e sino 'o e tokotaha 'i hono tafa'akí pe fakatupu mo fakatauele'i mo fakahoko iá, 'oku 'ikai te ne 'ilo 'a e 'ofá. Ko e holi kovi ia mo e tō'onga sio-kita" (*Love versus Lust*, 18–19).

'Eletā Boyd K. Packer

"Ko e fakahala lahi taha kuo fakatō ki he loto 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'i hotau kuongā ni ko e tō-tu'a hono fakamamafa'i 'o e fakafiemālie'i 'o e fiema'u fakaesino 'i he'ene fekau'aki mo e 'ofa manakó. Ko hano toe fakahoko pē ia 'o e fakakaukau hala kuo fakatō ki he fakakaukau 'i he to'u tangata kotoa pē 'o e kuo hilí. 'I he'etau 'ilo pe 'oku 'i ai 'ene fekau'aki 'a hono fakahōhō'ia 'o e fiema'u fakaesino mo e 'ofá ka 'oku 'ikai ko e mālohi kakato ia 'o e 'ofá, ko ha 'ilo mahu'inga 'aupito ia kuo tau ma'ú. Ka hoko mai 'a e fiema'u fakaesino ko 'eni kiate koe, 'oku 'ikai totonu ke ke toe filifili. 'Okú ma'u 'e he meimei tokotaha kotoa pē 'a e mālohi ko 'eni. Kapau 'e 'i ai 'a e fa'ahinga ongo ko 'eni ta'e kau ai 'a e 'ofá, ko e me'a noā pē 'a e fe-

tu'utaki ko 'eni—'io, 'o si'i ange ia mo kovi ange 'i he me'a noa peé" (*Eternal Love*, 15).

'Eletā Richard G. Scott

"'Okú tu'u'aki 'e Sētane 'a e 'ofa loí, 'a ia ko e holi kovi. 'Okú fakatupu ia 'e he fie ma'u ke fakafiemālie'i 'a e holi fakakakanó. 'Okú 'ikai fu'u tokanga 'a e tokotaha 'okú ne fakahoko 'eni ki he mamahi mo 'ene fakatupu 'auha ki he tokotaha kehé. Neongo 'oku fa'a fakapuliki'aki ia 'a e ngaahi lea fakahekeheke, ka ko hono taumu'a ke ma'u pē 'a e me'a 'okú ne fie ma'ú. 'Okú mou 'ilo'i 'a e founga ke mou ma'a ai mo mo'ui anga mā'oni'oni. 'Okú mau falala te mou fakahoko ia. 'E tāpuaki'i lahi 'a kimoutolu 'e he 'Eiki mo tokoni ke mou ma'a mo haohaoa" ('i he Conference Report, Apr. 1991, 43–44; pe *Ensign*, May 1991, 35).

'Eletā Jeffrey R. Holland

"Tuku mu'a ke u fokotu'u atu, 'oku fekau'aki 'a e feohi fafale 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, 'a e feohi fakaesino toputapu ko ia kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá ma'a e kakai malí, mo ha *faka'ilonga* 'oku fie ma'u ai ha anga mā'oni'oni makehe. Ko e tō'onga ko ia 'o e 'ofá 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fe-finé—pe ko ia na'e 'osi tu'utu'uni peé—ko ha faka'ilonga ia 'o e taha kakatō: 'a e taha hona lotó, 'ena ngaahi 'amanakí, 'ena mo'ui, 'ena 'ofá, hona fāmilí, hona kaha'ú, mo 'ena me'a kotoa pē. Ko ha faka'ilonga ia 'oku tau feinga ke fokotu'u 'i he temipalé 'aki 'a e fo'i lea ko e *silá*. Ne tu'o taha e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mahalo 'oku totonu ke tau ui 'a e ha'i toputapu ko iá ko e 'fakama'u'—'a ia 'oku 'fakama'u' fakataha ai 'a kinautolu 'oku fakataha'i 'i he malí mo e ngaahi fāmilí ta'engatá ke 'oua na'a toe veteki, ke nau matu'uaki 'a e ngaahi 'ahi'ahi 'a e filí mo e ngaahi faingata'a 'o e nofo 'i māmaní (vakai, T&F 128:18).

"Ka 'e toki lava pē ke hoko 'a e fakataha'i kakato ta'e toe lava ke veteki ko 'eni, hangē ko ha loto fakapapu 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine pea 'ikai toe maumau'i, 'i he vāofi mo e pau 'oku 'omi 'i ha fuakava 'o e malí, mo hono fakataha'i 'o e *me'a kotoa pē* 'okú na ma'ú—'a hona lotó mo e 'atamai, 'i hono kotoa 'o hona ngaahi 'ahó mo 'ena ngaahi faka'ānuá. . . .

"'Okú lava nai ke mou mamata heni ki hono manukia 'o e 'ulungāanga ma'a 'i ha'atau fakangalingali 'oku tau taha pē, 'o tau 'inasi taha 'i he ngaahi faka'ilonga fakatu'asino mo e feohi fafale fakaesino

‘o ‘etau hoko pē ‘o tahá, pea hili ange ko iá ‘oku tau hola, ‘oku tau holomui, ‘o tau maumau‘i ‘a e ngaahi tapa kehe kotoa pē—mo e ngaahi faka‘ilonga—‘o e me‘a na‘e fakataumu‘a ke tau tauhi kakato ki aí, ‘o ‘i ai e ngaahi pō ia ‘e ní‘ihi ‘oku tau toe kalo kitautolu ‘o nofo mo ha tokotaha kehe ‘oku ‘ikai ko hotau malí, pea ‘oku ‘ikai ke tau taha, ‘o hangē pē ko e tokotaha fakamuimui tahá pe ko e tokotaha ‘i he uike kaha‘ú pe māhina kaha‘ú pe ta‘u kaha‘ú pe ko ha taimi pē ki mu‘a ‘i he ha‘i ‘e he ngaahi fakapapau ‘o e malí?” (*Speaking Out on Moral Issues*, 158–59; vakai foki, Conference Report, Oct. 1998, 100).

‘Oku Kaunga Fēfē ‘Etau ‘Ofa ki he ‘Otuá ki He‘etau Malava Ko Ia ke ‘Ofa ki he Ni‘ihi Kehé?

‘Eletā Orson Pratt

“Ko e anga mā‘oni‘oni ange ko ia ‘a e kakai ko e lahi ange ai pē ia ‘enau malava ke ‘ofa ki he kakai kehé mo ‘ai ke nau fiefiá. Ko e tangata angakoví ‘oku sí‘i ‘aupito ‘ene ‘ofa ki hono uaiifí; ka ko e tangata angatonú ‘oku fonu ‘i he ‘ofa ‘a e ‘Otuá, ‘oku pau ‘ene fakahā ‘a e ‘ulungāanga fakalangi ko ‘ení ‘i he fakakaukau mo e ongo kotoa ‘o hono lotó, pea ‘i he‘enelea mo e ngāue kotoa pē. ‘E hā mei hono fofongá ‘a e ‘ofa, fiefia, mo e anga ta‘ehalaia, pea ‘okú ne fakahā ia ‘i he tō‘onga kotoa pē ‘o ‘ene síó. ‘E fakatupu ai ‘a e loto falalá ‘i hono uaiifi ‘ofeiná, pea ‘e ‘ofa foki mo hono uaiifí ‘iate ia; ‘oku ‘omi ‘e he fiefiá ‘a e fiefia; pea ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘ene tupu fakautuutu ‘a e ngaahi ongo fakalangi ko ‘ení, kae ‘oua kuo fakahaohaoa‘i mo fakanāunau‘ia kinautolu ‘i hono kakato ‘o e ‘ofa ta‘engatá” (“Celestial Marriage;” *The Seer*, Oct. 1853, 156).

‘Eletā John A. Widtsoe

“Ko e ‘ofa mo‘oni ‘a e tangatá ki he fefiné, ‘oku kau ma‘u pē ai ‘a e ‘ofa ‘a e ‘Otuá ‘a ia ‘oku ha‘u mei ai ‘a e me‘a lelei kotoa pē” (*Evidences and Reconciliations*, 297).

‘Eletā Russell M. Nelson

“Kapau he ‘ikai tauhi mālohi ha tangata ki he ‘Eikí, ‘e toe mā‘ulalo ange ‘ene tauhi ki hano uaiifi. ‘Oku fakatupu ‘e he ta‘e tauhi ki he ngaahi fuakava ta‘engatá ‘a e mole ‘o ha ngaahi me‘a ‘a ia ‘e ta‘engata hono nunu‘á” (‘i he Conference Report, Apr. 1997, 98; pe *Ensign*, May 1997, 72).

Ko e Hā e Fa‘ahinga ‘Ulungāanga ‘e Tokoni ki hono Fakatupulaki ‘o e ‘Ofa Mo‘oni ‘i he Ngaahi Fetu‘utakí?

Palesiteni Joseph Fielding Smith

“Kapau na‘e tauhi fakamaatoato mo totonu ha tangata mo hono uaiifí ‘a e ngaahi ouau mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni kotoa ‘o e ongoongolelé, he ‘ikai hoko ha fa‘ahinga me‘a ia ke ne fakatupu ha vete. ‘E toe fakalata ange ‘a e fiefia mo e nēkeneka fekau‘aki mo ‘ena nofo-malí, pea ‘e ‘alu pē taimí mo e toe vāofi ange ‘aupito ‘a e husepāniti mo e uaiifí. He ‘ikai ngata pē ‘i he ‘ofa ‘a e husepāniti ‘i he uaiifí mo e uaiifí ‘i he husepāniti, ka ‘e nofo ‘a e fānau ‘e fā‘ele‘i mai kiate kināu ‘i ha ‘ātakai ‘o e ‘ofa mo e uouangataha. He ‘ikai sí‘isi‘i ai ‘ena takitaha ‘ofa ki he ní‘ihi kehé, ka ‘e toe lahi ange hono nofo‘ia ‘a hona lotó ‘e he‘ena ‘ofa ki he‘etau Tamai Hēvaní mo Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisí” (‘i he Conference Report, Apr. 1965, 11).

Palesiteni Ezra Taft Benson

Na‘e folofola ‘a e ‘Eikí, ‘Ke ke ‘ofa ‘i ho uaiifí ‘aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae ‘ikai ki ha toe taha kehe’ (T&F 42:22). . . .

“ ‘E lava ke fakahā ‘a e fa‘ahinga ‘ofa ko ‘ení ki homou uaiifí ‘i ha ngaahi founga lahi. ‘Uluaki mo mu‘omu‘a tahá, ‘oua na‘a fakamu‘omu‘a ha toe me‘a ‘i ho uaiifí ‘i ho‘o mo‘uí, tuku kehe pē ‘a e ‘Otuá—‘oku ‘ikai ko e ngāué, ‘ikai ko e fakafiefiá, pea ‘ikai ko e ngaahi me‘a ‘okú ke manako aí. . . .

“ ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e ‘ofa ‘i ha taha ‘aki ho lotó kotoa? ‘Oku ‘uhinga ia ki he ‘ofa ‘aki ‘a e kotoa ‘o e ngaahi ongo ‘okú ke ma‘ú pea ‘aki ho‘o mo‘ui lí‘oa kakató. . . . He ‘ikai lava ke ke tuku ia ki lalo, fakaanga‘i ia, fakasio ‘ene ngaahi fehālākí. . . .

“ ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e pīkitai kiate iá? ‘Oku ‘uhinga ia ke ke ofi kiate ia, ke ke faitotonu mo angatonu kiate ia, fetu‘utaki mo ia, peá ke fakahā ‘a ho‘o ‘ofá kiate ia.

“ ‘Oku ‘uhinga e ‘ofá ki ho‘o ongo‘ingofua e ngaahi ongo ‘okú ne ma‘ú mo ‘ene ngaahi fiema‘ú. . . .

‘A e ngaahi husepāniti, mou fakatokanga‘i ‘a e ‘ata-mai poto ‘a homou uaiifí mo ‘ene malava ke fale‘i koé. . . .

“ ‘Oange ha faingamālie ke ne tupulaki faka‘atamai, fakaeloto pea fakasōsiale mo fakalaumālie foki.

“Ngaahi tokoua, manatu, ‘e lava ke fafanga‘i mo tanumaki ‘a e ‘ofá ‘aki ha fanga ki‘i faka‘ilonga pe

ngāue. Ko e me'a faka'ofa'ofa ke foaki kiate ia ha matala'i 'akau 'i he ngaahi me'a makehe 'oku hokó, ka 'e toe faka'ofa'ofa foki ha'o fie tokoni kiate ia 'i he fufulu ipú, fetongi taipá, 'ā he po'ulí 'o ka tangi e fānaú, pea tuku e sio televisoné pe lau nusipepá ka ke tokoni ki he feime'atokoní. Ko e fanga ki'i founga fakalongolongo ia 'oku tau fai ai e fanga ki'i ngāue 'o talaange ' 'Oku ou 'ofa 'iate koé'. Ko e ngaahi lelei lahi 'oku 'omi 'e he fanga ki'i ngāue iiki peheé" ('i he Conference Report, Oct. 1987, 61–62; pe *Ensign*, Nov. 1987, 50).

'Eletā Spencer W. Kimball

"Kapau 'e 'ofa lahi ange ha ongome'a 'i he 'Eiki 'i he'ena 'ofa ki he'ena mo'ui pē 'anauá, hili ko iá 'okú na fe'ofa'aki 'o lahi ange ia 'i he'ena 'ofa ki he'ena mo'ui, 'o na ngāue fakataha 'i he uouangataha kakato pea hoko 'a e polokalama 'o e ongoongolelei ko e tefito'i fa'unga ia 'o 'ena nofó, ko e me'a pau 'ena ma'u 'a e fiefia lahi ko 'eni. 'I he taimi 'oku fa'a toutou 'alu fakataha ai ha husepāniti mo ha uaifi ki he temipale mā'oni'oni, tū'ulutui 'o lotu fakataha mo hona fāmilí 'i honau 'apí, na ō fakataha ki he'ena ngaahi fakataha fakasiasí, tauhi 'ena mo'ui ke ma'a kakato—faka'atamai mo fakatu'asino—koe'uhí ke fakatefito kotoa 'ena fakakaukaú mo e ngaahi holi 'a hona lotó mo 'ena 'ofá 'i he me'a pē 'e taha, 'a 'ena feohí, peá na ngāue fakataha ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, tā 'okú na 'i he tumutumu 'o e fiefiá" ("Oneness in Marriage," *Ensign*, Mar. 1977, 5).

" 'OKU FOUNGA FĒFĒ 'EKU 'OFA 'IATE KOÉ?"

Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

*Brigham Young University
1999–2000 Speeches, 158–62*

'Oku ou fie lea kiate kimoutolu 'i he pongipongi ni 'o kau ki he 'ofa faka-Kalaisí mo e me'a 'oku ou pehé te ne lava ke fakahoko pea totonu ke hoko 'o mahu'inga 'i ho'omou ngaahi fetu'utakí, 'i ho'omou teiti, 'i ho'omou faikaume'a fakamātoató, pea mahu'inga tahá, 'i ho'omou nofo-malí.

'Oku ou lea ki he tefitó ni 'i he'eku 'ilo'i lelei, hangē ko ia ne lea mai 'aki 'e ha finemui na'e fakama'u ke

mali 'i he māhina kuo 'osí, " 'Oku lahi 'aupito 'a e fale'i 'oku fai mai!" 'Oku 'ikai te u fie 'oatu ha fale'i 'oku 'ikai fie ma'u hangē ko e ngaahi fale'i 'oku toutou fai 'o kau ki he 'ofa manakó, ka 'oku ou tui ko e feohi mahu'inga taha te ke fakahoko 'i he nofo taimi mo e nofo ta'engata 'a ia 'oku fika ua hake ki ho'o kau 'i he siasí, 'a ho'o "kau ko ia 'i ha nofo-malí"—pea ko e me'a ko ia 'oku 'ikai ma'u 'e kinautolu 'oku angatonú 'i he nofo taimi, 'e ma'u ia 'i he nofo ta'engata. Ko ia mahalo te mou fakamolemole'i kotoa pē au 'i he'eku toe 'oatu ha fale'i. Ka 'oku ou fie 'oatu ha fale'i fakafolofola, ha fale'i 'a e ongoongolelei. 'Oku mahu'inga 'a e fale'i ki he mo'ui 'o hangē pē ko 'ene mahu'inga ki he 'ofá—'a e fale'i 'oku fakatou 'aonga pē ki he tangatá mo e fefinē. 'Oku 'ikai ha'ane kauga 'a'ana ia ki he ngaahi fakakaukau fakasōsiale 'o e lolotongá pe ngaahi fakakaukau fakasōsiale 'oku lolotonga manakoá pe ngaahi founga kākā 'oku hokó, ka 'oku kaunga tonu ia ki he mo'oni.

Ko ia tuku mu'a ke u 'oatu ha ngaahi fakamatala fakafolofola 'i he pongipongi ni fekau'aki mo ho'omou ngaahi fakakaume'a mo e teiti pea fakaiku ki ha'amou mali peá u lea'aki kiate kimoutolu 'a e me'a ko ia te u feinga ke fakafetu'utaki atu ko e 'ofa mo'oni.

Hili ha fakamatala lōloa faka'ofa'ofa 'a Molomona kau ki he 'ofa faka-Kalaisí, 'oku talamai 'e he vahe fitu 'o Molonai 'oku totonu ange hono ui 'o e angalelei faka-Kalisitiane mā'olunga taha ko 'eni "ko e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí."

Pea 'oku tolonga ia 'o ta'engata; pea ko ia ia 'e 'ilo'i 'okú ne ma'u ia 'i he 'aho faka'osí, 'e lelei ia kiate ia.

Ko ia, . . . lotu ki he Tamaí 'aki 'a e ivi kotoa 'o e lotó, koe'uhí ke fakafonu 'a kimoutolu 'aki 'a e 'ofá ni, 'a ia kuó ne foaki kiate kinautolu kotoa pē 'oku muimui mo'oni 'i hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí; koe'uhí ke mou hoko ko e ngaahi foha [mo e ngaahi 'ofefine] 'o e 'Otuá; koe'uhí ka hoko 'a e taimi te ne hā mai a'i te tau tatau mo ia, he te tau mamata kiate ia 'i hono anga totonú; . . . ke fakahaohaoa 'i 'a kitautolu 'o hangē ko 'ene haohaoa. [Molonai 7:47–48]

Kuo tu'o taha pē hono 'iloa mo'oni 'i he māmaní 'a e 'ofa faka-Kalaisí mo'oni, 'a e 'ofa mātu'aki haohaoa 'a Kalaisí—'ia Kalaisí tonu pē, ko e 'Alo mo'ui 'o e 'Otuá mo'ui. Ko e 'ofa 'a Kalaisí 'oku feinga 'a Molomona ke fakamatala'i kiate kitautolu pea pehé kia Paula ko e 'Aposetoló 'i he ngaahi ta'u lahi ki mu'a, 'i he'ene tohi ki he kakai Kolinitoó 'i he kuonga 'o e Fuakava Fo'ou. Hangē ko ia 'oku hoko 'i he me'a hono kotoá, ko Kalaisí pē 'a e tokotaha na'a ne fakahoko totonu

iá, 'o Ne 'ofa 'i he founga 'oku tau feinga ke tau 'ofa aí. Ka neongo 'a e 'ikai ke tau a'usia 'a e haohaoá, 'oku kei tu'u pē 'a e mo'ui faka-'Otuá ke tau feinga ki ai. Ko ha taumu'a ia 'oku totonu ke tau kei kakapa pē ki ai, kei feinga pē ki ai—pea ko ha taumu'a ia te tau hounga'ia ma'u pē ai.

'I he'etau talanoa ki he me'a ni, tuku ke u fakamanatu atu, 'o hangē ko hono akonaki'aki 'e Molomoná, ko e 'ofa ko 'ení, 'a e malava ko 'eni ke tau fai ha me'a, 'a e ivi, mo 'etau fie ma'u kotoa ke fakafoki pe fetongi ha me'a na'e fai maí, ko ha me'afaoaki ia. 'Oku "foaki" ia—ko e lea ia 'a Molomoná. 'Oku 'ikai ma'u ta'e ngāue'i ia pea 'ikai ma'u ta'e kau ai 'a e fa'akātaki, ka 'oku hoko ia ko ha me'afaoaki 'i he ngata-'angá 'o hangē pē ko e fakamo'uí, 'o foaki ia 'e he 'Otuá ki he "kau muimui mo'oni 'o Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí." Ko e ngaahi founga kotoa pē ki hono veteki 'o e ngaahi palopalema 'o e mo'uí ko e ngaahi founga ia 'o e ongoongolelé. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono ma'u 'o e ngaahi talí 'ia Kalaisí, kae pehē foki ki he mālohí, ki he me'afaoaki, 'a hono foaki, 'a e mana 'o hono foaki mo ma'u mai 'o e ngaahi tali ko iá. 'Oku 'ikai ha tokāteline 'e lava ke fakalotolahi ange kiate kitautolu 'i he me'a fekau'aki mo e 'ofá ka ko ia.

Kuó u to'o e laine ko 'eni mei he maau faka'ofa'ofa ko ia 'a e fefine fa'u maau Pilitānia ko Misisi Palauningí ke tefito'í'aki 'eku leá, " 'Oku founga fēfē 'eku 'ofa 'iate koé?" (Elizabeth Barrett Browning, *Sonnets from the Portuguese* [1850], no. 43.) He 'ikai te u "lau e ngaahi founga" ['oku ou 'ofa ai 'iate koé] 'i he pongipongi ni, ka 'oku ou faka'ofa'ofa'ia 'i he lea fakamatala veape na'a ne faka'aonga'i—'o 'ikai ko e *fē taimi* 'oku ou 'ofa ai 'iate koé pe ko e *fē feitu'u* 'oku ou 'ofa ai 'iate koé pe ko e *hā e 'uhinga* 'oku ou 'ofa ai 'iate koé pe ko e *hā 'oku 'ikai* te ke 'ofa ai 'iate aú, kae pehē, 'oku *founga fēfē*. 'E *founga fēfē* 'eku fakahā'ia iá, 'e founga fēfē 'eku fakahā 'eku 'ofa mo'oni 'iate koé? Na'e tonu e lau 'a Misisi Palauningí. 'Oku lelei taha pē hono fakahā 'o e 'ofa mo'oni 'i hono "foungá," pea ko e foungá 'oku tokoni'i lahi taha ai kitautolu 'e Molomona mo Paulá.

Ko e 'elemēniti 'uluaki 'o e 'ofa faka-'Otuá—'a e 'ofa haohaoá—'a ia ne ako'i 'e he ongo palōfitá ni ko 'ene angalelé, 'ene ta'esiokitá, 'a e 'ikai ke fakafuofuolahí mo 'ikai sio pē ma'aná. " 'Oku kātaki fuoloa 'a e ['ofa faka-Kalaisí], pea 'oku 'ofa ia, pea 'oku 'ikai meheka ['a e 'ofa faka-Kalaisí], pea 'oku 'ikai fakafuofuolahi,

'oku 'ikai kumi 'ene me'a 'a'aná" (Molonai 7:45). Kuó u 'osi fanongo ki he akonaki'aki 'e Palesiteni Hingikeli ki ha kakai tokolahi pea ki ha ni'ihí fakatātaha pē 'a e me'a kuo lea'aki 'e he kau takí—'a ia 'oku kamata 'a e ngaahi palopalema lahi 'i he 'ofá mo e nofo-malí 'e he siokitá. 'I hono fakamatala'i 'o e 'ofá 'a ia 'oku hoko ai 'a Kalaisi, ko e tangata mo'ui ta'esiokita taha kuo mo'uí, ko e fa'ifa'itaki'anga tu'uki-mu'a, 'oku 'ikai ke tau ofo 'i he kamata heni 'a e fakamatala fakafolofolá ni.

'Oku lahi 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei te ke fie fakasio 'i hao kaume'a pe ha taha 'okú mo teiti fakamātoato—'ikai ha lau ia ki hao mali mo hao hoa ta'engatá—ka 'oku kau 'i he ngaahi 'uluaki tefito'i 'ulungāanga mahu'inga taha a'í ko e tokanga mo hono ongo'i 'o e ni'ihí kehé, 'a ia ko ha ta'esiokita 'okú ne tuku ke fakamo'oni'i 'a e manava'ofá mo e anga faka'apa'apá. Na'e pehē 'e he tangata fa'u maau ko Uiliani Uetiēfi, "Ko e konga lelei taha 'o e mo'ui 'a ha tangatá ['a] 'ene . . . manava'ofá,"

(*Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey* [1798], laine 33–35).

'Oku lahi 'aupito 'a hotau ngaahi fakangatanga 'oku tau faka'amu he 'ikai fakatokanga'i 'e hotau ngaahi 'ofa-'angá. Mahalo he 'ikai talavou pe faka'ofa'ofa ha taha ia 'o hangē ko 'ene faka'amú, pe poto he akó pe poto he leá pe ma'u me'a 'o hangē ko ia 'oku tau fie ma'ú, ka 'i ha māmani 'oku

fonu ai e ngaahi talēniti mo e ngaahi monū kehekehe 'oku 'ikai lava ke tau pule ki a'í, 'oku ou pehē 'okú ne 'ai 'e ia ke toe faka'ofa'ofa ange 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei 'e lava ke tau pule'i—hangē ko e fa'a faka'atu'i, fa'a kātaki, 'a e lea lelei mo e fiefia mo'oni 'oku ma'u 'i hono lava'i 'o ha 'ulungāanga lelei 'e ha taha. He 'ikai ha'atau fakamole ke ma'u e ngaahi 'ulungāangá ni, pea 'e fu'u mahu'inga 'aupito kinautolu ki he tokotaha te ne ma'ú.

'Oku ou sai'ia 'i he lea 'a Molomona mo Paula 'oku pehē ko e tokotaha 'oku 'ofa mo'oni 'oku 'ikai "fakafuofuolahi ia." Fakafuofuolahi! Toki 'imisi mālie ia ē? Kuó ke feohi mo ha taha loto-híkisia mo 'ulu pupula 'okú ne pehē 'oku 'ikai toe 'i ai mo ha taha ka ko ia pē? Na'e pehē 'e Feleti 'Āleni 'i he taimi 'e taha na'a ne sio ki ha tangata pehē 'a ia na'a ne 'ofa kiate ia pē 'okú ne luelue toko taha mai 'i he feitu'u 'oku fa'a 'eve'eva ai 'a e ngaahi kaume'a. 'Oku tupulaki 'a e 'ofa mo'oni 'i he taimi 'oku tau tokangaekina ange ai e kakai kehé 'i he'etau tokanga kiate kitautolu peé.

**'Oku hoko ma'u pē
'a e ngaahi founga
'a e ongoongolelé
ko e ngaahi founga
ia ke vete'aki e
ngaahi palopalema
'i he mo'uí.**

Ko e fa'ifa'itaki'anga ia 'a Kalaisi ma'atautolu 'i He'ene fakalelei ma'ongo'ongá, pea 'oku totonu ke toe 'ilonga ange ia 'i he taimi 'oku tau fakahā ai 'a e anga'ofá, 'i he faka'apa'apa 'oku tau foaki atú pea mo e ta'esiokita mo e faka'apa'apa 'oku tau faka'aonga' 'i he'etau ngaahi fetu'utaki fakatāutahá.

'Oku pelepelengesi e 'ofá, pea 'e feinga ha ngaahi 'elemēniti 'i he mo'uí ke maumau'ia. 'E lava ke hoko ha maumau lahi 'o kapau 'oku 'ikai ha ni'ihī manava'ofa mo tokanga ke 'ofa 'iate kitautolu. Ko 'etau foaki kakato atu 'a kitautolu ki ha tokotaha kehé, hangē ko ia 'oku tau fai 'i he malí, ko e sitepu lahi taha ia 'i he falalá 'oku tau fai 'i ha fa'ahinga fetu'utaki pē 'a e tangatá. Ko hano fakahā mo'oni 'ia 'o e tuí—'a e tui ko ia kuo pau ke tau loto fiemālie hono kotoa ke ngāue'aki. Kapau 'e totonu 'etau fakahoko iá, 'e iku ki ha'atau vahevahe 'a e me'a kotoa pē mo ha taha kehe—'a e kotoa 'o 'etau ngaahi 'amanaki lelei, kotoa e ngaahi me'a 'oku tau manavasi' 'i ki aí, kotoa 'etau ngaahi faka'ānauá, kotoa hotau ngaahi vaivaí, pea mo e kotoa 'o 'etau fiefiá.

'Oku 'ikai hano mahu'inga ia pe ko e faikaume'a pe fakama'u teu mali, pe ko e mali, 'o kapau 'oku 'ikai foaki kakato ki ai e me'a kotoa pē 'oku tau ma'ú pea 'i he'etau fai iá 'oku tau falala kakato ai ki he tokotaha 'oku tau 'ofa aí. He 'ikai lava ke ke ikuna 'i he 'ofá 'o kapau 'okú ke feinga ke kei ta'ofi pē ha kongá 'o ho'ongaahi ongo fakaelotó mei ho'omo fetu'utakí. Ko e natula 'o e 'ofá 'oku fie ma'u ia ai ke mo fepikinima ke ma'u 'aupito peá mo toki puna fakataha hifo ki he loto vái. 'Oku ou loto ke u fakatō mamafa ki homou lotó 'i he laumālie ko iá, pea 'i he laumālie 'o e kole 'a Molomoná fekau'aki mo e 'ofa haohaoá, 'a e lavea-ngofua mo e pelepelengesi 'o e kaha'u 'o ho hoá 'i hono tuku ia ki ho nimá ke ke tauhi mo malu'—'oku fakatou 'aonga 'eni ki he tangatá mo e fefiné.

Ko e meimei ta'u 'eni 'e 37 'ema mali mo Sisitā Hōlaní, 'a ia 'oku si'isi'i'aki pē ha ta'u 'e ono nai 'i he *liunga ua* 'o e lōloa 'o e taimi ne 'ikai ke ma nofo fakataha ai 'i he'ema mo'uí. Mahalo pē he 'ikai te u 'ilo'i 'a e me'a kotoa kau kiate iá, ka 'oku ou 'ilo'i 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'i he ta'u ko ia 'e 37, pea 'okú ne 'ilo lahi tatau pē kau kiate au. 'Oku ou 'ilo e ngaahi me'a 'okú ne sai'ia mo 'ikai sai'ia aí, pea 'okú ne 'ilo tatau pē kiate au. 'Oku ou 'ilo e ngaahi me'a 'okú ne manako aí, 'ene ngaahi faka'amú mo e faka'ānauá, pea 'okú ne 'ilo tatau pē kiate au. 'I he tupulaki 'ema 'ofá pea matu'otu'a mo 'ema feohí, 'oku toe fakautuutu ange ai pē 'ema loto fiemālie ko ia ke vahevahe 'a e ngaahi me'a 'okú ma ma'ú.

Ko hono olá 'a 'eku toe 'ilo'i lelei ange 'i he taimi ni 'a e founga ke tokoni'i ai iá, pea kapau te u fai ha me'a, 'oku ou 'ilo'i lelei pē 'a e me'a 'e loto-mamaha ai. 'I he angatonu 'o 'ema 'ofá—'a e 'ofa he 'ikai hoko mo'oni ko ha 'ofa faka-Kalaisi ta'e kau ai 'a e lí'oa kakatō—ko e mo'oni 'e 'eke'i meiate au 'e he 'Otuá ha fa'ahinga mamahi pē ne u fakatupu 'aki ha'aku fakataumu'a pe ngāue'aki pe fakaloto-mamahí 'i ia lolotonga 'ene fu'u falala lahi kiate aú, he kuo fuoloa 'ene tukuange 'o 'ikai te ne kei malu' pē ia koe'uhí kae lava ke ma hoko ko e "kakano pē taha" (Sēnesi 2:24) 'o hangē ko e lau 'a e folofolá. 'Oku totonu ke hanga 'e ha'aku fakavaivai' pe fakafainga-ta'ia'ia'ia 'i ha *fa'ahinga founga* ke ma'u ai ha'aku lelei pe 'i ha'aku loto-híkisia, pe pule'i ia fakaeloto, 'o to'o 'i he taimi pē ko iá 'a 'eku fe'unga ke hoko ko hono husepānití. Ko e mo'oni, 'oku totonu ke ne 'ave 'e ia hoku laumālie fakamamahí 'o tuku pōpula ke ta'engata 'i he fu'u fale lahi mo 'ata'atā ko ia 'oku pehē 'e Lihai ko e fale fakapōpula mo'onautolu 'oku nau mo'ui'aki 'a e "ngaahi mahalo laulaunoá" mo e "loto-híkisia ia 'a e māmani" (1 Nīfai 11:36, 12:18). 'Oku 'ikai ha ofo 'i he tu'u 'a e fu'u fale ko iá 'o fehangahangai mo e ngata'a'anga 'o e 'ata'ataá mei he fu'u 'akau 'o e mo'uí 'okú ne fakafongá 'i e 'ofa 'a e 'Otuá! Na'e *te'eki ai ha taimi* 'e loto meheka ai 'a Kalaisi pe híkisia, te'eki ai ha taimi 'e tokanga ai ki He'ene ngaahi fiema'u pē 'A'aná. Ne te'eki tu'o taha, *te'eki ai ha taimi*, te Ne fekumi ai ki He'ene lelei pē 'A'aná kae mamahi ai ha taha kehe. Na'á ne fiefia 'i he fiefia 'a e ni'ihī kehé, 'a e fiefia ko ia na'e lava ke Ne foaki kiate kinautolú. Na'á Ne anga'ofa ma'u pē.

Kapau 'okú ke lolotonga teiti pe 'i ai ha'o fetu'utaki mo ha taha, 'oku 'ikai te u loto ke ke fakamoleki ha miniti 'e nima mo ha taha 'okú ne fakakata'aki koe, 'okú ne fakaanga' koe 'i he taimi kotoa pē, 'okú ne anga ta'e'ofa 'o fakamamahí 'i ai koe peá ne lau ia ko ha fakakata pē. 'Oku faingata'a fe'unga pē 'a e mo'uí ko ia 'oku totonu ke 'oua 'e mu'omu'a pē 'a e tokotaha 'oku totonu ke 'ofa 'iate koé, 'i hono tukuhifo ho mahu'ingá, ho lāngilangí, ho'o falalá, pea mo ho'o fiefiá. 'Oku totonu ke ke ongo'i malu fakatu'asino mo fakaeloto 'i hano tokanga' koe 'e he tokotahá ni.

Kuo akonaki e kau mēmipa 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí 'o pehē " 'oku 'ikai taau mo ha tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki ke ne ngaohikovia fakae-sino pe faka'atamai ha fefine 'i ha fa'ahinga founga pē" pea 'oku 'ikai totonu mo ha "tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá ke ne ngaohikovia 'a hono uaifi 'i ha fa'ahinga founga pē,

[pe] fakasi'isi'ia pe fakalavea'i pe faka'aonga'i [ha] fe-fine 'i ha fa'ahinga founa 'o fu'u tōtu'a"—'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi kaume'á, kinautolu 'oku nau teití, kinautolu 'oku nau faikaume'á, mo nautolu 'oku nau fakama'u ke malí, pea pehē foki ki he ngaahi uaifí (James E. Faust, "The Highest Place of Honor," *Ensign*, May 1988, 37, mo e Gordon B. Hinckley, "Reach Out in Love and Kindness," *Ensign*, November 1982, 77).

Kapau ko ha'amo ō pē 'o kai pisa pe tenisi, 'alu mo ha taha te ne 'oatu ha fiefia 'i he founa lelei mo ma'á. Ka 'o kapau 'okú mo fu'u fakamaatoato, pe palani ke mo fakamaatoato, kātaki 'o kumi ha taha te ne fakaafe'i mai ho ngaahi 'ulungāanga lelei tahá pea 'ikai ke meheka 'i ho'o lavame'á. Kumi ha taha 'oku mamahi 'i he taimi 'okú ke mamahi ai pea 'okú ne fiefia 'i he taimi 'okú ke fiefia ai.

'Oku pehē 'i he kongá hono ua 'o e malanga fakalofolofa ko 'eni kau ki he 'ofá 'i he Molonai 7:45 ko e 'ofa faka-Kalaisí—'a e 'ofa mo'oní—" 'oku 'ikai 'itangofua, 'oku 'ikai fakakaukau kovi, pea 'oku 'ikai fiefia 'i he angahalá." Fakakaukau angé ki he lahi 'o e ngaahi fakakikihi 'e lava ke faka'ehi'ehi mei aí, 'a e ngaahi ongo'i loto-mamahi 'e lava ke ta'ofi 'ene hokó, 'a e ngaahi ta'etokanga mo e felongolongo'i 'e lava ke fakangatá, pea kovi ange aí, ko e ngaahi māvae mo e mali vete 'e fiha 'e lava ke ta'ofi ha'ane hokó 'o kapau na'e 'ikai ke tau 'itangofua, 'o kapau he 'ikai ke tau fefakakaukau kovi 'aki, pea kapau na'e 'ikai ngata pē 'i he 'ikai ke tau fiefia 'i he faiangahalá kae 'ikai foki ke tau fiefia 'i he fanga ki'i fehālaaki ikí.

Na'a mo e fānaú 'oku 'ikai matamatalelei 'enau loto mamahi pea fai ha ngaahi leá; 'oku fakafehi'anekina hono fai ia 'e he kakai lalahí, kae tautefito ki he kakai lalahi 'oku totonu ke nau fe'ofa'ofaní. 'Oku tau fu'u vave 'aupito ki he 'itá; 'oku fu'u lahi 'etau fakakaukau na'e 'uhinga pē hotau malí ke fakalotomamahi'i kitautolu—'o nau fakataumu'a pē ke fai kovi kiate kitautolu; ko ia 'i he'ene peheé 'i he'etau loto-sāuni pe meheká, 'oku tau fa'a fiefia foki 'i ha'atau mamata 'oku nau fai ha fehālāki, pea tau 'ilo'i ko kinautolu na'a nau kamata. Tau faka'ali'ali angé ha'atau founa ki he me'á ni. 'Ai ke ngali 'okú ke matu'otu'a ange. Ta'ofi ho ngutú 'o 'oua na'á ke lea'aki ha me'a 'o ka fie ma'u. "Ko ia 'oku fakatotoka ki he 'itá, 'oku lelei hake ia 'i ha taha 'oku mālohi; pea pehē foki ia 'oku fa'a pule ki hono lotó 'i ha taha 'oku hamu ha kolo" (Lea Fakatātā 16:32). Ko e faikehekehe ia 'e taha 'i ha mali 'oku saisai peé mo ha mali 'oku lelei ko e 'i ai 'a e loto fiemālie 'i he mali

'oku lelei ke 'oua na'a lea'aki ha ngaahi me'a 'e ni'ihi, ke 'oua pē na'a fai hano tali.

Ne u lave ki mu'a 'o kau kia Seikisipia. Ko 'ene fai pē ha talanoa kau ki he 'ofá mo e manakó 'okú ke 'ilo'i pē 'e 'ohake ai 'a Lomiō mo Sulieti. Kae tuku mu'a ke u lave ki ha talanoa 'oku si'isi' ange 'a e lelei ai. Ko e me'a na'e hoko 'ia Lomiō mo Sulieti ko e tupu ia mei he me'a na'e melengatāmaki, ko ha fehālaaki fakamamahi na'e fai 'e ha ongo fāмили na'e totonu pē ke na 'ilo e me'a totonu ke faí. Ka 'i he talanoa kia 'Ōtelo mo Tesitemoná, ko e fa'ufa'u mo e fakataumu'a pē ia ke hoko ai ha mamahi mo e 'auha—'oku 'i ai pē 'a e tāufehi'á ia mei he kamata'angá. 'Oku 'ikai ha taha te u fehi'a taha ai 'i he kakai kovi kotoa 'i he ngaahi talanoa na'e fa'u 'e Seikisipia 'o hangē ko 'eku fehi'a 'ia 'Iakó. Na'a mo hono hingoá 'oku ongo kovi pē ia kiate au, pe kuo 'osi kovi pē ia kiate au. Pea ko e hā 'ene angakovi, mo e mo'ua-ngofua 'a 'Ōtelo ki ai meimei ke 'ikai fakatonuhia'i ai iá? Ko hono maumau'i 'o e lau 'i he Molonai 7 mo e 1 Kolinitō 13. Na'a nau fekumi ki he kovi 'i he feitu'u na'e 'ikai ke 'i ai ha kovi, na'a nau faiangahala pē 'i he'enu fakakaukau, mo e ngaahi me'a kehe pē. Na'e 'ikai fiefia 'a e kakai kovi ko 'eni " 'i he mo'oní." Na'e pehē 'e 'Iako fekau'aki mo Tesitimona 'a ia na'e 'ikai ha'ane halaiá, " 'Oku ou liliu 'ene angama'á ke hoko ko e 'uli;/ Pea ngaohi ha kupenga 'aki 'a 'ene ngāue lelei/ Ke ma'u ai 'a kinautolu kotoa" (William Shakespeare, *Othello*, act 2, scene 3, lines 366–68). Na'e tūtuu'i 'e 'Iako 'a e loto veiveiua mo e kovi ke fakahu'uhu'u, 'o ne fakatupu 'a e loto fua'a mo e kākā, ngāue'aki 'a e loto fua'á mo e lo'i 'o a'u ki he 'ita ke fakapō, 'o ne faka'ita'i ai 'a 'Ōtelo ke ne to'o e mo'ui 'a Tesitimona—kuo liliu 'a e angama'á 'o hoko ko e 'uli, fulihi e lelei ke hoko ko ha kupenga fakatu'utāmaki.

Tau fakamālō mu'a 'oku 'ikai ke tau talanoa 'i he pongipongi ni 'i heni 'i he Tele'a 'o e Fiefiá ('ēlia 'o e Tele'a 'Iutaá) 'o kau ki he ta'eanganofó, pe 'oku hoko mo'oni pe ko 'etau fakakaukau pē, pe kau ki he fakapoó; ka tau ako mu'a 'a e lēsoni 'oku ako'i 'i he laumālie 'o ha ako faka'univēsi. Fakakaukau pē ki he me'a lelei taha 'oku kau ki he tokotahá, kae tautautefito kiate kinautolu 'oku mou pehē 'oku mou 'ofa aí. Lau pē 'a e lelei kae faka'apē pē 'a e kovi. Poupou'i pē koe ke ke ma'u 'a e me'a na'e ui 'e 'Ēpalahame Lingikoni ko e "ngaahi tafa'aki lelei ange 'o hotau natulá" (First Inaugural Address, 4 March 1861). Na'e mei mo'ui pē 'a 'Ōtelo 'o a'u ki he momeniti faka'osi na'a ne 'uma ai kia Tesitimona

mo e hā mahino mai 'a 'ene mo'ui ma'á. Na'á ne pehē, "Ne mei fakalotoa 'e he [fekita] ko iá / 'A e fakamāu totonú ke ne maumau'i 'ene heletaá" (act 5, scene 2, lines 16–17). Na'e mei fakahaofi pē 'a Tesitimona mei he maté pea 'ikai ke taonakita 'a 'Ōtelo 'o kapau na'á ne fakakaukau ke faka'aonga'i ai pē 'i ai 'a e heletā 'o e fakamaau totonú, pea 'ikai faka'aonga'i ia kia Tesitimona. Na'e mei fakaiku lelei mo fakafiefia pē 'a e talanoa fakamamahi ko 'eni na'e fa'u lolotonga e pule 'a 'Elisapesí 'o kapau na'e 'ikai fakakaukau kovi 'a e tangata 'e taha 'o ne fakalotoa 'e ia mo ha tangata 'e taha, 'ikai ke ne fiefia 'i he faiangahalá, ka e fiefia 'i he mo'oní.

Ko hono tolu mo hono faka'osí, 'oku fakahā mai 'e he kau palōfitá ko e 'ofa mo'oní 'okú ne " 'ufi'ufi 'a e me'a kotoa pē, 'oku tui ia ki he me'a kotoa pē, 'oku 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'oku kātaki 'a e me'a kotoa pē" (1 Kolinitō 13:7). Ko hano toe fakamatala'i fakamulituku ia 'o e 'ofa 'a Kalaisi—Ko la 'a e sīpinga ma'ongo'onga 'o e tokotaha na'á ne kātaki mo tui mo 'amanaki lelei pea mo kātaki fuoloá. 'Oku fakaafe'i kitautolu ke tau fai 'a e me'a tatau 'i he'etau faikaume'á mo 'etau malí 'i he lelei taha te tau lavá. Kātaki peá ke hoko 'o mālohi. Ma'u 'a e 'amanaki lelei mo e tuí. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a 'i he mo'uí ni 'oku si'isi'i ke tau mapule'i pe 'ikai 'aupito pē ke tau mapule'i. Kuo pau ke tau kātaki'i e ngaahi me'a ko 'ení. 'Oku 'i ai e ngaahi 'amanaki 'oku 'ikai ke hoko 'a ia kuo pau ke tau fe'ao pē mo ia 'i he 'ofá mo e nofo-malí. 'Oku 'ikai ko ha ngaahi me'a 'eni ia 'e fie ma'u 'e ha taha 'i he mo'uí ni, ka 'oku 'i ai pē taimi 'oku hoko ai. Pea 'i he taimi 'oku hoko mai aí, kuo pau ke tau kātaki'i kinautolu; 'oku fie ma'u ke tau tui; 'oku fie ma'u ke tau 'amanaki lelei 'e ngata 'a e ngaahi mamahi mo e faingata'a ko 'ení; 'e fie ma'u ke tau kātaki kae 'oua pē kuo iku 'o tukunga lelei 'a e ngaahi me'a ko iá.

Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a ma'ongo'onga 'o e 'ofa mo'oní ke na fetokoni'aki 'i he ngaahi taimi ko 'ení. 'Oku 'ikai totonu ke fehanganagai toko taha pē ha taha mo e ngaahi 'ahi'ahi peheé. 'E lava ke tau kātaki'i ha me'a pē 'o kapau 'oku tu'u 'i hotau tafa'aki ha taha 'oku 'ofa mo'oní 'iate kitautolu, 'okú ne fakafaingofua'i 'a e kavengá mo fakama'a-ma'a 'a e utá. 'I he ngaahi ta'u lahi kuo hili, na'e talamai ai 'e haku kaume'a mei he kau faiako 'a BYU, ko Palōfesa Peleni Pālou, 'a e fakamatala 'a Pilimisolo fekau'aki mo e me'a ni.

'I he kei talavou 'a Samuela Pilimisolo 'i 'Ingilani, na'á ne manako ke sio 'i hono fakaheka mo fakahifo 'e he

ngaahi vaká 'enau utá. Na'e 'ikai fuoloa kuó ne fakatokanga'i, neongo 'a e 'atā 'o e feitu'u ke tuku ai e utá, 'oku 'i ai pē ngata'anga 'o e mamafa 'o e utá ki he vaka takitaha. Ka laka hake mamafa 'o e uta 'a e vaká ai, mahalo pē 'e ngoto 'i tahi. 'I he 1868, na'e hū ai 'a Pilimisolo ki he Falealeá 'o ne fakapaasi ha lao ki he vaka uta koloá, kau ai mo ha ngaahi me'a kehe pē, 'o nau fakafuofua'i ai 'a e lahi 'o e uta 'a e vaká. Ko hono olá ko hono tohi'i ha laine 'i he tafa'aki 'o e vaka kotoa pē 'i 'Ingilani. 'I he fai 'o e fakautá, 'oku 'alu'alu māmālie hifo pē 'a e vaká ki lalo, ko 'ene a'u pē 'a e tahi 'i he tafa'aki 'o e vaká ki he faka'ilonga Pilimisoló, na'e lau leva kuo fe'unga e uta 'a e vaká neongo 'ene kei 'ata'ataá. Na'e tupu mei ai 'a e holo lahi 'aupito ki lalo 'a e mate 'i tahi 'a e kau Pilitāniá.

'Oku tatau e kakaí mo ha ngaahi vaka, 'o kehekehe pē e ngaahi me'a te nau lava ke utá 'i he taimi kehekehe pea 'i ha ngaahi 'aho kehekehe foki 'i he'enu mo'uí. 'I he'etau ngaahi fetu'utaki 'oku fie ma'u ke tau fokotu'u pē 'e kitautolu 'etau ngaahi faka'ilonga Pilimisoló mo tokoni ke fokotu'u kinautolu 'i he mo'ui 'anautolu 'oku tau 'ofa aí. 'Oku totonu ke tau tokanga'i fakataha 'a e ngaahi ngata'anga 'o e utá mo tokoni ki hono fakahifo pe fakalelei'i ha ngaahi uta 'e ní'hi 'o kapau te tau vakai 'oku kamata ke fāi hifo hotau 'ofa'angá. 'I he hili leva hono fakatu'uma'u e vaka 'o e 'ofá, 'e lava ke tau fakafuofua'i taimi-lōloa 'a e me'a ke kei hokohoko atú, ko e hā 'a e me'a 'e lava ke toloi atu ki ha taimi kehé, mo e me'a 'e lava ke to'o 'aupito peé. 'Oku fie ma'u 'e hotau ngaahi kau-me'á, ngaahi 'ofa'angá, mo hotau ngaahi malí ke nau lava 'o fetokanga'i'aki e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki aí mo 'ilo'i 'a e ngaahi feliliuaki 'o e mo'uí. Ko e me'a ia 'atautolu ke tau takitaha fakahā ha ngaahi fakangatanga pea tau tokoni leva ke si'aki atu ha ngaahi me'a 'e ní'hi 'o kapau 'e tu'u fakatu'utāmaki ki he mo'ui lelei fakaelotó pea mo e mālohi 'o e ngaahi fetu'utaki 'oku fakahoko 'i he 'ofá. Manatu, ko e 'ofa haohaoá 'okú ne " 'ufi'ufi 'a e me'a kotoa pē, 'oku tui ia ki he me'a kotoa pē, 'oku 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'oku kātaki'i 'a e me'a kotoa pē," pea tokoni ki hotau ngaahi 'ofa'angá ke fai 'a e me'a tatau.

Faka'osí. 'I he fakamo'oni faka'osi 'a Molomona mo Paulá, na'á na pehē " 'oku 'ikai faka'au 'o ngata 'a e manava'ofá [ofa haohaoá]" (Moloni 7:46, 1 Kolinitō 13:8). 'Oku 'i ai ia 'i he faingata'a mo e faingofua. 'Oku kātaki ia 'i he lelei mo e kovi, 'i he mamahi lahi tahá 'o a'u ki he fiemālié. 'Oku 'ikai faka'au 'o 'osi ia. Ko ia na'e 'ofa 'a Kalaisi 'iate kitautolu, pea ko 'Ene

'amanaki te tau fe'ofa'aki 'i he founa tatau. 'I Ha'ane akonaki faka'osi ki He'ene kau 'ākongā kotoa, na'á Ne folofola, " 'Oku ou tuku 'a e fekau fo'ou kiate kimoutolu, Koe'uhí ke mou fe'ofa'aki kiate kimoutolu; *pea hangē ko 'eku 'ofa kiate kimoutolú*" (Sione 13:34; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í). Ko e mo'oni 'oku fie ma'u 'a e mālohi ke kātaki 'o hangē ko Kalaisí 'i he femanako'aki mo e malí ke lahi ange ia 'i he kātaki 'oku tau ma'ú. 'Oku fie ma'u ki ai ha me'a lahi ange, 'a ia ko ha fakakoloa'i mei langi. Manatu ki he palō-mesi 'a Molomoná: ko e 'ofa ko iá—'a e 'ofa 'oku tau holi ke ma'u mo pikima'u ki aí—'oku "foaki" ia ki he "kau muimui mo'oni 'o Kalaisí." 'Okú ke fie ma'u ke ke lava 'o fai ha me'a, ke ke malu, mo hao 'i ho'o teiti mo e faikaume'á, 'i he nofo-malí pea 'i he nofo ta'engatá? Hoko ko ha ākongā mo'oni 'a Sīsū. Hoko ko ha tokotaha Siasi mo'oni, loto'aki, pea lea mo ngāue. Tui 'oku ma'u 'e ho'o tui 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo ho'o faikaume'á he 'oku mo'oni. Hanga 'o fakamavahevahe'i 'a e teiti mei ho'o hoko ko ha ākongā pea 'e fakatu'utāmaki ia kiate koe. Pe, ke toe fakalea mahino ange iá, ko Sīsū Kalaisi, 'a e Maama 'o Māmaní, 'a e maama pē ko ia 'e taha 'e lava ke ke sio lelei ai ki he hala 'o e 'ofá mo e fiefiá ma'au *pea* ma'á ho 'ofa'angá. 'E founa fēfē 'eku 'ofa 'iate koé? 'O hangē pē ko 'Ene 'ofá, koe'uhí "he 'ikai faka'au 'o ngata" 'a e founa ko iá. 'Oku ou fakamo'oni mo fakahā 'a 'eku 'ofa kiate kimoutolu pea kiate Ia, 'i he huafa toputapu 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO HA FEOHI 'O E 'OFA MO E FEMAHINO'AKI

Eletā Marlin K. Jensen

*'O e Kōlomu 'o e Kau Fitu-
ngofulú*

Ensign, Oct. 1994, 46–51

'I he ngaahi faingamālie lahi 'oku ha'u fakataha mo hoku uiui'i ke u fai ha tokoní, ko 'eku fakafuofua'i atú 'oku 'ikai ha faingamālie 'e laka hake 'i he faingamālie ko ia ke u fakahoko ha ouau sila 'i ha taha 'o e ngaahi tempale 'o e 'Eiki. Ko e taimi pē 'oku ou 'i ha loki sila faka'ofa'oku kuo vahe ke u ngāue ai, 'o u fehangahangai mo ha ongome'a kei talavou lelei mo loto vēkeveke 'oku teu ke na fakahoko 'a e ngaahi fuakava toputapu tahá mo e 'Otuá pea 'iate kinaua pē, 'oku ou ongo'i he 'ikai lava 'e ha me'a ia

te u lea'aki 'o faka'ali'ali totonu 'a hono mahu'inga 'o e ouau ko iá 'i he'ena mo'uí.

'I he ngaahi taimi pehení 'oku ou fa'a manatu ai ki hoku 'aho malí 'i he meimei ta'u 'e uofulu mā ono kuo hilí pea mo e ongo mālohi 'o e 'ofá ki hoku uai'í. 'Oku ou manatu'i foki 'ema ngaahi 'amanaki mā-'olunga ki he kaha'ú. Na'e 'i homa 'atamai mo Kefi ha taumu'a 'a ia ko kimaua pē ne ma ma'ú: ko e 'amanaki ia ke ma kamata ha feohi 'a ia 'e 'ikai fa'a fakataua 'i he hisitōlia 'o e 'ofá 'i he sivilaise 'o e Hihifó!

Ka neongo 'a e ngaahi me'a lelei taha ne ma fakataumu'a ki aí mo 'ema ngaahi feingá, ka na'e taimi si'i pē 'ema ki'i 'eva hili 'ema malí, kuo kamata ke fepaki 'ema taumu'á mo e ngaahi me'a 'oku hoko mo'oni. 'Oku 'ikai te u 'ilo 'e au kia Kefi, ka na'e 'ikai fuoloa mei ai kuo kamata ke u ongo'i ha ki'i me'a na'e 'ikai mahino, 'eku ongo'i na'e 'i ai e me'a lahi ange ia fekau'aki mo e nofo-malí na'e hangē 'oku 'ikai lava ke u fakahokó.

'E faka'ali'ali atu 'e ha ki'i fakatāta mei he ngaahi 'uluaki 'aho 'o 'ema nofo-malí 'a e ngaahi faingata'a ne ma fehangahangai mo iá. Na'á ma lolotonga nofo 'i Sōleki Siti 'o u ako lao au kae faiako 'a Kefi 'i he kalasi tahá. Tupu mei he faingata'a ne ma a'usia 'i he'ema fo'ou ki he koló, 'a e ongo 'apiako ne ma 'i aí, mo kimaua pē, na'e kamata ke 'ilonga 'a e ta'e fa'a kātaki mo e 'ite'itá 'i homa vaá. 'I he houakai efiáfi 'i he pō 'e taha, na'á ma kē ai 'o ne talamai kiate au he 'ikai lava ha kai efiáfi ia 'i 'api. Ko ia ne u mavahe ai mei homa fale nofo'angá 'o lue ki he falekai ofi tahá, 'a ia na'e tu'u 'i he 'otu 'api hoko maí pē. 'I he'eku hū atu 'i he matapā fakatokelau 'o e falé, ne u hanga ki hoku to'omata'ú—pea ne u 'ohovale 'i he'eku sio atu 'oku hū mai 'a Kefi 'i he matapā 'i he faka-tongá! Ne ma fesiofaki 'ita mo takitaha lue ki he tafa'aki fehangahangai mo e feitu'u fai'anga totongi mo 'ota 'ema me'akaí. Na'e kei hoko atu pē 'ema ta'efelea'aki 'i he'ema takitaha tangutu toko taha 'i he ongo mui'i falekaí, mo kai mata 'ite'ita pē. Hili ko iá ne ma hū ki tu'a 'i he feitu'u pē ne ma hū ai ki lotó 'o takitaha 'alu ki 'api. Ne ma toki fakalelei ki mui mo ma kata 'i he'ema hangē ha ongo leká.

'Oku ou 'ilo'i 'eni 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou 'a e fanga ki'i makuku 'oku hoko 'i he toki kamakamata atu 'a e ngaahi nofo-mali lahi. Ka neongo ia, 'oku ou tui ko hano fakafofonga'i ia 'o e ngaahi faingata'a lahi 'oku lava ke nau fa'a uesa 'a e ivi lahi ko ia ke fakahoko 'aki ha me'a pea mo e fiefia 'oku ma'u 'i ha mali ta'engatá, ko ha ivi 'oku 'ikai ke fa'a fakatokanga'i.

'I hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongongolelei, na'e toki ako'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e tokāteline 'o e mali ta'engatá 'i he toki 'osi ha ngaahi ta'u lahi mei hono fokotu'u 'o e Siasí. 'I he kamata ke ne fai iá, na'á ne filifili pē e ngaahi tokāteliné. Na'e 'uluaki fanongo 'a 'Eletā Pa'ale P. Palati, 'a ia na'e 'osi mali 'i he pule'angá 'i he ta'u 'e hongofulu mā tolu ki mu'a, 'i he akonaki kau ki he mali ta'engatá mei he Palōfitá 'i Filatelefa 'i he 1839. Mahalo 'e faingata'a ke mahino 'ene talí kiate kitautolu na'a tau tupu hake mo e 'amanaki ke mali 'i he temipalé ki he nofo taimí mo e nofo ta'engatá, hangē ko 'ene hiki 'i hono piokālafí. Neongo ia, na'e fo'ou 'aupito e fo'i fakakaukau ko 'ení ia kia 'Eletā Palati, pea na'á ne ongo'i lōmekina ai:

"Ne u ma'u meia [Siosefa] 'a e 'uluaki fakakaukau ki he fokotu'utu'u 'o e fāmili ta'engatá, mo e feohi ta'engata 'a e tangatá mo e fefiné 'i he ngaahi fetu'utaki 'ofa ko ia 'e a'usia 'e kinautolu pē 'oku 'atamai potó, 'a kinautolu 'oku loto ma'á, pea 'oku nau 'i he tu'unga 'o e me'a kotoa pē 'oku taau ke ui ko e fiefiá."

"Ne u toki ako ai ke u fakamahu'inga'i 'a e 'ofa mo e fie kaungā ongo'i 'a hoku kāingá 'a ia 'oku fekau'aki 'ata'atā pē mo e mo'ui matelié ni, ko ha me'a kuo pau ke fakamavahe 'aupito pē 'a e lotó mei ai kae lava ke fe'unga mo hono tu'unga fakalangí.

"Ko Siosefa Sāmita na'á ne ako'i au 'i he founga ke fakamahu'inga'i ai 'a e ngaahi vā fetu'utaki 'ofa 'o e tamaí mo e fa'éé, husepānití mo e uaifí; 'o e tuonga-'ane mo e tuofefiné, fohá mo e 'ofefiné.

"Ko ia, ne u ako mei ai 'e lava ke fakama'u kiate au 'a hoku uaifi 'ofeiná ki he nofo taimí mo e nofo ta'engatá; pea 'oku tupu 'a e ngaahi ongo faka'ofa'ofa 'okú ne 'ai kitautolu ke tau vāofi mei he fauniteni 'o e 'ofa ta'engata 'a e 'Otuá. Ko ia ne u 'ilo mei ai 'e lava ke tau tanumaki 'a e ngaahi ongo'i 'ofa ko 'ení, pea tau tupulaki 'i he 'ofa tatau pē 'o a'u ki he ta'engatá; lolotonga ko iá 'e hoko 'a e fua 'o 'etau feohi ta'e hano ngata-'angá ko ha fānau 'e tokolahí 'o tatau mo e ngaahi fetu'u 'o e langí, pe 'one'one 'o e matātahí. . . .

" Ne u 'ofa ki mu'a, ka na'e 'ikai te u 'ilo 'a hono 'uhingá. Ka ko e taimi ní 'oku ou 'ofa 'aki 'a e 'ofa 'oku haohaoa—ko ha ongo mālohi 'oku hiki hake au mo hākeaki'i au, 'a ia te ne 'ohake hoku laumālié ke mavahe mei he ngaahi me'a fakamāmani 'o e maama fakamatelié ni 'o ngaohi ia ke lahi 'o hangē ko e ngaahi tahí. Ne u ongo'i ko e mo'oni ko e 'Otuá 'a 'eku Tamai Fakahēvaní; ko hoku tokouá 'a Sīsū, pea ko hoku uaifi 'ofeiná ko haku hoa ta'e-fa'a-mate

mo ta'engata ia; ko ha 'āngelo tauhi anga'ofa kuo foaki mai ke hoko ko ha fakafiemālie kiate au, mo ha kalauni 'o e nāunau 'o ta'engata pea ta'engata. Ko hono fakanounou, 'oku lava 'eni ke u 'ofa 'aki 'a e laumālié pea 'aki 'a e mahinó foki" (*Autobiography of Parley P. Pratt*, Salt Lake City: Deseret Book Co., 1979, pp. 297–98).

'I he ngaah tohi kotoa 'a e Siasí, 'oku 'ikai te u 'ilo'i ha fakamatata faka'ofa'ofa pe mālohi ange heni fekau'aki mo e malava ko ia ke tau fakahoko 'a e fiefia na'a tau ma'u 'i he kamata 'etau nofo-mali fakatahá 'i he founga 'a e 'Eikí. 'E faifai pē pea 'e ma'u 'a e faingamālie ki ha feohi peheni 'e kinautolu kotoa pē 'oku nau mo'ui taau ke ma'u iá. Fakakaukau angé ki he 'uhinga 'o e malava ko ia ke 'ofa " 'aki 'a e laumālié pea 'aki 'a e mahinó foki." Fakakaukau ki he mālohi 'o e fakakaukau ko ia neongo 'a e kakai kotoa 'o māmani, ka ko kitautolu Kāingalotú 'oku tau 'ilo lahi taha kau ki he 'ofa manako 'oku mo'oni mo ma'u 'a e faingamālie lahi taha ke a'usia ha ngaahi nofo-mali fiefia mo'oni mo tolongá. 'Ikai ko ha 'aho fakangalongata'a ia 'e 'ilo'i lelei taha ai kitautolú 'o 'ikai koe'uhi pē ko hotau ngaahi fāmili tokolahí ka koe'uhí ko e ngaahi mali makehe mo mo'oni 'oku tau fakahokó?

Ko e hā e ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata 'o e ongoongolelei 'okú ne tuku ke tau fakakaume'a pea iku ki ha'atau fakahoko ha ngaahi mali fiefia, fakafiemālie, mo tolongá? Te u fakamatata ki ha ngaahi mo'oni 'oku ou ongo'i 'oku fu'u mahu'inga. 'Okú nau fekau'aki vāofi kotoa pē mo e Fakamo'uí, 'Ene ngaahi akonaki pea mo Hono tefito'i fatongia 'i he palani 'o e ongoongolelei. Ko hono mo'oni, 'oku tau loto ke ngaohi kitautolu ke tau hoko ko ha ngaahi hoa ta'engata mo'ui taau, 'e lava ke tau 'uluaki tokanga pē ke tau hoko ko ha kau ākongā ta'e toe ue'ia 'a e 'Eikí.

Ko Hono Fakatupulaki 'Etau Malava Ko Ia ke 'Ofá

'Okú fokotu'u mai 'e he ngaahi akonaki 'a Kalaisí 'oku totonu ke kamata'aki 'etau fekumi ki hatau hoa ta'engatá ha'atau tokanga lahi ange ki he'etau malava ko ia ke foaki atu 'a e 'ofá 'i he'etau fie ma'u ke ma'u iá. Na'e tohi e Sione fekau'aki mo e Fakamo'uí, 'o ne pehē: " 'Okú tau 'ofa kiate ia, koe'uhí ko 'ene tomu'a 'ofa mai kiate kitautolú" (1 Sione 4:19).

Ko e mo'oni, mahalo ko 'etau malava ko ia ke foaki 'a e 'ofá 'okú ne ngaohi kitautolu ke tau anga'ofa lahi tahá. Ko e lahi ange 'a hotau ivi fakatāutahá mo toe

loloto ange 'a 'etau ngaahi teuteu faka'atamai, faka-elotó mo fakalaumālié, ko e lahi ange ai pē ia 'a 'etau malava ke fafanga'i mo 'ofa 'i he ni'ihi kehé, kae fakatautefito ki hotau malí. Na'e fai 'e Palesiteni Malioni G. Lomeni 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki ha fehu'i 'a ia 'okú ne ngaohi kitautolu mo e me'a 'oku tau malavá ke tau tokanga mo'oni ki he ni'ihi kehé: " 'E lava fēfē ke tau foaki 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ke foaki? He 'ikai lava ke ma'u e me'akai ma'á e kakai 'oku fiekaia mei ha ngaahi fungalaupapa 'oku hala ke 'i ai ha me'akai. He 'ikai lava ke ma'u e pa'anga ke tokoni'i'aki e faingata'a'ia mei ha kato pa'anga 'oku maha. He 'ikai lava ke ma'u 'a e poupoú mo e mahinó meiate kinautolu 'oku fiekaia faka-elotó. He 'ikai lava ke ma'u e akonaki meiate kinautolu 'oku ta'e'iló. Pea mahu'inga tahá, he ikai lava ke ma'u 'a e tatakí fakalaumālié meiate kinautolu 'oku vaivai fakalaumālié" (*Ensign*, Nov. 1982, p. 93).

'Oku si'i 'aupito ha 'ofa 'e lava ke ma'u mei ha taha 'oku 'ikai ke 'iate ia 'a e melinó 'i hono vā mo e 'Otuá. Hangē ko ia ne ilo'i 'e 'Īnosí, he 'ikai lava ke tokanga'i 'e ha taha 'a e lelei 'a ha taha kehe pe foaki ki ha taha kehe kae 'oua leva kuó ne tokanga'i 'e ia 'a hono laumālie 'o'oná. Ko ia, kuo pau ke kau 'i he'etau teuteu ki ha mali ta'engata 'a e fakatomalá, akó, fekumi ke ma'u 'a e tuí, mo fakatupulaki 'a e malu ko ia 'oku ma'u 'i he'etau 'ilo'i 'a e me'a te tau lavá 'i he'etau hoko ko e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní. Ko 'etau toki 'ofa pē 'i he 'Otuá 'o lahi hake ia 'i ha toe tahá, ko 'etau toki lava ia ke foaki 'a e 'ofa haohaoa faka-Kalaisi ki hotau malí ki he kotoa 'o e nofo ta'engata, 'o hangē ko ia ne akonaki'aki 'e he Fakamo'uí (vakai, Mātiu 22:34–40).

'Oku 'Ofa 'a e Angama'á 'i he Angama'á

'Oku fakamatala'i 'i he potu folofola ko 'eni ha ola fakanatula mo faka'ofa'ofa 'o 'ete hoko ko ha taha 'okú ne lava ke ma'u ha 'ofa 'oku lahi: "He 'oku fe-pikitaki 'a e 'atamai potó mo e 'atamai potó; 'oku tali 'e he fakakaukau potó 'a e fakakaukau potó; 'oku tali 'e he mo'oni 'a e mo'oni; 'oku 'ofa 'a e angama'á ki he angama'a; 'oku pikitai 'a e māmá ki he maama" (T&F 88:40).

Kapau te tau muimui 'i he taumu'a ko e mali ta'engata 'i he angama'a pea 'aki hotau lotó mo e 'atamai, 'oku ou tui ko e taimi lahi 'e iku pē ki hano fakapale'i kitautolu 'aki ha hoa 'oku tau faitatau pē

'i hotau tu'unga fakalaumālié pea te nau pikitai ki he 'atamai potó mo e māmá 'o hangē ko ia 'oku tau faí, 'a ia te nau tali 'a e fakakaukau potó 'o hangē ko 'etau tali iá, te nau tali 'a e mo'oni 'o hangē ko 'etau tali iá, pea te nau 'ofa 'i he angama'á 'o hangē ko 'etau 'ofa aí. Ke nofo fakataha 'i he nofo ta'engata mo ha hoa 'oku tau 'inasi tatau 'i he ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'ingá, pea te ne alea'i kinautolu, mo'ui'aki kinautolu, mo kau 'i hono ako'i ia ki he fānaú, 'oku kau ia 'i he ngaahi me'a fakafiefia taha 'o e 'ofa manako mo'oni. Ko ha fakafiemālie lahi ia ke 'ilo'i 'e 'i ai ha tokotaha te ne mo'ui'aki ha tō'onga mo'ui 'oku lelei mo tupulaki fakataha mo kitautolu pea tau faka'amu ki he ngaahi me'a mahu'inga tatau 'a ia 'oku ta'engata.

Ne u toki fakamo'oni'i 'i ha sippinga ivi mālohi 'o e tefito'i mo'oni ko 'eni ki muí ni mai 'i ha'aku silá'i ha ongome'a 'i he Temipale Sōleki Sití. Hili 'eku fakahoko e ouau 'o e silá pea fakafetongi mama e ongome'a mo na fekitá, ne u kole ange ke na vahevahe mai angé 'a e ngaahi ongo ne na ma'u kiate kinaua takitahá pea mo 'ena ongo ki he 'Otuá. Ne 'uluaki lea e fefine mali fo'ou. Na'e fakahā 'e he'ene ki'i lea nounou 'a e loto fakafeta'i mo e fiefia 'i he'ene fakamatala ki he holi na'á ne ma'u talu mei he'ene kei sí'i ke tauhi ia ke ma'á mo 'ene faka'amu te ne ma'u ha hoa 'okú na 'inasi tatau 'i he'ene ngaahi tu'unga 'ulungāanga mā'olungá pea mo 'ene ngaahi faka'amu mā'oni'oni. Na'á ne fakamo'oni'i 'a e angalelei 'a hono husepāniti fo'ou 'aki 'ene fakamo'oni ko e tangata 'eni na'á ne faka'amu te ne ma'ú mo ha toe ngaahi me'a lahi ange foki.

'Osi ko iá na'e lea mo e husepāniti. Na'á ne lo'imata'ia foki mo ia 'i he'ene fakamatala ki he'ene kamata lotu ki he 'Eiki 'i hono ta'u hongofulu mā faá ke malu'i mu'a 'a e tokotaha 'e hoko ko hono uaifi 'i he kaha'ú, pe ko hai pē, pea ke ne tauhi ia ke ne angama'a lolotonga 'ene teuteu ki he mali ta'engata. Na'á ne fakamatala foki ki he founa na'á ne toutou fakapapau ai 'i he ngaahi ta'u hokó ke mo'ui'aki 'a e me'a tatau. 'Osi ko iá na'á ne fakahā 'a e fiefia lahi 'a ia na'á ne ma'u 'i he'ene fetaulaki mo hono uaifi na'á ne lotuá, peá ne ki'i lave ki he'ene 'amanaki te ne a'usia ha nofo-mali makehe mo'oni.

Ko e fa'ahinga fetu'utaki 'eni 'oku faka'amu ki ai 'etau Tamai Hēvaní ma'á e kotoa 'o 'Ene fānaú. He 'ikai mole mei ha taha 'o 'Ene fānau angatonú 'a e

'Oku si'i 'aupito ha 'ofa 'e lava ke ma'u mei ha taha 'oku 'ikai ke 'iate ia 'a e melinó pe 'i hono vā mo e 'Otuá.

faingamālie ke ne fakahoko 'a e mali ta'engatá mo ha taha 'okú na mateuteu tatau ki he mo'ui ta'engatá. 'Oku 'ofa 'a e angama'á ki he angama'al! 'Oku tali 'e he mo'oni 'a e mo'oni!

Ko Hono Mapule'i 'o e Holi Fakakakanó

'Oku fokotu'u 'a e ngaahi me'a 'okú ne fakahoko 'a e 'ofa manakó lolotonga 'a e faikaume'á. Lolotonga e taimi ko 'ení, 'oku totonu ke tau tokanga mo fakahounga'i 'a e mo'oni mo e tu'unga mahino na'e hā mei he fale'i 'a 'Alamā ki hono foha ko Sipiloní: "Tokanga foki ke ke ta'ofi kotoa ho'o ngaahi holi fakakakanó, koe'uhí ke ke fonu 'i he 'ofá" ('Alamā 38:12).

Ko kimoutolu ne mou tupu hake 'i he feitu'u na'e 'i ai e fanga hoosi, nofo'a, mo e pítí, te mou fakatokanga'i na'e 'ikai fokotu'u ange 'e 'Alamā kia Sipiloní ke ta'ofi 'aupito 'a e ngaahi holi ko 'ení ka ke ne mapule'i mo fakatonutonu kinautolu koe'uhí ko e taumu'a mahu'inga ko ia ke fakafonu ia 'aki 'a e 'ofá. Lolotonga 'a e faikaume'á, 'e 'uhinga 'a e mapule'i ko 'ení ki hano fakatatali 'o e ngaahi fetu'utaki fakae-sinó kae 'oua kuo nau toki tupulaki totonu lolotonga e nofo-malí. Ka 'oku kei fie ma'u pē mo e fa'a ta'ofi pea mo hono fai fakafuofua 'i he nofo-malí, he 'oku akonaki 'a e ongoongoleléi 'o pehē " 'oku tuku ki he pule'anga kotoa pē ha fonu; pea 'oku 'i he fonu kotoa pē ha ngaahi ngata'anga mo ha ngaahi tu'unga foki" (T&F 88:38).

Kuo pau ke manatu'i 'e he kakai Siasi 'osi malí 'oku 'ikai ha tu'unga 'i he mali ta'engatá 'o e me'a kotoa pē 'oku fakamolemole'i mo faka'ai'ai 'e māmani ki hono fakahā 'o e 'ofa manakó. 'I he ngaahi lea 'a 'Eletā Poiti K. Pēká, na'á ne pehē, "ko e fakahala lahi taha kuo fakatō ki he lotu 'o e tangatá 'i hotau kuongá ni ko e . . . tōtu'a hono fakamamafa'i hono fakafiemālie'i 'o e fiema'u fakaesinó 'i he'ene fekau'aki mo e 'ofa manakó. Ko hano toe fakahoko pē ia 'o e fakakaukau hala kuo fakatō ki he fakakaukau 'i he to'u tangata kotoa pē 'o e kuo hilí. 'I he'etau 'ilo pe 'oku 'i ai 'ene fekau'aki 'a hono fakahōhō'ia 'o e fiema'u fakaesinó mo e 'ofá ka 'oku 'ikai ko e mālohi kakato ia 'o e 'ofá, ko ha 'ilo mahu'inga 'aupito ia kuo tau ma'ú" (*Eternal Love*, Salt Lake City: Deseret Book Co., 1973, p. 15).

'I he tupulaki 'a e ongome'a anga mā'oni'oni pea matu'otu'a mo 'ena 'ofá, te na 'ilo'i 'e fakatupu 'e he fio lelei 'a e ngaahi tafa'aki fakalaumālie mo fakatu'asino 'o 'ena fetu'utaki ha makatu'unga mālohi ki he'ena feohi ta'engatá.

'Oku Fakamu'omu'a 'a e Nofo-Malí

Tupu mei hono fakahā mai 'e he ongoongolelei kuo toe fakafoki maí 'e fai fakafānili 'a e mo'ui ta'engata mo 'etau Tamai Hēvaní, 'e fakapotopoto ke tau fakamu'omu'a 'i he mo'ui ni 'a 'etau teuteu mo fakatupulaki ha ngaahi fetu'utaki lelei 'i he nofo-malí mo e ngaahi fatongia ko e ngaahi tamai mo e ngaahi fa'e 'aongá. Kapau na'e 'ikai ke tau fu'u mahu'inga'ia 'i he fale'i fakalaumālie 'a e kau palōfitá fekau'aki mo e malí, 'e fie ma'u ke toe fakatonutonu 'etau fakakaukau. Kuo lea mālohi e kau palōfita kotoa 'i he ngaahi ta'u ki muí ni maí 'o nau fakapapau'i mai ko kinautolu kotoa 'oku nau ma'u 'a e faingamālie, 'oku totonu ke ngāue ke fakahoko 'a e mali ta'engatá mo fakatupulaki 'i ha 'iuniti 'o ha fānili ta'engata.

Kae kehe, 'e feinga 'a Sētane ke 'oua na'a tau fai ia, pea 'e lea mai ha ngaahi le'o 'o fakatauele'i kinautolu fekau'aki mo e ngaahi lavame'a fakamāmani, mo e ngaahi me'a 'oku faka'atā mai 'o nau lava ke tataki atu 'a kinautolu 'i he ngaahi hala fakatu'utāmaki 'a ia kuo pau ke fai ha ngāue lahi pea toki lava ke tau foki mei ai. 'E 'i ai ha ngaahi ola ma'ongo'onga 'o e fanga ki'i fili iiki mo hā ta'emahu'inga 'oku tau fai 'i he'etau fonongá 'a ia te ne fakapapau'i mai 'a hotau iku'angá.

Ne u fai mo hoku uai'fi ha fili mahu'inga 'i he kama-kamata pē 'o 'ema nofo-malí lolotonga ia ko hoku 'uluaki ta'u 'i he ako laó pea na'á ne fu'u tokanga 'aupito ki he'ene fuofua ngāue ko ha faiakó. Na'e tātā-taha pē ke ma fetaulaki koe'uhí ko 'ema ngaahi fe'alu'akí, pea na'e 'ilonga 'aupito 'ene uesia 'ema fetu'utakí.

Na'e a'u ki he fakaongosia 'a e ngaahi 'aho Sāpaté 'i he'ema feinga ke fakakakato homa ngaahi fatongia faka-Siasi mo fakalavalava e ngaahi ako 'oku faí mo e teuteu ki he akó. Na'e faifai peá ma nofo hifo 'i he efiafi 'e taha 'o fakakaukau kapau ko ha konga mahu'inga 'o 'ema mo'ui 'a 'ema nofo-malí, 'e lelei ke ma kamata ngāue ki ai. Na'á ma lotu taha ke ma faka'apa'apa kakato ki he 'aho Sāpaté 'aki 'a e 'ikai ke fai ha ngāue, kau ai mo 'ema akó, pea ke ma nofo hifo 'o fa'ufa'u ha nofo-mali 'oku toe mālohi angé. Na'á ma ongo'i 'i he taimi pē ko iá 'a 'ema feongo'i-akí pea na'e 'ilonga 'aupito mo e fakalalakaka 'i he ngaahi tafa'aki kehé, kau ai hoku māká mo e faiaiko 'a Kefí. Ko e 'osi 'eni mei ai ha ta'u 'e uofulu mā ono mo 'ema kei fehanganagai pē mo e ngaahi fili pea mo e ngaahi me'a tatau. 'Oku ou faka'amu pē mo lotua ke ma fakalelei'i kinautolu 'o fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá.

'Oku Fakahoko Māmālie 'a e Fakahaohaoa'i

Na'e a'usia 'e he Fakamo'uí 'a e haohaoá 'i he founa ko 'ení: "Pea na'e 'ikai te ne ma'u mei he fonú 'i he kamata'angá, ka na'á ne fai atu mei he 'alo'ofa ki he 'alo'ofa, 'o a'u ki he'ene ma'u hono fonú" (T&F 93:13).

'Oku fakafiemālie ki ha ongome'a ta'ehaohaoa 'okú na feinga ke fakahaohaoa'i 'ena nofo-malí 'i ha'ana 'ilo'i na'e māmālie hono fakahaohaoa'i 'o e Fakamo'uí. Ne u toki fa'i ni ange ha fehu'i mātu'aki fakatu'utāmaki ki hoku uai'í: " 'Oku fēfē 'eku tō'ongá?"

Ne fakalotolahi'i au 'e he'ene talí, " 'Oku ou pehē 'okú ke angalelei ange 'i he taimí ni 'i mu'a."

'Oku ou tui ko kimoutolu ko ia 'oku mou mo'ui mo 'i ai ho'omou lisi vakai'i 'o e ngaahi 'ulungāanga haohaoa kakato 'oku mou loto ke ma'u 'e hamou hoá, he 'ikai ke mou ma'u e me'a 'oku mou fekumi ki ai. 'Oku toki kamakamata e kongā lahi ia 'o e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení 'i he taimi 'okú ke fakakaume'a ai pea 'e fakamoleki 'a e kongā lahi ia 'o ho'o mo'uí ke fakahaohaoa'i ia.

Mateaki'i

Ko e tefito'i mo'oni 'e taha 'o e ongoongolelei 'oku tokoni lahi ki hono fakatupulaki 'o ha mali ta'engata ko e mateaki'i hotau hotau ngaahi hoá 'o hangē ko hono fakamatala'i 'i he potufofolola ko 'ení: "Ke ke 'ofa 'i ho uai'í 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe" (T&F 42:22).

'Oku mahino 'ene toe 'uhinga foki ke "Ke 'ofa 'i ho husepāniti 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe." 'Oku 'ikai 'ilo 'e ha taha 'a e me'a 'e hoko 'i he mo'uí 'i he taimi 'oku tau mali a'i, hangē ko e ngaahi faingata'a fekau'aki mo e mo'ui lelei, ngaahi faingata'a fakapa'angá, pe a'u pē ki ha ngaahi maumafono. Ko 'etau fefoaki'aki 'i ha mali ta'engata ko hano foaki kotoa ia 'o 'ete mo'uí 'i he fononga kakato 'oku fa'i, ta'e sio ki ha totongi.

Ne u toki talanoá ni mo ha tangata uitou lolotonga 'ene tu'u lototo'a 'i he tafa'aki 'o e puha mate 'o hono uai'í, kuo tu'u takatakai kiate ia hono ngaahi foha talavou mo falala'angá. Kuo ta'u 'e nimanngofulu mā tolu 'a e mali 'a e tangata ko 'ení mo hono uai'í, pea ko e ngaahi ta'u 'e ono fakamuimui, na'á ne puke lahi ai 'i ha mahaki'ia hono kofuuá. Na'á ne tokanga'i houa 'e 24 hono uai'í 'o a'u ki he'ene fa'a puke pē mo ia. Ne u fakahā 'eku sa'ia 'i he me'a na'á ne fai pea mo e 'ofa mo e tokanga lahi

ko ia na'á ne fai ki hono uai'í. Ne ue'i au ke u fehu'i ange, "Na'e fēfē ho'o fai 'ení?"

Na'á ne tali mai na'e faingofua pē 'i he'ene manatu'i ko ia 'a e ta'u 'e nimanngofulu mā tolu ki mu'á, 'a 'ene tū'ulutui 'i he 'ōlita 'i he temipalé 'o fai ha fua-kava mo e 'Eiki' pea mo hono malí. Na'á ne talamai, "Ne u loto ke u tauhi ia."

'I he mali ta'engata, 'oku 'ikai ha potu ia ai mo'ó e fakakaukau ko ia ke fakangata 'a e me'a na'e kamata'aki e fuakava mo e 'Otuá pea mo 'ena fefuakava'aki pē 'iate kinauá. 'I he taimi 'oku hoko mai ai 'a e faingata'a pea 'ilonga ai hotau ngaahi vaivai fakafo'i-tuitui, ko e fongá pē ke tau fakatomala, fakalelei'i 'etau mo'uí, pea kole fakamolemole kae 'ikai ko e māvae pe vete. 'I he taimi 'oku tau fai ai ha ngaahi fuakava mo e 'Eiki' pea mo hotau hoa ta'engata, 'oku totonu ke tau fai 'a e me'a kotoa pē te tau lavá ke tauhi 'a e ngaahi fuakava ko iá.

Ko e Anga'ofá

Ko e mo'oni faka'osi 'o e ongoongolelei 'e tokoni ke mahino kiate kitautolu pea tupu ai 'a e lelei 'a 'etau nofo-malí 'oku fekau'aki ia mo e tu'unga 'oku tau fakakau ai 'a e Fakamo'uí 'i he'etau ngaahi fetu'utaki ko e husepāniti mo e uai'í. 'Oku kau ki he malí 'a 'etau fuofua fakahoko ha fetu'utaki mo Kalaisi 'i ha fuakava, hili ko iá 'oku tau fefuakava'aki mo kitautolu 'o hangē ko ia kuo fokotu'utu'u 'e he'etau Tamai Hēvaní. Kuo pau ke Ne hoko Ia mo 'Ene ngaahi akonaki ko e me'a 'e fakatefito ai 'a 'etau nofo fakatahá. 'I he faka'au ke tau hoko 'o tatau ange mo Ia mo toe vāofi ange mo Iá, 'e fakanatula pē 'etau hoko ko ha kakai 'ofa ange pea tau toe vāofi ange.

Kuó u ongo'i tonu pē 'e au 'a e ivi takiekina 'o e fa'ifa'itaki'anga 'a Kalaisi mo 'Ene ngaahi akonaki 'i he'eku nofo-malí. 'Oku lava pē ke u manatu'i lelei 'a e faingofua ko ia ke u fai 'a e tukuaki'i mo e loto fakamāu mo e fakasio e ngaahi fehālāki 'i he ngaahi 'uluaki ta'u ne u mali a'i. Hili 'eku fakakakato ha ngāue lahi peá u foki mai ki 'api 'i he efiafi, ne u fa'a fifili pe ko e hā hano faingata'a kia Kefi ke teuteu'i 'emau me'atokoni efiafi lolotonga 'ene tokanga'i 'ema ki'i fānaú. Ka 'i he 'aho 'e taha na'e vahevahe mai ai 'e ha faiako fakapotopoto 'a e fakamatala ongo na'e fai 'e Nifai 'o kau ki he Fakamo'uí:

"Pea ko e māmaní, ko e me'a 'i he'enu angahalá, te nau fakamāu'i ia ko e me'a noa pē; ko ia te nau tautea'i ia, pea te ne kātaki'i ia; pea te nau taa'i ia, pea te ne kātaki'i ia. 'Io, te nau 'anuhia ia, pea te

ne kātaki'í ia, koe'uhí ko 'ene 'alo'ofa mo 'ene kātaki fuoloa ki he fānau 'a e tangatá" (1 Nīfai 19:9).

Te u pehē ko e "anga'ofá" ko e lea 'uhinga tatau ia mo e 'ofa faka-Kalaisí, pe 'ofa haohaoa 'a Kalaisí.

'Oku ou 'ilo'í ko ha konga mātu'aki mahu'inga 'aupito ia 'i ha mali ta'engata pea he 'ikai lava ke fakamavahe mei ai 'a e 'ofa manakó pe lava ke tupulaki ta'e kau ai ia. Ko e anga'ofá ko ha 'ulungānga maheni ia 'i he ngaahi mali makehe kotoa pē kuó u 'ilo'í, pea ko e founa ia ki hono veteki 'o e meimei palopalema fakamali kotoa pē.

Ko 'eku toki kamata lave pē 'eni ki he'eku tefitó. Kuó u kī'í fokotu'u atu pē ke fai hano alea'í 'o e feilaulaú, fakamolemolé, tau'atāina ke filí, mo e fānaú, 'a ia ko e ngaahi konga mahu'inga kotoa kinautolu 'o ha mali ta'engata 'oku iku lelei. 'Oku 'ikai te u teitei 'amanaki te u lava 'o fakamatala'í totonu atu 'a e ngaahi tokāteline mo e ngaahi mo'oni ko iá kapau te tau muimui ai, 'e lava ai 'e kitautolu ngaahi husepānití mo e uaifí 'o "fakalaka atu 'i he kau 'āngeló, mo e ngaahi 'otuá, 'a ia kuo fokotu'u 'i aí, 'o ma'u [hotau] hākeaki'í mo e nāunaú 'i he ngaahi me'a kotoa pē, 'o hangē ko ia kuo fakama'u ki [hotau] 'ulú, 'a ia ko e nāunau ko ha kakato ia pea ko ha hokohoko atu ai pē ia 'o e ngaahi hakó 'o ta'engata pea ta'engata " (T&F 132:19).

Kapau te tau feinga ke tau 'ofa pea ma'u mo e mahinó, 'e ako'í kiate kitautolu 'e he Laumālié " 'a e me'a kotoa pē 'oku totonu ke [tau] fai" (2 Nīfai 32:5), ke a'usia ha mali ta'engata 'oku fakahōifua

ki he 'Eikí. 'E toe lahi ange 'etau kaungāongo'í mo 'etau 'ofa 'i hotau ngaahi hoa ta'engatá, pea te tau 'ilo 'a e fiefia mo e nongá 'i ha nofo-mali he 'ikai teitei 'ilo ki ai 'a māmani.

Tatau ai pē pe ko e hā hotau puipuitu'á pe tu'unga fakamali lelei na'e a'usia 'e he'etau ngaahi kuí pe mātu'á, 'e 'i ai e taimi 'e lava ke tau a'usia ai 'a e taumu'a ko iá 'i hano tokoni'í kitautolu 'e he 'Eikí. Kapau 'oku kau 'i hotau tukufakaholó ha fāmili 'oku mālohi fakalaumālie pea lelei 'a e nofo-malí mo vāofi 'a e feohí, 'e lava ke tau langa mo fakalelei'í 'a e makatu'unga ko ia kuo 'osi fakatoká. Kapau 'oku 'ikai fu'u mālohi hotau tukufakaholó, 'e lava ke tau tui 'e a'usia 'e he'etau fānaú ha tukufakaholo 'oku kakato angé.

Kae mahu'inga tahá, 'oku ou fakatauange te tau fua-kava ke 'oua na'a teitei 'i ai ha taimi ke tau fiemālie ai 'i he mali 'oku saisai peé. Na'e toki talamaí ni 'e haku kaungāme'a 'a e fehu'í ange 'e ha taha 'o 'ene fānau iiki angé, " 'Okú ke pehē na'e 'i ai ha taimi na'e 'uma ai 'a 'eku Kui Tangatá ki he'eku Kui Fe-finé?" 'Oku ou fakatauange pē 'oku fe'unga 'ema fe'ofa'aki mo hoku uaifí pea ke ma faka'alí'ali ia ke 'oua na'a fifili ki ai homa makapuná. He 'ikai ke tau teitei tuku ke hoko 'etau ngaahi fetu'utaki 'i he malí ke fai pē 'i he kātaki kovi mo fai fakafatongia pē.

Ko e mali ta'engatá ko e mali faka'otua ia. 'Oku fakamatala'í 'e he fo'í lea ko e ta'engatá 'a e mahu'inga 'o e malí pea mo 'ene tolongá.

KO E MALI KI HE NOFO TA'ENGATÁ

Ko e tefito'i taumu'a 'o e me'a kotoa pē 'oku tau ako'í ke fakataha'i 'a e mātu'á mo e fānau 'i he tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, ke nau fiefia 'i 'api, kuo sila'i kinautolu 'i ha mali 'oku ta'engata.

—Palesiteni Boyd K. Packer

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILI

Fakalalakaka Ta'engatá

Kau Palesitenisī 'Uluakí—Heber J. Grant, Anthony W. Ivins, Charles W. Nibley

“Ko e tangatá ko e fānau ia 'a e 'Otuá, kuo fakatupu 'i he tatau fakalangí pea fakakoloa'í'aki 'a e ngaahi 'ulungāanga fakalangí, pea 'oku tatau pē 'a e malava ke tupu hake ha foha kei valevale 'i ha tamai mo ha fa'ē fakamāmani 'o hoko ko ha tangata lahi, mo e lava ke tupu hake 'a e fānau 'a ha mātu'a fakalangi 'o nau foua mai 'a e ngaahi kuonga fuoloa 'aupito, pea nau hoko ai ko ha 'Otuá” (‘i he Clark, *Messages of the First Presidency*, 5:244).

'Eletā Melvin J. Ballard

“Ko e hā 'etau 'uhinga ki he fakalalakaka ta'e hano ngata'anga pe fakalalakaka ta'engatá? Ko 'etau 'uhingá 'e fou 'i he angamā'oni'oni mo e angatonu 'a e kakai tangata mo fefine 'oku nau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'a 'enau tu'u mai 'i he ngaahi sino fakasilesitiale, 'a ia kuo nau fe'unga mo mateuteu ke hū ki honau nāunau mā'olunga mo ta'engata 'i he pule'anga fakasilesitiale 'o e 'Otuá; pea 'i he 'enau mateuteu, 'e 'omi 'iate kinautolu ha fānau fakalaumālie. 'Oku 'ikai te u tui 'oku faingata'a ke mahino ia. 'Oku fakafalala e natula 'o e fānau ki he natula 'o e me'a 'oku tafe 'i he kālava 'o e tokotahá. 'I he taimi 'oku tafe ai 'a e toto 'i he kālava 'o e tokotahá, ko e fānau 'e ma'u ai 'a ia 'e fakatupu 'e he totó, ko e kakano mo e hui; ka 'i he taimi ko ē ko e me'a

fakalaumālie pē 'e tafe 'i he kālava, ko ha fa'ahinga me'a 'oku ma'a, haohaoa mo nāunau'ia ange 'i he totó, ko e fānau 'e ma'u ai ko e fānau fakalaumālie. Ko 'eku 'uhingá te nau 'i he tatau pē 'o 'enau mātu'á. Te nau ma'u ha sino fakalaumālie pea mo ha ki'i kongá pē 'o e ta'engatá pe natula fakalangí 'a ia na'e 'iate kinautolu ma'u pē ia” (Melvin J. Ballard—*Crusader for Righteousness*, 211).

'Eletā Bruce R. McConkie

“Ko e kakai matelie kuo nau ikuna'í 'a e me'a kotoa pē pea ma'u 'a e hākeaki'í taupotú, te nau nofo fakafāmilī ta'engata ko e fāmilī pea ma'u 'a e fānau fakalaumālie, 'o nau hoko ai ko ha Ngaahi Tamai Ta'engata mo ha Ngaahi Fa'ē Ta'engata. (T&F 132:19–32.) Ko e mo'oni, na'e pehē 'e he Kau Palesitenisī 'Uluakí mo e Fakataha Alēlea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he 'enau fakahā ki he Siasí: “Fekau'aki mo hono faka'ilo mai kiate kinautolu 'i he ngaahi fakahā fakalangí 'a e ngaahi tu'unga 'o e fakalalakaka ta'engatá pea mo hono a'usiá, kuo pau ke mahino kiate kinautolu *ko e kakai pē kuo toetu'u mo fakanāunau'ia'í te nau lava 'o hoko ko ha ngaahi mātu'a ki ha fānau fakalaumālie.*” (Man: *His Origin and Destiny*, p. 129.)” (Mormon Doctrine, 517).

Ko e Fuakava Fo'ou mo Ta'engata 'o e Malí

Palesiteni Brigham Young

“ 'Oku mahino kiate kinautolu 'e fokotu'u kinautolu ke tau hoko ko ha ngaahi tu'í mo ha kau taula'eiki ki he 'Otuá; kapau e fokotu'u au ke u hoko ko ha tu'í mo e fakahokofono ki hoku fāmilí, pea kapau 'e tokolahi hoku ngaahi fohá, te u hoko au ko e tamai ki ha ngaahi tamai tokolahi, he 'e 'i ai honau ngaahi foha, pea 'i ai mo e ngaahi foha 'o honau ngaahi fohá, pea hokohoko pehē atu ai pē, mei he to'u tangata ki he to'u tangata, te u hoko 'i he founa ko 'eni ko e tamai 'a e ngaahi tamai tokolahi, pe ko e tu'í 'o e ngaahi tu'í tokolahi. 'E hoko ai heni 'a e tangata kotoa pē ko ha pilinisi, tu'í, 'eiki, pe ko e hā pē 'e pehē 'e he Tamai ke ui'aki kinautolu.

“ 'I he founa ko 'eni 'e lava ke tau hoko ai ko e tu'í 'o e ngaahi tu'í, mo e 'eiki 'o e ngaahi 'eiki, pe tamai 'o e ngaahi tamai, pe pilinisi 'o e ngaahi pilinisi, pea ko e founa pē 'eni, koe'uhí he 'ikai hanga 'e ha tangata kehe 'o fokotu'u ha pule'anga ma'au” (‘i he *Discourses of Brigham Young*, 195).

“ 'Oku 'ikai te u maa'usia kakato 'a e tefito kau ki he fetu'utaki 'i he malí, pe maa'usia ia 'e ha toe tangata

'i he māmaní. 'Oku 'ikai ha kamata'anga 'o hono ngaahi 'ahó pe ngata'anga 'o hono ngaahi ta'ú; ko ha me'a faingata'a ia ke 'ilo'i. Te mau lava ke fakahā atu ha ngaahi me'a fekau'aki mo ia; 'okú ne fakatoka 'e ia 'a e makatu'unga ki he ngaahi māamá, kau 'āngeló, pea ki he ngaahi 'Otuá; ki ha kakai 'atamai poto ke fakakalauni'aki 'a e nāunaú, mo'ui ta'e-fa'amaté, pea mo e mo'ui ta'engatá. Ko hono mo'oni, ko e afo ia 'oku ha'u mei he kamata'angá 'o a'u ki he ngata'anga 'o e Ongoongolelei mā'oni'oni 'o e Fakamo'uí—'a e Ongoongolelei 'o e 'Alo 'o e 'Otuá; 'oku 'alu atu ia mei he ta'engatá ki he ta'engatá" ('i he *Discourses of Brigham Young*, 195).

Palesiteni Boyd K. Packer

"Ko e tefito'i taumu'a 'o e me'a kotoa 'oku tau ako'i ke fakataha'i 'a e mātu'á mo e fānaú 'i he tui ki he 'Eiki ko Sīsu Kalaisí, ke nau fiefia 'i 'api, kuo silá 'a kinautolu 'i he mali ta'engatá, 'o fakafehokotaki ai kinautolu ki honau ngaahi to'u tangatá, kuo pau 'a honau hākeaki'i 'i he 'afio'anga 'o 'etau Tamai Hēvani" ('i he Conference Report, Apr. 1995, 8; pe *Ensign*, May 1995, 8).

'Eletā Bruce R. McConkie

"Kapau 'oku ma'u 'e he kakai anga mā'oni'oni 'a e mālohi 'o fakafou mai 'i he ongoongolelei mo hono ngaahi ouau taupotu taha 'o e mali fakasilesitiale ke nau hoko ai ko ha ngaahi tu'i mo ha kau taula'eiki ke pule 'i he hākeaki'i 'o ta'engata, tā 'e hoko 'a e kakai fefine 'i honau tafa'akí ('a ia he 'ikai lava ke nau ma'u 'a e hākeaki'i ta'e te nau kau ai) ko ha ngaahi kuini mo ha kau taula'eiki fefine. (Fakahā 1:6; 5:10.) 'Oku ma'u 'a e hākeaki'i 'i he fakataha 'a ha tangata mo hono uaifí 'i he ta'engatá. 'Oku folofola 'a e 'Eiki 'o kau kiate kinautolu 'oku tolonga 'enau malí 'o a'u ki he nofo ta'engatá, 'Pea te na hoko leva ko e ongo 'otua' (T&F 132:20); 'a ia ko e pehē, 'e hoko 'a kinaua takitaha, 'a e tangatá mo e fefiné, ko ha 'otua. Pea 'i he'ena hoko ko e 'otuá te na pule'i hona ngaahi pule'angá 'o ta'engata" (*Mormon Doctrine*, 613).

" 'Oku ui 'a e ngaahi mali 'oku fakahoko 'i he ngaahi temipalé ki he nofo taimí pea ki he nofo ta'engatá 'i he mālohi 'o e ngaahi kī ki he fai silá 'a ia na'e fakafoki mai 'e 'Ilaisiaá, ko e mali fakasilesitiale. 'Oku hoko 'a kinaua 'oku kau ki aí ko e husepāniti mo e uaifí 'i he mo'ui matelie ko 'ení, pea ka hiliange 'ena malí 'okú na tauhi kotoa ki he ngaahi

fiema'u mo e ngaahi tu'unga 'o e lakanga fakataula-eiki ko 'ení, te na kei hokohoko atu ko e husepāniti mo e uaifí 'i he pule'anga fakasilesitiale 'o e 'Otuá.

"Kapau 'e kei hokohoko atu ai pē 'a e 'iuniti fakafāmilí, tā kuo ma'u ai 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí 'i he mālohi 'o e fo'i mo'oni ko iá 'a e mo'ui ta'engatá (hākeaki'i), 'a ia ko e mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a'ofa kotoa pē 'a e 'Otuá, he 'oku 'uhinga 'a e hākeaki'i ki he kei hokohoko atu 'a e nofo fakafāmilí 'i he ta'engatá. Ko kinautolu 'oku nau ma'u honau hākeaki'i, ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kinautolu 'o e 'Otuá, ko e kau mēmipa kinautolu 'o Hono fāmilí, 'a kinautolu kuo fakapapau'i 'a honau ngaahi uiui'i mo 'enau ngaahi filí. Ko e kaungā-ēa fakataha kinautolu mo Kalaisi ki he me'a kotoa pē 'oku 'a e Tamai, pea 'oku nau ma'u 'a hono kakato 'o e nāunau 'o e Tamai, pea 'i ai 'enau totonu ke hoko ko e ngaahi 'otua. (T&F 132; *Doctrines of Salvation*, vol. 2, pp. 58–99.)" (*Mormon Doctrine*, 117).

Ko Kinautolu 'Oku 'Ikai Mali

Palesiteni Lorenzo Snow

"He 'ikai ha taha Siasi 'e pekia hili ha'ane mo'ui faivelenga 'e mole meiate ia ha me'a koe'uhí ko ha 'ikai ke ne fakahoko ha ngaahi me'a pau 'o kapau na'e 'ikai ke ne ma'u ha faingamālie ke fakahoko ai 'eni. Ko hono fakalea 'e tahá, kapau he 'ikai ma'u 'e ha talavou pe ha finemui ha faingamālie ke mali, peá na mo'ui faivelenga 'o a'u ki he taimi te na mā-lōlō aí, te na ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē, 'a e hākeaki'i, mo e nāunau 'e ma'u 'e ha tangata pe fefine na'á ne ma'u 'a e faingamālie ko 'ení peá ne fakalalaka aí. 'Oku pau 'aupito ia" (*Teachings of Lorenzo Snow*, 138).

'Eletā Richard G. Scott

"Kapau 'oku te'eki ke ke mali mo te'eki ke ke ma'u ha taha pau 'e ala hoko ko hao hoa 'i he mali ta'engatá, mo'ui angatonu ke ke a'usia ia. Lotua ia. 'Ilo'i 'e hoko ia 'o fakatatau mo e taimi-tēpile 'a e 'Eiki. 'Oua na'á ke tuku hifo ho ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'ingá 'i ha fa'ahinga founa 'e iku lí'aki ai 'a e tāpuaki 'i he mo'uí ni mo e tafa'aki 'e taha 'o e veilí. 'Oku 'afio'i 'e he 'Eiki 'a ho lotó. Kuo 'osi fakahā 'e He'ene kau palōfitá te mou ma'u ia 'o ka mou ka mo'ui tauu ma'u pē ke ma'u ia" ('i he Conference Report, Apr. 1999, 33; pe *Ensign*, May 1999, 27).

MALÍ MO E VETÉ

Palesiteni Spencer W. Kimball

Palesiteni 'o e Siasí

*'I he 1976 Devotional Speeches
of the Year, 142–55*

Kuó u 'osi fai ha fakatokanga ki he to'u tupu 'o Saioné fekau'aki mo e faiangahalá pea mo e ngaahi angakovi 'oku lahi 'ene hā 'i he anga 'etau nofó—'a e ngaahi angahala fakasekisuálé mo hono ngaahi founga fakalieliá kotoa. Kuó u 'osi lea 'o kau ki he teunga mo e 'ulungāanga ta'etāú 'i he'ene hoko ko e taha 'o e ngaahi founga fakaloolo 'a Lusifaá. 'Oku ou fakahā heni 'a 'eku houngá'ia 'i he tokolahi kuo nau tali lelei 'a e ngaahi na'ina'i ko iá pea 'oku toe 'oatu pē 'a e fakatokanga kiate kinautolu na'e 'ikai tokanga ki aí.

Ne u lea mahinongofua 'o fakatokanga ki he to'u tupú kau ki he ngaahi fakatu'utāmaki 'o e ala ki he ngaahi konga toputapu 'o e sinó pea mo e ngaahi angakovi kehe 'oku fa'a tō ai 'a e kau talavou' mo e finemuí. Kuó u feinga foki ke 'oatu ha 'amanaki lelei kiate kinautolu kuo nau manga atu 'o fakalaka 'i he ngaahi fakangatangátá, pea ne u 'osi fakamatala'i kiate kinautolu 'a e founga 'e 'omi ai kinautolu 'e he fakatomala kakató ke ma'u 'a e fakamolemolé.

Kuó u 'osi fakatokanga ki he to'u tupú fekau'aki mo e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e mali ki he ngaahi tui fakalotu kehé, pea ne u 'osi fakatokanga ki he to'u kei talavou'aki 'a e mālohi kotoa ne u ma'ú ke nau faka'ehi'ehi mei he mamahi mo e ngaahi fakakaukau hala 'oku tupu mei he mali ki tu'a 'i he Siasí pea mo e mamahi 'e hoko 'i he taimi 'e mali ai ha taha 'oku tui ki ha taha ta'etuí. Kuó u fakamamafa'i 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u 'e he Siasí mei hono kau mēmipá kau ki he taimi, ivi, mo e pa'angá; 'a hono mamafa 'o e ngaahi ha'i fakalaumālie ko ia 'okú ne fakama'u kinua hili 'a e malí mo ma'u 'o e fānaú; 'a e mamahi 'oku hoko fakanatula pē hili ha fili mali hala; 'a e fo'i mo'oni ko ia 'oku 'oatu ai 'a e ngaahi 'uhinga ko 'ení mo e ngaahi 'uhinga kehe pē ke mali pē 'i he Siasí, 'a ia 'e tatau ai pē 'a e puipuitu'a 'o e husepānití mo e uai'fí, tatau 'i he fakakaukau mo e tu'unga mo'uí, tatau 'i he tuí, 'i he'ena ngaahi 'amanakí, ngaahi taumu'á, kae mahu'inga tahá, 'a e lava ko ia ke fakata'engata'i 'a e malí 'i ha'ana mo'ui angatonu ke hū ki he tempale mā'oni'oni.

Ko 'eku 'amanakí ia 'i he 'ahó ni ke hoko atu ki ha talanoa kau ki he mo'ui fakafāmilí. 'Oku 'ikai ko ha tefito fo'ou 'eni pe fakamānako, ka 'oku mahu'inga 'aupito. 'Oku kaunga e malí ki he mo'ui kotoa pē, pea ko e mo'ui fakafāmilí 'oku makatu'unga mei ai 'etau mo'ui 'i hení.

Fakafiefia mo e Fakamamahi 'o e Nofo-Malí

Kuo hoko 'eni 'a e kovi fakamanavahē 'o e mali veté ko ha konga 'o 'etau mo'ui fakasōsialé. Na'e 'ikai fa'a 'iloa 'a e kanisā ko 'ení 'e he'etau ngaahi kuí pea pehē pē ki he'etau mātu'á, ka kuo hoko ia ko ha me'a angamaheni 'i hotau kuongá ni pea kuo mo'ua 'a e meimei fāmilí kotoa pē 'i he'ene ngaahi me'angāue fakatupu 'auhá. Ko e taha 'eni 'o e ngaahi tefito'i me'angāue 'a Sētane ke faka'auha'aki 'a e tuí, 'o fakafou 'eni 'i hono veteki 'o e ngaahi 'apí pea 'omi e ngaahi fakamamahi ki he mo'ui mo fakakehe'i e fakakaukau.

Ko e tefito'i taumu'a ia 'a e tokotaha kotoa pē ke ne a'usia ha mali 'oku faka'e'i'eiki, fiefia, mo lavame'a. Ko e tokotaha ko ia 'okú ne faka'ehi'ehi mei aí, pe na'e fakataumu'a ki ai pe 'ikai, 'oku 'ikai ngata pē 'i he 'ikai ke ne fai 'a e me'a 'oku totonu ke fai 'e ha tangata mo'uí, ka 'okú ne fakata'e'aonga'i pē 'e ia 'a 'ene polokalamá. 'Oku 'i ai ha kakai tokosi'i 'oku nau mali ko e fakafāsifasi pe mali ke ma'u ha'anau koloa, pe malí ko e faka'i hili hano lí'aki ia 'e hano kau-me'a. Me'a faikehe atu pē ka ko e fakakaukau 'a e tokotaha pehení!

Mahalo ko e malí 'a e fili mahu'inga taha ke fai 'e ha taha pea ko hono ngaahi nunu'á 'oku a'u atu ia ki he tokolahi, he 'oku 'ikai ngata pē 'i he'ene kaunga ki he fiefia 'oku ma'u 'i he taimi pē ko iá, kae kau-nga foki ki he fiefia ta'engatá. 'Oku 'ikai ngata pē 'a 'ene uesia 'a e ongome'a 'okú na malí, ka mo hona ongo fāmilí foki kae fakatautefito ki he'ena fānaú mo e fānaú 'a 'ena fānaú 'o a'u atu ai pē ki ha ngaahi to'u tangata lahi.

'Oku fakalilifu mo'oni 'a e tokolahi 'o e fānaú 'oku nau tupu hake 'i hotau sosaieti 'i he 'ahó ni 'oku 'ikai toko ua 'enau mātu'á, ko ha tamai mo ha fa'e, pea 'oku 'ikai fe'unga ha taha pē 'iate kinua.

Ko e mo'oni 'oku totonu ke te mātu'aki tokanga 'aupito 'i hono fili hatu hoa ki he mo'ui ni mo e nofo ta'engatá, 'o palani fakalelei mo fakakaukau'i mo lotua pea 'aukai ke fakapapu'i 'oku 'ikai ko e fili hala 'eni mei hono kotoa 'o e ngaahi fili na'e faí. 'I he nofo-mali totonú, kuo pau ke 'i ai 'a e taha 'i he fakakaukau mo e lotó foki. Kuo pau ke 'oua na'a fai'aki

e filí 'a e ngaahi ongo 'o e lotó, ka 'i hono fakamālohia 'o e 'atamai mo e lotó 'i he 'aukai pea mo hono fakakaukau'i fakamātoató, 'e ala ma'u ai 'e ha taha 'a e faingamālie ke ne fiefia 'i he nofo-malí.

'Oku 'ikai faingofua 'a e nofo-malí; 'oku 'ikai faingofua pea 'oku fakamo'oni'i mai ia 'e he fakautuutu ke lahi ange 'a e vete malí. 'Oku tau ofo 'i he tokolahi 'o e vete 'oku hokó. Ko e ngaahi fika 'eni na'e 'omai mei he Vahefonua Sōlekí [ki mu'a 'i he 1976], 'a ia 'oku meime'i ofi pē ki hono faka'avalisí. Ko e mali 'e 832 na'e fakahoko 'i he māhina pē 'e taha, pea 'i ai 'a e vete malí 'e 414. Ko e vahe ua ia 'e taha 'o e malí 'oku vete. Na'e 'i ai e mali temipale 'e 364, pea ko e peseti 'e 10 'o e ngaahi mali temipalé na'e iku ia ki he vete. 'Oku ki'i lelei ange pē 'eni 'i he faka'avalisí, ka 'oku tau ongo'i mā ke 'i ai ha vete hili ha mali temipale.

'Oku tau fakamālō pē 'oku hā 'i he savea ko 'eni ko e peseti 'e 90 'o e ngaahi mali temipalé 'oku kei tu'u ma'u pē. Koe'uhí ko e me'a ni, 'oku mau fokotu'u atu ai ki he kaka'i ke nau mali pē kiate kinautolu 'oku nau matakali tataú, pea mo kinautolu 'oku nau tu'unga tataú faka'ikonōmika mo fakasōsiale mo fakaakó ('oku 'ikai ke fu'u 'aonga fēfē 'a e ni'ihi ia 'o e ngaahi me'a ko 'eni, ka 'e lelei ia), pea mahu'inga taha ta'e toe fehu'ia, ke tataú 'i he tui fakalotú. Ne-ongo 'a e ngaahi hoa 'oku nau fe'unga lelei, ka 'oku kei fai pē e ngāue 'a e tokotaha angakovi pea ko e tupu'anga ia 'o e moveté ngaahi 'api lahi mo e ngaahi mo'ui kuo maumaú.

Neongo 'ene ngalingali 'oku lelei 'a e me'a hono kotoá, ka 'oku kei 'i ai pē ha kakai ia 'oku nau fakangata 'enau malí 'aki 'enau pehē 'oku " 'ikai ko honau fika." 'Oku tau mamata 'i ha ngaahi hele'uhila lahi mo lau e ngaahi talanoa fa'u pea tau fetaulaki mo ha ngaahi lau'ikovi'i lahi 'o fakakaukau 'a e kaka'i fakakātoa ko e founa angamaheni ia "ke mali pea foaki ke mali," 'a ia ko e vete pea toe mali.

'Oku 'ikai ko e tefito'i kovi 'a e veté, ka ko hono tali ko ia 'o e veté ko ha founa ia ke fakalelei'i'aki ko ha angahala mamafa ia 'o e to'u tangatá ni. 'Oku 'ikai pehē ia kuo tali 'e māmani katoa ha polokalama pe ha fa'ahinga sipingá ko ha fakamo'oni ia 'oku totonu e me'a ko iá. Ne te'eki ai pē ha taimi ia 'e faingofua ai 'a e nofo-malí. Pea mahalo he 'ikai pē ha toe taimi ia 'e faingofua ai. 'Oku ō fakataha ia mo e feilaulaú, vahevahé, mo hono fie ma'u 'o ha ta'esiokita 'oku lahi.

'Oku faka'ali'ali 'e he ngaahi polokalama TV lahi mo e ngaahi talanoa fa'u 'a e faka'osi'aki 'a e mali: "Na'a

na nofo fiefia ai pē 'o a'u ki he pā-'a-ngangalu." Koe'uhí kuo mamata hataú tokolahi 'i he vete mali hataú ngaahi kaungāme'a ofi pe kāinga, 'oku tau 'ilo ai 'oku 'ikai ko e vete malí 'a e founa ke fakalelei'i 'aki e faingata'á, ka ko ha me'a pē ke kalo ki ai pea ko ha toki kalo'anga vaivai ia. Kuo tau 'ilo'i foki 'oku 'ikai 'omi 'e hono fakahoko pē 'o ha ouaú 'a e fiefia mo e lavame'a 'i he nofo-malí. 'Oku 'ikai ma'u 'a e fiefiá 'i hano lomi'i pē ha me'a hangē ko e maama 'uhilá; ko e fiefiá ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e fakakaukau pea 'oku ha'u ia mei he lotó. Kuo pau ke ngāue'i ia ke ma'u. He 'ikai lava ke fakatau mai 'aki ia ha pa'anga; he 'ikai lava ke ma'u 'ata'atā pē ia.

'Oku fakakaukau 'a e ni'ihi ko e fiefiá 'a e mo'ui 'oku ma'ungofua ai 'a e me'a kotoa peé, 'a e koloá, mo e hoko ma'u pē ha ngaahi me'a 'oku fakafiefiá; ka 'oku makatu'unga 'a e nofo-mali mo'oni 'i ha fiefia 'oku mahulu atu ia ai, 'a e fiefia 'oku ma'u mei he fa'a foaki, tokoní, vahevahe mo e ni'ihi kehé, feilaulaú, mo e ta'esiokitá.

Ko e taimi nounou pē mei he ouau 'o e malí kuo 'ilo'i ai 'e ha ongo me'a 'okú na ha'u mei ha tupu'anga 'oku kehekehe kuo pau ke na fehangahangai mo e me'a mo'oni ko 'eni 'oku hokó. 'Oku 'ikai kei 'i ai 'a e mo'ui 'oku fakangalingali 'a e me'a kotoa pē, 'o 'ikai ko e mo'oni ia; kuo pau ke tau mavahe mei he me'a ko e fakakaukau 'ata'atā peé ki he me'a mo'oni 'oku hokó. Kuo pau ke fua e ngaahi fatongiá pea tali mo e ngaahi ngafa fo'ou. Kuo pau ke tukuange 'a e ngaahi tau'atāina fakatāutaha na'a te ma'u pea fai ha ngaahi fetongi, ha ngaahi fetongi ta'esiokita.

'Oku 'ikai fuoloa mei he hili 'a e malí kuo 'ilo'i ai 'e he tokotahá 'oku 'i ai e ngaahi vaivai 'a hono hoá na'e 'ikai hā pe 'ilo ki ai. Kuo faka'au 'eni ia ke holo 'o si'isi'i ange 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei na'e toutou hā 'i he taimi 'o e faikaume'á, pea 'asi lahi ange 'a e ngaahi vaiva'i ia. Kuo hokosia e taimi ke ma'u ai ha lotomahino, ke te vakavakai'i ai kita, ke ma'u ai 'a e 'atamai lelei, faka'uhingá mo e palani fakalelei. Kuo hā mai 'eni 'a e ngaahi 'ulungāanga maheni 'o e ngaahi ta'u kuo hili; 'e nimama'u pe maumau koloa 'a hono malí, fakapikopiko pe fa'a ngāue, mateaki pe ta'elotu, te ne anga'ofa mo fie ngāue fakataha pe 'itangofua mo 'ite'ita, loto pē ke ma'u mai pe fa'a foaki, loto-hikisia pe fieme'a. 'Oku kamata ke hā mahino mai 'a e palopalema mo e fāmili hono malí, pea 'oku toe kamata ke lahi 'a e fetu'utaki 'a e ongo-me'a malí mo kinautolú.

'Oku 'ikai te na fa'a loto fiemālie ke na nofo hifo 'o fakahoko e ngaahi fatongi mamafa 'oku lolotonga

‘i aí. ‘Oku ‘i ai ‘a e ta’efie loto ke tukuange ‘a e mo’ui fakamolé, pea hangē ‘oku fa’a vēkeveke ‘a e to’u tupú “ke ma’u ‘a e me’a tatau mo ia ‘oku ma’u ‘e he kungā’api.” ‘Oku fa’a ‘i ai ‘a e ta’eloto fiemālie ke liliu e ngaahi fokotu’utu’u ‘oku fie ma’u ki he ngaahi me’a fakapa’angá. ‘Oku fa’a holi ‘a e ngaahi uaifi kei talavou ke kei hokohoko atu pē hono ma’u ‘o e ngaahi me’a ko ia ne nau anga ki ai ‘i he ngaahi ‘api tu’umālie ‘o ‘enau ngaahi tamaí. ‘Oku loto fiemālie honau ni’ihi ke nau tokoni ke ma’u ‘a e fa’ahinga mo’ui tu’umālie ko iá ‘aki ‘enau ngāue hili ‘a e malí. ‘Oku nau mavahe ma’u pē mei ‘api ‘a ia ‘oku ‘i ai honau fatongjá koe’uhí ko ha ngāue pe pisinisi, ‘o nau ma’u ai ha pa’anga lelei ‘o faingata’a leva ke nau toe foki kinautolu ki he mo’ui fakafāfāfā angamaheni. Tupu mei he fakatou ngāue ‘a e ongome’á, ‘oku hū mai leva ki he fāmilí ‘a e fe’au’auhí kae ‘ikai ko e ngāue fakatahá. ‘Oku foki mai ki ‘api ‘a e ongome’a ngāue kuó na ongosia mo ‘ite’ita, kuo ‘i ai ‘iate kinaua ‘a e loto hikisiá, lahi ange ‘ena tau’atāinā, pea ko e me’a ‘oku hoko aí ko e feta’emahino’aki. ‘Oku hoko e fanga ki’i me’a ikí ko ha me’a lalahi. ‘Oku fa’a foki leva ‘a e ongome’a malí ‘i he faiangahala ki hona ngaahi ‘ofa’anga fo’ou pe ki mu’á, pea faifai pē ‘a e māvae ko ‘ení ‘o hoko mo e vete, pea ‘okú ne ‘omi ‘e ia ‘a e loto-mamahi, ‘a e loto-’ita, siva mo e ‘amanakí, pea ko hono ngaahi fakamamahí ‘e ‘i ai ma’u pē ia.

Neongo ko e me’a faingata’a ‘a e nofo-malí, pea lahi ‘ene hoko ‘a e loto kehekehé mo e loto hoha’á, ka ‘e lava pē ke ma’u ‘a e fiefia mo’oni ‘oku tolongá, pea ‘e lava ke hoko ‘a e nofo-malí ko ha me’a fakafiefia ‘o lahi ange ia ‘i he me’a ‘e lava ke fakakaukau’i ‘e he ‘atamai ‘o e tangatá. ‘E lava ke a’usia ‘eni ‘e he ongo-me’a mali kotoa pē, ‘e he tokotaha kotoa pē. Ko e fananga pē mo e laulaunoa ‘a e pehē ia “ko hona fiká”; pea neongo ‘e fekumi faivelenga ‘a e talavou mo e finemui kotoa pē ‘i he fa’a lotu lahi ke ma’u hano hoa te na fe’unga pea talavou, ko e me’a pau ia ‘e lava ke fiefia ‘a e meimei tangata lelei mo e fe-fine lelei kotoa pē pea nofo-mali fiefia ‘o kapau te na fakatou loto fiemālie ke na ngāue ke hoko ‘eni.

‘Oku ‘i ai ha founga ‘oku ‘aonga ma’u pē ‘a ia te ne fakapapau’i ki he ongome’a mali kotoa pē ha nofo-mali ‘oku ta’engatá; kae hangē ko e ngaahi founga kotoa pē, kuo pau ke ‘oua na’a ngalo, fakasi’isi’i, pe fakangatangata ‘a e ngaahi tefito’i me’a ‘oku kau ki aí. ‘Oku mahu’inga tatau pē ‘a e fili ‘o e hoá ki mu’á ‘i he faikaume’á pea kei hokohoko atu ‘a e faikau-me’á hili ‘a e malí, ka ‘oku ‘ikai mahu’inga ange ia ‘i he malí, pea ‘e fakafalala ‘ene ola lelei ‘i he toko ua—‘ikai ‘i ha toko taha pē, kae ‘i he toko ua.

‘I ha nofo-mali ‘oku kamata pea makatu’unga ‘i he ngaahi tu’unga mo’ui ko ia kuó u ‘osi lave ki aí, he ‘ikai lava ke faka’auha ia ‘e ha ngaahi mālohi kuo fakatahatahá’i mai, tuku kehe pē ‘a e mālohi ko ia ‘oku ma’u ‘e he ongome’á; pea kuo pau ke na tali ‘a hono ngaahi fatongjá fakakātoa. ‘E lava ke takiekina kinaua ‘e ha kakai kehe pe ngaahi kautaha ki he lelei pe koví. Hangehangē pē ‘e ‘i ai e kaunga ki ai ‘a e ngahi me’a fakapa’angá, fakasōsialé, fakapolitikalé, mo ha ngaahi me’a kehe pē; ka ‘oku ‘uluaki fakafalala ma’u pē ‘a e nofo-malí ki he ongome’a malí ‘a ia te ne lava ma’u pē ‘o ‘ai ke fakafiefia mo lavame’a ‘ena nofo-malí ‘o kapau te na loto’aki, ta’esiokita, pea anga mā’oni’oni.

‘Oku faingofua pē ‘a e founga; ‘oku si’isi’i e ngaahi me’a ‘oku kau ‘i aí, neongo ‘oku lahi e ngaahi mālohi ‘o e me’a takitaha. ‘

‘Uluakí, kuo pau pē ke fakahoko ‘a e teuteu ki he malí ‘i he founga totonu, ‘a ia ‘oku kau ai ‘a hono fili ‘o ha hoa kuo ofi ‘aupito ia ki he tumutumu ‘o e haohaoá ‘i he me’a kotoa pē ‘oku mahu’inga ki he ongome’á. Pea kuo pau foki ke ha’u ‘a e ongome’á ni ki he ‘ōlitá ‘i he tempalé kuó na ‘ilo kuo pau ke na ngāue mālohi ke ola lelei ‘ena mo’ui fakataha ko ‘ení.

Uá, kuo pau ke ‘i ai ‘a e ta’esiokita lahi, ‘o fakangalo’i ‘ena ngaahi takitaha fie ma’u kae fakataumu’a ‘a e mo’ui fakafāfāfā mo hono ngaahi me’a ‘oku kau ki aí ke ma’u ai ‘a e lelei ‘a e fāmilí, kae ‘ikai ko kita.

Tolú, kuo pau ke kei hokohoko atu pē ‘a e faikau-me’á mo hono fakahā ‘o e ‘ofá, manava’ofá, mo e fa’a faka’atu’i ke kei mo’ui mo tupulaki ai pē ‘a e ‘ofá.

Faá, kuo pau ke mo’ui kakato ‘aki ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí ‘o hangē ko hono fakamatala’i ‘i he ongo-ongolelei ‘o Sīsū Kalaisi.

‘I hono fio fakataha ‘a e ngaahi me’a ko ‘ení ‘i he founga totonú pea kei hokohoko atu pē ‘ene ngāue, he ‘ikai leva ke lava ‘o hoko ha mamahi, mo kei hokohoko atu ‘a e ta’efemahino’akí, pe fai ha māvae. ‘E fie ma’u leva ke ‘alu e kau loea ki he vete malí ‘o kumi ha’anau ngāue ‘i ha tafa’aki kehe pea loka’i malu ‘a e ngaahi fale fakamaau’anga ‘oku fai ai ‘a e ngaahi hopo veté.

Ko e Ta’esiokita ‘i he Nofo-malí

Kuo pau foki ke ‘ilo’i ‘e ha ongo me’a ‘okú na teu mali, kapau ‘okú na loto ke fiefia ‘ena nofo-malí ‘o hangē ko ‘ena faka’amú, kuo pau ke na ilo’i ‘oku ‘ikai ko hano fakahoko pē ‘a e malí ke fakalao ‘a e me’a kotoa; ka ‘oku ‘uhinga ia ki he feilaulau, ki he

fevahevahe'aki, pea a'u pē ki hano holoki ke si'isi'i ange 'a e ngaahi tau'atāina fakatāutahá. 'Oku 'uhinga ia ki he fakasi'isi'i e fakamolé. 'Oku 'uhinga ia ki ha fānau 'oku ha'u fakataha mo ha ngaahi kavenga fakapa'anga, ngaahi kavenga ki he ngāue tokoní, 'a e ngaahi kavenga 'oku fai 'a e tokanga mo e hoha'a ki ai; ka 'oku toe 'uhinga pē foki ia ki he ngaahi ongo loloto mo fakafiefia tahá.

Ki mu'a pea fai 'a e malí, 'oku tau'atāina 'a e tokotaha fakafō'ituituí ki he'ene 'alú mo 'ene ha'ú, ke fokotu'utu'u mo palani 'ene mo'uí ki he me'a 'e ngali lelei tahá, ke fai 'a e ngaahi fili kotoa pē 'o fakatatau pē ki hono loto 'o'oná. 'Oku totonu ke 'ilo'i 'e kinautolu 'oku teu malí ko e ki mu'a pea nau fai e ngaahi fuakavá, kuo pau ke nau takitaha tali mo'oni mo kakato 'a e pau ko ia ke mu'omu'a ma'u pē 'a e lelei 'a e ki'i fāmilí fo'ou' 'i he lelei 'a e ongome'á takitaha. Kuo pau ke na takitaha to'o 'a e "Ko aú" mo e "a'akú" kae fetongi'aki 'a e "Kitauá" mo e "atauá". Kuo pau ke fai hano fakakaukau'i 'o e fili kotoa pē ke kau atu ki ai ha toko ua pe tokolahi ange. 'I he teu ke fakahoko 'e he uaifi 'a e ngaahi fili lalahí, te ne tokanga pe 'e uesia fēfē 'e he fili ko iá 'a e mātu'á, fānau, 'apí, mo 'enau mo'ui fakalaumālié. Kuo pau ke fakakaukau'i 'e he husepāniti 'a 'ene fili ngāue, 'ene mo'ui fakasōsialé, hono ngaahi kaungāme'á, 'a e me'a kotoa pē 'okú ne manako aí, 'o ne 'ilo'i ko e kongá pē ia 'o ha fāmilí, ka kuo pau ke fakakaukau'i fakakātoa 'a e fāmilí.

'I he vete mali kotoa pē 'oku hoko, ko e tupu ia mei he siokita 'a ha taha 'o e ongome'á pe ko kinaua fakatou'osi 'i he aleapau 'o e malí. 'Oku 'i ai e tokotaha 'okú ne fakakaukau'i pē 'e ia 'a e me'a ma'ana—'a e ngaahi me'a 'e fakafiemālie kiate iá, ngaahi faingamālié, 'ene tau'atāina, ngaahi koloá, pe ko 'ene fiemālié. Taimi 'e ni'ihí 'oku hoko e fa'a lāunga ta'e-tuku 'a ha uaifi 'oku 'ikai ke fiefia, ta'efiemālie, mo siokita ko ha me'a ke hoko ai ha ngaahi fetā'aki lalahi. 'Oku faifai pē hono faka'ita'i 'o e kakaí 'i he taimi 'e ni'ihí 'o a'u ki ha tu'unga te nau fakatonuhia'i ai pē kinautolu 'i ha'anau fai e ngaahi me'a 'oku halá. Ka 'oku 'ikai foki fakatonuhia'i 'e faiangahalá ia 'e ha me'a.

Taimi 'e ni'ihí 'oku ongo'i ai 'e ha uaifi pe husepāniti 'oku lí'ekina ia, ngaohikovi'i, pe 'ikai ke fai ange ha tokanga kiate ia 'o a'u ki ha'ane ongo'i 'oku tonuhia pē 'i he'ene fakalahi atu ki he ngaahi me'a hala 'oku hokó. Kapau 'e toutou takitaha vakavakai'i pē 'e he tokotaha ia peá ne fakafuofua'i 'ene ngaahi angafai 'oku ta'ehaohaoá 'aki 'a e me'afua 'o e haohaoá mo e

Lao Koulá, pea kapau 'e fakatonutonu 'e he hoa takitaha 'ene ngaahi fehālaaki na'á ne ma'u 'i he'ene vakavakai'i iá kae 'oua te ne fakatonutonu 'e ia 'a e ngaahi fehālaaki 'a e tokotaha ko eé, 'e hoko leva 'a e fu'u liliu pea iku ki he fiefiá. 'Oku lahi 'a e kakai mali anga'i fālesi 'oku totonu ke nau ako ma'uloto 'a e talanoa fakatātā 'a e Fakamo'uí 'i he tohi 'a Luké—ko ha kakai 'oku nau viki'i pē 'enau ngaahi lelei pea fuatatau kinautolu 'o fakafehoanaki mo e ngaahi vaivai 'o honau malí. 'Oku nau pehē, " 'Oku liunga ua 'eku 'aukai 'i he uike; pea 'oku ou 'atu 'eku tukuhau 'i he me'a fulipē" (vakai, Luke 18:12).

Ko e makuku kotoa pē 'oku hoko, 'oku 'i ai pē hono tupu'anga; pea ko e taimi kotoa pē 'oku hoko ai ha mamahi, 'oku totonu ke takitaha vakavakai'i hifo pē ia ke 'ilo'i 'a e tupu'angá pe ke 'ilo'i pē ā 'a e kongá 'o hono tupu'angá pe na'e kamata 'e he tokotaha ko iá.

He 'ikai lele molemole ma'u ai pē 'a e nofo-malí pe ta'e hoko ai ha fa'ahinga me'a, ka 'e lava pē ke hoko ia ko ha nofo-mali melino mo'oni. 'E masiva 'a e ongome'á, mahamahaki, loto mamahi 'i he 'ikai hoko e 'amanakí, 'ikai ha lavame'a, pea a'u pē ki ha mālōlō ha taha 'i he fāmilí, ka neongo e ngaahi me'á ni, he 'ikai ke nau kaiha'asi meiate kinaua 'a 'ena melinó. 'E lava ke ola lelei 'a e nofo-malí 'o kapau he ikai ke hū ki ai 'a e siokita. 'E hanga 'e he ngaahi faingata'a mo e ngaahi palopalemá 'o 'omi e ongomātu'á ke na vāofi pea 'ikai lava ke veteki 'ena feohí 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e siokita. Na'e 'i ai e holo lahi 'i he vete malí 'i he taimi na'e tō ai e mahu'inga 'o e pa'angá 'i he ngaahi ta'u 'o e 1930. Na'e hanga 'e he masivá, 'i he 'ikai lava ha me'á, mo e siva 'o e 'amanakí 'o ha'i 'a e ngaahi mātu'á ke nau vāofi. 'E lava ke ha'i 'e he faingata'a'ia 'a e ngaahi fetu'utaki ko ia 'e lava ke faka'auha 'e he tu'umālié.

'Oku meimei ko e me'a pau pē 'ene maumau 'a e nofo-mali ia 'oku fakava'e'aki 'a e siokita. Kuo pau pē 'a e loto-mamahi 'a e tokotaha ko ia 'oku mali koe'uhí ko e koloá pe ko e tokotaha 'oku mali ke ma'u hano ongoongo pe tu'unga 'i he nofo fakasōsialé. Ko e tokotaha 'oku mali ke fakafiemālie'i 'a 'ene hikisiá mo e fielahí pe 'oku mali ke faka'ita'i pe fakamaa'i ha taha kehé, ko ia pē 'e kovi ki aí. Ka ko e tokotaha 'oku mali ke fiefia ai ha taha pea fiefia mo ia fokí, ke tokoni pea ma'u ha tokoní, pea tokanga ki he ngaahi me'a 'a e toko uá pea ko e taimi 'e ma'u ai ha fāmilí, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei 'e hoko ia ko ha nofo-mali fiefia.

'Oku 'i ai ha kakai tokolahi neongo 'oku 'ikai ke nau ō ki ha kau loea ke fai ha vete pea 'ikai ke nau

faka'osi ai pē 'enau nofo-malí, ka kuo nau tuku ke ta'eoli mo ngāvaivai pea 'ikai toe mahu'inga. 'Oku 'i ai ha kakai mali 'e ni'ihī kuo nau tō mei he tu'unga mā'olunga 'o e fiefiá mo e fakahīkihiki'i honau malí ki he tu'unga mā'ulalo 'o e fo'i nofo fakatahá pē mo kai fakataha 'i honau 'apí, mo nau vahevahe hono pule'i 'o ha ngaahi me'a 'a ia 'e faingata'a 'aupito hano vahevahe. 'Oku tu'u e kakai ko 'ení 'i he hala ki he faingata'a'ia. 'E lelei ke toe vakavakai'i mo fakafuofua'i 'e he kakai ko 'ení 'enau mo'uí, toe kamata fo'ou 'enau faikaume'á, fakahā 'a 'enau 'ofá, fakahā 'a e anga'ofá, pea ke toe lahi ange 'enau fa'a faka'atu'i koe'uhí kae lava ke toe faka'ofa'ofa, fakalata, pea tupulaki 'enau nofo-malí.

'Oku tatau e 'ofá mo ha matala'i'akau, pea hangē ko e sinó, 'oku fie ma'u ke fafanga'i ma'u pē. Kapau he 'ikai fafanga'i ma'u pē 'a e sino fakamatelié, 'e vave pē 'ene tutu'e pea mate. Ka 'ikai 'oange ki he matala'i'akau pelepelengesí ha me'akai mo ha vai, 'e mae leva pea mate. Pea 'oku pehē pē mo e 'ofá, he 'ikai tolonga ia 'o ta'engata kae 'oua kuo fafanga'i 'aki ma'u pē 'a e 'ofá, 'a e fakahā kiate ia 'oku 'i ai hono mahu'ingá pea 'okú ke 'ofa aí, pea mo e fa'a faka'atu'i 'oku tupu mei he ta'esiokitá.

Ko e me'a pau pē hono fakahoko 'e he ta'esiokita kakató 'a e kongá 'okú ne fakatupu 'a e nofo-mali lelei. Kapau 'e feinga ma'u pē 'a e tokotahá ke feau e ngaahi me'a 'oku manako aí, ngaahi me'a 'e fiemālie aí, pea mo e fiefia 'a e tokotaha ko 'eé, 'e tupulaki e 'ofa na'e ma'u 'i he taimi 'o e faikaume'á pea kei puke ma'u pē 'i he malí, 'e faka'au pē 'o lahi 'aupito ia. 'Oku tuku 'e ha kakai mali tokolahi ke hoko 'o motu'a 'enau nofo-malí pea momoko 'enau 'ofá 'o hangē ha mā pe ha hua kuo motu'á pe ha kelevi kuo momokó. Ko e me'akai 'oku mahu'inga taha ki he 'ofá ko e fa'a faka'atu'i, anga'ofá, fa'a fakakaukaú, loto-tokangá, fakahā 'o e 'ofá, fakahā 'a e loto hounga'ia, ko e lelei'ia, 'a e laukau'akí, 'a e feohí, loto-falalá, tuí, kaungāngāué, tu'unga tatau, mo e fakafalala ki he tokotahá.

Kapau 'oku fie ma'u 'e ha taha ke fiefia mo'oni 'i he nofo-malí, kuo pau ke hokohoko atu pē 'ene tauhi faivelenga 'o e ngaahi fekau 'a e 'Eikí. Kuo te'eki ai pē ha taha 'e fiefia kakato, 'o tatau ai pē pe 'oku te'eki ke mali pe kuo 'osi mali, tuku kehe pē kapau 'okú ne anga-mā'oni'oni. Neongo 'oku 'i ai 'a e ongo'i fiemālie fakataimi pē mo ha ngaahi me'a 'oku

'ikai hā mai 'i he taimi lolotonga ní, ka 'e toki ma'u pē 'a e fiefia kakato 'e 'ikai toe molé 'i he angama'a mo mo'uí tātú. He 'ikai teitei fiefia ha taha 'oku mo'ui fakalotu pea 'i ai 'ene ngaahi tui fakalotu fefeka 'i ha mo'ui 'oku 'ikai 'i ai ha fa'ahinga me'a ke fai. 'E kei hokohoko atu ai pē 'a e mamahi 'a e konisēnisi kae 'oua kuo fakafiemālie'i, ka kuo 'osi 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki e malí ia. 'E lava 'e ha konisēnisi tau-tea 'o fakamamahi'i lahi e mo'uí. 'Oku fakatupu maumau lahi ki he nofo-malí 'a e 'ikai ha me'a ke faí, kae tautefito kapau 'oku tu'unga kehekehe 'a e ta'e ngāue 'a e ongo me'a.

Ko e ngaahi faikehekehe 'i he tui fakalotú 'oku fakapāhia tahá pea 'oku kau ia 'i he ngaahi faikehekehe 'oku faingata'a taha hono fakalelei'i.

Ko Hono Faka-'Otua 'o e Malí

Ko e malí na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. 'Oku 'ikai ko ha 'ulungāanga fakasōsiale pē ia. He 'ikai teitei hāke-aki'i ha taha ta'e kau ai 'a e mali 'i he founa totonú pea iku lelei. Lau 'a e ngaahi folofola 'a e 'Eikí, 'a ia 'oku pehē ai 'oku lelei mo totonu ke mali.

Koe'uhí 'oku mo'oni 'eni, 'e palani fakalelei leva 'e he tokotaha Siasi fa'a fakakaukau mo 'atamai lelei 'a 'ene mo'uí ke fakapapau'i 'oku 'ikai ha ngaahi me'a ke ne felei hono halá. Ko e fehālaaki lahi ia 'e taha ke hanga 'e ha taha 'o fokotu'u 'i he halá ha ngaahi maka tūkia'anga 'a ia he 'ikai toe lava ke to'o peá ne felei 'a e hala ki he mo'ui ta'engatá mo e hoko ko e 'otuá—'a ia ko hotau iku'anga taupotú ia. Kapau 'e 'ofa ha ongome'a 'i he 'Eikí 'o lahi ange ia 'i he'ena 'ofa he'ena mo'uí peá na fe'ofa'aki 'o lahi ange ia 'i

he'ena 'ofa 'i he'ena mo'uí, 'o na ngāue fakataha 'i he uouangataha kakato 'o hoko 'a e polokalama 'o e ongoongolelei ko hona makatu'ungá, ko e me'a pau ia 'enau ma'u 'a e fiefia lahi ko 'ení. 'I he taimi 'oku fa'a ō fakataha ai ha husepāniti mo hono uai'fi ki he temipale mā'oni'oni, tū'ulutui fakataha 'i he lotu 'i hona 'apí mo hona fāmili peá na fepikinima atu ki he'ena ngaahi

fakataha fakasiasí, tauhi 'ena mo'uí ke ma'a kakato, 'o tatau pē ki he faka'atamai mo e fakatu'asinó, koe'uhí ke fakatefito 'a e kotoa 'o 'ena ngaahi fakakaukaú mo 'ena ngaahi holí mo 'ena 'ofá 'i he toko taha pē, ko hona malí, peá na ngāue fakataha ke langa 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, ko 'ena a'u ia ki he tumu-tumu 'o e fiefiá.

***'Oku tatau e 'ofá
mo ha matala'i-
'akau, pea hangē
ko e sinó, 'oku fie
ma'u ke fafanga'i
ma'u pē ia.***

'I he taimi 'e ní'ihí 'i he nofo-malí, 'oku toe pīkitai ai ha taha ia 'o e ongome'á ki ha tokotaha kehe, ne-ongo kuo 'osi folofola a e 'Eikí:

“Ke ke 'ofa 'i ho uaifí 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe.” [(T&F 42:22)]

'Oku kakato 'ene 'uhingá 'o hangē pē ko ha pehē “ke ke 'ofa 'i ho *husepānití* 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe.” 'Oku fa'a lahi e taimi 'oku kei hokohoko atu pē 'a e pīkitai ia 'a ha ní'ihí ki he'enu fa'eé, 'enu tamaí mo honau ngaahi kaungāme'á. 'I he taimi 'e ní'ihí 'oku 'ikai tukuange 'e he ngaahi fa'eé ia 'ena fānaú; pea 'oku toe foki pē mo ha ngaahi husepāniti ia mo ha ngaahi uaifi ki he'enu fa'eé mo e tamaí ke ma'u ha fale'i mo ha fakahinohino pea ke fakahā kiate kinautolu ha ngaahi me'a, lolotonga ko iá ko e uaifí 'oku totonu ke fai ki ai 'a e pīkitai 'i he ngaahi me'a lahi, pea ko e ngaahi feohi fafale fakaesino kotoa pē 'oku totonu ke tauhi ia ke malu mei he ní'ihí kehé.

'E lelei ke kumi 'e he ngaahi hoa malí honau 'api pē 'onautolu, 'o mavahe ia mei he 'api 'o 'ena mātu'á fakatou'osi. Mahalo he 'ikai fu'u faka'ofa'ofa pe fēfē fau e 'apí, ka ko hona 'api ia te na tau'atāina aí. 'Oku totonu ke 'oua na'a fakafalala ho'omo nofo-malí ki ho'omo mātu'á. Mo 'ofa lahi ange kiate kinautolu; mo mahu'ingā'ia 'i he'enu fale'i; fakahounga'i ho'omou feohí; ka mo mo'ui 'iate kimoua pē, fai ho'omo ngaahi fili pē 'amoua 'i ha'amo fakakaukau'i ia hili ha'amo lotu mo ma'u 'a e fale'i meiate kinautolu 'oku totonu ke nau fai iá. 'Oku 'ikai 'uhinga 'a e pīkitai ki he nofo pē 'i ha fale tatau, 'oku 'uhinga ia ki he vāofi, ki he kau fakataha:

“Ko ia, 'oku ngofua ke . . . na hoko 'a kinaua ko e kakanano pē taha, pea ke fai 'eni kotoa pē koe'uhí ke fakahoko 'e he māmaní 'a e taumu'a 'o hono fakatupú;

“Pea ke lava 'o fakafonu 'aki ia 'a e tokolahi 'o e tangatá 'o fakatatau ki hono fakatupu ki mu'a 'i hono ngaohi 'o e māmaní.” [(T&F 49:16–17)]

'Oku 'ikai fakafiefia 'a 'etau lekooti 'atautolú. Mei he ngaahi mali 'e 31,037 kuo fakahokó, 'oku talamai 'e he'etau lekóti ko e toko 14,169 pē na'e fai 'i he temipalé ke a'usia 'a e nofo ta'engatá. Ko e peseti 'eni 'e 46. Ko e kāingalotu 'e toko 7,556 na'a nau mali ki tu'a mei he Siasí. 'Oku fu'u fakatupu hoha'a 'eni kiate kinautolu. Ko e peseti ia 'e 24, 'a ia ko e toko 9,000, pe peseti 'e 30, na'e 'ikai pē ke nau mahu'ingā'ia kinautolu 'iate kinautolu mo honau hakó, 'o 'ikai ke nau mali ai he temipalé 'a ia ne nau mei ma'u ai 'a

e kī ki he mo'ui ta'engatá. Na'e 'ikai nai ke nau 'ilo'i, pe ko e 'ikai pē ke nau tokanga kinautolu ki ai?

Ko e mo'oni, ko e tokolahi 'o e kakai pehē 'oku 'ikai ke nau mali 'i he Siasí mo e temipalé, 'oku 'ikai mahu'ingā ia kiate kinautolu. Na'e hā 'i he savea ne u lau ki ai ko e toko taha mei he toko fitu kotoa pē 'o e ngaahi mali 'oku 'ikai kau ki he Siasí 'e ului pea papitaisó. Ko ha mole lahi 'eni. He 'i he taimi lahi, 'oku 'ikai ko e mole pē 'a e tokotaha 'oku te'eki ai ke papitaisó, ka ko e mole ai mo e fānaú pea taimi 'e ní'ihí 'oku toe mole ai pē mo e malí.

'Oku tau 'ofa 'iate kinautolu tokosí'i 'oku kau ki he Siasí hili 'enu malí. 'Oku tau fakahīhiki'i mo faka'apa'apa'i kinautolu, ka 'oku 'ikai ke kau lelei ia kiate kinautolu. Fakatatau ki he ngaahi fika na'e 'oatu 'i 'olungá, meimei ko e toko 6,500 'o e ngaahi mali fo'ou he 'ikai pē ke fakatou kau mai e ongome'a malí ia ki he Siasí ke fakataha'i kotoa ki ai e fāmilí. 'Oku fakalotomamahi 'aupito 'eni kiate kinautolu. He 'ikai lava ke ma'u kotoa 'a e polokalama kakato 'a e 'Eikí ma'á e fāmilí kapau 'oku 'ikai ke tu'u tatau 'a e kakai 'i he nofo-malí.

'Oku mau kōlenga ai ki he to'u tupú kotoa ke nau fakapapau'i 'i he loto fakamaatoato mo mālohi ke nau mali 'i he temipalé koe'uhí ke hanga 'e he'enu vilitakí 'o 'omi ma'anautolu 'a e ngaahi tala'ofa 'o e mali ta'engatá mo e fiefia pea mo e nēkeneka 'oku ō fakataha mo iá. 'E hōifua ki heni 'a e 'Eikí, 'a ia 'oku fu'u falala lahi mai kiate kimoutolu. Na'á Ne folofola 'o pehē 'e toki lava pē ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá 'i he founa kuó Ne palaní.

Tuku mu'a ke u lau atu ha fo'i lea 'e taha pe ua mei he folofolá peá u toki faka'osi.

“Pea 'oku foaki ha maka hinehina kiate kinautolu kotoa pē 'a ia 'oku nau hū ki he pule'anga fakasilesitiale, 'a ia kuo tohi ai ha hingoa fo'ou, 'a ia 'oku 'ikai ke 'ilo'i 'e ha tangata ka ko ia pē 'okú ne ma'u iá. Ko e hingoa fo'ou ko e fo'i lea faka'ilonga ia.” [(T&F 130:11)]

Ko e founa *angamaheni* pē ia ke mali. Na'e fokotu'utu'u 'eni 'e he 'Otuá 'i he kamata'angá. 'Oku 'ikai angamaheni'aki kakato ha taha 'oku 'ikai fie mali. Manatu:

“ 'Oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí.” [1 Kolinitō 11:11]

He 'ikai lava ke sí'aki 'e ha taha 'a e fuakava ko 'eni ('o e mali fakasilesitiale) peá ne a'usia 'a e pule'anga 'o e 'Otuá. Ko e me'a pau 'eni ia.

“‘I he nāunau fakasilesitiale ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi langi pe ngaahi tu‘unga ‘e tolu;

“Pea ko e me‘a ‘e ma‘u ai ‘a e tu‘unga mā‘olunga tahá kuo pau ke kau ha tangata ‘i he angá ni ‘o e lakanga fakataula‘eiki [ko e ‘uhinga ki he fuakava fo‘ou mo ta‘engata ‘o e malí];

“Pea kapau ‘e ‘ikai te ne kau ki ai, ‘e ‘ikai te ne lava ke ma‘u ia.

“Te ne lava ‘o hū ki he tu‘unga ‘e tahá ka ko e ngata-‘anga ia ‘o hono pule‘angá.” [T&F 131:1–4]

“He vakai, ‘oku ou fakahā kiate koe ha fuakava fo‘ou mo ta‘engata: pea kapau ‘e ‘ikai te ke talangofua ki he fuakava ko iá, pea ‘okú ke mala‘ia.” [T&F 132:4]

Pea ‘oku ‘uhinga ‘a e *mala‘iá* ki he tu‘u ‘a e fakalalaká.

Ko e ngaahi folofola ‘eni ‘a e Eiki. Na‘a Ne folofola fakahangatonu mai pē kiate kitautolu. ‘Oku ‘ikai toe fehu‘ia kinautolu.

“Pea ko e me‘a ki he fuakava fo‘ou mo ta‘engata, na‘e fokotu‘u ia ki hono kakato ‘o hoku nāunaú; pea ko ia ia te ne ma‘u hano kakató kuo pau pea te ne tauhi ‘a e fonó. . . .

“Ko ia, ‘o ka na ka mama‘o mei he māmani [hili ‘a e maté] ‘oku ‘ikai te na mali pe foaki ke mali, ka ‘oku fili ‘a kinaua ko e ongo ‘āngelo ‘i he langí; ‘a ia ko e kau ‘āngelo ko iá ko e kau tamaio‘eiki talafekau, ke ngāue ma‘anautolu ‘oku fe‘unga mo ha nāunau mā‘olunga ‘o lahi ange, pea hulu ange ‘aupito mo ta‘engata.

“He na‘e ‘ikai ke tauhi ‘e he kau ‘āngelo ko ‘eni ‘a ‘eku fonó; ko ia, ‘oku ‘ikai lava ke fakalahi kiate kinautolu, ka ‘oku nau nofo tāutaha mo toko taha pē, ta‘e ‘i ai ha hākeaki‘i, ‘i honau anga kuo fakamo‘ui ai kinautolú, ‘o a‘u ki hono kotoa ‘o e nofo ta‘engata; pea fai atu mei ai ‘oku ‘ikai ko e ngaahi ‘otua, ka ko e kau ‘āngelo ‘a e Otuá ‘o ta‘engata pea ta‘engata.” [T&F 132:6, 16–17]

Pea te u faka‘osi‘aki ‘a e fo‘i fakakaukau ko ‘eni:

“Na‘e ma‘u ‘e ‘Ēpalahame ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē na‘á ne ma‘ú ‘i he fakahā pea mo e fekau, ‘i heeku leá, ‘oku folofola ‘e he ‘Eiki, pea kuó ne hū atu ki hono hākeaki‘i ‘o ne nofo hifo ‘i hono taloní. . . .

“Ko ia, ke mou ‘alu ‘o fai ‘a e ngaahi ngāue ‘a ‘Ēpalahamé; ke mou kau ki he‘eku fonó pea ‘e fakamo‘ui ai ‘a kimoutolu.” [T&F 132:29, 32]

Sí‘i ngaahi tokoua mo e tuofāine, te u talaatu, ko e folofola ‘eni ‘a e ‘Eiki. Ko e ngaahi lea fakamaatoato

ia, pea ‘oku ‘ikai totonu ke fakakikihi ha taha mo e ‘Eiki. Na‘a Ne fakatupu ‘a māmani; na‘á Ne fakatupu ‘a e kakái. ‘Okú Ne ‘afio‘i hono ngaahi tūkungá. Ko ia na‘á Ne fa‘u ‘a e polokalamá, pea ‘oku ‘ikai ke tau poto fe‘unga pe fakakaukau lelei fe‘unga ke tau lava ‘o fakakikihi mo la ‘i he ngaahi me‘a mahu‘ingá ni. ‘Okú Ne ‘afio‘i ‘a e me‘a ‘oku totonu mo mo‘oní.

‘Oku mau kole atu ke mou fakakaukau‘i mu‘a e ngaahi me‘á ni. Ko kimoutolu kátoa fānau akó, fakapapau‘i ‘oku totonu ho‘o malí. Fakapapau‘i ‘oku totonu ho‘o mo‘uí. Fakapapau‘i ‘oku fakahoko totonu ho‘o kongá ko ia ‘o e malí.

‘Oku ou kole ki he ‘Eiki ke tāpuaki‘i kimoutolu. ‘Oku mau hoha‘a lahi ki he ngaahi me‘á ni koe‘uhí ko e lahi ‘a e vete malí pea ‘oku nau faka‘au pē ki he lahi. Kuo hoko ia ko ha me‘a maheni ke talanoa kau ki he mali veté. Ko e taimi pē ‘oku hoko ai ha kí‘i makuku pe ha kí‘i felauaki ‘i he fāmilí, ‘oku tau talanoa vete leva, pea tau lele ‘o kumi loea. ‘Oku ‘ikai ko e founda ‘eni ‘a e ‘Eiki. ‘Oku totonu ke tau foki atu pea fakalelei‘i ‘etau ngaahi palopalemá pea ‘ai ke fehoanaki mo fakalata mo fai-tāpuekina ‘etau nofo-malí.

‘Oku ou lotua ke tāpuaki‘i ‘e he ‘Eiki ‘a kitautolu takitaha ‘oku tau fehangahangai mo ha ngaahi fili ki mu‘a ‘i he malí pea mo ‘ene ‘osí. ‘Oku ou kōlenga ‘Ene ngaahi tāpuaki ma‘amoutolu takitaha mo fakamo‘oni atu ‘oku mo‘oni mo faka-‘Otua ‘a e Siasí ni, ‘i he huafa ‘o Sisū Kalaisí. ‘Ēmeni.

KO IA KUO FAKATAHA‘I ‘E HE ‘OTUÁ

*Palesiteni Gordon B. Hinckley
Tokoni ‘Uluaki ‘i he Kau Palesi-
tenisí ‘Uluaki*

*‘I he Conference Report, Apr.
1991, 93–98; pe Ensign, May
1991, 71–74*

Ko e Ouau Mali ‘a Hoku Makapuna Fefiné

‘I he ‘aho ‘e hongofulu kuo hilí, ne hoko ai ha me‘a faka‘ofo‘ofa mo fakalotomāfana kiate au ‘i he Temipale Sōlekí, ‘a e fale ‘oku hoko atu pē ki he tafa‘aki fakahahake ‘o e tāpanekale ko ‘eni. ‘I he hūfanga-‘anga mā‘oní‘oni ko ‘eni, ne u ma‘u ai ‘a e faingamālie ke sila‘i ha mali, ko ha ongo ouau kehekehe ‘e ua na‘e fai hokohoko pē, ko ha ongo finemui faka‘ofo‘ofa ‘a ia ko ha ongo māhanga, pea na‘á na takitaha mali pē ki ha talavou matātangata ne na takitaha

fili. Na'e fakafiefia'i 'ena malí 'i he efiafi ko iá pea na'e laungeau e ngaahi maheni na'e ō mai ke fakahoko ange honau 'ofá mo talamonū kiate kinautolu.

'Oku tangi ma'u pē 'a e ngaahi fa'eé 'i ha mali 'oku fai. 'Oku fa'a pehē pē mo e ngaahi tuofāfiné, pea mo e ngaahi tamaí foki 'i he taimi 'e ni'ihī. 'Oku tātātaha ke fakahā 'e he ngaahi kuí ia 'a 'enau ongó. Ka ko hoku makapuna 'a e ongo tamaiki faka'ofa'ofa ko 'ení, ka na'e 'ikai mei hoko e mānava 'a e kui ko 'ení pea ki'i faingata'a'ia. 'Oku 'ikai mahino kiate au hono 'uhingá. Mo'oni ko e me'a fakafiefia 'eni, 'a hono fakahoko 'o ha ngaahi faka'ānaua mo ha ngaahi lotu. Mahalo ko 'eku tangi 'i he fiefia mo e fakafeta'i ki he 'Otuá 'i he ongo fafine mali ko 'ení mo hona ongo husepāniti talavou. Na'a nau fakama'u 'enau 'ofá mo 'enau fetauhi'aki ki he nofo taimi mo e nofo ta'engatá 'aki ha ngaahi palōmesi toputapu.

Ko e Malí Ko e Tu'utu'uni Ia 'e he 'Otuá

Toki me'a faka'ofa'ofa ka ko e mali 'o fakatatau mo e palani 'a 'etau Tamai Ta'engatá, ko ha palani na'e 'omi 'i He'ene anga fakapotopoto faka-'Otuá ke fiefia ai mo malu 'a 'Ene fānaú pea ki hono fakatolonga 'o e fa'ahinga 'o e tangatá.

Ko Ia 'a hotau Tupu'angá, pea na'á Ne fokotu'utu'u pē 'a e malí talu mei he kamata'angá. 'I he taimi na'e ngaohi ai 'a 'Ivī, "na'e pehē 'e 'Ātama, Ko e hui 'eni 'o hoku ngaahi huí, mo e kakano 'o hoku kakanó: . . .

"Ko ia 'e tukuange ai 'e he tangata 'a 'ene tamaí mo 'ene fa'eé, kae pikitai ki hono [uaifí]: pea te na kakanó taha pē" (Sēnesi 2:23–24).

Na'e tohi 'a Paula ki he Kāingalotu 'i Kolinitoó, " 'Oku 'ikai ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí" (1 Kolinitō 11:11).

Na'e folofola 'a e 'Eikí 'i ha fakahā 'i onopooni, "Pea ko e tahá, ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'ilonga ia 'e fekau ke 'oua 'e malí, 'oku 'ikai ke tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá, he kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá 'a e nofo malí ki he tangatá" (T&F 49:15).

Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita "he 'ikai lava ke fakamo'ui ha tangata 'i he pule'anga 'o e 'Otuá ta'e kau ai 'a e fefiné, pea he 'ikai lava ke a'usia toko taha 'e ha fefine 'a e haohaoá mo e hā-keaki'i 'i he pule'anga 'o e 'Otuá, . . . Na'e fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e malí 'i he kamata'angá. Na'á Ne fakatupu 'a e tangatá 'i Hono tataú mo Hono 'imisí, ko e tangata mo e fefine, pea 'i hona fakatupu na'e fa'ufa'u ai ke na fakataha 'i he ngaahi

ha'i toputapu 'o e nofo-malí, pea he 'ikai ha taha 'e haohaoa iate kinaua ta'e kau ai 'a e tokotaha ko 'eé" ('i he Conference Report, Apr. 1913, p. 118).

He 'ikai ha taha te ne lau 'a e folofolá, fakatou'osi pē 'a e folofola 'o e kuonga mu'á mo ia 'o onopōnī, 'e lava ke ne veiveiua fekau'aki mo e fakalangi 'o e malí. 'Oku fakahā mai 'i he malí 'a e ngaahi ongo faka'ofa'ofa taha 'o e mo'uí, 'a e ngaahi ongo'i 'ofa mo fakafiemālie 'o e loto 'o e tangatá 'i ha mali 'a ia 'oku haohaoa mo ta'e hano mele 'a ia 'oku mā-'olunga hake ia 'i he ngaahi kovi 'o māmaní.

'Oku ou tui ko e fa'ahinga mali peheé ko e holi ia 'oku 'i he loto 'o e kakai tangata mo fefine 'i he feitu'u kotoa pē—'a e holi 'o e lotó na'e faka'ānaua ki aí, faka'amu ki aí, mo lotuá.

Hou'eiki Tangata mo Fafine Te'eki Malí

Lolotonga 'eku 'i ha vakapuna 'i he taimi 'e taha 'i he kuo hilí, ne u to'o mai ai ha tatau 'o e *New York Magazine*. 'I he'eku huke haké, ne u vakai hifo ki he kongá na'e tohi'i ai 'a e "Strictly Personals." Ne u lau ha ngaahi tu'uaki 'e 159 mei ha kakai tangata mo fefine ne nau ta'elata mo fie ma'u hanau kaume'a. Na'e mahino mai 'a e feinga lahi 'anautolu na'a nau fai e tu'uaki ke sai'ia ange e kakaí 'iate kinautolú. 'Oku ou faka'amuange ne u ma'u ha taimi fe'unga ke u lau ai hanau ni'ihī kiate kimoutolu. Te ke mālie'ia ai. Na'e 'ikai 'asi mai ai ha 'ulungāanga na'e 'ikai lelei. Na'e faingofua ke tala ko e ngaahi fakamatala fakapoto mo ngali poto na'e 'omaí na'e toitoi 'i mui ai 'a e loto mamahi mo e ta'elata lahi, 'a e holi 'a e lotó ke ma'u hano hoa ke na fononga fakataha atu he mo'uí ni.

'Oku ou 'ofa atu kiate kinautolu 'i hotau lotolotonga 'oku nau faka'amu ke nau mali ka 'oku 'ikai hoko, kae tautefito ki hotau ngaahi tuofāfine 'oku te'eki ke nau malí. 'Oku fakatatali mai 'e he'etau Tamai Hēvaní ma'anautolu 'a e tala'ofa kotoa pē kuo faí. 'Oku 'ikai ke u fu'u ongo'i faka'ofa'ia 'i he kau talavou, he ko e anga 'o 'etau nofó ko kinautolu 'oku nau fuofua kamata'i e ngaahi me'a ko 'ení, ka 'oku 'ikai ke nau fai ia. Kuo lea lahi 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí ni kiate kinautolu 'i he kuo hilí fekau'aki mo ia.

Ko e Fiefia Lahi 'i he Nofo Fakamalí

Ko e malí pē ko e ma'u ia 'o e fānau mo e fāmilí. 'E lava nai ke ta'etui ha fa'e kei talavou ki he fakatupu 'Otuá 'o e malí pea mo e mana faka'ofa 'oku hoko ai hili ia 'ene fā'ele'i 'ene fuofua pēpē? 'E lava nai ke

mamata ha tamai kei talavou ki hono ki'i foha pe 'ofefine ne toki fā'ele'i peá ne ongo'i ko e kongá 'eni 'o e fokotu'utu'u 'a e 'Otua Māfima'i?

Ko e mo'oni, 'oku 'ikai fakafiefia 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo e nofo-mali. 'I he ngaahi ta'u kuo hili, ne u kosi'i e ngaahi fakamatala ko 'eni mei ha kongá 'o ha nusipepa na'e hiki 'e Senikini Loiti Sōnasi:

"Hangē ko ha fa'ahinga tui ia 'oku ma'u 'e ha toko lauafe 'o kinautolu ko hotau to'u tupu 'oku nau fe-pikinima mo 'eva 'o sio hele'uhilá 'o pehē tokoua ko e malí ko ha ki'i fale 'oku 'ātakai 'e he matala'i'akaú, pea 'oku ha'u ha ki'i talavou matātangata mei he ngāué ki hono uaifi kei si'i mo talavou. 'I he mae 'a e matala'i'akaú pea kamata ke ha'u e ta'eoli'ia mo e 'ū tohi mo'uá, 'oku fonu e ngaahi fale fakamaau-anga 'i he hopo veté. . . .

"Ka ai ha taha 'okú ne fakakaukauloto atu ko e me'a angamaheni pē 'a e fiefiá, 'e mole lahi hono taimi 'i ha'ane lele takai mo kaikaila ko e kaiha'a" ("Big Rock Candy Mountains," *Deseret News*, 12 June 1973, p. A4).

Ko e Mamahi Ko e Konga pē ia 'o e Fakalakalaka

'Oku fa'a hoko 'a e fakamamahi ki he 'api kotoa pē. Pea 'oku hoko ai ha mamahi lahi—fakatu'asino, faka'atamai, mo fakaeloto. 'Oku hoko 'a e mafasia mo e fainga lahi, 'i he manavaheé mo e loto-hoha'á. Ki he tokolahi, 'oku 'i ai ma'u pē 'a e faingata'a'ia faka'ikonōmiká. Hangē 'oku 'ikai pē ha taimi ia 'e ma'u ai ha pa'anga fe'unga ke feau e ngaahi fiema'u 'a e fāmilí. 'Oku 'ai pē pea hoko ha puke. 'Oku hoko mo e ngaahi fakatu'utamaki. 'E ala fakaooloo mai 'a mate 'o to'o atu ha taha.

Kae hangē ko e ngaahi me'a kotoa ko 'eni ko e kongá pē ia 'o e fakalakalaka 'o e mo'ui fakafāmilí. 'Oku tokosi'i 'aupito 'a kinautolu 'oku nau hao ta'e hoko ki ai ha ni'ihí 'o e ngaahi me'a ni. Kuo pehē pē talu mei he kamata'angá. Na'e kē 'a Keini mo 'Ēpeli peá ne fai ha me'a na'e kovi 'aupito. Kuo pau pē ko e loto mamahi lahi na'e hoko ki he'ena ongomātu'á, 'a 'Ātama mo 'Ivi.

'Ofa ki he Fānau 'Oku Angatu'ú

Ko 'Apisalomí ko e foha fika tolu ia 'o Tēvitá, 'a ia ko e foha na'á ne 'ofa a'i. Na'e foaki kiate ia 'e Tēvita ha hinga 'a ia ko hono 'uhingá ko e "tamai 'a e melinó." Ka na'e 'ikai 'omi 'e ia ha melino—ka ko e 'ita pē mo e kakapa ta'e'aonga, mo e mamahi. Na'á ne tāmata'e'i hono tokouá pea fa'ufa'ufono ki he'ene

tama'i. Lolotonga e ngaahi ngāue kovi 'a 'Apisalomí, 'i he'ene feinga ke to'o e taloni 'ene tama'i, lolotonga 'ene heka mai 'i ha miuli, na'e 'efihia hono 'ulú 'i he va'a 'o ha fu'u oke, pea na'e tautau ai pē ia ai. Na'e to'o 'e Sōape, ko e 'ilamutu 'o Tēvitá, 'a e faingamālie ko 'eni ke tāmata'e'i ai 'a e foha angatu'u mo lavaki ko 'eni, ko ia na'á ne tui'i hono mafú 'aki ha ngaahi mata'itao. Na'á ne fakakaukau ko e me'a lelei 'eni na'á ne fai ma'á e tu'i.

Ka 'i he fanongo 'a Tēvita kuo mate hono fohá, ne-ongo na'e fa'ufa'ufono 'a e foha ko iá ke faka'auha ia, "pea na'e mamahi lahi 'aupito 'a e tu'i, pea na'á ne 'alu hake ki he potu fale na'e 'i 'olunga 'i he matani koló mo ne tangi ai: pea lolotonga 'a 'ene 'alú na'e pehē 'a 'ene leá, 'E 'Apisalomí ko hoku foha, 'a hoku foha, 'a hoku foha ko 'Apisalomí, taumaiā kuó u mate koe'uhí ko koe, 'e 'Apisalomí, ko hoku foha, ko hoku foha! . . . [Pea] na'e 'ufi'ufi 'e he tu'i 'a hono fongá pea . . . tangi" (2 Samuela 18:33; 19:4).

'I he hisitōlia 'o e ngaahi to'u tangata 'o e tangatá, na'e fakatupu 'e he ngaahi angatu'u 'a e fānau 'a e mamahi mo e loto-mamahi, ka neongo 'a 'enau angatu'ú, na'e kei puke mai pē 'e he ngaahi ha'i mālohi 'o e mo'ui fakafāmilí 'a e tokotaha angatu'ú.

'Oku 'ikai te u 'ilo'i mo ha toe talanoa faka'ofa'ofa ange kuo tohi ka ko e talanoa na'e fai 'e he 'Eikí 'a ia 'oku 'i he vahe hongofulu mā nima 'o Luké. Ko e talanoa ia ki ha foha loto-'oho mo mānumanu na'á ne fie ma'u hono 'inasí, 'a ia na'á ne maumau'i 'o a'u ki he'ene 'osi. Na'á ne fakatomala 'o foki ki he'ene tama'i, pea 'i he mamata atu 'ene tama'i kiate ia 'i he mama'ó, na'a ne lele atu 'o fā'ofua mo 'uma kiate ia.

Ko e Fakamamahi Lahi 'o e Vete Malí

'E lava 'e hamou ni'ihí 'oku fanongo mai ki hoku le'ó 'o manatu'i ha ngaahi me'a fakafāmilí fakamamahi kuo mou a'usia tonu. Ka 'oku ou pehē 'oku kau 'i he ngaahi me'a fakamamahi lahi tahá 'a e mali vete. Kuo hoko ia ko ha fakamamahi lahi. 'Oku hā 'i he paaki fakamuimui taha 'o e *World Almanac* 'oku fakafuofua ki he ngaahi hoa mali 'e 2,423,000 na'a nau mali 'i he 'Iunaiteti Siteití lolotonga 'a e māhina 'e hongofulu mā ua 'o a'u mai ki Mā'asi 'o e 1990. 'Oku fakafuofua ki he ngaahi hoa mali 'e 1,177,000 na'a nau vete lolotonga 'a e vaha'ataimi tatau pē. (Vakai, *The World Almanac and Book of Facts 1991* [New York: World Almanac, 1990], p. 834.)

'A ia 'oku meimei ke hoko 'a e vete mali 'e taha 'i he mali 'e ua kotoa pē 'oku fakahoko 'i he 'Iunaiteti Siteití.

Ko e ngaahi mata'ifika pē 'eni ia 'oku tohi'i 'i he ngaahi peesi 'o ha tohi. Ka 'okú ne talamai 'e ia 'a e lavaki, 'a e mamahi, 'a e lí'aki mo e masiva 'oku lahi ange 'i he me'a 'oku lava ke fakakaukau atu ki ai e 'atamai 'o e tangatá. Ko e laumiliona 'o kinautolu 'oku nau vete 'i he pule'angá ni 'oku nau ta'elata, loto 'ita, 'ikai ke nau ongo'i malu, pea 'ikai ke nau fiefia. 'Oku laumiliona mo e ngaahi mātu'a 'oku nau nofo toko taha pē 'o feinga ke 'ohake honau ngaahi fāmilí, mo fua e ngaahi kavenga 'oku 'ikai ke nau malava ke fuá. 'Oku laumiliona 'a e fānau 'oku nau tupu hake 'i he ngaahi 'api ko e mātu'a pē 'e taha 'oku 'i aí, 'a ia ko e fa'éé 'eni, pea 'okú ne mama'o ia mei 'api 'i he taimi lahi koe'uhí pē ko e ngaahi fiema'u 'a e fāmilí. 'Oku foki mai e fānau ko 'ení ki 'api mei he akó 'i he 'aho takitaha 'oku 'ikai ha taha ia ai, pea ko e taimi lahi, 'oku 'ikai ha me'akai fe'unga ai pea ko e televísona pē 'oku 'i aí. 'Oku 'ikai ngata pē 'i he faingata'a'ia 'a e fānau ko 'ení, ka 'oku fua 'e he sosaietí kotoa 'a e ngaahi tūkunga 'oku nau 'i aí. 'I he'enua tutupu hake ke lalahí, 'oku toe lahi ange mo 'enua ngāue'aki 'a e faito'o kona tapú. 'Oku fai hia leva 'a honau tokolahi. 'Oku tokolahi honau ni'ihí 'oku 'ikai ha'anau ngāue he na'e 'ikai fe'unga hono ako'i kinautolú. 'Oku haua noa'ia holo pē hanau ni'ihí. Kuo hoko 'a e laumiliona ko e "toetoenga" 'o e sosaietí, 'a ia kuo nau tēkina mai 'i hono 'omi kinautolu 'e he tahi 'o e lí'ekina mo e ta'etokanga'í, 'o e ngaohikoviá, siva e 'amanakí, 'ikai te nau lava ke fakalelei'i e ngaahi tūkunga 'oku nau 'i aí. 'I he fakamatala 'i he makasini ko e *Time* kau ki he ngaahi palopalema 'oku hoko 'i Niu 'Ioke Sití, 'oku pehē ai ko e palopalema lahi tahá 'a e movete 'a e ngaahi fāmilí. Ko e peseti 'e onongofulu o e fānau 'i he ngaahi ako'anga 'a e pule'anga 'i Niu 'Ioke Sití, 'a ia ko hono fakakātoá ko e toko 600,000, ko 'enua ha'u mei he ngaahi 'api ko e tamaí pē pe ko e fa'éé 'oku 'i aí. Mahalo ka fai hano fakafehoanaki mo ha ngaahi feitu'u kehe, ko e ngaahi fika tatau pē 'e ma'u ki he ngaahi kolo lalahi kehe 'i 'Ameliká mo e kongá lahi 'o e ngaahi kolo lalahi 'o māmaní.

'Oku lahi ange 'a e ngaahi fale fakapōpula 'oku tau langa mo tauhí 'i he me'a 'oku tau malavá. 'Oku lahi 'aupito 'a e fakamole ki aí 'o meimei lahi ange ia 'i he me'a 'oku tau fakakaukau atu ki aí.

Ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku tauhi 'i he ngaahi feitu'u ko 'ení, 'e 'ilo ko 'enua ha'u mei ha ngaahi 'api kuo movete 'i he 'alu 'a e tamaí ia kae lí'aki 'a hono fāmilí pea feinga faivavale ha fa'ē ke feau e ngaahi fiema'u 'oku fehengahangai mo iá.

Ko e Tefito'i Tupu'anga 'o e Veté ko e Siokitá

Ko e hā kuo movete ai e ngaahi 'api ko 'ení? Ko e hā kuo hoko ki he ngaahi nofo-mali na'e kamata'aki 'a e 'ofa mo'oní mo e holi ke mateaki mo fefaitotonu'akí?

'Oku 'ikai ke 'i ai ha tali faingofua ia ki ai. Te u talaatu 'oku mo'oni. Kae hangē kiote au 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga mahino 'oku peseti mā'olunga pehē ai 'a e ngaahi palopalema ko 'ení. Ko 'eku lea peheé he kuó u ngāue ke tokoni 'i he ngaahi faingata'a pehē 'oku hokó. 'Oku ou 'ilo ai ko e lahi tahá ko e fakatupu ia 'e he 'ulungāanga siokitá.

'Oku ou 'ilo 'oku 'ikai tupu 'a e nofo-mali fiefiá mei he femanako'akí ka ko e tokanga ki he fiemālie mo e lelei 'a hoto malí.

'Oku meimei ko e tupu'anga pē ia 'o e ngaahi palopalema fakapa'angá ko e siokitá, pea ko ha tefito'i me'a mamafa mo mo'oni 'eni 'okú ne uesia 'a e ma'uma'uluta 'a e mo'ui fakafāmilí. Ko e siokitá 'oku tupu mei ai 'a e tonó, 'a hono maumau'i 'o e ngaahi fuakava molumalu mo toputapú ke fakafiemālie'i 'a e holi koví. Ko e siokitá ko e fehengahangai lahi taha ia 'o e 'ofá. 'Okú ne fakahā 'e ia 'a e mānu-manu. 'Okú ne faka'auha 'a e mapule'i kitá. 'Okú ne tāmata'i 'a e mo'ui mateakí. 'Okú ne maumau'i 'a e ngaahi fuakava toputapú. 'Okú ne fakamamahi'i 'a e tangatá mo e fefinē fakatou'osi.

'Oku 'i ai 'a e tokolahi 'oku nau mali ka na'e fakanainai'i mo fakapelepele'i kinautolu mo 'ai ke nau ongo'i kuo pau ke lelei 'a e me'a kotoa pē 'i he taimi hono kotoa, ko e mo'uí ke hokohoko fakafiefia pē, pea kuo pau ke fakafiemālie'i 'a e u'á 'o 'ikai ha tokanga ia ki he me'a totonú. Me'a fakamamahi ka ko e ngaahi ola kovi 'o ha fakakaukau mamaha mo ta'euhinga pehē!

Ko ha Fa'ē Loto-Mafasia 'Oku Toko Taha Pē

'Oku hā 'a e ngaahi ola fakamamahi 'i he mo'ui 'a e fānau 'oku nau fie ma'u ka 'oku 'ikai ha'anau tamai ke 'ofa 'iate kinautolu, ako'i kinautolu, malu'i kinautolu, mo tataki kinautolu 'i he hala 'o e mo'uí 'i he faifa'itaki'anga mo e akonaki. Tuku mu'a ke u fakamatala atu ha me'a ne u fanongo ai 'i he tāpanekale ko 'ení 'i he ta'u 'e ua nai kuo hilí. Ko ha fakataha 'a e kakai tangata mo e kakai fefine te'eki malí na'e fai. Na'e tataki 'e 'Eletā Malioni D. Hengi ha fealēlea'aki. Na'e kau 'i he pēnoló ha fefine kei talavou mo poto, 'osi vete, ko e fa'ē 'a ha fānau 'e toko fitu 'a ia na'e kamata pē mei he ta'u nimá ki he ta'u hongofulu mā

onó. Na'á ne pehē na'á ne kolosi atu 'i he halá 'i ha efiáfi 'e taha ke 'ave ha me'a ki hono kaungā'apí. Mou fakafanongo mai ki he'ene ngaahi leá kau fai atu: " 'I he'eku tafoki ke u lue ki 'apí, na'e lava ke u sio ki he maama mai 'a hoku falé. Ne u lava pē 'o ongo'i e hikuhiku e le'o 'o 'eku fānaú 'i he'eku mavahe mai 'i he ngaahi miniti sí'i ki mu'á: 'Fine-'eiki, ko e hā 'etau kai efiáfi?' Te ke lava 'o 'ave au ki laipeli?' 'Kuo pau ke 'omai ha'aku 'ū pepa pousitā he pōni.' Ne u hela'ia mo ongosia 'i he'eku sio atu ki fale 'oku uló 'a e māmá 'i he loki takitaha. Ne u fakakaukau ki he fānau kotoa ko ia 'i 'apí 'oku nau talitali mai ke u 'alu ange 'o feau 'enau ngaahi fie ma'ú. Ne u ongo'i 'a e mafatukituki 'eku ngaahi kavengá.

" 'Oku ou manatu'i 'eku hanga hake ki he langí 'oku ou tangi, peá u pehē, ' 'A 'eku Tamai, he 'ikai pē te u lava ke fai ia he pōni. Kuó u fu'u hela'ia 'aupito. He 'ikai te u lava. He 'ikai te u lava 'o 'alu ki 'apí 'o toka-nga'i toko taha pē 'a e fānaú. 'E lava ke u 'alu atu kiate Koe pea nofo mo Koe 'i ha pō pē 'e taha? Te u foki mai pē 'a pongipongi.'

"Na'e 'ikai te u fanongo mo'oni ki he ngaahi lea 'o e tali na'e fai maí, ka na'á ku ongo'i ia 'i hoku 'atamaí. Ko e talí 'eni, ' 'Ikai, hoku 'ofefine, he 'ikai te ke lava 'o ha'u kiate au 'i he taimí ni. He 'ikai te ke toe fie foki atu koe. Ka te u lava 'o 'alu atu kiate koe.' "

'Oku tokolahi 'aupito 'aupito 'a e fa'ahinga 'oku tatau mo e fa'ē kei talavou ni. 'Okú ne 'ilo'i ha mālohi fakalangi 'e lava ke ne kole tokoni mei ai. 'Okú ne monū'ia 'oku 'i ai ha ní'hi ke nau 'ofa kiate ia mo tokoni ange, ka 'oku tokolahi ha ní'hi 'oku 'ikai ha kakai ke tokoni ange. 'Oku nau tangi mo lotu 'i he'enau ta'elatá pea 'ikai 'ilo'i pe ko e hā 'e faí, mo sio pē ki he hē atu 'enau fānaú ki he faito'o kona tapú mo e faihiá kae 'ikai te nau lava ke ta'ofi kinautolu mei he'enau hē atú.

Ko e Lao Koulá 'a e Founá

'Oku 'i ai e founa ke fakalelei'i'aki kotoa 'eni. 'Oku 'ikai ko e mali vete. 'Oku ma'u ia 'i he ongoongolelei 'o e 'Alo 'o e 'Otuá. Ko Ia na'á Ne folofola 'o pehē, "Ko ia kuo fakataha'i 'e he 'Otuá, 'oua na'a fakamāvae 'e ha tangata" (Mātiu 19:6). 'Oku 'ikai ko e founa ki he ngaahi faingata'a'ia 'o e nofo-malí 'a e veté. Ka ko e fakatomalá. 'Oku 'ikai ko e māvae. Ka ko e angatonú 'a ia 'okú ne 'oatu ha tangata ke ne tu'u 'o faofao hono umá pea fua hono ngaahi fatongiá. 'Oku ma'u ia 'i he Lao Koulá.

'Oku faka'ofa'ofa 'a e nofo-malí 'i he taimi 'oku fekumi ai ki he me'a 'oku faka'ofa'ofa pea tanumakí.

'E kovi mo ta'efakafiemālie 'a e taimi 'oku fakasio ai 'e ha taha 'a e ngaahi fehālāki pea 'ikai ke ne fakatokanga'i 'a e leleí. Hangē ko e lea 'a 'Etikā A. Kesí, " 'Oku fie ma'u 'a e me'a lahi ange ia 'i he nofo pē 'i ha falé ke hoko ai ia ko ha 'api'" ("Home," in *Collected Verse of Edgar A. Guest* [Chicago: Reilly and Lee Co., 1934], p. 12). 'Oku mo'oni ia. Te u lava 'o fakahā atu ha ngaahi fāmilí 'e lauiafe 'i he siasí 'oku nau fakahoko 'eni 'aki 'a e 'ofá mo e melinó, mapule'i kitá mo e faitotonú, loto tokangá mo e ta'esiokitá.

Kuo pau ke fakatou fakatokanga'i 'e he husepānití mo e uai'fi 'a hono molumalu mo e toputapu 'o e malí pea mo e me'a na'e fakataumu'a mai ki ai e 'Otuá.

Kuo pau ke 'i ai 'a e loto fiemālie ke 'oua 'e fakatokanga'i e fanga ki'i fehālaaki ikí, ke fakamolemole'i, pea fakangalo'i.

Kuo pau ke mapule'i e 'eleló. Ko e loto 'itá ko ha me'a fulikivanu mo fakatupu 'auha ia 'okú ne fakauha mo tuli e 'ofá.

Kuo pau ke te mapule'i kita ke ta'ofi 'a hono ngaohikovia 'o e uai'fi mo e fānaú mo kita peé. Kuo pau ke 'i ai e Laumālie 'o e 'Otuá, 'a ia kuo fakaafe'i mai pea 'osi fai e ngāue ke ma'u ia, kuo tanumaki pea fakamālohia. Kuo pau ke tau 'ilo'i ko e fānau kitautolu takitaha 'a e 'Otuá—'a e tamai, fa'ē, foha, mo e 'ofefine, pea 'oku 'i ai 'etau totonu fakalangi—pea tau 'ilo'i foki, 'a e mo'oni ko ia ko e taimi te tau fakamamahi'i ai ha taha 'o kinautolu ní, 'oku tau fakamamahi'i 'etau Tamai Hēvaní.

Teke'i e Ngaahi Feinga 'a Sētané

'E 'i ai pē taimi 'oku fa'a hoko ai ha me'a ke ne fakatupu ha vete. He 'ikai te u pehē atu kuo te'eki pē ha taimi ia 'e fakatonuhia'i ai. Ka 'oku 'ikai te u momou ke talaatu 'oku 'i hotau lotolotongá 'a e mahaki faka'auha ko 'ení, pea hangē 'oku tupu ia ke lahi 'i he feitu'u kotoa pē, pea 'oku 'ikai mei he 'Otuá ia, ka ko e ngāue 'a e fili 'o e mā'oni'oni mo e melinó mo e mo'oni.

(Tupu mei he sí'i 'a e taimí, na'e 'ikai fai ai mei he tu'unga malangá 'a e toenga 'o e leá ni. Na'e kole 'e Palesiteni Hingikelí ke fakakau atu ia 'i he Conference Report.)

'Oku 'ikai fie ma'u ke ne fakamamahi'i kimoutolu. 'E lava ke mou hao mei he'ene ngaahi fakatauelé pea mo 'ene ngaahi feingá. Faka'auha 'a e ngaahi fakafiefia ta'efe'ungá, 'a e ponokalafí 'a ia 'okú ne fakatupu 'a e ngaahi holi kovi mo e ngaahi ngāue pangó. 'A e ngaahi uai'fi, lau homou husepānití ko homou hoa

mahu'inga pea mou mo'ui taau mo e feohi ko iá. Ngaahi husepāniti, vakai ki homou uaifí pea lau kinautolu ko ho'omou koloa mahu'inga taha ia 'i he nofo taimí pe nofo ta'engatá, ko e 'ofefine kinautolu takitaha 'o e 'Otuá, ko hao hoa 'e lava ke mo fepikiniima pea 'alu atu 'i he taimi lelei mo e taimi koví, 'i he ngaahi faingata'a mo e ngaahi ikuna 'o e mo'uí. Ngaahi mātu'a, lau ho'omou fānaú ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o ho'omou Tamai 'i Hēvaní, 'a ia te Ne 'eke'i meiate kimoutolu ho'omou tauhi kinautolú. Mou tu'u fakataha ko honau kau tauhi, ko honau kau malu'i, ko honau pou pou.

Ko e 'Otuá 'Okú Ne Fa'ufa'u e Fāmilí

'Oku mei he 'api 'o e kakaí 'a e mālohi 'o e ngaahi pule'angá. Ko e 'Otuá 'okú Ne fa'ufa'u e fāmilí. Na'á Ne fakataumu'á ke ma'u 'a e fiefia lahi tahá, 'a e ngaahi tafa'aki fakafiemālie taha 'o e mo'uí, 'a e nēkeneka lahi tahá 'i he'etau feohi fakatahá mo 'etau fetokanga'aki ko e ngaahi tamai mo e ngaahi fa'ē mo e fānau.

Ke tāpuaki'i 'e he 'Otuá 'a e ngaahi 'api 'o hotau kakaí. Fakatauange te Ne tāpuaki'i e ngaahi 'api ko iá ke 'i ai ha ngaahi tamai faitotonu mo mo'oni ai, pea mo ha ngaahi fa'ē lelei mo faka'ofó'ofa, mo ha fānau talangofua mo loto-feinga 'a ia kuo 'ohake 'i he "akonaki mo e enginaki 'a e 'Eikí" (Īnosi 1:1), ko 'eku lotú ia 'i he loto fakatōkilalo 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO E HĀ 'OKU TAU MALI AI 'I HE TEMIPALÉ?

Eletā John A. Widtsoe

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

Evidences and Reconciliations, 297–301

Ko e malí, 'a e me'a mahu'inga taha 'i he vaha'a hono fanau'i mai kitautolú mo e maté, ko ha tu'unga ia 'okú ne fakapapau'i mai 'a e fiefia 'oku tau ma'u 'i he mo'uí. 'I he'ene peheé, 'oku totonu ke fai 'a e tokanga lahi taha ki hono fakahokó. 'Oku totonu ko hoto hoa ki he mo'ui ní ko ha taha 'oku mo'ui angatonu, ko ha taha 'e foaki ki ai ha 'ofa 'oku lahi, pea lava ke faka'apa'apa'i 'i he'ene ngāue mo e lea kotoa pē 'oku fai faka'ahó. Pea 'oku pehē pē foki ki he fuakava 'o e malí, 'a e totonu ke tokoni

ki hano fakatupu, langaki hake, pea mo hono tauhi ma'u 'o e fiefia faka'ahó. Pea 'i he'ene hoko faka'ahó, 'e hoko pehē pē 'i he kotoa 'o e mo'uí. 'Oku 'ikai mahu'inga 'a e koloá, mafai, mo e ongoongó 'i hono fakafehoanaki ki he fiefia ko ia 'oku ma'u mei he mo'ui fakafāmilí fiefiá.

'Oku tuku mai 'e he Siasí 'a e faingamālie ke mali 'i he temipalé ko e founa mahu'inga taha ia 'o hono fokotu'u mo tauhi ma'u 'o e fiefiá 'i he ngaahi 'api 'o hono kāingalotú. Ko ha faingamālie ia 'oku 'ikai fakatataua, 'a ia 'oku totonu ke feinga ki ai pea faka'aonga'i 'e he ta'ahine mo e tamasi'i kotoa pē 'oku teu mali. Ko e me'a 'oku fie ma'u ki ai ke fakafe'unga'i 'e he tokotaha kotoa pē ia ke ne ma'u 'a e faingamālie ko 'eni 'a ia 'oku holi fakamaatoato ki ai 'a e kakai Siasi mo'oni.

Ko ha ngaahi tali nounou 'eni ki he fehu'i, "Ko e hā 'Oku Tau Mali Ai 'i he Temipalé?"

1. *Ko e faka'amu mo e finangalo ia 'o e 'Eikí.* Kuo tu'u-tu'uni fakalangi ke hoko 'a e temipalé ko e feitu'u 'oku totonu ke fakahoko ai 'a e malí 'o kapau 'e lava. 'Oku pehē fau hono mahu'inga 'o e malí 'i he'etau mo'ui 'oku totonu ai ke kamata'aki ia 'a e talangofua kakato ki he fonó 'a e 'Otuá. Ko e 'ofá 'a e makatu'unga 'o e malí, ka ko e 'ofá ko e ola ia 'o e fonó pea 'oku mo'ui fakatataua ia mo e fonó. Ko e 'ofa mo'oni 'oku tauhi 'e ia ki he fonó, he ko e fiemālie mā'olunga tahá 'oku ma'u ia 'e ha mo'ui 'oku tauhi ki he fonó.

'Ikai ko ia pē, ka ko e 'ofa mo'oni 'a ha tangata ki ha fefiné, 'oku kau ma'u pē ai 'a e 'ofa 'a e 'Otuá 'a ia 'oku ha'u mei ai 'a e me'a lelei kotoa pē. Ko e fakamo'oni 'o 'etau 'ofa ki he 'Otuá ko 'etau talangofua ki He'ene fonó. Pea 'oku fonu palopalema foki 'a e mo'uí, ko ia 'oku totonu ai ke fuofua fekumi ma'u pē 'a e ongo-me'a malí ki he tokoni 'a e 'Eikí. 'Oku ongo'i malu mo fiemālie 'a kinautolu kotoa pē 'oku nau mali 'i he temipalé. Kuo nau talangofua ki he fonó. Kuo nau fakahōifua ki he 'Eikí. 'Oku 'i ai 'enua totonu makehe ke ma'u ha tokoni fakalangi, ngaahi tāpuaki, mo ha malu'i he ko ha kakai tauhi fono kinautolu 'i he pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku 'omi ma'u pē 'a e fiefia 'i he mo'uí 'e he talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Siasí. 'Oku totonu ke kamata 'a e nofo-malí 'i he founa totonú—'i he talangofua ki he fonó.

2. *'Oku fenāpasi ia mo e natula toputapu 'o e fuakava 'o e malí.* 'Oku fenāpasi ange foki 'a e ngaahi mali temipalé mo e natula pea mo hono mahu'inga 'o e ouaú. 'Oku fakahoko kinautolu 'i ha loki sila faka'ofó'ofa, 'a ia kuo fakatapui mavahe pē ki he taumu'a ko iá.

'Oku faingofua pe, faka'ofu'ofa, mo mahu'inga 'a e ouaú. 'Oku fa'a tokosi'i pē 'a kinautolu 'oku mamata aí. 'Oku fakalongolongo mo maau. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a teuteu fakatu'asino ke puputu'u ai e 'atamaí. 'E tuku kakato e tokangá ki he ngaahi fua-kava toputapu 'e fakahokó, mo e ngaahi tāpuaki 'e muimui mai aí, 'o ne ma'u kotoa 'a e vaha'ataimi lahi 'o e mo'ui 'i he māmaní. 'Oku tuku taha 'a e tokangá ki he 'uhinga 'o e ouau 'o e malí, kae 'ikai ke fusiaki'i atu ia 'e he ngaahi me'a 'o e māmaní 'a ia 'oku tau maheni ai 'i he ngaahi mali 'oku fakahoko 'i he 'ātakai fakasōsialé. 'Oku hoko 'a e tuku taha pehē 'a e tokanga 'a e laumālié ki he ngaahi fuakava 'oku fakahokó pea mo e ngaahi tala'ofa 'oku palōmesi'akí ko ha me'a fakafiefia ke manatu ki ai 'o 'ikai fakatataua ki ai ha mali 'oku fakahoko 'i tu'a 'i he ngaahi holisi 'o e tempalé, 'a ia 'oku hoha'a mo fakahāhaa. Ko e mali tempalé 'oku faka'ofu'ofa mo faingofua pea mahu'inga 'aupito.

'Oku 'i ai pē faingamālie lelei hili 'a e ouau 'i he tempalé ke fai ai ha ki'i fakafiefia, 'a ia 'e lava mai ki ai 'a e ngaahi maheni ke talamonū ki he ongo-me'a malí.

3. *'Okú ne ala fakapapau'i mai 'a e fiefia 'i he nofo-malí.* Kuo hā mei he ngaahi me'a kuo hokó 'oku meimei ko e fiefia tahá 'oku ma'u ia 'i he mali tempalé. 'Oku si'isi'i ange 'a e mali veté 'iate kinautolu na'e sila'i 'i he 'ōlita 'o e tempalé. 'Oku hā 'eni 'i ha ngaahi sitētisitika 'oku ala falala'anga. 'Oku hā mahino mai 'a e ikai ke fai ha tokanga mamafa ki he malí 'i he aho ní; ka neongo ia he 'ikai ha taha fakakaukau lelei te ne fakahoko 'a e malí ko ha'ane 'ahi-ahi'i. Ko e fiefia 'i he mo'ui 'oku ma'u ia pe 'oku faka'auha ia 'e he malí. 'Oku 'ikai fakafoki 'e he veté 'a e fakafo'ituituí ki honau tu'unga ki mu'á. Ka 'oku kei 'i ai pē hono ngaahi faka'ilongá. Ko e ngaahi mali ko ia 'oku fai fakavave'i mo e faingofua 'o e vete 'oku hoko mai aí 'oku tu'u fakatu'utāmaki ia ki he fakafo'ituituí mo e lelei 'a e kakaí. 'I he taimi 'oku mole ai 'a e angatonu 'a e fāmilí, mo e sosaieti, 'oku 'ikai toe faka'apa'apa'i 'a e ngaahi fetu'uaki fakafāmilí, pea 'oku hu'u leva 'a e sosaieti ki ha faingata'a. 'Oku hanga 'e he fakakaukau'i fakalelei 'oku fakahoko ki mu'a 'i he mali tempalé, 'a e molumalu 'oku ō fakataha mo iá, pea mo e mālohi 'okú ne sila'i mo faitāpuekina iá 'o fa'ufa'u ha malu'i fefeka mei he ngaahi kovi 'o e 'aho ní. 'Oku malu'i 'e he mali tempalé mo tauhi ke 'oua na'a maumau'i 'a e fiefia 'oku 'omi 'e he malí.

'Oku 'amanaki mo lotua 'e he 'ofa mo'oní ke kei hokohoko atu pē 'o 'ikai hano ngata'anga.

4. *'Okú ne fakangofua 'a e feohi 'a e husepāniti mo e uai'fi 'i he nofo taimi pea mo hono kotoa 'o e nofo ta'engatá.* Ko e ola 'o e faikehekehe 'i he mali tempalé mo e ngaahi mali kehé 'oku mātu'aki mahu'inga tahá. Ko e tempalé pē 'a e feitu'u 'oku mali ai ha ongome'a ki he nofo taimi pea ki he nofo ta'engatá. 'Oku 'ikai hano ngata'anga 'o e aleapau ko iá. Te na fononga fakataha 'i he feohi 'o e 'ofá 'i heni 'i māmaní pea 'i he hili 'a e maté. 'Oku fakatatau 'a e me'afuaki mahu'inga ko 'eni ki he tui ko ia 'a e Siasí 'e kei hoko atu, 'aonga, pea fakalalaka 'a e mo'ui hili 'a e mo'ui ko 'eni. 'Oku 'osi pē 'a e 'ofá 'i he maté, 'auha, faka'ofa pea 'ikai lava ha me'a. 'Oku faka'ofa 'a e mali ko ia 'oku 'aonga pē lolotonga 'a e mo'ui 'i he māmaní, he 'oku 'ikai totonu ke mate 'a e 'ofa na'e 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine lolotonga 'ena mo'ui mo 'ohake hona fāmilí, ka ke mo'ui ia pea tupulaki 'i he ngaahi ta'u 'o a'u ki he ta'engata. 'Oku 'amanaki mo lotua 'e he 'ofa mo'oní ke kei hokohoko atu pē 'o 'ikai hano ngata'anga 'o e feohi mo kinautolu 'oku tau 'ofa aí. 'Oku māfana ma'u pē 'a e 'ofa 'a kinautolu kuo sila'i ki he ta'engatá, 'oku 'i ai 'enau 'amanaki lelei, lahi ange 'enau tuí, lototo'á, pea ta'emanavahē. 'Oku ma'u 'e he kakaí pehe'e 'a e mo'ui 'oku koloa'ia mo fiefia angé. Kiate kinautolu 'oku 'ikai hano ngata'anga 'o e fiefia mo hono fakatupu 'o e fiefiá. 'Oku ta'emanonga, fakata'elata, fonu manavasi'i 'a e fakakaukau atu ki he 'ofa 'oku 'osi pē 'i he maté. 'Oku totonu ke 'oua na'a fakalaka 'a e to'u tupu 'o e Siasí 'i he me'afuaki 'o e mali ta'engatá.

5. *'Okú ne fakahoko hono ma'u 'o e fānaú pea mo e fetu'utaki fakafāmilí ta'engatá.* 'Oku 'i ai mo e tāpuaki 'e taha. Ko e fānaú ko ia na'e fā'ele'i he fuakavá 'oku ma'u kinautolu 'e he'enau mātu'á ki hono kotoa 'o e nofo taimi mo e nofo ta'engatá. 'A ia ko e pehē, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi fetu'utaki fakafāmilí 'o ta'engata, 'i heni pea 'i he hili 'a e mo'ui ní. 'I he hokohoko atu 'a e fāmilí mei he māmaní ki he maama hoko māí, 'oku hoko leva ia ko ha 'iuniti 'i he mo'ui ta'e ngatá. He 'ikai ke tau hēhē toko taha holó pē 'i he nofo ta'engatá,

ka te tau nofo fakataha mo hotau ngaahi 'ofa'anga ne nau mu'omu'a atú mo kinautolu te nau muimui angé, pea te tau 'alu 'i he fononga he 'ikai hano ngata'anga. 'Oku 'ikai ha fa'e 'i ha feitu'u 'oku ta'e-mahu'inga'ia 'i he tala'ofa ko 'eni! 'Oku 'ikai ha tamai te ne ta'e ongo'i māfana 'i hono lotó ke ne ma'u 'a hono fāmilí ki he ta'engatá! 'E lahi 'a e

ngaahi loto-mamahi na'e mei faka'ehi'ehi mei ha'ane hokó 'o kapau na'e tauhi mo'oni 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ki he mo'oni, pea nau tukulolo ki he mālohi 'o e Lakanga Fakataula'eiki 'o e 'Otuá ki he fai-silá. 'Oku hoko 'a e mali tempalé ko ha tala'ofa ki ha fiefia 'e 'ikai hano ngata'anga.

6. *'Oku hoko ia ko ha me'a ke ne ta'ofi 'a e kovi.* 'Oku ngāue ma'u pē 'a e ngaahi mālohi 'o e fakapo'ulí ke teke'i 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ki he ngaahi hala 'oku kovi. 'Oku fa'a fakatauele'i kinautolu ke tau fai ha ngaahi me'a 'oku fakavalevale. 'E lava pē ke hoko e fanga ki'i me'a ikí ke moveuveu ai 'a e fāmilí. Ko e taumu'a ia 'a e fili ki he mā'oni'oni ke fakatupu 'a e mamahí. 'Oku hā heni 'a e taha 'o e ngaahi tāpuaki mahu'inga taha 'o e mali tempalé. 'Oku hanga atu 'a e fofonga 'o kinautolu kuo sila'i 'i he tempalé ki he nofo ta'engatá. 'Oku 'ikai te nau fie tukuange ke mole meiate kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa 'akí. Kiate kinautolú, ko e fāmilí ko ha koloa ia ke ma'u 'o ta'engata. 'Oku nau manatu'i e ngaahi fuakava 'oku lava ke hoko ai 'a e feohi ta'engata ko 'eni. 'Oku hoko 'a e mali tempalé, mo hono ngaahi taumu'á kotoa, ko ha mālohi ke malu'i kinautolu 'i he lotolotonga 'o e 'ahi'ahí. 'Oku meimeie ke fakahoko leva e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fai 'e he fāmilí 'i he sioloto atu ki ha feohi he 'ikai 'osi. 'Oku 'osi leva 'a e fanga ki'i feta'emahino'aki 'i he fāmilí ka nau melino tupu pē mei he ivi 'oku nau ma'u 'i he'enu manatu ki he ouau 'i he tempalé; 'oku feotongi leva 'e he 'ofá 'a e tāufehi'á; 'e he lototo'á 'a e manavaheé; 'oku valoki'i 'a e tēvoló pea kapusi. Ko e me'a 'oku fie ma'u lahi 'e māmaní ko e melinó. 'Oku 'omi mei he ngaahi tempale 'o e 'Eikí, pea mei he me'a kotoa pē 'oku fakahoko ai, 'a e laumālie 'o e mo'oni 'a ia ko e fakava'e ia 'o e melinó.

7. *'Okú ne 'omai 'a e faingamālie ki he fakalalakaka ta'engatá.* 'Oku talamai 'e he fakahā 'o onopōni 'a e iku'anga mā'olunga 'o kinautolu 'oku sila'i ke nau fe'ao ki he ta'engatá. 'E 'oange 'a e faingamālie ke nau faka'aonga'i honau ngaahi mālohí 'o toe lahi ange. 'A ia 'e hoko ai 'a e fakalalakaká; Te nau lava 'o mateuteu ange ai ki honau nofo'anga he 'ao 'o e 'Eikí. 'E vave ange 'a e tupulaki 'a honau mālohi fakalangí; 'e toe ofi ange honau tataú ki he tataú 'o e 'Otuá; te nau 'ilo kakato ange ki hono iku'anga fakalangí. Pea 'oku 'ikai fakatatali 'a e fakalalakaka ia ko 'eni ke toki hoko 'i he mo'ui hili 'a e maté. 'Oku kamata ia heni, he 'ahó ni, ma'anautolu 'oku nau talangofua ki he fonó. 'Oku ta'e'aonga 'a e mo'uí 'o 'ikai 'i ai ha fakalalakaka. 'Oku fakahoko 'e he mali

ta'engatá, fakataha mo e kotoa 'o hono ngaahi taumu'á, ke ta'e hano ngata'anga 'a e fakalalakaká. Ko e "fakalalakaka ta'engatá" ko e me'afoaki ia kiate kinautolu kotoa pē 'oku nau kau ki he fuakava 'o e mali ta'engatá, 'o hangē ko hono fakahoko 'i he ngaahi tempale 'o e 'Eikí.

8. *'Okú ne tuku ke malu'i e fāmilí 'e he mālohi 'o e Lakanga Fakataula'eiki Mā'oni'oni.* Ko kinautolu kuo nau a'usia 'a e mali tempalé kuo 'osi sila'i kinautolu ki he nofo taimí mo e nofo ta'engatá 'i he mālohi 'o e Lakanga Fakataula'eiki Mā'oni'oni. Ko e mālohi tau-potu taha 'eni 'oku foaki ki he tangatá. 'Oku 'omi e mālohi ko iá mei ta'ehāmaí. 'Okú Ne foaki 'a e mo'ui mo e maama ki he māmaní. 'Oku liliu 'a e mo'ui 'a e tangatá mo e ngaahi me'a 'oku tokanga mo hoha'a ki ai 'o hoko ko ha me'a fakafiefia 'i he taimi 'oku nau fe'ao ai mo e mālohi fakalangí ko 'eni, pea 'okú Ne tāpuaki'i ia. Ke tau 'a'eva 'i he malumalu 'o e mafai faka-'Otuá, 'o tau ma'u ia, hoko ko hano konga, 'oku tau 'a'eva mo e laukau'aki ia pea 'i he loto fakafeta'i 'i he 'ao 'o hotau kāingá pea mo 'etau Tamai 'i hēvaní. Ko e kakai tangata mo e kakai fefine kuo nau hū ki tu'a mo e mālohi ko 'eni mei he fale mā'oni'oni 'o e 'Eikí, 'e malu'i takai kinautolu mei he langí pea nau malu ange ai mei he ngaahi me'a fakapupu'u 'o e māmaní. Ko e mo'oni te nau hoko ko ha ni'ihi ke ikuna'i 'a e māmaní, he 'oku nau ha'u mo e mālohi ta'efakangatangata 'o e 'Otuá ke veteki'aki e ngaahi palopalema 'a māmaní. 'Oku fe'ao 'a e mālohi fakalaumālie mo kinautolu kotoa pē 'oku mali 'i he tempalé 'o kapau te nau hoko atu 'i hono tauhi 'enu ngaahi fuakava ta'engatá.

9. *'Okú ne 'omi ha iku'anga 'oku faka-'Otua ma'á e fa'ahinga 'o e tangatá.* "Kapau 'e mali ha tangata mo ha uaifi 'i he'eku leá, 'a ia ko 'eku fonó, pea 'i he fuakava fo'ou mo ta'engatá, pea 'oku fakama'u ia kiate kinaua 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o e tala'ofá, 'e ia 'a ia kuo paní, 'a ia kuó u fili ki he mālohi ko 'eni pea mo e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ko 'eni; pea 'e pehē kiate kinaua—Te mo 'alu atu 'i he 'uluaki toetu'ú; pea kapau 'e hoko ia hili 'a e 'uluaki toetu'ú, ke 'alu atu 'i he toetu'u hono hokó; 'o ma'u 'a e ngaahi taloni, ngaahi pule'anga, ngaahi pule fakapilinisí, mo e ngaahi mālohi, ngaahi pule, ko e ngaahi mā'olunga mo e ngaahi loloto kotoa pē. . . .

"Pea te na hoko leva ko e ongo 'otua, koe'uhí he 'oku 'ikai ha'ana ngata'anga, ko ia te na 'i ai mei he ta'engata ki he ta'engata, koe'uhí he 'okú na hoko-hoko atu ai pē; te na mā'olunga ange leva 'i he ngaahi me'a kotoa pē, he 'oku mo'ulaloa kiate

kinaua 'a e ngaahi me'a kotoa pē. Pea te na hoko leva ko e ongo 'otua, koe'uhí 'okú na ma'u 'a e mā-lohi kotoa pē, pea kuo mo'ulaloa 'a e kau 'āngeló kiate kinaua." (T&F 132:19, 20; vakai foki, *The Improvement Era*, 17:1064; 30:1098; 34:704; 39:214; 41:136, 220, 268, 330; 43:586).

KO E MALÍ

Eletā Boyd K. Packer

*'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá*

*The Conference Report, Apr.
1981, 14–17; pe Ensign, May
1981, 13–15*

Na'e tomu'a fakahā pē 'e he palōfita ko Sēkopé 'a hono faka'auha 'o ha kakai koe'uhí ko 'enau kui ki he ngaahi me'a angamaheni pē, he na'á ne pehē "ko e kuí na'e tupu 'i he'enau tokanga ki he ngaahi me'a na'e 'ikai mahu'ingá." (Sēkope 4:14.)

'Oku tau fa'a fekumi ma'u pē ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'o 'iló lolotonga ko iá 'oku nau ofi mai pē—'a e ngaahi me'a angamaheni mo mahinó.

'Oku ou fie lea kau ki ha fo'i lea angamaheni pē. Kuo lau māhina 'eku feinga—ko e feinga fakamaatoato 'eni—ke u 'ilo ha fa'ahinga founa ke fakamatala'aki 'a e fo'i lea ko 'eni ke mahino kiate kimoutolu hono 'uhingá.

Mali

Ko e fo'i leá ko e *mali*.

Ne u faka'amu 'e lava ke u fokotu'u atu 'i homou 'aó ha puha kuo tongi faka'ofó'ofa, 'o u fokotu'u ia 'i he feitu'u 'e maama lelei taha aí. Te u fakaava fakalelei hake ia pea fakahā atu 'i he founa 'apasia mo'oni 'a e fo'i lea ko e—*mali*.

Mahalo te mou sio ai ko e me'a mātu'aki mahu'inga 'aupito ia!

He 'ikai te u lava 'o faka'ali'ali atu 'i he founa ko iá, ko ia te u fai 'a e lelei taha te u lavá 'o u ngāue'aki ha ngaahi fo'i lea angamaheni kehe pē.

Ko 'eku taumu'á ke fakamo'oni'i mo fakaongoongo-lelei'i, ke fakalotolahi'i mo taukave'i 'a e malí.

'Oku lau ia 'e ha tokolahi 'i he 'ahó ni 'oku ki'i mahu'inga pē, pea pehē 'e ha ni'ihí 'oku 'ikai 'aupito pē hano mahu'inga.

Kuó u mamata mo fanongo, 'o hangē pē ko ho'omou mamata mo fanongó, 'i he ngaahi faka'ilonga 'oku tu'u takai holo 'iate kitautolu, 'a ia kuo 'osi fokotu'utu'u fakalelei ke fakaloto'i kitautolu kuo 'osi e kuonga ia 'o e malí pea 'oku faka'efi'efi.

Ko e Mali 'Oku Loí

'Oku 'i ai ha founa 'oku lahi hono ngāue'aki he taimí ni, 'a ia ko e nofo fakataha pē 'a e kakai 'oku 'ikai te nau malí. 'Oku nau pehē tokua te nau ma'u 'a e me'a kotoa pē 'e lava ke ma'u 'i he malí ta'e te nau fua 'a e ngaahi fatongia fekau'aki mo iá. 'Oku nau hala heni!

Neongo pe ko e hā hono lahi 'o e me'a 'oku nau 'amanaki ke ma'u 'i ha fa'ahinga fetu'utaki peheé, ka 'e lahi ange 'a e me'a ia 'e mole meiate kinautolú. 'Oku hanga 'e he nofo fakataha ta'e fai ha malí 'o faka'auha 'a e me'a 'i loto 'iate kinautolu 'oku nau kau ki aí. 'Oku mole atu lava 'a e angama'á, 'a e 'i ai hoto mahu'ingá, pea mo e 'ulungāanga lelei.

'Oku 'ikai ta'ofi 'enau molé 'e he tala ko ia 'e 'ikai ke hokó; pea ko 'ene mole pē 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei ko 'eni, 'oku 'ikai faingofua hano toe ma'u mai.

Ko 'enau fakakaukau ko ia 'o pehē 'e 'i ai pē 'aho te nau liliu ai 'enau tō'ongá pea ma'u kotoa he taimi pē ko iá 'a e ngaahi me'a na'a nau mei ma'u 'o kapau na'e 'ikai te nau manuki'i e malí, he 'ikai hoko ia.

'E 'i ai e 'aho te nau toki fakatokanga'i e me'a 'oku nau faí, pea 'e iku ki he lotomamahi.

He 'ikai lava ke fakasi'isi'ia 'e ha taha 'a e malí ta'e te nau fakamele'i ai mo ha ngaahi lea kehe hangē ko e *tamasi'i, ta'ahine, tangata, fefine, husepāniti; uaifi, tamai, fa'e, pēpē, fānau, fāmili, 'api*.

'E lī lava ki he tafa'akí e ngaahi fo'i lea hangē ko e *ta'esiokitá* mo e *feilauláú*. 'E mole atu mo 'ete faka'apa'apa'i pē kitá pea 'e 'ikai toe fie nofo mai mo e 'ofá.

Kapau kuo 'osi fakatauele'i koe ke ke fakahoko 'a e fa'ahinga tō'onga fetu'utaki ko 'eni pe 'okú ke lolotonga nofo fakataha mo ha taha ka 'oku 'ikai te mo mali, mavahe lava! 'Alu mei ai! Hola mei ai! 'Oua na'e toe hoko atu! Pea kapau 'e lava pea mali.

'Oku Toputapu 'a e Malí

Na'a mo e mali 'oku palopalema'ía, 'e kei lelei ange pē ia kae kehe pē 'oku feinga ha toko ua ke puke-puke ia ke 'oua na'a movete.

Ko ha ki'i fakatokanga 'eni. Ko e tokotaha 'okú ne veteki ha nofo-malí, 'okú ne to'o kiate ia ha fatongia mamafa mo'oni. He 'oku toputapu 'a e malí!

'Oku fakatupu loto-mamahi ki he 'Otuá ke movete ha nofo-mali, pe ko ho'o malí pe ha ongome'a kehe, 'i ha loto pē ki ai. He 'ikai momo'i faka'atu'i ha me'a pehē 'i he fakamaau 'a e 'Otuá pea 'e faingata'a hano fakamolemole'i 'i he palani ta'engata 'o e ngaahi me'a 'oku hokó.

'Oua na'á ke fakamanamana ke veteki pe ko ha'o veteki ha nofo-mali. 'Oua na'á ke hanga 'o faka'aonga'i ha ngaahi feta'emahino'aki mo ho malí pe ko ha'o manako 'i ha taha kehe ko ha 'uhinga ia ke fakatonuhia'i ai ha fa'ahinga tō'onga te ne mau-mau'i ho'o nofo-malí.

'Oku fa'a hilifaki 'e he maumaufono pehení 'a e kavenaga mamafa 'i he fānau ikí. 'Oku 'ikai mahino kiate kinautolu 'a e holi siokita 'oku ma'u 'e he kakai lalahi 'oku nau mamahi pea nau loto fiemālie pē ke fakafiemālie'i 'enau ngaahi holí neongo 'e fakamamahi'i ai 'a kinautolu 'oku 'ikai ha'anau koví.

Kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá tonu ko hono fakahā 'o e 'ofá 'i he fetu'utaki fakaesinó, 'a e fakataha ko ia 'a e tangata mo e fefiné 'o ma'u ai 'a e māohi ke fakatupu ha mo'uí, 'oku toki fakamafai'i pē ia 'i he malí.

Ko e malí 'a e malu'anga ko ia 'oku fakatupu ai 'a e ngaahi fāmilí. 'Oku hanga 'e he sosaieti 'okú ne fakama'ama'a'i 'a e malí 'o tūtuu'i 'a e matangi, pea te nau utu 'a e 'ahiohió—pea kapau he 'ikai te nau fakatomala, 'e tō kiate kinautolu 'a e faka'auhá 'o 'osi'osingamālié 'a mui!

'Oku Tohoaki'i 'a e Tokanga 'e he Faingata'á

'Oku pehē 'e ha ni'ihí ko e me'a pau ke iku 'a e nofo-mali kotoa pē ki he mamahi mo e veté, pea ko e iku'anga pau ia 'o e ngaahi me'a 'oku tau 'amanaki ki ai ko 'ene movete.

'E hoko e māvae 'i he ngaahi nofo-mali 'e ni'ihí, pea vete mo e ni'ihí, ka kuo pau ke 'oua na'a mole 'etau tui ki he malí pe manavasi'i ai.

'Oku 'ikai ko ha me'a angamaheni ke movete 'a e ngaahi nofo-malí.

Manatu'i 'oku tohoaki'i 'e he faingata'á 'a e tokanga! Te tau fononga atu he halá mo ha ngaahi motokā 'e laui-afe 'oku nau hu'u ki he feitu'u kehekehe ka 'oku 'ikai ke tau tokanga'i kinautolu. Ka ko 'ene hoko pē ha fakatu'utāmaki, 'oku tau fakatokanga'i he taimi pē ko iá.

Pea kapau 'e toe hoko, 'oku tau ma'u leva 'a e fakakaukau hala 'oku 'ikai toe malu e halá ke fononga ai ha taha.

'E tu'u ha fakatu'utāmaki ia na'e hoko 'i he peesi 'uluaki 'o e pepá, lolotonga ko iá 'oku 'ikai mahu'inga fe'unga 'a e ngaahi motokā ia 'e lauimiliona 'oku nau fakalaka hake pē 'o 'alú ke tu'u 'i he pepá.

'Oku pehē 'e he kakai fa'u tohi 'oku 'ikai ke fakamānako 'a e mali fiefia mo 'ikai hoko ai ha fepakipaki ke fakamatala'i 'i ha tohi pe ha faiva pe hele'uhila. 'I he'ene peheé 'oku tau fanongo ai pē 'i he taimi ki he taimi 'i he ngaahi mali kuo moveté pea puli ai pē meiate kitautolu 'a e me'a 'oku mahu'ingá.

'Oku ou tui ki he malí. 'Oku ou tui ko e sipinga lelei taha ia ki he founaga mo'ui 'a e tangatá. 'Oku ou 'ilo kuo tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. Na'e fa'ufa'u ke ta'ofi 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo iá ke malu'i 'etau fiefia.

Kei Tui Pē ki he Nofo-Malí

'Oku 'ikai te u 'ilo ha toe taimi lelei ange 'i he hisitōlia kotoa 'o māmaní ke fakakaukau ai ha ongome'a kei talavou kuó na ta'u motu'a fe'unga mo mateuteu peá na fe'ofa'aki, ke na mali. 'Oku 'ikai mo ha toe taimi lelei ange he ko *ho* taimí 'eni.

'Oku ou 'ilo ko ha taimi mātu'aki faingata'a 'eni. 'Oku fu'u faingata'a 'aupito ki he nofo-malí 'a e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he taimi ní.

'Oua na'a mole ho'o tui ki he malí. Pea a'u ai pē ki ha'o fou 'i he mamahi 'o e veté pea 'ākilotoa koe 'e ha ngaahi nofo-mali kuo movetevete.

Kapau na'á ke tauhi ho'o ngaahi fuakavá kae 'ikai tauhi ia 'e ho malí, manatu 'oku hāngaihofonga hifo 'a e 'Otuá. 'I he hili 'a e mo'ui ko 'ení, 'e 'i ai e 'aho 'e totongi fakafoki atu ai. Ko kinautolu na'a nau angama'a mo tauhi totonu ki he'enu ngaahi fuakavá, te nau fiefia, pea ko kinautolu na'e 'ikai, te nau mamahi.

Kuo maumau 'a e ngaahi nofo-mali 'e ni'ihí neongo 'a e feinga 'a e taha 'o e ongome'a malí ke kei pukepuke ma'u iá. Neongo 'e 'i ai pē 'a e fehālaaki 'a e ongo tafa'akí lōua, ka 'oku 'ikai te u fakahalaia'i 'e au 'a e tokotaha ta'ehalaia 'okú ne mamahi hili ia 'a e ngaahi me'a kotoa na'á ne faka'amu ki ai mo fakahoko ke fakahaofi 'a e malí.

Pea 'oku ou pehē ai kiate koe, 'oua na'a mole ho'o tui ki he malí. 'Oua na'a tuku ho'o loto mamahi ke hoko ia ko ha me'a ke ke 'ita ai pe fakaanga pe fakatonuhia'i ha fa'ahinga 'ulungāanga 'oku ta'efe'ungá.

Kapau na'e 'ikai hao faingamālie ke ke mali ai pe kuo mālōlō ho malí, kei tui pē ki he nofo-malí.

'I he ngaahi ta'u kuo hilí ne mālōlō ai e uai'ina 'ofeina 'o haku kaungāngāue. Na'á ne mālōlō hili ia ha'ane puke fuoloa, pea na'e loto mamahi 'a e tangatá ni 'i hono talaange 'e he kau toketaá 'oku 'ikai ha toe 'amanakí.

'I he 'aho 'e taha ofi ki he taimi na'e mālōlō aí, na'á ne talaange ki hono husepānití ko hono lotó ko e taimi pē 'e mate aí ke toe mali mu'a pea 'oua na'á ne tatali 'i ha taimi lōloa. Na'e 'ikai loto ki ai e husepānití! Kuo mei 'osi e fānaú 'i he lalahi pea te ne nofo toko taha pē 'i he toenga 'o 'ene mo'uí.

Na'e tafoki hono uai'í ki he tafa'aki 'e tahá 'o ne tangi mo pehē ange, "Ne 'ikai koā ke u lava ha me'a, ke 'osi atu e ngaahi ta'u ko 'eni ne ta fakataha aí kuo laka ange kiate koe ia ke 'oua na'á ke mali? Na'e 'ikai koā ke u lava ha me'a?"

Na'e hokosia e taimi na'e toe ma'u ai hono mali, pea na'e hanga 'e he'ena mo'ui fakatahá 'o fakamo'oni' 'a 'ene tui ki he nofo-malí. Pea 'oku ou ongo'i pē 'oku hounga'ia lahi hono 'uluaki malí 'i hono mali uá, 'a ia na'á ne fetongi 'a e tu'unga na'e 'ikai te ne lava ke kei 'i aí.

Ngaahi Fiefia mo e Ngaahi Sivi 'o e Nofo-malí

'Oku kei malu pē 'a e nofo-malí 'i hono ngaahi me'a faka'ofa'ofa 'oku fakakakató, hono ngaahi fakafiefiá pea mo e 'ofa 'oku 'i aí. 'E lava ke fakakakato 'i he nofo-malí 'a e ngaahi fiema'u 'a e lotó 'oku tāú, 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fakatu'asino mo fakaeloto mo fakalaumālié.

'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe 'o e nofo-malí. 'Oku fakamālohia 'e he ngaahi sivi ko 'ení 'a e angama'á mo e mālohí. 'Oku fakatupu 'e he fanga ki'í me'a 'oku hoko ki he nofo-malí mo e mo'ui fakafāmilí ha kau tangata mo ha kau fafine 'e hā-keaki'í 'i ha 'aho.

Kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke kamata pē 'a e mo'uí 'i he malu 'o e nofo-malí, 'o fakatupu ia 'i hano fakahā 'o e 'ofá 'i he founga haohaoa pea fafanga'í mo lehilehi'í 'aki 'a e 'ofa lahi ange ko ia 'oku ō fakataha ma'u pē mo e feilauláú.

'Oku 'omi 'e he malí 'a e ongo'i fiemālie kakato 'i hono kotoa 'o e mo'uí—'i he kei talavou' mo e 'ofa 'o e kei talavou', 'i he malí mo e 'eve'eva hili 'a e malí, 'i he ma'u 'o e fānau mo hono lehilehi'í hake kinautolú.

'Oku hoko mai leva 'a e ngaahi ta'u koulá 'o mavahe atu 'a e fānaú mei 'api ke fa'u honau 'api pē 'onautolú. Pea 'oku toe kamata e takai 'a e fo'í siakale mei mu'á, 'o hangē ko ia kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá.

'Ofa Ta'engatá, Mali Ta'engatá, Fakalaka-laka Ta'engatá

'Oku 'i ai 'a e kongá 'e taha kau ki he malí 'oku tau 'ilo ki ai 'i he Siasí. Na'e ma'u ia 'i he fakahā. 'Oku ako'í kiate kinautolu 'e he mo'oni nāunau'ia mo fakalangi ko 'ení ko e taumu'a ia 'o e malí ke ta'engata.

'Oku 'i ai ha ngaahi fuakava te tau lava 'o fai 'o kapau te tau loto ki ai, mo e ngaahi ha'í 'e lava ke tau sila'í (fakama'u) 'o kapau 'oku tau mo'ui taau, 'a ia te ne tauhi e malí ke malu mo kakato pea fakalaka atu 'i he veili 'o e maté.

Kuo folofola 'a e 'Eikí, "He vakai, ko 'eku ngāue 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá." (Mōsese 1:39.)

Ko e fakamulituku 'o e ngāue kotoa pē 'i he Siasí ke lava 'o fiefia 'a e tangatá mo hono uai'í mo 'ena fānaú 'i 'api pea ke kei hokohoko atu pē 'a e fāmilí 'o a'u ki he nofo ta'engatá. 'Oku fa'ufa'u e ngaahi tokāteline faka-Kalisitiane kotoa pē ke ne malu'í 'a e fakafa'ituituí, 'a e 'apí, mo e fāmilí.

'Oku fakamatala'í 'e he ngaahi laine ko 'ení 'a e me'a fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e malí 'i he fakalakalaka ta'engata 'a e tangatá:

*Ko kinautolú ko ha afi vela māfana,
Ko ha maama tafunaki 'o ha ngaahi maama,
Toputapu hono velá ko e mo'uí ia,
Ngāue hala'aki pea te ne fakatupu
Fulutāmakia 'i hono kohú,
He ko e mamahí 'a hono 'ahú.
Tauhi e fonó, te ne 'omi 'e ia
'A e mo'uí, fāmilí, mo e fiefiá.*

*Feinga e filí mei he fakapo'ulí
Ke ngāue hala 'aki e mālohi ní
'I he faiková mo e fakauhá
Kae 'oua kuo tā mai 'a e houá
'O e fakamāú mo e vete hiá,
Tengihia he mamahi mo e lo'imata'ia
He ko e mālohi ke popongo mo'uí
Kuo mole atu pea kuo pulí.*

*Ko e mālohí ni kuó u 'ilo ko ha kī,
Kī ia 'a e 'Otuá ki He'ene palaní
Fakahoko ai 'a e mo'ui ta'engatá
Mo e mo'ui ta'emate 'a e tangatá.*

Ko e t̄ānaki'angá ka ko e malí
 Fakataha'í ai 'elemēniti 'o e mo'uí,
 Hono ngaahi temipalé foki 'oku langa aí
 'O fakatatau ki he palani fakalangí.
 Lava ke ha'u ai ki he māmaní
 Fānau fakalaumālie 'a e 'Otua mo'uí
 Ke fili ma'ana, ke fai hono sivi'í—
 Taumu'a ia 'o 'etau 'i hení.
 Fakatou 'i ai e leleí mo e koví
 Ka 'oku ha'au 'a e fili ke faí.
 Ko kinautolu 'e fili totonu honau halá
 'E hū he veilí pea foki ki he 'Otuá.
 'Omi 'e he palaní me'afuaki 'a e 'Otuá,
 Ka lotomā'ulalo leva 'a e tangatá,
 Ko e mālohí ke foaki ma'aná,
 Ke fakatupu 'i he'ena fe'ofa'akí
 Ha tamasi'i, ko e laumālie mo'uí,
 'I he tatau 'o e tangatá, tatau 'o e 'Otuá.
 'E fakapapau'í hotau halá, hotau iku'angá
 Hono ngāue'aki e me'afuaki ko iá!

'Ofa ta'engata, mali ta'engata, fakalalakaka ta'engata!
 'Oku fo'ou ki he tokolahi 'a e fakakaukau ko 'ení, ka
 ko e taimi 'e fakakaukau'í fakalelei aí, te ne lava 'e ia
 'o fakamālohia mo malu'í 'a e malí. 'Oku 'ikai mo ha
 toe fetu'utaki 'e lahi ange hono mālohi ke ne hāke-
 aki'í ha tangata mo ha fefine ka ko e fuakava 'o e
 malí. 'Oku 'ikai mo ha toe fatongia 'i he sosaietí pe
 'i he Siasí te ne lakasi hono mahu'ingá.

'Oku ou fakamālō ki he 'Otuá koe'uhí ko e malí.
 'Oku ou fakamālō ki he 'Otuá koe'uhí ko e ngaahi
 temipalé. 'Oku ou fakamālō ki he 'Otuá koe'uhí ko
 e mālohi nāunau'ia ki he fai silá, 'a e mālohi ko ia
 'oku laka hake 'i he me'a kotoa pē kuo foaki kiate ki-
 tautolu 'o lava ke fakata'engata'í ai 'etau malí. Faka-
 tauange ke tau mo'ui taau mo e me'afuaki toputapú
 ni, ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO E NOFO-MALÍ 'I HE KOTOA 'O E MO'UÍ

'Oku tau langa hake 'etau nofo-malí 'aki 'a e feohi fakakaume'a, falala, mo e angatonu 'oku 'ikai hano ngata'anga, pea 'aki 'a e fetokoni'aki mo e fepoupouaki.

—Eletā James E. Faust

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Brigham Young

“Ko kinautolu te nau a'usia 'a e tāpuaki 'o e 'uluaki toetu'u pe fakasilesitalé, 'e ma'a mo mā'oni'oni, pea haohaoa honau sinó. Ko e tangata mo e fefine kotoa pē te ne a'usia 'a e tu'unga ko 'eni 'oku 'ikai fa'a mafakamatala'í, te nau faka'ofa'ofa 'o hangē ko e kau 'āngelo 'oku nau takatakai'í 'a e taloni 'o e 'Otuá. Kapau te ke lava 'o faivelenga 'i he mo'uí ni ke ke ma'u ai 'a e totonu ke ke ha'u 'i he pongi-pongi 'o e toetu'u, 'oku 'ikai totonu ke ke manava-si'í telia na'e 'ikai fiamālie 'a e uai'í 'i hono husepā-nití pe ongo'í pehē 'a e husepānití ki he uai'í, he ko kinautolu 'e kau ki he 'uluaki toetu'u, te nau 'ata'atā mei he angahalá mo e ngaahi nunu'a 'o e mālohi 'o e angahalá” (“Future State of Existence,” *Contributor*, May 1890, 241).

KO HONO FAKATUPULAKI 'O E NOFO-MALÍ

Eletā James E. Faust

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

I he Conference Report, Oct. 1977, 12–14; pe Ensign, Nov. 1977, 9–11

I he ngaahi ta'u kuo hilí, ne fakalea mai kiate au ha fefine 'a ia na'á ne fie vete mo hono husepānití pea

na'e 'uhinga lelei pē kiate au 'ene fie ma'u ke fai 'ení. 'I he 'osi 'a e veté, na'e 'ikai te u toe sio ki ai 'i ha ngaahi ta'u lahi. Ne u 'ohovale 'i he'eku toe fe-fulaki mo ia he halá. Na'e hā mei hono fofonga faka'ofa'ofa ki mu'á, 'a e ngaahi ta'u na'á ne nofo ta'elata mo lotofa'í a'í.

Hili ha'ama pōtalanoa, na'á ne talamai leva na'e 'ikai lelei 'a e anga 'o 'ene mo'uí pea kuó ne fiu he fehanganagai toko taha mo e faingata'á. Peá ne fakahā mai leva ha me'a ne faka'ohovale kiate au, pea kuó u ma'u ha ngofua meiate ia ke u lea'aki. Na'á ne pehē mai, “Neongo na'e 'ikai lelei 'ema nofo-malí, ka 'i he me'a kuó u 'ilo'í 'i he taimi ní, kapau te u toe kamata fo'ou, he 'ikai te u feinga ke fai ha vete. 'Oku toe kovi ange 'eni ia.”

Vete Malí

'I he lau fiká, 'oku faingata'a e faka'ehi'ehi mei he vete malí he ko e mali kotoa pē 'e teau 'oku faka-hoko 'i he 'Iunaiteti Siteití 'i he taimi ní, 'oku hoko ai ha vete mali 'e nimangofulu. (*World Almanac*, 1976.) 'I he ngaahi ta'u ki mu'a 'o e 1980, ko e vete mali ai 'e fitungofulu 'i he mali 'e teau kotoa pē 'oku fakahokó, tuku kehe kapau 'e holo 'a e lahi 'o e ngaahi vete mali 'oku hokó.

'Oku toki 'i ai pē ha ngaahi tūkunga 'oku tātātaha 'ene hokó 'e lava ke fakatonuhia'í ai ha vete mali, he 'okú ne fa'a maumau'í 'e ia e mo'uí 'a e kaka'í pea faka'auha mo e fiefia 'a e fāmilí. 'Oku fa'a lahi ange e me'a 'oku mole mei he ongome'a malí 'i he me'a te na ma'u mei ha'ana vete.

'Oku si'isi'í ke mahino pea 'ikai fakahounga'í fe'unga 'a e maumau mo e mamahi ko ia 'oku fou ai ha taha 'i he vete malí; pea ko e mo'oni 'oku fie ma'u ke lahi ange 'a e kaungā-mamahi mo e mahino 'oku ma'u fekau'aki mo kinautolu kuo nau foua e fu'u me'a fakamamahi ko 'ení pea 'ikai lava ke toe fakafoki 'enau mo'uí mei a'í. Kiate kinautolu 'oku mali veté, 'oku kei lahi pē 'a e 'amanaki mo e me'a ke hanga atu ki ai fekau'aki mo hono fakakakato mo ma'u 'a e iefia 'i he mo'uí, 'i hono fakangalo'i e me'a 'oku hoko kiate kitá pea fai ha tokoni ki he ni'ihī kehé.

Ngaahi Fehu'í Faingata'a

Ko e hā 'oku fu'u pelepelengesi pehē ai mo taimi nounou pē 'a e fiefia 'i he nofo-malí ki ha tokolahi, kae lahi ia ki ha ni'ihī kehe? Ko e hā 'oku fu'u fuo-loa pehē ai 'a e loto-mamahi mo e faingata'a'ia 'oku

hoko tupu mei aí pea uesia ai ha kakai tokolahi 'oku 'ikai ha'anau halaiá?

Ko e hā e ngaahi me'a fakatupulaki 'oku 'ikai ma'u 'i he ngaahi nofo-mali lahi, 'a ia na'u nau kamata'aki pē 'a e fiefia mo e amanaki lelei lahi?

Ne fuoloa 'eku nofo 'o fifili ki he ngaahi fehu'i faingata'á ni. Kuó u fakamoleki ha vaeau 'o 'eku mo'ui 'i he ngāue ki he ngaahi me'a 'oku fou ai mo a'usia 'e he fa'ahinga 'o e tangatá, pea 'oku ou maheni mo e ngaahi palopalema 'o e nofo-mali 'oku 'ikai fiefiá, 'o e vete malí pea mo e loto lavea 'oku hoko he ngaahi fāmīlí. 'E lava foki ke u lea kau ki ha fiefia 'oku lahi, peá u fakamālō ai ki hoku uaifi 'ofeina ko Luté, he kuó u ma'u 'i he nofo-malí 'a e fiefia lahi taha 'oku lava ke a'usia 'i he mo'ui 'a e tangatá.

Ngaahi 'UHINGA 'O E VETE MALÍ

'Oku 'ikai ha tali mahinongofua mo faingofua ki he ngaahi fehu'i faingata'a ko ia fekau'aki mo e fiefia 'i he nofo-malí. 'Oku lahi foki mo ha ngaahi 'uhinga 'oku 'omai ki hono fai 'o e vete malí. 'Oku kau ai 'a e ngaahi palopalema 'o e siokitá, 'ikai ke matu'otu'á, 'ikai tauhi 'a e ngaahi tukupaá, 'ikai lelei 'a e fetu'utakí, ta'efaitotonú, mo hono toe 'o e ngaahi me'a 'oku mahino pea 'osi 'ilo'i lelei peé.

'I he me'a kuó u 'ilo'i, 'oku 'i ai mo ha toe 'uhinga 'e taha 'a ia 'oku 'ikai ke fu'u 'ilonga ka ko e 'uluaki ia pea ko e kongá ia 'o e ngaahi 'uhinga kehé kotoa. 'A ia ko e 'ikai ke toutou fakatupulaki ma'u pē 'a e nofo-malí. Ko e mole ia mei he nofo-malí ha me'a makehe 'okú ne ngaohi ia ke mahu'inga, makehe, mo faka'ofo'ofa 'i he taimi 'oku lahi ai e ngāué, faingata'a pea mo ta'eoli foki.

Ko Hono Fakatupulaki 'o ha Nofo-Malí

Mahalo pē te ke fifili, " 'E lava fēfē ke fakatupulaki ma'u pē ha nofo-mali?" Na'e pehē 'e 'Ātama fekau'aki mo 'Ivi, "Ko e hui 'eni 'o hoku ngaahi huí, mo e kakano 'o hoku kakanó" (Sēnesi 2:23.)

'Oku tau langa hake 'etau nofo-malí 'aki 'a e anga fakakaume'a 'oku 'ikai hano ngata'anga, falala, angatonu, pea 'aki 'a e fetokoni'aki mo e fepoupouaki 'i hotau ngaahi faingata'a'ia.

'Oku 'i ai ha ngaahi fehu'i faingofua mo 'aonga 'e lava ke fai 'e he tokotaha takitaha 'i he loto totonu, pe kuó ne 'osi mali pe fakakaukau ke mali, 'i he'ene feinga ke hoko 'o "kakano taha peé." Ko 'eni ia:

'Uluakí, 'oku lava nai ke u 'uluaki fakakaukau ki he lelei 'o 'eku nofo-malí pea mo hoku hoá pea u toki fakakaukau ki he'eku ngaahi fie ma'ú?

Uá, ko e hā hono lahi 'o 'eku tukupā ke tauhi ki hoku hoá 'o makehe ia mei ha ngaahi me'a kehe 'oku ou tokanga ki aí?

Tolú, ko hoku kaume'a lelei tahá nai ia?

Faá, 'oku ou faka'apa'apa'i nai 'a e tu'unga ngeia 'o hoku hoá ko ha tokotaha 'oku 'i ai hono mahu'inga?

Nimá, 'okú ma kē 'i he pa'angá? 'Oku 'ikai tupu 'a e fiefia 'a ha ongome'a mali mei he pa'angá, pe ko ha'ana mamahi ko e tupu mei he 'ikai ha'ana pa'angá, ka 'oku fa'a hoko 'a e pa'angá ko ha faka'ilonga ia 'o e siokitá.

Onó, 'oku 'i ai nai ha ha'i fakalaumālie 'i homa vaá 'okú ne fakamā'oni'oni'i kimaua?

'Oku ou poupu ki he fakamatala kotoa 'a Palesiteni Kimipoló ko e "Malí mo e Vete Malí," 'a ia 'okú ne fakamanatu mai ai kiate kitautolu, "[Oku] 'ikai ha [ngaahi] mālohi kuo fakatahataha'i [te ne] lava ke faka'auha [ha] nofo-mali tuku kehe pē 'a e mālohi ko ia 'oku ma'u 'e ha tokotaha pe fakatou'osi e ongome'a malí." (*Marriage and Divorce*, Deseret Book, p. 17.)

Lotú

'E lava ke fakatupulaki e ngaahi vā 'i he nofo-malí 'i ha toe lelei ange 'a e fetu'utakí. Ko ha founa mahu'inga 'e taha 'a e lotu fakatahá. 'E fakalelei'i heni e ngaahi me'a lahi 'okú na faikehekehe aí, 'o kapau 'oku 'i ai, ki mu'a peá na toki mohé. 'Oku 'ikai ko 'eku 'uhingá ke fu'u fakamamafa'i 'a e ngaahi faikehekehé, he 'oku 'i ai mo'oni e ngaahi faikehekehe, pea 'oku fakamānako ai e ngaahi me'a 'oku hokó. Ko hotau ngaahi faikehekehé 'a e fanga kí'i me'i māsima ko ia 'okú ne 'ai ke toe fakalata ange e nofo-malí. 'Oku lau-afe e ngaahi founa 'oku tau fetu'utaki aí, hangē ko ha malimali, ko e ala 'o kí'i paepae e lou'ulu 'o e tokotahá, kí'i ala atu kiate ia 'i he 'ofa, mo e manatu'i ke tau pehē " 'Oku ou 'ofa 'iate koe" 'i he 'aho kotoa pē pea ke lea pehē 'e he husepāniti " 'Okú ke talavou." Ko ha lea mahu'inga 'e ni'ihí ke lea'aki 'i he taimi totonú ko e "Kātaki fakamolemole." Ko e fetu'utaki faka'ofo'ofa 'aupito 'a e fakafanongó.

Falalá

Ko e fefalala'aki kakato 'a e ongome'a malí ko e taha ia 'o e ngaahi me'a fakatupulaki ma'ongonga taha 'i he nofo-malí. 'Oku 'ikai ha me'a te ne maumau'i

'a e 'elito 'o e fefalala'aki ko ia 'oku fie ma'u ke kei tauhi ai ha vā fetu'utaki 'oku fakafiemālié ka ko e ta'eanganofó. 'Oku te'eki ai pē ha taimi 'e fakatonuhia' ai 'a e tonó. Neongo 'a 'ene fakatupu maumau, ka 'oku fa'a lava pē ke fakahaofi ha ngaahi nofo mali pea fakatolonga ha ngaahi fāmili. Ke lava 'o hoko 'ení, 'e fie ma'u ke lava 'e he tokotaha mamahí 'o foaki 'a e 'ofa ta'e toe fehu'ia 'e lahi fe'unga ke ne fakamolemole'i mo fakangalo'i 'ení. 'Oku fie ma'u ai 'a e tokotaha na'á ne fai e fehālākí ke ne fie fakatomala mo'oni pea iku ki hano si'aki 'o e koví.

'Oku 'ikai totonu ke tau faitotonu ki hotau hoa ta'engatá 'i he fakatu'asinó pē, ka 'i he faka'atamaí foki mo e fakalaumālié. Koe'uhí 'oku 'ikai ke fai ha fakalavetala 'oku pehē 'e 'ikai hoko ai ha maumau pea 'ikai ha potu mo'ó e fua'á hili 'a e malí, 'e lelei taha pē ke faka'ehi'ehi mei he koví 'aki hano ta'ofi ha fa'ahinga fetu'utaki 'oku ala fehu'ia mo ha taha 'oku 'ikai ko hatu mali.

Angama'á

Ko e angama'á 'a e me'a mālohi ko ia 'okú ne pukepuke fakataha kitautolú. Na'e folofola 'a e 'Eikí, "Ke ke 'ofa 'i ho uai'í 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe." (T&F 42:22.)

'I he ngaahi me'a kotoa ko ia 'oku lava ke nau fakamonū'ia'i e ngaahi nofo-malí, 'oku 'i ai ha me'a fakatupulaki makehe 'e taha, 'a ia 'oku mā'olunga ange ia 'i ha toe me'a pea te ne tokoni ke fakataha'i ha tangata mo ha fefine 'i ha founa 'oku mo'oni, topu-tapu pea fakalaumālie. 'A ia ko e kau 'a e 'Otuá 'i he nofo-malí. Na'e pehē 'e Seikisipia 'i he *Henry the Fifth*, " 'Oku fakataha'i 'e he 'Otuá, ko e tokotaha 'okú Ne 'afio'i lelei taha 'a e ngaahi nofo-mali kotoa pē, ke taha pē ho lotó." (*Henry V*, 5:2.) Ko e 'Otuá foki 'okú Ne tokanga'i lelei taha 'a e ngaahi nofo-malí.

'Oku lahi 'aupito e ngaahi me'a te nau fakatupulaki e nofo-malí, ka 'oku 'ikai te nau mahu'inga tatau. Ko e tefito 'o ha fiefia lahi 'i he nofo-malí ko hono ma'u 'o e takaua pea mo e ngaahi fua 'o ha Tokotaha Mā'oni- 'oni mo Fakalangí. Ko e me'a 'okú ne pukepuke kinauá ko 'ena laumālie tahá. 'Oku fa'a lava ke fakatupu 'e he fanga kí' palopalema iiki 'i he tafa'aki fakalaumālie 'o e nofo-malí ha maumau 'i he nofo-mali ko iá.

'Oku fakautuutu ke lahi 'a e vete malí koe'uhí ko e taimi lahi 'oku 'ikai ma'u 'i he feohí 'a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie ko ia 'oku ma'u mei hono tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. 'Oku masivesiva ia 'i he me'akai fakatupu ivi fakalaumālié.

Vahehongofulú

Kuó u 'ilo'i 'i he'eku hoko ko ha pīsope mo ha paresiteni fakasiteiki 'i ha meimei ta'u 'e uofulú ko e totongi vahehongofulú ko ha malu'i lelei 'aupito ia mei he vete malí. Hangē 'oku tokoni 'a e totongi vahehongofulú ki hono toutou fakafonu 'o e maká ke lava 'o hoko atu 'i he taimi 'oku tukunoa'i pe 'ikai ngāue ai 'a e mīsini fakalaumālié.

'Oku 'ikai mo ha fasi ma'ongo'onga pe faka'e'i'eiki ange te ne fakatupu 'a e fetāiaki 'a ha 'ofa 'oku lahi. Ko e fasi haohaoa tahá ko hano tuifio fakataha ha ongo le'o ke hoko ko ha fo'i solo fakalaumālie pē 'e taha. Ko e malí ko e founa ia kuo tuku mai 'e he 'Otuá ke fakahoko ai 'a e ngaahi fie ma'u ma'ongo'onga taha 'a e tangatá, 'o makatu'unga ia 'i he fefaka'apa'apa'akí, matu'otu'a, ta'esiokita, angalelei, tauhi ki he'ete fakapapaú mo e faitotonú. 'E laka hake 'a e fiefia 'i he nofo-malí mo e hoko ko ha mātu'á 'o liunga lauiafe 'i ha toe fiefia kehe.

Tu'unga Fakaemātu'á

'Oku fakamālohia lahi 'aupito 'a e fakava'e 'o e nofo-malí pea mo e tupulaki fakalaumālié 'i he taimi 'oku hoko ai ha ongome'a ko ha mātu'á. 'Oku totonu ke 'omi 'e he tu'unga fakamātu'á 'a e fiefia lahi tahá. 'Oku tupulaki 'a e kakai tangatá he kuo pau ke nau tokanga'i honau ngaahi fāmili 'i he'enua hoko ko e ngaahi tamaí. 'Oku tupulaki 'a e kakai fefiné koe'uhí he kuo pau ke nau ta'esiokita 'i he'enua hoko ko e ngaahi fa'eé. 'Oku mahino lelei taha kiate kitautolu 'a hono 'uhinga kakato 'o e 'ofá 'i he taimi 'oku tau hoko ai ko e mātu'á.

'Oku totonu ke kau hotau ngaahi 'apí 'i he ngaahi feitu'u toputapu taha 'i he māmaní.

'I hono fakatupulaki 'o e nofo-malí, 'oku hoko e ngaahi me'a lalahí ia ko e ngaahi me'a iiki. 'A ia ko hono toutou fakahā 'o e fefakahounga'i 'akí pea fakahā 'a e faka'atu'i mo e fakamālō. Ko ha fefakalotolahi 'aki mo fetokoní'aki ke na tupulaki. Ko e malí ko ha kau fakataha 'i he fekumi ki he me'a 'oku lelei, faka'ofa'ofá, mo faka-'Otuá.

Na'e folofola 'a e Fakamo'uí, "Vakai, 'oku ou tu'u 'i he matapaá, mo tukituki: kapau 'e fanongo 'e ha taha ki hoku le'ó, mo to'o 'a e matapaá, te u hū atu kiate ia, pea te ma keinanga fakataha mo au." (Fakahā 3:20.)

Fakataunge 'e hanga 'e he 'afio 'a e 'Otuá 'o fakatupulaki mo fai tāpuekina 'a e ngaahi nofo-mali mo e ngaahi 'api kotoa pē, kae fakatautefito kiate kinautolu

ko 'Ene Kau Mā'oni'oni, ko ha kongā 'o 'Ene palani ta'engatā, ko 'eku lotú ia 'i he loto fakatōkilalo 'i he huafa toputapu 'o Sisū Kalaisí. 'Ēmeni.

FAKAMANATU E TA'U 60 'O E NOFO MALI 'A PALESITENI MO SISITĀ HINGIKELĪ

Dell Van Orden

Church News, 19 Apr. 1997, 3

Na'e fakamatala 'a Palesiteni mo Sisitā Hingikelī ki ha ní'hi 'o e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ki he nofo-mali fiefiá.

Na'e ekinaki 'a Palesiteni Hingikelī, "Mo'ui'aki e ongoongolelé. 'Oku mātu'aki mahu'inga ia. 'Oku 'uhinga ia ki ha ngaahi me'a lahi. 'Oku 'uhinga ia ki he feilaulau 'i ha ngaahi tūkunga 'e ní'hi. 'Oku 'uhinga ia ki he 'ofa mo e loto-hounga'ia mo e faka-apa'apa. 'Oku 'uhinga ia ki hono mapule'i kitá. 'Oku 'uhinga ia ki hono mapukepuke ho'o 'itá mo ho'o ngaahi leá pea tokanga ki he me'a 'okú ke lea'akí he 'e lava ke fakamamahi e ngaahi leá 'o lahi tatau pē mo ha fa'ahinga me'a 'okú ne fakalavea'i 'a e sínó.

"Pea hanganaki atu ki he ola lelei taha 'e ala ma'u mei ai; fakatu'amelie mo pehē, 'Te ta lava'i 'eni!'"

Na'á ne pehē ke tau fakatupulaki pea tauhi ma'u 'a e fefaka'apa'apa'akí. Na'e hoko atu e lea 'a Palesiteni Hingikelī, "E fie ma'u ke mo fetokoni'aki tatau pē 'i he nofo-malí. Ko e me'a 'e tahá 'a e tali fakavaivai, 'a e lea le'osi'i. 'Oua na'á ke 'ita. Lea le'osi'i pē. 'E 'i ai e ngaahi me'a te mo faikehekehe ai kae 'oua na'á ke loto-mamahi ai 'o 'ita. Fakalongolongo pē mo nonga pea lea vaivai 'a e tahá ki he tahá."

Na'e tñnaki atu ki ai 'e Sisitā Hingikelī 'o pehē: "He 'ikai lava ke ke siokita 'i he nofo-malí. 'Oku totonu ko e me'a mu'omu'a taha kiate koé 'a e fiefia mo e fiemālie 'a ho malí. Kapau te ke feinga ke fakahoko ia, te ke fiefia foki mo koe."

Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelī, " 'Oku 'omi 'e he siokitá 'a e fepakipakí mo e ngaahi faingata'a kotoa ko ia 'okú ne uesia 'a e ngaahi nofo-mali lahi 'aupito. Ko e palopalemá 'a e mātu'aki siokita 'aupito peé."

Na'e hoko atu 'ene leá, " 'Oku fie ma'u [i he nofo-malí] ke te lava 'aupito 'o mapule'i kita. 'Oku 'ikai ko e nofo-malí ko ha talanoa 'ofa 'ata'atā pē. Ko e malí ko e ngāue. Ko e malí ko e feinga. Kuo pau ke mo fetokoni'aki. Kuo pau ke mo fetauhi'aki. Ko e me'a 'e taha ke ke faí 'a e me'a kotoa pē te ke lavá ke

fakatupulaki e ngaahi talēniti, ngaahi ma'u'anga tokoni, mo e ngaahi faingamālie 'o ho hoá."

Na'e pehē 'e Sisitā Hingikelī, " 'Oku feinga e kakai ia 'e ní'hi ke nau liliu honau malí."

Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelī, "Fakatokanga'i e ngaahi me'a 'okú mo faikehekehe ai. Te ke 'ilo'i ko ha me'a ia 'oku langaki mo'ui mo fakatupu fakakaukau."

Na'e toe fale'i foki 'e Palesiteni Hingikelī e ngaahi husepāniti mo e uaifí ke 'oua te nau fakamo'ua. "Ko e me'a 'oku kovi 'a e mo'uá. 'Oku 'ilo'i 'e ha taha pē na'e mo'ui lolotonga e vaha'ataimi ne tō lalo ai e tu'unga fakapa'angá 'a hono fakapōpula 'o e mo'uá. 'Oua 'e fakamo'ua pea totongi homou ngaahi mo'uá 'i he vave tahá.

" 'Oku 'i ai mo e me'a 'e taha, kuó ma talanoa ki ai 'i he taimi kotoa pē. Kuo 'ikai pē ha taimi te ma ta'efetu'utaki ai. 'Oku ou fanongo 'i ha ngaahi nofo-mali lahi 'oku 'ikai ke nau fiefia, 'i ha kakai 'oku nau pehē ' 'oku 'ikai ke ma lava kimaua 'o fetu'utaki."

Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelī, "Kuo 'ikai pē ha taimi te ma ta'efetu'utaki ai."

Na'á ne hoko atu, "Ko e nofo-mali fiefia 'amauá. 'I he'eku fakakaukau atu ki ai, 'oku 'ikai ha me'a ke u fakame'apango'ia ai. 'I he ngaahi ta'u kotoa 'o 'ema nofo-malí, kuo hulu homa ngaahi tāpuakí 'i he me'a ne ma 'amanaki ki ai. Kuo fai-tāpuekina lahi kimaua. 'E lava pē ke u tala mo'oni atu, ne 'ikai ha me'a te ma masiva ai. Na'á ma totongi 'ema vahe-hongofulú. Ko e me'a ia na'e mu'omu'á. Na'e fe-unga pē pea fiemālie mo lelei 'a 'ema mo'uí. Na'e kamata 'ema nofo-malí 'i ha ngaahi tūkunga mā'u-lalo pea 'i he'ema ngāue fakatahá na'e lava ke toe lelei ange 'ema tu'unga mo'uí."

Na'á ne toe pehē, " 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e makehe ange ai 'a 'ema mo'uí."

'I he mei 'osi 'a e faka'eke'eké, na'e tafoki 'a Palesiteni Hingikelī ki hono uaifí mo ne pehē: "Ko e me'a ko ia na'á ne fai 'i he'ene hoko ko e mātu'á 'okú ne kei fai pē ia ko ha kui mo ha kui ua. Ko e 'osi 'eni e ta'u 'e 60 'ema nofo-malí pea 'okú ma toe iiki ange; 'oku 'ikai ke ma kei tu'u hangatonu, pea kuó ma toe kí'i mingi ange."

Na'e toe pehē 'e Sisitā Hingikelī, " 'Oku tuai ange 'ema lué."

Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikelī, " 'Oku tuai ange 'ema lué, ka 'okú ma fiefia mo fe'ofofani."

Ko e Faka'eke'eke 'o Palesiteni pea mo Sisitā Hingikelī

Ko e Ngaahi Tefito'i Me'a 'Oku Fie ma'u ki ha Nofo-mali 'Oku Fiefiá

- Mo'ui'aki e ongoongoleleí.
- Fe'ofofani, fefakahounga'i'aki.
- Fakatupulaki 'a e malava ke mapule'i kitá.
- Mapukepuke 'a e 'itá mo e ngaahi lea 'oku faí.
- Hanganaki atu ki he ngaahi ola lelei taha 'e ma'ú.

- Fakatupulaki pea tauhi 'a e fefaka'apa'apa'akí.
- Tali fakavaivai.
- Lea le'osi'i.
- 'Oua 'e siokita.
- Fetauhi'aki.
- Fakatupulaki e ngaahi talēniti mo e ngaahi faingamālie 'o hoto hoá.
- 'Ilo'i e ngaahi me'a 'okú mo faikehekehe aí.
- Totongi vahehongofulu, 'oua 'e fakamo'ua.
- Fakatupulaki 'a e malava ke mo fetu'utakí.

KO HONO FILI HOTO MALÍ

Ko e fananga pē mo e angalau ‘a e pehē ‘ko e fiká’; . . . ko e me‘a pau ia ‘e lava pē ke a‘usia ‘e ha tangata lelei mo ha fefine lelei ha nofo-mali fiefia mo lavame‘a.

—Palesiteni Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Ko Hono Mahu‘inga ‘o e Fili Fakapotopotó

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Mahalo ko e malí ‘a e fili mahu‘inga taha ‘i he ngaahi fili kotoa pē pea ‘oku tolonga fuoloa ‘a hono ngaahi olá, he ‘oku ‘ikai fekau‘aki pē ia mo e fiefia ‘oku ma‘u ‘i he taimi ní, ka ko e fiefia foki ‘oku ta‘engatá. ‘Oku ‘ikai ke kaunga pē ia ki he ongome‘a ‘okú na malí, ka ‘oku uesia ai foki mo hona ngaahi fāmilí kae tautautefito ki he‘ena fānaú mo e fānau ‘a ‘ena fānaú ‘o a‘u hifo ki ha ngaahi to‘u tangata lahi” (“Oneness in Marriage,” *Ensign*, Mar. 1977, 3).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Ko e fili mahu‘inga taha ‘eni te ke fakahoko ‘i ho‘o mo‘uí, ‘a e tokotaha te ke mali mo iá . . .

“. . . Mali mo e tokotaha totonú ‘i he feitu‘u totonu ‘i he taimi totonu” (“Life’s Obligations,” *Ensign*, Feb. 1999, 2).

‘Eletā Bruce R. McConkie

“Ko e ongo me‘a mahu‘inga taha ‘e fakahoko ‘e ha mēmipa ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ko ‘ene: 1. Mali mo e tokotaha totonú, ‘i he feitu‘u totonu, ‘i he mafai totonu; pea 2. Ko ‘ene tauhi ‘a e fuakava na‘e fakahoko ‘o fekau‘aki mo e founa mā‘oni‘oni mo haoa ko ‘eni ‘o e malí”.

Fekau‘aki mo Hono Puipuitu‘á

Palesiteni David O. McKay

“‘I ho‘o fili hao hoá, ‘e fie ma‘u ke ke ‘ilo‘i ‘a e tūkunga, ‘a e tukufakaholo, mo e me‘a kuo ako ‘e he tokotaha ‘okú ke fakakaukau ke ke nofo mo ia lolotonga ho‘o mo‘uí” (*Gospel Ideals*, 459).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“‘Oku toe lahi ange ‘a e ngaahi faingata‘a mo e ngaahi fakatu‘utāmaki ‘o e nofo-malí ‘i he taimi ‘oku kehekehe ai ‘a e hona puipuitu‘á” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 302).

“Kuó u ‘osi fakatokanga ki he to‘u tupú fekau‘aki mo e ngaahi fakatu‘utāmaki lahi ‘o e mali ki ha tui fakalotu kehé, pea na‘á ku fakatokanga ‘aki ‘a e mālohi kotoa na‘á ku ma‘ú ki he to‘u kei talavou ke nau faka‘ehi‘ehi mei he mamahi mo e ngaahi fakakaukau hala ‘oku tupu mei he mali ki tu‘a ‘i he Siasi mo e ngaahi tūkunga fakamamahi ko ia ‘oku meimei ke hoko ‘i he taimi ‘oku mali ai ha taha ‘oku tui mo ha taha ‘oku ‘ikai ke ne ma‘u ‘a e tuí. Ne u fakamahino‘i ange ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he Siasi mo hono kāingalotú fekau‘aki mo e taimí, iví mo e pa‘angá; ‘a hono loloto ‘o e ngaahi ha‘i fakalaumālie ‘oku toe ma‘u hili ‘a e malí pea ma‘u mo e fāmilí; ‘a e ngaahi fakamamahi ‘oku hoko hili ‘a e hala ‘o e fili mali peheé; ‘a e mo‘oni ko e ngaahi ‘uhinga ko ‘ení mo ha ngaahi ‘uhinga kehe pē, ko ha fakamo‘oni lelei ia ke mali pē ‘i he temipalé, ‘a ia ‘oku tatau ai e puipuitu‘a ‘o e husepānití mo e uaiifí, tatau ‘i he ngaahi fakakaukau mo e tu‘unga mo‘uí, tatau ‘i he tui, ‘amanaki, mo e ngaahi taumu‘á, kae me‘a tēpuú, ‘e lava ke fakata‘engata‘i ai e malí ‘i ha‘ana angatonu ke hū ‘i he temipale mā‘oni‘oní . . .

“. . . ‘Oku mau fokotu‘u atu ki he kakaí ke nau mali mo kinautolu ‘oku . . . meimei ke tatau ‘a e tu‘unga faka‘ekonōmika mo fakasōsiale ne nau tupu hake aí (‘oku ‘ikai fu‘u fie ma‘u e ni‘ihi ‘o e ngaahi me‘a ko iá, ka ‘e lelei ange ia), pea mahu‘inga tahá, ‘oku fie ma‘u ke tatau honau puipuitu‘á ‘i he me‘a fakalotú” (“Marriage and Divorce,” 142–44).

Ko e Tokotaha Totonú

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Mo‘ui taau mo e tokotaha ‘okú ke fili ko ho malí. Faka‘apa‘apa‘i ia. Fakalotolahi‘i ia. ‘Ofa ‘i ho hoá ‘aki

ho lotó kotoa. Ko e fili mahu'inga taha 'eni te ke fai 'i ho'ó mo'uí, 'a hono fili ko ia 'a e tokotaha ke mo malí.

“ ‘Oku 'ikai ha me'a ke fetongi'aki 'a e mali 'i he tempalé. Ko e feitu'u pē ia 'e taha 'i he māmaní 'e lava ke fakahoko ai 'a e mali ki he ta'engatá. 'Oua na'á ke kákaa'i koe. 'Oua na'á ke kákaa'i ho hoá. 'Oua na'á ke fakafetongi ho'ó mo'uí 'aki ha me'a 'oku sí'sí'i hono mahu'ingá. Mali mo e tokotaha totonu 'i he feitu'u totonu 'i he taimi totonu.

“Fili hao hoa 'okú mo tui fakalotu tataú. 'E lahi ange ai ho faingamālie ke fiefiá. Fili hao hoa te ke lava ke fakalāngilangi'i mo faka'apa'apa'i ma'u pē, ha taha te ne fakahikihiki'i koe 'i ho'ó mo'uí, ha taha te ke lava 'o foaki ki ai 'a e kotoa ho lotó, 'a e kotoa ho'ó 'ofá, 'a ho'ó tokangá, 'a ho'ó mateakí. . . .

“ . . . 'Oku 'ikai ha me'a te u toe faka'amu ke mou ma'u ka ko ia ne u ma'u 'i he'eku feohi mo hoku uaifi hoihoifuá.

“ ‘Oku fie ma'u 'e he nofo-mali lelei ha taimi. 'Okú ne fie ma'u ha loto feinga. Kuo pau ke ke ngāue'i ia. Kuo pau ke ke tanumaki ia. Kuo pau ke ke fa'a fakamolemole mo fakangalo'i. Kuo pau ke mo mātu'aki feangatonu 'aki. 'Okú 'i ai ha tokolahi 'o kimoutolu te mou mali pea 'i ai mo ha'amou fānau. Te nau hoko ko ho-mou [fiefia'anga] pea te mou laukau'aki kinautolu. . . .

“ 'E lava ke hoko kotoa 'eni 'o kapau te ke fai 'a e fili mahu'inga taha ko 'ení, 'i he tākiekina 'o fakafou 'i he lotú mo e ue'i 'a e laumālié, ke ke fili hao hoa 'ofa'anga 'a ia 'e 'a'au 'o tu'uloa 'i he lelei mo e koví pea a'u ai pē ki he kotoa 'o e ta'engatá” (“Ko e Ngaahi Tufakanga 'o e Mo'uí,” *Liahona*, Mē 1999, 4, 5).

'Eletā Bruce R. McConkie

“Ko e tokotaha totonú ha taha 'okú ne ma'u 'a e ongo'i 'ofa fakanatula mo langaki mo'ui mo angamahení. Ko e tokotaha ia 'okú ne mo'ui 'i ha founga 'e lava ke ne 'alu ai ki he tempale 'o e 'Otuá 'o fakahoko e ngaahi fuakava 'oku tau fakahoko aí” ('i he Conference Report, Sept.–Oct. 1955, 13).

'Eletā Richard G. Scott

“Okú fie ma'u ha me'a lahi ange ia ki hono fakava'e 'o ha mali ta'engatá 'o mahulu atu 'i he fofonga

faka'ofa'ofá mo e sino lelei. 'Okú lahi mo ha ngaahi me'a ke fakakaukau'i, 'o makehe mei he manakoá pe tō'onga 'oku makehe atu aí. 'I he taimi te ke kumi ai hao hoa ta'engatá, kumi mu'a ha taha 'okú ne fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungāanga 'aonga ko ia 'okú ne 'omi 'a e fiefiá: 'o 'ofa mo'oni ki he 'Eikí pea mo 'Ene ngaahi fekaú, ha loto fakapapau ke ne mo'ui-aki, ma'u ha mahino 'i he loto manava'ofa, fakamolemole'i e ni'ihi kehé pea loto ke foaki mei he'ene mo'uí, 'okú ne ma'u ha loto holi ke ne ma'u ha fāmili kuo fakakoloa'aki ha fānau faka'ofa'ofa mo tukupā ke ne ako'i kinautolu 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mo'oni 'i 'api.

“Ko e taha 'o e ngaahi 'ulungāanga mahu'inga 'oku mu'omu'a 'i hono kumi ha taha ke hoko ko ha uaifi ko ha'ane loto ke hoko ko ha uaifi mo ha fa'ē. 'Okú totonu ke ne fakatupulaki 'a e ngaahi anga toputapu ko ia ne foaki 'e he 'Otuá ki hono ngaahi 'ofefiné ke nau tupulekina ai ko e uaifi mo e fa'ē: 'a e anga fa'a kātakí, 'a e manava'ofá, 'a e 'ofa ki he fānau pea mo ha loto ke tokanga'i kinautolu kae 'ikai kumi ki ha ngaahi ngāue fakapalofesinalé. 'Okú totonu ke ne ma'u ha ako lelei ke mateuteu ai ki he ngaahi fie ma'u 'o e tu'unga fakafa'eé.

“Ko e tokotaha 'oku teu hoko ko ha husepāniti 'oku totonu foki mo ia ke ne fakalāngilangi'i hono lakanga fakataula'eikí pea mo faka'aonga'i ia ke tokoni'i e kakai kehé. Kumi ha tangata ko ē 'okú ne tali hono tufakanga ko e tokotaha ke ne tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí, 'okú ne malava ke fakahoko iá, pea 'oku feinga lahi ke teuteu'i ia ke ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko iá.

“ ‘Okú ou fokotu'u atu ke 'oua mu'a na'a mou hanga kehe mei he kau tangata lelei 'oku nau lolotonga fakatupulaki 'a e ngaahi anga mahu'inga ko 'ení, ka mou fakatokanga'i 'a e tokotaha kuo 'osi fakahaohaoa'i 'iate kinautolú. Mahalo pē he 'ikai ke mou ma'u 'a e tokotaha haohaoa ko iá, pea kapau te ke 'ilo ia, 'oku ngalingali he 'ikai tokanga atu ia kiate koe. Ka ko e ngaahi 'ulungāanga mahu'inga ko 'ení 'oku fa'a fakahaohaoa'i lelei taha ia 'e kimoua 'i ho'omo hoko ko e husepāniti mo e uaifi” ('i he Conference Report, Apr. 1999, 31; pe *Liahona*, Siulai 1999, 29–30).

'I he taimi te ke kumi ai hao hoa ta'engatá, kumi mu'a ha taha 'okú ne fakatupulaki 'a e ngaahi 'ulungāanga ko ia 'okú ne 'omi 'a e fiefiá.

Ko e Fōtunga ki Tu'á mo e Faka'ofa'ofa 'i Lotó

Palesiteni David O. McKay

“Io, 'oku manako 'a e kakai tangatá 'i he me'a 'oku faka'ofa'ofá, pea 'oku fihia ai 'a e laumano. 'Oku laumano ha kakai tangata 'oku 'ikai ke nau toe fekumi kinautolu ki ha me'a kehe pea 'ikai te nau fie ma'u ha toe me'a kehe ka ko ia pē 'e fakafiefia ki honau ngaahi ongó mo fakafiemālie'i ai 'enau ngaahi holí. Ko e faka'ofa'ofa pē 'oku hā ki tu'á te ne fakafiemālie'i 'a e kakai tangata ko 'ení pea ko e faka'ofa'ofa pē 'oku hā ki tu'á te ne puke 'enau tokangá. Ko 'ene mole pē 'a e faka'ofa'ofá, 'oku fekumi ia ke fakafiemālie'i 'ene holí 'i ha feitu'u kehe. 'Ko e talavou' 'oku ngata pē ia 'i tu'a,' pea kapau ko e me'a pē ia 'oku ma'u 'e ha ta'ahiné, ta ko e tokanga ko ia 'okú ne tohoaki'i maí, 'oku mamaha ange ia 'i hono faka'ofa'ofá. . . .

“Ka 'oku 'i ai 'a e faka'ofa'ofa 'oku ma'u 'e he ta'ahine kotoa pē—ko ha me'a'ofa ia mei he 'Otuá, 'oku ma'a ia 'o hangē ko e huelo 'o e la'aá pea toputapu hangē ko e mo'uí. Ko ha faka'ofa'ofa ia 'oku 'ofa ai 'a e kakai tangata kotoa pē, ko ha 'ulungāanga lelei 'okú ne ma'u e loto 'o e kakai tangata kotoa pē. Ko e faka'ofa'ofa ko iá 'a e *angama'á*. 'E ue'i 'a e lotó 'e he angama'á ta'ekau ai 'a e hā faka'ofa'ofa pē ki tu'á; ko e matá pē 'e ue'i 'e he faka'ofa'ofa 'oku hā ki tu'a ta'e 'i ai 'a e angama'á. 'E pukepuke 'a e 'ofa mo'oni 'oku ta'engatá 'e he angama'a 'oku fakakofu'aki 'a e tu'unga fakaefefine mo'oni'” (*Gospel Ideals*, 450).

Fale'i ma'á e Kakai Fefine Te'eki Malí

Palesiteni Wiford Woodruff

“I he taimi 'oku kole mali ai 'a e kau talavou' ki he ngaahi 'ofefine 'o Saioné, 'oku totonu ke 'oua na'a nau fehu'i 'o pehē— 'Oku 'i ai nai ha fale piliki faka'ofa'ofa 'o e tangatá ni, ha'ane ongo hoosi sino mālohi mo ha saliotē lelei?' ka nau fehu'i— 'Ko ha tangata nai ia 'a e 'Otuá? 'Oku 'i ai nai e Laumālie 'o e 'Otuá? Ko ha tokotaha Siasi ia? 'Okú ne lotu nai?' 'Okú ne ma'u 'a e Laumālie ke ne fe'unga ai ke langa hake 'a e pule'angá?' Kapau 'okú ne ma'u ia, 'oua te ke toe tokanga koe ki he salioté mo e fale piliki, ka ke piki ki ai pea fakataha'i kimoua 'o fakatatau ki he fono 'a e 'Otuá'” (*i Discourses of Wilford Woodruff*, 271).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Si'i ngaahi tuofāfine, 'oua na'a 'i ai ha taimi 'e puli ai meiate kimoutolu 'a e taumu'a toputapu ko 'ení

[ko e mali temipalé]. Fa'a lotu pea teuteu ki ai pea mo'ui ke a'usia ia. Mali 'i he founa 'a e 'Eiki. Ko e mali temipalé ko ha ouau ia 'o e ongoongolelei ki he hākeaki'i. Ko e finangalo ia 'o 'etau Tamai Hēvani ke ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'o Hono ngaahi 'ofefiné 'a e tāpuaki ta'engata ko 'ení.

“Ko ia, 'oua na'a ke maumau'i ho'o fiefiá 'aki ha'o feohi mo ha taha 'e 'ikai mo'ui taau ke ne lava 'o 'ave koe ki he temipalé. Fili 'i he taimi ni ko e feitu'u 'eni te ke mali ai. 'Oka ke ka tuku e fili ko iá ke toki fai 'i ha taimi 'e hoko ai ha femanako'aki, 'e tu'u fakatu'u-tāmaki 'eni pea he 'ikai lava ke mahino kakato kiate koe 'a hono mahu'ingá 'i he taimi ni.

“Pea manatu, 'e 'ikai fie ma'u ke ke tuku hifo 'a ho'o tu'unga mo'ui ke ma'u ai hao hoa. Tauhi kimoutolu ke mou hā faka'ofa'ofa, tauhi e ngaahi tu'unga mo'ui 'oku mā'olungá, faka'apa'apa'i ma'u pē koe. 'Oua na'a fai ha ngaahi feohi fafale fakaesino 'e tupu ai ha lavea e lotó mo ha loto-mamahí. Fokotu'u 'a kimoutolu 'i ha tu'unga te mou fetaulaki ai mo ha kau tangata 'oku mo'ui tāu pea mou fakahoko 'a e ngaahi 'ekitiviti ko ia 'e langaki mo'ui.

“Kae 'oua foki na'a mou 'amanaki 'e haohoa 'a e tokotaha te ke fili ko hao hoá. 'Oua te ke fu'u hoha'a ki he fōtunga 'o hono sinó mo 'ene pa'anga 'i he pangikeé 'o 'ikai ai ke ke fakatokanga'i 'a hono ngaahi 'ulungāanga 'oku mahu'inga angé. Ko e mo'oni 'oku totonu ke ne hā matá tangata kiate koe, pea 'oku totonu ke lava 'e he'ene pa'angá 'o tauhi koe. Ka 'oku mālohi nai 'ene fakamo'oni? 'Okú ne mo'ui'aki nai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei pea fakamā'oni'oni'i hono lakanga fakataula'eiki? 'Okú ne 'ofa nai 'i hono 'apí mo e fāmilí, pea te ne hoko nai ko ha husepāniti faitotonu mo ha tamai lelei? Ko ha ngaahi 'ulungāanga 'eni 'oku fu'u mahu'inga 'aupito.

“Pea 'oku ou fai foki ha fakatokanga kiate kimoutolu kakai fefine te'eki malí ke 'oua na'a mou fu'u tau'atāina mo mo'ui fakafalala pē kiate kimoutolu 'o mou pehē ai 'oku 'ikai mahu'inga 'a e malí pea 'e lelei tatau pē ia mo ha'o nofo toko taha pē. 'Okú fakahā mai 'e ha ní'ihí 'o hotau kakai fefiné 'oku 'ikai te nau fie fakakaukau ki he malí kae 'oua *kuo* lava'i honau mata'itohí pe ma'u ha'anau ngāue ma'u'anga mo'ui. 'Okú 'ikai totonu 'eni. Ko e mo'oni 'oku mau loto ke lahi e ngaahi me'a 'e malava 'e he'etau kau fafine te'eki malí, ke nau ako lelei, pea lele lelei mo e ngāue 'oku nau lolotonga faí. 'Okú lahi 'aupito e me'a ke mou tokoni ai ki he sosaieti, ki homou koló, mo homou feitu'u.

Ka 'oku mau lotua fakamātoato ke ma'u 'e he'etau kau fafine te'eki malí 'a e holi ke mali 'i he temipalé ki ha tangata 'oku mo'ui tauu pea 'ohake ha fāmili anga mā-'oni'oni, neongo te nau feilaulau'í ai 'a e ma'u mata'i-tohí mo e ngāue ma'u'anga mo'uí. 'Oku totonu 'a 'etau fakahokohoko hono fakamu'omu'a 'o e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá 'i he taimi 'oku tau 'ilo'í ai 'oku 'ikai ha uiui'í 'e mā'olunga ange 'i he ui ke hoko ko ha uai'fi mo ha fa'ē tōnungá" ("To the Single Adult Sisters of the Church," *Ensign*, Nov. 1988, 96–97).

Fale'i ma'á e Kakai Tangata Te'eki Malí

Palesitani Ezra Taft Benson

"Ngāue mālohi ke lava'í ho'o akó mo ho'o ako ngāué. Falala ki he 'Eikí, tui, pea 'e lelei e me'a kotoa. 'Oku te'eki tuku mai 'e he 'Eikí ha fekau ta'e te Ne teuteu'í ha hala 'e lava ai ke fai ia" (vakai, 1 Nifai 3:7).

" 'Oua foki na'a mou mo'ua 'i he ngaahi me'a fakamāmaní, 'a ia ko e taha 'eni 'o e ngaahi me'a kuo nau faka'auha mo'oni hotau to'u tangatá—'a ia ko e tānaki 'o e koloá, ko e vave 'o e founa mo'uí mo e fekumi ki he lavame'a 'i he ngāue ma'u'anga mo'uí 'i he te'eki ke malí.

" 'Oku mahu'inga ange 'a e mali 'oku fakahoko 'i he founa totonú 'i he koloá, lakangá mo e tu'ungá. Te mo lava'í fakataha ho'omo ngaahi taumu'a 'i he mo'ui ní, ko e husepāniti mo e uai'fi. 'I ho'omo feilaulau ma'a moua takitaha mo ho'omo fānaú, 'e tāpuaki'í kimoua 'e he 'Eikí, pea 'e fakalahi kiate kimoua 'i ho'omo tukupā ke tauhi ki he 'Eikí mo ho'omo ngāue 'i Hono pule'angá" ('i he Conference Report, Apr. 1988, 59; pe *Ensign*, May 1988, 53).

"Ko 'eni 'e ngaahi tokoua, 'oua na'a mou 'amanaki 'e haohaoa 'a e tokotaha te ke fili ko ho hoá. 'Oua na'a mou fu'u filifili 'o 'ikai ai ke mou tokanga'í 'a e ngaahi 'ulungāanga mahu'inga taha 'okú ne ma'ú, 'a e mālohi 'a 'ene fakamo'oni, 'a 'ene mo'ui'aki 'a e ngaahi tefito'í mo'oni 'o e ongoongolelé, 'a 'ene 'ofa 'i hono 'apí, 'ene fie ma'u ke ne hoko ko ha fa'ē 'i Saioné mo pou'pou'í koe 'i ho ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí.

"Ko e mo'oni, 'oku totonu ke ne hā hoihoifua kiate koe, kae 'oua na'á ke alea mo ha tamaiki fefine kehekehe koe'uhi pē ke ke fiefia ai ta'e te ke feinga ke fakapapau'í mai 'e he 'Eikí 'a ho'o fili ko ia 'a ho hoa ta'engatá.

"Pea ko e me'afua lelei 'eni 'e taha pe ko e tokotaha totonu ia ma'au: 'i he taimi 'okú mo fakataha aí,

'okú ke fakakaukau'aki ho'o ngaahi fakakaukau faka-'ei'eiki tahá, 'okú ke faka'amua e ngaahi ngāue lelei taha ke fakahokó, pea 'okú ke faka'amu na'á ke toe lelei ange 'i he tu'unga 'okú ke lolotonga 'i aí?

" 'Ofa ke tāpuaki'í kimoutolu si'í kakai lalahi te'eki mali 'o e Siasí. 'Ofa ke totonu ho'omou fakahokohoko e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá. Kuó u fokotu'u atu 'i he pooni ha ngaahi me'a mahu'inga 'aupito ke mou fakamu'omu'a. Fakatauange ke mou fakakaukau'í mo fifili fakamātoato kiate kinautolu" ('i he Conference Report, Apr. 1988, 59; pe *Ensign*, May 1988, 53).

Palesitani Gordon B. Hinckley

" 'Oku ou faka'amu he 'ikai ke mou fakatoloi 'a e malí 'o fu'u fuoloa. 'Oku 'ikai lahi 'eku lea ki he kau finemu'í 'o hangē ko 'eku lea ki he kau talavou, he ko e totonu mo e tufakanga ia 'o e kau talavou ke nau taki 'i he me'á ni. 'Oua na'a mou nofo hifo 'o teiti fakava'iva'inga mo laulaunoa. Fekumi ki hao hoa lelei, ha taha 'e lava ke ke 'ofa aí, fakahikihiki'í mo faka'apa'apa'í, peá ke fai leva ha'o fili" ("Thou Shalt Not Covet," *Ensign*, Mar. 1990, 6).

Ko e Fatongia 'o e Lotú mo e Fakahā Fakatāutahá

'Eletā Bruce R. McConkie

"*Fakatou ngāue'aki 'a e tau'atāina ke filí mo e lotú.* 'Oku 'ikai, pea kuo 'ikai, pea 'e 'ikai 'aupito pē ha taimi 'e hoko ai ko e founa mo e taumu'a 'a e 'Eikí ke tali ki he'etau ngaahi palopalemá mo e ngaahi me'a kotoa 'oku tau tokanga ki aí—neongo pe ko e hā hono lahi 'etau fekumi kiate Ia 'i he lotú—ta'e te tau fekuki mo feinga 'iate kitautolu pē. Ko e sivi'i-'anga 'a e mo'ui 'i he māmaní. 'Oku tau ma'u ai 'etau tau'atāina ke filí. 'Oku sivi'í ai kitautolu ke 'ilo'í pe 'oku lelei fēfē 'etau tali ki he ngaahi tu'unga kehekehe 'oku hoko maí; 'a e founa 'oku fai'aki 'etau ngaahi filí; 'a e hala te tau fou ai lolotonga 'etau 'i hení, 'o tau 'a'eva 'i he tuí, kae 'ikai 'i he mamata. 'I he'ene peheé, 'oku fie ma'u ke tau fakalelei'í pē 'e kitautolu 'etau ngaahi palopalemá pea hili ko iá, ke tau fealea'aki mo e 'Eikí 'i he lotu pea 'e fakamo'oni'í mai 'e he laumālié pe 'oku totonu 'a e ngaahi fili 'oku tau fai" ("Why the Lord Ordained Prayer," *Ensign*, Jan. 1976, 11).

'Eletā Dallin H. Oaks

"Kapau te ke ma'u ha fakahā 'oku 'ikai fekau'aki ia mo ho tufakanga tauhi, te ke 'ilo'í 'oku 'ikai mei he

‘Eikí ia, pea ‘oku ‘ikai te ke ha’isia koe ki ai. Kuó u fanongo ‘i he ngaahi me’a lahi kuo talaange ai ‘e ha talavou ki ha finemui ‘oku totonu ke ne mali mo ia he kuó ne ma’u ha fakahā ko e finemui ia ‘e hoko ko hono hoa ta’engatá. Kapau ‘oku mo’oni ‘a e fakahā ko ‘ení, ‘e fakapapau’i fakahangatonu pē ia ki he finemui ‘o kapau te ne fekumi ke ne ‘ilo’i. Lolotonga ko iá, ‘oku ‘ikai ha’isia ia ke tokanga ki ai. ‘Oku totonu ke ne fekumi pē ia ke ma’u ha fakahinohino pea fakakaukau’i pē ‘e ia ‘a e me’a te ne faí. ‘E lava ke ma’u fakahā ‘a e tangatá ke fakahinohino’i ia ‘i he’ene ngaahi me’a ‘oku faí, ka he ‘ikai te ne lava ke ma’u fakahā totonu ke fakahinohino ‘aki e ngaahi me’a ‘oku fai ‘e he fefiné. ‘Oku ‘ikai ko hano tufakanga tauhi ia . . . .

“. . . ‘i he taimi ‘e hoko mo’oni ai ha lelei ‘i he’etau mo’uí ‘i ha fili ‘oku tau fai—pe ‘oku e’a ki tu’a pe ‘ikai—pea ‘i he taimi ‘oku tau mo’uí ai ‘o fakaongo-ongo ki he Laumālié mo fekumi ki he’ene fakahinohinó, ‘e lava ke tau ‘ilo’i fakapapau te tau ma’u ‘a e fakahinohino ko ia ‘oku tau fie ma’u ke tau a’usia ai ‘etau taumu’á” (“Revelation,” 25–26).

“Ko ha mālohinga ‘a e holi ko ia ‘oku tau ma’u ke takaki kitautolu ‘e he ‘Eikí, ka ‘oku fie ma’u ke ō fakataha ia mo ha mahino ‘oku tuku mai ‘e he’etau Tamai Hēvaní ‘a e ngaahi fili lahi ke tau fai fakatāutaha pē ‘e kitautolu. Ko e taha ‘a hono fakahoko ‘o e fili fakatāutahá ‘o e ngaahi founga te tau tupulaki ai ‘o hangē ko ia ‘oku fakataumu’a mai ke tau a’usia ‘i he’etau mo’uí ‘i he māmaní. Ko kinautolu ko ia ‘oku nau feinga ke tuku atu ke fai ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi fili kotoa peé mo nau kole ke ma’u ha fakahā ‘i he fili kotoa pē ‘oku nau faí, ‘e vave pē taimi te nau ‘ilo ai te nau lotua ha fakahinohino ‘i ha ngaahi me’a pea ‘ikai ke nau ma’u ia. Ko e fakatātā ‘eni ki ai, ‘oku fa’a hoko ‘eni ‘i he taimi ‘oku fai ai ha ngaahi fili faingofua pē pe ko e hā pē ha fili ‘e faí, ‘e kei lelei pē ia.

“ ‘Oku totonu ke tau tomu’a fakakaukau’i e ngaahi me’a ‘i hotau ‘atamaí, ‘o tau faka’aonga’i ‘a e ngaahi mālohi ki he faka’uhingá ‘a ia kuo tuku kiate kitautolu ‘e hotau Tupu’angá. Hili ko iá pea ‘oku totonu leva ke tau lotu ke ma’u ha fakahinohino pea ka tau ka ma’u ia, ke tau ngāue ‘o fakatatau ki ai. Kapau ‘e ‘ikai ke tau ma’u ha fakahinohino, ‘oku totonu ke tau fai ‘etau fakakaukau lelei tahá. Ko kinautolu ‘oku nau vili ta’e’unua ‘i he feinga ke ma’u fakahinohino ‘i ha fakahā ‘o kau ki he ngaahi me’a ko ia kuo ‘ikai fili ‘e he ‘Eikí ke fakahinohino ai kitautolú, te nau fa’ufa’u pē ha tali ‘o fakatatau mo ‘enau mahaló, pe ko ha’anau ma’u ha tali ‘o fakafou mai ‘i ha founga

‘oku ‘ikai ko ha fakahā mo’oni. Ko e fakahā mei he ‘Otuá ko ha mo’oni ia ‘oku toputapu, kae hangē ko e ngaahi me’a toputapu kehé, kuo pau ke tau mahu-‘ingá’ia ai pea faka’aonga’i totonu ia koe’uhí ke ‘oua na’a hoko ha mālohinga ma’ongo’onga pehē ko ha me’a ke tau hoko ai ‘o vaivai pea ‘ikai toe lava ke fai ha me’a” (“Our Strengths Can Become Our Downfall,” *Ensign*, Oct. 1994, 13–14).

Ko Hono Kumi ‘o e Tokotaha Totonú

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Neongo ko e me’a faingata’a e nofo-malí pea lahi ‘a e ngaahi nofo-mali ‘oku hoko ai e fepakipakí mo e ta’efiemālié, ka ‘e lava pē ke ma’u ‘a e fiefia mo’oni mo tolongá, pea ‘e lava ke hoko ‘a e nofo-malí ko ha me’a fakafiefia ta’e-hano tatau ‘o hulu atu ia ‘i he me’a ‘e lava ke a’usia ‘e he fakakaukau ‘a e tangatá. ‘E lava ke a’usia ‘eni ‘e he ngaahi hoa mali kotoa pē, ‘e he tokotaha kotoa pē. Ko e fananga pē mo e angalau ‘a e pehē ‘ko e fiká’; pea lolotonga ‘a e fekumi fakamātoato pea ‘i he fa’a lotu ‘a e talavou mo e finemui kotoa pē ke ma’u hano mali ‘e fenāpasi lelei ‘ena mo’uí, ko e me’a pau ia ‘e lava pē ke ma’u ‘e ha tangata lelei mo ha fefine lelei ‘a e fiefiá mo ha nofo-mali ‘oku lavame’a ‘o kapau te na fakatou loto ke na ngāue ke a’usia ia” (“Oneness in Marriage,” *Ensign*, Mar. 1977, 4).

‘Eletā Joseph Fielding Smith

“Neongo iá, ‘oku ‘ikai ke tau ma’u ha fakamo’oni fakafolofola ki he tui ko ia na’a tau ma’u ‘a e faingamālie ‘i he maama fakalaumālié ke tau fili pē ‘a ‘etau mātu’á mo hotau ngaahi hoa ki he mo’uí ní. Kuo poupou’i ‘e ha ni’ihi ‘a e tui ko ‘ení, pea ‘e lava pē ke mo’oni ia ‘i ha ngaahi me’a ‘oku hoko, ka ‘oku fu’u taumama’o ia ki he fakakaukau’i ke tau tui ki ai ‘i he ngaahi me’a kotoa ‘oku hokó pe ‘i ha kongá lahi pē ‘o e ngaahi me’a ‘oku hokó. Ka ‘oku hangehangē na’a tau ha’u ki he feitu’u pē ko ia na’e fekau’i mai kitautolu ki ai ‘e kinautolu ‘oku nau ma’u ‘a e mafái. Mahalo na’e ‘ikai faka’aonga’i ‘etau tau’atāina ke filí ki hono fili ‘o ‘etau ngaahi mātu’á mo hotau hakó” (*Way to Perfection*, 44).

Ngāue Fakafaipekau pe Mali?

“ ‘Oku faka’au ke lahi ange hono fakamo’oni’i ‘oku poupou’i mālohi ha kau finemui ‘e ni’ihi ke nau ngāue fakafaipekau taimi kakató. Neongo ‘a e malava ke fakahoko lelei ‘eni ‘e he kau finemui, ka ‘oku ‘ikai

ke nau fatongia'aki ke ō 'o ngāue fakafaipekau taimi kakato 'o hangē ko e kau talavou' 'a ia 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki. 'Oku mau hounga'ia 'i ha ni'ihī 'oku nau fie ō 'o ngāue fakafaipekau taimi kakato, ka 'oku 'ikai totonu ke nau ongo'i ko hanau fatongia ia ke fakahoko. 'Oku 'ikai totonu ke fakangoongolelei'i ha finemui ke 'alu 'o ngāue fakafaipekau 'o kapau 'e fepaki ia mo ha lea mali kuo fai ange kiate ia" ('i he *Bulletin*, 1993, fika 2, p. 2).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

" 'Oku ou fie lea nounou he taimi ni ki he kau pīsopé mo e kau palesiteni fakasiteiki 'o kau ki he ngāue fakafaipekau. Ko e me'a 'eni 'oku pelepelengesi 'aupito. 'Oku hangē 'oku fakautuutu 'i he Siasí 'a e fakakaukau ko ia 'oku totonu ke 'alu 'o ngāue fakafaipekau 'a e kau talavou mo e kau finemui kotoa pē. 'Oku tau fie ma'u 'a e kau finemui. 'Oku nau fai ha ngāue fakaofo 'aupito. Te nau lava 'o hū ki he ngaahi 'api 'oku 'ikai lava 'a e kau 'eletaá 'o hū ki aī.

" 'Oku ou fie fakahā atu foki 'oku 'i ai hoku ongo makapuna fefine 'okú na ngāue fakafaipekau. Ko e ongo finemui poto mo faka'ofó'ofa kinaua. 'Okú na ngāue mālohi mo fakahoko ha ngāue lelei lahi. Na'á na talanoa mo 'ena pīsopé pea mo 'ena ongomātu'a, pea ko 'ena fili pē ke na 'alú. Na'e 'ikai te na fakahā mai kiate au ki mu'a peá na toki fakahū 'ena ngaahi pepa ngāue fakafaipekau. Na'e 'ikai ha'aku kau 'e taha ki he'ena fili ke na 'alú.

"Ko 'eni kuó u 'osi fakahā atu 'eni, ka 'oku ou fie fakahā atu, 'oku lototaha 'a e Kau Palesiteni 'Uluakí mo e Fakataha Alēlea 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he'emaui pehē atu ki he'etau kau finemui 'oku 'ikai te nau ha'isia ke nau 'alu 'o ngāue fakafaipekau. 'Oku ou fakatauange te u lava 'o lea'aki atu 'a e me'a te u lea'aki 'i ha founga 'a ia 'e 'ikai fakatupu ai ha mamahi 'a ha taha. 'Oku 'ikai totonu ke ongo'i 'e he kau finemui 'oku 'i ai hanau fatongia tatau mo ia 'oku ma'u 'e he kau talavou. 'Oku 'i ai hanau ni'ihī te nau fie 'alu 'aupito. Kapau 'oku nau fie 'alu, 'oku totonu leva ke nau fealēlea'aki mo 'enau pīsopé kae 'uma'ā 'enau mātu'á. Kapau te nau kei fie 'alu pē pea 'oku 'ilo'i pē 'e he kau pīsopé 'a e me'a ke faí.

" 'Oku ou toe lea'aki heni 'a e me'a kuo 'osi lea'aki atu 'i mu'á, ko e fatongia fakataula'eiki 'a e ngāue fakafaipekau ia. Ko ia ai, kuo pau ke fua 'e hotau kau talavou hono mamafa 'o e fatongiá. Ko honau fatongia mo honau tufakanga 'o kinautolu ia 'eni.

" 'Oku 'ikai te mau kole ki he kau finemui ke nau fakakaukau ke nau 'alu 'o ngāue fakafaipekau 'o hoko

ia ko ha kongā mahu'inga 'o e polokalama ki he'e-nau mo'uí. Na'e laui ta'u 'emau fokotu'u ke mā-olunga 'a e ta'u motu'a ke nau 'alu aī ko'e'uhí ke ta'ofi ai ke tokosi'i pē 'a kinautolu 'e 'alú. 'Oku ou toe pehē atu ki he kau finemui, 'e kei faka'apa'apa'i lahi pē 'a kimoutolu, 'e kei lau pē 'oku mou fua totonu homou fatongiá, 'e kei tali pē 'e he 'Eiki 'a ho'omou ngaahi ngāue pea pehē ki he Siasí 'o kapau te mou 'alu 'o ngāue fakafaipekau pe 'ikai.

" 'Oku mau fa'a ma'u ha ngaahi tohi mei ha kau finemui 'o fehu'i mai ai hono 'uhinga 'oku 'ikai ke tatau ai 'a e ta'u motu'a 'o e kau faifekau fefine mo e kau 'Eletaá. 'Oku mau fakahā ange pē kiate kinautolu ha ngaahi 'uhinga. 'Oku mau 'ilo'i 'oku nau lotomamahi. 'Oku mau 'ilo'i 'oku 'i ai ha tokolahi kuo 'osi fakapapau honau lotó ke nau 'alu 'o ngāue fakafaipekau. 'Oku mau 'ilo'i 'oku 'i ai ha tokolahi 'o kinautolu 'oku nau loto ke fai 'eni ki mu'a pea nau toki mali pea toki hoko atu 'enau mo'uí. 'Oku 'ikai te u loto ke u pehē pe faka'uhinga'i 'eku leá 'o pehē 'oku 'ikai fie ma'u 'enau ngaahi ngāue. Ka ko 'eku pehē atu pē 'oku 'ikai ke kau 'a e ngāue fakafaipekau ia 'i he me'a 'oku fu'u fie ma'u ke fakahoko 'i he'enau mo'uí.

" 'Oku ngali kehe ke lea'aki ha me'a pehē 'i ha fakataha lakanga fakataula'eiki. 'Oku tupu 'eku lea'aki ia heni he 'oku 'ikai te u 'ilo'i pe te u toe lea'aki atu ia 'i fē. Ko 'eni kuo fanongo 'a e kau pīsopé mo e kau palesiteni fakasiteiki 'o e Siasí ki he me'a ko 'eni. Pea 'oku 'anautolu leva ke fakakaukau'i hono totonu ke fakahokó.

" 'Oku fe'unga 'eku lea ki he me'a ko iá" ('i he Conference Report, Oct. 1997, 72–73; pe *Liahona*, Sānuali 1998, 69).

'Eletā Boyd K. Packer

" 'Oku 'ikai mahu'inga ia pe 'okú ne motuhi ho'o akó pe fakatoloi ho'o ngāue ma'u'anga mo'uí pe ko ho'o malí—pe ko ho'o pasiketipoló. 'Oku totonu ke tali 'e he talavou Siasí kotoa pē 'a hono uiui'i ke 'alu 'o ngāue fakafaipekau, tuku kehe kapau 'okú ke mo'ua 'i ha fa'ahinga palopalema lahi fekau'aki mo ho'o mo'ui lelei" ('i he Conference Report, Apr. 1984, 61; pe *Ensign*, May 1984, 42).

Ko Hono Fai 'o e Filí 'i he Taimi Totonú

Palesiteni Harold B. Lee

" 'Oku 'ikai ko ha'aku feinga ke faka'ai'ai kimoutolu kau talavou ke mou mali vave. 'Oku ou pehē ko e taha ia 'o e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e mo'uí 'i he

kuongá ni. 'Oku 'ikai te mau loto ke fakakaukau mali ha talavou kae 'oua leva kuó ne malava ke tauhi ha fāmili, ke ne fai ha'ane fokotu'utu'u pē 'a'ana, ke ne tau'atāina. Kuo pau ke ne fakapapau'i kuó ne ma'u 'a e ta'ahine 'o 'ene filí, kuo fuoloa fe'unga 'ena feohí 'o na fe'ilonkaki, 'okú na takitaha 'ilo'i hona ngaahi vaivai'angá peá na kei fe'ofa'aki pē. Kuó u 'osi lea ki he kau palesiteni fakamisioná ('a ia kuo fakahā mai kiate kimautolu 'oku 'i ai hanau ni'íhi 'oku nau talaange ki he kau faifekaú, "Kapau 'e 'osi e mähina 'e onó 'oku te'eki ai ke ke mali, 'oku 'ikai 'aonga ho'o ngāue fakafaifekaú"), ' 'Oua na'a 'i ai ha taimi te mou lea pehē ai ki ha taha 'o ho'omou kau faifekaú. Mahalo na'a 'osi e mähina ia 'e onó 'oku te'eki ai ma'u hanau uaifi; pea kapau te nau tuli taupaua ho'omou leá, te nau 'oho 'o mali vave pea ko ha me'a hala ia ke nau fai.'

"Kātaki kae 'oua na'a mou 'ave hala e me'a 'oku mau lea'aki; ka mou toe fakakaukau fakamātoato ange mu'a, 'e ngaahi tokoua, ki he ngaahi tufakanga 'o e malí kiate kinautolu 'oku nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki, ki ha taimi 'e totonu ai ke hoko 'a e malí ko e me'a 'oku 'amanaki atu ki ai 'a e tangata kotoa pē 'oku mahino kiate ia 'a e fatongia ko iá; he ke mou manatu'i, 'e hoku ngaahi tokoua, ko kinautolu pē 'oku nau fakahoko 'a e fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e mali 'i he temipalé ki he nofo taimí pea mo e nofo ta'engatá, ko kinautolu pē ia 'e hākeaki'i 'i he pule'anga silesitalé. Ko e folofola ia 'a e 'Eiki kiate kitautolú" ('i he Conference Report, Oct. 1973, 120; pe *Ensign*, Jan. 1974, 100).

Kau Palesiteni 'Uluaki—Ezra Taft Benson, Gordon B. Hinckley, Thomas S. Monson

" 'I he foki 'a e kau 'osi ngāue fakafaifekau taimi kakató ki 'apí, 'oku totonu ke fale'i kinautolu fekau'aki mo e ngaahi me'a hangē ko e hoko atu 'enau akó pe kumi ngāué, fakamālohia e ngaahi fetu'utaki fakafāmili, ngāue mālohi 'i he Siasí, totongi 'o e vaehongofulú mo e ngaahi foaki pea teuteu ke mali 'i he temipalé. Neongo ia, 'oku fakavalevale ke 'fokotu'u ange ki he kau faifekaú ha taimi pau ke nau mali ai. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e filí malí 'o totonu ai ke toki fakahoko pē ia hili hano lotua mo fakakaukau'i fakalelei ia 'e he fakafo'ituituí.' [*Tohi Tu'utu'uni 'a e Kau Palesiteni Fakamisioná* (31153), 1990, 23]" ('i he *Bulletin*, 1993, no. 1, 2).

TAU'ATĀINA KE FILÍ PE KO E UE'I 'A E LAUMĀLIÉ?

Eletā Bruce R. McConkie

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

New Era, Jan. 1975, 38–43

Ne ma toki talanoa ki muí ni mai mo hoku uaifi 'o ma lau ai 'a e ngaahi tāpuaki lahi kuó ma ma'ú. Na'a ma lau ki ha ngaahi me'a lahi kuó ma ma'ú, koe'uhí pē ko e Siasí, ko'euhí ko homa fāmili, ko'euhí ko e nāunau'ia 'o hono toe fakafoki mai 'o e mo'oni ta'engatá 'i hotau kuongá ni; hili ko iá na'a ne faka'osi'aki 'ema talanoá 'a e fehu'í ni: "Ko e hā e tāpuaki ma'ongo'onga taha kuó ke ma'ú 'i ho'o mo'uí?"

Na'e 'ikai taimi 'eku pehē angé, "Ko e tāpuaki ma'ongo'onga taha kuó u ma'ú na'e hoko ia kiate au 'i he 'aho hongofulu mā tolu 'o 'Okatopá 'i he 1937 he

taimi 11:20 pongipongí, 'i he taimi ne u ma'ú ai 'a e faingamālie ke tū'ulutui 'i he 'ōlita 'o e 'Eiki 'i he Temipale Sōlekí 'o ma'ú koe ke hoko ko hoku hoa ki he ta'engatá."

Na'a ne pehē mai, "Kuó ke lava he fo'i sivi ko iá."

'Oku ou tui ko e me'a mahu'inga taha 'e fakahoko 'e ha tokotaha Siasí 'i he māmaní ko ha'ane mali mo e tokotaha totonu, 'i he feitu'u totonu, 'i he mafai totonu; pea hili hono sila'i kinaua 'aki

'a e mālohi mo e mafai na'e toe fakafoki mai 'e 'Ilaisiā ko e palōfitá—ko e me'a mahu'inga taha 'oku toé 'a ia 'e lava ke fakahoko 'e ha tokotaha Siasí, ko 'ene mo'ui'aki 'a e fuakavá koe'uhí ke nono'o pea 'aonga ia 'i he taimí ni pea ta'e ngata. Pea ko ia 'oku ou fie 'oatu ai ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e ngaahi filí kotoa pē 'oku fai—'i he ngaahi tapa kotoa pē, 'a e ngaahi me'a lalahi kotoa pē 'oku fakahoko—ka 'oku tautefito pē ia ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e mali ta'engatá, 'i he'eku to'o hake 'o fakafaikehekehe'i ia ko e me'a mahu'inga taha ia 'i he ngaahi me'a kehe kotoa pē.

'I he'etau nofo 'i he 'afio'anga 'o e 'Otua ko 'etau Tamai Hēvaní, na'e foaki kiate kitautolu 'a e tau'atāina ke filí. Na'a tau ma'ú heni 'a e faingamālie, 'a e

Ko e me'a mahu'inga taha 'e fakahoko 'e ha tokotaha Siasí 'i he māmaní ko ha'ane mali mo e tokotaha totonu, 'i he feitu'u totonu.

totonu, ke fili ‘a e me’a te tau faí—ke tau fai ha fili tau’atāina pē ‘atautolu ta’e toe kau mai ki ai ha ngaahi me’a kehe. ‘I hono tuku ‘o ‘etau Tamai ko ‘Ātamá ‘i he Ngoue ko ‘Īteni, na’e foaki kiate ia ‘a e mālohi tatau, pea ‘oku tau lolotonga ma’u ia ‘i he taimí ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki te tau faka’aonga’i e ngaahi me’afoaki, ngaahi talēniti, mo e ngaahi me’a te tau lava ke faí, ‘a e fakakaukau lelei pea mo e tau’atāina ke fili ko ia kuo foaki kiate kitautolú.

Ka ‘oku toe fekau pē foki ke tau fekumi ki he ‘Eikí, ke tau holi ke ma’u ‘a Hono Laumālié, ke ma’u ‘a e laumālie ‘o e fakahaá mo e ue’i ‘a e laumālié ‘i he’etau mo’uí. I he’etau kau ki he Siasí ‘oku hilifaki leva ‘i hotau ‘ulú e nima ‘o ha tokotaha ma’u lakanga fakataula’eiki ‘a ia kuo fakamafai’i peá ne lea ‘o pehē, “Ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni.” ‘Oku foaki heni ‘a e me’afoaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni kiate kitautolu, ‘a ia ko e totonu ‘eni ke tau ma’u ma’u pē e takaua ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ko e Tokotaha ‘o e Tolu’i ‘Otuá, ka ‘e fakafalala pē ki he’etau faitotonú.

Ko ia ‘oku tau fehanganagai ai mo ha ongo me’a ‘e ua. Ko e taha ko e totonu ko ia ke tataki kitautolu ‘e he ue’i ‘a e laumālié, ‘a e laumālie ‘o e fakahaá. Pea ko e tahá ‘oku tau ‘i hení mo e fakahinohino ke tau faka’aonga’i ‘a ‘etau tau’atāina ke filí, ke tau fakapapau’i pē ‘e kitautolu ‘a e me’a ‘oku totonu ke tau faí; pea ‘oku totonu leva ke potu-potutatau ‘etau ngāue’aki ‘a e ongo me’a ni kapau ‘oku tau fekumi ki ha founga te tau ma’u ai ‘a e fiefiá, fiemālié mo e nongá ‘i he mo’uí ni pea ‘oatu ai kitautolu ki he fakapale ta’engata ‘i he pule’anga ‘o ‘etau Tamaí.

‘I he’etau nofo fakataha mo ‘etau Tamaí ‘i he maama fakalaumālié, na’á Ne siofi mo vakai’i kitautolu ‘o Ne ‘afio’i ai pe te tau tali fēfē ‘Ene ngaahi fonó lolotonga ‘etau ‘i Hono ‘aó, ‘i he taimi ko ia na’a tau ‘ilo’i ai ko ‘etau Tamaí Ia pea na’e meiate Ia ‘a e ngaahi akonaki na’e fai kiate kitautolú. Na’a tau ‘a’eva ‘i he’etau mamatá. Ko e taimi ní ‘okú Ne fie ‘ilo pe ko e hā ‘etau me’a ‘e faí ‘i he’etau ‘a’eva ‘i he tuí, ‘i he’etau mama’o mei Hono ‘aó pea tau fakafalala ki ha ngaahi me’a kehe ‘o ‘ikai ki he fale’i fakatāutaha ko ia ne tau ma’u meiate Ia ki mu’á.

‘Oku ou fie ‘oatu ha ngaahi me’a ‘e tolu na’e hoko, ‘a ia te tau lava ke ‘ilo’i mei ai ha ngaahi aofangatuku mo’oni mo pau ki he me’a ‘oku totonu ke hoko ‘i he’etau mo’uí. Te u to’o e ngaahi fakatātā ko ‘eni mei he ngaahi fakahā kuo tuku mai ‘e he ‘Eikí kiate kitautolú.

“Na’e ‘Ikai Mahino Kiate Koe”

Fakatātā fika ‘uluakí: Na’e ‘i ai ha tangata ko ‘Ōliva Kautele hono hingoá. ‘I he ngaahi ‘aho ki mu’á na’á ne hoko ko ha tangata ke ne hiki e ngaahi me’a ‘a e Palōfitá. Ko e tangata tohí ia. Na’á ne hiki e ngaahi lea na’e lea’aki ‘e he Palōfitá lolotonga na’e nofo’ia ia ‘e he Laumālié ‘i hono fai ‘o e liliú (ko e taimi ‘eni na’e liliu ai e Tohi ‘a Molomoná). Na’e te’eki ai ke matu’otu’a fakalaumālie ‘a Misa Kautele ‘i he taimi ko iá, pea na’á ne feinga ia ke fai ‘a e me’a na’e ‘ikai malava ke fakahoko ‘i he tu’unga fakalaumālie na’á ne ma’ú. Na’á ne fie ma’u ke ne liliu e tohí. Ko ia na’á ne kole ta’etuku ki he Palōfitá, pea na’e fehu’i ‘e he Palōfitá ki he Eikí fekau’aki mo e me’a ni, peá na ma’u ai ha fakahā. Na’e folofola e ‘Eikí, “ ‘E ‘Ōliva Kautele, ko e mo’oni, ko e mo’oni, ‘oku ou pehē kiate koe, hangē ‘oku mo’ui ‘a e ‘Eikí, ‘a ia ko ho ‘Otuá mo ho Huhu’i, ‘e pehē foki ‘a e pau ‘a ho’o ma’u ‘a e ‘ilo ki he ngaahi me’a kotoa pē ‘a ia te ke kole ki ai ‘i he tuí, ‘i he loto-mo’oni, ‘o tui te ke ma’u. . . . ” Pea hili ko iá ‘oku fakahā ange ‘a e me’a ‘e taha ‘e lava ke ne ma’u, ‘a ia ko ha “ ‘ilo ki he ngaahi tongitongi ‘o e ngaahi lekooti motu’a, ‘a ia ‘oku fakakuongamu’a, ‘a ia ‘oku tu’u ai ‘a e ngaahi konga ko ia ‘o ‘eku ngaahi folofola ‘a ia kuo lau ki ai ‘i he fakahā ‘a hoku Laumālié.”

Hili hono fakalelei’i ‘e he ‘Eikí ‘a e palopalema pau ko ‘eni, na’á ne fakahā kiate ia ha tefito’i mo’oni ‘oku fekau’aki mo ia pea mo e ngaahi tūkunga kehe kotoa ‘oku tatau mo iá: “ ‘Io, vakai, te u fakahā kiate koe ‘i ho ‘atamaí pea ‘i ho lotó ‘i he Laumālie Mā’oni’oni, ‘a ia ‘e hoko mai kiate koe pea ‘e nofo ‘i ho lotó. Ko ‘eni, vakai, ko ‘eni ‘a e laumālie ‘o e fakahaá” (T&F 8:1–3.)

Na’e fai ‘e ‘Ōliva ‘a e me’a ko ia na’e mei fai pē ‘e hatu tokolahi. Na’á ne ma’u e fakahinohino ne u lau atú, pea na’á ne fakakaukau ia na’e ‘uhinga e fakahinohinó ‘o hangē pē ko hono fakaleá, ‘a ia kapau te ne kole ki he ‘Otuá ‘i he tui, te ne ma’u ‘a e mālohi ke liliu lea. Ka ‘i he tu’unga matu’otu’a fakalaumālie na’á ne ‘i aí, kuo te’eki ai mahino kiate ia ‘a e me’a ‘oku fekau’aki mo e kole ki he ‘Otuá, pe founga ke ma’u ai ‘a e fa’ahinga tui pe fai ‘a e me’a pau ko ia ‘e fie ma’u ke fakahoko kae lava ke ma’u ha tali ki ha lotú. Ko ia na’á ne kole. Pea hangē ko ia ‘oku mou ‘iló, na’e ‘ikai tali; na’e ‘ikai pē lava ke ne liliu lea. ‘Oku ou tui pē na’á na hoha’a mo e Palōfitá ki he me’a ni. Na’á na toe kole ki he ‘Eikí, ‘a ia ko ‘Ene tala’ofá ‘eni na’á na feinga ke muimui ki aí; pea na’e ‘omai ‘a e talí, ‘omai mo hono ‘uhinga he ‘ikai lava

ai ke ne liliu leá: “Vakai, na’e ‘ikai mahino kiate koe; na’á ke pehē te u foaki ia kiate koe, ka na’e ‘ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē ke kole ia kiate au.” (T&F 9:7.)

Hangē ko e me’a pē na’e fekau ke ne faí ko e kole ‘i he tui; ka ‘oku kau foki ‘i he “kole ‘i he tui” ‘a e fie ma’u ko ia ke tau ‘uluaki fai ‘a e me’a kotoa pē te tau ala lavá ke a’usia ‘a e taumu’a ‘oku tau feinga ki aí. ‘Oku tau faka’aonga’i ‘a e tau’atāina ke fili kuo foaki kiate kitautolú. ‘Oku tau faka’aonga’i ‘a e ivi mo e poto mo e me’a kotoa pē ‘oku tau ma’ú ke fakahoko ‘a e iku’anga ‘oku tau ngāue ki aí. Ko hono liliu ‘eni ‘o e Tohi ‘a Molomoná, ko e fili ‘o ha uaifi, ko e fili ‘o e ngāue ma’u’anga mo’ui, ko hono fai ‘o ha taha ‘o e ngaahi me’a mahu’inga ‘e lauiafe ‘oku hoko ‘i he’enu mo’ui.

Ne hoko atu e folofola ‘a e ‘Eikí:

“... ‘oku ou pehē kiate koe, kuo pau ke ke fakakaukau’i ia ‘i ho ‘atamá; pea kuo pau ke ke toki fehu’i mai kiate au pe ‘oku totonu ia, pea kapau ‘oku totonu ia te u ngaohi ke māfana ‘a ho lotó ‘i loto ‘iate koé; ko ia te ke ongo’i ‘oku totonu ia. .

“Ka ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke totonu ia ‘e ‘ikai te ke ongo’i pehē, ka te ke ma’u ha fakakaukau fiemohea, ‘a ia ‘e fakatupu ai ‘ene ngalo ‘iate koe ‘a e me’a ‘oku halá; ko ia, ‘oku ‘ikai te ke lava ‘o tohi ‘a e me’a ‘oku topupapú tuku kehe ‘o kapau ‘e foaki ia kiate koe meiate au” (T&F 9:8–9.)

Te ke fili fēfē hao uaifi? Kuó u fanongo ki ha lau ‘a ha kau talavou tokolahi mei he ‘Univēsi Pilihihami ‘Tongí mo ha ngaahi feitu’u kehe pē ‘o pehē, “Kuo pau ke u ongo’i hano ue’i au ‘e he laumālié. Kuo pau ke u ma’u fakahā. Kuo pau ke u ‘aukai mo lotu pea tuku ke fakahā mai ‘e he ‘Eikí ‘a e tokotaha ‘oku totonu ke u mali mo iá.” Mahalo pē ‘e ki’i faka’ohovale kiate kimoutolu, ka kuo te’eki ke u fehu’i tu’o taha ki he ‘Eikí ‘i he’eku mo’ui pe ko hai ‘oku totonu ke ma malí. Ne te’eki pē ke u fakakaukau au ke u fehu’i kiate ia. Ne u ‘alu pē ‘o kumi e ta’ahine na’á ku fie ma’ú; ne ma ‘osi fe’unga pē kimaua; ne u fakafuofua’i mo vakavakai’i ‘a e me’a ni, pea hangē na’e peseti ‘e teau pē ‘ene hā kiate au ko e me’a totonú ‘eni. Kapau na’á ku fakahoko e ngaahi me’a ‘i he founga haohaoa, pehē ne u fealea’aki ki ai mo e ‘Eikí, ka na’e ‘ikai te u fai ‘eni; ko e me’a pē ne u faí ko e lotu ki he ‘Eikí ‘o kole ha tataki mo ha fakahinohino fekau’aki mo e fili ko ia ne u faí. Mahalo na’e mei haohaoa ange kapau ne u fealea’aki mo ia fekau’aki mo e filí pea fakapapau’i mai ai ‘e he laumālié ko e

fili ne u fai ‘aki ‘eku ta’u’atāina ke filí mo e kotoa hoku ivi mo e me’a ne u lavá, ko e fili totonú ia.

“Ko e Hā ‘Okú ke Kole Ai Kiate Aú?”

Ko e fakatātā fika uá ‘eni: Na’e ‘i ai ha tangata ‘oku ‘ikai fakahā hono hingoá kiate kitautolu ‘i he ngaahi lekooti motu’á. ‘Oku ‘iloa pē ia ko e tokoua ‘o Sēletí. ‘Oku tau ma’u mei ha ngaahi ma’u’anga fakamatala kehe ko hono hingoá ko Molianikuma. Ko e ‘uluaki taki fakalaumālie ia ‘o e kakai Sēletí. ‘I he kamata ‘enu fononga mei he taua ‘o Pēpelí ki honau fonua ‘o e tala’ofa ‘i ‘Ameliká, ko ia na’á ne fetu’utaki mo e ‘Eikí ke ma’u ‘a e fakahinohinó, ‘a e tataki fakalaumālie na’e fie ma’u ‘e he kakai.

Pea na’e ‘i ai ha ngaahi me’a mālie ‘aupito na’e hoko. Na’a nau a’u atu ki he ngaahi vai na’e teu ke nau kolosi aí, pea folofola ‘a e ‘Eikí kiate ia, “Fo’u ha ngaahi vaka lafalafa.” Ka na’e ‘ikai fakahā ‘e he ‘Eikí kiate ia ‘a e founga ke fo’u’aki e ngaahi vaká. Na’e ‘osi fo’u ‘e he tokoua ‘o Sēletí ha ngaahi vaka ki mu’a, pea na’e ‘ikai toe fie ma’u ke fakahinohinó’i ia; na’e ‘ikai te ne fie ma’u ha fakahā ke fakahinohinó’i ia. Ko ia na’á ne fo’u e ngaahi vaká.

Ka ko e taimi ko ‘ení ‘e fie ma’u ke faka’aonga’i e ngaahi vaká ‘i ha ngaahi tūkunga ‘oku kehe mo faingata’a, pea na’á ne fie ma’u ha me’a lahi ange ‘i he ngaahi me’a na’e lolotonga i he vaká; na’e fie ma’u ha ‘ea. Pea ko ha palopalema ‘eni ia na’e ‘ikai te ne lava ‘o fai ha me’a fekau’aki mo ia. Ko ia na’á ne ‘ave ‘eni ki he ‘Eikí pea koe’uhí na’e ‘ikai pē ke ne lava ‘o fai ha me’a, na’e fai ia ‘e he ‘Eikí ma’ana peá ne folofola ange, “Fai ‘eni pea ‘e lava ke mou ma’u ai ha ‘ea.”

Ka ‘i he falala ‘a e tokoua ‘o Sēletí ki he ‘Eikí ‘i he’ena fefolofolai, pea koe’uhí na’á ne kole pea ma’u ha ngaahi talí—na’á ne toe fehu’i ai e founga ki ha palopalema na’e totonu ke ne fakakaukau’i pē ‘e ia ‘o ‘ikai toe fehu’i ki he ‘Eikí. Na’á ne pehēange, “Ko e hā e me’a te mau maama ‘aki ‘i loto ‘i he ngaahi vaká?”

Pea na’e toe talanoa ‘a e ‘Eikí kiate ia peá ne folofola ange: “Ko e hā ‘a e me’a ‘okú ke loto ke u fai ke mou ma’u ai ha maama ‘i homou ngaahi vaka?” (‘Eta 2:23.) ‘A ia ko ‘ene pehē, “Ko e hā e me’a ‘okú ke kole ke u fai? Ko e me’a ‘eni ia na’e ‘osi totonu pē ke ke fakalelei’i ‘e koe.” Pea na’á na toe fetalanoa’aki peá ne toe fai pē ‘a e fehu’i tatau, “Ko e hā ‘okú ke loto ke u teuteu ma’amoutolu ke mou ma’u ai ha maama ki he taimi ‘e folo hifo ai ‘a kimoutolu ‘i he ngaahi loloto ‘o e tahí?” (‘Eta 2:25.) ‘I hono fakalea ‘e tahá, “ ‘E Molianikuma, ko e palopalema ‘eni ia

‘a’au. Ko e hā ‘okú ke fakakina’i ai aú? Kuó u foaki atu ho’o tau’atāina ke filí; kuo foaki kiate koe ‘a e poto mo e ivi ke ke malava ‘o fai ia. ‘Alu pea fakalelei’i ‘a e palopalemá.”

Na’e mahino ki he tokoua ‘o Sēletí ‘a e fekaú. Na’á ne ‘alu hake ki he mo’unga na’e ui ko Seilemí, pea ‘oku pehē ‘i he fakamatalá na’á ne “tutu mo ngaohi mei he maká ha ngaahi fo’i maka iiki ‘e hongofulu mā ono; pea na’a nau hinehina mo ‘asinisini,‘io ‘o hangē ko e sio’ata ma’á” (‘Eta 3:1.)

Na’e ‘ave ‘e he tokoua ‘o Sēletí ‘a e ngaahi maka kilisitala iiki ‘e hongofulu mā onó (na’e lava pē ke ne to’o kotoa kinautolu ‘i hono nimá) ki he funga mo’ungá. ‘Okú pehē ‘i he fakamatalá, “Na’á ne to’o ia ‘i hono nimá ki he tumutumu ‘o e mo’unga.” (‘Eta 3:1), peá ne lea ki he ‘Eikí ‘o hangē pē ko ha’ane pehē ange,” Ko e me’a ‘eni ‘oku ou faka’amu ke ke faí.” ‘Okú ‘ikai te ke tala ‘e koe ki he ‘Eikí ‘a e me’a ke Ne faí, ka ‘okú ke ma’u ‘a e ue’i ‘a e laumālié, peá ke faka’aonga’i ho’o fakakaukáu, hili ko iá peá ke fakataufolofola kiate Ia. Ko ia na’e pehēange ‘e Molianikuma ki he ‘Eikí: “Ke ke ala ki he ngaahi fo’i maká ni, ‘E ‘Eikí, ‘aki ho louhi’i to’ukupú, ‘o teuteu ia ke ulu atu ‘i he fakapo’ulí; pea ‘e ulu atu ia kiate kinautolu ‘i he ngaahi vaka ‘a ia kuo mau teuteú, koe’uhí ke ‘i ai ha’amau maama lolotonga ‘a ‘emau folau atu ‘i he tahi” (‘Eta 3:4.)

Pea na’e fai ‘e he ‘Eikí ‘a e me’a na’e kole ‘e he tokoua ‘o Sēletí, pea ko e taimi ‘eni na’á ne mamata ai ki he louhi’i to’ukupú ‘o e ‘Eikí; pea lolotonga hono nofo’ia ia ‘e he laumālié, na’á ne ma’u ha fakahā na’e hulu hake ia ‘i ha toe me’a na’e a’usia ‘e ha palōfita ‘o a’u mai ki he momeniti ko iá. Na’e fakahā ‘e he ‘Eikí kiate ia ha me’a lahi ange ‘o kau ki hono natulá mo hono angá ‘i ha toe taimi, pea na’e hoko ‘eni kotoa koe’uhí he na’á ne fai ‘a e me’a kotoa pē na’e malava ke ne faí pea koe’uhí he na’á ne fealea’aki mo e ‘Eikí ‘o kau ki ai.

‘Okú potupotutatau pē ‘a e tau’atāina ke filí mo e ue’i ‘a e Laumālié. ‘Okú ‘amanaki mai te tau fai ‘a e me’a kotoa pē ‘oku tau lavá pea hili ko iá ke tau fekumi ke ma’u ha tali mei he ‘Eikí, ko hono fakapapau’i mai ia kuo tau fai ‘a e fili totonú; pea ‘oku fakafiefia ‘i he taimi ‘e ní’ihi, he ‘oku tau ma’u ai ha ngaahi mo’oni mo ha ‘ilo makehe na’e ‘ikai ke tau ‘amanaki ki ai.

“Te Mau Fealēlea’aki mo Kinautolu Ki Ai”

Ko e fakatātā leva ‘eni hono tolú: ‘I he hisitōlia ‘o e kamata’anga ‘o e Siasí, na’e fekau ai ‘e he ‘Eikí ki he

Kāingalotú ke nau fakatahataha mai ki ha feitu’u pau ‘i Mísuli. Ko e fekau ‘eni na’e ‘oatú: “Fakataha mai.” Na’e ‘oatu ‘a e fekaú ‘o fakamahino’i peheni, “Tuku ke ha’u ki heni ‘a e Písope Pulé ‘o fai ē mo ē.” Mou fakatokanga’i e me’a na’e hokó. Ko e ‘Eikí ‘eni ‘oku folofolá:

“. . . ko ‘eku lea ‘o kau ki he’eku tamaio’eiki ko ‘Etu-ate Pātilisí, ko e fonuá ni ko e fonua ia ‘o hono nofo’angá, pea mo kinaua kuó ne fakanofu ke hoko ko hono ongo tokoní; pea ko e nofo’anga foki ia ‘o e tokotaha kuó u tu’utu’uni ke tauhi hoku fale tuku’anga koloá;

“Ko ia, tuku ke nau ‘omi honau ngaahi fāmilí ki he fonuá ni, [pea ko e tefito’i me’a ‘eni ‘oku fakamama-fa’i], ‘o hangē ko e me’a te mau fealea’aki mo kinautolu ki ai” (T&F 58:24–25.)

Mou vakai ki ai, na’e folofola ‘a e ‘Eikí ke nau “fakatahataha” ki Saione. Neongo iá, ‘e toki fakapapau’i pē hono fakaikiiki ‘o e fokotu’utu’u ‘e faí, ‘a e *foungá* mo e *taimí* mo e *ngaahi tūkungá* ‘i he tau’atāina ke fili ‘akinautolu kuo ui ke fakatahataha ki ai, ka ‘e fie ma’u ke nau fealea’aki ki ai mo e ‘Eikí. ‘I ho’o fealea’aki mo e ‘Eikí, ‘okú mo fefolofolai ai fekau’aki mo ha fa’ahinga me’a. Te u ‘omai ‘eku fānaú pea mau alea’i ha palopalema. ‘Okú ‘ikai ke u talaange kiate kinautolu ‘a e me’a ke faí; te u pehē ange pē, “Ko e hā ha’amou fakakaukau? Ko e hā ha’amou fakafuofua ki he me’a ko iá? Ko e hā ‘oku mou fie ma’u ke fai fekau’aki mo e me’a ni? Ko e hā e me’a lelei taha ke faí?” Pea te nau fakahā mai ‘enau fakakaukáu, pea kapau ‘oku ‘i ai ha poto pe fakakaukau ‘oku ou ma’u fekau’aki mo ia, te u fakahā ange ‘eku ngaahi fakakaukáu. ‘Okú ma’u ‘e he ‘Eikí ‘a e poto kotoa, ‘a e ‘ilo kotoa mo e mālohi kotoa; ‘okú Ne ‘afio’i e founga ke pule’i’aki mo tataki’aki kinautolu ‘i ha founga ‘oku haohaoá. ‘Okú ne tuku mai ke tau fakakaukau’i e me’a ‘oku totonu ke tau faí, ka ‘okú ne ‘amanaki mai ke tau fealea’aki mo ia.

Hili e folofola ‘a e ‘Eikí ki he Kau Písopeliki Pule ‘o e Siasí, na’á Ne fakahā ange ‘a e tefito’i mo’oni ko ia na’e pule’i’aki e me’a na’e hokó, pea ‘okú ne pule’i ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku hoko. Pea ko e taha ‘eni ‘o ‘etau ngaahi mo’oni nāunau’ia kuo fakahā maí. Na’á Ne folofola:

“He vakai, ‘oku ‘ikai taau mo au ke u fekau’i ‘i he ngaahi me’a kotoa pē; he ko ia ia ‘oku fakamālohi’i ‘i he ngaahi me’a kotoa peé ko e tamaio’eiki fakapikopiko ia, ka ‘oku ‘ikai ko e tamaio’eiki angafakapotopoto; ko ia he ‘ikai te ne ma’u ha totongi.

“Ko e mo’oni ‘oku ou pehē, ‘oku totonu ke femo’u-ekina ‘a e tangatá ‘i he holi lahi ‘i ha ngāue lelei, pea fai ‘a e ngaahi me’a lahi ko ‘enau fili tau’atāina ‘anautolu pē, pea fakahoko ‘a e mā’oni’oni lahi;

“He ‘oku ‘iate kinautolu ‘a e mālohi, ‘a ia ‘oku nau hoko ai ko e ni’ihi ke fili ma’anautolu. Pea kapau ‘e fai ‘e he tangatá ‘a e ngāue lelei, he ‘ikai ke teitei mole ‘a ‘enau totongí.

“Ka ko ia ia ‘oku ‘ikai te ne fai ha me’a kae ‘oua ke toki fekau’í, peá ne tali ‘a e fekau ‘i he loto veiveiua peá ne tauhi ki ai ‘i he fakapikopikó, ‘oku mala’ia ia” (T&F 58:26–29.)

Na’e fehu’i ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, “ ‘Okú ke pule’i fēfē ha fu’u kakai tokolahi mo kehekehe hangē ko e Kāingalotú?”

Ko ‘ene talí, “ ‘Okú ou ako’i kiate kinautolu ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni totonú pea ‘oku nau pule’i pē ‘a kinautolu.”

Ko e founa fakalangí ia. Ko e founa ngāue ia ‘a e ‘Otuá Māfimafí. Ko e founa ia ‘oku fakalele ‘aki e Siasí. ‘Okú tau ako e ngaahi tefito’i mo’oni totonú pea tau pule’i pē kitautolu. ‘Okú tau fai ‘etau ngaahi fili pē ‘atautolu, hili ko iá ‘oku tau ‘oatu ia ki he ‘Eikí pea ‘okú Ne fakapapau’i mai ‘okú Ne hōifua ki ai.

“Fealea’aki mo e ‘Eikí ‘i he Me’a Kotoa Pē Te Ke Fai”

Ko e ngaahi fakatātā ia ‘e tolú: tau vakai angé ki he aofangatuku kuo fakahā maí. Na’e ‘i ai ha tangata ko ‘Alamā, ‘a ia ko ha palōfita ivi mālohi mo ma’ongo’onga ia. Na’e ‘i ai hono foha ko Hilamani, ko ha tangata mā’oni’oni mo angatonu, ‘a ia na’á ne muimui pē ‘i he sīpinga na’e tā ‘e he’ene tamaí. Pea na’e lea’aki ‘eni ‘e ‘Alamā kia Hilamani: “ ‘Oiauē, manatu, ‘e hoku foha, ‘o ako ‘a e potó ‘i ho’o kei sí’i ke tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. ‘Io, pea tangi ki he ‘Otuá ke ma’u ho tauhi kotoa pē” (‘Alamā 37: 35–36.) ‘Okú ke pehē kapau na’e fale’i koe ke ke lotu ki he ‘Eikí ke tokoni mai, ‘i he me’a fakatu’asinó mo e fakalaumālié fakatou’osi, ko e me’a pē ia te ke faí? ‘Okú pehē ‘i he lotu ‘a e ‘Eikí, “Foaki mai he ‘ahó ni ha’amau me’akai.” Te ke ‘alu atu ‘o nofo hifo he tofá pe ‘i he funga mo’ungá ‘o lotu ‘aki ho mālohí kotoa, “Foaki mai he ‘ahó ni ha’amau me’akai,” pe ‘okú ke ‘alu ‘o tō ha ngoue pea fafanga ha ngaahi tākanga monumanu pea fai ‘a e me’a kotoa pē te ke lavá ke ma’u mei ai ha me’akai?

‘Okú hoko atu e lea ‘a ‘Alamaá: “ ‘Io, fai ho’o ngaahi ngāue kotoa pē ki he ‘Eikí, pea ‘ilonga ha potu te ke

‘alu ki ai ke fai ia ‘i he ‘Eikí; ‘io, tuku ke hanga atu ho’o ngaahi fakakaukau kotoa pē ki he ‘Eikí; ‘io, tuku ke fai ki he ‘Eikí ‘a e ‘ofa ‘a ho lotó ‘o ta’engata” (‘Alamā 37:36.) Fakatokanga’i ‘eni: “Fealea’aki mo e ‘Eikí ‘i he me’a kotoa pē te ke faí, pea te ne fakahinohino’i koe ‘i he me’a ‘oku lelei” (‘Alamā 37:37.)

Ko e hā e palopalema ‘a ‘Ōliva Kautelé? “Na’e ‘ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē ke kole . . . kuo pau ke ke fakakaukau’i ia ‘i ho ‘atamaí” (T&F 9:7–8.)

‘Okú ke fie ma’u hao uafi? ‘Okú ke fie ma’u ha fa’ahinga me’a ‘oku totonu mo tāú? Ngāue ki ai, pea faka’aonga’i ‘a e tau’atāina ke filí mo e mālohi mo e ivi ko ia kuo foaki ‘e he ‘Otuá kiate koé ke ke malava ‘a e ngaahi me’á. Ngāue’aki ‘a e me’a kotoa pē ‘okú ke ma’ú, ‘omi e ngaahi fakakaukau kotoa pē fekau’aki mo e palopalemá, fakapapau’i e me’a te ke faí, peá ke fealea’aki mo e ‘Eikí ke fakapapau’i pē ‘oku ‘ikai hala ho’o filí. ‘Okú mo fealea’aki ki ai. ‘Okú ke talaange, “Ko ‘eku fakakaukau’i ‘eni, ko e hā Ho’o fakakaukau?” Pea kapau te ke ma’u ‘a e ongo’i nonga mo pau ‘oku ha’u ia mei he Laumālie Mā’oni’oní, te ke ‘ilo leva ‘oku totonu ho’o fakakaukau; pea kapau ‘okú ke ongo’i ta’efiemālie mo ta’epau’ia ‘i ho lotó, tā ‘oku lelei ange ke ke toe kamata fo’ou he ‘oku ‘ikai kau mai ki ai e to’ukupu ‘o e ‘Eikí, pea ‘oku ‘ikai te ke ma’u ‘a e ongo’i nonga ko ia ‘oku totonu ke ke ma’u mei he me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oní ‘i ho’o hoko ko ha mēmipa ‘o e Siasí.

“. . . ‘io, ‘o ka ke ka tokoto hifo ‘i he po’ulí tokoto hifo ki he ‘Eikí, koe’uhi ke ne tokanga’i koe ‘i ho’o mohé; pea ‘o ka ke ka tu’u hake ‘i he pongipongí tuku ke fonu ho lotó ‘i he fakafeta’i ki he ‘Otuá; pea kapau te ke fai ‘a e ngaahi me’á ni, ‘e hiki hake koe ‘i he ‘aho faka’osí.” (‘Alamā 37:37.) Kapau te ke ako ‘a e founa hono faka’aonga’i ‘o e tau’atāina ke filí ‘a ia kuo foaki ‘e he ‘Otuá kiate koé, pea kapau te ke feinga ke fai ho’o ngaahi fili pē ‘a’au, pea kapau ‘e ‘osi ange ho’o filí ‘okú ke ongo’i lelei’ia ai, pea kapau te ke fealea’aki mo e ‘Eikí peá Ne fakapapau’i atu ‘oku totonu ho’o ngaahi filí, tā kuó ke ma’u ha fakahā, ko e taha ia; pea ko e tahá, te ke ma’u ‘a e fakapale ma’ongo’onga ‘o e mo’ui ta’engatá pea ‘e hiki hake koe ‘i he ‘aho faka’osí. ‘Okú ‘ikai ke tau tatau kátoa ‘i ha fa’ahinga founa; ‘oku ma’u ‘e he ni’ihi ha talēniti ‘e taha mo lava ‘a e me’a ‘e taha pea ma’u ‘e he ni’ihi ha talēniti kehe mo lava ‘a e me’a kehe. Ka ‘o kapau te tau faka’aonga’i ‘a e ngaahi talēniti ‘oku tau ma’ú, ‘e iku lelei e me’a hono kotoa.

‘I ha ‘aho Mōnite ‘e taha he‘emau fakamanatu e ‘aho fā‘ele‘i ‘o Siaso Uāsingatoní, na‘e fai ‘eku tutu‘u fefie ‘i he tafa‘aki ki mui ‘o e ‘api ‘o ‘eku fine‘eikí. Na‘á ne hū mai ki tu‘a ke fakahinohino‘i au mo sio pe ‘oku fēfē ‘eku fai iá, pea na‘e ‘ikai te ne fu‘u fiefia ‘i he‘eku founḡá. Na‘á ne pehē ‘oku totonu ke u fai ia ‘i ha founḡa kehe. Na‘á ne foki ki fale pea taimi sí‘i pē kuo a‘u mai hoku tehiná. Na‘e talaange ‘e he fine‘eikí ki ai, “ ‘Oku ou tui ‘e lelei ke ke hū ki tu‘a ‘o tokoni ki ho tokoua ko Pulusí mo sio ‘okú ne fakahoko totonu e me‘a ‘okú ne fai.” Hili iá na‘á ne pehē ange ki ai, “ ‘Oku ‘ikai ke fu‘u poto fēfē ‘a Pulusi.” ‘Io, ‘oku ‘ikai ke u poto. Ko ia ‘oku ou kamata leva ‘i he tu‘unga ‘oku ou ‘i aí peá u ‘unu mei ai ki mu‘a. ‘Oku kamata ‘eku faka‘aonga‘i e talēniti ‘oku ou ma‘ú, peá u kamata faka‘aonga‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e mo‘oni ta‘engata ki he‘eku mo‘uí. ‘Oku ou fehu‘i mo fealea‘aki mo e ‘Eikí lolotonga ‘eku fakahoko iá, pea tatau ai pē pe ko e hā e tu‘unga ‘oku ou ‘i aí, ‘e ‘ave pē au ‘e he ongoongoleléi ke u fakalalakaka ki mu‘a mo ‘olunga, pea ‘e tafe mai kiate au ‘a e ngaahi tāpu-aki ‘a ia te ne fakalāngilangi‘i, fakamā‘oni‘oni‘i mo fakalelei‘i au ‘i he mo‘uí ni pea iku ki ha‘ane ‘omi kiate au ‘a e nāunau mo e faka‘apa‘apa mo e lāngi-angi ‘i he maama ka hoko maí.

‘Oku Tau Ma‘u ‘a e Laumālie ‘o e Fakahaá

‘Oku ou pehē kuo fe‘unga e me‘a kuo tau lau ki aí; he ‘oku tau vakai atu pē ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni. Tuku ke u fai ha me‘a pē ‘e taha. Tuku ke u fai e me‘a na‘e fai ‘e hoku kaume‘a ko ‘Alamaá. Hili ‘ene malangá, na‘á ne pehē, “ ‘Ikai ‘oku mou ‘amanaki ‘oku ou ‘ilo‘i ‘e au ‘a e ngaahi me‘á ni?” (‘Alamā 5:45.) Na‘á ne ‘oange kiate kinautolu ‘a e ngaahi fakatātaá, na‘á ne lave ki he ngaahi fakahaá, na‘á ne talaange ‘a e me‘a fekau‘aki mo iá, hili ko iá na‘á ne fai ‘ene fakamo‘oni fakatāutahá. Ko e me‘a ‘i ai ‘oku totonu ke tau fakahoko ‘i he Siasí. ‘Oku totonu ke tau ako ke faiako‘aki ‘a e mālohi ‘o e Laumālié, koe-‘uhí ‘i he ‘osi ange ‘etau fakamatala‘i e ngaahi tefito ‘o e ongoongoleléi, te tau ‘ilo‘i pe ‘oku totonu e me‘a kuo tau lea‘akí, pea te tau ‘i ha tu‘unga leva ke fakamo‘oni‘i ia, ‘o ‘ikai ki hono mo‘oni pē mo hono faka-‘Otua ‘o e ngāué, ka ‘oku totonu ‘a e tokāteline ‘oku tau tu‘uakí mo e ngaahi mo‘oni ta‘engata ‘oku

tau akonaki‘akí, ko e fakakaukau mo e le‘o ia ‘o e ‘Eikí. Ko e me‘a ‘oku nāunau‘ia mo fakafo ai ‘a e ngāué ni pea mo e ngaahi tokāteline ko ‘ení he ‘oku nau mo‘oni. ‘Oku ‘ikai mo ha toe me‘a ‘i he mā-maní, ‘oku ‘ikai mo ha toe mo‘oni ‘e lava ke tau fakakaukau ki ai ke fakatataua ‘a hono mo‘oni ‘o e ngāue ko ia ‘oku tau fakahokó, pea ‘oku ‘i heni ‘a e to‘ukupu ‘o e ‘Eikí. Ko e mo‘oni ia ‘oku tau ma‘u ‘a e me‘afoaki mo e mālohi ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oni. ‘Oku tau ma‘u ‘a e laumālie ‘o e fakahaá, ‘a e laumālie ‘o e fakamo‘oni, ‘a e laumālie ‘o e kikité. Kuo pau pē ke ‘i ai e ngaahi me‘á ni, he ka ‘ikai, ‘oku ‘ikai ke tau kau ki he Siasí mo e pule‘anga ‘o e ‘Otuá; ‘oku ‘ikai ko e kakai kitautolu ‘a e ‘Eikí.

***Kapau te ke ma‘u
‘a e ongo‘i nonga
mo pau ko ia ko e
Laumālie Mā‘oni-
‘oni pē ‘e ha‘u mei
aí, te ke ‘ilo leva
‘oku totonu ho‘o
fakakaukau.***

Ko hono mo‘oni ‘oku tau ma‘u kinautolu; ‘oku ‘aonga ‘a e fakahaá. ‘Oua na‘a mou ta‘e-fie-ma‘u fakahā. Na‘e pehē ‘e Siosefa Sāmita, “ ‘E ‘ikai fakahā ‘e he ‘Otuá ha me‘a kia Siosefa, ta‘e te Ne fakahā ia ki he Toko Hongofulu Mā Uá, pea a‘u ki he Kāingalotu kihí‘i sí‘i tahá, te Ne ‘ilo‘i ‘a e ngaahi me‘a kotoa pē ‘i he vave taha te Ne malava ai ke ma‘u kinautolu.” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 149.) ‘Oku ‘i ai ‘etau totonu ki he laumālie ‘o e fakahaá, ka ko e me‘a ‘oku ou feinga ke ako‘i, ‘oku ‘i ai e ngaahi tu‘unga kuo pau ke hoko mo e founḡa ke hokohoko atu ai kae toki lava ke ma‘u ha fakahā. Ko hotau tufakanga ia ke ngāue ki he ngaahi palopalema ‘oku tau ma‘u pea hili ko iá ke tau fealelea‘aki mo e ‘Eikí pea ‘e fakapapau‘i mai ‘a e aofangatukú ‘e he ongo‘i nonga mo pau ‘oku mei he Laumālie Mā‘oni‘oni; pea ko e ongo‘i nonga mo pau ko iá, ko e laumālie ia ‘o e fakahaá.

‘Oku foaki mai ‘e he ‘Otuá kiate kitautolu ‘a e potó ‘i he ngaahi me‘á ni. ‘Oku foaki mai ‘e he ‘Otuá ‘a e loto-to‘a mo e ivi ke tau malava ‘o tu‘u pē ‘iate kitautolu pea faka‘aonga‘i ‘a ‘etau tau‘atāina ke filí mo e ngaahi me‘a ‘oku tau malava ke fakahokó; ko ia, tuku ke tau ma‘u ‘a e loto fakatōkilalo fe‘unga mo ongo-ngofua ki he Laumālié ke fakaongoongo hotau lotó ki Hono finangaló, ke tau ma‘u ‘a e ongo‘i nonga ‘okú Ne fakapapau‘i mai ‘okú Ne fiemālie ki he‘etau filí, ke tau ma‘u ‘a e laumālie ‘o e fakahaá ‘i he‘etau mo‘uí ‘i he founḡa ko iá. Ka pehē, ‘e ‘ikai ha toe veiveiua ‘i hono olá; ‘a ia ko e melino ‘i he mo‘uí ni; ko e nāunau mo e ngeia ‘i he maama ka hoko maí.

KO E TU'UNGA MATU'OTU'Á

*Ko e me'afua mo'oni pē 'e taha
'o e tu'unga matu'otu'á ko e
'ulungāanga fakatāutahá.*

—'Eletā Marvin J. Ashton

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e faikehekehe lahi 'oku hoko ki he mo'ui 'a ha talavou 'i ha ta'u 'e uá. 'Okú ne mavahe atu ko e tamasi'i pea foki mai ko ha tangata lahi. 'Okú ne mavahe atu 'oku te'eki ai ke ne matu'otu'a, peá ne foki mai kuó ne mālohi, anga'ofa mo ha tangata 'oku ngāue mo fie tokoni. 'Okú ne toe foki ki he kolisi' pea 'oku toe lelei ange hono ngaahi māká 'i ha toe taimi ki mu'a, koe'uhí he 'oku 'i ai 'eni 'a e taumu'a ki he'ene mo'ui. Kuó ne 'osi fiefia 'i ha taumu'a, pea ko e taimi ní 'oku 'i ai 'ene taumu'a fo'ou” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 590–91).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“'Oku malava pē 'e kitautolu takitaha ke mapule'i 'etau fakakaukáu mo e ngaahi me'a 'oku tau faí, 'o kapau te tau ako pea feinga ke mapule'i kitautolu. Ko e kongá 'eni 'o e founa ke fakatupulaki ai 'a e matu'otu'a fakalaumālié, fakatu'asino mo fakaeongó” ('i he Conference Report, Apr. 1987, 57; pe *Ensign*, May 1987, 47).

'Eletā Marvin J. Ashton

“'I he ngaahi uike kuo hilí, ne kole mai 'e ha tangata 'okú ne ma'u ha lakanga mā'olunga 'i he Siasí ha me'a makehe ke u fai. 'E lava nai ke tuku hao taimi ke ke fakafanongo ai lolotonga 'a e fepōtalanoa'aki haku ngaahi kaume'a makehe, 'a ia ko ha fa'ē, tamai, mo hona 'ofefine 'oku 'i he ta'u hongofulu tupú?”

“'I he'emaui tangutu fakataha toko faá, na'e mahino 'aupito pē 'i he taimi ko iá kuo 'osi tāpuni'i 'a e ngaahi laine fetu'utakí kotoa ia 'e he loto fakamāú, fakamanamaná, tukuakí'i, mo e loto ta'efiemālié.

'I he fakalalahi 'enau fakakikihí, na'á ku fakatokanga'i ko au pē ne u kei fakafanongó. Neongo ne nau loto fakafō'ituitui mo fakakātoa ko au te u hoko ko e fai fale'i mo e fakamāú, ne u fiu tatali ki ha faingamālie ke u lea ai. Lolotonga 'enau felau'aki 'i he 'itá, na'e toutou fakahā pē 'e he ta'ahiné 'a 'ene loto ta'efiemālié 'aki 'ene pehē: 'He 'ikai lava ke mo lea pehē mai kiate au. Kuó u 'osi fu'u lahi au. He 'ikai lava ke mo fai 'ena kiate au. 'Oku ou 'osi fu'u lahi au. He 'ikai lava ke mo kei pule'i ai pē 'eku mo'ui. Kuó u 'osi fu'u lahi au.'

“Ko e taimi kotoa pē na'á ne pehē ai 'Kuó u 'osi fu'u lahi au,' na'á ku ongo'i manavasi'i. 'Oku 'uhinga 'a e tokotaha lahí ki ha taha kuó ne a'u ki he ta'u matu'otu'á—kuó ne tupu hake 'o fu'u lahi. Neongo ko e mo'oni 'e lau fakalao ha taha ko ha tokotaha lahi 'i ha'ane a'u ki ha ta'u motu'a pau, ka ko e tu'unga 'o ha tokotaha lahi 'oku fakataumu'a ki ai 'etau talanoa 'i he 'aho ní kuo pau ke ne a'usia ia 'i he'ene ngaahi ngāue mo 'ene tō'ongá.

“'Oku 'ikai te u fakapapau'i pe ko hai 'okú ne ma'u 'a e totonu pe fatongia'aki hono fakahā kuo hoko ha taha ko e tokotaha lahí, ka 'oku ou 'ilo fakapapau 'oku meimei ko e tokotaha 'oku sí'i taha 'ene fe'unga ke fakahā 'eni ko e tokotaha fakafō'ituitui pē ko iá. Kapau kuo matu'otu'a ha taha, he 'ikai fie ma'u ia ke ne fakahā kuó ne matu'otu'a. Ko e 'ulungāanga fakatāutahá pē 'a e me'afua mo'oni 'o e tu'unga matu'otu'á. 'I hono lau ha taha ko e tokotaha lahí, 'i he'ene fekau'aki mo e 'ulungāangá, 'oku 'ikai lau 'a e ta'u motu'á ia, 'a e mingimingí, pe hinā e 'ulú. Mahalo 'oku 'ikai mama'o mei he mo'oní ke tau pehē ko e 'ulungāanga 'o e tokotaha lahí ko ha me'a ia 'oku hokohoko pē 'ene hokó. 'Oku anga'aki ke tupulaki 'a e anga matu'otu'á 'i he'ete lava ke mapule'i kitá, 'i ha'ate ake vave mei ha me'a fakamamahi na'e hoko pea mo e toutou feingá.

“Neongo na'e 'ikai ke u sai'ia 'i he fa'a pehē 'e he ta'ahiné 'Kuó u 'osi fu'u lahi au' ka ne 'i ai e taimi ia lolotonga e fetalanoa'aki na'e hā mai 'okú ne ki'i matu'otu'a ange ia 'i ha ni'ihí na'e 'i he lokí. 'I he taimi 'oku tau fakafāonga'i ai 'e kitautolu 'oku tau motu'a angé 'a e lea hangē ko e “Oku ou motu'a ange au 'iate koe' ke fakapapau'i 'oku totonu e me'a 'okú ke tu'uakí, 'oku 'ikai te u fakapapau'i pe 'e fu'u 'aonga ia. 'E fu'u lelei ange ke ma'u 'a e fakapapa'apa mo e 'ofá 'o fakafou 'i he 'ulungāanga taau 'a e mātu'á 'i ha'atau feinga ke ma'u ia 'o fakafou 'i he kehekehe hotau ta'u motu'á.

“ ‘Oku ‘ikai fie ma’u ia ke talaki pe fakahā ‘e he kau talavou mo e finemui ‘i he māmaní kotoa, mo kimoutolu, pea pehē ki ho’omou mātu’á, kuo mou matu’otu’a. ‘E ‘ilo’i pē ia ‘i ho’omou tuí mo ho’omou ngaahi ngāué. ‘E ‘iloa pea fakakalakalasi kimoutolu ‘o fakatatau mo homou ngaahi fuá Ko e ni’ihi ko ia ‘iate kitautolu ‘oku nau fai ‘a e ngaahi fakakikihi ‘oku kovi, tōlili he ‘itá, fakaanga ‘oku tuku hifo ai ha ni’ihi mo fakamamahi, ngaahi lāunga fakafepaki ta’e aongá mo e anga ta’efaka’apa’apá, he ‘ikai ma’u ai ha lelei ia ‘a ha taha. Tuku ke mama’o ‘iate kitautolu ‘a e fakafāsifasi, mo e ‘itá, mo e ‘ulungāanga sāuni te ne faka’auha kitautolú ka tau foki ki he hala malu kuo faka’ilonga’i lelei mai ‘e he Tauhi Leléi.

“Kuo pau ke tau loto-to’a ke tau hola mei he felau-‘akí mo e feke’ike’í. ‘I he kamata pē ke tau a’usia ‘a e tu’unga matu’otu’á, ‘oku tau mo’ui fakakakai lalahi leva. ‘Tuku ke mama’o ‘iate kimoutolu ‘a e loto kovi kotoa pē, mo e ‘itá, mo e lilí, mo e fe’oho’aki, mo e lea fakakovi, mo e fakafāsifasi kotoa pē:

“ ‘Kae feangalelei’aki ‘a kimoutolu kiate kimoutolu, ‘o manava’ofa, ‘o fefakamolemole’aki ‘a kimoutolu, ‘o hangē ko e fakamolemolea ‘a kimoutolu ‘e he ‘Otuá ko’euhí ko Kalaisí’ (‘Efesō 4:31–32). ‘Oku fakamamahi ha kakai tokolahi ‘oku nau motu’a ange ka ‘oku nau mo’ui pē ‘o ‘ikai ‘aupito ha’anau teitei hoko mo’oni ko ha kakai lalahi.

“Kuo ta’u lahi ‘ene nofo pē ‘i hoku ‘atamaí ha ‘ata mātu’aki mahino lelei ‘o Sīsū Kalaisí ‘i he’ene ‘i he ‘ao ‘o Pailató. Lolotonga e tu’u ‘a Sīsū ‘i mu’a ‘i he fu’u kakai ne nau ‘ita, manukí’i mo tukuakí’i Iá, na’e feinga ‘a Pailato ke fakaloto’i Ia ke ne tali mo sāuni kiate kinautolu. Na’á ne feinga ke Ne fakahā ko e tu’i ia. Ka na’e fakalongolongo pē ‘a Sīsū. Ko ‘Ene malangá ‘a ‘Ene mo’uí. Na’e haohaoa Hono ‘ulungā-angá, ko ha foha mo’ui taau, ko e ‘Alo pē ‘e Taha ‘o e Tamái Kuo Fakatupú. ‘I hono fakalea ‘e tahá, na’e mahino lelei pē ‘a ‘Ene matu’otu’a ‘i Hono ‘ulungā-angá’ (‘i he Conference Report, Apr. 1987, 78–79; pe *Ensign*, May 1987, 65).

‘Eletā Neal A. Maxwell

“ ‘Oku hangē pē ‘etau malava ke fakatatali hono fakafiemālie’i ‘etau ngaahi holí ko ha faka’ilonga ia ‘o e matu’otu’a mo’oni, ko e hoko ‘a ‘etau loto fie-mālie ke tatali ki ha fakamatala ‘e ‘omí ko ha faka’ilonga ia ‘o e tui mo’oni pea mo e falalá’ (‘i he Conference Report, Apr. 1985, 91; pe *Ensign*, May 1985, 71).

‘Eletā Richard G. Scott

“ ‘Oku tau ‘i heni ‘i he māmaní ke ma’u ‘a e taukei ‘a ia ‘e ‘ikai lava ke tau ma’u ia ‘i ha toe founga kehe. ‘Oku tuku kiate kitautolu ‘a e faingamālie ke tau fakalakalaka ai, ke tau tupulaki, pea matu’otu’a fakalaumālie. Ke fakahoko ‘ení, kuo pau ke tau ako ke faka’aonga’i ‘a e mo’oni. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ‘aupito ki he’etau fiefiá ‘a e founga ‘oku tau tali’aki ‘a e ngaahi faingata’á mo veteki’aki e ngaahi palopalema faingata’á’ (‘i he Conference Report, Oct. 1989, 38; pe *Ensign*, Nov. 1989, 30).

‘Eletā Marion D. Hanks

“ ‘Oku tau mo’ui ‘i ha ‘univeesi ‘oku ‘i ai ‘a e fono fakamāmani. ‘E lava pē ke tau fili ki he kovi pea ma’u ‘a e me’a ‘oku tau fie ma’u he taimi ni pē pea tau toki totongi ki ai ‘amui. Pe ko ‘etau lava ‘o fili ‘a e lelei pea tomu’a totongi ki ai, ki mu’a pea tau toki ma’u iá’ . . . ‘Oku pehē pē ki he mo’ui faitotonu mo ‘i ai hono tufakangá, ‘o e ma’a fakasekisuálé, ‘o e angatonú, ‘o e tokoni ta’esiokitá . . .

“ ‘I he taimi na’e lea ai ‘a Paula ‘o kau ki he ‘ofa [faka-Kalaisi] mei he ‘loto ma’á,’ ‘oku ou tui ko ‘ene ‘uhingá ki he faitotonu mo e tokanga ta’esiokita ki he ni’ihi kehé ‘a ia ko e faka’ilonga ia ‘o e matu’otu’a fakaeangama’a mo fakalaumālie. . . . ‘Oku tala ‘a e matu’otu’a mo’oni ‘e hono ongo’i mo’oni ‘o e ni’ihi kehé, ‘a e fa’a faka’atu’i mo anga’ofa mo ala falala-angá’ (‘i he Conference Report, Oct. 1967, 59–60).

NGAAHI FATONGIA MO E NGAARI TUFKANGA FAKALANGI 'O E KAKAI TANGATÁ

*'Oku toputapu pea ta'engata 'a e
hinga ko e tamaí. 'Oku mahu'inga
he neongo 'a e ngaahi huafa
faka'apa'apa'ia kotoa ko ia 'oku foaki
ki he 'Otuá, kuó Ne kole mai kiate
kitautolu ke ui pē Ia ko e Tamai.*

—Tamai, Fakakaukau'i Ho'o Ngaahi Fongá

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Harold B. Lee

“'Oku fie ma'u 'e he kakai fefine kotoa pē ke 'i ai ha taha ke nau fe'ao. 'Oku nau fie hoko ko ha ngaahi uai'fi; 'oku nau fie hoko ko ha ngaahi fa'e; pea 'i he taimi pē 'oku fakafisi ai 'a e kakai tangatá, ke fakahoko honau tufakanga ke malí, ta'e 'i ai ha 'uhinga lelei, 'oku 'ikai leva ke lava 'o mali 'a e kakai fefiné. 'E ngaahi tokoua, 'oku 'ikai ke tau fakahoko hotau fatongia ko ha ni'ihí 'oku ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'i he taimi 'oku tau fakalaka ai 'i he ta'u 'oku totonu ke tau mali aí, 'o tau ta'ofi kitautolu mei ha'atau mali ki he kau fefine faka'ofu'ofa ko 'eni 'oku nau feinga ke fakahoko 'a e faka'amu mā'ongo-onga taha 'a ha fefine ke ma'u hano husepāniti, fāmili, mo hano 'apí” (‘i he Conference Report, Oct. 1973, 119–20; pe *Ensign*, Jan. 1974, 100).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Na'e fokotu'utu'u 'e he 'Eikí 'a e polokalamá kotoa 'i he kamata'angá mo ha tamai 'okú ne kaungā fakatupu, tokanga'i, 'ofa mo tataki, pea mo ha fa'e 'okú ne tu'itu'ia pea fā'ele'i pea fafanga'i mo ako'i. Na'e mei lava pē ke fokotu'utu'u ia 'e he 'Eikí 'i ha toe fongá kehe ka na'á Ne fili ke 'i ai ha 'iuniti mo ha

fatongia pea mo ha feohi 'oku 'i ai hono taumu'a, 'a ia 'e feako'i'aki ai 'e He'ene fānaú 'iate kinautolu pea nau fe'ofu'ofani, fefaka'apa'apa'aki, mo fefakahounga'aki. Ko e fāmili ko e palani lahi ia 'o e mo'uú 'a ia na'e fakakaukau'i pea fokotu'utu'u 'e he'etau Tamai Hēvaní” (‘i he Conference Report, Apr. 1973, 151; pe *Ensign*, July 1973, 15).

Palesiteni Howard W. Hunter

“'Okú ke fakapapau'i fakataha mo ho uai'fi 'a e ongo fakalaumālie 'e ma'u 'i homo 'apí” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 69; pe *Ensign*, Nov. 1994, 51).

TAMAI, FAKAKAUKAU'I HO'O NGAAHI FONGÁ

Tohitufa

'E ngaahi tokoua, kuo mou fakakaukau'i koā 'a e tukupā 'o e hoko ko ha tamai lavame'a? 'Oku fie ma'u ha ngāue mo ha palani lahi ke 'ohake 'aki ho'o ho'o fānaú 'i he angamā'oni'oni pea ke ke uouangataha mo ho uai'fi, ke langaki ma'u pē 'a e ongo'i 'ofá mo e ma'uma'ulutá 'i 'api. Ko e hā 'oku hoko ai 'a e tamai lavame'a mo angamā'oni'oni ko ha me'a faingata'a ki he meimei tangata kotoa pē?

'Oku fie ma'u 'i he palani 'o e fakamo'ui 'a e 'Eikí ke ke fou atu 'i he ngaahi 'ahi'ahi 'o e mo'ui matelié ni. 'Oku hā ngali lahi taha pē 'a e ngaahi 'ahi'ahi ni 'i he taimi 'okú ke hoko ai ko e tamaí; ka ke 'ilo pau 'eni—'oku hangē 'a e tu'unga fakatamaí ia ko ha akoako mo teuteu ke hoko ko ha 'otuá. 'E tokoni atu 'a e fakamatala ko 'eni ke toe fālahi ange ho'o 'iló ki hono 'uhinga 'o 'ete hoko ko ha tamaí; ke mahino kiate koe pea ke ongo'i 'a ho mahu'inga ki ho'o Tamai Hēvaní. Tamai, fakakaukau'i ho'o ngaahi fongá!

Na'e ngaohi 'e he 'Otuá 'a e ngaahi langí mo e māmaní 'o fakafou 'i Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. Na'á ke nofo mo Ia 'i he taimi ko 'eni ko 'Ene fānaú fakalaumālie, pea na'á ke kalanga fiefia 'i hono fakatupu 'o e maama ko 'eni. Na'á ke 'ilo'i 'a e fie ma'u ko ia ke ke ha'u ki he māmaní, ke ma'u ha sino fakamatelié, pea foua e ngaahi 'ahi'ahi lahi 'o e mo'ui 'i he māmaní. Na'á ke 'ilo'i 'e 'i ai e taimi te ke fai ai ha ngaahi fehālaaki. Na'á ke 'ilo'i foki 'e lava ke ke fakatomala mei he ngaahi fehālaaki ni pea hoko 'o ma'a 'i he feilaulau fakalelei 'a ho Tokoua mo e Fakamo'uú, 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí.

Na'á ke 'ilo'i foki 'e hoko 'a Sīsū Kalaisi ko ho fa'ifa-i-taki'anga 'o fakahā atu 'a e hala ke ke toe foki ai ki ho'o Tamai Hēvaní. “Ko ia na'e ngaohi 'a e tangatá 'e

he 'Otuá 'i hono tatau . . . na'á ne ngaohi 'a kinaua ko e tangata mo e fefine." (Sēnesi 1:27.) Pea na'á ne tuku ki he tangatá 'a e pule, pe tufakanga tauhi, ki he ngaahi me'a kotoa 'i he funga māmaní pea tuku ke ne fatongia'aki ia. Ko hono tufakanga tauhi mo e fatongia mahu'inga tahá 'e fai ki he fānaú.

Ko e malí, 'o hangē ko e tu'utu'uni 'a e 'Otuá, ko e hoko fakalao ia 'o taha 'a e tangatá mo e uai'í, 'o 'ikai 'i he māmaní pē, ka 'i hono kotoa 'o e nofo ta'engatá. Ko e taumu'a mahu'inga 'o e malí ke ma'u 'e he fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai Hēvaní ha ngaahi sino fakamatelie. 'I hono fā'ele'í pē ho'o 'uluaki fānaú, 'okú ke hoko leva ko ha tamai. 'Oku toputapu pea ta'engata 'a e hingoa ko e *tamái*. 'Oku mahu'inga he neongo 'a e ngaahi huafa faka'apa'apa'ia mo e lāngilangi mo e 'a'apa 'oku foaki ki he 'Otuá, ka kuó Ne kole mai kiate kitautolu ke tau ui pē ia ko e Tamai.

Ko e tamai 'a e ma'u mafai pule 'i hono fāmilí. 'I ho'o 'uluaki hoko pē ko ha tamai 'a ha fāmilí, 'okú ke ma'u ai ha ngaahi faingamālie ke ke ako ke pule'aki 'a e 'ofa mo e fa'a kātaki, pea ke ako'i mo ho uai'í 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú ki ho'omo fānaú; ke teuteu'i kinautolu ke nau hoko ko ha ngaahi tamai mo e ngaahi fa'e totonu. 'I ho'o fai 'eni 'o fakatatau ki he sippinga kuo tuku mai 'e he 'Eikí, pea kātaki ki he ngata'angá, 'e fakalahi ki ho fāmilí 'o ta'engata. Ko e fāmilí anga-mā'oni'oni ko ha 'iuniti ia 'oku ta'engata. 'Oku tokoni atu kiate koe 'i he māmani ko 'eni 'a e ngaahi kōlomu 'o e la-kanga fakataula'eikí mo e ngaahi houalotu kotoa 'o e Siasí, ko e tamai pea mo ho uai'í mo e fāmilí ke mou a'usia 'a e ngaahi taumu'a ta'engatá ni.

Tamai, kuo tuku 'e he 'Otuá kiate koe mo ho uai'í 'a e mālohi ke kaungā fakatupu fakataha mo Ia, ke fakatokolahi mo fakakakai 'a e māmaní. 'I ho'omo hoko ko e ongo kaungā fakatupú, kuo foaki kiate kimoua 'a e faingamālie mo e fatongia ke 'omi ki he māmaní 'a e fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai Hēvaní pea akonekina kinautolu 'i he māma' mo e mo'oni.

'I he taimi te ke 'ilo'i ai 'a hono mahu'inga ke ako'i ho'o fānaú, te ke ma'u 'a e loto fakatōkilalo, he te ke 'ilo'i 'i he taimi pē ko iá 'e fakahoko 'aki 'eni 'a e akonaki pea mo e fa'ifa'itaki'anga. He 'ikai lava ke ke mo'ui'aki ha me'a 'e taha pea akonaki'aki ha me'a kehe. Kuo pau ke ke mo'ui pea ako mo lotu ke ke ma'u ma'u pē 'a e takaua 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Kuo pau ke ke fakama'a pea fokotu'utu'u 'a ho'o mo'ui koe'uhí ke hā atu mei ho'o sippingá

mo ho'o founga fakatakí 'a e maama 'o e ongo-ongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Kuo pau ke ke palani 'a e me'a ke ke fakahoko 'i he 'ahó 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, 'o ke fekumi fakamātoato ki ho'o lelei 'a'au mo e lelei 'a ho fāmilí ki mu'a pea hanga 'e he ngaahi me'a kehé 'o fakapuliki meiate koe 'a e ngaahi 'uluaki fatongia ko 'eni. Hangē ko hono akonekina kitautolu 'e he kau palōfita mo'ui, " 'Oku 'ikai ha toe ngāue lavame'a 'i he mo'ui ni te ne lava ke fakalelei' 'a e fehālaaki 'oku hoko 'i he 'apí," (vakai, David O. McKay 'i he *Conference Report*, Apr. 1964, p. 5) pea "Ko e ngāue mahu'inga taha te mou lava ke fai 'oku fakahoko ia 'i loto 'i he ngaahi holisi 'o homou 'apí." (Vakai, Harold B. Lee, *Strengthening the Home*, 1973, p. 7.)

Kuo pau ke fakamamafa'i atu, 'okú ke faiako ma'u pē 'i ho'o hoko ko ha tamai. 'Oku ako ho fāmilí mei ho'o ngaahi founga, 'a e ngaahi me'a 'okú ke tui ki aí, ho lotó, ho'o ngaahi fakakaukaú, 'a e ngaahi me'a 'okú ke hoha'a ki aí, pe 'e ma'u ai ha'anau lelei pe 'e kovi ia kiate kinautolu. He'i'ilo pe 'e fili ho'o fānaú ke nau muimui atu pe 'ikai, ka ko e sippinga ko ia 'okú ke taá ko e maama lahi taha ia 'okú ke tuku ke mamata ki ai ho'o fānaú, pea 'okú ke ha'isia ke 'oange 'a e maama ko iá.

Na'e 'i ai ha tamai na'á ne fai ha anga ta'e'ofa ki hono malí 'i he taimi 'e taha. Hili mei ai ha 'aho 'e tolu, na'e mamata tonu 'a e tangata tatau pē ki hono faka'aonga'i 'e hono ki'i 'ofefine ta'u tolú 'a e ngaahi lea ta'e'ofa tatau pē na'á ne faka'aonga'i ki he'ene fa'e'e. Na'e foki mai e fakakaukau lelei ki he tangatá pea ne fehu'i pē kiate ia, " 'Oku fe'unga nai 'eku 'ofa 'i he'eku fānaú mo hoku fāmilí ke u fakatomala, ke liliu 'a 'eku mo'ui ke nau lelei ai?"

Mahalo 'e ngali fu'u lahi fau 'a e ngaahi tufakanga, ngaahi kavenga mo e fatongia 'o e hoko ko ha tamai totonu. Kae me'amālié, 'oku 'ikai fie ma'u ia ke ke pule mo fakamaau mo ngāue ta'e 'i ai hao fale'i, ta'e 'i ai hao tokoni. 'Oku 'i ai ho uai'í—ko ho hoa, ko ho kaungā ngāue, ko ho tokoni 'oku taau mo koe, ko ho kaume'a.

'Okú ne hoko nai 'o taha pē mo koe? 'Okú ke fakamālō ki he 'Eikí 'i he 'aho kotoa pē koe'uhí ko ia? 'Okú ke tauhi e ngaahi fuakava na'á mo fakahoko mo e 'Eikí 'i he temipalé? 'Okú ke feinga ma'u pē ke tauhi ke ma'a ho'o ngaahi fakakaukaú mo ho'o ngaahi leá mo ho'o ngaahi ngāue? 'Okú ke 'ilo'i nai ko e taimi pē 'okú ke fai ai ha me'a ke ne loto-mamahi ai 'oku

hangē pē ia ko ha'ō fakamamahī'i pē koé he 'okú mo hoko 'o taha peé?

'Okú ne 'ilo'i ho'ō 'ofa 'iate iá? 'Oku kei hokohoko atu pē 'i ho'ōmo fetu'utakí 'a e me'a na'e fai 'i ho'ōmo kei faikaume'á? 'Okú mo tuku taimi ke mo 'i ai fakataha ma'u pē— 'a kimoua toko ua pē, ke ke fakapapau'i ange ai kiate ia 'a ho'ō hounga'ia mo ho'ō fakafalala ki ho'ōmo feohí? 'Okú ke hoko ko e taki kiate ia 'i he mā'oni'oni?

'Okú ke manatu'i ma'u pē ho'ō taumu'a ki he malí, 'a ia ko hono fa'u ha 'iuniti ta'engata 'oku ha'i fakataha 'aki 'a e 'ofá pea 'aki 'a e mālohi mo e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí?

Tamai, 'okú ke ha'isia ki he 'Eikí 'i he me'a 'okú ke ma'ú mo e tu'unga 'okú ke 'i aí. Kuo pau ke ke tu'u 'i Hono 'aó 'i he kaha'ú. Ko e hā ha'ō lipooti 'e fai kau ki ho fāmilí? 'E lava ke ke lipooti ange ko ho 'apí ko ha feitu'u ia na'e 'i ai 'a e 'ofá, ko ha kongá pē 'o hēvani? Na'e pusiaki'i ai 'a e lotu fakafāmilí faka'ahó mo e lotu liló? Na'e hoko ia ko ha fale 'o e 'aukai? Pea na'á mo ako'i mo ho uaifí 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé ki ho'ōmo fānaú 'i he ngaahi efiafi fakafāmilí 'i 'apí?

'E lava ke ke lipooti ange na'á ke fa'ufa'u 'i homo 'apí ha 'ātakai ke langaki ai 'a e tui ki he 'Otuá mo'uí, ke poupu'i e akó, ke ako'i 'a e māú, talangofuá mo e feilaulau? Pea na'á ke fa'a vahevahe ki ho malí mo ho'ō fānaú 'a ho'ō fakamo'oni ki he mo'oni 'oku 'i ai ho'ō Tamai Hēvaní pea 'oku mo'oni 'a e ongoongolelé kuo toe fakafoki maí? Te ke lava nai 'o lipooti ange na'á ke muimui 'i he kau palōfita mo'uí? Pea na'e hoko homou 'apí ko ha feitu'u na'e lava ke ongo'i ai 'e ho'ō fānaú 'oku nau malu, pea nau ongo'i ai 'a e māfana ho'ōmo 'ofa mo 'enau fa'éé pea mo ho'ōmo tali lelei kinautolú?

Pea ko e hā ha'ō lipooti 'e fai kau ki he lelei fakatu'asino 'a ho fāmilí? Ko e palani ia 'a e 'Otuá ke ngāue'i 'a e me'a 'okú ke ma'ú. 'Oku totonu ke ke faitotonu 'i ho'ō ngāue ma'u'anga mo'uí pea ma'u mei ai ha me'a fe'unga ke feau'aki e ngaahi fie ma'u 'a ho fāmilí. 'Okú ke fakahoko nai ho ngaahi fatongia mo ho'ō ngaahi ngāue 'i he laumālie 'o e fiefia mo e fakafeta'i? 'Oku ongo'i malu nai ho uaifí mo ho'ō fānaú koe'uhí ko e ongo'i lelei 'okú ke ma'u fekau'aki mo ho'ō ngāue? 'Okú ke ngāue'aki 'a e fakapotopotó peá ke faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua 'aki ha'ō mo'ui fakatatau pē ki he pa'anga hū mai 'okú ke ma'ú, 'a ia ko ho'ō pa'anga hū mai ko 'ení 'okú ke vahehongofulu'i? 'Oku ongo'i nai 'e ho'ō fānaú mo ho uaifí 'oku 'i ai 'enau me'a 'e tukufakaholo mo pau

koe'uhí ko ha 'ikai ke hiki fakafokifā pē 'a e fāmilí ki ha 'apí fo'ou ta'e 'i ai ha 'uhinga lelei ki ai?

Tamai, 'okú ke tukupā nai ke tokanga'i 'a e lelei ta'engata 'a e tokotaha kotoa pē 'o ho'ō fānaú? 'Okú ke ngāue mo 'ofa mo feinga fakataha mo kinautolu 'i he kotoa 'o 'enau mo'uí?

Ko e tu'unga fakatamaí ko ha tu'unga fakataki ia, ko e fa'ahinga tu'unga fakataki mahu'inga tahá ia. Kuo pehē ma'u ai pē ia; pea 'e pehē ma'u ai pē. Tamai, 'okú ke pule 'i he 'apí pea 'oku tokoni mo fale'i mo poupuu atu ho hoa ta'engatá kiate koe. 'Oku 'ikai mahu'inga ia pe ko koe 'oku mo'ui taau tahá pe fe'unga tahá, ka ko e me'a 'oku mahu'ingá ko e fonó mo e fatongia 'okú ke ma'ú. 'Okú ke tokanga'i e houa ma'u me'atokoní mo e lotu fakafāmilí. 'Okú ke tokanga'i e efiafi fakafāmilí 'i 'apí; pea 'okú ke tokanga ke ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú ki ho'ō fānaú 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. Ko koe 'okú ke fai 'a e fakahinohino fekau'aki mo e ngaahi me'a kotoa 'oku fakahoko 'i he mo'ui 'a e fāmilí.

'Okú ke foaki 'a e ngaahi tāpuaki fakatamaí. Ko e kongá lahi 'o hono fokotu'u 'o e ngaahi lao fakafāmilí mo e akonakí 'okú ke fai ia. 'I ho'ō hoko ko e taki 'i homou 'apí, 'okú ke palani mo feilaulau ke a'usia 'a e tāpuaki 'o ha fāmilí 'oku uouangataha mo fiefia. 'Oku fie ma'u ke fakatefito 'a ho'ō mo'uí 'i he mo'ui fakafāmilí kae lava ke ke fakahoko kotoa 'eni.

Pea ko 'eni, ko ha foha koe 'o e 'Otuá. Ne tuku mai koe ki he māmaní ke ke ma'u ha sino fakamatelie mo ke lava'i 'a e ngaahi 'ahi'ahi pea mo e ngaahi me'a te ke a'usia 'i he mo'ui fakamatelié ni. Ko e palani ia 'a ho'ō Tamai Hēvaní ke 'osi sila'i pe ke sila'i koe ki hao hoa ki he nofo ta'engatá. 'I he malí, te mo taumu'a taha pē mo ho uaifí 'i ho'ōmo feinga ke fakakakato e ngaahi taumu'a 'a e 'Eikí. 'I ho'ō hoko ko ha kaungā fakatupu mo e 'Otuá, te ke ma'u ai ha fānau.

'Okú ke teuteu ho fāmilí mo e mēmipa takitaha 'i he fāmilí ke ne tokoni'i honau kāingá, ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní. Te ke tokanga'i 'enau ngaahi fie ma'u fakatu'asinó 'i he loto-tōnunga. Te ke ako ke ke pule ki ho fāmilí 'i he mā'oni'oni. Te ke ako'i fakalūkufua ki ho fāmilí pea ki he tamasi'i pe ta'ahine takitaha 'a e ngaahi tokāteline 'o e pule'angá.

'E hokosia 'a e 'aho te ke tu'u ai 'i he 'ao 'o e 'Eikí 'o fai ha lipooti ki ho tufakanga tauhi ko ha tamai 'i he māmaní. Tamai, fakakaukau'i ho'ō ngaahi foungá. Ko e hā ho'ō lipooti 'e faí?

Ko ha Fakamatala Fakanounou

1. Ko ho tu'unga fakatamai, 'oku hangē pē ia ko ha'o ako mo teuteu ki ha'o hoko ko ha 'otuá.
2. Ko ho'o mo'ui 'i he māmaní ko ha kongá ia 'o e palani 'o e fakamo'uí te ke lava ai ke hoko 'o tau mo ho'o Tamai 'i hēvaní.
3. Ko Sīsū Kalaisi 'a e fa'ifa'itaki'anga ke fakahā kiate koe 'a e hala ke ke toe foki ai ki ho'o Tamai 'i hēvaní.
4. Ko e fāmili 'oku anga-mā'oni'oni, ko ha 'iuniti ta'engata ia.
5. Ko e ma'u mafai pule koe 'i he 'apí.
6. 'Oku 'i ai 'a e Siasí ke tokoni'i koe ke ke foki atu mo ho fāmili ki he 'ao 'o 'etau Tamai 'i hēvaní.
7. 'Okú ke hoko mo ho uaifí ko e ongo kaungā fakatupu mo e 'Otuá ke ma'u ai 'a e lelei ta'engata 'a 'Ene fānau fakalaumālié.
8. 'Oku 'aonga taha pē ho'o faiako'aki 'a e fa'ifa'itaki'angá.
9. Ko e ngāue mahu'inga taha te ke lava ke faí 'oku fakahoko ia 'i loto 'i he ngaahi holisi 'o homou 'apí.
10. Kuo pau ke ke fekumi ki he laumālie 'o e 'Eikí 'i ho'o tataki ho fāmili.
11. 'Oku poupu 'a e fa'éé ki he tamai 'i he'ene hoko ko hono tokoni 'oku taau mo iá, mo hono fale'i.
12. 'Okú mo taumu'a taha pē mo ho uaifí.
13. 'Okú ke fatongia'aki hono tokanga'i 'a e lelei fakatu'asino, faka'atamai, fakasōsiale mo fakalaumālie 'a ho'o fānau.
14. Ko ho fatongia'aki ke tataki ho fāmili 'aki ho'o—
  - A. Pule'i, fakatonutonu, fafanga'i, mo tāpuaki'i kinautolu 'i he angavaivai, angamalū mo e 'ofa 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e mā'oni'oni (Vakai, T&F 121.)
  - E. Fa'ufa'u 'i he 'apí ha 'ātakai 'e tokoni ke 'i ai 'a e māú, lotú, huú, akó, 'auká, fiefiá mo e Laumālie 'o e 'Eikí.
  - F. Ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tui kia Kalaisi, fakatomalá, papiasó, ko e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, kātaki ki he ngata'angá pea mo e lotu 'aki 'a e le'ó pea 'i he liló.
  - H. 'Ofa ki he 'Otuá pea tauhi 'Ene ngaahi fekaú.

KI HE NGAARI TAMAI 'I 'ISILELÍ

Palesiteni Ezra Taft Benson

Palesiteni 'o e Siasí

'I he Conference Report, Oct. 1987, 59–63; pe Ensign, Nov. 1987, 48–51; vakai foki ki he To the Fathers in Israel, tohitufa

Si'oku ngaahi tokoua, 'oku ou fiefia ke 'i heni mo kimoutolu 'i he fakataha'anga nāunau'ia ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá. 'Oku ou lotua ke 'iate au pea 'iate kimoutolu 'a e Laumālie 'o e 'Eikí 'i he'eku lea atu kau ki he kaveinga mātu'aki mahu'ingá ni. 'Oku ou fie lea he efiáfi ni ki he ngaahi tamai 'oku nau 'i heni pea 'i he feitu'u kotoa pē 'oku 'i ai e Siasí, 'o kau ki honau ngaahi uiui'i toputapú.

'Oku ou faka'amu pē te mou fakafanongo lelei mo kimoutolu kau talavoú, he 'oku mou lolotonga teuteú ni foki mo kimoutolu ke hoko ko e ngaahi tamai ki he kaha'ú 'i he Siasí.

Ko ha Uiui'i 'Oku Ta'engata

'E ngaahi tamai, 'oku ta'engata homou uiui'i pea 'e 'ikai 'aupito ha taimi 'e tukuange ai kimoutolu mei ai. Neongo 'oku mahu'inga 'a e ngaahi uiui'i 'i he Siasí, ka 'oku fakataimi pē, pea 'i he'ene 'osi pē, 'e tukuange leva koe mei ai. Ka 'oku ta'engata 'a e uiui'i 'o e tamai, pea 'oku laka atu hono mahu'ingá 'i he nofo taimi. Ko ha uiui'i ia ki he nofo taimi pea ki he ta'engatá.

Ko e mo'oni 'a e lea na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī 'o pehē "ko e ngāue mahu'inga taha 'a e 'Eikí te mou lava ke fai [ko e ngaahi tamai] 'oku fakahoko ia 'i loto 'i he ngaahi holisi 'o homou ngaahi 'apí. 'Oku mahu'inga 'a e faiako faka'apí, ngāue fakapisopelikí mo e ngaahi fatongia faka-Siasí kehé, ka ko e ngāue mahu'inga tahá 'oku fakahoko ia 'i loto 'i he ngaahi holisi 'o homou 'apí" (*Strengthening the Home* [tohitufa, 1973], p. 7).

Ko e hā leva e fatongia pau 'o ha tamai 'i loto 'i he ngaahi holisi toputapu 'o hono 'apí? Tuku ke u fokotu'u atu ha ongo tefito'i fatongia 'o e tamai kotoa pē 'i 'Isileli.

Tokonaki 'o e Ngaahi Fie ma'u Fakatu'asinó

'Uluaki, 'oku 'i ai ho fatongia toputapu ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'a ho fāmili.

Ne 'osi fakahā mahino 'e he 'Eikí 'a e ngaahi fatongia 'o hono tokanga'i mo 'ohake 'o ha hako mā'oni'oni. Na'e fakahā kia 'Ātama, kae 'ikai kia 'Ivi, 'i he kamata'angá 'e ma'u 'ene me'akaí 'i he kakava 'o hono matá.

'Oku fai 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'a e fale'i ko 'ení ki he ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí, "He kapau 'oku 'ikai tokonaki 'e ha tokotaha ki hono kāingá, pea kiate kinautolu tonu 'i hono falé, kuo sí'aki 'e ia 'a e lotú, pea lahi hake 'ene kovi 'a'aná 'iate ia 'oku ta'elotú" (1 Tímote 5:8).

'I he kongá ki mu'a 'i he hisitōlia 'o e Siasi ne toe fakafoki maí, na'e tuku pau 'e he 'Eikí ki he kakai tangatá 'a honau fatongia ke tokonaki ma'a honau ngaahi uai'fi mo e fāmili. 'I Sānuai 'o e 1832, na'á Ne folofola 'o pehē, "Ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu, ko e tangata kotoa pē kuo pau ke ne tauhi hono fāmili 'o'oná, tuku ke ne tauhi ia, pea 'e 'ikai teitei mole 'a hono kalauní" (T&F 75:28). Hili mei ai ha māhina 'e tolu, na'e toe folofola 'a e 'Eikí, " 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai fe'finé ke 'eke'i honau tauhi mei honau ngaahi husepāniti, kae 'oua kuo to'o atu honau ngaahi husepāniti" (T&F 83:2). Ko e totonu faka-'Otua 'eni 'o ha uai'fi mo ha fa'ē. Lolotonga 'ene tokanga'i mo fafanga'i 'ene fānaú 'i 'apí, 'oku ngāue hono husepāniti ke tauhi'aki 'a e fāmili, he ko e me'a ia 'oku lava ke fai'aki 'a honau fafanga'i.

'I ha 'api 'oku 'i ai 'a e husepāniti 'oku sino mālohi mo mo'ui lelei, ko ia 'oku ngāue ke tauhi e fāmili. 'Oku tau fanongo he taimi 'e ní'hi 'i ha ngaahi husepāniti kuo mole 'enau ngāue tupu mei ha ngaahi tu'unga fakapa'anga, pea 'oku nau 'amanaki kinautolu ke mavahe honau uai'fi mei 'api 'o ngāue, lolotonga ko iá 'oku kei lava pē 'e he husepāniti ke tokonaki ma'a hono fāmili. 'I he hoko 'a e ngaahi me'a pehení, 'oku mau na'ina'i ai ki he husepāniti ke fai 'a ia kotoa te ne lavá ke kei nofo pē hono uai'fi 'i 'api 'o tokanga'i 'a e fānaú kae kei hokohoko atu pē 'ene tokonaki ma'a hono fāmili 'i he lelei taha te ne lavá, neongo he 'ikai fu'u lelei fēfē fau 'a e ngāue 'e lava ke ne ma'ú pea sí'si'i ange mo e patiseti 'a e fāmili.

'Ikai ko ia pē, ka 'oku 'ikai ko ha 'uhinga lelei 'a e fie ma'u ko ia ke ako pe ma'u e ngaahi koloa fakamāmaní ke fakatoloi ai 'a e ma'u 'o ha fānaú kae lava ke ngāue 'a e uai'fi ke tauhi e fāmili.

Ko e Fale'i 'a Palesiteni Kimipoló

'Oku ou manatu ki he fale'i 'a hotau palōfita 'ofeina ko Sipenisā W. Kimipoló ki he fānaú ako 'osi malí.

***'E ngaahi tamaí,
'oku ta'engata
homou uiui'i pea
'e 'ikai 'aupito ha
taimi 'e tukuange ai
kimoutolu mei ai.***

Na'á ne pehē: "Kuó u tala ki ha kau talavou mo e finemui 'e toko laumano ko e taimi ko ē te nau mali aí, 'oku 'ikai totonu ke fakatatali 'enau ma'u ha fānaú ki ha 'osi 'enau akó mo 'enau ngaahi fie ma'u fakapa'angá . . . 'Oku totonu ke na nofo fakataha 'o mo'ui 'i he founga angamaheni pea tuku ke ha'u 'a e fānaú. . . .

Na'e hoko atu e lea 'a Palesiteni Kimipoló, ". . . 'oku 'ikai te u 'ilo'i ha potufolofola 'oku fakamafa'i mai ai 'a e ngaahi uai'fi kei talavou ke fakatatali e ma'u hanau ngaahi fāmili ka nau 'alu 'o ngāue ke tokoni ki he ako 'a honau husepāniti. 'Oku toko lauiafe ha ngaahi husepāniti kuo nau lava'i 'enau akó mo 'ohake honau ngaahi fāmili 'i he taimi tatau pē" ("Marriage Is Honorable," 'i he *Speeches of the Year, 1973* [Provo: Brigham Young University Press, 1974], p. 263).

Ko e Fatongia 'o ha Fa'ē 'i he 'Apí

'E ngaahi tokoua 'o e lakanga fakataula'eikí, 'e kei hokohoko atu pē 'eku fakamamafa'i 'a hono mahu'inga ke nofo pē 'a e ngaahi fa'ē 'i 'api 'o fafanga'i, tokanga'i mo ako'i 'enau fānaú 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e anga mā'oni'oni.

'I he'eku fefononga'aki 'i he ngaahi feitu'u 'oku 'i ai e Siasí, 'oku ou ongo'i 'oku fie ma'u mo'oni pē 'e he tokolahi ia 'o e ngaahi fa'ē 'i he Siasí ke nau muimui 'i he fale'i ko 'ení. Ka 'oku tau 'ilo'i ko e taimi 'e ní'hi 'oku ngāue ai 'a e fa'ē 'o mavahe mei 'api koe'uhi ko hono pou'pou'i ia 'e hono husepāniti, pe ko ha'ane vili ke 'alu hono uai'fi 'o ngāue. Ko e husepāniti 'okú ne fie ma'u 'a e ngaahi me'a ko ia 'e lava ke fakatau mai 'aki 'a e pa'anga hū mai lahi ange ko 'ení. Ngaahi tokoua, 'e 'ikai ngata pē 'i he faingata'a'ia 'a e fāmili 'i he ngaahi tūkunga peheé, ka 'e tu'u ho'omou tupulakí mo e fakalakalaka fakalaumalié. 'Oku ou lea kiate kimoutolu kotoa, kuo tuku 'e he 'Eikí ki he kakai tangatá ke nau fatongia'aki 'a e tokonaki ma'a honau ngaahi fāmili 'i ha founga 'e lava ke fakahoko ai 'e he uai'fi 'a hono fatongia ko e fa'ē 'i he 'apí.

'Oku Toe Fu'u Fie Ma'u Ange 'a e Mateuteu Fakafāmili 'i he 'Ahó Ni

'E ngaahi tamaí, ko e kongá mahu'inga 'e taha 'o e tokonaki ma'a e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'o ho fāmili 'a e teuteu ko ia 'oku totonu ke ke fai ma'a ho fāmili ki ha taimi 'e hoko ai ha me'a fakatu'upakē. Kuo fuoloa hono fokotu'u 'o e mateuteu fakafāmili

ke hoko ko ha tefito'i mo'oni 'o e uelofea. 'Oku toe fie ma'u lahi ange ia 'i he 'ahó ni.

'Oku ou fehu'i fakamātoato atu kiate kimoutolu, kuo mou tokonaki ha me'akai, vala, mo ha lolo ma'a ho fāmīlī ke fe'unga mo ha ta'u 'e taha? Mahalo 'e mahu'inga tatau pē ki he'etau lelei fakatu'asinó 'i he 'ahó ni 'a e fakahā ko ia ke tau kumi pea tānaki ha me'akai mo e mahu'inga ki he kakai 'i he kuonga 'o Noá ke nau heka ki he 'a'aké.

'Ikai ko ia pē, ka 'okú ke mo'ui nai 'o fakatatau ki ho'o pa'anga hū ma'i pea fakahaofi hano ki'i konga?

'Okú ke faitotonu ki he 'Eiki 'i he totongi ho'o vahe-hongofulu? 'E 'omi 'e hono mo'ui'aki 'o e fono fakalangi ko 'eni 'a e ngaahi tāpuaki fakalaumālie mo fakatu'asinó foki.

'Io, 'e hoku ngaahi tokoua, 'i ho'omou hoko ko e ngaahi tamai 'i 'Isilelí, 'oku 'i ai homou fatongia mahu'inga ke tokonaki ma'a e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'a homou fāmīlī pea ke tokonaki mo e ngaahi me'a 'e 'aonga 'o ka hoko mai ha fakatamaki fakatu'upakē.

Fakahoko ha Tu'unga Fakataki Fakalaumālie

Uá, 'oku 'i ai ho fatongia toputapu ke fakahoko e tu'unga fakataki fakalaumālie 'i ho fāmīlī.

'Oku pehē 'i ha tohitufa na'e pulusi 'e he Fakataha Alea'anga 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí: "Ko e tu'unga fakatamai, ko ha tu'unga fakataki ia, ko e fa'ahinga tu'unga fakataki mahu'inga tahá ia. Kuo pehē ma'u ai pē ia; pea 'e pehē ma'u ai pē. Tamai, 'okú ke pule 'i he 'apí pea 'oku tokoni mo fale'i mo poupuu atu ho hoa ta'engata kiate koe" (*Tamai, Fakakaukau'i Ho'o Ngaahi Founá* [tohitufa, 1973], p. 4–5).

Neongo ia, 'oku ō fakataha mo e tu'unga fakapule ko iá ha ngaahi tufakanga mahu'inga. 'Oku tau fanongo 'i he taimi 'e ni'ihī 'i ha ngaahi fakamatala kau ki ha kakai tangata, 'o a'u pē ki ha ni'ihī 'i he Siasí, 'oku nau pehē tokua ko 'enau hoko ko ia ko e 'ulu 'i he 'apí 'oku nau 'i ha tu'unga mā'olunga ange ai ke nau tu'utu'uni pē mo tala ki honau fāmīlī e me'a ke faí.

Na'e fakamahino'i 'e he 'Aposetolo ko Paulá "ko e 'ulu 'o e [uaifí] 'a e [husepāniti], 'io, 'o hangē ko e 'ulu 'a Kalaisi ki he siasí" ('Efesō 5:23; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i). Ko e sīpinga ia 'oku tau muimui ai 'i hotau fatongia pule 'i 'apí. 'Oku

'ikai ke tau sio 'oku tataki 'e he Fakamo'uí Hono Siasí 'i ha founga fefeka pe ta'e'ofa. 'Oku 'ikai ke tau sio 'oku tataki 'e he Fakamo'uí 'a e Siasí 'i he anga ta'efaka'apa'apa pe ta'etokanga. 'Oku 'ikai ke tau sio 'oku ngāue'aki 'e he Fakamo'uí 'a e fakamālohí ke ikuna'i'aki 'Ene ngaahi taumu'á. 'Oku 'ikai ke tau sio 'i ha tafa'aki 'oku fai ai 'e he Fakamo'uí ha fa'ahinga me'a ka ko ia pē 'okú ne fakamāma'i, langa hake, fakafiemālie'i mo hākeaki'i e Siasí. 'E ngaahi tokoua, 'oku ou tala fakamo'omo'oni kiate kimoutolu, ko la 'a e sīpinga 'oku totonu ke tau muimui ai 'i he'etau tataki fakalaumālie 'a hotau ngaahi fāmīlī.

'Oku mo'oni 'eni kae tautefito ki ho vā fetu'utaki mo ho uaifí.

Mou 'Ofa 'i Homou Uaifí

Ko ha toe fale'i 'eni mei he 'Aposetolo ko Paulá 'a ia 'oku fu'u faka'ofa'ofa 'aupito pea ha'u hangatonu. Na'á ne pehē, " 'A e [ngaahi husepāniti], mou 'ofa ki homou [uaifí], 'o hangē ko e 'ofa 'a Kalaisi ki he siasí" ('Efesō 5:25).

'Oku toe folofola 'a e 'Eiki fekau'aki mo e fatongia ko 'eni 'i ha fakahā 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Na'á Ne folofola, "Ke ke 'ofa 'i ho uaifí 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe" (T&F 42:22). Ki he'eku 'iló, ko e me'a makehe pē 'e taha 'i hono kotoa 'o e folofolá 'oku fekau ai ke tau 'ofa ki ai 'aki 'a e kotoa 'o hotau lotó, 'a ia ko e 'Otuá pē. Fakakaukau ange ā ki hono 'uhinga 'o e lau ko iá!

'Oku lahi 'a e ngaahi founga 'e lava ke fakahā'i ai 'a e fa'ahinga 'ofa ko 'eni ki homou uaifí. Ko e 'uluaki mo mahu'inga tahá, 'oku 'ikai ha me'a 'i ho'o mo'ui 'e toe mu'omu'a hake 'i ho uaifí, tuku kehe pē 'a e 'Otuá—'ikai ko ho'o ngāue, 'ikai ko ho'o ngaahi fakafiefiá, 'ikai ko ho ngaahi mamaná. Ko ho uaifí 'a ho tokoni mahu'inga taha mo ta'engata—'a ia ko ho hoá.

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e 'ofa 'i ha taha 'aki e kotoa 'o ho lotó? 'Oku 'uhinga ia ke ke 'ofa 'aki 'a e kotoa 'o e ngaahi ongo 'okú ke ma'ú pea 'aki 'a e kotoa 'o ho'o mateaki. Ko e mo'oni, 'i he taimi 'okú ke 'ofa ai 'i ho uaifí 'aki ho lotó kotoá, he 'ikai te ke lava ke tuku hifo ia ki lalo, fakaanga'i ia, lau 'ene ngaahi fehālaaki, pe ngaohikovia ia 'i he lea, 'ulungāanga fakamamahi, pe 'i ho'o ngaahi tō'ongá.

'Oku 'uhinga ki he hā 'a e "pīkitai kiate iá"? 'Oku 'uhinga ia ke ke ofi kiate ia, faitotonu kiate ia, fetu'utaki mo ia, pea fakahā 'okú ke 'ofa 'iate ia.

'Oku 'uhinga 'a e 'ofá ki he ongo'ingofua 'ene ngaahi ongó mo 'ene ngaahi fiema'ú. 'Okú ne fie ma'u ke

fakatokanga'i mo fakamahu'inga'i ia. 'Okú ne fie ma'u ke ke talaange 'okú ne talavou mo faka'ofa'ofa pea 'okú ke mahu'inga'ia ai. 'Okú 'uhinga 'a e 'ofá ki ho'o fakamu'omu'a 'i ho'o mo'uí 'a 'ene lelei mo 'ene 'ilo'i 'oku 'i ai hono mahu'ingá.

'Okú totonu ke hounga kiate koe 'ene hoko ko e fa'e 'a ho'o fānaú mo e kuini 'o homou 'apí, hounga'ia 'i he'ene fili ke hoko e tauhi'apí mo e tu'unga faka-fa'éé ko e uiui'i faka'e'i'eiki tahá ia—ke fā'ele'i mai ho'o fānaú, fafanga'i, 'ofa'i mo ako'i kinautolu.

Ngaahi husepāniti, fakatokanga'i angé 'a e 'atamai poto 'a ho uai'fi mo 'ene malava ko ia ke fealea'aki mo koe ko ho kaungā ngāue mo'oni, fekau'aki mo e ngaahi palani fakafāmilí, ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí pea mo e patiseti 'a e fāmilí. 'Oua na'á ke ta'ofi meiate ia ho taimi pe ko ho'o ngaahi tokoní.

'Oange kiate ia 'a e faingamālie ke ne tupulaki faka-atamai ai, fakaeloto, fakasōsiale mo fakalaumālie foki.

'E ngaahi tokoua, manatu, 'e lava pē ke tanumaki 'a e 'ofá 'aki 'a e fanga ki'i me'a iiki. Ko e me'a faka'ofa'ofa ke 'oange ha'ane matala'i'akau 'i he ngaahi me'a makehe 'oku hokó, pea pehē foki ki ha'o fie tokoni 'i he fufulu ipú, fetongi taipá, tu'u hake 'i ha tangi 'a e fānaú 'i he po'ulí, pea tukuange 'a e televisoné pe nusipepá kae tokoni 'i hono teuteu 'o e me'atokoní. Ko e fanga ki'i founa fakalongolongo ia 'oku tau fai e ngaahi ngāue ko e fakahā ange kiate ia " 'Okú ou 'ofa 'iate koé". Ko e ki'i ngāue si'isi'i ka ko e ngaahi lelei lahi 'oku ma'u aí.

'Okú faka'aonga'i 'a e fa'ahinga tu'unga fakatakimu'a 'ofa ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eikí ki ho'o fānaú pea mo ho uai'fi foki.

Ko e Fatongia 'o e Tamai 'i he 'Apí

'Okú mahu'inga e fatongia 'o e ngaahi fa'éé 'i he'enu hoko ko e mafu 'o e 'apí, ka 'oku 'ikai te ne faka-si'isi'i 'e ia 'a e fatongia mahu'inga tatau 'oku totonu ke fakahoko 'e he ngaahi tamai, ko e 'ulu 'o e 'apí, 'i hono fafanga, ako'i mo 'ofa 'i he'enu fānaú.

'I ho'o hoko ko e pēteliake 'i homou 'apí, 'oku 'i ai ho fatongia mamafa ke ke taki 'i ho'o ngāue fakataha mo ho'o fānaú. Kuo pau ke ke tokoni ke fa'ufa'u ha 'api 'e lava ke nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí. Ko ho fatongia ke fakahinohino'i 'a e me'a kotoa pē 'i he mo'ui fakafāmilí. 'Okú totonu ke ke ngāue mālohi 'i hono fokotu'u 'o e ngaahi lao mo e tu'utu'uni fakafāmilí.

'Okú totonu ke hoko homou ngaahi 'apí ko ha hū-fanga'anga 'o e melinó mo e fiefiá ma'a homou

fāmilí. 'Okú 'ikai totonu ke manavahē ha fānaú ki he'ene tamai totonú—kae tautefito ki ha tamai 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. Ko e fatongia 'o e tamai ke ne ngaohi hono 'apí ko ha feitu'u 'o e fiefia mo e nēkeneka. He 'ikai te ne lava ke fai 'eni 'o kapau 'oku 'i ai 'a e makukú, fe'ite'itaní, feke'ike'í pe 'ulungāanga ta'emā'oni'oni. 'Okú mahu'inga ki he lelei fakalaumālie 'a e fānaú 'a e mālohi 'o e ngaahi tamai anga-mā'oni'oni 'i he'enu tā sīpingá, mapule'i, ako'i, fafanga mo 'ofa 'iate kinautolú.

Hoko ko ha Takimu'a Fakalaumālie

'I he 'ofa 'oku 'i hoku lotó ki he ngaahi tamai 'i 'Isilelí, 'oku ou fie fokotu'u atu ai ha ngaahi founa pau 'e hongofulu 'e lava ke tataki fakalaumālie ai 'e he ngaahi tamai 'a 'enu fānaú:

1. Foaki ha ngaahi tāpuaki fakatamai ki ho'o fānaú. Papitaiso mo hilifakinima ho'o fānaú. Fakanoho ho ngaahi fohá ki he lakanga fakataula'eikí. 'E hoko e ngaahi me'a ni ko ha ngaahi me'a fakalaumālie 'e mahu'inga taha 'i he mo'ui 'a ho'o fānaú.
2. Tataki pē 'e koe 'a ho'omou ngaahi lotu fakafāmilí, ako folofola faka'ahó mo ho'omou ngaahi efiāfi fakafāmilí 'i 'apí. 'I ho'o kau tonu 'i he ngaahi 'ekitiviti ko 'eni, 'e fakahā ai ki ho'o fānaú 'a e mahu'inga 'o e ngaahi 'ekitiviti ni.
3. Mou ō fakafāmilí fakataha ki he ngaahi fakataha'anga 'a e Siasí 'i he taimi 'e lava aí. 'Okú mahu'inga ho'o taki 'i he lotu 'a e fāmilí ki he lelei fakalaumālie 'a ho'o fānaú.
4. 'Alu 'o 'eva mo ho'o fānaú fe'finé pea 'eva mo ho ngaahi fohá. Mou ō fakafāmilí 'o nofo kemi mo kaime'akai, ō 'o mata 'akapulu pe ki he polokalama tā piano 'a e fānaú, ki he ngaahi polokalama fakaakó mo e ngaahi me'a peheé. 'Okú makehe 'a e 'i ai 'enu tamai.
5. Fakahoko ha ngaahi mālōlō mo ha ngaahi folau 'eve'eva fakafāmilí pea 'ai ia ke hoko ko ha me'a tukufakaholo. He 'ikai teitei ngalo 'i he manatu 'a ho'o fānaú 'a e ngaahi me'a ni.
6. Talanoa fakatāutaha mo ho'o fānaú. Tukuange ke nau talanoa ki ha me'a pē 'oku nau fie talanoa ki ai. Ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolele'i kiate kinautolu. Ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga mo'oni. Fakahā ange 'okú ke 'ofa 'iate kinautolu. 'E 'ilo 'e ho'o fānaú mei he taimi 'okú ke fakamoleki fakatāutaha mo kinautolú 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he'enu tamai.

7. Ako'i ho'o fānaú ke nau ngāue, faka'ali'ali kiate kinautolu 'a hono mahu'inga 'o e ngāue ke a'usia ha taumu'a 'aonga. 'I ho'o fakahū e pa'anga ki he ngāue fakafaifekau mo e ako 'a ho'o fānaú, te nau 'ilo ai 'a e me'a 'oku mahu'inga ki he'enua tamaí.
8. Poupou'i e ngaahi fasi mo e ngaahi fakatātā pea mo e ngaahi tohi lelei 'i homou ngaahi 'apí. 'E faitāpuekina 'a e ngaahi 'apí 'oku 'i ai e laumālie 'o e ngaahi me'a 'oku lelei mo faka'ofa'ofá 'a e mo'ui 'a ho'omou fānaú 'o ta'engata.
9. 'Alu ma'u pē mo ho uai'í ki he temipalé 'o kapau 'oku ofi. 'E toe mahino lelei ange ai ki ho'o fānaú 'a hono mahu'inga 'o e mali temipalé mo e ngaahi fuakava 'i he temipalé pea mo e 'iuniti ta'engata 'o e fāmilí.
10. 'Ai ke mamata ho'o fānaú ki he fiefia mo e fie-mālie 'okú ke ma'u 'i he ngāue ki he Siasí. 'E lava ke pipihi 'eni kiate kinautolu pea te nau loto foki mo kinautolu ke nau ngāue 'i he Siasí pea te nau 'ofa ai 'i he pule'angá.

Ko Ho Uiu'i Mahu'inga Tahá

'Oiaue, 'a e ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí 'i 'Isilelí, 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'e lava ke mou fai ke fakamo'ui mo hākeaki 'i ai homou ngaahi fāmilí! 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito homou ngaahi fatongia.

Manatu'i ho uiu'i toputapu ko e tamaí 'i 'Isilelí—'a ia ko ho uiu'i mahu'inga taha 'i he nofo taimí pea 'i he ta'engatá—ko ha uiu'i 'e 'ikai ha taimi 'e toe tu-kuange koe mei ai.

'Ofa ke mou tokonaki ma'u pē ma'á e ngaahi fie ma'u fakatu'asino 'a homou fāmilí, pea fakatauange 'e tu'u homou hoa ta'engatá 'i homou tafa'akí 'o mou fakakakato ai 'a homou fatongia toputapu ko ia ke hoko ko ha taki fakalaumālie 'i homou 'apí.

'Oku ou lotua 'eni 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO E HOKO KO HA HUSEPĀNITI MO HA TAMAI ANGA-MĀ'ONÍ'ONÍ

Palesiteni Howard W. Hunter

Palesiteni 'o e Siasí

The Conference Report, Oct. 1994, 66–70; pe Ensign, Nov. 1994, 49–51

Si'oku ngaahi tokoua 'ofeina 'o e lakanga fakataula'eikí, 'oku ou lau ko ha faingamālie ke fakataha mo kimoutolu 'i he efiafi ní 'i he fakataha lahi ko 'eni 'o e lakanga fakataula'eikí. Ko e lakanga fakataula'eikí 'a e feohi'anga fakatokoua ma'ongo'onga taha 'i he māmaní. 'Oku ou ongo'i ha ivi lahi 'i he'eku vakai atu ki ho'omou faivelengá mo ho'omou 'ofa mo e poupou. 'Oku tau hounga'ia makehe 'i he 'i heni 'a e tokolahi 'o 'etau kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné fakataha mo 'enua ngaahi tamaí pe kau 'etivaisá.

Ko e Malí ko ha Faingamālie mo ha Tufakanga Toputapu

Ko e kaveinga 'eku lea ki he efiafi ní 'e fakataumu'a pē ia ki he ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí. Kuo vave pē ha a'usia 'e kimoutolu kotoa 'oku mou ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné 'a e ta'u motu'a ke mou mali ai mo hoko ko ha tamaí. 'I he'ene peheé leva, 'e 'aonga 'a e me'a te u lea'aki 'i he efiafi ní kiate kimoutolu kotoa 'oku 'i heni.

'Oku ou fie lea kau ki he fetu'utaki 'oku totonu ke hoko 'i he vaha'a 'o ha tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí mo hono uai'í pea mo 'ena fānaú. 'I hono 'ilo'i 'e ha tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a e hoko 'a e palani 'o e fakamo'ui ko e fakava'é, 'okú ne lau 'a e malí ko ha faingamālie mo ha tufakanga toputapu. 'Oku 'ikai lelei ke toko taha pē ha tangata pe ha fefine. 'Oku 'ikai kakato e tangatá ta'e kau ai 'a e fefiné. Pea 'e 'ikai a'usia 'e he fefiné 'a e tu'unga na'e fakatupu ai iá ta'e kau ai 'a e tokotahá (vakai, 1 Kolinitō 11:11; Mōsesē 3:18). Ko e mali 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine ko e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá (vakai, T&F 49:15–17). Ngata pē 'i he fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí 'e lava ke na ma'u ai 'a hono kakato 'o e ngaahi tāpuaki ta'engatá (vakai, T&F 131:1–4; 132:15–19). 'I he founga maheni 'i he fatongia 'o e lakanga fakataula'eikí, 'oku 'ikai totonu ke fakatoloi 'e ha tangata 'o fu'u fuoloa 'a 'ene malí. Ngaahi tokoua, kuo folofola mahino mai 'a e 'Eiki fekau'aki mo e me'á ni. Ko ho fatongia toputapu mo molumalu ia ke muimui ki he'ene fale'í mo e ngaahi lea 'a 'ene kau palōfitá.

Kuo lea foki 'a e kau palōfita 'o e kuo hilí 'o kau kiate kinautolu he 'ikai ke nau ma'u ha faingamālie ke mali 'i he mo'ui ní. Na'e pehē 'e Palesiteni Lolenisō Sinou:

“ 'E 'ikai ha taha Siasí 'e mate hili ia ha'ane mo'ui faivelenga pea mole meiate ia ha fa'ahinga me'a koe'uhí he na'e 'ikai te ne fakahoko ha ngaahi me'a na'e 'ikai 'oange hano faingamālie ke ne fakahoko ai

ia. 'I hono fakalea 'e tahá, kapau 'e 'ikai ma'u 'e ha talavou pe finemui ha faingamālie ke ne mali, peá na mo'ui faivelenga 'o a'u ki he taimi te na mate aí, te na ma'u kotoa 'a e ngaahi tāpuakí, 'a e hākeaki'í, mo e nāunau 'e ma'u 'e ha tangata pe fefine na'á ne ma'u 'a e faingamālie ko 'eni peá ne faka'aonga'i iá. Kuo 'osi fakapapau'i ia" (*The Teachings of Lorenzo Snow*, comp. Clyde J. Williams [Salt Lake City: Bookcraft, 1984], p. 138).

'Oku ou tui 'oku mo'oni 'a e lea 'a Palesiteni Sinoú.

Fakahā 'a e Angama'a 'i he Anganofo Haohaoa

'Oku fakahā 'e he tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a e angama'a 'i he anganofo haohaoa ki hono uai'í pea 'ikai ma'u ai 'e hono uai'í ha 'uhinga ke ta'efalala ki he'ene faitotonú. 'Oku fie ma'u ke 'ofa 'a e husepānití ki hono uai'í 'aki hono lotó kotoa pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe (vakai, T&F 42:22–26). Na'e fakamatala 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē:

“'Oku hanga 'e he ngaahi fo'i lea ko e “Kae 'ikai ki ha toe taha kehē” 'o ta'ofi faka'aufuli 'a e tokotaha kotoa pē mo e me'a kotoa pē. 'Oku hoko leva 'a e malí ko e me'a mahu'inga taha 'i he mo'ui 'a e husepānití pe uai'í pea 'oku 'ikai ha mo'ui fakasōsiale pe mo'ui fakangāue pe mo'ui fakapolitikale pe ha toe fa'ahinga me'a pe ko hatu manako pe ha toe me'a pē 'e mu'omu'a ange 'i hoto malí” (*Ko e Mana 'o e Fakamolemo* [Salt Lake City: Bookcraft, 1969], p. 276).

'Oku tapui 'e he 'Eikí pea 'oku fakahalaia'i 'e Hono siasí ha fa'ahinga fetu'utaki fafale fakaesino pē pea mo e ngaahi fetu'utaki fafale fakaesino kotoa pē 'i tu'a 'i he malí. 'Oku fakaloto mamahi ki he uai'í 'a e ta'eanganofa 'a e tangatá pea 'oku mole ai 'ene falalá pea mo e falala 'a 'ene fānaú (vakai, Sēkope 2:35).

Faitotonu 'i ho'o ngaahi fuakava 'o e malí 'i he fakakaukau, lea mo e ngāue. 'Oku hanga 'e he pono-kalafí, ngaahi fakalavetalá mo e ngaahi fakakaukau ta'efe'ungá 'o keina e 'ulungāanga 'o ha taha pea 'ohofi 'a e fakava'e 'o ha nofo-mali 'oku fiefiá. 'Oku fakauha ai 'a e uoungataha mo e falala 'i ha nofo-mali. Kapau 'e 'ikai ke fakatomala 'a e tokotaha 'oku 'ikai ke ne mapule'i 'ene ngaahi fakakaukau 'o ne tono ai 'i hono lotó, he 'ikai te ne ma'u 'a e Laumālié ka te ne faka'ikai'i 'a e tui pea ilifia (vakai, T&F 42:23; 63:16).

Fakahā 'a e Faka'apa'apa ki he Tu'unga Fakafa'eé

'Oku faka'apa'apa 'a e tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí ki he tu'unga fakafa'eé. 'Oku foaki ki he ngaahi fa'eé 'a e faingamālie toputapu ke “nau fanau'i 'a e ngaahi laumālie 'o e tangatá; he 'oku hoko atu ai pē 'i he me'á ni 'a e ngāue 'a [e] Tamaí, koe'uhí ke fakalāngilangi'i ia” (T&F 132:63).

Kuo pehē 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí: “'Oku ofi hake 'a e tu'unga fakafa'eé ki he tu'unga faka-'Otuá. Ko e ngāue mā'olunga mo mā'oni'oni taha ia ke fakahoko 'e he fa'ahinga 'o e tangatá” ('i he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1965–75], 6:178). He 'ikai lava 'e he lakanga fakataula'eikí ke ngāue'i 'a hono iku-'angá, pe 'e lava ke fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá, ta'e kau ai hotau ngaahi malí. 'Oku fakahoko 'e he ngaahi fa'eé ha ngāue 'e 'ikai lava ke fakahoko ia 'e he lakanga fakataula'eikí. Koe'uhí ko e me'a'ofa ko 'eni 'o e mo'ui, 'oku totonu ai ke ma'u 'e he lakanga fakataula'eikí ha 'ofa ta'efakangatangata ma'á e ngaahi fa'e 'a 'enau fānaú.

Faka'apa'apa'i 'a e fatongia ta'e-hano-tatau mo faka-'Otuá 'o ho uai'í 'i he'ene hoko ko ha fa'e 'i 'Isilelí pea mo e me'a makehe 'okú ne ma'u, 'a 'ene malava ke fā'ele'i mo tauhi ha fānaú. Kuo tuku kiate kitautolu 'e he 'Otuá ha fekau ke tau fanafanau pea fakatokolahi 'a e māmāni pea ke 'ohake 'etau fānaú mo e makapuná 'i he māmā mo e mo'oni (vakai, Mōsesē 2:28; T&F 93:40). 'I ho'o hoko ko e hoa 'ofá, 'okú ke tokoni ki hono tokanga'i 'o e fānaú. Tokoni kiate ia 'i hono fakalele mo tokanga'i homou 'apí. Tokoni ki hono akonaki'i, ako'i mo hinoi'i ho'omo fānaú.

'Oku totonu ke ke fakahā ma'u pē ki ho uai'í mo ho'o fānaú 'a ho'o faka'apa'apa'i kinautolú. Ko e mo'oni, ko e taha 'o e ngaahi me'a ma'ongō'onga taha 'e lava ke fai 'e ha tamaí ma'a 'ene fānaú ko 'ene 'ofa 'i he'enau fa'eé.

Lau e Fāmilí ko e Me'a Mahu'inga Tahá Ia

'Oku lau 'e he tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a e fāmilí ko e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. Ko ho fatongia mahu'inga mo toputapu tahá 'a hono tatakí ho fāmilí. Ko e fāmilí 'a e 'iuniti mahu'inga taha 'i he nofo taimí mo e nofo

Faitotonu 'i ho'o ngaahi fuakava 'o e malí 'i he fakakaukau, lea mo e ngāue.

ta'engatá, pea 'i he'ene peheé, 'oku mā'olunga hake ia 'i ha toe me'a pē 'i he mo'uí.

Te tau toe lau pē 'a e lea na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makeí: " 'Oku 'ikai ha toe ngāue lavame'a [i he mo'uí ni] te ne lava ke fakalelei'i 'a e fehālaaki 'oku hoko 'i he 'apí" (quoting J. E. McCulloch, *Home: the Savior of Civilization*, p. 42; 'i he Conference Report, Apr. 1935, p. 116) mo Palesiteni Hāloti B. Lií: "Ko e ngāue mahu'inga taha 'a e Eikí te ta lava ke faí oku fakahoko ia 'i loto 'i he ngaahi holisi 'o hotau ngaahi 'apí" (*Stand Ye in Holy Places* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1974], p. 255). 'E ngaahi tokoua, 'oku fakatou fie ma'u 'a e taimi lahi mo e taimi 'oku faka'aonga'i lelei mo ola lelei ai 'a hono tataki 'o e fāmílí. Kuo pau ke 'oua na'a tuku hono ako'i mo hono pule'i 'o e fāmílí ke fai toko taha pē 'e he uaifí, pe tuku ki he sosaietí, ki he 'apiakó pe ki he Siasí.

Tali ho Uaifí ko ho Hoa Ngāue Tu'unga Tatau

'Oku tali 'e he tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a hono uaifí ko hono hoa ngāue 'i hono tataki 'o e 'apí mo e fāmílí 'i he'ena 'ilo kakato mo kau kakato ki hono fai 'o e ngaahi fili fekau'aki mo e fāmílí. 'Oku fie ma'u ke 'i ai ha 'ōfisa pule 'i he Siasí pea 'i he 'apí (vakai, T&F 107:21). Kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá ko e fatongia ia 'o e tokotaha ma'u lakanga fakataula'eikí ke ne pule 'i hono 'apí (vakai, Mōsesē 4:22). Na'e fakataumu'a 'a e 'Eikí ke hoko 'a e uaifí ko ha tokoni (helpmeet) mo'ó e tangatá ('oku 'uhinga 'a e meet ki he tu'unga tatau)—'a ia ko hono 'uhingá, ko ha hoa tu'unga tatau 'a ia 'oku fie ma'u ki he'ena hoko ko e hoa ngāue kakató. 'Oku vahevahe 'e he husepānití mo e uaifí 'a e fatongia ko ia ke pule 'i he mā'oni-'oní; 'okú mo ngāue fakataha 'o mo 'ilo'i mo kau ki he ngaahi me'a fakafāmili kotoa 'oku fakahokó. Ko e pule anga ta'emā'oni'oni ia ke fa'iteliha pē 'a e tangatá 'i hono pule'i 'o e fāmílí pe 'ikai te ne toka'i 'a e ongo 'oku ma'u 'e hono uaifí pea mo 'ene fale'i.

Ke ke Fakavaivai 'i he Fetu'utaki Fafale Fakaesinó

Tuku ke mou mavahe hake mei ha fa'ahinga 'ulungāanga fakamālohi mo ta'etāú 'i ho'omou fetu'utaki fafale fakaesino ko e husepāniti mo e uaifí. 'Oku lelei mo ma'a 'a e fetu'utaki fafale fakaesino 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uaifí 'i he fofonga 'o e 'Otuá he ko e malí na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. Kuó Ne fekau ke na kakano taha pē pea ke na fanafanau pea fakatokolahi 'a e māmaní (vakai, Sēnesi

2:28; 3:24). 'Oku totonu ke ke 'ofa 'i ho uaifí 'o hangē pē ko e 'ofa 'a Kalaisi 'i he Siasí pea foaki 'Ene mo'uí koe'uhí ko ia (vakai, 'Efesō 5:25–31).

Kuo pau ke hoko 'a e fakavaivai mo e faka'apa-'apá—'o 'oua 'aupito na'a 'i ai 'a e siokitá—ko e ongo tefito'i mo'oni ke na tataki kimoutolu 'i he fetu'utaki fafale fakaesino 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uaifí. Kuo pau ke fa'a faka'atu'i 'a e hoa takitaha peá ne ongo'ingofua e ngaahi fie ma'u mo e ngaahi holi 'i he loto 'o e tokotaha ko ē. 'Oku fakahalaia'i 'e he 'Eikí ha fa'ahinga 'ulungāanga fakamālohi, ta'efe'unga mo ta'emapukepuke 'i he fetu'utaki fafale fakaesino 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uaifí.

Anga'ofa, Kae 'Oua 'e Ngaohikovia

Ka 'i ai ha tangata 'okú ne ngaohikovia pe tuku hifo hono uaifí, fakatu'asino pe fakalaumālie, 'okú ne halaia ia 'i ha angahala mamafa pea 'oku fie ma'u ke ne fakatomala mo'oni mo fakamātoato. 'Oku totonu ke na ngāue ke fakalelei'i e ngaahi me'a 'okú na fai-kehekehe a'i 'i he 'ofa mo e anga'ofa pea 'i he laumālie 'o e fakalelei 'i he'ena fakatou loto ki a'i. 'Oku totonu ke lea 'ofa ma'u pē 'a e tangatá pea 'i he anga'ofa ki hono uaifí, 'o ne faka'apa'apa lahi ki ate ia. 'E ngaahi tokoua, 'oku hangē 'a e nofo-malí ko ha matala'i'akau pelepelengesí, pea kuo pau ke fafanga'i ma'u pē ia 'i hono fakahā ki ai 'a e 'ofá mo e tokangá.

Ko kimoutolu ko ia 'oku mou ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí kuo pau ke 'oua na'a mou ngaohikovia 'a ho'omou fānaú 'i ho'omou fetu'utaki. Feinga ma'u pē ke mou faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni kuo 'omi 'i he ngaahi fakahaá ki he pule'aki 'o e lakanga fakataula'eikí (vakai, T&F 93:40; 121:34–36, 41–45).

Na'e fai 'e Palesiteni Siasí 'Alipate Sāmita 'a e fale'i fakapotopoto ko 'ení: " 'Oku 'ikai totonu ke tau 'ita pea tau fengaohikovia 'aki . . . Kuo te'eki ai ke ngaohikovia 'e ha taha ha tokotaha kehe 'i ha taimi na'a ne ma'u ai 'a e Laumālie 'o e 'Eikí. 'Oku hoko ma'u pē ia 'i he taimi 'oku tau ma'u ai ha laumālie kehe" ('i he Conference Report, Oct. 1950, p. 8).

He 'ikai lava ke ngaohikovia 'e ha tangata kuo fakanofo ki he lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'a hono uaifí pe fānaú ta'e tautea ia. Kuo fuoloa pē e hoko hono ngaohikovia fakasekisuale 'o e fānaú ko ha 'uhinga ia ke tu'usi ai ha taha mei he Siasí.

Ngaahi tokoua, 'oku mau pou pou atu ke mou manatu'i ko e lakanga fakataula'eikí ko ha mafai mā'oni'oni pē ia. Feinga ke ke ma'u e faka'apa'apa mo e falala 'a ho'o fānaú 'i ho'o fetu'utaki mo kinautolu 'i he 'ofá. 'Oku malu'i 'e he tamai angatonú 'a 'ene fānaú 'aki hono taimí mo 'ene 'i a'í 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'enau ngaahi 'ekitiviti mo honau ngaahi fatongia fakasōsialé, fakaakó, mo fakalaumālié. Ko hono fakahā 'o e 'ofa mo e tokanga ki he fānaú 'i he angavaivaí, ko e fatongia fakatou'osi ia 'o e tamai mo e fa'eé. Talaange ki ho'o fānaú 'okú ke 'ofa 'iate kinautolu.

Fai ha Tokoni fakatu'asino

'Oku fatongia'aki 'e kimoutolu 'oku ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí ke tokonaki e ngaahi me'a fakatu'asino ma'a homou malí mo e fānaú, tuku kehe kapau 'oku 'ikai te ke lava koe'uhí ko ha faingata'a'ia fakaesino. He 'ikai lava ke teke'i 'e ha tangata 'a e mamafa 'o e fatongiá ni ki ha taha kehe, 'o a'u pē ki hono uai'í. Kuo fekau 'e he 'Eikí 'o pehē 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai fe'íné mo e fānaú ke 'eke'i honau tauhí mei honau ngaahi husepāniti mo 'enau ngaahi tamai (vakai, T&F 83; 1 Tīmote 5:8). Na'e pehē 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni ko e taimi 'e pou pou 'i ai 'e ha husepāniti pe vili ke mavahe 'a e uai'í mei 'api 'o ngāue ke tauhi kinautolú, 'e " 'ikai ngata pē 'i he faingata'a'ia 'a e fāmilí 'i he ngaahi taimi pehení, . . . ka 'e tu'u [ene] tupulakí mo 'ene fakalalakaka fakalaumālié" ('i he Conference Report, Oct. 1987, pp. 60–61; pe *Ensign*, Nov. 1987, p. 49).

'Oku mau tapou atu ke ke fai 'a e me'a kotoa pē te ke lavá kae lava ke nofo pē ho uai'í 'i 'api 'o tokanga'i 'a e fānaú lolotonga ko iá 'okú ke tokonaki ma'a e fāmilí 'aki ho lelei tahá. 'Oku mau toe fakamamafa'i atu foki ko e kakai tangata ko ia 'oku nau lí'aki honau fāmilí pea 'ikai fakahoko honau fatongia ke tokanga'i 'a kinautolu 'okú ne hoko ko e tamai ki a'í, 'oku nau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki 'i ha 'ikai te nau taau ke ma'u ha'anau lekomeni temipale pea pehē pē ki honau tu'unga 'i he Siasí. 'I he taimi 'oku hoko ai ha vete pe māvaé, kuo pau ke fakahā 'e he kakai tangatá 'oku nau totongi ki he tauhi 'o e fāmilí 'o fakatatau ki he laó mo 'ene ha'isia ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Siasí kae lava ke ne ma'u e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí.

Tataki e Fāmilí 'i he Kau ki he Ngaahi Me'a Faka-Siasí

'Oku taki 'e he tangata 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí 'a hono fāmilí ke nau kau ki he ngaahi me'a faka-Siasí koe'uhí ke nau 'ilo'i 'a e ongoongoleleí pea malu'i ai kinautolu 'e he ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouaú. Kapau 'okú ke loto ke ke ma'u e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí, kuo pau ke ke fakamaau ho 'apí. 'Okú mo fakapapau'i fakataha mo ho uai'í 'a e 'ātakai fakalaumālie 'o homo 'apí. Ko ho 'uluaki fatongiá pē ke fokotu'utu'u ke maau ho'o mo'ui fakalaumālie 'a'au 'o fakafou 'i he ako folofola mo e lotu faka'ahó. Fakapapau'i mo faka'apa'apa'i ho'o ngaahi fuakava 'i he lakanga fakataula'eikí mo e temipalé; pou pou 'i ho fāmilí ke nau fai 'a e me'a tatau.

Ako'i 'a e Ongongoleleí ki he Kau Mē-mipa 'o e Fāmilí

Fakahoko fakamātoato ho fatongia ke ako'i 'a e ongoongoleleí ki ho fāmilí 'i hono fakahoko ma'u pē 'a e efiāfi fakafāmilí 'i 'apí, lotu fakafāmilí, 'a e taimi fakataha fakalaumālie mo e lau folofolá mo e ngaahi taimi kehe pē 'e lava ke ako'i ai kinautolú. Fakamamafa'i makehe 'a e teuteu ki he ngāue fakafaifekau mo e mali temipalé. Faka'aonga'i 'a e lakanga fakataula'eikí 'okú ke ma'u 'i ho'o hoko ko e pēteliāke 'i he 'apí ki hono fakahoko 'o e ngaahi ouau 'oku totonu ke ma'u 'e he fāmilí pea 'i hono foaki 'o ha ngaahi tāpuaki ki ho uai'í mo e fānaú. 'E ngaahi tokoua, 'oku 'ikai mo ha toe me'a 'e hoko hake hono mahu'ingá ki ho fakamo'ui pē 'o'ou ka ko e fakamo'ui 'o ho uai'í mo ho'o fānaú.

'E ngaahi tokoua, kuó u 'osi lea mahino atu fekau'aki mo homou fatongia ko ha ni'ihi 'oku ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi tafakaki ki ho'o mo'ui 'e fie ma'u ke fakalele'i, 'oku ou pou pou atu ke ke fakakaukau'i 'eni 'i he fa'a lotu lahi.

'Oku ou fakamo'oni ko e me'a 'eni 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke ma'u 'e he kakai tangata ma'u lakanga fakataula'eikí 'i he taimi ní. 'Ofa ke faitāpuekina kimoutolu 'i ho'omou ngaahi feinga ke hoko ko ha ngaahi husepāniti mo ha ngaahi tamai angatonú, ko 'eku lotú ia mo 'eku fakamo'oni 'i he loto mālu'ia ki hono mo'oni 'o e ngaahi me'a kuo lea'aki 'i he efiāfi ní pea 'oku ou fai ia 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

MO'UI TAAU MO HA FINEMUI TE MO MALI 'I HA 'AHÓ

Palesitani Gordon B. Hinckley

Palesitani 'o e Siasí

I the Conference Report, Apr. 1998, 66–69; pe Liahona, Siulai 1998, 59–61

‘I he uike kuo ‘osí, ne me‘a ai ‘a Palesitani [Sēmisi E.] Fausi mo e kau palesitenisí lahi ‘o e Kau Finemui ki he kau finemui ‘o e Siasí ‘i he Tāpanekale ko ‘ení.

‘I he‘eku vakai ki he fakataha‘anga ‘o e kau finemui faka‘ofo‘ofa ko iá, ne ha‘u ki he‘eku fakakaukáu ‘a e fehu‘i ko ‘ení,

“‘Oku tau lehilehi‘i hake nai ha to‘u tangata ‘o ha kau talavou ‘oku taau mo kinautolu?”

Ko ha kau finemui ‘eni ‘oku nau pelepelengesi mo longomo‘ui. ‘Oku nau hoihoifua, ‘atamai lelei, fa‘a ngāue, tui faivelenga, angama‘a mo angatonu. Ko ha kau finemui faka‘ofo‘ofa mo fiefia foki kinautolu.

Ko ia, ‘i he fakataha‘anga lakanga fakataula‘eiki mahu‘inga ‘o e pōnī, ‘oku ou fie lea atu ai kiate kimoutolu kau talavou ko honau fehanga‘anga. Ko e kaveinga ‘o ‘eku leá: “Mo‘ui Taau mo e Finemui Te Mo Mali ‘i ha ‘Ahó.”

‘E tuku atu ‘e he finemui te mo malí hono kaha‘ú kotoa kiate koe. Te ne foaki ‘a e kotoa ‘o ‘ene mo‘uí ki he talavou te na malí. Ko e talavou ko ia ‘e makatu‘unga lahi mei ai e toenga ‘o ‘ene mo‘uí. ‘E a‘u foki ki ha‘ane tukuange hono hingoá kae ma‘u ho hingoá.

Hangē ko e lea ko ia ‘a ‘Ātama ‘i he Ngoue ko ‘Īteni:

“Ko e hui ‘eni ‘o hoku ngaahi huí, mo e kakano ‘o hoku kakanó. . . .

“Ko ia ‘e tukuange ai ‘e he tangatá ‘a ‘ene tamaí mo ‘ene fa‘eé, kae pīkitai ki hono ‘unohó: pea te na kakanó taha pē” (Sēnesi 2:23–24).

‘I he‘etau hoko ko ia ko e kāingalotu ‘o e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní, pea mo e kau talavou ma‘u lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá, ‘oku ‘i ai hamou tufakanga mahu‘inga ‘aupito ki he finemui te mou malí. Mahalo ‘oku ‘ikai ke mou fakakaukau ki ai ‘i he taimí ni. Ka ‘oku vave mai ‘a e taimi ke mou fakakaukau ai ki aí, pea ko e taimi pē ‘eni ke mou teuteu ai ki he ‘aho

mahu‘inga taha ko ia te mou ma‘u ai ha uaifi mo ha hoa [‘okú mo tatau ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí].

Mātu‘aki Faitotonu ‘Aupito

‘Oku kamata ‘a e fatongia ko iá ‘i he tauhi mateaki kakató. Hangē ko e fakalea ‘o e ouau fuoloa ‘a e Siasí ‘o ‘Ingilaní, te ke mali mo ia “ ‘i he koloa‘ia pe masiva, ‘i he mahamahaki pe mo‘ui lelei, ‘i he lelei pe kovi.” Te ke ma‘u ia ma‘au ‘ata‘atā pē, neongo pe ko e hā ha me‘a ‘e hoko ‘i ho‘omo mo‘uí. ‘Oku ‘a‘ana toko taha pē koe. He ‘ikai ke toe fai ha fakasiosio holo ki ha taha kehe. Kuo pau ke ‘i ai ha mateaki kakato, ‘a ia ko ha fetauhi‘aki mo‘oni he ‘ikai ke toe vaetu‘ua ‘e ha taha. ‘Oku ou fakatauange pē te ke mali mo ia ki he ta‘engatá ‘i he fale ‘o e ‘Eikí pea ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula‘eiki ta‘engatá. Kuo pau ke mo fetauhi‘aki mo‘oni ‘iate kimoua ‘i he toenga ‘o homo ngaahi ‘ahó, ‘o hangē ko e tu‘u ma‘u ‘a e fetu‘u tokelaú.

Hoko ko ha Talavou Angama‘a

‘Oku ‘amanaki ‘a e finemui te mo malí ke ke ma‘a faka‘aufuli ‘i ho‘o ha‘u ko ia ki he ‘ōlita ‘o e malí. ‘Okú ne ‘amanaki mai te ke hoko ko ha talavou ‘oku angama‘a ‘i he fakakaukáu, leá mo e ngāué.

‘Oku ou kole kiate kimoutolu ‘i he pooni kau talavou, ke mou tauhi ‘a kimoutolu ke mou ma‘a mei he kinoha‘a ‘o e māmaní. Kuo pau ke ‘oua na‘a mou kau he ngaahi talanoa ‘ulí. Kuo pau ke ‘oua na‘a mou fekumi holo ‘i he ‘initaneti ki he ngaahi fakamatala fakalieliá. Kuo pau ke ‘oua na‘a mou telefoni ki ha feitu‘u mama‘o ke mou fanongo ai ki he fulikivanú. Kuo pau ke ‘oua na‘a mou fakatau mai ha filimi vitiō ‘o e ngaahi ‘ata fakalieliá. Fakamama‘o mei he ponokalafí ‘o hangē ko ha‘amou faka‘ehi‘ehi mei ha mahaki pipihí. ‘Oku tatau pē ‘ena faka‘auhá. ‘E lava ke mou anga‘aki ia pea ko kinautolu ‘oku nau fai iá, ‘oku nau tō‘onga mo‘ui ‘aki ia pea ‘ikai ‘ikai ke nau lava ‘o tukunoa‘i ia. ‘Oku fakapōpula ia.

Ko ha pisinisi ia ‘oku laui miliona e pa‘anga ‘oku ma‘u ai ‘e kinautolu ‘oku nau fa‘u iá. ‘Oku nau poto mo feinga tūkingata ke ngaohi ia ke hā manakoa mo fakatauele ki he lotó. ‘Okú ne takihala‘i mo faka‘auha ‘a kinautolu te ne ma‘u. ‘Oku ‘i he feitu‘u kotoa pē ia. ‘Okú ne ‘ākilotoa ‘a kitautolu. ‘Oku ou kole kiate kimoutolu kau talavou ke ‘oua na‘a mou faka‘aonga‘i ia. He ‘ikai pē lava ke mou faka‘aonga‘i ia pea mou kei angama‘a.

‘Oku taau ‘a e finemui te mo malí ke ne ma’u ha husepāniti ‘a ia ‘oku ‘ikai fakamele’i ‘a ‘ene mo’uí ‘e he ngaahi nāunau fulikivanu mo fakatupu ‘auha ko ‘ení.

Mou’i’aki e Lea ‘o e Potó

Mou vakai ki he Lea ‘o e Potó, pea ‘oua na’a mou pehē ko ha me’a anga-maheni pē ia. ‘Oku ou lau ko e fakamatala fakafo taha ia ‘oku ou ‘ilo ki ai fekau-‘aki mo e mo’ui lelei. Na’e ma’u ia ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá ‘i he 1833, ‘i he taimi ne fu’u sí’sí’i ai ha ‘ilo ki he ngaahi me’a fekau’aki mo hono tauhi ‘o e sínó. ‘I he faka’au ke lahi ange ko ia ‘a e ngaahi fekumi fakasaienisi ‘i he ‘aho ní, ‘oku toe fakautuutu ange ai hono fakamo’oni’i ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e Lea ‘o e Potó. ‘Oku fu’u ma’ongo’onga ‘aupito e ngaahi fakamo’oni fekau’aki mo hono kovi ‘o e tapaká, ka ‘oku tau sio ki hono fu’u tōtu’a e tupulaki ‘o hono faka’aonga’i ‘o e tapaká ‘e he kau talavou’ mo e kau finemui. ‘Oku toe pehē pē foki mo hono fakamo’oni’i ‘o e kovi ‘o e kava mālohí.

‘Oku ou pehē ko ha me’apango ia hono fakatau atu ‘e he ngaahi pausá ‘a e piá. ‘E konā ha taha ‘i he piá mo fakatu’utāmaki ‘i he halá ‘o tatau tofu pē mo ha’ane ma’u ha kava mālohi kehe. Ko hono faikehe-kehé pē ‘a e lahi ‘o e me’a te ne inú. Ko ha toki me’a faikehe mo’oni ia ki he ngaahi pausá, ‘a ia ‘oku ‘utu ai ho’o me’alelé ka ke faka’ulí, ke nau toe fakatau atu ai mo e piá, ‘a ē te ne ngaohi koe ke ke faka’uli “konā” ai mo ke fakakina holo he halá.

Mou fakamama’o mei ai. He ‘ikai lelei ia kiate kimoutolu. Te ne fakatupu ha maumau he ‘ikai ke toe lava ‘o fakalelei’i. Tau pehē te mou inu pia pea mou faka’uli atu ‘o fakatupu ai ha mate ‘a ha taha. He ‘ikai ke toe ngalo ia ‘iate kimoutolu ‘o a’u ki ha’a-mou mate. Te ke manatu’i ia ‘i he pō mo e ‘aho kotoa pē. Ko e me’a faingofua taha pē ke mou fai ke ‘oua ‘aupito na’a mou ala ki ai.

‘I he taimi tatau pē, ke mou fakamama’o foki mei he faito’o kona tapu ta’efakalaó. Te nau hanga ‘o faka-‘auha mo’oni kimoutolu. Te nau to’o homou mālohi ke ngāue’aki ho’omou fakakaukau lelei. Te nau faka-pōpula’i kimoutolu ‘i ha founa fakamamahi ‘aupito. Te nau faka’auha homou ‘atamai’ mo homou sínó. Te nau fakatupu ‘i loto ‘iate kimoutolu ha ngaahi holi, ‘a ia te mou fai ai ha me’a pē ke fakatōli’a ‘aki ia.

‘E fie mali nai ha finemui ‘atamai lelei mo ha talavou ‘okú ne ngāue’aki ‘a e faito’o kona tapú, pōpula ki he kava mālohí pe ko e ngaahi fakatātā fakalieliá?

Faka’ehi’ehi Mei he Kapekapé

Faka’ehi’ehi mei he kapekapé. ‘Oku nau ‘ākilotoa kimoutolu ‘i ‘apiako. ‘Oku hangē ‘oku pōlepole e to’u tupú ‘i hono ngāue’aki ‘a e lea kovi mo fakalieliá pea mo ‘enau ngāue’aki ‘a e kapekapé mo takuanoa ‘a e huafa ‘o e ‘Eikí. ‘E kamata ke hoko ia ko ha ‘ulungā-anga fulikivanu kapau te ke ngāue kei sí’i ‘aki ‘i ho’o mo’uí, pea ‘e hā mai ia ‘i ho’o mo’uí kotoa. Ko hai ha taha ‘e fie mali ki ha tangata ‘oku fonu ‘uli ‘ene ngaahi leá mo kapekape?

Ako he Taimí ni ke Mapule’i Ho’o ‘Itá

‘Oku ‘i ai ha me’a fakatu’utāmaki ‘e taha ‘oku faka’au ke ‘efihia ai ha kau talavou tokolahi. ‘A e ‘itá. ‘E hoko ha ki’i me’a sí’i pē ke mapuna ai ha fu’u ‘ita lahi ‘aupito. Ko ha me’a fakamamahi ‘a ‘ete vakai ki ha taha ‘oku fu’u vaivai pehē. Ka ‘oku kovi ange ‘i he taimi ‘oku mole ai meiate kinautolu ‘a e fakakaukau lelei pea nau fai ha ngaahi me’a te nau toki faka’ise’isa ai ‘amui.

‘Oku tau fanongo ‘i he ngaahi ‘ahó ni ‘i ha ngaahi me’a lahi ‘oku ui ko e ‘ita ‘i he fononga he halá. ‘Oku faka’ita’i ‘a e kau faka’ulí ‘e ha ki’i me’a sí’i pē. ‘Oku tupu ai ha’anau fu’u ‘ita lahi, ‘o a’u ai pē ki ha’anau fakapō. ‘Oku muimui mai leva ai ha mo’ui fonu fakatomala.

Hangē ko e me’a na’e tohi ‘e he tangata tohi Lea Fakatātaá, “Ko ia ‘oku fakatotoka ki he ‘itá ‘oku lelei hake ia ‘i he taha ‘oku mālohí; pea pehē foki [kiate] ia ‘okú [ne mapule’i] hono lotó, ‘i ha taha ‘okú [ne] hamu ha kolo” (Lea Fakatātā 16:32).

Kapau ‘okú ke loto-‘ita, ko e taimi ‘eni ke ke mapule’i ai iá. Ko e lahi ange ko ia ho’o fakahoko ia ‘i he lolotonga ho’o kei talavou, ko e faingofua ange ia ‘ene hokó. Fakatauange he ‘ikai ha mēmipa ‘o e Siasi ko ‘ení te ne ta’emapule’i ia ‘i ha founa ta’etotonu mo fakamamahi pehē. Tuku ke ne ‘omi ki he’ene nofo-malí ha ngaahi lea ‘o e melinó mo e fakama’uma’ú.

‘Oku ou fa’a ngāue foki ki ha ngaahi me’a ‘oku kau ki he kāingalotu ‘o e Siasí ne nau mali ‘i he temi-palé, pea nau vete ki mui mo nau toki kole mai ke fakata’e’aonga’i ‘enau fakama’u ‘i he temipalé. ‘I he’enu fuofua malí, na’e fonu honau lotó ‘i ha ngaahi ‘amanaki mahu’inga pea mo ha laumālie ‘o e fiefiá. Ka ‘oku mae hifo ‘a e matala ‘o e ‘ofá ‘i he ‘ātakai ‘o e fakaangá, fa’a lāungá, ngaahi lea fakamamahí mo e ‘ita ta’emapule’i. ‘Oku mole atu leva ‘a e ‘ofá kae fetongi mai ia ‘e he feke’ike’i. ‘Oku ou toe

fakaongo atu ngaahi tokoua, kapau 'oku 'i ai ha taha 'iate kimoutolu 'oku 'ikai te mou mapule'i ho'omou 'itá, 'oku ou kole kiate kimoutolu ke mou feinga leva ke fakatonutonu ia 'i he taimi ni. He ko e me'a pē te mou 'omi 'i ha 'aho ki he 'api te mou fokotu'ú, ko e lo'imata mo e loto-mamahi. Na'e hanga 'e Sēkope 'i he Tohi 'a Molomoná 'o fakahalaia'i 'a hono kakaí koe'uhí ko 'enau fai angahala 'i he nofo-malí. Na'á ne pehē, "Vakai, kuo mou fai ha ngaahi fu'u angahala lalahi ange 'i he kau Leimaná, ko hotau kāingá. Kuo mou fakatupu ha mamahi lahi 'i he loto 'o homou ngaahi uaifi ongongofuá, pea kuo mole 'iate kimoutolu 'a e falala 'a ho'omou fānaú, ko e tupu 'i ho'omou ngaahi sīpinga kovi 'i honau 'aó; pea 'oku 'alu hake ki he 'Otuá 'a e ngaahi tangi 'a honau lotó ke talatalaaki'i 'a kimoutolu. Pea ko e me'a 'i hono fefeka 'o e folofola 'a e 'Otuá, 'a ia 'oku 'alu hifo ke talatalaaki'i 'a kimoutolú, kuo mate ai 'a e loto 'o e tokolahi kuo hoka'i 'aki 'a e ngaahi fu'u lavea lalahi" (Sēkope 2:35).

Feinga Ke Mou Ako

Mou feinga ke hoko atu ho'omou ako faka'atamaí. Mou feinga ke ma'u 'a e ako kotoa pē te mou lava ke ma'ú. 'E totongi kimoutolu 'e he māmaní 'o fakatatau ki he'enau fakakaukau ki homou mahu'ingá. Na'e 'ikai ke hanga 'e Paula 'o fūfuu'i 'ene leá 'i he'ene tohi kia Timoté: "He kapau 'oku 'ikai ke tokonaki 'e ha tokotaha ki hono kāingá, pea kiate kinautolu tonu 'i hono falé, kuo si'aki 'e ia 'a e lotú, pea lahi hake 'ene kovi 'a'aná 'iate ia 'oku ta'elotú" (1 Tīmote 5:8).

Ko homou mu'aki fatongiá ia ke tokonaki ma'a homou fāmilí.

'E monū'ia mo'oni homou uaifi kapau he 'ikai kau 'i he fe'au'auhi ke ma'u ha'ane ngāuē. 'E liunga ua hono tāpuekina iá kapau te ne lava pē 'o nofo 'i 'api ka ke ngāue koe ke tauhi 'a e fāmilí.

Ko e akó, ko e kī ia ki he faingamālie faka'ekonōmiká. Kuo 'osi fai mai 'e he 'Eikí ha fekau kiate kiatutolu ko Hono kakaí, ke tau feinga ke ma'u 'a e 'iló "i he ako pea 'i he tui foki" (T&F 109:14). Te mou hoko ko ha tauhi lelei ange kapau 'e ako'i homou 'atamaí mo homou nimá ke mou fai ha me'a lelei 'i he sosaieti ko ia 'oku mou nofo ai.

Fakapotopoto'i Ho'omou Ngaahi Fie ma'ú

Fakapotopoto'i ho'omo ngaahi fie ma'ú. 'Oku 'ikai ke mo fie ma'u ha fu'u fale lahi 'oku lahi hono

totongi fakafokí 'i he kamata ho'omo mo'ui fakatahá. Te mo lava pea 'oku totonu ke mo faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua 'o fu'u tōtūá. 'Oku 'ikai ha me'a te ne fakatupu lahi ange 'a e nofo vātamaki 'i he nofo-malí ka ko e fakamo'ua fakavalevalé, he te ne ngaohi koe ke ke pōpula kiate kinautolu 'okú ke mo'ua ki ai. Mahalo na'a fie ma'u ke ke nō mai ha pa'anga ke kamata 'aki ha'amo fakatau 'api. Kae 'oua na'a tuku ia ke fu'u mamafa hono totongi 'o mo'ua ma'u pē ki ai ho'o fakakaukau.

Na'e pehē mai 'e he'eku tamai potó 'i he taimi na'á ku mali ai, "Kumi ha ki'i fale si'isi'i pē pea totongi vave ke 'osi ho falé koe'uhí ka ai ha taimi 'e tō mai ai 'a e ngaahi matangi faka'ekonōmiká 'e kei 'i ai pē ha fakamalumu ki he 'ulu 'o ho uaifi mo ho'o fānaú."

He 'ikai fie mali 'a e finemui ko ia te mo malí mo ha taha 'oku nimama'u. Pea he 'ikai foki fie mali ia mo ha taha 'oku fakamole noa'ia. 'Oku 'i ai 'ene totonu ke ne 'ilo ki he ngaahi me'a fakapa'anga kotoa pē 'a e fāmilí. Te ne hoko ia ko ho hoa ngāue. Kapau he 'ikai ha femahino'aki kakato 'iate koe mo ho uaifi 'i he ngaahi me'a ko 'ení, 'e 'i ai ma'u pē 'a e feta'e-mahino'aki mo e hu'uhuhú 'o ne fakatupu ai ha puputu'u 'a ia te ne toe fakatupu ha ngaahi palopalema 'oku lahi angé.

'Alu 'o Ngāue Fakafaipekau peá Ke Mali 'i he Temipalé

Te ne fie mali mo ha taha 'oku 'ofa, falala'anga, 'a'eva fakataha mo ia, pea hoko foki ko hano kau-me'a pe hoa lelei taha. Te ne fie mali mo ha taha te ne poupou'i ia 'i he'ene ngaahi ngāue faka-Siasí mo fakakoló, 'a ia 'e tokoni ia ki he'ene fakatupulaki hono ngaahi talēnití peá ne lava 'o tokoni lahi ange ai ki he sosaieti. Te ne

fie mali mo ha taha 'okú ne fie fai ha ngāue-'ofa ma'á e kakai kehé, pea fiefia ke tokoni ki he Siasí mo ha ngaahi ngāue lelei kehe. Te ne fie mali mo ha taha 'oku 'ofa 'i he 'Eikí pea feinga ke fai Hono finangaló. Ko ia ai, 'oku fe'unga mo kimoutolu kau talavou ke mou palani ke 'alu 'o ngāue fakafaipekau, pea tokoni ta'esikita ki ho'omou Tamai Hēvaní 'i hono vahehongofulu'i ho'omou mo'ui, pea mou 'alu atu 'i he laumālie 'o e ta'esikita kakato ke malanga-'aki 'a e ongoongolelei 'o e melinó ki māmani ki ha feitu'u pē 'e fekau'i 'a kimoutolu ke 'alu ki ai. Kapau te mou hoko ko ha faifekau lelei, te mou foki mai ki 'api mo ha holi ke hokohoko atu ho'omou ngāue ma'á e 'Eikí, tauhi 'Ene ngaahi fekaú pea fai Hono

Ko e akó ko e kī ia ki he faingamālie faka'ekonōmiká.

finangaló. 'E hanga 'e he 'ulungāanga peheé 'o fakalahi ha fiefia ta'e-hano-tatau ki ho'omo nofo-malí

Hangē ko ia ne u lea'akí, 'oku taha matematē pē 'a e feitu'u te mou fie mali aí. 'A ia ko e fale 'o e 'Eikí. He 'ikai ke mou lava 'o foaki ki homou hoá ha me'a'ofa mahu'inga ange 'i ha'amou mali 'i he Fale Toputapu 'o e 'Otuá, 'i he malumalu mo e mālohi 'o e fuakava fai fakama'u 'o e mali ta'engatá. 'Oku 'ikai ha me'a te ne lava 'o fakatatau pe fetongi ia. 'Oku totonu ke 'oua na'a mou fakahoko ia 'i ha toe founga kehe.

Teuteu ke Ke Hoko ko ha Tamai Angatonu

Mou fili fakalelei mo fakapotopoto. 'E hoko 'a e fine-mui te ke mali mo iá ko ha uaifi ki he ta'engatá. Te ke 'ofa 'iate ia pea te ne 'ofa 'iate koe 'i he lelei mo e kovi, 'i he fiefia mo e faingata'a. Te ne hoko ko e fa'e ho'o fānaú. Ko e hā ha toe me'a 'e mahu'inga ange 'i he māmani ko 'eni ka ko 'ete hoko ko ha tamai ki ha fānau mahu'inga, 'a ia ko ha foha pe 'ofefine 'o e 'Otuá ko 'etau Tamai Hēvaní, kuo foaki mai kiate kitautolu 'o 'omi ai ha ngaahi totonu mo ha ngaahi fatongia ke tauhi kinautolu 'i he mo'ui fakamatelié.

Hono 'ikai mahu'inga lahi 'a e ki'i pēpeé. Hono 'ikai fakaofo lahi 'a e longa'i fānaú. Ko ha me'a fakaofo mo'oni 'a e fāmilí. Mou mo'ui fe'unga mo taau ke mou hoko ko ha tamai 'e laukau'aki 'e homou uaifi mo e fānaú.

Kuo tu'utu'uni 'e he 'Eikí ke tau mali, pea tau nofo fakataha 'i he 'ofa, melino mo e uouangataha, pea ke tau ma'u ha fānau mo lehilehi'i hake kinautolu 'i He'ene ngaahi founga mā'oni'oni.

Ko ia ai, si'i kau talavou 'ofeina, mahalo 'oku 'ikai ke mou fakakaukau fakamātoato ki ai he taimi ni. Ka 'e hokosia 'a e taimi te mou 'ofa ai 'i ha taha. Ko e me'a pē ia 'e 'i ho'o ngaahi fakakaukau, pea 'e hoko ia ko ha me'a te ke mohe misi ma'u pē ki ai. Fakafe'unga'i koe ki he finemui hoihoifua taha 'i he māmani. Tauhi koe ke ke fe'unga mo taau ma'u pē 'i he 'aho kotoa 'o ho'o mo'uí. Mou feangalelei'aki, fetauhi'aki mo femanava'ofa'aki foki. 'Oku fu'u tōtu'a mo'oni 'a e loto-tāufehi'á 'i māmani. 'Oku fu'u lahi 'aupito ha mamahi mo ha faingata'a'ia 'oku fakatupu 'e he ngaahi lea 'itá. 'Oku fu'u lahi 'aupito 'a e lo'imata 'oku tō tupu mei he ta'efaitotonú. Ka 'e lahi 'a e fiefiá kapau 'okú te feinga ke fakafiemālie'i mo fakafiefia'i hoto hoá.

Ka 'osi hono lea'aki mo fakahoko 'a e ngaahi me'a kotoa ko iá, ko e taumu'a pē ia 'o e ongoongolelei.

Ko e fāmilí ko e fakatupu ia 'e he 'Otuá. Ko e fakatupu mahu'inga tahá ia. Ko e founga pē ke fakamālohia'aki ha pule'angá ko hano fakamālohia e ngaahi fāmilí.

'Oku ou tui kapau te tau fakasio pē 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei 'iate kitautolú, kae 'ikai ko e ngaahi angakoví, 'e lahi ange 'a e fiefiá 'i he ngaahi 'apí. 'E si'isi'i ange 'aupito 'a e vete malí, si'isi'iange 'a e ta'e-tui 'Otuá, si'isi'iange 'a e 'itá mo e loto-koví pea mo e keé. 'E lahi ange 'a e fakamolemolé, lahi ange mo e 'ofá, lahi ange mo e melinó, lahi ange mo e fiefiá. Ko e me'a 'eni 'oku finangalo ki ai 'a e 'Eikí.

Ko 'Eni 'a e Taimi ke Teuteu Ai ki he Kaha'ú

'E kau talavou, ko e taimi pē 'eni ke mou teuteu ai ki he kaha'ú. 'Oku 'i ai hamou tokolahi 'oku kau 'i homou kaha'ú ha finemui faka'ofa'ofa 'a ia ko 'ene faka'amu taupotu tahá pē ke fakama'u mo koe 'i ha fetu'utaki 'oku ta'engatá.

He 'ikai ke mou 'ilo'i ha toe fiefia lahi ange 'i he fiefia ko ia 'e ma'u 'i homou 'apí. He 'ikai ha fatongia 'e mahu'inga ange 'i homou fatongia 'i 'apí. Ko e faka'ilonga mo'oni taha ki he lavame'a 'i ho'omou mo'uí 'a e tu'unga ko ia 'e 'i ai ho'omou nofo-malí.

'Ofa ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Otuá, kau talavou 'ofeina. 'Oku 'ikai ha me'a faka'ofa'ofa te u toe faka'amu lahi ange ke mou ma'u, ka ko e 'ofá, 'a e 'ofa kakato ko ia 'oku ma'u 'e ha finemui 'oku mo'ui taau pea mou laukau'aki 'i he tafa'aki kotoa pē. Ko e fili mahu'inga taha 'eni te ke lava 'o fakahoko 'i ho'o mo'uí. 'Ofa ke hōifua mai 'a e langí ki he

fili te mou faí, ke tākiekina kimoutolu pea 'oua na'a 'i ai ha taimi 'i ho'omou mo'uí te mou fakatomala ai, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO HOTAU FATONGIA TOPUTAPU KE FAKA'APA'APA'I E HOU'EIKI FAFINÉ

'Eletā Russell M. Nelson

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Apr. 1999, 50–53; pe Liahona, Siulai 1999, 45–48

'Oku fakafiefia ke 'i heni mo kimoutolu ngaahi tokoua 'i he poó ni, pea faka'ofa'ofa foki ke te mamata ki ha kau talavou tokolahi fau mo 'enau ngaahi tamaí. 'Oku tau lōnuku heni tu'unga 'i he'etau loto ke fakafanongo ki he kau taki 'o e Siasí. Ka 'oku makehe 'a e ha'ofangá ni. 'Oku 'ikai ke u fakatokanga'i heni ha ngaahi fa'ē. Na'e 'ikai foki mei lava ke 'i heni 'i māmani ha taha 'iate ki-tautolu ta'e 'i ai ha fa'ē, ka 'oku tau 'i heni kotoa—'o 'ikai kau ai si'etau ngaahi fa'ē.

'Oku ou 'i heni 'i he poó ni mo hoku foha, foha 'i he fonó, mo hoku makapuna tangata. Ko e fē 'enau ngaahi fa'ē? 'Oku nau fakataha atu 'i he peito homau 'apí! Ko e hā 'enau me'a 'oku fai? Ta'o ha ngaahi tounati lalahi faka'ulia! Pea 'i he'emaui foki atú, te mau kai fiefia 'a e tounati ko iá. Pea 'i he lolotonga 'emaui ma'u iá, 'e fakafanongo lelei 'a e ngaahi fa'ē, ngaahi tuofāfiné, mo e ngaahi 'ofefiné ka mau fakamatala tahataha ki he ngaahi me'a ne mau ako 'i heni he pō ní. Ko ha tukufakaholo fakafāmilī lelei 'eni, 'o fakataipe'aki e mo'oni ko iá, ko e ngaahi me'a kotoa 'oku tau ako mo fakahoko ko e kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'oku totonu ke ne tāpuaki'i hotau ngaahi fāmilī.¹

Tau talanoa mu'a ki hotau ngaahi tuofāfine mo'ui taau mo faka'ofa'ofá, kae tautautefito ki he'etau ngaahi fa'ē, mo tau fakakaukau ki hotau fatongia toputapu ke fakalāngilangi'i kinautolú.

'Oku Hoko e Fai Angahala 'a ha Talavou ko hano Ta'efakalāngilangi'i 'o 'Ene Fa'ē

'I he'eku ako he 'univēsiti he'eku kei talavou, ne kole fakamātoato mai ha taha 'o hoku ngaahi kaungāme'á kiate kimautolu—ko hono ngaahi kaungāme'a 'i he Siasí—ke mau huhu toto ki si'ene fine'eikí he na'e fānoa lahi hono totó. Ne mau ō hangatonu ki he falemahakí ke sivi homau totó. Ka he 'ikai ngalo 'iate au 'emaui 'ohovale 'i hono tala mai 'oku 'i ai ha taha 'iate kimautolu 'oku 'amanaki ke huhu toto he 'ikai faka'aonga'i he ne ma'u 'oku 'ikai fe'unga hono totó tu'unga 'i ha mahaki 'okú ne ma'u tupu mei he fe'auakí. Ko e toto kovi ko 'enī ko e tokotaha ia na'e 'a'ana 'a e fa'ē! Kae me'amālie he ne mo'ui 'ene fine'eikí, ka he 'ikai pē ke ngalo 'iate au 'ene mamahi fuoloá. Na'a ne fuesia hono kanongatāmaki 'o 'ene 'ilo'i ne hanga 'e he'ene anga'ulí

Ka 'ikai fakalāngilangi'i 'e ha taha e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, he 'ikai ke ne fakalāngilangi'i 'ene fa'ē, pea ka 'ikai fakalāngilangi'i 'e ha taha 'ene fa'ē, he 'ikai ke ne fakalāngilangi'i e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.

'o fakata'e'aonga'i ia mei hono fai e tokoni ne fie ma'u ki he'ene fa'ē, pea toe tōnaki atu ia ki si'ene mamahí. Ne u ako ai ha me'a mahu'inga: ka 'ikai fakalāngilangi'i 'e ha taha e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, he 'ikai ke ne fakalāngilangi'i 'ene fa'ē, pea ka 'ikai fakalāngilangi'i 'e ha taha 'ene fa'ē, he 'ikai ke ne fakalāngilangi'i e ngaahi fekau 'a e 'Otuá.²

Faka'apa'apa'i e Tu'unga Fakafa'ē

Lolotonga 'eku ngāue fakapalofesinale ko e toketā fakafaito'ó, ne fa'a fehu'i mai kiate au pe ko e hā ne u fili ai ke fai e ngāue faingata'a ko iá. Ne u tali 'aki 'eku fakakaukau ko e ngāue mā'olunga mo faka'eieiki taha 'i he mo'ui ko 'enī 'a e ngāue 'a e fa'ē. Pea koe'uhí he 'ikai ke u lava 'o fai e ngāue ko iá, ne u pehē ai ko hono tokanga'i 'o e tokotaha puké 'oku ofi taha ki ai. Ne u feinga ke tokanga'i 'eku kau mahakí 'i he 'ofa mo e lelei taha 'o hangē ko hano tokanga'i au 'e ha Fa'ē.

'I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne fakahā ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha me'a kuo hoko ko ha ivi mālohi mo tolonga 'iate au. Ne nau pehē, " 'Oku ofi hake 'a e tu'unga fakafa'ē ki he tu'unga fakalangí. Ko e ngāue 'ofa mā'olunga mo mā'oni'oni taha ia ke fakahoko 'e he fa'ahinga 'o e tangatá. 'Okú ne fokotu'u 'a e fa'ē 'okú ne fakalāngilangi'i hono uiui'i mā'oni'oni 'o hoko hake ki he kau 'āngeló." ³

Koe'uhí 'oku mahu'inga 'a e ngaahi fa'ē ki he palani lahi 'o e fiefia 'a e 'Otuá, 'oku fakafepaki'i ai 'enau ngāue toputapú 'e Sētane, 'a ia 'oku loto ke ne faka'auha 'a e fāmilī mo fakama'ama'a'i e mahu'inga 'o e kakai fefiné.

'Oku fie ma'u ke mou 'ilo kau talavou 'e faingata'a ke ke a'usia ho tu'unga mā'olunga tahá 'o ta'ekau ai 'a e ivi 'o e kakai fefine lelei, tautautefito ki ho'o fa'ē,

pea 'i ha ngaahi ta'u sí'i mei heni, ko hao uaifi lelei. Ako he taimí ni ke ke fakahā ho'o faka'apa'apá mo fakahounga'i iá. Manatu'i mu'a ko ho'o fa'ē ko ho'o fa'ē ia. 'Oku 'ikai fie ma'u ia ke ne toki tu'utu'uni atu. 'Oku totonu ke hoko 'ene faka'amú, 'ene 'amanakí, pea mo 'ene ki'i fakaliká, ko ha fakahinohino 'oku totonu ke ke fakalangilangi'i. Fakamālō ki ai mo fakahaa'i ho'o 'ofá. Pea kapau 'okú ne sí'i fai feinga ke ohi hake koe 'o 'ikai kau ai ho'o tangata'eikí, 'oku liunga ua leva ho fatongia ke fakalāngilangi'i ia.

lakanga fakataula'eikí [ko e 'uhinga ki he fuakava fo'ou mo ta'engata 'o e malí];

"Pea kapau 'e 'ikai te ne kau ki ai, 'e 'ikai te ne lava ke ma'u ia."⁵

Ko e ouau mā'olunga taha 'i he fale 'o e 'Eikí 'oku ma'u fakataha ia 'e he husepāniti mo e uai'í 'i he tu'unga tatau—pe ko ha 'ikai ke lava 'o ma'u!

Fekau'aki mo iá, 'oku ou tui ko e 'aho mahu'inga taha 'o 'eku mo'u'í 'a e 'aho ne u mali ai mo hoku hoa 'ofa'anga ko Teniselá 'i he temipale mā'oni'oni. Ka ne 'ikai ia, ne 'ikai ke u mei lava 'o ma'u 'a e tāpuaki mā'olunga mo tolonga taha 'o e lakanga fakataula'eikí. Ka ne ta'e 'oua ia, ne 'ikai ke u mei hoko ko e tamai ki he'ema fānau faka'ofa'ofá mo ha kui tangata ki homa makapuna mahu'ingá.

'I he'etau hoko ko e ngaahi tamaí, 'oku totonu ke tau ma'u ha 'ofa ta'efakangatangata ki he fa'ē 'a 'etau fānau. 'Oku totonu ke 'oange kiate kinautolu 'a e fakamālō, faka'apa'apa, mo e fakahīkihiki 'oku taau ke nau ma'u. Ngaahi husepāniti, pukepuke 'a e laumālie 'o e fe'ofa'aki 'i ho'omou nofo-malí. Tuku ke fakatupu 'e ho'o ngaahi fakakaukaú mo ho'o tō'ongá ha loto-lahi mo ha falala. Tuku ke lelei ho'o ngaahi leá pea ke langaki mo'ui ho'omou feohí. 'Oua na'a tuku ha me'a 'i he mo'u'í ke mahu'inga ange 'i ho'o mo'u'í 'i ho uai'í—tatau ai pē pe ko e ngāue, fakafiefiá pe me'a 'okú ke manako aí.

Ko e nofo-mali mo'oni ko ha hoa ngāue mo'oni 'i ha vā 'o ha toko ua 'oku 'ikai ke na haohaoa, 'o na takitaha feinga ke fetokoni'aki, tauhi e ngaahi fekau mo fakahoko e finangalo 'o e 'Eikí.

Ko e Fāmilí ko e Tu'utu'uni ia 'a e 'Otuá

Ko e fāmilí ko e 'iuniti mahu'inga taha ia 'i he so-saietí pea mo e Siasí. Na'e tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. 'Oku mahu'inga ia ki He'ene palani ta'engata ma'a 'Ene fānau.⁶ "Na'e fokotu'u 'e he 'Otuá 'a e ngaahi fāmilí ke 'omi 'a e fiefiá ki He'ene fānau, pea faka-atā kinautolu ke nau ako 'a e ngaahi tefito'í mo'oni totonú 'i ha 'ātakai 'o e 'ofa, pea teuteu kinautolu ki he mo'ui ta'engata."⁷

'Oku Pule 'a e Ngaahi Tamaí 'i he Fāmilí 'i he 'Ofa

Ko e tefito'í fatongia 'o e mātu'á ke tokanga'í 'a e ngaahi fie ma'u 'a 'enau fānau.⁸ 'Oku 'ikai fetongi 'e he Siasí ia 'a e fatongia fakamātu'a ko iá. Ko hono mo'oni, ko e fāmilí Siasí 'oku pule'í ia 'e ha tangata mo'ui taau 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí.

Ko e mafai fakapēteliaké ni ne faka'apa'apa'í ia 'e he kakai 'o e 'Otuá 'i he ngaahi kuonga fakakōsipeli kotoa pē. 'Oku mei he langí ia, pea ka sila'í 'a e mali ko iá 'aki 'a e mafai totonú, 'e hokohoko atu ia 'o a'u ki 'itāniti. 'Oku fie ma'u 'e he Tokotaha ko ia 'oku hoko ko e Tamai kiate kinautolu kotoá pea 'oku meiate la 'a e mafai ko 'eni ke pule'í 'a e 'apí 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni.⁹

Te mou lava kimoutolu ngaahi tamaí 'o tokoni he fufulu e peletí, tokanga'í e pēpē 'oku tangí mo fetongi 'a e napikení. Pea mahalo 'i ha ngaahi 'aho Sāpate 'e ni'ihī te ke lava 'o teuteu'í ai 'a e fānau ki he lotú, kae ki'í tangutu ho hoá 'o hooni atu 'a e me'aléle ke mou fakavavevave.

" 'A e [ngaahi husepāniti], mou 'ofa ki homou [uai'í] 'o hangē ko e 'ofa 'a Kalaisi ki he siasí, 'o ne foaki ia koe'uhi ko ia."¹⁰ Ngaahi tokoua, ka tau ka ma'u 'a e fa'ahinga 'ofa ko iá, te tau hoko ko ha ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamai lelei ange, ko ha kau taki 'ofa mo fakalaumālie ange. Ko e fiefia ko ia 'i he 'apí 'e meimei ke toki a'usia pē ia 'i he taimi 'oku fakava'e ai 'a e ngaahi me'a 'oku tau faí 'i he ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisí.¹¹ Ko hotau fatongiá ke fakapapau'í 'oku fakahoko 'etau ngaahi lotu fakafāmilí, ako 'o e folofolá, pea mo e efiāfi fakafāmilí 'i 'apí. Ko hotau fatongiá ke teuteu'í 'etau fānau ke nau ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e fakamo'u'í mo e hākeaki'í, pea mo e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa'aki ki he kau totongi vahehongofulú. Ko hotau fatongia ke foaki 'a e ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he fakamo'ui mahakí, fakafiemālie mo e fakahinohinó.

Ko 'apí 'a e feitu'u 'oku tau fekumi pe ako ai 'a e founa ke tau 'ofa aí pea 'ofeina kinautolú. Ko ia 'oku fakavaia'í ai 'a e ngaahi kemikale mata 'o e sio-kitá mo e mānumanú 'i hono sivi'í mo'oni 'o e ngāue fakatahá ke tau fe'ofa'aki ai mo fetauhi'aki 'iate kinautolu.¹²

Fakahā 'a e 'Ofá ki ho Uai'í, Fa'éé mo e Tuofāfiné

Ngaahi tokoua, fakalāngilangi'í 'a e hou'eiki fafine makehe 'i ho'omou mo'u'í. Fakahā ho'o 'ofá ki ho uai'í, ki ho'o fa'éé pea ki he hou'eiki fafiné. Fakahīkihiki'í kinautolu 'i he'enau kātaki'í kimoutolú neongo 'oku 'ikai ke mou fa'a fai homou 'ulungā-anga lelei tahá. Fakamālō ki he 'Eikí ko e hou'eiki fafiné ni, he 'oku nau hangē ko 'etau Tamai Hēvaní—'o 'ofa 'iate kinautolu 'o 'ikai koe'uhí pē ko e tu'unga 'oku tau 'i aí, ka ko ia te tau ala a'usiá. 'Oku

ou fakafeta'i 'i he loto fakatōkilalo ki he 'Otuá koe-uhí ko 'eku fa'eé, hoku ngaahi tuofāfiné, hoku ngaahi 'ofefiné, makapuna fefiné pea mo hoku 'ofa'anga makehé, ko hoku hoa, kaume'a—mo hoku uaifí!

'Ofa ke tāpuaki'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau fakalāngilangi'i 'a e fefine mo'ui haohaoa kotoa pē pea ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisi, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Vakai, T&F 23:3.
2. 'Oku ako'i kitautolu 'e he ngaahi potufolofola lahi ke tau faka'apa'apa ki he'etau mātu'á. Vakai, 'Ekesōtosi 20:12; Teutalōnome 5:16; Mātiu 15:4; 19:19; Ma'ake 7:10; 10:19; Luke 18:20; 'Efesō. 6:2; 1 Nifai 17:55; Mōsaia 13:20; LSS, Mātiu 19:19, The Holy Scriptures: Inspired Version; LSS, Ma'ake 7:12, Bible appendix.
3. 'I he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. (1965–75), 6:178. Na'e pehē 'e he Kau Palesitenisī 'Uluaki 'i he 1935, " 'Oku 'oange 'e he laumālie mo'oni 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e tu'unga faka'apa'apa'ia mā'olunga taha 'i he mo'ui 'a e tangatá ki he fefiné" ('i he *Messages of the First Presidency*, 6:5).
4. Vakai, Arthur M. Richardson, *The Life and Ministry of John Morgan* (1965), 267–68.
5. T&F 131:1–3.
6. Vakai, "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani, *Liahona*, 'Okatopa 1998, 102
7. *Family Guidebook* (tohitufa, 1992), iv.
8. Vakai, T&F 68:25–28.
9. Vakai, T&F 121:41–45.
10. 'Efesō 5:25.
11. Vakai, *Ensign*, Nov. 1995, 102.
12. Vakai, Mōsaia 4:14–15; T&F 68:25–31.

KO E NGA AHI NIMA 'O E NGA AHI TAMAI

Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Apr. 1999, 15–19; pe Liahona, Siulai 1999, 14–16

Fakafeta'i ki he 'Otuá ko e Tamai

'I he faka'osinga 'o e uike Toetu'ú ni 'oku ou loto ke 'oua na'a ngata pē 'eku fakamāloó ki he 'Eiki kuo toe tu'u ko Sīsū Kalaisi, ka ki He'ene Tamai mo'oní foki, 'a ia ko 'etau Tamai fakalaumālie mo hotau 'Otuá, 'i He'ene tali hono feilaulau'i Hono 'Alo lahi, 'a hono 'Alo haohaoa mo mohu tāpuekina taha 'i He'ene fānaú kotoa, 'i he ngaahi houa ko ia 'o e fakalelei mo e huhu'i. Kuo te'eki ai ha fa'ahita'u Toetu'ú 'e 'uhinga ange 'i he fakamatala ko ia 'a Sione 'Ofeiná, 'a ia 'okú ne fakahīhiki'i 'a e Tamai pea pehē mo e 'Aló: "He na'e 'ofa pehē 'a e 'Otuá ki māmani, na'á ne foaki hono 'Alo pē taha na'e fakatupú, koe'uhí ko ia kotoa pē 'e tui kiate iá ke 'oua na'a 'auha kae ma'u 'a e mo'ui ta'engatá."¹

Ko e tamai au, mahino pē 'eku tōnounou, ka 'oku 'ikai lava ke mahino kiate au hono mafatukituki ki he 'Otuá 'i he langí, 'Ene 'afio tonu ki he mamahi lahi pea mo hono Tutuki Hono 'Alo 'ofa'angá 'i ha fa'ahinga founa pehē. 'Oku pau pē ko Hono lotó pea mo 'Ene fakakaukau kotoa ke ta'ofi'eni, ke fekau'i mai ha kau 'āngelo ke nau ta'ofi—ka na'e 'ikai ke Ne fai 'eni. Na'á Ne 'ūkuma pē 'a e me'a na'e 'afio ki aí, he ko e founa pē ia 'e taha 'e lava ke fakahoko ai ha fakahaofi pea mo hano fakafofonga 'i he totongi 'o e ngaahi angahala 'o 'Ene fānaú meia 'Ātama mo 'Ivi 'o a'u ki he ngata'anga 'o e māmani. 'Oku ou fakafeta'i ta'etuku ai ki he Tamai haohaoá pea mo Hono 'Alo haohaoá, he na'e 'ikai ha taha 'iate Kinaua ne momou mei he ipu vai mahí pe si'aki e toenga 'o kitautolu 'oku 'ikai haohaoá, 'oku tōnounou mo humú, pea 'ikai fa'a a'usia 'a e taumu'á.

Ko e Vā Fetu'utaki 'a Sīsū mo 'Ene Tamai

'I he'etau fakakaukau ki he faka'ofa'ofa 'o e "fakalelei" 'i he fuofua fa'ahita'u Toetu'ú ko iá, 'oku fakamanatu mai ai ko e fetu'utaki ko 'eni 'i he vaha'a 'o Kalaisi mo 'Ene Tamai, ko e taha ia 'o e ngaahi tefito

faka'ofa'ofa mo ongo taha kuo hoko 'i he ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí. Ko e kánokato 'o e mo'ui 'a Sísuú, 'Ene taumu'a kakató mo Hono fiefia- 'angá, na'e nofo taha pē ia ki hono fakahōifua'í 'Ene Tamaí pea mo e talangofua ki Hono finangaló. Hangē na'á Ne fakakaukau ma'u pē ki He'ene Tamaí pea hangē na'á Ne lotu ma'u pē kiate Iá. Na'e 'ikai hangē ia ko kitautolú, he na'e 'ikai ke Ne fie ma'u 'e ia ha liliu'anga, pe fa'ahinga liliu fakalotosi'í 'i he ngaahi me'a ne hokó ke fakatonotonu ai 'Ene 'ama-naki lelei ki he langí. Na'e 'osi taumu'a tonu pē ia mo faka'ānaua ki he hala ko iá.

'I hono kotoa 'o e ngāue fakafaifekau 'a Kalaisi 'i he mo'ui ní, hangē na'e 'ikai ha taimi ia 'e teitei pōle-pole ai pe nofo 'o fakakaukau'í ha me'a Ma'ana pē. 'I ha taimi 'e taha ne feinga ai ha talavou ke ui ia ko e "lelei", na'á Ne fakatonotonu 'a e fakahīkīhīkī ní 'o pehē ko e toko taha pē 'oku totonu ke fai ki ai ha fakahīkīhīkī peheé ko 'Ene Tamaí.

'I he ngaahi fuofua 'aho 'o 'Ene ngāué, na'á Ne folofola ai 'i he loto fakatōkilalo, " 'Oku 'ikai te u fa'a fai 'e au pē ha me'a: . . . 'Oku 'ikai te u fai ki hoku loto 'o'okú, ka ko e finangalo 'o e Tamaí na'á ne fekau aú." ²

'I he hili 'Ene ngaahi akonakí, 'a ia na'e 'ohovale 'a e kau fanongó 'i hono mālohí mo hono mafai, na'á Ne folofola: "Ko 'eku akonakí 'oku 'ikai 'a'aku, ka 'oku 'a'ana na'á ne fekau aú. . . . 'Oku 'ikai te u ha'u 'iate au pē, ka ko ia na'á ne fekau aú 'oku mo'oni ia." ³ Na'á ne toe folofola kimuiange ai, "Na'e 'ikai te u lea 'iate au; ka ko e Tamaí na'á ne fekau aú, kuó ne pule'í au 'i he me'a te u fekau, mo ia te u lea'akí." ⁴

Na'á Ne tali kiate kinautolu ne nau fie mamata ki he Tamaí, ke nau fanongo fakahangatonu mei he 'Otuá, ko Sísū mo'oni 'a e tokotaha na'á Ne taku ko Ia iá, "Ka ne mou 'ilo au, pehē kuo mou 'ilo mo 'eku Tamaí foki. . . . Ko ia kuó ne mamata kiate aú kuó ne mamata ia ki he Tamaí." ⁵ 'I he fie ma'u 'e Sísū ke pukepuke 'a e uoungatahá 'i He'ene kau ākongá, na'á Ne lotu ai 'o faka'aonga'í 'a e sīpinga 'o 'Ene fetu'utaki mo e 'Otuá: " 'E Tamaí mā'oni'oni, tauhi 'i ho huafa 'o'ou' 'a kinautolu kuó ke foaki kiate aú, koe'uhí ke nau taha pē 'o hangē ko ['eta tahá]." ⁶

Pea a'u ki He'ene hoko atu ki he Tutukí, na'á Ne ta'ofi 'Ene kau 'apostolo ne feinga ke tokoní 'aki 'Ene folofola ange, "Ko e ipu 'oku foaki mai kiate au 'e he Tamaí, 'ikai te u inu ia?" ⁷ Pea 'i he 'osi 'a e me'a ta'e malava ke fakamatala'í ko iá, na'á Ne folofola pea mahalo ko e ngaahi lea fakanonga lahi taha

ia mo fe'unga mo 'Ene ngāue 'i he mo'ui fakamate-lié. 'I he ngata'anga 'o 'Ene mamahí, na'á Ne fanafana ai, "Ko hono ngatá ia: . . . 'E Tamaí, 'oku ou tuku hoku laumālié ki ho nimá." ⁸ Kuo faifai pea 'osi. Kuo faifai pea lava ke foki ki 'api.

Te u tala atu pē kuó u fa'a fakakaukau'í lahi 'a e momeniti ko iá pea mo e Toetu'u na'e hoko atu aí. Kuó u fa'a fifili pe ne anga fēfē 'ena fe'iloakí: 'a e Tamaí ne 'ofa lahi 'i he 'Alo ko 'ení, pea mo e 'Alo na'á ne fakalāngilangi'í mo fakahīkīhīkī'í 'Ene Tamaí 'i He'ene folofola mo e ngāue kotoa pē. Ki ha toko ua ne na taha pē 'o hangē ko kinauá, ne anga fēfē nai 'ena fe'iloakí? 'Oku fēfē nai hona vā fakalangi he taimi ní? Ko e me'a pē te tau lava 'o faí ko e fifili mo e tangane'ia. Pea 'i he uike Toetu'ú ni, te tau lava foki mo kitautolu 'o ma'u ha loto holi ke mo'ui taau mo ha kongá 'o e fetu'utaki ko iá.

Fakamālohia e Ngaahi Vā Fetu'utaki mo e Fānaú

'I he'eku hoko ko e tamaí, 'oku ou fifili ai pe te u lava mo e ngaahi tamaí kehe kotoa pē 'o fai ha me'a lahi ange ke langaki ha fetu'utaki lelei mo mālohi ange mo hotau ngaahi fohá pea mo hotau ngaahi 'ofefiné 'i he māmaní. Ngaahi tamaí, 'oku fu'u fai-ngata'a nai ke tau 'amanaki atu 'e ma'u mai kiate kitautolu 'e he'etau fānaú ha kongá si'í 'o e ongo ne ma'u 'e he 'Alo Fakalangi ki He'ene Tamaí? 'E lava nai ke tau ma'u ha kongá lahi 'o e 'ofa ko iá 'aki ha'atau feinga ke a'usia e tu'unga ne 'i ai 'a e 'Otuá ki Hono 'Aló? Kaekehe, 'oku tau 'ilo'í ko e kamata 'a e fakakaukau 'a ha taha kei si'í ki he 'Otuá 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi 'ulungāanga 'okú ne fakatokanga'í 'i he'ene mātu'a ko ia 'i he māmaní. ⁹

'Oku Hoko 'a e Maumau ki he Fānaú 'i he 'Ikai ke 'I ai 'a e Ngaahi Tamaí

Tu'unga 'i he 'uhinga ko iá pea mo ha ngaahi 'uhinga lahi kehe pē, te u pehē ai kuo 'ikai ha tohi te u lau 'i he ngaahi māhina ko 'eni ne toki 'osí 'e fakatupu tailiili lahi ange kiate au ka ko e tohi ko ia 'oku ui ko e 'Amelika Ta'etamaí (*Fatherless America*). 'I he fakatotolo ko 'ení 'oku fakamatala ai 'e he tokotaha na'á ne fa'u 'a e tohí ki he "ta'etamaí" 'o pehē "ko e me'a fakatu'utāmaki taha ia kuo hoko ki he kakai 'o e to'u tangatá ni" pea ko e tupu'anga lahi taha ia 'o e maumau 'oku hoko ki he fānaú. 'Oku tui pau ia ko e tefito'í tupu'anga 'eni 'o e meimei palopalema fakasōsiale faingata'a kotoa pē, 'o kamata mei he masivá ki he fai hiá mo e feitama kei

ikí 'o a'u ki he ngaohikovia 'o e fānaú mo e kē 'i he nofo 'apí. 'Oku kau 'i he ngaahi tefito'i palopalema fakasōsiale lahi taha 'o hotau kuongá ni hono lí'aki 'e he ngaahi tamaí 'enau fānaú.¹⁰

Makehe mei he 'ikai ke 'i ai tonu e sino 'o e ngaahi tamaí, ka 'oku toe lahi ange 'a e tokangá ki he 'ikai ke 'i ai hono laumālié mo hono lotó. Ko e ngaahi angahala ko 'eni 'o e 'ikai ke fakahoko 'e he ngaahi tamaí 'a honau fatongia 'oku fakatupu maumau ange ia 'i he ngaahi angahala 'oku nau fakahokó. Ko e hā 'oku 'ikai ke tau ofo ai 'i hono fehu'i ko ia ki he fānaú 'e toko 2,000 tupu 'oku nau ta'u kehekehe pea mei he ngaahi tūkunga kehekehe 'o e mo'uí, pe ko e hā 'oku nau hounga'ia lahi taha ai 'i he'enua ngaahi tamaí, pea nau tali kotoa, " 'Okú ne fakamoleki hono taimi mo au?"¹¹

Ne tohi mai kiate au ha ta'ahine Loumaile ne 'ikai ke fu'u fuolua 'a 'ema fetaulaki 'i ha konifelenisi ne u 'alu ki ai, 'o ne pehē, "Pehē ange mai 'e au 'oku 'ilo'i 'e he'eku tamaí 'a e lahi 'o 'eku fie ma'u fakalaumālie mo fakaeloto iá. 'Oku ou fu'u fie ma'u ha'ane ki'i fakamālō, pe ko ha'ane fakahaa'i 'ene fiefiá. 'Oku 'ikai ke u tui au 'okú ne 'ilo'i a hono mahu'inga kiate au ke kau mai mo tokanga ki he me'a 'oku hoko 'i he'eku mo'uí, ke ne fai mai ha ngaahi fehu'i mo fale'i au, ke ne talamai 'okú ne fie ma'u ke foaki haku tāpuaki, pe ko ha'ama fakamoleki fakataha pē ha ki'i taimi. 'Oku 'ou 'ilo'i pē 'e au 'okú ne manavasi'i na'a 'ikai ke ne fai 'a e ngaahi me'a 'oku totonú pe ko ha 'ikai ke ne pu'aki totonu 'a e ngaahi fo'i leá. Ka 'o kapau 'e ki'i feinga pē, 'e mahu'inga lahi ange ia kiate au. 'Oku 'ikai te u loto ke hangē 'oku 'ikai ke u hounga'ia he 'oku ou 'ilo'i 'okú ne 'ofa 'iate au. He ne tu'o taha 'ene fai mai ha ki'i tohi pea fakamo'oni ai, ' 'Ofa atu, Teti.' 'Oku ou fakamahu'inga'i e ki'i tohi ko iá. 'Oku ou tauhi fakataha ia mo 'eku ngaahi me'a mahu'inga tahá."¹²

Ko ha Ngaahi Tamai Faka'ofa'ofa Tokolahi

Pea hangē ko e finemuí ni, 'oku 'ikai ke u loto ke ongo ta'ehounga'ia 'a e leá ni pea 'oku 'ikai foki 'uhinga ia ke ongo'i ai 'e he ngaahi tamaí 'oku nau tōnounou. Ko ha ngaahi tamaí faka'ofa'ofa 'a e tokolahi. 'Oku tōtōatu 'a e ngaahi tamaí tokolahi.

'Oku 'ikai ke u 'ilo pe ko hai na'á ne fa'u 'a e ki'i fo'i maau ko 'eni 'i ha tohi talanoa 'i he'eku kei si'i, ka 'oku peheni ia:

*Ko ha tamai pē, 'e foki mai mo ha fofonga ongosia,
Mei he ngaahi fehōpokaki 'o e 'aho ko iá,
Ko e 'aho kotoa pē ko si'ene tōkakava mo tou'angá,
'O fehangahangai mo ha me'a pē 'e fetaulaki mo iá, . . .
Ka 'oku fiefia loto pē 'i he fiefia hono fāmilí
'I he'enua ongona hono le'ó mo 'ene foki maí . . .
Ko ha tamai pē, 'oku foaki kotoa hono iví,
'I hono fakatokalelei e hala ma'a si'ene ki'i fānaú,
'Aki ha loto to'a 'oku mo'oni mo paú
'A e ngaahi me'a na'e fai ma'ana 'e he'ene tamaí.
Ko e ngaahi kupu 'eni ne u tohi kau ki ai:
Ko ha tamai pē, ka ko e tangata lelei taha ia he māmaní.¹³*

Muimui 'i he Sīpinga 'o e Tu'unga Fakatamai 'a e 'Otuá

Ko ia 'e hoku ngaahi tokoua, na'a mo e 'ikai ke tau hoko "ko e tangata lelei tahá," na'a mo 'etau tōnou-

noú mo 'etau ta'efe'ungá, 'e kei lava pē ke tau feinga atu ki he taumu'a totonú, tu'unga 'i he ngaahi akonaki fakalotolahi ne tuku mai 'e ha Tamai Fakalangi pea fakatāta'a 'i 'e ha 'Alo Fakalangi. Te tau lava 'i he tokoni 'a e Tamai Fakalangi, 'o foaki ha tukufakaholo fakamātu'a lelei ange 'i he me'a 'oku tau malava ke fakakaukau ki ai.

Ne tohi 'e ha tangata ne toki 'i ai hono foha 'o pehē: " 'I he'eku fa'a sio ki hono siofi au 'e hoku fohá, 'oku foki ai 'eku manatú ki he ngaahi momeniti ne

ma fakataha ai mo 'eku tangata'eikí, 'o u manatú'i lelei 'a 'eku loto ke u hangē tofi pē ko iá. 'Oku ou manatú'i na'e 'i ai ha'aku tele pelesitiki mo ha'aku koa tele kava, pea ko e pongipongi kotoa pē na'á ne tele kava ai, ne u tele kava mo au. 'Oku ou manatú'i 'eku molomolomuiva'e holo 'iate ia he loto musié 'i he taimi na'á ne kosi ai e musié he fa'ahita'u māfaná.

" 'I he taimi ní 'oku ou loto ke muimui mai hoku fohá ki he'eku takí, ka 'oku ou manavasi'i he'eku fakakaukau atu mahalo 'e hoko pehē pē. 'I he'eku fuofua e ki'i tamasi'i ko 'eni, 'oku ou ongo'i ha "ta'e-lata fakalangi", ko ha faka'amua te u 'ofa 'o hangē ko e 'ofa 'a e 'Otuá, fakafiemālie 'o hangē ko 'Ene fakafiemālié, mo malu'i 'o hangē ko 'Ene malu'i. Ko e tali 'eni ki he ngaahi manavasi'i kotoa pē 'o 'eku

Te tau lava 'i he tokoni 'a e Tamai Hēvani, 'o foaki ha tukufakaholo 'o e mātū'a lelei angé, 'o mahulu ange ia 'i he me'a 'oku tau malava ke fakakaukau ki ai.

kei síí, 'Ko e hā e me'a 'e fai 'e he tangata'eikí? Kuo 'i ai 'eni haku foha ke u tauhi pea 'oku ou falala ki he Tamai Hēvaní te Ne fakahā mai 'a e me'a totonu ke u faí."¹⁴

Ko e Ivi Tākiekina 'o e 'Ofa 'a ha Tamai

Ne fai tohi mai kimuí ni haku kaungāme'a mei he taimi ne u kei ako aí 'o pehē, "Ko e kongā lahi 'o 'eku kei síí na'e ta'epau, ka 'oku 'i ai ha me'a pē 'e taha ne u 'ilo'i pau: na'e 'ofa 'eku tamaí 'iate au. Na'e hoko 'a e 'ilo pau ko iá ko ha fakama'unga pe taula 'o 'eku mo'uí he'eku kei síí. Ne a'u 'o u 'ilo mo 'ofa 'i he 'Eikí koe'uhí ko e 'ofa ai 'a 'eku tamaí. Kuo té'eki ai ke u ui ha taha ko ha vale pe takuanoa 'a e huafa 'o e 'Eikí koe'uhí he na'á ne talamai 'oku pehē 'e he Tohi Tapú 'oku 'ikai totonu ia. Kuó u totongi ma'u pē 'eku vahehongofulú he na'á ne ako'i kiate au ko ha faingamālie ia ke fai pehē. Kuó u feinga ma'u pē ke u fakalelei'i pē 'e au 'eku ngaahi fehālaaki he na'e fai pehē pē 'eku tamaí. Neongo na'e 'ikai ke mālohi he Siasí 'i ha taimi 'e taha, ka 'i he faka'osinga 'o 'ene mo'uí na'á ne ngāue fakafaifekau ai mo ngāue faivelenga 'i he tempalé. 'I he'ene tohi tukú, na'á ne pehē ai ka 'i ai ha pa'anga 'e toe mei hono tauhi hono fāmilí, 'oku totonu ke 'alu ia ki he Siasí. Na'á ne 'ofa 'i he Siasí 'aki hono lotó kotoa. Pea 'oku pehē mo 'eku 'ofa 'i he Siasí koe'uhí pē ko ia."¹⁵

Kuo pau pē ko hono 'uhinga fakalaumālie ia 'o e maau 'a e 'Eiki Nōpele ko Pailoní (Lord Byron): "Ka 'oku nau lava 'o tala 'i hoku matá / 'A 'eku tamaí mo hono fōtungá."¹⁶

Ngaahi Sīpinga Fakafolofola 'o e Lelei 'Oku mei ha Tamai

'I he taimi pelepelengesi 'o e mo'uí 'a Nifái 'i he'ene kei síí, na'e fakapapau'i ai hono tu'unga fakapalōfita ki hono kaha'ú 'i he'ene pehē, "Peá u tui ai ki he lea kotoa pē kuo lea'aki 'e he'eku tamaí."¹⁷ 'I he taimi ne liliu ai e mo'uí 'a e palōfita ko 'Īnosí, na'á ne pehē ko e "ngaahi lea 'a ia na'á ku fanongo tu'o lahi ki hono lea'aki 'e he'eku tamaí,"¹⁸ na'á ne fakatupu 'a e taha 'o e ngaahi fakahā ma'ongo'onga taha kuo leko-oti 'i he Tohi 'a Molomoná. Pea 'i he mamahi 'a 'Alamā ko e Síí 'i he'ene manatu ki he'ene ngaahi fai angahalá, na'á ne "manatu'i foki [ene] fanongo ki ha kikite 'a [ene] tamaí . . . kau ki he hā'ele mai 'a . . . Sīsū Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ke ne totongi ki he ngaahi angahala 'a e māmaní."¹⁹ Ko e ki'i manatu nounou ko iá, 'a e fakamo'oni fakafo'ituitui na'e fai 'e

he'ene tamaí 'i he taimi ne hangē ai ki he tamaí 'oku 'ikai hū ha me'a ki hono lotó, na'e 'ikai ke ngata pē 'i he'ene fakahaofi 'a e laumālie 'o e tokotahá ni, ko hono fohá, ka na'á ne liliu ai 'o lauikuonga 'a e hisitōlia 'o e kakai 'o e Tohi 'a Molomoná.

Na'e folofola 'a e 'Otuá fekau'aki mo e pēteliake ma'ongo'onga ko 'Ēpalahamé 'o pehē, "'Oku ou 'ilo ia . . . te ne fekau 'ene fānaú mo hono kau nofo-anga kotoa pē tukufakaholo, pea te nau 'alu 'i he hala 'o [e 'Eikí]."²⁰

'Oku ou fai 'eku fakamo'oni 'i he uike Toetu'ú ni 'e " 'eke'i 'a e ngaahi me'a lalahi 'i he nima 'o [e] ngaahi tamaí," 'o hangē ko ia ne fakahā 'e he 'Eikí ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá.²¹ Ko e mo'oni ko e me'a mahu'inga tahá, ke nau fai 'a e me'a kotoa te nau lavá koe'uhí ko e fiefia mo e malu fakalaumālie 'a e fānau te nau 'ohaké.

'I he momeniti mafatukituki taha 'i he hisitōlia 'o e fa'ahinga 'o e tangatá, pea hū mai mo e ta'ata'á 'i he ava kotoa 'o e kilí 'o Kalaisí fakataha mo ha tangi mamahi mei Hono fofongá, na'á Ne fekumi kiate Ia na'á Ne fekumi ma'u pē ki aí—'a ia ko 'Ene Tamai. Na'á Ne tautapa 'o pehē, " 'Apā." Pe mei he ngutu 'o ha ki'i tamasi'i síí, " 'E Tamai."²²

Ko ha momeniti fakafo'ituitui 'eni pea 'oku meimeí ke hā ngali ko ha takuanoa ke faka'aonga'i. Ko ha Foha 'oku 'i ha mamahi ta'e malava ke fakanonga, ko 'Ene Tamai pē 'a Hono ma'u'anga ivi mo'oni, ka 'okú na takitaha fai pē 'a e me'a 'oku fie ma'u ke fakahokó, 'o na foua 'a e fakapo'ulí—fakataha.

Ngaahi tamai, 'ofa ke tau fakafo'ou 'i he uike Toetu'ú ni 'a hotau fatongia ko e mātu'á, 'o fakamālohia ki-tautolu 'e he ngaahi 'imisi 'o e Tamai mo e 'Alo ko 'ení, 'i he taimi te tau fekita ai mo 'etau fānaú pea tu'u fakataha mo kinautolu 'o ta'engata, pea 'oku ou lotua 'eni 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Sione 3:16.
2. Sione 5:30.
3. Sione 7:16, 28.
4. Sione 12:49.
5. Sione 14:7, 9.
6. Sione 17:11.
7. Sione 18:11.
8. Sione 19:30; Luke 23:46.

9. Vakai, "Parent-Child Relationships and Children's Images of God," *Journal for the Scientific Study of Religion*, Mar. 1997, 25–43.
10. David Blankenhorn, *Fatherless America: Confronting Our Most Urgent Social Problem* (1995), 1.
11. Vakai, "Becoming a Better Father," *Ensign*, Jan. 1983, 27.
12. Tohi fakatāutaha.
13. Edgar A. Guest, "Only a Dad," 'i he *Best-Loved Poems of the LDS People*, 'ētita'i 'e Jack M. Lyon mo ha ni'ihi kehe (1996), 90–91.
14. Tohi fakatāutaha.
15. Tohi fakatāutaha meia Robert A. Rees.
16. *Parisina*, stanza 13, laine 285–86.
17. 1 Nifai 2:16.
18. Īnosi 1:3.
19. 'Alamā 36:17.
20. Sēnesi 18:19; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.
21. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:48.
22. Ma'ake 14:36.

‘ULUNGĀANGA MA’Á MO E TEUNGA TĀŪ

*‘Oku fakahā ‘e he teunga tāū
‘a e loto-fakatōkilaló, angaleleí
mo e ‘ulungāanga tāū.*

—Palesiteni N. Elton Tanner

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“‘Oku ‘ikai kamata ‘a e ‘ulungāanga ‘ulí ia ‘i he tonó pe anga fakalieliá. ‘Oku kamata ia ‘i he fanga kí‘i tō‘onga ta‘efakapotopoto hangē ko e fakakaukau ki he ngaahi me‘a fakasekisuálé, talanoa ki he ngaahi me‘a fakasekisuálé, ‘umá, ala ki he ngaahi kongā toputapu ‘o e sinó mo e ngaahi tō‘onga pehē, pea ko e taimi kotoa pē ‘oku fakahoko ai ‘ení ko ‘ene faka‘au ai pē ia ke lahi. Pea ‘oku hangē pē ‘oku ‘ikai ha mālohi ia ‘o e fanga kí‘i tō‘onga ta‘efakapotopoto ko ‘ení ‘i hono fakahoa atu ki he sino fefeká, ‘atamai mālohí mo e laumālie lelei ‘o e talavou ‘okú ne fakavaivai ki hono fuofua ‘ahi‘ahi‘í. Ka ‘e ‘ikai fuoloa kuo faka‘au ‘o vai-vai ‘a e mālohí, hoko ‘a e pulé ia ko e tokotaha ‘oku pōpula, pea tu‘u leva ‘a e tupulaki fakalaumālié. Ka kapau ‘e ‘ikai fakangofua ke hoko ‘a e tō‘onga ta‘emā‘oni‘oni ‘i he fuofua taimí pē, ‘e tupu leva ‘a e fu‘u ‘akaú ‘o matu‘otu‘a lelei pea ‘e tupulaki ‘a e mo‘ui ‘a e talavou ki he ‘Otua ko ‘etau Tamaí. . . .

“‘Oku fakamatala ‘a e kau ‘apose-tolo mo e kau palōfita ‘i mu‘á ‘o kau ki ha ngaahi angahala lahi na‘e fakahalaia‘i ai kinautolu. Ko e lahi ‘o e ngaahi angahala ko ‘ení ko e angahala fakasekisuale—‘a e tonó, ‘ikai ke ma‘u ‘a e ‘ofa fakanatulá, ‘a e holi koví, ta‘eanganofó, ta‘efakama‘uma‘ú, ngaahi lea ‘ulí, anga ta‘ema‘á, fakalieliá, mo e kapekapé. ‘Oku kau ai kotoa ‘a e ngaahi fetu‘utaki fakasekisuale kotoa pē ‘i tu‘a ‘i he malí—‘a e ala ki he ngaahi kupu toputapu ‘o e sinó, ngaahi anga‘uli fakasekisuálé, ‘a e ngāue fakatongá (masturbation) mo e femo‘uekina pē ‘i hono fakakaukau‘i mo e talanoa ki he ngaahi me‘a fakasekisuálé. ‘Oku kau ai ‘a e ngaahi angahala fufū hono kotoa mo e ngaahi fakakaukau mo e anga ta‘emā‘oni‘oni mo ‘uli kotoa pē. . .

“‘Oku fakahā ‘e he konisēnisi ki he tokotahá ‘a e taimi ‘oku kamata ke ne fakakaukau ai ki he ngaahi me‘a ‘oku tapui ‘e he ‘Eikí, pea ‘oku kei hokohoko atu pē ‘ene fakatokangá kae ‘oua kuo ta‘ofi ia ‘e he ‘ikai fie fanongo ki ai ‘a e tokotahá pe ‘i hono toutou fakahoko ‘o e angahala ko iá.

“‘E lava nai ke lea totonu mai ha taha na‘e ‘ikai te ne ‘ilo‘i na‘e hala e ngaahi me‘a ko iá? ‘Oku fakahalaia‘i ‘e he ‘Eikí mo Hono siasí ‘a e ngaahi anga ta‘emā‘oni‘oni ko ‘ení, pe ko e hā pē honau ngaahi hingoá mo e founga ‘oku fakahoko ‘akí pea mo e ngaahi me‘a ‘oku fisikitu‘a mei aí. ‘E fu‘u kovi ange ha ni‘ihi ‘i ha ni‘ihi, ka ko e fai angahala kotoa pē kinautolu, neongo ‘a e ngaahi fakamatala kehe mei ai ‘e fai ‘e kinautolu ‘oku nau fakangalingali pē ‘oku nau ‘ilo‘í. ‘Oku talamai ‘e he kau palōfita ‘a e ‘Eikí ‘oku ‘ikai totonu ‘a e ngaahi me‘á ni.

“‘E tu‘uaki pē ‘e māmani ia ‘a e tu‘unga mo‘ui ‘okú ne pehē ‘oku totonú; ‘oku kehe pē tu‘unga mo‘ui ia ‘a e Siasí. . . . ‘E tali pē ‘e māmani ia ‘a e fetu‘utaki fakasekisuale ‘i he te‘eki ke fai ‘a e malí, ka ‘oku mahino ‘aupito pē hono fakahalaia‘i ‘e he ‘Eikí mo hono Siasí ha fa‘ahinga fetu‘utaki fakasekisuale pē pea mo e ngaahi fetu‘utaki fakasekisuale kotoa pē ‘i tu‘a ‘i he malí. . . .

“Koe‘uhí ko e faikaume‘á ‘oku fakahoko ia ki mu‘a ‘i he malí pea ‘oku hoko ai ha ngaahi feohi vāofi, ‘oku pehē ai ‘e ha tokolahi ia ‘oku fakalao pē ‘a e feohi fafale fakaesinó—ko ha kongā pē ia ‘o e faikaume‘á. ‘Oku ‘i ai ha tokolahi ia kuo ‘ikai ke nau kei feinga ke mapule‘i ‘enau ngaahi holí mo ‘enau tō‘ongá. Kuo ‘ikai ke nau kei fakahā fakalelei pē ‘a ‘enau ongo‘i ‘ofá, ka kuo nau tō atu ki he fekukukuku‘i mo e ‘umá mo e ngaahi tō‘onga mousa‘a kehe. Ko e fekukukuku‘i ko e tokoua sí‘i ia ‘o e fāmili ta‘emā‘oni‘oni ko ‘ení. Ko hono tokoua lahi ‘a e ala ki he ngaahi kongā toputapu ‘o e sinó. Pea ko ‘ene a‘u pē ki he tu‘unga ko ‘ení, ko e ngaahi angahala ia na‘e fakamala‘ia‘i ‘e he Fakamo‘uí. . . .

“Ko hai ia te ne talamai ‘okú ne ala ki he ngaahi kongā toputapu ‘o e sinó pea ‘ikai te ne holi kovi, ‘o ‘ikai te ne ma‘u ‘a e fa‘ahinga ongo ko iá? ‘ikai ko e ‘ulungāanga fakalielia taha ‘eni na‘e valoki‘i ‘e he ‘Otua ‘i He‘ene toe fakahā mai ‘a e Fekau ‘e Hongo-fulú ‘i onopōní: ‘‘Oua na‘á ke kaiha‘a; pea ‘oua foki na‘a tonu, pe fakapō pe fai ha fa‘ahinga me‘a pehē’ (T&F 59:6).

“Ka u fehu‘i atu, ko e hā ha me‘a ‘oku tatau mo e tonó ka ko e ala ki he ngaahi kongā toputapu ‘o e

sinó? 'Ikai na'e 'afio'i 'e he 'Eikí ko e angahala palakū ko 'ení ko e founa pē ia 'a e tēvoló ki hono teuteu'i 'o e kakaí ke nau fakaiuku ki he tonó mo e fe'auakí? 'E lava nai 'e ha taha 'o fakahoko 'a e me'a ko 'ení 'i he'ene 'ilo ki he fakamaama 'o e folofola 'a e 'Eikí pea kei ongo'i tau'atāina pē hono konisēnisí? 'E lava 'e ha taha 'o fakaloto'i pē ia ke ne tui 'oku 'ikai ko ha angahala mamafa 'eni?

"Kuo pau ke mau toutou lea'aki 'a e me'a ko ia kuo tā tu'o lahi 'emau lea'aki: 'Oku kovi 'a e fe'auakí mo e ngaahi angahala kotoa pē 'oku fekau'aki mo iá pea na'e fakamala'ia'i ia 'e he 'Eikí 'i he kuonga 'o 'Ātamá, kuonga 'o Mōsesé, kuonga 'o Paulá, pea 'i hotau kuongá ni. 'Oku 'ikai faka'atu'i 'e he Siasí ha fa'ahinga fai angahala pē. Na'e fakahā 'e he 'Eikí 'a e 'ikai ke Ne faka'atu'i iá 'i He'ene folofola 'o pehē:

'He ko au ko e 'Eikí 'oku 'ikai te u lava ke mamata ki he angahalá 'o momo'i faka'atu'i ia' (T&F 1:31).

" 'E anga fēfē hano fakatonuhia'i 'e ha taha 'a e ngaahi 'ulungāanga 'ulí pea ui ia ko e 'ofa lolotonga iá 'oku fakamatala'i mahino mai ia 'i he folofolá? 'Oku hinehina 'a e 'ulí'ulí? 'Oku lelei pē 'a e kovi? 'Oku ma'a koā 'a e 'ulí?

"Koe'uhí ke mahino 'a e tu'unga 'o e angama'á 'i he Siasí, 'oku mau fakamamafa'i heni ta'e toe liliu, 'oku 'ikai ko ha kofutu'a ia kuo motu'a, 'osi hono kuongá, pea kuo mahaehae. 'Oku tatau pē 'a e 'Otuá 'i he 'aneafi, 'ahó ni pea ta'engata, pea 'oku 'ikai toe liliu 'ene ngaahi fuakavá mo e ngaahi tokāteliné; pea 'i he faka'au ke momoko 'a e la'aá pea 'ikai toe ulo mo e ngaahi fetu'ú, 'e kei mahu'inga pē 'a e fono 'o e angama'á 'i he māmani 'o e 'Otuá pea 'i he siasí 'o e 'Eikí. 'Oku kei tauhi 'e he Siasí 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga motu'á 'o 'ikai koe'uhí pē ko 'enau motu'á, ka koe'uhí he kuo fakamo'oni' 'i he tuku'au mai 'a e ngaahi kuongá 'oku nau mo'oni. 'E hoko ma'u pē ia ko e lao" ("President Kimball Speaks Out on Morality," *Ensign*, Nov. 1980, 95–96).

Palesiteni Ezra Taft Benson

" 'A e kau tangata le'o—'oku fēfē 'a e poó? Kuo pau ke tau tali 'o pehē 'oku 'ikai lelei 'a e me'a kotoa pē 'i Saione. Hangē ko e fale'i 'a Molonaí, kuo pau ke tau fakama'a 'a e loto ipú (vakai, 'Alamá 60:23), 'o kamata pē 'iate kitautolu, hoko atu ki hotau ngaahi fāmilí pea toki faka'osi ki he Siasí . . .

"Ko e angahala fakatupu 'auha 'o e to'u tangatá ni 'a e ta'eangama'a fakasekisuálé. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'e hoko 'eni ko e tupu'anga 'o ha

ngaahi 'ahi'ahi lahi ange, ha mamahi lahi ange mo ha ngaahi faingata'a lahi ange ki he kaumātu'a 'o 'Isilelí 'i ha toe me'a (Vakai, *Journal of Discourses*, 8:55.)

"Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita 'e hoko 'a e ta'ema'a fakasekisuálé ko e taha 'o e ngaahi faingata'a 'e fehangahangai mo e loto'i Siasí—pea 'oku hoko ia (Vakai, *Gospel Doctrine*, pp. 312–13.) 'Oku hā ia 'i he feitu'u kotoa pē 'oku tau nofo aí" ('i he Conference Report, Apr. 1986, 3, 6; pe *Ensign*, May 1986, 4).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

" 'Oku tau mo'ui 'i ha māmani 'oku fonu 'uli mo fakalielia, ko ha māmani 'oku fonu 'i he kovi. 'Oku nau kāpui kitautolu. 'Oku 'i he televisoné. 'Oku 'i he hele'uhilá. 'Oku 'i he ngaahi tohi manakoá. 'Oku 'i he 'Initanetí. 'E hoku ngaahi kaume'a 'ofeina, 'oku 'ikai totonu ke mou mamata ai. 'Oku 'ikai totonu ke ke tuku ke pā atu kiate koe 'a e 'uli koná ni. Fakamama'o mei ai. Faka'ehi'ehi mei ai. 'Oku 'ikai totonu ke ke nō mai ha filimi vitiō 'o mamata ai 'i he'enu faka'alí'ali mai 'a e ngaahi me'a holoki mo'uí. Ko kimoutolu kau talavou 'oku mou ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, 'oku 'ikai totonu ke mou tuifio 'a e 'ulí mo e lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni. . . .

"Pea 'i he'eku lea ki he ngaahi me'a peheé 'oku ou toe fie fakamamafa'i ai 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e fakatātā fakalieliá. Kuo hoko ia ko ha pisinisi kuo laupiliona hono mahu'ingá 'i he 'Inaiteti Site-ití, 'a ia 'oku tu'umālie ai ha kau tangata tokosi'i 'i he fakamole 'a ha lauikilu 'oku nau mo'ulaloa ki ai. Fakamama'o mei ai. 'Oku ngali fakafiefia ka te ne faka'auha koe. Te ne fakakehe'i ho'o ngaahi ongó. Te ne fakatupu 'iate koe ha holi te ke fai ai ha fa'ahinga me'a pē ke fakatōli'a ia. Pea 'oua na'a mou feinga ke fengāue'aki 'i he 'Initanetí mo ha ni'ihí kau ki ai. Te nau lava 'o taki hifo kimoutolu ki he luo 'o e mamahí mo e faka'ise'isá. . . .

"Ko kimoutolu kau talavou 'oku palani ke ō 'o ngāue fakafaifekau, kuo pau ke mou 'ilo'i 'e ta'ofi kimoutolu 'e he angahala fe'auakí mei he faingamālie ko iá. Mahalo te ke pehē te ke lava pē 'o fūfuu'i. Kuo hā mei he ngaahi me'a kuo fuoloa 'ene hokó he 'ikai ke ke lava ia 'e koe. Koe'uhí ke ke lava 'o ngāue fakafaifekau lelei, kuo pau ke ke ma'u 'a e Laumālie 'o e 'Eikí, pea ko ha mo'oni 'oku fūfuu'i he 'ikai feohi ia mo e Laumālié. 'E a'u pē ki ha taimi te ke ongo'i mālohi ai 'e koe ke ke vete ho'o ngaahi angahala ki mu'á. Ne fakamatala'i lelei ia 'e Sē Kalahati 'o pehē, 'Oku hangē hoku mālohí ko ha mālohi 'o ha toko

hongofulu, koe’uhí he ‘oku haohaoa hoku lotó’ (Alfred, Lord Tennyson, *Sir Galahad* [1842], st. 1).

“ ‘E hoku ngaahi kaume’a ‘ofeina, fekau’aki mo e fe-‘auakí, ‘oku mou ‘osi ‘ilo ‘a e me’a ‘oku totonú. ‘Oku mou ‘ilo ‘a e taimi ‘oku mou ‘a’eva ai ‘i he potu ‘oku fakatu’utāmaki, ‘a ia ‘oku faingofua ai ke humu ‘o tō ki he luo ‘o e maumafonó. ‘Oku ou kole fakamātoato atu ke mou tokanga, tu’u ‘o mama’o mai mei he lilifa ‘o e angahalá he ‘oku fai-ngofua ke tō ki ai. Tauhi kimoutolu ke mou ma’a mei he fakapo’uli mo e fakamamahi ‘o e angahala fe’auakí. ‘A’eva ‘i he huelo ‘o e la’ā ‘o e nonga ko ia ‘oku ha’u mei he talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Eikí.

“ ‘I he taimi ní, kapau kuo ‘i ai ha taha ne kolosi atu ‘i he lainé, pea mahalo kuó ne faiangahala, ‘oku ‘i ai nai ha toe ‘amanaki ma’au? ‘Oku ‘i ai. Ko e fē pē ha feitu’u ‘oku hoko ai ‘a e fakatomala mo’oni, ‘e ‘i ai mo e fakamolemolé. ‘Oku kamata’aki ia ‘a e lotu. Kuo folofola ‘a e ‘Eikí, ‘Ko ia ia kuó ne fakatomala mei he’ene ngaahi angahalá, ‘oku fakamolemole’i ia, pea ko au ko e ‘Eikí, ‘oku ‘ikai te u toe manatu ki ai’ (T&F 58:42). Vahevahe ho’o kavenga mafasiá mo ho’o mātu’á kapau te ke lava. Vete ki ho’o pīsopé ‘i he me’a kotoa pē, he ‘okú ne ‘i ai ke tokoni atu” (“Ko ha Fale’i mo ha Lotu ‘a e Palōfitá ma’á e To’u Tupú,” *Liahona*, ‘Epeleli 2001, 35, 37, 39).

“Kapau ‘oku nau fie kumi ki he ponokalafi, ‘oku fai-ngofua ‘aupito pē ha’anau ma’u ia. Ko ‘enau to’o hake pē ‘a e telefoni ‘o taila ha fika ‘a ia ‘oku nau ‘osi ‘ilo pē ki ai. Te nau lava ‘o tangutu ‘i he komipiutá ‘o sio ta’etuku ‘i he ponokalafi ‘oku ‘omi aí.

“ ‘Oku ou manavasi’i na’a ‘oku lolotonga hoko ‘eni ‘i ha ní’ihi ‘o homou ngaahi ‘apí. Ko e me’a fulikivanu ‘aupito ‘eni. ‘Oku ‘uli mo fakalielia ia. ‘Oku fakataulele ia mo ne fakatupu hano ‘ulungāanga ‘aki. Te ne taki atu ha talavou mo ha finemui ‘i he hala ki he faka’auhá ‘o hangē ko e ngaahi me’a kehe ‘oku hoko ‘i he māmani ko ‘ení. Ko e kākā kovi ia ‘oku koloa’ia ai ‘a e kakai ‘oku nau tu’uaki atu iá, kae fakamasiva’i ai ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue’aki.

“ ‘Oku ou fakame’apango’ia ke u fakahā atu, ‘oku tokolahi ha ngaahi tamai ‘oku fie fanongo ki he ngaahi fasi ‘anautolu ‘oku nau tu’uaki ‘a e ‘uli ko iá. ‘Oku ngāue’aki ‘e hanau ní’ihi ‘a e ‘Initanetí ke ma’u ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘oku fakalielia mo palakuú. Kapau ‘oku ‘i ai ha tangata ‘oku ongo atu ki ai hoku le’ó ‘a ia ‘okú ke kau ‘i he me’á ni, pe ‘okú ke faka-

hehema ke ke kau ki ai, ‘oku ou kole atu kiate koe ke ke to’o ‘aupito ia mei ho’o mo’uí. ‘Alu mama’o mei ai. Faka’ehi’ehi mei ai. He ka ‘ikai ‘e hoko ia ko ha me’a ke ke pōpula ki ai. Te ne faka’auha ho’o mo’ui faka’apí. Te ne faka’auha ho’o nofo-malí. Te ne to’o atu ‘a e leleí mo e me’a ‘oku faka’ofo’ofá mei ho’o ngaahi fetu’utaki fakafāmilí pea fetongi’aki ia ‘a e palakuú mo e mo’ui hu’uhú.

“ ‘E kau talavou mo e kau finemui ‘oku mou feohí, ‘oku ou kole kiate kimoutolu ke ‘oua na’a mou hanga ‘o ‘ulí’i homou ‘atamaí ‘aki ‘a e ngaahi me’a palakū mo fulikivanu ko iá. Na’e fa’u ia ke ne vele’i kimoutolu ke puke atu ‘a kimoutolu ki

he’ene kupengá. Te ne to’o atu ‘a e me’a ‘oku faka’ofo’ofá mei ho’omou mo’uí. Te ne taki atu ‘a kimoutolu ki he fakapo’uli mo e me’a ‘oku palakuú” (“i he Conference Report, Oct. 2000, 68–69; pe *Liahona*, Sānuali 2001, 62).

Ngaahi Ola ‘o e Talangofuá pe Talangata’á

Sēkope 2:28–29, 33

Na’e fai ‘a e fakatokanga ki he kakai Nīfai kapau he ‘ikai ke nau mo’ui’aki ‘a e fono ‘o e angama’á, he ‘ikai ke nau tu’umālie ‘i he fonuá. ‘Oku ‘omi ‘e hono maumau’i ‘o e fono ‘o e angama’á ‘a e “tautea mafa, ‘io, ‘o a’u ki he faka’auha.”

Hilamani 13:38

Ko kinautolu ‘oku fekumi ke ma’u ‘a e fiefiá ‘i he holi kovi fakakakanó ‘e ‘ikai ke nau ma’u ia he ‘oku fepaki hono fakahoko iá mo e natula ‘o e fiefiá. Fakafehoanaki ‘eni mo e ‘Alamā 41:10, “Kuo te’eki ai hoko ‘a e fai angahalá ko e fiefia.”

3 Nīfai 6:16–18

Na’e hoko ‘o fu’u anga’uli ‘aupito a e kakai Nīfai ‘o “fēlīliaki holo [ai kinautolu] ‘e he ngaahi ‘ahi’ahi ‘a e tēvoló ki ha feitu’u pē na’á ne fie ‘ave kinautolu ki aí, pea ke fai ‘a e fa’ahinga angahala kotoa pē ‘okú ne loto ke nau fai.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45

‘I hono fakataha’i ‘o e ‘ulungāanga ma’á mo e ‘ofa faka-Kalaisí pea mo e tuí, te ke ma’u ai ha loto falala ‘i ho’o vā fetu’utaki mo e ‘Otuá pea ‘e lava ai ke “mokulu [‘a e ngaahi tokāteline ‘o e lakanga fakataula’eikí] ki ho laumālie ‘o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí.”

***Fakamama’o
‘aupito mei he
lilifa ‘o e angahalá.***

'Eletā Spencer W. Kimball

'Oku kau 'i he ngaahi angahala fakasekisuale 'oku lahi taha hono fakahoko 'e he to'u tupú ko e 'umā mo e ala ki he ngaahi kongā toputapu 'o e sinó. 'Oku 'ikai ngata pē hono fakatupu 'e he ongo fetu'utaki ta'etotonu ko 'ení 'a e fe'auakí mo e fakatōtamā—'a ia ko ha ongo angahala fakalielia mo palakū lōua 'eni—ka 'okú na mātu'aki kovi mo fakatu'utāmaki, pea 'oku fa'a faingata'a ki he to'u tupú ke nau fakafaikehekehe'i pe ko e fē hono ngata'anga 'o e tahá mo e kamata'anga 'o e tahá. 'Okú na fakatupu 'a e holi koví mo e ngaahi fakakaukau koví mo e ngaahi holi fakasekisuale. Ko e kongā pē kināua 'o e ngaahi angahala kotoa ko ia 'oku nau fekau'aki mo ta'efakapotopotó. . . .

"Koe'uhí ko e fu'u fakatu'utāmaki 'o e angahala ko 'ení [homosekisuale] ko ia ai 'e tautea mamafa ia 'oku 'ikai te ne fakatomalá. Ke mahino kiate ia 'okú ne mo'ua 'i he angahalá ni, ko e fakamavahe pe tu'usi mei he Siasí ko e tautea ia ki he [ala ki he kongā toputapu 'o e sinó, tonó, fe'auakí] mo e ngaahi angahala tatau mo ia 'o kapau 'e 'ikai fakatomalá'i fe'unga, kaekehe, 'okú ne fa'a pehē pē 'e ia 'oku 'ikai te ne faiangahala ia ko'euhí he 'oku 'ikai te ne fai 'e ia 'a e angahalá ni mo ha fefine pe tangata. Tuku ke fakamahino'i heni ke mahino lelei ko e angahala [fakahomosekisuale] 'oku tatau pē ia pe 'oku toe lahi ange hono koví 'ona 'i he fe'auakí pe tonó; pea 'e hanga 'e he Siasí 'o e 'Eikí 'o fakamāu'i ke fakamavahe pe tu'usi 'a kinautolu 'oku nau fai 'a e tō'onga [fakahomosekisuale] ko e 'ikai ke nau fakatomalá, 'o tatau ai pē mo e kau tonó pe kau fe'auaki 'oku ta'efakatomalá" (Mana 'o e Fakamolemólé, 72, 88).

'Eletā Neal A. Maxwell

" 'Oku totonu ke tokanga 'a kinautolu 'oku nau manukí'i 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga ma'a 'oku tukufakaholo maí ki he lēsoni hisitōlia ko 'eni mei he ongomātu'a ko Uili mo 'Elieli Tuleni:

" 'E fifili 'a e [talavou ko ē 'oku ngaue 'a e ngaahi hōmouni hono] sinó pe ko e hā 'oku 'ikai tau'atāina kakato ai ki he'ene ngaahi holi fakasekisuale; pea kapau he 'ikai pule'i ia 'e he 'ulungāanga fakafonua, tu'unga 'o e angama'á, pe ngaahi fonó, 'e lava pē ke uesa 'ene mo'uí ki mu'a pea toki mahino ki ai ko e [ongo fakasekisuale] ko ha vaitafe ia 'o e afi kuo pau ke mapule'i mo fakamokomoko 'aki hano mapule'i tu'o laungeau he ka 'ikai, te ne kāpui 'o 'auha fakatou'osi 'a e fakafō'ituituí mo e fakatokolahí" (Will

mo Ariel Durant, *The Lessons of History* [New York: Simon and Schuster, 1968], pp. 35–36).

" 'Oku hanga 'e he holi fakasekisuale fakalieliá 'o fakafiefia'i e ongó 'i ha founa 'oku 'ikai totonu 'o mole ai mei he kakai 'a 'enau malava ko ia ke ongo'i! Na'e fakahā 'e ha kau palōfita kehekehe 'e toko tolu 'i he to'u tangata kehekehe 'e tolu 'a 'enau mamahi 'iate kinautolu na'e ' 'ikai te nau kei ma'u 'a e ongó' (vakai, 1 Nīfai 17:45; 'Efesō 4:19; Molonai 9:20). . . . 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono tāmata'i 'e he angahala mamafá 'a e ngaahi ongó, ka 'okú ne toe maumau'i foki mo e 'atamai" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 95; pe *Ensign*, May 1993, 77).

Teunga Tāū**1 Tīmote 4:12**

"Ka ke 'i he kakai tuí ko e faka'ilonga, 'i he lea, mo e 'ulungāanga, mo e 'ofa, mo e faianga, mo e tui, mo e mā'oní'oni."

Palesiteni Gordon B. Hinckley

" 'Oku 'ikai te u fakataumu'a ke fakamatala'i 'i he fakataha'angá ni 'a e ngaahi me'a lelei pe kovi fekau'aki mo hono ako'i 'o e ngaahi me'a fakasekisuale 'i he ngaahi 'apiako 'a e pule'angá. Ka 'oku ou fie talaatu pē 'a 'eku tui tatau mo ha tokotaha na'á ne toki fai 'a e ngaahi leá ni 'i he nusipepa ko e *USA Today*: 'He 'ikai hanga 'e he toe lahi ange hono ako'i 'o e ngaahi me'a fakasekisuale 'i he ngaahi 'apiako 'a e pule'angá 'o fakafoki 'a e tukufakaholo fakatupu maumau 'o e liliu 'i he ngaahi me'a fakasekisuale kae 'oua pē ko e pōpoaki mahino 'oku ako'i ko e angama'a 'i he te'eki ke malí mo e ma'u 'o e mali pē 'e toko tahá.' . . . (Tottie Ellis, "Teaching about Sex Endangers Children," 16 Mar. 1987, p. 12A)" ('i he Conference Report, Apr. 1987, 58; pe *Ensign*, May 1987, 47).

Palesiteni N. Elton Tanner

"Ko e ngāue'aki 'o e teunga lelei ko ha 'ulungāanga ia 'o e 'atamai mo e lotó, 'oku tupu ia mei he'ete faka'apa'apa'i pē kitá, faka'apa'apa ki hoto kāingá pea mo Ia na'á Ne fakatupu kitautolu kotoá. 'Oku fakahā 'e he teunga lelei 'a e lotofakatōkilaló, angalelei mo e 'ulungāanga tāū. Tuku ke talanoa'i 'e he ngaahi mātu'á, kau faiakó mo e to'u tupú 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e teungá, teuteú mo e fotu fakatāutahá 'o fakatatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni pea 'i he fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oní'oni, pea nau fili 'a e me'a 'oku totonú 'i

he’enua faka’aonga’i ‘a ‘enua tau’atāina ke filí mo ‘enua tali ke fatongia’aki ‘eni’ (“Friend to Friend,” *Friend*, June 1971, 3).

‘Eletā L. Tom Perry

“‘I he ngaahi ta’u lahi kuo hilí ne fai ai ‘e Palesiteni [Sipenisā W.] Kimipolo ha lea ‘i he ‘Univēsiti Pilikihami ‘Iongí ‘i he tefito ‘Ko ‘Etau Sīpinga pē ‘Atautolu.’ Na’á ne poupu mai ke ‘oua na’a tau kau mo kinautolu ‘oku nau muimui ‘i he ngaahi ākenga vala fakamāmani mo ta’etāu, ka ke tau lototo’a ke tui ‘a e vala te ne ‘oatu ha pōpoaki ‘oku kehe ‘etau ngaahi tu’unga mo’uí ‘atautolu. ‘E hā mei hotau valá ‘a e founa ‘oku tau taumu’a ke mo’uí’akí, ‘o makatu’unga pē ia ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei ‘a hotau ‘Eiki mo e Fakamo’uí. He ‘ikai lava ke tau ‘amanaki atu ‘e liliu hake pē ‘i he taimi ko iá ha tamasi’i pe ta’ahine kuo ‘osi ako’i ke ne manako ki he ākenga vala ta’etāu ‘o e ‘aho ní ‘o ngāue’aki ha fa’ahinga vala sīpinga kehe ‘aupito ia ‘i ha’anau hū ki he ‘univēsiti ‘o e Siasí pe senitā ako’anga fakafai’afa’au, pe ‘i ha taimi te nau mali ai ‘i he temipalé, pea a’u pē ki he vala ‘oku nau tui ‘i he ‘aho Sāpaté. Kuo pau ke ako’i ‘a e ngaahi sīpinga vala ‘oku taau mo totonú mei hono fá’ele’i pē kinautolú” (‘i he Conference Report, Oct. 1988, 88; pe *Ensign*, Nov. 1988, 75).

‘Eletā James E. Faust

“‘I hono sí’aki ‘e he sosaieti’ ‘a e tefito’i mo’oni ma’ong’onga ko ‘eni ko e teunga tāu, kuo nau totongi ai ki ai ‘i ha’anau maumau’i ha tefito’i mo’oni ma’ong’onga ange ‘oku fekau’aki mo iá—‘a ia ko e angama’á. Kuo hanga ‘e kinautolu ‘oku nau tu’uaki ‘a e ngaahi fetu’utaki fakasekisuale ko ia ‘okú ne fakasi’isi’ia mo fakamamahí’i ‘a kinautolu ‘oku fakahoko iá ‘o fūfuu’i e taumu’a ‘o e ngaahi me’a’ofa fakalangí ni pea taki hala’i kinautolu” (‘i he Conference Report, Apr. 1981, 8; pe *Ensign*, May 1981, 9).

Fakakaukau Taau

Mōsaia 4:29–30

“He ‘ikai te u lava ‘o fakahā kiate kimoutolu ‘a e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku mou lava ‘o fai angahala aí; he ‘oku lahi ha ngaahi hala mo ha ngaahi founa kehekehe, ‘io ‘oku pehē fau honau lahi ‘oku ‘ikai te u fa’a lau ia.

“Ka ‘oku ou lava ke fakahā kiate kimoutolu ‘a e me’a ko ‘eni, kapau ‘oku ‘ikai te mou ‘ilo’i ‘oku mou faitotonu ma’u pē, mo ho’omou ngaahi fakakaukau,

mo ho’omou ngaahi leá, mo ho’omou ngaahi ngāue, pea tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá, ‘o tui ma’u pē ki he ngaahi me’a kuo mou fanongo ai ‘o kau ki he hā’ele mai ‘a hotau ‘Eiki, ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o ho’omou mo’uí, pehē kuo pau ke mou mala’ia. ‘Oiauē ‘e tangata, manatu, pea ‘oua ‘e mala’ia.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45

“Tuku foki ke fonu ‘a ho lotó ‘i he manava’ofa ki he kakai fulipē, pea ki he fale ‘o e tuí pea tuku ke ngaohi ke faka’ofa’ofa ma’u ai pē ‘e he angama’á ‘a ho’o ngaahi fakakaukau; pea ‘e ‘āsili mālohi ‘a ho’o falalá ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá; pea ko e tokāteline ‘o e la-kanga fakataula’eiki ‘e mokulu ia ki ho laumālie ‘o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí.”

Lea Taau

Lea Fakatātā 15:26

“Ko e me’a fakalielia ki [he ‘Eiki] ‘a e ngaahi mahalo ‘a e angakoví; ka ko e ngaahi lea ‘a e mā’oni’oni ko e ngaahi lea ia ‘oku lelei.”

Mātiu 12:36

“‘Oku ou talaatu kiate kimoutolu, ko e lea kovi kotoa pē ‘oku lea’aki ‘e he kakai, ‘e fakamaau ai ‘a kinautolu ‘i he ‘aho fakamāu.”

Teunga Taau

Palesiteni Spencer W. Kimball

“‘Oku tukuaki’i ‘a e sīpingá koe’uhí ko e ngaahi vala ko ‘eni ‘oku fu’u tō atú, ka ‘i he’etau fakakaukau atu pe ‘oku ‘ikai ha fiemālie ‘e ma’u ‘i he ngaahi fakahāhā ko ‘eni ‘o e sinó, ‘o tatau ki he fiemālie ‘o e holi [fakasekisualé] pe ko ha toe tafa’aki pē. Ko e me’a ní ko e fanga kí’i kofu kaukau ‘oku ngāue’akí ko hono ‘uhingá ko e sīpinga pe ko hono ‘ai ke faka’ohovale’i ha taha pe ue’i pe fakatauele’i? ‘Oku ‘uhinga lelei pē ‘a e ngaahi fakahāhā ko ‘eni [‘o e sinó] pe ‘ikai? . . .

“‘E ‘ikai te tau lava ‘o fakasi’isi’i ‘a e hoko ‘o e fakahāhā ‘o e sinó ko e taha ‘o e ngaahi tō’onga kuo pau ke tau [faka’ehi’ehi mei ai] koe’uhí ke tau ta’ofi ‘a e ‘ahi’ahi pea mo tauhi ai kitautolu ke tau ma’a” (*Mana ‘o e Fakamolemolé*, 249).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“‘Oku hoko mai leva ‘a e me’a kuo pūkea ai ‘a e ní’ihi ko hono tā-tatau ‘o e sinó. ‘Oku ‘ikai mahino

kiate au 'a e 'uhinga 'oku loto ai ha talavou pe fine-mui ke fakamamahi'i hono sinó 'i ha'ane fakakovi'i 'a e kilí 'aki 'a e ngaahi fakatātā lanu kehekehe 'o e kakai, fanga monumanu mo e ngaahi faka'ilonga kehekehe. Ko e tā-tataú ko ha me'a ia 'e nofo ma'u, tuku kehe 'o kapau 'e ngāue'aki ha founga 'e taha 'oku mamahi 'aupito pea toe fakamole lahi ki hono to'o iá. 'E ngaahi tamai, mou fakatokanga ki homou ngaahi fohá ke 'oua te nau tā-tatau honau sinó. Mahalo na'a nau fakafepaki'i ho'omou lea angé 'i he taimí ni, ka 'e a'u ki ha taimi te nau fakamālō atu ai kiate kimoutolu. Ko e tā tataú ko hano tohitohi'i ia 'o e tempale 'o e sinó.

" 'Oku pehē foki mo hono fakaava 'o e sinó ke liunga lahi 'a e ngaahi hau 'i he telingá, mo e ihú, pea a'u ki he 'eleló. 'Oku nau pehē nai ko e me'a faka'ofó'ofa ia? Ko ha me'a ia 'oku manakoa taimi nounou pē, ka 'oku lava ke tu'uloa hono kovi. Kuo a'u ki hano to'o ha ngaahi mama 'e ni'ihí 'aki hano tafa. Kuo 'osi fakahā 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá ke ta'ofi 'a e tā-tataú, kae 'uma'ā foki 'a e "fakaava 'o e sinó ki ha ngaahi me'a kehe mei he ngaahi founga fakafaito'ó." Neongo ia, 'oku 'ikai te mau lau 'o kau "ki hono fakaava 'o e telingá 'e he kakai fefiné ki ha fo'i hau pē 'e taha" ('i he Conference Report, Oct. 2000, 70–71; pe *Liahona*, Sānuali 2001, 68).

'Eletā James E. Faust

"Ne u 'ohovale 'i he 'ikai mahu'inga'ia ha tokolahi 'i honau sino pē 'onautolú 'i he fa'ahinga vala 'oku nau tui holo he kakai. Pe ko ha'anau tui ke tohoaki'i mai e tokangá pe ko e vala pē ia 'oku nau ongo'i fie-mālie aí, ka kuo 'ikai ngata pē 'i he teunga ta'etaau 'a ha tokolahi ka 'oku 'ikai ke nau kei tokanga ki he anga 'enau teuteú. 'Oku 'ikai ke nau tokanga ki he anga 'o 'enau fotú pea 'oku hā kovi 'aupito ia ki he ni'ihí kehé" ('i he Conference Report, Apr. 1981, 8; pe *Ensign*, May 1981, 9).

'Ulungāanga Tāú

2 Nīfai 15:20

"Mala'ia 'a kinautolu 'oku ui 'a e kovi ko e lelei, mo e lelei ko e kovi, mo pehē ko e po'uli 'a e māmá, mo e māmá ko e po'uli, mo fokotu'u 'a e koná ko e melie, mo e melié ko e kona!"

Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:13

" 'Oku mau tui 'oku totonu ke faitotonu, angatonu, sino ma'a, angalelei, anga-mā'oni'oni, pea failelei ki

he kakai kotoa pē; ko e mo'oni 'oku mau lava ke pehē 'oku mau muimui ki he na'ina'i 'a Paulá—'Oku mau tui ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'oku mau 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a kotoa pē, kuo mau kātaki'i 'a e ngaahi me'a lahi, pea 'oku mau 'amanaki ke mau lava 'o kātaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē. Kapau 'oku ai ha me'a 'oku mā'oni'oni, faka'ofó'ofa, pe ongoongo lelei pe fe'unga mo hono vīkiviki'i, ko e ngaahi me'a ia 'oku mau fekumi ki aí."

Palesiteni Ezra Taft Benson

"Ko e teunga tāú pea taau 'i he lea mo e 'ulungāangá, ko e faka'ilonga mo'oni ia 'o e 'ulungāanga lelei pea mo e faka'ilonga 'o ha kau fafine Siasi 'oku angama'a. Faka'ehi'ehi mei he teunga 'oku mā'ulalo mo fakalialia mo fakatupu ha fakakaukau kovi" ("To the Young Women of the Church," *Ensign*, Nov. 1986, 83).

TUI 'A E TEUNGA TAU KAKATO 'O E 'OTUÁ

Palesiteni Harold B. Lee

Palesiteni 'o e Siasi

Stand Ye in Holy Places:
Selected Sermons and Writings of President Harold B. Lee, 330–39

Na'e faka'ali'ali 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'a e me'a lahi na'á ne lava 'i he'ene hoko ko ha faiako fakalaumālie 'i he'ene fakakaukauloto mai kiate kitautolu takitaha ko ha tangata tau kuo fakakofu'aki 'a e teunga tau fe'unga ke malu'i 'a e kongá 'e fā 'o e sinó 'oku 'ilo'i 'e Sētane mo 'ene kongá kau 'i he'ene nau founga asiasí, ko e ngaahi kongá faingofua taha ia ke "hū" ai 'a e ngaahi fili 'o e mā'oni'oni, 'o nau 'ohofi e laumālie 'o e tangatá. Na'e peheni 'ene ngaahi akonakí:

"Ko ia ke mou tu'u kuo nono'o 'aki 'a e mo'oni 'a e kongalotó, pea 'ai ki he fatafatá 'a e sifa ko e mā'oni'oni;

"Pea mou topuva'e 'aki 'a e teuteu 'o e ongoongo-lelei 'o e melinó.

"Pea 'ai mo e tatá 'o e fakamo'uí. . . ." (*Efesō* 6:14–15, 17.)

Na'a mou fakatokanga'i lelei 'a e ngaahi kongá lalahi 'e fā 'o homou sinó ke malu'i:

1. Ko ha no’o ‘i homou kongalotó.
2. Ko ha sifa-fatafata ‘i ‘olunga ‘i homou mafú.
3. Sū ‘i homou va’é.
4. Ko ha tatā ki homou ‘ulú.

‘Oku mahu’inga kakato e ngaahi fakahinohino ko ‘ení ‘i he taimi ‘oku tau manatu’i ai ko e kongalotó ‘a e kongá ‘o e sinó ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi hui palalulu taupotu ki laló mo e ongo alangá ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘ōkani mahu’inga ‘oku mo’ui ai e sinó, pea hoko foki ‘a e kongalotó ‘i hono fakamatala’i ‘i he folofolá mo e ngaahi tohi kehe na’e fai ‘i he ue’i ‘a e laumālié, ko e faka’ilonga ‘a e angama’a mo e ivi ‘a ia ‘oku mātu’aki fu’u mahu’inga. ‘Oku fokotu’u mai ‘e he mafú ‘a ‘etau ngaahi tō’onga faka’aho ‘i he’etau mo’uí, he hangē ko ia ne akonaki’aki ‘e he ‘Eiki:

“... he ‘oku lea ‘a e ngutú mei he me’a lahi ‘oku ‘i he lotó. ‘Oku ‘omi ‘e he tangata angaleléi ‘a e ngaahi me’a lelei mei he koloa lelei: ‘oku ‘omi ‘e he tangata angakovi ‘a e ngaahi me’a kovi” (Mātiu 12:34–35.)

‘Oku fakataipe ‘e he va’é ‘a e hala ‘okú ke fou ai ‘i he mo’uí. Pea ‘oku fakafofonga’i foki ‘e he ‘ulú ‘a ho ‘atamaí.

Ka mou fakatokanga’i lelei ‘a e me’a ‘oku ngaohi mei ai ‘a e ngaahi kongá kehekehe ‘o homou teunga taú.

Kapau ‘oku mou loto ke malu’i lelei ‘a homou angama’a mo e ivi mahu’inga ‘oku mou ma’ú, kuo pau ke hoko ‘a e mo’oni ko e me’a ia ke ngaohi mei ai ‘a e no’o ki homou kongalotó. ‘E anga fēfē hano malu’i kimoutolu ‘e he mo’oni mei he taha ‘o e ngaahi kovi fakatu’utāmaki tahá, ‘a e anga ta’ema’á? ‘Uluaki, tau faka’uhinga’i e mo’oni: Ko e mo’oni ko e ‘ilo, ko ia ‘oku folofola ai ‘a e ‘Eiki kiate kitautolu ‘o pehē, ko e “ ‘ilo’i ‘o e ngaahi me’a ‘o hangē ko honau anga ‘oku ‘i aí, pea nau ‘i aí, pea te nau hoko ki aí.” (T&F 93:24.) Ki’i fakakaukau taimi si’i ‘i he taimi ni ki he ‘ilo mahu’inga mo ‘aonga ko ia te ne tuli ‘a e anga ta’ema’á, ‘a ia ko e fili ma’u pē ia ‘o e to’u tupú:

Ko e tangatá mo e fefine ko e fānau kināua ‘a e ‘Otuá pea na’e ngaohi ‘a kināua ‘i Hono tataú mo Hono ‘imisí ko e tangata mo e fefine matelie. Ko e taha ‘o e ngaahi ‘uluaki fekau na’e fai ki he’etau ‘uluaki ongo mātu’a fakaemāmaní “ke fanafanau pea fakatokolahi ‘a e māmaní,” pea kuo toutou fai ia ko ha fakahinohino fakalangi ki he mēmipa faivelenga mo mo’oni kotoa pē ‘o e Siasí kuo nau mali ‘i he founa mā’oni’oni ‘o e malí. Koe’uhí ke fakahoko ‘a e taumu’a topotapu ko ‘eni ‘o e hoko ko e mātu’á, kuo tuku ai ‘e hotau Tupu’angá ‘i he fatafata ‘o e

tangata mo e fefine kotoa pē ‘a e fetokanga’aki, pea hoko atu mo e feohi fakakaume’a ‘i he’ena mahení, pea hoko atu mei ai ki he faikaume’á, pea faifai pē ‘o iku ki he nofo-mali fiefia. Ka mou fakatokanga’i ‘eni, kuo te’eki ai ‘aupito tu’o taha hano tuku ‘e he ‘Otuá ha fekau pehē kiate kinautolu ‘oku te’eki malí! Ka ko hono fehangahangai pē; kuó Ne fokotu’u ia ‘i ‘olunga he fakahokohoko ‘o e ngaahi hiá ‘i he fekau fakalangi ‘o hoko hake pē ki he fakapoó. “ ‘Oua na’á ke tonó” (‘a ia ‘oku ‘ikai toe fehu’ia ko ‘ene ‘uhingá ki he ngaahi feohi fakasekisuale ta’efakalao kotoa pē, ‘o hangē pē ko hono faka’aonga’i ‘e he ‘Eiki ‘a e ongo fo’i lea ta’e toe lava ke liliu ko ia ko e tonó mo e fe’auaki ke faka’uhinga’i ‘aki ‘a e ta’ema’a fakasekisualé, pea kuo fakamala’ia’i ia ‘e he kau taki ‘o e siasí kuo ‘osi fakamafai’i ‘i he to’u tangata kotoa pē.

Ko kinautolu ‘oku nau ngaohi kinautolu ke taau pea fakahoko e fuakava fo’ou mo ta’engata ‘o e mali ‘i he temipalé ki he nofo taimi mo hono kotoa ‘o e nofo ta’engatá, te nau fakatoka ‘a e ‘uluaki makatuliki ki he ‘api fakafānili ta’engata ‘i he pule’anga selesitalé ‘a ia ‘e tolonga ‘o ta’engatá. Ko honau fakapalé ko e “tānaki atu ‘a e nāunau ki honau ‘ulú ‘o ta’engata pea ta’engata.” Kapau te mou tui ki he ngaahi mo’oni ta’engatá ni ‘aki homou lotó kotoa, ‘e hoko ia ko ha no’o ki homou kongalotó ke malu’i homou angama’a ‘o hangē pē ko homou malu’i homou mo’uí.

Kae tuku ke u toe fakatokanga atu fekau’aki mo e ngaahi founa ‘oku faka’aonga’i ‘e Sētane ‘i he’ene feinga ke faka’auha kimoutolú. Hili hono fakamatala’i mai ‘e he ‘Eiki ‘a hono ‘uhinga ‘o e mo’oni ‘o hangē ko ia ‘oku ‘oatu ‘i ‘olungá, na’á Ne folofola ‘o pehē: “Pea ‘ilonga ha me’a ‘oku lahi hake pe si’i hifo ‘i heni, ko e laumālie ia ‘o e tokotaha angakovi ‘a ia ko ha tokotaha loi talu mei he kamata’angá” (T&F 93:25.)

‘I he taimi ‘oku ue’i ai koe ke ke tui ‘a e vala ta’etāu pe ke ke lea ‘uli mo kapekape pe fai ha ‘ulungāanga ta’efe’unga ‘i ho’o faikaume’á, ‘okú ke fakahoko e me’a ‘oku fie ma’u ‘e Sētané pea kuó ne ma’u koe ‘aki ‘ene ngaahi lea loí. Pea ‘oku pehē pē, kapau te ke tuku ke hanga ‘e he ngaahi faka’uhinga laulau-noa ‘a e tangatá ‘o fakatupu ha’o veiveiua ki he anga ho’o fetu’utaki mo e ‘Otuá, ‘a e taumu’a fakalangi ‘o e malí, pea mo e ngaahi me’a ke a’usia ‘i he kaha’ú ‘i he nofo ta’engatá, kuo kākaa’i koe ‘e he ‘eiki ‘o e ngaahi loí he ‘oku fehangahangai kotoa ‘eni mo e mo’oni, ‘a ia te ne fakahaofi koe mei he ngaahi faingata’a ko ‘ení.

Fēfē ‘a e sifa-fatafata te ne malu’i ho mafú pe ho ‘ulungāanga ‘i he mo’ui ní? ‘Oku pehē ‘e he ‘Aposetolo

ko Paulá kuo pau ke ngaohi'aki e sifa-fatafatá 'a e fa'ahinga me'a 'oku ui ko e anga-mā'oni'oni. Neongo 'oku fu'u lelei lahi hake 'a e tangata angatonú 'i hono kāingá 'a ia 'oku 'ikai te nau angatonú, ka 'okú ne anga fakatōkilalo 'o 'ikai te ne fakahā holo 'ene angatonú ke mamata ki ai e kakaí ka 'okú ne fūfuu'i hono ngaahi 'ulungāanga ma'á 'o hangē ko ha'ane tui ha vala 'oku tāu ke fūfuu'i 'ene telefuá. Ko e tangata 'oku angatonú 'okú ne feinga ke fakalalakala ki mu'a 'ene mo'uí 'i he'ene 'ilo'i ko ia 'oku fie ma'u ke ne fakatomala faka'aho koe'uhi ko 'ene ngaahi fehalāki pe ko ha'ane ta'etokanga. 'Okú 'ikai ke fu'u tokanga ia ki he me'a 'oku lava ke ne ma'u maí ka 'okú ne tokanga lahi ange ki he me'a te ne lava ke foaki atu ma'á e ni'ihī kehé, 'i he'ene 'ilo'i ko e hala pē ia te ne lava ke ma'u ai 'a e fiefia mo'oni. 'Okú ne feinga ke fai hono lelei tahá 'i he 'aho takitaha koe'uhī ke 'osi e pō ko iá 'oku lava ke ne fakamo'oni' 'i hono laumālié ki hono 'Otuá ko e me'a kotoa pē kuó ne fai 'i he 'aho ko iá, kuó ne fai ia ki he lelei taha na'á ne lavá. 'Okú 'ikai laiki pe fakavaivai' hono sinó 'e he ngaahi kavenga 'oku fakatupu 'e he mo'ui angatu'ú; 'oku 'ikai fakafehalāki' 'ene fakakaukau lelei 'e he ngaahi fakakaukau vale 'a e to'u tupú; 'oku lelei 'ene vakaí, 'ā'ā hono 'atamaí, pea mālohi mo hono sinó. Kuo foaki kiate ia 'e he sifa-fatafata 'o e mā'oni'oni " 'a e ivi 'o ha toko hongofulu—koe'uhī he 'oku ma'a hono lotó."

Ka ke hoko atu ki ho teunga taú. 'Okú fie ma'u ke fakatui 'a e sū 'i ho va'é, 'a ia 'okú ne fakafongā'i ho'o ngaahi taumu'a 'i he mo'ui ní. Ka ke fakasuu'i 'aki 'a e hā? " 'Aki 'a e teuteu 'o e ongoongolelei 'o e melinó." Na'e 'ilo'i lelei 'e he 'aposetolo na'á ne hiki 'a e kupu'i leá 'a e anga 'o e mo'uí mei he me'a na'á ne a'usía—"teuteu 'o e ongoongolelei 'o e melinó"! Na'á ne 'ilo'i ko e mateuteú ko e hala ia ki he ikuná pea " 'oku fie ma'u ke tau tokanga 'o a'u ki he ta'engatá kae lava ke tau malu." Ko e manavaheé ko e tautea ia ki he ta'emateuteú pea mo e 'ikai ke faka'aonga'i e ngaahi faingamālié. Ko e tokotaha 'oku mateuteú te ne ikuna ia, 'o tatau ai pē pe 'i he lea pe hiva, pe 'i he feinga tau fakaesinó pe fakaesinó.

Na'e mahino ki he kau tangata ako 'i he kuonga mu'á 'a hono mahu'inga ke kamata 'a e teuteu ko 'ení 'i he taimi 'oku fa'ufa'u ai e mo'uí, he kuo na'ina'í kiate kitautolu ke "akonaki'i e tamasi'i he hala 'oku totonú ke ne 'alu ai: pea ka hoko ia 'o motu'a, 'e 'ikai te ne foki mei ai." (Lea Fakatātā 22:6.) Ke fakamahino'i e fo'i mo'oni tatau pē, na'e pehē ai 'e ha paloveape motu'a: "Kapau te ke muimui 'i he

vaitafé te ke a'u ki tahi," pea 'omi 'e he taha ha fakatokanga: " 'Okú hanga 'e he muimui 'i he hala faingofua tahá 'o ngaohi e tangatá mo e ngaahi vaitafé ke nau pikopiko."

'Okú kato'i 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'a e ngaahi fekau fakalangi fakahangatonu ki he tokotaha fakahoko lao ma'ongo'onga 'o 'Isilelí, 'a Mōsese, fekau'aki mo e ngaahi me'a ke 'oua na'a faí—" 'Oua na'á ke . . . !" pea toki hoko atu 'i mui ai e ngaahi me'a lelei ke faí 'i he Malanga 'i he Mo'ungá 'a ia ko ha fakahinohino lelei 'eni ke tau muimui ki ai 'i he mo'uí ni. 'Okú talamai 'e he palani 'o e ongoongolelei ke tau lotu, 'a'eva angatonu, faka'apa'apa ki he'etau mātu'á, tauhi e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni, pea 'oua 'e fakapikopiko. Fiefiá ka ko ia 'oku fakatui 'aki hono va'é 'a e mateuteu ki he ngaahi me'a ni mei he'ene kei sí'í ke ne matu'uaki 'a e 'aho 'o e faingata'á. Kuó ne 'ilo 'a e hala ki he melinó 'aki hono "ikuna'i 'o e māmaní." Kuó ne langa hono falé 'i he funga maká, pea 'i he tō mai 'a e matangí, pea hoko mo e havilí, pea tō 'a e 'uhá ki he fale ko iá, he 'ikai holo ia he na'e langa ia 'i he funga maká. (Vakai, Mātiu 7:24–25.) 'E 'ikai manavahē 'a e tokotaha ko iá; 'e 'ikai ikuna'i ia 'e ha me'a fakafokifā 'e hoko he 'okú ne 'osi mateuteu ki ha me'a pē 'e hoko fakafokifā; kuó ne 'osi mateuteu ia!

Pea ko e kongā faka'osi 'eni 'o e teunga tau 'a e palōfita-faiakó. Te tau tui ha tatā 'i hotau 'ulú. Ko hotau 'ulú 'a hotau 'atamaí 'a ia 'okú ne pule'i 'a hotau sinó. Kuo pau ke malu'i lelei ia mei he filí, he "ko e ngaahi mahalo 'o [e loto 'o ha tangata], ko ia ai pē ia." (Lea Fakatātā 23:7.) Ka ke hoko 'o 'aonga 'a e tatā ko 'ení, kuo pau ke ngaohi ia 'i ha sipinga lelei 'aupito. Kuo pau ke ngaohi 'aki ia ha fa'ahinga me'a 'oku makehe atu pē kae lava ke 'aonga 'i he fepaki ta'engata ko 'eni 'oku hoko 'i hotau vā mo e fili 'o e mā'oni'oni 'a ia 'oku 'ikai ke tau lava 'o mamata ki ai. Ko hotau tataá 'oku totonu ko e "tatā [ia] 'o e fakamo'uí." 'Okú 'uhinga 'a e fakamo'uí ki hono ma'u 'o e totonu ta'engata ke nofo 'i he 'afio'anga 'o e 'Otua ko e Tamaí pea mo e 'Aló ko ha fakapale ki he lelei na'a tau mo'ui'aki 'i he māmaní.

Kapau ko 'etau 'uluaki taumu'á ma'u pē ia ke a'usia 'a e fakamo'uí, 'e hanga 'e he'etau fakakaukau mo e ngaahi fili 'oku tau faí 'a ia 'oku nau tala mai 'a e me'a ke tau faí 'o fakafepaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e tu'u fakatu'utāmaki ki he tu'unga nāunau'ia ko ia 'i he kaha'ú. 'Okú hē mo'oni 'a e tokotaha ko ia 'oku 'ikai tui 'i hono 'atamaí 'a e "tatā 'o e fakamo'uí" 'o ne tala kiate ia ko e ngata'angá 'a e maté

pea ‘oku ikuna’i ‘e fa’itoka ‘a e mo’uí, pea ‘oku tupu ai ‘a e mole ‘a e ‘amanaki lelei, ‘a e ngaahi faka’amu taukakapa ‘o e lotó pea mo e ngaahi lavame’a ‘o e mo’uí. Ko e tokotaha peheé te ne pehē ‘e ia ke “tau kai mo inu mo fiefia, he te tau mate ‘apongipongi.”

Na’e mahino ‘aupito ‘a e ola ‘o e fakatotolo na’e fai ‘e ha kōmiti ‘a ia ko ha kau tangata malanga tu’ukimu’a ne tuku ke nau fakatotolo’i ‘a hono ‘uhinga ‘o e fakafokifā ‘ene fakautuutu ‘o e taonakita ‘a e fānau ako ‘i he ‘Iunaiteti Siteití. Ko hono fakanounou ‘eni ‘o e ngaahi me’a na’a nau ma’ú: “Ko hono ‘uhinga na’e to’o ai ‘e he fānau akó ‘enau mo’uí he ne te’eki ai pē ke nau fakakaukau fakamātoato kinautolu ki he ngaahi me’a fakalotú, pea ko e taimi pē na’e hoko ai ha ‘ahi’ahi kiate kinautolú, na’e ‘ikai ha me’a ia ke nau piki ma’u ki ai.”

‘I hono fakafehoanaki atu ki he fakamamahi ‘o e taonakita ‘a e fānau akó, ko e tokotaha ko ia ‘okú ne ma’u ‘a e falala pea hanganaki fiefia atu ke ma’u ‘a e pale ta’engata koe’uhí ko ‘ene ngaahi ngāue ‘i he māmaní, ‘oku poupou’i ma’u pē ia ‘i he taimi ‘oku lahi taha ai hono ‘ahi’ahi’i iá; ‘oku ‘ikai te ne taonakita ‘i he taimi ‘oku mole ai ‘ene pangikeé; ‘oku ‘ikai te ne teki ‘i he taimi ‘oku mole ai ‘ene koloá ‘i he taú mo e faka’auhá. ‘Okú hanga ia ki ha me’a ‘oku mā’olunga hake ‘i he ngaahi me’a ‘okú ne ma’u ‘i he māmaní pea ‘ikai ha taimi ‘e ngalo ai ‘iate ia ko ‘ene taumu’á ke ma’u hono fakamo’uí.

‘I he’etau malu’i pehē hotau ‘atamaí, kuo pau ke fakafuofua’i ma’u pē ‘etau akó ‘aki ‘a e ongoongoleléi: ‘Okú mo’oni nai ia? ‘Okú langaki mo’ui? ‘E ‘aonga nai ki he fa’ahinga ‘o e tangatá? ‘I he ngaahi fili ‘oku tau fai ‘i he mo’ui ní—‘a hotau ngaahi kaungāme’á, ‘etau akó, ‘etau ngāue ma’u’anga mo’uí, ‘a hotau malí—kuo pau ke fakahoko kinautolu mo ha toe ngaahi fili kehe lahi ‘aki ‘a e mata ‘oku hanga taha ki he mo’ui ta’engatá. Kuo pau ke “langaki mo’ui mo ma’a” ‘etau ngaahi fakakaukau kae toki lava ke tau ue’i mo langaki hake ‘a e mo’ui ‘a e ní’ihi kehé. Kapau ‘oku tau fie faka’ehi’ehi mei he fakapoó, kuo pau ke tau ako ke ‘oua na’a tau ‘ita; kapau ‘oku tau loto ke tau ‘ata’atā mei he angahala fakasekisuálé, kuo pau ke tau mapule’i ‘a e ngaahi fakakaukau ‘ulí; kapau ‘oku tau fie ma’u ke ‘oua na’a tautea fakahū pili—sone kitautolu ko’euhí ko ha’atau kaiha’a, kuo pau ke tau ako ke ‘oua na’a tau mānumanu. Ko e akonaki ia

na’e fai ‘e Sīsū, ko e Faiako Tu’ukimu’á pea mo hotau Fakamo’uí (Mātiu 5: 21–28.)

“ ‘Oiauē ‘a e palani olopoto ‘a e tokotaha angakoví! ‘Oiauē ‘a e laukau mo e vaivai mo e vale ‘a e kakaí! ‘O ka nau ka akonekina, ‘oku nau pehē ‘oku nau poto, pea ‘oku ‘ikai te nau tokanga ki he akonaki ‘a e ‘Otuá, he ‘oku nau le’ei ia ki he tafa’akí, ‘o mahalo ‘oku nau ‘ilo’i ‘iate kinautolu pē; ko ia ko e vale pē ‘a honau potó pea ‘oku ‘ikai ‘aonga ia kiate kinautolu. Pea kuo pau ke nau mate” (2 Nīfai 9:28.)

‘Okú ‘ikai hangē ko e fa’ahingá ni ‘a e fānau ‘o e fua-kavá ‘a ia ‘oku nau tui ‘a e tatā ‘o e fakamo’uí. ‘Okú lava pē ke nau ma’u ‘a e fiefia ‘o e ikuná.

Kae tuku mu’a ke u taki ho’omou tokangá ki ha fo’i mo’oni mahu’inga ‘e taha fekau’aki mo e teunga tau kuo fakakofu’aki kimoutolú. ‘Okú ‘ikai ha teunga tau ia ke malu’i’aki kimoutolu mei homou tu’á. ‘Okú ne fokotu’u mai nai ha toe me’a mahu’inga ‘e taha ‘oku fie ma’u ki he fepaki ta’engata ko ‘eni mo e “kau laumālie kovi ‘i he ngaahi potu ‘i ‘olungá”? ‘Okú mahino mai he ‘ikai ikuna ha taha ‘i he feinga taú ni ‘i ha’ane hola *mei he* filí. Kuo pau ke fehanga-hangai ‘i he tau ko ‘ení. Kuo pau ke ‘oua na’a fai ha holomui. Pea na’e fai mai ai ‘a e fale’i mahino ko ‘eni mei he kau Palesitenisí ‘Uluakí ki he’etau fānau tangatá lolotongá ‘a e Tau Lahi fakamuimui taha ‘a

Māmaní: “Fānau tangata, tauhi kimoutolu ke mou ma’a! ‘E lelei ange ke mou mate ‘oku mou ma’a ‘i ha’amou foki mai ki ‘api ‘oku mou ‘uli.” Ko e ngaahi tefito’i ‘ulungāanga ‘oku fie ma’u ki he feinga tau ‘o e mo’uí ko e loto-to’a mo e vilitaki mo e ngāue tōtōivi ki he me’a ‘oku totonú, he ka ‘ikai ‘e ‘ikai hano ‘aonga ‘o e teunga tau kotoa ‘i he māmaní ki hono malu’i kitautolú. Ko ia, kuo tau tui ‘a e teunga taú ‘i loto pea ‘i tu’a pea kuo tau mateuteu.

Kuo pau ke fua tautau ma’u pē . . . ‘e hotau ‘atamaí ‘a ‘etau akó ‘aki e ngaahi fie ma’u ‘o e ongoongoleléi: ‘Okú mo’oni nai ia? ‘Okú langaki mo’ui nai?

‘Oua leva angé! Me’a ní ‘oku ‘ikai ha’atau me’atau ke fai’aki ‘etau taú? Te tau hoko pe koā kitautolu ko ha me’a ke ‘ohofi ‘e he filí? Tau lau angé ‘i he taimí ní ‘a e lea na’e fai ‘e Paula ko e ‘aposetolo-faiako ma’ongo’onga ‘o kau ki he’etau ngaahi me’ataú:

“ ‘Ai ki tu’a ‘i he me’a kotoa pē ‘a e pā ‘o e tuí, ‘a ia te mou fa’a tāmāte’i ‘aki ‘a e ngaahi ngahau vela kotoa pē ‘o e tokotaha koví.

“Pea ‘ai . . . mo e heletā ‘o e Laumālié, ‘a ia ko e folofola ‘a e ‘Otuá” (‘Efesō 6:16–17.)

Tuku mu'a ke u feinga ke fakamatala'i nounou atu 'a e pā 'o e tuí? Ko e tuí ko ha me'a'ofa ia mei he 'Otuá, pea 'oku monū'ia 'a e tangata 'okú ne ma'u iá. Na'e tohi 'e ha taha 'o e kau taki fakangāuē fekau'aki mo ha me'a na'e hoko ki ha pisinisi 'o ne pehē, " 'E 'ikai manavasi'i 'a e tokotaha 'okú ne to'o 'a e māmá, neongo pe 'oku kaupō'uli fēfē 'a e poó. 'Oku ou ui 'a e maama ko iá ko e tuí." Tau vakai'i angé ha ní'hi 'o e ngaahi palopalema 'o e mo'uí ke tau sio pe 'e lava fēfē ke 'aonga ki ai 'a e pā 'o e tuí.

'I hono 'ātakai'i kitautolu 'e he ngaahi me'a 'e lava ke tau pehē ko hano fakatahataha'i ia 'o e ngaahi kau tau 'a e filí, 'oku fakafonu kitautolu 'aki 'a e fakakaukau 'o pehē 'e lava ke tau ma'u "ta'engāue'i pē ha me'a." 'I he 'osi atu 'a e feinga taú mo hono ngaahi ola fakamamahi 'i he fāinga 'oku hoko he sosaietí 'i he vaha'a 'o e totonú mo e me'a 'oku halá, 'oku tau toe fakamo'oni'i pē ai he 'ikai ke tau ma'u ha me'a ta'engāue'i pea kei hokohoko atu ha'atau tu'umālie, pea ko e founga 'e ma'u ai 'a e fiefiá ko hono 'ulungāanga 'aki 'o e foaki atú kae 'ikai ko e ma'u maí. Pea 'e ikuna'i leva 'e he'etau tui ki he ngaahi 'ulungāanga lelei 'o e fakapotopotó, 'o e mo'uí feilaulá mo e poto 'i he fakatuhotuhá 'a e ngaahi 'ulungāanga kovi 'o e fakamole noa'ia, siokitá mo e ta'etokanga ki he ngaahi tu'unga mo'uí faka'ofa'ofa angamaheni ko ia ko e angalelei mo e angama'á.

Ko e tui 'a 'etau ngaahi tamai paionia 'i he'enua fokotu'u honau 'apitanga ke kamata honau nofo'anga fo'ou ná ne ue'i kinautolu ke nau kolea 'i he loto fakatōkilalo ke tāpuaki'i kinautolu 'e he 'Otuā Māfimafi 'i he'enua ngaahi ngāue. Na'a nau lotu ke tō mai ha 'uha, ke lelei e kelekelé, ke ma'u ha malu'i mei he ngaahi mālohi fai faka'auhá koe'uhí ke tupu 'a 'enua ngoué pea ma'u ha fua 'i he ututa'ú. 'I he'enua a'usia ha ututa'ú lahi mo lelei, na'a nau fakamālō ki he 'Otuá; na'a nau 'oatu 'a e fakalāngilangi ki he 'Otuā Māfimafi koe'uhí ko hono malu'i 'o kinautolu ne nau 'ofa a'i; 'i he taimi na'e hoko mai ai 'a e maté mo e mamahí, 'a e ngaahi afā mo e matangí, na'a nau 'ilo'i ko e Finangalo ia 'o e 'Otuá. Koe'uhí ko e tui ko 'ení, na'e tupu ai 'enua 'ilo'i fakapapau 'i honau lotó, pea 'e lava foki ke hoko pehē kiate kimoutolu, "ko e tangata ko ia 'okú ne tui ki he 'Eikí pea talangofua ki He'ene ngaahi fekau, 'e lava ke ne iku-na'i ha fa'ahinga me'a pē."

Kapau 'oku tau tui ki hotau kāinga mo ha Tupu'anga Ma'ongo'ongá, te tau 'ilo'i 'i he me'a tatau pē 'a 'etau fetu'utaki mo e tangatá. 'Oku to'o atu 'e he

tui pehení 'a e tāufehi'a 'i he taimi 'o e taú pea fe-tongi'aki leva ia 'a e ongo'i 'ofa ki hotau filí; koe'uhí ko e maama 'o e tuí, 'oku hoko ai e ngaahi ongo'i meheka mo e fua'a 'a e tangatá 'i he nofo fakasosai-etí 'o hangē pē ia ko e ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi faingata'a 'oku a'usia 'e he fānaú 'i he'enua tutupu hake 'o matu'otu'a pea toe mahino lelei ange ai kiate kinautolu 'a e founga ke nau fa'i 'i he'enua hoko ko ia ko e kakai lalahí. 'Oku tau lava'i 'a e ngaahi faingata'a mo e ngaahi loto-mamahi faka'ahó 'aki 'a 'etau tuí, pea tau lau leva 'etau ngaahi

'ulungia ko ha me'a 'oku 'aonga ke tau a'usia pea tau tupulaki ai; 'oku tau 'ilo'i ai ko e taimi ko ia kuo pau ai ke tau fakafalala ki he ngaahi me'a te tau lava pē 'e kitautolú, 'oku tau ma'u ai ha faingamālie ke tau tupulaki. 'I he'etau ma'u 'a e tuí 'oku tau hoko ai ko ha kau paionia ma'á e ngaahi to'u tangata 'oku te'eki hoko ma'i pea tau fiefia 'i he fakakaukau atu ki he ngāue tokoni te tau ala fakahoko ki hotau kā-ingá neongo ko e fakapale te tau ma'u 'a e kalauni pē ko ia 'e foaki ki ha tokotaha ngāue fakama'atá.

Fakatokanga'i angé 'a e ngāue fakataha 'a e "pā 'o e tuí" mo e "heletā 'o e laumālie 'a ia ko e folofola 'a e 'Otuá", 'o na fengāue'aki haohao ko ha ongo me'atau 'i he nima 'o ia kuó ne tui 'a e "teunga tau 'o e mā'oni-oni." 'Oku pehē 'i he folofolá, " 'oku mei he fanongó 'a e tuí mo e fanongo mei he folofola 'a e 'Otuá." (Loma 10:17.) 'Oku hangē pē e vave hono ikuna'i 'o ha taha 'okú ne tau 'aki 'a e paá pē ta'ekau ai ha heletá, mo e 'ikai ke tau ma'u 'a e folofola 'a e 'Otuá mei he ngaahi tohi folofolá pea mo e fakahaá, 'o faka'au ke vaivai ai 'etau tuí 'i he'etau fetaulaki mo e ní'hi 'oku nau loto ke faka'auha 'a e pule'anga lolotonga ka nau tala tokua ko 'enua fie ma'u pē ke fai ha liliu. 'E hoko 'a e talangofua ki he lao fakapule'angá ko ha tufakanga fakaeangama'a mo fakalotu, pea mo hatau fatongia foki ki he pule'angá, 'o kapau na'a tau tui "ko e kau pule 'oku 'i a'i, 'oku tu'utu'uni ia 'e he 'Otuá. Ko ia ia 'oku angatu'u ki he pulé, 'oku angatu'u ia ki he tu'utu'uni 'a e 'Otuá. . . ." (Loma 13:1-2.)

'I hono malu'i kitautolu 'e he folofola 'a e 'Otuá, 'e 'ikai ke tau 'ita mo loto mamahi 'i he 'ikai ke tau a'usia 'etau ngaahi faka'anaua 'i he'etau kei talavou mo e ngaahi fakamamahi 'oku tupu mei he taú mo e ngaahi ngāue fakatu'asino mo faka'atamai 'oku tau fakahoko 'i he mo'uí ní, pe ke ne fakalotosi'i'i kitautolu 'i he'etau ngaahi taumu'á pe tupu mei he'etau lotomamahí ha'atau tangi ta'e toe 'i ai ha'atau 'amanaki, 'o pehē, "Ko e hā ai hano toe 'aonga?"

‘I hono tatakī kitautolu ‘e he tui ‘oku ako‘i mai ‘e he folofola ‘a e ‘Otuá, ‘oku tau vakai atu ki he mo‘uí ko ha founga pē ia ke ako‘i ai ‘a e laumālié. ‘Oku ‘afio mai ha Tamai ‘ofa ka tau ako mei he “ngaahi me‘a ‘oku tau mamahi aí,” ‘oku tau ma‘u ha ivi ‘i he‘etau lava‘i e ngaahi faingata‘á, pea ‘oku tau ikuna‘i ‘a e ili-fiá ‘aki ‘etau ngaahi ikuna kāfakafa ‘i he ngaahi feitu‘u ‘oku ‘i ai ‘a e faingata‘á. ‘Oku mahino kiate kitautolu ‘i he tui, ‘o hangē ko ia ‘oku ako‘i mai ‘e he folofola ‘a e ‘Otuá, ko e hā pē ha me‘a he mo‘uí ‘oku tokoni ki he tu‘unga ‘ulungāanga ne fokotu‘u ‘e Sī-suú—“Ke haohaoa ‘a kimoutolu he ‘oku haohaoa ‘a ho‘omou Tamai ‘i he langí” (Mātiu 5:48)—‘oku kauranga lelei ia kiate kitautolu mo ‘etau lelei ta‘engata neongo ‘e hoko ‘i hono fakatupulaki kitautolú ha fakatonutonu kakaha mei ha ‘Otuá potó, “He ko ia ‘oku ‘ofa ki ai ‘a e ‘Eikí ‘okú ne tautea, pea ‘okú ne te‘ia ‘a e foha kotoa pē ‘okú ne ma‘ú.” (Hepelū 12:6.)

Ko ia ‘i hono ako‘i mo teuteu‘i kitautolu ki he feinga tau mo e ngaahi mālohi ‘o e fakapo‘ulí pea mo e ngaahi kovi fakalaumālié, ‘e “faka‘api‘api [‘a kitautolu] mei he potu kotoa pē, ka ‘oku ‘ikai ‘efitu‘u; mo‘ua pē, kae ‘ikai ta‘e ha tokoni; fakatanga‘i ka ‘oku ‘ikai lí‘aki; kuo lí ki lalo, kae ‘ikai tamate‘i.” (2 Kolinitō 4:8–9.)

“Kuo tei ‘osi ‘a e poó, ‘oku ofi ‘a e ‘ahó: ko ia ke tau lí‘aki ‘a e ngaahi ngāue ‘o e po‘ulí, pea tau ‘ai ‘a e mahafu ‘o e māmá.

“Ke tau felaka‘i ‘o matamata lelei, ‘o tāu mo e ‘ahó; ‘ikai ‘i he katoanga kai mo e fa‘a konā, pe ‘i he fe‘au-aki mo e angafakalielia, pea ‘ikai ‘i he feke‘ike‘i mo e meheka.” (Loma 13:12–13.)

‘A e kau talavou ‘o Saioné, mou tui ‘a e teunga tau kakato ‘o e ‘Otuá!

KO E FONO ‘O E ANGAMA‘Ā

Palesitani Ezra Taft Benson

Palesitani ‘o e Siasí

The Brigham Young University 1987–88 Devotional and Fireside Speeches, 51–54

‘Oua na‘a taki hala‘i kimoutolu ‘e he ngaahi loi ‘a Sētané. ‘Oku ‘ikai tolonga ha fiefia ia ‘i he anga ta‘ema‘á. ‘E ‘ikai ma‘u ha fiefia ia ‘i hono maumau‘i e lao ‘o e angama‘á. Ka ‘oku mo‘oni ‘e hoko ‘a e me‘a

‘oku fehangahangai mo iá. ‘E ma‘u pē ai ha fiefia fakataimi. Pea ‘i he ki‘i taimi nounou ‘e hangē ‘oku faka‘ofo‘ofa pē ‘a e me‘a hono kotoa. Ka ‘e vave ‘a e fakatupu mamahi ‘a e fetu‘utaki ko ‘ení. ‘Oku hoko mai ‘a e ongo‘i halaiá mo e mā. ‘Oku tau ilifia na‘a ‘ilo‘i ‘etau ngaahi fai angahalá. Kuo pau leva ke tau tolotolo ‘o toitoi, loi mo kākā. ‘Oku kamata ke mate ‘a e ‘ofá. ‘Oku kamata leva ke tupu ‘o lahi ‘a e loto-mamahí, ‘a e fua‘á, ‘itá mo e tāufehiá. Ko e ngaahi ola fakanatula kotoa ‘eni ‘o e fai angahalá mo e maumau fonó.

‘I he tafa‘aki ‘e tahá, ko e taimi te tau talangofua ai ki he fono ‘o e angama‘á pea tauhi kitautolu ke tau ma‘á, te tau a‘usia ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e tupu ‘o toe lahi ange ‘a e ‘ofá mo e melinó, toe lahi ange ‘etau falala mo faka‘apa‘apa‘i hotau ngaahi malí, toe lahi ange mo ‘etau tukupā ke tau fetauhi‘akí pea ‘i he‘ene peheé, ‘oku tau ongo‘i ai ha fiefia mo e nēke-neka ‘oku lahi.

Kuo pau ke ‘oua na‘a taki hala‘i kitautolu ‘o tau fakakaukau ai ko e fanga ki‘i angahala iiki pē ‘eni, pe ‘oku ‘ikai ke fu‘u fakatu‘utāmaki fēfē a hono ngaahi nunu‘á. Ko e taha ‘o e ngaahi lea fakamamahi taha fekau‘aki mo e ‘ulungāanga ta‘ema‘á ‘a e lea na‘e fai ‘e ‘Alamā ki hono foha ko Kolianitoní: “‘Ikai ‘okú ke ‘ilo ‘e hoku foha, ko e me‘a fakalielia ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí: ‘io, ‘o fakalielia ange ‘i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē ‘a e lilingi ‘o e toto ta‘ehalaiá, pe ko e faka‘ikai‘i ‘o e Laumālie Mā‘oni‘oní?” (‘Alamā 39:5; ko e toki tātaki atu hono fakamamafa‘i). ‘E tokosi‘i ‘aupito hatau ní‘ihi ‘e halaia ‘i he fakapoó pe ko e angahala ki he Laumālie Mā‘oni‘oní. Ka ‘oku lahi hono mau-mau‘i ‘o e lao ‘o e angama‘á, lolotonga ko iá ‘oku hoko hake ia ki he ongo fai angahala ko ‘ení ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí.

‘E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine ‘ofeina, ‘oku tau mo‘ui fakatatau nai mo e potufofololá ni? ‘Oku mahino lelei nai kiate kitautolu ‘a hono mamafa ‘o e ngaahi angahala fakasekisuálé? ‘Oku tau fakamamafa‘i ma‘u pē nai ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma‘u mei he talangofua ki he fono ko ‘ení? ‘Oku ou toe lea atu, ‘o hangē ko ia kuo lea‘aki ‘e he kau pālofita kotoa na‘e ‘i mu‘a ‘iate aú, ‘oku taha pē ‘a e tu‘unga mo‘ui angalelei mo angama‘á, pea ‘oku fie ma‘u ke tau pikima‘u kotoa ki ai. Ko e me‘a kuo folofola‘aki ‘e he ‘Eikí ki he tokotahá, kuó ne folofola‘aki ia ki he kakai kotoa pē: “Pea ‘oku totonu ke mou ako ke ngāue‘aki ‘a e angama‘á mo e angamā‘oni‘oní ‘i hoku ‘aó ma‘u ai pē” (T&F 46:33).

Ngaahi Sitepu e Ono ke Teuteu Ai mo Faka'ehi'ehi

'Oku 'i ai ha lea motu'a 'oku pehē: 'Oku lelei ange 'a e mateuteu mo faka'ehi'ehi 'i he toki fakalelei' mo fakatomalā. 'Oku mo'oni 'aupito e lau ko iā fekau'aki mo e fono 'o e angama'ā. Ko e founga malu'i ke tauhi ai hotau angama'ā ko ha'atau teuteu'i kitautolu ke tau matu'uaki 'a e 'ahi'ahí pea faka'ehi'ehi mei he fai angahalā.

Kiate kinautolu 'oku haohaoa mo angama'ā, tuku ke u 'oatu ha sitepu 'e ono 'o e teuteu' mo e faka'ehi'ehi, 'a ia ko ha ngaahi sitepu te ne fakapapau'i atu he 'ikai pē ha taimi ia 'e faifai angé peá ke fakahoko ai 'a e maumafono ko 'eni:

1. *Fili 'i he taimí ni ke ke angama'a.* 'E fie ma'u ke tu'o taha pē 'a e fili ko ia ke ke angama'a mo angamā'oni'oni. Fai 'i he taimí ni 'a e fili ko iā pea 'ai ia ke fefeka pea ke loto'aki koe'uhí ke 'oua na'a 'i ai ha taimi 'e lava ke ue'i ai. 'Oua na'á ke tatali ki he taimi te ke toki toko taha ai 'i ha tau'anga kā pe ha tūkunga faingata'a ke ke toki fili ai ke ke angama'a. Fili 'i he taimí ni!
2. *Mapule'i ho'o ngaahi fakakaukaú.* 'Oku 'ikai ha taha ia 'e tafoki hake pē 'o anga'uli. 'Oku 'uluaki lulu ma'u pē 'a e ngaahi tenga 'o e anga 'ulí i he fakakaukaú. Ko 'etau fakangofua pē ke nofo 'etau fakakaukaú 'i he ngaahi me'a fakalielia mo 'ulí, ko e 'uluaki sitepu ia 'i he hala ki he ta'eangama'ā. 'Oku ou 'oatu ha fakatokanga makehe kiate kimoutolu fekau'aki mo e kovi 'o e pono-kalafi. 'Oku tu'o lahi 'etau toutou fanongo kau ki ha ni'ihí 'oku nau mo'ua 'i ha angahala mamafa 'a ia ko 'enau 'uluaki sitepu 'i he hala ki he mau-maufonó na'e kamata ia 'i he ngaahi me'a fakaponokalafi. Na'e akonaki 'a e Fakamo'uí 'o pehē neongo 'oku fakasio ha tangata ki ha fefine ke holi kovi ki ai, pe ko hono fakalea 'e tahá, 'i he taimi 'okú ne tuku ai ke heva atu 'ene fakakaukaú pea kamata ke 'ikai te ne toe lava ke mapule'i, kuó ne 'osi tonoi 'a e fefine ko iā 'i hono lotó (vakai, Mātiu 5:28, T&F 63:16).
3. *Lotu ma'u pē ke ma'u ha mālohi ke matu'uaki 'a e 'ahi'ahí.* 'E hoko mai 'a e 'ahi'ahí kiate kitautolu kotoa. 'E hoko mai ia 'i ha ngaahi fōtunga kehekehe pea fakapuliki mai 'i ha ngaahi me'a lahi, ka kuo 'osi tuku mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'a e kī ke tau matu'uaki 'akí. Na'á Ne folofola ki he Palōfita ko Siosefá: "Lotu ma'u ai pē, koe'uhí ke ke lava 'o ikuna; 'io, ke ke lava 'o

ikuna'i 'a Sētane, pea ke ke lava 'o hao mei he nima 'o e kau tamaio'eiki 'a Sētané, 'a ia 'oku nau poupou'i hake 'a 'ene ngāué" (T&F 10:5). 'Oku totonu ke hoko ko ha kongā pē 'o 'etau ngaahi lotu faka'ahó 'a 'etau kole ki he 'Eikí ke foaki mai ha mālohi lahi ke matu'uaki 'a e ngaahi 'ahi'ahí, kae tautefito ki he ngaahi 'ahi'ahi 'oku kaunga ki he fono 'o e angama'ā.

4. *Kapau kuó ke 'osi mali, faka'ehi'ehi mei he fakalavetalā.* 'Oku tau fanongo 'i he taimi 'e ni'ihí 'i ha tangata 'osi mali 'oku 'alu 'o ma'u me'atokoni ho'atā mo 'ene sekelitalí pe kakai fefine kehe pē 'i hono 'ōfisi. 'I he taimi 'e ni'ihí 'oku fa'a fakakata mo fetūkuhua'aki 'a e kakai tangata mo e kakai fefine 'osi malí. 'Oku fokotu'utu'u ke fakahoko 'a e ngaahi feohi ko 'eni pe alea'i e taimi ke nau fakataha ai. 'I he ngaahi me'a peheni kotoa 'oku hokó, 'oku kumi 'uhinga 'a e kakaí 'o pehē ko e fakahā pē ia 'o e anga-fakakaume'á pea 'oku fakanatula pē ia. Ka ko e ki'i fakakata pe ko e tuli hua ko 'eni mo ha tangata pe fefiné, 'e faingofua 'aupito 'ene hoko atu 'o fu'u lahi pea iku ai ki he ta'eanganofó. Ko ha fehu'i lelei 'eni ke tau fai hifo pē kiate kitautolu: 'E fiefia pē nai hoku malí kapau na'á ne 'ilo'i 'a e me'a ko 'eni 'oku ou faí? 'E fiefia nai ha uai fi he'ene 'ilo'i 'oku 'alu hono husepāniti 'o ma'u me'atokoni ho'atā toko taha pē mo 'ene sekelitalí? 'E fiefia nai ha husepāniti kapau te ne sio atu 'oku fakalalave pe feinga hono uai fi ke ma'u e tokanga 'a ha tangata kehe? 'E hoku ngaahi tokoua mo e tuofā-fine 'ofeina, ko e 'uhinga 'eni 'a Paula 'i he'ene lea 'o pehē: "Ta'ofi 'a kimoutolu mei he mata-mata kovi kotoa pē" (1 Tesalonaika 5:22).
5. *Kapau kuó ke 'osi mali, faka'ehi'ehi mei he nofo toko taha mo ha tangata kapau ko e fefine koe, pe ko ha fefine kapau ko e tangata koe.* 'Oku kamata 'a e ngaahi me'a fakamamahi lahi 'i he taimi 'oku nofo toko ua ai pē ha tangata mo ha fefine 'i he 'ōfisi pe 'i 'api siasi pe 'i ha loto kā. He 'ikai ha taumu'a ia pe fakakaukau fai angahala 'i he kamata'angá. Ka 'oku hoko e ngaahi tūkunga peheé ko ha faingamālie lelei 'aupito ke hoko ai e 'ahi'ahí. 'Oku hoko atu mei he me'a 'e taha ki ha me'a 'e taha, pea 'e vave 'aupito pē 'ene hoko ai ha me'a 'oku fakamamahi. 'E faingofua ange ke faka'ehi'ehi pē mei he ngaahi tūkunga peheé 'i he kamata'angá koe'uhí ke 'oua na'a 'i ai ha faingamālie 'o e 'ahi'ahí ke tupu 'o lahi.

6. *Kiate kinautolu ‘oku te’eki malí pea ‘oku nau teiti mo ha kakai tangata pe fefiné, mou palani ha ngaahi ‘ekitiviti ‘oku lelei mo ‘aongá koe’uhí ke ‘oua na’a mou nofo ta’e ‘i ai ha me’a ke fai ka ko hono fakahā pē ho’omou fetokanga’aki fakaesinó. ‘Oku toe ‘omi pē heni ‘a e tefito’i mo’oni ko ia ke fakafonu ‘etau mo’uí ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku lelei koe’uhí ke ‘oua na’a ma’u ‘e he koví ha faingamālie ke tupu ‘o lahi. ‘I he taimi ‘oku nofo fakataha ai ‘a e to’u tupú ‘i he ngaahi vaha’ataimi lōloa ta’e ‘i ai ha ngaahi ‘ekitiviti pau kuo palani ma’anautolú, ‘oku nau fa’a faka’aonga’i ‘a e taimi ko ia ‘oku ‘ikai fai ai ha’anau me’á ki he ‘uma mo e ala ki he ngaahi kongá toputapu ‘o e sinó.*

Sitepu ‘e Nima ke Fakalelei’i ai Ha Ngaahi Me’a Kuo Hoko mo Fakatomala

Ka ‘oku ou ‘ilo’i na’a mo e taimí ni, ‘oku ‘i ai pē ha ní’ihi ‘oku nau fanongo mai ki hoku le’ó, kuo tōmui ‘a e fale’i ko ia ke teuteu mo faka’ehi’ehí. Mahalo pē kuo mou ‘osi mo’ua kimoutolu ‘i ha angahala mamafa. Kapau ‘oku pehē, ‘oku ‘ikai ha’amou fili ke fai ‘i he taimí ni ka ke fakalelei’i ho’omou mo’uí pea fakatomala mei ho’omou ngaahi angahalá. Te u fokotu’u atu ha ngaahi me’a mahu’inga ‘e nima ‘e lava ke mou fakahoko ke mou toe hoko ai ‘o ma’a.

1. *Hola ‘i he taimi pē ko iá mei ha fa’ahinga tu’unga ‘okú ke ‘i ai ‘a ia ‘oku ne fakatupu ha’o fai angahala pe ‘e lava ke ne fakatupu ha’o fai angahala. ‘I he taimi na’e toko ua ai pē ‘a Siosefa ‘o ‘Isipité mo e uaifi ‘o Potifaá, na’e mei faingofua pē ke ne pehē he ‘ikai te ne lava ‘o faka’ehi’ehi mei he me’a ‘oku hokó pea ‘oku ‘ikai ko ia na’á ne fakatupú. Pea tahá na’e ‘ikai te ne faka’ai’ai ‘e ia e fefiné. Pea ko e tahá, ko ‘ene tamaio’eiki ia. Pea ko e tahá te ne lotomamahi kapau te ne fakafisi mei ai. Kapau na’e toe tu’u hifo ‘a Siosefa ‘o kumi ‘uhinga, na’e mei faingofua pē ha’ane tō. ‘Oku ‘i ai ha lēsoni ma’ongo’onga ‘oku ma’u mei he me’a na’á ne faí. ‘Oku pehē ‘e he folofolá, “Ka na’e sí’aki ‘e Siosefa hono kofú ‘i hono nimá, ka ke hola ia ‘o hao ki tu’a” (Sēnesi 39:12; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa’í). Na’á ne hola ‘o hao ki tu’a. ‘E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine ‘ofeina, kapau ‘oku mou lolotonga ‘i ha tu’unga ‘oku mole ai pe ‘e lava ke mole ai ho’omou angama’á, mou muimui ‘i he me’a na’e fai ‘e Siosefá. Mou hola mei ai ke mou hao. He ‘ikai lava ke mou kei nofo takai pē ‘i he fai angahalá mo ‘amanaki ‘e lava ke mou fakatomala.*

2. *Kole ki he ‘Eikí ha mālohi ke ke ikuna. Ko e taha ‘o e ngaahi founga lelei taha ‘a Sētane ma’anautolu kuó ne fakatauele’i ke fai angahalá ko ‘ene fanafana ‘i honau telingá ‘o talaange ‘oku ‘ikai taau ‘enau mo’uí ke fai ha lotu. Te ne talaatu ‘oku loto-mamahi ‘aupito ‘a e Tamai Hēvaní ‘iate koe pea he ‘ikai ‘aupito te Ne tali ho’o ngaahi lotú. Ko ha loi ‘eni, pea ‘okú ne lea’aki ia ke kākaa’i kitautolu. ‘Oku mālohi lahi ‘a e fai angahalá. Kapau ‘oku tau fie ma’u ke tau mavahe mei ai, kae tautefito ki ha angahala mamafa, kuo pau ke tau ma’u ha mālohi ‘oku lahi ange ‘i hotau mālohi ‘otautolú. ‘Oku ‘ikai ha taha ‘e lahi ange ‘ene fie tokoni atu ke ke hola mei he fai angahalá ka ko ho’o Tamai Hēvaní. ‘Alu kiate Ia. Fakahā kiate Ia ho’o angahalá, vete ‘a e me’a fakamā kuó ke faí mo ho’o ongo’i halaiá, hili ko iá pea kole ke Ne tokoni mai. ‘Okú Ne ma’u ‘a e mālohi ke tokoni’i koe ke ke ikuna.*

3. *Tuku ke tokoni’i koe ‘e ho’o kau taki lakanga fakataula’eiki ke fakalelei’i ‘a ho’o maumaufonó pea ke foki mai ‘o feohi kakato mo e ‘Eikí. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi angahala ‘e ní’ihi ko ha angahala mamafa ‘a ia te ne uesia ‘a hotau tu’unga ‘i he Siasí. ‘Oku kau ‘i he ngaahi angahala mamafa ko iá ‘a e angahala fakasekisualé (vakai, T&F 42:24). ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he fie ma’u ko ia ke tau vete ‘a e fa’ahinga angahala peheé pea fakalelei’i ia mo e ‘Eikí, ka ke tau fakalelei’i ia mo e Siasí. ‘Oku fakahoko ‘eni ‘o fakafou ‘i he kau taki lakanga fakataula’eiki totonú. Kuo tuku ki he kau pīsopé mo e kau palesiteni fakasiteiki ‘i he fakahā ke nau hoko ko e kau tangata le’o ‘i he Siasí pea ke nau hoko ko ha kau fakamaau ‘i ‘Isileli. Neongo ko e ‘Eikí pē taha te Ne lava ke fakamolemole’i kitautolú, ka ‘oku ‘i ai ha fatongia mahu’inga ‘o e kau taki lakanga fakataula’eiki ‘i hono fakahoko ‘o e fakatomalá. Neongo ‘e fakamavahe pe tu’usi kitautolu mei he Siasí, ka ko ha sitepu pē ia ‘oku kamata ai ‘a e fakatomalá, pea ko e vave ange ‘a e kamata ke fakatomala ha tahá, ko e vave ange ai pē ia ‘a ‘ene ma’u ‘a e melino mo e fiefia ‘oku ‘omi ‘e he mana ‘o e fakamolemole’i.*

4. *Ako e folofola ‘a e ‘Otuá pea fakafonu ho’o mo’uí ‘aki ‘a e ngaahi me’a lelei ‘oku ma’u mei ai e mālohi. ‘Oku ‘ikai fe’unga ke tau feinga ‘ata’atā pē ke teke’i ‘a e koví pe to’o atu ‘a e angahalá mei he’etau mo’uí. Kuo pau foki ke tau fakafonu’aki ‘etau mo’uí ‘a e anga-mā’oni’oni. Kuo pau foki ke tau fai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘e ma’u mei ai ‘a e mālohi fakalaumālié. ‘Oku ou ‘uhinga heni ki he ngaahi*

me'a hangē ko e lau mo ako e folofolá. 'Oku tau ma'u ha mālohi 'i he'etau mo'uí 'i he taimi 'oku tau lau mo ako faka'aho ai e folofolá 'a ia he 'ikai ma'u 'i ha toe founga kehe. Ko e lotu faka'ahó ko ha toe founga ia 'e taha 'oku ma'u ai 'a e mālohi lahi. 'E lava ke fakamālohia kitautolu 'e he'etau 'aukai ke ma'u ha ivi pau pe ke ma'u ha ngaahi tāpuaki makehé 'o laka hake ia 'i he me'a 'oku tau lava. 'E lava ke toe lahi ange 'a hotau ivi mo e mālohi 'oku tau ma'ú 'i he'etau fakahoko 'a e ngāue tokoni ki ha ni'ihi kehe 'i he loto-'ofa, ma'ulotu mo e ngāue 'i he pule'angá. Kuo pau ke tau fai ha me'a lahi ange 'i ha'atau to'o pē 'a e ngaahi me'a 'oku koví mei he'etau mo'uí. Kuo pau ke tau fetongi'aki kinautolu 'a e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni 'a ia te ne fakafonu kitautolu 'aki 'a e ivi mo e loto vilitaki ke mo'uí'aki 'a e founga 'oku totonú.

5. *Manatu'i 'e lava ke ke toe hoko 'o ma'a 'i hono fakahoko totonu 'o e fakatomalá.* Na'e akonaki 'a Molonai 'o pehē " 'oku tupu 'a e loto-fo'í koe'uhí ko e angahalá" (Molonai 10:22). 'E lava ke a'usia 'e kinautolu 'oku mo'ua 'i he anga'ulí 'a e ngaahi nunu'a fakamamahi 'o e ta'e toe 'i ai ha 'amanakí. Ka 'oku 'i ai mo ha me'a kehe 'e lava ke fai. Ko kinautolu 'oku nau fakahoko e me'a 'oku fie ma'u ki he fakatomala mo'oni, 'oku pau honau tala'ofá. 'E lava ke mou toe hoko 'o ma'a. 'E to'o atu 'a e ta'e toe 'i ai ha 'amanakí. 'E tafe atu ki ho'omou mo'uí 'a e melino 'o e fakamolemolé.

Ko e Fekumi ki he Fiefiá

'Oku pau e ngaahi folofola 'a e 'Eikí kia 'Īsaia: "Mou ha'u, pea ke tau alea fakataha: he neongo 'a e tatau 'o ho'omou angahalá mo e kula'aho'ahó, 'e hoko ia ke hinehina 'o hangē ko e 'uha hinaekiaki; kapau 'oku kulokula ia 'o hangē ko e kumamūmū, 'e tatau ia mo e fulufulu'i sipi" ('Īsaia 1:18).

Pea na'e mahino tatau pē 'a e folofola 'a e 'Eikí 'i he kuonga ko 'ení 'i He'ene pehē, "Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai" (T&F 58:42).

Hangē ko 'eku lea ki mu'á, 'i he'ene fekau'aki mo e fono 'o e angama'á, 'e lelei ange ke tau teuteu mo faka'ehi'ehi 'i ha'atau toki fakalelei'i e me'a kuo hokó mo fakatomala.

'E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'ofeina 'i he ongoongolelei, 'oku 'ikai toe fie ma'u 'e he'etau Tamai Hēvaní ha me'a ka ke tau fiefia. 'Okú Ne

fakahā mai pē 'a e ngaahi me'a ko ia te tau ma'u ai 'a e fiefiá. Pea ko e taha 'o e ngaahi tefito'i mo'oni pau taha kuo tuku mai 'e he 'Otuá ke tokoni 'i he'etau fekumi ki he fiefiá ko e fono 'o e angama'á.

'Oku ou lotua 'aki hoku lotó kotoa te mou fakakaukau'i 'i he loto mālu'ia 'a e ngaahi ola fakafiefia 'e ma'u mei hono tauhi 'o e fonó ni pea mo e ngaahi nunu'a fakamamahi 'o hono maumau'i iá. Pea 'oku ou fai 'eni 'i he huafa 'o hotau Fakamo'uí, ko Sisū Kalaisi. 'Ēmeni.

'ŌFISI 'O E KAU PALESITENISI 'ULUAKÍ

Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Sōleki Siti, 'Iutā 84150

'Aho 14 'o Nōvema, 1991

Ki he: Kāingalotu Kotoa 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

Si'i Ngaahi Tokoua mo e Tuofāfine:

Ngaahi Tu'unga Mo'ui Fekau'aki mo e Angama'á pea mo e Anganofó

'Oku mau kole atu ki he kāingalotú ke fakafou 'enau tukupā ke mo'uí'aki e tu'unga mo'ui 'a e 'Eikí fekau'aki mo e 'ulungāanga ma'á. 'Oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á ki he'enua fānaú 'a e natula topu-tapu 'o e ngaahi mālohi 'o e fakatupú pea fakatō ki honau lotó 'a e holi ke ma'a 'i he fakakaukau' mo e ngāue. 'E hanga 'e hono ma'u 'o ha mahino totonu fekau'aki mo e ngaahi fatongia fakalangi 'o e kakai tangatá mo e kakai fefiné 'o malu'i kitautolu kotoa mei he fai angahalá. Ko 'etau malu mo'oni, 'i he fakatu'asino mo e fakalaumālié, 'e ma'u pē ia 'i hano tauhi 'o e ngaahi fekau 'a e 'Eikí.

Ko e fono 'a e 'Eikí ki he 'ulungāanga ma'á ko e 'ikai ke fakahoko ha fetu'utaki fakasekisuale 'i tu'a 'i he mali fakalao pea mo e anganofó 'i he malí. 'Oku toki totonu pē hono fakahoko 'o e ngaahi fetu'utaki fakasekisuale 'i he vaha'a 'o ha husepāniti mo ha uaifi kuó na mali. Ko e fai angahala hano fakahoko 'o ha toe fetu'utaki fakasekisuale kehe, kau ai 'a e fe'auakí, tonó mo e tō'onga fakahomosekisuale. Ko kinautolu 'oku kei vilitaki 'i hono fai 'o e ngaahi tō'onga peheé pe fakaloto'i ha ni'ihi ke nau fai iá, 'e fakahoko 'a e fakatonutonu faka-Siasi kiate kinautolu.

'Oku mau fakamanatu atu 'a e ngaahi potufolofola 'oku nau fakamahino'i mai 'a e fekau'aki 'a e

fakakaukau ‘a ha taha mo e ngaahi me’a ‘okú ne fai (vakai, Mātiu 15:19; Mōsaia 4:29–30; Alamā 12:14; 3 Nīfai 12:28; T&F 121:45). ‘Okú ‘i ai ‘a e faikehekehe ‘i he ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo ‘oku ‘ulí mo e kau ‘i he ngaahi tō’onga ‘uli fakahetelōsekisuale (heterosexual) pe fakahomosekisuale (homosexual). Neongo ia, ‘e lava pea ‘oku totonu ke ikuna’i ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo peheé, ‘o tatau ai pē pe ko e hā hono tupu’angá, pea sí’aki ‘a e ngaahi ‘ulungāanga angahala’iá. ‘E lava ke fakahoko ‘eni ‘i ha tui ki he ‘Otuá, fakatomala fakamātoato mo feinga ta’etuku. ‘E fie ma’u mo e tokoni ‘a ha ní’ihi kehe. ‘Okú mau fakamālō atu mo fakalotolahi’i ‘a kinautolu ‘oku nau lolotonga feinga ke ikuna’i ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo ta’etotonú. ‘Okú mau kōlenga kiate kinautolu ‘oku nau fai ‘a e fa’ahinga tō’onga ko ‘eni ke nau sí’aki ia. ‘Okú mau ‘ofeina mo lotua kinautolu. ‘Okú mau ‘ilo pau kapau te nau fakatomala pea ma’u mo e tokoni ‘e ‘aonga kiate kinautolú, ‘e lava ke nau a’usia ‘a e melino ‘e ma’u ‘i ha’anau mo’ui fakatatau mo e ngaahi akonaki ‘a e ‘Otuá.

‘Okú totonu ke kumi fale’i ‘a kinautolu fakafo’ituitui mo honau ngaahi fāmili ‘oku fie ma’u tokoni ‘i he ngaahi me’a ní mei he’enu pīsopé, palesiteni fakakoló, palesiteni fakasiteiki pe fakavahefonuá. ‘Okú mau poupuu atu ki he kau taki mo e kāingalotu ‘o e Siasí ke nau tokoni’i ‘a kinautolu ‘oku nau fefa’uhi mo e ngaahi me’a ní ‘i he loto ‘ofa mo e mahino. ‘E tokolahi ‘a e ní’ihi ‘e ‘aonga kiate kinautolu ‘a e ‘ofa faka-Kalaisí mo e fale’i fakalaumālié ‘i hano fakaafe’i kinautolu ke nau foki mai pea ngāue’aki ‘a e mālohi ‘o e Fakamo’uí ki he fakalelé mo e fakamo’uí (vakai, ‘Īsaia 53:4–5; Mōsaia 4:2–3).

Faka’apa’apa atu mei homou ngaahi tokoua,

Ezra Taft Benson

Gordon B. Hinckley

Thomas S. Monson

Ko e Kau Palesitenisí ‘Uluaki

KO HOTAU ‘ĀTAKAI FAKAEANGAMA’Ā

Eletā Boyd K. Packer

‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

I he Conference Report, Apr. 1992, 91–95; pe Ensign, May 1992, 66–68

Kuo laka hake ‘i he ta’u ‘e tolungofulu ‘a ‘eku hoko ko ha Taki Mā’olunga, pea u hoko ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ‘i ha ta’u ‘e uofulu mā ua. Lolotonga e ngaahi ta’u ko iá, kuó u ‘initaviu ai ha kakai tokolahi ‘aupito, mahalo pē ki ha toko lauiafe, ‘o e kāingalotu ‘o e Siasí mo talanoa fakatāutaha mo kinautolu fekau’aki mo honau tu’unga tāú, honau ngaahi mamahí, pea mo ‘enua fiefiá. Ko hono ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake ‘eni ko ha’aku faka’amu ‘e hanga ‘e ho’omou falala ki he mahino kuó u ma’u ‘i he ngaahi me’a fakatāutaha ko ‘eni kuo hokó ‘o fakaloto’i kimoutolu ke mou fakakaukau ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku mau fu’u hoha’a lahi ki ai.

‘Ātakai Fakaeangama’ā

‘Okú ou lea ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘i he ‘ahó ni ‘i he’eku tokanga ki hotau ‘ātakai. ‘Okú ‘ikai fai atu ‘eku pōpoakí ‘i he ātakai *fakatu’asinó* ka ‘i he ‘ātakai *fakaeangama’a* mo *fakalaumālie* ko ia kuo pau ke tau ‘ohake ai hotau ngaahi fāmili. ‘I he’etau sivi’i ‘a e ‘ātakai *fakaeangama’ā*, ‘oku tau ‘ilo ai ‘a e vave ‘o e tupu ke fakautuutu ‘a e ‘ulí.

‘Okú fakamatala’i ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘a e fāinga ‘a e tangatá ‘i ha “‘ao fakapo’uli” pea ne faka’uhinga’i ‘a e fakapo’ulí ko e “ngaahi ‘ahi’ahi ia ‘a e tēvoló” (1 Nīfai 8:23; 12:17). Ne pehē fau hono matolu ‘o e ‘uli *fakaeangama’a* ko iá ne muimui ai ha tokolahi ‘i ha “ngaahi hala ngali kehe” pea “na’a nau tō atu ki ha ngaahi hala tapu ‘o puli” (vakai, 1 Nīfai 8:23–32).

‘Okú fakatu’utāmaki ‘i he taimí ni ki hotau ‘ātakai fakaeangama’ā ‘a hono ngāue hala ‘aki ‘a e mālohi ke fakatupu ha mo’uí. Ko e me’a’ofa ‘o e mo’ui fakamatelié mo ‘etau malava ko ia ke fakamo’ui ha ní’ihi kehé ko ha tāpuaki ia mei he ‘Otuá. ‘Okú ‘ikai *fakamatala’i* ‘a hono mahu’ingá!

Ko e ‘Ātakai Fakalaumālié

‘Okú hā e vave ‘o e faka’au ke kovi ange hono tauhi ‘o e ngaahi tu’unga ‘ulungāanga mahu’ingá ‘i he femo’uekina—‘a e tuku ‘o e lotó mo e fakakaukau—ki he me’a ‘oku fakatupu ai e fānaú. ‘Okú manukia fakahāhā ‘a e ‘ikai ke fakahoko ‘a e tō’onga fakasekisuale ki mu’a he malí pea pehē ki he anganofó, pea luma’i ‘a e nofo-malí mo e tu’unga fakamātu’á ‘o pehē ‘oku fakakavenga pea ‘ikai hano ‘aonga. Kuo faka’au ke mole atu kotoa ‘a e ‘ulungāanga tāú, ‘a ia ko ha ‘ulungāanga ma’a ia ‘o ha tokotaha fakafo’ituitui pe sosaieti ‘oku lelei.

Ko e Tokotaha Fakatauelé

'Oku meheka e filí ki he tokotaha kotoa pē 'okú ne ma'u 'a e mālohi ke fakatupu ha mo'uí. He 'ikai te ne lava ke fakatupu ha mo'uí; 'oku 'ikai te ne lava ha me'a. Na'e kapusi ia mo kinautolu na'a nau muimui 'iate iá pea mole meiate kinautolu 'a e totonu ke ma'u ha sino fakamatelié. Na'e a'u pē ki he kole 'a 'ene kau 'āngeló ke nau hū mu'a 'i he sino 'o e fanga puaká (vakai, Mātiu 8:31). Pea 'oku talamai 'e he ngaahi fakahaá " 'okú ne feinga ke mamahi 'a e tangata kotoa pē 'o hangē pē ko iá" (2 Nifai 2:27).

Ko e me'a kotoa pē 'oku tau mamata mo lau mo fanongo ai 'oku fakatefito pē ia 'i he fetu'utaki fakaesino 'a e tangatá mo e fefiné, tuku kehe pē ha ngaahi me'a sí'i. Kuo ta'ofi hono sivi ia 'o e 'ū me'a ko 'ení ke 'ilo'i pe 'oku taau mo fe'ungá he 'oku lau ia 'e ha ní'hi ko hono maumau'i tokua e tau'atāina fakafo'ituituí.

Kuo faka'ali'ali 'a e ngaahi me'a ia 'oku mātu'aki totonu ke 'oua 'e fakahā ki tu'á ke sio ki ai 'a e kakai kotoa pē. 'Oku ngāue'aki mei mui 'i he ngaahi me'a 'oku faka'ali'ali maí 'a e faito'o kona tapú, pono-kalafí, anga fakalieliá, ta'eanganofó, fakatōtamá, angahala fakamala'iá mo e tō'onga fakasekusalé. 'Oku ō fakataha mo kinautolu 'i he taimí ni ha kongá 'o e mahaki faka'auha 'oku lave ki ai 'i he Tohi Tapú. Pea 'oku fakautuutu ke lahi e hoko 'a e ngaahi me'a kotoa ko 'ení.

'Oku kumi 'uhinga e sosaietí ke nau hao mei he fatongia 'aki 'ení tuku kehe 'a hono ako'i 'a e founga fakaesino 'o e fakatupú ki he fānaú 'i 'apiako ke nau faka'ehi'ehi ai mei he feitamá mo e ngaahi mahakí mo nau 'oange ki he to'u tupú ha fanga kí'i me'a-ngāue 'oku nau pehē te ne malu'i kinautolu mei he ongo me'á ni fakatou'osi.

'I he taimi 'oku fai ai ha feinga ke fakakau 'i he ngaahi ako ko 'ení 'a e ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'ingá—'a e ngaahi tefito'i 'ulungāanga 'oku mahu'inga ki māmani kotoá, ki he nofo fakasivilaisé, ki he sosaietí—'oku 'ohake leva 'a e lāunga ko 'ení, " 'Oku mou 'omi fakamālohi'i kiate kimautolu 'a e tui fakalotú, 'o mole ai 'a 'emau tau'atāina."

Ko e Tau'atāina ke Fili

Lolotonga 'etau paasi ha ngaahi lao ke fakasí'isi'i 'aki hono 'uli'i 'o e funga māmaní, ko 'ene fai pē ha fokotu'u ke malu'i'aki 'a e 'ātakai fakaeangama'á mo fakalaumālié kuo fakafepaki'i lahi ia pea fai mo e

laka fakahāhā 'o pehē kuo maumau'i 'enau tau'atāina mo 'enau tau'atāina ke filí.

'Oku mālie hono faka'uhinga'i pe fakamamafa'i hala 'o ha tefito'i 'ulungāanga lelei 'e taha 'o faka'aonga'i ia ke fakafepaki'i 'aki ha tefito'i 'ulungāanga lelei 'e taha, 'o faka'aonga'i leva 'a e tau'atāina, ko ha tefito'i 'ulungāanga lelei 'eni, ke malu'i 'aki 'a e koví. 'Oku lau 'e kinautolu 'oku nau fakapapau'i te nau mau-maufonó ha fa'ahinga lao pē fekau'aki mo 'enau tō'onga mo'uí ko ha kaunoa 'i he'enau tau'atāina ke filí pea nau feinga leva ke fakangofua pē 'enau ngaahi angafai 'aki hono 'ai ke fakalao e ngaahi me'a ko iá.

'Oku pehē leva 'e kinautolu 'oku 'ikai fakakaukau fakapotopotó, " 'Oku 'ikai te u fakakaukau au ke kau ki he fa'ahinga tō'onga peheé, ka 'oku ou pou pou ki he tau'atāina ke filí 'anautolu 'oku nau fai iá."

'UHINGA 'OKU 'IKAI HAHAOA

Neongo e ongo faka'eieiki mo ma'a 'a e faka'uhinga ko ia "ke fakangofua e kakai fefiné ke nau fili ke fakatōtamá" ka 'oku 'ikai haohao ia. 'E lava pē ha taha ia 'o faka'aonga'i 'a e faka'uhinga ko iá ke ne kikihi ai 'oku totonu ke to'o e ngaahi faka'ilonga halá mo e ngaahi 'ā malu'i 'okú ne malu'i e kau faka'uli ta'etokangá mei he fakatu'utāmaki 'i he fakakaukau ko ia 'oku totonu ke tau'atāina 'a e tokotaha faka'uli kotoa pē ke fili e mama'o ke ne faka'uli ai mei he tapa'i lilifá.

'IKAI KE 'I AI E TAU'ATĀINA KE FILÍ

'Oku 'ikai ke hā 'i he folofolá e kupu'i lea ko ia ko e "tau'atāina ke filí." Ko e tau'atāina pē 'oku hā ai 'a e tau'atāina ke fili ki he totonú, " 'a ia," na'e folofola 'e he 'Eikí, "kuó u foaki kiate ia, koe'uhí ke lava 'o 'eke'i mei he tangata kotoa pē 'a 'ene ngaahi angahala 'a'aná 'i he 'aho 'o e fakamāú" (T&F 101:78; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.)

TOKANGA KI HE FAKATOKANGÁ

Pea na'e fai 'e he 'Eikí 'a e fakatokanga ki he kāingalotu 'o Hono Siasí, " 'Oua 'e tuku ke 'uli'i 'e hoku ngaahi filí 'a e me'a kuó u filí, 'i he loto ki ai 'a kinautolu 'oku nau ui 'a kinautolu 'aki hoku hingoá. He ko e angahala kovi mo fakamamahi 'aupito 'eni kiate au, pea ki hoku kakai" (T&F 101:97–98; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.)

Koe'uhí 'oku 'ikai fa'a anga'aki ke 'ohake 'a e ngaahi me'a fakalaumālié 'i he ngaahi lao 'a e tangatá, 'oku ako'i ai kitautolu ke tau faka'apa'apa, pou pou pea talangofua ki he laó (vakai ki he Ngaahi Tefito 'o

e Tui 1:12) pea “ko ia ia ‘okú ne tauhi ‘a e ngaahi fono ‘a e ‘Otuá, ‘oku ‘ikai ‘aonga ke ne maumau‘i ‘a e ngaahi lao ‘o e fonuá” (T&F 58:21).

Ko e Totonu Ke Leá

‘I he taimi ‘oku hoko ai ha me‘a fekau‘aki mo e tu‘unga angama‘á, ko e fatongia ia ‘o e kau taki ‘o e Siasí ke nau lea. Hangē ko ‘ení, ko e pele pa‘angá ‘oku fekau‘aki ia mo e tu‘unga angama‘á. Ko e mo‘uí ‘oku fekau‘aki ia mo e tu‘unga angama‘á. ‘I he taimi pē ‘oku fekau‘aki ai ha me‘a mo e tu‘unga angama‘á, ‘oku tau fakatou ma‘u ‘a e *totonu* pea mo e *fatongia* ke lea fakatokanga. ‘I he Siasí ‘oku ‘ikai ke tau lea kau ki he ngaahi me‘a fakapolitikalé tuku kehe kapau ‘oku ‘i ai ha‘ane fekau‘aki mo e tu‘unga angama‘á. ‘I he ta‘u ko ia ‘e tolungofulu mo e ngaahi ‘initaviu ‘e lauingeau kuó u fakahokó, kuo te‘eki ai ke u fehu‘i tu‘o taha ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e fa‘ahi fakapolitikale ‘oku nau kau ki aí.

Ngaahi Fono Fakatu‘asino mo Fakaeangama‘á

‘Okú ‘i ai ha ngaahi fono fakaeangama‘a mo fakatu‘asino “na‘e tu‘utu‘uni pau ‘i he langí ki mu‘a ‘i he te‘eki ai ke ‘ai ‘a e ngaahi tu‘unga ‘o e māmaní” (T&F 130:20) ‘a ia he ‘ikai lava ‘e he tangatá ‘o liliu.

Hangē ko ‘ení, ‘okú ke pehē ‘e ‘aonga hano hiki-nima‘i ke fakangata ‘a e lao ‘o e kalāvité?

‘Ikai Fa‘a Poupoua

Tau pehē ‘oku ‘i ai ha lao ‘oku pehē ai ‘e ‘ave ‘e he pulé‘angá ‘a e fānau kotoa pē mei he‘enau mātu‘á ‘o tauhi mo ‘ohake kinautolu. Ko ha toki lao kovi mo‘oni ‘eni ka ‘e lava pē ke fakahoko ia. Kuo ‘osi fakahoko e ngaahi me‘a pehē ia ki mu‘a.

Ka ‘o kapau ‘oku fakalea peheni ‘i hano kupu ‘o e lao ko iá, “ ‘I he ‘aho ‘e hongofulu mā nima, ‘e ngata ‘a e ngaahi ongo kotoa pē ‘okú ne ha‘iha‘i ‘a e fa‘éé ki he‘ene tamá.”

Ka ‘oku ‘ikai fa‘a poupoua ‘a e tu‘utu‘uni ko iá. Neongo pe ko e hā hono mamafa ‘o e tautea ‘e hilifaki pe tokolahi ‘o kinautolu ‘oku poupou ki aí, he ‘ikai ‘aupito fa‘a poupoua ia he ‘oku fepaki ia mo e fono ‘o natulá pea mo e fono ‘o e angama‘á.

Tatau ai pē pe na‘e tukuage ki he fa‘éé ha uike pe māhina ‘e hongofulu mā nima pe ta‘u ‘e hongofulu mā nima, he ‘ikai pē lava ke fai poupoua ia! Mahalo pē na‘a fakahoko ia kapau ko ha fanga monumanú, ka ‘oku ako‘i mai ‘e he folofolá “ ‘oku ‘ikai ko e

kakano tatau pē ‘a e kakano kotoa pē: he ‘oku ai ‘a e kakano ko e taha ‘o e tangatá, ko e kakano ‘e taha ‘o e fanga manú: (1 Kolinitō 15:39). He ‘ikai lava ke fai ia ki he ngaahi fa‘éé. ‘Ikai ‘aupito!

He ‘ikai lava poupou‘i ha lao na‘e fa‘u ‘e he tangatá ke fakafepaki‘i ‘aki ‘a natula ke hoko ko ha lao ke ne ta‘ofi ‘a e ‘ofa ‘i he vaha‘a ‘o ha fa‘ē mo ha‘ane tama!

Fānau ‘a e ‘Otuá

Kuo ‘ikai mo ha me‘a ma‘ongo‘onga ange kuo fakahā mai ka ko e mo‘oni fakalangí ko ia ko e fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá, pea ‘oku tau faikehekehe ‘i hotau fakatupú mei he ngaahi me‘a mo‘ui kehe kotoa pē (vakai, Mōsese 6:8–10, 22, 59).

Ko e Fakakaukau ‘Okú Kovi

‘Okú ‘ikai mo ha fakakaukau kuó ne *faka‘auha* lahi ange ‘a e fiefiá; ‘ikai ha fakakaukau fakapoto kuó ne fakatupu ha mamahi lahi ange, ha loto-mamahi mo ha anga-pau‘u lahi ange; ‘ikai ha fakakaukau kuó ne fai ha me‘a lahi ange ke faka‘auha ‘a e fāmílí ka ko e fakakaukau ko ia ‘oku ‘ikai ko ha fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá, ko ha fanga monumanu pē tokua kuo fakalalakaka ‘enau tupulakí, ka ‘oku kei mālohi pē ‘enau fakaongoongo ki he holi fakakakano kotoa pē.

‘Okú ‘ikai fakaongoongo e fanga monumanú ia ki he ngaahi fono ‘o e angama‘á. Neongo ia, ‘oku kehekehe pē ‘a ‘enau founa kumi hanau hoá, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi sīpinga pau ‘oku nau muimui ai ‘i he fakataha ‘a ha monumanu fefine mo ha monumanu tangata ke fakatupú, pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi me‘a ‘oku nau fakangatangata ai. Hangē ko ‘ení, ‘oku ‘ikai ‘alu pē ha monumanu tangata ki ha monumanu tangata ‘e taha pe monumanu fefine ki ha monumanu fefine ke fakafiemālie‘i ‘enau ngaahi ongo ke nau tahá. Pea ‘oku ‘ikai foki te nau fai ‘eni ki he‘enau fānau pē ‘anautolú.

Kuo tuku hifo ‘eni ia ‘a e feohi fakaesino ‘oku fakatupu ai e fānau ki ha tu‘unga ‘e ma‘u ai ‘a e fiefia ‘a kinautolu ‘oku te‘eki malí, ‘o totongi ‘e ha kakai ha pa‘anga ke fakahoko ai e feohi fakaesino ko ‘ení, pea ma‘u mai ‘e ha ni‘ihi ha pa‘anga ‘i hano totongi‘i ia ke ne fakahoko ‘eni mo ha taha kehe, pea ‘oku ngaohi ia ke ‘uli ‘i he ngaahi tō‘onga fakasētane. ‘E lava pē ke tukulolo ‘a e fānau ‘a e ‘Otuá ki honau ngaahi ‘ulungāanga fakakakanó, pea nau fakafepaki‘i e ngaahi fono ‘o e angama‘á mo tuku hifo kinautolu ki lalo ‘o a‘u pē ki he mā‘ulalo ange ‘i he fanga monumanú, ta‘e ‘i ai ha‘anau loto-lavea.

'Oku Mātu'aki Fakalielia 'Aupito

Kapau te tau 'ulifī 'a e founa 'oku tau fakatupu ai ha mo'uí, 'e 'i ai 'a e ngaahi tautea " 'oku fu'u fakamamahi fau" pea "faingata'a ke kātaki'i" (vakai, T&F 19:15), 'o lahi ange ia 'i he fiefia fakaesino kotoa te tau ma'ú. Na'e talaange 'e 'Alamā ki hono foha ko Kolianitoní, " 'Ikai 'okú ke 'ilo, 'e hoku foha, ko e me'a fakalielia 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'i he 'ao 'o e 'Eikí; 'io, 'o fakalielia ange 'i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lilingi 'o e toto ta'ehalaiá pe ko e faka'ikai'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni?" ('Alamā 39:5).

'Oku hā 'i he folofolá 'a e tu'utu'uni ki he fono 'o e angama'á, 'a ia 'oku pehē ai, "Kuo te'eki ai hoko 'a e fai angahalá ko e fiefia" ('Alamā 41:10). 'Oku 'uhinga fakalūkufua mai 'a e folofolá ka 'oku tau tau'atāina pē ki hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleléi ke feau e kehekehe ta'efakangatanga 'o e mo'uí. Ka ko e taimi 'oku nau pehē mai ai " 'oua ná'á ke," 'e lelei ange ke tau tokanga ki ai.

Ko hono faka'aonga'i 'o e mālohi ki he fakatupú 'oku toki fakalao pē ia 'i hono fakahoko 'i he vaha'a 'o ha husepāniti mo e uaifi, 'o ha tangata mo ha fe-fine kuó na mali fakalao 'i he founa totonú. Ka toe kehe mei ai ko hono maumau'i ia 'o e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Na'e pehē 'e 'Alamā, " 'Oku tatau ai pē pe te mou fakaanga'i ia pe 'ikai, he kuo pau ke faka-mo'oni'i 'a e folofola 'a e 'Otuá" ('Alamā 5:58). . . .

Fakatomalá

'I he feinga tau 'o e mo'uí, 'oku ma'u pōpula ai 'e he filí ha tokolahi, pea mo ha tokolahi foki 'oku 'ikai te nau 'ilo 'a e founa ke nau hao aí pea 'oku fakamālohi'i kinautolu ke ngāue ma'ana. Ko e laumālie kotoa pē 'oku tauhi 'i ha 'api pōpula 'o e fai angahalá mo e halaiá 'oku 'i ai 'ene kī ki he mata-paá. Kapau te nau 'ilo'i hono founa faka'aonga'i, he 'ikai lava 'e he filí ke ta'ofi kinautolu. 'Oku ui 'a e kií ko e *Fakatomalá*. 'I hono fakataha'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fakatomalá mo e fakamolemole, 'oku lahi ange hona iví 'i he fu'u mālohi faka'ulia 'o e filí.

'Oku 'ikai te u 'ilo'i ha ngaahi angahala fekau'aki mo e tu'unga angama'á 'e ta'elava ke fakamolemole'i. 'Oku 'ikai te u ta'elau ai mo e fakatōtamá. 'Oku fakamatala'i 'a e founa 'i he ngaahi lea ko 'eni:

"Vakai, ko ia ia kuó ne fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, 'oku fakamolemole'i ia, pea ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u toe manatu ki ai.

"Te mou 'ilo 'i he me'á ni 'o kapau 'oku fakatomala ha tangata mei he'ene ngaahi angahalá—vakai, te ne vete ia pea li'aki ia" (T&F 58:42–43).

'E 'Ikai Te u Kei Manatu ki Ho'omou Ngaahi Angahalá

Neongo 'a e taimi lōloa mo e fakamamahi hono fakahoko 'o e fakatomalá, ka na'e folofola 'a e 'Eikí:

"Ko e fuakava 'eni . . . te u fai mo kinautolú. . . . Te u 'ai 'eku ngaahi *fekau* ki honau lotó, pea te u tohi ia 'i honau laumālie;

"Pea ko 'enau ngaahi angahalá mo 'enau ngaahi hiá, 'e 'ikai te u kei manatu'i" (Hepelū 10:16–17; ko e toki tānaki atu 'a hono fakamamafa'i).

Na'e hanga 'e he ngaahi sivilaise hangē ko Sōtoma mo Komolá 'o faka'auha pē kinautolu 'aki 'enau talangata'a ki he ngaahi fono 'o e angama'á. "Koe'uhi 'e 'ikai fāinga ma'u ai pē 'a e Laumālie 'o e 'Eikí mo e tangatá. Pea 'o ka tuku 'e he Laumālie 'ene feinga'i 'a e tangatá 'e hoko vave mai leva 'a e faka'auhá' (2 Nī-fai 26:11; vakai foki, Sēnesi 6:3; 'Eta 2:15; T&F 1:33; Mōsese 8:17).

Fakatauange 'e tokoni'i kinautolu 'e he 'Otuá ke tau fai 'a e me'a 'oku totonú pea malu'i hotau 'ātakai fakaeangama'á mei he 'ao fakapo'uli ko 'eni 'oku faka'au pē ke matolu angé 'i he 'aho takitaha. 'Oku tu'u fakatu'utāmaki 'ene potupotutataú ki he iku-anga 'o e fa'hinga kotoa 'o e tangatá.

Pea 'ofa ke tau ma'u ha malu'i meiate Ia ko 'etau Tamai mo hotau 'Otuá, pea fakatauange 'oku tau taau ke ma'u 'a e 'ofa mo e ngaahi tāpuaki 'a Hono 'Alo, ko hotau Huhu'i, 'a ia ko Hono huafá 'oku ou fakamo'oni'i, 'a e huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

ANGAMA'A FAKAFO'ITUITUÍ

'Eletā Jeffrey R. Holland

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1998, 98–102; pe Liahona, Sānuali, 1999, 94–97

Angama'a Fakafo'ituituí

'I he hanga ko ia 'e he ngaahi matangi 'o e anga'ulí 'o 'ākilotoa kinautolú, 'oku ou tokanga ki ai koe'uhí

ko ha ni’ihi ‘o ‘etau kau to’u tupú ‘oku nau puputu’u mo tālafili ‘o fekau’aki mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e anga-ma’a fakafo’ituituí, pe ngaahi tufakanga ‘o e mātu’aki mo’ui anga-ma’a ki mu’a ‘i he malí mo e [anganofa] ‘i he ‘osi ‘o e malí. Neongo ‘enau fehangahangai mo e ngaahi me’a ‘oku nau mamata mo fanongo ki ai ‘i he māmaní, pea pehē ki he’eku faka’amu ke fakalotolahia e ngaahi mātu’á ‘i he ako’i ‘enau fānau ki ha ngaahi tu’unga ‘ulungāanga ‘oku mā’olunga angé, ‘oku ou loto ke u lea ai ‘i he ‘ahó ni ‘o fekau’aki mo e mo’ui anga-ma’á. Koe’uhí ko e taumuá ni ‘oku toputapu ange ia ‘i ha me’a ‘oku ou ‘ilo’i, ‘oku ou lotua fakamātoato ai ‘a e tākiekina ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ke Ne tataki au ‘i ha ngaahi lea te u faka’aonga’i na’a ngali valoki, ka ‘oku ‘ikai ke u loto pehē. ‘Oku ou ongo’i ‘i he ‘ahó ni ‘a e ongo na’e ma’u ‘e Sēkope ‘i he Tohi ‘a Molomoná ‘i he taimi na’á ne lea ai ‘i he taumu’a tatau pē. “ ‘Oku fakamahi foki kiate au ke u fai ha lea māsila pehē.”¹

‘I he’eku lea ‘o kau ki he taumu’a ko ‘ení, ‘oku ‘ikai ke u hiki ha ngaahi me’a fakasōsiale ‘oku fakamahi, he ‘oku tatau pē a e fulikivanu ‘a hono fiká mo e toe pehē foki ki hono ngaahi sipingá. Pea he ‘ikai foki ke u lave heni ki he ngaahi me’a ‘oku totonu ke faí mo e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai totonu ke fai ‘i he taimi ‘oku teiti ai ha tamasi’i mo ha ta’ahiné. ‘Oku fakatāutaha ‘a e me’a ‘oku ou loto ke faí—‘oku ou loto ke feinga ke tali ‘a e ngaahi fehu’i ‘oku tokolahi ha ni’ihi ‘iate kimoutolu kuo nau fai: “*Ko e hā hono ‘uhinga* ‘oku totonu ke tau mo’ui anga-ma’a aí? *Ko e hā hono ‘uhinga* ‘oku mahu’inga ai ‘a e me’á ni ki he ‘Otuá? *Kuo pau* nai ke fai pau ki ai ‘a e Siasí neongo ‘e ngalingali ‘oku ‘ikai fai pehē ‘a e ni’ihi kehé ia? ‘Oku anga fēfē nai ha fu’u toputapu pe fu’u mamafa ha me’a ‘oku faka’aonga’i ‘e he sosaietí ki he’enau lelei pē ‘anautolú mo ‘asi lelei’?

Ko ha Vaitafe ‘o e Afí

Tuku mu’a ke u kamata’aki ha lēsoni mei he talanoa fuoloa mo lelei ‘o e sivilaisé. Na’e tohi ‘e Uilimo ‘Aulola Tūlani ‘o pehē: “ ‘Oku ‘ikai ha tangata [pe fefine], neongo ‘ene poto mo fakapotopotó te ne lava . . . ‘o fakasitu’a’i . . . lelei . . . ‘a e poto ‘o e [lēsoni kuo ako] ‘i he lokiako fakatotolo fakahisitōliá. ‘Oku fifili ha talavou ‘oku vivili ‘ene holí pe ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai totonu ke fakatōli’a ai ‘ene holi fakasekisuálé; (ka) ‘o kapau ‘oku ‘ikai fakatonutonu ia ‘e he anga-fakafonuá, anga-ma’á pe ko e laó, te ne lava pē ‘o maumau’i ‘a ‘ene mo’uí ki mu’a pea . . . mahino kiate ia ko e feohi fakasekisuálé ko ha vaitafe ia

‘o e afi kuo pau ke tānaki ‘o fakamokomoko ‘aki ha ngaahi me’a fakangatangata ‘e laungeau kapau ‘oku fie ma’u ke ‘oua na’a faka’auha ia ‘i he koví, ‘o tatau pē ki he fakafo’ituituí pea mo e fakakulupú.”²

‘Oku ‘i ai ha vakai fakafolofola ‘oku toe mahu’inga angé ‘oku ma’u ‘i he tohi ‘a Lea Fakatātaá: ‘E fa’a ‘ai ‘e ha tangata ‘a e afi ki hono fatafatá pea ‘ikai vela [ai] hono ngaahi kofú? ‘E ‘eve’eva ha taha ‘i he funga maka velá pea ‘ikai vela [ai] hono va’é? . . . Ka ko ia ‘oku [tonó] . . . ‘oku faka’auha ‘e ia hono laumālie ‘o’oná. ‘E lavea ai ia mo ongoongo kovi; pea ‘e ‘ikai holoholo’i ‘a hono manukiá.”³

Ko e hā ‘Oku Fu’u Mahu’inga Ai ‘a e Ma’a Fakasekisuálé

Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku fu’u [mālohi pehē fau] ai ‘a e feohi fakasekisuálé ke fakatātā ‘aki ma’u pē ‘a e afi, pea fakatātā ‘a e holí ki hono ngaahi uló? Ko e hā ha me’a ‘i he loto’i afi fakamahi ko ‘ení ‘oku iku ai ‘a e laumālie ‘o ha taha—pe ko e fo’i māmaní kotoa—ki he ‘auhá ‘o kapau he ‘ikai ke fakatonutonu ‘a hono uló mo fakangatangata ‘a e ngaahi holi ko íá? Ko e hā ha me’a ai, ‘i he kotoa ‘o e ngaahi me’á ni, na’á ne ue’i ‘a ‘Alamā ke ne fakatokanga ki hono foha ko Kolianitoni ko e maumau’i faka-sekisuálé, ko ha “me’a fakalielia [ia] . . . ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí; ‘io, ‘o fakalielia ange ‘i he ngaahi angahala kotoa pē, tuku kehe pē ‘a e lilingi ‘o e toto ta’ehalaí, pe ko e faka’ikai’i ‘o e Laumālie Mā’oni’oni?”⁴

‘I he’etau vahe’i ko ia ‘a e fa’ahinga holi fakaekakano pehē kuo tuku ki he funga ‘o e māmaní ke hoko ko ha tō’onga mamafá, ko e hā nai ha me’a ‘oku feinga ‘a e ‘Otuá ke Ne fakahā mai kiate kitautolu ‘o kau ki he tu’unga ‘o e me’á ni ‘i He’ene palani ma’á e tangata mo e fefine kotoa peé? ‘Oku ou fie fakahā kiate kimoutolu, ko e me’a pē ia ‘okú Ne feinga ke fakahā maí—‘o kau mo’oni ki he palani ‘o e mo’uí. ‘Oku hā mahino mai ‘i he ngaahi me’a ‘okú Ne hoha’a ki ai ‘o fekau’aki mo e mo’ui matelié, ‘a e founga ko ia ‘oku ha’u ai ha taha ki he māmaní pea mo e founga ko ia ‘okú ne mavahe ai mei he māmaní. Kuó Ne ‘osi fokotu’u mai ha ngaahi fakangatangata pau ‘i he ngaahi me’a ko ‘ení.

Kae me’amālie, ko e tokolahi ‘iate kitautolú ‘oku tau mavahe atu mei he mo’uí ni ‘i he founga totonú pē. Ka ‘i he tu’unga ma’ong’onga ko ia ‘o hono foaki ‘o e mo’uí, ‘oku tau fa’a fakahoko ia he taimi ‘e ni’ihi ‘i he founga ofi pē ki he faihiá. Tuku mu’a ke u ‘oatu ha ngaahi ‘uhinga ‘e tolu ‘oku mātu’aki mafatukituki

ai hono mahu'inga mo hono nunu'a 'o e taumu'a ko 'eni 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí.

Ko e Tokāteline 'o e Laumālie 'o e Tangatá

'Uluakí, ko e tokāteline 'o e laumālie 'o e tangatá kuo toe fakahā mo fakafoki maí.

Ko e taha 'o e ngaahi mo'oni "mahinongofua mo mahu'inga" kuo toe fakafoki mai 'i he kuonga ko 'eni 'o e kakato 'o e ngaahi kuongá ko e "laumālie mo e sinó, ko e mo'ui ia 'a e tangatá"⁵ pea 'i he taimi 'oku mavahevahe ai 'a e laumālie mo e sinó, 'oku 'ikai lava 'e he tangatá mo e fefinē "ke ma'u ha fiefia 'oku kakató."⁶ Ko e 'uhinga ia 'oku mātu'aki mahu'inga ke tomu'a ma'u ai ha sinó, ko e 'uhinga ia 'oku hoko ai ha fa'ahinga faiangahala ko ha me'a mamafá (koe'uhí pē he ko e angahalá 'okú ne fakahoko 'a e mate fakatu'asino mo fakalaumālie fakatou'osi), pea ko e 'uhinga ia 'oku fakatefito ai 'a e toetu'u 'o e sinó 'i he Fakalelei kāfakafa 'a Kalaisí.

Ko e sinó ko ha kongā mahu'inga ia 'o e mo'ui. 'Oku hanga 'e he tokāteline mātu'aki mahu'inga mo mahino ko 'eni 'o fakama'ala'ala mai 'a e 'uhinga 'oku mamafa ai 'a e angahala fe'auakí. 'Oku mau fakahā heni, 'ilonga ha taha 'okú ne kumi faingamālie 'aki 'a e sino ne foaki 'e he 'Otuá ki ha taha kehe . . . 'okú ne ngaohikovia ai 'a e laumālie 'o e tokotaha ko iá, mo ne ngaohikovia ai 'a e tefito'i taumu'a mo e fakalalakaka 'o e mo'ui, " 'a e kī pē 'e taha"⁷ ki he mo'ui, 'o hangē ko hono ui ko ia 'e Palesiteni Poiti K. Pēká. 'I hono kumi faingamālie 'aki ko ia ha sino 'o ha tahá, 'a ia ko hono 'uhingá ko e ngaohikovia e laumālie—'oku hanga ai 'e ha taha 'o faka'ulí 'a e Fakalelei 'a Kalaisí, 'a ia na'á Ne fakahaofi 'a e laumālie ko iá mo foaki kiate ia 'a e faingamālie ke ne ma'u 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engatá. 'I he taimi 'oku manuki ai ha taha ki he 'Alo 'o e 'Mā'oni'oni, 'oku hū ai 'a e tokotaha ko iá ki ha feitu'u 'oku vevela mo toputapu ange 'i he la'ā he ho'atā mālie. He 'ikai ke ke lava 'o fai pehē ta'e te ke vela ai.

Kātaki, 'oua mu'a na'a 'i ai ha taimi te ke lea ai: "Ko hai 'oku mamahi aí? Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai ke 'i ai ai ha kī'i tau'atāina? Te u lava 'o mau-maufono he taimí ni ka u toki fakatomala 'a mui." Kātaki mu'a kae 'oua te ke vale mo siokita. He 'ikai ke ke lava ke "toe tutuki pē ki he 'akaú [a] Kalaisi"⁸ ta'e te ke 'efihia ai ki he tauteá. Na'e kalanga 'a Paula 'o pehē, "Puna mei he fe'auakí"⁹ pea na'e tānaki mai 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá ke tau hola "mei he ngaahi me'a pehé."¹⁰ Ko e hā nai hono 'uhingá? 'Oku taha pē 'a hono 'uhingá, koe'uhí

ko e faingata'a'ia ta'e hano tatau na'e kātekina 'e he Fakamo'ui 'o e māmaní 'i he sinó mo e laumālie fakatou'osi kae lava ke tau tau'atāina 'o ka tau ka fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá".¹¹ 'Oku tau mo'ua kiate la koe'uhí ko 'Ene feilaulau ko iá. Ko hono mo'oni ia, 'oku tau mo'ua kiate la 'i he me'a kotoa pē ko'euhí ko 'Ene feilaulau ko iá. 'Oku pehē 'e Paula, " 'Oku 'ikai 'amoutolu 'a kimoutolu. He kuo fakatau 'a kimoutolu 'aki 'a e totongi: ko ia ke [mou fakalāngilangi'i] 'a e 'Otuá 'i homou sinó, pea 'i homou laumālie, 'a ia 'oku 'o e 'Otuá."¹² 'I he taimi 'oku fakahoko ai ha fe'auakí, 'oku tu'u leva 'a e mo'ui 'i he tu'unga fakatu'utāmaki—'a e sinó mo e laumālie.

Ko e Faka'ilonga Mo'oni 'o e Fepikitai Kakató

Ko hono uá, tuku mu'a ke u fakamamafa'i atu ko e feohi fakaesino 'a e tangatá 'oku fakatatali ia ki ha ongo me'a kuó na 'osi malí, koe'uhí he ko e faka'ilonga mo'oni ia 'o e fepikitai kakató, ko e hoko 'o taha pea mo ha uouangataha na'e tu'utu'uni mo fekau'i 'e he 'Otuá. Talu mei he Ngoue ko 'Itēni 'o fāi mai mo hono fakataumu'a 'o e nofo-malí ke faka'uhinga ko e fepikitai kakato ia 'a ha tangata mo ha fefine—'o taha pē 'a hona lotó, ngaahi 'amanakí, mo'ui, 'ofá, fāmilí, kaha'ú, pea mo e me'a kotoa pē. Na'e pehē 'e Ātama ko 'Iv'í ko e hui ia 'o hono ngaahi huí mo e kakano 'o hono kakanó, pea na'á na "kakano taha pē" 'i he'ena mo'ui fakatahá.¹³ Ko e hoko ko 'eni 'o tahá 'oku mātu'aki kakato mo'oni pea 'oku tau faka'aonga'i ai 'a e fo'i lea ko e silá ke fakamatala'i 'aki hono tala'ofa ta'engatá. Na'e [pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá mahalo te tau lava 'o pehē ki he ha'i toputapu ko 'eni na'e "fakama'u fakataha"¹⁴ kinaua.

Ka 'e lava pē ke toki hoko ha fepikitai kakato pehē, pe ko ha fetauhi'aki ta'eue'ia pehē 'i ha vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine, 'i loto he vāofi mo e ha'i 'oku ma'u 'i he fuakava 'o e nofo-malí, 'aki ha ngaahi palōmesi toputapu mo e fakapapau ke fefoaki'aki 'a e me'a kotoa pē 'okú na ma'ú—'a hona lotó mo e fakakaukaú, 'a e kotoa 'o hona ngaahi 'ahó pea mo e ngaahi me'a kotoa pē 'okú na faka'amuá.

'Okú ke lava nai 'o mamata ki he ta'emo'oni 'o e anga-ma'a 'oku hoko 'i he fakangalingali 'okú mo tahá, 'o fai fakamamata ke pehē kuó mo fakahoko ha ngaahi palōmesi toputapu 'i he 'ao 'o e 'Otuá, fevahevahe'aki 'a e ngaahi faka'ilonga fakatu'asinó pea mo e feohi fakataha 'o ho'omo fepikitai loí kae hili ange ko iá 'okú mo vāmama'o, fehohaki, mo

si’aki ‘a e ngaahi tafa’aki kotoa pē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e fetauhi’aki kakatō?

I he tafa’aki ‘o e feohi fakaesinó kuo pau ke ke tatali!

Kuo pau ke ke tatali kae ‘oua leva kuo lava ke ke foaki ‘a e me’a kotoa pē, pea he ‘ikai ke ke lava ‘o foaki ‘a e me’a kotoa pē kae ‘oua kuó mo mali ‘i he founga totonu mo fakalao. ‘I he taimi ko ia te ke foaki ta’e-fakalao ai ‘a ia ‘oku ‘ikai ‘a’au ke foaki (manatu’i, “ ‘oku ‘ikai ‘a moutolu ‘a kimoutolu”) pe ko ha’o foaki fakakonga ‘a ia he ‘ikai lava ke ke foaki kakato ‘amui-angé, ko ha toki me’a ta’epau mo fakamamahi mo’oni ia. Kapau te ke hokohoko atu ‘i hono tūlifua e fiemālie fakaesinó ta’e te ke ma’u ‘a e hōifua ‘a langí, ‘okú ke tu’u ai ‘i ha tu’unga mātu’aki fakatu’utā-maki ‘o e ‘auha fakalaumālie mo faka’atamai pea ‘e iku ai ki ha’o ma’uhala ‘o fetu’oaki ‘a ho’o holi ke fe-ohi fakaesinó pea mo ho’o malava ko ia ke foaki ha ‘ofa ‘aufuatō ki hao ‘ofa’anga mo’oni ‘amuiange. Te ke toki a’u mai ki he momeniti mo’oni ko ia ‘o e ‘ofa ne tu’utu’uni ‘e he ‘Otuá, ‘o e hoko ‘o taha mo’oni ka ‘e toki tā ai ho’o fakatomalá he na’e totonu ke ke tauhi ma’u ‘a ia kuó ke fakamolekí, pea ko e ‘alo’ofa pē ‘a e ‘Otuá ‘e taha te ne lava ke fakahaofi koe mei he ‘auha fakakongokonga ‘o e anga-ma’a na’á ke foaki noa’iá. Ko e me’a’ofa mahu’inga taha te ke lava ke foaki ki ho hoa ta’engatá ‘i he ‘aho ko ia ‘okú mo mali aí, ‘a e lelei taha ‘o ho sinó—ma’a, haohaoa pea taau mo e anga-ma’a te ne foaki atú.

Ko ha Faka’ilonga ‘o e Vā Fetu’utaki mo e ‘Otuá

Ko hono tolú, tuku mu’a ke u fakahā atu ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he hoko ‘a e feohi fakaesinó ko e hoko ‘o taha pē ‘a ha husepāniti mo ha uaifí—‘a ia ko hono fakataha’i mo’oni pē ia ‘a ‘ena mo’uí—ka ‘oku hoko foki ia ko e faka’ilonga ‘o hona vā mo e Tamai Hē-vaní. Ko ha tokotaha ta’e-fa’a-mate mo haohaoa Ia. Ko ha kakai fakamatelie mo ta’ehaohaoa ‘a kitautolu. Ka neongo ia, ‘oku tau fekumi ki ha ngaahi founga te tau lava ‘o toe fakataha fakalaumālie ai mo Ia ‘o a’u pē ki he ta’e-fa’a-maté. ‘I he’etau fai iá, ‘oku tau ‘atā ai ke ma’u fakatou’osi ‘a e ‘alo’ofa mo e faka’ei’eiki ‘o Hono mālohi. ‘Oku kau ‘i he ngaahi momeniti makehe ko iá ‘a ‘etau tū’ulutui ‘i he ‘ōlita ‘o e fale ‘o e ‘Eikí, tāpuaki’i ‘o ha pēpē ne toki fā’ele’i, papitaiso mo hilifakinima ha mēmipa fo’ou ‘o e Siasí, ma’u ‘a e fakataipe ‘o e ‘Ohomohe ‘a e ‘Eikí mo e alā me’a pēhē.

Ko e ngaahi momeniti ‘eni ‘oku fepikitaki mo’oni ai hotau lotó pea mo e finangalo ‘o e ‘Otuá, hotau

laumālie mo Hono laumālie, pea ‘oku hoko ai ‘o mo’oni ‘a e fetu’utaki ‘oku fakafou ‘i he veilí. ‘I he ngaahi momeniti peheé, ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he’e-tau ‘ilo’i ‘a ‘Ene faka-‘Otuá, ka ‘oku tau toe ma’u foki ai ma’atautolu ha kongá ‘o e faka-‘Otuá ko iá. Ko e ‘uhinga ‘e taha na’e foaki ai ‘a e ‘ulungāanga faka-‘Otuá ko iá ki he tangata mo e fefine kotoa peé, ke faka’aonga’i Hono mālohi ke fakatupu’aki ‘a e sino ‘o e tangatá, ko ha ngāue fakaofó, ko ha fa’u fisifisi-mu’a fakatu’asino mo fakalaumālie ia ne te’eki ai ke mātā’ia ‘e ha taha talu ‘a e tu’u ‘o e hisitōlia ‘o mā-maní, pea he ‘ikai pē teitei lava ke toe fakatataua ia ‘i he ngaahi to’u tangata kotoa pē ‘o e ta’engatá. Ko ha ki’i tamasi’i, ko ho’o ki’i tamasi’i—‘oku ‘i ai hono ongo ki’i fofonga, telinga, fanga ki’i ‘ulu’ulutuhu, va’e pea mo ha kaha’u ‘oku ‘ikai lava ke fa’a fakamatala’i hono ngeiá.

Mahalo na’a ko e mātu’a pē kuo nau ‘osi fuofua ha ki’i pēpē valevale ‘i honau nimá ‘oku nau ‘ilo’i ‘a e fakaofó ko ia ‘oku ou lave ki aí. ‘E fe’unga pē ha’ataua pēhē, ‘i he kotoa ‘o e ngaahi hingoa kuo fili ‘e he ‘Otuá ke fakahuafa ‘aki Iá, ko e *Tamai* ‘a e hingoa ‘okú Ne mokoi lelei taha ki aí, pea ko e *fakatupú* ‘a e me’a ‘okú Ne fie hāngai-fofonga taha mai ki aí—tautefito ki he fakatupu ‘o e tangatá, ‘o fakatupu ‘i Hono tataú. Kuo ‘osi fakakoloa’aki kitaua ha kongá ‘o e anga faka-‘Otuá ko iá, ka ‘oku ‘omi ia mo ha ngaahi fakangatangata mamafa mo toputapu. Ko e me’a pē na’e tuku mai ke pule’i’aki kitautolú ko e *mapule’i kitá*—‘oku hanga ‘e he mapule’i kitá ‘o fanau’i ‘a e faka’apa’apa ki he mālohi ‘o e feilaulau fakalangi ‘oku fakafofonga’i mai ‘e he me’a’ofa ko ‘eni.

Mapule’i e Ngaahi Mālohi Toputapu ‘o e Fakatupú

Si’oku ngaahi kaume’a ‘ofeina, tautefito ki hoku ngaahi kaume’a kei talavou, ‘okú ke lava nai ‘o mamata ki he ‘uhinga ‘oku hoko ai ‘a e anga-ma’a fakafō’ituituí ko ha me’a mamafá? ‘E lava nai ke mahino kiate koe ‘a e ‘uhinga na’e fakahoko ai ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí mo e Fakataha Alēlea ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ha fanongonongo ‘o fakahā ai “ko e founga ko ia ‘oku fakatupu ai ‘a e mo’ui fakamatelie, ko ha tu’utu’uni fakalangi ia” pea ke “toki ngāue’aki pē ‘a e ngaahi mālohi toputapu ‘o e fakatupú ‘e ha tangata mo ha fefine kuó na ‘osi mali fakalao ko ha husepāniti mo ha uaifí?”¹⁵ ‘Oua mu’a na’a takihala’i pe tuku ke faka’auha koe. ‘E lava ke ‘auha ho kaha’ú ‘o kapau he ‘ikai ke ke pule’i ‘a e

mālohi ko iā mo ke tauhi 'a e ngaahi fekaú; 'e lava ke vela 'o 'auha ai ho'o mo'uí. He 'ikai ke hoko mai 'a e taute'ia 'i he 'aho ko ia 'oku fakahoko ai 'a e mau-maufonó, ka kuo pau pē 'a 'ene hoko maí. Kapau he 'ikai ke fakatomala mo'oni mo talangofua ki he 'Otuá mohu 'alo'ofá, 'e tokaange ha 'aho mo ha feitu'u 'e toki lotu ai 'a e tokotaha anga'uli mo anga ta'ema'á 'o hangē ko e tangata koloa'ia, na'á ne faka'amu ke hanga 'e Lāsalosi 'o " 'ai hono mu'a tuhú ki he vaí, mo fakamokomoko hoku 'eleló he 'oku ou [faingata'a'ia] 'i he afi ni."¹⁶

Ko e Melino mo e Fakafo'ou 'o e Fakatomalá

Kuó u 'osi fakamatala'i heni 'a e folofola toputapu 'o e fakahā ko ia ko e laumālié mo e sinó 'okú na fa'u 'a e mo'ui 'a e tangatá, pea 'oku fakafo'u 'i he Fakalelei 'a Kalaisí 'a e toetu'u 'a e sinó mei fa'itoka ke fakataha mo e laumālié 'i ha nofo'anga ta'engata. Ko ia ai ko e sinó ko ha me'a ia kuo pau ke tauhi ke ma'a mo toputapu. 'Oua 'e manavasí'i ke 'ulí'i ho ongo nimá 'i he ngāue faitotonú. 'Oua 'e ilifia he ngaahi patepate 'e ma'u ko e tupu mei hono malu'i 'o e mo'oni pe tau ma'á e totonú, ka ke mātu'aki tokanga ki he ngaahi patepate fakalau-mālié, 'a ia te ke ma'u 'i he ngaahi ngāue 'oku 'ikai totonu ke ke fakahokó, pea hoko kiate koe 'i he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai totonu ke ke 'alu ki aí. Tokanga ki he ngaahi matakafo mei ha feingatau 'a ia na'á ke tau ai ma'á e tafa'aki 'oku halá.¹⁷

Kapau 'oku 'i ai hamou ni'ihí 'oku 'i ai hanau ngaahi matakafo pehē—pea 'oku ou 'ilo'i 'oku 'i ai—'oku fakaa'u atu kiate koe 'a e melino mo e fakafo'ou 'o e fakatomalá 'oku fakafo'u 'i he feilaulau fakalelei 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí. 'I he ngaahi hia mamafa peheé, 'oku 'ikai ke fa'a faingofua pe fakafiefia 'a ho'o kamata pe fononga'ia 'a e hala 'o e fakatomalá. Ka 'e 'a'eva fakataha 'a e Fakamo'uí mo koe 'i he fononga mahu'inga ko iá. Te Ne fakamālohia koe 'i he taimi te ke loto-sí'i aí. Te Ne hoko ko ho'o maama 'i he taimi 'oku kaupō'uli aí. Te Ne taki ho nimá peá Ne hoko ko ho 'amanaki lelei'anga 'i he taimi te ke ngali taumu'avalea aí. 'Oku foaki ta'etotongi mo tau'atāina 'a 'Ene 'ofá mo 'Ene 'alo'ofá fakataha mo hona mālohi fai fakamo'ui mo fakama'á kiate kinautolu kotoa pē 'oku nau loto mo'oni ke fakakakato 'enau fakatomalá, pea te Ne fakahinohino 'a e hala 'oku fakatau ki aí.

Fakalāngilangi'i 'a e 'Otuá 'i he Sino mo e Laumālie

'Oku ou fakamo'oni ki he palani tu'ukimu'a 'o e mo'uí, ki he ngaahi mālohi 'o e ngaahi me'a 'oku faka-'Otuá, ki he 'alo'ofá mo e fa'a fakamolemolé pea mo e Fakalelei 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisí—he 'oku nau ma'u kotoa ha makatu'unga mālohi 'i he ngaahi me'a 'oku fekau'aki mo e anga-ma'á. 'Oku ou fakamo'oni 'oku totonu ke tau fakalāngilangi'i 'a e 'Otuá 'i hotau sinó mo hotau laumālié. 'Oku ou fakafeta'i ki he langí koe'uhí ko e to'u tupu 'oku nau fakahoko ia mo nau tokoni'i 'a e ni'ihí kehé ke nau fakahoko mo e me'a tataú. 'Oku ou fakafeta'i ki he langí koe'uhí ko e ngaahi 'api 'oku ako'i ai 'ení. Fakatauange ke faka'apa'apa'i 'e he tokotaha kotoa pē 'a e mo'ui anga-ma'a fakafo'ituituí, ko 'eku lotú ia 'i Hono huafa haohaoá mo e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Sēkope 2:7; vakai, Sēkope 2 mo e 3 ki hono kakato 'ene malanga fekau'aki mo e angama'á
2. *The Lessons of History* (1968), 35–36.
3. Lea Fakatātā 6:27–28, 32–33.
4. 'Alamā 39:5.
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:15.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:34.
7. 'I he Conference Report, Apr. 1972, 139; pe *Ensign*, July 1972, 113.
8. Vakai, Hepelū 6:6.
9. 1 Kolinitō 6:18.
10. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:6; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í.
11. Vakai 'o fakatefito ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:15–20.
12. 1 Kolinitō 6:19–20; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'í; vakai foki ki he veesi 13–18.
13. Vakai, Sēnesi 2:23–24.
14. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:18.
15. "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Ensign*, Nov. 1995, 102.
16. Luke 16:24.
17. Vakai, James E. Talmage, 'i he Conference Report, Oct. 1913, 117.

KO E NGĀUE ‘A E NGAAHI FA‘EÉ ‘O MAVAHE MEI ‘API

*‘Oku ‘ikai fa‘a lava ke hoko ha
taha ko ha tokotaha tauhi‘api taimi
kakato pea toe hoko ko ha tokotaha
ngāue taimi kakato.*

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e husepānití te ne tauhi hono fāmilí pea ‘oku totonu ke toki ‘alu pē ‘a e uaifí ‘o ngāue ‘i tu‘a mei ‘api ‘o ka hoko ha fa‘ahinga faingata‘a fakatu‘upakē. Ko ‘api ‘a e feitu‘u ke ‘i ai ‘a e uaifí ‘o langa hake ‘a ‘api ke hoko ko ha feitu‘u fakafiefia.

“ ‘Oku lava ke fakatotolo‘i fakahangatonu ‘a e ngaahi vete mali lahi ‘oku hoko ki he ‘aho ko ia na‘e mavahe ai ‘a e uaifí mei ‘api ‘o ngāue. ‘Oku ‘ohake ‘e he pa‘anga hū mai ‘a e toko uá ‘a e tu‘unga ‘o e mo‘uí ‘o mā‘olunga ange ia ‘i he tu‘unga mo‘ui angamahení. ‘I he taimi ‘oku fakatou ngāue ai ‘a e ongome‘á, ‘oku ‘ikai ke a‘usia ai ‘a e mo‘ui faka‘api kakato mo totonú, ‘oku moveuveu leva ‘a e lotu fakafāmilí, tupu ai ha mo‘ui tau‘atāina ‘o ‘ikai leva ke na feongoongoi, fakatupu ‘a e kehekehe, fakangatangata e fāmilí pea ta‘ofi e tupulaki ‘a e fānau kuo ‘osi fā‘ele‘i maí. . . .

“ . . . ‘oku ou kole kiate kimoutolu, ‘a kimoutolu ko ia ‘e lava pea ‘oku totonu ke mou fā‘ele‘i mai mo ‘ohake ha fāmilí: ‘A e ngaahi uaifí, mou foki mai ki ‘api mei he taipé, foó, ngāue fakanēsi, foki mai ki ‘api mei he fale ngāue, ‘a e fale kaí.

“ ‘Oku ‘ikai ha ngāue ‘e toe mahu‘inga ange ‘i he hoko ko ha uaifi, tokotaha tauhi‘api mo ha fa‘ē—‘o feime‘atokoni, fufulu peleti mo ngaahi e mohenga ‘o hoto husepānití mo e fānau ‘ofeiná.

“Ngaahi uaifi, mou foki mai ki ‘api ki homou ngaahi husepānití. Ngaohi ‘a ‘api ke hoko ko ha hēvani

ma‘anautolu. Ngaahi uaifi, mou foki mai ki ‘api ki ho‘omou fānau, ‘a kinautolu kuo ‘osi fā‘ele‘i mo kinautolu ‘oku te‘eki ai fā‘ele‘i maí. To‘o kiate koe ‘a e ngaahi ‘ulungāanga fakafa‘eé pea ‘oua na‘á ke mā ka ke tokoni ‘i he fatongia mamafa ko ia ko hono fakatupu ‘o ha ngaahi sino ma‘á e ngaahi laumālie ta‘e-fa‘amate ‘oku nau ke tatali maí.

“ ‘I he taimi kuó ke fakahoko kakato ai ho fatongia ki ho husepānití ‘i he mo‘ui faka‘api mo fā‘ele‘i mai ‘a e fānau, pea nau tutupu hake ‘i he tuí, angatonú, fua fatongia mo angaleléi, kuó ke a‘usia ‘a e tumutumu ‘o ho‘o ngaahi lavame‘á, ‘iate koe pē, pea ‘e meheka ‘iate koe ‘a kinautolu ‘oku nau fili ke ‘oua ‘e fai ‘a e me‘a kuó ke faí, ‘i he nofo taimí ‘o a‘u ki he ta‘engatá” (faeasaiti ‘i Senti ‘Enitōnio ‘i Tekisisi, 27, 32–33).

“ ‘Oku ou pehē ko e hā e fakakaukau ‘a e ‘Eikí kiate kinautolu ‘oku nau fetongi‘aki ‘a e ma‘u ‘o ha fānau ‘a e pianó pe televisoné pe nāunau falé pe ha me‘a-lele, pea ‘ikai ko e me‘a ‘eni ‘oku hokó, ‘a e lava ‘e he kakai ‘o fakatau ‘a e ngaahi me‘a totongi mamafa kotoa ko ‘ení kae ‘ikai te nau lava ke tauhi ‘enau fānau?” (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 329).

“ ‘Oku tau fa‘a pehē, Ko e ngāue fakafa‘ē fakalangi ko ‘ení ko e ngaahi fa‘eé pē te nau lava ‘o fakahokó. ‘E ‘ikai toe ‘oange ia ki ha ni‘ihi kehe. He ‘ikai lava ke fai ia ‘e he kau nēsi; he ‘ikai lava ke fai ia ‘i he ngaahi feitu‘u fakapule‘anga ‘oku tokanga‘i ai ‘a e fānau. He ‘ikai lava ke fai ia ‘e ha taha ngāue totongi; he ‘ikai lava ke fai ia ‘e ha kāinga anga‘ofa. Kae ngata pē ‘i he fa‘eé, mo e tokoni lahi ki ai ‘a ha tamai ‘ofa, ngaahi tuonga‘ane mo e fuofāfine, mo ha kāinga kehe pē, te ne lava ke fakahoko kakato ‘a e ngaahi fie ma‘u ki hono tokanga‘i lelei ‘o e fānau” (“The Blessings and Responsibilities of Womanhood,” *Ensign*, Mar. 1976, 73).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Tuku ma‘u pē hao taimi ke ke lava ai ‘o tokoni ‘i he taimi ‘e ha‘u ai ho‘o fānau ki ‘api pe mavahe mei ai—‘i he taimi te nau ‘alu ai mo foki mei he akó, ‘i he taimi te nau ‘alu ai ‘o teiti mo ‘enau foki maí, ‘i he taimi ‘oku nau ‘omi ai honau ngaahi kaungāme‘á ki ‘api. ‘I ai ke ke lava ‘o tokoni ‘o tatau ai pē pe ‘oku ta‘u ono ho‘o fānau pe ta‘u hongofulu mā ono. ‘Oku tau lau ‘i he tohi Lea Fakatātaá ‘oku pehē ai, ‘Ko e tamasi‘i ‘oku tuku pē ki he‘ene fa‘itelihá ‘okú ne fakamaa‘i ‘a ‘ene fa‘eé’ (Lea Fakatātā 29:15). ‘Oku kau ‘i he ngaahi me‘a ‘oku tau hoha‘a lahi taha ki ai ‘i he anga ‘o ‘etau nofó ko e lauimiliona ‘a e fānau ‘oku ‘alu ‘enau mātu‘á ‘o ngāue ka nau foki mai

'oku 'ikai ha taha 'i 'api ke tokanga'i mo fakahino-hino'i kinautolu" (*To the Mothers in Zion*, 8).

"I ha 'api 'oku sino mālohi mo mo'ui lelei ai 'a e husepāniti, ko ia 'oku totonu ke 'alu 'o ngāué. 'Oku tau fanongo 'i he taimi 'e ni'ihī 'i ha ngaahi husepāniti sino mo'ui lelei kuo mole 'enau ngāué tupu 'i ha ngaahi 'uhinga faka'ekonōmika pea 'oku nau 'amanaki leva kinautolu 'e mavahe honau ngaahi uai'fi mei 'api 'o ngāué, neongo 'e kei lava lelei pē 'e he husepāniti 'o tauhi hono fāmili. 'I he hoko 'a e ngaahi me'a peheni, 'oku mau na'ina'i atu ki he husepāniti ke ne fai 'a e me'a kotoa pē 'e lavá ke kei nofo 'a hono uai'fi 'i 'api 'o tokanga'i e fānaú kae kei hokohoko atu 'ene tokonaki ma'a hono fāmili 'i he lelei taha te ne lavá, neongo ko 'ene ngāué 'e ma'ú he 'ikai fe'unga pea toe si'isi'i ange 'a e ki'i patiseti 'a e fāmili. . . .

"Taimi 'e ni'ihī 'oku ngāué ai 'a e fa'ēé 'o mavahe mei 'api 'i hono pou'pou' i ia 'e hono husepāniti, pea a'u pē ki he'ene vili ke 'alu hono uai'fi 'o ngāué. Ko e husepāniti 'okú ne fie ma'u 'a e ngaahi me'a ko ia 'e lava ke fakatau mai 'aki 'a e pa'anga hū mai lahi ange ko 'eni. Ngaahi tokoua, 'e 'ikai ngata pē 'i he faingata'a'ia 'a e fāmili 'i he ngaahi tūkunga peheé, ka 'e tu'u ho'omou tupulaki mo e fakalakalaka fakalaumālié. 'Oku ou lea kiate kimoutolu kotoa, kuo tuku 'e he 'Eiki ki he kakai tangatá ke nau fatongia-'aki 'a e tokonaki ma'a honau ngaahi fāmili 'i ha founga 'e lava ke fakahoko ai 'e he uai'fi 'a hono fatongia ko e fa'ē 'i he 'api. . . .

"Ko ha ola mahino 'e taha kuo hā mai mei he feinga 'a ha ngaahi kulupu 'o e kakai fe'finé ke tu'unga tatau pē e kakai fe'finé mo e kakai tangatá ko 'ene fakatupu ko ia 'a e ngaahi ongo'i ta'efiemālie 'i he kau fa'fine kei talavou kuo nau fili ke hoko ko ha uai'fi mo ha fa'ēé. 'Oku nau fa'a ongo'i ai 'oku lahi 'a e ngaahi fatongia mo e ngāué fakafiefia ange ia ma'a e kakai fe'finé 'i he ngāué faka'api, fetongi taipá mo e ui 'e he fānaú 'a e fa'ēé. 'Oku fakatupu 'e he fakakaukau ko 'eni 'a e mole 'a e 'ilo ta'engata ko ia na'e fili 'e he 'Otuá 'a e kakai fe'finé ki he fatongia faka'e'i'eiki 'o e fa'ēé pea ko e hākeaki'i 'a e hoko ko ha tama'i mo ha fa'ē 'o ta'engata. [To the Elect Women of the Kingdom of God, Nauvoo Illinois Relief Society Dedication, 30 June 1978.]" (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 506–7, 548–49).

"'Oku 'i ai ha kakai 'i hotau lotolotongá te nau feinga ke fakaloto'i koe ke ke tui 'oku 'ikai kei 'aonga 'a e ngaahi mo'oni ia ko 'eni fekau'aki mo e 'api 'i he ngaahi tu'unga 'oku tau 'i ai 'i he 'aho ní. Kapau te

ke fanongo pea tokanga ki ai, 'e fakatauele'i koe ke ke mavahe mei ho ngaahi tefito'i fatongia.

"'Oku 'i ai ha kakai kākā mo takihala 'i māmani 'oku nau fakahā ki he kakai fe'finé ke nau fili ha ngaahi me'a kehe 'i he'enu mo'uí mei he hoko ko ha fa'ē mo ha uai'fi pea nau fai ia. 'Oku nau pehē tokua 'oku fe'unga ange 'a e kakai fe'fine ia 'e ni'ihī ke nau ngāué 'i ha'anau mali pea hoko ko ha fa'ē.

"'Oku fakamafola 'e he fa'ahinga ko 'eni 'enau ta'e-loto fiemālié 'aki 'a e fo'i fakakaukau 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia fakafiefia mo fakafiemālie ange ia ki he kakai fe'finé 'i he tauhi'api. 'Oku a'u pē ki he loto mālohi 'a ha ni'ihī 'o nau fokotu'u mai ke mavahe 'a e Siasí mei he 'Fakakaukau faka-Māmonga ko ia fekau'aki mo e hou'eiki fa'fine' 'a ia ko honau fatongia ko e tauhi'api mo hono 'ohake 'o e fānaú. 'Oku nau toe pehē foki 'oku fakapotopoto ke fakangatangata pē tokolahi ho fāmili koe'uhí ke 'i ai hao taimi lahi ange ke fakahoko ai ho'o ngaahi taumu'a fakatāutahá mo fai e ngaahi me'a 'okú ke loto ke fa'i" (*"The Honored Place of Woman," Ensign*, Nov. 1981, 105).

"Ko e 'uluaki me'a mahu'inga ke fakahoko 'e ha fe'finé ko 'ene teuteu'i ia ki hono misiona fakalangi mo ta'engatá, 'o tatau ai pē pe te ne mali vave pe toki mali ki mui. 'Oku ta'efakapotopoto ke tuku 'a e teuteu ko iá kae fakahoko 'a e akó 'i ha ngaahi tafa-'aki 'oku 'ikai fekau'aki mo ia koe'uhí pē ko ha ma-teuteu fakataimi ki hano ma'u mai ha pa'anga. Hou'eiki fa'fine, 'i he taimi te mou mali a'i, ko e fatongia ia 'o e husepāniti ke tokonaki ma'a moua kae 'ikai ko koe. 'Oua na'a mou feilaulau'i ho'omou teuteu ki he misiona ta'engata kuo fakanofu kimoutolu ki ai 'aki 'a e ngaahi poto fakataimi 'i he ngāué ke ma'u mai 'aki ha pa'anga 'a ia te mou faka'aonga'i pe 'ikai" (*"In His Steps,"* 64).

"Kuo taimi ke fakatafoki 'a e loto 'o kitautolu ngaahi tama'i ki he'etau fānaú mo e loto 'o e fānaú kiate kitautolu ngaahi tama'i, he ka 'ikai, te tau fakatou mala'ia. 'Oku fa'a kamata 'a e vete malí mo fakatoloi 'a e tāpuaki 'o e ma'u 'o ha fānaú 'i he mavahe 'a e ngaahi uai'fi mei 'api 'o ngāué. 'Oku totonu ke manatu'i 'e he ngaahi fa'ē 'oku ngāué 'oku lahi ange pē hono fie ma'u ia 'e he fānaú 'a e fa'ēé 'i he'enu fie ma'u e pa'angá" ('i he Conference Report, Oct. 1970, 24).

Palesiteni Howard W. Hunter

Vakai ki he lea 'i he peesi 248.

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“E ngaahi tuofāfine, malu'i ho'omou fānaú. 'Oku nau mo'ui 'i ha māmani fonu 'i he koví. 'Oku takataki'i kinautolu 'e he ngaahi mālohi 'o e koví. 'Oku ou laukau'aki ha tokolahi 'o ho'omou fānau tangata mo fefine 'oku lelei 'a 'enau founa mo'uí. Ka 'oku ou fu'u hoha'a 'i ha ní'hi tokolahi kehe 'oku nau mavahe māmālie atu 'i he ngaahi hala 'o e māmani. 'Oku 'ikai mo ha toe me'a ia 'e mahu'inga lahi ange kiate kimoutolu ngaahi fa'ē. Ko ho'omou fānaú 'a e me'a mahu'inga taha te mou ma'u 'i he nofo taimí mo hono kotoa 'o e nofo ta'engatá. Ko e mo'oni, te mou monū'ia 'i ho'omou hoko 'o motu'a pea mou vakai kiate kinautolu na'a mou 'omi ki he māmani 'oku nau mo'ui angatonu, mo'ui angama'a mo 'ulu-ngāanga totonu.

“'Oku ou tui ko hono ohi mo 'ohake 'o e fānaú ko ha ngāue lahi ange ia 'i ha fatongia fakataimi pē. 'Oku ou 'ilo'i 'oku 'i ai ha kakai fefine kuo pau ke nau ngāue, ka 'oku ou manavasi'i na'a 'oku tokolahi fau 'a kinautolu 'oku nau ngāue pē ke ma'u ha pa'anga ke kumi'aki ha ngaahi koloa lahi ange mo ha ngaahi me'ava'inga 'oku faka'ofa'ofa angé.

“Kapau ko ha me'a pau ia ke ke ngāue, 'oku toe lahi ange 'a ho'o kavenga ke fuá. He 'ikai lava foki ke ke tuku ta'etokanga'i ho'o fānaú. 'Oku nau fie ma'u koe ke ke tokanga'i kinautolu 'i he'enau akó, 'i he'enau ngāue 'i 'api mo e feitu'u mavahe mei 'api, 'i hono lehilehi'i hake kinautolú 'a ia ko koe pē te ke lava 'o fakahoko lelei iá—'a e 'ofa, 'a e tāpuaki, 'a e poupou, mo e ongo'i 'o e ofi 'a ha fa'ēé.

“'Oku moveteveve 'a e ngaahi fāmilí 'i he feitu'u kotoa pē. 'Oku uesa e ngaahi fetu'utaki fakafāmilí 'i he feinga 'a e kakai fefiné ke fakahoko e ongo ngāue taimi kakato ko 'eni 'e uá.

“'Oku ou ma'u e ngaahi faingamālie lahi ke talanoa ai mo e kau taki 'oku nau ta'efiemālie lahi ki he me'a 'oku lolotonga hokó—'a e kau kengi 'i he ngaahi hala hotau ngaahi koló, 'a hono fakapoongi pē 'e he fānaú 'a e fānau, 'a e fakamoleki honau taimí 'i hono fakahoko 'a e ngaahi me'a ko ia 'e iku ki pilisone pe ki he maté. 'Oku tau fehanganagai mo ha fānau tokolahi 'aupito kuo fā'ele'i mai 'e ha ngaahi fa'ē 'oku 'ikai hanau husepāniti. 'Oku 'ikai pē ha 'amanaki ia ki he kaha'u 'o e fānau peheé talu pē mei he 'aho na'e fā'ele'i ai kinautolú. 'Oku fie ma'u ha tamai lelei mo ha fa'ē lelei 'i he 'api kotoa pē.

“'Oku 'ikai lava ke tau langa ha ngaahi fale pilisone 'i he fonuá ni 'o vave fe'unga ke feau e fie ma'ú.

“'Oku 'ikai te u momou ke talaatu 'e lava ke fai 'e kimoutolu ngaahi fa'ēé ha me'a lahi ange 'i ha toe ngaahi kulupu ke liliu 'a e tūkunga ko 'ení. 'Oku kamata e ngaahi palopalema kotoa ko 'ení 'i he ngaahi 'api 'o e kakaí. Ko e ngaahi 'api 'oku hoko ai 'a e vete malí 'oku kamata mei ai 'a e maumau 'oku hoko 'i he sosaieti.

“Ko ia ai, ko 'eku pōpoaki kiate kimoutolu hoku ngaahi tuofāfine 'ofeina 'i he pōní, ko 'eku tukupā kiate kimoutolú, ko 'eku lotú ke mou toe fakatapui 'a kimoutolu ki hono fakamālohia homou ngaahi 'api' (“Walking in the Light of the Lord,” *Ensign*, Nov. 1998, 99–100).

“Na'e fai 'e Palesiteni Penisoni ha pōpoaki ki he kakai fefine 'o e Siasí 'i he ngaahi ta'u kuo hilí. Na'á ne poupou'i kinautolu ke lí'aki 'enau ngāue kae tuku hanau taimi fakafo'ituitui ki he'enau fānaú. 'Oku ou poupou ki he'ene pōpoaki.

“Ka neongo ia, hangē ko e me'a kuó ne fakatokanga'i, 'oku ou fakatokanga'i foki 'oku 'i ai ha kakai fefine (ko hono mo'oni kuo faka'au 'o fu'u tokolahi 'aupito) kuo pau ke nau ngāue ke feau'aki e ngaahi fie ma'u honau ngaahi fāmilí. 'Oku ou pehē kiate kimoutolu ko ia, fai homou lelei tahá. 'Oku ou faka'amu pē kapau 'oku mou ngāue taimi kakato, 'oku mou fai iá ke fakapapau'i 'oku feau e ngaahi tefito'i fie ma'ú kae 'ikai ko hano fie ma'u pē 'o ha 'api faka'ofa'ofa, ngaahi motokā matamatalelei mo ha toe ngaahi koloa kehe pē. Ko e ngāue ma'ongo'onga taha 'e fai 'e ha fa'ēé ko hono fafanga, ako'i, hiki hake, fakalotolahi'i mo 'ohake 'ene fānaú 'i he angamā'oni'oni mo e mo'oni. He 'ikai ha taha 'e fe'unga ke ne fetongi ia.

“'Oku 'ikai fa'a lava ke hoko ha taha ko ha tokotaha tauhi'api taimi kakato pea toe hoko ko ha tokotaha ngāue taimi kakato. 'Oku ou 'ilo'i 'a e fāinga 'a homou ní'hi mo e me'a ko 'ení. 'Oku ou toe pehē atu, fai homou lelei tahá. 'Oku mou 'ilo'i 'a e ngaahi tūkunga 'oku mou 'i aí, pea 'oku ou 'ilo'i 'oku mou tokanga lahi ki he lelei 'a ho'omou fānaú. 'Oku mou takitaha ma'u ho'omou pīsope ke fale'i mo tokoni'i kimoutolu. Kapau te mou ongo'i 'oku fie ma'u ke mou talanoa mo ha fefine 'okú ne ma'u 'a e loto mahinó, 'oua na'a mou toe tatali ka mou fetu'utaki ki ho'omou palesiteni Fine'ofá.

“Ki he ngaahi fa'ē 'o e Siasí ni, 'a e fa'ē kotoa pē 'oku 'i heni 'i he 'aho ní, 'oku ou fie fakahā kiate kimoutolu, 'i he fakalau atu 'a e ta'ú, 'e toe lahi ange ho'o fakamālō koe'uhí ko e me'a na'a mou fai 'i hono

fakafuo e mo'ui 'a ho'omou fānaú ke nau fou 'i he anga-mā'oni'oni mo e angalelei, angatonú mo e tuí. 'E hoko 'eni 'o kapau te mou fakamoleki ha taimi fe'unga mo kinautolu." (i he Conference Report, Oct. 1996, 93–94; pe *Ensign*, Nov. 1996, 69).

"Te u lea nounou atu pē kiate kimoutolu 'a e hou-eiki fafine 'e fie ma'u ke mou ngāue kae lolotonga ko iá te mou sa'ia ange ke nofo 'i 'api. 'Oku ou 'ilo'i 'oku tokolahi hamou ni'ihī 'oku 'i he tu'unga ko 'eni. Kuo li'aki hamou ni'ihī pea kuo mou vete, pea 'i ai mo ha'amou fānaú ke tauhi. Ko e kau uitou hamou ni'ihī mo e ngaahi fāmili 'oku kei fakafalala atu kiate kimoutolu. 'Oku ou faka'apa'apa mo fakalāngilangi' kimoutolu 'i ho'omou angatonú mo e laumālie 'o e mo'ui fakafalala pē kiate kimoutolú. 'Oku ou lotua ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eikí 'aki 'a e ivi mo e mālohi ke fai'aki e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke mou fai, he 'oku mou fie ma'u e ongo me'a ni fakatou'osi. 'Oku mou ma'u 'a e ongo fatongia ko e tokotaha ke ngāue ke tauhi 'a e fāmili mo e tokotaha tauhi'api. 'Oku ou 'ilo'i hono faingata'a. 'Oku ou 'ilo'i 'oku fakatupu loto-fo'i. 'Oku ou lotua ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eikí 'aki ha poto makehe pea mo e talēniti fakafo ko ia 'e fie ma'u ke foaki ai 'a e taimi mo e feohi mo e 'ofa pea mo e fakahinohino makehe ko ia ko e fa'ēē pē 'e lava ke ne foaki. 'Oku ou lotua foki te Ne tāpuaki'i kimoutolu 'aki 'a e tokoni 'oku foaki tau'atāina atu mei he fāmili, ngaahi kaungāme'a mo e Siasí, 'a ia te ne to'o atu ha kongā 'o e kavengā mei homou umā mo tokoni'i kimoutolu 'i he taimi 'oku mou faingata'a'ia aí.

"'Oku mau 'ilo'i pē 'oku mou fa'a ongo'i ta'elata 'i he taimi 'e ni'ihī mo ongo'i 'oku 'ikai 'aonga ho'omou ngāue lolotonga ia ho'omou feinga ke fakalelei'i e ngaahi palopalema 'oku fa'a hā ngali lahi kiate kimoutolu ke fakalelei'i. 'I he taimi 'e ni'ihī 'oku mou fie ma'u ha me'akai, pea 'oku mau falala 'e 'i ai e kau pīsopé ke 'oatu ha me'akai mo ha toe ngaahi me'a kehe mo ha tokoni mei he polokalama ma'ongonga ko ia kuo tokonaki 'e he 'Eikí 'i Hono Siasí. Ka 'oku mau 'ilo 'oku fa'a lahi ange ho'omou fie ma'u ha loto mahino mo ha loto hounga'ia pea mo ha ni'ihī ke mou feohi. Te mau toe feinga mālohi ange ke fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga lelei ko 'eni, pea 'oku ou nai'na'i atu kiate kimoutolu hou'eiki fafine 'oku mou 'i ha tu'unga ke fakahoko ai 'eni ke toe lahi ange ho'omou tokanga'i mo tokoni'i 'a kinautolu 'oku 'i he ngaahi tūkunga faka'ofa ange ko 'eni.

"Pea 'oku ou 'oatu ha ki'i fakatokanga ki he ni'ihī kehe 'oku nau ngāue ka 'oku 'ikai fie ma'u ke nau

ngāue, pea 'i he taimi 'oku nau ngāue aí, 'oku tuku 'enau fānaú ke tokanga'i 'e ha ni'ihī 'oku 'ikai fe'unga ke nau fetongi kinautolu 'i hono tokanga'i 'o 'enau fānaú. 'Oua na'a mou muimui 'i ha fa'ahinga me'a te mou toki faka'ise'isa ai 'amui. Kapau ko e taumu'a pē ho'omou ngāue faka'ahó ke ma'u ha pa'anga ke fakatau mai 'aki hamou vaka pe ha me'alele faka'ofa'ofa pe ha toe fa'ahinga me'a 'oku mou holi ki ai ka 'oku 'ikai fie ma'u, pea 'i ho'omou ngāue 'oku 'ikai te mou toe feohi ai mo ho'omou fānaú mo e faingamālie ke 'ohake kinautolú, te mou 'ilo'i kuo mole meiate kimoutolu 'a e me'a 'oku mahu'inga lahi lolotonga ho'omou feinga ke ma'u 'a e me'a 'oku 'ikai tolona honau mahu'ingá" (i he Conference Report, Oct. 1983, 114; pe *Ensign*, Nov. 1983, 83).

Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

"Tu'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamaí ai ke nau pule'i honau fāmili 'i he 'ofa mo e mā'oni'oni pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'ui pea mo ha malu'i ma'a honau ngaahi fāmili. Ko e tefito'i fatongia 'o e ngaahi fa'ēē ke lehilehi'i 'enau fānaú. 'I he ngaahi fatongia topu-tapú ni 'oku fetokoni'aki ai e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'ēē ko ha kaungā-ngāue tu'unga tatau. Ka 'e fie ma'u ke fai ha liliu fakafo'ituitui ia 'o ka hoko ha faingata'a'ia fakaesino, mate, pe ko ha ngaahi toe tūkunga kehe. 'Oku totonu ai ke tokoni 'a e kāinga off 'i hano fie ma'u" (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

'Eletā Howard W. Hunter

"'Oku ou manatu loto au ki he ngaahi me'a ne ma'a'usia mo hoku uai'fi hili ia 'ema fili 'a e me'a na'e totonu ke u fai. Ne u 'ave ha ngaahi kalasi 'i he hu'i va'i mo 'eku palani pē te u fetongi mei ai 'o ngāue fakatoketā. Kae hangē ko ia 'oku hoko ki hotau tokolahi, ne liliu 'eku fakakaukau ki he pisinisi kehe, 'o u ngāue fakapangikē. Ne ma monū'ia ke ma'u ha ngāue tu'u ma'u pau, ka ne u fakakaukau ki he ngāue fakalaó. Ko ha fili faingata'a 'eni ke u fai he kuó u 'osi mali pea 'i ai mo hoku fāmili ke tauhi kae hili ha'ama 'aukai mo lotua ia mo ma'u e ngaahi mo'oni kau ki he founga lelei taha ke u hoko atu ki aí, ne u fakakakato 'eku ngāue ki hoku 'uluaki mata'itohi' peá u hū ki he 'apiako laó. Ne u 'ave ha ngaahi kalasi po'uli he na'e fie ma'u foki ke u ngāue 'i he taimi 'ahó. Na'e 'ikai faingofua e ngaahi ta'u ko 'eni kiate kimaua, ka 'oku fa'a a'usia foki e ngaahi me'a 'oku tau faka'amu ki aí 'o kapau te tau fie feinga. Na'e tokoni mo pou'ou kiate au hoku uai'fi. Na'a ne nofo pē 'i 'api 'o tokanga'i 'ema fānaú. Na'e

laka mama'o ange 'a e me'a na'á ne fai 'i he 'ofa, fakalotolahi, fakapotopoto pea mo 'ema feohí 'i ha toe tokoni na'á ne mei fai 'i ha'ane 'alu 'o ngāue.

“ ‘Oku fie ma’u ke tau fakamālō’ia lahi hotau ngaahi uaifí ‘i he ngāue lahi ‘oku nau fai hokohoko ‘i he ‘aho ki he ‘aho ‘i hotau ngaahi ‘apí. ‘Oku ‘ikai ha taha ia ‘e mole lahi ange hono iví ka ko ha fa’ē mo e uaifí ngāue mateaki. Neongo ia, ‘i hono fokotu’utu’u angamaheni ‘o e ngaahi me’a ke fakahokó, kuo tuku ‘e he ‘Eikí ki he tangatá ke ne fatongia’aki hono tokoni’i fakapa’anga e fāmilí.

“ ‘Oku ‘i ai foki mo ha ngaahi ‘uhinga ke palani ai hotau hou’eiki fafiné ki ha taimi ke nau ngāue ai. ‘Oku mau loto ke nau ako mo ako ngāue ‘i he lahi taha te nau lavá ki mu’a pea nau toki malí. Kapau ‘e ‘i ai ha ‘aho te nau uitou ai pe vete pea fie ma’u ke nau ngāue, ‘oku mau loto ke nau ma’u ha ngāue ‘oku taau mo leleí. Kapau he ‘ikai mali ha fefine, ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke ne ngāue ‘i ha fa’ahinga ngāue ko ia ‘e lava ke ne faka’aonga’i ai ‘a hono ngaahi talēnití mo e ngaahi me’afoaki ‘okú ne ma’ú.

“ ‘E ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ‘oku fie ma’u ke tau fai ‘a e me’a kotoa pē ‘e fie ma’u ke tau mateuteu fe’unga ai ki ha ngāue ma’u’anga mo’ui. ‘Oku fie ma’u ke fai hotau lelei tahá ma’atautolu pē pea fie ma’u ke tau fai hotau lelei tahá ma’a hotau ngaahi fāmilí” (“Prepare for Honorable Employment,” *Ensign*, Nov. 1975, 123–24).

‘Eletā Boyd K. Packer

“Kuo ‘omi ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘a e fale’i ko ‘eni ‘ ‘oku totonu ke manatu’i ‘e he fa’ē ko ia ‘okú ne tuku ke tokanga’i ‘e ha kakai kehe ‘ene

fānaú, ‘oku ‘ikai te ne fai ‘a e ngāue fakafa’ée koe-‘uhi pē ke ne ma’u ha koula, ke ongoongoa, pe ngāue fakapule’anga, ‘ko e tamasi’i ‘oku tuku pē ki he’ene fa’itelihá ‘okú ne fakamā’i ‘a ‘ene fa’ée.’ (Prov. 29:15) Kuo folofola ‘a e ‘Eikí ‘i hotau kuongá ni kapau ‘e ‘ikai akonekina ‘e he mātu’a ‘a ‘enau fānaú ‘i he tokāteline ‘o e Siasí ‘ ‘e ‘i he ‘ulu ‘o e mātu’á ‘a e angahalá.’ (T&F 68:25) . . .

“ ‘Oku ‘ikai ke sí’si’i ange hono fie ma’u ‘o e pō-poaki mo e fakatokanga ko ia mei he Kau Palesitenisí ‘Uluakí ‘i he ‘ahó ni, ka ‘oku toe lahi ange hono fie ma’ú ‘i he taimi ko ia ne fai aí [‘i he 1942]. Pea ‘oku ‘ikai ha le’o mei ha fa’ahinga houalotu ‘o e Siasí ‘i ha fa’ahinga tu’unga fakapule pē ‘e taau mo e le’o ‘o e Kau Palesitenisí ‘Uluakí” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 30; pe *Ensign*, Nov. 1993, 23).

‘Eletā Richard G. Scott

“Kuo akonaki ‘a Palesiteni Penisoni ‘o pehē ‘oku totonu ke ‘i ‘apí pē ‘a e fa’ē ‘oku ‘i ai ha’ane fānaú. Na’á ne toe pehē foki, ‘ ‘Oku mau ‘ilo’i . . . ‘oku uitou pe ‘osi vete ha ni’ihi ‘o ‘etau kau fafine leleí pea ko ha ni’ihi ‘oku nau ‘i ha ngaahi tūkunga na’e ‘ikai ke nau anga ai, pea ‘e fie ma’u ia ke nau ō ‘o ngāue ‘i ha vaha’ataimi. Ka ko ha ngaahi faka’atā mavahe pē ‘eni mei he ngaahi tūkunga angamaheni’ (Ezra Taft Benson, *To the Mothers in Zion* [tohitufa, 1987], pp. 5–6). ‘Oku taau ke ma’u ‘e kimoutolu ‘i he ngaahi tūkunga pehení ha ue’i makehe pea mo ha ivi mei he ‘Eikí. ‘E ‘ikai ma’u ia ‘e kinautolu ‘oku mavahe mei ‘api koe-‘uhí ko ha ngaahi ‘uhinga ‘oku toe mā’ulalo ange heni” (‘i he Conference Report, Apr. 1993, 42–43; pe *Ensign*, May 1993, 34).

TU'UNGA FAKAMĀTU'Ā: KO HONO FA'U 'O HA 'API 'OKU UHO 'AKI 'A E ONGOONGOLELEĪ

*Ko e founa makehe 'e lava ai
ke liliu homou 'apí 'o hoko ko
ha fale 'o e akó ko e faivelenga
'i hono fakahoko 'o e efiāfi
fakafāmili 'i 'apí.*

—Eletā Joseph B. Wirthlin

Ko e Lavame'a 'a e Mātu'a

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Kuo u fa'a mamata 'i he taimi 'e ni'ihi ki ha fānau 'i ha ngaahi fāmili lelei 'oku nau angatu'u, fakafetau, hē, fai angahala pea a'u 'o nau fakafepaki'i 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá. 'I he'enua fai 'eni 'oku nau fakamamahi'i ai 'enua ngaahi mātu'a, 'a ia 'oku nau fai honau lelei tahá ke tokoni 'i hono fakahinohino'i kinautolu 'i he'enua ngaahi filí pea nau ako'i mo mo'ui'aki 'enua hoko ko e fa'ifa'itaki'angá. Ka kuo tā tu'o lahi 'eku sio ki he tokolahi 'o e fānau ko 'eni, hili ia ha ngaahi ta'u lahi 'o 'enua fakafepaki'i 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Otuá, kuo nau loto fakatōkilalo, fakatokanga'i 'a e 'ikai ke nau mo'ui'aki e Ongongoleleí, 'o nau fakatomala, pea nau tokoni lahi ki he mo'ui fakalaumālie 'a honau koló. Ko hono 'uhinga 'oku ou tui 'e lava ke foki mai e ni'ihi heé ki he ongoongoleleí koe'uhí neongo e feangi'aki e matangi 'a e filí, 'oku kei mālohi ange 'a e ngaahi akonaki mo e founa mo'ui na'a nau ako 'i he ngaahi 'api ne nau tupu hake aí. 'I he ngaahi ta'u kimui-angé, 'oku nau faka'amu ke ngaohi ha 'ātakai ma'a honau ngaahi fāmili ke tatau pē mo ia ne nau a'usía 'i he'enua kei ikí, pea ngalingali te nau tafoki leva ki he tui ne ma'u 'e he'enua ongo mātu'a 'a ia 'oku toki 'uhingamālie kiate kinautolu” (i he Conference Report, Oct. 1974, 160; pe *Ensign*, Nov. 1974, 111).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Lehilehi'i ho'omou fānau 'i he 'ofa mo e ngaahi akonaki 'a e 'Eikí.

“'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua ke 'ohake ha fānau 'oku fiefia mo talangofua 'i he ngaahi 'ahó ni, ka 'e lava pē ia 'o fai, pea 'oku lolotonga fakahoko ia.

“Ko e kií 'a e mātu'a 'oku nau fai honau fatongia.

“Ko e me'a mahu'inga tahá ke 'ilo'i mo ongo'i 'e he fānau 'oku 'ofa'i, fie ma'u mo fakahounga'i kinautolu. Kuo pau ke toutou fakahā 'eni kiate kinautolu. 'Oku mahino ko e fatongia 'eni ia 'oku totonu ke fakahoko 'e he mātu'a pea ko e fa'eé 'okú ne lava 'o fakahoko lelei taha iá. . . .

“Kuo pau ke ako'i e fānau ke nau lotu, ke nau falala ki he 'Eikí ke fai honau fakahinohinó, ke fakahā 'a 'enua hounga'ia 'i he ngaahi tāpuaki 'oku nau ma'u. 'Oku ou manatu ki he'eku tū'ulutui 'i he tafa'aki 'o 'ema fānau 'i he'enua kei ikí 'o tokoni ke fai 'enua lotú.

“Kuo pau ke ako'i e fānau ke nau 'ilo'i 'a e totonú me'i he me'a 'oku halá. Te nau lava pea kuo pau ke nau ako e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Kuo pau ke ako'i kinautolu 'oku kovi 'a e kaiha'a, loí, kākaá pe mānumanu ki he me'a 'a e kakai kehé.

“Kuo pau ke ako'i e fānau ke nau ngāue 'i 'api. 'Oku totonu ke nau ako 'o 'ilo'i 'oku fakatupu 'e he ngāue faitotonú 'a 'ete ongo'i lāngilangi'ia mo faka'apa'apa'i pē kitá. 'Oku totonu ke nau ako 'a e fiefia 'oku ma'u 'i he ngāue, pea 'i hono fakahoko fakalelei iá.

“'I honau taimi 'ataá, kuo pau ke fakahinohino'i e fānau ke nau fai ha ngāue 'oku 'aongá 'a ia 'oku lelei mo fakatupulakí. 'E lava ke fakatupu maumau 'a e fu'u lahi 'o e sio televisoné, pea 'oku totonu ke 'oua na'a tukuange ke nau sio 'i he ngaahi polokalama 'oku hā ai 'a e ponokalafí. 'Oku fakafuofua'i ko e sio televisione 'a e fānau tupú 'i he 'aho ní 'oku laka hake ia 'i he houa 'e uofulu mā nimá 'i he uike kotoa pē.

“Ko e fatongia 'a e ngaahi koló 'a hono tokoni'i 'o e ngaahi fāmili ke nau poupu'i 'a e ngaahi fakafiefia 'oku fakatupulakí. He ko e tu'unga mo'ui ko ia 'oku tali 'e he koló 'i he 'ahó ni 'e hoko ia ko e tu'unga mo'ui 'o e to'u tupú 'i he kaha'ú.

“Kuo pau ke toe lahi ange 'a e taimi 'oku fakamoleki 'e he ngaahi fāmili ke nau ngāue mo fiefia fakataha aí. 'Oku totonu ke fakataimi-tēpile'i e ngaahi efiāfi fakafāmili 'i 'apí ke fakahoko tu'o taha 'i he uike kotoa pē pea hoko ia ko ha taimi fakafiefia, fakahoko ai ha fanga ki'i ngāue, ngaahi faiva fakatātā,

hiva takatakai 'i he pianó, fanga ki'i va'inga, fakasapa makehe mo e lotu fakafāmilī. Hangē ko e ngaahi ukamea 'o ha sēini, 'oku hanga 'e he ngaahi me'á ni 'o fakataha'i ha fāmilī 'aki 'a e 'ofa, laukau-'aki, tukufakaholo, mālohi pea mo e lotu mateaki.

“ 'Oku totonu ke hoko 'a e ako folofola fakafāmilī ko ha me'a angamaheni 'oku fakahoko 'i hotau ngaahi 'apí 'i he 'aho Sāpate kotoa pē.

“Ko ha me'a lelei foki ke fakahoko faka'aho ha ngaahi fakataha fakalaumālie ko e kongā pē 'o 'etau taimi tēpile faka'ahó ke lau folofola, hiva e ngaahi himí mo lotu fakafāmilī.

“Kuo pau ke teuteu'i 'e he mātu'á 'enau fānau ke ma'u e ngaahi ouau 'o e ongoongoleleí. . . .

“ 'Oku fie ma'u ke fai hano fakaleleí 'i 'o e ngaahi 'apí. Feinga angé 'i he 'ahó ni mo 'apongipongi ke fai ha liliu 'i homou 'apí 'aki ha'ó lotu tu'ó ua 'i he 'aho mo ho fāmilī . . . Tāpuaki'i e me'akai 'oku mou ma'u 'i he houakai kotoa pē. Fakamoleki ha miniti 'e hongofulu . . . ke lau ai ha vahe mei he ngaahi folofola 'a e 'Eikí 'i he [ngaahi tohi folofolá]. . . . Tuku ke nofo'ia 'e he 'ofá, melinó mo e Laumālie 'o e 'Eikí, anga'ofá, 'ofa faka-Kalaisí mo e feilaulau ma'á e ní'ihī kehé 'a homou ngaahi 'apí. Sí'aki 'a e ngaahi lea fefeká, . . . pea tuku ke nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Otuá 'a homou lotó. Ako'i 'a e ngaahi me'á ni ki ho'omou fānau 'i he laumālie mo e mālohi. . . . He 'ikai teitei hē ha toko taha mei ha fānau 'e toko teau 'o kapau 'oku fenāpasi 'a e 'ātakai 'o e 'apí, 'a e fa'ifa'itaki'angá mo honau ako'i pea mo e . . . ongoongoleleí 'o Kalaisí.” Joseph F. Smith, *Gospel Doctrine*, 5th ed., Salt Lake City: Deseret Book Co., 1939, p. 302.) (i he Conference Report, Oct. 1982, 84–87; pe *Ensign*, Nov. 1982, 60–61).

'Eletā Orson F. Whitney

“Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitā—pea kuo te'eki ai ke ne akonaki 'aki ha tokāteline fakafiemālie ange hangē ko 'ení—'e 'ikai ngata pē ia hono fakamo'ui e ngaahi mātu'a faivelengá 'e he ngaahi sila ta'engata 'oku nau fakahokó pea mo e ngaahi tala'ofa fakalangí 'oku fai kiate kinautolu koe'uhi ko 'enau ngāue loto-to'a 'i he Ongoongoleleí, ka 'e fakamo'ui ai foki mo honau hakó. Neongo 'e hē atu ha ní'ihī 'o e fanga sipí, ka 'oku tokanga'i kinautolu 'e he Tauhí, pea 'e 'ikai fuoloa kuo nau ongo'i 'a e mafao atu e to'ukupu 'o e 'Otuá 'o fakafoki mai kinautolu ki he loto'aá. Te nau toe foki mai, pe 'i he mo'ui ko 'ení pe 'i he mo'ui ka hoko maí. Kuo pau ke nau totongi ki he fakamaau totonú; te nau mamahi

koe'uhi ko 'enau ngaahi angahalá; pea te nau fononga 'i ha hala faingata'a; ka 'o kapau 'e tatakai ai 'a kinautolu 'o hangē ko e foha maumaukoloa ne fakatomalá 'o faifai pea nau iku ki he loto pea mo e 'apí 'o ha tamai 'ofa mo fa'a fakamolemole, 'e 'ikai ta'e-aonga 'a e hala fakamamahi ne nau fouá. Lotua 'a ho'omou fānau 'oku ta'etokanga mo talangata'a; pukepuke 'a kinautolu 'aki ho'omou tuí. Hokohoko atu ho'omou 'amanaki leleí, ho'omou falalá, kae 'oua kuo mou mamata ki he fakamo'ui 'a e 'Otuá” (i he Conference Report, Apr. 1929, 110).

'Eletā Howard W. Hunter

“Ko e mātu'a lavame'á 'a e mātu'a ko ia ne nau 'ofa, mo feilaulau, mo tokanga, akonaki'i, mo feau e ngaahi fie ma'u 'enau fānau. Kapau kuó ke fai kotoa e ngaahi me'á ni kae kei talangata'a pē pe faikovi pe anga fakaemāmani ho'o fānau, 'okú ke kei hoko pē ko ha mātu'a lavame'a. Mahalo 'e 'i ai pē ha fānau ia kuo ha'u ki he māmani 'o hoko ko ha 'ahi'ahi pe sivi'i 'o ha ngaahi mātu'a 'e ní'ihī 'i ha fa'ahinga tūkunga pē te nau 'i ai. Pea mahalo ko e me'a tatau pē 'a e 'i ai mo e fānau 'e ní'ihī te nau hoko ko ha tāpuaki pea mo e fiefia'anga 'o e tamai mo e fa'e kotoa pē” (i he Conference Report, Oct. 1983, 94; pe *Ensign*, Nov. 1983, 65).

'Eletā Neal A. Maxwell

“ 'Oku hanga 'e hotau ngaahi 'ulungāanga mahu'inga fakafāmilī 'o faka'atā 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku mahu'inga fakatāutaha kiate kinautolú. Koe'uhí ko e ngaahi tu'unga 'o e mo'uí 'i he ngaahi 'aho ní, 'e loto fiemālie nai 'a e ngaahi mātu'á ke tuku hifo ha ngaahi polokalama kehe kae faka'aonga'i honau taimí mo e talēnití ma'a honau fāmilí? 'E ngaahi mātu'a mo e ngaahi kui, mou fakamolemole kae toe vakai'i ho'omou ngaahi taimi-tēpilé mo e ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'á ke fakapapau'i ko e ngaahi feohi mahu'inga tahá 'okú ne ma'u 'a e taimi lelei mo mahu'inga tahá! Na'a mo Pilikihami 'Iongi 'a ia na'a ne fakatapui hono taimí pea ngāue lí'oa na'e folofola kiate 'a e 'Eikí 'o pehē, 'Tokanga'i makehe 'a ho fāmilí' (T&F 126:3). 'I he taimi 'e ní'ihī ko e ní'ihī ko ia 'oku ngāue loto-tōnunga tahá 'oku 'aonga taha ki ai 'a e pōpoaki ko 'ení!” (i he Conference Report, Apr. 1994, 121; pe *Ensign*, May 1994, 90).

'Eletā Richard G. Scott

“ 'Oku 'i ai e ní'ihī 'iate kimoutolu 'oku 'i ai ho'omou fānau 'oku 'ikai te nau muimui 'i ho'omou

ngaahi akonakí 'o nau fili 'e kinautolu e ngaahi hala kehe ke nau foua. Kuo a'usia tu'o lahi 'e he Tamai Hēvaní 'a e me'a tatau pē. Neongo kuo faka'aonga'i 'e ha ni'ihí 'o 'Ene fānaú 'a 'Ene me'a'ofa 'o e tau'atā-ina ke filí ke fai ha ngaahi fili 'oku fepaki mo Hono finangaló, 'okú Ne kei 'ofa pē 'iate kinautolu. Ka 'oku ou 'ilo fakapapau kuo te'eki ai ha taimi te Ne tukuaki'i pē 'e ia la koe'uhí ko e ngaahi fili ta'efakapopototo kuo nau faí" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 43; pe *Ensign*, May 1993, 34).

'Eletā Robert D. Hales

"['Oku ta'e fakangatangata 'a e ngaahi me'a 'e lava ke fai 'i he ngaahi lotofale 'o hotau ngaahi 'apí ke fakamālohia 'a e fāmili. Tuku ke u vahevahe atu ha ngaahi fakakaukau 'e tokoni ke tau 'ilo'i ai e ngaahi tafa'aki 'oku fie ma'u ke fakamālohia 'i hotau ngaahi fāmili. 'Oku ou 'oatu ia 'i he laumālie 'o e fakalotolahi, 'i he'eku 'ilo'i ko e fāmili kotoa pē—mo e mēmipa kotoa pē 'o e fāmili. . . 'oku kehe.

• Fakamoleki ha taimi fakafo'ituitui mo 'etau fānaú, 'o tukuange ke nau fili 'a e 'ekitiviti ke faí mo e kaveinga ke fai ai 'a e fepōtalanoa'akí. 'Oua te ke tokanga ki he ngaahi me'a kehe te ne tohoaki'i ho'otokangá. . . .

• Lotu faka'aho mo 'etau fānaú.

• Lau fakataha e folofola. 'Oku ou manatu'i 'a e lau folofola 'eku fa'eé mo 'eku tamaí ka mau tangutu kinautolu fānaú 'i he falikí 'o fakafanongó. Na'a na fa'a fehu'i mai 'i he taimi 'e ni'ihí, 'Ko e hā 'a e 'uhinga 'o e potufolofola ko iá kiate koe' pe 'Ko e hā ho'o ongo 'i ho'o fanongo ki aí?' Te na fanongo mai leva ka mau tali 'i he'emaui fakalea pē 'amautolu.

• Lau e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí mo e ngaahi fakamatala fakalaumālie 'i he ngaahi makasini 'a e Siasí ma'á e fānaú, to'u tupú mo e kakai lalahí. . . .

• Fakahoko 'a e efiāfi fakafāmili 'i 'apí 'i he uike kotoa pē. 'I he'etau hoko ko e mātu'á, 'oku tau fa'a nana'i 'i he taimi 'e ni'ihí ke akonakí'i pe ke fai 'etau fakamo'oní ki he'etau fānaú. Kuó u halaia foki mo au 'i he me'a tatau pē 'i he'eku mo'uí. 'Oku fie ma'u ke tau vahevahe mo 'etau fānaú 'a e ngaahi ongo fakalaumālie pea akonakí'i mo fai 'etau fakamo'oní kiate kinautolu.

• Fai ha ngaahi fakataha alēlea fakafāmili ke alea'i ai e ngaahi palani 'a e fāmili mo e ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki aí. Ko e taha 'o e ngaahi fakataha alēlea fakafāmili ola lelei tahá 'a e talanoa

fakafo'ituitui ko ia mo e mēmipa takitaha 'o e fāmili. Tokoni'i 'etau fānaú ke nau 'ilo'i 'oku mahu'inga 'enau ngaahi fakakaukau. Fakafanongo kiate kinautolu pea ako meiate kinautolu. . . .

• Ma'u me'atokoni fakataha 'i he taimi 'e lava aí, pea fai ha ngaahi fetalanoa'aki 'oku 'aongá lolotonga e ma'u me'atokoni.

• Ngāue fakataha ko e fāmili, neongo 'e vave ange mo toe faingofua ange 'a e ngāue ia 'o kapau te ke fai tokotaha pē 'e koe. Tau talanoa mo hotau ngaahi fohá mo e ngaahi 'ofefinē lolotonga 'etau fakahoko 'a e ngāue fakatahá. Ne u ma'u e faingamālie ko iá mo 'eku tangata'eikí 'i he 'aho Tokonaki kotoa pē.

• Tokoni'i 'etau fānaú ke nau ako e founa hono fa'ufa'u 'o ha ngaahi kaungāme'a lelei pea nau 'ai ke ongo'i 'e honau ngaahi kaume'a 'oku talitali lelei kinautolu 'i hotau ngaahi 'apí. 'Ai ke tau maheni mo e ongo mātu'a 'a e ngaahi kaume'a 'o 'etau fānaú.

• Ako'i 'etau fānaú 'i he founa hono faka'aonga'i fakapotopoto 'o e taimi mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'aki 'etau hoko ko e fa'ifa'itaki'anga. Tokoni'i kinautolu ke nau ako ke mo'ui fakafalala pē kiate kinautolu pea mo hono mahu'inga ke mateuteu ki he kaha'ú.

• Ako'i ki he'etau fānaú 'a e hisitōlia 'o 'etau ngaahi kuí pea mo hotau hisitōlia fakafāmili foki.

• Fa'u ha ngaahi tukufakaholo fakafāmili. Palani pea fakahoko ha ngaahi mālōlō 'eve'eva fakafāmili 'o fakakaukau'i 'a e ngaahi fie ma'u, ngaahi talēniti, mo e ngaahi ngāue 'oku malava ke fakahoko 'e he'etau fānaú. Tokoni'i kinautolu ke nau fa'ufa'u ha ngaahi me'a fakafiefia te nau manatu 'ofa ai, pou-pou'i honau ngaahi talēniti ke toe lelei ange, pea langaki hake 'enau ngaahi ongo 'o e mahu'inga fakataautahá. . . .

• Manatu ki he ngaahi lea 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá: 'Oku 'ikai ha me'a 'e ngāue mālohi ange ke ngaohi e kakaí ke si'aki 'a e fai angahalá ka ko 'ete hoko ko hanau kaume'a, pea ke tokanga'i 'a kinautolu 'aki 'a e manava'ofá. 'I he taimi 'oku fakahā ai 'e he kakaí ha kihí'i 'ofa si'isi'i kiate au, 'oiaue, ko ha toki mālohi lahi ia ki hoku 'atamaí, ka 'oku hanga 'e he anga ta'e'ofá mo e tāufehi'á 'o fakataha'i kotoa mai 'a e ngaahi ongo 'oku 'ikai ke lelei pea fakatupu lotomamahi ki he fakakaukau' (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 240)" ('i he Conference Report, Apr. 1999, 41–44; pe *Ensign*, May 1999, 33–34).

Eletā Jeffrey R. Holland

“Na'a mo e mātu'a 'ofeina mo lavame'a ko ia ko Palesiteni Siosefa F. Sāmitá na'á ne pehē, ' 'Oiaue! 'E 'Otua, 'oua mu'a na'a mole meiate au ['eku fānaú].' 2 Ko e 'amanaki ia mo e lotu 'a e mātu'a kotoa pē, pea ko e me'a ia 'oku nau tailiili ai. Ka kuo te'eki ai ke ta'eikuna'i 'eni 'e ha taha kuó ne toutou feinga mo lotu ma'u pē. 'Oku 'i ai ho'o totonu ke ke ma'u 'a e fakalotolahi pea ke ke 'ilo'i, 'i he ngata'angá 'e ui koe 'e ho'o fānaú ko e tāpuaki" ('i he Conference Report, Apr. 1997, 48; pe *Ensign*, May 1997, 36).

Pisope Robert D. Hales

“Ko ha tamasi'i neongo 'e 'ohake 'i he 'ofa mo e tokanga pea akonaki'i fakalelei ia, 'i he'ene hoko 'o fu'u lahi, 'e lava ke ne fili ke 'oua na'a muimui ki he ngaahi akonaki koe'uhí ko ha ngaahi 'uhinga kehekehe. Ko e hā leva e me'a 'oku totonu ke tau fai? 'Oku mahino kiate kinautolu 'a e tefito'i mo'oni 'o e tau'atāina ke filí pea 'oku tau faka'apa'apa'i ia. 'Oku tau lotua 'e tokoni'i kinautolu 'e he ngaahi me'a kuo nau a'usia 'i he mo'uí ke nau toe ma'u 'a e lotu holi ke mo'uí'aki e ongoongoleleí. 'Oku nau kei hoko pē ko 'etau fānaú, pea te tau 'ofa mo tokanga ma'u pē kiate kinautolu. 'Oku 'ikai ke tau ta'ofi 'a e fānaú mei he'enua ha'u ki hotau 'apí pe te tau ta'ofi 'etau 'ofa 'iate kinautolú.

“ 'Oku ongo'i 'e he kakai 'e ni'ihi he 'ikai ke nau lava 'o tali pe fakahoko ha uiui'i 'i he Siasí kapau 'oku vaivai ha taha 'o 'enua fānaú 'i he siasí. 'I he'etau tali 'a e uiui'i pea fai hotau lelei tahá, 'e ala lava ai ke tau tokoni'i lahi 'aupito fakalaumālie 'a kinautolu 'oku tau 'ofa lahi taha aí. Kapau 'oku tau pehē 'oku 'ikai hoko ha ngaahi faingata'a pe ngaahi palopalema ki he ngaahi fāmilí kehé, tā kuo te'eki pē ke tau 'ilo'i lelei kinautolu. . . .

“Ko e mo'oni 'e 'i ai pē fehālaaki 'a e mātu'á 'i he'enua founa tauhi fānaú, ka 'i he lotu fakatōkilalo, tui, lotu mo e ako 'e lava 'a e tokotaha kotoa pē 'o ako ha founa lelei ange pea 'i he'ene fai iá, 'e fai-tāpuekina ai e mo'ui 'a e kau mēmipa 'o e fāmilí 'i he taimí ni pea ako'i ai foki mo e ngaahi tukufakaholo 'oku totonú ki he ngaahi to'u tangata hoko maí.

“ 'Oku pau e ngaahi tala'ofa 'a e 'Eikí: 'Ko au te u fakapoto'i koe mo akonaki'i koe 'i he hala 'a ia te ke 'alu aí' (Saame 32:8). Pea 'i longā ha me'a te mou kole ki he Tamaí 'i hoku hingoá, 'a ia 'oku totonu, 'o tui te mou ma'ú, vakai 'e foaki ia kiate kimoutolu' (3 Nifai 18:20)" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 10–11; pe *Ensign*, Nov. 1993, 10).

Efiafi Fakafāmilí 'i 'Apí**Kau Palesitenisí 'Uluakí—Joseph F. Smith, Anthon H. Lund, Charles W. Penrose**

“ 'Oku mau fale'i mo enginaki ke kamata 'a hono fakahoko 'o e Efiafi Fakafāmilí 'i 'Apí 'i he Siasí kotoa, 'a ia ko ha taimi 'e lava ke tānaki fakataha mai ai 'e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé 'enua fānaú 'i 'apí koe'uhí ke ako'i kiate kinautolu 'a e folofola 'a e 'Eikí. . . .

“Kapau 'e talangofua 'a e kāingalotú ki he akonaki ko 'eni, 'oku mau palōmesi atu 'e tupu mei ai ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga. 'E faka'au ke toe lahi ange 'a e 'ofa 'i 'apí mo e talangofua ki he mātu'á. 'E tupulaki 'a e tuí 'i he lotu 'o e to'u tupu 'o 'Isilelí, pea te nau ma'u 'a e mālohi ke fakafepaki'i 'aki 'a e ngaahi mālohi 'o e tēvoló pea mo e ngaahi 'ahi'ahi 'oku nau fehangahangai mo iá" ("Home Evening," *Improvement Era*, June 1915, 733–34).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Tuku ha taimi ke fakahoko ai ha efiafi fakafāmilí 'oku mahu'ingamālie 'i he uike kotoa pē. 'I hono pule'i 'e ho husepānití 'i he uike kotoa pē 'a e efiafi fakafāmilí 'i 'apí, tokoni ke fakahoko ia ke fakalau-mālie mo langaki mo'ui. Fakakau ho'omou fānaú 'i he polokalamá. Ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú. Ngaohi ia ko e taha 'o ho'omou ngaahi tukufakaholo fakafāmilí mahu'inga Tahá" (*To the Mothers in Zion*, 9).

Eletā Joseph B. Wirthlin

“Ko e founa lelei taha ke liliu ai ho 'apí ke hoko ko ha fale 'o e ako ko ho'o faivelenga 'i hono fakahoko 'o e efiafi fakafāmilí 'i 'apí. Kuo tuku mavahe 'e he Siasí 'a e efiafi Mōnité ke fakahoko ai 'eni. 'I he 1915, na'e fekau 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ki he kau taki fakalotofonua mo e ngaahi mātu'á ke nau kamata ha efiafi fakafāmilí 'i 'apí, 'a ia ko ha taimi ke ako'i ai 'e he mātu'á 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí ki honau ngaahi fāmilí. Na'e fai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí ha tohi 'o pehē: 'Kapau 'e talangofua e Kāingalotú ki he akonaki ko 'eni, 'oku mau palōmesi atu 'e tupu mei ai ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga. 'E faka'au ke lahi ange 'a e 'ofa 'i 'apí mo e talangofua ki he mātu'á. 'E tupulaki e tuí 'i he lotu 'o e to'u tupu 'o 'Isilelí, pea te nau ma'u 'a e mālohi ke fakafepaki'i 'aki 'a e mālohi 'o e tēvoló pea mo e ngaahi 'ahi'ahi te nau fetaulaki mo iá.'

“Na'e fai 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'a e palōmesi tatau 'i he 1965 peá ne toe pehē 'e ma'u 'e he to'u tupú 'a e mālohi 'ke fili ki he anga-mā'oni'oni mo e melinó, pea 'e fakapapau'i 'e ma'u hono potu 'i he fāmili ta'engata 'o 'etau Tamai.' 'I he 1976 na'e toe fakapapau'i mai 'e he Kau Palesitenisi' 'e hanga 'e he'etau fakahoko ma'u pē 'a e efiāfi fakafāmili 'i 'apí 'o fakatupulaki ke toe lahi ange 'a 'etau mahu'inga fakatāutahā, uouangataha 'o e fāmili, 'ofa ki hotau kāingā mo e falala ki he'etau Tamai Hēvaní.' ” (i he Conference Report, Apr. 1993, 86–87; pe *Ensign*, May 1993, 70–71).

Eletā Joe J. Christensen

“ ‘Oua na'a ta'efai ha efiāfi fakafāmili 'i 'api 'i he uike kotoa pē. Ko ha taimi lelei 'eni ke ke vahevahe ai ho'o fakamo'oni mo ho'o fānaú. 'Oange hanau faingamālie ke vahevahe mai ai e ngaahi ongo 'oku nau ma'ú kau ki he ongoongolelei. Tokoni'i kinautolu ke nau lava 'o 'ilo 'a e taimi 'oku nau ongo'i ai 'a e Laumālié. 'E tokoni 'a e efiāfi fakafāmili 'i 'apí ke ngaohi ha feitu'u malu mo e hūfanga'anga 'i homou ngaahi 'apí' ” (i he Conference Report, Oct. 1993, 14; pe *Ensign*, Nov. 1993, 12).

Ngaahi Founa 'o e Fakataha Alēlea Fakafāmili

Palesiteni Spencer W. Kimball

“ 'I he ta'u kuo'osí na'a mau toe pehē foki kuo tau a'usia ha ngaahi taumu'a pea tau tu'u ai 'o 'ikai toe hoko atu, hili iá na'a mau fakamamafa'i atu 'a e ngaahi fakataha alēlea—'a e ngaahi fakataha alēlea fakafāmili, ngaahi fakataha alēlea fakauooti mo fakasiteiki, pea hoko atu ki he ngaahi fakataha alēlea faka'ēlia mo fakaemāmani lahi 'a e Siasí.

“Kapau te mou vakai lelei ki ai, te mou 'ilo ai 'oku hu'u kotoa 'a e ngaahi me'á ni ki he taumu'a pē 'e taha. 'Oku tau 'i ha tu'unga ko ha kakai ke fakahoko 'o toe haohaoa ange 'a e ngaahi me'a ko ia kuo tuku mai 'e he 'Eiki ke tau faí' ” (i he Conference Report, Apr. 1980, 5; pe *Ensign*, May 1980, 4).

“Fakakaukau angé ki he poto ko ia 'oku ma'u 'i he ako 'i ha efiāfi fakafāmili 'i 'api 'o fekau'aki mo e patiseti 'a e fāmili. Ko e hā e ongo 'a e tamaí mo e fa'eé 'i ha loto fiemālie hona foha ta'u hongofulu tupú ke foaki ha kongā 'o 'ene pa'anga na'á ne ngāue'i he tutuku 'a e akó ke tokoni ki hono fakatau mai ha 'aisi ke fetongi'aki 'enau 'aisi motu'á, 'a ia ko e tupu 'eni mei hono fakakau ia 'i he efiāfi fakafāmili 'i

'apí pea mahino ai kiate ia 'a e founa hono fakapatiseti'i 'o e pa'angá?' ” (i he Conference Report, Oct. 1977, 125; pe *Ensign*, Nov. 1977, 78).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“ ‘Oku 'i ai e palopalema mo e ngaahi faingata'a 'o e fāmili kotoa pē. Ka ko e ngaahi fāmili 'oku nau iku-na'i 'eni 'oku nau feinga ke ngāue fakataha 'i ha ngaahi founa ke fakalelei'i 'aki kae 'ikai ko e fakanga mo e feke'ike'i. 'Oku nau felotua'aki 'iate kinautolu, nau talanoa mo fefakalotolahi'aki. Ko e taimi 'e ni'ihi 'oku tau 'aukai fakataha foki 'a e ngaahi fāmili ko 'eni ke poupu'i ha taha 'o e kau mēmipa 'o e fāmili.

“ ‘Oku fepoupuaki 'a e ngaahi fāmili 'oku mālohí.

“Ko e ngaahi fāmili fiefiá 'oku nau kau fakataha 'i he ngaahi me'a 'oku fai: 'a e ngaahi polokalama fakafāmili, ngāue, ngaahi mālōlō 'eve'evá, fakafiefiá mo e ngaahi fakataha fakafāmili.

“ ‘Oku 'ilo'i 'e he ngaahi mātu'a lavame'á 'oku 'ikai faingofua ke 'ohake 'a e fānaú 'i ha 'ātakai kuo fakauli'i 'e he koví. 'I he'ene peheé, 'oku nau fai leva 'a e ngaahi founa 'e lelei taha ke tākiekina e fānaú ki he lelei. 'Oku ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e angama'á. 'Oku 'omi 'a e ngaahi tohi lelei pea 'oku nau lau ia. 'Oku mapule'i lelei 'a 'enau sio televi-sioné. 'Oku 'omi 'a e ngaahi fasi lelei mo langaki mo'uí. Kae mahu'inga tahá, 'oku lau e folofolá pea alea'i ia ke tokoni ki hono fakatupulaki 'o e fakakaukau ki he ngaahi me'a fakalaumālié' ” (i he Conference Report, Apr. 1984, 6–7; pe *Ensign*, May 1984, 6).

“ ‘Oku ou fakamatala ki he ngaahi fakataha alēlea fakafāmili koe'uhí ko 'emau kei fakamamafa'i 'a e fāitaha mo e uouangataha 'a e fāmili. 'I he'etau poupu'i e mātu'á ke fakahoko e ngaahi fakataha alēlea fakafāmili, 'oku tau fa'ifa'itaki ai ki ha sipinga fakalangí 'i hotau ngaahi 'apí' ” (i he Conference Report, Mar.–Apr. 1979, 124; pe *Ensign*, May 1979, 88).

Palesiteni Steven L. Richards

“ ‘Oku fakapotopoto 'a e Siasí 'i hono pule'i ia 'aki ha ngaahi fakataha alēlea. . . . Kuo lahi e ngaahi me'a kuó u a'usia 'o u 'ilo'i ai 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi fakataha alēlea. Kuo tātāitaha ha 'aho 'e puli atu mo 'eku mamata ki he fakapotopoto, 'a e poto 'o e 'Otuá, 'i hono fokotu'u ha ngaahi fakataha alēlea ke pule'i 'aki hono Pule'angá' ” (i he Conference Report, Oct. 1953, 86).

'Eletā L. Tom Perry

"Te u 'ai 'e au 'a e ngaahi taimi efiafi fakafāmilī 'i 'api 'i he efiafi Mōnitē ko ha fakataha alēlea fakafāmilī 'a ia 'e ako'i ai 'e he mātu'á 'a e fānaú 'i he founa ke nau teuteu ai ki honau ngaahi fatongia ko e kau mēmipa 'o e fāmilī mo teuteu ke hoko ko ha mātu'á 'i he kaha'ú. 'E kamata 'aki pē 'a e efiafi fakafāmilī 'a e ma'u me'atokoni fakataha, hoko ai mo ha fakataha alēlea fakafāmilī, 'a ia 'e alea'i ai mo fai ha ako fekau'aki mo e ngaahi tefito hangē ko 'enī: teuteu ke hū he temipalé, teuteu ki he ngāue fakafaifekau, fakalele 'o e 'apí, ngaahi me'a fakapa'anga 'a e fāmilī, fakatupulaki 'o e ngāue ma'u'anga mo'uí, akó, kau ki he ngaahi me'a fakakoló, ako ki he ngaahi ngāue fakamea'a fakafonua, ko hono ma'u mo tokanga'i 'o e konga kekekele, 'api mo e koloa fakatāutahá, ngaahi tohi māhina fakafāmilī, faka'aonga'i 'o e taimi 'ataá, mo e ngaahi ngāue 'oku vahe ke faí. 'E toki faka'osi 'aki leva e efiafi ko iá ha hikingaua makehe pea mo ha taimi ke talanoa 'a e mātu'á mo e fānaú fakatāutaha" (i he Conference Report, Oct. 1980, 8–9; pe *Ensign*, Nov. 1980, 9)."

"Ko e fokotu'utu'u 'o e fakafāmilī kotoa pē 'oku totonu ke kau ai ha fakataha alēlea fakafāmilī 'a ia 'e kau ki ai 'a e mēmipa kotoa 'o e fāmilī. 'E lava ke ako'i heni ki he fānaú 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'o e fāmilī. Te nau lava 'o ako ke fai ha ngaahi fili pea ngāue'i 'a e ngaahi fili ko iá. 'Oku tokolahi 'aupito 'a e ni'ihi 'oku nau mei a'u ki he ta'u matu'otu'a fe'unga ki he malí ka 'oku te'eki ai pē ke nau mateuteu ki he fatongiá ni. Ko e founa lelei taha ki hono ako'i 'o e faitotonú 'i he ngāue mo e mateuteu fakakitá, ke fakahoko ia 'i he fakataha alēlea fakafāmilī. Kuo toe fakalea 'e Palesiteni J. Lūpeni Kalake ha lea motu'a 'oku pehē, ' "Me'a ta'eoli mo'oni ko ha taha 'oku ngāue 'ata'atā pē ta'e 'i ai ha ki'i fakafiefia. Ka kapau 'e fakafiefia 'ata'atā pē ta'e fai ha ngāue, ko ha toki taha ta'e'aonga ia.' (I hano faka'aonga'i 'e Harold B. Lee, 'Administering True Charity,' ko ha lea na'e fai 'i ha fakataha uelofea fakangoue, 5 'o 'Okatopa, 1968)" (i he Conference Report, Apr. 1981, 119; pe *Ensign*, May 1981, 88).

Vakai ki he lea 'i he peesi 111.

'Eletā M. Russell Ballard

"Tau manatu'i mu'a ko e tefito'i fakataha alēlea 'a e Siasí ko e fakataha alēlea fakafāmilī. 'Oku totonu ke faka'aonga'i fakamātoato 'e he ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia kuó u lea

'aki 'i honau vā fakamalí mo honau vā mo 'enau fānaú. 'I he'etau fakahoko iá, 'e lava ke hoko hotau ngaahi 'apí ko ha hēvani 'i māmani" (i he Conference Report, Apr. 1994, 34; pe *Ensign*, May 1994, 26).

'Eletā Ronald E. Poelman

"Ko e uouangataha 'i he ngaahi me'a fakaemāmani, pea pehē ki he ngaahi me'a fakalaumālié, 'oku mahu'inga 'aupito ia ka tau lavame'a. Kuo pau ke lototaha 'a e kau mēmipa 'o e fakataha alēlea 'i he sitepu takitaha 'oku alea'i 'o fakafou 'i he lotu mo e fealēlea'aki, koe'uhí ke a'usia 'a e uouangataha ko ia kuo pau ke tomu'a fakahoko pea toki tokoni mai 'a e 'Eikí. Koe'uhí ke ola lelei 'a e ngaahi fili 'oku faí, kuo pau ke hōifua ki ai 'a langi, 'o 'ikai 'i ha toe founa kehe. Ko e kau mēmipa 'o e fāmilī 'oku 'ikai ke nau fe'au'auhi 'o takitaha taukapo'i pē 'a e me'a 'okú ne tui ki aí, ka ko ha kulupu pē 'e taha 'a ia kuo nau fetokoni'aki" (i he Conference Report, Apr. 1980, 126; pe *Ensign*, May 1980, 91).

'Oku Faitāpuekina e Fanaú 'e he Nofu-Mali 'Oku Lelei**Palesiteni Howard W. Hunter**

"'Oku totonu ke ke fakahā ma'u pē ki ho uai'í mo ho'o fānaú ho'o faka'apa'apa kiate iá. Ko e mo'oni, ko e taha 'o e ngaahi me'a ma'ongo'onga taha 'e lava ke fai 'e ha tamai ma'a 'ene fānaú ko 'ene 'ofa 'i he'enua fa'eé" (i he Conference Report, Oct. 1994, 68; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50).

'Eletā Delbert L. Stapley

"Kapau 'oku 'ikai anga fakamatu'otu'a 'a e mātu'á pea 'ikai ke nau lava 'o fakalelei'i 'enau ngaahi faikehekehé ta'e hoko ai ha 'ita, kē mo ha felau'aki, 'oku 'ikai leva ke malu 'a e 'ātakai 'o e ki'i tamasi'i pea 'i he'ene fu'u lahi haké te ne kumi hono ngaahi kaungāme'á mei he ni'ihi 'oku 'ikai ko ha kakai lelei koe'uhí pē ke ne mavahe mei he 'ātakai 'o ha 'api 'oku 'ikai ke ma'u ai 'a e fiefiá" (i he Conference Report, Oct. 1970, 45).

'Eletā Marvin J. Ashton

"'Oku fa'a lelei ange 'a e fetu'utaki 'a e mātu'á mo 'enau fānaú 'i he founa 'oku nau fakafanongo ai mo fetalanoa'aki mo honau ngaahi uai'í pe husepānití. Ko 'enau fetalanoa'aki 'i he anga-vaivai mo e 'ofá he 'oku tu'u telinga ma'u pē ai 'enau fānaú mo ongongofua ki

he'enu ngaahi talanoá" (i he Conference Report, Apr. 1976, 81; pe *Ensign*, May 1976, 53).

'Eletā LeGrand R. Curtis

"Mahalo ko e me'a'ofa lelei taha 'e lava ke foaki 'e he mātu'á ki he'enu fānaú ko 'enu fe'ofa'ofani, ko 'enu fiefia 'i he'enu feohi, pehē foki 'i he fepikinimá mo hono fakahā 'enu 'ofá 'i he founa 'okú nau fetalanoa'aki aí" (i he Conference Report, Oct. 1990, 13; pe *Ensign*, Nov. 1990, 12).

Pisope Robert D. Hales

"'Oku tokoni ki he fānaú 'a 'enu mamata 'oku lava pē ke fakalelei' 'a e ngaahi feta'emahino'aki 'i he ngaahi fakakaukau 'a e ongomātu'á ta'e kau ai 'a e taá, kaikailá, pe tau toló. 'Oku fie ma'u ke nau sio pea ongo'i 'a e nonga 'o e founa fetu'utaki pea mo e fefaka'apa'apa'aki 'i he'ena ngaahi fakakaukau koe'uhí ke nau 'ilo'i e founa ke fakalelei' 'aki e ngaahi feta'emahino'aki 'i he'enu mo'ui 'anautolú" (i he Conference Report, Oct. 1993, 10; pe *Ensign*, Nov. 1993, 9).

Tauhi Fānaú: Ko ha Tūkufua Ta'engata

Palesiteni Spencer W. Kimball

"Talu mei he kamata'angá mo hono fakamamafa'i 'e he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e mo'ui fakafāmilí. Kuo mahino ma'u pē kiate kitautolu na'e fakatoka 'a e makatu'unga 'o e fāmilí ko ha 'iuniti ta'engata, ki mu'a ia pea toki fakatupu 'a e māmani! Ko e sosaieti ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e tefito'i mo'ui fakafāmilí, 'oku 'ikai hano makatu'unga pea 'e 'auha ia" (i he Conference Report, Oct. 1980, 3; pe *Ensign*, Nov. 1980, 4).

Palesiteni Howard W. Hunter

"Kuo lea e kau palōfita 'o e kuo hilí fekau'aki mo kinautolu 'e 'ikai te nau ma'u ha faingamālie ke mali 'i he mo'ui ní. Na'e pehē 'e Palesiteni Lolenisō Sinou:

" 'Oku 'ikai ha tokotaha 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ne mo'ui faivelenga 'e mole meiate ia ha me'a hili 'ene maté koe'uhí ko e 'ikai ke ne ma'u 'a e faingamālie ke fakahoko ai e ngaahi me'á ni. 'I hono fakalea 'e tahá, kapau na'e 'ikai ma'u 'e ha talavou pe finemui ha faingamālie ke mali, ka na'a nau mo'ui faivelenga 'o a'u ki he taimi na'a nau mate aí, te nau ma'u kotoa e ngaahi

tāpuaki, 'a e hākeaki'i, mo e nāunau ko ia 'e ma'u 'e ha tangata pe fefine na'á ne ma'u 'a e faingamālie ko 'eni pea fakahoko ia. 'Oku pau ia pea mo'oni' (*The Teachings of Lorenzo Snow*, comp. Clyde J. Williams [Salt Lake City: Bookcraft, 1984], p. 138).

" 'Oku ou tui 'oku mo'oni 'a e lea 'a Palesiteni Sinou" (i he Conference Report, Oct. 1994, 67; pe *Ensign*, Nov. 1994, 49–50).

Palesiteni Boyd K. Packer

"Neongo 'oku tuku taha 'etau ngaahi fakakaukau 'i he fakataha'anga topu-tapu mo molumalu ko 'eni 'i he ngaahi hingoa faka'e'i'eiki ko e Taula'eiki Lahi,

Palesiteni, 'Aposetolo, Palōfita, Tangata Kikite, Tangata Ma'u Fakahaá, 'e 'ikai mamahi 'a langi 'o kapau te tau lea 'i he taimi tatau pē kau ki he tamaí, fa'eé, fānaú, tuonga'ané, tuofefiné, fāmilí—'o a'u pē ki he tangata'eiki, fine'eiki, kui fefiné, kui tangatá, pēpē.

"Kapau te ke anga 'apasia mo fa'a lotu mo talangofua, 'e hokosia 'a e 'aho 'e fakahā ai kiate koe hono 'uhinga kuo fekau ai 'e he 'Otuá kitautolu ke ui la ko e *Tamaí*, pea ui 'a e 'Eiki 'o e 'Univēsi ko e 'Aló. Pea te ke toki 'ilo'i lea 'a e mata'itofe mahu'inga 'oku lau ki ai 'a e folofolá pea te ke 'alu loto vēkeveke lea 'o fakatau atu kotoa 'a ia 'oku 'a'au koe'uhí kae lava ke ke ma'u ia.

"Ko e palani lahi ko ia 'o e fiefiá (vakai, 'Alamā 42:8, 16) 'a ia na'e fakahā ki he kau palōfitá, ko e palani ia ki ha fāmilí fiefiá. Ko e talanoa 'ofa ia 'i he vā 'o ha husepāniti mo e uaifi, mātu'a mo e fānaú, pea 'oku tālanga'i ia 'i he taimi kotoa pē" (i he Conference Report, Apr. 1995, 8–9; pe *Ensign*, May 1995, 9).

'Eletā Boyd K. Packer

" 'Oku ofi 'a e tu'unga fakafa'eé ki he tu'unga faka-'Otuá. Ko e ngāue mā'olunga taha mo mā'oni'oni taha ia ke fakahoko 'e he fa'ahinga 'o e tangatá. 'Okú ne fokotu'u 'a e fefine 'okú ne fakalāngilangí 'a e uiui'i mo e ngāue mahu'inga ko 'eni ke tatau mo e tu'unga 'o e kau 'āngeló' [i he Conference Report, Oct. 1942, pp. 12–13].

" 'Oku lahi ange, kae 'ikai si'isi'i ange, hono fie ma'u 'o e pōpoaki mo e fakatokanga mei he Kau Palesitenisī 'Uluakí 'i he 'ahó ni 'i he taimi na'e 'uluaki fai aí. Pea 'oku 'ikai tatau ha pōpoaki mei ha houalotu 'o e Siasí pe 'i ha tu'unga fakapule pē mo e pōpoaki 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí" (i he

**Mahalo ko e
me'a'ofa lelei taha
pē 'e lava ke foaki
'e he ngaahi
mātu'á ki he'enu
fānaú ko ha'anau
fe'ofa'ofani.**

Conference Report, Oct. 1993, 30; pe *Ensign*, Nov. 1993, 23).

“ I he taimi 'oku 'ilo'i ai 'e ha taha 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi 'oku 'i ai 'a e 'uhinga ke fiefia ai. 'Oku toutou hā 'a e ongo fo'i lea ko e *fiefia* mo e *fakafiefia* 'i he folofolá. Ko e kakai fiefia 'a e kāingalotu 'o e Siasí. 'I hono 'ilo'i pē 'e ha taha 'a e tokātelinē, 'oku hoko leva 'a e tu'unga fakamātu'á ko ha tufakanga toputapu, 'o hoko ko ha faingamālie toputapu ke fānau'i ha fānau. 'Oku 'ikai teitei kau 'a e fakatō tamá 'i he'enu fakakaukau. He 'ikai fakakaukau ha taha ia ke taonakita. Pea 'e mole atu 'a e ngaahi vaivai mo e ngaahi palopalema 'a e tangatá' (i he Conference Report, Oct. 1983, 23; pe *Ensign*, Nov. 1983, 18).

'Eletā Bruce R. McConkie

“ 'Oku 'uhingamālie 'a e fakatefito 'a e me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'i he Siasí 'i he mali fakasilesitalé, pea ko e fakamo'u'i ko ha me'a fakafāmilī ia. . . .

“ . . . Ko ia ai ko e fokotu'utu'u mahu'inga taha 'i he nofo taimi pe 'i he nofo ta'engata ko e 'iuniti 'o e fāmilī.

“ Pea ko ia ai 'oku totonu ke tau tokanga ange ki hotau ngaahi fāmilī 'i ha toe me'a kehe 'i he mo'u'i.

“ 'Oku totonu ke fai e fili mahu'inga kotoa pē 'o makatu'unga 'i ha'ane uesia 'a e fāmilī. 'A 'etau faikaume'á, akó, fili hotau ngaahi kaume'á; 'a 'etau ngāue ma'u'anga mo'u'i, ngaahi manakó mo e feitu'u 'oku tau nofo a'i; 'a 'etau mo'u'i fakasōsialé, 'a e ngaahi kautaha 'oku tau kau ki a'i, mo e tokoni 'oku tau fai ma'á e fa'ahinga 'o e tangatá; pea mahu'inga tahá, ko 'etau talangofua pe 'ikai ki he ngaahi tu'unga mo'u'i kuo 'omi 'e he mo'oni kuo fakahā ma'i—'oku totonu ke fai 'a e ngaahi fili ko 'eni 'o makatu'unga ia 'i ha'ane uesia 'a e fāmilī.

“ 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a 'e mahu'inga ange 'i he māmaní ka ko hano fakatupu mo fakahaohaoa'i 'o ha ngaahi fāmilī 'o hangē ko ia kuo ako'i mai kiate kitautolu 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi' (i he Conference Report, Apr. 1970, 27).

'Eletā M. Russell Ballard

“ 'Oku fakaofo kiate au 'a 'eku fakakaukau atu ki he falala lahi mai 'a e Tamai Hēvaní kiate koe mo au 'o tuku mai 'a e faingamālie ke ta hoko ai ko ha tamai mo ha fa'ē fakamatelie ki he'ene fānau fakalaumālie ta'engata. Kuo pau ke 'oua 'aupito na'a ngalo 'iate kitautolu 'okú ne tokanga mai kiate kitautolu taautaha,

pea kuo pau ke tau 'ilo'i 'a e mahu'inga 'o e laumālie 'o e tangata taki taha 'i he palani ta'engata 'a e 'Otuá. 'I he taimi 'e mahino ai kiate kitautolu 'a e mahu'inga 'o e laumālie takitaha, te tau lava 'o lotu kiate la 'i he loto falala ke Ne tatakai mo fakahinohino'i kitautolu 'i hotau fatongia toputapu ko e mātu'a. Na'á Ne folofola, 'Ko 'eku ngāue 'eni mo hoku nāunaú—ke fakahoko 'a e mo'u'i ta'e-fa'a-mate mo e mo'u'i ta'engata 'a e tangatá' (Mōsese 1:39). Hangē kiate au 'oku fakamatala'i fakalūkufua 'e he folofolá ni 'a e fatongia mahu'inga 'oku ma'u 'e he ngaahi mātu'a 'i he māmaní 'i he palani ta'engata 'o e mo'u'i ma'á e mēmipa takitaha 'o hotau ngaahi fāmilī' (i he Conference Report, Sept.–Oct. 1978, 99; pe *Ensign*, Nov. 1978, 66).

'Eletā Jeffrey R. Holland

“ 'Oku ongo kiate au 'a hono ma'u 'e he 'Otuá 'Ene taumu'a mā'olunga tahá mo hono 'uhingá, 'i he'ene hoko ko ha mātu'á' (i he Conference Report, Apr. 1997, 47; pe *Ensign*, May 1997, 36).

'Eletā J. Richard Clarke

“ 'I he kuonga kotoa pē 'o e hisitōlia 'o māmaní, kuo 'ohofi ai 'e he ngaahi mālohi 'a e tēvoló 'a e fāmilī. 'Okú ke pehē ko e hā 'oku fu'u hoha'a ai 'a Sētane ke faka'auha e ngaahi fāmilī? Koe'uhí he 'oku 'i he fāmilī 'a e me'a kotoa pē 'okú ne fie ma'u kae 'ikai te ne lava ke ma'u. He 'ikai ke ne lava 'o hoko ko ha husepāniti, pe tamai, pe ha kui. He 'ikai ke ne lava 'o ma'u ha hako 'i he taimi ni pe 'i ha toe kuonga. He 'ikai foki ke lava 'e Sētane 'o puke ma'u 'a kinautolu kuó ne fakahē'i, mei he 'Otuá. 'Oku 'ikai hano pule'anga ta'engata pe hano tofi'a' (i he Conference Report, Apr. 1989, 74; pe *Ensign*, May 1989, 60).

Ko e Fiefia 'i he Hoko ko ha Mātu'á

Palesiteni Spencer W. Kimball

“ 'Oku tau tui tatau mo Pesitalosi:

“ 'Ko e fiefia lahi taha 'oku ma'u 'i he māmaní 'a e fiefia ko ia 'oku tau ma'u 'i hotau fāmilī, pea ko e fiefia mā'oni'oni taha 'oku ma'u 'e he tangatá 'a e fiefia 'oku ma'u 'e he mātu'á 'i he'enu fānau. 'Okú ne ngaohi honau lotó ke ma'a mo lelei. 'Oku 'ohake ai 'a kinautolu ki he'enu Tamai 'i Hēvaní.'

“ 'Oku mahino lelei kiate kitaua 'e lava ke a'usia 'a e fiefia lahi ko 'eni 'e he ngaahi mātu'a kotoa pē 'o kapau kuo nau fakahoko totonu honau ngaahi fatongia 'i he'enu nofo-mali mo honau ngaahi fatongia fakafāmilī pea kapau kuo nau ikuna'i 'a e

ngaahi sippinga mā'olunga 'o e nofo malí mo e mo-'ui fakafāmilí" (i he Conference Report, Apr. 1976, 159; pe *Ensign*, May 1976, 108).

Palesitani N. Elton Tanner

"'Oku 'ikai ke u lava 'o fakakaukau ki ha me'a fakafiefia ange 'i ha 'api 'oku mo'ui 'aki 'e ha tangata 'a 'ene tui fakalotú, fua faivelenga hono ngaahi fatongia 'i he lakanga fakataula'eikí, pea poupou kiate ia 'a hono uaifí 'i he tafa'aki kotoa pē, pea 'oku 'i ai 'a 'e ofá mo e ma'uma'ulutá, pea 'okú na feinga fakataha 'i hona fāmilí ke 'ohake ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine angatonu 'a ia 'e lava ke na toe foki mo kinautolu ki he 'ao 'o 'enau Tamai Hēvaní. 'E hangē nai 'eni ko ha faka'ānaua pē 'a ia he 'ikai lava hoko, ka 'e lava ke u fakapapau'i atu 'oku lauiafe 'a e ngaahi fāmilí peheni 'i he Siasí, pea 'e lava pē ke hoko ia 'o mo'oni kiate kitautolu hono kotoa 'i ha'atau tali pea mo'ui 'aki 'a e ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisí. Monū'ia ka ko ha tamasi'i 'oku nofo 'i ha 'api peheni, pea hono 'ikai lahi 'a e fiefia 'e ma'u 'e he mātu'á 'i honau hakó!" (i he Conference Report, Oct. 1973, 127; pe *Ensign*, Jan. 1974, 10).

'Eletā Boyd K. Packer

"Ko e taumu'a fisifisimu'a 'o e ngaahi me'a kotoa pē 'oku fakahoko 'i he Siasí ke lava 'o fiefia 'a e tangatá mo hono uaifí pea mo 'ena fānaú 'i 'api pea lava ke kei hokohoko atu 'a e nofo fakafāmilí 'o a'u ki 'itāniti. 'Oku fa'u 'a e tokāteline faka-Kalisitiane kotoa pē ke malu'i 'a e tokotaha fakafo'ituituí, 'a e 'apí pea mo e fāmilí" (i he Conference Report, Apr. 1981, 17; pe *Ensign*, May 1981, 15).

'Eletā James E. Faust

"Neongo ne si'isi'i ha ngaahi tukupā fakaetangata 'oku mahu'inga ange 'i he hoko ko e mātu'a leleí, ka 'oku si'isi'i ha ngaahi faingamālie 'oku lava ke ma'u mei ai ha fiefia 'oku lahi angé. 'Oku 'ikai mo ha ngāue 'e toe mahu'inga ange ke fai 'i he māmaní ka ko hono teuteu'i 'etau fānaú ke nau manavahē 'Otuá, fiefia, anga faka'eieiki mo fa'a ngāue. 'E 'ikai ke 'i ai ha fiefia 'e ma'u 'e he mātu'a 'o lahi ange 'i he fiefia te nau ma'u 'i he hanga 'e he'enau fānaú 'o faka'apa'apa'i kinautolu mo 'enau ngaahi akonaki. Ko e nāunau ia 'o e fatongia fakamātu'á. Na'e fakamo'oni 'e Sione 'o pehē, 'Oku 'ikai ha'aku fiefia 'e lahi hake, ka ko 'eku fanongo 'oku 'a'eva 'eku fānaú

'i he mo'oni' (3 Sione 1:4)" (i he Conference Report, Oct. 1990, 40; pe *Ensign*, Nov. 1990, 32–33).

'Eletā Dallin H. Oaks

"'Oku toe fakaongo mai 'e he fekau ko ia ke faka-'apa'apa ki he'etau mātu'á 'a e laumālie toputapu 'o e ngaahi fetu'utaki fakafāmilí 'a ia 'i hono lelei tahá 'oku fakahā ai 'a e 'ofa fakalangí mo e fetauhi'akí. 'Oku tau ongo'i 'a hono mahu'inga 'o e vā ko 'eni 'i he taimi 'oku tau fakatokanga'i ai ko e fakahā lahi taha 'o e fiefiá pe mamahí 'i he'etau mo'ui 'i he māmaní 'oku mei he kau mēmipa pē 'o hotau ngaahi fāmilí" (i he Conference Report, Apr. 1991, 17; pe *Ensign*, May 1991, 15).

Ko Hono Ako'i 'o e Ongongoleléi ki he Fānaú

Palesitani Ezra Taft Benson

"Ko e ngaahi tala'ofá ni—'a e lahi ange 'o e ofá mo e uouangatahaá 'i he 'apí, 'a e lahi ange 'o e faka'apa-'apá 'i he vaha'a 'o e mātu'á mo e fānaú, 'a e lahi ange 'o e anga fakalaumālié mo e anga mā'oni'oni—'oku 'ikai ko ha tala'ofa 'oku fai noa pē, ka ko e me'a tonu pē ia na'e 'uhinga ki ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he'ene pehē 'e tokoní'i kitautolu 'e he Tohi 'a Molomoná ke tau toe ofi ange ki he 'Otuá" (i he Conference Report, Oct. 1986, 6; pe *Ensign*, Nov. 1986, 7).

"Kuo te'eki ke tau faka'aonga'i e Tohi 'a Molomoná 'o hangē ko ia na'e totonu ke tau faí. 'Oku 'ikai ke mālohi hotau ngaahi 'apí kae 'oua kuo tau faka'aonga'i ia ke 'omi 'etau fānaú kia Kalaisi" (i he Conference Report, Apr. 1975, 96; pe *Ensign*, May 1975, 65).

"'Oku mau poupou'i e ngaahi mātu'á ke ako'i ki he'enau fānaú 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko ia te ne fakatō ki honau lotó 'a e tui ki he 'Otuá" ("Righteousness Exalteth a Nation," 5).

"Ko e hā 'oku totonu ke tau ako'i? Kuo 'osi fakahā mai 'e he 'Eikí 'a e lēsoni pau 'oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á. Fanongo ki He'ene ngaahi folofolá: 'Ako'i . . . ki ho'o fānaú, kuo pau ke fakatomala 'a e kakai kotoa pē, 'i he feitu'u kotoa pē, pe 'e 'ikai te nau teitei lava 'o ma'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, he 'oku 'ikai lava ke nofo 'i ai ha me'a 'oku ta'ema'a, pe nofo 'i hono 'aó.' (Mōsese 6:57.)

"Hangē ko ia 'oku hā 'i he fakahā ko 'eni, ko e taha 'o e ngaahi tefito'i tokāteline 'a e tokāteline 'o e Hingá, ko e misiona 'a Kalaisí mo 'Ene fakaleléi, pea mo e

ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongoleleí, 'a ia 'oku kau ai 'a e tui kia Kalaisí, fakatomalá, papitaiso 'i he fakauku ke fakamolemole'i e ngaahi angahalá, mo e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ko e founa ke fakamā'oni'oni ai 'a e mo'ui (vakai, Mōsese 6:58–59)" (i he Conference Report, Apr. 1981, 48; pe *Ensign*, May 1981, 36).

Palesiteni N. Elton Tanner

" 'Oku totonu foki ke ako'i 'e he mātu'á ki he'enu fānau 'i he'enu kei ikí 'a e fakakaukau mo e fo'i mo'oni nāunau'ia ko ia ko e fānau fakalaumālie kinautolu 'a e 'Otuá, pea ko e founa pē 'e taha te nau lavame'a mo ma'u ai 'a e fiefiá 'i heni mo e mo'ui ta'engatá hili 'a e mo'ui ko 'eni ko ha'anau fili ke muimui 'i he ngaahi akonaki 'a Sīsū Kalaisí. Kuo pau ke ako'i kinautolu ke mahino 'oku mo'ui 'a Sētane pea te ne faka'aonga'i 'a e ngaahi founa kotoa pē 'okú ne ma'ú ke fakatauele'i kinautolu ke fai 'a e me'a 'oku halá, ke taki 'a kinautolu ke nau hē, ngaahi kinautolu ke pōpula kiate ia, pea ta'ofi kinautolu mei he fiefia ta'e-hano-tatau mo e hākeaki'i ko ia na'a nau mei ma'ú" (i he Conference Report, Apr. 1973, 58; pe *Ensign*, July 1973, 8).

Palesiteni Marion G. Romney

" 'Oku 'i ai 'a e 'uhinga 'e taha 'oku totonu ke tau lau ai e Tohi 'a Molomoná: 'I he'etau fai iá te tau fakafonu mo fakafonu hotau 'atama'i 'aki 'a e 'vai' ko ia na'e pehē 'e Sīsū 'e 'iate kitautolu ma'u pē 'o tafe mai 'ko ha matavai mapunopuna hake ki he mo'ui ta'engatá' (Sione 4:14). Kuo pau ke tau ma'u ma'u pē ha vai fe'unga 'o kapau 'oku tau loto ke teke'i 'a e koví pea kei ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fanau'i fo'ou. . . .

" 'Oku ou 'ilo fakapapau kapau 'e lau ma'u pē 'e he ongo mātu'á 'a e Tohi 'a Molomoná 'i he fa'a lotu 'i hotau ngaahi 'apí, pea fakataha mo 'enu fānau, pea mo fakatautaha foki 'e nofo'ia 'e he laumālie 'o e tohi mahu'inga ko iá 'a hotau ngaahi 'apí pea mo kinautolu kotoa pē 'oku nofo aí. 'E toe lahi ange 'a e laumālie 'o e loto 'apasiá; 'e tupulaki 'a e fefaka'apa-apa'aki mo e fa'a faka'atu'i. 'E mavahe atu 'a e laumālie 'o e feke'ike'i. 'E akonaki'i 'e he mātu'á 'enu fānau 'i he 'ofa mo e poto 'oku toe lahi angé. 'E fakangoongo pea talangofua ange 'a e fānau ki he ngaahi fale'i 'enu ongomātu'á. 'E toe lahi ange 'a e anga-mā'oni'oni. 'E nofo'ia hotau ngaahi 'apí mo 'etau mo'ui 'e he tui, 'amanaki lele'i mo e 'ofa fakakalaisí—'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí—'o ne 'omi ai 'a e

melinó, fiefiá mo e nēkeneká" (i he Conference Report, Apr. 1980, 88, 90; pe *Ensign*, May 1980, 66–67).

'Eletā Mark E. Petersen

"Ko e hā ha me'a 'e fetongi 'aki 'e he mātu'á 'a e fakamo'ui ta'engata 'o 'enu fānau ikí, 'a e ngaahi laumālie ko 'eni kuo foaki tonu mai 'e he 'Otuā Māfimafi ke nau tokanga'i, 'a ia 'oku totonu ke ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e anga-mā'oni'oni, pea totonu ke tataki 'e he ngaahi mātu'a ko 'eni 'i he ngaahi hala totonu 'o e mo'ui?" (i he Conference Report, Oct. 1973, 142; pe *Ensign*, Jan. 1974, 111).

'Eletā L. Tom Perry

" 'I he taimi ne u fuofua hoko ai ko e tamai, ko Palesiteni Tēvita O. Makei na'a ne pule'i 'a e Siasí. Na'e mahino pea 'ikai ke heliaki 'ene fale'i fekau'aki mo hotau ngaahi fatongia ki he'etau fānau. Na'a ne ako'i kiate kinautolu ko e fānau 'a e 'Otuá ko e me'a'ofa mahu'inga taha ia 'e lava ke ma'u 'e ha tangata mo ha fefine, pea ko ha founa ngāue *fakalaumālie* ia.

"Na'a ne fakahinohino kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku fie ma'u ke mau ako'i 'aki 'emau fānau. Ko e 'uluaki 'ulungāanga mahu'inga taha 'e lava ke ke fakatō ki he loto 'o ha ki'i tamasi'i ko e *tui ki he 'Otuá*. Ko e 'uluaki ngāue mahu'inga taha 'e lava ke ako 'e ha ki'i tamasi'i ko e *talangofuá*. Pea ko e me'angāue mālohi taha 'e lava ke ke ako'i 'aki ha ki'i tamasi'i ko e 'ofá. (Vakai, *Instructor*, Dec. 1949, p. 620)" (i he Conference Report, Apr. 1983, 106; pe *Ensign*, May 1983, 78).

'Eletā David B. Height

" 'Oku fie ma'u ke tau ako'i 'etau fānau 'i he ngaahi founa 'a e 'Eiki. 'Oku 'ikai totonu ke tuku noa'i pē 'a e fānau 'o 'ikai tokoni'i pe fakahinohino'i kinautolu 'i he'enu ako 'o e 'ulungāangá mo e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he fāmilí, pe ke nau fa'iteliha pē 'i he fasi 'oku nau fanongo ki aí mo e televisone pe ngaahi hele'uhila 'oku nau sio aí ke nau ma'u mei ai 'a e 'ilo mo e mahino ki he founa 'oku nau sio aí ke nau fie mo'ui'aki!

"Kuo fekau'i mahino mai 'e he 'Eiki ke ako'i 'e he mātu'á 'a 'enu fānau ke nau failelei (vakai, 'Alamā 39:12) pea ako'i kiate kinautolu 'a e tokāteline 'o e fakatomalá, tui kia Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuā mo'ui, mo e papitaiso pea mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nimá 'o ka nau ka ta'u valu, [pe] 'e 'i he 'ulu 'o e mātu'á 'a e angahalá. . . ."

(i he Conference Report, Oct. 1992, 105; pe *Ensign*, Nov. 1992, 75–76).

Eletā James E. Faust

“Ko e tefito'i taumu'a ia 'o e fakatonutonú ke ako'i 'a e talangofuá. Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei: 'Ko e mātu'a ko ia 'oku 'ikai ke nau ako'i 'a e talangofuá ki he'enu fānaú, kapau 'e 'ikai fakatupulaki 'i [honau] ngaahi 'apí 'a e talangofuá, fakamālohi'i kinautolu 'e he sōsaietí ke nau fai ia pea te nau ma'u ia. Ko ia 'e lelei ange ki he 'apí, 'a ia 'oku manava'ofá, kaungā mamahí, mo mahinó, ke ne ako'i 'a e talangofuá ki he tamasi'i 'i hano tuku atu ia ki he founa fakatonutonu mātu'aki fe-feka mo ta'e'ofa 'e fai 'e he sosaietí 'o kapau kuo te'eki ai ke fakakakato 'e he 'apí 'a hono tufakangá' (*The Responsibility of Parents to Their Children*, p. 3)” (i he Conference Report, Oct. 1990, 41–42; pe *Ensign*, Nov. 1990, 34).

Eletā Joseph B. Wirthlin

“'Oku totonu ke nau akonaki'i mo fakahinohino 'enu fānaú 'i he feifeinga'i 'i he fa'a kātaki fuoloa, 'i he angavaivai mo e angamalū pea mo e 'ofa ta'e-māluoi; 'I he anga'ofa, . . . Pea valoki'i 'i hono taimí 'i he lea māsila, 'o ka ue'i ke fai pehē 'e he Laumālie Mā'oni'oní; pea hili ia ke toki fakahā ange 'a e 'ofa lahi ange' (T&F 121:41–43). 'E ma'u leva 'e he mātu'a 'a e faka'apa'apa 'a 'enu fānaú, pea 'e faka'apa'apa'i 'e he fānaú 'a e mātu'á, 'o fā'ūtaha ai 'a e ngaahi fāmilí” (i he Conference Report, Apr. 1993, 87–88; pe *Ensign*, May 1993, 71).

Eletā H. Verlan Andersen

“Neongo na'e valoki'i 'e he 'Eikí 'a e kau taki 'o e Siasí, pea mo e ngaahi mātu'a kotoa pē 'i Saioné, koe'uhi ko e 'ikai ke nau hoko ko ha mātu'a lelei, ka na'á ne pehē 'e lava pē ke nau fakatomala. Ka na'á ne toe folofola foki 'o pehē kapau he 'ikai ke tau fakatomala, 'e to'o atu 'a kinautolu mei hotau tu'ungá. (Vakai, T&F 93:41–50.)

“'Oku 'ikai ngata pē 'i hono fakahinohino kinautolu 'e he folofolá 'a e taimi lelei taha ke fai ai hono ako'i (vakai, T&F 68:25–32; Teutalōnome 8:5–9) ka 'i he me'a foki 'oku totonu pea 'ikai totonu ke akonaki 'akí (vakai, Molonai 7:14–19; 2 Nifai 9:28–29) mo kinautolu 'oku totonu ke ne fai 'a e akonaki mo ia 'oku 'ikai totonu ke ne fai (vakai, 2 Nifai 28:14, 31; Mōsaia 23:14)' (i he Conference Report, Oct. 1991, 112; pe *Ensign*, Nov. 1991, 81).

Pisope Robert D. Hales

“Na'e ako'i au 'e he'eku tamaí ke u faka'apa'apa ki he lakanga fakataula'eikí. Lolotonga 'eku 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, na'a mau tufa 'a e sākalamēntí 'i ha ngaahi laulau sākalamēniti ukamea pea na'e hangē 'oku hanga 'e he tau ai 'a e vai 'oku 'asi 'uli ma'u pē. 'I he'eku ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné, ko hoku fatongia ia ke tokoni 'i hono teuteu'i 'o e sākalamēniti. Na'e kole mai 'eku tamaí ke u 'omi 'a e 'ū laulau ki 'api, pea na'á ma olo 'a e laulau kotoa pē 'aki e me'a fufulu ukamea 'o a'u ki he ngingilá. 'I he'eku tufa 'a e sākalamēniti, ne u 'ilo'i ne mau kau 'i hono 'ai ke toe toputapu ange 'a e ouau 'o e sākalamēniti. . . .

“Ne u ako ke u faka'apa'apa'i 'a e hou'eiki fafiné mei he founa 'ofa ne tauhi 'aki 'e he'eku tamaí 'a 'eku fa'eé, hoku tuofefiné, mo hono ngaahi tuofāfiné. Ko e tangata'eikí pē na'e 'uluaki tu'u 'i he 'osi 'a e ma'u me'atokoní ke fakamā'opo'opo e tēpilé. Na'á ne kole mai kiate au mo hoku tuofefiné ke ma fufulu mo holoholo mātu'u e 'ū peleti 'i he pō kotoa pē. Kapau na'e 'ikai ke ma 'i ai, 'e fakamā'opo'opo fakataha 'e he ongomātu'a 'a e peitó” (i he Conference Report, Oct. 1993, 9; pe *Ensign*, Nov. 1993, 9).

Ko Hono Ako'i 'o e Fānaú ke Ngāue

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:31–32

“Ko 'eni, ko au ko e 'Eikí, 'oku 'ikai te u loko lelei'ia 'i he kakai 'oku nofo 'i Saioné, he 'oku 'i ai 'a e kau nofo noa 'iate kinautolu; pea 'oku tupu hake foki 'a 'enu fānaú 'i he fai angahala; 'oku 'ikai foki te nau fekumi fakamātoato ki he ngaahi koloa 'o e ta'e-ngatá, ka 'oku fonu 'a honau matá 'i he mānumanu.

“'Oku 'ikai totonu ke 'i ai 'a e ngaahi me'á ni, pea 'oku totonu ke lí'aki ia meiate kinautolu; ko ia, tuku ke 'ave 'e he'eku tamaio'eiki ko 'Ōliva Kautelé 'a e ngaahi leá ni ki he fonua ko Saioné.”

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“*Mou ngāue fakataha.* 'Oku 'ikai te u 'ilo'i pe ko e ngaahi to'u tangata pe senituli 'eni 'e fiha ne 'uluaki pehē ai 'e ha tokotaha, 'Ko e 'atamai fakapikopikó ko e falengāue ia 'o e tēvoló.' 'Oku fie ma'u ke ngāue 'a e fānaú mo 'enu mātu'á, ke nau fufulu peleti mo kinautolu, mopi e falikí mo kinautolu, kosi e musié, mo 'auhani e 'ulu 'akaú” (“Four Simple Things to Help Our Families and Our Nations,” *Ensign*, Sept. 1996, 7).

Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

“ ‘Oku fa’ufa’u mo pukepuke ‘a e nofo-malí mo e ngaahi fāmīlī ‘oku fiefiá ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e tuí, lotú, fakatomalá, fa’a fakamolemolé, faka-‘apa’apá, ‘ofá, manava’ofá, ngāué” (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

‘Eletā Marvin J. Ashton

“ ‘ ‘Oku ‘ikai ko ha fale’i kuo motu’a ‘a e pehē ko ia ‘te ke kai ‘a e me’akai ‘i he kakava ‘o ho matá’. ‘Oku makatu’unga ai ‘a e uelofea fakatāutahá. Ko e taha ‘o e ngaahi me’a lelei taha ‘e lava ke fai ‘e he mātu’á ma’a ‘enau fānaú ko hono ako’i kinautolu ke ngāue. Kuo lahi e lea kuo fai ‘i he ngaahi ta’u kuo hili angé ‘o kau ki he fānaú mo e pa’anga ‘oku ‘oange fakamāhina ma’anautolú, pea ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu’u kau ki ai. ‘Oku ou kau au ‘i he fa’ahinga ‘o e ‘founga motu’á.’ ‘Oku ou tui ‘oku totonu ke ngāue’i ‘e he fānaú ‘enau pa’angá ‘i ha’anau tokoni mo fai e ngaahi ngāue ‘oku totonu ke fai ‘i ‘apí. ‘E lava foki ke fakapale’i ‘aki ha pa’anga ‘a e fānaú ‘i he lelei ‘enau akó mo e lava’i ‘o e ngaahi taumu’a mahu’inga kehe. ‘Oku ou pehē ko e me’a-pango ia ke tupu hake ha tamasi’i pe ta’ahine ‘i ha ‘api ‘oku fakatō ai ki hono ‘atamai ‘a e fakakaukau ‘oku ‘i ai e fu’u ‘akau pa’anga ‘a e fāmīlī pea ‘oku ngangana pē mei ai ‘a e ‘pa’angá’ ‘i he uike pe māhina takitaha” (*One for the Money*, 8).

‘Eletā James E. Faust

“Ko e kongā mahu’inga hono ako’i ‘o e fānaú ke nau ‘ulungāanga lelei mo ongo’i honau ngaahi fatongia ko hono ‘ai ke nau ako ke ngāue. ‘I he’etau tupu haké, ‘oku hangē hotau tokolahi ko e tangata ko ia na’á ne pehē, ‘ ‘Oku ou sai’ia ‘i he ngāué; ‘oku fakamānako ia kiate au. Te u lava pē au ‘o tangutu ‘i ha ngaahi houa lahi ‘o mamata kae ngāue ‘a e ni’ihi kehé’ (*Jerome Klapka Jerome*, ‘i he *The International Dictionary of Thoughts*, comp. John P. Bradley, Leo F. Daniels, mo e Thomas C. Jones [Chicago: J. G. Ferguson Publishing Co., 1969], p. 782). ‘Oku ou toe pehē, ko e ngaahi mātu’á ko e kau faiako lelei taha ia ke ako’i ‘a e fa’a ngāué. Na’e hoko e ngāué ko ha me’a fakafiefia kiate au ‘i he fuofua taimi ne u ngāue fakataha ai mo ‘eku tamaí, kui tangatá, ngaahi fa’ē tangatá, pea mo hoku ngaahi tokouá. ‘Oku ou ‘ilo pau ne lahi ange ‘eku hoko ko e fakahela kiate kinautolú ‘i he’eku tokoní, ka ‘oku fakafiefia ‘a e manatu ki ai pea mahu’inga foki mo e ngaahi lēsoni ne ako mei ai.

‘Oku fie ma’u ke ako ‘a e fānaú ke fua fatongia mo tau’atāina. ‘Oku tuku koā ‘e he mātu’á hanau taimi fakatāutaha ke faka’ali’ali mo fakahinohino mo fakamatala’i ‘eni, ‘o hangē ko e akonaki ‘a Lihai, ke lava ‘e he fānaú ‘o ‘fili ma’anautolu pē kae ‘ikai fakamālohi’i ke ngāue?’ (2 Nīfai 2:26)” (‘i he Conference Report, Oct. 1990, 42; pe *Ensign*, Nov. 1990, 34).

‘Eletā Joseph B. Wirthlin

“ ‘Oku kei ‘aonga pē he ‘ahó ni ‘a e ngaahi lea na’e fai ‘e Palesiteni J. Lūpeni Kalake, ko e Si’i, ‘i he ta’u ‘e nimangofulu mā ono kuo hili. Na’á ne pehē: ‘Ko e fono ta’engata ia ‘oku ‘ikai hao ha taha mei ai, ‘a ia ‘oku toki hoko pē ‘a e fakalalakaká mei he ngāué mo e teuteú, pe ko ha fakalalakaka fakaesino, faka’atamai, pe fakalaumālie. ‘Oku ‘ikai ha me’a ke fetongi ‘aki ‘a e ngāué’ (‘i he Conference Report, Apr. 1933, p. 103). Na’e fai kimuí ni mai ‘e ‘Eletā Hauati W. Hanitā ‘a e fale’i ko ‘eni: ‘Ko e fakahinohino kuo ‘uluaki tohi na’e ‘oange kia ‘Atama hili ‘a e Hingá, na’e fekau’aki ia mo e tefito’i mo’oni ta’engata ko e ngāué. Na’e folofola ‘a e ‘Eiki: “Te ke kai ‘a e me’akai ‘i he kakava ‘o ho matá.” (Sēnesi 3:19.) ‘Oku kakato ‘a e ‘ofa ‘etau Tamai Hēvaní ‘iate kitautolú ko ia ai kuó Ne tuku mai ‘a e fekau ke tau ngāué. Ko e taha ‘eni ‘o e ngaahi kī ki he mo’ui ta’engatá. ‘Okú Ne ‘afio’i ‘e lahi ange ‘a e ngaahi me’a te tau akó, lahi ange ‘etau tupulakí, lahi ange e me’a te tau lava’i, lahi ange ‘etau tokoni ki he ni’ihi kehé, pea toe ‘aonga lahi ange kiate kitautolu ha’atau mo’ui fa’a ngāue ‘i ha’atau mo’ui fakafiefiemālie pē’ (*Ensign*, Nov. 1975, p. 122)” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 9; pe *Ensign*, May 1989, 8).

‘Eletā Joe J. Christensen

“Ako’i ho’omou fānaú ke ngāue mo fua fatongia. ‘Oku tokolahi ‘aupito ‘a e fānaú ‘oku nau tupu hake ‘i ha ‘ātakai ‘oku ‘ikai ke lahi fe’unga ai ha ngāue ke nau fai, kae fakatautefito ‘eni ki he ngaahi kolo lalahí. ‘Oku nau hangē kinautolu ko e tamasi’i ta’u hongofulu mā tolu ko ia na’e fehu’i ange pe ko e hā ‘ene me’a na’e fai ‘i he ‘aho kotoa lolotonga e taimi tutuku ‘a e akó.

“Na’á ne pehē ange, ‘ ‘Oku ou ‘ā hake ‘i he pongipongi ‘i he taimi hongofulú pe tahatahá. ‘Oku ngaohi leva ‘e he’eku fa’ee ha me’a ke u kai. Pea mahalo te u ‘alu mo hoku ngaahi kaume’á ‘o pasiketipolo, pe te u sio televīsone pē, peá u toki ‘alu ki

falekoloa 'o " 'eva holo pē ai"—'o sio'i pē 'a e tama-iki fefiné mo 'ai me'a noa'ia. . .

" 'Oku ou sa'i'ia he lea na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o kau ki he tefito ko 'ení:

" 'Ngaahi mātu'a, 'oku mau loto ke mou fakakaukau'i ha ngāue ke fai 'e ho'omou fānaú' " ('i he Conference Report, Oct. 1993, 13; pe *Ensign*, Nov. 1993, 12).

Ko e Fatongia 'o e Tamaí

Palesiteni Howard W. Hunter

Vakai ki he "Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamaí Anga-Mā'oni'oni" 'i he peesi 245–48.

'Eletā James E. Faust

" 'Oku ou fie fakahā 'oku tokolahi 'aupito 'a e ngaahi husepāniti mo e ngaahi tamaí 'oku nau ngaohikovia honau uaifí mo e fānaú ko ia ai 'oku fie ma'u ke malu'i e ngaahi uaifí mo e fānaú meiate kinautolu. Lolotonga iá kuo 'omi 'e he ola 'o e ngaahi ako fakatotolo ki he nofo fakasōsiale he ngaahi 'ahó ni 'a e mahu'inga 'o e ivi tākiekina 'o ha tamaí 'oku tokanga ki he mo'ui 'ene fānaú—pe ko e tamasi'i pe ta'ahine. 'I he ta'u 'e uofulu kuo hilí, lolotonga ia 'a e fāinga 'a e ngaahi 'apí mo e ngaahi fāmilí ke nau kei nofo ma'u-ma'ulutá, ne 'ilo mei he ngaahi ako fakatotolo ki he nofo fakasōsiale 'a e fo'i mo'oni ko 'ení 'a ia 'oku tau hoha'a ki ai: ko e lahi taha 'o e fai hiá mo e ngaahi palopalema faka'ulungāanga 'i he 'Iunaiteti Siteití 'oku tupu ia mei he ngaahi 'apí kuo lí'aki ai 'e he tamaí 'a e fānaú. 'I he ngaahi feitu'u lahi 'i māmani, 'oku lava pē ke fakatotolo'i 'a e nofo masiva 'a e fānaú, fai hiá, ngāue 'aki 'o e faito'o kona tapú, pea mo e movete 'a e fāmilí ki ha ngaahi tu'unga 'oku 'ikai kau ai 'a e tamaí 'i hono ako'i 'o e fānaú. 'I he tu'u ko 'ení 'oku mahino ko e ngaahi tamaí ko ha konga mahu'inga kinautolu 'o e fāmilí 'i he'ene fekau'aki mo e nofo 'a e sosaietí.

" 'Oku fie ma'u ke tau faka'apa'apa'i 'a e tu'unga 'o e tamaí ko e tokotaha 'uluaki ia ke ne tokonaki ma'á e ngaahi fie ma'u fakatu'asino mo fakalaumālié. 'Oku 'ikai te u momou ke talaatu 'eni he kuo fakahā mai 'e he 'Eikí ko e tufakanga 'eni ia 'o e ngaahi husepāniti. ' 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai fefiné ke 'eke'i honau tauhí mei honau ngaahi husepāniti, kae 'oua kuo to'o atu honau ngaahi husepāniti' (T&F 83:2). Peá ne toe pehē, ' 'Oku ma'u

'e he fānau kotoa pē 'a e totonu ke 'eke'i honau tauhí mei he'enu ngaahi mātu'á kae 'oua ke nau ta'u motu'a fe'unga' (T&F 83:4). Peá ne toe pehē ko 'enu lelei fakalaumālié 'oku totonu ke 'fakahoko [ia] 'i he tuí mo e fuakava 'a 'enu ngaahi tamaí' (T&F 84:99). Fekau'aki mo e fānau ikí, kuo tala'ofa 'e he 'Eikí 'e ' 'eke'i 'a e ngaahi me'a lalahi 'i he nima 'o 'enu ngaahi tamaí' (T&F 29:48).

" 'Oku ta'e'aonga ha'atau fetukuaki pe ko hai 'i he ongomātu'a 'oku mahu'inga angé. 'Oku 'ikai toe vei-veiu ha taha ki hono mahu'inga 'o e ivi tākiekina 'o ha fae'é ki he valevale ne toki fā'ele'i mo e 'uluaki ta'u 'i he mo'ui 'a ha ki'i tamasi'i. 'I he faka'au ke tupu 'a e ki'i tamasi'i 'o lahi angé, 'oku lahi ai pē mo e ivi tākiekina 'oku ma'u 'e he tamaí. Neongo ia, 'oku 'aonga 'a e tamaí mo e fa'eé 'i he ngaahi taimi kehekehe 'oku tupu hake ai 'a e fānaú. 'Oku fakatou fai 'e he tamaí mo e fa'eé 'a e ngaahi me'a kehekehe

ma'a 'ena fānaú 'a ia 'oku hoko ko e konga pē 'o hona natulá. Kuo 'osi teuteu'i 'a e ngaahi fa'eé mo e ngaahi tamaí ke nau lehilehi'i hake 'a e fānaú, ka 'oku kehekehe pē 'enu ngaahi fongá. Hangē ko e fatongia lahi ia 'o e fa'eé ke teuteu'i e fānaú ke nau nofo 'i honau ngaahi fāmilí, 'o tatau pē 'i he lolotongá ni pea 'i he kaha'ú. Hangē kuo teuteu'i lelei ange 'a e ngaahi tamaí ke nau teuteu'i 'a e fānaú ke

ngāue 'i he 'ātakai mavahe mei he fāmilí.

" 'Oku pehē 'e ha ma'u mafai 'e taha: ' 'Oku hā mei he ngaahi ako fakatotolo kuo faí 'oku 'i ai ha fatongia makehe 'o e ngaahi tamaí 'i hono langa hake 'o e ongo'i faka'apa'apa'ia 'i he tamasi'i. 'Oku nau mahu'inga foki ki hono fakatupulaki 'o e ngaahi fakangatangá pea mo hono mapule'i 'o e fānaú, 'i ha ngaahi fongá 'oku 'ikai mahino ia kiate kitautolu.' 'Oku hoko atu 'ene leá: ' 'Oku mahino foki mei he fakatotolo 'a e fu'u mahu'inga 'o e ngaahi tamaí ki hono fakamahino'i 'o e tu'unga tangata pe tu'unga fefine 'o e fānaú. 'Oku mālie, ka 'oku hanga 'e he 'i ai 'a e tamaí 'o fakatupu ha mahino lelei ange 'a e tu'unga tangata mo fefiné pea mo e 'ulu-ngāngá 'i he fānau tangata mo fefiné fakatou'osi. Kuo fakamo'oni'i 'oku lahi ange hono fakatokanga'i 'e he ngaahi fohá 'a honau tu'unga ko e tangatá pe 'e he ngaahi 'ofefiné 'a honau tu'unga ko e kakai fefiné 'i he taimi 'oku kau ai 'a e ngaahi tamaí ki he mo'ui 'a e fāmilí' (Karl Zinsmeister, "Do Children Need Fathers?" *Crisis*, Oct. 1992).

Kuo fakatou teuteu'i 'a e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé ke nau ohi hake 'a e fānaú, ka 'e kehekehe pē 'enu ngaahi fongá.

“ 'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e ngaahi mātu'á 'i ha fa'ahinga tu'unga fakamali pē ke fakangalo'i 'a honau ngaahi faikehekehe fakatāutahá ka nau fepoupouaki 'i he ngaahi ivi 'o e anga mā'oni'oni 'oku nau ma'ú ke tākiekina e mo'ui 'a 'enau fānaú ki he lelei. . . .

“Mahalo 'oku tau fakakaukau ki he mālohi na'e foaki mai 'e 'Ilaisiá ko ha me'a 'oku fekau'aki pē mo e ngaahi ouau ko ia 'oku fakahoko 'i he ngaahi potu toputapú. Ka 'oku toki hoko pē 'eni ko ha mālohi ke ma'ú ai ha lelei pea 'aonga 'i he'enu liliu 'a e founa 'o 'etau mo'ui faka'ahó. Na'e pehē 'e Malakai 'e hanga 'e he mālohi 'o 'Ilaisiá 'o fakatafoki e *loto* 'o e ngaahi tamaí ki he'enu fānaú mo e *loto* 'o e fānaú ki he'e'enu ngaahi tamaí. Ko e lotó 'oku tupu mei ai 'a e ngaahi ongo 'oku tau ma'ú pea ko e founa ia 'oku fakahoko mai ai 'a e fakahaá (vakai, Malakai 4:5–6). Ko ia 'oku fakahā 'a e mālohi 'o e sila ko 'ení 'i he ngaahi vā fakafāmilí, 'i he ngaahi 'ulungāanga mo e angalelei 'oku fakatupulaki 'i ha 'ātakai 'oku lehilehi' hake ai e fānaú, pea 'i he tokoni 'oku fai 'i he 'ofá. Ko e ngaahi afo 'eni 'oku nau ha'i fakataha 'a e ngaahi fāmilí, pea tupulaki mo fakalakalaka ai 'a e lakanga fakataula'eikí. 'E 'ikai ke tau fakatokanga'i 'eni pe ongo'i 'ene hokó, ka 'oku hoko mo'oni ia, 'a ia ko e 'tokāteline 'o e lakanga fakataula'eikí 'e mokulu ia ki ho laumālié [mo ho 'apí] 'o hangē ko e ngaahi hahau mei he langí' (T&F 121:45).

“ 'Oku ou fakamo'oni 'e lava mo'oni ke fakamo'ui 'a e mahaki 'oku fokoutua ai hotau sosaieti 'e he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, 'o kapau 'e faka'apa'apa'i ia 'e he ngaahi tamaí mo e ngaahi husepānití pea 'a'apa ki ai 'a e ngaahi uai'fí mo e fānaú. 'E ngaahi tamai, 'oku ou kole atu, mou foki ki 'api. Fua totonu homou uiui'i 'i he lakanga fakataula'eikí; fai tāpuekina homou ngaahi fāmilí 'o fakafou 'i he ivi tākiekina toputapú ni, pea mou ma'ú 'a e ngaahi tāpuaki na'e tala'ofa'aki 'e he'etau Tamai mo hotau 'Otuá. 'Oku ou fai 'eni 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 44–45, 47; pe *Ensign*, May 1993, 35, 37).

'Eletā Horacio A. Tenorio

“ 'I he kuonga mu'á na'e pau ke toutou sivi mo vakai'i ma'ú pē 'a e kolotaú ke fakapapau'i na'e 'ikai ha ngaahi matāmama pe vaivai'anga 'e lava ke hū ai e filí ki *loto*, pea na'e fakapapau'i 'e he kau tangata le'o 'i he tauá he 'ikai lava ke hū ki *loto* ha fili ta'e te nau 'ilo'i. 'I hono fakalea 'e tahá, ko 'ene langa pē ha 'ā malu'i 'o ha kolo, na'a nau feinga ma'ú pē ke

tauhi e tu'unga malu 'o e kolotaú ke a'usia e tau-mu'a na'e langa aí.

“ 'I he'etau fokotu'u ha'atau founa malu'i pē 'atautolú, 'e lava ke tau ta'ofi ai 'a e filí mei ha'ane kumi mo faka'aonga'i 'a e ngaahi vaivai'anga 'i he 'ā malu'i 'o hotau fāmilí 'a ia 'e lava ai ke a'u mai pea maumau'i 'etau koloa mahu'inga tahá, 'a ia ko hotau fāmilí.

“ 'E lava ke hoko ko ha taha 'o e ngaahi taua le'o 'o hotau kolotaú 'a e 'ulungāanga 'aki 'e he tamaí hono 'initaviu e mēmipa takitaha 'o hono fāmilí. Ko ha ma'ú'anga tokoni mahu'inga 'aupito 'a e 'initaviu fakatāutahá ki hono kei fakapapau'i 'oku malu 'a hotau fāmilí. 'Oku tau toe maheni lelei ange ai mo 'etau fānaú, tau 'ilo'i 'enu ngaahi palopalemá mo e ngaahi me'a 'oku tau tokanga ki aí, pea fokotu'u ha fetu'utaki 'oku tau'atāina mo ha falala 'e lava ke tau tomu'a tala ai ha faingata'a 'oku hanga mei mu'a, tokoni'i kinautolu 'i hono fai 'enu ngaahi filí, pea poupu'i kinautolu 'i he ngaahi taimi 'o e faingata'a. Kuo foaki mai 'e he'etau Tamai Hēvaní kiate kitautolu ngaahi mātu'á 'a e tufakanga 'o hono tauhi mo malu'i hotau ngaahi fāmilí. Ko ha fatongia ia he 'ikai ke tau lava pea kuo pau ke 'oua na'a tau toe 'ave ke fai 'e ha tokotaha kehe.

“ 'Oku pehē 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava vahe 93, veesi 39 mo e 40:

“ 'Pea 'oku ha'u 'a e tokotaha angakoví na 'o to'o atu 'a e māmá mo e mo'oni mei he fānaú 'a e tangatá, tu'unga 'i he talangata'a, pea koe'uhi ko e ngaahi talatukufakaholo 'a 'enu ngaahi tamaí.

“ 'Ka kuó u fekau kiate kimoutolu ke mou akonaki'i hake 'a ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oni.'

“ 'E lava 'e ha 'initaviu 'oku fakahoko 'i he 'ofa pea 'i he tatakí 'a e Laumālié 'o fakahinohino 'a e mo'ui 'a 'etau fānaú, 'o hoko ai 'a e ngaahi liliu 'oku fie ma'ú, pea 'e ala hoko foki ai mo ha ngaahi mana" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 29–30; pe *Ensign*, Nov. 1994, 23–24).

Ko e Fatongia 'o e Fa'éé

Palesiteni David O. McKay

“ 'Oku ma'ú 'e he fa'éé ha ngaahi tefito'i 'ulungāanga 'e tolu: 'a ia ko e, (1) mālohi ke fua e fānaú 'i honau manavá, (2) ko e ivi ke fakahinohino mo akonaki'i kinautolu, (3) ko e me'afuaki 'o e 'ofá. . . .

“ 'Oku hanga 'e he malava ko ia mo e *loto* fiemālie ke fakahinohino mo akonaki'i 'a e fānaú, 'aki e

me'afaoaki 'o e 'ofā mo e loto vēkevekē, 'io, 'a e holi ke fakahā ia 'aki hono tokoni'i e fānaú ke nau tupulaki fakaesino mo fakalaumālié, 'o 'ai ke hoko 'a e tu'unga fakafa'eé ko e lakanga pe uiui'i faka'eieiki taha 'i he māmani'" (*Gospel Ideals*, 453).

Vakai ki he lea 'a Palesiteni Spencer W. Kimball 'i he peesi 283.

Vakai, Palesiteni Ezra Taft Benson, *Ki he Ngaahi Fa'ē 'i Saioné* 'i he peesi 419–25.

Vakai ki he lea 'a Palesiteni Gordon B. Hinckley 'i he peesi 91.

Vakai, Palesiteni Gordon B. Hinckley, "Ko e Hou'eiki Fafine 'o e Siasí," 'i he peesi 425–29.

Vakai, 'Eletā Dalin H. Oaks, "Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiā" 'i he peesi 309–14.

Vakai, "Ko e Fatongia Faka'Otua 'o e Hou'eiki Fafiné" 'i he peesi 413–16.

Fakatonutonu 'i he 'Ofa

Palesiteni Gordon B. Hinckley

"Ko e 'ofā 'a e uho 'o e mo'ui fakafāmilí. Ko e hā 'oku hoko ai 'a e fānaú 'oku tau 'ofa ai ko ha ni'ihi ke fakataumu'a ki ai 'etau ngaahi lea 'itā 'i he taimi lahi? Ko e hā 'oku fa'a lea 'aki ai 'i he taimi 'e ni'ihi 'e he fānaú ko 'eni 'a ia 'oku nau 'ofa 'i he'enua ngaahi tamaí mo 'enua ngaahi fa'eé ha ngaahi lea ta'e'ofa 'oku fakataumu'a pē fakatupu loto-mamahi? 'Oku tōki masani 'a e me'a kotoa ka ai 'a e 'ofā 'i 'api' (*Ngaahi Himi*, fika 187)" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 83; pe *Ensign*, May 1989, 67).

'Eletā James E. Faust

"Ke fiefia hotau ngaahi 'apí, kuo pau ke ako'i ai 'a e ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'ingá, pea kuo pau ke 'i ai mo ha ngaahi lao, 'i ai mo e ngaahi tu'unga mo'ui, pea kuo pau ke 'i ai mo e ngaahi fakangatangata. 'Oku fu'u si'isi'i 'aupito hono poupou'i 'e he nofo 'a e sosaieti 'a e mātu'á 'i hono ako'i mo tauhi 'a e ngaahi 'ulungāanga ma'á. Kuo faka'au 'o mole 'aupito 'a e ngaahi 'ulungāanga fakafonua lahi, pea ko e tokolahi 'o e to'u tupu 'i he ngaahi feitu'u ko iá 'oku 'ikai te nau tui kinautolu 'oku 'i ai ha me'a ko e angama'a. . . .

". . . Ko e me'a fakafo'ituitui 'a hono 'ohake 'o e fānaú. 'Oku kehekehe pea mahu'inga makehe 'a e tamasi'i mo e ta'ahine takitaha. Ko e me'a ko ē 'e 'aonga ki he tokotaha koeé 'e 'ikai 'aonga ia ki ha tokotaha kehe. 'Oku 'ikai ha taha te u 'ilo 'e toe

fakapotopoto ange 'i he mātu'a tonu 'a e fānaú, ke ne pehē 'oku fu'u fefeka 'a e akonaki pe 'oku fu'u ngaloku, he ko kinautolu pē 'oku 'ofa lahi taha 'i he'enua fānaú. Ko ha me'a ia 'oku totonu ke lotua 'e he mātu'á ke nau lava 'o 'ilo'i. Ko e tefito'i mo'oni 'eni 'okú ne fakahinohino mo poupou'i kinautolú, ke akonaki'i 'etau fānaú 'aki 'a e 'ofā kae 'ikai ko hono tautea'i kinautolu. . . . Neongo ia, ko e fakahinohinó mo e fakatonutonú ko ha kongā ia 'o hono 'ohake 'o e fānaú kuo pau ke hoko. Kapau he 'ikai fakatonutonu 'e he ngaahi mātu'á 'enua fānaú, 'e fakatonutonu leva kinautolu 'e he kakai kehé 'i ha founga he 'ikai sai'ia ai 'a e mātu'á. Ka 'ikai fakatonutonu e fānaú, he 'ikai te nau faka'apa'apa'i 'a e ngaahi lao 'o e 'apí pe sosaieti'" ('i he Conference Report, Oct. 1990, 40–41; pe *Ensign*, Nov. 1990, 32–34).

'Eletā Ben B. Banks

"*Fakatonutonu 'i he 'ofa.* ' Ko e "fakatonutonu" mo e "tauteá" 'oku 'ikai ke na 'uhinga tatau. 'Oku fakataumu'a 'a e tauteá ke fakamamahi'i, ko hano totongi fakafoki ha fehālaaki na'e fai 'e ha taha. 'Oku 'uhinga e fakatonutonú ki ha me'a 'oku fakahoko ke a'usia ha taumu'a, . . . ke tokoni'i 'a e tokotaha 'oku fakatonutonú ke ne fakalalakaka ki mu'a' (William E. Homan, 'How to Be a Better Parent,' *Reader's Digest*, Oct. 1969, p. 188). 'Oku totonu ke fai ma'u pē 'a e fakatonutonú 'aki 'a e 'ofa" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 40; pe *Ensign*, Nov. 1993, 29).

'Oku Teuteu'i 'a e Ngaahi Mātu'á 'e he Anga-Mā'oni'oni Fakatāutahā

Palesiteni Brigham Young

"He 'ikai 'aupito lava ha taha 'o hoko ko ha pule 'i he Pule'anga 'o e 'Otuá kae 'oua kuó ne lava 'o pule'i haohao pē ia; hili iá te ne toki lava ke 'ohake ha fānaú 'i ha fāmilí 'a ia te nau tu'u hake pea ui ia ko monū'ia" (*Discourses of Brigham Young*, 265).

Palesiteni Ezra Taft Benson

"'Okú ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'i he taimi 'oku fokotu'utu'u lelei ai ho 'apí. 'Okú ne 'omi 'a e ma'uma'uluta mo e 'ofa 'i he 'apí 'i ho vā mo ho malí pea 'i ho vā mo ho'ofa fānaú. Ko e fokotu'utu'u lelei ko 'eni 'a e lotu fakafāmilí faka'ahó. Ko hono ako'i ia ho fāmilí ke mahino kiate kinautolu 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Ko hono tauhi 'e he mēmipa takitaha 'o e fāmilí 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Ko ho'ofa mo'ui taau mo ho malí ke ma'u ho'omo lekomeni tempalé, pea ma'u kotoa 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí 'a e

ngaahi ouau 'o e hākeaki'í, 'o sila'í fakataha homou fāmīlī ki he nofo ta'engata. Ko e tau'atāina mei he mo'ua 'o fu'u hulu tu'á, pea totongi kakato 'e he kau mēmīpa 'o e fāmīlī 'enau vahehongofulú mo 'enau ngaahi foakí" (i he Conference Report, Apr. 1981, 48–49; pe *Ensign*, May 1981, 36).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

"*Mou lotu fakataha.* 'Oku faingata'a fēfē 'a e lotú? 'E fu'u faingata'a nai ke poupou'i e ngaahi tama'i mo e ngaahi fa'eé ke nau tū'ulutui fakataha mo 'enau fānaú 'o fakataufolofola ki he 'Otuá pea fakamālō ki he ngaahi tāpuakí, ke lotua 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia? . . . Hono 'ikai mālohi lahi 'a e me'a 'oku ui ko e lotu" ("Four Simple Things to Help Our Families and Our Nations," *Ensign*, Sept. 1996, 8).

"'E 'ilo'i 'e ho'o fānaú 'oku malu 'a e 'api 'oku nofo'ia 'e he Laumālie 'o e 'Eikí. . . . Te nau tupu hake mo e lotu houngā'ia koe'uhí ko 'enau fanongo ki he lotu 'a 'enau mātu'á 'o fakahā 'a e lotu fakafeta'i 'i he ngaahi tāpuaki lalahi mo iiki 'oku nau ma'ú. Te nau tupulaki 'i he tui ki he 'Otuā mo'uí" (i he Conference Report, Apr. 1971, 83; pe *Ensign*, June 1971, 72).

Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

"'Oku fa'u mo pukepuke 'a e nofo malí mo e ngaahi fāmīlī 'oku fiefiá 'i he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e tuí, lotú, fakatomalá" (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

'Eletā Boyd K. Packer

"'E ngaahi mātu'a, 'e lava nai ke tau 'uluaki fakakaukau'i e konga fakamamahi taha 'o ho'omou palopalemá? Kapau 'okú ke lotu ke toe foki homou fohá pe 'ofefine 'o anga mā'oni'oni, fēfē ke ki'i tuku hifo ho'o feinga 'a'au ke liliu ho'o fānaú ka ke tokanga hifo kiate koe. Kuo pau ke kamata 'a e liliú 'iate koe kae 'ikai ko ho'o fānaú.

"Kuo pau ke ta'ofi 'a e me'a na'á ke fa'a fa'i (neongo na'á ke pehē 'e koe ko e me'a totonú ia) pea ke 'amanaki 'e liliu 'a e 'ulungāanga ho'o fānaú, ka ke fakatokanga'í ko ho'o 'ulungāangá na'á ne fakatupu ia.

"Faifai pea lava! Kuó u lea 'aki 'a e me'a na'e 'ikai lava ke lea 'aki 'e ha tahá! Hili ia 'a e fakahā 'o e mo'oni, 'a e hoha'a koe'uhi ko e fānaú kuo heé. Hili ia hono tukuaki'i 'o e ni'ihī kehé, 'a e feinga ke 'oua na'a fakalotomamahi'i e ngaahi mātu'a. Ka kuo fakahā e mo'oni!

"Ko koe 'oku fie ma'u ke tokoni'i mo fakahinohinó ka 'oku 'ikai ko ho'o fānaú.

"Ngaahi mātu'a, 'oku 'i ai ha tokoni lahi ma'au 'o kapau te ke tali. 'Oku ou toe fakamamafa'i atu 'oku 'ikai faingofua 'a e tokoni 'oku mau fokotu'u atú, he 'oku faingata'a tatau pē 'a e founa ke veteki 'aki e palopalemá mo e faingata'a 'o e palopalemá. 'Oku fie ma'u 'a e taimi lahi ke ngāue ai 'a e faito'ó ke ne fakalelei'i 'aki 'a e palopalemá.

"Pea kapau 'oku mou fekumi ngaahi mātu'a, ki ha founa 'oku 'ikai kau ai 'a e tuí mo e tokāteline fakalotú, 'oku mou fekumi ki ha founa he 'ikai te mou teitei ma'u. 'Oku mālie, he ko e taimi 'oku tau talanoa ai ki he ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi tokāteline pea faka'aonga'i ha ngaahi potufolofola, 'oku 'ikai ke ongo'i fiemālie 'a e tokolahi ia he fa'ahinga talanoa peheé. Ka 'i he taimi 'oku tau talanoa ai kau ki ho'o ngaahi palopalema mo ho fāmīlī pea fokotu'u hake ai ha founa ke fakalelei'i 'aki, 'okú ke matu'aki tokanga 'aupito.

"'Ilo'i he 'ikai lava ke ke talanoa kau ki hono veteki 'o e ngaahi palopalema 'a e fāmīlī ta'e te ke talanoa kau ki he ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei. Ko 'ene 'ilo'i pē 'e he ngaahi mātu'a 'oku 'i ai ha 'Otuā, pea ko 'Ene fānaú 'a kitautolu, te nau lava 'o fehangahangai mo e ngaahi palopalema pehení pea ikuna'i kinautolu.

"Kapau 'oku 'ikai te ke toe lava ha me'a, te Ne lava 'e Ia.

"Kapau 'okú ke hē, 'oku 'ikai te Ne hē Ia.

"Kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono hoko atú, 'okú ne 'afio'i 'e ia.

"'Okú ke pehē koā ko ha mana pē 'e toki lava a'i?

"Kapau 'oku fie ma'u ha mana kae toki hoko, ko e hā hano kovi" (i he Conference Report, Oct. 1970, 119–20).

'Eletā Neal A. Maxwell

"Ko e fanga ki'i anga ta'etotonu 'oku fai 'e he mātu'a 'e tupunga ai ha anga ta'emā'oni'oni lahi 'a 'enau fānaú!" (i he Conference Report, Oct. 1992, 89; pe *Ensign*, Nov. 1992, 66).

'Eletā Dallin H. Oaks

"'Oku fekau'i 'a e mātu'a 'i he fakahā 'o onopōni ke 'nau ako'i foki 'enau fānaú ke lotu' (T&F 68:28).

'Oku fie ma'u heni ke ako mo lotu 'aki 'e he mātu'a 'a e fa'ahinga lea makehe 'o e lotú. 'Oku tau ako 'etau lea fakafonua 'aki pē 'etau fakafanongo kiate kinautolu 'oku nau lea 'akí. Pea 'oku hoko pehē pē ki he lea 'oku tau fakataufolofola 'aki ki he'etau

Tamai Hēvaní. 'Oku faingofua mo faka'ofu'ofa ange hono ako 'o e lea 'o e lotú 'i ha toe lea fakafonua kehe. 'Oku totonu ke tau foaki ki he'etau fānaú 'a e faingamālie ke nau ako ai 'a e leá ni 'aki 'enau fakafanongo ki hono faka'aonga'i ia 'e he'etau mātu'á 'i he ngaahi lotu kehekehe 'oku fakahoko faka'aho 'i hotau ngaahi 'apí' ('i he Conference Report, Apr. 1993, 20; pe *Ensign*, May 1993, 18).

Ko Hono Fakamoleki ha Taimi ma'á e Fānaú

Palesiteni Howard W. Hunter

"'E ngaahi tokoua, 'oku fakatou fie ma'ú 'a e taimi lahi mo ha taimi 'aonga ke ola lelei ai 'a e takimu'á 'i he fāmīlī. Ko hono akonekina pea mo hono pule'i 'o e fāmīlī 'oku 'ikai totonu ke tuku ke fakalele toko taha pē 'e ho uai'fī pē sosaieti, 'apiakó, pe ki he Siasí' ('i he Conference Report, Oct. 1994, 68; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50).

Palesiteni Thomas S. Monson

"'Oku tau ma'ú hala 'i he taimi lahi 'o tui ko 'etau fānaú 'oku nau fie ma'ú 'o toe lahi ange, kae lolotonga iá, ko hono mo'oní, 'oku nau kole fakalongo-longo mai ke tau faka'aonga'i ha ki'i taimi lahi ange mo kinautolu. Ko hono tānaki 'o e koloá pe ko 'etau feinga ke lahi 'a e ngaahi koloa fakaemāmani 'oku tau ma'ú 'oku fepaki ia mo e akonaki 'a e 'Eikí:

"'Oua 'e fokotu'ú ma'amoutolu 'a e koloa 'i māmaní, 'a ia 'oku kai 'e he ané mo e 'ume'umeá, pea 'oku hae'i 'e he kau kaiha'á 'o kaiha'así:

"'Kae fokotu'ú ma'amoutolu 'a e koloa 'i he langí, 'a ia 'e 'ikai kai ai 'e he ané pe ko e 'ume'umeá, pea 'e 'ikai hae'i ia 'e ha kaiha'a ke kaiha'asi.'" ('i he Conference Report, Apr. 1994, 80; pe *Ensign*, May 1994, 62).

'Eletā James E. Faust

"Ko e fanga ki'i me'a íkí 'a e ngaahi me'a lalahi ko ia 'oku tui fakama'ú ki he tupenu fakafāmīlī 'aki 'a e ngaahi tu'oni filo 'e lauiafe 'o e 'ofá, tuí, mapule'i kitá, feilaulaú, fa'a kātakí mo e ngāué" ('i he Conference Report, Oct. 1990, 43; pe *Ensign*, Nov. 1990, 35).

'Eletā L. Tom Perry

"'Oku 'i ai ha ongo tafa'aki 'e ua 'oku ou loto ke fakalelei'i 'o kapau 'e foaki mai ha faingamālie kiате au ke u toe ma'ú 'i hoku 'apí ha fānau iiki.

"Ko e 'uluakí ko 'ema fakamoleki ha taimi lahi ange ko e husepāniti mo e uai'fī 'i ha fakataha kōmiti pule fakafāmīlī 'o ako ai, fetu'utaki, palani mo fai ha fokotu'utu'u ke toe lelei ange 'ema fakahoko homa ngaahi fatongia fakamātu'á.

"Ko e faka'amu hono uá, kapau 'e lava ke toe fakafoki mai 'a e ngaahi ta'u ko iá, te u fakamoleki ha taimi 'oku toe lahi ange mo hoku fāmīlī" ('i he Conference Report, Apr. 1994, 49; pe *Ensign*, May 1994, 37).

"Fa'ufa'u ha ngaahi tukufakaholo fakafāmīlī te ne fakatahataha'i mai kimoutolu, he 'e lava ke nau fakahā ai 'a ho'omou mateakí, 'ofá mo e fepoupou-akí. 'E kau 'i he ngaahi me'a ko 'eni ma'á e mēmipa takitaha 'o e fāmīlī 'a hono tāpuaki'i 'o e fānaú, papi-taisó, ngaahi ouau kehe 'o e lakanga fakataula'eikí, 'a e 'osi mei he akó, polokalama fakamāvae kae 'alu ha taha 'o ngāue fakafaifekau, polokalama talitali he'ene 'osi mei he ngāue fakafaifekau, pea pehē foki ki he ngaahi mali 'e fakahokó. Kapau 'oku ta'ofi 'e he vā-mama'o 'a e nofó, ngāue fakafaifekau, pe mahamāhaki 'a ho'omou fetaulaki fakataha fakafāmīlī, fai leva ha'o ki'i tohi makehe 'a ia 'e mahu'inga pea tauhi 'i he ngaahi hisitōlia fakafāmīlī. 'E tokoni'i 'a e ngaahi fakataha'angá ni ke tau langa hotau fāmīlī 'i ha tu'unga 'i he funga maká" ('i he Conference Report, Apr. 1985, 29; pe *Ensign*, May 1985, 23).

'Eletā Neal A. Maxwell

Vakai ki he lea 'i he peesi 289.

'Eletā A. Theodore Tuttle

"Teuteu 'i he taimí ni! Fakahoko ha ngaahi ngāue 'i he taimí ni ke fakamālohia ai homou fāmīlī. 'Ai ha taimi ke mou feohi fakataha ai. Fokotu'ú pea tauhi ha ngaahi tukufakaholo fakafāmīlī 'e fakafiefia 'a e manatu ki ai" ('i he Conference Report, Oct. 1979, 39; pe *Ensign*, Nov. 1979, 28).

'Eletā Ben B. Banks

"*Mou fakahoko fakataha ho'omou ngaahi ngāué.* 'Oku 'omai 'e he ngaahi mālōlō 'eve'evá, 'ekitiviti fakafiefiá mo e ngāue fakafāmīlī ha ngaahi faingamālie lelei ki he mātu'á ke ako'i ai 'a e mahu'inga hono fakatupulaki 'o ha tefito'i mo'oni 'o e ngāue lelei. 'Oku ma'ú 'e he fānaú mo e mātu'á ha faingamālie ke na tokanga taha pē ki he me'a tatau 'i he taimi 'okú na ngāue fakataha ai" ('i Conference Report, Oct. 1993, 40; pe *Ensign*, Nov. 1993, 29).

KO E TUKUPĀ MA'ONGO'ONGA TAHA 'I HE MĀMANÍ—HOKO KO HA MĀTU'Á LELEÍ

Eletā James E. Faust

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

The Conference Report, Oct. 1990, 39–43; pe Ensign, Nov. 1990, 32–35

Ko ha Uuii'i Fakalangī 'Ete Hoko ko ha Mātu'á

Sí'oku kāinga 'ofeina, 'oku ou kolea 'a ho'omou tui mo ho'omou ngaahi lotú he efiafi ni 'i hono ue'i au ke u lea'aki 'a e kaveinga kuó u fili ke ui ko e tukupā ma'ongo'onga taha 'i he māmaní. 'Oku fekau'aki ia mo e faingamālie pea mo e fatongia 'o e hoko ko ha mātu'á leleí. 'Oku lahi tatau pē 'a e ngaahi fakakaukau kehekehe fekau'aki mo e kaveingá ni mo e tokolahi 'o e ngaahi mātu'á, ka ko e ní'ihī tokosí'i pē 'oku nau pehē 'oku 'ilo kotoa e ngaahi talí. 'Oku 'ikai ke u kau au 'i he fa'ahinga ko iá.

'Oku ou ongo'i 'oku tokolahi ange 'a e kau talavou mo e kau finemui tu'uki-mu'a 'i hotau kakaí 'i he taimí ni 'i ha toe taimi kehe lolotonga e taimi kuó u mo'ui aí. 'I he'etau 'ilo 'a e fo'i mo'oni ko 'eni 'e lava ai pē ke tau pehē kuo ha'u 'a e kau talavou mo e kau finemui leleí ni mei ha ngaahi 'api lelei, pea mo ha mātu'á lelei mo fa'a tokanga.

Neongo ia, na'a mo e ngaahi mātu'á faivelengá 'oku nau ongo'i na'e 'i ai pē 'enau ngaahi fehālaaki. 'Oku ou manatu'i e taimi 'e taha ne u fakahoko ai ha me'a ta'e fakakaukau, pea pehē 'e he'eku fa'eé, "Ko e hā nai 'eku tōnounou?"

Kuo 'omi 'e he 'Eikí ha fakahinohino, "Mou akonaki'i hake 'a ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oni" (T&F 93:40). Kiate au, 'oku 'ikai ha toe ngāue 'a e tangatá 'e mahu'inga ange ai.

'Oku 'ikai ko ha tukupā ma'ongo'onga pē 'a e hoko ko ha tamai pe fa'eé, ka ko ha uuii'i fakalangī ia. Ko ha ngāue 'oku fie ma'u ke fakatapui kakato ho'o mo'uí ki ai. Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei ko e "falala ma'ongo'onga taha kuo tuku mai ki he fa'ahinga 'o e tangatá" 'a 'ete hoko ko ha mātu'á"

(The Responsibility of Parents to Their Children [tohitufa, n.d.], p. 1).

Ko Hono Fa'ufa'u 'o ha Ngaahi 'Api Fiefiá

Neongo 'oku sí'i ha ngaahi faingata'a 'oku fetaulaki mo e tangatá 'e lahi hake 'i he'ete hoko ko ha mātu'á leleí, 'oku kei sí'isi'i pē ha ngaahi faingamālie 'e lava ke ma'u ai ha fiefia 'oku lahi angé. Ko e mo'oni 'oku 'ikai ke 'i ai ha toe ngāue mahu'inga ange 'i he māmaní ka ko hono teuteu'i 'o 'etau fānaú ke nau manavahē 'Otua, fiefia, anga faka'eieiki, mo mo'ui 'aongá. 'E 'ikai ha fiefia 'e laka hake 'i ha mātu'á 'oku faka'apa'apa'i kinautolu mo 'enau ngaahi akonaki 'e he'enu fānaú. Ko e nāunau ia 'o e hoko ko e mātu'á. Na'e fakamo'oni 'e Sione 'o pehē, " 'Oku 'ikai ha'aku fiefia 'e lahi hake, ka ko 'eku fanongo 'oku 'a'eva 'eku fānaú 'i he mo'oni" (3 Sione 1:4). 'I he'eku fakakaukau, 'oku fie ma'u ha 'atamai poto lahi ange, mahino, loto fakatōkilalo, ivi, poto, 'ulungāanga fakalaumālie, vilitaki mo e ngāue mālohi 'oku toe lahi angé 'i ha fa'ahinga me'a 'o e mo'uí ni ki hono akonaki'i, 'ohake mo hono ako'i 'o e fānaú. 'Oku fakatautefito 'eni ki he taimí ni 'i hono faka'auha 'e hotau 'ātakaí 'a e ngaahi fakava'e 'o e anga faka'apa'apa mo e leleí. Ke fiefia hotau ngaahi 'apí,

kuo pau ke ako'i ai 'a e ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'ingá, pea kuo pau ke 'i ai mo ha ngaahi lao, 'i ai mo e ngaahi tu'unga mo'ui pea kuo pau ke 'i ai mo e ngaahi fakangatangata. 'Oku fu'u sí'isi'i 'aupito hono poupou'i 'e he nofo 'a sosaieti 'a e mātu'á 'i hono ako'i mo tauhi 'a e ngaahi 'ulungāanga ma'á. Kuo faka'au ke mole aupito 'a e ngaahi 'ulungāanga fakafonua lahi,

pea ko e tokolahi 'o e to'u tupu 'i he ngaahi feitu'u ko iá 'oku 'ikai te nau tui kinautolu 'oku 'i ai ha me'a ko e angama'a.

Koe'uhí kuo hōloa pea mole mei hotau ngaahi fonuá 'a e 'ulungāanga ma'á pea movete mo e ngaahi 'api lahi, ko e 'amanaki lelei taha pē kiate kinautolú ko 'etau toe tokanga lahi ange mo ngāue mālohi ke ako'i 'a e to'u tangata hoko maí—'a ia ko 'etau fānaú. Ke lava 'o fai 'eni, kuo pau ke tau 'uluaki fakamālohia 'a e kau faiako lautohi pule'anga 'a 'etau fānaú. Ko e kau faiako mahu'inga taha aí 'a e mātu'á mo e kau mēmipa 'o e fāmilí, pea ko e 'ātakaí lelei tahá 'oku totonu pē ke hoko ko 'api. Kaekehe kuo pau ke tau feinga mālohi ange 'i ha fa'ahinga founa pē ke fakamālohia hotau ngaahi 'apí

**Kuo pau ke ako'i
'a e ngaahi
tu'unga 'ulungā-
anga mahu'ingá
kae ma'u ha
ngaahi 'api fiefia.**

ke hoko ko ha hūfanga'anga mei he hōloa 'o e 'ulungāanga ma'á 'a ia 'okú ne kapui kitautolú. 'E lava ke tokoni'í 'a e fānaú 'e he uouangatahá, fiefiá, melinó mo e 'ofa 'i he 'apí ke nau ma'u 'a e mālohi 'iate kinautolu ke nau fehanga'anga mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. 'I he ngaahi māhina sí'i kuo hili, ne lea ai 'a Papulā Pusi, ko e uaifi 'o Palesiteni Siaosi Pusi, ki he fānaú ako 'osi mei he Kolisi Uelesilí:

“Ka ko e fē pē ha kuonga, pe ko e hā pē ha taimi, 'oku 'i ai ha me'a 'e taha he 'ikai teitei liliu ia: 'E ngaahi tamai mo e ngaahi fa'e, kapau 'oku 'i ai ha'omou fānaú, kuo pau ke nau mu'omu'a kinautolu. Kuo pau ke ke laukonga ki ho'o fānaú pea kuo pau ke ke fā'ofua ki ho'o fānaú pea kuo pau ke ke 'ofa 'i ho'o fānaú. 'E 'ikai fakafalala 'a e fiefia 'a ho fāmilí, 'a e lavame'a 'a hotau fonuá 'i he me'a 'oku hoko 'i he 'apí 'o e Palesiteni 'o e 'Iunaiteti Siteití ka ko ia 'oku hoko 'i ho loto falé” (*Washington Post*, 2 June 1990, p. 2).

Ke te hoko ko ha tamai mo ha fa'e lelei, kuo pau ke fakatatali hifo 'e he ngaahi mātu'á ha kongā lahi 'o 'enau ngaahi fie ma'u mo e ngaahi me'a 'oku nau holi ki a'í kae feau e ngaahi fie ma'u 'a 'enau fānaú. Pea koe'uhi ko e feilaulau ko 'eni 'oku fai 'e he ngaahi mātu'a faivelengá, 'e tupulaki ai 'iate kinautolu 'a e 'ulungāanga 'oku faka'e'i'eiki pea nau ako ke mo'uí 'aki 'a e ngaahi mo'oni ta'esiokita na'e akonaki 'aki 'e he Fakamo'uí 'i He'ene mo'uí.

'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he ngaahi mātu'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau hoa 'oku nau fefa'uhi mo feilaulau tokotaha pē ke kei pukepuke fakataha 'a e fāmilí lolotonga ia 'a e taulōfu'u 'a e ngaahi mālohi meitu'a 'oku fakafepaki'i kinautolú. 'Oku totonu ke faka'apa'apa'i mo tokonia kinautolu 'i he ngaahi feinga loto-to'a 'oku nau faí. Ka 'oku faingofua ange 'a e ngāue 'a ha fa'e pe ha tamai 'i he taimi 'oku fakatou ngāue fakataha ai 'a e ongomātu'á 'i 'apí. 'Oku fa'a sivi'i mo 'ahi'ahi'i 'e he fānaú 'a e lahi 'o e ivi mo e poto 'o e ongomātu'á fakatou'osi. . . .

Kuo Pau ke Tā 'e he Mātu'á 'a e Sīpingá

'I he taimi 'oku feinga ai 'a e ngaahi mātu'á ke ako'i 'enau fānaú ke faka'ehi'ehi mei he me'a 'oku fakatu'utāmaki, 'oku 'ikai totonu ke nau 'oange ki he'enau fānaú 'a e ngaahi fale'i hangē ko 'ení, Kuo mau taukei mo poto 'i he ngaahi founga 'a e māmaní, pea te mau lava ange 'e kimautolu ke fetaulaki mo e ngaahi faingata'á 'iate kimoutolu. 'E lava 'e he tō'onga mālu'alo'i 'a e mātu'á 'o fakatupu 'a e ta'etui 'a e fānaú ki he me'a 'oku ako'i ange kiate kinautolu 'i 'apí. Hangē ko 'ení, 'i he taimi 'oku sio ai pē 'a e mā-

tu'a 'i he ngaahi hele'uhila 'oku nau ta'ofi ke 'oua na'a sio ai 'enau fānaú, 'oku sí'si'í leva e tui ki he ngaahi akonaki 'a e mātu'á. Kapau ko e 'amanaki ke faitotonu e fānaú, kuo pau ke faitotonu 'a e mātu'á. Kapau ko e 'amanaki ke 'ulungāanga ma'a 'a e fānaú, kuo pau ke 'ulungāanga ma'a 'a e mātu'á. Kapau 'okú ke 'amanaki 'e ala falala'anga ho'o fānaú, kuo pau pē ke ke hoko 'o falala'anga.

'Oku kau 'i he ngaahi 'ulungāanga lelei kehe 'oku totonu ke ako'i ki he fānaú 'a hono faka'apa'apa'i 'o e ní'ihi kehé, 'o kamata pē mei he mātu'a tonu 'a e fānaú mo hono fāmilí; faka'apa'apa'i e ngaahi faka'ilonga 'o e tui pea mo e ngaahi tui mamahi'i fonua 'a e ní'ihi kehé, faka'apa'apa ki he laó mo e māú; faka'apa'apa'i 'a e koloa 'a e ní'ihi kehé, faka'apa'apa'i 'o e kau ma'u mafai. 'Oku fakamanatu mai 'e Paula kiate kitautolu 'oku totonu ke “fuofua fakahā [e he fānaú] 'enau anga fakalotú 'i 'apí” (1 Tímote 5:4).

Ko Hono Fakatonutonu 'o e Fānaú

Ko e taha 'o e ngaahi faingata'a lahi taha ki he mātu'á 'a hono fakatonutonu 'o e fānaú 'i he founga totonú. Ko e me'a fakafo'ituitui 'a hono 'ohake 'o e fānaú. 'Oku kehekehe pea mahu'inga makehe 'a e tamasi'i mo e ta'ahine takitaha. Ko e me'a ko ē 'e 'aonga ki he tokotaha koe'e 'e 'ikai 'aonga ia ki ha tokotaha kehe. 'Oku 'ikai ha taha te u 'ilo'i 'e toe ha taha 'oku fakapotopoto ange 'i he mātu'a tonu 'a e fānaú, ke ne pehē 'oku fu'u fefeka 'a e akonaki pe 'oku fu'u ngaloku he ko kinautolu pē 'oku nau 'ofa lahi taha 'i he'enau fānaú. Ko ha me'a ia 'oku totonu ke lotua 'e he mātu'á ke nau lava 'o 'ilo'i. Ko e tefito'i mo'oni 'eni 'okú ne fakahinohino mo pou'ou'i kinautolú, ke akonaki'i 'enau fānaú 'aki 'a e 'ofá kae 'ikai ko hono tautea'i kinautolu. Na'e fai 'e Pilikihami 'Tongi 'a e fale'i ko 'ení, “Kapau 'e a'u ki ha tu'unga 'e fie ma'u ai ke ke valoki'i ha taha, 'oua na'a toe laka atu ia 'i he lelei 'okú ke ma'u ke fakamo'ui ai iá” ('i he *Journal of Discourses*, 9:124–25). Ko e fakahinohinó mo e fakatonutonú ko ha kongā ia 'o hono 'ohake 'o e fānaú kuo pau ke hoko. Kapau he 'ikai fakatonutonu 'e he ngaahi mātu'á 'enau fānaú, 'e fakatonutonu leva kinautolu 'e he kakai kehé 'i ha founga he 'ikai sai'ia ai 'a e mātu'á. Ka 'ikai fakatonutonu e fānaú, he 'ikai te nau faka'apa'apa'i 'a e ngaahi lao 'o e 'apí pe sosaieti.

Ko e tefito'i taumu'a ia 'o e fakatonutonú ke ako'i 'a e talangofuá. Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei: “Ko e mātu'a ko ia 'oku 'ikai ke nau ako'i 'a e

talangofuá ki he'enua fānaú, kapau 'e 'ikai fakatupulaki 'i [honau] ngaahi 'apí 'a e talangofuá, 'e tohokaki'ina kinautolu 'e he sosaieti pea te nau ma'u kinautolu. Ko ia 'e lelei ange ki he 'apí, 'a ia 'oku manava'ofa, kaungā mamahí, mo mahinó, ke ne ako'i 'a e talangofuá ki he tamasi'í 'i hano tuku atu ia ki he founga fakatonutonu mātu'aki fefeka mo ta'e'ofa 'e fai 'e he sosaieti 'o kapau kuo te'eki ai ke fakakakato 'e he 'apí 'a hono tufakangá" (*The Responsibility of Parents to Their Children*, p. 3).

Ko Hono Ako'i 'o e Fānaú ke Ngāuē

Ko ha kongā mahu'inga 'o hono ako'i 'o e fānaú ko hono fakatonutonu kinautolu mo 'ai ke nau ako ke ngāuē. 'I he'etau tupu haké, 'oku hangē hoto tokolahi ko e tangata ko ia na'a ne pehē, " 'Oku ou sai'ia he ngāuē; 'oku fakamānako ia kiate au. Te u lava pē au 'o tangutu 'i ha ngaahi houa lahi 'o mamata he ngāuē 'a e ni'ihī kehē" (Jerome Klapka Jerome, 'i he *The International Dictionary of Thoughts*, comp. John P. Bradley, Leo F. Daniels, mo Thomas C. Jones [Chicago: J. G. Ferguson Publishing Co., 1969], p. 782). 'Oku ou toe pehē pē, 'ko e ngaahi mātu'á ko e kau faiako lelei taha pē ia ke ako'i 'a e ngāuē. Na'e hoko e ngāuē ko ha me'a fakafiefia kiate au 'i he fuofua taimi ne u ngāuē fakataha ai mo 'eku tamaí, kui tangatá, ngaahi fa'e tangatá, mo hoku ngaahi tokouá. 'Oku ou 'ilo pau na'e lahi ange 'eku hoko ko e fakahela kiate kinautolu 'i he'eku tokoní, ka 'oku fakafiefia 'eku manatu ki ai pea mahu'inga foki mo e ngaahi me'a ne u ako mei ai. 'Oku fie ma'u ke ako'i 'a e fānaú ke fua fatongia mo ngāuē tau'atāina. 'Oku tuku koā 'e he mātu'á hanau taimi fe'unga fakatātaha ke faka'alí'ali ai mo fakahinohino mo fakamatala'i 'eni, 'o hangē ko e akonaki 'a Lihai, ke lava 'e he fānaú 'o "fili ma'anautolu pē kae 'ikai fakamālohi'i ke ngāuē?" (2 Nīfai 2:26).

Na'e pehē 'e Lütelo Pēpangikē, 'a ia ko e taha 'o e kau tangata ngoue 'iloa taha 'o māmaní, "Kapau na'e toe si'isi'i ange 'etau tokanga ki he'etau ngaahi ngoué 'i he'etau tokanga ki he'etau fānaú, pehē 'oku tau lolotonga nofó ni 'i ha fu'u vaotā" ('i he *Elbert Hubbard's Scrap Book* [New York: Wm. H. Wise and Co., 1923], p. 227).

Ngaahi Tukupā Makehe ma'á e Ngaahi Mātu'á

'Oku toe 'inasi foki e fānaú 'i he ngaahi lelei 'o e tau'atāina ke fili ki he mo'ui angama'á 'a ia 'oku tau

ma'u ai kotoa 'a e faingamālie ke laka ki mu'a, fakalalakaka, pea tupulaki. 'I he tafa'aki 'e tahá, tupu mei he tau'atāina ke fili ko iá 'oku toe lava ai ke fili 'a e fānaú ki he siokitá, mo'ui fakavalevalé, fakatuituia honau lotó, mo hono faka'auha pē kinautolú. 'Oku fa'a fakahā 'e he fānaú 'a e tau'atāina ke fili ko 'eni 'i he'enua kei ikí.

Tuku ke fiemālie pē 'a e loto 'o e ngaahi mātu'a kuo nau faivelenga, 'ofa, mo tokanga ki he'enua fānaú, pea kuo nau mo'ui 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e anga-mā'oni'oni ki he lelei taha na'a nau lavá, 'i he'enua 'ilo'i ko e ngaahi mātu'a lelei 'a kinautolu neongo 'a e ngaahi me'a 'oku fai 'e he'enua fānaú. 'Oku 'i ai e fatongia 'o e fānaú ke nau fakafanongo, talangofua, pea hili hono akonekina kinautolú, ke nau ako. He 'ikai tukuaki'i ma'u ai pē 'a e ngaahi mātu'á 'i he ngaahi 'ulungāanga ta'efe'unga 'o 'enua fānaú koe'uhí he 'ikai ke nau lava 'o fakapapau'i 'e 'ulungāanga lelei 'a e fānaú. Na'a mo e potó 'o Solomoné pea mo e kātaki 'a Siopé, 'e 'i ai pē fānaú 'e ni'ihī te nau kei sivi'i mo 'ahi'ahi'i ia.

'Oku 'i ai ma'u pē ha tukupā makehe ki he ngaahi mātu'a ko ia 'oku koloa'ia mo fu'u fakatuituia e loto 'o 'enua fānaú. Hangē 'oku fakapōpula'i 'e ha fānaú ia 'e ni'ihī 'i he ngaahi tūkunga ko iá 'a 'enua mātu'á 'aki 'a e 'ikai ke nau talangofua ki he'enua mātu'á kae 'oua leva kuo 'oange 'e he mātu'a 'a e pa'anga pe ko e me'a 'oku nau fie ma'ú ka nau toki talangofua. Na'e pehē 'e 'Eletā Niila A. Mekisuele, "Ko kinautolu ko ia 'oku fu'u hulu e me'a 'oku nau fai ma'a 'enua fānaú, 'e 'ikai fuoloa kuo nau 'ilo'i kuo 'ikai ke nau kei mapule'i 'enua fānaú. Ko e fānaú tokolahi kuo fai e ngaahi me'a lahi ma'anautolú, 'oku fakatupu maumau pe te nau 'auha ai" ('i he Conference Report, Apr. 1975, p. 150; pe *Ensign*, May 1975, p. 101). Hangē ko ha natula pē ia 'o e tangatá 'a e 'ikai ke tau fakahounga'i kakato 'a e ngaahi koloa fakae-māmani na'e 'ikai ke tau ngāuē'i.

'Oku 'i ai 'a e fepaki 'i he fo'i fakakaukau 'o e fu'u hoha'a 'a e mātu'a 'e ni'ihī ke tali 'enua fānaú 'e honau to'ú pea manakoa kinautolú; 'osi ange ko iá ko e ngaahi mātu'a tatau pē 'eni 'oku nau manavasi'i na'a 'oku fai 'e he'enua fānaú 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku fai 'e honau to'ú.

Ko Hono Tokoni'i 'o e Fānaú ke Fakatō ki Honau Lotó 'a e Ngaahi Tu'unga 'Ulungāanga 'Oku Mahu'ingá

'Oku angamaheni 'aki pē ko e fānaú ko ia 'oku nau fili pea fakapapau'i he 'ikai ke nau 'ahi'ahi'i 'a e

faito'o kona tapú, kava mālohí mo fakahoko e ngaahi fetu'utaki fakasekisuálé, ko kinautolu ia kuo nau mo'ui 'aki pea fakatō ki honau lotó 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga 'o honau 'apí 'o hangē pē ko hono mo'ui 'aki 'e he'enu mātu'á. 'I he taimi 'oku fai ai ha ngaahi fili faingata'a, te nau mui-mui pē kinautolu 'i he ngaahi akonaki 'a 'enu mātu'á kae 'ikai ko e ngaahi sippinga honau to'ú pe ko e ngaahi faka'uhinga kākā 'a e mītiá 'o nau 'ai ai ke hā matamatalelei hono inu 'o e kava mālohí, 'a e ngaahi fetu'utaki fakasekisuálé, ta'eanganofó, ta'efaitotonú mo e ngaahi 'ulungāanga kovi kehe pē. 'Oku nau hangē kinautolu ko e kau talavou 'e toko uafe 'a Hilamaní 'a ia "kuo akonekina 'a kinautolu 'e he'enu ngaahi fa'eé, kapau 'e 'ikai te nau ta'etui, 'e faka-haofi 'a kinautolu 'e he 'Otuá" mei he maté ("Alamā 56:47). "Pea na'a nau fakamatala'i mai . . . 'a e ngaahi lea 'a 'enu ngaahi fa'eé, 'o pehē: 'Oku 'ikai te mau ta'etui na'e 'ilo ia 'e he'enu ngaahi fa'eé" (56:48).

Ko e me'a 'oku hangē 'okú ne tokoni ki hono fakama'u 'o e ngaahi akonaki 'a e mātu'á mo e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga 'i he loto 'o e fānaú ko e ma'u ha tui mālohi ki he 'Otuá. 'I he taimi 'oku hoko ai 'a e tui ko 'eni ko ha kongá 'o honau laumālié, 'oku mālohi leva honau lotó. Ko ia, 'i he ngaahi me'a kotoa ko 'eni 'oku mahu'inga ke ako'i, ko e hā e me'a 'oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á? 'Oku talamai 'e he folofolá 'oku totonu ke akonaki 'e he mātu'á ki he'enu fānaú 'a e "tui kia Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo'ui, pea mo e papitaisó mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni," pea mo e "tokāteline 'o e fakatomalá" (T&F 68:25). Kuo pau ke ako'i e ngaahi mo'oni ko 'eni 'i 'api. He 'ikai lava ke ako'i ia 'i he ngaahi 'apiakó pe ohi hake 'e he pule'anga pe koló. 'Oku mo'oni 'e lava ke tokoni 'a e ngaahi polokalama 'a e Siasí, ka ko e ako'i 'oku ola lelei tahá 'oku fakahoko ia 'i 'api.

Ko ha Ngaahi Tu'oni filo 'e Lauiafe 'o e 'Ofá

Ko e ngaahi momeniti 'oku akonaki ai e mātu'á 'oku 'ikai fie ma'u ia ke hā ngali lahi pe mālie pe ongo mālohi. 'Oku tau 'ilo 'eni mei he Faiako Tu'ukimu'á. Na'e pehē 'e Sālesi Henelí Pakiheesi:

"Ko e faka'ofa'ofa haohaoa 'o e mo'ui 'a Kalaisí 'a hono tānaki atu 'o e fanga ki'i ngāue faka'ofa'ofa oku 'ikai ke tau sio ki ai—'a e talanoa mo e fefine 'i he vai kelí; . . . 'a hono fakahā ki he talavou koloa'ia 'a e taumu'a fufū 'o hono lotó 'a ia ne ta'ofi ai ha'ane hū ki he pule'anga 'o Hēvani; . . . 'a hono ako'i 'a e founa totonu 'o e lotú ki ha ki'i kulupu tokosi'i 'o hono kau muimu'i; . . . 'a hono tafu 'o e afi pea tunu mo e ika ke ma'u me'atokoni pongipongi mei ai 'ene kau ākongá 'i he'enu foki mei he'enu toutai he pō ko iá kuo nau mokosia, hela'ia mo loto-fo'i. 'Oku hanga 'e he ngaahi me'a ni kotoa 'o 'ai ke mahinongofua kiate kinautolu 'a e tokanga mai 'a [Kalaisi] kiate kinautolu, 'o fakapapau'i mo fakamahino mai hono fakakiiki, 'o a'u ki he kivi'i me'a si'isi'i tahá" ("Kindness and Love," 'i he *Leaves of Gold* [Honesdale, Pa.: Coslet Publishing Co., 1938], p. 177).

Pea 'oku pehē pē 'i he'ete hoko ko e mātu'á. Ko e fanga ki'i me'a ikí 'a e ngaahi me'a lalahi ko ia 'oku tui fakama'u ki he tupenu fakafāmilí 'aki ha ngaahi tu'oni filo 'e lauiafe 'o e 'ofá, tuí, mapule'i pē kitá, feilaulá, fa'a kātaki mo e ngāue.

Fānau 'o e Fuakavá

'Oku 'i ai ha ngaahi tala'ofa fakalaumālie ma'ongongongá 'e lava tokoni ki he ngaahi mātu'a mo'ui faivelenga 'i he siasí ni. 'E lava ma'u 'e he fānau kuo sila'i ki he ta'engatá 'a e ngaahi tala'ofa fakalangi ne fai ki he'enu ngaahi kui ngāue faivelenga ne nau tauhi 'i he anga faka'eieiki 'a 'enu ngaahi fuakavá. 'E manatu'i 'e he 'Otuá 'a e ngaahi fuakava 'oku manatu'i 'e he ngaahi mātu'á. 'E lava hoko ai 'a e fānaú ko ha ni'ihí te nau ma'u 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi tala'ofa ma'ongongongá ni. 'Oku hoko 'eni koe'uhi he ko e fānau kinautolu 'o e fuakavá (vakai, Orson F. Whitney, 'i he Conference Report, Apr. 1929, pp. 110–11).

Ke fai tāpuekina 'e he 'Otuá si'i ngaahi mātu'a 'o e māmaní 'oku nau feinga 'i he'enu faingata'a, feilaulau mo anga faka'eieiki. Fakatauange te Ne fakalāngilangi'i 'a e ngaahi fuakava na'e tauhi 'e he ngaahi mātu'a faivelenga 'i hotau kaka'i mo tokanga'i si'i fānau ko 'eni 'o e fuakavá. Ko 'eku lotú ia ke hoko 'eni 'i he huafa toputapu 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

PALANI 'O E FAKAMO'UÍ

*'Oku mahino 'a e fatongia 'o
kitautolu 'oku tau 'ilo'i e palani
'a e 'Otuá ma'a 'Ene fānaú,
'a kitautolu kuo tau 'osi
fuakava ke fakahoko iá.*

—Eletā Dallin H. Oaks

“KO E PALANI LAHI 'O E FIEFIÁ”

Eletā Dallin H. Oaks

*'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uá*

*The Conference Report, Oct.
1993, 96–102; pe Ensign, Nov.
1993, 72–75*

Ko e Palani 'o e Fakamo'uí ko ha Mape ia 'o e Hala ki 'Itānití

'Oku tali 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'a e ngaahi fehu'i hangē ko e, Na'a tau ha'ú mei fē? Ko e hā 'oku tau 'i heni aí? pea Ko 'etau 'alú ki fē? Kuo ui ia 'e he kau palōfitá ko e palani 'o e fakamo'uí mo e “palani lahi 'o e fiefiá” (Alamā 42:8). 'I hono ue'i kitautolu 'e he Laumālié 'e lava ke mahino kiate kitautolu 'a e mape ko 'eni 'o e hala ki 'itānití pea tau faka'aonga'i ia ke tataki hotau hala 'i he māmaní.

“ 'Oku ako'i kitautolu 'e he ongoongolelei ko e fānau fakalaumālie 'a kitautolu 'a ha ongomātu'a fakalangi. Ki mu'a pea fānau'i mai kitautolu ki he māmaní, na'a tau “mo'ui 'i ha maama fakalaumālié, ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e Tamaí Ta'engatá” (lea 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí, *Improvement Era*, Mar. 1912, p. 417; vakai foki, Selemaia 1:5). Ne tuku kitautolu ki he māmaní ke tau fakalalakaka 'o a'u ki hotau iku'angá 'a ia ko e mo'ui ta'engatá. 'Oku 'omi 'e he ngaahi mo'oni ko 'eni ha 'ilo ta'ehano tatau kiate kitautolu mo ha ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'inga kehekehe ke tataki e ngaahi fili 'oku tau

faí ke tau mavahe meiate kinautolu 'oku 'ikai te nau tui 'oku 'i ai ha 'Otuá pea nau tui ko e mo'ui ko e tupu ia mei ha me'a na'e tupukoso hake pē.

Ko e Fakataha Alēlea 'i Hēvaní

Ko e mahino fekau'aki mo e mo'ui 'oku kamata ia mei ha fakataha alēlea na'e fai 'i he langí. Na'e ako'i ai ki he fānau fakalaumālie 'a e 'Otuá 'a 'ene palani ta'engata ki honau iku'angá. Kuo tau fakalalakaka 'o a'u ki he ngata'anga kuo lava ke tau a'usia ta'e 'i ai ha sino fakamatelié pea mo ha taukei 'i he mo'ui matelié. Koe'uhí ke tau ma'u 'a hono kakato 'o e fiefiá, na'e pau ke tau fakahā 'a 'etau loto fiemālie ke tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'i ha fa'ahinga tūkunga 'a ia na'e 'ikai ke tau toe manatu'i he me'a na'e hoko ki mu'a pea toki fā'ele'i mai kitautolu ki he māmaní.

'I he'etau mo'ui 'i he māmaní, te tau mo'ulaloa ai ki he maté, pea 'e 'uli'i kitautolu 'e he fai angahalá. 'I he palani 'a 'etau Tamaí Hēvaní, 'e foaki mai ha Fakamo'ui ma'atautolu ke fakahaofi 'a kitautolu mei he maté mo e angahalá, 'a ia 'e hanga 'e he'ene fakalelei 'o huhu'i 'a e kakai kotoa pē mei he maté pea totongi ki hono fakama'a 'o e kakai kotoa pē mei he'enu angahalá 'o fakatatau mo e ngaahi me'a kuó ne fakahā mai ke tau faí (vakai, 2 Nīfai 9:19–24).

Na'e 'i ai pē mo e palani 'a Sētane. Na'á ne fokotu'u ange te ne fakahaofi 'a e fānau fakalaumālie hono kotoa 'a e 'Otuá, 'o ne fakapapau'i he 'ikai ha taha 'e faiangahala he te ne to'o 'a e mālohi 'o e tangatá ke filí. 'I he 'ikai ke tali 'a e palani 'a Sētane, na'á ne hanga mo e ngaahi laumālie na'e muimui 'iate ia 'o fakafepaki'i e palani 'a e Tamaí pea na'e kapusi 'a kinautolu ki tu'a.

Ko kinautolu kotoa 'a e kakai kuo fā'ele'i ki he māmaní na'a nau fili ki he palani 'a e Tamaí pea nau tau'i ke hoko ia. Na'e fai 'e he tokolahi 'o kitautolu ha ngaahi fuakava mo e Tamaí fekau'aki mo e me'a te tau fakahoko 'i he māmaní. 'Oku 'i ai e felāve'i 'a e ngaahi me'a na'a tau fai 'i he maama fakalaumālié ki he ngaahi me'a 'oku tau fakahoko 'i he māmaní 'i ha ngaahi founa kuo te'eki fakahā mai kiate kitautolu.

'Oku Feinga 'a Sētane ke Faka'auha e Palani 'a e 'Otuá

Neongo kuo mole meia Sētane mo hono kau muimui 'a e faingamālie ke ma'u ha sino fakamatelié, 'oku ngofua ke nau ngāue 'aki honau ngaahi mālohi fakalaumālié ke feinga ke fakafē'atungia'i 'a e palani 'a e

'Otuá. 'Okú ne 'omi 'e ia 'a e ngaahi 'ahi'ahi ke sivi'i 'aki e founa 'oku faka'aonga'i 'aki 'e he tangatá 'a 'enau tau'atāina ke filí. Ko e fakafepaki 'a Sētane 'oku fakataumu'a ia ki ha me'a oku mahu'inga taha ki he palani 'a e Tamaí. 'Oku feinga 'a Sētane ke fakaongo-ongokovi'i 'a e Fakamo'uí mo e mafai faka-'Otuá, ke fakata'e'aonga'i 'a e ngaahi ola 'o e Fakalelé, ke lohi-aki'i 'a e ngaahi ma'u fakahaá, ke taki 'a e kakaí mei he mo'oní, ke fakafepaki'i 'a e tau'atāina fakafo'ituitui 'a e tangatá ki he me'a te ne fai pe ta'efai, ke feto'oaki 'a e tu'unga tangatá mo e fefiné, ke fakasi'isi'i e mahu'inga 'o e nofo-malí, pea ke fakalotosi'i ki he fakafanau (kae tautefito ki he ngaahi mātu'a ko ia te nau 'ohake 'enau fānaú 'i he anga-mā'oní'oní).

'Oku Mahu'inga ki he Palani 'a e Tu'unga Tangata pe Fefiné, Nofo-Malí mo e Fā'ele'i 'o e Fānaú

'Oku mahu'inga kotoa 'a e tu'unga tangata mo fe-finé, malí mo hono fā'ele'i mo lehilehi'i 'o e fānaú ki he palani lahi 'o e fiefiá. 'Oku fakamahino'i mai 'i he ngaahi fakahā 'o onopōnī na'e hoko pē 'a e me'a ko ia 'oku tau ui ko e tu'unga tangata pe fefiné ko e kongá 'o 'etau mo'uí ki mu'a pea toki fā'ele'i mai ki-tautolú. Na'e folofola 'a e 'Otuá 'o pehē na'á Ne fakatupu 'a e "tangatá mo e fefiné" (T&F 20:18; Mōsese 2:27; Sēnesi 1:27). Na'e fakamatala 'e 'Eletā E. Talamesi 'o pehē: "Ko e faikehekehe 'o e tangatá mo e fefiné 'oku 'ikai ko ha tu'unga ia 'oku toki hoko 'i he ki'i vaha'ataimi nounou ko 'eni 'oku tau mo'uí ai 'i he māmani; ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia ne tau ma'u 'i he'etau mo'uí 'i he maama fakalaumālié" (*Millennial Star*, 24 Aug. 1922, p. 539).

Na'e folofola 'a e 'Eiki ki he 'uluaki tangata mo e fe-fine 'i he māmani 'o pehē, "Mo fanafanau, mo fakatokolahi" (Mōsese 2:28; Sēnesi 1:28; vakai foki, 'Ēpalahame 4:28). Na'e mu'omu'a 'a e fekau ko 'enī 'i he fakahokohokó pea fika 'uluaki 'i hono mahu'ingá. Na'e pau ke fā'ele'i mai e fānaú fakalaumālie 'a e 'Otuá ki māmani pea mo ha faingamālie ke nau fakalalakala ai ki he mo'uí ta'engatá. 'Oku fakataumu'a ke 'ohofi 'e he filí 'a e me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo e fakatupu 'o ha mo'uí ko 'ene feinga ke 'oua na'a hoko e palani 'a e 'Otuá.

Ko e Mahu'inga 'o e Hoko 'a e Hingá

'I hono ma'u 'e 'Ātama mo 'Ivi 'a e 'uluaki fekau, na'á na 'i ha tu'unga na'e te'eki ke na liliu kakato mei he sino fakalaumālié, na'á na mavahe mei he maama fakalaumālié 'o ma'u hona sino fakamatelie,

ka na'e te'eki ai ke na mo'ulaloa ki he maté pea te'eki ai ke na lava 'o fanafanau. Na'e 'ikai lava ke na fakahoko e 'uluaki fekau 'a e Tamaí ta'e te na mau-mau'i 'a e fakangatangata 'i he vaha'a 'o e fiemālie 'o e mo'uí 'i he Ngoue ko 'Ītení mo e ngaahi 'ahi'ahi faingata'a mo e faingamālie faka'ofa'ofa te na ma'u 'i he mo'uí fakamatelié.

Koe'uhí ko ha ngaahi 'uhinga kuo te'eki fakahā mai kiate kitautolu, ko e tu'unga liliu ko 'enī, pe ko e "hingá," na'e 'ikai mei lava ke hoko ia ta'e fai ha maumaufono—'a ia ko hono faka'aonga'i 'o e tau-'atāina ke filí ke a'u ki ha tu'unga 'e loto fiemālie ai pē ke maumau'i e fonó (vakai, Mōsese 6:59). 'A ia ko ha maumaufono ia ne 'osi palani pē ke hoko, ko ha founa ke fakahoko ai ha taumu'a 'oku ta'engata. Na'e fakamatala 'e he Palōfita ko Lihai 'o pehē "ka ne 'ikai maumaufono 'a 'Ātama pehē kuo 'ikai te ne hingá" ka te ne nofo ai pē 'i he tu'unga tatau na'e fakatupu ai iá (2 Nifai 2:22).

"Pea kuo 'ikai te na ma'u ha fānaú, ko ia, te na nofo ai 'i ha anga-ta'ehalaia, 'o 'ikai ma'u ha fiefia, he na'e 'ikai te na 'ilo'i ha mamahi; 'o 'ikai fai ha lelei, he na'e 'ikai te na 'ilo'i ha angahala" (v. 23).

Na'e faka'osi 'e Lihai 'ene leá 'o pehē na'e palani ke hoko 'a e Hingá koe'uhí "kuo fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'i he poto 'o ia 'okú Ne 'afio'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē" (v. 24).

Ko e Anga Fakapotopoto mo e Loto-to'a 'a 'Ivi

Ko 'Ivi na'á ne 'uluaki maumau'i e ngaahi fono 'o 'Ītení pea kamata ai 'a e ngaahi tu'unga 'o e matelié. Ko e hā pē 'a e natula 'o e me'a na'á ne faí, na'e kamata ia ko ha maumaufono ka ko ha ngāue nāunau'ia na'e fie ma'u ke fakaava'aki 'a e matapā ki he mo'uí ta'engatá. Na'e fakahā 'e 'Ātama 'a 'ene fakakaukau fakapotopotó 'i he'ene fai 'a e me'a tatau. Ko ia "na'e hingá 'a [Ivi mo] 'Ātama koe'uhí ke 'i ai 'a e fa'ahinga 'o e tangatá" (v. 25).

'Oku fakahalaia'i 'e he kakai Kalisitiane 'e ni'ihī 'a 'Ivi 'i he me'a na'á ne faí, 'o nau pehē kuo fakamele'i ai ia mo 'ene fānaú fefiné. Ka 'oku 'ikai tui pehē 'a e Kā-ingalotu ia 'o e Siasí! 'Oku tau 'ilo 'eni mei ha fakahā, pea 'oku tau houna'ia 'i he me'a na'e fai 'e 'Ivi mo 'ene anga fakapotopoto mo loto-to'a 'i he ngāue ma'ongo'onga ko 'eni 'oku tau ui ko e Hingá (vakai, Bruce R. McConkie, : "Eve and the Fall," 'i he *Woman* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1979], pp. 67–68). Na'e akonaki 'a Siosefa Sāmita 'o pehē na'e 'ikai ko

ha “fai angahala” ‘eni he ko e tu’utu’uni ia ‘e he ‘Otuá (vakai, *The Words of Joseph Smith*, ed. Andrew F. Ehat mo Lyndon W. Cook [Provo: Religious Studies Center, Brigham Young University, 1980], p. 63). Na’e pehē ‘e Pilikihami Tongi, “ ‘Oku totonu ke ‘oua ‘aupito na’a tau tukuaki’i ‘a ‘etau Fa’ē ko ‘Ivī, ‘oua ‘aupito” (‘i he *Journal of Discourses*, 13:145). Na’e pehē ‘e ‘Eletā Siosefa Filitingi Sāmita: “ ‘Oku ‘ikai te u teitei lau e konga ko ‘eni ‘a ‘Ivī ‘i he hingá ko ha fai angahala, pe te u tukuaki’i ‘a ‘Ātama ko ha’ane fai angahala. . . .Ko hano maumau’i ‘eni ‘o e fonó, kae ‘ikai ko ha angahala. . . . he ko ha me’a pē ia na’e fie ma’u ke fakahoko ‘e ‘Ātama mo ‘Ivī!” (*Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1954–56], 1:114–15).

Ko e Faikehekehe ‘o e Angahalá mo e Maumau fonó

‘Oku fakamanatu mai kiate kitautolu ‘a e mahu’inga ‘o e ngaahi lea ‘oku fili ke ngāue ‘aki ‘i he tefito ‘o e tui hono uá ki hono faikehekehe ‘o e *angahalá* mo e *maumau fonó*: “ ‘Oku mau tui ‘e tautea’i ‘a e tangatá koe’uhi ko ‘enau ngaahi *angahala* ‘anautolú pē, kae ‘ikai ko e *maumau fonó* ‘a ‘Ātamá” (ko e toki tānaki atu hono fakamamafa’i). ‘Oku toe ‘omi pē hona faikehekehe ‘i he laó. Ko e ni’ihi e ngaahi maumaulao, hangē ko e fakapoó ko e hia ia, he ‘oku fu’u hala ta’engata ia. ‘Oku hoko e fanga ki’i faihala kehe hangē ko e faka’uli ta’elaiseni ko e hia koe’uhí pē he kuo ‘osi tapui fakalao kinautolu. Fakatatau ki he ngaahi fakafaikehekehe’i ko ‘eni, ko e me’a ko ia na’e fakahoko ‘o tupu ai ‘a e Hingá na’e ‘ikai ko ha angahala—ka ko e maumau fonó —‘oku hala he na’e fakalao ke tapu. ‘Oku ‘ikai fa’a faka’aonga’i ‘a e ongo leá ni ke faka’ilonga’i ‘aki ha ongo me’a kehekehe ‘e ua, ka ‘oku ‘uhingamālie hono faka’aonga’i ke fakamatala’i ‘aki e Hingá.

Na’e ‘Ilo’i ‘e he ‘Uluaki Ongó Mātu’á ‘a e Fie Ma’u ke Hoko ‘a e Hingá

‘Oku talamai ‘i he fakahā ‘o onopōní na’e ‘osi mahino pē ki he’etau ‘uluaki ongo mātu’á ‘a e fie ma’u ke hoko ‘a e Hingá. Na’e pehē ‘e ‘Ātama, “Ke monū-ia ‘a e huafa ‘o e ‘Otuá, he ko e me’a ‘i he’eku maumau fonó kuo faka’ā ai ‘a hoku matá, pea te u ma’u ‘a e fiefia ‘i he mo’uí ni, pea te u toe mamata ‘i he kakanó ki he ‘Otuá” (Mōsese 5:10).

Fakatokanga’i ‘a e kehe ‘o e ‘ilo na’e ma’u ‘e ‘Ivī mo ‘ene anga fakapotopotó, ‘a ia na’e nofo taha pē ‘ene tokangá ki he taumu’a mo e ‘aonga ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá: “Ka ne ta’e’oua ‘eta maumau fonó pehē ‘e

‘ikai pē te ta ma’u ha hako, pea ‘ikai foki ‘ilo’i ‘a e lelei mo e koví, pea mo e fiefia ‘o hota huhu’i, pea mo e mo’ui ta’engata ‘a ia ‘oku foaki ‘e he ‘Otuá kiate kinautolu kotoa pē ‘oku talangofuá” (Mōsese 5:11). ‘I he mata me’a-hā-mai ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmita kau ki he huhu’i ‘o e kakai pekiá, na’á ne mamata ki ha “kau tu’u-ki-mu’a mo e kakai ma-‘ongo’onga” kuo nau fakataha mai ke fakafetaulaki ki he ‘Alo ‘o e ‘Otuá, pea na’e kau ‘i he fa’ahingá ni ‘a “ ‘etau fa’ē nāunau’ia ko ‘Ivī” (T&F 138:38–39).

‘I he taimi ‘oku mahino ai kiate kitautolu ‘a e palani ‘o e fakamo’uí, ‘oku mahino foki mo e taumu’a pea mo hono ‘aonga ‘o e ngaahi fekau kuo tuku ‘e he ‘Otuá ki he’ene fānaú. ‘Okú ne ako’i kiate kitautolu ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni totonú pea ne fakafefi’i leva kitautolu ke tau pule’i pē kitautolu. ‘Oku tau fai ‘eni ‘aki ‘a e ngaahi fili ‘oku tau fakahoko ‘i he mo’ui ‘i he māmaní.

‘Oku tau mo’ui ‘i ha kuonga ‘oku hulu tu’a ai ‘a e ngaahi feinga fakapolitikalé, fakalaó, mo fakasōsialé ke fakahoko ha ngaahi liliu ‘a ia ‘e feto’oaki ai ‘a e tu’unga fefine pe tangatá pea tatau pē ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné. ‘Oku ngaahi kitautolu ‘e he ‘ilo ta’engata ‘oku tau ma’u ke ‘oua na’a tau pou pou ki he ngaahi liliu ko ia ‘oku nau fetongi ‘a e ngaahi fatongia mo e ngaahi faingamālie mavahevahe ‘o e kakai tangatá mo e kakai fefiné ‘a ia ‘oku fie ma’u ki hono fakahoko ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá. ‘Oku ‘ikai ke tau fakafepaki’i ‘a e ngaahi liliu kotoa pē fekau-‘aki mo e tō’onga ‘oku tau fai ki he kakai tangata mo fefiné he ‘oku hanga ‘e he ngaahi liliu ‘e ni’ihi ‘i he ngaahi laó mo e ‘ulungāanga fakafonouá ‘o fakatonu-tonu e ngaahi fehālaaki motu’a ‘a ia na’e ‘ikai makatu’unga ‘i he ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku ta’engatá.

Ko Hono Faka’aonga’i mo Hono Faka’aonga Hala ‘Aki ‘o e Mālohi ke Fakatupu ha Mo’uí

Ko e mālohi ‘o e fakatupu ha mo’uí ko e mālohi hākeaki’i lahi taha ia kuo foaki mai ‘e he ‘Otuá ki he’ene fānaú. Na’e tu’utu’uni fakalao hono ngāue ‘akí ‘i he fuofua fekaú, ka na’e toe ma’u mai ha fekau ke tapui hono ngāue hala ‘akí. Ko e fakamamafa ko ia ‘oku tau fai ki he fono ‘o e anga-ma’á ‘oku fakamatala’i ia ‘e he mahino kiate kitautolu ‘a e taumu’a mo e ngaahi mālohi ki he fakatupú ke fakahoko ‘o e palani ‘a e ‘Otuá.

‘Oku fakahōifua ki he ‘Otuá ‘a ‘etau ngāue ‘aki hotau ngaahi mālohi ki he fakatupú, ka kuó ne fekau mai ke ngata pē ‘etau ngāue ‘aki iá ‘i he feohi ‘o e malí.

Na'e akonaki 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'o pehē " 'oku totonu pea 'oku finangalo 'a e 'Otuá ki he feohi fafale fakasekisuale 'i he mali kuo fakahoko fakalaó. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e ta'emā'oni'oni pe kovi 'i he fetu'utaki fakasekisuale, he ko e founa ia 'oku fakataha ai 'a e kakai tangata mo fefiné 'i ha founa ke fakatupu ha mo'ui mo fakahā 'aki 'enau 'ofá" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, . . . p. 311).

Ko hono ngāue 'aki 'o e mālohi ki he fakatupú 'i he ngaahi founa kotoa pē 'i tu'a 'i he ngaahi ha'i 'o e nofo-malí, ko ha angahala ia 'okú ne fakasi'ia pe tukuhifo mo faka'uli'i ai e 'ulungāanga faka'otua fisisimu'a taha 'o e tangatá mo e fefiné. 'Oku ako'i 'i he Tohi 'a Molomoná 'o pehē ko e anga ta'ema'a 'oku "fakalielia ange [ia] 'i he ngaahi angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lilingi 'o e toto ta'ehalaia, pe ko e faka'ikai' 'o e Laumālie Mā'oni'oni" (*Alamā* 39:5). 'I hotau kuongá ni kuo 'osi fakahā 'e he Kau Palesiteni 'Uluaki 'o e Siasí 'a e tokāteline ko ia "ko e mamafa 'o e angahala fakasekisuale—'a e fetu'utaki fakasekisuale ta'efakalao 'a e tangatá mo e fefiné—'oku hoko hake ia 'i hono fakalilifú ki he fakapoó" ('i he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1965–75], 6:176). Ko e ni'ihí 'oku 'ikai te nau 'ilo ki he palani 'o e fakamo'uí 'oku hangē honau 'ulungāangá ha fanga manú, ka 'oku 'ikai ke fu'u tau'atāina pehē 'a e Kāingalotú—kae tau-tefito kiate kinautolu kuo nau fai 'a e ngaahi fuakava toputapú. 'Oku tau ha'isia ki he 'Otuá 'i he'etau faka'auha pe ngāue hala 'aki 'a e ngaahi mālohi ki he fakatupú 'a ia kuó ne tuku kiate kitautolú.

Fakatōtamá

'ui fakamatelié pe koe'uhi ko ha ngaahi taumu'a fakalao. Ka 'oku tau fakapapau'i ia 'i he'etau 'ilo'i kuo pau ke ha'u kotoa e fānau fakalaumālie 'a e 'Otuá ki he māmaní koe'uhi ko ha taumu'a nāunau-ia 'o fakatatau ki ha palani ta'engata, pea na'e 'osi 'ilo'i fakafo'ituitui pe kitautolu ia ki mu'a pea toki feitama'i pea 'e kei hokohoko pehē atu ai pē 'o a'u ki 'itāniti. 'Oku tau fakafalala ki he kau palōfita 'a e 'Otuá, 'a ia kuo nau talamai neongo 'e 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga 'e faka'atā 'e "tātātaha" 'ene hokó, ka 'oku fepaki ha fa'ahinga fili pē ke fakatōtamá mo e akonaki 'a e Eikí, ' 'Oua na'á ke . . . fakapō pe fai ha fa'ahinga me'a pehē' (Tokāteline mo e Ngaahi Fua-kava 59:6)" (*1991 Supplement to the 1989 General Handbook of Instructions*, p. 1).

'Oku 'omi foki kiate kitautolu 'e he'etau 'ilo'i 'a e palani lahi 'o e fiefiá ha 'ilo ta'e-hano-tatau kau ki he nofo-malí mo hono fā'ele'i 'o e fānau. 'Oku tau fepaki foki heni mo ha ngaahi ivi mālohi 'aupito 'i he 'ulungāanga fakafonuá, laó mo e 'ekonōmiká.

'Oku Mahu'inga 'a e Malí 'i he Palani 'a e 'Otuá

'Oku faka'au pē ke tokolahi ange 'a e ngaahi hoa mali 'oku nau lumoluma'i e nofo-malí, pea tokolahi mo e ni'ihí 'oku nau fili ke 'oua na'a 'i ai ha'anau fānau pe fakangatangata pē honau tokolahí. 'I he ngaahi ta'u kimuí ni maí kuo liliu 'e he ngaahi pule-anga lahi 'a e tukufakaholo ke ngāue pē 'a e tokotaha 'i he fāmili ke tauhi honau fāmili. 'Oku hanga 'e he toe tokolahi ange 'a e ngaahi fa'ē 'oku ngāue ka 'oku kei 'i ai ha'anau fanau ikí, 'o talamai e hōloa 'o hono mateaki'i 'o e fatongia fakaemātu'á ke lehilehi'i hake 'a e fānau. 'Oku fakamo'oni'i 'ene hoko 'a e hōloa ko 'ení 'i he fakautuutu ange 'a e fakatōtamá, mali veté, si'aki 'o e fānau mo e faihia 'a e to'u tupú.

'Oku akonekina kitautolu ki he mahu'inga 'o e nofo-malí ki hono fakahoko 'o e palani 'a e 'Otuá, ke 'i ai 'a e feitu'u totonu ke fā'ele'i mai ai e fānau mo teuteu'i e kau mēmipa 'o e fāmili ki he mo'ui ta'engatá. Na'e folofola 'a e 'Eikí 'o pehē, "Kuo tu'utu'uni 'e he 'Otuá 'a e nofo-malí ki he tangatá, koe'uhi ke fakahoko 'e he māmaní 'a e taumu'a 'o hono fakatupú; pea ke lava 'o fakafonu'aki ia 'a e tokolahi 'o e tangatá 'o fakatatau ki hono fakatupu ki mu'a 'i hono ngaohi 'o e māmaní" (T&F 49:15–17).

'Oku poupou'i e fakakaukau 'oku tau ma'u kau ki he malí 'e ha mo'oni kuo fakahā mai, kae 'ikai ko ha ako fakamāmani ki he 'ulungāanga fakasōsiale 'o e tangatá. Na'e akonaki 'a e 'Aposetolo ko Paulá 'o pehē, " 'Oku 'ikai ai 'a e tangatá ka 'i he fefiné, pea 'oku 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí: (1 Kolinitō 11:11). Na'e fakamatala 'e Palesiteni Sipi-nisā W. Kimipolo 'o pehē, "He 'ikai 'aupito hāke-aki'i ha taha ta'e 'i ai 'a e nofo-mali totonu mo fiefiá" (*Marriage and Divorce* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1976], p. 24).

'I he angamaheni, ko e hou'eiki tangatá 'oku nau kamata 'a e feinga ke fakahoko ha malí. Ko hono 'uhinga ia na'e fakataumu'a ai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmīta 'ene na'ina'i fakapalōfitá ki he hou'eiki tangatá. Na'á ne pehē, " 'Oku 'ikai mo'ui kakato'aki 'e ha tangata 'ene tui fakalotú 'o kapau 'oku 'ikai te ne mali" (*Gospel Doctrine* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1939], p. 275). 'Oku tau fanongo 'i he kau

tangata Siasi mo'ui taau 'oku nau 'i he ta'u tolu-
ngofulu tupú 'oku nau femo'uekina pē hono tñaki
e koloá mo fiefia 'i he'enua 'ata'atā mei he ngaahi
fatongia fakafāmilí 'o hala 'atā ha'anau hoha'a ke
mali. Hou'eiki tangata, mou tokanga. 'Oku nounou
ho'omou fua homou fatongia topupapú.

Fā'ele'i mo Lehilehi'i Hake 'o e Fānaú

'Oku 'omi foki 'e he 'ilo ki he palani lahi 'o e fiefiá
ha fakakaukau mahino ki he Kāingalotú fekau'aki
mo hono fā'ele'i mo lehilehi'i hake 'o e fānaú.

Na'e 'i ai e taimi mo e ngaahi feitu'u na'e lau ai e
fānaú ko ha kau ngāue pē kinautolu ke ma'u ai ha
pa'anga ma'á e fāmilí pē ke fakapapau'i'aki 'oku 'i ai
ha tokoni ki he'enua mātu'á. Neongo 'a e mafatuki-
tuki 'a e me'á ni ki ha ni'ihi 'i he ngaahi 'ahó ni ka
'oku nau pou pou ki hono fakamu'o-
mu'a mo fakamahu'inga'i ange 'a e fie-
mālie mo e lelei 'a e matu'á, 'i he feau
e ngaahi fie ma'u 'a e fānaú fakalau-
mālie 'a e 'Otuá.

Na'e akonaki 'a e Fakamo'uí 'oku
totonu ke 'oua ná'a tau fokotu'u ma'a-
tautolu 'a e koloa 'i māmaní kae foko-
tu'u 'a e koloa 'i he langí (vakai, Mātiu
6:19–21). Fekau'aki mo e taumu'a
mahu'inga taha 'o e palani lahi 'o e fie-
fiá, 'oku ou tui ko 'etau koloa mahu-
'inga taha 'i māmani pea 'i he langí 'a
'etau fānaú mo hotau hakó.

Na'e pehē 'e Palesiteni Kimipolo, "Ko ha mātu'aki
siokita lahi ia 'a ha ongome'a mali ke na ta'e fie
ma'u ha fānaú lolotonga iá 'okú na malava pē ke
fanau" ('i he Conference Report, Apr. 1979, p. 6; pe
Ensign, May 1979, p. 6). 'I hano fakatoloi 'e he kakai
malí 'a 'enua ma'u fānaú kae 'oua leva kuo nau fie-
mālie ki he'enua ngaahi taumu'a fakamāmani, 'oku
fakapapau'i mai 'e he vaha'a taimi ko iá 'a 'enua
fakasi'isi'i honau ivi ke kau 'i hono fakahoko e pa-
lani 'a 'etau Tamai Hēvani ma'á e kotoa 'o 'ene fānaú
fakalau'aki. 'Oku 'ikai totonu ke lau 'e he Kāinga-
lotu faivelengá 'a e fānaú ko ha fakalahala ki he
me'a ko ia 'oku ui 'e māmani ko e "fakafiemālie'i 'o
'ete fie ma'ú." 'Oku fehokotaki 'etau ngaahi fuakava
mo e 'Otuá pea mo e tefito'i taumu'a 'o e mo'uí mo
e ki'i fānaú ko ia 'oku nau fie ma'u hotau taimí,
'etau 'ofá, mo 'etau feilaulá.

Ko e hā e tokolahi 'o ha fānaú 'oku totonu ke ma'u
'e ha ongomātu'a? 'A e tokolahi pē ko ia te na lava
ke tauhi! 'Oku 'ikai foki ko e tauhi 'a hono foaki

ange pē 'o e mo'uí ka 'oku toe lahi ange ia ai. Kuo
pau ke 'ofeina e fānaú, lehilehi'i, ako'i, fafanga'i,
fakavala, 'oange ha nofo'anga ma'anautolu pea ka-
mata lelei foki hono 'ohake kinautolu ke nau hoko
ko ha mātu'a lelei. 'Oku tokolahi e ngaahi mātu'a
Siasi 'oku nau ngāue'aki 'enua tui ki he ngaahi tala-
'ofa 'a e 'Otuá ke fai tāpuekina kinautolu 'i he'enua
tauhi 'ene ngaahi fekau 'o nau ma'u ha ngaahi fā-
mili tokolahi. 'Oku feinga 'a e ni'ihi ka 'oku 'ikai tā-
puaki'i kinautolu 'aki ha fānaú pe ko e tokolahi 'o e
fānaú 'oku nau fie ma'ú. 'Oku 'ikai totonu ke tau fe-
fakamāu'i'aki koe'uhí ko e ngaahi 'uhinga ko 'ení.

Na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí 'a e fale'i
fakalau'aki ko 'ení ki ha to'u tupu 'o e Siasí:

"'Oku ou manako ke fakakaukau ki he ngaahi me'a
pē 'oku lelei, ki hono 'uhinga mo e topupapu 'o e
mo'uí, 'a e taumu'a 'o e mo'uí ni 'i he'e-
tau fononga ki he ta'engata, 'a e fie
ma'u ko ia ke tau a'usia 'a e mo'uí faka-
matelié 'i he palani lahi 'a e 'Otuá ko
'etau Tamai, 'a e fiefia ko ia 'oku toki
ma'u pē 'o ka 'i ai ha fānaú 'i he 'apí,
'a e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei he
hako 'oku lelei. 'I he'eku fakakaukau
atu ki he ngaahi tefito'i me'a mahu-
'ingá ni mo vakai 'oku ako'i kinautolu
pea tauhi ki ai, te u fiemālie leva ke tu-
kuange pē ki he tangatá mo e finé
mo e 'Eikí 'a e fehu'i fekau'aki mo e
tokolahi 'o e fānaú ke ma'ú" ("If I Were

You, What Would I Do?" *Brigham Young University
1983–84 Fireside and Devotional Speeches* [Provo: Uni-
versity Publications, 1984], p. 11).

He 'Ikai Ta'ofi ha Tāpuaki

Mahalo 'e pehē 'e ha ni'ihi 'oku fanongo mai ki he
pōpoaki ko 'ení, "Kae fēfē au ia?" 'Oku tau 'ilo'i 'oku
tokolahi ha Kāingalotu mo'ui taau mo lelei 'i he lolo-
tongá ni 'oku 'ikai te nau ma'u 'a e ngaahi faingamā-
lie mo e ngaahi fie ma'u ko ia 'oku 'aonga ki he'enua
fakalalakaká. 'Oku ta'e'aonga e ngaahi taumu'a pea
fakatoloi hono fakahoko 'o e ngaahi tāpuaki kuo
tala'ofa'aki 'e he 'ikai ke malí, 'ikai ha fānaú, maté
mo e mali veté. 'Ikai ko ia pē, ka kuo fakamālohi'i ha
kau fefine 'e ni'ihi 'oku nau fie hoko ko ha ngaahi
fa'e mo ha kau tauhi'api taimi kakató ke o 'o ngāue
taimi kakato. Ka 'oku fakataimi pē 'a e ngaahi me'á
ni. Kuo tala'ofa 'e he 'Eikí he 'ikai ta'ofi ha tāpuaki
'i he nofo ta'engata mei hono ngaahi foha mo e
ngaahi 'ofefine 'oku tauhi ki he ngaahi fekau, tauhi

***'Oku 'omi foki 'e he
'ilo ki he palani
lahi 'o e fiefiá ha
fakakaukau
mahino ki he
Kāingalotú 'o
fekau'aki mo hono
fā'ele'i mo lehilehi'i
'o e fānaú.***

mo'oni ki he'enu ngaahi fuakavá, pea holi ke fai 'a ia 'oku totonú.

'E fakalelei'í 'i he Nofotu'í 'a e kongá lahi 'o e ngaahi me'a mahu'inga na'e 'ikai fakahoko 'i he māmaní, 'a ia ko ha taimi 'eni 'e fakakakato ai 'a e me'a kotoa pē 'oku 'ikai kakato 'i he palani 'o e fiefiá ma'á e fānau mo'ui tauu kotoa pē 'a 'etau Tamai. 'Oku tau 'ilo'í 'e mo'oni 'eni 'i he'ene fekau'aki mo e ngaahi ouau fakatemipalé. 'Oku ou tui 'e toe mo'oni pē foki 'i he ngaahi feohi mo e ngaahi me'a 'e a'usia fakafāmilí.

Fai 'a e Me'a Kotoa Pē 'i he Fakapotopoto mo e Maau

'Oku ou lotua he 'ikai ke tau tuku ke hanga 'e he ngaahi faingata'a mo e ngaahi me'a fakatupu hē 'o e nofo māmaní 'o ngaohi kitautolu ke ngalo 'etau ngaahi fuakavá mo puli ai hotau iku'anga ta'engatá. 'Oku 'i ai ha fatongia mahino 'otautolu 'oku tau 'ilo'í e palani 'a e 'Otuá ma'a 'ene fānaú, 'a kitautolu ko ia kuo fuakava ke kau ki aí. Kuo pau ke tau ma'u 'a e holi ke fai 'a ia 'oku totonú, pea kuo pau ke tau fai 'a ia kotoa te tau malavá 'i he ngaahi tūkunga 'oku tau 'i ai 'i he mo'ui matelié ni.

'I he ngaahi me'á ni kotoa, 'oku totonu ke tau manatu'í 'a e fakatokanga ko ia 'a e Tu'í ko Penisi-maní ke "fai 'a e ngaahi me'á ni kotoa pē 'i he fakapotopoto mo e maau; he 'oku 'ikai fie ma'u ke lele 'a e tangatá 'o vave ange 'i he mālohi 'okú ne ma'ú" (Mōsaia 4:27). Ko e taimi kotoa pē 'oku ou ongo'í ta'efe'unga ai, loto-fo'í pe loto-mafasia, 'oku ou fakakaukau ki he akonaki fakalaumālie ko iá.

'I he taimi kuo tau fai kotoa ai 'a e me'a 'oku tau malavá, 'e lava leva ke tau fakafalala ki he 'alo'ofa kuo tala'ofa'aki 'e he 'Otuá. 'Oku 'i ai hotau *Fakamo'ui*, 'a ia kuo 'ikai ngata pē 'i He'ene to'o kiate ia 'a 'etau ngaahi angahalá, ka na'á ne toe to'o mo e "ngaahi mamahi mo e ngaahi mahaki 'oku mo'ua ai hono kakaí . . . koe'uhí ke ne 'afio'í 'o fakatatau ki he kakanó 'a e founga ke tokoni'í ai 'a hono kakaí 'o fakatatau ki honau ngaahi vaivaí" ('Alamā 7:11–12). Ko ia hotau Fakamo'uí pea 'i he taimi kuo tau fai kotoa ai 'a e me'a 'oku tau malavá, te Ne faka'osi 'e ia, 'i he founga pea 'i he taimi pē 'A'ana. 'Oku ou fakamo'oni ki ai 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

PONOKALAFÍ

*‘Oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke
‘oua na’a mou kau ki ha kihii
tapa pē ‘o e ponokalafí, neongo
pe ko e hā hono fōtungá.*

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Uesia ‘Oku Fai ‘e he Ponokalafí ki he Teití, Nofo-malí mo e Fāmilí

Palesiteni Spencer W. Kimball

“ ‘Oku mau kole fakataha atu mo Pita, ‘ . . . Ta’ofi ‘a kimoutolu mei he ngaahi holi fakakakanó, ‘a ia ‘oku [‘ulí’i] ‘a e laumālié” (‘i he Conference Report, Apr. 1974, 8; pe *Ensign*, May 1974, 7).

“ ‘Oku mau fakatauange pē he ‘ikai ke tali ‘e he’etau ngaahi mātu’á mo e kau takí ‘a e ponokalafí. Ko e veve ia, ka ‘oku tali ia ‘i he kuongá ni ko ha me’a lelei pē. Hangē ‘oku fiefia ‘a e kau fa’u tohi tokolahi ‘i hono faka’ulí’i ‘a e māmaní. Pea hangehangē he ‘ikai lava ke ta’ofi’aki ia ha laó. ‘Oku ‘i ai e fehokotaki ‘a e ponokalafí mo e ngaahi holi fakasekisuale mo e anga fakalieliá. ‘Oku tau mo’ui ‘i ha sivilaise ‘oku manako ki he anga’ulí, hā ta’e ‘i ai ha vala ‘i he ngaahi potu fakapule’angá, fakafetongi uai’i mo e ngaahi tō’onga fakalilifu pehē. Kuo lava ‘eni e tangatá ‘o tū’ulu ki ha tu’unga mā’ulalo pehē! ‘Oku tau lotua fakataha mo hotau ‘Eiki ke ta’ofi ‘a kitautolu mei ha’atau kau ‘i he anga fakamāmaní. Ko e me’a fakamamahi ‘etau sio ha kakai lelei kuo nau tō atu ki he ‘uli faka’atamai mo e fakalaumālié. ‘Oku mau kole ki hotau kakai ke nau fai e me’a kotoa ‘i honau mālohí ke fakafepaki’i ‘a e liliu fulukivanu ko ‘eni ‘oku hokó.

“ ‘Oku ngali vale ke pehē ‘oku ‘ikai uesia ‘e he ponokalafí ha fa’ahinga me’a. ‘Oku ‘i ai ‘ena fekau’aki pau mo e fai hiá. ‘Oku tupu ‘a e fakapoó, kaiha’á, tohotohó, pa’umutú mo e anga’uli fakasekisuale ‘oku tu’uaki atu ke ma’u ai ha pa’angá mei he tō’onga ‘uli ko ‘eni. Ko e lahi e fika ‘o e faihia fakasekisuale ‘oku faka’atā ia ‘i he’ene felāve’i mo e ponokalafí.

“ ‘Oku hala’atā hano mahu’inga fakasōsiale. ‘Oku mau na’ina’i ki hotau ngaahi fāmilí ke malu’i ‘enau fānaú ‘i he founga kotoa pē ‘e lavá. ‘Oku tau mo’ui ‘i ha māmani ‘oku tau’atāina pē, ka kuo pau ke tau fakapapau’i ‘e ‘ikai ke tau hoko ko ha kongá ‘o e māmani tau’atāina ko iá, ko ha māmani kuo hōloa ‘o kovi. ‘Oku tau fakatumutumu ‘i he tu’unga mā’ulalo ‘aupito ko ia ‘oku a’u ki ai ha kakai tokolahi ke faka’ilonga’aki ‘enau tau’atāina. ‘Oku tau manavasi’i na’a faka’auha ‘e he ngaahi tō’onga fakafaingofua ‘o e anga mousa’á ‘a e ngaahi ha’i angama’a hotau kuongá. . . .

“Ko e angahala ha fa’ahinga tō’onga fakahomosekisuale pē. Ko e ponokalafí ko e taha ia ‘o e ngaahi me’a ‘okú ne fakatupu e maumafono ko iá. ‘Oku ‘ikai ha tonu pe hala ai, he ‘oku mātu’aki hala kotoa pē ia” (‘i he Conference Report, Oct. 1974, 7–8; pe *Ensign*, Nov. 1974, 7–8).

“ ‘Oku hanga ‘e he ponokalafí ‘o holoki ‘a e feohi fafale fakaesino ‘a e tangatá mo e fefiné pea mo e tu’unga fakaetangatá. Ko e feohi fafale fakaesino ‘a e tangatá mo e fefiné ko ha kongá mātu’aki pelepele- ngesi ‘aupito ia ‘o ‘etau ngaahi fetu’utaki ko e fa’ahinga ‘o e tangatá. ‘I he taimi ‘okú ke ngāue kovi’i- ‘aki ai mo holoki iá, ‘okú ke ‘ai ke hoko ia ko ha tō’onga fakamanu pea ko hano tuku ia ki lalo ‘a ki- tautolu kotoa fa’ahinga ‘o e tangatá.

“ ‘ ‘Okú ne uesia kotoa ‘e ia hotau kakai ‘i he taimi ‘oku mafola aí. Ko e me’a ‘oku fakalieliá ‘oku fe- hangahangai ia mo e sivilaisé. ‘Okú ne ‘ohofi ‘e ia ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku tau tui ki aí. ‘Oku fepaki ia mo e lelei ‘a e fāmilí.’ (Larry Parrish, U.S. Assistant Attorney, ‘i he “War on Pornography,” p. 76.) . . .

“Ko e me’apangó ‘oku hokohoko e ngaahi maumafono mamafa kehé koe’uhí ko e ngaahi fai angahala ‘oku fakatupu ‘e he ponokalafí, kau ai ‘a e fakatō- tamá” (‘i he Conference Report, Oct. 1976, 6; pe *Ensign*, Nov. 1976, 6).

“ ‘Oku fie ma’u ke kei hokohoko atu ‘etau fakamā- lohia hotau ngaahi ‘apí mo e fāmilí pea malu’i ki- nautolu mei hono ‘ohofi ‘e he ngaahi kovi hangē ko e vete malí, maumau ‘oku hoko ki he ngaahi fāmilí, ngaohikoviá mo e anga fakamālohí kae fakatautefito pē ki hono ngaohikovia ‘o e ngaahi uai’i mo e fānaú. ‘Oku fie ma’u ke tau tokanga ma’u pē ke malu’i ki- tautolu mei he anga ta’ema’á, ponokalafí mo hono fakangofua pē ‘o e tō’onga fakasekisuale te ne faka- ‘auha e mo’ui ma’a ‘a e kau mēmipa ‘o e fāmilí, ‘o ta- tau pe ki he to’u tupú mo e matu’otu’á” (‘i he Con- ference Report, Apr. 1979, 5; pe *Ensign*, May 1979, 5).

Palesitēni Ezra Taft Benson

“‘Oku kāinga pē ‘a e ‘angama‘á mo e angamā‘oni-‘oní, ‘a ia ko ha ‘ulungāanga ‘oku faka‘otua. ‘Oku totonu ke fekumi mālohi ‘a e tokotaha ma‘u lakanga fakataula‘eiki ki he ngaahi me‘a ‘oku mā‘oni‘oni mo faka‘ofo‘ofá kae ‘ikai ki he me‘a ‘oku holoki mo‘ui pe fākatu‘á. ‘E ngaohi ke faka‘ofo‘ofa ma‘u ai pē ‘e he angama‘á ‘a ‘ene ngaahi fakakaukāu (vakai, T&F 121:45). ‘E lava fēfē ke fakahōhō‘ia‘i ‘e ha tangata ‘ene mo‘uí ‘i he ngaahi kovi ‘o e ponokalafí, anga fakalieliá pe anga fākatu‘á peá ne lau ‘okú ne angama‘a kakato?” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 60; pe *Ensign*, Nov. 1986, 46).

Palesitēni Harold B. Lee

“‘Oku ‘i ai ha ngaahi mālohi ‘oku fakatu‘utāmaki ‘ene mafola ‘i hotau lotolotonga ‘o feinga ke tau fakava hake ki ai hotau ngaahi ‘apí mo feinga ke tauhele‘i ‘etau kau talavou mo e finemuí, kae tautautefito kiate kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i mo maheni mo e ngaahi founa ‘a māmaní. Ko ‘eku ‘uhingá ki he fepaki mo e inu ‘o e kava mālohí, pele pa‘angá, pa‘umutú, ponokalafí mo ‘etau ngaahi feinga ke tokoní‘i e kakai Kalisitiane ‘oku nau fie ma‘u ke fakatapui ha ‘aho ‘e taha ke tauhi ai e Sāpaté ke mā‘oni‘oní” (‘i he Conference Report, Apr. 1970, 54).

Palesitēni Howard W. Hunter

“Tauhi totonu ki ho‘o ngaahi fuakava ‘o e malí ‘i he fakakaukau, lea mo e ngāue. ‘Oku faka‘auha ‘e he ponokalafí, fakalavetalá mo e ngaahi fakakaukau ‘oku ‘ikai hoko ai ha fakatupulakí ‘a e ‘ulungāanga ‘o ha taha peá ne ‘ohofi ‘a e fakava‘e ‘o ha nofo-mali fiefia. ‘Oku mole ai ‘a e uouangataha mo e fefalala‘aki ‘i he nofo-malí. Kapau he ‘ikai fakatomala ‘a e tokotaha ‘oku ‘ikai te ne mapule‘i ‘ene ngaahi fakakaukāu peá ne tono ai ‘i hono lotó, ‘e ‘ikai te ne ma‘u ‘a e Laumālié ka te ne faka‘ikai‘i ‘a e tuí pea ‘e manavahē (vakai, T&F 42:23; 63:16)” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 67; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50).

Palesitēni Gordon B. Hinckley

“Hangē ko ia kuo ‘osi fakamanatu kiate kinautolú, ko ha kuonga ‘eni ‘oku lahi ai ‘a e koví ‘i he māmaní. ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ia ke toe fakamanatu mai. ‘Oku tau fehanganagai ma‘u pē mo e ‘uli mo e mousa‘a ‘o e ponokalafí, ‘a e holi koví mo e ‘ulungāanga kovi ‘oku ‘ikai ‘aupito taau mo ha taha ‘okú ne ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá” (‘i he Conference Report, Apr. 1999, 68; pe *Ensign*, May 1999, 51).

“‘Oku fakautuutu ai pē hono kāpui kinautolu ‘e he mahaki faka‘auha ko e ponokalafí. . . . Kuo tokolahi ha kakai tangata kuo kai ‘i he fua ko ‘eni kuo tapuí peá ne ‘ilo‘i kuó ne maumau‘i ‘ene nofo-malí, mole meiate ia ‘ene faka‘apa‘apa‘i pē iá, fakamamahi‘i e loto hono malí pea kuo mahino ‘eni ki ai na‘e kamata‘aki e hala fakatu‘utāmaki na‘á ne muimui aí ‘a ‘ene lau pe sio ‘i he ponokalafí. . . .

“‘Oku faka‘au pē ke lahi ange hono ma‘u ‘o e ngaahi fakatātā ‘o e angahala fakasekusalé, ‘o e vātaú mo e anga fakamanú ‘e kinautolu ‘oku nau tukulolo ki he‘enau ngaahi fakatauelé. ‘I he‘ene hoko ‘ení, ‘e ‘ikai leva toe hā matamatalelei e ngaahi ‘ekitivití fakalotú koe‘uhí he ‘ikai fenāpasi e ongo me‘á ni ia ‘o hangē pē ko e ‘ikai fio ‘a e loló mo e vai” (‘i he Conference Report, Oct. 1983, 66–67; pe *Ensign*, Nov. 1983, 45).

“‘Oua na‘a mou tuku ke ne ma‘u kimoutolu. ‘E lava pē ke mou hao mei he‘ene ngaahi fakatauelé mo ‘ene olopotó. Si‘aki ‘a e ngaahi me‘a fakafiefia ‘oku fakatupu ha ngaahi ongo ‘i homou sinó, ‘a e ponokalafí ko ia ‘oku tupu mei ai ‘a e holi koví mo e tō‘onga ta‘etāú. ‘E ngaahi uaifi, lau homou husepānití ko homou hoa mahu‘inga lahi pea mo‘ui taau mo ho‘omou feohi ko iá” (‘i he Conference Report, Apr. 1991, 98; pe *Ensign*, May 1991, 74).

“‘Oku fu‘u mahu‘inga ‘aupito ke ‘oua na‘a mou kau ‘i ha ki‘i momo‘i me‘a ‘oku felāve‘i mo e ponokalafí. ‘Oku fu‘u mahu‘inga ‘aupito ke ‘oua na‘a mou kau ‘i ha fa‘ahinga anga ta‘ema‘a pē—pe tuku hifo ho‘omou tu‘unga mo‘uí ‘i ha‘amou tali e ngaahi anga fakamāmaní. Ko e ngaahi ongo ko ia ‘oku mou ma‘u ‘o tokanga ai e tamaiki fefiné ki he tamaiki tangatá mo e tamaiki tangatá ki he tamaiki fefiné ko e kongá pē ia ‘o ha palani fakalangí. Ka kuo pau ke ta‘ota‘ofi, fakama‘uma‘u pea mapule‘i e ngaahi ongo ko ‘ení he ka ‘ikai, te nau faka‘auha kimoutolu ‘o ‘ikai ai ke mou taau ke ma‘u e ngaahi tāpuaki ma‘ongo‘onga lahi ko ia kuo tuku fakatatali ‘e he ‘Eiki ma‘amoutolú” (‘i he Conference Report, Apr. 1992, 99; pe *Ensign*, May 1992, 71).

“Tuku ke u lau atu mei ha tohi ne u ma‘u mei ha tangata ‘a ia na‘á ne mā ke fakahā hono hingoá. Ko ‘ene tohi ‘eni:

“Ko ha tangata ta‘u 35 au pea kuo laka hake he ta‘u ‘e hongofulú ‘eku ului ki he Siasí. Ne ma‘unimā au ‘e he ponokalafí ‘i he kongá lahi ‘o ‘eku fatutangatá. ‘Oku ou mā ke fakahā ‘eni. ‘Oku hoko mo‘oni pē hono pukenimā aú ‘o hangē ko ha taha kuo ma‘u ‘e he kava mālohí pe faito‘o kona tapú.

“ ‘Ne u ‘uluaki kamata pē ‘eni ‘i he ‘eku kei síí. Na ‘e fakahoko ha angahala fakamala ‘ia kiate au ‘e ha tangata matu ‘otu ‘a ange ‘oku ou tokoua ‘aki pē, pea na ‘á ne fa ‘a ngāue ‘aki e ponokalafí ke tohoaki ‘i ‘aki ‘eku tokangá. ‘Oku ou ‘ilo fakapapau ko e tupu ‘anga ‘o hono ma ‘unimā au ‘i he ‘aho ní ko hono faka ‘ilo ko ‘eni ‘o e anga fakasekisuale mo e ponokalafí kiate au ‘i he ‘eku kei síí. ‘Oku ou pehē ‘oku fakaoli ‘a e pehē ‘e kinautolu ‘oku nau pou pou ‘i hono pisinisi ‘aki ‘o e ponokalafí ko e tau ‘atāina ia ke te fakahā ‘a ‘ete ngaahi ongó. ‘Oku ‘ikai ke u tau ‘atāina au. Kuo mole ‘eku tau ‘atāina ke filí ko e tupu mei he ‘ikai te u lava ke ikuna ‘i ‘eni. Ko ha tauhele ia kiate au pea na ‘e ‘ikai te u lava ke hola mei ai. Fakamolemole, fakamolemole, fakamolemole ka ke kole mu ‘a ki he hou ‘eiki tangata ‘o e Siasí ke ‘oua na ‘a nau faka ‘ehi ‘ehi ‘ata ‘atā pē mei he ngaahi me ‘a ‘oku ma ‘u mei ai e ponokalafí ‘i he ‘enau mo ‘uí ka ke nau sí ‘aki faka ‘aufuli ia. . . .

“ ‘Ko hono faka ‘osí, fakamolemole mu ‘a Palesiteni Hingikeli ‘o lotua au mo ha ní ‘ihi kehe ‘i he Siasí ‘oku tatau mo aú ke mau ma ‘u ha loto-to ‘a mo ha mālohi ke ikuna ‘i ‘a e fu ‘u faingata ‘a fakamamahi faka ‘ulia ko ‘eni.’

“ ‘E ngaahi tokoua, ‘oku ‘ikai ma ‘u ha fiefia ia pe nonga ‘i ha ‘atau fakamo ‘ulaloa ‘i kitautolu ‘o tau vai vai ki he ngaahi me ‘a ko ‘eni ‘okú ne holoki mo faka ‘auha ‘etau mo ‘uí. ‘I he taimi ‘oku hā mai ai e ngaahi me ‘a peheé ‘i he televísoné, tāmata ‘i leva ia. ‘Oua te mou maumau ‘i homou taimí he sio he ngaahi polokalama televísoné laulaunoá. Faka ‘ehi ‘ehi mei he ngaahi tepi vitiō ‘okú ne fakatupu ha ngaahi ongo fakasekisuale ‘o hangē ko ha ‘amou faka ‘ehi ‘ehi mei ha mahaki pipihi. He ko e me ‘a tau tau pē. Fakamama ‘o mei he ngaahi makasini ‘oku ‘i ai e ponokalafí mo e ngaahi tohi kehe ‘oku fakatupu ‘auhá. ‘Oku lahi ‘aupito e ngaahi me ‘a lelei ke tau sio aí; lahi ‘aupito mo e ngaahi tohi faka ‘ofo ‘ofa ke laú ‘i ha ‘atau fakamoleki hotau taimí mo maumau ‘i hotau ‘ulungāangá mo hotau iví ke sio mo lau e ngaahi me ‘a fakatupu ‘auhá ni.

“*Ke mou tu ‘u mālohi—‘i hono taukave ‘i ‘o e totonú.* ‘Oku tau mo ‘uí ‘i ha kuonga ‘oku tuku ai pē ‘a e mo ‘oní kae fai e me ‘a ‘oku halá pea tali fiemālie pē ha me ‘a ‘oku ‘omaí. ‘Oku tau ‘ilo ‘i pē ‘a e me ‘a ‘oku totonú ‘i he ‘etau fehangahangai faka ‘aho mo e ngaahi me ‘a ‘oku hokó, ka ‘i he mālohi e fusi ‘a e to ‘ú mo e ngaahi fakatauele ‘anautolu ‘oku feinga ke fakaloto ‘i kitautolú, ‘oku tau tukulolo ai pē ki ai. ‘Oku tau tali ia ta ‘e ha toe lau. ‘Oku tau fo ‘i, pea ‘oku tau ongo ‘i mā ai. ‘I he ‘etau hoko ko ha

kau tangata ma ‘u lakanga fakataula ‘eiki, kuo pau ke tau fakatupulaki ‘a e ivi ke muimui ‘i he ngaahi me ‘a ko ia ‘oku tau tui ki aí” (‘i he Conference Report, Oct. 1992, 72–73; pe *Ensign*, Nov. 1992, 51–52).

Palesiteni Thomas S. Monson

“Ko e hā pē ha me ‘a te ke lau, fanongo ki ai pe sio ai, ‘e nofo ia mo koe.

“ ‘Oku mātu ‘aki fakatu ‘utāmaki ‘aupito e ponokalafí pea te ne ma ‘u koe. ‘E lava ke hoko ‘a e fie ‘ilo ki he ponokalafí ‘o ke ulungāanga ‘aki, pea ‘e hoko atu ai pē ki ha ngaahi me ‘a kovi ange mo e maumau fonon fakasekisuale.

“ ‘Oua na ‘á ke manavasi ‘i ke mavahe mei ha helehuhila, tāmata ‘i e televísoné, pe fulihi e letioó ki ha me ‘a kehe ‘o kapau ‘oku ‘ikai taau e me ‘a ‘oku ha ‘u aí mo e ngaahi tu ‘unga mo ‘uí ‘a ho ‘o Tamai Hēvaní. Ko hono fakanounou, kapau ‘okú ke fakaveiveiua pe ‘oku taau koā ha fo ‘i filimi, tohi pe ha fa ‘ahinga me ‘a fakafiefia pē, ‘oua te ke sio ai, ‘oua te ke lau ia, ‘oua te ke kau ai” (‘i he Conference Report, Oct. 1990, 60; pe *Ensign*, Nov. 1990, 46).

Palesiteni James E. Faust

“ ‘E lava ke maumau ‘i ‘etau nofo-malí, hotau ngaahi ‘apí pea na ‘a mo ‘etau mo ‘uí, ‘o kapau te tau kei hokohoko atu pē ‘etau hū holo he ‘Initanetí, ‘o mamata he ngaahi me ‘a” (‘i he Conference Report, Apr. 1999, 20; pe *Ensign*, May 1999, 17).

‘Eletā Ezra Taft Benson

“Na ‘e ‘afio ‘i pē ‘e he Eiki ‘e feinga ‘a Sētane ‘i he ngaahi ‘aho faka ‘osí ke faka ‘auha ‘a e ‘iuniti fakafāmilí. Na ‘á Ne ‘afio ‘i ‘e fakangofua pē ‘a e ponokalafí ‘ia ‘e he tu ‘utu ‘uni ‘o e fakamāu ‘angá pea ‘e ‘ā ‘asilí ai pē ‘ene tupu ‘o lahí” (‘i he Conference Report, Oct. 1970, 23).

‘Eletā Thomas S. Monson

“ ‘Oku fakahoko ‘e he manu maumau ko e ponokalafí ‘ene ngāue fakamaté—‘a ‘ene fakavaivai ‘i hotau lotó, faka ‘auha hotau ivi malu ‘i mo ta ‘ofi kitautolu takitaha mei ha ‘atau a ‘usia ha tu ‘unga mā ‘olunga angé” (‘i he Conference Report, Oct. 1979, 96; pe *Ensign*, Nov. 1979, 66).

‘Eletā Marvin J. Ashton

“ ‘Oku hanga ‘e he lau mo sio faka ‘aho ‘i he ponokalafí ‘o fakaongonoa ‘i ha taha, pea ne fie ma ‘u ‘e ia

ke sio he kaha'ú 'i ha me'a 'oku toe fekefeka ange mo kovi ange. 'I ha taimi nounou pē kuo ongonoa ia pea 'ikai leva ke ne kei ma'u 'a e totonú, 'a e loto tokangá mo ongo'i 'oku 'i ai hano fatongia, kae tau-tefito pē 'eni ki hono 'apí mo e fāmílí. 'E lava pē ke uesia ha kakai lelei 'e he ponokalafí pe 'e lava ke fakamanavahē mo fakatupu 'auha hono ngaahi nunu'á" ('i he Conference Report, Oct. 1977, 108; pe *Ensign*, Nov. 1977, 71).

'Eletā Neal A. Maxwell

" 'E 'ikai ngata pē hano fakatupu 'e ha kí'i ponokalafí sí'isi'i 'a hono ngaohikovia 'o e fānaú mo e malí, ka 'okú ne faka'auha māmālie 'e ia 'a e ongo'i 'e ha taha 'oku 'i ai hano mahu'ingá" ('i he Conference Report, Oct. 1992, 91; pe *Ensign*, Nov. 1992, 67).

'Eletā M. Russell Ballard

"Kuo pau ke 'oua na'a tau tukunoa'i pē 'a e vete hia 'a ha tangata tāmāte ne toki tautea maté ni fekau'aki mo hono uesia 'ene mo'uí 'e he ponokalafí mo e ngaahi me'a fakatu'utāmaki fakalilifu 'i he mītiá. Na'e fakatokanga mai 'a Paula 'e lava pē ke 'ta'ema-ngoí [a e tangatá] . . . pea tukuange 'a kinautolu ki he anga fakalieliá, ke fai 'a e ngaahi me'a 'uli kotoa pē 'i he fiefie fai' ('Efesō 4:19). 'Oku tau lau 'i he Lea Fakatātaá 'oku pehē ai, 'He ko e ngaahi mahalo [a e tangatá] . . . , ko ia ai pē ia' (23:7). Ko e tangata kuo feohi mo e vātaú mo e anga ta'ema'á, he 'ikai lava ke hao ia mei he kovi te ne fakatupú" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 99; pe *Ensign*, May 1989, 79).

Hele'uhilá mo e Vitioó

Palesiteni Ezra Taft Benson

" 'E kau talavou, 'oku mau fale'i kimoutolu ke 'oua na'a mou 'uli'i homou 'atamai 'aki 'a e ngaahi me'a 'oku holoki mo'uí, he ko e 'atamai ko ia 'oku fou atu ai 'a e 'ulí ni, he 'ikai toe tataua ia hili 'ene a'usia iá. 'Oua te mou sio 'i he ngaahi hele'uhila fakalieliá pe ngaahi vitiō pango mo fākatu'á pe kau 'i ha fa'ahinga fakafiefia pē 'oku 'uli, fakatupu ha fakakaukau 'uli, pe 'i ai ha ponokalafí. 'Oua 'e fanongo ki he ngaahi fasi 'oku holoki mo'uí" ('i he Conference Report, Apr. 1986, 58; pe *Ensign*, May 1986, 45).

'Eletā Joe J. Christensen

" 'Oku falala mai 'a e Fakamo'uí te mou faka'ehi'ehi mei he veve 'o e anga'ulí 'a ia 'okú ne kāpui kimoutolu mei he mītiá.

"Kuo hū atu 'a Sētane ki he mo'ui 'a ha Kāingalotu 'e ní'ihi 'o fakafou 'i he kovi 'o e mītiá. 'Oku ou 'ilo pau ko homou tokolahi kuo te'eki ai ke mou halaia 'i ha angahala fakasekisuale mamafa, ka 'oku 'i ai ha tokolahi kuo nau tu'u 'i he hala 'e lava ke nau a'u ai ki ai. Na'e pehē 'e ha pīsope kuó ne fakatokanga'i ha hōloa 'i he tu'unga fakalaumālie 'o e kau talavou ma'u lakanga fakataula'eiki 'i hono uōtí. 'I he'ene 'initaviu fakatāutaha mo kinautolú, na'á ne 'ilo'i ai ko e tokolahi 'o kinautolu na'a nau sio 'i he ngaahi hele'uhila ta'efe'ungá. 'I he'ene 'eke ange pe ko e fē feitu'u na'a nau 'alu 'o sio ai 'i he veve ko 'ení, na'a nau talaange, ' 'Oku 'ikai te mau ō kinautolu ki ha feitu'u. 'Oku mau sio pē ai 'i 'api. 'Oku 'i ai 'emau keipolo, pea ko 'ene mavahe pē 'emau mātu'á, 'oku mau sio 'i ha fa'ahinga me'a pē 'oku mau fie sio ai.'

" 'E ngaahi tamai, mahalo 'e fie ma'u ke mou toe fakakaukau'i ange hono fokotu'u 'i homou 'apí 'a e keipoló mo e televisoné 'o ta'e fakangatangata pe ta'e fakatokanga'i e ngaahi polokalama 'oku ha'u aí kae tautefito ki hono fokotu'u kinautolu 'i he ngaahi lokimohe 'o ho'omou fānaú.

" 'Oku fu'u ta'e'uhinga 'aupito ke tau pehē 'oku 'ikai hano kaunga kovi 'o e anga fakalieliá, 'o e tēlefuá, fetu'utaki fakasekisuale mo e vātaú kiate kitautolu. He 'ikai lava ke tau fakapelepele ta'e te tau likoliko ai.

" 'Oku 'i ai e hoha'a he 'oku sio ma'u pē 'a e ní'ihi 'o hotau to'u tupu Siasí, pehē foki ki he'enua ngaahi mātu'á, he ngaahi hele'uhila mo e vitiō 'uli mo ta'efe'ungá—pea ko e 'uhinga foki ia 'e taha 'oku 'kata [ai] 'a e tēvoló pea. . . fiefia 'a 'ene kau 'āngeló' (3 Nīfai 9:2).

"Na'e vahevahe 'e he palōfita 'a e 'Eiki ko Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ki he to'u tupú pea mo kitautolu hono kotoa 'i he ngaahi māhina sí'i kuo hilí, 'a e fale'i mahino mo mo'oni ko 'ení:

" 'Ke mou ma'a. He 'ikai lahi fe'unga ha'aku fakamamafa'i ia. Ke mou ma'a. 'Oku fu'u mātu'aki mahu'inga, pea 'oku 'ahi'ahi'i ai kimoutolu 'i he to'u 'oku mou 'i aí 'i he taimi kotoa pē. 'Oku mou mamata ai 'i he televisoné. 'Oku mou lau mo mamata ai 'i he ngaahi tohí, makasiní mo e vitioó. 'Oku 'ikai totongi ia. 'Oua na'a mou fai ia. 'Oua 'aupito pē na'a mou fai ia. 'Oua na'a mou sio ai. Kapau 'e fokotu'u atu 'e ha taha ke mou nofo hifo he poó kakato 'o sio 'i ha ní'ihi 'o e ngaahi me'a mā'ulalo ko iá, talaange, " 'Oku 'ikai te u saí'ia ai au." Fakamama'o mei ai' (fakataha'anga 'a e to'u tupú, Tenivā, Kololato, 14 'Epeleli 1996).

“ ‘Oku fakafalala mai ‘a e ‘Eikí mo ‘Ene kau palōfita mo‘uí ke mou faka‘ehi‘ehi mei he veve ‘okú ne kā-pui kimoutolu ‘aki ‘a e mītiá. ‘I he taimi ‘oku fili ai ha taha ke ‘oua te ne fakafanongo pe ke ne fakafetau ki he fale‘i ‘a e palōfita mo‘uí, ‘okú ne ‘i ha tu‘unga fakatu‘utāmaki ‘aupito” (‘i he Conference Report, Oct. 1996, 55; pe *Ensign*, Nov. 1996, 40).

‘Eletā H. Burke Petersen

“ ‘Oku ou toe pehē atu, tukunoa‘i ia. Tāmata‘i, tafoki mei ai, tutu ia, tamata‘i pe faka‘auha ia. ‘Oku ou ‘ilo‘i ko ha fale‘i fefeka ia ke ‘oatu ‘i he‘emau

talaatu ‘oku fa‘u e ngaahi hele‘uhila ma‘á e kakai lalahí mo e ngaahi hele‘uhila ma‘á e ta‘u 13 ke vakai‘i ‘e he mātu‘á ‘i he ngaahi mālohi ‘o sētané. ‘Oku ‘ikai totonu ke pule‘i ‘etau ngaahi tu‘unga mo‘uí ‘e hono fakakalakalasi ‘o e hele‘uhilá. ‘Oku ou toe ‘ai atu, ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi fa‘ahinga hele‘uhila, fasi mo e ngaahi tepi ko ‘ení, ki he me‘a ‘oku nau fakafofonga‘i totonú, ‘a e taumu‘a ‘a e tokotaha ‘oku tupu mei ai ‘a e me‘a kotoa pē ‘o e fakapo‘ulí” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 60; pe *Ensign*, Nov. 1993, 43).

LOTO-HĪKISIÁ

*Ko e tō'onga mo'ui 'o e loto-hīkisiá
pe fielahí, ko e fai "hoku lotó"
kae 'ikai "ko ho finangaló."*

—Palesiteni Ezra Taft Benson

KO HONO FUFULU 'O E LOTO IPÚ

Palesiteni Ezra Taft Benson

Palesiteni 'o e Siasí

*The Conference Report, Apr.
1986, 3, 5–6; pe Ensign, May
1986, 4, 6–7*

'A e kau tangata le'oku fēfē 'a e poó? Kuo pau ke tau tali ki ai 'aki ha'atau pehē 'oku 'ikai lelei 'a e me'a kotoa pē 'i Saione. Hangē ko e fale'i 'a Molonai, kuo pau ke tau fakama'a 'a e loto ipú (vakai, 'Alamá 60:23), 'o kamata pē 'iate kitautolu, hoko ai hotau ngaahi fāmílí, pea faka'osi ki he Siasí.

Ko Ha Kakai Kuo Liliu!

Na'e pehē 'e ha palōfita 'a e 'Otuá, "Ke ke tutu'u atu 'a e koví 'o fakatatau ki he tupu lelei . . . kae 'oua ke ikuna'i 'e he lelei 'a e koví." (Sēkope 5:66.) 'E fie ma'u ha kakai 'o Saione ke fa'u'aki ha sosaieti 'o Saione pea kuo pau ke tau teuteu ki ai. . . .

Loto-hīkisiá

Tuku mu'a ke u fakamatala 'i he taimí ni ki ha kave-inga mamafa 'oku tāu ke lahi ange 'etau tokanga ki aí 'i he taimi 'oku tau fakamoleki ki aí. Ko e kave-ingá ko e loto-hīkisiá pe fielahí.

'Oku 'ikai ha me'a ia 'i he folofolá ko e loto-hīkisiá pe fielahí mā'oni'oni. 'Oku lau ma'u pē ia ko e faiangahala. 'Oku 'ikai ko ha'atau lau ki he vakai fakalūkufua ki hoto mahu'ingá, 'a ia 'oku lava ke ma'u ia 'i he mo'ui vāofi mo e 'Otuá. Hangē ko e pehē 'e ha tokotaha, 'oku tau lau 'a e fielahí pe loto-hīkisiá ko e angahala ia 'a māmani hono kotoá.

Na'e tohi 'e Molomona 'o pehē "ko e loto-hīkisiá 'a e pule'angá ni, pe ko e kakai 'o e kau Nifai, 'oku tupunga ai honau faka'auhá" (Molonai 8:27). 'Oku folofola 'e he 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, "Vakai telia 'a e loto-hīkisiá, telia na'a mou hoko 'o tatau mo e kau Nifai 'o e kuonga mu'á" (T&F 38:39).

"Fakavaivai'i 'a Kimoutolu 'i he 'Ao 'o e 'Otuá"

Ko e tō'onga mo'ui 'o e loto-hīkisiá pe fielahí ko e "ko hoku lotó" kae 'ikai "ko ho finangaló". Ko e fehangahangai 'o e loto-hīkisiá ko e loto-fakatōkilalo, angamalū mo e anganofo (vakai, 'Alamá 13:28), pe ko e ako'ingofua.

'I he ngaahi 'aho na'e kamakamata ai e siasi kuo toe fakafoki mai, na'e fakatokanga 'e he 'Eikí ki ha toko ua 'o hono kau mēmipa tu'u-ki-mu'á 'o kau ki he loto-hīkisiá. Na'a Ne folofola kia 'Ōliva Kautele, "Vakai telia 'a e loto-hīkisiá, telia na'a ke tō ki he 'ahi'ahi" (T&F 23:1). Na'a Ne folofola kia 'Ema Sā-mita, "Fai atu 'i he laumālie 'o e angamalū, pea vakai telia 'a e loto-hīkisiá" (T&F 25:14).

'Oku fakatokanga mai 'a e 'Eikí, " 'Oua na'a mou pōlepole 'i homou lotó" (T&F 42:40). Pea pehē 'i he Tohi 'a Molomoná, "Fakavaivai'i 'a kimoutolu 'i he 'ao 'o e 'Otuá" (Mōsaia 4:10).

'I he taimi 'e fakama'a ai 'a e māmani 'aki hono tutu 'i he ngaahi 'aho faka'osí, 'e hangē 'a kinautolu 'oku pōlepolé ko e veve. (Vakai, 3 Nifai 25:1; T&F 29:9; 64:24.)

Ko e fu'u fale lahi mo 'ata'atā ko ia na'e mamata ki ai 'a Lihai ko e loto-hīkisiá ia 'a e māmani 'a ia na'e fakataha kotoa ki ai 'a e kakai tokolahi 'o e māmani. (Vakai, 1 Nifai 11:35–36.) Na'e manuki'i mo luma'i 'a kinautolu na'e 'a'eva 'i he hala lausi'i mo fāsi'i pea nau pipiki ki he folofola 'a e 'Otuá mo 'inasi 'i he 'ofa 'a e 'Otuá. (Vakai, 1 Nifai 8:20, 27, 33; 11:25.)

'Oku tokosi'i 'a e "kau muimui anga-fakatōkilalo 'o Kalaisí" (2 Nifai 28:14).

'Oua Na'a Fai Hoku Lotó Ka ko e Finangalo 'O'ou'

'Oku 'ikai hanga hake 'a e loto-hīkisiá ia ki he 'Otuá pea 'ikai hoha'a pe ko e hā e me'a 'oku totonú. 'Oku hanga ia ki he tangatá 'i he tafa'akí 'o fakakikihí pe ko hai 'oku totonú. 'Oku fakahā 'a e loto-hīkisiá 'i he laumālie 'o e fakakikihí.

‘Ikai ko e loto-hīkisiá ne hoko ai e tēvoló ko e tēvoló? Na’e fie ma’u ‘e Kalaisi ke tokoni. Na’e fie ma’u ‘e he tēvoló ia ke pule. Na’e fie ma’u ‘e Kalaisi ke ‘omi e tangatá ki he tu’unga náá Ne ‘i ai. Na’e fie ma’u ‘e he tēvoló ke mā’olunga hake ia ‘i he tangatá.

Na’e hoko ‘a e mo’ui ta’esiokita ‘a Sisu Kalaisi ko e ivi ia ‘i He’ene mo’ui haohaoá. Na’e ‘ikai ko *hoku* lotó, ka *ko ho* finangaló pē ke fakahoko.

Ko e ‘ulungāanga ia ‘o e loto-hīkisiá ‘a e “Ko e hā e me’a ‘oku ou fie ma’u ‘i he mo’uí?” kae ‘ikai “Ko e hā e me’a ‘oku finangalo e ‘Otuá ke u fakahoko ‘i he’eku mo’uí?” Ko e fai ia ki hoto lotó kae ‘ikai ki he finangalo ‘o e ‘Otuá. Ko e manavahē ia ki he tangatá ‘o lahi ange ‘i he manavahē ki he ‘Otuá.

‘Oku ongongofua e loto-fakatōkilaló ki he finangalo ‘o e ‘Otuá—ki hono fakahoko ‘a ‘Ene ngaahi fokotu’utu’u pea mo e ngaahi fie ma’u ‘anautolu ‘i hotau lotolotonga. ‘Oku ongo ki he telinga ‘o e kau laukau ‘a e fakalāngilangi ‘a māmaní; ka ‘oku fakamāfana’i ‘e he fakalāngilangi ‘a hēvaní ‘a e loto ‘o e kau loto-fakatōkilaló.

Na’e pehē ‘e he tokotaha, “ ‘Oku ‘ikai fiefia e loto-hīkisiá ia ‘i hano ma’u ‘o ha me’á, ka ‘i hono ma’u ia ‘o lahi ange ‘i ha tokotaha kehe.” Na’e folofola ‘a e ‘Eikí ‘o kau ki ha tangata ‘e taha ‘o pehē, “Ko au ko e ‘Eikí ‘oku ‘ikai te u loko lelei’ia ‘iate ia, he ‘okú ne feinga ke lakasi ha ni’ihi kehe, pea ‘oku ‘ikai ke ne loto-fakatōkilalo fe’unga ‘i hoku ‘aó” (T&F 58:41).

Ko e “Kau Potó mo e Kau Ma’u Me’á”

Ko e fa’ahinga kakai ‘e ua ‘i he Tohi ‘a Molomoná na’e hangehangē ‘oku nau ‘efihia lahi taha ‘i he loto-hīkisiá, ‘a ia ko e “kau potó mo e kau ma’u me’á” (2 Nīfai 28:15). Ka ‘e lava ke ‘ohifo ki lalo ‘a e loto-hīkisiá ‘e he folofola ‘a e ‘Otuá. (Vakai, ‘Alamā 4:19.)

‘Oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi fakamala’ia ‘oku tupu mei he loto-hīkisiá. ‘Oku ma’u e ngaahi tāpuaki lahi ‘i he loto-fakatōkilaló. Hangē ko ‘ení, “Ke ke loto-fakatōkilalo pea ‘e tatakí nima koe ‘e he ‘Eiki ko ho ‘Otuá, pea foaki kiate koe ‘a e tali ki ho’o ngaahi lotú” (T&F 112:10). “ ‘E ngaohi [‘a kinautolu ‘e he loto-fakatōkilaló] ke mālohi, pea tāpuekina mei ‘olunga, pea ma’u ‘a e potó” (T&F 1:28). ‘Oku “ ‘alo’ofa [‘a e ‘Eikí] kiate kinautolu ‘oku vete ‘enau ngaahi angahalá ‘i he loto-fakatōkilaló” (T&F 61:2). ‘E lava ke lolou e houhau ‘o e ‘Otuá ‘i he loto-fakatōkilaló. (Vakai, Hilamani 11:11.)

Kuo Pau ke Fufulu ‘a e Loto’i Ipú

Sí’oku kāinga ‘ofeina, ‘i he’etau fufulu ko ia ‘o e loto’i ipú, ‘e fie ma’u ke tau fakahoko ha ngaahi liliu ‘i he’etau mo’ui fakatāutahá, ‘i hotau ngaahi fāmīlī, pea ‘i he Siasí. ‘Oku ‘ikai liliu ‘a kinautolu ‘oku loto-hīkisiá ke nau fakalalakaka, ka ‘oku nau malu’i e tu’unga ‘oku nau ‘i ai ‘aki ‘enau kumi ‘uhinga. ‘Oku ‘uhinga e fakatomalá ki he liliu, pea kuo pau ke loto-fakatōkilalo ha taha kae liliu. Te tau lava ‘o fai ‘eni.

Kuo lelei ‘etau ngaahi laka mai ‘i he kuo hilí. Te tau ‘ai ke toe lōloa ange ‘etau laka ‘i he kaha’ú. Ke fai ‘ení, kuo pau ke tau ‘uluaki fakama’a ‘a e loto’i ipú ‘aki ‘etau ‘ā hake pea tu’u hake, ‘a ‘etau ‘ulungāanga ma’a, faka’aonga’i e Tohi ‘a Molomoná ‘i he founga ‘e to’o atu ai ‘e he ‘Otuá hotau fakamala’ia, pea iku ki ha’atau ikuna’i ‘a e loto-hīkisiá ‘aki ha’atau loto fakatōkilalo.

Te ta lava ‘o fai ‘eni. ‘Oku ou ‘ilo ‘e lava. Ko ‘eku lotú ia ma’atautolu hono kotoa ke tau lava. ‘Ofa ke faitāpuekina kimoutolu ‘e he ‘Otuá ‘i he ngaahi lelei kuo mou faí pea mo ia te mou fakahokó. ‘Oku ou tuku ‘a e ngaahi tāpuakí ni kiate kimoutolu hono kotoa pea ‘oku ou fai ia ‘i he huafa ‘o e ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni.

VAKAI TELIA ‘A E LOTO-HĪKISIÁ

Palesiteni Ezra Taft Benson

Palesiteni ‘o e Siasí

‘I he Conference Report, Apr. 1989, 3–7; pe Ensign, May 1989, 4–7

Sí’oku kāinga ‘ofeina, ‘oku ou fiefia ke fakataha mo kimoutolu ‘i ha toe konifelenisi lahi faka’ofa’ofa ‘a e Siasí. ‘Oku hounga kiate au ‘a e ‘ofa, ngaahi lotu mo e tokoni ‘a e kāingalotu mo’ui lí’oa ‘o e Siasí ‘i he māmaní kotoa.

Tuku ke u fakamālō atu kiate kimoutolu ‘a e Kāingalotu faivelenga ‘oku mou feinga ke lōmakí’i ‘a e māmaní pea mo ho’omou mo’ui ‘aki e Tohi ‘a Molomoná. ‘E ‘ikai ngata pē ‘i he pau ke tau laka ki mu’a ‘i hano tufaki atu ha toe ngaahi tatau lahi ange ‘o e Tohi ‘a Molomoná ‘i ha founga ‘e manatua ma’u pē, ka kuo pau ke tau laka ki mu’a mo e loto-to’a ‘i

hono mo'ui'aki pea mo'ui'aki 'e māmani kotoa ke toe lahi ange 'a hono ngaahi pōpoaki fakaofó.

Na'e hiki e tohi toputapú ni ma'atautolu—ma'a hotau kuongá. 'Oku fie ma'u ke tau fakatatau 'a e ngaahi folofolá kiate kitautolu (vakai, 1 Nīfai 19:23).

Ko e Angahala 'o e Loto-Hīkisiá

'Oku fakahā mai 'e he Tokāteline mo e Ngaahi Fua-kavá ko e Tohi 'a Molomona ko e "lekooti 'o e kakai kuo tō ki lalo" (T&F 20:9). Ko e hā ne nau tō aí? Ko e taha 'eni 'o e ngaahi tefito'i pōpoaki 'o e Tohi 'a Molomona. 'Oku 'omi 'e Molomona 'a e talí 'i he ngaahi vahe faka'osi 'o e tohi 'i he ngaahi lea ko 'eni: "Vakai, ko e loto-hīkisiá 'a e pule'angá ni, pe ko e kakai 'o e kau Nīfai, 'oku tupunga ai honau faka'auhá" (Molonai 8:27). Hili iá, 'oku fakatokanga kiate kitautolu 'e he 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, "Vakai telia 'a e loto-hīkisiá, telia na'a mou hoko 'o tatau mo e kau Nīfai 'o e kuonga mu'á" (T&F 38:39), telia na'a 'ikai ke tau ma'u 'a e pōpoaki 'i he Tohi 'a Molomoná mei he kakai ko ia kuo tō ki laló.

Mou manatu'i mu'a au 'i ho'omou tuí mo e ngaahi lotú lolotonga 'eku feinga ke fai ha fakamaama ki he pōpoaki ko 'eni 'a e Tohi 'a Molomoná—ko e angahala 'o e loto-hīkisiá. Kuo fuoloa 'a e mafatukituki 'a hoku lotó 'i he pōpoaki ni. 'Oku ou 'ilo ko e finangalo 'o e 'Eikí ke 'oatu 'a e pōpoaki he taimí ni.

"Tokanga Telia 'a e Loto-Hīkisiá"

'I he maama fakalaumālié, na'e tupunga e tō 'a Lusifā, "ko ha foha 'o e pongipongí," (2 Nīfai 24:12–15; vakai foki, T&F 76:25–27; Mōsese 4:3) mei he loto-hīkisiá. 'I he ngata'anga 'o e māmani ko 'eni, 'i he taimi 'e fakama'a ai 'e he 'Otuá 'a māmani 'aki 'a e afí, 'e tutu 'o 'osi 'a e kau pōlepolé, pea ko kinautolu 'e angamaluú te nau ma'u 'a e māmani (vakai, 3 Nīfai 12:5, 25:1; T&F 29:9; Siosefa Sāmita—Hisitōlia 1:37; Malakai 4:1).

'Oku faka'aonga'i tu'o tolu 'e he 'Eikí 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'a e kupu'i lea ko e "telia 'a e loto-hīkisiá," 'a ia 'oku kau ai ha fakatokanga ki he kaumātu'a hono ua 'o e Siasí, 'a 'Ōliva Kautele pea ki he uaifi 'o e Palōfitá, 'Ema Sāmita (T&F 23:1; vakai foki, T&F 25:14; 38:39).

Ko Hono Faka'uhinga'i 'e he 'Otuá 'o e Loto-Hīkisiá

'Oku fu'u lahi hono ma'uhala 'o e angahala ko ia ko e loto-hīkisiá pe fielahí, pea 'oku fai angahala ai ha

tokolahi 'i he masiva 'ilo ko iá. (vakai, Mōsaia 3:11; 3 Nīfai 6:18). 'Oku 'ikai ha me'a ia 'i he folofolá ko e loto-hīkisiá pe fielahí mā'oni'oni—he ko e angahala ma'u pē ia. 'I he'ene peheé, 'e tatau ai pē ha founga 'e faka'aonga'i ai 'e he māmani 'a e kupu'i lea ko iá, kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e fakalea 'o e ngaahi folofola mā'oni'oni pea 'aonga kiate kitautolu (vakai, 2 Nīfai 4:15; Mōsaia 1:3–7; 'Alamā 5:61).

'Oku pehē 'e hatau tokolahi ko e loto-hīkisiá 'a e sio-kitá, 'afungí, pōlepolé, fie 'eikí pe anga hikí. Ko e konga kotoa pē kinautolu 'o e angahalá, ka 'oku kei puli pē 'a e tefitó pe uhó.

Ko e uho 'o e loto-hīkisiá 'a e tāufehi'a—tāufehi'a ki he 'Otuá mo e tāufehi'a ki hotau kāingá. 'Oku 'uhinga 'a e tāufehi'a ki he "fehí'a ki ha taha, fakafili ki ha taha pe ko ha fakafetau." Ko e mālohi ia 'oku fie ma'u 'e Sētane ke ne pule'i'aki kitautolú.

Tāufehi'a ki he 'Otuá

'Oku natula fe'au'auhi 'a e loto-hīkisiá. 'Oku tau fai hotau lotó 'o fakafetau ki he finangalo 'o e 'Otuá. 'I he taimi 'oku tau loto-hīkisiá ai ki he 'Otuá, 'oku tau fai ia 'i he laumālie "ke fai pē 'a hoku lotó kae 'ikai ko ho finangaló." Hangē ko e lea 'a Paulá, 'oku nau "kumi kotoa pē 'a e ngaahi me'a 'anautolú, kae 'ikai ko e ngaahi me'a 'a Kalaisi Sisuú" (Filipai 2:21).

'Oku tau fakangofua 'i he'etau fakafepaki ki he finangalo 'o e 'Otuá ke ta'emapule'i 'a 'etau ngaahi holí, u'á mo e ngaahi ongo fakakakanó (vakai, 'Alamā 38:12; 3 Nīfai 12:30).

He 'ikai lava 'o tali 'e he kakai loto-hīkisiá ke tatakí 'enau mo'ui' 'e he mafai 'o e 'Otuá (vakai, Hilamani 12:6). Ko 'enau fema'uma'u'aki 'a e mo'oni 'oku nau ma'u 'o fakafehoanaki ia mo e fu'u 'ilo lahi 'a e 'Otuá, ko e ngaahi me'a 'oku nau lavá 'o fakafehoanaki ki he malohi 'o e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá, pea ko 'enau ngaahi lavame'á 'oku nau fakafehoanaki ki He'ene ngaahi ngāue lalahi faka'uliá.

'Oku lahi 'aupito e ngaahi hingoa 'oku ui'aki 'a e tāufehi'a ki he 'Otuá, hangē ko e angatu'u, loto-fefeka, kia-kekeva, ta'efakatomala, 'ulupupula, 'ita-ngofua, mo e kau kumi faka'ilongá. 'Oku faka'amu e kakai loto-hīkisiá ke finangalo tatau e 'Otuá mo kinautolu. 'Oku 'ikai te nau tokanga kinautolu ke liliu 'enau ngaahi fakakaukau ke tatau mo e ngaahi fakakaukau 'a e 'Otuá.

Tāufehi'a ki hotau Kāingá

Ko e konga lahi 'e taha 'o e angahala ko 'eni 'oku hulu 'ene hokó ko e tāufehi'a ko ia ki hotau kāingá. 'Oku 'ahi'ahi'i faka'aho kitautolu ke tau pehē 'oku tau lelei hake 'i he ní'hi kehé pea tau siolalo ai kiate kinautolu (vakai, Hilamani 6:17; T&F 58:41).

'Oku ngaohi 'e kinautolu 'oku loto-híkisiá 'a e tangata kotoa pē ke hoko ko honau fili 'aki 'enau fe'au-'auhi mo kinautolu 'i honau potó, ngaahi fakakaukau, ngāué, koloá, talēnití pe ha toe ngaahi koloa fakamāmani pē. Na'e pehē 'e C.S. Luisi: " 'Oku 'ikai fiefia 'a e loto-híkisiá 'i hano ma'u 'o ha me'á, ka 'i hono mau ia 'o lahi ange 'i he tokotaha kehé. . . . Ko e fakafehoanakí 'okú ne 'ai ke mou fiefiá; 'a e fiefia 'i he laka hake he toengá. Ko 'ene 'osi pē 'a e fe'au-'auhí, ko 'ene 'osi atu ia 'a e loto-híkisiá" (*Mere Christianity* [New York: Macmillan, 1952], pp. 109–10).

'I he fakataha alēlea he maama fakalaumālié, na'e fakahoko ai 'e Lusifā 'ene fokotu'ú 'o fakafepaki ki he palani 'a e Tamái 'a ē na'e taukave'i mo poupou'i 'e Sisū Kalaisí (vakai, Mōse 4:1–3). Ko hono lotó ke lāngilangi'ia ange ia 'i he kakai kotoa pē (vakai, 2 Nīfai 24:13). Ko hono fakanounou, ko 'ene holi ia 'i he'ene fielahí ke ne ma'u e nofo'anga fakatu'i 'o e 'Otuá (vakai, T&F 29:36; 76:28).

Ngaahi Nunu'a 'o e Loto-Híkisiá

'Oku fonu e folofolá 'i he ngaahi fakamo'oni 'o e ngaahi nunu'a kovi 'o e angahala ko e loto-híkisiá pe fielahí ki he kakai fakafo'ituituí, ngaahi kulupú, ngaahi koló, mo e ngaahi pule'angá. " 'Oku mu'omu'a 'a e fielahí 'i he faka'auhá" (Lea Fakatātā 16:18). Na'e faka'auha ai e pule'anga 'o e kakai Nīfai mo e kolo ko Sōtomá (vakai, Molonai 8:27; 'Isikeli 16:49–50).

Ko e loto-híkisiá na'e kalusefai ai 'a Kalaisí. Na'e 'ita e kau Fālesí 'i he pehē 'e Sisū ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá he na'e uesia ai honau tu'ungá, ko ia na'a nau fa'u-fa'u ai ke fakapoongi Iá (vakai, Sione 11:53).

Na'e hoko 'a Saula ko ha fili kia Tēvita tupu mei he'ene loto-híkisiá. Na'á ne meheka he hiva 'a e kau fefine 'Isilelí 'o pehē "kuo taa'i 'e Saula 'ene ngaahi toko afe, ka ko Tēvita 'ene ngaahi toko mano" (1 Samuela 18:7; vakai foki, 18:6, 8).

'Oku lahi ange e manavahē 'a e tokotaha loto-híkisiá ki he fakamaau 'a e tangatá 'i he fakamaau 'a e 'Otuá (vakai, T&F 3:6–7; 30:1–2; 60:2). 'Oku mahu'inga ange kiate kitautolu pe "Ko e hā ha fakakaukau mai 'a e kakaí kiate au?" 'i he "Ko e hā nai ha fakakaukau mai 'a e 'Otuá kiate au?"

Na'e teu ke tukuange 'e he Tu'i ko Noá 'a e palōfita ko 'Apinetá, ka koe'uhi ko e híkisia hono lotó 'i he ngaahi lea na'e fai 'e he'ene kau taula'eiki angakoví, na'e tutu ai 'a 'Apinetá (vakai, Mōsaia 17:11–12). Na'e mamahi e loto 'o Hēlotá 'i he kole 'a hono uai'fi ke tu'usi e 'ulu 'o Sione Papitaisó. Ka koe'uhi ko 'ene loto-híkisia ke hā ngali lelei kiate "kinautolu na'a nau nofo mo ia 'i he kaí" na'á ne fekau ai ke tāmá-te'i 'a Sioné (Mātiu 14:9; vakai foki, Ma'ake 6:26).

'Oku hā 'a e manavahē ki he fakamaau 'a e tangatá 'i he feinga ko ia ke tali lelei kitautolu 'e he tangatá. 'Oku manako 'a e loto-híkisiá "ki he fakamālō 'a e tangatá 'i he fakamālō 'a e 'Otuá" (Sione 12:42–43). 'Oku fakahā 'a e fai angahalá 'i he'etau ngaahi tau-mu'a ki he ngaahi me'a 'oku tau fai. Na'e folofola 'a Sisū 'o pehē na'á Ne "fai ma'u pē 'a e ngaahi me'a" na'e hōifua ki ai e 'Otuá (Sione 8:29). 'Ikai 'e lelei ange ke tau taumu'a'aki hono fai 'a ia 'e hōifua ki ai 'a e 'Otuá 'i ha'atau feinga ke hiki hake kitautolu ke mā-'olunga ange 'i hotau tokouá pea lakasi ha taha kehe?

'Oku 'i ai ha kakai loto-híkisia pe fielahí 'oku 'ikai te nau tokanga kinautolu pe 'oku feau 'e honau vā-hengá 'enau ngaahi fie ma'ú kae kehe pē 'oku lahi ange ia 'i he vāhenga 'o ha taha kehe. Ko 'enau fakapalé 'anautolu ke nau lelei ange pē 'i he tokotaha kotoa. Ko e tāufehi'a 'eni 'a e loto-híkisiá.

'I he taimi kuo ma'u ai hotau lotó 'e he loto-híkisiá, 'oku mole leva 'etau tau'atāina 'i he māmaní ka tau nofo hopoate ki he fakamaau 'a e tangatá. 'Oku tau ongo'i ange 'a e kalanga 'a e māmaní kae 'ikai ongo'i 'a e fanafana 'a e Laumālie Mā'oni'oní. 'Oku pule ange 'a e faka'uHINGA ia 'a e tangatá 'i he ngaahi fakahā 'a e 'Otuá, pea 'oku tukuange leva 'e kinautolu 'oku loto-híkisiá 'a e va'a ukameá (vakai, 1 Nīfai 8:19–28; 11:25; 15:23–24).

Ko Hono Fakahā 'o e Loto-híkisiá

Ko e loto-híkisiá ko ha angahala ia 'oku faingofua ke tala 'i he kakai kehé kae tātātaha ke tau fakahā 'oku tau mo'ua ai. 'Oku lau 'e hatau tokolahi ko kinautolu pē 'oku 'i ha tu'unga mā'olunga hangē ko e kakai kolo'ia mo potó 'oku nau mo'ua 'i he angahala 'o e loto-híkisiá, 'o nau sio lalo kiate kitautolu hono toé (vakai, 2 Nīfai 9:42). Neongo ia, 'oku 'i ai ha me'a fakamamahi ange ia 'oku tau mo'ua ai—'a ia ko e pōlepole 'o e nofo 'i lalo 'o sio hake ki 'olungá. 'Oku fakahā ia 'i ha ngaahi founga lahi, hangē ko e fakaangá, ngutu-laú, lau'ikovi'í, lāungá, mo'ui 'o hulu hake 'i he me'a 'oku tau ma'ú, meheká, mānumanú, ta'efakahā

‘o e hounga’ia mo e fakamālō ‘e hiki hake ai ha taha kehé, ta’efakamolemolé mo e fua’á.

Ko e talangata’á ko ha fielahe ia ‘o fakafetau ki ha taha ‘oku ‘i ai hano mafai mā’olunga ange. Ko e tokotaha ko ‘eni ‘e lava pē ko ha mātu’á, ko ha taki lakanga fakataula’eiki, ko ha faiako, pe na’a mo e ‘Otuá. ‘Oku fehi’a ‘a e tokotaha loto- hīkisia pe pōlepolé ke toe laka hake ha taha ‘iate ia. ‘Okú ne pehē ‘e mā’ulalo ai hono tu’unga ‘o’oná.

Ko e taha ‘o e ngaahi ‘ata angamaheni ‘o e loto-hīkisia ‘oku hā ki tu’á ko e siokitá. Ko e tefito’i me’a mahu’ingá pē “ ‘A e anga ‘o e kau mai ‘a e me’a kotoa kiate kitá”—ete sai ange pe kita ha toe taha, faka’ofa’ia pe kita ‘iate kita, a’usia pē ‘e kita e ngaahi tu’unga fakmāmaní, kumi pē kita ki ha me’a pē ma’a kita.

‘Oku tupu mei he loto-hīkisia ‘a e ngaahi kautaha fufū ‘oku fokotu’utu’u ke ma’u mei ai ha mafai, tupu mo e fakamālō ‘a e māmaní (vakai, Hilamani 7:5; ‘Eta 8:9, 16, 22–23; Mōsese 5:31). Na’e tupu mei he fua ‘o e angahala ko ‘eni ‘o e loto-hīkisia, ‘a ia ko e ngaahi kautaha fūfū, ‘a e tō ‘a e pule’anga ‘o e kakai Sēletí mo e kakai Nīfai, pea na’e hoko ia pe ‘e kei hoko ko e tupu’anga ‘o e tō ‘a ha ngaahi pule’anga lahi (vakai, ‘Eta 8:18–25).

Ko e ‘imisi ‘e taha ‘o e loto-hīkisia ‘oku hā ki tu’á ko e feke’ike’í. ‘Oku kau kotoa ki he loto-hīkisia pe fielahe ‘a e fakakikihí, fuhú, pule ta’emā’oni’oni, ta’efemahino’aki he vaha’a ‘o e fānaú mo e mātu’á pea mo e ngaahi kuí, ‘a e vete malí, ngaohikovia ‘o e malí, tutu mo e fahi e ngaahi falekoloá pe ‘apinofo’angá.

‘Oku tuli ‘e he feke’ike’í ‘i hotau ngaahi fāmilí ‘a e Laumālie ‘o e ‘Eikí. ‘Okú ne tuli foki mo e kau mē-mipa tokolahi ‘o hotau ngaahi fāmilí meiate kitautolu. ‘Oku kamata pē ‘a e feke’ike’í mei hono fai ‘o ha fo’i lea fakafilí ‘o a’u ki he ngaahi fepakipaki ‘oku hoko ‘i he māmaní kotoa. ‘Oku talamai ‘e he folofolá “ ‘oku tupu pē ‘i he fielahe ‘a e feke’ike’í” (Lea Fakatātā 13:10; vakai foki, Lea Fakatātā 28:25).

‘Oku fakamo’oni’i mai ‘e he folofolá ‘oku loto lavea- ngofua e kakai loto-hīkisia mo loto-ingo’ingo (vakai, 1 Nīfai 16:1–3). ‘Oku ‘ikai te nau fa’a fakamolemole koe’uhí kae mo’ua ange ‘a e taha ko iá kiate kinautolu mo fakamahino’i na’e lavea honau lotó.

‘Oku faingata’a ke tali ‘e he kakai loto-hīkisia pe fielahe ‘a e fale’í pe fakatonutonú (vakai, Lea Fakatātā 15:10; ‘Āmosi 5:10). ‘Oku nau ngāue’aki ‘a e kumi ‘uhingá ke fakatonuhia’i ‘aki mo ‘i ai ha ‘uhinga lelei ki honau ngaahi vaivaí mo e ta’elavame’á (vakai, Mātu 3:9; Sione 6:30–59). ‘Oku fakafalala ‘a e fielahe

pe loto-hīkisia ki māmani ke nau talaange pe ‘oku ‘i ai hano mahu’inga pe ‘ikai. ‘Oku fakafalala ‘enau ongo’i ‘oku ‘i ai honau mahu’ingá ‘i honau tu’unga lavame’a fakamāmaní. Ko e tokolahi ange ko ia ‘a e ni’ihi ‘oku ‘i lalo ‘iate kinautolu ‘i he tu’unga lavame’á, talēnití, talavou’u pe poto faka’atamaí, ‘oku nau ongo’i leva ko e kakai mahu’inga kinautolu. Ko e me’a fakatupu moveuveu ‘a e fielahe. He ‘okú ne talamai, “Kapau ‘okú ke lavame’a, ‘oku ‘ikai leva ke u lavame’a au.”

Kapau ‘oku tau ‘ofa ‘i he ‘Otuá, fai Hono finaló, pea manavahē kiate Ia ‘o lahi ange ‘i he’etau manavahē ki he tangatá, te tau ongo’i ‘oku ‘i ai hotau mahu’inga.

“Ko ha Angahala Fakatupu Mala’ia”

‘I he ‘uhinga totonu ‘o e fo’i lea ko e loto-hīkisia, ko ha angahala ia ‘oku fakatupu mala’ia. ‘Okú ne fakangatangata pe ta’ofi ‘a e fakalalakaká (vakai, ‘Alamā 12:10–11). ‘Oku ‘ikai ako’ingofua ‘a e kakai loto-hīkisia (vakai, 1 Nīfai 15:3, 7–11). He ‘ikai te nau fetongi ‘enau fakakauká ke tali ‘a e mo’oni, he ka naú ka fai ia, ‘e pehē ia na’a nau hala.

‘Oku uesia ‘e he loto-hīkisia ‘a hotau ngaahi vā fetu’utaki kotoa pē— ‘a ‘etau fetu’utaki mo e ‘Otuá pea mo ‘Ene kau tamaio’eiki, fetu’utaki ‘a e husepānití mo e uai’í, mātu’á mo e fānaú, pule ngāue’ mo ‘ene tokotaha ngāue’, faiakó mo e tamasi’i akó pea mo e fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá. ‘Oku hanga ‘e he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau loto-hīkisia ‘o fakapapau’i mai ‘a ‘etau angafai ki hotau ‘Otuá mo e ngaahi tokouá mo e tuofāfiné. Ko e finangalo ‘o Kalaisí ke hiki hake ‘a kitautolu ki he tu’unga ‘okú Ne ‘i aí. ‘Oku tau loto nai ke fai ‘a e me’a tatau ki he ni’ihi kehé?

‘Oku to’o atu ‘e he loto-hīkisia ‘a ‘etau ongo’i ko e fānau kitautolu ‘a e ‘Otuá mo e anga fakatokoua ki he tangatá. ‘Okú ne vahevahe “fakatu’unga” kitautolu ‘o fakatatau ki he’etau “ngaahi koloá” mo hotau “ngaahi faingamālie ke akó” (3 Nīfai 6:12). ‘Oku faingata’a ke uouangataha ha kakai loto-hīkisia, pea ‘oku ‘ikai ‘a e ‘Eikí ‘a kitautolu kae ‘oua pē kuo tau taha (vakai, Mōsaia 18:21; T&F 38:27; 105:2–4; Mōsese 7:18).

Ko e Nunu’a ‘o e Loto-hīkisia

Fakakaukau angé ki he ola ‘o e loto-hīkisia ‘i he kuo hilí mo ia ‘i he taimi ní, ‘i he’etau mo’ui, ngaahi fāmilí pea mo e Siasí.

Fakakaukau ki he fakatomala ‘e lava ke hoko ‘i he liliu ‘a ha ngaahi mo’ui, fakahaofi ha ngaahi nofo-mali pea

fakamālohia ha ngaahi ‘api ‘o kapau na’e ‘ikai ta’ofi ki-tautolu ‘e he loto-hīkisiá mei hono vete pea lí’aki ‘etau ngaahi angahalá (vakai, T&F 58:43).

Fakakaukau ki he tokolahi ‘oku māmālohi pē he Siasí koe’uhí ko ha fakalavea’i ‘e ha taha honau lotó pea ta’ofi kinautolu ‘e he loto-hīkisiá mei hano fakamolemole’i ‘o e tokotahá pe ma’u kakato e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eiki.

Fakakaukau ki he kau talavou mo e ngaahi hoa mali ‘e toko lauiafe na’a nau mei ō ‘o ngāue fakafaifekau ka na’e ta’ofi kinautolu ‘e he loto-hīkisiá ke ‘oua na’a fakavaivai honau lotó ki he ‘Otuá (vakai, ‘Alamā 10:6; Hilamani 3:34–35).

Fakakaukau ki ha mei lahi ange ‘a e ngāue fakatemi-palé kapau na’e mahu’inga ange hono fakamoleki hotau taimí ki he ngāue faka-‘Otuá ni ‘i hono fakamoleki ki he ngaahi ngāue ‘o e loto-hīkisiá.

Ko e Angahala ‘a Māmaní Kotoa

‘Oku uesia kotoa kitautolu ‘i he taimi kehekehe pea ‘i he founga kehekehe ‘e he me’a ko ‘eni ko e fielahí pe ko e hīkisiá. ‘Oku lava ‘i he taimí ni ke mahino atu ‘a e ‘uhinga ‘o e fu’u fale lahi mo ‘ata’atā na’e hā ‘i he misi ‘a Liháí pea na’e tokolahi ‘a e kakai na’e hū ki a’i ‘a ia ‘okú ne fakafofonga’i ‘e ia ‘a e fielahí mo e loto-hīkisiá ‘a māmaní (vakai, 1 Nifai 8:26, 33; 11:35–36).

Ko e loto-hīkisiá pe fielahí ko e angahala ia ‘oku fihia ai ‘a māmaní kotoa, ko e fu’u angahala lahi ia. ‘Io, koe angahala ia ‘oku fihia ai ‘a māmaní kotoa, ko e fu’u angahala lahi ia ‘a e loto-hīkisiá pe fielahí.

Loto-fakatōkilalo: Ko e Faito’o ki he Loto-hīkisiá

Ko e faito’o ki he loto-hīkisiá ko e loto-fakatōkilalo—ko e angamalū mo e angavaivai (vakai, ‘Alamā 7:23). Ko e loto mafesifesi mo e laumālie fakatomalá ia (vakai, 3 Nifai 9:20; 12:19; T&F 20:37; 59:8; Saame 34:18; Īsaia 57:15; 66:2). ‘Oku faka’ofofa hono fakamatala’i ‘e Lutiati Kipilingí (Rudyard Kipling):

*‘Oku mole atu ‘a e hoha’á mo e kaikailá;
Mavahe atu ‘a e kau ‘eikitaú mo e ngaahi tu’i ná.
Kae kei tu’u pē ho’o feilaulau ‘o e kuo hili,
‘A e [loto-fakatōkilaló] mo e loto mafesí.
Ke ke ‘iate kinautolu ‘e ‘Eiki, ko e ‘Otua ‘o e Ngaahi
Kau Tau,
Telia na’a ngalo ‘iate kinautolu, telia na’a ngalo ‘iate
kinautolu.*

(“God of Our Fathers, Known of Old,” *Hymns*, no. 80.)

Fili ki he Loto-fakatōkilaló

‘Oku fie ma’u ‘e he ‘Otuá ha kakai ‘oku loto-fakatōkilalo. Ko ha’atau fili ki he loto-fakatōkilaló pe ko hano fakamālohi’i kitautolu ke loto-fakatōkilalo. Na’e pehē ‘e ‘Alamā, “ ‘Oku monū’ia ‘a kinautolu ‘oku nau fakavaivai’i ‘a kinautolu ta’e-fakamālohi’i ke nau loto-fakatōkilaló” (‘Alamā 32:16).

Tau fili mu’a ki he loto-fakatōkilaló.

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ‘etau iku-na’i ‘a e tāufehi’a ki hotau ngaahi tokouá mo e tuo-fāfiné, lau ‘oku nau mahu’inga tatau pē mo kitautolu, pea hiki hake ‘a kinautolu ki he tu’unga ‘oku tau ‘i a’i pe toe mā’olunga ange ai (vakai, T&F 38:24; 81:5; 84:106).

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ‘etau tali ‘a e fale’i mo e akonakí (vakai, Sēkope 4:10; Hilamani 15:3; T&F 63:55; 101:4–5; 108:1; 124:61, 84; 136:31; Lea Fakatātā 9:8).

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki hono fakamolemole’i ‘a kinautolu na’e fai kovi mai ki-ate kitautolú (vakai, 3 Nifai 13:11, 14; T&F 64:10).

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ‘etau tokoni ta’esiokita (vakai, Mōsaia 2:16–17).

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ‘etau ō ‘o ngāue fakafaifekau pea malanga’aki ‘a e folofolá ke lava ‘o loto-fakatōkilalo ai mo ha ni’ihi kehe (vakai, ‘Alamā 4:19; 31:5; 48:20).

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ha toe lahi ange ‘etau ‘alu ki he temipalé.

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ‘etau vete pea si’aki ‘etau ngaahi angahalá pea fanau’i ‘i he ‘Otuá (vakai, T&F 58:43; Mōsaia 27:25–26; ‘Alamā 5:7–14, 49).

Te tau lava ‘o fili ke loto-fakatōkilalo ‘aki ‘etau ‘ofa ki he ‘Otuá, fakavaivai’i hotau lotó ki Hono finangaló pea fakamu’omu’a Ia ‘i he’etau mo’uí (vakai, 3 Nifai 11:11; 13:33; Molonai 10:32).

Tau fili mu’a ke loto-fakatōkilalo. Te tau lava ‘o fai ia. ‘Oku ou ‘ilo te tau lava.

Ko e Tūkia’anga Lahi ki Saioné

‘E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine ‘ofeina, kuo pau ke tau teuteu ke huhu’i ‘a Saione. Ko e angahala ‘o e loto-hīkisiá na’a ne ta’ofi kitautolu mei hono fokotu’u ‘o Saione ‘i he ngaahi ‘aho ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Ko e angahala tatau pē ‘o e

loto-hīkisiá na'á ne fakangata 'a e me'a tahá 'i he kakai Nifai (vakai, 4 Nifai 1:24–25).

Ko e loto-hīkisiá 'a e tūkia'anga lahi ki Saioné.
'Oku ou toe pehē: ko e loto-hīkisiá 'a e tūkia'anga lahi ki Saioné.

Kuo pau ke tau fufulu 'a e loto'i ipú 'aki hono iku-na'i 'o e loto-hīkisiá (vakai, 'Alamā 6:2–4; Mātiu 23:25–26).

Kuo pau ke tau talangofua "ki he ngaahi fakahino-hino 'a e Laumālie Mā'oni'oni," li'aki 'a e loto-hīkisia

'a e "tangata fakakakanó," hoko "ko ha tangata mā-
'oni'oni 'i he fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eikí," pea hoko 'o angatatau "mo ha tamasi'i si'i, [o] angavaivai, angamalū, loto-fakatōkilalo" (Mōsaia 3:19; vakai foki, 'Alamā 13:28).

'Ofa ke tau fai 'eni pea fakahoko hotau iku'anga fakalangí, ko 'eku lotu fakamātoato ia 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

NGAAHI TEFITO'I MO'ONÍ

*Ko e tefito'i mo'oní ko ha mo'oní
ia 'e tu'uloa, ko ha fono, ko ha
lao 'e lava ke ke muimui ki ai
ke ne tataki koe 'i hono fai
ho'o ngaahi filí.*

—Palesiteni Boyd K. Packer

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Ezra Taft Benson

“ ‘Oku totonu ke tau ako faka'aho e folofolá 'i he kotoa 'o 'etau mo'uí. . . .

“ . . . Ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga taha 'e lava ke mou faí . . . ke tuku homou taimí ki hono ako 'o e folofolá. Fekumi faivelenga 'i ai. Keinanga he ngaahi folofola 'a Kalaisí. Ako e tokäteliné. Tau-kei 'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tefito'i mo'oní” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 61; pe *Ensign*, Nov. 1986, 47).

Palesiteni Boyd K. Packer

“Ko e fo'i lea mahu'inga 'aupito e tefito'i mo'oní 'i he fakahaá. Ko e tefito'i mo'oní ko ha mo'oní ia 'e tu'uloa, ko ha fono, ko ha lao 'e lava ke ke fai ki ai ke tataki koe 'i ho'o ngaahi filí. 'Oku 'ikai fa'a fakamatala'i faka'auliliki atu 'a e ngaahi tefito'i mo'oní. 'Okú ke tau'atāina leva ai ke kumi ho halá pea ko ho tokoní ko ha mo'oní 'oku tu'uloa, ko ha tefito'i mo'oní” (‘i he Conference Report, Apr. 1996, 22; pe *Ensign*, May 1996, 17).

'Eletā Boyd K. Packer

“ ‘Oku tau ako mei he tokäteliné 'a e ngaahi tefito'i mo'oní 'o e 'ulungāangá, 'a e founga ke veteki 'aki e ngaahi palopalema 'o e mo'ui faka'ahó, na'a mo 'etau ngaahi ta'elavame'á, he 'oku 'omi foki 'i he tokäteliné mo e ngaahi founga ki aí” (‘i he Conference Report, Apr. 1994, 26; pe *Ensign*, May 1994, 20).

“ ‘Oku 'i ai e ngaahi me'a ia he 'ikai toe lava 'o liliu. He 'ikai lava 'o liliu 'a e tokäteliné.

“Na'e pehē 'e Palesiteni Uilifooti Utalafi, 'Ko e ngaahi tefito'i mo'oní kuo fakahā mai ki hono fakamo'ui mo e hākeaki'i 'o e fānau 'a e tangatá . . . ko ha ngaahi tefito'i mo'oní ia he 'ikai te ke lava 'o faka'auhamālie. *Ko ha ngaahi tefito'i mo'oní ia he 'ikai lava 'e ha kau fakataha 'a e tangatá ke faka'auha.* Ko ha ngaahi tefito'i mo'oní he 'ikai teitei lava ke mate. . . . 'Oku 'ikai 'aupito malava 'e he tangatá ke ala ki ai pe faka'auha' [In *Journal of Discourses*, 22:342; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.]” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 29; pe *Ensign*, Nov. 1993, 22).

“ ‘Oku mahu'inga kotoa 'a e ngaahi houalotú, polokalamá, founga ngāuē, ngaahi tu'utu'uní mo e ngaahi tefito'i mo'oní. Ka 'oku 'ikai te nau mahu'inga tatau. . . .

“Kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo'i e ngaahi tefito'i mo'oní—pea ko 'eku 'uhingá ki he ngaahi tefito'i mo'oní 'o e ongoongoleléi, 'a e ngaahi tokäteliné, 'a e ngaahi me'a 'i he fakahaá—kapau 'oku 'ikai te ke 'ilo'i e lau 'a e ngaahi fakahaá 'o kau ki he fakamaau totonú pe 'alo'ofá, pe me'a 'oku nau fakahā mai fekau'aki mo e valokí pe fakamolemólé, 'e lava fēfē ai ke ke fai ha ngaahi fili 'i hano ue'i koe 'e he laumālié 'i he ngaahi me'a ko ia 'e fie ma'u ai ho'o fakakaukau leléi? . . .

“ ‘Oku 'i ai e ngaahi tefito'i mo'oní 'o e ongoongoleléi 'oku makatu'unga ai 'a e konga kotoa pē 'o hono pule'i 'o e Siasí. 'Oku 'ikai fakamatala'i atu ia 'i he ngaahi tohi tu'utu'uní. 'Oku ma'u ia 'i he folofolá. Ko e tefito ia mo e taumu'a 'o e ngaahi fakahaá.

“ 'E lava pē ke liliu e ngaahi founga ngāuē ia, ngaahi polokalamá, ngaahi tu'utu'uní fakapulé, pea na'a mo ha ní'ihi 'o e ngaahi founga fakalele 'o e ngaahi houalotú. Ko e mo'oní, 'oku tau tau'atāina pē pea lava ke liliu ia mei he taimi ki he taimi. Ka he 'ikai teitei liliu e ngaahi tefito'i mo'oní, 'a e ngaahi tokäteliné. . . .

“Ko e me'a 'oku tau fie ma'ú 'e kitautolu ko hano fakaaake 'o e ngaahi tefito'i mo'oní 'o e ongoongoleléi 'i he mo'ui 'a e Kāingalotu kotoa pē. Ko e uho mo'oní 'o e pule 'a e lakanga fakataula'eikí 'oku 'ikai ko ha founga ngāue—ka 'oku fakahoko ia 'o fakatau ki he tefito'i mo'oní, ki he tokäteliné!

“Kuo foaki mai 'a e kii 'e he palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'á ne lea fekau'aki mo hono pule'i 'o e kāingalotú 'o pehē, 'Oku ou ako'i kiote kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oní totonú pea nau pule'i pē kinautolu.' (“Principles,” *Ensign*, Mar. 1985, 6, 8).

'Eletā James E. Faust

“ ‘Oku tafe mai ha mālohi fakatu'asino mo fakalau-mālie mei he muimui 'iate kinautolu 'oku nau ma'u

'a e ngaahi kī 'o e pule'anga 'o e 'Otuá 'i hotau kuongá ni. 'Oku tupu 'a e ivi mo e mālohi fakatāu-tahá mei he talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni ta'engata 'oku ako'i 'e he kau fakafongua mo'ui 'o e 'Eiki" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 97; pe *Ensign*, Nov. 1994, 74).

'Eletā Neal A. Maxwell

"'Oku hanga 'e he Siasí 'o fakapapau'i 'oku potu-potutatau 'a e mālohi mo e totonu 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. . . . Ka 'oku fie ma'u ke fakapapau'i 'a hono ngaahi fongá, 'a hono taimí, mo e feitu'ú 'oku fakahoko aí. He kapau 'e tuku ke takitaha tu'u pē, ko e ngaahi faka'uhinga mo hono fakahoko 'e he tangatá 'o e ngaahi tokāteliné, 'e 'ikai ke 'i ai hano fakangatangata" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 97; pe *Ensign*, May 1993, 78).

'Eletā Lisiate G. Sikoti

"Fekumi ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'i he taimi 'okú ke fekumi ai ki he 'ilo fakalaumālié. Fakamahino'i lelei e ngaahi tefito'i mo'oni mei he ngaahi lea 'oku fakamatala'i 'aki kinautolu. Ko e ngaahi tefito'i mo'oni ko e mo'oni haohoa ia kuo fokotu'utu'u ke lava 'o faka'aonga'i ki ha ngaahi 'uuni me'a lahi. 'Oku hanga 'e ha tefito'i mo'oni totonú 'o fakamahino'i lelei 'a e ngaahi fokotu'utu'ú 'o a'u pē ki he taimi 'oku tau puputu'u ai pea taulōfu'u 'a e faingata'á. Ko e ngāue mahu'inga 'aupito 'a e malava ke fokotu'utu'u 'a e mo'oni 'oku tau ma'ú ki ha ngaahi fakamatala mahinongofua 'o e tefifo'i mo'oni ('i he Conference Report, Oct. 1993, 117; pe *Ensign*, Nov. 1993, 86).

"Kuo 'aonga ma'u pē ki he tangatá 'a 'ene talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni totonú. Na'e tukufolau 'a e kakai Polinia ta'emanavaheé 'i he fu'u 'ōsení ki ha ngaahi feitu'u na'e maile 'e lauiafe hono mama'ó 'i ha fa'ahinga vaka na'e fakatu'utā-maki. Na'e 'ikai ke lava'i noa pē 'eni ka 'i he pīkitai ki he ngaahi tefito'i mo'oni pau 'o e faifolau 'aki e ngaahi fetu'u 'i he langí. Na'a nau teuteu fakalelei pea 'ikai tuku ke hanga 'e he ngaahi 'ahi'ahí 'o afe'i kinautolu mei honau halá pe fakatuai'i 'enau folau. 'E lava ke ta fakapapau'i 'i he founga tatau pē te ta a'usia ha ngaahi taumu'a mahu'inga 'i he mo'ui 'aki 'ene mahino kiate kitaua 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonu 'oku makatu'unga 'i he mo'oni kuo fakahā maí peá ta muimui ma'u pē ki ai.

"Ko e ngaahi tefito'i mo'oni ko hotau malu'i. 'Oku nau tatau mo e ngaahi taula sitila 'oku faka'aonga'i 'e he kau kaka mo'ungá ke nau lava ai 'o kaka 'i he

ngaahi tafa lilifa 'oku faingata'a e kaka aí. Te nau tokoni'i koe ke ke ma'u ha loto-falala 'i he ngaahi tū-kunga fo'ou mo 'ikai te ke maheni aí. Te nau malu'i koe 'i he ngaahi matangi 'o e filí 'i he mo'ui ní.

"'E lava pē ke tau faka'ehi'ehi mei he ngaahi me'a fakamamahi 'oku hoko 'i he kuongá ni tupu mei hono maumau'i e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'aki 'etau tokanga ma'u pē 'i he tauhi ki he mo'oni kuo fakahā maí. 'E lava 'e he mālohi fakatupulekina 'o e ngaahi tefito'i mo'oni totonú 'o ngaohi ho'o mo'ui ke fakafiefia mo fakafiemālie. . . .

"'Oku kei faka'aonga'i pē 'a e lea fakalaumālie ko ia 'a Siosefa Sāmitá, 'Oku ou ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú pea nau pule'i pē kinautolu,' ('i hono faka'aonga'i 'e Sione Teila 'i he *Millennial Star*, 15 Nov. 1851, p. 339). 'Oku ngāue 'aki 'e he 'Eiki 'a e sīpinga ko iá kiate kinautolu. Te ke ma'u e ngaahi tefito'i mo'oni totonú 'i he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'ui, 'Ene kau palōfitá mo e folofolá—kae tautatefito ki he Tohi 'a Molomoná.

"Neongo 'oku faingofua ke 'ilo'i e ngaahi tefito'i mo'oni totonú ka 'oku 'ikai faingofua hono mo'ui 'akí kae 'oua leva kuo nau hoko ko ha sīpinga pau 'o e mo'ui. Te nau fie ma'u ke ke tukuange 'a e ngaahi fakakaukau halá. Te nau fakatupu ha'o fāinga mo ho lotó pea mo e ngaahi fili te ke fai ke ikuna'i 'aki 'a e 'ahi'ahí, 'a e mālohi fakato'ú, pea mo hono taki hala'i koe 'i hono talaatu ko e 'founga faingofua 'eni te ke hao aí.' Ka 'i ho'o muimui pau 'i he ngaahi tefito'i mo'oni totonú, 'e fakamālohia ho 'ulungā-angá 'i he taimi te ke fie ma'u lahi taha aí. 'E ikuna'i e ngaahi tō'onga mo'ui hala 'oku nau takatakai'i mo fakatauele'i koé 'i ha'o piki ma'u pē ki he tefito'i mo'oni. 'E fakatupu 'e he tauhi faivelenga ki he ngaahi tefito'i mo'oni totonú hano fakaanga'i mo manukia koe, ka ko hono mahu'inga 'o hono olá 'oku ta'engata ia pea 'oku fakapapau'i mai ia 'e he feilaulau kotoa pē 'okú ke fai.

"Ko 'eni leva 'a e tefito'i mo'oni mahu'inga taha 'e lava ke u vahevahe atú: Fakatefito ho'o mo'ui 'ia Sīsū Kalaisi, ko ho Huhu'i. Fakamu'omu'a 'a ho'o Tamai Ta'engatá mo Hono 'Alo 'Ofa'angá ko e me'a mahu'inga taha 'i ho'o mo'ui—'o mahu'inga ange ia 'i he mo'ui, mahu'inga ange 'i hao hoa 'ofeina pe 'i he fānaú pe 'i ha taha pē 'i he māmaní. 'Ai ke hoko Hona finangaló ko e tefito'i me'a 'oku holi ki ai ho lotó. Pea te ke ma'u leva 'a e me'a kotoa pē te ke fie ma'u ke ke fiefia aí"

'i he Conference Report, Apr. 1993, 40–41, 43; pe *Ensign*, May 1993, 32, 34).

NGAAHI ME'A KE FAKAMU'OMU'Á MO HONO 'AI KE POTUPOTUTATAÚ

*Fekumi 'i ho lotó pea loto-to'a ke
ke vakavakai'i e ngaahi me'a ke
fakamu'omu'a 'i ho'o mo'uí.*

—Eletā M. Russell Ballard

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

'Eletā Neal A. Maxwell

“Ko e tukupā mahu'inga taha 'oku tau ma'u 'i he'etau mo'uí 'i he māmaní ko hono faka'aonga'i lelei 'o 'etau tau'atāina ke filí, 'o fai 'a e ngaahi fili 'oku totonú fekau'aki mo hotau taimí mo e ngaahi talēniti. Ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki 'oku tau ma'ú ko e taimí. Ko kitautolu pē 'oku tau tuku ke takiaki'i 'etau tokangá ki he ngaahi me'a kehekehé. 'Oku tupu ia mei he 'ikai ke tau fokotu'u (pea vilitaki ke fakahoko) ha ngaahi me'a pau ke fakamu'omu'a 'i he'etau mo'uí. 'Oku 'ikai te u faka'ikai'i 'a e faingata'a 'oku mou fetaulaki mo ia 'i hono fai 'eni, ka 'oku 'ikai foki te u pehē 'e ta'elava ke fai” (*Deposition of a Disciple*, 68).

“'Oku 'uhinga nai 'eni 'e faingofua ke fokotu'utu'u 'o fakamu'omu'a e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá kapau te tau tukuange e ngaahi me'a 'o e māmaní? 'Ika! 'Oku fa'a faingata'a ange he 'oku 'ikai 'eni ke tau fili pē 'i he vaha'a 'o e ngāue fika A, 'a ia ko ha ngāue 'oku 'ikai lelei, mo e E, 'a ia ko e ngāue lelei; ka kuo pau ke tau vahevahe 'i he taimí ni ha taimi mo e talēniti 'i he vaha'a 'o F, 'a ia ko ha ngāue 'oku mahu'inga mo lelei, pea mo H, ko ha ngāue 'oku lelei mo mahu'inga” (*Wherefore, Ye Must Press Forward*, 19).

“Hangē ko e lava ke fakamatala'i fakanounou 'e he 'Eikí 'Ene ngāue mahu'inga na'á ne fakamu'omu'á 'o pehē ko 'ene 'ngāue mo . . . [hono] nāunaú ke fakahoko 'a e mo'ui ta'e-fa'a-mate mo e mo'ui ta'e-ngata 'a e tangatá' (Mōsese 1:39), 'e pehē foki hono

fie ma'u ke tau lava 'o faka'aonga'i lelei hotau taimí mo e ngaahi talēniti 'i ha founga te tau 'ilo'i ai e ngaahi me'a 'oku mahu'inga mo'oni kiate kitautolu pea tuku ki ai 'etau tokangá. 'I he'etau fakapapau'i 'a e me'a 'oku mahu'inga mo'oni, 'e fakapapau'i ai foki mo hotau talēniti mo e taimí pea mo 'etau koloá!” (*We Will Prove Them Herewith*, 66–67).

Ngaahi me'a Fakalaumālie ke Fakamu'omu'á

Palesitēni Spencer W. Kimball

“'Oku ou pehē 'oku hangē 'etau ngaahi polokalama kehekehe 'i he Siasí ko ha ngaahi kī 'o ha pianó. 'Oku lahi ange hono fa'a faka'aonga'i ha ni'ihi 'o e ngaahi kī 'i ha ni'ihi, ka 'oku fie ma'u kotoa pē kinautolu mei he taimi ki he taimi ke uoungataha mo potupotutatau 'etau mo'uí. Ko ia, ko e ngaahi lea mo e ngaahi fakataha'anga kehekehe 'oku tau fa'i ko hano fakamanatu'i kiate kitautolu 'a e fie ma'u ke potupotutatau 'etau mo'uí, 'a e fie ma'u ke toe fakamamafa'i fo'ou 'a e me'a ko 'eni mo 'ena, pea mo e fie ma'u ko ia ke fai 'a e ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá 'o 'ikai tuku ta'efai ai mo e ngaahi me'a kehé” ('i he Conference Report, Apr. 1976, 70; pe *Ensign*, May 1976, 46).

Palesitēni Ezra Taft Benson

“'I he taimi 'oku tau fakamu'omu'a ai e 'Otuá, 'e nofo e ngaahi me'a kehe kotoa pē ki honau tūkunga totonú pe ko ha'anau mavahe mei he'etau mo'uí. 'E hanga leva 'e he'etau 'ofa ki he 'Eikí 'o pule'i e ngaahi me'a te tau holi ki ai, 'a e ngaahi me'a ke faka'aonga'i ki ai hotau taimí, 'a 'etau fekumi ki he ngaahi me'a 'oku tau manako ai, mo 'etau fakahokohoko e ngaahi me'a ke fakamu'omu'á” ('i he Conference Report, Apr. 1988, 13; pe *Ensign*, May 1988, 4).

“Ke tau lavame'á, kuo pau ke tau ma'u e Laumālie 'o e 'Eikí. Kuo akonekina kitautolu 'e 'ikai nofo 'a e Laumālie 'i he ngaahi tāpanekale 'oku 'uli. Ko ia ai, ko e taha 'o e ngaahi me'a ke tau tomu'a fakahokó ko hono fakapapau'i 'oku maau 'a 'etau mo'ui fakafotuitui” (*Come unto Christ*, 92).

'Eletā Dallin H. Oaks

“'Oku hanga 'e he ngaahi me'a 'oku tau fakamu'omu'á 'o fakapapau'i mai 'a e me'a 'oku tau fekumi ki ai 'i he mo'uí. Na'e akonaki 'a Sīsū ki he'ene kau ākongá 'o pehē, 'Ko ia, 'oua na'a mou fekumi ki he ngaahi me'a 'o e māmaní ka ke mou fuofua kumi

ke langa hake 'a e pule'anga 'o e 'Otuá, pea fokotu'u 'ene mā'oni'oni' (LSS Mātiu 6:38). 'Oku tau lau 'i he fakahā 'o onopōnī 'oku pehē ai: " 'Oua 'e kumi ki he ngaahi koloá, ka ki he potó, pea vakai, 'e fakahā 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá kiate kimoua, pea 'e toki fakakoloa'ia' 'a kimoua. Vakai, ko ia 'okú ne ma'u 'a e mo'ui ta'engatá, 'oku koloa'ia ia.' (T&F 6:7.)" (*Pure in Heart*, 6).

'Eletā M. Russell Ballard

"Taimi 'e ní'hi 'oku toki hoko ha fa'ahinga me'a kiate kitautolu fakatāutaha pea toki mahino ai ki hotau 'atamaí 'a e me'a ko ia 'oku mahu'inga kiate kitautolu mo tau holi mo'oni ke ma'ú. Mahalo kapau te ke fekumi 'i ho lotó pea loto-to'a foki ke fakafuofua' e ngaahi me'a ke fakamu'omu'a 'i ho' mo'uí, te ke hangē pē ko aú, 'o 'ilo' 'oku fie ma'u ke potupotutatau ange ho'o fokotu'utu'u e ngaahi me'a ke fakamu'omu'a" ('i he Conference Report, Apr. 1987, 14–15; pe *Ensign*, May 1987, 13).

Ngaahi Me'a Fakafāmilī ke Fakamu'omu'a

Palesiteni Spencer W. Kimball

"Kuo folofola 'a e 'Eikí 'o fakapapau'í mai: 'Ke ke 'ofa 'i ho uafí 'aki ho lotó kotoa, pea pīkitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe.' (T&T 42:22.)

" 'Oku to'o 'e he ngaahi fo'i lea ko e 'ikai mo ha toe me'a kehē 'a e tokotaha kotoa pē mo e me'a kotoa pē. 'Oku mahu'inga taha leva 'a e hoá 'i he mo'ui 'a e husepānití pe uafí, pea he 'ikai 'aupito ha taimi 'e mu'omu'a ange ai e mo'ui fakasōsialé pe fakangāué pe fakapolitikalé, pe ko hatō manako pe taha kehe pe fa'ahinga me'a pē, 'i hoto malí" (*Teachings of Spencer W. Kimball*, 310–11).

Palesiteni Ezra Taft Benson

" 'Oku fa'a fai 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki kei talavou angé 'a e fehu'í ko 'ení, " 'Ko e fē me'a te u fakamu'omu'a tahá—ko e Siasí, hoku fāmilí pe ko 'eku ngāué? Na'á ku tali e fehu'í ko iá 'aki 'eku fakamamafa' 'oku 'i ai e tefito'í fatongia lalahi 'e fā 'o e 'ulu ki he fāmilí. Ko e 'uluakí pē ki he 'apí mo e fāmilí. 'Oku 'ikai toe fehu'ia 'ení. 'E lava lelei 'e ha tangata 'o fakalele ha'ane pisinisi pe fua hono fatongia faka-Siasí, ka 'o kapau he 'ikai te ne lava lelei hono fatongia 'i hono 'apí, te ne loto-mamahi 'i he nofo ta'engatá. . . . Ko 'apí 'a e feitu'u na'e fakataumu'a 'e he 'Eikí ke ongo'í lahi taha ai e ivi tākiekina 'o e tamaí" (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 509–10).

'Eletā John A. Widtsoe

" 'Oku fa'u 'aki e Siasí ha ngaahi 'apí. He 'ikai lava ke fakamavahevahe'í 'a e Siasí mo e 'apí. 'Oku 'ikai mu'omu'a 'a e taha 'i he tahá. 'Okú na taha pē" (*Evidences and Reconciliations*, 318).

'Eletā Neal A. Maxwell

"Koe'uhi ko e mafatukituki 'o e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he lolotonga, 'e lava nai 'e he mātu'a ke tuku ha me'a 'e taha 'okú ne fai mama'o mei 'apí kae fakamoleki hono taimi mo e talēniti ko iá ki he fāmilí? 'A e ngaahi mātu'a mo e ngaahi kui, mou kātaki 'o sivi fakalāutelau e fakahokohoko ho'omou ngaahi taimi-tēpilé mo e ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'a ke fakapapau'í 'oku 'uluaki faka'aonga'í ange 'a e taimí ki he ngaahi fetu'utaki mahu'inga 'i he mo'uí. Na'a mo Pilikihami 'Iongi 'a ia na'á ne fakatapui hono taimí mo ngāue lí'oá, na'e folofola e 'Eikí kiate ia 'i he taimi 'e taha 'o pehē, 'Tokanga'í makehe 'a ho fāmilí' (T&F 126:3). Taimi 'e ní'hi ko e kakai ko ia 'oku tokanga tahá ko kinautolu ia 'oku nau fie ma'u lahi taha 'a e pōpoaki ko 'ení!" ('i he Conference Report, Apr. 1994, 121; pe *Ensign*, May 1994, 90).

KO HA TOHI KI HE KĀINGALOTU 'O E SIASÍ MEI HE KAU PALESITENISĪ 'ULUAKÍ

Palesiteni Gordon B. Hinckley, Thomas S. Monson, James E. Faust

Church News, 27 Feb. 1999, 3

Ki he: Kāingalotu 'o e Siasí 'i he Funga 'o e Māmaní (Ke Lau 'i he Houalotu Sākalamēnití pea 'Ave 'e he Kau Faiako Faka'apí)

Sí'í Ngaahi Tokoua mo e Tuofāfine: . . .

'Oku mau tapou atu ki he mātu'a mo e fānaú ke nau fakamu'omu'a taha mu'a 'a e lotu fakafāmilí, efiāfi fakafāmilí, ako 'o e ongoongolelei mo e ngaahi fakahinohinó, kae 'uma'a 'a e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilī 'oku langaki mo'uí. Neongo pe ko e hā hano mahu'inga mo hano lelei 'o e ngaahi 'ekitiviti kehē, kuo pau ke 'oua na'a tuku ke nau fetongi e ngaahi fatongia fakalangi ko ia kuo vahe'í maí, 'a ia ko e mātu'a pē mo e fāmilí te nau lava 'o fakahoko lelei.

'Oku mau poupuo atu ki he kau pīsope mo e kau 'ōfisa kehe 'o e Siasí ke nau fakahoko mu'a 'a e me'a kotoa pē te nau lava 'o fai ke tokoni'í ai sí'í ngaahi mātu'a ke nau fakapapau'í 'oku nau ma'u ha taimi mo ha tokoni fe'unga, 'i he ngaahi tafa'aki 'oku fie

ma'ú, 'i he'enua fakaili si'onau ngaahi fāmilí pea mo ohi hake 'i he founa 'a e 'Eikí. 'I he ngaahi feitu'u 'e lava aí, 'oku totonu ke faka'ehi'ehi mei hano faka-hoko ha toe ngaahi fakataha kehe mei he ngaahi houalotu pau ko ia 'e tolu kuo 'osi fokotu'u ki he Sāpaté mo e ngaahi fakataha alēlea 'i he pongipongi mo e faeasaiti 'i he efiāfi, kae lava 'a e mātu'á 'o nofo mo 'enua fānaú. 'I he'etau fakamālohia 'a e ngaahi fāmilí, 'oku tau fakamālohia ai mo e Siasí fakalūkufua.

Faka'apa'apa atu mei homou ngaahi tokouá,

Ko e Kau Palesitenisī 'Uluakí

NGAAHI MĀTU'A 'I SAIONÉ

Palesiteni Boyd K. Packer

Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1998, 27–30; pe Liahona, Sānuāli 1999, 26

Ngaahi Mātu'a 'i Saioné

Na'e fai 'e he 'Eikí ha fakahā ki he mātu'a 'i Saioné 'i he 1831.¹ 'Oku fekau'aki ia mo e mātu'á 'a ia 'oku ou fie lea 'o kau ki ai.

Kuó u ngāue 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha ta'u 'e 28, pea hoko ko ha Tokoni ki he Toko Hongofulu Mā Uá 'i ha ta'u 'e 9. Fakataha'í iá ko e ta'u 'e 37—'a ia ko e vaeua'angamālie ia 'o 'eku mo'uí.

Ka 'oku 'i ai mo hoku uiui'í 'e taha kuo fuoloa ange 'eku ma'ú. Ko ha mātu'a au—ko ha tamai mo ha kui. Na'e ta'u lahi peá u toki ma'u 'a e hingoa ko e *kui tangatá*— pea 'osi mo ha toe ta'u 'e 20 peá u toki hoko ko ha *kui ua tangatá*. 'Oku 'i ai 'a e fatongia mo ha mafai 'o e ngaahi hingoa ko 'ení—'a e *tamaí*, *kui tangatá*, *fa'éé*, *kui fefiné*— 'a ia 'oku ma'u hono kongā mei he ngaahi me'a 'okú te a'usiá. Ko ha faiako mālohi 'aupito 'a e me'a 'okú te a'usiá.

Ko Hono 'Ai ke Potupotutatau 'a e Fāmilí mo e Siasí

'Oku fakahā 'e hoku uiui'í 'i he lakanga fakataula'eiki 'a hoku fatongia 'i he Siasí; 'oku fakahā 'e he hingoa

ko e *kui tangatá* 'a hoku fatongia 'i he fāmilí. 'Oku ou fie lea 'o kau fakataha kiate kināua.

'Oku kau 'a e fatongia fakamātu'á 'i he ngaahi ngāue 'e ala mateaki'í 'e he Kāingalotú. 'Oku fehāngahāngai 'a e kāingalotu tokolahi mo ha ngaahi faingata'a 'i he'enua feinga ke potupotutatau honau fatongia fakamātu'á, mo 'enua ngāue faivelenga 'i he Siasí.

'Oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he lelei 'a e fāmilí 'a ia 'e toki lava pē ke ma'u 'i he 'alu ki he lotú. 'Oku 'i ai e lakanga fakataula'eiki 'a ia 'oku ma'u ai 'e ha tangata 'a e mālohi ke tatakí mo fai tāpuekina hono uaifí mo e fānaú, pea mo e ngaahi fua-kava 'okú ne ha'í fakataha kinautolu ki he ta'engatá.

Na'e tuku ha fekau ki he Siasí ke nau "fa'a fakataha ma'u pē"² pea fakahā ange, "Ke mou feako'aki mo fefakamaama'aki 'a kimoutolu 'o ka mou ka fakataha."³ Na'e fai 'e 'Alamā ko e Lahí mo e 'Alamā ko e Si'í 'a e fakahinohino tatau pē ki hona kakaí.⁴

'Oku fekau'í kitautolu ke "liliu e [ngaahi] loto 'o e ngaahi tamaí ki he fānaú pea mo e [ngaahi] loto 'o e fānaú ki he'enua ngaahi tamaí."⁵

Na'e folofola 'a e 'Eikí kia Siosefa Sāmita ko e Si'í 'o ne ui'aki ia hono hingoá, "Kuo 'ikai te ke tauhi 'a e ngaahi fekau, pea kuo pau ke valokí'í koe."⁶ Na'e 'ikai te ne ako'í 'ene fānaú. Ko e taimi pē ia 'e taha na'e faka'aonga'í ai 'a e fo'í lea ko e *valokí'í* 'i hono fakatonutonu iá.

'Oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he lelei 'a e fāmilí 'a ia 'e toki lava pē ke ma'u 'i he 'alu ki he lotú.

Na'e valokí'í hono tokoni ko Feletiliki G. Uiliamisí 'i he me'a tatau pē: "Kuo 'ikai te ke ako'í 'a ho'o fānaú 'i he māmá mo e mo'oní."⁷ Na'e fakahā e me'a tatau kia Sitenei Likitoni, pea pehē kia Písope Niueli K. Uitení,⁸ pea na'e toki folofola 'e he 'Eikí, "Ko e me'a 'oku ou lea'aki ki he toko tahá, 'oku ou lea'aki ia ki he kakai kotoa pē."⁹

Ngaahi Tatakí Fakalaumālie 'a e Siasí ma'á e Ngaahi Fāmilí

Kuo tau mamata ki he fāi hifo pē ki lalo e ngaahi tu'unga 'o e angama'á, pea 'oku toe vave ange ia 'i he taimí ni. 'I he taimi tatau pē kuo tau mamata ki he lahi 'a e ngaahi fakahinohino fakalaumālie kuo 'omi ma'á e mātu'á mo e ngaahi fāmilí.

Kuo toe fokotu'utu'u e ngaahi lēsoni mo e ngaahi 'ekitiviti kotoa 'a e Siasí 'o fakafekau'aki mo e 'apí:

- Kuo hoko e faiako fakauōtí ko e faiako faka'api.

- Na'e toe fokotu'u e efiafi fakafāmilí 'i 'apí.
- Na'e toe fakahingoa e tohihohokó ko e hisitōlia fakafāmilí pea fakataumu'a ke tātānaki mai e ngaahi lekooti 'o e ngaahi fāmilí kotoa pē.
- Pea hili iá na'e tuku mai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Fakataha Alēlea 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'a e fanongonongo fakahisitōlia ko ia kau ki he fāmilí.
- Na'e hoko, pea 'oku kei hoko 'a e fāmilí ko e kaveinga 'oku lahi taha 'a e lau ki ai 'i he ngaahi fakataha'angá, ngaahi konifelenisí mo e ngaahi fakataha alēlea.
- Ko e ngaahi me'a kotoa ko 'ení ko e kamata'anga ia 'o ha kuonga 'o hono langa 'o ha ngaahi tempi-pale 'a ia 'e faka'aonga'i ai e mafai ke sila e ngaahi fāmilí ki he ta'engata.

'Oku lava nai ke mou mamata ki hono nofo'ia 'e he laumālié 'a e kau tamaio'eiki 'a e 'Eikí mo e ngaahi mātu'á? 'E lava nai ke mahino kiate kitautolu 'a e faingata'a 'oku tu'unuku mai pea mo hono 'ohofi 'o e fāmilí 'i he taimi ní?

Tokanga 'i hono Fakataimi-tēpile'i 'o e Ngaahi 'Ekitivití

Kuo pau ke tau tokanga 'i hono fakahoko 'o e ngaahi 'ekitivití ma'á e fāmilí 'oku fai mavahe mei 'apí; he ka 'ikai, 'e lava pē ke tau hangē ko e taimi 'okú ne fakapapau'i te ne fai e me'a kotoa pē ma'a hono fāmilí. 'Okú ne ngāue'aki hono iví kotoa ke fakahoko 'eni pea 'oku lava lelei ia; ka 'okú ne toki 'ilo'i hake kuo 'ikai fakakau ai e me'a na'a nau fie ma'u lahi tahá—ke nau fakataha ko ha fāmilí. Pea ko e mamahi pē 'okú ne ma'u aí 'o 'ikai ko e fiemālie.

Me'a faingofua mo'oni 'i he'etau holi ke fakahoko ha ngaahi polokalama mo ha ngaahi 'ekitivití 'o 'ikai ai ke tau fakatokanga'i 'a e ngaahi fatongia 'o e mātu'á mo e fie ma'u 'o ha taimi ke fakataha ai e fāmilí.

Kuo pau ke tau tokanga ke 'oua na'a fu'u lahi e ngaahi polokalama mo e ngaahi 'ekitivití 'a e Siasí 'o mafasia ai ha ngaahi fāmilí 'e ni'ihí. 'I he taimi 'oku mahino ai pea mo'ui'aki e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongoleleí, te ne fakamālohia mo malu'i fakatou'osi 'a e fakafo'ituituí mo e fāmilí. 'Oku 'ikai ko ha me'a kehekehe mo mavahevahe 'a e l'oa ma'á e fāmilí mo e l'oa ma'á e Siasí.

Tauhi 'a e Familí mo e Siasí ki hona Tu'unga Totonú

Ne u toki mamatá ni 'i he tali 'a ha fefine ki ha lea 'o kau ki ha fefine 'e taha 'o pehē tokua ko e, "Talu e fā'ele'i 'ene pēpē fo'ou mo e 'ikai pē te ne fai ha me'a 'e taha 'i he Siasí." Hangē pē na'á ne fuofua ha pē-peé 'i he'ene fakahā hono lotó. " 'Okú ne fai e me'a 'i he Siasí. Na'á ne foaki e mo'ui ki he ki'i pēpē. 'Okú ne tokanga'i mo ako'i ia. 'Okú ne fai e me'a mahu'inga taha 'okú ne malava ke fai 'i he Siasí."

Te ke tali fēfē 'a e fehu'i ko 'ení: "Koe'uhí 'oku faingata'a'ia fakaesino e ki'i tamasi'i 'a e ongome'á ni, 'oku nofo ma'u ai pē 'a e fa'éé 'i 'api pea ngāue ua 'a e tamai ke feau e ngaahi fakamole makehe ki he ki'i tamasi'i. 'Oku tātātaha pē 'ena ma'ulotu—te tau lau pē 'okú na mālohi 'i he Siasí?"

Pea kuo 'i ai ha taimi kuo mou fanongo ai ki ha pehē 'e ha fefine, "Ko e tamai lelei 'aupito hoku husepā-nití, ka kuo te'eki ai ke ne hoko ko ha pīsope pe palesiteni fakasiteiki pe fai ha me'a mahu'inga 'i he Siasí." Na'e tali ki ai 'e ha tamai 'i ha'ane lea mālohi 'o pehē, "He ko e hā mo ha toe me'a 'e mahu'inga ange 'i he Siasí ka ko 'ete hoko ko ha tamai lelei?"

'Oku meimei ofi ki he haohaoá 'a hono fakataha'i 'o e ma'ulotu kakató mo e tokanga'i lelei e ngaahi fie ma'u 'a e fāmilí. 'Oku ako'i kiate kitautolu e palani lahi 'o e fiefiá 'i he lotú.¹⁰ 'Oku tau mo'ui'aki leva 'i 'api e me'a kuo tau akó. 'Oku 'omi 'e he uiui'i mo e ngāue kotoa pē 'i he Siasí ha taukei mo ha 'ilo mahu'inga 'oku 'omai 'o faka'aonga'i 'i he mo'ui fakafāmilí.

'E toe mahino ange nai 'etau tūkufuá 'o kapau 'e lava ke tau lau e fatongia fakamātu'á, 'i ha ki'i momeniti pē, ko ha uiui'i 'i he Siasí? Ko hono mo'oni, 'oku toe hulu atu ia ai; ka kapau 'e pehē ha'atau ki'i vakai sí'i ki ai, 'e lava ke potupotutatau lelei ange 'a e founga 'oku tau fakataimi-tēpile'i ai e ngaahi 'ekitivití ke kau mai ki ai e ngaahi fāmilí.

'Oua 'e Fakamafasia'i e Ngaahi Fāmilí 'Aki e Ngaahi Me'a 'Oku 'Ikaí 'Aongá

'Oku 'ikai te u lotu ke faka'aonga'i 'e ha taha e lea 'oku ou faí ke kumi 'uhinga ai ke 'oua na'á ne tali ha uiui'i mei he 'Eikí. 'Oku ou fie poupu'u e kau takí ke nau fakakaukau'i fakalelei 'a 'api telia na'a nau 'oatu ha ngaahi uiui'i pe fakataimi-tēpile'i ha ngaahi 'ekitivití 'e 'ikai hano 'aonga pea hoko ko ha fakakave-nga ki he mātu'á mo e ngaahi fāmilí.

Ne u toki lau ki muí ni mai ha tohi mei ha ongo-me'a mali kei talavou 'a ia na'e fa'a fie ma'u ai 'i hona ngaahi uiui'í faka-Siasí ke na totongi ha taha ke tokanga'í 'ena fānaú kae lava ke na ō ki he'ena ngaahi fakataha'angá. Na'e faka'au ke fu'u faingata'a ke na fakatou fakataha mo 'ena fānaú 'i he taimi tau pē. 'Oku lava ke mou sio ki ha me'a 'oku 'ikai potupotutatau heni?

Ko e taimi kotoa pē 'okú ke fakataimi-tēpile'í ai ha me'a 'a ha tamasi'í ke fai, ko ho'o fakataimi-tēpile'í ai pē ia e me'a 'e kau ai e fāmilí—kae tautefito 'eni ki he fa'eé.

Fakakaukau angé ki he fa'e 'oku 'i ai hono uiui'í faka-Siasí pea pehē foki ki hono husepānití, 'a ia kuo pau ke ne teuteu'í 'ene fānaú pea lele mei he me'a 'e taha ki he me'a 'e taha. "Oku fa'a fakatupu loto-si'í 'eni ki ha ngaahi fa'e 'e ni'íhi—'o a'u pē ki he'enua ongo'í loto-mafasia. 'Oku ou ma'u ha ngaahi tohi mei ha kau fafine 'oku nau faka'aonga'í e fo'i lea ko e *halaiá* ke fakamatala'í 'aki 'enua ongó koe'uhí ko e 'ikai te nau lava 'o fai 'a e me'a kotoa peé.

'Oku hoko pe 'oku totonu ke hoko 'a e ma'ulotú ko ha mālōlō mei he ngaahi me'a fakaloto-mafasia 'o e mo'ui faka'ahó. 'Oku totonu ke ne 'omi 'a e nonga mo e fiemālie. Kapau 'okú ne fakatupu 'e ia 'a e loto-mafasiá mo e loto-si'í, ta 'oku 'i ai e me'a ia 'oku 'ikai potupotutatau.

Pea 'oku 'ikai ko e fatongia faka-Siasí pē 'oku ma'u 'e he mātu'á. 'Oku 'i ai mo ha 'uhinga lelei ke kole tokoni ai mo e ngaahi kautaha kehé ki he fāmilí—'a e 'apiakó, ngāue'angá, 'a e koló—'oku fie ma'u ke 'omi mo e ngaahi me'a kotoa ko 'eni ke potupotutatau.

Ne toki talamaí ni 'e ha fa'e 'a e hiki mai hono fāmilí mei ha uooti 'i ha kolo 'i 'uta ne mafola ai e nofo 'a e kāingalotú, ko ia na'e fakataha'í ai pē 'a e ngaahi 'ekitivití 'o fai 'i he pō pē 'e taha lolotonga e uiké. Ko ha me'a faka'ofu'ofa ia he na'e 'i ai lea honau taimi mo honau fāmilí. 'Oku lava pē ke u sioloto atu ki he'enua nofo takatakai fakataha 'i he tēpile kaí.

Na'a nau hiki fakahihifo ki ha uooti lahi ange 'a ia na'e ofi ange ai e kāingalotú ki he falelotú. Na'a ne pehē, "Ko e taimi ní, kuo 'i ai e me'a kuo fakataimi-tēpile'í ma'a homau fāmilí ki he pō Tūsité, Pulelulú, Tu'apulelulú, Falaité, Tokonakí, mo e pō Sāpaté. 'Oku fu'u faingata'a 'aupito 'eni ki homau fāmilí."

Manatu'í, ko e taimi 'okú ke fakataimi-tēpile'í ai ha me'a 'a ha tamasi'í ke fai, ko ho'o fakataimi-tēpile'í ia e me'a ke kau ki ai e fāmilí—kae tautefito 'eni ki he fa'eé.

'Oku feinga mālohi 'aupito e ngaahi fāmilí lahi; ka ko e taimi ko ē 'oku ongo'í mafasia ai e ngaahi fāmilí 'e ni'íhi 'i he ngaahi palopalema 'o e mo'ui lelei mo fakapa'angá, 'oku nau ongo'í hela'ia pea iku ai pē ki he māmālohi he Siasí. 'Oku 'ikai te nau sio kinautolu ki he'enua mavahe mei he feitu'u lelei taha 'oku ma'u mei ai 'a e māmā mo e mo'oní, 'a e tokoni ma'a honau fāmilí, ki he ngaahi feitu'u fakapo'uli 'oku tatali mei ai 'a e ngaahi me'a fakatu'utāmaki mo e loto-mamahí.

Kuo pau ke u lea ki he palopalema 'a ia 'e faingata'a taha hono fakalelei'í. 'Oku 'i ai ha to'u tupu 'oku si'í-si'í 'aupito hono akonaki'í mo pou pou'í 'i 'apí. He 'ikai ke tau fakafehu'ia 'eni ka kuo pau ke tau tokoni'í kinautolu. Ka kapau te tau fa'ufa'u ma'u pē ha ngaahi 'ekitivití mavahe mei 'api ke fetongi'aki e ngaahi me'a ko 'eni 'oku 'ikai fakahoko 'i he ngaahi 'apí, 'e faingata'a lea ke ma'u ha taimi ia 'o e ngaahi mātu'a 'oku tokangá ke fakataha mo 'enua fānaú mo ako'í kinautolu. Ko e lotú pē mo e ue'i 'a e laumālié te ne lava 'o tataki kitautolu ke tau fekumi ke 'ilo'í 'a e potupotutatau ko 'eni 'oku faingata'a ke ma'ú.

Mahu'inga 'o e Ako 'i 'Apí

'Oku tau fa'a fanongo ki he pehē, "Kuo pau ke tau fakahoko ma'u pē ha ngaahi 'ekitivití fakafiefia ma'a hotau to'u tupú koe'uhí ke 'oua na'a nau ō ki he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai fe'ungá."

'E ō pē e ni'íhi ia ki ai. Ka 'oku ou 'ilo fakapapau kapau te tau ako'í e ngaahi mātu'á ke fatongia'aki 'eni pea tukuange ha taimi fe'unga ke fakahoko ai, 'e fai-fai pē pea 'e foki mai 'enua fānaú ki 'api.

'E lava ke nau ako 'i 'api 'a e me'a he 'ikai lava ke ako'í lelei 'i he Siasí pe 'apiakó. Te nau lava 'o ako 'i 'api ke ngāue mo fakahoko honau ngaahi fatongia. Te nau ako e me'a ke fai 'i he taimi 'e ma'u ai ha'anau fānaú.

Hangē ko 'eni, 'oku ako'í e tefito'í mo'oni 'o e vaehongofulú ki he fānaú 'i he Siasí, ka ko 'api 'oku faka'aonga'í ai 'a e tefito'í mo'oni ko iá. Na'a mo e fānau ikí 'e lava pē ke fakahinohino kinautolu 'i 'api 'i hono fika'í 'o e vaehongofulú mo e founa hono totongi.

Na'e 'i ai ha taimi na'e 'i homau 'apí ai 'a Palesiteni mo Sisitā Hāloti B. Lī. Na'e tuku 'e Sisitā Lī ha ngaahi sēniti he funga tēpilé 'i mu'a 'i he'ema ki'i tamasi'i. Ne talaange 'e Sisitā Lī ke vahe'i e ngaahi sēniti na'e ngingilá ki he tafa'aki 'e taha peá ne pehē ange, "Ko ho'o vahehongofulú ia; ko e me'a ia 'a e 'Eikí. Ma'u 'e koe 'a e toengá." Na'e sio e ki'i tamasi'i mei he fokotu'unga sēniti 'e taha ki he fokotu'unga 'e taha peá ne pehē ange, "Oku 'ikai ke toe 'i ai ha'o 'ū sēniti 'uli ia 'a'au?"

Ko e momeniti 'eni na'e mahino ai kiate kimautilu 'ene fakakaukáu pea lava ke kamata ai hono ako'i!

Faka'aonga'i e Fakataha Alēlea Fakauōtí ke Fokotu'u ai e Tu'unga Potupotutataú

Ko e feitu'u faka'ofa'ofa e fakataha alēlea fakauōtí ke fokotu'u ai e tu'unga potupotutataú 'i he 'apí mo e Siasí. 'Oku 'i heni e kau tangata 'o e lakanga fakataula'eikí, ko ha ngaahi tamai kinautilu mo e kau fafine 'o e ngaahi houalotú, ko ha ngaahi fa'e mo kinautilu, 'oku lava ke nau ma'u ha 'ilo fakalaumālie mo fakafekau'aki e ngāue 'a e ngaahi houalotú, 'a ia 'oku tokoni'i ai e kau mēmipa kehekehe 'o e fāmilí.

'E lava ke fakafehoanaki 'e he kau mēmipa 'o e fakataha alēlea 'a e me'a 'oku fai 'e he houalotu takitaha ke tokoni'i'aki e mēmipa takitaha, mo e lahi 'o e taimi mo e pa'anga 'oku fie ma'u ki aí. Te nau lava 'o fakataha'i mai kae 'ikai ko hano vahevahe 'o e ngaahi fāmilí, mo tokanga'i e ngaahi mātu'a 'oku tokotaha pē 'i 'apí, 'a kinautilu 'oku ta'efanau, te'eki malí, toulekeleká, 'a e faingata'a'ia fakaesinó—pea fai ha tokoni lahi ange kae 'ikai ko ha ngaahi 'ekitiviti pē ma'á e fānaú mo e to'u tupú.

'Oku ma'u 'e he fakataha alēlea fakauōtí ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku 'ikai fa'a fakatokanga'i. Hangē ko 'ení, neongo 'oku 'ikai ha uiui'i 'o e ngaahi kuí, ka te nau lava 'o tokoni ki he ngaahi fāmilí 'oku kei iiki 'enau fānaú 'i he'enau fāinga mo e ngaahi faingata'a ne nau a'usia 'e kinautilú.

Na'e fai 'e he 'Eikí ha fakatokanga ki he ngaahi mātu'a, "Kapau 'oku ma'u ha fānaú 'e ha ongo mātu'a 'i Saione, . . . 'a ia 'oku 'ikai te nau ako'i 'a kinautilu ke nau 'ilo'i 'a e tokāteline 'o e fakatomalá, tui kia Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí pea mo e papitaisó mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nima 'i he taimi 'oku nau ta'u valu aí, 'e 'i he 'ulu 'o e mātu'a 'a e ngaahi angahalá."¹¹

Ko e founga lelei taha ki he'etau fie ma'u lolotonga ko e fakataha alēlea fakauōtí. 'E lava ke fokotu'u e 'apí mo e fāmilí heni 'i hona tūkunga totonú, pea lava ke tokoni'i 'e he Siasí e ngaahi mātu'a kae 'ikai ko hano fetongi kinautilu. 'E mahino ki he ngaahi tamai mo e ngaahi fa'e'e 'a honau fatongia ke ako'i 'a 'enau fānaú pea mo e ngaahi tāpuaki 'oku 'omi 'e he Siasí.

'Oku Ako 'i 'Api e Ngaahi Me'a Mahu'inga Tahá

'I he faka'au ke fakatū'utāmaki ange e tu'unga 'oku 'i ai 'a e māmaní, 'oku toe ofi ange ai pē 'a e ngaahi mālohi 'o e langí ki he ngaahi fāmilí mo e ngaahi mātu'a.

Kuó u ako lahi mei he folofolá peá u faiako mei ai. Kuo lahi e ngaahi me'a kuó u lau mei he ngaahi lea 'a e kau palōfitá mo e kau 'aposeoló. Kuo nau tākiekina lahi au 'i he'eku hoko ko ha tangata mo ha tamai.

Ka ko e lahi taha 'o e ngaahi me'a 'oku ou 'ilo 'o kau ki he ongo 'a 'etau Tamai Hēvani kiate kinautilu ko 'Ene fānaú, ne u ako ia mei he ongo 'oku ou ma'u ki hoku uaifi mo 'eku fānaú mo 'enau fānaú. Ne u ako 'eni 'i 'api. Ne u ako ia mei he'eku ongo mātu'a mo e mātu'a 'a hoku uaifi, mei hoku uaifi 'ofeiná pea mei he'eku fānaú, pea ko ia 'oku lava ai ke u fakamo'oni ki ha Tamai Hēvani 'ofa pea mo ha 'Eiki huhu'i. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25.
2. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:75.
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 43:8.
4. Vakai, Mōsaia 18:25; 'Alamā 6:6.
5. Malakai 4:6; vakai foki, 3 Nīfai 25:5–6; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 2:2–3.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:47.
7. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:41–42.
8. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:44, 50.
9. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:49.
10. Vakai, 'Alamā 12:32.
11. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25.

KO HONO TAUHI KE POTUPOTUTATAU E NGAahi FIE MA'U 'O E MO'UÍ

Eletā M. Russell Ballard

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

The Conference Report, Apr. 1987, 15–18; pe Ensign, May 1987, 14–16

'E tokoni ha'atau vakai'i fakataimi e ngaahi fuakava na'a tau fai mo e 'Eiki ki hono fokotu'utu'u e ngaahi me'a ke fakamu'omu'á mo 'ai ke potupotutatau 'etau mo'uí. 'E tokoni 'etau vakai'i ko 'eni ke tau sio ai ki he tafa'aki 'e fie ma'u ke tau fakatomala mo lilui ai 'etau mo'uí ke fakapapau'i 'oku tau taau mo e ngaahi tala'ofa ko ia 'oku o fakataha mo 'etau ngaahi fuakavá pea mo e ngaahi ouau toputapú. 'I he'etau ngāue ke ma'u hotau fakamo'uí, 'e fie ma'u ke tau palani fakalelei mo ngāue 'i he fa'a fakakaukau lelei mo e loto-to'a.

'Oku 'i ai ha'aku ngaahi fokotu'u 'oku ou 'amanaki 'e mahu'inga'ia ai 'a kimoutolu 'oku hoha'a ki he potupotutatau 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'uí. 'Oku ma'a-ma'a 'aupito pē e ngaahi fokotu'u ni: 'e faingofua ke ta'efakatokanga'i e ngaahi fakakaukau 'oku nau 'omaí kapau he 'ikai ke mou tokanga. 'E fie ma'u ke mālohi ho'o tukupā mo mapule'i koe fakatāutahá kae lava 'o faka'aonga'i kinautolu 'i ho'o mo'uí.

Faka'aonga'i ha Tūkufua 'Oku Ta'engatá ki hono Fokotu'utu'u e Ngaahi Me'a ke Fakamu'omu'á

'Uluakí, fakakaukau ki ho'o mo'uí pea fokotu'utu'u e ngaahi me'a ke fakamu'omu'á. Kumi ma'u pē ha taimi 'oku lōngonoá ke ke fakakaukau lahi ai ki he feitu'u 'okú ke fakataumu'a ki ai mo e me'a 'e fie ma'u ke ke a'u ai ki ai. Na'e fa'a " 'alu [fa Sīsū ko hotau fa'i-fa'itaki'angá] ki he toafá 'o lotu ai" (Luke 5:16). 'Oku fie ma'u ke 'ai pē mo tau fai e me'a tatau ke fakafou fakalaumālie kinautolu 'o hangē ko e Fakamo'uí. Hiki e ngaahi ngāue 'okú ke fie ma'u ke 'osi 'i he 'aho takitaha. 'I hoko hiki ho'o ngaahi me'a ke fai faka'ahó, manatu'i, ko e me'a mahu'inga tahá 'a e ngaahi ouau toputapu ko ia kuó ke fakahoko mo e 'Eiki.

Fokotu'u ha Ngaahi Taumu'a Taimi Nounou 'Oku Mahu'ingamālie

Uá, fokotu'u ha ngaahi taumu'a taimi nounou 'e lava ke ke a'usiá. Fokotu'u ha ngaahi taumu'a 'oku potupotutataú—'o 'ikai fu'u lahi pe fu'u sí'si'i, pea 'ikai ke fu'u mā'olunga pe fu'u mā'ulalo. Hiki ho'o ngaahi taumu'a te ke lava'i pea ngāue ki ai 'o fakatatau ki honau mahu'ingá. Lotu ke ma'u ha tatakí fakalangi 'i hono fokotu'u ho'o ngaahi taumu'á.

'Okú ke manatu na'e pehē 'e 'Alamā 'okú ne fakamu'amu ke hangē ha 'āngeló ke ne lava 'o "lea'aki 'a e talupite 'a e 'Otuá, . . . ke lulululu'i 'a e māmaní, pea kalanga'aki 'a e fakatomalá ki he kakai fulipē!" ('Alamā 29:1). Hili iá na'á ne pehē, "Kae vakai, ko ha tangata pē au, peá u fai angahala 'i he'eku fakamu'amú; he 'oku totonu ke u fiemālie 'i he ngaahi me'a kuo tuku mai 'e he 'Eiki ma'akú. . . .

" . . . Ko e 'uma'ā ha'aku toe fie fai mo ha me'a lahi hake 'i he ngāue kuo ui au ki ai?" ('Alamā 29:3, 6).

Mapule'i mo Malu'i Ho'o Pa'angá

Tolú, 'oku fehangahangai 'a e tokotaha kotoa pē mo e faingata'a'ia fakapa'angá 'i he mo'uí ni. Mapule'i ho'o ngaahi fie ma'u mo'oni pea fakafuofua'i fakalelei kinautolu mei he ngaahi me'a lahi 'okú ke fie ma'u 'i he mo'uí 'aki ha'o patiseti'i fakapotopoto ho'o pa'angá. 'Oku tokolahi 'aupito e ni'ihí fakafou'ituitui mo e ngaahi fāmili 'oku fu'u lahi honau mo'uá. Tokanga 'i he ngaahi tu'uaki matamatalelei 'oku 'oatu ke mou nō pa'anga ai. 'Oku faingofua ange ke nō mai ha pa'anga 'i hono totongi fakafokí. 'Oku 'ikai ha halatu'usi ia ki he malu fakapa'angá. 'Oku 'ikai ke 'aonga ha ngaahi founa ia ke te ma'u pa'anga vave ai. Mahalo 'oku 'ikai ha taha te ne fie ma'u lahi taha 'a e tefito'i mo'oni 'o e mo'uí potupotutataú ka kinautolu 'oku nau tātānaki e "ngaahi me'a" 'i he māmaní.

'Oua na'á ke falala ki he kakai kehé 'i ho'o pa'angá ta'e vakai'i fakalelei ha fa'ahinga fakahū pa'anga fakapisinisi 'oku nau fokotu'u atu. Kuo lahi 'aupito e mole 'a e pa'anga 'a hotau kakaí koe'uhí pē ko 'enau falala 'o 'oange 'enau pa'angá ki ha ni'ihí kehe. Kiata au, he 'ikai pē ha taimi 'e potupotutatau ai 'etau mo'uí kae 'oua leva kuo tau mapule'i 'o malu 'aupito 'etau ngaahi me'a fakapa'angá.

Na'e pehe 'e he palōfita ko Sēkopé ki hono kakai: "Ko ia, 'oua na'a 'oatu ha pa'anga ki he me'a 'a ia 'oku ta'e'aonga, pe ko ho'omou ngāue ke fetongi 'aki

'a e me'a 'a ia 'oku 'ikai fakafiemālie. Tokanga lahi kiate au, pea tokanga lahi ki he ngaahi lea 'a ia kuó lea'aki; pea ha'u ki he Tokotaha Mā'oni'oni 'o 'Isilelí, pea keinanga 'i he ngaahi me'a 'a ia 'oku 'ikai ke 'auha, pea 'oku 'ikai lava 'o maumaú, pea tuku ke fiefia 'a ho laumālie 'i he mahu" (2 Nifai 9:51).

'E ngaahi tokoua mo e tuofāfine, manatu'i ke mou totongi vahehongofulu kakato ma'u pē.

Fokotu'u ha Fetu'utaki Vāofi mo e Familí mo e Kaungāme'á

Faá, ofi ki ho malí, fānaú, kāingá mo e kaungāme'á. Te nau tokoni'i koe ke potupotutatau ho'o mo'uí. 'I ha fakatotolo na'e fai 'e he Siasí kimu'i ni mai, na'e kole ai ki he kakai lalahi 'i he 'Tunaiteti Siteití ke nau talamai ha taimi na'a nau fiefia lahi ai pea fakamatala'i e me'a na'e hokó. Na'e kole ange foki ke nau talamai ha taimi na'a nau loto-mamahi lahi ai. Ko e me'a 'e taha na'e fiefia taha ai pe loto-mamahi taha ai 'a e tokolahi ko honau vā fetu'utaki fakatāu-taha mo e ni'ihí kehé. Na'e 'ikai fu'u mahu'inga kiate kinautolu 'enau mo'ui lelei fakatāutahá, ngāue, pa'angá mo e ngaahi me'a fakaemāmani kehé. Fokotu'u ha ngaahi vā fetu'utaki mo ho fāmilí mo e kaungāme'á 'i ho'omou fetu'utaki mo kinautolu 'i he loto tau'atāina mo e faitotonu.

'E lava ke tauhi ma'u ha nofo mali lelei mo ha fetu'utaki fakafāmilí lelei 'i he fai e fetu'utaki 'i he angavaivai, 'ofa, mo e fa'a faka'atu'i. Manatu'i 'e lahi ange e me'a 'e fakahā 'e ha'o ki'i hila, ki'i fakakui-taha, 'e ha'o kamo, pe 'i ha'o ala, 'i ha ngaahi lea te ke fai. Ko e konga mahu'inga foki 'o e fetu'utaki lelei 'a e poto he huá mo e fakafanongo fakalelei.

Ako e Folofolá

Nimá, ako e folofolá. Ko e taha ia 'o e ngaahi ma'u'anga tokoni lelei taha 'oku tau ma'u ke tau fetu'utaki ai mo e Laumālie 'o e 'Eikí. Ko e taha 'o e ngaahi founga kuó u 'ilo'i fakapapau ai ko Sīsū 'a e Kalaisí ko 'eku ako e folofolá. Kuo kole 'a Palesitēni 'Ēsela Tafu Penisoni ki he kāingalotu 'o e Siasí ke nau 'ai e ako 'o e Tohi 'a Molomoná ko ha 'ulungā-anga faka'aho pea mo ha me'a ke fai 'i he kotoa 'o 'enau mo'uí. Ko ha fale'i lelei kiate kinautolu takitaha 'a e fale'i na'e fai 'e he 'Aposetolo ko Paulá kia Tīmoté, Na'á ne tohi 'o pehē, "Koe'uhí 'oku talu ho'o kei si'i, na'á ke 'ilo 'a e ngaahi tohi mā'oni-oní, 'a ia 'oku fa'a fakapoto'i koe ki he fakamo'uí 'i he tui 'a ia 'oku 'ia Kalaisi Sīsú.

" 'Oku foaki mai 'a e tohitapu kotoa pē 'i he fakamā-nava 'a e 'Otuá, pea 'oku 'aonga ia ki he akonakí, mo e valokí, mo e fakatonutonú, mo e fakapoto ki he mā'oni'oni" (2 Timote 3:15–16).

Mālōlō, Fakamālohisino, mo Fakafiemālie

Onó, 'oku faingata'a ki he kakai tokolahi, kau ai au, ke kumi ha taimi ke nau mālōlō fe'unga ai, fakamālohisino, mo fakafiemālie. Kuo pau ke tau tuku ha taimi 'i he'etau tohi māhina faka'ahó ke fai ai e ngaahi me'á ni kapau 'oku tau fie ma'u ke tau mo'ui lelei pea potupotutatau 'etau mo'uí. 'Oku tokoni lahi 'a e hā lelei hotau sinó ki hotau ngeiá mo 'etau faka'apa'apa'i pē kinautolu.

"Feako'i'aki 'Iate Kimoutolu 'a e Ongoongolelei"

Fitú, kuo toutou akonakí'aki 'e he kau palōfitá 'oku totonu ke feako'i'aki 'e he ngaahi fāmilí 'a e ongoongolelei, pea ko e lelei tahá ke fai 'i he efiāfi fakafāmilí 'i 'apí. Kapau he 'ikai ke tau fu'u tokanga ki ai, 'e mole māmālie atu meiate kinautolu 'a e 'ulungāanga fakafāmilí ko 'ení. Kuo pau ke 'oua na'a mole 'iate kinautolu 'a e faingamālie makehe ko 'eni ke "feako'i'aki 'iate [kinautolu] 'a e tokāteline 'o e pule'angá" (T&F 88:77), 'a ia te ne tataki atu 'a e ngaahi fāmilí ki he mo'ui ta'engatá.

'Oku ngāue ma'u pē 'a Sētane ke faka'auha 'etau ngaahi fakamo'oní, ka he 'ikai te ne ma'u 'a e mālohi ke 'ahí'ahí'i pe ue'i kinautolu 'o laka hake 'i hotau mālohi ke teke'i iá 'i he taimi te tau ako ai 'a e ongoongolelei mo mo'ui'aki 'a 'ene ngaahi fekaú.

Fa'a Lotu

Ko 'eku fokotu'u faka'osí ke tau fa'a lotu fakafo'itui-tui mo fakafāmilí. 'Oku fie ma'u ke ako 'e he ngaahi mātu'á 'a e founga pau 'e lava ke tataki atu mo faka'ai'ai 'aki 'a e fanaú ke kau fakataha 'i he ngaahi lotu fakafāmilí angamahení. Ko e fa'a lotu fakamātoató 'e lava ke 'ilo ai 'e hotau to'u tupú 'a e ngaahi fili totonu ke fakahoko 'i he 'aho takitahá.

Ne fakamatala'i fakanounou 'e he palōfita ko 'Alamaá 'a e mahu'inga 'o e lotú 'i ha'ane pehē: "Ka ke mou fakavaivai'i 'a kimoutolu 'i he 'ao 'o e 'Eikí, pea ui ki hono huafa toputapú, pea le'o mo lotu ma'u ai pē, ke 'oua na'a 'ahí'ahí'i 'a kimoutolu 'o lahi ange 'i he me'a 'oku mou lava 'o kātakí'i, pea tataki ai 'a kimoutolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'o mou hoko 'o loto-fakatōkilalo mo angamalū mo anganofo mo

fa'a kātaki, pea fonu 'i he 'ofa mo e fa'a kātaki fuo-
loa kotoa pē" (Alamā 13:28). 'Oku ou fakatokanga'i
'oku faingofua ange 'eku lava 'o 'ai ke potupotutatau
e ngaahi me'a kotoa 'i he'eku mo'u'i 'i he taimi 'oku
ou fakaongoongo ai ki he laumālié.

Fai 'a e Me'a Kotoa Pē 'i he Fakapotopoto mo e Maau

Ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku ou 'ilo 'e lava ke
tānaki mai mo ha ngaahi fokotu'u kehe ki he ngaahi
fokotu'u ko 'eni. Neongo ia, 'oku ou tui ko e taimi
'oku tuku taha ai 'etau tokangá ki ha ngaahi tefito'i
taumu'a si'isi'i pē, 'e lava ke tau tokangá'i mo feau
lelei ange 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u 'e he mo'u'i
meiate kitautolú. Manatu, ka fu'u hulu ha fa'ahinga
me'a pē 'i he mo'u'i, 'e 'ikai leva ke potupotutatau.
'I he taimi tatau, ka fu'u si'isi'i 'a e ngaahi me'a 'oku
mahu'ingá, ko e me'a tatau pē 'e lava ke hokó. Na'e
fai 'e he Tu'i ko Penisimaní 'a e fale'i "ke fai 'a e
ngaahi me'a ni kotoa pē 'i he fakapotopoto mo e
maau" (Mōsaia 4:27).

'Oku fa'a lava 'e he 'ikai ha fakahinohino mo ha
ngaahi taumu'a mahinó 'o maumau'i hotau taimí mo
hotau iví pea 'oku tupu ai 'a e 'ikai potupotutatau
'etau mo'u'i. 'Oku tatau 'a e mo'u'i 'oku 'ikai potupu-
tataú mo ha motokā 'oku 'ikai fuolahí tatau hono
ngaahi fo'i va'é ke lava 'o tu'u lelei. 'E faingata'a leva
ai hono mapule'i 'o e kaá pea 'ikai ke malu. Ko 'ene
potupotutatau pē 'a e ngaahi fo'i va'é pea 'e hamole-
mole mo fiemālie 'ete heka he kaá. Pea 'oku pehē pē
mo e mo'u'i. 'E hamolemole ange 'etau fononga 'i he
mo'u'i matelié 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke potu-
potutatau 'etau mo'u'i. 'Oku totonu ko 'etau tefito'i
taumu'á ke feinga ki he "mo'u'i ta'e-fa'a-maté mo e
mo'u'i ta'engatá" (Mōsese 1:39). Kapau te tau taumu'a

'aki 'eni, fēfē ke tau to'o mei he'etau mo'u'i 'a e ngaahi
me'a ko ia 'oku nau longoa'a mo fakafonu 'etau
ngaahi fakakaukaú, ongó mo hotau iví ka 'oku 'ikai
te nau tokoni ke tau a'usia 'a e taumu'a ko iá?

Tokoni Kae 'Ikai ko hano Fakafaingata'a'ia'i

Ko 'eku lea 'eni ki he kau taki 'o e Siasí: Mātu'aki
tokanga 'aupito ko e me'a 'oku mou kole ke fai 'e he
kāingalotú 'e tokoni ia kiate kinautolu ke nau ma'u
'a e mo'u'i ta'engatá. Ke lava 'e he kāingalotu 'o e
Siasí 'o 'ai ke potupotutatau 'enau mo'u'i, kuo pau ke
fakapapau'i 'e he kau taki 'o e Siasí 'oku 'ikai ke fu'u
lahi e me'a 'oku nau fie ma'u mei he kāingalotú 'o
'ikai ai hanau taimi ke ngāue ki he'enau ngaahi tau-
mu'a fakatāutahá mo fakafāmilí.

Fai Ho Lelei Tahá 'i he 'Aho Takitaha

Ki mu'a si'i atu pē, ne pehē mai 'e ha taha 'o 'eku fā-
naú, "Tangata'eiki, 'oku ou fifili au he taimi 'e ni'ihí
pe 'e faifaiangé peá u a'usia 'eku taumu'á." Ko e tali
tatau pē ne u fai kiate iá mo e tali te u 'oatu kiate ki-
moutolú kapau na'a mou ma'u 'a e ongo tatau mo ia.
Fai pē 'a e lelei taha te ke lavá 'i he 'aho takitaha. Fai
e ngaahi tefito'i me'a mahu'ingá, pea te ke toki faka-
tokanga'i 'e fonu ho'o mo'u'i 'i he mahino fakalaumā-
lie 'o ne fakapapau'i atu 'oku 'ofa ho'o Tamai Hēvaní
'iate koe. 'I he taimi 'e 'ilo'i ai 'eni 'e ha tahá, 'e 'i ai
leva 'a e taumu'a pea 'uhingamālie 'ene mo'u'i, 'o fai-
ngofua ange ke ne kei tauhi ia ke potupotutatau.

Ngaahi tokoua mo e tuofāfine, mo'u'i 'i he 'aho
kotoa pē mo ha loto 'oku fonu fiefia. 'Oku ou faka-
mo'oni 'i he loto-fakatōkilalo 'e lava pē ke fakafiefia
'a e mo'u'i, 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO HONO VETEKI 'O E PALOPALEMA 'I HE NOFO-MALÍ

*'Oku hoko 'a e tupulaki fakalau-
mālié 'i hono veteki fakataha
'o e ngaahi palopalemá—kae
'ikai 'i he hola mei aí.*

—Palesiteni Ezra Taft Benson

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Ezra Taft Benson

“Ko ‘eku pōpoakí ke tau foki pē ki he ngaahi tefito‘i me‘a kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ‘a ia te ne fakapapa-u‘i ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ofá, ma‘uma‘ulutá, mo e fiefiá ‘i hoto-tau ngaahi ‘apí. . . .

“. . . Kuo pau ke uouangataha mo taha ‘a e husepāniti mo e uaifi ‘i he mā‘oni‘oni ‘i he‘ena ngaahi taumu‘á, ngaahi fie ma‘ú, mo ‘ena ngaahi ngāuē.

“Kuo pau ke lau ‘a e malí ko ha fuakava toputapu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he ‘i ai ‘a e fatongia takitaha ‘o ha ongo me‘a mali kiate kinoua peé, ka ki he ‘Otuá foki. Kuó Ne tala‘ofa ‘aki ha ngaahi tāpuaki kiate kinautolu ‘oku nau tauhi ‘a e fuakava ko iá.

“ ‘Oku mātu‘aki mahu‘inga ‘aupito ‘a e anganofa ‘o tauhi ki he ngaahi fuakava ‘o e malí ki he ‘ofá, falalá, mo e melinó. ‘Oku ‘ikai toe fakapulipuli hono fakamalá‘ia‘i ‘e he ‘Eikí ‘a e tonó.

“ ‘E ‘ilo ‘e he husepāniti mo e uaifi ‘oku fe‘ofa‘ofaní ‘oku fefoaki‘aki ‘a e ‘ofá mo e mateakí. ‘E fakatupu ‘e he ‘ofa ko ‘ení ha ‘ātakai ke tanumaki ai ‘a e tupulaki fakaeloto ‘a e fānaú. ‘Oku totonu ke hoko ‘a e mo‘uí fakafāmilí ko ha taimi ‘o e fiefia mo e nēkeneke ‘a ia ‘e lava ke manatu ‘ofa ki ai ‘a e fānaú mo ‘enau ngaahi feohí.

“Kuo pau ke hoko ‘a e fa‘a fakama‘uma‘ú mo e mapule‘i kitá ko e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘okú ne pule‘i ‘a e vā fetu‘utaki ‘i he nofo-malí. Kuo pau ke ako e kakai malí ke mapule‘i e me‘a ‘oku nau lea‘akí mo ‘enau ngaahi holi fakakakanó foki.

“ ‘E fakamālohia ho‘omo feohí ‘e he lotu ‘i ‘apí mo ho‘omo lotu ‘iate kimoua peé. ‘E faifai pē pea ‘e hoko ‘o taha pē ‘a ho‘omo ngaahi fakakaukau, ngaahi faka‘amu ‘a homo lotó, mo ho‘omo ngaahi fokotu‘utu‘u kae ‘oua kuó mo fekumi ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi taumu‘a tatau pē. Falala ki he ‘Eikí, ngaahi akonaki ‘a e kau palōfitá, mo e folofolá ke ma‘u mei ai ‘a e fakahinohino mo e tokoni, kae fakatautefito ki he taimi ‘e lahi ai ‘a e ngaahi feta‘e-fiemālie‘akí mo e palopalemá.

“ ‘Oku hoko ‘a e tupulaki fakalaumālié ‘i hono veteki fakataha e ngaahi palopalemá—kae ‘ikai ‘i he hola mei aí. ‘Oku fakatupu ‘e hono fakamamafa‘i ‘o fu‘u lahi ‘a e totonu fakafaitu‘i ‘i he ‘aho ní ‘a e siokitá mo e māvaé. ‘Oku kei hoko ko e founa ‘a e Eikí ‘a e hoko ‘a ha ongome‘a ‘o ‘kakano taha peé’. (Vakai, Sēnesi 2:24.)

“Ko e fakapulipuli ‘o ha nofo-mali fiefiá ko e tauhi ki he ‘Otuá peá na fetauhi‘aki. Ko e taumu‘a ‘o e nofo-malí ke uouangataha mo taha, pea pehē ki he fakatupulaki ‘iate kita peé. ‘E ngali fēfē ka ‘oku mo‘oni, ko e lahi ange ‘etau fetauhi‘akí, ko e lahi ange ai pē ia ‘etau tupulaki fakalaumālie mo fakaelotó’ (“Salvation—A Family Affair,” *Ensign*, July 1992, 2–4).

‘Eletā Boyd K. Packer

“ ‘Oku tau mo‘uí ‘i ha kuonga ‘oku fakamamafa‘i ai ‘e he filí ‘a e fakakaukau ke fakafiemālie‘i ‘etau fie ma‘ú ‘i he tafa‘aki kotoa pē ‘i he taimi pē ko iá. Hangē ‘oku tau lotu ke fai e me‘a kotoa pē ‘i he taimi pē ko iá, ‘o kau ai hono veteki ‘etau ngaahi palopalemá ‘i he taimi pē ko iá.

“ ‘Oku tau pehē tokua ‘oku totonu ke tau ma‘u ‘a e fiemālie fakaelotó ‘i he vave tahá. Ko e ‘ikai pē ke hoko ‘ení, ‘oku kamata leva ke hoha‘a ha ni‘ihi—pea ‘oku nau fa‘a kumi tokoni leva mei ha kau fai fale‘i, pe mei ha faka‘uhinga, pea a‘u pē ki ha tokoni fakafaito‘o.

“Na‘e fakataumu‘a pē ke tau fetaulaki mo e faingata‘á ‘i he mo‘uí. Ko e anga totonu pē ia ‘o e mo‘uí ke ‘i ai ‘a e lotu-hoha‘á, ‘a e lotu-mafasiá, pea na‘a mo e ta‘elavame‘á.

“Ako‘i hotau kāingalotú ka ‘iloange kuo ‘i ai ha ‘aho te nau lotu-mamahi ai, pe ko ha‘anau lotu-mamahi hokohoko ‘i ha ngaahi ‘aho lahi, ke nau tu‘u ma‘u ‘o fehangahangai mo ia. ‘E lelei ‘a e me‘a kotoa pē.

“ ‘Oku ‘i ai ‘a e taumu‘a ma‘ongo‘onga ‘o ‘etau fe-fa‘uhi mo e faingata‘á ‘i he mo‘uí. . . .

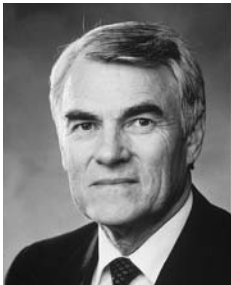
“ ‘E pīsope, ko e fānau ‘a e ‘Otuá ‘a kinautolu ‘oku ha‘u ‘o kole tokoni kiate koé. Fale‘i kinautolu ‘i he

founga pē 'a e 'Eikí. Ako'i kinautolu ke nau fakakau-kauloto ki ai 'i honau 'atamaí, hili iá pea lotua 'enau ngaahi palopalemá.

"Manatu ki he ongo fakafiemālie mo fakanonga 'oku ma'u mei hono lau e folofolá. Ko e taimi hono hoko te ke 'i ha feitu'u 'oku lau ai e folofolá, fakatokanga'i 'ene fiemālie 'a e me'a hono kotoá. Ongoi 'a e nonga mo e ongo'i malu 'okú ne 'omí. . . .

" 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni" ('i he Conference Report, Apr. 1978, 135–40; pe *Ensign*, May 1978, 91–93).

KO E MALÍ MO E PALANI LAHI 'O E FIEFIÁ

'Eletā Joe J. Christensen

'O e Kau Palesitenisí 'o e Kau Fitungofulú

'I he Conference Report, Apr. 1995, 84–87; pe Ensign, May 1995, 64–66

Kuo tāpuaki'i au mo Papulá 'aki ha fānau 'e toko ono. 'I he'ema 'ave kotoa kinautolu ke nau sio ki he'enu ongo kuí he ngaahi ta'u kuo hilí, na'e pehē mai 'eku tamaí, " 'E Siō, 'oku ou tui pē kuó mo kamata mo Papulá ha me'a he 'ikai te mo toe lava 'o tuku."

'I he fa'ahita'u Pekia ko 'eni 'oku tau fakahā ki māmani kotoa ko Sīsū 'a e Kalaisí, pea fakafou 'i hono lakanga fakataula'eiki mā'oni'oni mo hono mālohi fai fakama'ú, he 'ikai teitei 'osi 'a e nofo-malí mo e fāmilí—he 'ikai teitei ngata ia.

'Oku ou fie lea kiate kimoutolu kotoa 'i he 'ahó ni 'o kau ki he'etau ngaahi nofo-malí. Ko ha ngaahi fokotu'u 'eni 'e valu 'e lava ke tau fakahoko, pea 'oku ou fakatauange 'e mahu'inga ia ki hono fakamālohia 'etau nofo-malí, 'i he taimi ni pea 'i he kaha'ú.

Manatu'i 'a e 'Elito Mahu'inga 'o Ho'o Nofo-Malí

1. Manatu'i 'a e 'elito mahu'inga 'o ho'o malí. Fanongo ki he ngaahi lea ko 'eni meia 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'o kau ki hono mahu'inga 'o e malí 'i he "palani lahi 'o e fiefia" 'a 'etau Tamai Hēvani" ('Alamā 42:8):

"Mei he momeniti pē na'e fā'ele'i mai ai kinautolu ki he māmani 'o a'u ki he taimi 'oku tau mali ai he

temipalé, ko e me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'i he ngāue kotoa 'i he ongoongolelei ko e 'uhinga pē ke teuteu'i mo fakafe'unga'i kinautolu ke fakahoko 'a e ouau toputapu ko ia 'o e malí 'o tau hoko ai ko e husepāniti mo e uaifi 'i he mo'uí ni pea 'i he maama ka hoko maí. . . .

" 'Oku 'ikai ha me'a 'i he māmani 'e mahu'inga ange ka ko hono fa'ufa'u mo fakahaohaoa'i 'o e 'iuniti fakafāmilí" ("Salvation Is a Family Affair," *Improvement Era*, June 1970, pp. 43–44).

Lotua ke Fiefia Ho'o Nofo-malí

2. Lotua ke fakafiefia ho'o nofo-malí. 'I he ngaahi ta'u kuo hilí 'i he angamaheni 'aki ke 'a'ahi ha Taki Mā'olunga ki ha misiona 'o 'initaviu kotoa e kau faifekaú, na'e talanoa ai 'a 'Eletā Sipenisā W. Kimpolo ki he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, mo ha 'eletā na'e mei 'osi 'ene ngāue faifekaú.

" 'Eletā, ko e hā ho'o palaní ki he taimi 'e tukuange ai koé?"

" 'Oku ou palani ke u foki ki he akó." Na'e 'ai 'ene malimali peá ne toe pehē ange, "Pea 'oku 'amanaki pē te u 'ofa 'i ha taha peá ma mali."

Na'e fai ange leva 'e 'Eletā Kimipolo 'a e fale'i fakapotopoto ko 'eni: " 'Oua na'á ke lotua pē ke ke mali mo e tokotaha 'okú ke 'ofa aí. *Ka ke lotua ke ke 'ofa 'i he tokotaha te mo malí.*"

'Oku totonu ke tau lotu ke tau toe anga'ofa ange, anga-faka'apa'apa, loto-fakatōkilalo, fa'a kātaki, mo fa'a fakamolemole ange, kae *tautefito* ke si'isi'i ange 'etau siokitá.

Ke tau lava 'o 'ilo'i 'etau ngaahi palopalema pe ngaahi vaivai fakatāutaha 'oku nau ta'ofi 'etau hoko ko ha ngaahi hoa mali lelei angé, 'oku totonu ke tau 'alu ki he 'Eikí 'i he lotu pea ma'u 'a e tala'ofa mālohi ko 'eni 'a e Tohi 'a Molomoná: "Pea kapau 'e ha'u kiate au 'a e tangatá te u fakahā kiate kinautolu 'a honau vaivai . . . ; he kapau te nau fakavaivai'i 'a kinautolu 'i hoku 'aó, pea tui kiate au, te u liliu 'a e ngaahi me'a vaivai ko e mālohi kiate kinautolu" ('Eta 12:27).

Ko ia 'oku fie ma'u ai ke tau lotú. 'Oku fakahā mai 'e he kau taki tokolahi 'o e Siasí mo e kau fai fale'i ki he nofo-malí kuo te'eki ai ke nau sio kuo faingata'ia lahi ha nofo-mali 'a ia 'oku kei lotu fakataha ai pē 'a e ongome'a malí 'i he 'aho takitaha. 'I he taimi 'oku hoko ai ha palopalema pea tu'u fakatu'utāmaki

ki he nofo-malí, ko e founa mahu'inga taha pē 'e ala fakalelei'í'akí ko e lotu fakataha 'a e ongomātu'á.

Fakafanongo ki Ho Malí

3. Fakafanongo. Fakamoleki ho taimí ke ke fakafanongo ai ki ho malí; a'u pē ki ha'o fakataimi-tēpile'í ha taimi ke ke fakafanongo ma'u pē ki ai. Mo talanoa pea fakafuofua'í pe 'oku lelei fēfē 'a e tu'unga 'okú ke 'i ai 'i ho'o hoko ko hono malí.

Na'e fai 'e Misa Peleni Pālou ha fehu'í ki ha kau tangata ma'u lakanga fakataula'eiki: "Ko e toko fiha 'iate kimoutolu 'oku fie ma'u fakahā?" Na'e hiki nima e tokotaha kotoa. Na'á ne talaange leva ke nau ō kotoa ki 'api 'o fehu'í ki honau ngaahi uaifí pe 'e leva fēfē ke nau hoko ko ha ngahi husepāniti lelei ange. Na'á ne toe pehē ange, "Ne u fai ki he'eku fale'í pē 'a'akú pea na'e laka hake he houa 'e tahá he ho'atā ko iá 'eku talanoa mo Sūsana [ko hoku uaifí] 'o ma'u mei ai ha me'a lahi 'aupito!" ("To Build a Better Marriage," *Ensign*, Sept. 1992, p. 17). 'E lava ke hoko ha pōtalanoa hangē ko iá ko ha fakahā ki ha taha pē 'iate kitautolu.

Kuo 'i ai nai ha taimi kuo fanongo ai ha taha 'o kimoutolu hou'eiki tangatá ki ha lea'aki 'e homou uaifí ha me'a tatau mo ia ne u toki fanongo ai ki mui ní: " 'E Siō, 'okú ke fanongo mai?" Na'e 'ikai ko ia pē na'e fifili pe na'á ku fakafanongo angé. Taimi 'e taha ne u ki'í mohe ai mo e ha'u homa ki'í mokopuna ko 'Alisoní 'o fakaava hake hoku la'imata 'e taha mo pehē mai, "Tangata'eiki, 'okú ke 'i hena?" 'Oku totonu ke tau " 'i ai" pea fanongo ki hotau malí.

Faka'ehi'ehi mei he Fakaanga 'i he Taimi Kotoá

4. Faka'ehi'ehi mei he "fakaanga 'i he taimi kotoá." Tuku ho'omo fefakaanga'aki 'i ho'omo ngaahi fehālaaki. 'Ilo'í 'oku 'ikai haohaoa ha taha 'iate kitautolu. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a ia ke tau fai ka tau ma'u ai 'a e 'ulungāanga faka-Kalaisí 'o hangē ko e na'ina'í hotau kau takí.

'E lava ke holoki ha nofo-mali pē 'e he me'a ko ia 'oku ui 'e Palesiteni Kimipolo ko e "fakaanga 'i he taimi kotoá" ("Marriage and Divorce," 1976 *Devotional Speeches of the Year* [Provo: Brigham Young University Press, 1977], p. 148). 'Oku tau 'osi takitaha 'ilo'í lelei pē 'e kitautolu hotau ngaahi vaivaí, pea 'oku 'ikai fie ma'u ia ke toutou fakamanatu'í mai. 'Oku tokosi'í ha kakai te nau liliu 'o lelei ange tupu mei hono toutou fakaanga'í kinautolú. Kapau he 'ikai ke tau tokanga, ko e ni'ihí 'o e ngaahi me'a

'oku tau pehē ko e fakaanga 'oku langaki mo'uí, ko ha fakaanga ia 'oku fakatupu maumau.

'Oku 'i ai e taimi 'e lelei ange pē ke 'oua 'e lea'aki ha ngaahi me'a 'e ni'ihí. Na'e lau 'e Sisitā Lola Uata, ko ha fefine toki mali fo'ou, 'i ha makasini na'e pehē ai ko e me'a ke fakamālohia ai ha nofo-malí ko e talanoa ma'u pē 'a e ongome'a malí peá na fakahā ai ha ngaahi tō'onga 'oku fakatupu 'ita kiate kinaua. Na'á ne tohi 'o pehē:

"Na'á ma loto ke 'omi ha me'a 'e nima na'e fakatupu 'ita kiate kimaua, pea na'á ku kamata leva. . . . Na'á ku talaange na'e 'ikai te u sai'ia he'ene founa kai moli Tongá. Na'á ne hanga 'e ia 'o fohi pea kai 'o hangē ha molipelí! Na'e 'ikai ha taha te u 'ilo'í 'oku pehē 'ene kai moli Tongá. 'Oku mou pehē te u kei nofo ai pē 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí, pea a'u ki 'itāniti, 'o siofi 'a e anga 'o e kai moli Tonga 'a hoku husepāniti? . . .

" 'I he 'osi pē [eku me'a 'e nimá], ne hoko mai leva hono taimi ke talamai e ngaahi me'a kau kiate au na'e 'ikai te ne sai'ia aí. Na'á [ne] pehē mai, 'Ko hono mo'oní, 'oku 'ikai te u lava au 'o fakakaukau ki ha fa'ahinga me'a 'oku 'ikai te u sai'ia ai kau kiate koe.'

"Na'á ku fu'u 'ohovale.

"Ne u tafoki fakavavevave he na'e 'ikai te u 'ilo'í pe te u fakamatala'í fēfē 'a 'eku lo'imata'ia 'o tafe hifo 'i hoku matá."

Na'e faka'osi e tohi 'a Sisitā Uatá 'o ne pehē, " 'I he taimi pē 'oku ou fanongo ai ki he fepaki 'a e ngaahi hoa malí, 'oku ou fa'a fifili ma'u pē pe 'oku nau mo'ua nai 'i he me'a 'oku ou tui 'i he taimí ni ko e Faka'ilonga 'o e Moli Tongá" ("Ko e Faka'ilonga 'o e Moli Tongá," *Liahona*, Septema 1999, p. 24).

'Io, 'oku 'i ai pē taimi e lelei ange ke 'oua na'a lea'aki ha ngaahi me'a 'e ni'ihí.

'Ai ke Kei Hokohoko Atu pē Ho'omo Faikaume'á

5. 'Ai ke kei hokohoko atu pē ho'omo faikaume'á. Tuku ha taimi ke mo fai fakataha ai ha ngaahi me'a—'a moua toko ua pē. Neongo 'oku mahu'inga ke fakataha mo e fānaú ko e fāmili, ka 'oku fie ma'u ke 'i ai ma'u pē hamo taimi toko ua pē 'i he uike hono kotoa. Ka mo vahe'í hamo taimi pehē, 'e 'ilo'í leva 'e ho'omo fānaú 'oku fu'u mahu'inga pehē ho'omo nofo-malí kiate kimoua 'okú mo fie ma'u ai ke pao-toloaki iá. 'Oku fie ma'u ke mo fakapapau'í 'e fai 'eni, palani ki ai, pea vahe'í ha taimi ke fakahoko ai.

'Oku 'ikai fie ma'u ha fakamole lahi ki ai. Ko e me'a mahu'ingá 'a e taimi 'okú mo fakataha aí.

'I he taimi 'e taha na'e 'osi ai e kai ho'ataá pea hū ki tu'a 'eku tamai-'i he-fonó ke foki 'o ngāue 'i he ngoue'angá, mo e pehē atu 'eku fa'e-'i he-fonó, " 'Alipate, foki mai ki heni 'o talamai 'okú ke 'ofa 'iate au." Na'á ne malimali pē mo tūkuchia atu, " 'Elisī, na'á ku talaatu kiate koe 'i he taimi na'á ta mali aí 'oku ou 'ofa 'iate koe, pea ka faifaiangé kuo fetongi ia, te u talaatu ke ke 'ilo'i." 'Oku faingata'a ke tau pehē 'e fu'u lahi 'etau lea'aki " 'Oku ou 'ofa 'iate koé." Faka'aonga'i ia 'i he 'aho kotoa pē.

"Vave ki he "Kole Fakamolemólé"

6. Vave ki he "Kole Fakamolemólé." Neongo 'oku faingata'a hono fokotu'utu'u e lea ke faí, ka ke fakavavevave ke lea 'o pehē, " 'Oku ou kole fakamolemole atu, pea kātaki mu'a 'o fakamolemole'i au," neongo 'oku 'ikai te ke halaia. 'Oku fakatupu 'a e 'ofa mo'oní 'e kinautolu 'oku loto fiemālie ke fakahā 'enau ngaahi fehālaakí mo e faihala fakatāutahá.

'I he taimi 'oku hoko ai ha ta'efemahino'akí, 'oku mahu'inga ke lava 'o alea'i mo fakalelei'i ia, ka 'oku 'i ai e taimi 'e ní'ihí 'e lelei taha pē ke 'oua na'a fai ha lea kau ki ai. 'Oku mahu'inga ke 'oua te ke lea peá ke lau ke a'u ki he hongofulú pe teaú. Pea 'e 'i ai pē taimi 'e lava ke tokoni ai ho'o tuku pē ke tō e la'aá 'i ho'o 'itá ke a'u ki he pongipongi kuó ke mā-lōlō lelei, nonga, pea 'i ai ha faingamālie lelei ange ke fakalelei'i e palopalemá.

'Oku tau fa'a fanongo ki ha pehē, "Ko e ta'u 'eni 'e nimangofulu 'ema mali, pea kuo te'eki ai ha taimi te ma ta'efemahino'aki ai." Kapau ko e mo'oní ia, ta 'oku hanga 'e ha tokotaha ia 'iate kinaua 'o pule'i 'a e tokotahá, pe hangē ko e lau 'a e tama, ko ha sola ia ki he mo'oní. Neongo ha ongome'a mali 'atamai lelei, ka 'e kei kehekehe pē 'ena fakakaukaú. Ko e tukupā leva ma'atautolú ke tau fakapapau'i 'oku tau 'ilo'i 'a e founga ke fakalelei'i'akí. Ko e kongá ia 'o e founga 'oku fakahoko ke toe lelei ange ai ha nofo-malí.

Mo'ui Fakatatau pē ki he Me'a 'Okú Ke Ma'ú

7. Mo'ui fakatatau pē ki he me'a 'okú ke ma'ú. 'Oku hoko e ní'ihí 'o e ngaahi faingata'a lahi taha 'i he malí 'i he tafa'aki fakapa'angá. Na'e fakahā 'e he American Bar Association. . . . na'e fakatotoloi 'o 'ilo ko e peseti 'e 89 'o e vete mali kotoa 'oku hoko ke e tupu ia mei he me'a fakapa'angá" (Marvin J. Ashton, "One for the Money," *Ensign*, July 1975,

p. 72). Loto fiemālie ke fakatoloi atu pe tuku ha ngaahi me'a ke fakatau mai ka ke nofo pē 'i ho'o patisetí. 'Uluaki totongi ho'o vahehongofulú, pea faka'ehi'ehi mei he fakamo'uá 'i he lahi taha 'e lavá. Manatu ko e si'i ange ko ia ho'o fakamole 'i he mā-hiná 'aki e pa'anga 'e nimangofulu 'i he me'a 'okú ke ma'ú, 'oku ma'ú ai 'a e fiefiá pea ko ho'o fakamole ko ia 'o lahi hake 'i he pa'anga 'e nimangofulú 'oku hoko ai 'a e mamahi. Mahalo 'e a'u ki ha taimi ke to'o mai ai 'a e helekosi mo ho'o ngaahi kaati fakamo'uá pea fakahoko e me'a na'e ui 'e 'Eletā Sefilí R. Hōlani ko ha "tafa fakasanisani" ("Things We Have Learned—Together," *Ensign*, June 1986, p. 30).

Vahevahe 'a e Ngaahi Fatongia Faka'api mo Fakafāmilí

8. Kau 'i he ngaahi fatongia faka'api mo fakafāmilí. 'Oua na'á ke hangē ko e husepāniti ko ia 'oku nofo holo pē 'i 'api 'o 'amanaki ke fai e me'a kotoa ma'ana, peá ne pehē ko 'ene ngāue pē ke ma'ú mai e me'a ke tauhi'aki e fāmilí pea ko e fatongia tokotaha pē ia 'o hono uaifí ke tokanga'i 'a 'api mo tauhi e fā-naú. 'Oku lahi ange 'a e fatongia ia ki hono tokanga'i 'o 'api mo e fāmilí ke fai 'e ha toko taha pē.

Manatu'i 'okú mo kau fakataha 'i he fatongia ni. Na'á ma 'ilo'i mo Papulā 'e 'ikai a'u ki he miniti 'e tahá 'ema ngaahi homa mohegá 'i he 'aho kotoa pē pea lava ia ki he 'aho ko iá. 'Okú ne talamai 'okú ne tuku ke u fai 'eni ke u ongo'i lelei ai 'i he 'aho kotoa ko iá, pea mahalo pē 'oku mo'oní.

Kumi ha taimi ke mo ako fakataha ai e folofolá, pea muimui 'i he fale'i lelei ko 'eni meia Palesitini Kimipoló: " 'I he taimi 'e toutou 'alu fakataha ai ha husepāniti mo ha uaifi ki he tempale mā'oní'oní, tū'ulu-tui 'o lotu fakataha mo hona fāmilí 'i honau 'apí, 'alu fakataha ki he ngaahi fakataha'anga fakalotú, tauhi ke ma'a kakato 'ena mo'uí, 'i he faka'atamai mo fakatu'asino, . . . peá na ngāue fakataha 'i hono langa hake 'o e pule'anga 'o e 'Otuá, ko 'ene toki a'u ia 'a e fiefiá ki hono tumutumú" (*Marriage and Divorce* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1976], p. 24).

Ko hono fakamatala fakanounou:

- Manatu'i 'a e tefito mahu'inga 'o ho'o malí.
- Lotua ia ke fakafiefia.
- Fakafanongo.
- Faka'ehi'ehi mei he "fakaanga 'i he taimi kotoá."
- Kei hokohoko atu pē ho'omo faikaume'á.
- Vave ki he "kole fakamolemólé."

- Ako ke ke mo'ui 'o fakatatau ki he me'a 'okú ke ma'ú.
- Kau 'i he ngaahi fatongia faka'api mo fakafāmilí.

'Oku ou fakamo'oni ko Sīsū 'a e Kalaisí, na'e 'ikai ha taha 'i he fonualotó 'i he 'aho hono tolú, pea "hangē 'oku mate kotoa pē 'ia 'Ātamá, 'e pehē foki 'e mo'ui kotoa pē 'ia Kalaisí" (1 Kolinitō 15:22). Pea 'i he'etau ma'ú 'a e loto hounga'ia 'i he mālohi ke fai fakama'ú 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi kuo toe fakafoki maí, 'e lava ke tau lea fakataha ai mo e punaké, "Te u toe 'ofa lahi ange 'iate koe hili 'a e maté" (Elizabeth Barrett Browning, *Sonnets from the Portuguese*, no. 43, line 14). 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

KO HONO IKUNA'I 'O E KEHEKEHE 'I HE FAKAKAUKAÚ: KO E FOUNGA KE MA'U AI 'A E UOUANGATAHÁ 'I HE NOFO-MALÍ

Eletā Robert E. Wells

'O e Kōlomu 'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú

Ensign, Jan. 1987, 60–62

'I ha taimi pē 'e nofo fakataha ai ha toko ua, kuo pau pē ke kehekehe 'ena fakakaukaú. 'E lava pē ke faingofua 'ene hoko 'a e feta'emahino'akí 'i he mei-me'i tapa kotoa pē 'o 'ena mo'uí—pe 'oku mahu-'inga pe 'ikai—hangē ko e akonakí 'i 'o e fānaú, tauhi'apí, me'atokomí, tokanga'í 'o e pa'angá, teuteu falé, 'a e me'a ke na fanongo ki ai 'i he letioó, ko e hā e hele'uhila ke na ō ki aí, mo e hā fua.

Koe'uhí 'oku fa'ufa'u hotau ngaahi 'ulungāanga takitaha mei he ngaahi ātakai mo e ngaahi me'a ne tau tupu hake ai he kuo hilí, 'oku fakanatula pē ke tau fa'a kehekehe 'i ha ngaahi me'a. 'Oku kehe 'a e me'a ia 'e fai 'e he kakai na'a nau tupu hake 'i koló meiate kinautolu na'e tupu hake 'i 'utá. 'E kehe hono fai 'o e ngaahi me'a 'e he kakai mei ha feitu'u 'e taha 'o māmani meiate kinautolu mei ha feitu'u 'e taha. 'Oku fa'a tupu foki 'a e faikehekehe 'i he ngaahi me'a 'oku hoko 'i he'etau mo'ui faka'ahó mei he kehekehe 'i he puipuitu'a fakae'ulungāangá, fakakakó, fakapa'angá, mo fakalotú. 'Oku 'i ai pē foki mo

e faikehekehe fakanatula ia 'i he anga 'o e fakakaukaú 'a e tangatá mo e fefiné.

Ka 'oku 'ikai pehē ko 'ena faikehekehé pea tonu ai e tokotaha kae hala 'a e tokotaha—pe 'e lelei ange ai e founga 'e tahá 'i he founga 'e tahá. 'Oku fie ma'ú ke 'i ai 'a e felotofiemālie'aki, 'a e tukupā ke lelei 'a e vā fetu'utakí, pea 'i ai mo e falala ki he 'Eikí kae uouangataha 'a e nofo-malí. Neongo 'e 'i ai 'a e kehekehe 'i he fakakaukaú, 'ulungāangá, pe puipuitu'á, ka 'e "taha honau lotó 'i he uouangataha mo e fe'ofa'ofani." (Mōsaia 18:21.)

'Oku laka hake he kau faifekau 'e toko tolu mano 'a e Siasí 'i he mala'e 'o e ngāue fakafaifekau 'i he 'ahó ni; ka 'oku sí'i 'aupito e ngaahi palopalema lalahi 'oku hoko 'i he vā 'o e ngaahi hoá. Ko e kongá 'o e 'uhinga 'oku pehē aí ko e founga faka'ofa'ofa ko ia 'oku 'oange 'e he *Tohi Tu'utu'uni 'a e Kau Faifekau* ki he kau faifekau taimi kakató hono kotoa. 'Oku pehē ai:

"Ko e malava ko ia 'o fetu'utaki mo ho hoa ngāue ko ha sitepu mahu'inga ia ki he hoko ko ha faifekau lavame'a. Fai mo ho hoá ha fakataha vakai'i (inventory session).

"Ko ha fakataha 'eni te mo alea'í mo fokotu'u ha ngaahi taumu'a ki ho'omo ngāue, vā fetu'utaki fakahoá pea mo ho'o mo'ui fakafaituituí. . . .

"Ngāue 'aki 'a e taimi ko 'ení ke fakalelei'í ai ha ngaahi palopalema 'i homo hoá 'aki hano talanoa'í pea mo fakalelei'í fakataha ia." (pp. 25–26; stock no. PBMI4201.)

Ko e mo'oni 'oku 'ikai ke fa'a maheni pe ko e toki fe-aulaki fakataimi atu pē 'a e ngaahi hoa ngāue fakafaifekau 'i hono vahe kinautolu ke nau ngāue fakatahá. Mo kinautolu 'oku nofo 'i he fale pē 'e tahá, 'oku 'ikai te nau fa'a maheni—pe ko ha ngaahi kungāme'a 'oku nau pehē 'oku nau maheni lelei. Kae fakatauange pē 'e kamata 'a e nofo-malí 'i ha fakava'e 'oku ki'í fefeka angé, 'a ia ko ha ongome'a kuó na 'osi ma'ú ha taimi fe'unga ke na maheni lelei ai.

Pe ko e hā pē tu'unga 'oku 'i aí, 'oku fakamatala'í 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:19 'a e ngaahi tefito'í fakakaukaú fekau'aki mo e fakataha fakama'opo'opo 'a e kau faifekau: "Valokí'í [ho hoá] 'i he'ene ngaahi faihalá, pea tali foki mo e valoki meiate iá. Fa'a kātaki, anga-fakamātoato, anga-fakama'uma'ú; ma'ú 'a e kātakí, tuí, 'amanaki lelei mo e manava'ofá." Ko ha ni'ihí 'eni 'o 'eku ngaahi

fakakaukau ki he anga hono faka'aonga'i 'o e ngaahi fakakaukau ni ki he nofo-malí.

Fakaangá

Ko e taha 'o e ngaahi me'a faingata'a taha 'i ha fa'ahinga vā fetu'utaki pē ka ko e fakaangá, pe 'oku fai fakahangatonu pe fakahu'uhu'u. Ka 'oku 'i ai ha ngaahi husepāniti mo e uaifi 'e ni'ihi 'oku nau lea mālohi 'o pehē, "He ko e hā e me'a na'á ke fai ai iá?" pe "Na'e 'ikai ke u mei fai 'e au 'i he founga ko 'ená!" pe " 'Oku 'ikai ke pehe'i 'emaui fai 'ená 'i he feitu'u 'oku ou ha'u mei ai!" pe "Toki me'a fakasesele ia ke ke lea'aki!" 'E lava ke hanga 'e hono toutou fai 'o e fakaanga fakatupu maumau peheni 'o vetevete atu 'a e ngaahi ha'i 'o e 'ofá kae 'oua kuo vaivai pea mau-mau'i mo e feohi fakamalí—pea 'e fakamamahi 'a hono olá ki he ongome'a malí fakatou'osi.

'Oku fa'a lahi hono uesia 'e he fakaangá 'a e tokotaha 'oku anga-vaivai pea 'ikai fa'a 'i ai hano malu'i. 'I he taimi 'oku tau fakaanga ai, ko 'etau fakahu'uhu'u ia ke tukuaki'i, valoki'i, fakamala'ia'i, fakahala-ia'i, mo tala 'oku hala 'a e tokotaha ko iá—pea tau hoko leva kitautolu ko e kau fakamaau, 'o hangē tofu 'oku tau fe'unga ke fakahā 'a e ngaahi fehālaaki mo e ngaahi vaivai 'o ha taha kehé.

Ki he kakai 'e ni'ihi kuo nau 'ulungāanga'aki 'e kinautolu hono fai 'o e ngaahi fahu'i māsilá pe vave 'enau talí ki he tali 'a ha taha kehe. Kiate kinautolu ko e fakaangá ko ha founga ia ke ma'u ai ha fiefia, pea 'oku nau fiefia ke mamata 'oku ongo'i ta'efiemālie ha tahá. Ko ha 'ulungāanga fakamamahi mo e faiangahala 'eni kuo pau ke fai hano liliu.

Talanoa ki he Me'a 'Oku Hokó

'E lava pē foki ke liliu e founga 'oku fai'aki e talanoa 'a ha husepāniti/uaifi. 'E lava ke fai ia 'i ha taimi pē 'okú ke pehē pē 'e pehē 'e ho hoá 'oku fie ma'u ke fakahoko ai. Pe ko ha'amo palani ke mo talanoa ma'u pē ke vakai ki he ola 'o e ngaahi me'a na'á mo fakahokó—pe ko e fakauike, fakamāhina, pe fakakuata. 'Oku sai'ia e ni'ihi ia ke fai 'i ha fa'ahinga taimi pē; 'oku nau talanoa ki he ngaahi me'a ko 'eni lolotonga 'ena lele 'i he kaá, lolotonga ha'ana 'eva lue lalo, pe ko ha'ana ki'i teiti. 'Oku loto e ni'ihi ia ke ki'i maau ange hono founga 'o kamata'aki mo faka'osi'aki ha lotu, vakai'i pe na'e fēfē e ngaahi me'a ne hoko 'i he uike kuo 'osí (pe māhina kuo 'osí), vakai ki he tohi-māhiná ki he ngaahi me'a 'oku hanga mei mu'á pea alea'i mo e ngaahi tau-mu'a fakatāutahá mo ia 'a e husepāniti/uaifi.

Pe ko e hā pē founga mo e taimi 'e fai ai e talanoá, 'oku totonu ke fakatefito ia 'i he fakafanongo mo e femahino'aki, fakalelei'i 'o e ngaahi palopalemá mo poupou'i 'i he 'ofa 'a e ngaahi me'a lelei ko ia 'oku lolotonga hoko 'i he'ena fetu'utaki.

'Oku ou fokotu'u atu ke mo kamata'aki pē 'a e ngaahi me'a 'oku lelei. Kamata'aki hono fakahā 'o ho'omo fefakahounga'aki mo e fakamālō ki homo ngaahi tāpuaki. Talaange ki ho malí 'a e ngaahi me'a 'oku hounga taha kiate koé—'a e ngaahi me'a 'okú ke sai'ia taha ai fekau'aki mo iá. Talaange 'a e ngaahi me'a pau. 'Ohake ha fanga ki'i me'a na'e hoko 'o hā mahino mai ai 'a e ngaahi me'a lelei na'e fai 'e ho malí. Pea fakahā ho'o ongo'i mo'oni 'o e loto-hounga'ia mo e 'ofá.

'Oku tupu mo'ui 'a e ngaahi vā fetu'utaki 'i he ngaahi fakakaukau lelei, ngaahi lea lelei, mo e ngaahi ngāue lelei.

Hili pē ho'omo fevahevahe'aki 'a ho'omo ongo'i mo'oni 'o e loto-fakamāloó mo e loto-hounga'ia, te mo ongo'i pē ko e taimi totonu 'eni ke mo talanoa ai ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai te mo fiefiālie ki ai pe ngaahi palopalema 'i ho'omo fetu'utaki. Manatu ki he ngaahi lea 'a Paulá 'i he taimi te mo fai ai 'eni: "Ke 'oatu 'e he tangatá 'a ia 'oku totonú ki hono [uaifi]: pea ke pehē pē 'e he fefiné foki ki hono [husepāniti]." (1 Kolinitō 7:3.) 'Oku totonu ke mālohi 'a e ongo'i māfaná, ongo'ingofuá mo e faka'atu'i lolotonga 'a e talanoa ko 'eni.

'E lava ke kamata'aki 'e ha taha 'iate kimoua ha'ane fahu'i, "Ko e hā 'e lava ke u fai ke u hoko ai ko ha husepāniti (pe uaifi) lelei angé?" 'E tali leva ki ai 'a e tokotahá 'i he loto'ofa mo ha ngaahi fakakaukau pea mo ha ngaahi fokotu'u.

'I ho'omo fevahevahe'aki e ngaahi ongo 'okú mo ma'u mo 'oange ha ngaahi fokotu'u ki ho malí, fai ia 'i he loto-fakatōkilalo pea 'ikai 'i he fakamana-mana. 'Oua na'á ne pehē ko koe na'e fakalavea'i pea ko ho malí 'oku hala'ia. Manatu'i foki ko e taimi lahi 'oku 'ikai mahu'inga ia pe ko hai 'oku tonú pe ko hai 'oku halá—ko e me'a ia ke mo femahino'aki.

'Oku ou fokotu'u atu ke mo faka'ehi'ehi mei hono hiki ha lisi 'o e ngaahi fehālaaki. Ko ha taimi 'eni 'e fa'a lelei ange pē 'a e fakafalala ki ho'o manatú kae 'ikai ko hano lau ha ngaahi lāunga kuo hiki. Ko e lao 'e taha 'e lava ke mo fokotu'u ko hano fakangatangata pē 'a e lahi 'o e ngaahi fokotu'u 'okú mo takitaha 'omi 'i he taimi 'e taha—ko e lahi tahá pē

ko ha fokotu'u 'e ua pe tolu. 'I he'ene peheé 'e 'ikai leva ke fu'u lahi e ngaahi me'a ke mo talanoa'í.

Kapau ko koe 'oku fai atu ki ai e ngaahi fokotu'u, 'oua te ke tuli tonuhia 'o kumi 'uhingá. Faka'ehi-ehi mei he lea ko 'ení: "Tuku ho'o fakaangá! 'Oku 'ikai ke hoko ma'u pē e me'a ko 'ená!" Faka'ehi'ehi mei he fehu'i ke fakamo'oni'í ai ho'o halaiá: "Ne u lea pehē 'anefē?" 'Ilo'i kapau 'oku mahu'inga fe'unga e me'a ko 'ení ke fakahā atu 'e ho malí, ta 'oku fakahoha'a kiate ia 'a e me'a ko iá. Faka'ehi'ehi mei he tali feinga faka'ofá: " 'Oku fu'u lahi e me'a 'okú ke 'amanaki mai te u lava 'o faí."

'I he taimi 'e fokotu'u atu ai 'e ho malí ha founa 'e lava ke ke fakalalakaka a'í, 'e lava ke ke tali ange 'o pehē: " 'Okú ke mo'oni. 'Oku totonu ke u tñaki hoku vala 'ulí pea tauhi ke ma'a ange 'a e lokimohé. Fakamolemole'í au—pea kātaki mu'a 'o fakamanatu mai 'i he taimi 'e ngalo a'í. 'Oku hounga kiate au ho'o fa'a kātaki mo ho'o tokoní."

Hili iá peá ke 'eke ange pe ko e hā mo ha toe me'a 'e lava ke fai ke ke hoko ai ko ha mali lelei ange pea 'e ma'u ai 'e ho malí ha faingamālie ke talaatu mo e ngaahi me'a kehe 'okú ne fie ma'u ke mo talanoa ki ai lolotonga ho'omo vahevahé.

Ko 'ene 'osi pē ho'omo talanoa ki he fanga ki'i me'a makehe ko iá pea mafuli leva. Ko e taimi ia 'o e tokotaha koeé ke kole ke fai ange ha ngaahi fokotu'u ke ne fakalalakaka 'o toe lelei ange ai.

Ko e taumu'á ke mo *femahino'aki 'i ho'omo takitaha ongo*, ke mo vakai ki he ngaahi me'a mei he anga 'o e fakakaukau 'a e tokotaha koē, pea alea'í ha ngaahi founa ke fakalelei'í'aki e ngaahi palopalemá. Te u toe talaatu pē, 'i he ngaahi me'a lahi, 'oku 'ikai mahu'inga ia pe ko hai 'oku tonú pe halá; he 'oku fa'a tupu pē ia mei he faikehekehe 'a e 'ulungāangá mo e anga fakafonua. Ka 'e fakahā 'e ho'o loto fie-mālie ke talanoa kau ki he ngaahi me'a ni mo kumi ha founa ke fakalelei'í 'akí 'a e 'ofa lahi 'aupito mo e faka'atu'í.

Ko e taimi lahi 'oku 'aonga ke fefakalelei'aki. He ko e taimi 'oku tau fefakalelei'aki a'í, 'oku tau malu'í 'a e ngaahi ongo 'a e kakai kehé mo faka'apa'apa'í 'a 'enau totonu ke nau kehé. Ka 'oku 'ohake ai e ngaahi me'a 'oku mahu'ingá pea fakalelei'í.

Ko ia, tau toe vakai angé ki he founa ko 'eni 'oku fokotu'u atu ke mo fakakaukau ki ai pea fakahoko 'o fakatatau mo ho'omo fie ma'ú. Hili ho'omo kamata'aki hono fakahā ho'omo fe'ofa'akí mo e fe-

fakahounga'í'akí, 'e lava ke hoko atu ho'omo talanoa 'o peheni:

'E fehu'i 'e he husepānití, "Ko e hā 'e lava ke u fai ke u hoko ai ko ha husepāniti lelei angé? Talamai e mo'oni. 'Oku ou fie 'ilo mo'oni pe 'e lava fēfē ke u toe lelei ange."

Pea 'e lava leva ke tali ange 'e hono uai'í 'i he anga-'ofa: " 'Oku 'i ai pē ha fanga ki'i me'a 'e ala tokoni. Hangē ko 'ení, mahalo 'oku 'ikai te ke fakatokanga'í, ka kimuí ni maí kuo tu'o lahi 'aupito e taimi kuó ke fakafepaki'í pe ta'eloto tatau ai mo au kae sio e fā-naú. 'Oku 'ikai te ne fakatupu 'e ia ha 'ātakai lelei 'i hotau 'apí, pea 'oku fakapuputu'u mo'oni ia ki he fā-naú. 'Oku ou tui 'e lelei ange kiate kitaua pea kiate kinautolu foki kapau te ta toe uoungataha ange."

Mahalo he 'ikai pehē 'e he husepānití ia 'okú ne halaiá 'i he me'a ni. Ka he 'ikai hano 'aonga ke ne tuli tonuhia ai pe 'eke ange ke ne talamai e taimi fakamuimui taha 'e tolu na'á ne fai ai 'ení. Kapau 'oku pehē 'e hono uai'í 'oku mahu'inga fe'unga 'eni ke ne 'ohake, pea 'oku totonu leva ke ne 'ilo'í 'oku mahu'inga fe'unga kiate ia ke liliu hono 'ulungāangá.

'E kava ke ne pehē ange, "Fakamolemole pē mu'a, te u feinga ke tokanga'í 'ene hokó. Kapau te ke sio mai 'oku hoko e me'a ni, kātaki 'o tokoni mai 'aki ha'o ki'i faka'ilonga mai pē—hangē ko ha'o pehē mai kuo téeki ai ma'u ha faingamālie ke ta talanoa toko ua ai pē ki he me'a ko iá."

Ko hono hokó, 'e talaange 'e he uai'í ki hono husepānití 'oku fu'u lahi 'ene fakamatalili'í hona 'ofefine 'oku loto-laveangofuá fekau'aki mo e tamaiki tangata 'oku nau kaume'á. Pe ko ha'ane fakamanatu kiate ia kuo téeki ke fakahoko 'a e teiti fakauike na'á ne palōmesi ange he kamata'anga 'o e Ta'u Fo'ou.

Pea ko hono taimi leva 'eni 'o'ona ke fehu'í a'í: "Ko e hā 'e lava ke u fai ke u hoko ai ko ha uai'í lelei angé?"

'E fokotu'u ange leva 'e hono husepānití 'i he loto-'ofa kuó ne fakatokanga'í kimuí ni mai ha ngaahi me'a lahi na'e fakatau mai ka na'e 'ikai fai ha palani ki ai, peá ne poupu ange ke mapule'í mu'a 'a e fakatau noa'íá. Pe ko ha'ane talaange 'okú ne sai'ia ange he fo'imoa fakapakú 'i hono haká, neongo ne toki lau 'e hono uai'í ha fakamatala 'oku fakatokanga ai kau ki he me'akai fakapakú.

'I he ngaahi fepōtalanoa'aki peheni 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uai'í, 'e angamaheni 'aki leva ke 'ohake ha ngaahi me'a lahi kau ki he'ena nofó. 'E 'i ai e nunu'a kovi 'o e ngaahi me'a 'e ni'ih; pea 'e ngali

laulaunoa mo e ni'íhi. Ka 'oku nau mahu'inga kotoa pē ki he nofo uouangataha 'a e husepānití mo e uaifí.

Tafoki ki he 'Eikí

'Oku fokotu'u mai 'e he fakakaukau fakapotopotó ko e kongā mahu'inga 'o e malí 'a e lotú. Kuo pau ke tau fekumi ki he tokoni 'a e 'Eikí ke tau femahino'aki, ki hono fakalelei'í 'o e ngaahi faingata'á mo fai ha ngaahi fili 'oku totonú—'o fai kotoa 'eni ta'e fai ha kumi 'uhinga ke tali tonuhia. Kae mahu'inga angé, kuo pau ke tau kumi tokoni meiate ia ke liliu hotau 'ulu-ngāangá mo hotau lotó. 'I he'etau fakaafe'í 'a e 'Eikí ke fakamolū 'a e loto 'o e tokotaha koē ki he tokotaha koēé pea tau fakatomala mo'oni mei hotau ngaahi vaivaí, te ne liliu hotau lotó. Te ne fakatafoki

**'Oku fokotu'u mai
'e he fakakaukau
fakapotopotó ko e
kongā mahu'inga
'o e malí 'a e lotú.**

'a kitautolu mei hotau anga siokita, ta'e'aonga, mo fakamāmaní pea fakafonu kitautolu 'aki 'a e 'ofa hao-haoa mo faka-Kalaisí. He 'ikai lava 'e he'etau talanoá mo e fetu'utakí, neongo hono lahi, 'o fakalelei'í hotau ngaahi faikehekehé kae 'oua leva pē kuo makatu'unga 'etau nofo-malí 'i he ngaahi tefito'í mo'oni totonu 'o e ongoongolelei, hangē ko e tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisí, fakatomalá mo e talangofuá.

'I he'etau 'unu'unu ofi ki he Eikí, te ne lava 'o tokoni'í kitautolu ke tau toe vāofi ange. Ngata pē 'i he'ene manava'ofá 'e lava ke tāpu-aki'í ai kitautolu 'aki 'a e 'ofa faka-Kalaisí—'a e malava ko ia ke " 'ofa 'i ho uaifí [pe husepānití] 'aki ho lotó kotoa, pea . . . pikitai kiate ia kae 'ikai ki ha toe taha kehe" (T&F 42:22).

KO HA AKONAKI FAKAEPALŌFITĀ

*‘Oku ‘uhingamālie kiate kinautolu
‘oku mālohi ‘enau tuí ‘a e akonaki
‘a e kau palōfitā ke fekumi e
hala ki he nofo malú.*

—Eletā Henry B. Eyring

MA‘U ‘A E MALU ‘I HE FALE‘Í

Eletā Henry B. Eyring

*‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo
‘e Toko Hongofulu Mā Uá*

*The Conference Report, Apr.
1997, 31–35; pe Ensign, May
1997, 24–26*

‘Oku Finangalo ‘a e Fakamo‘uí ke Tatakī ‘a Kitautolu ki ha Feitu‘u Malu

Kuo hoko ma‘u pē ‘a e Fakamo‘uí ko ha malu‘i ‘o kinautolu te nau tali ‘Ene malu‘i. Kuo laka hake ‘i he tu‘o tahá ‘Ene folofola, “Hono ‘ikai ke tu‘o lahi ‘a ‘eku fie tānaki fakataha ‘a kimoutolu ‘o hangē ko e tānaki fakataha ‘e he motu‘a moá ‘a hono ‘uhikí, ka na‘e ‘ikai te mou loto ki ai!” (3 Nīfai 10:5).

Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí ‘a e loto-mamahi tatau ‘i hotau kuongá ni hili ia ‘a e ngaahi founa lahi ‘okú Ne ui ai kitautolu ki he malu‘angá:

“Hono ‘ikai ke tu‘o lahi ‘eku ui atu kiate kimoutolu ‘i he ngutu ‘o ‘eku kau tamaio‘eikí pea ‘i he tauhi mai ‘a e kau ‘āngeló, pea ‘aki hoku le‘o pē ‘o‘okú, mo e le‘o ‘o e ngaahi maná, mo e le‘o ‘o e ‘uhilá, pea mo e le‘o ‘o e ngaahi afaá, pea mo e le‘o ‘o e ngaahi mofuiké, mo e ngaahi fu‘u taufa ‘uha maka lalahí, pea mo e le‘o ‘o e ngaahi hongé mo e ngaahi mahaki faka‘auha ‘o e fa‘ahinga kotoa pē, pea ‘i he fu‘u le‘o ‘o e talupité, pea mo e le‘o ‘o e fakamāú, pea ‘i he le‘o ‘o e ‘alo‘ofá ‘i he ‘ahó hono kotoa, pea ‘i he le‘o ‘o e fakalāngilangi mo e ongoongo lelei pea mo e ngaahi koloa ‘o e mo‘ui ta‘engatá, peá u

fie fakamo‘uí ‘a kimoutolu ‘aki ‘a e fakamo‘uí ta‘e-ngatá, ka na‘e ‘ikai te mou loto ki ai!” (T&F 43:25).

‘Okú Ne Na‘ina‘i Kiate Kitautolu ‘o Faka- fou ‘i he Kau Palōfitā

Hangē ‘oku ‘ikai ha ngata‘anga ‘o e faka‘amu ‘a e Fakamo‘uí ke tatakī ‘a kitautolu ki he feitu‘u te tau malu aí. Pea ‘oku fai hokohoko pea ‘ikai toe liliu ‘a e founa ‘okú Ne fakahā mai ‘aki ‘a e halá. ‘Okú Ne ui mai ‘i he ngaahi founa lahi ke a‘u ‘Ene ngaahi pō-poakí kiate kinautolu te nau fie tali iá. Pea ‘oku kau ma‘u pē ‘i he ngaahi founa ko iá hono fakahoko mai ‘o e pōpoakí ‘i he ngutu ‘o ‘Ene kau palōfitā ‘i he taimi kotoa pē ‘oku fe‘unga ai ‘a e kakaí ke ma‘u e kau palōfita ‘a e ‘Otuá ‘i honau lotolotongá. ‘Oku fekau‘i ma‘u pē ‘a e kau tamaio‘eiki ko ia kuo fakamafai‘i ke fakatokanga ki he kakaí, ‘o fakahā kiate kinautolu ‘a e hala ki he feitu‘u te nau malu aí.

‘I he taimi na‘e fakalalahi ai e ongo‘i tāufehi‘á ‘i he fakatokelau ‘o Mísulí ‘i he fa‘ahita‘u fakatōlau ‘o e 1838, na‘e ui ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he Kāingalotu kotoa pē ke nau fakataha ki he Hihifo Mama‘ó ke nau malu aí. Na‘e ‘i ai ha tokolahi na‘a nau nofo ‘i ha ngaahi faama na‘e tu‘u ‘i ha feitu‘u maomaonganoa pe te nau nofo movetevete. Na‘á ne na‘ina‘i mahino foki kia Sēkope Hauni, ‘a ia na‘á ne kamata nofo‘i ‘a e feitu‘u ko Hauni Milá. ‘Oku hā ‘i he lekooti ‘o e taimi ko iá ‘a e me‘á ni: “Na‘e fekau‘i atu ‘e Siosefa ‘ia Hauni, ‘a ia ‘oku ‘a‘ana ‘a e fale mosisi‘anga uité, ke fakahā ki he kau tangata na‘e kei nofo aí ke fai mo nau mavahe ‘o omi ki he Hihifo Mama‘ó, ka na‘e ‘ikai ‘ave ‘e Hauni ‘a e pōpoakí” (Philo Dibble, ‘i he “Early Scenes in Church History,” ‘i he *Four Faith Promoting Classics* [1968], 90). Ne hiki ki mui ‘e he Palōfita ko Siosefá ‘o pehē: “ ‘Oku a‘u ki he ‘ahó ni mo e ‘omi pē ‘e he ‘Otuá kiate au ha poto ke fakahaofi ‘aki ‘a e kakai ‘oku fanongo ki he ngaahi na‘ina‘i. Kuo te‘eki ai mate ha taha ‘e fakafanongo [pea fai] ki he‘eku na‘ina‘i” (*History of the Church*, 5:137). Pea na‘e hiki leva ‘e he Palōfitā ‘a e mo‘oni fakamamahi ko ia na‘e mei lava pē ke fakahaofi ha mo‘ui ‘a ha ni‘ihi angatonu mei hono ‘ohofi ‘e he kau fakatanga ‘i Hauni Milá ‘o kapau na‘e ma‘u ‘ene na‘ina‘i pea talangofua ki ai.

Kuo akonekina mo fakatokanga kiate kitautolu ‘i hotau kuongá ni ‘o kau ki he feitu‘u te tau malu aí mei he faiangahalá mo e mamahí. Ko e taha ‘o e ngaahi tefito‘i founa ke ‘ilo‘i ai e ngaahi fakatokanga ko iá ko hono toutou fai maí. Hangē ko ‘ení, kuo tu‘o lahi ho‘omou fanongo ki he lea ‘a hotau palōfitā ‘i he

ngaahi konifelenisi lahi te ne faka'aonga'i 'a e lea na'e fai 'e ha palōfita ki mu'a ai 'o ne hoko ai ia ko ha fakamo'oni hono ua pe tolu 'i he taimi 'e ni'ihi. Kuo tau 'osi fanongo kotoa pē ki he akonaki 'a Palesiteni [Sipenisā W.] Kimipolo kau ki he mahu'inga 'o e fa'éé 'i he 'apí pea tau fanongo ki he faka'aonga'i 'e Palesiteni [Eselā Tafu] Penisoni 'ene leá, pea tau fanongo ki hono faka'aonga'i 'e Palesiteni [Kōtoni B.] Hingikelī 'ena leá fakatou'osi. Pea na'e tohi foki 'e he 'Aposetolo ko Paulá 'o pehē " 'i he ngutu 'o e fakamo'oni 'e toko ua pe toko tolú 'e fakamo'oni'i 'a e lea kotoa pē" (2 Kolinitō 13:1). Ko e taha 'o e ngaahi founa 'e lava ke tau 'ilo'i ai ko e fakatokanga ia mei he 'Eikí ko hono fakahā mai 'o e fono 'o e kau fakamo'oni, 'a e kau fakamo'oni kuo 'osi fakamafai'i. 'I he taimi pē 'oku hangē ka toutou fakahoko mai ai e ngaahi lea 'a e kau palōfitá, 'oku totonu leva ke ne ma'u 'etau tokangá pea fonu ai hotau lotó 'i he fakamālō 'oku tau mo'ui 'i ha kuonga monū'ia peheni.

Muimui 'i he Palōfitá pe Ko Ha'o Fili ha Ivi Tākiekina 'e Taha

'Oku 'uhingamālie kiate kinautolu 'oku mālohi 'enau tuí 'a e akonaki 'a e kau palōfitá ke fekumi ki he hala ki he nofo malú. 'I he taimi 'e lea ai ha palōfitá, 'e pehē 'e kinautolu 'oku si'i 'enau tuí ko ha'anau fanongo pē ki he akonaki lelei 'oku fai 'e ha tangata poto. Pea kapau 'e ngali fakafiemālie mo 'uhinga lelei pē 'ene akonakí 'o tatau mo e me'a 'oku nau loto ke faí, te nau talangofua leva ki ai. Ka 'ikai, 'oku nau pehē 'oku 'ikai ko ha akonaki lelei ia pe ko ha'anau vakai ki he ngaahi tūkunga 'oku nau 'i a'i mo kumi 'uhinga 'oku 'ikai ha kaunga 'o e akonakí kiate kinautolu. 'E pehe 'e kinautolu 'oku tá'etuí ko 'enau fanongo pē ki ha kau tangata 'oku feinga ke tākiekina kinautolu koe'uhí ko ha'anau taumu'a siokita. Te nau manuki'i e akonakí 'o hangē ko ia ne fai 'e he tangata ko Koliholá 'aki e ngaahi lea ko 'eni 'oku hā 'i he Tohi 'a Molomoná:

"Pea 'oku pehē ho'omou takiaki'i atu 'a e kakaí ni ke muimui ki he ngaahi talatukufakaholo vale 'a ho'omou ngaahi tamaí, pea fakatatau mo ho'omou ngaahi holí; pea 'oku mou fakapōpula'i 'a kinautolu, 'o hangē nai 'oku nau nofo pōpulá, koe'uhi ke mou fakafonu 'aki 'a kimoutolu 'a e ngaahi ngāue 'a honau nimá, ke 'oua na'a nau lava 'o sio hake 'i he loto-to'a, pea ke 'oua na'a nau loto-to'a ke faka'aonga'i

'a 'enau ngaahi totonú mo honau ngaahi faingamālié" (Alamā 30:27).

Na'e fakakikihi'i 'e Koliholā, 'o hangē ko e fakakikihi ta'etotonu 'a e kau tangata mo e kau fefine mei he kamata'anga pē 'o taimí, 'o pehē ko 'etau talangofua pē ki he akonaki 'a e kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá ko e mole ia meiate kitautolu 'etau totonu mo e tau'atāina kuo foaki 'e he 'Otuá. Ka 'oku loi 'a e faka'uhingá ni he 'okú ne fakafongá'i hala 'e ia 'a e mo'oni. 'I he taimi 'oku 'ikai ke tau tali ai 'a e akonaki mei he 'Otuá, 'oku 'ikai leva ke tau fili ke tau 'ata'atā mei he mālohi mei tu'a mavahe mei hotau mālohi 'otautolú. 'Oku tau fili ki ha ivi tākiekina 'e taha. 'Oku 'ikai ke tau tali 'a e malu'i 'a ha Tamai Hēvani 'ofa haohaoa, māfimafi mo 'ilo kánokato, 'a ia 'oku tatau pē 'Ene taumu'a mo Hono 'Alo 'Ofa'angá, ko hono foaki kiate kitautolu 'a e mo'ui ta'engatá, ko hono foaki kiate kitautolu 'a ia kotoa 'oku 'A'aná, pea ke toe fakafoki atu 'a kitautolu 'i ha ngaahi fāмили ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá. 'I he'etau ta'etali 'Ene akonakí, 'oku tau fili ai 'a e ivi tākiekina 'o Sētané, 'a ia ko 'ene taumu'a ke tau mamahi pea ko 'ene founa 'a e tāufehi'á. 'Oku tau ma'u 'a e tau'atāina ko ha me'a'ofa mei he 'Otuá. Ka 'oku 'ikai ko e totonu ke tau fili ke tau'atāina mei hono tākiekina kitautolú, he ko e tukulolo ki he mālohi 'oku tau fili ki a'i ko e totonu ia 'oku ta'elava ke to'o.

'I he 'ikai ke tau fai ki he akonaki 'a e kau palōfitá, ko e si'i ange ia hotau mālohi ke tali 'a e ngaahi akonaki fakalaumālie 'i he kaha'ú.

Ko ha tui hala 'e taha 'a e tui 'oku 'ikai ke toe kehe 'etau fili ke tali pe ta'etali e akonaki 'a e kau palōfitá mei he fili ke tali ha akonaki lelei pea ma'u 'a e ngaahi lelei mei ai pe ko 'etau tu'u ma'u pē 'o 'ikai ha'atau fakalalakala fakalaumālie. Ka 'e liliu 'e he'etau fili ke 'oua na'a tau fanongo ki he akonaki 'a e kau palōfitá 'a e hala 'oku tau lolotonga 'i a'i. 'E toe fakatu'utāmaki ange ia. 'I he 'ikai ke tau fai ki he akonaki 'a e kau palōfitá, ko e si'i ange ia hotau

mālohi ke tali 'a e ngaahi akonaki fakalaumālie 'i he kaha'ú. Ko e taimi pē na'e mei lelei taha ke fili ai ke tokoni kia Noa 'i hono fo'u 'o e 'a'aké 'a e fuofua taimi na'a ne kole a'i. 'I he taimi takitaha na'a ne kole ki mui a'i, 'i he taimi takitaha na'e 'ikai te nau tali ai 'ene kolé, ko e si'isi'i ange ai pē ia 'enau ongo'i e ue'i 'a e Laumālié. Ko ia ne hā ngali vale ange 'a e taimi kotoa pē na'a ne kole a'i 'o a'u ki he tō mai 'a e 'uhá. Pea 'i he taimi ko iá kuo tōmui.

Ko e taimi kotoa pē 'i he'eku mo'uí kuó u fili ai ke fakatoloi ha akonaki fakalaumālie pe fili 'oku 'ikai 'uhinga kiate aú, 'oku ou 'ilo'i 'oku ou fokotu'u au 'i

ha tu'unga 'oku fakatu'utāmaki. Ko e taimi kotoa pē kuó u fakafanongo ai ki he na'ina'i 'a e kau palōfitá, fakapapau'i ia 'i ha'aku lotu peá u muimui leva ki aí, 'oku ou 'ilo'i 'oku ou 'unu'unu atu ki he feitu'u 'o e malu'angá. 'I he hala ko iá, kuó u 'ilo'i ai kuo teuteu'i 'a e halá mo'oku pea kuo fakatoka lelei ai mo e ngaahi feitu'u 'oku tokakoví. Na'e tākiekina au 'e he 'Otuá ke u hao 'i he hala kuo teuteu'i 'i he tokanga mo e 'ofa, pea teuteu'i pē ia ki mu'a 'aupito.

'Oku Tataki Kitautolu ki he Feitu'u Malú 'e Kinautolu 'Oku Ma'u 'a e Ngaahi Kī 'o e Lakanga Fakataula'eikí

'Oku fakamatala 'i he kamata'anga 'o e Tohi 'a Molo-moná ki ha palōfita 'a e 'Otuá ko Lihai. Na'á ne hoko foki ko e taki 'o ha fāmili. Na'e fakatokanga kiate ia 'e he 'Otuá ke ne 'ave 'a kinautolu na'á ne 'ofa aí ki ha feitu'u malu. 'Oku fakataipe 'e he me'a na'e hoko kia Lihai 'a e me'a 'oku hoko 'i he taimi 'oku fakafou mai ai 'e he 'Otuá 'a 'Ene akonakí 'i He'ene kau tamaio'eikí. Ko kinautolu pē 'i he fāmili 'o Lihai na'e tui pea ma'u fakahā ke fakapapau'i'aki 'ení na'a nau fakatou 'ilo'i 'a e fakatu'utāmaki mo e hala ki he feitu'u malú. Na'e 'ikai ngata pē 'i he hā ngali vale nai kiate kinautolu na'e ta'etu'i ke nau ō ki he maomaon-ganoá ka toe hā ngali fakatu'utāmaki foki. Na'e feinga 'a Lihai, hangē ko e kau palōfita kotoa pē, ke fakahinohino ki hono fāmili 'a e feitu'u te nau malu aí, 'o a'u pē ki he 'aho na'e mālōlō aí.

Na'á ne 'ilo'i 'e fakafatongia'i 'e he Fakamo'u'i 'a kinautolu 'okú Ne foaki ki ai e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku 'omi fakataha e ngaahi kī ko iá mo e mālohi ke fai 'a e na'ina'i 'e fakahā ai kiate kitautolu 'a e hala ki he feitu'u malú. Ko e fatongia 'o kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kī ke fakatokanga neongo 'e 'ikai tali 'enau na'ina'i. 'Oku 'ohifo fakahokohoko e ngaahi kī mei he palōfitá 'o a'u kiate kinautolu 'oku nau tokanga'i e kāingalotu 'i he ngaahi kulupu iiki angé, 'o 'alu hifo ai pē 'o a'u ki he ngaahi fāmili mo e fakafo'ituituí. Ko e taha ia 'o e ngaahi founa 'oku fakahoko ai 'e he 'Eikí ha siteiki ko ha feitu'u malú. Hangē ko 'ení, ne u kau atu mo hoku uai'í ki ha fakataha na'e ui 'e he'emaui pīsope, 'a ia ne mau kaungā'api, ke ne lava 'o 'omi ha fakatokanga fekau'aki mo e ngaahi fakatu'utāmaki fakalaumālie ko ia ne fehangan-gai mo 'emaui fānaú. Na'e 'ikai ko e le'o pē 'o hoku kau-me'a anga fakapotopotó ne u fanongo ki aí. Ne u fanongo ki ha tamaio'eiki 'a Sīsū Kalaisi 'okú ne ma'u e ngaahi kī, pea fakahoko hono fatongia ke

lea fakatokanga mo fakahoko mai kiate kimautolu ngaahi mātu'á 'a e fatongia ke mau ngāue ki ai. 'I he taimi 'oku tau faka'apa'apa'i ai 'a e tokotaha 'okú ne ma'u 'a e ngaahi kī ko ia 'o e lakanga fakataula'eikí mo talangofua ki aí, 'oku tau ha'i ai kitautolu ki ha taula 'oku malu 'a ia he 'ikai ke tau tu'utāmaki ai 'o ka hoko mai ha fa'ahinga faingata'a.

'Oku 'ofa 'etau Tamai Hēvaní 'iate kitautolu. Na'á Ne foaki mai Hono 'Alo Tofu pē Taha na'e Fakatupú ke hoko ko hotau Fakamo'ui. Na'á Ne 'afio'i te tau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki lahi 'i he mo'ui 'i he mā-maní, pea ko e me'a 'e fakatu'utāmaki tahá ko e ngaahi 'ahi'ahi fakamanavahē 'a e filí. Ko e taha ia 'o e ngaahi 'uhinga kuo foaki mai ai 'e he Fakamo'u'i 'a e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí koe'uhí ke lava 'e kinautolu 'oku telinga ke ongó mo e tui ke talangofuá 'o a'u ki ha ngaahi feitu'u 'oku malú.

Tali 'a e Akonakí 'i he Loto Fakatōkilalo

'Oku fie ma'u 'a e loto fakatōkilalo ki he telinga 'oku ongó. Manatu ki he fakatokanga 'a e 'Eikí kia Tō-masi B. Māsí. Ko ia na'e Palesiteni 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he taimi ko iá. Na'e 'afio'i 'e he 'Eikí 'e sivi'i 'a Palesiteni Maasi mo e Toko Hongofulu Mā Uá. Na'á ne fale'i kinautolu kau ki hono tali 'o e akonakí. Na'e folo-fole e 'Eikí, "Ke ke loto-fakatōkilalo; pea 'e tataki nima koe 'e he 'Eiki ko ho 'Otuá, pea foaki kiate koe 'a e tali ki ho'o ngaahi lotú" (T&F 112:10).

Na'e toe fai 'e he 'Eikí mo ha fakatokanga 'oku 'uhinga ki ha taha pē 'oku muimui 'i ha palōfita mo'ui: " 'Oua te mou fakahīhiki'i 'e kimoutolu 'a kimoutolu pē; 'oua 'e angatu'u ki he'eku tamaio'eiki ko Siosefá; he ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu, 'oku ou 'iate ia, pea 'e 'ufi'ufi ia 'e hoku nimá; pea ko e ngaahi kī 'a ia kuó u tuku kiate iá pea kiate kimoutolú foki, 'e 'ikai to'o ia meiate ia kae 'oua ke u ha'u" (T&F 112:15).

Muimui 'i he Akonakí ke Malu ai mo ha Ni'ihī Kehe

'Oku 'ikai fai 'e he 'Otuá hotau akonakí'i koe'uhi ko e malu 'atautolú pē, ka ke malu ai foki mo 'Ene fānau kehé, 'a ia 'oku totonu ke tau 'ofa aí. 'Oku si'isi'i ha ngaahi ongo fakafiemālie mo fakafiefia ka ko 'etau 'ilo'i na'a tau hoko ko ha me'angāue 'i he to'ukupu 'o e 'Otuá 'i hono tataki atu 'o ha tokotaha kehe ki he feitu'u 'oku malú. 'Oku fa'a fie ma'u ha tui ke muimui ki he akonakí 'i he taimi 'oku faingata'a aí kae ma'u 'a e tāpuaki ko iá. Ko ha fakatāta ki ai mei he

hisitōlia 'o e Siasí 'a Lētiki Niutoni 'Alaleti. Ko e taha ia 'o e kau tokoni ne fekau atu 'e Pilikihami 'Tongi ke ō 'o 'omi 'a e kaungā-fononga Teke Saliote 'a Uili mo Māteni. 'I he taimi ne tō ai ha fu'u matangi mālohi 'aupito, ne fakakaukau 'a Kapiteni Kalanite, ko e taki ia 'o e kau tokoní, ke tuku ha ní'ihí 'o e ngaahi salioté 'i he Vaitafe Suitiuotá ka nau vilitaki atu ke kumi 'a e ongo kaungā-fonongá ni.

Lolotonga 'e tō lahi ko 'eni 'a e sinoú pea faka'au ke fu'u fakatu'utāmaki 'aupitó, ne fakakaukau e toko ua 'o e kau tangata ne tuku 'i Suitiuotá 'oku fu'u ngali vale ke nau kei nofo atu ai. Na'a ná fakakaukau mahalō kuo ma'u atu e ongo kaungā-fonongá 'e he sinoú 'i ha feitu'u pe kuo nau 'osi mate. Na'a na pehē ke na foki ki he Tele'a Sōleki 'o fakaloto'i 'a kinautolu kotoa a'í ke nau fai 'a e me'a tatau.

Na'e 'ikai ke fie mavahe 'a Lētiki 'Alaleti mei ai. Kuo fekau'i atu kinautolu 'e Pilikihami, pea kuo fakahā kiate ia 'e he'ene taki lakanga fakataula'eikí ke ne tatali 'i ai. Na'e fakafonu 'e he toengá 'a e ngaahi me'a na'a nau fie ma'u 'i ha ngaahi saliotē pea nau foki. Ko e me'a na'e fakamamahi angé ko e toe foki 'a e saliotē kotoa pē mei Sōleki ne nau fetaulakí. Na'a nau fakafoki ha ngaahi saliotē 'e 77 ki Mo'unga Sí'sí'i 'a ē ne 'ilo'i ai 'e Palesiteni 'Tongi 'a e me'a na'e hokó peá ne toe fakafoki kinautolu. 'I he faifai ko ia 'o ma'u 'a e Kaungā-fononga 'o Uilí pea nau fai e fononga faingata'a mo faka'ulia ko ia mo 'enau ngaahi saliotē teketeké ki he feitu'u faingata'a tahá, ko Lētiki 'Alaleti mo 'ene ngaahi salioté na'e talitali mai kiate kinautolú. (Vakai ki he Rebecca Bartholomew mo Leonard J. Arrington, *Rescue of the 1856 Handcart Companies* [1992], 29, 33–34.)

Te mou fanongo 'i he konifelenisí ni ki ha fale'i fakalaumālie hangē ko e ala atu 'o tokoní'i 'a e kā-ingalotu fo'ou 'o e Siasí. 'E kei anga fakakaume'a ai pē 'a kinautolu 'oku ma'u 'a e tui 'a Lētiki Niutoni 'Alaleti 'i he taimi 'e hangē 'oku 'ikai fie ma'u ai pe 'i ai hano 'aongá. Te nau kei tu'ukāivi pē. 'I he taimi ka loto-fo'i fakalaumālie ai ha mēmipa fo'ou, te nau kei lea 'ofa pē mo fakafeohi kiate kinautolu. Te nau ongo'i leva 'a e ongo na'e ma'u 'e Misa 'Alaleti ko e me'a 'eni na'e finangalo ki ai e 'Otuá 'i he taimi na'a ne mamata atu ai ki he feinga mai 'a e kau paionia

teke saliotē ko 'ení, 'i he'ene 'ilo'i te ne hoko ko ha malu'anga kiate kinautolu he kuó ne muimui ki he akonakí 'i he taimi na'e faingata'a ke ne fai ai iá.

Neongo 'oku 'ikai fakamo'oni'i mai 'e he fakamatalá na'e lotu 'a Misa 'Alaleti lolotonga 'ene tatalí, ka 'oku ou 'ilo fakapapau na'e tali 'ene ngaahi lotú. Na'a ne 'ilo'i leva ai na'e mei he 'Otuá 'a e akonaki ko ia ke 'oua na'a ngaué. Kuo pau ke tau lotu ke 'ilo'i ia. 'Oku ou palōmesi atu 'oku tali mai 'a e ngaahi lotu pehē 'oku fai 'i he tuí.

Fa'a Kātaki 'i he Taimi 'E Hangē ka 'Ikai 'Aonga ai 'a e Akonakí

Taimi 'e ní'ihí te tau ma'u ha akonaki 'oku 'ikai mahino kiate kinautolu pe hangē 'oku 'ikai 'uhinga ia kiate kinautolú, 'o a'u ki ha taimi kuo tau 'osi lotu mo fakakaukau fakamātoato ki ai. 'Oua na'a lí'aki 'a e akonakí, kae fakakaukau ki ai. Kapau 'e 'oatu 'e ha taha 'okú ke falala ki ai ha 'one'one peá ne palōmesi atu 'oku 'i ai e koula ai, 'e fakapotopoto ke ke pukepuke ia 'i ho nimá 'o lulululu'i māmālie ke ngananga 'a e 'one'oné ka ke kei pukepuke 'a e koulá. Ko e taimi kotoa pē 'oku ou fai ai ia ki ha akonaki mei ha palōfita, ko e taimi sí'i pē kuo kamata ke hā mai 'a e ngaahi tāpuaki mei he akonaki ko iá peá u fakamālō ai.

'Oku tau monū'ia ke mo'ui 'i ha kuonga 'oku 'i he māmaní ai e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku tau monū'ia ke 'ilo'i 'a e feitu'u ke tau fekumi ai mo e founga ke fakafanongo ai ki he le'o ko ia te ne fakahoko e tala'ofa 'a e 'Eikí te Ne tñnaki fakataha 'a kinautolu ki ha feitu'u malú. 'Oku ou lotua ke tau ma'u ha loto fakatōkilalo, ke tau fakafanongo, ke tau lotu, ke tau fa'a tatali ke hoko mai 'a e fakamo'ui 'a e 'Eikí, 'a ia kuo pau ke hoko mai 'o kapau te tau faivelenga. 'Oku ou fakamo'oni 'oku mo'ui 'a e 'Otuá ko 'etau Tamai Hēvaní pea 'okú Ne 'ofa 'iate kinautolu. Ko e Siasí 'eni 'o Sīsū Kalaisí. 'Okú Ne mo'ui mo 'ofa 'iate kinautolu. Ko e 'ulu Ia ki he Siasí pea ko Ia 'a hotau Fakamo'ui. 'Oku ou fakamo'oni 'oku ma'u 'e Kōtoni B. Hingikelí 'a e ngaahi kī kotoa 'o e lakanga fakataula'eikí 'o e 'Otuá. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

FETOKANGA‘AKI PĒ ‘A E TANGATA MO E TANGATA, FEFINE MO E FEFINE

Ko e tu‘unga tangata pe fefiné ko ha ‘ulungāanga mahu‘inga ia ‘oku ‘ilo‘i ai ‘a e tu‘unga mo e taumu‘a ‘o e tokotaha fakafa‘ituituí, ‘i he maama fakalaumālié, mo e mo‘ui fakamatelié, pea mo e ta‘engatá.

—Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Ko e hā e fakakaukau ‘a homou Siasí ‘o kau ki he homosekisuale’?

“‘Uluakí pē, ‘oku mau tui ko e mali ‘i he vaha‘a ‘o ha tangata mo ha fefiné ko e tu‘utu‘uni ia ‘e he ‘Otuá. ‘Oku mau tui ‘e lava ke ta‘engata ‘a e malí ‘i hono fakahoko ‘i he mālohi ‘o e lakanga fakataula-‘eiki ta‘engatá ‘i he fale ‘o e ‘Eikí.

“‘Oku fehu‘ia ‘e he kakai ‘a e tu‘unga ‘oku tau ‘i ai fekau‘aki mo kinautolu ‘oku angamaheni ‘aki pē hono ui ko ha kau kei pe lesipiení. Ko ‘eku tali ki ai ‘oku mau ‘ofa ‘iate kinautolu he ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine kinautolu ‘o e ‘Otuá. Mahalo pē ‘oku mālohi ‘iate kinautolu ha fa‘ahinga ongo ‘o e manako ‘i ha tahá ‘a ia ‘oku faingata‘a ke mapule‘i. ‘Oku tokolahi e kakai ‘oku nau tokanga ki ha ní‘ihi kehe ‘i he tafa‘aki fakatu‘asinó ‘i ha ngaahi taimi kehekehe. Kapau he ‘ikai te nau fai ki he ngaahi ongo ko ‘ení, ‘e lava leva ke nau fakalalakala ‘o hangē ko e kāingalotu kehe ‘o e Siasí. Kapau te nau maumau‘i e fono ‘o e angama‘á mo e ngaahi tu‘unga mo‘ui angama‘a ‘o e Siasí, ‘e ala fakahoko kiate kinautolu ‘a e fakatonutonu faka-Siasí ‘o hangē ko ia pē ‘oku fakahoko ki he ní‘ihi kehé.

“‘Oku mau fie tokoni‘i ‘a e kakai ko ‘ení, ‘o fakamālohia kinautolu, tokoni‘i kinautolu ‘i he‘enau ngaahi palopalemá mo tokoni ‘i honau ngaahi faingata‘a‘iá. Ka he ‘ikai ke mau tuku ta‘e fai ha me‘a kapau ‘oku nau fakahoko ‘a e anga ta‘ema‘á, kapau ‘oku nau feinga ke kei hokohoko atu mo taukave‘i mo mo‘ui ‘aki ‘a e me‘a ko ‘ení ‘oku ui ko e mali fakahomosekisuale. Ka fakangofua ‘a e tō‘onga mo‘ui ko ‘ení, ko hano fakama‘ama‘a‘i ia ‘o e fakava‘e mātu‘aki mamafa mo toputapu ‘o e malí kuo fakamā‘oni‘oni‘i ‘e he ‘Otuá mo hono tefito‘i taumu‘á, ‘a ia ko e ‘ohake ha ngaahi fāmili” (‘i he Conference Report, Oct. 1998, 91; pe *Ensign*, Nov. 1998, 71).

Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

“Ko e kakai kotoa pē—‘a e tangata mo e fefine—na‘e fakatupu ia ‘i he tatau ‘o e ‘Otuá. Ko e tokotaha fakafa‘ituitui kotoa pē ko e foha mo e ‘ofefine ia ‘o ha mātu‘a fakalangí, pea ‘i he‘ene peheé, ‘oku ma‘u ai ‘e he tokotaha kotoa pē ha natula fakalangí pea mo ha iku‘anga pau. Ko e tu‘unga tangata pe fefiné ko ha ‘ulungāanga mahu‘inga ia ‘oku ‘ilo‘i ai ‘a e tu‘unga mo e taumu‘a ‘o e tokotaha fakafa‘ituituí, ‘i he maama fakalaumālié, mo e mo‘ui fakamatelié, pea mo e ta‘engatá” (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

FETOKANGA ‘AKI PĒ ‘A E TANGATA MO E TANGATÁ, FEFINE MO E FEFINÉ

‘Eletā Dallin H. Oaks

*‘O e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo
‘e Toko Hongofulu Mā Uá*

Ensign, Oct. 1995, 7–14

‘Oku ‘ilo‘i ‘e he Kāingalotu kotoa pē kuo ta‘ofi ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi fetu‘utaki fakasekisuale hono kotoa ‘i tu‘a ‘i he ngaahi ha‘i ‘o e malí. ‘Oku ‘ilo‘i foki ‘e ha tokolahi ‘a e akonaki ‘a e Fakamo‘uí ‘o pehē ko e faiangahala ki ha tangata ke fakasio ki ha fefine ke holi ki ai (vakai, Mātiu 5:28; T&F 42:23; 63:16).

Na‘e foaki ‘e he ‘Otuá ‘a e fetokanga‘aki ‘i he vaha‘a ‘o e tangatá mo e fefiné ke fakapapau‘i ‘oku tolonga mo kei hokohoko atu ‘a e mo‘ui ‘i he māmaní pea ke fakataha‘i vāofi ‘a e husepānití mo e uai‘i ‘i ha nofo fakafāmili kuó ne fokotu‘utu‘u ke fakahoko ai ‘ene ngaahi taumu‘á, kau ai hono ‘ohake ‘o ha fānaú. Ka ko e angahala mamafa ‘a e ta‘efai ki he

ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'i hono faka'aonga'í 'o e ngaahi mālohi ki he fakatupú. Na'e akonaki 'a Pa-lesiteni Siosefa F. Sāmita 'o pehē:

“ 'Oku fakalao pē 'a e feohi [fakasekisuale] 'i he malí, pea kapau 'e fakahoko ia 'i he taumu'a totonú, 'oku lelei pē ia mo mā'oni'oni. Ka 'o kapau 'oku 'ikai fai ha mali, 'oku hoko leva 'a e ngaahi felotoi 'i he tō'onga ko iá ko ha angahala fakamā mo fulikivanu 'i he 'ao 'o e 'Otuá.”¹

'Oku fetaulaki ha Kāingalotu 'e ní'hi mo e puputu'u pea mo e mamahi 'oku tupu mei he fakahoko 'e ha tangata pe fefine 'a e tō'onga fakasekisuale mo ha tangata pe fefine pē, pe na'a mo e taimi pē ko ia 'e ma'u ai 'e ha taha ha ngaahi ongo fakasekisuale 'e ala hoko ai ha fa'ahinga tō'onga pehē. Ko e hā leva e me'a 'oku totonu ke fai 'e he kau taki 'o e Siasí, ngaahi mātu'á, mo e kāingalotu kehe 'o e Siasí 'i he taimi 'oku nau fehanga'angai ai mo e ngaahi tukupā fakalotu, fakaloto, mo fakafānili ko ia 'oku ō fakataha mo e 'ulu-ngāanga pe ngaahi ongo pehe'e? Ko e hā ha'atau lea ki ha talavou pe finemui 'okú ne talamai 'okú ne tokanga pe 'i ai 'ene ngaahi fakakaukau pe ongo fakasekisuale ki ha ní'hi 'oku nau 'i he tu'unga tangata pe fefine tatau pē? Ko e hā e me'a 'oku totonu ke tau fai 'i hano talamai 'e ha taha 'oku homosekisuale pe ko ha lesipiane ia, pea 'oku 'osi "fakamo'oni'i" fakasaienisi na'e "fā'ele'i mai pē ia 'oku pehē"? Ko e hā e me'a te tau fai 'o kapau 'e tukuaki'i kitautolu 'e ha ní'hi 'oku 'ikai ke tau tui tatau 'o pehē, 'oku 'ikai ke tau fa'a kātaki pe ta'emanava'ofa 'i he taimi 'oku tau vivili ai 'oku 'ikai totonu 'a e ma'u 'o e ngaahi ongo fakasekisuale ki ha taha 'i he tu'unga tangata pe fefine tatau pē pea ko e faiangahala ke fakahoko ha fa'ahinga tō'onga fakasekisuale pehē?

Ngaahi Tokāteline 'o e Ongogolelé

'Oku pule'i 'etau ngaahi tō'onga fekau'aki mo e ngaahi fehu'i ko 'eni 'e he ngaahi tokāteline 'o e onogogolelé 'oku tau 'ilo'i 'oku mo'oni.

1. Na'e ngaohi kitautolu 'e he 'Otuá ko e "tangata mo e fefine" (T&F 20:18; Mōsese 2:27; Sēn. 1:27). Ko e me'a ko ia 'oku tau ui ko e tu'unga tangata pe fefine, ko ha tefito'i 'ulungāanga mahu'inga ia na'a tau ma'u 'i he'etau mo'ui ki mu'a pea toki fā'ele'i kitautolú.²
2. Ko e taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié mo e misi-ona 'a e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke teuteu'i e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e 'Otuá ki honau

iku'angá—ke nau hoko 'o hangē ko 'etau onogomātu'a fakalangí.

3. 'E toki a'usia pē hotau iku'anga ta'engata—'a e hākeaki'i 'i he pule'aga fakasilesitalié—'i he fakalelei 'a Sīsū Kalaisi ('a ia ne tau hoko ai pea lava ke tau kei hoko ai 'o "ta'ehalaia 'i he 'ao 'o e 'Otuá" [T&F 93:38]) pea 'e ma'u pē ia 'e ha tangata pe fefine kuó ne fakahoko mo tauhi faivelenga ki he ngaahi fuakava 'o ha mali ta'engata 'i ha tempale 'o e 'Otuá (vakai, T&F 131:1–4; 132).
4. 'I he palani 'o e manava'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní, 'e ma'u ai 'e kinautolu 'oku loto ke fai 'a e me'a totonú ka 'oku 'ikai ko hanau fo'ui 'a 'enau ta'emalava ke fakahoko ha mali ta'engata 'i he mo'ui 'i he māmaní, ha faingamālie ke nau fe'unga mo e mo'ui ta'engata 'i ha vaha'ataimi hili 'a e mo'ui matelié, 'o kapau te nau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá pea tauhi totonu ki he'e-nau ngaahi fuakava 'i honau papitaisó mo e ngaahi fuakava kehé.³
5. 'Ikai ngata 'i he mālohi 'o e Fakalelei ke fai fakama'á, ka kuo foaki 'e he 'Otuá 'a 'etau tau'atāina ke filí—'a e mālohi ke fili 'i he lelei ('a e hala 'o e mo'uí) mo e koví ('a e hala 'o e mate fakalaumālié mo e 'auhá [vakai, 2 Nifai 2:27; Mōsese 4:3]). Neongo 'e lava ke fakangatangata 'e he ngaahi tu'unga 'o e mo'uí fakamatelié 'a 'etau tau'atāina (hangē ko hono fakangatangata 'a 'etau faka'aonga'i hotau sinó pe mālohi ke fai ha ngaahi fili pau), ka he 'ikai lava 'e ha mālohi fakaemāmani pe fakalaumālie 'o to'o meiate kitautolu 'a 'etau tau'atāina ke filí 'i he taimi ko ia kuo tau a'usia ai 'a e ta'u motu'a pe tu'unga te tau ha'isia ai ki he'etau ngaahi filí (vakai, Molo. 8:5–12; T&F 68:27; 101:78).
6. Ke fakakakato 'a e taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e mo'ui 'i he māmaní, 'oku fie ma'u ke sivi'i kitautolu 'i he ngaahi me'a 'oku fehanga'angai mo e lelei ke vakai pe te tau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá (vakai, 2 Nifai 2:11; Ēpalahame 3:25–26). Ke ma'u e fehanga'angai ko iá, 'oku fakangofua 'a Sētane mo hono kau muimui ke fakatauele'i kitautolu ke tau faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke filí mo 'etau tau'atāina ke fili ki he koví pea faiangahala.
7. Tupu mei he fie ma'u 'e Sētane "ke mamahi 'a e tangata kotoa pē 'o hangē pē ko iá" (2 Nifai 2:27), 'oku fakataumu'a 'ene ngaahi feinga kikivi lahi tahá ke faka'ai'ai hono fakahoko 'o e ngaahi

fili mo e ngāue ko ia te ne ta'ofi ke 'oua na'a lava e palani 'a e 'Otuá ma'a 'ene fānaú. 'Okú ne feinga ke fakavaivai'i 'a e tefito'i mo'oni 'o e ha'isia ki he'etau fili fakafo'itutu'i, pe fakaloto'i kitautolu ke tau ngāue hala 'aki hotau mālohi toputapu ki he fakatupú, ke fakalotosi'i 'a e kakai tangata mo fefine mo'ui tāú mei he mali mo e ma'u 'o ha fānaú, pea ke nau puputu'u 'i he 'uhinga 'o e hoko ko e tangata pe fefiné.

8. 'Oku fai 'eni kotoa 'e he tēvoló, 'a ia 'oku 'ikai hano sino, ke fakaloto'i 'a e tangatá ke nau 'ulí'i honau sinó 'aki 'enau "fili 'a e mate ta'engatá, 'a ia 'oku fakatau mo [e] ngaahi holi fakakakanó. . . , 'a ia 'okú ne foaki ki he laumālie 'o e tēvoló 'a e mālohi ke fakapōpula'i 'a [kinautolu] koe'uhi ke taki hifo 'a [kinautolu] ki heli, koe'uhí ke ne pule'i 'a [kinautolu] 'i hono pule'anga 'o'oná" (2 Nif. 2:29).
9. Kuo fakahā 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí " 'oku 'i ai hono faikehekehe 'o e [1] ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo 'oku 'ulí mo e [2] kau 'i he 'ulungāanga 'uli fakasekisuale 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha fefine pe tō'onga fakahomosekisuale."⁴ Neongo 'oku kī'i ma'ama'a ange 'a e ngaahi fakakaukau 'ulí 'i hono fakahoko 'o ha 'ulungāanga 'ulí, ka 'oku fie ma'u foki ke teke'i 'a e ngaahi fakakaukau pehe'e pea fakatomala mei ai he 'oku tau 'ilo'i " 'e fakahalaia'i kitautolu foki 'e he'etau ngaahi fakakaukau" ('Alamā 12:14). 'E lava ke fakatupu 'e he ngaahi fakakaukau 'ulí (mo e ngaahi ongo 'okú ne fakatupu iá) 'a e tō'onga 'oku hoko ko e faiangahala.
10. Tupu mei he 'ofa lahi 'a e 'Otuá 'i he'ene fānaú, 'e iku pē 'o fakapale'i 'a e kau faiangahala lahi tahá (pe meimei honau kotoa) 'i hono vahe kinautolu ki he pule'anga 'o ha nāunau.⁵ Ko e kakai na'e lelei 'enau mo'uí mo ma'u 'a e konga lahi 'o e ngaahi ouau 'o e fakamo'uí kae 'ikai fe'unga ke ma'u 'a e hākeaki'i 'i he mali ta'engatá, 'e fakamo'ui kinautolu 'i ha feitu'u 'oku si'i hifo 'i he pule'anga fakasilesitalé 'a ia 'e 'ikai ke 'i ai ha tupulaki ta'engata (vakai, T&F 131:1–4).
11. Neongo 'a e ngaahi faingata'a mo e ngaahi fili 'oku fakahoko 'i he mo'ui fakamatelié, ka kuo fekau 'e he Fakamo'uí ke tau "fe'ofa'aki kiate [kitautolu]" (Sione 15:12, 17). Hangē ko ia ne lea 'aki 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'i ha pō-poaki kimuí ni mai:

" 'Oku kole mai ke tau toe feanga'ofa'aki, feanga-lelei'aki mo fefakamolemole'aki ange. 'Oku kole mai

ke tau fakatotoka ange ki he 'itá kae vave ke tokoni. 'Oku kole mai ke tau tokoni 'i he anga fakakaume'a ki he ni'ihí kehé kae 'oua na'a sauni ki ha me'a 'oku nau fai mai. 'Oku ui kitautolu ke tau hoko ko ha kau ākonga mo'oni 'a Kalaisi, ke tau fe'ofa'aki 'i he manava'ofa mo'oni, he ko e founga ia na'e 'ofa 'aki 'e Kalaisi kiate kitautolú."⁶

Ko ha ngaahi me'angāue mālohi 'a e anga'ofá, manava'ofá, mo e 'ofá 'i hono fakamālohia kitautolu ke tau fua ha ngaahi kavenga mamafa 'oku hilifaki mai neongo 'oku 'ikai ko ha fo'ui 'otautolu, mo fai 'a ia 'oku tau 'ilo'i 'oku totonú.

Ko Hono Fakahoko 'o e Tokātelinē mo e Ngaahi Fatongia

'Oku tataki kitautolu 'e he ngaahi tokātelinē, ngaahi fekau, mo e ngaahi fatongia ko 'ení 'i hono tali 'o e ngaahi fehu'i ko ia ne 'oatu kimu'a 'i he fakamatalá ni.

'Oku mahino hono fakahala'ia'i 'e he'etau tokātelinē 'a kinautolu 'oku nau "ngaohikovi'i 'a e kakai ke'i"— 'a hono 'ohofi fakatu'asino pea 'aki 'enau ngaahi leá 'o kinautolu 'oku pehē 'oku nau fakahoko e tō'onga fakahomosekisuale pe fakalesipiané.

'Oku totonu ke tau manava'ofa ki he kakai 'oku mo'ua honau sinó 'i he mahamahakí, kau ai 'a kinautolu 'oku nau ma'u 'a e siemu HIV pe 'EITISÍ ('a ia ne tupu pe 'ikai tupu 'enau 'i he tu'unga ko 'ení mei ha ngaahi fetu'utaki fakasekisuale). 'Oku totonu ke tau poupou'i 'a e fa'ahinga pehe'e ke nau kau mai ki he ngaahi me'a 'a e Siasí 'oku faí.

'I he'etau faka'aonga'i 'a e fakafaikehekehe'i ko ia 'e he Kau Palesitenisi 'Uluakí 'a e fehu'i kau ki he ngaahi fetu'utaki 'i he vā pē 'o e tangata mo e tangata, fefine mo e fefiné, 'oku totonu ke tau fakafaikehekehe'i 'a e (1) "ngaahi fakakaukau mo e ongo" fakahomosekisuale (pe fakalesipiané, 'a ia 'oku totonu ke teke'i pea tafoki mei ai), mo e (2) "tō'onga fakahomosekisuale" ('a ia ko ha angahala mamafa 'aupito).

'Oku totonu ke tau fakatokanga'i ko e ngaahi lea hangē ko e *homosekisuale*, *lesipiane* mo e *ke'i*, ko ha ngaahi lea fakamatala nauna ia 'oku nau fakamatala'i ha ngaahi fakakaukau, ngaahi ongo, pe ngaahi 'ulungāanga pau. 'Oku totonu ke 'oua na'a tau faka'aonga'i kinautolu ko ha lea nauna ke fakahingoa 'aki ha fa'ahinga tu'unga pe ha ni'ihí pau. 'Oku talamai pē 'eni 'i he'etau tokātelinē fakalotú. 'Oku hala hono faka'aonga'i 'o e ngaahi lea ko 'ení ke faka'uhinga'i

'aki ha fa'ahinga tu'unga, he 'e 'uhinga ia na'e fā'ele'i mai pē ha tokotaha ia ki ha tūkunga na'e 'ikai ha'ane fili 'a'ana ki ai fekau'aki mo e me'a mātu'aki mahu-'inga ko ia ko e 'ulungāanga fakasekisuale.

Ko e me'a 'e tahā 'a e ngaahi ongo. Hangē 'oku 'i ai pē ha ngaahi ongo 'oku fā'ele'i mai mo kitautolu. Ko e ngaahi ongo 'e ni'ihi 'oku 'ilo'i ko e ma'u ia mei he ngaahi me'a 'oku tau a'usia 'i he mo'ui matelié ni. Pea hangē 'oku ma'u e ngaahi ongo 'e ni'ihi mei he fengāue'aki 'a "hotau natulá mo e 'ātakai". 'Oku tau ma'u kotoa pē ha ngaahi ongo na'e 'ikai ke tau fili ke ma'u, ka 'oku ako'i mai 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'oku tau kei ma'u pē 'a e mālohi ke teke'i pe liliu ke lelei ange 'a e ngaahi ongo 'oku tau ma'u (i he taimi 'e fie ma'u ai) pe ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke nau fakatupu ha'atau ma'u ha ngaahi fakakaukau ta'efe'unga pe kau 'i ha fa'ahinga tō'onga faiangahala.

'Oku kehekehe pē 'a e anga 'o e sino 'o e kakai pea kehekehe 'enau tu'u laveangofua 'i he ngaahi faingata'a fakaesino mo fakaeloto kehekehe 'oku tau ala fetaulaki mo ia 'i he ngaahi 'ātakai 'oku tau tupu hake ai mo tau 'i ai 'i he'etau hoko ko ha kakai lalahi. Na'e 'ikai foki ke tau fili e ngaahi me'a ko 'eni 'oku tau tu'u laveangofua ai, ka 'oku tau fili pea te tau ha'isia ki he ngaahi tō'onga, ngaahi me'a 'oku tau fakamu'omuá, 'ulungāangá, mo e "tō'onga mo-'ui" 'oku tau fakahoko ai.

'Oku mahu'inga 'a e faikehekehe 'o 'etau tau'atāina mo 'etau tau'atāina ke filí ki he'etau tu'u fakatokā-teline 'i he ngaahi me'a ni. 'E lava ke fakangatangata 'etau tau'atāina 'e he ngaahi tūkunga kehekehe 'o e mo'ui fakamatelié, ka he 'ikai lava ke fakangatangata 'e he ngaahi mālohi mei tu'á 'a e me'a'ofa 'a e 'Otuá ko e tau'atāina ke filí, he 'oku makatu'unga ai 'a 'etau ha'isia kiate ia 'i he'etau ngaahi filí. 'E lava ke fakatātā 'aki 'a e kehekehe 'o e tau'atāina mo e tau'atāina ke filí ha ngaahi ongo 'oku tau ma'u pea 'ohake ia ki he'etau fakakaukau pea mei ai ki hano 'ulungāanga 'aki pea mei ai ki hano ma'u kitautolu 'e he me'a ko iá 'o 'ikai toe lava ke tuku. 'E lava pē ke hā e fakahokohoko ko 'eni 'i ha ngaahi me'a lahi, hangē ko e pele pa'angá, faka'aonga'i 'o e tapaká mo e kava mālohi.

'Oku hangē pē 'a e kehe 'a e ngaahi ongo 'a ha ni'ihi mei ha ni'ihí, ko e tu'u laveangofua 'a ha kakai 'e ni'ihi ki ha ngaahi me'a 'oku hoko, ngaahi me'a 'oku fai mai kiate kinautolu, pe ngaahi me'a 'okú ne

ma'unimā kinautolu. Mahalo na'e fā'ele'i pē kinautolu mo e ngaahi tu'unga laveangofuá ni pe nau ma'u ia 'o 'ikai ko hanau loto pe fo'ui, 'o hangē ko e me'a fakamamahi na'e ui 'e he 'Aposetolo ko Paulá "ko ha tolounua 'i he kakanó, ko e me'a fekau 'a Sētane, ke tuki'i au, telia na'á ku fielahe fau" (2 Kol. 12:7). 'E ala ma'u 'e ha tokotaha 'a e ngaahi ongo te ne 'ave ia ke pele pa'anga, ka 'oku 'ikai te ne hangē ia ko kinautolu 'oku ki'i 'ai pē pea tukú, ka kuó ne fu'u tō atu ia ki he pele pa'angá. 'E manako mo ha tokotaha ki he tapaká pea tu'u laveangofua ke ma'u 'e he tapaká. Pea 'i ai mo ha taha ia 'oku fu'u manako 'aupito pē ia 'i he kava mālohi pea tu'u laveangofua ke ma'u 'e he kavá. Ko ha ngaahi fakatātā 'e ni'ihi 'a e 'ita vavé, 'a e 'ulungāanga fakakikihí, 'a e anga 'aki 'o e mānumanú, mo e hā fua.

'I he fakatātā takitaha (mo ha toe ngaahi fakatātā kehe pē 'e lava ke 'omai) mahalo 'e 'i ai pē ha fekau'aki 'a e ngaahi ongo pe ngaahi 'ulungāanga ko ia 'okú ne 'ai ke lahi ange 'a e tu'u laveangofua ki ha 'ulungāanga paú mo ha 'ulungāanga 'oku tukufakaholo. Kae mahalo 'oku fihi 'aupito 'a e anga 'o e tu'u 'a e fetu'utakí. Mahalo ko e ki'i 'ulungāanga tukufakaholó ia ko e faingofua pē ke ma'u 'e ha taha fakafo'ituitui ha ngaahi ongo pau 'o kapau te ne fetaulaki mo ha fa'ahinga ivi tākiekina lolotonga e ngaahi ta'u 'okú ne tupu hake ai. Ka neongo e kehekehe 'o e ngaahi me'a 'oku tau tu'u laveangofua ki ai, 'a ia 'okú ne fakaofonga'i pē 'a e kehekehe 'o 'etau tau'atāina 'i he mo'ui fakamatelié ('i he mo'ui fakamatelié 'oku tau "tau'atāina [pē] 'o fakatau ki he kakanó" [2 Nīfai 2:27], 'oku tau kei fatongia 'aki pē 'a hono faka'aonga'i 'a 'etau tau'atāina ke filí 'i he

ngaahi fakakaukau 'oku tau tuku ke hū ki hotau 'atamái mo e 'ulungāanga 'oku tau fili ki ai. Ne u fakamatala ki he fehanga'angai ko 'eni 'i ha'aku lea 'i he 'Univēsi Pilihami 'Iongí 'i he ngaahi ta'u lahi kuo hilí:

" 'Oku fā'ele'i mai pē hatau tokolahi [pe 'oku tau fakatupu] ha ngaahi tolounua 'i he kakanó, pea 'oku 'ilonga lelei ange 'i ha ni'ihi, pea lahi ange 'i he ni'ihi 'i ha ni'ihi kehe. Hangē 'oku tau tu'u laveangofua kotoa pē ki ha fa'ahinga me'á, ka ko e hā pē me'a 'oku

tau tu'u laveangofua ki ai, 'oku tau ma'u 'a e lotovilitaki mo e mālohi ke mapule'i 'etau ngaahi fakakaukau mo e ngaahi me'a 'oku tau faí. Kuo pau pē ke pehē. Kuo folofola 'e he 'Otuá te Ne 'eke'i meiate

'Oku fie ma'u ke tau ako ke mo'ui 'i ha fa'ahinga founa 'e 'ikai ta'ofi ai kitautolu 'e ha vaivai fakamatelié mei hono a'usia 'a e taumu'a 'oku ta'engatá.

kitautolu 'a e me'a 'oku tau faí mo ia 'oku 'i he'etau fakakaukaú, ko ia kuo pau ke pule'i 'e he'etau tau-atāina ke filí 'etau ngaahi fakakaukaú mo e ngāue. Ko 'etau a'usia pē 'a e ta'u motu'a te tau ha'isia ai ki he ngaahi me'a te tau faí, he 'ikai leva ke hanga 'e he'etau pehē 'Na'e fā'ele'i pē au ia 'oku ou peheé' 'o fakatonuhia'i 'e ngaahi ngāue pe fakakaukau 'oku 'ikai taau mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. 'Oku fie ma'u ke tau ako ke mo'ui 'i ha founga 'e 'ikai ta'ofi ai kitautolu 'e ha vaivai fakamatelie mei hono a'usia 'o e taumu'a 'oku ta'engata.

"Kuo tala'ofa 'a e 'Otuá te ne fakatapui hotau ngaahi faingata'a'ia ke hoko 'o lelei kiate kitautolu (vakai, 2 Nifai 2:2). 'E hanga 'e he'etau ngaahi feinga ke lava'i 'a hotau ngaahi vaivai 'oku tukufakaholó [pe 'oku tau fakatupú] 'o fa'u ha ivi fakalaumālie te ne tokoni'i kitautolu 'o a'u ki 'itāniti kotoa. Ko ia, 'i he lotu tu'o tolu 'a Paula ke to'o atu meiate ia 'a hono "tolounua 'i he kakanó," na'e tali kiate ia 'e he 'Eiki, 'Ko 'eku tokoni' 'e lahi ma'au; he kuo fakakakato 'eku mālohí 'i ho'o vaivai.' 'I he talangofua 'a Paulá, na'a ne pehē:

" 'Ko ia te u fiefia lahi mo pōlepole ai mu'a 'i he'eku ngaahi vaivai, koe'uhí ke nofo'ia au 'e he mālohi 'o Kalaisí.

" 'Ko ia 'oku ou fiemālie ai 'i he ngaahi vaivai, 'i he ngaahi manukí, mo e ngaahi masivá, mo e ngaahi fakatangá, mo e ngaahi mamahí, koe'uhi ko Kalaisi: he kau ka vaivai 'oku ou toki mālohi' (2 Kol. 12:9-10).

"Ko e hā pē 'a e ngaahi me'a 'oku tau tu'u laveangofua aí pe fakahehema ki aí ['a 'etau ngaahi ongó], he 'ikai lava ke nau 'omi ha ngaahi nunu'a ta'engata kiate kitautolu tuku kehe 'o ka tau faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke filí ke fai pe fakakaukau'i e ngaahi me'a ko ia 'oku tapui 'e he ngaahi fekau 'a e 'Otuá. Hangē ko 'ení, 'i ha tu'u laveangofua ha taha ki he kava mālohí, 'okú ne maumau'i 'e ia 'a e tau-atāina 'a e tokotahá ke ma'u e kava mālohí pea 'ikai toe lava hano ta'ofi, ka 'e fakangofua ia 'e he'ene tau'atāina ke filí ke ne faka'ehi'ehi mei ai 'o ne hao ai mei he maumau 'oku fai 'e he kava mālohí ki he sinó mo e faka'au'au hifo fakalaumālie tupu mei hono ma'unimā ia 'e he kava mālohí.

". . . Tokanga telia 'a e pehē tokua kapau 'oku ongo'i mālohi 'e ha taha ke fai ha fa'ahinga me'a, 'oku 'ikai hano mālohi ki he'ene fili 'e faí pea 'oku 'ata'atā ai pē ia mei he nunu'a 'o e ngaahi me'a 'okú ne faí. 'Oku fepaki 'a e faka'uhinga ko 'ení mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.

" 'Oku fie ma'u 'e Sētane ke tau tui 'oku 'ikai ha'atau kaunga ki he ngaahi me'a 'oku hoko 'i he mo'ui ní. Ko e ola ia na'a ne feinga ke a'usia 'i he'ene angatu'u 'i he maama fakalaumālie. Ko e tokotaha ko ia 'okú ne kei vilitaki 'oku 'ikai te ne ha'isia ki he'ene faka'aonga'i 'a 'ene tau'atāina ke filí he na'e fā'ele'i mai pē ia 'oku peheé,' 'okú ne feinga ke fakasiosio kehe mei he ola 'o e Tau 'i he Langí. 'Oku 'i ai 'etau kaunga ki ai, pea ka tau ka pehē 'oku 'ikai, 'oku tokoni leva 'etau ngaahi ngāue ki he Filí 'i hono fakamafola 'ene ngaahi loí.

"Ko e fatongia fakafo'ituituí ko ha lao ia 'o e mo'ui. 'Oku 'uhinga ia ki he lao 'a e tangatá mo e fono 'a e 'Otuá. 'Oku fakafatongia 'aki 'e he sosaietí 'a e kakaí 'a hono mapule'i 'enau ngaahi ongo 'oku tupukoso hake pē ke fai ha me'a kae lava ke tau nofo 'i ha sosaietí 'oku anga fakasivilaise. 'Oku tuku 'e he 'Otuá ke fatongia 'aki pē 'e he'ene fānaú hono mapule'i 'enau ngaahi ongo 'oku 'alu hake pē he taimi ko iá ke fai ha me'a koe'uhí ke nau lava 'o tauhi 'ene ngaahi fekaú mo a'usia honau iku'anga ta'engata. 'Oku 'ikai fakatonuhia'i 'e he laó 'a e tangata 'oku vave ki he 'itá 'o ne fai ki he'ene ongo 'oku 'alu hake pē 'i he taimi ko iá ke fana'i 'a e tokotaha 'okú ne fakalotomamahi'i iá, pe ko e tangata mānumanu 'okú ne fai ki he ongo 'oku 'alu hake pē he taimi ko iá ke kaiha'a, pe ko e tangata 'okú ne fakavaivai ki he ongo 'oku 'alu hake ke ne faka'aonga'i e fānaú ke fakafiemālie'i 'aki 'ene ngaahi holi fakasekisuale. . . .

" 'Oku lahi 'aupito e me'a 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i kau ki he lahi 'o e tau'atāina 'oku tau ma'ú tupu mei he ngaahi tolounua 'i he kakanó 'okú ne fakamamahi'i kitautolu 'i he mo'ui fakamatelie. Ka ko e me'a 'eni 'oku tau 'ilo'i; 'oku tau ma'u kotoa pē 'a 'etau tau'atāina ke filí pea 'oku tuku 'e he 'Otuá ke tau ha'isia ki he founga 'oku tau faka'aonga'i ai iá 'i he fakakaukau mo e ngāue. Ko e ngaahi tefito'i mo'oni ia."⁷

Ko e Ngaahi 'Ilo Fakasaienisi

'Oku kehe 'a e founga ia 'a e tokolahi mei he'etau founga fakatokāteliné ki he palopalema 'o e fetokanga'aki pē 'a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefiné, 'o nau faka'aonga'i 'ata'atā pē 'a e 'ilo fakasaienisi lolotongá. Neongo 'oku 'ikai ko ha tokotaha saienisi au, mo tokoni'i au 'e ha ngaahi tohi fakasaienisi mo u ma'u fale'i mei ha kau saienisi pe kau toketā mataotao, ka te u feinga ke fakahā 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e pehē 'e ha ní'hi 'oku faka'ali'ali mai 'e he ngaahi 'ilo fakasaienisi ko e kau homosekisuale

mo e kau lesipiané na'e "fā'ele'i mai pē kinautolu 'oku nau pehē."

'Oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku vave 'aupito ai e ngaahi 'ilo fakasaienisi kau ki he sino 'o e tangatá. 'Oku tau 'ilo'i ko e lahi 'o hotau ngaahi 'ulungāanga fakaetu'asinó ko e tukufakaholo mai. 'I he taimi tatau pē, 'oku tau 'ilo'i foki 'oku kaunga lahi ki hotau 'ulungāangá 'a e ngaahi tefito'i me'a faka'atamai mo faka-sōsiale hangē ko e ngaahi fetu'utaki 'i he vā 'o e mā-tu'á mo e fetu'utaki 'i he vā 'o e fānaú (kae fakataute-fito ki he ngaahi ta'u 'oku fa'ufa'u ai honau ngaahi 'ulungāangá) mo e anga fakafonua 'oku tau mo'ui aí. Kuo lauisenituli hono alea'i pe 'oku tupu ha ngaahi 'ulungāanga pau mei he "ātakai" 'oku tau tupu hake aí pe 'oku 'alu pē 'i he "totó." 'I he'etau faka'aonga'i ia ki he kaveinga 'o e ngaahi ongo pe 'ulungāanga 'i he vaha'a 'o ha tangata mo ha tangata pe fefine mo ha fefiné, ko ha sīpinga pē ia 'e taha 'o ha kaveinga 'oku fu'u taumama'o pea ko e toki kamakamata pē 'eni ke 'i ai 'a e 'ilo fakasaienisi ki ai.

'Oku faka'ikai'i 'e he kau saienisi 'e ni'ihī 'oku tukufakaholo 'a e 'ulungāangá.⁸ Ka 'oku tu'uaki 'e ha ni'ihī 'oku 'i ai 'a e fakamo'oni pau ki he tukufakaholo 'a e 'ulungāanga fakasekisuálé."⁹

Ko e mo'oni 'oku tau 'ilo'i kuo fakamo'oni'i 'oku tukufakaholo 'a e tu'u laveangofua ki he ngaahi mahaki hangē ko e fa'ahinga 'e ni'ihī 'o e kanisaá mo e ngaahi mahaki kehe pē hangē ko e suká. 'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi fakafuofua mo ha ngaahi fakamo'oni ko e taha 'o e ngaahi me'a 'oku tu'u laveangofua ai e ni'ihī ki ha ngaahi fehālaaki faka'ulungāanga hangē ko e houtamakí, inu kava mālohí, mo e fu'u sisinó, 'oku tukufakaholo ia. 'Oku fai-ngofua ke fakamahalo 'oku 'i ai e kaunga 'a e tukufakaholó ki he kamata 'o e 'ulungāanga fakasekisuálé. Ka 'oku mahu'inga ke manatu'i, hangē ko e fakamo'oni 'a e toko ua 'okú na tu'uaki 'a e fa'ahinga tui ko'ení, " 'oku 'ikai totonu ke pehē 'e ma'u 'e ha taha ha 'ulungāanga pau koe'uhi pē he na'e pehē 'ene tama'i pe fa'eé. Mahalo ko e ngaahi 'ulungāanga lahi na'e fā'ele'i mai pē mo ia pe tupu mei he 'ātakai 'okú ne nofo aí."¹⁰

Pe ko e hā pē fakakaukau 'a e tangata saienisi takitaha 'i hono ta'etali mo hano tali kakato 'a e pehē 'oku 'alu fakatoto pē 'a e hoko 'a ha taha ko ha homosekisuálé, ka ko e tokolahi taha 'o e kau saienisi 'oku nau tui 'oku 'ikai fe'unga 'a e ngaahi fakamo'oni lolotonga pea 'i he'ene peheé kuo pau ke fakahoko mo ha ngaahi fakatotolo fakasaienisi lahi kae lava ke toki fakapapau'i.

Na'e fai ha fakatotolo 'o kau ai ha hoa māhanga tangata faitatau 'e 56 'o pehē ai 'e he taha 'o ha mahanga 'oku "kei" ko e peseti 'e 52 'o e kaungā mahangá 'oku nau kei.¹¹ Na'e toe fai mo ha fakatotolo tatau 'i ha hoa māhanga fefine tatau 'e 71 pea ko e olá na'e meimei tatau pē, (ko e kaungā māhanga 'e 34 'a ia ko e peseti 'e 48).¹² 'Oku 'ikai pē ke fakapapau'i, neongo kapau 'oku 'i ai ha me'a tukufakaholo 'oku 'asi 'i he ngaahi fakatotoló ni 'a ia 'okú ne fakatupu e hoko 'a e tangatá pe fefiné ko ha homosekisuale pe lesipiane. Ne pehē ai 'e ha taha saienisi tu'ukimu'a, " 'Oku ma'u 'a e peseti 'e 50 pe lahi ange 'e ha mahanga ke ne hoko ko ha tokotaha te ne ma'u mali neongo ko hono mahanga 'e tahá 'oku kei, lolotonga ko iá 'oku tatau 'aupito hona fa'ungá (genes) pea ohi mo 'ohake pē kinaua 'e ha mātu'a tatau."¹³ 'Oku totonu ke tau toe tokanga ange ki he ngaahi ola 'o e ngaahi fakatotoló ni (mo e ni'ihī 'a ia 'oku hā atu 'i laló) he 'oku makatu'unga pē 'enau fakatotoló 'i he ngaahi fokotu'utu'u mo e fakakaukau 'a e ni'ihī na'a nau fakafehu'i 'i he'enu fakatotoló, pea ko ha makatu'unga ta'epau 'aupito 'eni ke fai 'aki ha aofangatuku fakasaienisi lolotonga ko iá " 'oku te'eki ai tali 'e māmani kotoa hono faka'uhinga'i 'o e homosekisuálé pe loto taha e kau toketā fakafaito'ó mo e kau saienisi 'o e 'ulungāangá fakalūkufua ki hono tupu'angá."¹⁴

'Oku tali lelei 'a e ngaahi ma'u'anga fakamo'oni kotoa 'i he taimi 'oku ma'u ai ha 'ilo 'i ha 'ēlia fo'ou. Ne hā 'i he ngaahi nusipepa 'i māmaní kotoa 'i Siulai 1993 'a e fakamatala 'a Toketā Dean Hamer kuó ne ma'u 'a e "fekau'aki mahu'inga 'i he vaha'a 'o e faka'ilonga tukufakaholó {a e ki'i konga 'ilongofua 'o e DNA} 'i he feitu'u Xq28 'o e kolo-mosoumú mo e tō'onga fakasekisuálé 'i ha kulupu kuo fili ko e kau tangata homosekisuale mo honau kāinga ne motu'a hake 'i he ta'u 18." Ko hono fakalea 'e tahá, " 'oku 'asi 'oku 'i ai 'a e siini (gene) 'i he Xq28 'okú ne fakatupu 'a e 'ulungāanga fakahomosekisuálé 'i he kakai tangatá."¹⁵ Ko e faka'uhinga lelei taha ki he 'ilo fo'ou ko 'eni 'a Toketā Hamer ne hā ia 'i he'ene tohi ne toki fa'u kimuí mai, na'á ne fakamulituku 'aki 'ene pehē:

"Ko e ngaahi fakamahamahaló fakapoto pē 'e lava ke fai 'o kau ki he mahu'inga 'o e Xq28 ki he kakai fakalūkufua. 'Oku 'ikai laka hake 'i he peseti 'e 67 'o e kakai tangata ke'i ko e ngāue 'a e Xq28, ko e tafa'aki mā'olungá ia, pea ko e kakai na'e kau ki hení na'e filifili lelei ia mei he fānau na'e ha'u mei ai 'a kinautolu na'e ke'i. Ka 'i he tafa'aki mā'ulaló, kapau ko e lahi 'o e homosekisuálé ko e fakatupu ia 'e he

'ātakaí, pe ko e fengāue'aki 'a e ngaahi siini, ta ko e ki'i peseti si'isi'i pē ia 'oku lava ai 'a e Xq28 'o ngāue ki he tu'unga fakasekisuale 'o e kakai tangatá. Ko e 'avalisi ne ma'u mei he savea 'o e kau māhanga mei he ngaahi fāmili ne ala ma'u fakataha mo e ngaahi lekooti kuo 'osi ma'u, 'oku pehē ai 'oku 'i he vaha'a pē 'o e peseti 'e 5 ki he 30 'oku kau ai 'a e Xq28 'i he'enu hoko 'o keí. 'Oku fakamo'oni'i 'e he vā-mama'o 'o e ngaahi fakafuofuá 'a e lahi 'o e ngāue 'oku toe ke fakahokó."16

'Oku tōnounou 'aupito 'a e peseti 'e 5 ki he 30 'o e kakai tangata ne nau pehē 'oku keí ke fakatonuhia'i 'a e tala kuo 'osi faka'ali'ali 'e he saienisi 'oku tuku-fakaholo 'a e homosekisuale. Ne foku-tu'u mai 'e he tangata saienisi 'iloa ha ua 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'oku kei ta'epaú:

" 'Oku hala 'a e ngaahi fakamo'oni ko ia ko e homosekisuale ko e 'ulungāanga tukufakaholo pe ia na'e fanau'i mai mo e tokotahá. Ne fakapapau'i mai 'e he fakatotolo na'e fakahokó 'oku hanga 'e he fekumi ke fakamo'oni'i 'oku tuku-fakaholo 'a e homosekisuale 'o fakamaama mai 'a e ta'emalava ke tala pe ko e hā 'oku tukufakaholó pe 'oku anga fēfē 'ene kau ki he tō'onga fakasekisuale."17

'I hono sivilivi'i lelei 'e Toketā Byne mo Toketā Parsons 'o e Va'a Fakatotolo ki he 'Atama'i 'i he 'Univēsiti Kolomupia' 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ki he tō'onga fakasekisuale 'a e tangatá, na'a na 'omi ai e ongo fokotu'u mo e fakatokanga ko 'eni:

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke kamata hounga-ia 'a e kau toketā fakafaito'ó mo e kau saienisi 'o e 'ulungāangá 'i he fihifihi 'ene tu'u 'a e tō'onga fakasekisuale pea faka'ehi'ehi mei he ngaahi fakatotolo ke ma'u ha ngaahi fakamatala ma'ama'a faka'atamai pe fakasino fekau'aki mo ia.

" 'Oku mata'ā'ā 'a e 'ikai ke kau mai 'a e fakafo'ituitui ki hono fokotu'utu'u 'a hono ngaahi tefito'i 'ulungāangá 'i he taimi 'oku fakakaukau'i ai 'a e ngaahi tupu'anga 'o e 'ulungāanga fakasekisuale. . . . 'Oku mau fokotu'u atu ha fo'i sīpinga fengāue'aki 'a ia 'oku 'ikai ke hanga 'e he ngaahi siní pe hōmouni 'o fakapapau'i 'a e 'ulungāanga fakasekisuale, ka 'oku ngāue ki he ngaahi 'ulungāanga pau 'a ia 'oku nau ue'i ke fēngāue'aki 'a e fakafo'ituitui pea mo hono 'ātakaí ko ha 'ulungāanga fakasekisuale mo fakalalaka ai mo ha ngaahi 'ulungāanga kehe."18

'E ala fai ha tui ki he fakamatala ko 'eni, ka ko e taha pē foki ia 'o e ngaahi fokotu'u lahi 'oku 'omi 'e he kau saienisi, he 'oku fakamatala ia ki he kongamahu'inga 'o e fili fakafō'ituitui ko ia 'oku tau 'ilo'i ko ha tefito'i mo'oni 'o hotau tu'unga fakamatelié.

Ko e Ngaahi Fatongia 'o e Kau 'Ōfisa mo e Kāingalotu 'o e Siasí

'I he tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki 'i he 'aho 14 'o Nōvema 1991 fekau'aki mo hono mahu'inga 'o e fono 'o e angama'á, na'a nau pehē ai: " 'Oku toki totonu pē hono fakahoko 'o e ngaahi fetu'utaki fakasekisuale 'i he vaha'a 'o ha husepāniti mo ha

uaifi 'o na fakahoko ia 'i he founga totonu 'i loto he ngaahi ha'i 'o e malí. Ko e faiangahala ha toe fa'ahinga fetu'utaki fakasekisuale, kau ai 'a e fe'au-akí, tonó, tō'onga fakahomosekisuale mo fakalesipiané."

Ke fenāpasi mo e fakahinohino ko iá, 'oku fatongia 'aki leva 'e he kau 'ōfisa 'o e Siasí ke ui 'a e kau maumau fonó ke fakatomala pea fakamanatu kiate kinautolu 'a e tefito'i mo'oni na'e akonaki 'aki 'e he palōfita ko Samuelá ki he kakai Nifai na'e faiangahalá: "Kuo mou feinga 'i he ngaahi 'aho kotoa pē 'o ho'omou mo'uí ke ma'u 'a ia 'oku

'ikai te mou fa'a ma'u; pea kuo mou feinga ke ma'u 'a e fiefia 'i he fai angahalá, 'a ia ko ha me'a 'oku ta'ehoa mo e anga 'o e mā'oni'oni 'a ia 'oku 'i hotau Pule Ta'engata lahí" (Hilamani 13:38).

He 'ikai lava ke kei hokohoko atu hono fakahoko 'e he kakai ha faiangahala mamafa pea nau kei mē-mipa pē 'i he Siasí. Pea 'e lava ke fakatonutonu ha ni'ihi 'oku nau faka'ai'ai 'a e fai angahalá. 'Oku 'ikai fai 'e he Siasí hano fakatonutonu 'o e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ongo 'oku ta'etotonú (neongo 'okú ne poupu ke fakalelei'i kinautolu), ka 'oku 'i ai e ngaahi nunu'a 'o e 'ulungāanga peheé. 'I he malanga tatau pē na'e akonaki ai 'a e Fakamo'uí 'oku 'ikai totonu ke "kapusi [a e kakai] ki tu'á," na'a ne fekau ki he'ene kau tamaio'eikí "ke 'oua na'a mou tuku ke ma'u 'e ha taha 'oku mou 'ilo'i 'a hoku kakanó mo hoko totó 'i he'ene ta'efe'ungá . . . ; ko ia kapau 'oku mou 'ilo 'oku ta'efe'unga ha tangata ke kai mo inu 'i hoku totó . . . ke mou ta'ofi ia" (3 Nifai 18:28–29). Na'e fekau foki 'e he Fakamo'uí, "Ka 'o kapau 'e 'ikai te ne fakatomala 'e 'ikai lau ia fakataha mo hoku kakai, koe'uhí ke 'oua na'a ne faka'auha 'a

***'Oku toki totonu pē
'a e ngaahi fetu'utaki
fakasekisuale
'i he vaha'a 'o ha
husepāniti mo ha
uaifi, 'o na faka-
hoko ia 'i he
founga totonú 'i
loto 'i he ngaahi
ha'i 'o e malí.***

hoku kakai" (v. 31; vakai foki, Mōsaia 26:36; 'Alamā 5:56–61). Ka 'ikai ai pē tali 'e kinautolu 'oku mau-maufonó 'a e ui ki he fakatomalá, kuo pau leva ke fai 'e he kau tauhi 'o e tākanga 'i he Siasí ha fakatonutonu 'i hono fakahoko honau ngaahi fatongia kuo tuku kiate kinautolu 'e he 'Otuá.

'I he taimi tatau, 'oku totonu ke tau fakafaikehe-kehe'i ma'u pē 'a e *ngaahi ngāue* ko e faiangahalá mo e *ngaahi ongo* ta'efe'unga pe *ngaahi me'a 'oku tu'u laveangofua* mo fakatu'utāmaki ke hoko ko ha faiangahalá. 'Oku totonu ke tau ala atu 'o tokoni 'i he 'ofa kiate kinautolu 'oku feinga ke teke'i 'a e 'ahi-ahí. Ne fai 'eni 'e he Kau Palesitenisi 'Uluaki 'i he'enau tohi 'o Nōvema 14, 1991. Hili hono fakapapau'i mai 'e he Kau Palesitenisi 'a e natula angahala 'o e "fe'auaki, tonó, tō'onga fakahomosekisuale mo fakalesipiané," na'a nau toe pehē:

" 'Oku totonu ke kumi fale'i 'a e ni'ihi fakafo'ituitui 'oku lotu ke tokoni'i kinautolu mo honau ngaahi fāmili 'i he ngaahi me'a ko 'eni mei he'enau pisopé, palesiteni fakakoló pe palesiteni fakavahefonuá. 'Oku mau pou pou atu ki he kau taki mo e kāingalotu 'o e Siasí ke nau ala atu 'o tokoni 'i he 'ofa mo e lotu-mahino kiate kinautolu 'oku fekuki mo e ngaahi me'a ni. 'E 'aonga ki he tokolahi 'a e 'ofa faka-Kalaisi mo e fale'i fakalaumālie 'i he'enau ma'u ko ia ha fakaafe ke foki mai pea mo'ui 'aki 'a e mālohi 'o e Fakamo'ui ki he fakalelei mo e fakamo'ui. (Vakai, 'Isaia 53:4–5; Mōsaia 4:2–3.)"

Na'e lea 'aki 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli 'a e kaveinga tatau pē ko 'eni 'i ha konifelenisi 'e taha: " 'Oku ou fie lea 'o fakamamafa'i he taimi ni 'oku ō fakataha pē 'emau hoha'a ki he nunu'a kovi 'o e faiangahalá mo e 'ofa faka-Kalaisi kiate kinautolu 'oku mo'ua ai, pe 'oku nau tonuhia pe tukuaki'i kinautolu ki ai. 'Oku mau taukave'i e fa'ifa'itaki'anga 'a e 'Eiki, na'a Ne fakahalaia'i 'a e angahalá kae 'ofa 'i he tokotaha faiangahalá. 'Oku totonu ke tau ala atu 'o tokoni 'i he anga'ofa pea fakafeimālie'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia, feau 'enau ngaahi fie ma'ú pea tokoni 'i he'enau ngaahi palopalemá."19

Neongo 'a e ngaahi fakaafe mo e ngaahi tala fakafiemālie peheni, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e ngaahi ma'u hala fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Siasí mo e kāingalotú 'i he ngaahi me'a ni. Na'e fai e fehu'i ko 'eni 'i he fa'ahita'u fakatōlau kuo 'osí 'i ha 'initaviu 'a ha faiongoongo televīone mo ha taha 'o e kau taki hotau Siasí: "Ko e hā e me'a 'oku fakahoko 'i he Siasí ke ta'ofi 'aki 'a e ongo'i tāufehi'a ki he ni'ihi ko e kau homosekisualé?" 'I ha fakā'eke'eke 'i he televīone he

ta'u 'e hiva kuo hili, na'e fakafehu'i ai au fekau'aki mo e ngaahi fakamatala 'oku akonaki 'aki pe pehē tokua 'e he Siasí "ko ha kakai 'eni 'oku li'ekina . . . pea 'oku nau fehi'a kiate kinautolu pē pea ko e fakatupu e fa'ahinga ongo pehe'e 'e he Siasí."

Pea 'oku mau toe ma'u pē foki mo e ngaahi fehu'i pehē mei he kāingalotu faivelenga 'o e Siasí. Fakatātā 'aki e tohi ko 'eni ne mau toki ma'u:

"Ko e me'a 'e taha 'oku mau hoha'a ki ai 'a e founa 'oku fakamavahevehe'i ai homau ngaahi fohá mo e 'ofefinē 'o lau ko ha fa'ahinga 'oku kehe 'enau tō'ongá mei he 'ulungāanga maheni 'o e tangatá pea nau holi kovi fakakakano. Mahalo 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku pehē, ka 'oku 'ikai pehē 'a e tokolahí. Ko e me'a pē 'oku fie ma'u 'e he kau talavou mo e finemui ko 'eni ke nau mo'ui, 'i ai ha'anau mo'ui fakalaumālie, pea nau vāofi mo honau ngaahi fāmili mo e Siasí. 'Oku fakatupu maumau lahi 'a e lea 'aki 'o e ngaahi fakamatala ta'efe'unga ko 'eni mei he tu'unga malangá. 'Oku mau tui ko e me'a pē 'e fakatupu 'e he fa'ahinga lea pehe'e ko ha lotu-mamahi lahi ange mo ha ongo'i lotu-halaia lahi, mā mo 'ikai hanau mahu'inga, pea kuo nau katekina 'eni 'i he kotoa 'o 'enau mo'ui. Taimi 'e ni'ihi 'oku 'ikai pē ke fakahā kiate kinautolu 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisi ke tokoni 'i honau ngaahi faingata'a'ia. 'E houna kiate kimautolu ha fa'ahinga me'a pē te mou lava 'o fai ke tokoni ki he faingata'a'ia 'o e si'i fānau ko 'eni 'a 'etau Tamai Hēvaní 'oku lahi 'a e ta'emahino fekau'aki mo kinautolú. Kapau 'e lahi ange hono fakahā 'e ha ni'ihi 'o e Kau Taki Mā'olungá 'a 'enau fu'u ongo'i 'a e palopalema ko 'eni, ko e mo'oni 'e tokoni ia ke ta'ofi 'aki 'a e taonakitá mo e ngaahi moveuveu 'oku hoko 'i he ngaahi lotu'i fāmili. 'Oku tokolahi 'a e ni'ihi 'oku 'ikai te nau makātaki'i hono fakamāu'i kinautolu 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'o pehē ko ha 'kakai kovi,' kinautolu pea tupu ai 'enau fekumi ki he ngaahi tō'onga mo'ui fakahomosekisualé ke fakafiemālie'i kinautolu."20

'Oku faka'alí'ali mai 'e he ngaahi fetu'utaki ko 'eni 'a e fie ma'u ke fakalelei'i 'etau fetu'utaki mo hotau ngaahi tokoua mo e tuofāfine 'oku nau fekuki mo e ngaahi palopalemá—'a e ngaahi palopalema kehekehe pē. 'Oku 'i ai 'a e fatongia fakatokāteline mahino 'o e mēmipa takitaha 'o e Siasí ke ne fakahā 'a e 'ofá pea ke tokoni mo ma'u ha lotu mahino. 'Oku 'ikai ko ha kakai ke kapusi ki tu'a 'a e kau faiangahalá mo kinautolu 'oku nau fekuki mo e ngaahi ongo 'oku ta'efe'ungá, ka ko ha kakai kinautolu ke 'ofeina mo tokoni'i (vakai, 3 Nifai 8:22–23, 30, 32).

'I he taimi tatau pē, he 'ikai lava ke fakahaohao e kau taki mo e kāingalotu 'o e Siasí mei honau fatongia ko ia ke ako'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú mo e 'ulungāanga mā'oni'oni ('i he kaveinga kotoa pē), ne-ongo 'e tupu ai ha ongo'i ta'efiemālie 'a ha ni'ihi.

'Oku fa'a fehu'i ki he kau taki 'o e Siasí he taimi 'e ni'ihi pe 'oku 'i ai nai ha feitu'u 'i he Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní mo'ó e kakai 'oku tu'u laveangofua pe 'i ai ha'anau ngaahi ongo fakahomosekisuale pe fakalesipiané. 'Oku 'i ai. 'E kehekehe pē 'a e lahi 'o e faingata'a mo e sīpinga 'e fie ma'u ke sí'aki ai 'a e 'ulungāanga ko iá mo mapule'i 'a e ngaahi fakakaukau 'e he ni'ihi fakafotuitui kehekehe, ka 'oku tatau pē 'a e pōpoaki 'o e 'amanaki lelei mo e fakafeohi 'oku fai 'e he Siasí kiate kinautolu kotoa pē 'oku feinga ke fai 'eni.

Ne u feinga ke fakamatala'i 'a e ngaahi faikehekehe mahu'inga ko 'eni ki he faiongoongo 'a e televisoné na'á ne pehē ko e akonaki ia 'a e Siasí "ko ha fa'ahinga kakai 'eni 'oku li'ekina." Na'á ku pehē:

" 'Oku 'ikai totonu ke ongo'i 'e he tokotaha 'oku ngāue [ke teke'i] 'ene fakahema ke fai e ngaahi me'á ni 'oku li'ekina iá. Ko e me'a kehe 'a e ngaahi fetu'utaki fakasekisuale ia 'i tu'a 'i he malí. 'Oku totonu 'aupito pē ke ongo'i halaia ha tokotaha ia 'okú ne fai 'a e 'ulungāanga ko iá. 'Oku totonu ke nau ongo'i 'enau mavahe mei he 'Otuá, 'a ia kuó ne tuku mai ha ngaahi fekau ke 'oua 'e fai 'a e fa'ahinga 'ulungāanga peheé. 'Oku 'ikai te u ofo au 'i he'enau ongo'i 'enau mavahe mei he siasí. Ko e me'a 'oku ou ofo ai aú ko 'enau ongo'i 'e lava ke maumau'i 'e he Siasí 'a e ngaahi fekau 'a e 'Otuá. . . . Na'e 'alo'ofa mo 'ofa ['a e Fakamo'uí] . . . ki he fefine na'e fe'auaki ('a ia ko ha sīpinga lelei ia kiate kinautolu 'o ha me'a na'e hoko ki mu'a), . . . ka na'á ne folofola, ' 'Alu pea 'oua 'e toe faiangahala.' Na'á ne 'ofa 'i he tokotaha faiangahalá; na'á ne fakahalaia'i 'a e angahala na'e faí. 'Oku ou tui 'oku fakahoko 'e he Siasí 'a e me'a tatau pē, neongo 'e 'ikai ke haohaoa, ka ko e me'a ia 'oku tau ako'i ki hotau kāingalotu: 'ofa 'i he tokotaha faiangahalá, fakahalaia'i 'a e angahalá."²¹

'Oku 'ikai toe kehe 'a kinautolu 'oku mo'ua 'i he fetokanga'aki pē 'a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefiné. 'Oku lahi 'aupito e fa'ahinga 'ahi'ahi kehekehe ia, fakasekisuale mo ha toe founa kehe pē. Ko e fatongia ke teke'i 'a e faiangahalá 'oku 'uhinga ia kiate kinautolu kotoa.

Ko e tokoni mahu'inga taha 'e lava ke fai 'e he Siasí kiate kinautolu kuo tukulolo ki he faiangahalá pe

kiate kinautolu 'oku nau lolotonga feinga ke teke'i iá ko hono fakahoko hono misiona fakalangi ke ako'i 'a e tokāteline mo'oni pea fakahoko e ngaahi ouau fakalangi 'o e ongoongolelei kuo fakafoki maí. 'Oku 'aonga tatau pē 'a e ongoongolelei ki he tokotaha hono kotoa. Ko hono tefito'i mo'oni 'oku 'i he fakalelei ia mo e toetu'u 'a hotau Fakamo'uí, koe'uhi ke tau lava 'o ma'u 'a e mo'ui ta'e-fa'a-maté mo e mo'ui ta'engata. Kuo fokotu'u 'a e mali ta'engata ko e taumu'a fakalangi ma'á e fānau kotoa pē 'a e 'Otuá, 'i he mo'uí ni pe 'i he mo'ui ka hoko maí, ke lava 'o a'usia ai 'a e iku'anga ko iá. Neongo ia, kuo pau ke fakahoko 'a e taumu'a toputapú ni 'i he founa pē 'a e 'Eiki. Hangē ko 'eni, kuo fakahā 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí " 'oku totonu ke 'oua na'a lau e malí ko ha sitepu ke veteki 'aki e ngaahi palopalema hangē ko e manako pe ko hono fakahoko 'o e tō'onga fakasekisualé."²²

'E lava ke ma'u 'e kinautolu 'oku fefa'uhi mo e faingata'a ni 'a e tokoni 'ia Kalaisi mo hono siasí. 'Oku fakafou mai 'a e tokoni ko 'eni 'i he 'aukaí mo e lotú, 'i he ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei, 'i he ma'ulotu mo e ngāue tokoní, 'i he fale'i 'a e kau taki kuo ue'i 'e he laumālié, pea 'i he tokoni fakapalofesinale 'i he ngaahi palopalema 'e fie ma'u tokoni aí, 'o ka 'aonga. Ko e ma'u'anga tokoni mahu'inga 'e taha 'a e ivi tākiekina 'o e ngaahi tuonga'ané mo e tuofāfiné. 'Oku totonu ke mahino ki he kakai kotoa pē ko kinautolu ko ia (mo e kau mēmipa 'o honau fāmilí) 'oku fefa'uhi mo e kavenga 'o e fetokanga'aki pē 'a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefiné, 'oku nau fie ma'u mavahe 'a e 'ofa mo e fakalotolahi ko ia kuo mahino ko e fatongia 'o e kāingalotu 'o e Siasí, 'a ia kuo nau 'osi fakahā 'eni 'i he'enau fuakava 'oku nau loto fiemālie "ke fefu'aki ho'omou ngaahi kavengá" (Mōsaia 18:8) "pea fakamo'oni ai ki he fonu 'a Kalaisí" (Kalētia 6:2).

Ko e uluaki tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei ko e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a ia 'okú ne foaki mai 'a e maama mo e mālohi ke lava'i 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié mo faka'aonga'i 'etau tau'atāina ke fili kuo tuku mai 'e he 'Otuá ke fili ki he 'ulungāanga ko ia te ne tatakí 'a kinautolu ki hotau iku'anga fakalangí. 'Oku tala'ofa kiate kinautolu 'o pehē, " 'Oku 'ikai ha 'ahi'ahi 'e tō kiate kimoutolu ka ko ia 'oku fa'a hoko ki he tangatá: ka 'oku mo'oni 'a e 'Otuá, pea 'e 'ikai te ne tuku ke lahi hono 'ahi'ahí 'a kimoutolú 'i he me'a te mou fa'a faí; ka 'i he 'ahi'ahí 'e tofa foki 'e ia 'a e hala ke hao ai, koe'uhi ke mou fa'a kātaki'i ia" (1 Kolinitō 10:13).

Faka'osí

'E lava pē ke fakatatau 'a e kehekehe 'o e ngaahi 'ilo 'oku fakamo'oni'i fakasaienisi mo e tokāteline fakalotú ki he kehekehe 'o e ako kau ki ha me'alele 'aki hono vakai'i 'o e anga 'o 'ene ngāuē mo veteki 'o sivi-sivi'i fakalelei hono ngaahi kongokongá pe ko hano lau 'o e tohi fakahinohino kuo hiki 'e he tokotaha na'á ne fa'ú 'o kau ki aí. 'E lahi e me'a 'e lava ke 'ilo'i 'i hono vakai'i mo fakafuofua'i, ka ko e me'a pē 'e ma'u mei he founga ko iá ko ha 'ilo fakakonga ki he ngāue mo e me'a 'e lava 'e ha mīsiní. 'E ma'u 'a e 'ilo lelei taha mo kakato taha kau ki he ngāue mo e me'a 'e lava 'e ha mīsiní 'i hano ako 'o e tohi fakahinohino kuo hiki 'e he tokotaha na'á ne fa'u iá. Ko e tohi fakahinohino ki hotau sinó mo e laumālié ko e folofolá, 'a ia kuo hiki 'e he 'Otuá na'á ne ngaohi kitautolú pea faka'uhinga'i 'e he'ene kau palōfitá. Ko e ngaahi ma'u'anga 'ilo lelei taha 'eni fekau'aki mo e taumu'a 'o e mo'uí pea mo e 'ulungāanga mo e ngaahi fakakaukau 'oku totonu ke fakatupulaki ke tau mo'ui fiefia ai mo a'usia hotau iku'anga ta'engata.

'E lava ke lea 'a kinautolu kotoa pē 'oku fefa'uhi mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui matelié 'o hangē ko e tangilāulau 'i he saame 'a Nīfai: " 'Oiaue ko e tangata loto-mamahi ko au! 'Io, 'oku mamahi 'a hoku lotó koe'uhi ko hoku kakanó; 'oku mamahi 'a hoku laumālié koe'uhi ko 'eku ngaahi angahalá.

" 'Oku kāpui au 'i he ngaahi 'ahi'ahi mo e ngaahi angahala 'a ia 'oku faingofua 'aupito 'eku mo'ua ki aí" (2 Nīfai 4:17–18).

Kuo pau ke tau falala ki he 'Otuá pea lotua 'ene tokoní ka tau ma'u 'a e loto vilitaki mo e mālohi ke teke'i 'a e fai angahalá. Na'e fiefia 'a Nīfai 'i he 'Eiki, 'a ia na'á ne poupu'i mo tatakí ia 'i hono ngaahi faingata'a'ia (vakai, v. 20). Na'e fehu'i 'e Nīfai, "Ko e hā te u tuku ai au ke u mo'ulaloa ki he angahalá koe'uhi ko hoku kakanó?" (v. 27), pea toe fai mo ha lotu ke huhu'i 'e he 'Eiki 'a hono laumālié pea "ke u tetetete 'i he hā mai 'a e angahalá" (v. 31).

Na'e faka'osi 'aki 'e Nīfai ha ngaahi lea na'e kua nga tonu kiate kinautolu 'oku fekumi ke 'ilo honau halá 'i he ngaahi faingata'a ko ia kuo lau ki ai 'i he fakamatalá ni:

" 'E 'Eiki, kuó u falala kiate koe, pea te u falala kiate koe 'o ta'engata. 'E 'ikai te u falala ki he nima 'o e kakanó he 'oku ou 'ilo'i 'oku mala'ia ia 'okú ne falala ki he nima 'o e kakanó. 'Io, 'oku mala'ia ia 'okú ne tuku 'ene falalá ki he tangatá pe 'okú ne ngaohi 'a e kakanó ke hoko ko hono nimá.

" 'Io, 'oku ou 'ilo 'e foaki lahi 'e he 'Otuá kiate ia 'oku kolé" (v. 34–35).

Kuo lilingi 'e ia na'á ne fekau ke tau haohaoá 'a hono ta'ata'á ke tau ma'u 'a e faingamālie ke a'usia hotau iku'anga fakalangí. 'Oku hā 'ene falala mai te tau malava ke ma'u 'a e mo'ui ta'engatá 'i he'ene fakaafe mahu'ingá ni: "Ko e hā 'a e anga 'oku taau mo kimoutolú? Ko e mo'oni, 'oku ou pehē kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú" (3 Nīfai 27:27).

Ma'u'anga Fakamatalá

1. *Gospel Doctrine*, 5th ed. (Salt Lake City: Deseret Book Co., 1939), p. 309.
2. Lea 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki, 31 'o Sān. 1912; na'e paaki 'i he *Improvement Era*, Mar. 1912, p. 417; vakai foki, *Millennial Star*, 24 Aug. 1922, p. 539.
3. Lorenzo Snow, *Millennial Star*, 31 Aug. 1899, p. 547; na'e fakamatala ki ai 'i he Dallin H. Oaks, *Pure in Heart* (Salt Lake City: Bookcraft, 1988), pp. 61–62.
4. Tohi 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki, 14 Nōv. 1991.
5. Vakai, T&F 76; fakamatala ki ai 'i he Dallin H. Oaks, "Apostasy and Restoration," *Ensign*, May 1995, pp. 86–87.
6. "An Easter Greeting from the First Presidency," *Church News*, 15 Apr. 1995, p. 1.
7. "Free Agency and Freedom," *Brigham Young University 1987–88 Devotional and Fireside Speeches* (Provo: BYU Publications, 1988), pp. 46–47; 'oku ma'u 'a e fakamatala 'oku paaki hení 'i he Monte S. Nyman mo Charles D. Tate, Jr., eds., *The Book of Mormon: Second Nephi, The Doctrinal Structure* (Provo: BYU Religious Studies Center, 1989), pp. 13–15.
8. R. C. Lewontin mo ha ni'ihí kehe, *Not in Our Genes* (New York: Pantheon Books, 1984); R. Hubbard mo E. Wald, *Exploding the Gene Myth* (Boston: Beacon Press, 1993).
9. R. C. Friedman mo J. Downey, "Neurobiology and Sexual Orientation: Current Relationships," *Journal of Neuropsychiatry* 5 (1993): 149.
10. Mei he tohi tatau pē.
11. J. M. Bailey mo R. C. Pillard, "A Genetic Study of Male Sexual Orientation," *Archives of General Psychiatry* 48 (1991): 1089–96.

12. J. M. Bailey, R. C. Pillard, mo ha ni'ihi kehe, "Heritable Factors Influence Sexual Orientation in Women," *Archives of General Psychiatry* 50 (1993): 217–23.
13. D. Hamer mo P. Copeland, *The Science of Desire* (New York: Simon & Schuster, 1994), p. 218.
14. W. Byne mo B. Parsons, "Human Sexual Orientation: The Biologic Theories Reappraised," *Archives of General Psychiatry* 50 (1993): 228.
15. Dean Hamer mo ha ni'ihi kehe, "A Linkage Between DNA Markers on the X Chromosome and Male Sexual Orientation," *Science* 261 (16 July 1993): 321–27.
16. *The Science of Desire*, pp. 145–46.
17. W. Byne, "The Biological Evidence Challenged," *Scientific American*, May 1994, pp. 50, 55.
18. Byne mo Parsons, "Human Sexual Orientation," pp. 236–37.
19. Gordon B. Hinckley, "Reverence and Morality," *Ensign*, May 1987, p. 47.
20. Tohi kia Tāleni H. 'Oakesi, 3 Sepitema 1994.
21. Fake'eke'eke 'a e televisoné mo 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi, 3 Tīsema 1986; na'e 'ikai fakamafola e talí; na'e paaki e ngaahi konga na'e to'o mei ai 'i he "Apostle Reaffirms Church's Position on Homosexuality," *Church News*, 14 Feb. 1987, pp. 10, 12.
22. Gordon B. Hinckley, "Reverence and Morality," p. 47.

MALI FAKAHOMOSEKISUALÉ

*‘Oku toki fakalao pē hono ngāue
‘aki e ngaahi mālohi ‘o e fakatupú
‘i he vaha‘a ‘o ha husepāniti mo ha
uaifi kuó na ‘osi mali ‘i he founa
totonu mo fakalaó.*

—Eletā Boyd K. Packer

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní

“Ko e tō‘onga [fakahomosekisuálé] ko ha angahala mamafa mo‘oni ia. Kapau ‘okú ke fefa‘uhi mo e fa‘ahinga ongo ko iá, feinga leva ke ma‘u ‘a e fale‘i ‘a ho‘o mātu‘á mo e pīsopé. Te nau tokoni‘i koe” (*Ki Hono Fakamālohia ‘o e To‘u Tupú: Ko Hono Fakahoko ‘a Hotau Fatongia Ki he ‘Otuá*, 28).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“‘Oku kei toe pē hoku taimi ke u fakamatala ai ki ha fehu‘i ‘e taha: ‘Ko e hā ‘oku kau ai ‘a e Siasí ‘i he ngaahi me‘a ‘oku ngāue ki ai e laó mo e pule‘angá?’

“‘Oku ou fie fakalahi atu pē ki ai ‘oku tau ngāue pē ki he ngaahi me‘a fakalao ko ia ‘oku fekau‘aki mo e angama‘á pe ‘okú ne uesia fakahangatonu e lelei ‘a e Siasí. Kuo tau fakafepaki‘i ‘a e pele pa‘angá mo e kava mālohí pea ‘e kei hokohoko atu pē ‘etau fakafepaki‘i iá. ‘Oku ‘ikai ngata pē he‘etau lau ‘oku ‘i ai ‘etau totonu ke fakafepaki‘i ‘a e ngaahi mālohi ko ia ‘oku tau ongo‘i te ne holoki ‘a e mālohinga ‘o e sosaietí ka ko hotau fatongia foki ia. ‘Oku fekau‘aki e kongā lahi ‘o ‘etau ngāué, ‘a ia ko hono kongā lahi ‘aupito, mo kinautolu ‘oku faitatau e ngaahi me‘a ‘oku fai ki ai ‘enua tokangá. Kuo tau ngāue fakataha mo e ngaahi kulupu ko ha kakai Siu, Katolika, Mosilemi, Palotisani, mo kinautolu ‘oku ‘ikai te nau kau ki ha tui fakalotu pau, ke taukave‘i e ngaahi tu‘unga fakaeangama‘a mahu‘ingá. ‘Oku lolotongā hoko ‘eni ‘i Kalefōnia, ‘a ia ‘oku ngāue ai e Kāingalotú ko e kongā ‘o ha kautaha fakatahataha ke malu‘i e malí ‘i

hono tu‘unga totonú mei he ngaahi mālohi ‘i hotau sosaietí ‘oku feinga ke toe faka‘uhinga‘i kehe ‘a e fa‘ufa‘u toputapu ko iá. Kuo hoko ‘a e mali kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá ‘i he vaha‘a ‘o ha tangata mo ha fehiné ko e makatu‘unga ‘o e sivilaisé ‘i ha ta‘u ‘e lauafe. ‘Oku ‘ikai fakatonuhia‘i hano toe faka‘uhinga‘i ‘o e malí. ‘Oku ‘ikai ha‘atau totonu ke fai ia, pea ko kinautolu ‘e feinga ke fai iá, te nau fehingahangai ai mo e ‘Otuá.

‘Oku pehē ‘e he ni‘ihi ko e fakalao‘i ‘a e mali ‘a e tangata mo e tangata, fehiné mo e fehiné ko e totonu ia ‘a e tangatá. ‘Oku ‘ikai ko ha me‘a eni ia ‘a e totonu ‘a e tangatá; ko e me‘a fakaeangama‘a ia. ‘Oku fehu‘ia ‘e ha ni‘ihi kehe ‘a ‘etau totonu fakakonisitūtone ko ha siasí ke hiki hake hotau le‘ó ‘i he me‘a ‘a ia ‘oku fu‘u mahu‘inga ki he kaha‘u ‘o e familí. ‘Oku tau tui ko ‘etau malu‘i ko ‘eni ‘o e tu‘unga mā‘oni‘oni ‘o e malí ‘aki ‘etau ngāue ke malu‘i ‘a e tu‘unga tukufakaholo ‘o e malí ‘oku ‘i he‘etau totonu fakakonisitūtone mo fakalotú pē ia. Ko e mo‘oni, ‘oku kouna kinautolu ‘e he‘etau tokāteliné ke tau lea.

“Neongo ia, pea ‘oku ou fakamamafa‘i atu ‘eni, ‘oku ou fie fakahā atu ‘oku ‘ikai ‘aupito totonu ke ‘i ai ha taimi ‘e faka‘uhinga‘i ai ‘etau fakafepaki‘i ‘a e ngaahi feinga ko ia ke fakalao ‘a e mali pē ‘a e tangata mo e tangata, fehiné mo e fehiné ko e fakatonuhia‘i ha‘atau tāufehi‘a, ta‘ekātaki‘i, pe ngaohikovia ‘a kinautolu ‘oku pehē ko e kau homosekisuálé, ki ha taha fakafaituitui pe ki ha kulupu. Hangē ko ia ne u lea ‘aki mei he tu‘unga malangá ni ‘i he ta‘u ‘e taha kuo hilí, ‘oku fonu hotau lotó ‘i he ‘ofa kiate kinautolu ‘oku nau ui pē kinautolu ko e kau kei pe lesipiané. ‘Oku tau ‘ofa mo faka‘apa‘apa‘i kinautolu ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá. ‘Oku talitali lelei kinautolu ‘e he Siasí. Neongo ia, ‘oku fie ma‘u ke nau muimui ‘i he ngaahi tu‘utu‘uni kotoa pē kau ki he ‘ulungāangá kuo tuku mai ‘e he ‘Otuá ‘o hangē ko e kakai hono kotoa, pe ‘oku te‘eki ke nau mali pe ‘osi mali” (‘i he Conference Report, Oct. 1999, 70; pe *Ensign*, Nov. 1999, 53–54).

‘Eletā Boyd K. Packer

“‘Oku toki fakalao pē hono ngāue ‘aki e ngaahi mālohi ‘o e fakatupú ‘i he vaha‘a ‘o ha husepāniti mo ha uaifi kuó na ‘osi mali ‘i he founa totonu mo fakalaó. Ka toe ‘i ai ha me‘a ‘e kehe mei heni, ko hono maumau‘i ia ‘o e ngaahi fekau tonu pē ‘a e ‘Otuá. Pea hangē ko e lea ‘a ‘Alamaá, ‘Oku ou pehē kiate kimoutolu, ‘oku tatau ai pē pe te mou fakaanga‘i ia pe ‘ikai, he kuo pau ke fakamo‘oni‘i ‘a e folofola ‘a e ‘Otuá’ (*‘Alamā* 5:58). . . .

“Kuó u ‘osi fai ‘a e fakatokanga ‘e ngāue ‘a e ngaahi mālohi fakamanavahē ‘o e filí ke fakatauele‘i ‘a e fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá ke nau ngāue ‘aki ‘a e mālohi toputapu ‘o e fakatupú ‘i he faiangahala. ‘Oua na‘a mou tukulolo, he kuo pau ke totongi ki he mo‘ua kotoa ‘o e maumau fonó” (*Things of the Soul*, 113–14).

“ ‘Oku tui tatau ‘a e kau taki ‘o e māmaní mo e kau fakamaau ‘i he fakamaau‘angá kuo pau ke tu‘uloa ‘a e fāmílí kapau ‘oku fie ma‘u ke tau kei mo‘ui. ‘I he taimi tatau pē, ‘oku nau faka‘aonga‘i ‘a e ongo fo‘i lea ko e *tau‘atāiná* mo e *filí* ko ha me‘angāue ke veteki ‘aki e ngaahi malu‘i ‘o e kuo hilí pea mau-mau‘i e ngaahi fono kau ki he malí, fakatōtamá, mo e tu‘unga tangata mo fefiné. ‘I he‘enau fai iá, ‘oku

nau tu‘uaki ‘a e ngaahi me‘a pē ko ia ‘oku tu‘u fakamanamana ki he fāmílí” (‘i he Conference Report, Apr. 1994, 24; pe *Ensign*, May 1994, 19).

‘Eletā Dallin H. Oaks

“ ‘Oku tau mo‘ui ‘i ha kuonga ‘oku hulu ai ‘a e ngaahi feinga fakapolitikale, fakalao, mo fakasōsiale ke fakahoko ha ngaahi liliu ‘a ia ‘e feto‘oaki ai ‘a e tu‘unga tangata pe fefiné pea tatau ai pē ‘a e kakai tangatá mo e kakai fefiné. ‘Oku ngaohi kitautolu ‘e he ‘ilo ta‘engata ‘oku tau ma‘ú ke ‘oua na‘a tau pou pou ki he ngaahi liliu ko ia ‘oku nau fetongi ‘a e ngaahi fatongia mo e ngaahi faingamālie mavahevahe ‘o e kakai tangatá mo e kakai fefiné ‘oku fie ma‘u ki hono fakahoko ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 99; pe *Ensign*, Nov. 1993, 73).

SIOKITÁ

*Ko e siokitá ‘a e
fehanga hangai ‘o e ‘ofá.*

—Palesitēni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesitēni David O. McKay

“‘Oku ‘ikai te u ‘ilo mo ha founa lelei ange ke uo-
uangataha ai ‘a e ‘apí, kaungā‘apí, ngaahi kautahá, ‘i
ai ‘a e melinó ‘i hotau fonuá pea ‘i he māmaní ka ke
fuofua to‘o ‘e he tangata mo e fefine kotoa pē mei
hono lotó ‘a e ngaahi fili ‘o e uouangatahá mo e
melinó, hangē ko e tāufehi‘á, siokitá, mānumanú,
loto-koví, mo e meheká” (*Gospel Ideals*, 292).

Palesitēni Spencer W. Kimball

“‘Oku faka‘osi pē ki he fo‘i lea ‘e taha: Siokitá”
(*Teachings of Spencer W. Kimball*, 313).

“‘Oku tupu ‘a e vete mali kotoa pē mei he siokita ‘a
ha taha ‘o e ongome‘a malí pe ko kinaua fakatou‘osi
‘i he‘ena aleapau ‘o e malí. ‘Oku fakakaukau e toko-
tahá ia kiate ia pē—‘a e ngaahi me‘a ‘e fiemālie aí,
ngaahi faingamālie, ‘ene tau‘atāinā, ko-
loá, pe faingofua ‘ene mo‘uí. ‘I he taimi
‘e ní‘ihi ‘e lava pē ke iku ‘a e fakatupu
‘ita ta‘etuku ‘a ha taha mali ‘oku ‘ikai ke
fiefia, ta‘efiemālie, mo siokitá ‘o hoko
ai ha fakalavea lahi ki he sinó. Taimi ‘e
ní‘ihi kuo fu‘u tōtu‘a hono faka‘ita‘i ‘o
ha kakai ‘o nau ongo‘i ‘oku nau tonu-
hia pē ‘i hono fai ‘o e ngaahi me‘a ‘oku
mātu‘aki hala ‘aupitó. Ko e mo‘oni, ‘oku
‘ikai ha me‘a ia ke ne fakatonuhia‘i ‘a e
faiangahalá. . . .

“Ko e mali ko ia ‘oku makatu‘unga ‘i he siokitá ‘oku
mei pau pē ‘a e maumau ia ‘e hoko ki aí. Ko e me‘a
pau pē ‘a e loto-mamahi ia ‘a e tokotaha ‘oku mali
koe‘uhi ko ha koloa pe mali ke ma‘u ha ngeia pe sio

tu‘unga he nofo fakasōsialé. Ko e tokotaha ‘oku mali
ke fakafiemālie‘i ‘ene ngaahi holi laulaunoa mo lau-
kau pe ko ‘ene malí ko e faka‘i pe ke fakangalikovi‘i
ha taha kehe, ‘okú ne lohiaki‘i pē ‘e ia ia. Ka ko ia
‘oku mali ke fiefia ai ha taha pea ke ne ma‘u ha fie-
fia mei aí, ke tokoni ai pea tokoni‘i ai iá, peá ne
tokanga‘i e ngaahi fie ma‘u ‘a e toko uá pea mo e fā-
milí ‘i he taimi ‘e ha‘u aí, ‘e ‘i ai e faingamālie lelei ‘e
fiefia ‘a e nofo-mali ko iá”

(“Marriage and Divorce,” 148–49).

Palesitēni Gordon B. Hinckley

“‘Oku fa‘a meimei ke makatu‘unga e ngaahi
palopalema fakapa‘angá mei he siokitá, ‘a ia ko ha
me‘a mātu‘aki mamafa mo mo‘oni ia ‘okú ne uesia e
ma‘uma‘uluta ‘a e fāmilí. Ko e siokitá ‘oku tupu mei
ai ‘a e tonó, ‘a hono maumau‘i ‘o e ngaahi fuakava
toputapú ke fakafiemālie‘i ‘a e holi koví. Ko e fe-
hangahangai ‘o e ‘ofá ‘a e siokitá. ‘Oku fakahā ‘e ia ‘a
e ta‘etopono pea ‘oku fakatupu ‘auha. ‘Okú ne faka-
‘auha ‘a ‘ete mapule‘i pē kitá. ‘Okú ne tāmata‘i faka-
‘āufuli ‘a e mo‘ui mateaki. ‘Okú ne maumau‘i e
ngaahi fuakava toputapú. ‘Okú ne fakatou faka-
mamahi‘i ‘a e tangatá mo e fefiné” (‘i he Conference
Report, Apr. 1991, 96; pe *Ensign*, May 1991, 73).

‘Eletā Neal A. Maxwell

“‘I he‘etau ngaahi ta‘elavame‘á, ‘oku fa‘a meimei ke
‘i ai pē kaunga ‘a e siokitá ki ai ka ‘oku ‘ikai ke hā ki
tu‘a, ‘a e feinga ki ha ‘me‘a ‘oku tau-
kakapá. Pe ko ha hōloa ‘i he me‘a
fakapa‘agá pe fakapule‘angá, pe ko ha
ta‘eanganofa pe mali vete, ‘oku ‘i ai pē
kaunga ki ai ‘a e pōlepolé mo e siokitá.
‘Oku ‘ikai loto-fakatōkilalo ‘a kinautolu
kuo nau ‘osi fakakaukau‘i pē ‘i honau
‘atamaí ke faka‘ata‘atā kinautolu mei
he‘enau ngaahi fuakavá. ‘Oku ‘i ai ha
ní‘ihi ‘oku nau nōfo‘i hifo ‘i he‘enau
ngaahi mamahi ‘i ha ní‘ihi kehé. Ka-
pau na‘e fetongi ‘aki ‘enau ngaahi loto-
mamahi ‘a e tenga ‘o e tuí na‘e lau ki ai ‘a ‘Alamaá,
kuo fuoloa ‘enau tupu ‘o hoko ko ha fu‘u ‘akau mā-
lohi ‘i he‘enau fakamo‘oní” (*Meek and Lowly*, 6–7).

**‘Oku tupu ‘a e
vete mali kotoa pē
mei he siokita ‘a
ha taha ‘o e ongo-
me‘a malí pe ko
kinaua fakatou-
‘osi ‘i he‘ena alea-
pau ‘o e malí.**

MO'UI FAKAFALALA PĒ KIATE KITĀ

*'Oku fakalaumālie mo fakatu'asino
foki 'a e tefito'i mo'oni 'o e mo'ui
fakafalala kiate kita peé.*

—'Eletā Boyd K Packer

MO'UI FAKAFALALA PĒ KIATE KITĀ

'Eletā Boyd K. Packer

*'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo
'e Toko Hongofulu Mā Uā*

*'I he Speeches of the Year, 1975,
346–47, 354–60; vakai foki,
Ensign, Aug. 1975, 86–89*

'Oku fakatou 'uhinga 'a e mo'ui fakafalala kiate kita peé . . . ki he ngaahi me'a fakaelotó mo fakalaumālié.

Kuo faka'au ke u fu'u hoha'a 'aupito 'i he lahi 'o e fale'i 'oku hangē ka tau fie ma'u 'i he Siasí, mo e ngaahi kautaha fale'i 'oku tau hokohoko fokotu'u mo e 'ikai pē ha'atau fakamamafa'i tu'o taha 'a e tefito'i mo'oni 'o e mo'ui fakafalala kiate kita peé 'o hangē ko 'ene mahino 'i he polokalama uelofea. 'Oku tokolahi 'aupito ha kakai 'i he Siasí 'oku nau meimei fakafalala kakato pē ki ha ní'hi kehe 'i he me'a fakaelotó mo fakalaumālié. Ko 'enua mo'uí ke tokoni'i fakaeloto pē kinautolu. 'Oku 'ikai te nau fie fai ha me'a ke tokoni'i pē kinautolu. 'Oku nau fu'u mo'ui fakafalala 'aupito 'o nau fie ma'u ke tokoni'i fakaeloto kinautolu, pou-pou'i hake kinautolu, 'ikai hano ngata'anga 'o 'enua fie ma'u ke fakalotolahi'i kinautolú, pea sí'i ke nau fai ha me'a ma'anautolu pē.

Kuó u hoha'a na'a kuo tau fakaofiofi atu ke fakahoko kiate kitautolu pē 'a e ngaahi me'a fakaeloto (mo fakalaumālie foki) kuo lauisenituli 'etau ngāue mālohi ke faka'ehi'ehi fakaetu'asino mei aí. Kapau 'e mole 'a 'etau falala fakaeloto mo fakalaumālie pē kiate kitautolú, 'e lava ke lahi pehē foki hono fakavai-vai'i kitautolú, pe toe lahi ange ia ai, 'i he taimi 'oku tau mo'ui fakafalala ai 'i he ngaahi me'a fakaetu'asinó. Ko e tahá, 'oku mau na'ina'i ki he kau pīsopé ke

nau faka'ehi'ehi mei hono ngāue hala 'aki e polokalama uelofea 'a e Siasí. 'I he tafa'aki 'e tahá, hangē 'oku mau 'oatu pē 'a e akonaki mo e fale'i kae 'ikai ha'amau teitei fakakaukau 'e taha 'oku totonu ke fakalelei'i pē 'e he mēmipá 'ene palopalemá pe kole tokoni ki hono fāmilí. Ko e taimi 'e 'ikai fe'unga ai e ngaahi ma'u'anga tokoni ko iá 'e toki totonu ke ne kole tokoni ai mei he Siasí.

'Oku tau fakatokanga'i leva 'e ngali vale ke fa'ufa'u ha ngaahi ngāue fakaelofea ke feau 'aki e ngaahi fie ma'u fakatu'asino kotoa pē 'a e kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku totonu foki ke tau mātu'aki fakakaukau'i fakalelei pea tau toki fa'ufa'u ha ngaahi polokalama fai fale'i mo e kau pīsopé mo e kau palesiteni fakakoló kātoa pea mo e ní'hi kehe kotoa pē, 'o 'oatu ai ha ngaahi fale'i ko e feinga ke tokoni'i hotau kāingalotú 'i he'enua ngaahi fie ma'u fakaeloto kotoa pē.

Kapau he 'ikai ke tau tokanga, 'e lava ke mole meiate kitautolu 'a e mālohi 'o e fakahā fakafō'ituituí. Na'e folofola 'a e 'Eiki kia 'Ōliva Kautele, pea 'oku toe 'uhinga pē ia kiate kitautolu hono kotoa:

"Vakai, na'e 'ikai mahino kiate koe; na'á ke pehē te u foaki ia kiate koe, ka na'e 'ikai te ke fai ha fakakaukau ki ai tuku kehe pē ke kole kiate au.

"Kae, vakai, 'oku ou pehē kiate koe, kuo pau ke ke fakakaukau'i ia 'i ho 'atamai; pea kuo pau ke ke toki fehu'i mai kiate au pe 'oku totonu ia, pea kapau 'oku totonu ia te u ngaohi ke māfana 'a ho lotó 'i loto 'iate koe; ko ia, te ke ongo'i 'oku totonu ia.

"Ka 'o kapau 'oku 'ikai ke totonu ia 'e 'ikai te ke ongo'i pehē, ka te ke ma'u ha fakakaukau fiemohea, 'a ia 'e fakatupu ai 'ene ngalo 'iate koe 'a e me'a 'oku halá." (T&F 9:7–9) . . .

Ngaahi Fakahinohino ki he Tau'atāina Fakaeloto mo Fakalaumālié

Kapau 'okú ke loto fiemālie ke ke tui 'oku 'i ai e kua'nga 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku makatu'unga ai 'a e polokalama uelofea 'a e Siasí ki ho'o mo'ui fakaeloto mo fakalaumālié—'a ia 'oku totonu ke fakatupulaki 'a e tau'atāina, fa'a ngāue, mo'ui fakapopotó, mo'ui fakafalala pē kiate kitā, mo 'ete fakapa'apa'i pē kitā; ke hoko 'a e ngāue ko ha tefito'i mo'oni ke ne pule'i 'a ho'o mo'uí; ke faka'ehi'ehi mei he kovi 'o e tali ke toki 'oatu pē 'o e tokoni fakaeloto pe fakalaumālié; pea ko e taumu'a ia 'a e Siasí ke tokoni'i e kāingalotú ke nau lava 'o tokoni'i pē kinautolu—'oku 'i ai leva ha ngaahi tefito'i mo'oni mo ha ngaahi fokotu'u ke 'oatu kiate koe.

Kuo tau lau foki ki mu'a 'oku 'ikai totonu ke mā ha mēmipa 'o e Siasí 'i hano ma'u 'o ha tokoni fakaelofea kapau kuo 'osi 'ene ngaahi ma'u'anga tokoni fakatāutahá mo ia 'oku lava ke ma'u 'i hono fāmilí. Ko e me'a tatau pē 'a e 'ikai totonu ke mā ha mēmipa 'o e Siasí ke ma'u ha fale'i 'okú ne fie ma'u. 'E 'i ai e taimi 'e fu'u mahu'inga 'aupito ke ke kumi fale'i pea ke tali 'a e fale'i.

'I he taimi 'okú ke loto-fo'i ai pea 'ikai te ke lava 'o fakalelei'i ha palopalema 'iate koe peé, mahalo 'okú ke mo'oni pē, ka ke feinga pē mu'a. 'Oku totonu ke ke faka'aonga'i 'a e ma'u'anga tokoni fakatāutaha kotoa pē pea ke toki 'ahi'ahi'i ha me'a kehe, pea 'oku lahi 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'aonga 'okú ke ma'u. 'Oku fakahā mai 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e ma'u'anga tokoni ko 'eni 'oku 'ikai fa'a fakatokangá'i:

"He 'oku tatau 'a e Laumālié, 'i he 'aneafí, mo e 'aho ní, pea ta'engata. Pea kuo teuteu 'a e hala talu mei he hinga 'a e tangatá, pea 'oku ta'etotongi 'a e fakamo'uí.

"Pea kuo akonaki'i 'a e tangatá 'o fe'unga koe'uhi ke nau 'ilo'i 'a e lelei mei he koví." (2 Nifai 2:4–5; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'i)

'Oku mātu'aki mahu'inga 'aupito ke mahino kiate koe 'okú ke 'osi 'ilo'i 'a e totonú mei he me'a 'oku halá, na'e fā'ele'i mai koe ko ha tokotaha lelei pea ko ho anga totonu fakanatulá pē ia. 'I he taimi 'okú ke pehē ai, "He 'ikai te u lava 'e au! He 'ikai te u lava 'o veteki 'eku ngaahi palopalemá!" 'oku ou loto au ke u kaila atu, " 'Oku 'ikai koā te ke 'ilo'i koe? Kuo te'eki ai koā ke ke 'ilo'i ko e foha pe 'ofefine koe 'o e 'Otua Māfimafí? 'Oku 'ikai te ke 'ilo 'okú ke ma'u meiate Ia ha ngaahi ma'u'anga tokoni mālohi 'e lava ke ke ma'u tokoni mei ai ke ke tu'u mālohi mo loto-to'a mo ma'u ai ha fu'u mālohi lahi?"

Kuo ako'i e ongoongolelei ki homou tokolahi 'i he kotoa 'o ho'omou mo'uí. 'Oku mou 'ilo'i kotoa 'a e faikehekehe 'o e lelei mo e koví, 'a e totonú mo e me'a 'oku halá. 'Ikai kuo taimi ke mou fili ke fai 'a e me'a 'oku totonú? 'I ho'omou fai iá ko ho'omou fai ia ha fili. 'O 'ikai ko ha fili pē, ka ko ho'omou fai ia 'a e filí. Ko ho'omou fai pē 'a e fili ko iá, 'o 'ikai 'i ha faka'amu pē 'e hoko, 'ikai ke 'i ai ha loi, pea 'ikai ha fakaveiveiua, 'e iku 'a e me'a kotoa pē ki hono tū-kunga totonú.

Ko e tokolahi 'o e kakai 'oku nau ha'u ke ma'u fale'i mei he kau palesiteni fakasiteikí, kau palesiteni fakakoló, kau pīsopé mo ha ní'hi kehe, pea kiate ki-mautolu Kau Taki Mā'olungá, 'oku 'ikai ko 'enau fai

'eni ko ha'anau puputu'u pe 'ikai ke nau lava 'o tala 'a e faikehekehe 'o e totonú mo e me'a 'oku halá. 'Oku nau ō mai he 'oku fakatauele'i kinautolu ke fai ha fa'ahinga me'a 'oku nau 'osi 'ilo'i lelei 'oku hala, pea 'oku nau fie ma'u ke fakapapau'i ange ko ha fili lelei pē ia.

Ka 'i ai ha'o palopalema, tomu'a fakakaukau'i ia 'i ho 'atamaí. Fakakaukauloto ki ai pea vakavakai'i pea fakalaululoto ki ai. Lotua ia. Kuó u 'ilo'i he 'ikai lava ke fai 'a e ngaahi fili lalahí 'o fakatatau ki ha me'a kuo 'osi fakapapau'i pē ki mu'a. Kuo pau ke ke vakai atu mo fakakaukau ki he me'a 'e hokó. Ko e hā koā e lau ki ai 'a e palōfita 'i he Fuakava Motu'á? " 'Oka 'ikai 'i ai ha kikite 'oku mala'ia 'a e kakai" (Lea Fakatātā 29:18).

Fakakaukauloto ki ha ki'i me'a si'i 'i he 'aho takitaha pea 'oua 'e anga 'aki hono fai ma'u pē 'o e ngaahi fili lalahí 'i he miniti pē ko iá. Kapau te ke vakai atu ki mu'a 'i ho'o mo'uí, 'e lava ke ke sio ki ha ngaahi palopalema lalahi 'oku hanga kei mama'o mai kiate koe. 'I he taimi te ke fetaulaki ai mo e palopalemá, te ke lava ke pule'i 'a e me'a 'e hokó 'i he kamata-'angá pē. 'E 'i ai pē taimi 'e faka'ohovale'i lahi 'aupito koe 'e ha fili 'e fie ma'u ke ke fai ka 'e 'ikai pehē 'e fa'a toutou hoko 'eni. Kapau kuó ke 'osi fili ke fai 'a e me'a totonú pea tuku ke toki muimui mai ai e ngaahi nunu'a kotoa pē, he 'ikai pē uesia koe 'e he ngaahi palopalema ko iá.

Kuó u ako 'o 'ilo'i ko e taimi lelei taha ke te ngāue ai ki he ngaahi palopalema lalahí ko e taimi hengihengi. 'Oku kei fo'ou mo 'ā'ā ai ho 'atamaí. Kuo mole atu kotoa e ngaahi me'a na'e tokanga mo hoha'a ki ai ho'o fakakaukau'i hili ho'o mālōlō lelei he pō ko iá. 'Oku 'ikai ke toe fakahaleleu holo 'a e ngaahi fēliha'a 'o e 'aho. Kuo mālōlō foki mo ho sinó. Ko e taimi ia ke ke fakakaukau'i fakalelei ai ha fa'ahinga me'a mo ma'u ha fakahā fakatāutaha.

Kuó u fanongo ki he kamata 'aki 'e Palesiteni Hāloti B. Lī ha'ane ngaahi fakamatala lahi kau ki he fakahaá 'o peheni: "Lolotonga 'eku fakalaululoto ki he kaveinga ko iá 'i he taimi hengihengi," mo ha ngaahi me'a pehē. Na'e hoko ko 'ene tō'onga mo'ui ke ngāue ki he ngaahi palopalema na'e fie ma'u ai ha fakahaá 'i he ngaahi houa he hengihengi na'a ne longomo'ui mo 'ā'ā ai.

Na'e 'i ai e me'a na'e 'afio'i 'e he 'Eikí 'i He'ene fai e fakahinohino 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, "Tuku 'a e mohe 'o fuoloa ange 'i he taimi 'oku 'aongá; mou 'alu 'o mohe 'i he te'eki ai ke fuoloa

'a e po'ulí, koe'uhí ke 'oua na'a mou hela'ia; 'ā hengihengi hake koe'uhi ke longomo'ui 'a homou sinó mo e 'atamaí" (T&F 88:124). . . .

'Oku ou fale'í 'ema fānau ke fai 'enau akó 'í he taimi hengihengi 'í he kei matala mo 'ā'ā honau 'atamaí, kae 'oua 'e toki fakahoko he taimi kuo hela'ia ai e sinó mo e 'atamaí 'í he efiafi. Kuó u 'ilo'í hono mālohi 'o e lea 'iloa ko ia 'oku pehē "Mohe efiafi, 'ā hengihengi." 'I he taimi 'oku lahi ai e me'a 'oku ou fakakaukau'í—hangē ko 'eku teuteu ki he lea ko 'ení—'oku 'ikai te u 'ā au 'o a'u ki he tu'upoó. Ka te u mohe efiafi peá u 'ā hengihengia hake 'í he pongipongi hokó 'í ha taimi e lava ke u ofi ai kiate Ia 'okú Ne tataki 'a e ngāue ni.

Fekau'aki mo e fakahaá. Kuo akonekina kitautolu kotoa 'oku lava ke tau takitaha ma'u fakahā fakafaituitui. Ko e fehu'í 'eni 'oku lahi hono fai mai kiate au kau ki he fakahaá, "Te u 'ilo fēfē 'a e taimi kuó u ma'u ai iá? Kuó u lotu mo 'aukai ki he palopalemá ni, peá u toutou lotua pē ia kae 'ikai pē ke u 'ilo'í e me'a ke faí. 'E lava fēfē ke u 'ilo'í mo'oni ko e ue'í 'eni 'a e laumālié koe'uhí ke 'oua na'á ku fai ha me'a 'oku hala?"

'Uluakí, 'okú ke 'ave ho'o palopalemá ki he 'Eikí pea kole ke Ne fai 'a e filí ma'au? Pe 'okú ke ngāue mo fakalaulauloto mo lotu peá ke fai pē 'e koe 'a e filí? Fakafehoanaki e palopalemá mo e me'a 'okú ke 'ilo'í 'oku totonu mo halá, pea fai leva ho'o filí. Hili iá peá ke fehu'í kiate Ia pe 'oku totonu 'a e filí pe hala. Manatu'í 'a e me'a na'á Ne folofola 'aki kia 'Ōliva Kau-tele kau ki hono tomu'a fakakaukau'í ia 'í ho 'atamaí.

Kapau 'oku 'ikai te ke toe fanongo koe ki ha me'a kehe, fanongo angē ki he sētesi ko 'ení: Kapau 'oku tau fakavalevale 'o kole ki he'etau pīsopé pe palesiteni fakakoló pe ki he 'Eikí ke fai ha fili ma'atautolu, 'oku sí'sí'í 'aupito 'etau mo'ui fakafalala pē kiate kitautolú. Fakakaukau ange ki he me'a 'oku mole meiate koe 'í he taimi kotoa pē 'okú ke tuku ai ke fai 'e ha taha ho'o filí ma'au.

'Oku ou pehē 'oku totonu ke u talaatu ha me'a 'e taha, pea 'oku ou fakamu pē he 'ikai ma'uhala 'eni. 'Oku tau fa'a 'ilo ha fānau tupu 'oku nau lotua lahi ha ngaahi me'a 'oku nau tau'atāina ke fili 'iate kinautolu pē. Tau pehē pē 'oku ma'u 'e ha ongome'a ha pa'anga ke fakatau 'aki ha fale. Tau pehē kuó na lotu ta'etuku pe 'oku totonu ke na langa ha fale 'í he sīpinga faka-'Amelika Motu'á, 'í he sīpinga fale 'í he ngaahi fāmá, sīpinga fakaonopōní, pe sīpinga fale 'í he ngaahi fonua 'o e feitu'u Meteleniané. 'Oku 'ai nai peá ke fakakaukau 'oku 'ikai ke tokanga e 'Eikí ia

pe ko e fale fēfē te ke langá? Tukuange pē ki he ongome'a malí ke na langa 'a e fa'ahinga fale 'okú na fie ma'ú. Ko e fili ia 'anaua. 'Oku lahi 'aupito e ngaahi me'a 'oku lava ke tau fai ai pē ki hotau lotó.

Ka 'oku 'í ai ha ngaahi me'a 'okú ne fu'u tokanga lahi ki ai. Kapau te ke langa e fale ko iá, faitotonu 'o totongi e ngaahi nāunau 'e faka'aonga'í pea langa ia ke faka'ofa'ofa. 'I ho'o hiki ki ai, mo'ui anga mā'oni-'oni. Ko e ngaahi me'a ia 'oku mahu'ingá.

'I he taimi 'e ní'ihí 'oku ou ako'í ki he kakaí 'oku finangalo lelei 'a e 'Eikí ki he me'a 'oku nau fokotu'u ke fakahokó neongo ko e me'a pē ia 'oku nau fie fakahokó. 'Oku ngali kehe he taimi 'oku nau ha'u ai mo e ongo'í halaia 'í hono fai ha me'a ne nau lotu pē ki ai neongo 'ene mā'oni'oni. 'Oku foaki mai 'e he 'Eikí 'a e tau'atāina kakato kiate kitautolu. Ko e lahi ange 'etau ako ke muimui 'í he me'a totonú, ko e lahi ange 'etau fakafalala pē kiate kitautolu 'í he'etau mo'ui fakalaumālié, ko e pau ange ai pē ia 'a 'etau tau'atāina mo e 'ikai ke tau fakafalala ki ha ní'ihí kehé. Na'á Ne folofola 'o pehē, "Kapau te mou nofo ma'u 'í he'eku leá, pea ko 'eku kau ākonga mo'oni 'a kimoutolu; Pea te mou 'ilo 'a e mo'oni, pea 'e fakatau'atāina'í 'a kimoutolu 'e he mo'oni" (Sione 8:31–32). . . .

"Ko e hā 'oku 'ikai te mou tauhi ai 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí? Ko e hā te mou fie mala'ia ai ko e tupu 'í he fefeka 'o homou lotó? 'Oku 'ikai te mou manatu'í koā 'a e ngaahi me'a kuo folofola 'aki 'e he 'Eikí?—Kapau 'e 'ikai te mou fakafefeka homou lotó, pea mou kole kiate au 'í he tui, 'o 'amanaki te mou ma'u, 'í ho'omou tauhi faivelenga 'eku ngaahi fekaú, ko e mo'oni 'e fakahā 'a e ngaahi me'a ni kiate kimoutolu" (vakai, 1 Nifai 15:7–11).

Faka'osí, kapau 'e mole 'iate kitautolu 'a e laumālie mo e mālohi 'o e fakahā fakafaituitui, kuo mole 'a e me'a lahi meiate kitautolu 'í he Siasí ni. 'Oku mou ma'u ha ngaahi ma'u'anga tokoni faka'ofa'ofa mo mālohi. 'I he lotú, 'e lava ke mou fakalelei'í ai ho'omou ngaahi palopalemá kae tuku ā 'a e 'alu ta'emā-lōlō kiate kinautolu 'oku feinga mālohi ke tokoni'í a e kakai kehé.

Kapau 'e kamata ke ke ma'u fakahā fekau'aki mo e fatongia 'o ha taha kehe, te ke 'ilo'í 'í he taimi pē ko iá 'oku fehālaaki ho'o me'a 'oku faí, he ko e ha'u ia mei he feitu'u hala.

'Oku ke vaivai kapau 'okú ke fu'u mo'ui fakafalala peá ke ongo'í ta'epau 'o 'ikai te ke toe falala ki he lotú pe ko e tali mai 'o e lotú.

Kapau te mau muimui 'i ha founga, ko e tahá, te mau vakai'i lelei ai ha 'ota hū mai 'o ha ngaahi me'a fakaelofea, pea ko e tahá, ko e 'oatu ha ngaahi fale'i mo ha akonaki kae 'ikai fekau'i atu koe ki ho fale tauhi'anga 'o e 'ilo mo e ue'i fakalaumalié, ta kuo mau fai ta'e'ofa kiate koe.

'Oku fakafalala 'a e Siasí ni ki he fakamo'oni fakafotuitui. Kuo pau ke ma'u 'e he tokotaha takitaha 'a 'ene fakamo'oni 'iate ia pē. Ko e taimi ia 'e toki lava ai ke ke tu'u hake 'o lea 'o hangē ko ia 'e lava ke u lea 'aki, 'oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, pea ko 'etau Tamaí Ia, pea 'oku tau fetu'utaki mo ia ko ha Tamai mo e fānau. 'Oku ou 'ilo'i 'okú Ne ofi mai, pea 'e lava ke tau kole kiate Ia, pea kapau te tau talangofua mo fakafanongo pea faka'aonga'i 'a e ma'u'anga tokoni kotoa pē, 'e tali 'etau ngaahi lotú.

Ko Hono Siasí 'eni. 'Oku mo'ui 'a e 'Otuá. Ko Sīsū 'a e Kalaisí. 'Oku tau ma'u ha palōfita 'okú ne pule'i 'a e Siasí ni. 'E lava pē ke 'ilo'i ia 'e kitautolu kotoa pea 'e he ni'ihī kehé hono kotoa 'i he māmaní. 'Oku ou fakamo'oni ki ai. 'Oku ou 'ilo 'okú Ne mo'ui pea 'oku ou fakapapau'i atu 'a e fakamo'oni ko 'eni kiate kimoutolu 'i he huafa 'o Sīsū Kalaisí. 'Ēmeni.

HOKO 'O MO'UI FAKAFALALA PĒ KIATE KITA

Eletā L. Tom Perry

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1991, 87–90; pe Ensign, Nov. 1991, 64–66

Ko e Mo'ui Fakafalala 'a Nīfai Kiate Ia Peé

Hili ha 'auhē holo 'a Lihai mo hono fāmilí 'i he maomaonganoá 'i ha ta'u 'e valu, na'a nau ō mai ki ha fonua na'e ui ko Mahu he ko ha fonua ia na'e lahi ai 'a e fua'i'akaú mo e huhu'a'i honé. Na'a nau ha'u ki ha tahi lahi, pea na'a nau fakafeta'i ki he 'Eikí He'ene fakahaofi mai kinautolú. Hili ha ngaahi 'aho lahi 'o 'enau 'i he fonua ko Mahú, na'e folofola 'a e 'Eikí kia Nīfai 'o pehē, "Tu'u hake, peá ke 'alu atu ki he mo'ungá" (1 Nīfai 17:7).

Na'e talangofua 'a Nīfai ki he 'Eikí; na'á ne 'alu atu ki he mo'ungá 'o lotu. Pea na'e fekau 'e he 'Eikí kia Nīfai, "Ke ke fo'u ha vaka 'o fakatatau ki he sīpinga

te u fakahā kiate koé, koe'uhi ke u lava 'o a'utaki 'a ho kakaí ki he kauvai 'e taha 'o e ngaahi vai ni" (1 Nīfai 17:8).

Ne fehu'i leva 'e Nīfai ki he 'Eikí, "Te u 'alu ki fē ke ma'u mei ai ha maka ukamea ke haka, koe'uhi ke u lava 'o ngaohi 'aki ha ngaahi me'angāue ke fo'u 'aki 'a e vaká, o fakatatau ki he sīpinga kuó ke fakahā kiate aú?" (1 Nīfai 17:9).

Na'e fakahinohino 'e he 'Eikí kia Nīfai 'a e feitu'u 'e lava ke ne ma'u mei ai ha maka ukamea, ka na'e tuku kia Nīfai ke ne fai hono toengá. 'Oku tau lau 'i he 1 Nīfai vahe 17 'oku pehē ai:

"Pea na'e hoko 'o pehē ko au, Nīfai, na'á ku ngaohi-'aki ha ngaahi kili'i manu ha me'a tapili ke tapilipili 'aki 'a e afi; pea hili 'eku ngaohi ha me'a tapili ke u ma'u ha me'a ke tapilipili 'aki 'a e afi, na'á ku toloafi 'aki ha ongo maka ke u tafu ha afi. . . .

"Pea na'e hoko 'o pehē na'á ku ngaohi ha me'a-ngāue 'aki 'a e ukamea 'a ia na'á ku haka mei he maká" (17:11, 16).

Ko ha taha 'eni 'o e ngaahi talanoa mālie ange 'oku tau ma'u 'i he folofolá he 'oku fakamatala ai ki ha taimi na'e tokoni ai 'a e 'Eikí pea hili ko iá 'okú Ne mavahe leva kae tukuange ki ha taha 'o Hono ngaahi fohá ke ne faka'aonga'i 'ene fakakaukau pē 'a'aná. Ne u fa'a fakakaukau 'i he taimi 'e ni'ihī pe ko e hā nai e me'a na'e mei hokó kapau na'e kole 'a Nīfai ki he 'Eikí ke foaki ange ha ngaahi me'angāue kae 'ikai ko ha feitu'u ke ma'u mei ai ha maka ukamea ke ngaohi 'aki e ngaahi me'angāué. 'Oku 'ikai te u tui na'e mei tali 'e he 'Eikí 'a e kole 'a Nīfai. He na'e 'osi 'afio'i 'e he 'Eikí 'e lava pē 'e Nīfai 'o ngaohi 'a e ngaahi me'angāué, pea 'oku tātātaha ke fai 'e he 'Eikí ma'atautolu ha me'a 'e lava ke tau fai ma'atautolu pē.

Mahu'inga 'o e Mo'ui Fakafalala pē Kiate Kitá

'E tokoni 'a e 'Eikí 'i ha'atau kole kiate Ia 'i he taimi 'o e faingata'á, kae tautefito 'eni ki he taimi 'oku tau lí'oa ai ki He'ene ngāué mo talangofua ki Hono finangaló. Ka 'e tokoni'i 'e he 'Eikí 'a kinautolu pē 'oku loto fiemālie ke ngāué. 'Okú Ne faka'amu ke mo'ui fakafalala 'Ene fānau kiate kinautolu pē 'i he lahi taha te nau lavá.

Na'e fakahinohino 'e Pilikihami 'Iongi 'a e Kāinga-lotú, "Tau fekumi mu'a pe ko e hā te tau lava ke fai ma'atautolu peé, kae 'oua na'a tau nofo pē 'o fekumi pe ko e hā e me'a 'e fai 'e he 'Eikí ma'atautolú"

(*Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1941], p. 293).

‘Oku mātu‘aki mahu‘inga ‘aupito ‘a e tau‘atāina mo e mo‘ui fakafalala kiate kita peé ki he‘etau tupulaki fakalaumālie mo fakatu‘asinó. Ko e taimi pē ‘oku tau ‘i ha tu‘unga ai ‘oku tu‘u fakatu‘utāmaki ki he‘etau mo‘ui fakafalala kiate kitautolu peé, ‘e tu‘u fakatu‘utāmaki pē mo ia ki he‘etau tau‘atāinā. Kapau ‘e lahi ange ‘e tau fakafalala ki ha fa‘a-hinga me‘a kae ‘ikai ki he ‘Eikí, te tau ‘ilo‘i ‘a e hōloa ‘a ‘etau tau‘atāina ke ngāue ‘i he taimi pē ko iá. Hangē ko e lea ‘a Palesiteni Hiipa J. Kalanité, “ ‘Oku ‘ikai mo ha me‘a te ne faka‘auha lahi ange ‘a e tu‘unga fakafo‘ituitui ‘o ha tangata, fefine, pe fānau ka ko e ‘ikai te ne mo‘ui fakafalala kiate ia peé” (“Address,” *Relief Society Magazine*, Oct. 1937, p. 627).

Kuo te‘eki ai ha taimi ‘i he‘eku mo‘uí kuo fie ma‘u lahi ange ai ‘a e tokāteline ‘o e mo‘ui fakafalala kiate kita peé ki he lelei ‘a e Kāingalotú. ‘Oku tau mo‘ui ‘i ha kuonga ‘oku vave ai e liliú. ‘Oku mālohi mai ha ngaahi pule‘anga ‘e ni‘ihi pea hōloa e mālohi ‘o ha ni‘ihi. ‘Oku mo‘ui mai e ngaahi ngāue‘angá pea taimi si‘i pē kuo motu‘a pea ‘ikai toe faka‘aonga‘i. ‘Oku taimi nounou pē ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ‘ilo ‘i he saienisí pea fetongi ia ‘e ha ngaahi ‘ilo fo‘ou. Kapau he ‘ikai ke hokohoko atu ‘etau fakalahi ki he mahino ‘oku tau ma‘ú mo ‘etau visione ki he kaha‘ú, ‘e hoko ‘o motu‘a foki mo ‘etau mahinó. ‘Oku talamai ‘e he fakatotoló ko kinautolu ko ia ‘oku nau hū atu ki he māketi ‘o e ngaahi ngāue‘angá ‘i he ‘aho ní, kuo pau ke nau kumi ‘e kinautolu ha founga ki ha ngaahi ngāue‘anga kehekehe ‘e tolu ki he nima lolotonga e ngaahi ta‘u ‘oku nau kei ngāue aí.

Ko e hā e me‘a kuo pau ke tau fai ke tau mo‘ui fakafalala ai kiate kitautolu pē?

Ko ha Tukufakaholo Fakafāмили

Na‘e fokotu‘u ‘e he‘eku ongomātu‘á ha tukufakaholo fakafāмили ‘i homau ‘apí pea na‘e fakafiefia ia kiate au ‘i he ngaahi ta‘u ne u tupu hake aí, pea na‘e ‘alu pē ta‘ú mo ‘ene toe mahu‘ingamālie ange kiate au ‘i he‘eku fakakaukau atu ki aí. ‘E fakataha mai e fāmilí ki he loki talanoá ‘i he hoko e ta‘u taha ‘o e tokotaha kotoa pē he fānaú. ‘E tuku ‘e he‘emau ongomātu‘á ‘i lotomālie he lotofalé ha ‘ū me‘a ke fili mei ai ‘a e ki‘i tamasi‘i pe ta‘ahine ta‘u tahá. ‘E tala ‘e he

me‘a te ne fili ‘a e me‘a te ne sai‘ia ke fai ‘i he kaha‘ú. Ko e ‘ū me‘á ko ha Tohi Tapu, fo‘i hina ‘a e pēpē kuo fakafonu hu‘akau, me‘ava‘inga, mo ha ki‘i pangikē tānaki‘anga pa‘anga kuo fonu sēniti. Na‘e tuku e pēpē he tafa‘aki ‘e taha ‘o e lokí pea nofo mai e fāmilí he tafa‘aki ‘e tahá. ‘E faka‘ai‘ai leva ‘e he kau mēmipa ‘o e fāmilí ‘a e ki‘i pēpē ke totolo ki he ‘ū me‘a ko ‘ení ‘o fili mei ai. Ko e ‘ai pē foki ‘eni ia ke mau fiefia ai.

‘Oku mātu‘aki mahu‘inga ‘a e tau‘atāina mo e mo‘ui fakafalala kiate kita peé ki he‘etau tupulaki fakalaumālie mo fakatu‘asinó.

Na‘a nau talamai na‘á ku fili ‘e au ‘a e ki‘i pangikē tānaki‘anga pa‘angá pea ko ‘eku ngāue ma‘u‘anga mo‘uí ia ‘a e me‘a fakapa‘angá. Na‘e fili ‘e hoku tokoua ko Tetí ‘a e folofolá, pea ko ‘ene ngāue‘anga ma‘u‘anga mo‘uí ko e ngāue fakalaó. ‘I he ngaahi ta‘u na‘á ne ngāue aí, na‘e makatu‘unga ‘ene ngaahi fakakaukau mo ‘ene falalá ‘i he folofolá. Pea ko e tokotaha ‘i he fāmilí na‘e ‘ikai hama ‘i ha me‘á ko hoku tehina ko Popí. Na‘á

ne totolo atu ia ‘o tangutu he Tohi Tapú, ‘ai e fo‘i hina hu‘akau ki hono ngutu, to‘o e me‘ava‘inga ‘i hono nima ‘e taha pea ki‘i pangikē tānaki‘anga pa‘angá ‘i he nima ‘e taha.

Me‘akai Fakalaumālie

‘Oku ou fokotu‘u atu ‘e lava ke mou ma‘u ‘i he ‘ekitiviti fakafāмили fakafiefia ko ‘ení ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni mahu‘inga taha ‘o e mo‘ui fakafalala kiate kita peé. ‘Uluakí, ‘oku fakafongá ‘i he folofolá ‘a ‘etau fie ma‘u ‘o e me‘akai fakalaumālie. ‘Oku fakahā ‘e he ‘Eikí ‘a Hono finangaló ki He‘ene fānaú ‘i he folofolá. Talu pē mei he kamata‘angá mo ‘Ene fekau ‘Ene kau palōfitá ke hiki ‘Ene ngaahi fetu‘utaki mo kinautolú ke ‘aonga ki He‘ene fānaú. ‘Oku fakahā ‘e he ngaahi folofola mā‘oni‘oní ha ngaahi me‘a mahu‘inga ta‘engata; ko e makatu‘unga fefeka ia ‘e lava ke tau langa ai ha mo‘ui lavame‘a ‘i he māmaní. Te tau mo‘ui fakafalala ange kiate kitautolu pē ‘i he‘etau ako e ngaahi folofola mā‘oni‘oní, ‘a ia ‘oku nau ako‘i mai ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ia ‘okú ne ngaohi ‘etau mo‘ui ‘i he māmaní ke fakatefito ‘i he ngaahi me‘a fakalangí.

‘Oku totonu ke fakafiemālie kiate kitautolu ‘a e fo‘i mo‘oni ko ia ‘oku tau ma‘u ‘a e ngaahi tohi lelei taha kuo hiki pe ‘e faifaiangé pea hiki ke hoko ko hotau fakahinohino. ‘E lava ke tau huke ki he 2 Ngaahi Tu‘í ‘o ako ai kau ki he talangofuá. ‘E lava ke tau lau ‘o kau ki he mo‘ui ‘a Siopé pea ako ai ‘a e mo‘ui angatonú. ‘Oku ako‘i mai ‘e he lea ‘a e Tu‘í ko

Penisimaní 'a e fa'a ngāué. 'Oku talamai 'e he mo'ui 'a Siosefá, 'i he'ene hā 'i he Sēnesi 39, 'a e me'a 'oku totonu ke tau fai 'i he taimi 'oku 'ahi'ahi' ai 'a 'etau tu'unga mo'ui angama'á.

Ko ha sīpinga pē 'eni 'e ni'ihī 'o e ngaahi lēsoni 'e lava ke tau ako mei he ngaahi folofola mā'oni'oni. Ko ha ngaahi lēsoni 'eni kuo tu'uloa 'i hono matu'u-aki 'o e ngaahi 'ahi'ahī 'i he ngaahi kuonga hono kotoa. Ko e tukupā leva ma'atautolú ke tau 'ai ke mo'ui 'aki mo loto 'aki ia 'e hotau ngaahi fāmilí 'i he'etau fatongia 'aki hono ako'i kinautolú.

Mo'ui Fakafalala Kiate Kita Pē 'i he Me'a Fakatu'asinó

Uá, 'oku fakataipe 'e he hina kuo fonu hu'akaú 'a e fie ma'u ko ia ke fafanga'i 'a e sinó. Kuo ako'i kitautolu 'e he'etau polokalama uelofeá 'aki hono faka'aonga'i e ngaahi kahoki 'o ha fo'i ve'eteka ke fakamatala'i e ngaahi konga mahu'inga 'o e mo'ui fakafalala kiate kita pē 'i he me'a fakatu'asinó. 'Oku 'i he ve'eteka 'a e akó; mo'ui lelei 'a e sinó; ngāue ma'u-anga mo'uí; tauhi 'o e me'akaí 'i 'apí; tokanga'i 'o e ngaahi ma'u'anga tokoní; mālohi mo e ivi fakasōsiale, fakaeloto mo fakalaumālié.

Ne u ma'u mo hoku uaifí ha faingamālie ke 'a'ahi ai he fa'ahita'u māfana ko 'ení ki ha tangata'eiki ta'u valungofulu 'a ia na'á ne mo'ui'aki e ngaahi me'a takitaha ko 'ení. Na'e fā'ele'i ia 'i ha ki'i kolo 'i 'Aitahō peá ne ngāue 'i he fāmá 'i ha ngaahi houa lahi ke ma'u ha pa'anga ke totongi'aki 'ene akó. Ko 'ene ngāue ma'u'anga mo'uí ko e faiako he lea faka-Pilitāniá mo e faka-Sipeiní 'i ha ki'i 'apiako mā'olunga ai. Na'á ne tō 'a e situloapelí mo e lasipelí ke toli 'o fakatau ki he ngaahi māketi pē honau koló pea tānaki e pa'anga ko iá ki he ngāue fakafaifekau mo e ako 'a e fāmilí tokolahi na'á ne ma'ú. Ko e ngāue 'eni na'á ne fai 'i he ngaahi fa'ahita'u māfaná.

Na'e tokosi'i pē ha kakai na'a nau fie tō e ongo fua'i-akau ko 'ení ko e lahi 'o e ngāue 'oku fai ki ai. Na'e fu'u fiema'ua 'aupito e ongo fua'i'akaú ni. Na'e fie ma'u ma'u pē ke ne tō 'a e lahi taha te ne lavá. Na'e 'ikai pē ha taimi te ne feimālie ai ki he fua 'o 'ene ngoué ko ia na'á ne ako ai ki ha ngaahi kalasi fo'ou 'e ma'u mei ai e fua lelei tahá. Na'e hoko e tafa'aki ki mui hono 'apí ko ha ki'i faama 'ahi'ahi ke ne ma'u mei ai 'a e fa'ahinga 'akau melie taha mo fua lahi taha 'i he 'ea 'o honau feitu'ú. Na'e toe lahi ange 'a e fua na'á ne ma'ú mei he'ene ngaahi ako ko 'eni na'e faí. Na'e mo'ui lelei hono sinó tupu mei he'ene ngāué. Na'e ma'u ngāue ai pē 'ene fānaú 'i he

fa'ahita'u māfana kotoa pē 'i hono toli e fua'i'akaú. Na'e 'ikai ngata pē 'i he lava ke fakafetongi pa'anga 'a e fua'i'akau na'e 'ave ki he māketí kae fakafetongi 'aki foki mo ha ngaahi koloa kehe ke faka'aonga'i ki he'enua ngaahi me'a ke tauhi 'i 'apí. Na'á ne faka'aonga'i lelei 'ene ngaahi ma'u'anga tokoní ke langa 'aki ha 'api faka'ofu'ofa mo feau 'aki e ngaahi fie ma'u 'a hono fāmilí.

'Oku manako 'a e tangatá ni ke vakai ki he founa 'a e 'Eikí ki hono fakatupu ke lahi mo fakafonu 'o e māmaní, 'a ia 'okú ne ma'u mei ai ha ivi mo e mālohi fakasōsiale, fakaeloto mo fakalaumālie. Kuó ne mālōlo mei he faiakó, pea 'oku hokohoko atu pē 'ene tō fua'i'akau ko 'ení, 'o 'ikai koe'uhí ke ma'u mei ai ha tupu ka ko 'ene fiefiá pē. Te ke sio kiate ia 'i he pongipongi 'e ono 'i he uike kotoa pē lolotonga e taimi toli 'o e fua'i'akaú 'okú ne takimu'a 'i ha me'alele 'e hongofulu ki he hongofulu mā ua mei he koló, ko e ō ki he'ene ngoue'angá. 'Oku ō mai e ngaahi fāmilí 'o toli e fuá ke fakalahi atu 'aki ki he'enua me'akai 'oku tauhi 'i 'apí. Na'á ku 'eke ange pe ko e hā 'ene totongi ki he puha 'e tahá kapau te mau fai pē 'e kimautilu 'a e toli. Ko 'ene talí 'eni: "Hei'ilo. Ko 'eku totongi pē 'eku vakai atu ki he fofonga 'o e kakai 'i he'enua mavahe atu mei he ngoue'angá 'oku nau to'oto'o e fua 'o 'enua ngāué."

'Oku ou 'ilo fakapapau 'oku lauiafe 'a e ngaahi founa 'e lava ke mo'ui fakafalala ai e ngaahi fāmilí kiate kinautolu pē 'aki ha'anau ngāue fakataha 'i ha ngaahi me'a 'e 'aongá. Mahalo pē 'e lava ke ma'u mei he fealēlea'aki 'i ha efiāfi fakafāmilí 'i 'api 'oku fakahoko lelei ha ngaahi fakakaukau ke tokoni ke toe lahi ange ai 'a e mo'ui fakafalala 'a homou fāmilí kiate kimoutolu pē 'i he ngaahi me'a fakatu'asinó.

Faka'aonga'i Totonu 'o e Ngaahi Ma'u-anga Tokoní

Tolú, 'oku fakafongai 'e he me'ava'inga ne u lau ki ai ki mu'á 'a hono ma'u 'o e ngaahi me'a 'o e māmaní. Kuo lahi hono tu'uaki mālohi mai 'e he mītia 'i he 'ahó ni ke tau ma'u mai ha ngaahi me'a 'i he taimí ni pea toki totongi ki ai 'a mui 'o pehē ko ha founa faingofua ia ke tau toki totongi fakakongokonga fakamāhina pē ki ai. 'Oku tau mo'ui 'i ha māmani 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e fa'a kātakí 'o fie ma'u 'e he tokotaha kotoa pē ke ma'u mai e me'a hono kotoa 'i he taimí ni pē. Hangē kuo hoko 'eni ia 'o ifo pē ke ma'u mai 'o lahi e ngaahi koloa fakaemāmani kae 'ikai ko ha me'a ke ma'u ai ha fiemālie 'e tolongá.

'E tokoni'i kitautolu 'e he'etau faka'aonga'i fakapotopoto pea fakatolonga 'etau ngaahi ma'u'anga tokoni mo e ngaahi koloa fakamāmani 'oku tau ma'ú ke tau mo'ui fakafalala ange kiate kitautolu pē. Ne u vakai atu ki ha fetukutuku 'a ha fāmili 'oku 'i ai 'enau fānau iiki 'i he fa'ahita'u māfana ko 'eni, pea ne u faka'ofa'ofa'ia 'i he ngaahi me'a na'e tohi 'i he 'ū puha na'e to'o mei he'enau tauhi'anga koloa. Na'e tohi'i ai 'eni, "Vala—Fānau Fēfine—ta'u 2," "Vala—Fānau Fefine—ta'u 3," pea hokohoko pehē hake ai pē ki 'olunga. 'Oku mahino 'aupito 'a e palani lelei kuo fa'ufa'u 'e he fāmili ni ki hono fakangatangata 'o e lahi e vala 'oku fakatau maí.

'Oku tau mo'ui 'i ha māmani mahutafea. Tau fakapapau'i angé 'oku 'ikai ke tau maumau'i e ngaahi ma'u'anga tokoni ko ia kuo tāpuaki'i 'aki kitautolú.

Tu'umālie Fakapa'angá

Faka'osí, ko e me'a hono faá—ko e pangikeé. Ko ha faka'ilonga ia 'o 'etau tu'umālie fakapa'angá. Ne u ako ha lēsoni ma'ong'onga he kamata'anga 'eku ngāue fakapisinisi. Na'e ui au 'e hoku pulé ki hono 'ōfisi. Ne lava pē ke u tala na'e 'i ai e me'a na'á ke fakakaukau'i. Na'á ne pehē mai, "Faka'uhinga'i mai 'a e tupu." Ne u fakamanatu e me'a na'á ku akó peá u 'oange ha faka'uhinga ne u ma'u mei ha tohi. Na'á ne pehē mai, " 'Ikai, 'ikai, 'ikai, 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia 'oku ou fie ma'ú. Fanongo mai peá ke manatu'i 'a hono faka'uhinga'i ko 'eni: Ko kinautolu 'oku mahino ki aí, 'oku nau ma'u ia; pea ko kinautolu 'oku 'ikai, 'oku nau totongi ki ai."

Ke fakahū ha'ate pa'anga 'o malu'i he pangikeé lolotonga iá 'oku fakalalakaka pē 'a 'ete tu'unga mo'uí, 'e fie ma'u ke te 'ilo'i ha ki'i founa ngāue faingofua peá te muimui totonu ki ai. Hili ho'o totongi ho'o vahehongofulu ko e peseti 'e 10 ki he 'Eiki, ko ho'o totongi fakahangatonu ia ha fo'i pa'anga pau 'o tauhi ma'au. 'Oku toe leva ho'o pa'anga hū maí ki he tukuhaú, me'akaí, valá, fale, fe'alu'akí ke vahevahe mo e alā me'a pehē. 'Oku ou ofo 'i he fu'u kakai tokolahi 'oku nau ngāue 'i he kotoa 'o 'enau mo'uí ke totongi ki he me'akaí, ki he tokotaha 'oku nau nofo-totongi ki aí, ki he kautaha 'uhilá, tangata fakatau me'alelé mo e pangikeé kae hala'atā ke nau ki'i fakakaukau ki he ngaahi ngāue 'oku nau faí 'o 'ikai ha'anau totongi 'e taha.

Fakapotopoto peá ke tokanga ki ho'o polokalama fakahū pa'angá. 'I ho'o tātānaki atu ma'u pē ki ho'o pa'anga 'oku fakahuú, ko e lahi ange ai pē ia 'a e tupu 'a ho'o pa'anga 'oku malu'i ki ha me'a fakatu'upakē 'e hoko mo ha'o mālōlō mei he ngāué. 'E kau 'eni ki ha'o fakalalakaka ke ke mo'ui fakafalala kiate koe pē.

'Oku fakalaumālie pea toe fakatu'asino pē 'a e tefito'i mo'oni 'o e mo'ui fakafalala kiate kita peé. 'Oku 'ikai ko ha polokalama ia 'oku fokotu'u 'ata'atā pē ki hono teuteu'i kitautolu ki he ngata'anga 'o e māmani; ko ha me'a ia ke tau mo'ui'aki 'i he 'aho takitaha pea 'i he 'aho kotoa pē 'o 'etau mo'uí. Fakatauange ke kei hokohoko atu 'etau pikima'u ki he ngaahi mo'oni ta'engata 'o e mo'ui fakafalala kiate kita peé, ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

NGAAHI MĀTU‘A ‘OKU NOFO TĀUTAHÁ

Na‘a mo e ngaahi fāmili ko e mātu‘a pē ‘e taha aí, e kei hokohoko atu pē ‘a e nofo fakafāmili, he ko e fāmili ke ta‘engata.

—‘Eletā Ben B. Banks

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“Tuku ke u ‘oatu ha lea fakamālō makehe kiate kimoutolu ngaahi fa‘ē mo e ngaahi tamai ‘oku mou nofo tāutahá. ‘Oku faingata‘a homou ngaahi fatongiá. ‘Oku mau ‘ilo‘i ‘eni. ‘Oku fakamātoato ‘a e puputu‘u ho‘omou ngaahi fakakaukaú. ‘Oku ‘ikai pē ha taimi ‘e ma‘u ai ha pa‘anga fe‘unga. ‘Ikai ha taimi fe‘unga. Fai ‘a e lelei taha te mou lavá pea kole ki he ‘Eikí ke tokoni atu ke tupulaki ho‘omou fānaú ‘i he angalelei mo e mahino mo e lavame‘a, pea mahu‘inga tahá, ‘i he tui. Ka mou fai ia, ‘e hokosia ‘a e ‘aho te mou tū‘ulutui hifo ai, kuo mou lo‘imata‘ia, ‘o fakamālō ki he ‘Eikí ‘i He‘ene ngaahi tāpuaki kuo foaki kiate kimoutolú” (“A Conversation with Single Adults,” *Ensign*, Mar. 1997, 63).

“Kiate kimoutolu ngaahi fa‘ē ‘oku nofo tāutahá, ‘oku mau ‘ofeina kimoutolu, pe ko e hā e fa‘ahinga tupu‘anga ‘o homou tūkunga lolotonga. ‘Oku mau ‘ilo‘i ko e tokolahi ‘iate kimoutolu ‘oku ta‘elata ho‘omou mo‘uí, ‘ikai ha ongo‘i malu, loto-hoha‘a, mo manavasi‘i. Ko e tokolahi ‘o kimoutolu, ‘oku ‘ikai pē ha taimi ia ‘e ma‘u ai ha pa‘anga fe‘unga. ‘Oku hoha‘a ma‘u pē ho‘omou lotó koe‘uhí ko ho‘omou fānaú mo honau kaha‘ú. Ko e tokolahi ‘iate kimoutolu kuo pau ke mou ō ‘o ngaue kae tuku ho‘omou fānaú ke nau tokanga‘i pē kinautolu. Ka ‘o kapau ‘e fakahā kiate kinautolu ha tokanga ‘oku lahi angé, ha ‘ofa ‘oku lahi angé, pea fai mo e lotu fakataha ‘i he‘enau kei íkí, ‘oku ngalingali ‘e ‘i ai ‘a e fiemālié ‘i he loto ‘o ho‘omou fānaú, pea mo e lelei ‘i honau ‘ulungāngá. Ako‘i kinautolu ‘i he ngaahi founa ‘o e ‘Eikí. Na‘e pehē ‘e ‘Īsaia, ‘Pea ‘e akonaki‘i ‘e [he

‘Eikí] ho‘o fānaú kotoa pē; pea ‘e lahi ‘a e fiemālie ‘i ho‘omou fānaú’ (‘Īsaia 54:13).

“ ‘I he pau ange ho‘o ‘ohake ho‘o fānaú ‘i he ngaahi founa ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí ‘i he ‘ofa mo e ‘amanaki leleí, ‘e lava ke fakapapau‘i ‘e ngalingali ‘i ai ‘a e fiemālie ‘i he‘enau mo‘uí.

“Tā ha sīpinga ma‘anautolu. ‘E mahu‘inga ange ia ‘i he akonaki kotoa pē te ke ‘oange kiate kinautolú. ‘Oua na‘á ke fakahōhō‘ia honau lotó. Tuku ke nau tupu hake ‘o faka‘apa‘apa‘i mo mahino kiate kinautolu ‘a e mahu‘inga ‘o e ngāué, ‘a e ngāue mo tokoni ki he ‘apí mo hono ‘ātakai, ha founa ke ngāue‘i ai ha pa‘anga ki he‘enau fakamole pē ‘anautolú. Tuku ke tānaki ‘e homou ngaahi fohá ha pa‘anga ki he‘enau ngāue fakafaifekaú, pea poupou‘i kinautolu ke nau mateuteu, ‘o ‘ikai ‘i he fakatu‘asinó pē, ka ‘i he fakalaumālie foki pea ‘i ha tō‘onga te nau ō atu ai ‘o ngāue ma‘á e ‘Eikí ‘i he ‘ulungāanga ta‘esiokita. ‘Oku ‘ikai te u momou ke palōmesi atu, kapau te mou fai ‘a e ngaahi meá ni, ‘e ‘i ai ‘a e ‘uhinga ke mou lau ai homou ngaahi tāpuaki” (“Stand Strong against the Wiles of the World,” *Ensign*, Nov. 1995, 99–100).

“ Ko e kavenga ‘oku fepaki mo ha fefine kei sí‘i ‘okú ne ‘ohake toko taha pē ‘a ‘ene fānaú ‘oku faingata‘a mo fakatupu lotosí‘i. . . . Ka ‘oku mahinongofua pē ‘a e talí ia. ‘Oku ma‘u ia ‘i he muimui ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei mo e ngaahi akonaki ‘a e Siasí. ‘Oku fekau‘aki ia mo e mapule‘i kitá” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 73; pe *Ensign*, Nov. 1994, 53).

“Kuó u lea ki he hou‘eiki fafine ‘o e Siasí ‘i ha taimi kehekehe ‘e tolu nai pe fā lolotonga e ta‘u ‘e hongofulu kuo ‘osí. Kuo lahi ha ngaahi tohi kuó u ma‘u ko e ngaahi fakakaukau fekau‘aki mo ‘eku ngaahi lea kehekehe ko ‘ení. Kuó u tauhi ha ní‘ihi ‘o e ngaahi tohí ni ‘i ha faile ne u faka‘ilonga‘i ko e ‘Kau Fefine Loto-mamahi.’

“. . . ‘Oku ou fie lau atu ha kongá ‘o e taha e ngaahi tohí ni ‘a ia ne u toki ma‘u pē ‘i he uike kuo ‘osí. . . .

“ Ne hoko leva ‘a e me‘a faka‘ohovale tahá. ‘I he ta‘u nai ‘e taha kuohilí na‘á ne pehē na‘e ‘ikai pē ke toe ‘ofa ia ‘iate au pea ko ‘ema malí ko ha fehālaaki ia talu pē mei he kamata‘angá. Na‘e fakapapau‘i ‘e hono lotó na‘e ‘ikai ha ‘aonga kiate ia ‘ema kei fakatahá. Na‘á ne vete‘i au pea mavahe ia mei homa ‘apí. Na‘á ku toutou lea ange, “ ‘Oua leva. ‘Ikai. Tuku! ‘Oua te ke fai ‘ení. Ko e hā ‘okú ke ‘alu aí? Ko e hā e me‘a ‘oku fehālaaki? Kātaki ‘o talanoa mai kiate au. Sio ki he‘eta fānaú. Fēfē ‘eta ngaahi faka‘ānaua ki he

kaha'ú? Manatu'i 'eta ngaahi fuakavá. 'Oua, 'oua! 'Oku 'ikai ko e solova'angá 'a e veté." Na'e 'ikai te ne fie fanongo mai. Ne u pehē 'e au te u mate.

" 'Ko e taimi ní 'oku 'ikai haku hoa. Ko ha lotomamahi lahi, faingata'a'ia, mo e ta'elata 'oku 'omi 'e he kupu'i leá ni. 'Okú ne fakamatala'i mai 'a e 'uhinga 'oku fa'a fakapou'uli mo fa'a 'ite'ita ai 'eku fānau tangatá. 'Okú ne fakamatala'i 'a e lo'imata'ia 'a 'eku ki'i fānau fefiné. 'Okú ne fakamatala'i 'a e ngaahi pō 'oku 'ikai te u mamohē aī, mo e ngaahi fie ma'u lahi 'a hoku fāmilí. Ko e hā kuo hoko ai 'eni kiate aú? Ko e hā 'eku fili ne fehālaakí? Te u lava fēfē 'o faka'osi 'eku akó? Te u 'osiki fēfē 'a e uiké ni? Ko e fē hoku husepānití? Ko e fē 'a e tamai 'eku fānaú? 'Oku ou hoko 'eni ko e taha 'o e kakai fefine tokolahi 'oku ongosia pea kuo li'aki kinautolu 'e honau ngaahi husepānití. 'Oku 'ikai ha'aku pa'anga, 'ikai ha'aku ngāue. 'Oku 'i ai 'eku fānau ke tauhi, ngaahi mo'ua ke totongi, pea siva mo e 'amanakí.' " ('i he Conference Report, Oct. 1991, 69–70; pe *Ensign*, Nov. 1991, 50).

"Kiate kimoutolu kuo mou veté, kātaki ka mou 'ilo'i 'oku 'ikai te mau ta'etoka'i kimoutolu koe'uhí ko e 'ikai ke iku lelei ho'omou nofo-malí. 'I he taimi 'e ni'ihi, mahalo ko e taimi lahi, na'e 'ikai tupunga e palopalemá meiate kimoutolu. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku 'ikai 'atautolu ke fakahalaia'i, ka ke fakamolemole'i pea fakangalo'i, ke hiki'i hake pea tokoni'i. 'I he taimi 'oku lahi ai ho'omou mamahí, kole tokoni mei he 'Eikí, 'a ia na'á Ne folofola 'o pehē, "Ha'u kiate au 'a kimoutolu kotoa pē 'oku feinga mo mafasiá, pea te u foaki 'a e fiemālie kiate kimoutolu. . . .

" 'He 'oku faingofua pē 'eku ha'amongá, pea 'oku ma'ama'a 'eku kavengá' (Mātiu. 11:28, 30.)

"He 'ikai fakafisinga pe fakasitu'a'i kimoutolu 'e he 'Eikí. Mahalo pē he 'ikai hā fakafo fēfē 'a e tali ki ho'omou ngaahi lotú; mahalo he 'ikai mahino lelei ia pe fakahounga'i. Ka 'e hokosia e taimi te mou 'ilo'i ai kuo fai tāpuekina kimoutolu. 'A kimoutolu oku 'i ai ho'omou fānau pea 'oku mou fāinga ke 'ohake kinautolu 'i he angatonú, fiemālie he kuo pau te nau hoko ko ha monū'ia'anga mo ha fakafiemālie pea mo ha ivi mālohi kiate kimoutolu 'i hono kotoa 'o e ngaahi ta'u ka hoko maí.

"Pea kiate kimoutolu ko ia kuo mālōlō 'a homou malí, 'oku mau 'ofeina mo tokanga lahi atu kiate kimoutolu. Hangē ko e lea 'a ha tangata 'o pehē, "'Oku 'ikai ma'u ha faito'o ia ki he mafu kuo kafo 'i he heletā 'o e māvae.' (Hitopadesa, *Elbert Hubbard's Scrapbook*, New York City: Wm. H. Wise and Co., 1923, p. 21.)

"Ko e tokolahi 'o kimoutolu 'oku 'ikai toe mole 'a e ongo 'o e mamahí mo e ilifiá meiate kimoutolu. Kuo folofola 'a e 'Eikí kiate kimoutolu 'o peheé, "'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku tangí: he te nau ma'u 'a e fiemālie.' (Mātiu. 5:4.)

" 'Oku mau 'ilo'i 'oku fakata'elata e ngaahi 'ahó ki homou tokolahi pea 'i ai mo e faka'anauá 'i he taimi pou'ulí. Ka 'oku 'i ai foki mo e me'a ia 'a ia na'á Ne folofola 'o pehē, 'Ko au, 'io ko au ia, 'oku fakafiemālie'i koé.' (Īsaia 51:12.)

"Ko e 'Eikí 'a ho mālohingá. 'Okú Ne 'i ai ke tokoni, pea 'i ho'o fakaafe'i lá, te Ne ha'u kiate koe 'i Hono Laumālie.

" 'Oku 'i ai foki homou ngaahi talēniti lelei ke fakakoloa'i e mo'ui 'a e ni'ihi kehé. Te mou ma'u 'a e fiemālie mo e mālohi 'i ho'omou tokoni ta'esiokita kiate kinautolú. 'E ngalo 'iate kimoutolu homou ngaahi faingata'a'ia 'i ho'omou tokoni ke veteki 'a e faingata'a'ia 'a e ni'ihi kehé. 'E ma'ama'a ange ho'omou ngaahi kavengá 'i ho'omou fakama'ama'a e ngaahi kavenga 'anautolu 'oku mafasia mo ongosia' ("To Single Adults," *Ensign*, June 1989, 74).

'Eletā Marvin J. Ashton

" 'Oku 'i ai e ngaahi fa'e 'e ni'ihi 'oku nau ma'u 'a e poto mo e ivi ke tuitui e vala 'enau fānaú, ta'o keke, ako'i 'a e ngaahi lēsoni tā piano, 'alu ki he Fine'ofá, faiako 'i he Lautohi Fakasāpaté, 'alu ki he ngaahi fakataha 'a e mātú'a mo e kau faiakó, mo e hā fua. 'Oku fa'a sio e ngaahi fa'e 'e ni'ihi ki he kakai fefine ko 'ení ko ha kau fa'ifa'itaki'anga pea nau ongo'i ta'efe'unga mo ta'efiemālie, pea 'i he'enu fakafehoanaki atu kinautolu ki he kau fefiné ni, 'oku nau fakakaukau ai 'oku 'ikai ke nau lava ha me'a.

" 'Oku 'ikai totonu ke tau ma'u 'a e fa'ahinga fakakaukau fakatupu maumau ko ia 'o e pehē 'oku nau lelei ange 'iate kitautolu. Ko e me'angāue ia 'e taha 'a Sētane. 'Oku 'i ai 'a e tokolahi 'oku hangē 'oku nau fu'u hoha'a ke hoko ko ha 'fa'e lavame'a' pe 'fefine lavame'a.'

"Ngaahi tuofāfine, 'oua na'a mou tuku ke mou ongo'i ta'efe'unga pe hoha'a koe'uhí ko e 'ikai ke mou lava 'o fai e me'a kotoa 'o hangē ko ia 'oku lava 'e ha ni'ihi kehe. Ka 'oku totonu ke mou takitaha fakafuofua'i pē hono tūkunga takitaha, hono ivi, mo hono ngaahi talēniti, pea fili leva e founa lelei taha ke tokoni'i ai hono fāmilí ke hoko ko ha timi, ko ha 'iuniti 'oku ngāue fakataha mo fepoupouaki. Ko koe pē mo ho'o Tamai 'i Hēvaní 'okú mo 'ilo'i ho'o ngaahi fie ma'ú, ngaahi mālohí, mo e ngaahi

faka'ānauá. Kuo pau leva ke fokotu'u ho'o ngaahi taumu'a fakatāutahā mo fai ho'o ngaahi filí 'o makatu'unga 'i he 'ilo ko 'ení" (i he Conference Report, Apr. 1984, 11; pe *Ensign*, May 1984, 9–10).

'Eletā Richard G. Scott

"Na'e akonaki 'a Palesitani Penisoni 'o pehē 'oku totonu ke nofo pē 'i 'api 'a e fa'e 'oku 'i ai 'ene fānaú. Na'á ne toe pehē foki, ' 'Oku mau 'ilo'i . . . 'oku uitou pea vete ha ní'ihí 'o 'etau kau fefine leleí pea 'i ai mo ha ní'ihí 'e fie ma'u ke nau ngāue 'i ha vaha'ataimi koe'uhí ko e fa'ahinga tūkunga 'oku nau 'i aí. Ka ko ha faka'atā makehe pē 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'o 'ikai ko e tu'utu'uni' (Ezra Taft Benson, *To the Mothers in Zion* [tohi tufa, 1987], p. 5–6). Ko kimoutolu 'i he ngaahi tūkunga peheni 'oku 'ikai anga maheni 'akí, 'oku taau ke mou ma'u ha ue'i mo ha ivi makehe mei he 'Eikí. 'E 'ikai ma'u 'eni 'e kinautolu 'oku mavahe mei 'apí 'i ha ngaahi 'uhinga 'oku toe mā'ulalo ange" (i he Conference Report, Apr. 1993, 42–43; pe *Ensign*, May 1993, 34).

'Eletā Ben B. Banks

" 'Oku 'ikai lava ke tau fakamamafa'i fe'unga 'a e mahu'inga 'o e tu'unga fakaemātu'á mo e fāmilí. 'Oku tau lau 'a e ngaahi fāmilí Siasi 'e ní'ihí ko ha 'fāmilí tukufakaholo,' 'a ia 'oku 'i ai e mātu'á mo e fānaú 'i ha vā fetu'utaki tu'u ma'u, 'o vahevahe 'e he fa'eé mo e tamaí fakatou'osi 'a e fatongia 'o hono tokanga'i 'o e fānaú. Kuo a'usia 'e ha ní'ihí 'a e mole atu ha taha 'o e ongomātu'á 'o hoko ai 'eni ko e

taha 'o e ngaahi fāmilí lahi 'oku 'i ai ha mātu'a pē 'e toko taha. Na'á ku tupu hake 'i ha 'api ko e mātu'a pē 'e taha na'e 'i aí. 'I hoku ta'u uá, na'e mole 'a e mo'ui 'a 'eku tamaí 'i he fakatu'utāmaki 'i ha ngāue langa 'o tuku ai 'eku fa'eé ke ne 'ohake tokotaha ha fānaú 'e toko fitu. Na'a mo e ngaahi fāmilí ko e mātu'a pē e taha aí, 'e kei hokohoko atu pē 'a e fāmilí, he ko e fāmilí 'oku ta'engata" (i he Conference Report, Oct. 1993, 39; pe *Ensign*, Nov. 1993, 29).

'Eletā J. Richard Clarke

" 'Oku ou 'ilo'i 'oku lahi 'a e ngaahi fāmilí 'i he Siasí ko e mātu'a pe 'e taha 'oku 'i aí. . . . 'Oku 'ikai ke nau fie kole tokoni ki he kakai kehé pea 'oku fa'a fakalavea'i honau lotó 'e ha ngaahi lea ta'e'ofa fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai honau fāmilí. 'Oku hoko foki mo 'eni ki he kakai lalahi kei talavou te'eki malí. 'Oku nau fa'a ongo'i 'oku fakamavahe'i kinautolu mei he ngaahi 'ekitiviti mo e ngaahi polokalama 'a e Siasí. 'Oku fu'u fie ma'u ke nau hoko ko ha kongā 'o ha fāmilí 'i he ongoongoleleí, 'a ia 'e lava ke ma'u ai ha ngaahi tāpuaki mei he kau ma'u lakanga fakataula'eiki mo'ui tāú pea lava ke ma'u ha ngaahi fa'ifa'itaki'anga leleí 'i he feohi fakatokoua 'i he kōlomu 'a e lakanga fakataula'eikí mo e feohi fakatokoua 'i he Fine'ofá. 'E lava ke fakakau mai kinautolu 'e he ngaahi fāmilí 'i he uōtí pea fetokoni'aki mo kinautolu 'i he 'ofa. 'I he palani 'a e 'Otuá, 'oku 'ikai totonu ke ta'etokanga'i ha taha. Ko e mēmipa katoa kitautolu 'o e sino 'o Kalaisí" (i he Conference Report, Apr. 1989, 75; pe *Ensign*, May 1989, 61).

TEUTEU KI HE TEMIPALÉ

*‘Oku fakafongā ‘i ‘e he ngaahi kī
ko iá—‘a e ngaahi kī ke sila ‘i pea
fakama‘u ‘i he māmaní pea faka-
ma‘u ‘i he langí—‘a e me‘afoaki
haohaoa mei hotau ‘Otuá.*

—Palesiteni Boyd K. Packer

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Mo‘ui Taau ke Hū ‘i he Temipalé

Palesiteni Howard W. Hunter

“‘Oku ou fakafe‘i foki e Kāingalotú ke nau foku-
tu‘u ‘a e temipale ‘o e ‘Eikí ko e faka‘ilonga ia ‘o
‘enau memipa ‘i he siasí. Ko e faka‘ānaua taupotu ia
‘a hoku lotó ke mo‘ui taau e mēmipa kotoa pē ‘o e
Siasí ke hū ‘i he temipalé. ‘E fakahoifua ki he ‘Eikí
kapau ‘e mo‘ui taau ‘a e mēmipa ta‘u lahi kotoa pē
ke ‘i ai—peá ne to‘oto‘o holo—ha‘ane lekomeni
temipale ‘oku kei ‘aonga. Ko e ngaahi me‘a kuo pau
ke tau fai pea mo ia ke ‘oua na‘a tau fai ka tau mo‘ui
taau ai ke ma‘u ha lekomeni temipalé, ko e ngaahi
me‘a pē ia ‘oku nau fakapapau‘i mai te tau fiefia
fakafo‘ituitui pea mo fakafāmilí” (‘i he Conference
Report, Oct. 1994, 8; pe *Ensign*, Nov. 1994, 8).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“‘Oku fakafongā ‘i ‘e he ngaahi fale ta‘e-hano-ta-
tau mo faka‘ofa‘ofá ni, mo e ngaahi ouau ‘oku faka-
hoko aí, ‘a e tumutumu ‘o ‘etau lotú. ‘Oku hoko e
ngaahi ouau ni ko e founa loloto taha ‘o ‘etau faka-
haa‘i ‘a ‘etau tui fakalotú. ‘Oku ou na‘ina‘i ki hotau
kakai ‘i he feitu‘u kotoa pē, ‘aki ‘a e kotoa ‘o e ivi
fakalotoa ‘oku lava ke u ma‘ú, ke nau mo‘ui taau ke
ma‘u ha‘anau lekomeni temipale, ke nau tauhi ma‘u
ia ko ha koloa mahu‘inga, pea ke nau feinga mālohi
ange ke ō ki he fale ‘o e ‘Eikí ‘o ma‘u ‘a e laumālie
mo e ngaahi tāpuaki ‘e ma‘u ‘i ai. ‘Oku ou ‘ilo‘i ko e
tangata pe fefine kotoa pē ‘oku ‘alu ki he temipalé ‘i
he laumālie ‘o e ‘ofa mo e tuí, ‘okú ne foki mei he
fale ‘o e ‘Eikí ko ha tangata pe fefine lelei ange. ‘Oku

‘i ai ‘a e fie ma‘u ke fakalalaka ma‘u pē ‘etau mo-
‘uí. ‘Oku fie ma‘u ke ‘ai pē pea tau ki‘i mavahe mei
he longoa‘a mo e uatau ‘o e māmaní ka tau hū atu
ki he fale toputapu ‘o e ‘Otuá, ke tau ongo‘i ai ‘a
Hono laumālie ‘i ha ‘ātakai ‘o e mā‘oni‘oni mo e
nonga” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1995,
72; pe *Ensign*, Nov. 1995, 53).

Ngaahi Fuakavá mo e Ngaahi Fatongia

Palesiteni Joseph Fielding Smith

“Kapau ‘e maumau‘i ‘e ha tokotaha ha fuakava, pe
ko e fuakava ‘o e papitaisó, ouau, malí pe ha toe
fuakava kehe, ‘oku fakata‘e‘aonga‘i ia ‘e he Laumālie,
pea ‘e ‘ikai ma‘u ‘a e ngaahi tāpuaki” (*Doctrines of
Salvation*, 1:45).

‘Eletā James E. Talmage

“‘Oku ‘i he ngaahi ouau ‘o e ‘enitaumeni ‘a e
ngaahi fatongia ke ha‘isia ki ai ‘a e fakafo‘ituitui,
hange ko e fuakava mo e tala‘ofa ‘o e tauhi pau ki
he lao ‘o e angama‘á, ‘ofa faka-Kalaisí, loto-‘ofá, fa‘a
kātaki mo e mo‘ui ma‘á, fakatapui ‘ete koloá mo
hoto talēnití ki hono fakamafola ‘a e mo‘oní mo
hono langaki hake ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá, mo‘ui
‘aki ‘a e totonú, pea fekumi ma‘u pē ke tokoni ki
hono teuteu ko ia ‘o e māmāni ke tali hono Tu‘i,—
‘a e ‘Eikí ko Sisū Kalaisí. ‘Oku fakahā mai leva ‘i
hono fakahoko ‘o e fuakava takitaha mo hono fato-
ngia takitaha, ‘a e tāpuaki kuo tala‘ofa mai ‘akí, ‘a
ia ‘oku makatu‘unga ia ‘i he tauhi faivelenga ‘o e
ngaahi tu‘unga takitaha” (*House of the Lord*, 84).

Ngaahi Faka‘ilonga ‘o e Temipalé

Palesiteni Hugh B. Brown

“‘Oku ‘ikai ngata pē he‘etau to‘o heni hotau vala
ngaholó, ka ‘oku toe to‘o atu foki mo e ngaahi faka-
kaukau ‘o e māmaní, pea ‘i he‘etau fakakofu hotau
sinó ‘aki ‘a e teunga hinehiná ‘oku tau fe‘unga foki
ke ngaohi hotau ‘atamaí ‘aki ‘a e fakakaukau ‘oku
ma‘a” (*Continuing the Quest*, 38).

‘Eletā John A. Widtsoe

“‘Oku tau mo‘ui ‘i ha māmani ‘o e ngaahi faka‘ilo-
ngá. He ‘ikai lava ke liliu ha tangata pe fefine kuo
ma‘u hono ‘enitaumení ‘o hangē ko ia ‘oku totonu
ke hokó, kae ‘oua kuó ne mamata, ‘o fakalaka atu ‘i
he ngaahi faka‘ilongá, ki he ngaahi mo‘oni ma‘ongo-
‘onga ‘oku fakafongā ‘i ‘e he ngaahi faka‘ilonga ko
iá” (“Temple Worship,” 62).

Taumu'a 'o e Temipalé

Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá

“E ngaahi tokoua, 'oku fie ma'u homou 'enitaumení ke mou mateuteu ai pea lava ke ikuna'i 'a e me'a kotoa pē” (*History of the Church*, 2:309).

Palesiteni Brigham Young

“Tuku ke u 'oatu hano faka'uhinga'i nounou. Ko ho 'enitaumení ke ke ma'u e ngaahi ouau kotoa 'oku 'aonga kiate koe 'i he fale 'o e 'Eikí, 'a ia 'e 'aonga kiate koe hili ho'o mavahe mei he mo'uí ni, ke ke lava ai 'o foki ki he 'afio'anga 'o e Tamaí, 'o fou atu 'i he kau 'āngelo le'ó. . . . pea ma'u ho hakeaki'i ta'e-ngatá” (*Discourses of Brigham Young*, 416).

Palesiteni Joseph Fielding Smith

“Ko e me'a ma'ongo'onga ia ke te kau ki he Siasí, ka he 'ikai lava ke ke ma'u ha hākeaki'i kae 'oua kuó ke fai ha ngaahi fuakava 'i he fale 'o e 'Eikí pea ma'u 'a e ngaahi kī mo e ngaahi mafai 'oku foaki 'i ai 'a ia he 'ikai lava ke foaki 'i ha toe feitu'u kehe 'i māmani 'i he 'aho ni” (*Doctrines of Salvation*, 2:253).

'Eletā John A. Widtsoe

“'Oku fakamatala'i 'e he enitaumeni 'i he temipalé 'a e talanoa ki he fononga ta'engata 'a e tangatá; fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga 'oku fakafalala ki ai 'a e fakalalakaka 'i he fononga ta'engatá; fie ma'u 'a e ngaahi fuakava pe aleapau 'a kinautolu 'oku kau ki ai, ke tali mo ngāue 'aki 'a e ngaahi fono 'o e fakalalakaká; fai hotau sivi'i ke 'ilo'i ai 'a 'etau loto vilitaki mo fe'unga mo e mā'oni'oni, pea faka'osi 'aki hono fakamahino'i 'a e iku'anga taupotu taha 'o kinautolu 'oku 'ofa pea mo'ui 'aki 'a e mo'oni” (*Program of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 178).

Ma'u 'o e Mahino Fekau'aki mo e 'Enitaumení

'Eletā John A. Widtsoe

“Ko e 'enitaumeni 'oku ma'u 'i he fakahaá 'e mahu-'ingamālie tahá pē ia 'i hono ma'u 'i he fakahā; pea ko kinautolu 'oku nau fekumi fakamātoato ki ai 'i he loto haohaoá, 'e 'aonga taha kiate kinautolu 'a e fakahā ko iá” (“Temple Worship,” 63).

'Eletā Harold B. Lee

“I ho'o hū 'i ha temipale mā'oni'oni, 'okú ke kau fakataha ai mo e Kāingalotu mā'oni'oni 'i he

pule'anga ta'engata 'o e 'Otuá, 'a ē 'oku 'ikai ngata ai 'a e taimí. 'Oku 'ikai fakakoloa'i 'aki koe ha ngaahi koloa fakaemāmani 'i he ngaahi temipale 'o ho 'Otuá, ka koe ngaahi koloa 'o e ta'engatá 'a ia 'oku 'ikai fakatataua hono mahu'ingá.

“'Oku fokotu'utu'u e ngaahi ouau fakatemipalé 'e ha Tamai Hēvani poto 'a ia kuó Ne fakahā ia kiate kitautolu 'i he ngaahi 'aho faka'osi ni ke hoko ko ha fakahinohino mo ha malu'i 'i hono kotoa 'o 'etau mo'uí, koe'uhí ke 'oua na'á ta ta'elava 'o ma'u 'a e hakeaki'i 'i he pule'anga fakasilesitiale 'oku 'afio ai 'a e 'Otuá mo Kalaisí” (“Enter a Holy Temple,” *Improvement Era*, June 1967, 144).

'Eletā Carlos E. Asay

“I he ngaahi ta'u sí'i kuo hilí na'e fakamatala ai 'a 'Eletā Sēmisi E. Fausi ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i he taimi ko iá, 'i ha seminā ma'á e kau palesiteni mo e kau metuloni fo'ou 'o e ngaahi temipalé, ki hono uiui'i ia ke hoko ko ha Taki Mā'olungá. Ko e fehu'i pē 'e taha na'e fai ange 'e Palesiteni Hāloti B. Lí: ' 'Okú ke tui e kāmēni 'i he founga totonú?' pea na'á ne tali 'io ki ai. Na'á ne 'eke ange leva kia Palesiteni Lī pe te ne fehu'i ange fekau'aki mo 'ene tu'unga mo'ui tāú. Na'e tali ange 'e Palesiteni Lī na'e 'ikai ke fie ma'u ia, he kuó ne 'ilo mei he ngaahi me'a kuó ne a'usiá 'oku fakahā 'e he founga hono tui 'o e kāmēni 'a e ongo 'a e fakafō'ituitui kau ki he Siasí mo e me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo iá. Ko e me'a ia 'oku fua 'aki 'a e mo'ui taau 'a ha taha mo 'ene mateaki'i 'o e ongoongoleléi.

“'Oku 'i ai ha ní'ihī 'oku nau fie ma'u ha tu'utu'uni 'o e teunga tāú 'o faka'āuililiki ai e tali 'a e fehu'i kotoa pē kau ki hono founga tui 'o e kāmēni fakatemipalé. Te nau fie ma'u ke talamai 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí 'a e lōloá, fokotu'u 'a e ngaahi founga mo e taimi ke tui ai, pea fokotu'u ha tautea kiate kinautolu 'oku 'ikai fai pau ki ai. Ko e ní'ihī 'eni 'oku nau feinga ke tauhi 'e he kau mēmipa 'o e siasí 'a e fanga kī'i me'a iiki mo ma'ama'á kae lí'aki 'a e ngaahi me'a mahu'inga ange 'o e ongoongoleléi 'a Sisū Kalaisí (vakai, Mātiu 23:23–26).

“Neongo ia, 'oku fiefia 'a e Kāingalotu tokolahi 'i he tau'atāina kuo tuku kiate kinautolu 'e ha Tamai Hēvani 'ofa fekau'aki mo e 'ulungāanga ma'á. 'Oku nau mahu'ingā'ia lahi 'i he falala ange 'a e 'Eikí mo e kau taki 'o e Siasí kiate kinautolú—ko ha falala na'e 'uhinga ki ai 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he'ene lea 'o pehē: “Oku ou ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú, pea nau pule'i pē

kinautolu.’ [‘I hono lea ‘aki ‘e Sione Teila, *Millennial Star*, 15 Nov. 1851, 339.]” (“The Temple Garment: ‘An Outward Expression of an Inward Commitment,’ ” *Ensign*, Aug. 1997, 19).

NGAAHI FOKOTU‘UTU‘U ‘O HA MALI TEMIPALE

‘Oku ako‘i ‘a e Kāingalotú ki he mahu‘inga ‘o e mali ‘i he temipalé. ‘Oku sila‘i ‘i ai ‘a e mali ‘a ha ta‘ahine mo ha tangata mali ki he ta‘engatá.

‘Oku lahi ‘aupito ‘a e ngaahi me‘a kuo pau ke fai kimu‘a pea lava ke ke mali ‘i he temipalé. ‘Oku fekau‘aki e ni‘ihi mo e ngaahi lao ‘a e Siasí pea fekau‘aki e ni‘ihi mo e ngaahi lao ‘o e fonuá. Koe‘uhí ‘oku tu‘u e ngaahi temipalé ‘i he ngaahi fonua kehekehe, ‘e kehekehe pē ‘a e ngaahi fie ma‘u fakaláo.

Kapau ‘okú ke ‘osi fakapapau‘i ‘a e temipale te ke mali aí, ‘oku totonu ke ke fetu‘utaki ki he temipale ko iá ‘o kole ‘a e ngaahi fakamatala ‘e fie ma‘ú. Kātaki ‘o ‘eke ki ho‘o pīsopé ‘a e tu‘asila ‘o e ngaahi temipalé. ‘Oku totonu ke ‘i ai ‘ene tatau ‘o e tohi tufa “Taimi Tēpile ‘o e Temipale Kotoa Pē” ‘o e ta‘u lolotongá.

‘Oku ‘oatu ‘i lalo e ni‘ihi ‘o e ngaahi me‘a ‘oku totonu ke ke fakakaukau ki aí.

Ngaahi Lao ‘o e Fonuá

Sivi Totó (Serological Tests)

‘E fie ma‘u ‘i ha ngaahi feitu‘u ‘e ni‘ihi ke fai ha‘o sivi toto kae toki ma‘u ha‘o laiseni mali.

Laiseni Malí

Kapau ‘oku tali ‘e he lao ‘o e fonuá ‘a e mali temipalé, ‘e fie ma‘u ha‘o laiseni mali ‘oku kei ‘aongá mei he vahefonua fakapule‘anga ‘oku tu‘u ai ‘a e temipalé.

‘I he ‘Iunaiteti Siteití mo Kānata, kuo pau ke ke ‘ave ki he temipalé ha laiseni fakalao ‘oku fakangofua ai koe ke ke mali. ‘E lava ke ma‘u ‘a e laiseni ko ‘ení ‘i he fonua pe siteiti/vahefonua ‘oku tu‘u ai e temipalé. ‘I he ngaahi feitu‘u ‘e ni‘ihi, kuo pau ke ke nofo fonua ai pea toki lava ke foaki atu ha‘o laiseni.

Fakangofua

Kapau ‘okú ke ta‘u si‘i, ‘e fie ma‘u ke fakamo‘oni ho‘o mātu‘á ‘i ha tohi fakangofua kae lava ke ma‘u ho‘o laiseni mali.

Taimi Tatalí

‘Oku ‘i ai ha ngaahi pule‘anga ‘oku ‘i ai ha taimi tatali ‘i he vaha‘a ‘o e ‘aho na‘á ke kole ai ho‘o laiseni mo e ‘aho ko ia te ke ma‘u ai iá.

Ouau Fakapule‘anga Kimu‘a ‘i he Sila he Temipalé

‘I he ngaahi fonua ‘e ni‘ihi ‘oku tali ai e mali temipalé ‘e he lao ‘o e fonuá. Neongo ia, ‘i he lao ‘o e ngaahi fonua lahi, ‘oku fie ma‘u ‘a kinautolu ‘oku loto ke sila ‘i he ngaahi temipale ko ‘ení ke nau ‘uluaki mali ‘i he pule‘angá.

Ngaahi Founa ‘a e Siasí

Ongo Fakamo‘oní

pe ko hano ‘oatu pē ‘e he temipalé ha ongo fakamo‘oni.

Lekomeni ke Mali ‘i he Temipalé

‘I ho‘o ‘alu ki he temipalé ke ma‘u ho ‘enitaumení pe ke sila‘i ‘i he malí, kuo pau ke ‘i ai ho‘o lekomeni ‘e ua: ko e lekomeni temipale mo e lekomeni ki he ngaahi ouau mo‘uí. Ko e kongá ‘uluakí te ke faka‘aonga‘i ke ke toe foki ki he temipalé ‘o fakahoko e ngāue ma‘á e kakai pekiá. Ko e kongá kimuí ko e lekomeni ia ke ma‘u ‘a ho ‘enitaumení, mali pe sila. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fakamatala mei ho‘o lekooti memipasipí, hangē ko e hingoa ‘o ho‘o ongomātu‘á, ‘aho papitaisó, mo ho ‘aho ‘enitaumení ‘o kapau kuo ‘osi ma‘u ho ‘enitaumení. Kuo pau foki ke hā ai ko ho‘o ha‘u ki he temipalé ke fai ho‘o mali.

Ngaahi Fanongonongó mo e Fakaafé

‘Oua na‘a ‘ave ‘a e ngaahi fanongonongó pe fakaafé kae ‘oua kuo ma‘u ho‘o lekomeni mali temipalé ke faka‘ehi‘ehi pē mei ha‘ane fakamā ‘o kapau ‘e ‘ikai ma‘u ho‘o lekomeni koe‘uhí ko ha fa‘ahinga ‘uhinga. ‘Ilo‘i e ‘i ai mo ha ngaahi ‘initaviu ‘e fakataimi-tēpile‘i ke hoko atu ai ‘i ha‘ane ofi ki ho ‘aho malí.

Si'i Hifo 'i he Ta'u 'e Tahá

He 'ikai ma'u ha lekomeni tempale 'a ha taha kae 'oua kuo 'osi ha ta'u kakato 'e taha mei hono papitaiso mo hilifakinimá. Kapau 'oku mali fakapule'anga ha ongome'a peá na fakakaukau 'okú na fie sila 'i he tempalé, kuo pau ke na tatali 'i ha ta'u 'e taha mei he 'aho na'á na mali fakapule'anga aí peá na toki sila. 'Oku 'uhinga pē 'a e fakangatangata ko 'ení ki he kakai na'e mei lava pē ke nau mali 'i he tempalé 'i he kamata'angá ka nau fili ke 'oua.

Taimí mo e 'Ahó

'Oku totonu ke femahino'aki 'a e ongo me'a malí mo e tempalé fakafekau'aki mo 'enau ngaahi palani malí ke fakapapau'i 'e ava 'a e tempalé 'i he 'aho mo e taimi kuo nau fili. 'E ma'u e taimi-tēpilé mei ho'o pīsopé.

'Enitaumení mo e Silá

Kuo pau ke 'uluaki ma'u 'e kinautolu 'oku palani ke silá honau 'enitaumení. Te ke lava 'o ma'u ho 'enitaumení 'i ho 'aho silá pe kimu'a ai.

'Oku totonu ke ke palani ke fakamoleki ha houa 'e tolu ki he fā ki ho 'enitaumení. 'E toe 'i ai 'a e miniti 'e fangofulu mā nima kehe ki he silá kau ai 'a e akonaki 'e fai 'e he tokotaha 'okú ne fai e silá. 'I he taimi te ke ma'u 'enitaumeni ai pe silá, 'oku totonu ke ke 'i he tempalé 'i ha houa 'e taha kimu'a pea kamata e sēsini pe silá.

Teunga Tempalé

'Oku tui 'i he tempalé ha teunga hinehina makehe. 'E lava ke ke totongi ke faka'aonga'i ia 'i he tempalé pe ko ha'o ha'u pē mo hao teunga pē 'o'ou.

Kofu Malí

'E lava ke tui 'e he kau fefine malí honau kofu malí ki he'enau sila 'i he tempalé. Kuo pau ko e kofu hinehina, 'ikai ke fu'u lahi hono ngaahi teuteú, nima lōloa pea 'ikai ke mā'ulalo e kiá, 'aofi 'a e tupenu 'oku ātá, pea lava pē ke to'o 'a e kongā 'oku tōlofa 'i muí pe lava ke pine'i pe fakama'u ke 'oua 'e faka'efi'efi. Kapau 'e 'i ai ha fehu'i pe 'oku taau e kofú, 'ave 'a e kofú pe tupenú pe sīpingá ki he tempalé ke nau talaatu pe 'oku taau. 'E lava ke tui 'e he kau fefine malí

honau kofu malí ki he sēsini 'enitaumení ka kuo pau ke to'o 'a e kongā 'oku tōlofa 'i muí. He 'ikai lava ke nau tui 'i he tempalé ha ngaahi kofu 'oku tui fakataha mo ha talausesē lōloa. 'Oku 'i ai ha ngaahi tempale lahi 'oku 'i ai honau ngaahi kofu hinehina faka'ofa'ofa ma'anautolu te nau fie ma'u ki he ouau makehe ko 'ení. Vakai'i 'a e ngaahi tempale takitaha ki he ngaahi kofu 'e ma'u aí.

Tauhi 'o e Kofu Malí

'E lava ke 'ave 'a e ngaahi kofu malí ki he ngaahi tempale lahi kimu'a pea fai e silá. 'E 'ave e kofu malí ki he loki fetongi 'o e ta'ahine malí 'o tauhi ai ki ha'o toki faka'aonga'i.

Tokolahi 'o e Kau Fakaafé

Koe'uhí ko e lalahi kehekehe 'a e ngaahi loki silá, 'oku totonu ke ke fakahā ki he tempalé ('i he taimi 'okú ke alea'i ai ho taimi silá) 'a e tokolahi 'o e kau fakaafe 'okú ke 'amanaki te nau kau atu ki ho'o silá. Ko kinautolu pē kuo 'osi ma'u honau 'enitaumení mo 'i ai ha'anau lekomeni tempale 'oku kei 'aongá 'e lava ke nau kau atu ki he silá. 'Oku 'ikai fa'a lava ke hao ha ngaahi kulupu tokolahi 'i he ngaahi tempale lahi. 'I he'ene peheé, 'oku totonu ke fakangatangata pē 'a e kau fakaafé ki he kau mēmipa 'o e fāmilí mo e ngaahi kaume'a ofi.

Fakahā e Taimí mo e Teunga 'Oku Fie Ma'ú ki he Kau Fakaafé

Kapau 'oku ma'u 'a ho 'enitaumení 'i ho 'aho malí, mahalo te ke fie ma'u ha ni'ihí 'o e kau fakaafé ke nau kau fakataha mo koe 'i he sēsini 'enitaumení. Mahalo ko e ni'ihí ia 'o ho'o kau fakaafé te nau toki faingamālie pē ki ho'o silá. Pe ko e hā pē 'i he ongo me'a ko 'ení 'e fakahokó, kuo pau ke ke fakahā ki ho'o kau fakaafé 'a e taimi ke nau 'i he tempalé aí. Toe vakai'i 'eni ki he tempalé.

'Oku totonu ke fakahā ki he kau fakaafé ke nau tui 'a e vala te nau tui ki ha houalotu sākalam-ēnití. 'Oku 'ikai fe'unga ke tui ki ai ha suti (tuxedos) pe ha fa'ahinga teunga pehē. Ko e kau fakaafe kotoa pē kuo pau ke 'i ai ha'anau lekomeni tempale 'oku kei 'aongá.

Tokotaha Fai Ouau

‘Oku ‘osi vahe’i ‘a e kau palesitenisī ‘o e temipalé mo ha kau faisila kehe pē ke nau fai ‘a e ngaahi mali temipalé. Tupu mei he fu’u femo’uekina e taimi ‘o e Kau Taki Mā’olungā, kuo fai ai ha kole ki he kāingalotu ‘o e Siasī ke ‘oua na’a kole kiate kinautolu ke nau fai ‘a e ngaahi malí.

Lea Fakafonuá

‘Oku lahi e ngaahi temipale ‘oku fakahoko ‘enau ngaahi sēsini ‘i he ngaahi lea fakafonua kehe-kehe. Vakai ki he palesiteni ‘o e temipalé ke fakapapau’i ‘e fakahoko ho’o ‘enitaumení mo ho’o malí ‘i he lea fakafonua ‘okú ke fie ma’u.

Faitā ‘i he Kelekele ‘o e Temipalé

‘Oku ‘ikai ngofua ke ‘ave ha me’afaitā ki loto ‘i he temipalé. Hili e silá, ‘e lava ke faitaa’i ‘a e ta’ahine mo e tangata malí ‘i tu’a ‘i he temipalé. Ko ia, ‘oku ‘ikai fie ma’u ha lekomeni temipale ‘a ho’o tokotaha faitaa.

Ngaahi Fakamatala Kehe

‘E ‘oatu ‘e he temipale takitaha kiate koe pe ko ho’o pīsopé ‘a e ngaahi fakamatala kotoa ‘e fie ma’u ki hono palani ho’o mali temipalé. ‘E lava pē ke ke telefoni ki he temipalé (kole ke ke lea ki he kalake faimalí) pe tohi ki he palesiteni ‘o e temipalé kapau ‘e ‘i ai ha’o ngaahi fehu’i.

Lisi vakai’i Fakamā’opo’opó

Faka’ilonga’i ‘i he taimi kuo fakakakato aí:

- Fetu’utaki ki he temipale te ke mali aí ‘o kole ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku fie ma’u.
‘Ahó _____
- Alea’i mo e temipalé ‘a ho ‘aho malí mo e taimí. ‘Ahó _____ Taimí _____
- Fakapapau’i ‘oku ‘ikai tokolahi ange ‘a e kau fakaafé ‘i he loki kuo ta’ofi ‘i he temipalé.
- ‘I ho’o alea’i mo e temipalé ‘a e ‘ahó, fakahā ange ‘a e lea fakafonua ‘okú ke fie ma’u ke faka’aonga’i ‘i he ouau.

- Fakahā ki he kau fakaafé ‘a e teunga ‘oku fie ma’u ke tui ki he temipalé.
- Kapau ‘oku te’eki ai ma’u ho ‘enitaumení, alea’i ha ‘aho mo ha taimi ke ke ma’u ‘enitaumeni ai. ‘Ahó _____ Taimí _____
- Fakaafé’i ‘a kinautolu ‘okú ke loto ke ha’u ki ho’o ma’u ‘enitaumení, pea fakahā kiate kinautolu ‘a e ‘ahó mo e taimí.
- Ka ‘oka fie ma’u pea fai ho’o sivi totó.
  - ‘Ahó _____ N/A _____
  - Laiseni malí
  - Fie ma’u pe ‘oku nofo ‘i fē? ‘Io _____ ‘Ikai _____
  - Fie ma’u ha fakangofua mei he mātu’á? ‘Io _____ ‘Ikai _____
  - Fie ma’u ha taimi tatali? ‘Io _____ ‘Ikai _____
- Fie ma’u ke fakahoko e ouau fakapule’angá kimu’a ‘i he sila ‘i he temipalé?
‘Io _____ ‘Ikai _____ Kapau ‘oku ‘io, ‘ahó, taimí, fai ‘e hai? _____
‘Osi alea’i _____
- Alea’i ha ongo fakamo’oni ki he ouau faka-temipalé.
- Ma’u ha lekomeni temipale mo ha lekomeni ki he ‘enitaumení mo e/pe malí.
‘Ahó _____
- Kapau na’á ma mali fakapule’anga ‘i he’ema fili pē ‘amaua, kuó ma ‘osi tatali ‘i he ta’u ‘e taha. N/A _____
- Ngaahi kāmeni fakatemipalé. Kapau na’e te’eki ai ke ma ma’u ‘enitaumeni, kuó ma ‘osi talanoa mo ‘ema ongo pīsopé kau ki he tau-mu’a ‘o e kāmení. ‘Ahó _____ Fakatau e kāmení _____
- Kofu malí: hinehina __ nima lōloa __ kia a’u ki ‘olunga __ ‘aofi e tupenu manifinifí __
- Ka fie ma’u, te u totongi ke faka’aonga’i ha kofu hina ‘i he temipalé. ‘Osi vakai’i ki he temipalé pē ‘e ma’u. N/A _____

KO E TEMIPALE MĀ'ONI'ONÍ

Palesiteni Boyd K. Packer

*Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu
'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko
Hongofulu Mā Uá*

Ensign, Feb. 1995, 32–36

'Oku lahi e ngaahi 'uhinga 'oku totonu ai ke fie ha'u ha taha ki he temipalé. Na'a mo 'ene hā pē ki tu'á, 'oku hangē 'okú ne fakahā mai 'a hono ngaahi tefito'i taumu'a fakalaumālié. 'Oku fakamo'oni'i lahi ange 'eni 'i loto 'i hono ngaahi holisí. 'I 'olunga 'i he matapā hū'anga ki he temipalé, 'oku tu'u ai 'a e ngaahi lea fakalāngilangi, "Mā'oni'oni ki he 'Eikí." 'I ha taimi pē 'okú ke hū ai ki ha temipale kuo 'osi fakatapu, 'okú ke 'i he fale 'o e 'Eikí.

'I he ngaahi temipalé, 'e lava ke kau atu 'a e kāinga-lotu 'o e Siasí 'a ia 'oku nau tāú, ki he ngaahi ouau huhu'i mā'olunga taha ki hono ma'u 'o e hakeaki'i 'a ia kuo fakahā ki he fa'ahinga 'o e tangatá. 'E lava ke fakahoko ai ki ha taha 'a e ouau toputapu 'a hono fufulu mo pani mo fakahinohino mo ma'u 'enitau-meni mo sila. Pea 'i he taimi kuo tau ma'u ai e ngaahi tāpuaki ko 'ení ma'atautolú, 'e lava ke tau ngāue ma'anautolu kuo nau pekia te'eki ai ke nau ma'u 'a e faingamālie tataú. 'Oku fakatou fakahoko 'i he ngaahi temipalé 'a e ngaahi ouau toputapu ma'á e kakai mo'uí mo e kakai kuo pekiá.

'Oku Toputapu e Ngaahi Me'a Ko 'Ení

'I hano lau fakalelei 'o e folofolá, 'e 'ilo ai na'e 'ikai ke fakahā 'e he 'Eikí 'a e me'a kotoa pē ki he kakai kotoa pē. Na'e 'i ai ha ngaahi me'a na'e fokotu'u ke fakahoko ke nau mo'ui taau kimu'a pea nau toki ma'u ha ngaahi fakamatala na'e toputapu. 'Oku pehē foki 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé.

'Oku 'ikai ke tau talanoa'i e ngaahi ouau fakatemi-palé 'i tu'a 'i he temipalé. Na'e 'ikai 'aupito pē fakataumu'a ia ke fakangatangata e ngaahi ouau fakatemi-pale ko 'ení ki ha ni'ihi tokosi'i pē kuo filifili pea ke nau fakapapau'i 'oku 'ikai teitei 'ilo ki ai ha ni'ihi kehe. Ko hono mo'oni, 'oku fehangahangai ia mo hono taumu'á. 'Oku mau na'ina'i lahi ki he kakai kotoa pē ke ngaohi kinautolu ke nau mo'ui taau mo teuteu ke a'usia e ngaahi ouau 'o e temipalé. Kuo akonekina 'a kinautolu kuo nau hū 'i he temipalé 'i ha taumu'a: 'E 'i ai e 'aho 'e ma'u ai 'e he kakai mo'ui

kotoa pē mo e kakai kotoa pē ne mo'ui 'i mu'a 'a e faingamālie ke fanongo ki he ongoongolelei pea nau tali pe ta'etali 'a e ngaahi me'a 'oku 'omai 'e he temipalé. Kapau he 'ikai tali 'a e faingamālie ko 'ení, ko e fo'ui ia 'o e tokotaha fakafo'ituitui.

'Oku faingofua pē 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé mo e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'i ai. 'Oku faka'ofu'ofa. 'Oku toputapu. 'Oku 'ikai fakahāhāholo telia na'a ma'u ia 'e kinautolu 'oku 'ikai te nau mateuteu ki ai. 'Oku 'ikai ko ha teuteu 'a e fie'iló. 'Oku 'ikai ko ha teuteu 'a e fu'u tokanga lahi ke 'ilo ki ai. 'Oku 'i ai ha ngaahi sitepu 'oku fakahoko ke teuteu ki he ngaahi ouaú, 'a ia 'oku kau ai 'a e: tuí, fakatomalá, papitaisó, hilifakinimá, mo'ui tāú, 'a e tu'unga matu'otu'a mo lāngilangi'ia 'oku taau mo ha taha kuo fakaafe'i ke ha'u ki he fale 'o e 'Eikí.

'E lava ke hū ki he temipalé 'a kinautolu kotoa pē 'oku mo'ui taau mo fe'unga 'i he tafa'aki kotoa pē, pea fakafe'iloaki ai kinautolu ki he ngaahi ouau toputapú.

Mo'ui Taau ke Hū

Ko ho'o ongo'i pē 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé pea mo hono toputapu 'o e ngaahi ouau 'oku fakahoko 'i he temipalé, te ke momou ke fakafehu'ia 'a e ngaahi tu'unga mo'ui mā'olunga kuo fokotu'u 'e he 'Eikí ki he hū ki he temipale mā'oni'oni.

Kuo pau ke ke ma'u ha lekomeni 'oku kei 'aongá kae lava ke ke hū 'i he temipalé. Kuo pau ke fakamo'oni hingoa ki he lekomeni ko 'ení 'a e kau 'ōfisa totonu 'o e Siasí. Ko kinautolu pē 'oku mo'ui tāú 'oku totonu ke 'alu ki he temipalé. Ko e fatongia ia 'o ho'o pīsopé pe palesiteni fakakolo fakalotofonuá ke 'initaviu koe fekau'aki mo ho'o tu'unga taau fakatāutahá. 'Oku mātu'aki mahu'inga 'a e 'initaviu ko 'ení, he ko ha taimi ia ke mo vakai'i ai 'a ho'o founa mo'uí mo ha tamaio'eiki 'a e 'Eikí kuo fakanofo. Kapau 'oku 'i ai ha fehālaaki 'i ho'o mo'uí, 'e lava ke tokoni atu e pīsopé ke fakalelei'i ia. 'I he founa ko 'ení, 'i ho'o talanoa mo e fakamaau 'o 'Isilelí, te ke lava 'o fakahā ai pe lava ke tokoni'i ai koe ke ke fokotu'u ho'o tu'unga mo'ui tāú ke ke hū 'i he temipalé 'i he tali lelei koe ki ai 'e he 'Eikí.

Ko e 'initaviu ke ma'u ha lekomeni temipalé 'oku fakahoko fakafo'ituitui pē ia 'i he vaha'a 'o e pīsopé mo e mēmipa 'o e Siasí 'oku fie ma'u lekomení. 'Oku fai heni ha ngaahi fehu'i ki he mēmipá 'o faka'eke'eke hono 'ulungāangá mo 'ene tu'unga tāu fakatāutahá pea mo 'ene mateaki'i e Siasí mo hono

kau ‘ōfisá. Kuo pau ke fakamo‘oni‘i ‘e he tokotahá ‘okú ne ‘ulungāanga ma‘a pea tauhi ‘a e Lea ‘o e Potó, totongi vahehongofulu kakato, mo‘uí ‘o fakatatau mo e ngaahi akonaki ‘a e Siasí, pea ‘ikai ha‘ane fengāue‘aki pe kau mo ha ngaahi kulupu hē mei he Siasí. ‘Oku fakahinohino‘i e pīsopé ki hono mātu‘aki mahu‘inga ke ‘oua na‘a toe fakahāhāholo ‘a e ngaahi me‘a ko ‘ení.

‘E tala ‘e he ngaahi tali fe‘unga ki he ngaahi fehu‘i ‘a e pīsopé ‘a e tu‘unga taau ‘o ha taha ke ma‘u ha‘ane lekomeni temipale. Kapau ‘oku ‘ikai tauhi e ngaahi fekaú ‘e ha taha ‘oku kole ha‘ane lekomeni temipale pe ‘i ai ha fa‘ahinga me‘a ‘oku ‘ikai tūkunga lelei ‘i he‘ene mo‘uí ‘a ia ‘e fie ma‘u ke fakalelei‘i, ‘e fie ma‘u ke ne fakahā kuó ne fakatomala mo‘oni kimu‘a pea toki ‘oange ha‘ane lekomeni temipale.

Hili hono fakahoko ‘e he pīsopé ‘a e ‘initaviu ko ‘ení, ‘e toe ‘initaviu foki kitautolu takitaha ‘e ha mēmipa ‘o e kau palesitenisí fakasiteikí kimu‘a pea tau toki ō ki he temipalé.

Ako‘i mei ‘Olunga

Kimu‘a ‘i ho‘o fuofua hū ‘i he temipalé, pe a‘u pē ki he hili ha‘o toutou hū, ‘e tokoni kiate koe ha‘o ‘ilo‘i ‘oku fakahoko ‘a e ako ‘i he ngaahi temipalé ‘aki ha ngaahi faka‘ilonga. Na‘e fakahoko ‘e he ‘Eikí, ko e Faiako Tu‘ukimu‘á, ‘a e konga lahi ‘o ‘ene faiakó ‘i he founḡa ni.

Ko ha ako‘anga ma‘ongo‘onga ‘a e temipalé. Ko ha fale ia ‘o e ako. ‘Oku tauhi ‘i he temipalé ‘a e fa‘ahinga ‘ātakai ‘oku fe‘unga ki hono ako‘i ‘o e ngaahi me‘a ‘oku matu‘aki fakalaumālié. Ko ha palesiteni ‘iloa ‘o ha ‘univēsiti ‘e taha ‘a ‘Eletā Sione A. Uitisou ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘a ia kuo mama‘ó, pea ko ha tokotaha ako ‘iloa ia ‘i māmani. Na‘á ne ma‘u ha ‘apasia lahi ki he ngāue fakatemipalé, pea na‘á ne lea ‘i ha polokalama na‘e fai ‘o pehē:

“ ‘Oku fālute ‘e he ngaahi ouau ‘o e temipalé ‘a e palani kakato ‘o e fakamo‘uí, ‘o hangē ko ia ‘oku toutou ako‘i ‘e he kau taki ‘o e Siasí, pea ‘okú ne fakamahino‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ia ‘oku mahinongata‘á. ‘Oku ‘ikai toe fakakehe‘i pe fulifulihi e ngaahi akonaki ‘o e temipalé ke fe‘unga mo e palani ma‘ongo‘onga ‘o e fakamo‘uí. Ko e taha ‘o e ngaahi fakamo‘oni lalahi ki hono mo‘oni ‘o e ngaahi ouau ‘o e temipalé ko e kakato ‘o e ‘enitaumení. ‘Ikai ngata ái, ka ‘oku hanga ‘e he kakato ‘o e savea ko ‘ení mo e

fakamatala ki he palani ‘o e Ongoongolelei ‘o fakahoko ‘a e lotu ‘i he temipalé ko e taha ‘o e ngaahi founḡa lelei taha ‘o hono fakamanatu mai ‘a hono kakato ‘o e fokotu‘utu‘u ‘o e Ongoongolelei” (*Utah Genealogical and Historical Magazine*, Apr. 1921, p. 58).

Kapau te ke ‘alu ki he temipalé pea manatu‘i ‘oku fakahoko ‘aki ha ngaahi faka‘ilonga ‘a e ako ‘oku ako‘i aí, he ‘ikai te ke teitei hū ki aí ‘i he laumālie totonú ta‘e te ke foki kuo lahi ange ‘a e me‘a ‘oku lava ke ke mamata ki aí, ‘okú ke ongo‘i kuo hākeaki‘i lahi ange koe pea toe lahi ange ‘a ho‘o ‘ilo ki he ngaahi me‘a fakalaumālié. ‘Oku fakafo ‘aupito ‘a e palani ‘o hono ako‘i. ‘Oku fai ia ‘i he ue‘i ‘a e Lau-mālié. Na‘e ako‘i ma‘u pē ‘e he ‘Eikí tonu, ko e Faiako Tu‘ukimu‘á, ‘a ‘Ene kau ākongá ‘aki ‘a e ngaahi talanoa fakatātā—ko hono fakamatala‘i ‘i ha founḡa fakatāta‘i ‘aki ha ngaahi faka‘ilonga ‘a e ngaahi me‘a ko ia na‘e mei faingata‘a ke mahinó.

‘Oku hoko leva ‘a e temipalé ko ha faka‘ilonga. Kapau kuó ke mamata ‘i ha taha ‘o e ngaahi temipalé ‘i he taimi po‘ulí, ‘okú ke ‘ilo‘i ‘a hono faka‘ofo‘ofá. ‘Oku hoko ‘a e fale ‘o e ‘Eikí, ‘a ia kuo hulungia ‘e he māmá ‘o maama ‘i he loto fakapo‘ulí, ko ha faka‘ilonga ‘o e mālohi mo e ivi ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí ‘i he‘ene tu‘u ko ha maama kamo ‘i ha māmani ‘oku faka‘au‘au hifo ‘i he po‘uli fakalaumālié.

Ko ha ako‘anga ma‘ongo‘onga ‘a e temipalé. Ko ha fale ia ‘o e ako.

‘I ho‘o hū ki he temipalé ‘oku fetongi ho vala angamaheni ki he teunga hinehina ‘o e temipalé. ‘Oku fakahoko e fetongi ko ‘ení ‘i he loki fai‘anga fetongí, ‘a ia ‘oku ‘oange ai ki he tokotaha takitaha ha ki‘i loki pē ‘o‘ona ke ne fetongi ai. ‘Oku kei tauhi pē ‘i he

temipalé ‘a e sīpinga ‘o e ‘ulungāanga tāū. ‘I ho‘o tuku ho valá ‘i he ki‘i loki ko ho‘o tuku ia ‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ‘okú ke hoha‘a mo tokanga ki aí. ‘Okú ke hū ki tu‘a mei he ki‘i loki fetongi fakatāutaha ko ‘ení kuó ke teunga hina peá ke ongo‘i ‘okú ke taha pē mo tu‘unga tatau mo e tokotaha hono kotoa, he ‘okú ke teunga tatau mo e tokotaha kotoa pē ‘i aí.

Ko e Mālohi ke Silá

Kiate kimoutolu ‘oku hanganaki atu ki ha mali temipalé, te mou fie ‘ilo pe ko e hā e me‘a ‘e hokó. ‘Oku ‘ikai te mau fakahā ‘a e ngaahi fakalea ‘o e ouau ‘o e silá (malí) ‘i tu‘a ‘i he temipalé, ka ‘oku lava ke mau fakamatala‘i ‘a hono faka‘ofo‘ofa ‘o e loki silá ‘i hono fokotu‘utu‘ú, ‘a e laumālie ‘o e fakalongolongo mo e nonga ‘i aí, pea molumalu ‘i he ngāue toputapu ‘oku fakahoko aí.

Kimu'a pea ha'u 'a e ongome'a malí ki he 'ōlitá ke fakahoko 'a e ouau 'o e silá, 'oku 'i ai 'a e faingamālie 'o e fai ouaú ke fai ha akonaki, pea 'oku 'a e ongome'a malí ke ma'u ia. Ko e ní'ihí 'eni 'o e ngaahi akonaki 'e ala fanongo ki ai 'a e ongome'a malí 'i he ouaú ni.

"Ko homo 'aho malí 'eni. Ko e fiefia lahi 'okú mo ongo'i 'i ho'omo malí. Na'e langa 'a e ngaahi temipalé ke hoko ko ha fale toputapu ke fakahoko ai 'a e ouau hangē ko 'eni. 'Okú 'ikai ke tau 'i he māmaní. 'Okú 'ikai ha kaunga 'o e ngaahi me'a 'o e māmaní ki he falé ni pea 'oku totonu ke 'oua na'a 'i ai hano mālohi ki he me'a 'oku tau fakahoko 'i heni. Kuo tau tuku atu 'a māmani ka tau hū ki he temipale 'o e 'Eikí. 'Okú hoko 'eni ko e 'aho mahu'inga taha 'i ho'omo mo'uí.

"Na'e fā'ele'i kimoua pea fakaafe'i ki he māmaní 'e ha mātu'a ne nau teuteu'i ha sino fakamatelie ke nofo ai homo laumālie. Kuo 'osi papitaiso kimoua. Ko e papitaiso ko ha ouau toputapu ia, ko e fakataipe 'o ha fakama'a, ko e fakataipe 'o e mate mo e toetu'u, ko e fakataipe 'o e tu'u hake 'i ha mo'ui kuo fakafou. 'Okú fakataumu'a ia ki he fakatomala mo e fakamolemole'i 'o e ngaahi angahalá. Ko e sākalamēniti 'o e 'Ohomohe 'a e 'Eikí ko hono fakafou ia 'o e fuakava 'o e papitaiso, pea 'e lava ke ma'u ha fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá 'o kapau te tau tauhi ki ai.

"Na'e fakanofu koe, tangata mali, ki he lakanga fakataula'eikí. Na'e 'uluaki foaki kiate koe 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné peá ke fakalalakala 'i hono ngaahi lakanga kotoa 'o iá—ko e tikoni, akonaki, mo e taula'eiki. Pea hokosia 'a e 'aho na'e 'ilo'i ai kuó ke mo'ui taau ke ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí. 'Okú ui 'a e lakanga fakataula'eiki ko iá, 'a e lakanga fakataula'eiki mā'olunga angé, 'o fakatatau ki he lakanga toputapu 'o e 'Otuá, pe ko e Lakanga Fakataula'eiki Mā'oní'oní 'o fakatatau ki he Lakanga 'o e 'Alo 'o e 'Otuá (vakai, 'Alamā 13:18; Hilamani. 8:18; T&F 107:2–4). Na'e foaki kiate koe ha lakanga 'i he lakanga fakataula'eikí. 'Okú ke hoko 'eni ko ha kaumātu'a.

"Kuó mo 'osi takitaha ma'u 'a homo 'enitaumeni. Na'e foaki kiate kimoua 'i he 'enitaumeni ko iá ha mālohi ke mo ma'u fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku ta'engatá. Ka ko e ngaahi me'a katoa ko 'eni na'e tomu'a fakahoko ia pea ko e teuteu ki ho'omo ō mai ki he 'ōlitá 'o sila'i ai kimoua ki he nofo taimí mo hono kotoa 'o e nofo ta'engatá. Kuó mo hoko 'eni kimoua ko ha fāmili, 'o tau'atāina ke ngāue ki hono fakatupu 'o ha mo'ui, ke ma'u 'a e faingamālie ke 'omi ki he māmaní ha fānau pea ke

'ohake mo lehilehi'i kinautolu ke nau malu 'i he'e-nau mo'ui 'i he māmaní 'aki ho'omo mo'ui mateaki mo feilaulaú; ke mo mamata 'i ha 'aho te nau ha'u ai ke kau 'i he ngaahi ouau fakatemipale toputapu ni, 'o hangē ko ia kuó mo ha'u ke fakahokó.

" 'Okú mo ō mai 'i he loto vilitaki pea kuo 'ilo'i 'okú mo mo'ui taau. Ko ha tufakanga lahi ia ke mo fetali-'aki kimoua 'i he fuakava 'o e malí, ko ha tufakanga 'okú ne 'omi ha ngaahi tāpuaki ta'e-hano-tatau."

Kapau 'e fakatou mahino kiate kitautolu 'a e hisitōlia mo e tokāteline 'o e ngāue fakatemipalé, kuo pau ke mahino kiate kitautolu 'a e mālohi ke silá. Kuo pau ke 'i ai ha fa'ahinga tu'unga ke tau fakakaukau loto atu ai ki hono 'uhinga 'oku mātu'aki mahu'inga ai e *ngaahi kī* 'o e mafai ke ngāue 'aki e malohi ke silá—'o 'ikai mahu'inga ki he ngāue ouau pē 'o e ngaahi temipalé ka ki he ngaahi ouau kotoa 'o e Siasí 'i māmaní kotoa.

'Okú fakafonga'i 'e he mālohi ke silá 'a hono foaki 'o e mafai fakalaumālie mei he 'Otuá ki he tangatá. Ko e tokotaha 'okú ne tauhi 'a e mālohi ko ia ke silá ko e fakafonga 'o e 'Eikí 'i he māmaní, 'a e Palesiteni 'o e Siasí. Ko e lakanga ia 'oku 'i ai 'a e falala mo e mafai kakató.

Hangē ko ia ne 'osi lau ki ai, 'oku ngāue 'aki 'a e lea fakatātaá 'i he lahi 'o e ngaahi me'a fakalaumālie loloto 'i he Siasí, tautautefito ki he temipalé. 'Okú tau faka'aonga'i 'a e ongo fo'i lea ko e *ngaahi kī* 'i he founa fakatātā. 'Okú fakafonga'i heni 'e he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí 'a e fakangatangata 'o e mālohi kuo 'omi mei he 'Eikí ki he tangatá ke ne ngāue 'aki 'i he huafa 'o e 'Otuá 'i māmaní. 'Okú fu'u fehokotaki vāofi 'aupito 'a e ngaahi fo'i lea ko ia ko e *silá*, *ngaahi kī* mo e *lakanga fakataula'eikí*.

'Okú tatau pē 'a e ngaahi kī 'o e mālohi ke silá mo e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ta'engatá. "Pea 'i he hoko 'a Sisū ki he potu 'o Sesalia 'i Filipaí, na'e fehu'i ia ki he'ene kau ākongá, 'o pehē, 'Okú pehē 'e he kakaí pe ko hai au ko e Foha 'o e tangatá? . . .

"Pea lea 'a Saimone Pita, 'o pehēange, Ko koe ko e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otuá Mo'uí.

"Pea lea 'a Sisū, 'o pehēange kiate ia, Saimone Pasiona, 'okú ke monū'ia: he na'e 'ikai fakahā ia kiate koe 'e he kakanó mo e totó, ka ko 'eku Tamai 'oku 'i he langí.

"Pea 'oku ou tala atu foki kiate koe, ko Pita koe, pea te u langa hoku siasí ki he maká ni; pea 'e 'ikai lava'ia 'e he ngaahi matapā 'o hētesí.

"Pea te u 'atu kiate koe 'a e kī 'o e pule'anga 'o e langí: pea ko ia kotoa pē te ke nono'o 'i māmaní,

‘e nono’o ia ‘i he langí; pea ko ia te ke veteki ‘i māmaní, ‘e veteki ia ‘i he langí” (Mātiu. 16:13–19).

Na’e fie ma’u ke ma’u ‘e Pita ‘a e ngaahi kií. Na’e fie ma’u ke ma’u ‘e Pita ‘a e mālohi ke silá, ‘a e mafai ko ia ke nono’o pe silá ‘i he māmaní pe ke veteki ‘i he māmaní pea ‘e nono’o pe veteki ia ‘i he langí. ‘Oku ma’u e ngaahi kī ko iá ‘e he Palesiteni ‘o e Siasí—‘e he palōfitá, ko e tangata kikite, mo e tangata ma’u fakahā. ‘Oku ma’u ‘a e mālohi toputapu ko ia ki he silá ‘i he Siasí ‘i he taimí ni. ‘Oku ‘ikai mo ha toe me’a ‘e toputapu ange kiate kinautolu ‘oku nau ‘ilo’i ‘a e mahu’inga ‘o e mafai ni. ‘Oku ‘ikai mo ha toe me’a te nau pīkitai ange ki ai. ‘Oku tokosi’i ‘aupito ha kau tangata kuo foaki ki ai ‘a e mālohi ko ‘eni ke silá ‘i ha fa’ahinga kuonga ‘i he māmaní—‘oku foaki ‘a e mālohi ke silá ki ha kau tangata ‘i he temipale takitaha. He ‘ikai lava ke ma’u ia ‘e ha taha tuku kehe pē mei he palōfitá, tangata kikite, tangata ma’u fakahā mo e Palesiteni ‘o e Siasí ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní.

‘Oku hoko hake ha fakamatala mahino felāve’i mo e mālohi ke silá ‘a ‘ene fakama’u ‘a e me’a kotoa ‘oku tau fai ma’á e kakai mo’uí mo e pekiá.

“ ‘I he taimi kotoa pē ‘oku ‘i māmani ai ‘a e ongo-ongolelé, ‘oku ‘i ai ha kau fakafofonga ‘oku foaki kiate kinautolu ‘e he ‘Eikí ke fakama’u ‘i māmani pea silá ‘i he ngaahi langí ki he ta’engatá (Mātiu. 16:19; 18:18; Hilamani. 10:3–10; T&F 132:46–49.) . . .

“Ko e me’a kotoa pē ‘oku ‘ikai silá ‘aki ‘a e mālohi ko ‘ení, ‘e ngata ia ‘i he taimi ‘oku mate ai ‘a e tangatá. He ‘ikai lava ‘e he papitaisó ‘o fakangofua ha taha ke hū ki he pulé’anga fakasilesitiale kae ‘oua ke ne ma’u ‘a e sila ta’engatá ni; he ‘ikai ‘ave ‘e he fuakava ‘o e malí ‘a e ongome’a malí ki ha hākeaki’i ‘i he tu’unga tāupotu tahá ‘i he maama silesitiale kae ‘oua kuo silá ‘i ‘a e fuakava ko iá ‘aki ‘a e mafai ko ‘ení.

“ ‘Oku ma’u ‘e he me’a kotoa pē ‘a e mālohi ‘e tolonga mo ‘aonga koe’uhí ko e mālohi ke silá. ‘Oku ta’efakangatangata ‘a e mālohi ko ‘ení ‘o ne fālute kātoa ‘a e ngaahi ouau ‘oku fakahoko ma’á e kakai mo’ui mo pekiá, silá ‘i ‘a e fānau ‘oku kei mo’uí ki he’enua ngaahi tamai kuo mālōlō, ‘o fa’u ai ‘a e sēini fakapēteliake ‘e tu’uloa pea hokohoko ‘o ta’engata ‘i ha kakai kuo hakeaki’i” (Bruce R. McConkie, *Mormon Doctrine*, 2d ed., Salt Lake City: Bookcraft, 1966, p. 683).

‘Oku tau ma’u ha mafai fe’unga ‘i he Siasí ke fakahoko ‘a e ngaahi ouau kotoa ‘oku fie ma’u ki hono huhu’i mo hakeaki’i ‘a e fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá. Pea tupu mei he’etau ma’u ‘a e ngaahi kī ki he mālohi ke silá, ko e me’a ko ia ‘oku tau fakama’u

‘i he founga totonú ‘i he māmaní ‘e fakama’u ia ‘i he langí. ‘Oku fakafofonga’i ‘e he ngaahi kī ko iá—‘a e ngaahi kī ke silá ‘i mo fakama’u ‘i he māmaní, pea fakama’u foki ‘i he langí—‘a e me’a’ofa mahu’inga taha mei hotau ‘Otuá. ‘E lava ke tau fai papitaiso mo foaki tāpuaki ‘i he mafai ko ‘ení, ‘e lava ke tau ma’u ‘enitaumeni mo faisila ai, pea ‘e tali ‘e he ‘Eikí ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau tukupā te tau faí.

Na’e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá na’e fai ma’u pē kiate ia ‘a e fehu’i ko ‘ení, “ ‘E ‘ikai ‘apē lava ke fakamo’ui ‘a kinautolu ta’e fakahoko ‘a e ngaahi ouau kotoa ko iá mo e ngaahi me’a peheé?’ Ko ‘eku tali ki ai ko e ‘Ikai, h’e ‘ikai ma’u kakato ai ‘a e fakamo’ui. Na’e folofola ‘a Sisū, ‘ ‘Oku lahi ‘a e ngaahi nofo’anga ‘i he fale ‘o ‘eku Tamaí, te u ‘alu ‘o teuteu ha feitu’u ai ma’amoutolu.’ Na’e totonu ke liliu heni ‘a e *falé* ko e pulé’anga; pea ka ai ha taha ‘e hakeaki’i ki he fale mā’olunga tahá kuo pau ke ne talangofua ki ha fono fakasilesitiale, pea ki he fonó kotoa foki” (*History of the Church*, 6:184).

Kuo pau ‘e ‘I ai ha Fakafepaki

Ko e ngaahi temipalé ‘a e uho ‘o e mālohinga fakalaumālie ‘o e Siasí. ‘Oku totonu pē ke tau ‘ilo’i ‘e feinga e filí ke ‘ohofi kinautolu ‘i he siasí mo fakafepaki ‘i he’etau feinga ko ia ke kau atu ki he ngāue toputapu mo fakalaumālie ko ‘ení. ‘Oku lahi ‘a e fakafepaki ki he ngāue fakatemipalé he ko e feitu’u ia ‘oku ma’u mei ai ‘a e mālohinga fakalaumālie lahi ki he Kāingalotú mo e Siasí fakakātoa.

Na’e fai ‘e Palesiteni Siaosi Q. Kēnoni ‘a e leá ni ‘i hono tāpuaki’i ‘o e makatuliki ‘o e Temipale Lōkaní:

“Ko e maka fakava’e kotoa pē ‘oku fakatoka ki ha Temipale, pea ko e Temipale kotoa pē kuo langa ‘o kakato ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni kuo fakahā ‘e he ‘Eikí, ma’a Hono Lakanga Fakataula’eiki mā’oni’oni, ‘okú Ne fakasi’isi’i ange ‘e ia ‘a e mālohi ‘o Sētané ‘i he māmaní pea fakalahi ange ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá mo e anga faka-‘Otuá, ‘okú Ne fokotu’utu’u ‘a e ngaahi langí ma’atautolu, tautapa mo Ne ui hifo ma’atautolu ‘a e ngaahi tāpuaki ‘a e ngaahi ‘Otua Ta’engatá, mo kinautolu ‘oku nonofo ‘i honau ‘afio-’anga” (*Millennial Star*, 12 Nov. 1877, p. 743).

‘I he taimi ‘oku faingata’a’ia ai pe hoha’a ai e ‘atamai ‘o e kāingalotu ‘o e Siasí koe’uhí ko ha ngaahi fili ke fakahoko, ko e me’a ‘oku nau fa’a faí ko e ‘alu ki he temipalé. Ko e feitu’u lelei ia ke ‘ave ki ai hotau faingata’a’ia. Te tau ma’u ‘i he temipalé ‘a e ‘ilo fakalaumālie totonú. ‘Oku ‘ikai ke tau kei “ ‘i māmani kinautolu” lolotonga ‘etau ngāue ‘i he temipalé.

Taimi 'e ni'ihī kuo fonu palopalema 'etau fakakaukau, pea lahi mo e ngaahi me'a 'oku puputu'u ai hotau lotó 'i he taimi tatau 'o 'ikai ke tonu 'etau sió mo e fakakaukau. Ka 'i he temipalé 'oku mato'o atu 'a e ngaahi hoha'a, matafi hake 'a e kakapú mo e 'ao'aofiá pea tau lava ke sio ki he ngaahi me'a na'e 'ikai malava ke tau sio ki ai ki mu'a, pea ma'u e founa ke fakalelei'i 'aki hotau ngaahi faingata'a'ia 'a ia na'e 'ikai ke tau 'ilo ki mu'a.

'E tāpuaki'i kitautolu 'e he 'Eikí 'i he'etau fakahoko 'a e ngaahi ouau toputapu 'o e temipalé. Ko e ngaahi tāpuaki he 'ikai ke fakangatangata pē ia ki he'etau ngāue 'i he temipalé. 'E tāpuaki'i kitautolu 'i he'etau ngaahi ngāue kotoa pē.

'Alu ki he Temipalé

'Oku 'ikai mo ha ngāue te ne 'omi ha malu'i lahi ange ki he siasí ni ka ko e ngāue fakatemipalé mo e fekumi fakatohihohoko 'oku poupu ki ai. 'Oku 'ikai mo ha ngāue 'e toe lelei ange ki he tupulaki fakalau-mālié. 'Oku 'ikai ha toe ngāue 'oku tau fai te ne 'omi ha mālohi lahi ange kiate kitautolu. 'Oku 'ikai mo ha toe ngāue 'oku fie ma'u ai ha tu'unga anga mā'oni'oni 'oku mā'olunga angé.

'Oku hanga 'e he'etau ngaahi ngāue 'i he temipalé 'o malu'i kitautolu 'aki ha pā mo ha paletu'a, 'i he fakafo'ituitui mo 'etau hoko ko ha kakaí fakatou'osi.

Ko ia, 'alu ki he temipalé—'alu 'o ma'u 'a ho ngaahi tāpuaki. Ko ha ngāue toputapu ia.

KO E KĀMENI 'O E TEMIPALÉ: "KO HANO FAKAHĀ KI TU'A 'O HA TUKUPĀ 'I HE LOTÓ"

'Eletā Carlos E. Asay

*Mēmipa Mālōlō 'o e Kōlomu
'Uluaki 'o e Kau Fitungofulú*

Ensign, Aug. 1997, 18–23

'I ha seminā ma'a e kau palesiteni mo e kau metu-loni fo'ou 'i he ngaahi ta'u si'i kuo hilí, na'e fakamatala ai 'a 'Eletā Sēmisi E. Fausi 'i he'ene kei 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá ki hono uiu'i ia ke hoko ko ha Taki Mā'olungá. Ko e fehu'i pē 'e taha na'e fai ange 'e Palesiteni

Hāloti B. Lī ki ai: " 'Okú ke tui e kāmēni 'i he founa totonú?" pea na'a ne tali 'io ange. Na'a ne 'eke ange leva kia Palesiteni Lī pe te ne fakafehu'i ia fekau'aki mo 'ene tu'unga mo'ui tāu. Na'e taliange 'e Palesiteni Lī na'e 'ikai toe fie ma'u ia, he kuó ne 'ilo mei he ngaahi me'a kuó ne 'a'usiá 'oku tala 'e he founa 'oku tui ai 'e ha taha 'a hono kāmēni 'a 'ene ongo kau ki he Siasí mo e me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo iá. 'Oku fua 'aki ia 'a e tu'unga mo'ui taau 'a ha tokotaha pea mo 'ene mateaki'i 'a e ongoongolelei.

'Oku 'i ai ha ni'ihī te nau fie ma'u ke fakaikiiki ange 'a e me'a kotoa pē fekau'aki mo hono tui 'o e kāmēni 'o e temipalé. Te nau fie ma'u ke fakamatala'i pau ange 'e he kau taki lakanga fakataula'eikí 'a e lōloa 'o e kāmēni, faka-

papau'i ange 'a e taimi mo e founa totonu mo ta'e-totonu hono tuí, pea hilifaki 'a e tautea kiate kinautolu 'oku 'ikai ke nau tauhi ia. 'Oku hanga 'e he ni'ihī fakafo'ituitui ko 'eni 'o fusi a'u 'a e ki'i me'a si'isi'i kae li'aki 'a e ngaahi me'a mamafa ange 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí (vakai, Mātiu. 23:23–26).

Neongo ia, 'oku fiefia 'a e Kāingalotu tokolahi 'o e Siasí 'i he tau'atāina ke fili ki he 'ulungāanga ma'a kuo foaki kiate kinautolu 'e ha Tamai 'ofa 'i Hēvani. 'Oku nau mahu'inga'ia 'aupito 'i he falala kuo tuku kiate kinautolu 'e he 'Eikí mo e kau taki 'o e Siasí—ko ha falala na'e 'uhinga ki ai 'a e Pa1ōfita ko Siosefa Sāmitá 'i he'ene lea ko 'eni: " 'Oku ou ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú pea nau pule'i pē 'a kinautolu."¹

Na'e pehē 'e Samuela ko e tangata Leimaná:

"Pea ko 'eni manatu, manatu, 'e hoku kāinga, ko ia ia 'okú ne mala'ia, 'okú ne mala'ia 'iate ia pē; pea ko ia ia 'okú ne fai angahalá, 'okú ne fai ia 'iate ia pē; he vakai, 'oku mou tau'atāina; 'oku fakangofua ke mou ngāue ma'amoutolu pē; he vakai, kuo tuku kiate kimoutolu 'e he 'Otuá ha 'ilo pea kuó ne fakatau'atāina'i 'a kimoutolu.

"Kuó ne tuku kiate kimoutolu ke mou 'ilo'i 'a e lelei mei he koví, pea kuó ne tuku kiate kimoutolu ke mou fili 'a e mo'ui pe maté; pe te mou lava 'o failelei pea toe fakafoki 'a kimoutolu ki he me'a 'oku lelei, pe fakafoki kiate kimoutolu 'a e me'a 'oku lelei; pe te mou lava 'o faikovi, pea toe fakafoki 'a e me'a 'oku kovi kiate kimoutolu" (Hilamani. 14:30–31).

'Oku ou tui 'oku 'i ai ha ngaahi 'ilo mahu'inga ke ako fekau'aki mo e kāmēni 'o e temipalé. 'I he taimi

‘e ma’u ai ‘a e ‘ilo ko iá, ‘e tui ‘a e kāmení ‘e he Kāingalotu ‘oku fonu ‘i he tui pea nau tui ia ‘i he founa totonú, ‘o ‘ikai koe’uhi ‘oku pule’i atu ‘e ha taha ‘enau ngaahi me’a ‘oku fai ka koe’uhi he ‘oku mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi lelei ‘o e teunga toputapu ko ‘ení pea nau loto ke “failelei pea toe fakafoki ‘a kinautolu ki he me’a ‘oku lelei.” Ko e tahá, ‘i he taimi ‘oku ‘ikai mahino ai ki ha taha ‘a e natula toputapu ‘o e kāmení ‘o e temipalé, ‘oku nau fakahehema ‘enau ta’etokanga’i iá pea faka’aonga’i ia hangē pē ha fa’ahinga vala noa’ia pē.

‘E lava ke vahevahe ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ke ‘ilo’i fekau’aki mo e kāmení ‘o e lakanga fakataula-eiki mā’oni’oni ki ha tefito ‘e tolu: Teunga Tau ‘a e ‘Otuá, Puipuitu’a Fakahisitōliá, mo e Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palōfita ‘o Onopōnī. Te u ‘oatu ha fakamatala fekau’aki mo e ngaahi tefito takitaha ko ‘ení mo e ‘amanaki ‘e hanga ‘e he ngaahi fakakaukau te u ‘oatú ‘o fakatupu ha’amou hounga’ia lahi ange ‘i he kāmení pea ue’i e ‘atamai ‘o e Kāingalotú ke nau tukupā ke tui ia ‘i he’enau loto fiemālie ki ai pea ‘i he founa totonú.

Teunga Tau ‘o e ‘Otuá

‘Oku tau ‘i ha tau! ‘Oku ‘ikai ko hotau filí ko ha fu’u kau tau ‘oku nau hake mai mei ha fonua kaungā’apí pē ha tautahi mei ha fonua muli. ‘Oku ‘ikai lova mai ha ngaahi fo’i mahafu ‘i hotau funga ‘ulú, pe pā ha ngaahi pomu ‘i hotau ngaahi ‘apí pe takatakai ‘i ai. Kae kehe, ‘oku tau fai feinga ke mo’ui ‘i he’etau fepaki mo ha ngaahi mālohi ‘oku malava ke nau faka’auha fakalaumālie kitautolu pea kapau ‘e ‘ikai ke tau fa’a tokanga, te nau faka’auha hotau laumālie.

Ko ‘eku ‘uhingá ki he “fangatua” mo e ngaahi pulé, ngaahi mālohí, kau pule ‘o e fakapo’ulí, mo e ngaahi laumālie kovi ‘i he ngaahi potu ‘i ‘olungá ‘a ia ne lau ki ai ‘a e ‘Aposetolo ko Paulá (vakai, ‘Efesō 6:12). Ko ‘eku ‘uhingá ki he ‘ohofi ‘e he anga’ulí, fai hiá, ngāue ‘aki ‘o e faito’o kona tapú mo e ngaahi me’a peheé, pea mo e ngaahi ivi takiekina kovi kehe ‘oku tu’u fakamanamana ki he’etau nofo ‘a sosaietí. Ko e ngaahi mālohi fakatu’utāmaki ko ‘ení fakataha mo e ngaahi faingata’a kehe ‘oku tu’utu’unuku maí ko e “ngaahi tu’utu’uni kākā ‘a e tēvoló” (‘Efesō 6:11) kuo pau ke tau matu’uaki ‘i he ngaahi “kuonga fakatu’utāmaki” ni (2 Tīmote 3:1).

Na’e akonaki ‘a Paula ‘o pehē: “Ko ia ke to’o ‘a e mahafu tau kotoa ‘o e ‘Otuá, koe’uhi ke mou fa’a tu’u ai ‘i he ‘aho ‘o e koví, pea hili hono iku’i kotoa peé, kae tu’u pē” (‘Efesō 6:14). ‘I he ngaahi mālohi

fakakikite na’e ma’u ‘e Paulá, na’e lava ai ke ne tomu’a mamata ki he ngaahi faiangahala ‘e hoko ‘i he māmaní ‘i hotau kuongá ni. Ko ia na’á ne na’ina’i ai ki he Kāingalotú katoa ke “nono’o ‘aki ‘a e mo’oni [honau] kongalotó” (‘Efesō 6:13), pea tui ‘a e “sifa ko e mā’oni’oni” (v. 14), pea topuva’e ‘aki ‘a e “teuteu ‘o e ongoongolelei ‘o e melinó” (v. 15), pea puke ‘a e “pā ‘o e tui” (v. 16), pea ‘ai ki honau ‘ulú “ ‘a e tatā ‘o e fakamo’ui” (v. 17), ke pukepuke ‘a e “heletā ‘o e Laumālie, ‘a ia ko e folofola ‘a e ‘Otuá” (v. 17), pea ke lotu ma’u ai pē (vakai, v. 18) koe’uhi ke fakahaofi ‘a kinautolu. Na’á ne ‘ilo’i ‘e malu’i ‘a e kaká ‘e he teunga tau ‘oku fa’u ‘aki ‘a e mo’oni, mā’oni’oni, laumālie, mo e lotú mei he “ngaahi ngahau vela” (v. 16) kuo fa’ufa’u pea tuku mai ‘e Sētane mo hono kau muimui.

Ka ‘oku ‘i ai foki mo ha kongá ‘o e teunga tau ‘oku mahu’inga ke tau fakakaukau ki ai. Ko ha teunga makehe ia ‘oku tui loto ‘i hotau valá ‘oku ‘iloa ko e kāmení ‘o e temipalé, pe kāmení ‘o e lakanga fakataula’eiki mā’oni’oni, ‘a ia ‘oku tui ‘e he kāingalotu ‘o e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní kuo ma’u honau ‘enitaumeni fakatemipalé. ‘Oku tui ‘a e teunga ko ‘ení ‘i he ‘aho mo e pō, pea ‘oku ‘i ai hono taumu’a mahu’inga ‘e tolu: ko ha fakamanatu ‘o e ngaahi fuakava toputapu na’e fai mo e ‘Eiki ‘i Hono fale mā’oni’oni, ko ha malu’i ‘o e sinó, pea mo ha faka’ilonga ‘o e teunga taau mo e ‘ulungāanga ‘oku totonu ke mo’ui ‘aki ‘e he kau muimui anga fakatōkilalo ‘o Kalaisi.

Kuo tohi “ ‘oku fakataipe ‘e he kāmení hinehiná ‘a e ma’a pea tokoni ke fakapapau’i ‘oku tauhi ‘a e teunga tāu, faka’apa’apa’i ‘a e ngaahi ‘ulungāanga ‘o e ‘Otuá, pea fakatatau ki he tu’unga ‘o hono faka’apa’apa’i, ko ha faka’ilonga ‘o ia na’e lau ‘e Paula ko hono tui ‘o e teunga tau kakato ‘o e ‘Otuá” (‘Efesō 6:13; cf. T&F 27:15). . . . ‘Oku ‘i he kāmení ha ngaahi faka’ilonga faingofua ‘o hono fakataukei kitautolu ki he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei ko e talangofuá, mo’oni, mo’ui mo e hoko ko e ākongá ‘a Kalaisi.”²

‘Oku lahi ‘aupito e ngaahi me’a ke fakamatala’i fekau’aki mo e tau ke ikuna’i ‘a e laumālie ‘o e tangatá mo e teunga tau kakato ‘o e ‘Otuá. Na’e kamata ‘a e tau ‘i he māmaní ‘i he kuonga ‘o ‘Ātamá, pea hokohoko hifo ai ‘i he ngaahi kuongá ‘o a’u kia Mōsese mo e fānau ‘a ‘Isilelí, pea ‘oku kei hoko atu pē ‘i ha kuonga ‘oku ‘iloa ko e kakato ‘o e ngaahi kuongá—ko ha kuonga fakakosipeli na’e kamata ‘aki ‘a e ngaahi fakahā na’e fakafou mai ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Ko ia, ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘a e

fu'u mahu'inga lahi 'o e ngaahi teunga malu'i 'i he'ene 'ai ke tau lava 'o matu'uaki e ngaahi ngahau vela 'a Sētané.

Kuo pau ke tau tui 'a e teunga tau 'a e 'Otuá na'e lau ki ai 'a e 'Aposetolo ko Paulá pea toutou fakahā mai 'i ha fakahā 'i onopooni (vakai, T&F 27:15–18). Kuo pau foki ke tau " 'ai 'a e teunga tau 'o e mā'oni'oni" (2 Nī-fai. 1:23) 'a ia 'oku fakataipe 'e he kāmeni 'o e temipalé. Ka 'ikai, te tau 'ulungia 'i he taú pea tau 'auha.

Na'e fakafalala e ola 'o ha ngaahi tau 'e ní'hi ki he teunga tau na'e tui 'e he kau sōtia 'i he kuonga mu'á, kau ai 'a e tataá, paá, mo e sifa fatafatá. Neongo ia, 'e ikuna 'a e ngaahi feinga tau 'oku lolotonga hoko mo'oni 'i he'etau mo'uú 'i he kuonga ní 'e kinautolu 'oku nau tui ha teunga tau fakalaumālié—ko ha teunga tau 'oku kau ki ai 'a e tui ki he 'Otuá, tui kiate kitá, tui ki he ngāue 'okú te fakahokó, pea tui ki he'ete kau takí. 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono 'omi 'e he teunga tau 'oku ui ko e kāmeni 'o e temipalé 'a e fakafiemālie mo e māfana ki he tokotaha 'okú ne tuí, ka 'okú ne fakamālohia foki ia ke ne matu'uaki 'a e 'ahi'ahí, teke'i 'a e ngaahi mālohi 'o e tēvoló, pea 'ikai toe ue'ia 'i hono taukave'i 'a e totonú.

Puipuitu'a Fakahisitōliá

'Oku totonu ke mahino na'e talu pē mei he kamata'anga 'o māmaní mo e kau 'i he "ngaahi me'a 'a e 'Eiki" (2 Nīfai 4:16) 'a e teunga toputapú. 'Oku lahi 'a e ngaahi fakamatala 'i he folofolá kau ki hono tui 'e he kakai 'o e kuonga mu'á ha ngaahi kofu ma-kehe. Kimu'a pea kapusi 'a 'Ātama mo 'Ivi mei he Ngoue ko 'Ītení, na'á na tui ha kofu toputapu. 'Oku tau lau 'eni 'o kau ki ai: "Na'e ngaahi foki 'e [he 'Eiki] ko e 'Otuá mei he kili'i manu 'a e ngaahi kofu kia 'Ātama mo hono 'unohó, pea na'á ne fakakofu'i 'a kinaua" (Sēnesi 3:21).

Na'á na ma'u 'a e kofu ko 'ení fakataha mo ha fakahinohino fekau'aki mo e Fakaleleí, feilaulá, fakatomalá, mo e fakamolemolé (vakai, Mōsese 5:5–8). 'Oku foaki 'a e kāmeni fakatemipalé ki he Kāingalotú 'i he fakakaukau tatau pē. 'Oku foaki ia ko e fakamanatu ki he tokotaha 'okú ne tuí 'a e fie ma'u ke hokohoko atu 'a e fakatomalá, 'a e fie ma'u ke faka'apa'apa'i e ngaahi fuakava na'e fai 'i he fale 'o e 'Eiki, mo e fie ma'u ke tauhi mo vahevahe 'a e 'ulu-ngāanga ma'á 'i he'etau mo'ui faka'ahó kae lava ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kuo tala'ofa 'akí.

Na'e fekau kia Mōsese ke fakakofu 'aki 'a 'Ēlone mo ha ní'hi kehe 'a e ngaahi kofu tapu mo e ngaahi

kofu fakataula'eiki, ko e teuteu ki ha'anau ngāue 'i he tāpanekalé. Na'e folofola 'a e 'Eiki kia Mōsese, "Pea te ke 'omi kiate koe ho ta'okete ko 'Ēloné mo hono ngaahi fohá mo ia, mei he fānau 'a 'Isilelí . . . pea te ke ngaohi 'a e ngaahi kofu tapu ki ho ta'okete ko 'Ēloné ke faka'e'i'eiki mo matamataleleí . . . ke ne ngāue kiate au 'i he ngāue fakataula'eiki" ('Ekesōtosi 28:1–3).

'Oku fakamatala'i 'a e ngaahi kofu 'o 'Ēloné mo e ngaahi kofu fakataula'eiki na'e tui 'e he kau taki na'e filifili 'i he kuonga 'o e Fuakava Motu'á ko ha "ngaahi kofu mahu'inga," "ngaahi kofu faka'ofa'ofa'ofa," "ngaahi kofu faka'e'i'eiki," mo e "ngaahi kofu 'o e fakamo'uí."³ Mahalo 'e fakatautefito hono fakamatala'i ko 'ení ki he kofu na'e tui 'e kinautolu na'a nau fai 'a e ngaahi ouau 'i he tāpanekalé pe temipalé; kae kehe, 'oku toe 'uhinga pē foki e ngaahi lea 'oku fakamatala'i 'aki 'ení ki he teunga tapu na'e tui faka'aho 'e kinautolu " 'oku nau ui 'aki 'a kinautolu 'a e [huafa 'o e 'Otuá] pea 'oku nau feinga ke hoko ko [e] kau mā'oni'oni" (T&F 125:2). 'Oku mahulu hake 'a e natula faka'e'i'eiki, nāunau'ia, mo mahu'inga 'o e ngaahi kofu toputapú 'i he fa'ahinga tupenu 'oku ngaohi kinautolu mei aí, 'o tatau pē pe 'oku tui 'i he temipalé pe tui loto 'i he vala ngaholo faka'ahó. 'Oku fakahounga'i honau mahu'inga mo honau faka'ofa'ofa kakató pea lau ia 'oku mahu'inga pe nāunau'ia 'i he vakai atu ki ai 'aki 'a e "mata 'o e tuí" ('Alamā 5:15).

Na'e tohi 'e Hiu Nipilí, ko ha palōfesa mālōlō mei he 'Univēsití Pilikihami 'Iongí⁴ 'i he ako ki he folofolá he kuonga mu'á, 'o pehē, " 'Oku 'ikai fe'unga 'a e kāmení ta'e kau ai 'a e me'a 'okú ne fakafongā'i. . . . He 'ikai ke ne malu'i koe kae 'oua 'okú ke tauhi mo'oni mo totonu ki ho'ofuakavá, pea 'e toki 'aonga pē kiate koe kapau te ke faka'apa'apa'i ho kāmení. 'E toki 'aonga pē 'a e kāmení 'o kapau te ke faka'apa'apa'i ia, kapau 'okú ke ma'a, peá ke tauhi mo'oni mo totonu ki ho'ofuakavá."

'Io, na'e tui 'e he kau palōfita mo e Kau Mā'oni'oni 'i he ngaahi kuonga kotoa pē ha ngaahi kāmení 'i ha taimi pē na'e lava ke fakahoko ai 'e he fānau 'a e tangatá 'a e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eiki pea 'i ai ha temipale. 'I he taimi na'e toe fakafoki mai ai 'a e Siasí ki he māmaní 'i hotau kuongá ni, na'e toe fakahā ki he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e ngaahi ouau toputapu ko ia 'o e lakanga fakataula'eiki na'e fekau'aki mo e temipale mā'oni'oni. Na'e kau 'i he ngaahi fakahā na'á ne ma'u 'a e ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e kāmení.

‘Oku lahi ‘aupito e ngaahi fakamo‘oni ‘i he folofola fekau‘aki mo e kāmēni mo e fakakofu‘i. Na‘e pehē ‘e ʻĪnoke: “Na‘á ku vakai ki he matangaki ‘a e ngaahi langí, pea na‘e fakakofu‘i au ‘aki ‘a e nāunau” (Mōsese 7:3). Na‘e lea ‘a Sēkope ‘o kau ki ha ‘aho ‘o e fakamāu ‘a ia “te tau ma‘u [ai] ha ‘ilo haohaoa ki he‘etau ngaahi angahala kotoa pē, mo ‘etau ta‘ema‘á, pea mo ‘etau telefuá; pea ‘e ma‘u ‘e he kau mā‘oni‘oni ha ‘ilo haohaoa ki he‘enau fiefia aī mo ‘enau mā‘oni‘oni, kuo fakakofu‘i ‘a kinautolu ‘aki ‘a e anga-haohaoá, ‘io, ‘aki ‘a e pulupulu ‘o e mā‘oni‘oni” (2 Nīfai 9:14). Na‘e fiefia ‘a ʻĪsaia, pea ne pehē, “Kuo . . . fakakofu ‘aki au [‘e he ‘Otuá] ‘a e kofu ‘o e fakamo‘uí, kuó Ne ‘ufi‘ufi ‘aki au ‘a e kofu tōtōlofa ‘o e mā‘oni‘oni” (ʻĪsaia 61:10). Na‘e lau ‘a Alamā ki he “kau palōfita mā‘oni‘oni kotoa pē, ‘a ia kuo fufulu honau kofú pea ‘oku ta‘e-hano-mele, pea haohaoa mo hinehina” (ʻAlamā 5:24). ‘Oku ‘ikai ngata pē hono fakahā ‘e he ngaahi leá ni mo e ngaahi lea ‘a e kau palōfita kehe pē ‘a e ma‘a mo e haohaoa ‘o e loto ‘o ha taha, ka ko ha ‘ufi‘ufi ta‘e-hano-mele ki he loto ‘o ha taha, ‘a ia ‘okú ne fakahā ha mo‘ui failelei mo fakatapu ki he ‘Otuá.

Ngaahi Akonaki ‘a e Kau Palōfita ‘o Onopōnī

‘Oku ou manavasi‘i ‘i he tokolahi ‘o e kāingalotu ‘o e Siasí ‘oku ‘ikai ke tō mamafa kiate kinautolu ‘a e tala‘ofa ‘o e malu‘i mo e ngaahi tāpuaki ko ia ‘oku fekau‘aki mo e kāmēni ‘o e temipalé. Ko e ní‘ihi ‘oku ‘ikai tui ia ‘i he founga totonú, pea to‘o ‘e ha ní‘ihi ke fe‘unga mo ha ngaahi tūkunga ‘oku nau loto ki ai. ‘I he ngaahi taimi pehení, ‘oku ‘ikai ke nau tokanga ai ki he ngaahi fakahinohino ‘a e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma‘u fakahā ‘o onopōnī, pea tu‘u ta‘epau hono malu‘i fakalaumālie kinautolú.

‘I ha tohi mei he Kau Palesiteni ʻUluakí ‘i he ‘aho 3 ‘o Siulai 1974, na‘e fakamanatu ai ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘a e natula toputapu ‘o e kāmēni: “ ‘Oku totonu ke manatu‘i ma‘u pē mo mahu‘inga ‘a e toputapu ‘o e kāmēni ki he tokotaha ‘okú ne tuí; . . . ‘oku lahi fe‘unga ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma‘u mei hono tauhi ‘o ‘etau ngaahi fuakavá ke fakalelei‘i ha fa‘ahinga me‘a pē. Ka tau maumau‘i ‘etau ngaahi fuakavá, ko ‘ene mole ia ‘a e malu‘i mo e ngaahi tāpuaki na‘e tala‘ofa ‘e ma‘u ‘i he talangofua ki aī.”⁵

Pea ‘i ha tohi ‘a e Kau Palesiteni ʻUluakí na‘e fai ‘i he ‘aho 10 ‘o Okatopa 1988 ‘o fekau‘aki mo e founga totonu hono tui ‘o e kāmēni, na‘a nau fai ai e ngaahi lea mahu‘ingá ni: “Kuo fai ‘e he kāingalotu ‘o e Siasí

kuo fakakofu ‘aki ‘a e kāmēni ‘i he temipalé ha fuakava ke tui ia ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo‘uí. Kuo faka‘uhinga‘i ‘eni ke pehē ‘e tui ia ‘i loto ‘i hoto valá ‘i he ‘aho mo e pō. Ko ha fuakava toputapu ‘eni ‘i he vaha‘a ‘o e mē-mipá mo e ‘Eikí. ‘Oku totonu ke fekumi e kāingalotú ke ma‘u e fakahinohino ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oni ke tali ‘aki ha‘anau fa‘ahinga fehu‘i fakatāutaha pē ‘o kau ki hono tui ‘o e kāmēni. . . . ‘Oku makatu‘unga ‘a e tala‘ofa ‘o e malu‘i mo e ngaahi tāpuaki ‘i he mo‘ui tāu mo e tauhi faivelenga ‘o e fuakavá.

“ Ko e tefito‘i mo‘oni ke tui ‘a e kāmēni pea ‘oua na‘a ‘i ai ha fa‘ahinga taimi ‘e to‘o ai. ‘I he‘ene peheé, ‘oku ‘ikai totonu ke to‘o ‘e he kāingalotú ‘a e kāmēni kakato pe ko hano kongá ka nau ngāue ‘i tu‘a pe ke tui holo pē ‘i ‘api ha teunga kaukau tahi pe ha vala ‘oku ta‘efe‘unga. ‘Oku ‘ikai foki totonu ke nau to‘o ia ka nau kau ‘i ha ngaahi ‘ekitiviti fakafie-fia ‘e lava pē ke fakahoko kae kei tui pē ‘i loto he ngaahi vala kehé ‘a e kāmēni ‘i he founga totonú. Kapau ‘oku tu‘utu‘uni ke to‘o ‘a e kāmēni, hangē ‘i ha kaukau tahi, ‘oku totonu ke toe tui ia ‘i he vave tahá hili e kaukau tahí.

“ ‘Oku mahino ‘i he fuakavá ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e teunga tāu mo hono ‘ufi‘ufi ‘o e sinó ‘i he founga totonú pea ‘oku totonu ke ne pule‘i ‘e ia ‘a e fa‘ahinga vala kotoa pē ‘oku tuí. ‘Oku tui ‘e he kāingalotu ‘osi ma‘u ‘enitaumeni ‘o e Siasí ‘a e kāmēni ko ha fakamanatu ‘o e ngaahi fuakava toputapu kuo nau fakahoko mo e ‘Eikí pea hoko foki ko ha malu‘i mei he ‘ahi‘ahí mo e koví. *Ko e founga hono tuí ko hano fakahā ia ki tu‘a ‘o ha tukupā ‘i he lotó ke muimui ‘i he Fakamo‘uí.*”⁶

Na‘e ma‘u ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita ha ongo mālohi fekau‘aki mo hono tui ‘o e kāmēni ‘i he founga totonú. Na‘á ne pehē: “Kuo foaki kiate kitautolu ‘e he ‘Eikí ha ngaahi kāmēni ‘o e lakanga fakataula‘eiki mā‘oni‘oni, pea ‘oku mou ‘osi ‘ilo‘i hono ‘uhingá. Ka ‘oku kei ‘i ai pē hatau ní‘ihi ‘oku nau fulihi hono fōtungá kae lava ke nau muimui ‘i he ngaahi founga fai fakavalevale, laukau mo (tuku mu‘a ke u lea ‘aki ‘eni) fakalielia ‘o e māmaní. Koe‘uhí ke fakatātā ‘a e fa‘ahingá ni ki he ngaahi ākenga fō‘ou ‘o e valá, ‘oku maumau‘i mo liliu ai ‘a e me‘a ‘oku totonu ke nau tauhi ke toputapu taha ‘i he ngaahi me‘a ‘o e māmaní, ‘o hoko hake ki he‘enau angama‘á, hoko hake ki he‘enau mo‘ui ma‘á. ‘Oku totonu ke nau tauhi ke toputapu ‘a e ngaahi me‘a ko ‘eni kuo foaki ‘e he ‘Otuá kiate kinautolú, ‘o ‘oua ‘e toe liliu pe fetongi ke kehe mei he sīpinga kuo tuku mai ‘e he ‘Otuá. Tau loto-to‘a mu‘a ke tali teke‘i

‘a e ngaahi ākenga ‘o e valá, pea fakatautefito ki he taimi ‘oku nau ‘ai ai ke tau maumau‘i ha fuakava pea fai ai ha angahala fakamamahi.”⁷

‘I he tohi ‘a ‘Eletā Poiti K. Peeka ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá ko e *The Holy Temple*, na‘á ne fakamatala‘i mahino ai hono ‘uhinga ‘ene fu‘u mahu‘inga ke tui ‘a e kāmēni ‘i he founga totonú.

“ ‘Oku fakafofonga‘i ‘e he kāmēni ha ngaahi fuakava toputapu. ‘Okú ne poupou‘i ‘e ia ‘a e teunga tāu pea hoko ko ha paletu‘a mo ha malu‘i ki he tokotaha ‘okú ne tuí.

“ ‘Oku ‘ikai ta‘ofi ‘e hono tui ‘o e kāmēni ‘a e kāinga-lotú mei hono tui ‘o e ngaahi teunga sippinga faka-‘ofo‘ofa ‘oku anga maheni ‘aki hono tui ‘i he ngaahi pule‘anga ‘o e māmaní. Ngata pē ‘i he vala ‘oku ta‘e-taau pe fu‘u tōtu‘a hono sippingá ‘e ta‘ehoa mo hono tui ‘o e kāmēni.”⁸

Ko e hā mo ha toe fakamatala ‘e fie ma‘u ke fai fekau-‘aki mo e kāmēni pea mo e founga ke tui mo tauhi iá? ‘Oku ‘osi fakamatala‘i mahino atu ‘a e ngaahi tefi-to‘i mo‘oní, pea ‘oku ‘anautolu leva ia ‘oku nau tuí mo honau konisēnisí ke mo‘ui fakatatau ki ai. ‘Oku ‘ikai fie ma‘u ke fekau‘i ‘a e kakai tuí ‘i he me‘a kotoa pē he ‘oku ‘ikai te nau feinga ke fakatonuhia‘i kinautolu ‘i ha kihí‘i momo‘i me‘a ‘e taha pe ‘i he ‘ikai ke nau ma‘u ha fakahinohino fekau‘aki mo e ‘ulungā-anga ke nau faí ‘o tatau mo e fono ‘a Mōsesé. Ka ‘oku nau mapule‘i pē ‘a honau vala ke tuí mo e ‘ulungā-angá ‘o hangē ko ia kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Otuá mo ‘ene kau palōfitá, ‘o tuku ai ke pule‘i kakato honau lotó ‘e he fakamaau totonú, ‘alo‘ofá, mo e kātaki fuoaloa ‘a e ‘Otuá (vakai, ‘Alamā 42:29–31).

Ko ha Fakamanatu ‘Oku Tau Ō Holo Mo Ia

‘Oku ou saí‘ia ke fakakaukau ki he kāmēni ko ha founga ‘oku tuku mai ‘e he ‘Eikí ke tau ‘ave ai mo kitautolu ha kongá ‘o e temipalé ‘i he taimi ‘oku tau mavahe ai mei aí. Ko e mo‘oni ‘oku tau ‘ave mei he fale ‘o e ‘Eikí ha ngaahi akonaki fakalaumā-lie mo ha ngaahi fuakava toputapu kuo tohi tongi ‘i hotau ‘atamaí mo e lotó. Ka ko e me‘a fakamanatu ‘e taha ‘oku tau foki mo ia ki he māmaní ko e kāmēni. Pea neongo he ‘ikai ke tau ‘i he temipalé ma‘u pē, ka ‘e ‘iate kitautolu ma‘u ai pē hano kongá ke faitāpuekina ‘etau mo‘uí.

‘Oua na‘a ngalo ‘oku faka‘aonga‘i ‘a e fo‘i lea ko e *kāmení* ‘i he folofolá ko ha fakataipe pea ‘okú ne ‘omi mo ha ngaahi ‘uhinga lahi ange ki ha ngaahi lea

kehe hangē ko e, *hinehina, ma‘a, haohaoa, angatonu, teunga taau, kofu, ouau, mā‘oní‘oní, lakanga fakataula-‘eiki, faka‘ofo‘ofa, haohaoa, fakamo‘ui, ‘ikai ke ‘ulí‘i, mo‘ui taau, teunga hina, paletu‘a, malu‘i, ta‘e-ha-mele, ta‘ehalaia, teunga taau, ngaahi fuakava, ngaahi tala-‘ofa, ngaahi tāpuaki, faka‘apa‘apa, mo‘ui ta‘engata*, mo e hā fua. ‘Oku hoko ‘a e ngaahi lea kotoa ko ‘ení ko ha ngaahi lea ‘oku faka‘aonga‘i ‘e he kakai ‘oku feinga fakamātoato ke hoko ko ha Kau Mā‘oní‘oní.

‘Oku tohi ‘o fekau‘aki mo ha falukunga kakai tui ‘e taha, ‘o pehē, “Na‘a mo Sātisi ‘okú ke ma‘u ai ‘a e tokosi‘i kuo ‘ikai ke nau faka‘ulí‘i honau ngaahi kofú; pea ‘e ‘a‘eva mo au ‘a kinautolu ‘i he kofu hinehina: he ‘oku ‘aonga ‘a kinautolu.

“Ko ia ia ‘e ikuná, ko ia ‘e fakakofu ‘aki ‘a e kofu hinehina; pea ‘e ‘ikai te u tāmāte‘i hono hingoá mei he tohi ‘o e mo‘uí, ka te u fakahā hono hingoá ‘i he ‘ao ‘o ‘eku Tamaí, pea mo e ‘ao ‘o ‘ene kau ‘āngeló” (Fakahā 3:4–5).

Me‘a fakafiefia mo‘oni kapau ‘e ‘a‘eva e kāingalotu kotoa ‘o e Siasí kuo nau teunga hinehina mo e ‘Otuá pea lau fakataha ‘a kitautolu mo e Kau Mā-‘oní‘oní ‘i Sātisi!

Manatu‘i ma‘u pē ‘oku fakafalala hotau fakamo‘uí, ko e lea fakatātā pē ‘eni, ki he tu‘unga ‘oku ‘i ai hotau ngaahi kāmēni. Na‘e fakahā ‘e he palōfita ko ‘Alamaá ki he kāingalotu ‘o e Siasí ‘i hono kuongá he ‘ikai lava ‘o fakamo‘ui ‘a kinautolu tuku kehe kapau kuo fō, fakama‘a, mo ngaohi ke hinehina honau ngaahi kofú, ko e fakataipe, ‘i he ta‘ata‘a ‘o Sīsū Kalaisí. Na‘á ne akonaki ‘o pehē:

“ ‘E ‘ikai lava ‘o fakamo‘ui ha tangata ‘e toko taha, tuku kehe kapau kuo fō hono ngaahi kofú ke hinehina; ‘io, kuo pau ke fakama‘a hono kofú kae ‘oua ke nau ma‘a mei he ‘uli kotoa pē, ‘i he ta‘ata‘a ‘o ia kuo lau ki ai ‘a ‘etau ngaahi tamaí, ‘a ia ‘e hā‘ele mai ‘o huhu‘i hono kakai mei he‘enau ngaahi angahalá. . . .

“Kuo mou ‘a‘eva nai, ‘o tauhi ‘a kimoutolu ke ta‘ehalaia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá? Te mou lava koā ‘o pehē ‘i homou lotó ‘i he taimí ni, kapau na‘e ui ‘a kimoutolu ke mate leva ‘i he taimí ni, kuo fe‘unga nai ‘a ho‘omou loto-fakatōkilaló? Pea kuo fakama‘a mo fakahinehina‘i ‘a homou ngaahi kofú ‘i he ta‘ata‘a ‘o Kalaisí, ‘a ia ‘e hā‘ele mai ke huhu‘i hono kakai mei he‘enau ngaahi angahalá?” (‘Alamā 5:21, 27).

Ko ‘eku lotú ia ‘e fō hotau ngaahi kofú ‘i he ta‘ata‘a ‘o Kalaisí pea te tau toe fakapapau‘i ‘i hotau ‘atamaí mo hotau lotó ‘a e tala ko ia “Kuo pau ke tupulaki ‘a Saione ‘i he faka‘ofo‘ofa, pea ‘i he mā‘oní‘oní, . . . pea ‘ai hono ngaahi kofu faka‘ofo‘ofá” (T&F 82:14).

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Hangē ko hono faka'aonga'i 'e John Taylor, *Millennial Star*, 15 Nov. 1851, 339.
2. Evelyn T. Marshall, "Garments," 'i he *Encyclopedia of Mormonism*, ed. Daniel H. Ludlow, 5 vols. (1992), 2:534; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.
3. *Encyclopedia of Mormonism*, 2:534.
4. "Sacred Vestments: A Preliminary Report," *Foundation for Ancient Research and Mormon Studies* (1986), 13.
5. Tohi 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, 3 'o Siulai 1974.
6. Tohi 'a e Kau Palesitenisī 'Uluakí, 10 'Oktopa. 1988; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.
7. *Improvement Era*, Aug. 1906, 813.
8. *The Holy Temple* (1980), 75.

MATEUTEU FAKATU'ASINÓ

*'Oku pou pou'í 'e he tefito'í mo'oni 'o
e mo'ui fakafalala pē kiate kitá 'a
hono fakamamafa'í 'e he Siasí 'o e
mateuteu fakatāutaha mo fakafāmilí.*

—Palesitēni Spencer W. Kimball

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesitēni Spencer W. Kimball

“ ‘Oku ou sai'ia 'i he founa 'oku ako'í 'aki 'e he Fine'ofá 'a e mateuteu fakatāutaha mo fakafāmilí 'o pehē ko e 'mo'ui fakapotopotó' ia. 'Oku 'uhinga 'eni ki hono fakatuhotuha fakapotopotó 'o 'etau ngaahi ma'u'anga tokoní, ki hono palani fakapotopotó 'o e ngaahi me'a fakapa'angá, tokanga kakato ki he mo'ui lelei fakatāutahá, teuteu fe'unga ki he akó mo e laka ki mu'a 'o e ngāue ma'u'anga mo'uí, tokanga'í lelei 'o e me'a 'oku ngaohi mo tauhi 'i 'apí pea pehē ki hono fakatupulaki 'o e fakaakeake fakaeloto hili ha hoko ha fakatamaki” (‘i he Conference Report, Oct. 1977, 125; pe *Ensign*, Nov. 1977, 78).

'Eletā L. Tom Perry

“ ‘Oku tau mamata faka'aho ki he liliu mo e fetō'aki lahi 'oku hokó; 'a e ngaahi taú; ngaahi fepakipaki 'oku hoko fakatāutahá; ngaahi fakatamaki 'oku hoko fakapule'angá; feliliuaki 'a e ngaahi tu'unga 'o e 'eá; ngaahi mālohi ta'efa'alaua 'o e 'ulungāanga ta'ema'á, fai hiá, mo e vātaú; ngaahi 'ohofi mo fakatanga'í 'o e fāmilí mo e fakafo'ituituí; ngaahi fakalalaka fakatekinolosia 'okú ne 'ai ke 'ikai toe fai ha ngāué, mo e hā fua. 'Oku mātu'aki mahino 'aupito 'a e fie ma'u ke fai 'a e teuteu. 'Oku 'omi 'e he ngaahi tāpuaki ma'ongō'onga 'o e mateuteu 'a e tau'atāina mei he manavaheé, 'o hange ko hono fakapapau'í mai 'e he 'Eikí kiate kitautolu 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá: 'Kapau te mou mateuteu, 'e 'ikai te mou manavahē' (T&F 38:30).

“ ‘Oku mahu'inga tatau pē 'etau teuteu'í fakalaumālie kitautolú mo e fie ma'u ko ia ke tau teuteu'í fakatū'asino kitautolú. 'Oku fie ma'u ke tau takitaha to'o

ha taimi ke tau fehu'í hifo ai pē kiate kitautolu, Ko e hā e teuteu 'oku totonu ke u fai ke feau 'aki 'eku ngaahi fie ma'ú mo e ngaahi fie ma'u 'a hoku fāmilí?

“Kuo ta'u lahi hono fakahinohino kitautolu ke tau muimui ki he ngaahi fie ma'u mahu'inga 'e fā ko 'ení, ko e teuteu ki ha fa'ahinga me'a 'e hoko mai.

“ ‘Uluakí, ma'u ha ako fe'unga. . . .

“Uá, mo'ui fakatatau pē ki ho'o pa'anga hū maí pea fakahū ha pa'anga ki ha 'aho 'e fie ma'u ai. . . .

“Tolú, faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua 'o fu'u tōtu'á. . . .

“Faá, tānaki pea tauhi ha me'akai mo ha ngaahi me'a talifaki ke ma'u mo'ui mei ai” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1995, 46–47; pe *Ensign*, Nov. 1995, 35–36).

Mo'ui Leleí

Palesitēni Spencer W. Kimball

“ ‘Oku tau ako'í hotau kakaí ke nau mo'ui 'aki e ngaahi lao 'o e mo'ui leleí. 'E tāpuaki'í kinautolu 'aki 'a e mo'ui fuoloa mo e mo'ui lelei ange 'i he'enu mo'ui'aki e ngaahi tō'onga mo'ui ko 'ení” (‘i he Conference Report, Apr. 1975, 6; pe *Ensign*, May 1975, 6).

“ ‘Oku pou pou'í 'e he tefito'í mo'oni 'o e mo'ui fakafalala kiate kitautolu peé 'a hono fakamamafa'í 'e he Siasí 'a e mateuteu fakatāutaha mo fakafāmilí. . . . 'Oku mau fakatauange 'oku mou tokanga ke kai 'a e me'akai totonú mo fai e ngaahi 'ulungāanga 'oku fakatupu mo'ui leleí, koe'uhí ke mālohi homou sinó pea lava ke matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a 'o e mo'ui'í” (‘i he Conference Report, Apr. 1978, 120–21; pe *Ensign*, May 1978, 79–80).

“ ‘Oku 'ikai ke tau 'ai ki hotau sinó ha ngaahi faito'o konatapu 'oku fakatupu maumaú. 'Oku tau fekumi ki he mo'ui leleí pea ke tau ongo'í 'oku mo'ui lelei hotau sinó 'aki 'a 'etau fakapotopotó mo fai fakafuofua e me'a kotoa pē” (‘i he Conference Report, Oct. 1978, 7; pe *Ensign*, Nov. 1978, 6).

Ngāue Ma'u'anga Mo'ui mo e Ngaahi Me'a Fakapa'angá

Palesitēni Gordon B. Hinckley

“ 'E ngaahi tokoua, 'oku ou na'ina'í ke mou vakai ki ho'omou tu'unga fakapa'angá. 'Oku ou na'ina'í ke mou fakapotopotó 'i ho'omou ngaahi fakamolé; mapule'í kimoutolu 'i he ngaahi fakatau 'oku mou faí ke mou faka'ehi'ehi ai mei he fakamo'ua 'i he lahi

taha 'e lavá. Totongi homou mo'uá 'i he vave taha 'e lavá pea fakatau'atāina'i kimoutolu mei he pōpulá."

"Ko ha konga fakatu'asino 'eni 'o e ongoongolelei 'oku tau tui ki ai. Fakatauange ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Eikí, si'oku ngaahi tokoua 'ofeina, ke mou fokotu'utu'u lelei homou ngaahi falé. Kapau kuo mou 'osi totongi homou ngaahi mo'uá, kapau kuo mou fakahū ha pa'anga talifaki, neongo 'ene si'isi'i, ka hoko mai 'a e ngaahi faingata'á, 'e 'i ai ha malu'i ma'a homou uafí mo e fānaú mo e nonga 'i homou lotó" (i he Conference Report, Oct. 1998, 69–72; pe *Ensign*, Nov. 1998, 52–54).

'Eletā Howard W. Hunter

"Tau talanoa angé 'o fakatefito 'i he ngāue ma'u-anga mo'uí. Ko e ngāue 'oku tau filí 'oku totonu ke hoko ko ha ngāue 'oku ongoongo lelei pea fie ma'u ki ai hotau iví kotoa mo e ngaahi me'a 'oku tau malavá. 'Oku fie ma'u ke tau kumi ha ngāue ko ia 'oku tau fe'unga mo iá, 'a ia 'oku tau manako ai, 'oku tau talēniti 'aki, pea tau 'osi ako ki ai. 'Oku 'ikai ko e ngāue 'a e tangatá ke ma'u pē mei ai ha'ane pa'anga fe'unga; ka 'oku totonu ke ne ongo'i ai 'oku 'i ai hono mahu'inga pea fakafiefia kiate ia 'a e me'a 'okú ne faí—ko ha me'a 'okú ne hanganaki fiefia atu ki ai 'i he 'aho takitaha. . . .

"'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi 'uhinga 'e fie ma'u ai ke palani mo hotau kakai fefiné ke ngāue. 'Oku mau loto ke nau fakahoko 'a e ako faka'atamai mo e ako ngāue kotoa pē te nau lavá kimu'a pea nau toki malí. Kapau 'e hoko 'o nau uitou pe vete 'o fie ma'u ai ke nau ngāue, 'oku mau fie ma'u ke 'i ai ha'anau ngāue lelei 'e ma'u ai ha'anau mo'uí. Kapau 'oku 'ikai mali ha fefine, 'oku 'i ai 'ene totonu ki ha fa'ahinga ngāue ma'u'anga mo'uí ko ē 'e lava ke ne faka'aonga'i totonu ai hono ngaahi talēniti mo 'ene ngaahi me'afokí" ("Prepare for Honorable Employment," *Ensign*, Nov. 1975, 122, 124).

'Eletā Boyd K. Packer

"'Oua na'á ke teitei tuku hifo ha taha, kau ai koe, pe lau 'oku 'ikai ke nau lavame'a pe te ke lavame'a, 'o kapau na'e 'ikai ke fu'u lelei ho'omou tu'unga ma'u'anga mo'uí. 'Oua na'á ke teitei sio lalo kiate kinautolu 'oku ngāue 'i ha ngaahi ngāue'anga 'oku si'i-si'i honau vāhengá. 'Oku lāngilangi'ia mo mahu'inga ha fa'ahinga ngāue pē 'oku fakahoko 'i he faitotonú. 'Oua 'e faka'aonga'i 'a e fo'i lea ko e ngāue ta'emahu'inga ki ha fa'ahinga ngāue 'oku fakalalaka ai ki mu'a 'a māmani pe kakai 'oku nofo 'i ai"

(i he Conference Report, Apr. 1982, 121; pe *Ensign*, May 1982, 84).

'Eletā M. Russell Ballard

"Ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko e hā 'e lava ke tau fai ke fakalalaka ai 'etau ngaahi tu'unga fakapa'anga fakafāmilí? Tuku ke u fokotu'u atu ha ngaahi kī mahu'inga 'e tolu 'e tokoni kiate kitautolu. 'A ia ko e tō'onga fakakaukaú, palaní mo e mapule'i kitá.

"Ko e kī 'uluakí ke lelei 'etau tō'onga fakakaukau pē kiate kitautolú.

"Ko e konga mahu'inga 'o e fakava'e 'oku tau langa ai ha mo'ui 'aonga mo lavame'á ko 'etau tō'onga fakakaukau pē kiate kitautolú. 'I he'etau fakafuofua'i 'o e fa'ahinga tō'onga 'oku tau ma'u 'i he taimi ní, te tau ala fehu'i ai 'o pehē: 'Oku ou ngāue nai ke u a'usia 'a e tu'unga lelei taha te u lava 'o a'u ki ai? 'Oku ou fokotu'u nai ha ngaahi taumu'a mahu'inga 'e lava ke u a'usia? 'Oku ou sio pē nai ki he ngaahi me'a lelei 'i he mo'uí? 'Oku ou fakatokanga'i nai 'a e ngaahi founga 'e lava ke u fakahoko ai ha ngāue lahi ange mo toe lelei ange? 'Oku ou fakahoko nai ha ngāue lahi ange 'i he me'a 'oku fie ma'u ke u fakahokó? . . .

"'I he taimi 'o e Tōlalo 'a e Tu'unga Fakapa'angá mo e vaha'ataimi hokohoko mai ai 'i hono tokoni'i 'e he pule'angá 'a e kakaí, na'e kamata ke ongo'i 'e ha kakai 'e ní'hi na'e mo'ui he taimi ko iá ko e me'a totonu pē ia ke tauhi kinautolu 'e he kakai kehé. Ko ia na'e pehē ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'i he 1936: 'Ko e tefito'i taumu'a 'a e Siasí ke tokoni'i e kakaí ke nau tokoni'i pē kinautolu. 'Oku fie ma'u ke toe fakamamafa'i pē 'a e ngāué ke hoko ko e tefito'i mo'oni ia ke pule'i 'aki e mo'ui 'a e kāingalotu 'o hotau Siasí' (i he Conference Report, Oct. 1936, p. 3.) . . .

"'Oku totonu ke toe fakamamafa'i 'a e manako ki he ngāué 'i he'etau mo'uí. 'Oku totonu ke 'i ai ha palani 'a e fāmilí kotoa pē ke fai ha ngāue 'e tokoni'i ai e mo'ui 'a e mēmipa takitaha 'o e fāmilí kae lava ke hoko 'a e tefito'i mo'oni ta'engatá ni ko e konga 'enau mo'uí. . . .

"'E kāinga, tau talanoa angé ki he kī hono uá, 'a e palaní, 'a ia ko hono 'uhingá ke tau tomu'a fakakaukau'i e founga 'oku tau fakataumu'a ke a'usia ai 'etau ngaahi taumu'a 'i he mo'ui ní. 'Oku 'i ai ha'atau palani ke fakatupulaki 'a hotau mahu'ingá 'i he feitu'u 'oku tau ngāue aí? Kuo tau fakamoleki nai ha taimi ke hiki ha ngaahi taumu'a pau, pea kuo tau fa'u'afu'u

nai ha palani ngāue ke toe lelei ange ai 'etau ngāue mo ola lelei ange? . . .

"Ko e kī hono tolú ko e *mapule'i kita* 'i he ngāue-angá pea 'i he'etau feinga ke fakasi'isi'i 'etau ngaahi fakamole 'i 'apí. Fekau'aki mo e feinga ke fakasi'isi'i e fakamole 'i 'apí, 'oku totonu ke tā 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e sīpingá 'aki 'enau toka-nga'i ke fakafuofua 'a e ngaahi kole ki he ngaahi me'a fakapa'angá 'i he siteikí mo e uōtí. 'Oku totonu ke fai 'eni 'e he kāingalotú—

"1. Faka'ehi'ehi mei he fakamo'ua 'e 'eke'i ai ha fu'u pa'anga lahi ko e totongi tupú. Mahalo 'e fie ma'u ke tau ta'ofi 'ene tupu 'o lahi hotau ngaahi mo'uá 'aki ha'atau nō mei he pangikeé pe kautaha nō 'e lava ke tā 'i ha taimi lōloa pea 'i ha totongi tupu 'oku pēseti si'isi'i angé. Mahalo 'oku fie ma'u ke 'oua na'a tau toe faka'aonga'i 'etau ngaahi kaati fakamo'uá.

"2. Tau akoako ke mapule'i kitautolu 'aki 'etau pehē ' 'Oku 'ikai ha'aku silini fe'unga' pea fakafisi ke toe hoko atu ha fakamo'ua.

"Na'e hoko ha ki'i fakakikihi 'i he 'aho 'e taha. Na'e tafulu'i 'e he tokotahá hono malí 'i he fakamole fakavalevalé 'o ne pehē ange, 'Kuo tu'o fiha 'eku talaatu 'oku ta'efakapotopoto ke ke fakamoleki ha pa'anga 'oku te'eki ai ke ke ma'u mai?'

"Na'e pehē ange 'e hono malí, ' 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au hano kovi. 'I he founa ko 'eni, kapau he 'ikai te ke ma'u e pa'angá, 'e kei pehē pē 'e he kakai 'oku 'i ai 'ete pa'anga'.

"Kātaki 'o fa'a kātaki pea fakangatangata ho'o ngaahi fakatau ke 'oua na'a ke pōpula kiate kinautolu 'okú ke mo'ua ki aí.

"3. Fa'ufa'u ha'o patiseti pea fai pau ki ai.

"4. Tu'usi e ngaahi fakamolé 'aki hono fakafaikehe-kehe'i 'o e ngaahi me'a 'oku fie ma'ú mo e ngaahi me'a pē 'oku holi ke ma'ú. Fakatuhotuha 'aki e mapule'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi koloá, ngaahi tokoní, mo e ma'u'anga iví.

"5. Fakatupulaki e ngaahi pōto'i ngāue faka'apí pea tuku ke fai 'e he kau mēmipa 'o e fāmilí 'a e ngaahi ngāue monomono 'i 'apí mo ngaahi e kaá 'i he taimi 'e lava aí.

"6. Fakapotopoto 'i hono fakahū ho'o pa'angá. Faka-ehi'ehi mei he fakamahahaló mo e ngaahi founa ke ma'u pa'anga vave aí.

"Ngaahi tokoua mo e tuofāfine, 'oku malava 'e he tokotaha kotoa pē 'iate kitautolu 'o fakalelei'i ange mo fakatupulaki 'ene ngāue ma'u'anga pa'angá. 'E lelei ange 'aupito kapau 'e lava ke tau fakalalakaka pea hoko ko ha kakai mahu'inga ange 'i he'etau ngaahi ngāue taimi kakató 'i ha'atau feinga ke ma'u ngāue ua pe ke mavahe 'a e ngaahi fa'eé mei 'api 'o ngāue.

" 'I he taimi 'oku tau ako ai ke tau 'amanaki ki ha lavame'a lahi angé te tau lavame'a 'i he mo'uí kae 'ikai ke tau ta'elavame'á, he 'ikai fuoloa kuo tau ma'u 'a e fa'ahinga fakakaukau ko ia te tau lavame'a pē.

" ' 'Oku 'ikai toe lava me'a ange ha me'a 'i he lavame'á.'

"Manatu—'e lava ke tokoni'i kitautolu 'e ha tō'onga fakakaukau 'oku lelei, palani kuo fakakaukau'i fakalelei mo e mapule'i ma'u pē kitá ke toe fakalalakaka ange 'a e ngaahi tūkunga 'oku tau 'i aí. 'E tokoni 'etau faka'aonga'i e ngaahi sitepu ko 'eni 'i he'etau ngāue faka'ahó ke lahi ange ai 'etau pa'anga hū maí, pea 'e tokoni 'etau faka'aonga'i kinautolu 'i hotau ngaahi 'apí ke fakasi'isi'i 'etau ngaahi fakamolé. 'I he'etau fakataha'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni mo hono tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'e lava ke tau ako ai ke mapule'i lelei ange hotau taimí mo 'etau ngaahi ma'u'anga tokoní pea tau malu fakapa'anga ange ai" ('i he Conference Report, Apr. 1981, 115–18; pe *Ensign*, May 1981, 85–87).

'Eletā Joseph B. Wirthlin

"Ko e fakava'e 'o e mo'ui fakafalala kiate kita peé ko e ngāue mālohi. 'Oku totonu ke ako'i 'e he mātu'á ki he'enua fānaú ko e ngāue ko e me'a ia 'oku 'uluaki fai kae a'usia 'a e lavame'á 'i he ngāue 'aonga kotoa pē 'oku fakahoko. 'Oku totonu ke ma'u ngāue leva 'a e fānaú kuo ta'u motu'a fakalaó pea kamata ke nau mavahe mei he mo'ui fakafalala ki he mātu'á. 'Oku 'ikai totonu ke 'i ai ha taha 'iate kitautolu 'e nofo 'amanaki atu ke tauhi mo fai ma'atautolu 'e ha ni'ihi kehe 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku tau lava ke fai pē ma'atautolú" ('i he Conference Report, Oct. 1991, 20; pe *Ensign*, Nov. 1991, 16).

Ngaohi mo Tauhi 'o e Koloa Uelofea 'i 'Apí

Palesiteni Spencer W. Kimball

" 'I he'emaui 'ilo'i ko ia ko e fāmilí 'a e tefito'i 'iuniti 'o e Siasí mo e sosaietí fakakātoá, 'oku mau kole ai ki he Kāingalotu 'i he feitu'u kotoa pē ke toe fakamālohia mo ngaohi ke faka'of'ofa 'a 'api, 'i ha'anau fakafo'ou 'enau founa ngāue 'i he ngaahi tafa'aki pau ko 'eni: ko hono ma'u mai 'o e me'akaí, fakatolonga, tauhi;

ko hono ngaohi mo tānaki 'o e ngaahi koloa 'oku 'ikai ko e me'akai" (i he Conference Report, Apr. 1976, 170; pe *Ensign*, May 1976, 124).

Palesitani Ezra Taft Benson

"'Oku ou fehu'i fakamātoato atu, kuo mou teuteu nai ma'a homou fāmīlī ha me'akai, vala, mo ha lolo,

'o ka lava, ke fe'unga mo ha ta'u 'e taha? Mahalo 'oku mahu'inga tatau pē 'a e fakahā ko ia ke tānaki mo tauhi ha me'akai ki he'etau uelofea fakatu'asinó 'i he 'ahó ni mo 'ene mahu'inga ki he kakai 'i he ngaahi 'aho 'o Noá 'a 'enau hū ki he 'a'aké" (i he Conference Report, Oct. 1987, 61; pe *Ensign*, Nov. 1987, 49; *To the Fathers in Israel*, 4).

NGAAHI 'AHI' AHI 'A SĒTANÉ MO E TANGATA FAKAKAKANÓ

*He 'ikai lava ke tau "ikuna" tuku
kehe ka tau 'uluaki "si'aki" 'a e
tangata siokita mo fakakakanó!*

—Eletā Neal A. Maxwell

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Palesiteni Brigham Young

“ ‘Oku fakakaukau ha tokolahi ‘oku ma’u ‘e he Tēvoló ‘a e pule mo e mālohi ki he sinó mo e laumālié fakatou’osi. ‘Oku ou fie fakahā kiate kimoutolu ‘oku ‘ikai hano mālohi ‘e taha ki he tangatá, tuku kehe ‘o ka mālohi ange ‘a e sinó ‘i he laumālie ‘oku ‘i he tangatá ko e tupu mei he’ene tukulolo ki he laumālie ‘o e tēvoló. Ko e laumālie ko ia kuo fakahū ‘e he ‘Eikí ki he sino ‘o e kakanó, ‘oku fakaongoongo ia ki he ‘Eiki Māfimafí; ka ‘oku fakataha’i ‘a e laumālie mo e sinó ke ‘i ai ha nofo’anga ‘o e laumālié, pea hakeaki’i ai ia; pea ‘oku tākiekina e laumālié ‘e he sinó, pea mo e sinó ‘e he laumālié.

“ ‘Uluakí pē, ‘oku ma’a ‘a e laumālié, pea ‘oku pule’i mo tākiekina makehe ia ‘e he ‘Eikí, ka ko e sinó ‘oku ‘o māmani ia, pea mo’ulaloa ia ki he mālohi ‘o e Tēvoló, pea ‘oku fakaongoongo ia ki he fu’u ivi mālohi ‘o e natula hingá ‘o e māmaní. Kapau ‘e tukulolo ‘a e laumālié ki he sinó, ‘oku ma’u leva ‘e he Tēvoló ‘a e mālohi ke pule’i ‘a e sino mo e laumālie ‘o e tangata ko iá, pea ‘oku fakatou mole leva meiate ia ‘a hono sinó mo e laumālié” (‘i he *Discourses of Brigham Young*, 69–70).

“Ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine fakaenatula kitautolu ‘o ‘etau mātua fakaenatulá, pea ‘i he fakalaumālié, ko e fānau tonu pē kitautolu ‘a e Tamai ‘o e maamá ‘o hoko tonu ai ko e ngaahi ‘ea ki Hono pule’angá; pea ko e taimi ‘oku tau fai ai ha koví, ‘oku tau fai ia ko e fakafepaki ki he ngaahi ue’i ‘a e Laumālie ‘o e Mo’oní ‘a ē ‘oku ‘iate kitautolú. Ko e ngāue faka’eí’eiki taha ‘a e ‘Otuá ko ‘ene fakatupu

ko ia ‘a e tangatá ke ‘oua ‘e ‘i ai hano ngata’anga, pea hoko ‘a e ‘ofa ki he me’a lelei kotoa peé ko e kongá pē ia hono natulá. Na’e ‘ikai ‘aupito fakataumu’a ia ke fakakakano ha’ane ngāue mo ‘ofa ‘i he koví” (‘i he *Journal of Discourses*, 9:305).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Vakai, “Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú,” ‘i he peesi 26–30.

‘Eletā Spencer W. Kimball

“[Ko Sētané ko ha tokotaha fakafo’ituitui fakalaumālie pē ia, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano sino fakamatelie. ‘Oku tatau pe ‘a e mālohi ‘ene feinga ke ma’u kitautolu ‘e he faiangahalá mo e feinga ‘a e Tamai ‘i he mā’oni’oni ke fakaafea kitautolu ki he Hono pule’anga ta’engatá]” (*Mana ‘o e Fakamolemólé*, 23).

‘Eletā Jeffrey R. Holland

“Na’e lahi e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he Hingá, kau ai e ngaahi liliu na’e hoko ki he sino fakamatelie ‘o ‘Ātama mo ‘Ivī. Ko e me’a ‘e taha ko ‘ena hoko ‘o ‘fakanatulá.’ . . .

“Na’e kau ‘i he kongá ‘o e māmani fakaenatula na’e fou ki ai ‘a ‘Ātama mo ‘Ivī ko e tākaki atu ‘o e totó ki hona sinó—ko ha kongá faka’auha ngofua—he na’e a’u mai ki he taimi ko ‘ení ‘a e ta’emalava ke tō ‘a e sino ne kakano mo e hui ta’e ‘i ai ha toto. Ka ne toe mahu’inga ange ‘i he ngaahi liliu fakatu’asino ko ‘ení ‘a e ngaahi ‘ahí’ahi mo e ngaahi me’a na’e tu’u fakamanamana ki he laumālié. Na’e tupu mei he Hingá ‘a e mavahe fakalaumālie mo fakaesino mei he ‘Otuá. Na’e ngata ‘a e feohi fakatāutaha ‘a e fa’ahinga ‘o e tangatá mo e ‘Otuá ‘o hangē ko ia na’e hoko kia ‘Ātama mo ‘Ivī ‘i he ngoue ko ‘Ītení. Ko e me’a na’e hoko aí ko ‘ena vāmama’o mo e Laumālie Mā’oni’oní pea faka’au ke sí’sí’i ange ‘ena fakafanongo ki he ngaahi me’a lahi ‘o e mā’oni’oní. . . .

“Koe’uhí ‘oku fu’u mahu’inga ‘a e tokāteline ko ‘eni [‘o e tangata fakaenatulá pe fakakakanó] ki he palani ‘o e fakamo’uí pea koe’uhí ‘oku faingofua ke ma’uhala ia, kuo pau ai ke tau fakatokanga’i ‘oku ‘ikai ‘uhinga ‘a e ngaahi lau ko ‘eni ki he ‘fakakakanó’ ‘o pehē na’e tupu mai pē ‘a e tangatá mo e fefiné ‘oku nau angakovi. ‘Oku ‘i ai ‘a e fu’u faikehekehe lahi. ‘I he hoko ‘a e tangata mo e fefine matelie ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine fakalaumālie ‘o e ‘Otuá, ‘oku faka-‘Otuá honau tupu’angá pea faka-‘Otuá honau iku’angá. Hangē ko ia ‘oku ako’i ‘i he

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:38–39, na'e ta'e-halaia 'a e laumālie 'o e [tangata, fefine, mo e fānau kotoa pē] 'i he kamata'angá.' Ka 'oku toe mo'oni pē foki 'oku tupu mei he Hingá 'a 'enau 'i ha māmani 'fakaenatula' (kuo hinga) 'a ia kuo 'to'o atu 'a e mā-má' 'e he tokotaha angakoví, pea 'oku fie ma'u ai ke mapule'i, ta'ota'ofi, mo fakalelei'i ha ngaahi 'elemē-niti 'o natula—kau ai 'a e natula fakamatelie 'o e tangatá. 'Oku hangē pē ia ko hano foaki ki he tangatá mo e fefiné ha ngaahi konga fakatu'asino mo fakalaumālie—tau pehē ko ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'fakaenatula' ko ha konga pē 'o e sitepu 'oku hoko atu ki ai 'enau fakalakalaka 'i he hala ke nau hoko ai ko ha 'otuá. 'Oku 'ikai ko ha ngaahi ma'u'anga tokoni ke tuku ke mafola noa pē ka ke ta'ota'ofi mo tokanga'i lelei koe'uhí ke lava 'o leva'i mo afe'i fakalelei honau mālohi mo e iví ('o hangē ko ia 'oku fa'a fai ki ha vaitafe 'fakanatula' pe vaitō 'fakanatula') pea lava ke toe 'aonga mo lelei ange ai.

"Kuo pau ke ngaohi 'a e tangata fakanatulá fakataha mo hono ivi fo'ou mo lelei 'oku te'eki ai ke mapule'i mo te'eki ai ke fakatupu fo'ou ke 'fakavaivai' ki he Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ko ha laumālie 'okú ne kei fakaafe'i mo hiki hake 'a kitautolu. . . . 'Oku kei tupu pē mei he 'Otuá 'a e ngaahi holi loloto taha 'o hotau lotó, 'a e ngaahi me'a na'a tau faka'ānaua ki ai 'i he maama fakalaumālie pea 'oku nau kei 'i hotau laumālie pē. 'Oku kei ongo mai pē 'a e tu'unga ta'e-halaia ne tau 'i aí, pea kei uló pē mo e maama 'okú ne kapusi 'a e koví. 'Oku lava pea 'oku holi hotau lotó—'i he'ene ma'a—ki he me'a 'oku fakalaumālie mo mā'oni'oni kae 'ikai ki he ngaahi me'a 'oku 'fakakakano pea 'a e tēvoló.' He ka ne 'ikai pehē, ko e mo'oni 'oku tau 'i ha tu'unga 'oku 'ikai toe 'i ai ha 'amanaki lelei, pea 'e tu'u fakatu'utāmaki 'a e fakakaukau ko ia ke fai 'a e fili mo'oni 'o ta'engata. 'Oku tau fakafeta'i ki he 'Otuá ko 'etau Tamaí 'oku 'iate Ia 'a hotau tofi'a mo'oni pea ka tau tukulolo mo fakavaivai ki hono ivi ta'engatá, 'e lava ke tau ikuna'i 'a e tāufehi'a ko ia 'okú ne fakamavahe'i kitautolu meiate iá pea liliu e ngaahi me'afoaki mei natulá ke hoko ko hotau monū'ia'anga kae 'ikai ko hatau fakamala'ia" (*Christ and the New Covenant*, 205–7).

'Eletā Merrill J. Bateman

" 'Oku pehē 'e he folofolá na'e ngaohi 'a e tangatá mo e fefiné 'i he tatau 'o e 'Otuá (vakai, Sēnesi 1:26–27, 'Ēpalahame 4:27–28). Na'e fakatou ma'u 'e he fefiné mo e tangatá 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-'Otuá, pea 'e tāpuaki'i 'a kinaua fakatou'osi 'i he'ena fakahoko hona ngaahi uiui'i fakalangí. 'Oku fakahā

mai 'e he 'apostolo ko Pitá mo e Tu'i ko Penisimaní 'oku tau ma'u 'a e natula fakalangí 'i he fakalelei 'a Kalaisí pea tokoni ki ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 2 Pita 1:3–8, Mōsaia 3:19). 'Oku mālie 'etau vakai atu ki he faitatau 'a e ngaahi fua 'o e Laumālie mo e ngaahi 'ulungāanga faka-'Otuá 'oku tau ma'u mei he Ongomātu'a Fakalangí (vakai, Kalētia 5:21–22, 2 Pita 1:3–8). Koe'uhí " ' 'oku pikitai 'a e māma' ki he maama' mo e Laumālie ki he laumālie, 'oku lava leva ke fakaake 'a kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'aki ha konga 'o e maama ko ia 'okú ne fakatupu 'a e ngaahi anga faka-'Otuá 'i lotó ke tupu pea mafola atu (T&F 88:29, 40). Ko e tu'unga 'o e māma' mo e lahi 'o e tupulaki 'a e ngaahi anga faka-'Otuá 'oku tupu ia mei he lelei hono mapule'i 'e he kakai fefiné mo e kakai tangatá 'a 'enau ngaahi holi mo talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni fakalangí" ("The Eternal Family," 112–13).

'Eletā J. Richard Clarke

"Kuo 'ohofi 'e he ngaahi mālohi 'o e tēvoló 'a e fāmilí 'i he kuonga kotoa pē. 'Okú ke pehē ko e hā 'oku fu'u tokanga ai 'a Sētane ke faka'auha e fāmilí? Koe'uhí he 'okú ne fakafofonga'i 'e ia 'a e me'a kotoa pē 'okú ne fie ma'u ka 'oku 'ikai lava ke ne ma'u. He 'ikai lava ke ne hoko ko ha husepāniti, ko ha tamai, pe kui tangata. He 'ikai lava ke ne ma'u ha hako 'i he taimi ni pe 'i ha toe taimi. Na'a mo kinautolu na'e taki 'e Sētane mei he 'Otuá, he 'ikai te ne lava ke pukepuke 'a kinautolu. 'Oku 'ikai hano pule'anga pe tofi'a ta'engata" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 74; pe *Ensign*, May 1989, 60).

KO HOTAU ANGA FAKASIVILAISE 'OKU FAKA'AU KE MOLÉ

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Palesiteni 'o e Siasí

Polokalama kamata mo fokotu'u lakanga 'a e 'Univēsiiti Pilikihami 'Iongí 'i 'Epeleli 25, 1996

'Oku fakataumu'a ho'omou ako faka'atamaí ke lelei ange ai e faingamālie te mou ma'u 'i he tafa'aki 'o e māketi faka'ikonōmika 'a māmani. 'E ma'u hamou ngaahi faingamālie 'i he ngaahi me'a lahi 'o fakatatau ki hono fakamahu'inga'i 'e he sosaietí 'a homou ngaahi taukei fakangāuē.

Kae hangē ko ia kuo 'osi fakahā kiate kimoutolu kimu'á, 'oku totonu, pea kuo pau ke 'i ai ha tafa'aki kehe ki he ako 'okú ke ma'u 'i BYU. Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'a ia ne ta'u lahi 'ene hoko ko e sea 'o e Poate 'a e Kau Talāsiti:

"Ko e ako mo'oní 'oku 'ikai ko hano 'ilo'i pē 'o ha ngaahi mo'oni fakasaienisi, fakahisitōlia, ngaahi me'a fakatohi pe 'ātí, ka ko ha fakalalakaka 'o e 'ulungāngā. 'Oku hanga 'e he ako mo'oní 'o langaki ha holi ke mo'ui lelei 'aki hano tauhi 'o e sinó ke ma'a pea 'ikai faka'uli'i. 'Oku ako'i 'i he ako mo'oní 'a e ta'esiokitá mo e mapule'i kitá. 'Oku hanga 'e he ako mo'oní 'o pukepuke hifo 'a e loto 'itá, ta'ota'ofi 'a e hólí pea 'ai ke hoko 'a e talangofua ki he ngaahi lao fakasōsialé mo tu'unga angama'á ko ha tefito'i mo'oni ke tatakí e mo'uí. 'Okú ne fakatupulaki 'e ia 'a e 'uhinga mo e tui ki he 'Otua mo'uí ko e Tamai Ta'engata 'a e kakai kotoa pē" (*Conference Report*, April 1928, 102). . . .

Kuo fakahokohoko 'e homou tokolahi 'i ho'omou ngaahi akó 'a e fakalalakaka 'a e sivilaisé. Ko ha me'a fakafo mo'oni ia 'a e fakalalakaka 'a e sivilaisé 'i he ngaahi senituli kuo hílí 'o fakalalakaka ai e founga mo'ui 'a e kakai 'i he'enu nofo fakataha 'i he ngaahi koló mo nau fefaka'apa'apa'aki mo fetauhi-aki. Ko e faka'ilonga 'eni 'o e sivilaisé. Ka 'oku 'i ai pē taimi 'oku tau fifili ai pe ko e hā nai hono lahi 'o 'etau fakalalakaká. Kuo tau mamata 'i he senituli ko 'eni 'oku ofi ke 'osi atú 'i ha ngaahi tau mo e mate mo e fakamamahi lahi ange 'i ha toe senituli 'i he hisitōlia 'o e tangatá. . . . Hangē kuo mole atu 'a e anga fakasivilaisé mo e fefaka'apa'apa'aki 'i he fetā-mate'aki 'a e kakai koe'uhí ko honau ngaahi faikehe-kehe faka'ulungāngā mo fakalotú.

Ka 'oku toe ofi ange ki 'api 'ene tāututuku atu 'a e anga fakasivilaisé. 'Oku 'i ai 'ene kaunga 'a e anga fakasivilaisé ki he ngaahi me'a lahi fekau'aki mo e ngaahi vā 'a e tangatá. 'Oku fakamatala'i ia 'aki 'a e ngaahi lea hangē ko e " 'ulungāngā lelei" mo e " 'ohake lelei." Ka 'oku tau mamata kitautolu ki hono fehanganāngā 'i he feitu'u kotoa pē. . . .

'Oku fakalilifu. 'Oku fakatupu loto hoha'a. Pea ka hili hono fakamatala'í mo e ngaahi me'a 'oku fakahokó, 'e lava ke tau pehē ko e tupu kotoa 'eni mei he mānumanu 'a e fa'ahinga 'o e tangatá, ki he 'ikai ke mapule'i 'a e ngaahi hólí, ki he ta'etoka'i faka'āufuli 'a e ngaahi totonu 'a e ní'ihí kehé. 'I hono fakalea 'e tahá, ko e tupu mei he 'ikai ke anga fakasivilaisé. Hangē ko e fa'u 'a ha punake 'o pehē, " 'E fakakaukau e kakai 'o pehē ko e kolo sivilaisé ha kolo kuo

fakalelei'i honau 'ulungāngā fakafonuá. Ka 'oku 'ikai ko ia: ko e me'a 'uluaki mo mu'omu'a tahá, ko ha kolo 'oku mapule'i 'e he kakai 'i ai 'a 'enua fie ma'u siokitá kae ma'u e lelei 'a e kakai kotoa pē 'i ai" (*Royal Bank Letter*, May-June 1995). 'Oku hoko atu 'ene fa'ú: " 'I he ngaahi ta'u kimui maí, na'e tu'uaki 'e he mītiá 'a e 'ulungāngā koví 'o pehē ko ha founga faka'aati pē. 'Oku hanga 'e he kau helo manakoa 'o e ngaahi hele'uhilá 'i he 'ahó ni 'o tuku hifo mo manuki'i ha taha 'okú ne feinga ke ta'ofi e me'a 'oku nau faí. 'Oku tu'uaki atu 'a e 'ulungāngā koví. 'Oku ma'u e fiefia 'a e ngaahi polokalama fakakata 'i he televisoné 'i he ngaahi me'a 'oku fakalieliá, 'oku fakatefito 'e he kakai 'oku nau fai e ngaahi polokalama fakakatá 'enua ngaahi leá 'i hono lea koví 'o kinautolu 'oku fanongó, pea 'oku ma'u pa'anga mo ongo-ongoa 'a e ngaahi poloalama letiō 'oku fai ai e fetalanoa'aki mo e kakai 'i he'enua fai e ngaahi lea 'oku 'ikai fe'ungá mo fakatauele'i 'a kinautolu 'oku fanongó" (mei he tohi tatau pē).

'Oku lau 'eni ki ha fa'ahinga me'a pē kae 'ikai ki he 'ulungāngā lelei. 'Oku lau ki ha fa'ahinga me'a pē kae 'ikai ki he anga faka'apa'apa. 'Oku lau ki ha fa'ahinga me'a pē kae 'ikai ki he anga fakasivilaisé. 'Oku lau ia ki he 'ulungāngā ta'efakasivilaisé mo ta'e-faka'apa'apa, pea mo e ta'etoka'i mo'oni 'a e ongo mo e totonu 'a e ní'ihí kehé.

'Oku faka'aonga'i lahi ia 'i he lea faka'ahó. 'Oku lahi 'aupito 'a e lea mā'ulalo, koví mo 'uli 'oku faka'aonga'i 'i he ngaahi 'apiakó mo e ngāue'angá. 'Oku ou fakatauange pē 'e 'ikai fai 'eni 'e kimoutolu hono kotoa. Kuo mou 'osi mei he ako'anga tu'ukimu'á ni. He 'ikai fe'unga mo kimoutolu ke fai 'a e me'a tatau mo kinautolu 'oku 'ikai ke nau ma'u ha lea fe'unga 'o pau ai ke nau kumi ha ngaahi lea 'uli ke fakahā 'aki 'enua ngaahi fakakaukau. 'Oku 'alu fakataha pē 'a e ngaahi lea ta'efe'unga ko iá mo hono faka'aonga'i lahi 'o e lea takuanoá. 'Okú ne fakahā mai 'a e 'ikai ke 'i ai 'a e anga fakasivilaisé. Na'e tohi 'i he ongo maká 'e he to'ukupu 'o e 'Eiki 'o pehē, " 'Oua na'á ke takuanoa 'a e huafa 'o [e 'Eiki] ko ho 'Otuá; koe'uhí 'e 'ikai lau 'e [he 'Eiki] ko e ta'ehalaia ia, 'a ia 'okú ne takuanoa hono huafá" ('Ekesōtosi 20:7).

'Oku ō fakataha pē 'a e lea 'ulí mo e ngaahi founga 'ulí. 'Oku ou fakatauange kuo mou ako ha me'a lahi ange 'i he saienisi, ngaahi me'a fekau'aki mo e tangatá, laó, 'enisiniá mo e ngaahi me'a faka'ātí lolotonga ho'omou 'i hení. Fakatauange te ke 'ave mei he feitu'u mā'oni'oni ni ha fa'ahinga me'a te ne faka'ilonga'i koe ko ha tokotaha 'oku manako 'i he

ngaahi me'a mahu'inga mo lelei ange 'o e mo'uí, 'a e 'ulungāanga fakafonua 'okú ne ngaohi ke faka'ofa ange 'a e māmani fakamatelie 'oku tau 'inasi aí, ko ha fa'ahinga me'a fakangingila 'okú ne ngaohi ha fa'ahinga me'a pē ke fetapaki.

Na'e folofola 'a e Fakamo'uí ki he kakaí: "Ko e māsima 'o māmani 'a kimoutolu: pea kapau kuo mole 'i he māsima hono koná, 'e toe fakakona'í fēfee'í ia? ngata ai, 'oku 'ikai 'aonga ia, ka ke lī kitu'a 'ā, pea ke molomoloki ia 'e he kakaí" (Mātiu 5:13).

Ko e anga fakasivilaisé 'okú ne ngaohi ke fakalata 'etau mo'uí. Ko e māsima ia 'okú ne 'omi 'a e manako 'i he me'a 'oku leleí, 'ulungāanga leleí, mo e hako leleí.

Ko hono fakaha'í leva ia 'o e Lao Koulá: "Ko ia, ko e me'a kotoa pē 'oku mou loto ke fai 'e he kakaí kiate kimoutolú, ke mou fai ia kiate kinautolu" (Mātiu 7:12).

MAPULE'Í HO'O LOTO 'ITÁ

*Palesiteni Gordon B. Hinckley
Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisí 'Uluaki
'I he Conference Report, Oct. 1991, 70–71, 73; pe Ensign, Nov. 1991, 50–52*

Tuku mu'a ke u lau mei ha tohi 'e taha. Na'e pehē 'e he tokotaha ná'á ne fai e tohí: "Ko ha tangata lelei hoku husepāniti pea lahi hono ngaahi 'ulungāanga 'oku tu'ukimu'a mo leleí, ka neongo 'ení 'okú ne pule fakaaao 'o loto ke u talangofua kakato kiate ia. . . . 'Okú 'ikai te ne fa'a mapule'í 'ene 'itá 'o ne fa'a 'ita lahi 'aupito 'o ne fakamanatu'í mai kiate au 'a e ngaahi 'ulungāanga ta'efe'unga 'oku lava ke ne fai maí.

" 'E Palesiteni Hingikelí, . . . fakamolemole 'o fakamanatu atu ki he kau ma'u lakanga fakataula'eiki 'oku 'ikai ha 'uhinga lelei ia ki he ngaohikovia 'o e kakai fefiné, fakaesino pea 'i he leá, pea 'oku te'eki ai pē ha taimi ia 'e tali ai 'eni, pea ko e founga ia 'oku faka'aonga'í 'e ha kakai fo'í ke fakalele'í 'aki e ngaahi

ta'efemahino'aki 'oku hokó, pea 'e fakafehi'anequina kapau ko ha tokotaha ma'u lakanga fakataula'eiki 'okú ne fai 'a e ngaohikovia ko 'ení."

Ko e anga fakasivilaisé 'okú ne ngaohi ke fakalata 'etau mo'uí. Ko e māsima ia 'okú ne 'omi 'a e manako ki he ngaahi me'a 'oku leleí, 'ulungāanga leleí mo e hako leleí.

'Okú ou tui 'oku fiefia 'a e ngaahi nofo-mali lahi 'i he Siasí, 'o a'usia 'e he husepāniti mo e uaifi 'i he ngaahi nofo-mali ko iá 'a e ongo'í malu mo e 'ofa, 'a e fefalala'aki, mo e vahevahe tatau 'o e ngaahi kavengá. 'Okú ou tui 'oku tupu hake 'a e fānau 'i he ngaahi 'api ko iá, pe ko hanau tokolahi, mo e ongo'í nonga mo malu, 'i he'enu 'ilo'í 'oku fakahounga'í mo 'ofeina kinautolu 'e he'enu mātu'á, 'a ia 'oku nau ongo'í 'ena fe'ofa'aki. Ka 'oku ou tui 'e hoku ngaahi tokoua, 'oku lahi fe'unga

'a e fehanganagai 'o e me'á ni ke fakamo'oni'í e me'a 'oku ou lea 'akí.

Ko hai te ne lava 'o fakafuofua'í 'a e ngaahi fakamahi ne fakahokó, 'a honau lolotó pea mo e mamahi ko e tupu mei ha ngaahi lea fefeka mo ta'efana na'e fai 'i he 'itá? 'Okú tau fakame'apango'ia 'i ha taha 'oku lahi e ngaahi founga 'okú ne mālohi aí kae 'ikai te ne mapule'í ia 'i ha hoko ha ki'í me'a sí'si'í ta'e 'i ai hano mahu'inga 'o mole ai meiate ia 'ene ongo'í nongá. Ko e mo'oni 'oku 'i ai pē fanga ki'í ta'efemahino'aki 'oku hoko 'i he nofo-mali kotoa pē. Ka 'oku 'ikai te u fakatonuhia'í 'a e hoko ha fu'u 'ita lahi 'i ha ki'í me'a sí'si'í pē.

Na'e pehē 'e he punake 'o e Tohi Lea Fakatātaá, " 'Okú fakamālohi 'a e houhaú, pea ko e me'a fakalili 'a e 'itá" (Lea Fakatātā 27:4).

Ko e loto 'itá ko ha me'a fakalilifu mo fakatupu 'auha ia. Pea ko hono fakamamahi he 'oku 'ikai ma'u mei ai ha lelei; ko e me'a pē 'okú ne faí ko e fakatupu kovi mo e tāufehi'a mo e angatu'u pea mo e mamahi. 'Okú ou fokotu'u atu ki ha tangata pē pe tamasi'í 'oku fanongo mai ki hoku le'ó ka 'oku faingata'a ke ne mapule'í hono ngutú, ke ke kole ki he 'Eiki ke foaki mai ha ivi ke lava'í 'aki ho vaivaí, ke ke kole fakamolemole kiate kinautolu kuó ke fakalavea'í, pea fakatupulaki 'a e mālohi ke mapule'í e me'a 'oku mou lea 'akí.

Ko hai te ne lava 'o fakafuofua'í 'a e ngaahi kafo, honau lotó mo e mamahi koe'uhi ko ha ngaahi lea fefeka mo fakamamahi ne fai 'i he loto 'itá

Ki he fānau tangata 'oku 'i hení, 'oku ou fokotu'u atu ke mou tokanga ki ho'omou 'ita vavé he taimí ni, 'i he

ngaahi ta'u ko 'eni 'oku fa'ufa'u ai ho'omou mo'uí. Hangē ko ia ne fakamanatu atu 'e Misa [Tēvita B.] Heití, ko e taimi 'eni ke fakatupulaki ai 'a e mālohi mo ho'omou malava ko ia ke mapule'i kimoutolú. Mahalo te mou pehē ko ha me'a 'oku ngali tangata ke ke 'ita pea kapekape mo takuanoa e huafa 'o e 'Eikí. 'Oku 'ikai ngali tangata ia. Ko ha faka'ilonga ia 'okú ke vaivai. 'Oku 'ikai fakahā 'e he itá ha mālohi. 'Okú ne fakahā 'e ia 'a e ta'emalava 'e ha taha ke mapule'i 'ene ngaahi fakakaukaú, ngaahi leá, mo 'ene ngaahi ongo fakaelotó. Ko e me'a faingofua ke te 'ita. Ko 'ene mālohi pē 'a e vaivai'anga ko e 'itá, 'oku mavahe leva mo e mālohi ke mahinongofuá. Tanumaki 'iate kimoutolu 'a e ivi mālohi ke te mapule'i pē kitá. . . .

Ko e Faka'ofa'ofa 'o e Nofu-Mali Fiefiá

Hono 'ikai faka'ofa'ofa e mali 'a ha talavou mo ha finemui 'oku kamata 'ena mo'uí fakatahá 'aki 'ena tū'ulutui 'i he 'ōlitá 'i he fale 'o e 'Eikí, pea fakahā 'ena fe'ofa'aki mo 'ena fefaitotonu'aki 'i he nofo taimí mo hono kotoa 'o e nofo ta'engatá. 'I he taimi 'oku ma'u ai ha fānau 'i he 'api ko iá, 'oku lehilehi'i mo tokanga'i kinautolu, 'ofeina pea faitāpuekina 'i he'enu ongo'i 'oku 'ofa 'enu tamaí 'i he'enu fa'éé. 'Oku nau ma'u 'a e melinó mo e mālohi pea mo e malu 'i he 'ātakai ko iá. 'I he'enu sio ki he me'a 'oku fai 'e he'enu tamaí, 'oku fakatupulaki ai 'enu faka'apa'apa'i e kakai fefiné. 'Oku ako'i kiate kinautolu 'a e mapule'i kitá mo 'ete fakatonutonu pē kitá, 'a ia 'okú ne 'omi ' e mālohi ke tau faka'ehi'ehi ai mei ha hoko ha mamahi 'i he kaha'ú.

Kuo 'osi atu e ngaahi ta'ú. Kuo faifai pea mavahe tahataha atu e fānau mei 'api. Pea 'oku toe nofo toko ua pē 'a e tamaí mo e fa'éé. Ka 'oku 'i ai pē tokotaha ke na takitaha talanoa mo ia, ke fakafalala ki ai, ke tauhi, ke fakalotolahi'i, pea ke faitāpuekina. 'Oku hoko mai 'a e ngaahi ta'u matu'otu'a 'o e mo'uí mo e vakai ki mui 'i he ongo'i fiemālie mo e fiefia. Ne 'i ai 'a e fefaitotonu'aki 'i he ngaahi ta'u kotoa ko iá. Na'e 'i ai e feongoongi mo e faka'apa'apa. 'Oku 'i ai 'eni he taimí ni 'a e hoholo mo e fa'ahinga ongo fiemālie ko e tupu mei ha vā fetu'utaki na'e toputapu. 'Okú na 'ilo'i 'e hoko mai 'a e maté 'i ha fa'ahinga taimi pē, 'o 'uluaki hoko ki ha tokotaha pea 'i ai ha māvae 'i ha kī'i vaha'ataimi nounou pe lōloa. Ka 'okú na 'ilo'i foki 'e fakafiefia mo pau ha'ana toe fakataha koe'uhí he na'e sila'i 'ena feohí 'aki 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki ta'engatá pea kuó na mo'ui taau ke ma'u e ngaahi tāpuakí.

Ngaahi tokoua, ko e founga 'eni 'oku fie ma'u 'e he'etau Tamai 'i Hēvaní. Ko e founga 'eni 'a e 'Eikí. Kuó ne 'osi fakahā mai pē 'eni. Kuo lea 'ene kau palōfitá 'o kau ki ai.

'E fie ma'u ke ngāue'i. 'E fie ma'u ki ai 'a e fa'a mapule'i kitá. 'E fie ma'u ki ai 'a e ta'esiokitá. 'E fie ma'u ki ai 'a e 'ofa mo'oni, 'a ia ko e lotu tokanga ki he lelei mo e fiefia 'a hoto hoá. 'Oku 'ikai mo ha toe me'a lelei ange 'oku ou faka'amu ke mou ma'u ka ko 'eni, pea 'oku ou lotua ke hoko 'eni ko homou tāpuaki fakafo'ituitui, 'i he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'emeni.

LI'AKI 'A E TANGATA FAKAKAKANÓ, KA KE LAVA 'O IKUNA

Eletā Neal A. Maxwell

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Apostolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I he Conference Report, Oct. 1990, 15–19; pe Ensign, Nov. 1990, 14–16

Ko e Fakatu'utāmaki 'o e Siokitá

Kuo tu'o lahi 'a e fakatokanga 'a e kau palōfitá fekau'aki mo hono fakatu'utāmaki 'o e siokitá—'a e fu'u hulu mo e tōtu'a 'etau tokanga pē kiate kitautolú. 'Oku vāofi ange 'a e tu'u 'a 'ete fai pē me'a ke lelei kiate kitá mo 'ete pehē ko kita pē 'oku lelei tahá, 'i he'etau fakakaukaú. Ko e paongata'a siokitá ko ha angatu'u ia ki he 'Otuá, he na'e fakatokanga 'a Samuela 'o pehē, "ko e paongata'á 'oku tatau ia mo e . . . tauhi 'otua loi" (1 Samuela 15:23).

'Oku 'ikai ko ha palopalema angamaheni pē 'a e siokitá ka 'oku toe hulu atu ia ai he 'okú ne fakatupu 'e ia 'a e holi fakakakano kotoa pē! Ne tupu mei ai 'a hono maumau'i 'o e Fekau 'e Hongofulú.

'I he'ete tokanga pē kiate kitá, 'oku fakaenatula pē 'ene faingofua ange ke te fakamo'oni loi 'o kapau 'e kaunga lelei ia ki he'ete taumu'á. 'Oku faingofua ange ai ke te ta'etoka'i 'ete mātū'á 'o 'ikai ke faka'apa'apa'i kinauá. 'Oku faingofua ange ai ke te kaiha'a, he 'e ma'u pē 'a e me'a ia 'okú ke fie ma'ú. 'Oku faingofua ange ke te mānumanu, he 'oku pehē 'e he tokotaha siokitá ia he 'ikai ta'ofi ha me'a meiate ia.

'Oku faingofua ange ke fakahoko ha ngaahi angahala fakasekisuale, he ko e hingoa 'o e faiva fakamate ko ia 'oku fa'a faka'aonga'i 'e he ni'ihī 'i he

founga fakamamahi ko e fai pē me'a 'e fiefia aī. 'Oku fa'a faingofua ke maumau'i e lao 'o e 'aho Sāpaté, he ko e taimi si'i pē kuo hoko e 'aho ia 'e tahá 'o tatau mo ha toe 'aho pē. 'Oku faingofua ange ke loi 'a e tokotaha siokitá he te ne lava pē 'e ia 'o fulihi e mo'oní ke fe'unga mo 'ene taumu'á mo e fie ma'ú.

Ko ia 'oku feinga 'a e tokotaha siokitá ke fakafiemālie'i pē ia kae 'ikai ke fakahōifua ki he 'Otuá. 'E a'u pē ki ha'ane maumau'i ha fuakava kae lava ke fakafiemālie'i hono u'á.

'Oku si'isi'i ha taimi ke fakakaukau fakamātoato ai 'a e tokotaha siokitá ki he mamahi 'a e ni'ihi kehé; ko ia 'oku faka'au 'o momoko ai 'a e 'ofa 'a ha tokolahi (vakai, Mātiu 24:12; T&F 45:27; Mōsese 6:27).

'E tupu pea mafola 'a e ngaahi anghala mamafa tahá 'i he ngaahi 'aho faka'osí 'o hangē pē ko ia " 'i he kuonga 'o Noá." 'Oku talamai 'e he folofolá "na'e fakalielia 'i he 'ao 'o e 'Otuá" 'a e kakai 'i he kuonga 'o Noá pea "fonu 'i he fakamālohi" (Sēnesi 6:11; Mōsese 8:28). Fakalielia mo e fakamālohi—'ikai 'oku tau maheni mo e ongo me'á ni? Kuo lahi 'ena mafolá ko e tupu mei he fakautuutu 'o e siokita fakafo'ituitui. Tāne'ine'i 'a e 'ikai toe ongo'i 'e he loto 'o e tangatá ha me'a 'i hotau kuongá ni ko e tupu mei he manavahē 'i hono ma'ú ia 'e he ongo me'á ni (vakai, Luke 21:26; T&F 45:26). Na'a mo e kakai tui faivelengá 'e lava pē ke nau ki'i manavahē.

Pea na'a mo e kakai failelei 'e 'i ai pē 'a e siokitá. Na'e pehē 'e 'Elisapeti, ko e tokotaha 'i he talanoa na'e fa'u 'e Sēini 'Aositini, "Ko ha tokotaha siokita au 'i he kotoa 'o 'eku mo'uí, pea na'á ku 'ilo'i na'e kovi 'eni ka na'á ku fai pē" (*Pride and Prejudice* [New York: Airmont Books, 1962], p. 58). 'Oku manako 'a e tokotaha siokitá ki he lea fetongi nauna ko e *Kitá*. 'Oku 'ikai tukulolo 'a e fetongi nauna ko e *kitá* ki ha me'a, ka 'oku fai ia 'e he lea fetongi nauna ko e *kitautolú*.

'I he femo'uekina 'a e siokitá 'i he tokanga pē kiate iá, 'o ta'ofi ai mei he ni'ihi kehé 'a e fakahikihiki 'oku totonu ke nau ma'ú 'o mole leva 'a e fakamālo-iá kae hokosia mai e fakalotosi'i.

'Oku tau fakatokanga'i 'a e ngaahi fōtunga tatau 'o e siokitá 'iate kitautolu: 'a 'etau tali mo ma'ú 'a e fakalāngilangi na'e 'ikai totonu ke tau ma'ú; loto-hikisia 'i hano fakalāngilangi'i kita 'i ha'ate ngāue lelei; fiefia 'i he fehālaaki 'a e ni'ihe kehé; meheka 'i he lavame'a 'a e ni'ihi kehé; 'a e fie ma'ú ke fakahā 'i he 'ao 'o e kakai 'okú te tonuhia kae 'ikai fakalelei'i fakalongo-longo pē; pea "tauhele'i ha tokotaha koe'uhí ko 'ene ngaahi leá" (2 Nīfai 28:8). Ko ia 'oku fai e me'a kotoa

pē 'i he siokita—ko e hā honau 'aonga kiate "au," 'o hangē ko ha fakamolū 'i he hala pule'angá 'okú ne ta'ofi 'a e fe'alu'aki 'a e ngaahi me'alelé. Na'e faifai pea mavahe 'a e kau faka'ulí mei he feitu'u ne 'i ai e fakamolū mo 'enau 'itá, ka ne 'ikai pē tu'u ha taha ia 'o to'o he na'e 'ikai ha'ane me'a 'e ma'ú ai.

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, " ['Oku] fakaenatula pē 'a e siokitá, fie mā'olungá mo e feinga 'a e tangatá ke lelei ange 'i he tokotaha koeé" (*The Words of Joseph Smith*, comp. Andrew F. Ehat and Lyndon W. Cook [Provo: Brigham Young University Religious Studies Center, 1980], p. 201).

'I he fonu 'a Saula 'i he loto siokitá, na'á ne manatu ki he kuohilí " 'i ho'o kei si'i 'i ho mata 'o'ou" (1 Samuela 15:17).

Ko e Fa'ifa'itaki'anga 'o e Angavaivai 'a Sīsuú

'Oku fa'a fakahā 'a e siokitá 'i he paongata'a 'o e lotó. 'Oku fa'a fakamamahi'i 'e he "fakafefeka 'o e lotó 'i he laukaú" 'a e tokotaha 'atamai lelei taha 'a ia 'e lava ke hoko ko e tokotaha lelei tahá (Taniela 5:20). 'Oku 'i ai e "me'a 'e taha" 'oku 'ikai fa'a ma'ú 'e he tokotaha 'atamai lelei tahá: ko e angavaivai! Ko e "loto kuo fakafefeka 'e he laukaú" 'oku hūngata'a ki ai 'a e akonakí pea 'oku fa'a fekumi ia ki he tu'unga mā'olungá kae 'ikai te ne ma'ú "ha loto fie fai" 'a ia 'oku feinga ke muimui 'i he "finangalo 'o Kalaisí" (1 Fakamatala Me'a Hokohoko 28:9; 1 Kolinitō 2:16; T&F 64:34). 'Oku toe angavaivai ange foki 'a Sīsū 'a ia 'okú ne " 'atamai poto ange 'iate kinautolu kotoa peé" (Ēpalahame 3:19).

Na'e tuku 'e Sīsū 'a e me'a hono kotoa 'i he funga 'ōlitá ta'etalaki holo pe 'eke ha totongi. Kimu'a pea 'i he hili 'Ene fakalelei fakaofó, na'á Ne folofola, "Tuku 'a e lāngilangi ki he Tamaí" (T&F 19:19; vakai foki, Mōsese 4:2). Neongo 'a e fu'u poto lahi 'o Sīsuú, ka na'á Ne tuku Hono lotó ke "folo hifo 'e he finangalo 'o e Tamaí" (Mōsaia 15:7; vakai foki, Sione 6:38). 'Oku 'ikai malava ke fai 'eni 'e kinautolu 'oku fakafefeka honau lotó 'e he laukaú.

Li'aki 'a e Tangata Fakakakanó

'Oku hanga 'e he paongata'a 'o e siokitá 'o fakatupu ke kē ha kakai lelei koe'uhí ko ha tākanga monumanu, ngaahi konga 'one'one pe kilimi 'o e hu'akaú. 'Oku tupu 'eni kotoa mei he me'a 'oku pehē 'e he 'Eikí ko e mānumanu ki he "ki'i momo'i me'á" kae ta'etokanga ki he "ngaahi me'a mamafa angé" (T&F 117:8).

'Oku hanga 'e he sio nounou 'a e siokitá 'o faka'ata lahi mai ha ipu supo mo ha konga siliva 'e tolu-ngofulu ke hangē ha fu'u koloa mahu'inga fēfē faú. 'I he'etau holi ke ma'u 'a e koloa fakamāmaní, 'oku ngalo ai 'iate kitautolu 'a e Tokotaha na'e folofola, "Ko e hā 'a e koloá kiate au?" (T&F 117:4).

'Oku taumu'a pehē hono lí'aki 'a e fakamafasia 'o e tangata fakakakanó, he 'oku fakaenatula pē 'ene siokitá 'a'ana (vakai, Mōsaia 3:19). Ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko e lahi 'o 'etau ongosia 'oku tupu ia mei hono fua 'o e kavenga ta'e'aonga ko iá. 'Oku ta'ofi kitautolu 'e he mamafa ko 'eni 'o e tangata fakakakanó mei hono fai hotau ngaahi ngafa faka-Kalistiané; ko ia 'oku iku ki he'etau fakafuofuolahi 'i he siokitá 'o 'ikai lava ke tau hū 'i he ki'i ava'i hui.

Na'e tohi 'e he fefine punake ko Ane Mōlou Linipēki 'o kau ki he fie ma'u ke "lí'aki 'eku hoha'a ki he ngaahi me'a kehekehé 'o hangē ko Ma'atá, . . . lí'aki 'a e loto-híkisiá, . . . lí'aki 'a e mālualoi 'i he'eku ngaahi fetu'utaki mo e kakaí. Ko ha mālōlō lahi mo'oni ia 'e hoko aí! Na'á ne pehē, "Ko e me'a fakaongosia taha kuó u 'ilo'i 'i he mo'uí ko e 'ulungāanga ta'emo'oni. Ko e 'uhinga ia 'oku fu'u fakaongosia ai 'a e konga lahi 'o e mo'ui fakasōsialé" (*Gift from the Sea* [New York: Vintage Books, 1978], p. 32).

Ko ia ka 'ikai tokanga'i 'a e siokitá te ne ta'ofi 'a e founa 'e fakatupulaki ai 'a e ngaahi 'ulungāanga faka-'Otua kotoa pē; 'a e 'ofá, 'alo'ofá, fa'a kātaki, kātaki fuoloá, manava'ofá, anga-'ofá, angalelei mo e angamaluú. 'Oku faka'auha e fanga ki'i huli toki tupu hake mei he ngaahi 'ulungāanga lelei ko 'eni 'e he māsila 'o e siokitá. Ko e me'a tatau pē kāinga 'oku ou fakakaukau atu ki ai, 'oku 'ikai ha fuakava 'e taha 'o e ongoongolelei 'e ta'elava 'o tu'usi 'e he siokitá meiate kitautolu!

Ka ko ha feinga tau lahi 'eni ki hatau ní'ihí! 'Oku uesia kitautolu hono kotoa 'i ha ngaahi tu'unga kehekehe. Ka ko e fehu'í, Ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e feinga taú? 'Oku lí'aki atu 'etau siokitá—neongo 'oku tukutuku māmālie atu pē? Pe 'oku hangē 'a e tangata fakakakanó ia "ko e tangata na'e ha'u ki he houa ma'ume'atokoni efiáfi?" 'Oku fai hotau ako'i fakalangí ke tokoni kiate kitautolu 'i hono lí'aki 'etau siokitá, "he ko e foha [pe 'ofefine] fē ia 'a ia 'oku 'ikai taute'i 'e he tamaí?" (Hepelū 12:7).

Ngaahi 'Ilo Fakalaumālie Mahu'inga

'Oku fakahā kiate kitautolu 'e he ngaahi folofola 'i hono Toe Fakafoki Mai 'o e ongoongolelei ha me'a lahi ange kau ki he founa 'e lava ke fakamolemole'i ai kitautolu 'e he fakalelei 'a Kalaisí 'o faka'osi 'aki hono "ta'ofi 'a e fakamaau totonú. . . 'e he 'alo'ofá" ('Alamā 34:15). 'Oku lava ke tau ma'u ha 'amanaki lelei mo'oni mo totonu ki he kaha'ú—ha 'amanaki lelei fe'unga ke fakatupulaki 'a e tui ko ia 'oku fakatou fie ma'u ke lí'aki ai 'a e tangata fakakakanó pea feinga ke anga-mā'oni'oni ange.

'Ikai ngata aí, ka koe'uhí kuo 'osi fakahoko 'a e tefito'i ngāue mahu'inga 'o e Fakalelei, 'oku tau 'ilo'i 'e pehē pē hono lava'i lelei 'a e me'a kotoa 'i he palani 'a e 'Otuá. 'Oku malava 'e he 'Otuá ke fai 'Ene ngāue pē 'A'aná! (2 Nīfai 27:20–21.) Na'e fuoloa pē hono fokotu'utu'u 'e he 'Otuá 'i he He'ene ngaahi palani ma'á e fa'ahinga 'o e tangatá 'a e ngaahi me'a ke fakahoko 'i he ngaahi fehālaaki kotoa 'e hoko 'i he mo'ui fakamatelié. 'E ikuna'i 'Ene ngaahi taumu'a kotoa pē 'o 'ikai fakata'e'aonga'i ai 'a e tau'atāina ke fili 'a e tangatá. 'Ikai ko ia pē, ka 'e fakahoko 'Ene ngaahi taumu'a 'i honau taimi totonu (vakai, T&F 64:32).

Neongo iá, vakai ange ki he kehe hotau 'ulungāangá 'i he 'ikai ke tau ma'u e ngaahi 'ilo ko 'eni mo e ngaahi 'ilo fakalaumālie kehe pē. Kapau he 'ikai ke tau fakahā ko e fokotu'utu'u fakalangí 'eni, hili ko iá pea tau vakai leva ki he feinga 'a e siokitá ke fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi founa fakapolitikale mo faka'ikonōmiká koe'uhí koā ke 'oua 'e fakama-mahi 'a e mo'uí kae fakafiefia. 'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi pule'anga 'oku taki hala'i ke nau mo'ui, neongo 'oku nau mo'ui 'o hulu atu ia 'i he me'a 'oku nau ma'ú, 'o nau malu'i 'aki ia 'a e ngaahi to'u tangata 'o e kaha'ú.

To'o atu ho'o toka'i e anga faka-'Otua 'o ho kaungā'apí, pea te ke sio ai ki he hōloa hono toka'i 'ene koloá.

To'o atu 'a e ngaahi tefito'i tu'unga mo'ui angama'á, pea vakai ki he vave 'ene mafuli 'a e fa'a kātaki ki he fakavaivai.

**'Oku fai hotau ako'i
mei langí ke tokoni
ke tau lí'aki 'a 'etau
tō'onga siokitá.**

To'o atu 'a e fa'ahinga ongo toputapu ko ia 'okú te kau ki ha fāmili pe koló, pea vakai ki he vave 'a e 'ikai toe tokanga 'a e tangata'ifonuá ki he ngaahi kolo lalahí.

To'o atu 'a e tauhi ki he fekau hono fitú, pea vakai ki he fiefia 'i he tō'onga fakasekisuale' 'a ia 'oku lolotonga hokó, 'a e tui fakalotu 'a e māmaní mo 'enau ngaahi holi koví pea mo 'enau ngaahi fasi 'oku fanongo ki aí. 'Oku fakatefito pē 'enau lotú " 'iate au." Ko 'enau mo'uí ko e "taimí ni pē." Ko 'enau tefito'í ouaú ko e "ongó"—neongo 'e iku 'o fakaongonoa'í ai 'a kinautolu 'okú ne ma'ú, pea hoko 'o " 'ikai ke nau toe ongo'í" 'oku kovi 'eni ('Efesō 4:19; Molonai 9:20).

Ko ia, 'i hono ngaahi fakamatala'í kotoa ko 'eni 'o e siokitá, ko hono mo'oní, 'oku faka'auha māmālie kita 'e he siokitá!

Ko e taimi kotoa pē 'oku tau siokita ai, 'okú ne fakafāsi'í ai 'etau vakai ki he māmaní 'aki 'ene 'ai ke 'oua na'a tau toe tokanga ki he ní'ihí kehé pea 'āsili ai pē 'etau mavahe 'o nofo tokotaha peé. 'Oku feinga leva 'a e tokotahá ke ne ma'ú ha ngaahi ongo ke fakamo'oni'í 'okú ne kei mo'ui. 'I he taimi 'oku faka'ofa'ía ai pē 'a e tokotahá 'iate ia koe'uhí ko e 'ikai ha taha ke ne ongo'í 'ofa ai pe 'ofa 'iate iá, 'oku hoko leva ha ngaahi liliu. 'O fakaiku ki he'ene maumaufonó.

'I he fakautuutu 'o e siokitá 'oku hoko leva ko ha me'a angamaheni kiate kitautolu 'a e fai pē 'e he tangata fakakakanó 'a e me'a 'okú ne loto ki aí. 'Oku fakamatala 'a e tokolahi ki he'enu ngaahi fie ma'ú—ka 'oku tau fakahoko 'i fē hotau ngaahi fatongia ke tokoní? Kuo tokolahi 'a e kakai 'oku fie ma'ú tokoní, ka ko e fē kotoa 'a kinautolu ke fai 'a e tokoní? 'Oku tokolahi ange 'a e kakai 'oku 'i ai e me'a ke nau lea 'aki 'i he kakai 'oku fakafanongo kiate kinautolú. 'Oku tokolahi ange 'a e ngaahi mātu'a toulekeleka 'oku 'ikai tokanga'í 'i he ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine ke tauhi kinautolú—ka 'o kapau te tau lau fika, 'oku mahino 'aupito 'oku 'ikai totonu ke pehē!

Ka ke Lava 'o Ikuna

'Oku hangē pē 'a e fakatokanga 'a Sīsū 'e 'ikai 'alu ki tu'a 'a e ngaahi laumālie 'uli 'e ní'ihí ka 'i he "lotu mo e 'aukai" (Mātiu 17:21), ko e 'ikai ke faingofua ke li'aki 'a e "tangata fakakakanó."

Kuo na'ina'í kiate kitautolu 'e he 'Eikí fekau'aki mo e feinga tau fakatāutaha ko 'ení ke tau mo'uí 'i ha founga ke tau "lava 'o ikuna" (T&F 10:5). Ka he 'ikai ke tau "lava 'o ikuna" tuku kehe 'o kapau te tau "li'aki" 'a e tangata fakakakanó siokitá!

Ko e fili mo'oni pē 'o e 'Otuá 'a e tangata fakakakanó he 'e ta'ofi 'e he tangata fakakakanó 'a e

fānau pele 'a e 'Otuá mei he fiefia mo'oni mo ta'engatá. 'Oku fie ma'ú ke tau hoko ko ha kau tangata mo ha kau fefine 'o Kalaisi kae kakato 'etau fiefiá.

Kau Tangata mo e Kau Fefine 'o Kalaisi

'Oku vave 'a e kau tangata mo e kau fefine angavai-vai 'o Kalaisi ki he fakalāngilangi, ka 'oku nau toe lava pē foki 'o mapule'í kinautolu. 'Oku mahino kiate kinautolu 'oku 'i ai e taimi 'oku mahu'inga tatau ai 'a hono mapule'í 'o 'ete leá mo e me'a-foaki 'o e leá 'i he ngaahi lea kehekehé.

'Oku fakakolekole ngofua 'a e kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi, ka 'oku 'ikai pehē 'a e tokotaha siokitá. Kuo te'eki ai fakatale'í 'e Kalaisi 'a kinautolu na'e faingata'a'ía koe'uhí he na'e 'i ai ha ngaahi me'a mahu'inga ange ia ke Ne fai! 'Ikai ko ia pē, ka 'oku fai 'e he kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi 'a e 'ulungāanga tatau pē 'i he'enu nofo 'iate kinautolu peé pea 'i he'enu 'i he 'ao 'o e kakai. He 'ikai lava ke tau tauhi ha seti tohi 'e ua lolotonga ko iá ko e tohi pē 'e taha 'oku ma'ú 'i he langí.

'Oku fua totonu 'e he kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi honau ngaahi uiu'í 'o 'ikai ke nau fai ia ke fakalāngilangi'í ai kinautolu. 'Oku pehē 'e he tangata fakakakanó "Hū kiate au" pea "Foaki kiate au 'a ho mālohí," ka 'oku feinga 'a e kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi ke faka'aonga'í 'a e mālohí 'i he fa'a kātaki fuoloa mo e 'ofa ta'emāluoi (vakai, Mōsese 1:12; 4:3; T&F 121:41).

'Oku tuku 'e he tangata fakakakanó ke puna noa pē 'ene 'itá, ka 'oku 'ikai " 'itangofua" 'a e kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi (1 Kolinitō 13:5). 'Oku fonu 'a e tangata fakakakanó 'i he mānumanú, ka 'oku " 'ikai kumi 'e he kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi ['enu] me'a ['anautolú]" (1 Kolinitō 13:5). 'Oku 'ikai fa'a ta'ofi 'e he tangata fakakakanó ia mei he ngaahi me'a fakafiefia 'o e māmaní, ka feinga 'a e kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi ke ta'ofi 'enau ngaahi holi fakakakanó (vakai, 'Alamā 38:12).

'Oku mānumanu 'a e tangata fakakakanó ki he fakalāngilangi mo e koloá, ka 'oku 'ilo'í 'e he kau tangata mo e kau fefine 'o Kalaisi ko e "ki'í momo'í me'a" pē 'a e ngaahi me'a ko iá (T&F 117:8). Ko e me'a fakafiefia taha 'i he hisitōlia 'o e fa'ahinga 'o e tangatá 'a e iku ma'ú 'e kinautolu 'oku tauhi e ngaahi fuakavá mo ta'esiokitá 'a e "me'a kotoa pē 'oku ma'ú ['e he] Tamai"! (T&F 84:38).

'Oku 'Ikai Ke Tau Pule Kiate Kitautolu

Ko e taha 'o e ngaahi me'a fakamuimui taha 'oku mā-lohi ai 'a e siokitá ko 'etau ongo'i fakakakano ko ia 'oku tau "pule" pē kiate kitautolú. Ko e mo'oni 'oku tau tau'atāina ke fai 'etau filí pea tau ha'isia fakatāu-taha ki ai. Ka 'oku 'ikai fuoloa kuo mahino kiate kinautolu kuo fili ke "ha'u kia Kalaisí" 'oku 'ikai te nau "pule" kiate kinautolu. Ka 'oku 'A'ana 'a kinautolu. 'Oku fie ma'u ke tau fakatapui 'a kitautolu fakataha mo 'etau ngaahi me'afaoakí, 'a ngaahi 'aho kuo tuku mai kiate kitautolú, mo 'etau mo'uí. Ko ia, 'oku 'i ai ha fu'u faikehekehe lahi 'i he paongata'a 'o "pule" pē kiate kitá mo 'ete fakavaivai 'o tuku ke pule 'a e 'Otuá kiate kitá. 'Oku 'ikai ko ha faka'ilonga ia 'o e tau'atā-iná ke te kei pīkitai ki he me'a 'okú te fie ma'ú, ka ko e faka'ilonga ia 'o e fakahōhōloto!

Ngaahi Tāpuaki 'o Hono Li'aki 'o e Siokitá

Na'e tala'ofa 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e taimi 'e faka'auha ai 'a e siokitá, 'e "lava ke mahino [kiate kitautolu] 'a e me'a kotoa pē, 'i he lolotongá, kuohilí, mo e kaha'ú" (*The Personal Writings of Joseph Smith*, comp. Dean C. Jessee [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1984], p. 485). Neongo ia, 'oku lava ke tau mamata he taimí ni 'i he ongoongolelé ki he "ngaahi me'a 'o hangē ko honau anga mo'oní" (Sēkope 4:13).

Ko e mo'oni, 'oku nāunau'ia hono fakamaama 'e he ongoongolelé 'a e ngaahi me'a te tau lavá. 'E mokulu 'a e ngaahi 'unó mei hotau matá 'i he'etau li'aki 'a e siokitá. Pea te tau mamata leva mo 'ilo'i pe ko hai mo'oni 'a kitautolu:

*Tu'u hake pea vakai takai holo 'i ha 'aho tafitonga, Pea te ke sio 'o 'ilo'i ai pe ko hai koe.
Te ke ofo 'i ha 'aho tafitonga pehē—
'I ho'o ulo 'o maama ange 'i he fetu'u kotoa pē . . .
Pea 'i ha 'aho tafitonga . . .
Te ke lava 'o vakai ai ki he ta'engatá.
[Alan Jay Lerner, "On a Clear Day"
(Chappell and Co., 1965)]*

'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni.

Ngaahi Folofola Fekau'akí

Ko ha toe ngaahi laukonga kau ki he "tangata fakakakanó":

Sēnesi 39:7–12

1 Kolinitō 2:14; 10:13

'Efesō 3:16

1 Tesalonaika 5:22

Sēmisi 1:13–15; 4:4

Mōsaia 3:19

'Alamā 13:11–12; 26:21

Hilamani 12

'Eta 3:2

Molonai 10:32

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 29:43; 45:32; 50:41; 62:1; 67:12; 84:33, 47–58

NGAAHI TALATUKUFAKAHOLO 'A E NGAARI TAMAÍ

Ko e akonaki ia 'a e 'Otuá kiate kiate kiate tautolu ke faka'apa'apa 'a e fānaú ki he'enau mātu'á. . . . Ko e hā nai hotau 'ulungāanga 'oku faka'ei-eiki, ala falala'anga, faivelenga, manava'ofa mo fa'a faka'atu'i? Ko e hā nai hotau 'ulungāanga 'oku taau mo 'enau faka'apa'apá mo 'enau ngaahi sīpingá?

—'Eletā Marion D. Hanks

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

'Eletā Marion D. Hanks

"Ko e 'uluaki 'uhinga pē 'eni 'o e 'talatukufakaholó' 'i ha tikisinala fakaeonopooni: 'Ko e 'ilo, ngaahi tokā-teline, ngaahi 'ulungāanga fakafonua, ngaahi angafai, mo e alā me'a pehē, 'a ia 'oku 'ohifo mei he to'u tangata ki he to'u tangata. . . ." ('i he Conference Report, Oct. 1968, 116).

Ko Hono Tauhi 'o e Ngaahi Talatukufakaholo 'Oku Mā'oni'oni

'Ekesōtosi 20:12

"Faka'apa'apa ki ho'o tamaí mo ho'o fa'eé: koe'uhí ke fuoloa ho ngaahi 'ahó 'i he fonua 'oku foaki 'e [he 'Eiki] ko ho 'Otuá kiate koé."

1 Nifai 1:1

"Ko au, Nifai, ko e me'a 'i he fanau'i au 'i he ongo-mātu'a lelei, ko ia na'e akonekina ai au 'i he 'ilo kotoa 'a 'eku tamaí."

1 Nifai 3:19

"Pea vakai, ko e finangalo poto 'o e 'Otuá ke tau ma'u 'a e ngaahi lekōtí ni, koe'uhí ke tau fakatolonga ma'a 'etau fānaú 'a e lea 'a 'etau ngaahi tamaí."

1 Nifai 5:21

"Pea kuo mau ma'u 'a e ngaahi lekooti 'a ia na'e fekau 'e he 'Eiki kiate kimautolú, 'o fakatotolo 'i ai 'o 'ilo'i na'e lelei ia; 'io, 'oku fu'u mahu'inga 'apito ia kiate kimautolu, he te mau lava ai 'o fakatolonga 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eiki ma'a 'emau fānaú."

2 Nifai 25:26

"Pea 'oku mau lea 'ia Kalaisi, 'oku mau fiefia 'ia Kalaisi, 'oku mau malanga 'aki 'a Kalaisi, 'oku mau kikite 'ia Kalaisi, pea 'oku mau tohi 'o fakatatau mo 'emau ngaahi kikité, ke 'ilo 'e he'emau fānaú ki he tupu'anga 'a ia te nau lava ke sio ki ai ke ma'u ai ha fakamolemole 'o 'enau ngaahi angahalá."

'Īnosi 1:1, 3

"Vakai, na'e hoko 'o pehē ko au 'Īnosi, 'i he'eku 'ilo ko 'eku tamaí ko ha tangata angtonu ia—he na'á ne akonekina au 'i he'ene leá, pea 'i he akonaki mo e enginaki 'a e 'Eiki—pea 'oku ou fakafeta'i ki he huafa 'o hoku 'Otuá. . . ."

"Vakai, na'á ku 'alu ke tuli 'a e fanga manu 'i he ngaahi vaó; pea ko e ngaahi lea 'a ia kuó u fanongo tu'o lahi ki hono lea 'aki 'e he'eku tamaí 'o kau ki he mo'ui ta'engata, pea mo e fiefia 'a e kau mā'oni'oni, na'e tō mamafa ia ki hoku lotó."

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:25

"Pea ko e tahá, kapau 'oku ma'u ha fānaú 'e ha ongo mātu'a 'i Saione pe 'i ha taha 'o hono ngaahi siteiki 'a ia kuo fokotu'ú, 'a ia 'oku 'ikai te nau ako'i 'a kinautolu ke nau 'ilo'i 'a e tokāteline 'o e fakatomalá, tui kia Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí, pea mo e papitaisó mo e foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he hilifaki 'o e nimá, 'i he taimi 'oku nau ta'u valu aí, 'e 'i he 'ulu o e mātu'á 'a e angahalá."

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:40

"Ka kuó u fekau kiate kimoutolu ke mou akonaki'i hake 'a ho'omou fānaú 'i he māmá mo e mo'oni."

Ngaahi Sipinga 'o e Ngaahi Talatukufakaholo Halá

1 Pita 1:18

“Koe’uhí ‘oku mou ‘ilo na’e ‘ikai ke huhu’i ‘a kimoutolu mei ho’omou mo’ui ta’e’aongá, ‘i he talatupu’a mei ho’omou ngaahi tamaí, ‘aki ‘a e ngaahi me’a ‘e ‘auhá, ko e silivá mo e koulá.”

Mōsaia 10:12

“Ko e kakai anga-kaivao, mo fekai, mo loto-tāmate ‘a kinautolu, ‘o nau tui ki he talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí.”

Mōsaia 26:1

“Pea na’e hoko ‘o pehē na’e ‘i ai ‘a e tokolahi ‘o e to’u tangata kei tupu haké ‘a ia . . . na’e ‘ikai te nau tui ki he talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí.”

‘Alamā 9:8

“Vakai, ‘A kimoutolu ‘a e to’u tangata angakovi mo paongata’a, kuo fēfē ho’omou fakangalo’i ‘a e talatukufakaholo ‘a ho’omou ngaahi tamaí; ‘io, hono ‘ikai ke vave ‘a ho’omou fakangalo’i ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá.”

‘Alamā 60:32

“Kuo tupunga ‘i he ngaahi talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí ‘a ‘enau fehi’á.”

Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:39

“Pea ‘oku ha’u ‘a e tokotaha angakovi ná ‘o to’o atu ‘a e māmá mo e mo’oní mei he fānau ‘a e tangatá, tu’unga ‘i he talangata’á, pea koe’uhi ko e ngaahi talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí.”

Palesitani Ezra Taft Benson

“ ‘Oku ‘uhinga foki ‘a e ‘talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí’ ki he ngaahi tā sipinga mo e ngaahi akonaki kovi ‘a e ngaahi tamaí” (‘i he Conference Report, Apr. 1981, 47; pe *Ensign*, May 1981, 35).

Ko Hono Ikuna’i ‘o e Ngaahi Talatukufakaholo Halá

Mātiu 10:37

“Ko ia ‘oku ‘ofa lahi hake ki he tamaí pe ko e fa’ée ‘iate aú, ‘oku ‘ikai tāu mo ia ke ne ma’u au: pea ko ia ‘oku ‘ofa lahi hake ki hono fohá pe ‘ofefiní ‘iate aú, ‘oku ‘ikai tāu mo ia ke ne ma’u au.”

Mōsaia 25:12

“Pea na’e hoko ‘o pehē ko kinautolu ko e fānau ‘a ‘Amulone mo hono kāingá, . . . na’a nau fehi’a ‘i he ngaahi angafai ‘a ‘enau ngaahi tamaí, ‘o ‘ikai te nau toe loto ke ui ‘aki ‘a kinautolu ‘a e ngaahi hingoa ‘o ‘enau ngaahi tamaí, ko ia na’a nau ‘ai kiate kinautolu ‘a e hingoa ‘o Nifai koe’uhí ke ui ‘a kinautolu ko e fānau ‘a Nifai.”

‘Alamā 3:11

“Pea na’e hoko ‘o pehē ‘ilonga ia na’e ‘ikai fie tui ki he talatukufakaholo ‘a e kau Leimaná, ka na’á ne tui ki he ngaahi lekooti ‘a ia na’e ‘omi mei he fonua ko Selusalemá, kae ‘uma’ā foki mo e talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí, ‘a ia na’e totonú, ‘a ia na’e tui ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá ‘o nau tauhi iá, na’e ui ‘a kinautolu ko e kau Nifai.”

‘Alamā 37:9

“ ‘Io, ‘oku ou pehē kiate koe, kapau ‘e ‘ikai ‘a e ngaahi me’á ni ‘a ia ‘oku tu’u ‘i he ngaahi lekooti ní, ‘a ia ‘oku tu’u ‘i he ngaahi peleti ko ‘ení, pehē na’e ‘ikai ke lava ‘e ‘Āmoni mo hono kāingá ‘o fakamahino ki he fu’u toko lau afe pehē ‘o e kau Leimaná ki hono ta’etotonu ‘o e ngaahi talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí; ‘io, na’e hanga ‘e he ngaahi lekōtí ni mo ‘enau ngaahi leá ‘o fakaloto’i ‘a kinautolu ke fakatomala.”

Hilamani 15:4

“Kae vakai ‘e hoku kāinga, kuó ne fehi’a ki he kau Leimaná koe’uhí kuo kovi ma’u ai pē ‘a ‘enau ngaahi ngāu, pea ‘oku tupu ‘eni ‘i hono kovi ‘o e talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamaí. Kae vakai, kuo hoko kiate kinautolu ‘a e fakamo’uí ‘i he malanga ‘a e kau Nifai; pea ko hono ‘uhinga ‘eni kuo fakalōloa ai ‘e he ‘Eikí ‘a honau ngaahi ‘ahó.”

‘Eletā Boyd K. Packer

“ ‘Oku ou pehē kiate kimoutolu kakai lalahi ‘oku mou fai ‘a e sipinga tatau pē ‘o e ta’etokanga mo e ngaohikovia ne fai kiate kimoutolu ‘i ho’omou kei ikí, ‘o mou tui kuo mou fihia ‘i ha fa’ahinga ‘ulungāanga ‘oku toutou hoko ‘a ia ‘e ‘ikai te mou hao mei ai:

“ ‘Oku fehangahangai ia mo e fokotu’utu’u ‘o hēvaní ke ma’u ha taha ‘e ha fa’ahinga ‘ulungāanga ta’ema’a pea ‘ikai ha founa ke ne lava ‘o atā ai mei ai!

“ ‘Oku ngāue ma’u pē ‘a e filí ke kākāa’i ‘a kimoutolu ke mou tui kuo ma’u kimoutolu pea he ‘ikai te mou toe lava ‘o hola mei ai.

“ ‘Oku ou fiefia ke fakahā ‘e lava ke ikuna’i ‘e he fakatomala mo’oni ‘a e ngaahi maumau fonó, ‘o a’u ki he ngaahi maumau fonó ‘oku uesia ai ‘a e fānau ikí. ‘Oku ou fakamo’oni ‘aki hoku lotó kotoa ‘oku mo’oni ‘a e tokāteline ‘o e fakatomalá, pea ‘oku fakaofo ‘ene ‘aongá mo ‘ene fakatau’atāina’i ‘a e ‘ulungāngá.

“ ‘Oku ou pehē kiate kimoutolu ‘a e ni’ihi ta’ehalaia ‘oku te’eki ai ke mou maumau fonó ka ne ngaohikovia kimoutolu ‘i ho’omou kei ikí pea ‘oku mou kei mafasia ‘i he ongo’i halaia ‘i ha me’a na’e ‘ikai ko hamou fo’uí:

“Ako ‘a e tokāteline mo’oni—‘a e fakatomalá mo e fa’a fakamolemolé; si’aki ‘a e ongo’i halaia ko iá!

“He ko e fānau katoa pē kitautolu ‘a e Tamai Hēvani tatau. Me’a ní he ‘ikai ‘aonga ki he’ene fānau takitaha, ‘i ha fa’ahinga to’u pē, ‘a e feilaulau huhu’i ‘a Sīsū Kalaisí, pea ‘i he’ene ma’u iá ‘e fakama’a mo fakao’ou ia ki he tu’unga ta’ehalaia ‘o ha ki’i tamasi’i si’i ‘i ha’ane fakatomala kakato?” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 21–22; pe *Ensign*, Nov. 1986, 18).

KO E TALATUKUFAKAHOLO ‘A ‘ENAU NGA AHI TAMAI

Eletā Marion D. Hanks

Tokoni ki he Kōlomu ‘o e Kau ‘Apostolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá

‘I he Conference Report, Oct. 1968, 115–18

Ko e Talatukufakaholo ‘a ‘Enau Ngaahi Tamai

‘I he ngaahi momeniti si’i ko ‘ení, te u tokanga makehe pē ki he kupu’i lea “koe’uhí ko e talatukufakahoko ‘a ‘enau ngaahi tamai” pea mo e fekau “ke fakamaau ho fale ‘o’ou.”

Ne u fakahā atu mei he tu’unga malangá ni ‘i mu’a ‘a ‘eku faka’apa’apa’i ‘a e fānau kuo nau fakalelei’i ‘a ‘enau founa na’a nau ta’etokanga’i ai ‘enau mātu’á, pea mo ‘eku ongo’i ‘ofa ki he mātu’a kuo nau feinga fakamātoato ke ‘ohake ‘enau fānau ‘i he founa totonú, pea toki faka’aonga’i pē ‘e he fānau ia ko ‘ení ‘a ‘enau tau’atāina ke filí mo ‘enau fie ma’u fakao’ituituí ke muimui ‘i ha ni’ihi kehé. Kuo akonekina kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘e ‘ikai fua ‘e he fohá ‘a e faikovi ‘a ‘ene tamai, ‘i hono ‘aó; pe fua ‘e he tamai

‘a e faikovi ‘a e fohá. Ko kinautolu kuo ta’u motu’a fe’ungá kuo pau ke nau ha’isia ki he’enua ngaahi fili pē ‘anautolú.

Ka ko hotau tokolahí ‘oku kei ‘i ‘api pē ‘etau fānau, pe ‘i ai hatau makapuna, pe ‘i ai hotau ivi takiekina ki he lelei ‘i he ngaahi ‘apí pe ki he fānau ‘a e ni’ihi kehé. ‘Oku tokolahi ha ni’ihi mali kei talavou ‘oku toki kamakamata hake honau ngaahi fāmili pe vavé ni pē ha ‘i ai hanau ngaahi fāmili. ‘Oku totonu ke tau fa’a fakakaukau hono kotoa pē, neongo e ngaahi lea ongo fakamātoato ‘oku pehē ‘oku “ta’ehalaia [‘a e fānau] ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá,” ‘e lava ke to’o atu ‘e he “tokotaha angakovi” ‘a e māmá mo e mo’oni” “ ‘i he talangata’á” pea “koe’uhí ko e ngaahi talatukufakaholo ‘a ‘enau ngaahi tamai.”

Ko e ‘uluaki faka’uhinga’i pē ‘eni ‘o e “talatukufakaholo” ‘i ha tikisinala fakaeonopooni: “Ko e ‘ilo, ngaahi tokāteline, ngaahi angafakafonua, ngaahi angafai, mo e alā me’a pehē, ‘oku ‘ohifo mei he to’u tangata ki he to’u tangata. . . .”

Ko ‘Etau Ngaahi Talatukufakaholo

Ko e hā ‘a e talatukufakaholo ‘i homou ngaahi ‘api fakao’ituituí mo hoku ‘apí? Ko e hā ‘a e ‘ilo, ngaahi tokāteline, ngaahi anga fakafonua, ngaahi angafai,” mo e ngaahi me’a pehē ‘oku ‘ohifo mei hotau to’u tangatá ki he’etau fānau mo ‘enau fānau?

Ko e akonaki ia ‘a e ‘Otuá kiate kitautolu ke faka’apa’apa ‘a e fānau ki he’enua mātu’á. Ko e hā hatau ‘ulungāanga faka’ei’eiki, ala falala’anga, faive-lenga, manava’ofa mo fa’a faka’atu’i? Ko e hā hatau ‘ulungāanga ‘oku tāu mo ‘enau faka’apa’apa mo ‘enau ngaahi sīpingá?

‘Oku tau ako’i nai ‘a e faitotonú ‘aki ha’atau faitotonu? ‘Oku ou sai’ia he manatu ki he talanoa ko ia ki he tangata na’e ‘alu atu mo hono ki’i fohá péa ne tu’u ‘i ha ngoue koane ‘i ‘uta ‘i ha ve’e hala na’e ‘ikai ‘alu’i, pea hili ha’ane fakasio ki mu’a mo mui, ki to’ohema mo to’omata’u, na’á ne kaka hake leva ‘i he ‘aá ke toli ta’efakangofua ha ngaahi fo’i koane mei he ngoue koane ‘a e tangata fāmá. Na’e pehē ange ‘e hono fohá: “Tangata’eiki, na’e ngalo ‘iate koe ke ke sio ki ‘olunga.”

Ko e Angatonu ‘i ‘Apí

Ko e hā ‘e hoko ki he tamasi’i ‘oku pōlepolé ‘ene tamai ‘i ha alea faingofua na’á ne fai ‘o matapoto ange ia ‘i ha ni’ihi kehe? ‘I he hoko ‘a Siosefa Uelesi

kuo mama'ó ko e Tamai 'o e Ta'ú 'i he ngaahi ta'u kuo hili, na'a ne pehē ai:

"Kapau ne u ma'u 'a e mafai ke u foaki ki he to'u tupu 'o e fonu'a ha me'a mahu'inga 'e taha, 'oku ou pehē pē he 'ikai te u fili 'a e 'atamai vavē pe potó, pea na'a mo e faingamālie mahu'inga ko ia ke akó. Kapau 'e lava ke u fili ha me'a 'e taha pē, te u fili 'a e angatonú. Kapau pe 'e felea'aki 'eku fānaú mo e makapuná 'i ha 'aho 'o pehē, 'Na'a ne ako'i kimautolu ke mau mahu'inga'ia 'i he angatonú,' te u fiemālie.

" 'Oku 'oatu fēfē 'a e angatonú ki he fānaú 'i 'api? 'Oku 'oatu ia 'aki 'a e mo'ui angatonu, 'a e faitotonu fakamātoato, pea hoko ko e tangata'ifonua falala'anga. 'E anga fēfē ha ta'emalava mo'oni 'e ha taha ke 'oatu 'a e 'ulungāanga mahu'inga ko 'enī ki he fānaú 'i 'api? 'Aki 'a e ta'etauhi ki he laó; 'aki 'a e feinga ke mio'i e laó; 'aki 'ene kākā mo ma'u mai ha ngaahi me'a 'i ha founa ta'etotonu. 'I he kuohili si'i angé, na'e fai mai ai 'e ha taha 'o hoku ongo fohá e lea ongo ko 'enī. ' 'I he'ema kei íkí, na'e 'i ai e taimi na'a mo fa'a talamai ai mo e fine'eikí e founa ke ma ma'u ai ha mo'ui 'e lelei mo tu'umālié. Ko e ngaahi momeniti ne mo hoko ai ko e ivi tākiekina lelei taha kiate kimauá 'a e ngaahi momeniti ko ia na'e 'ikai ke mo fu'u fakatokanga'i. Na'e lava ke ma fa'ifa'itaki 'a e me'a na'a mo mo'ui akí—'o 'ikai ko e me'a na'a mo lea akí pe me'a na'a mo tui na'a mo mo'ui akí."

"Kapau 'oku fie ma'u ke angatonu ho'omou fānaú, kuo pau ke nau ma'u ia 'i 'api pea 'iate kimoutolu. Kapau 'oku nau mo'ui 'i ha 'ātakai 'oku 'i ai 'a e angatonu kakató, te nau tali ia ko ha 'ulungāanga pea he 'ikai te nau toe holomui mei ai. Pea hili 'enau ma'u 'a e angatonú, te nau fekumi ki he tau'atāina; pea hili 'enau ma'u iá, te nau fiefia ke foaki ia ki he kakai kehé."

Ngaahi Sīpinga mo e Ngaahi Tefito'i 'Ulungāanga Mahu'inga

'Oku totonu ke fehu'i 'e he mātu'a kotoa pē, pe ko e hā e ngaahi sīpinga mo e ngaahi tefito'i 'ulungāanga mahu'inga 'oku ako 'e he'eku fānaú? Ko e hā 'ene fakakaukau kiate ia peé? Ko e hā e ngaahi fakakaukau 'a ha ni'ihī 'okú ne fakatupulaki 'i homau 'apí? 'Oku hanga nai 'e he me'a 'okú ne a'usia mo 'ene mātu'á 'o 'ai ke 'āsili ange 'ene 'ilo'i 'oku kāpui 'e he "maama ngingila 'o e 'Otuá" 'a e me'a kotoa pē, pea tupulaki mo 'ene falala 'oku 'i ai 'ene Tamai Hēvaní? 'Oku tau ako ha paloveape motu'a 'i Nu'u Sila 'oku pehē: "Kuo pau ke 'i ai ha fulufulu 'o ha manupuna

kae lava 'o puna." Ko e tefito'i fatongia ia 'o e mātu'á ke teuteu'i 'etau fānaú ke nau tupulaki mo fakalakalaka. Ko e tamasi'i 'oku nofo 'i ha 'ātakai 'o e anga ta'efaka'apa'apá, fakaangá, pe fakamaa'i ai iá, he 'ikai te ne faka'apa'apa'i pe tali lelei pē ia; pea kuo tohi fekau'aki mo hono fakamā'i 'o ha tahá 'o pehē: " 'Oku 'ikai tupu hono faka'auha 'o ha kakaí mei he 'ātomi pomú pē. 'Oku fakahoko 'a e faka'auhá 'i ha taimi pē 'oku fakamā'i ai ha taha." (Abraham J. Heschel, *The Insecurities of Freedom.*)

Ko 'Etau Angafai ki he Ni'ihī Kehé

Ko e mo'oni 'e fakatupu 'e he'etau angafai ki he ni'ihī kehé 'a e tō'onga 'a ha ki'i tamasi'i ki he kakai kehé. Ko e fānaú 'oku nau mamata pea ongo'i 'a e tokanga mo'oni 'a e mātu'á ki he ni'ihī kehé, 'o nau fakahā 'a e ngaahi ngāue 'o e 'ofa mo e manava'ofa mo e ta'esiokitá, te nau 'ofa ki he fa'ahinga 'o e tangatá pea fai 'a e me'a 'oku kole mai 'e he folofolá: ke "tokoni'i 'a e vaivaí, hiki hake 'a e ngaahi nima 'oku tautau ki laló, pea fakamālohi 'a e ngaahi tui 'oku vaivaí" (T&F 81:5.)

'E si'isi'i ange foki 'a e tu'u laveangofua 'a e to'u tupu 'oku tāpuekina 'aki 'enī ki he puputu'u 'oku fehanganagai mo ha ni'ihī 'i hono fakamamafa'i 'i he to'u tangata 'oku tau 'i ai 'o e ngaahi totonu mo e ngaahi faingamālie 'o e tangatá kae 'i he taimi tatau pē 'oku fakasi'isi'ia ia 'i hono 'ātakai, makatu'unga 'i ha ngaahi me'a fakasōsiale mo faka'atamai, o pehē ko ha tangata 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e ngaahi mālohi mo e me'a 'oku malava 'i he tau'atāina ke filí, mālohi ki he'ene fakakaukau mo 'ene tuí, 'o 'ene fili mo fakapapau'i e me'a ke ne faí, 'o 'ikai ko e 'ulungāanga ta'e-hano-tatau kuo akonekina kitautolu 'e he 'Otuá 'a ia 'oku tau ma'ú. He 'ikai lava 'e he lau 'a e tokotaha ako mataotao ki he 'ulungāangá kau ki he "ulungāanga 'oku ako pe hoko 'i he taimi pē ko iá" 'o fakamatala'i 'a e ngeia mo e fakafofo 'o e nāunau'ia 'o e tangatá. Ka 'i he'etau 'ilo'i ko e tokotaha ta'engata 'a e tokotaha fakafo'ituitui kotoa peé, ko ha taha 'e hoko ko ha 'otua pe 'otua fefiné, 'o lava ke ne fakatupulaki ha fu'u 'ofa lahi mo e manava'ofa mo e 'alo'ofa, 'o lahi hake ia 'i he tangatá, ko hono teuteu'i ia kitautolu ke tau mo'ui loto-to'a mo ala falala'anga, ke tau ue'i 'a e ni'ihī kehé ke mo'ui fakafalala kiate kinautolu pē, faka'apa'apa'i 'a kinautolu pē pea ke faka'apa'apa'i mo'oni 'a e ni'ihī kehé.

Talatukufakaholo 'o e Mapule'i Lelei Kitá

Ko e hā 'a e talatukufakaholo 'o e mapule'i lelei kitá 'i hotau ngaahi 'apí? 'Oku tau fakapelepele'i kovi'i 'etau fānaú, fakahōhō'ia honau lotó, pea tuku ke tukuaki'i ha ni'ihi kehe 'i he taimi 'okú nau halala ai 'i ha fa'ahinga me'a—'enau mātu'á, to'ú, fāmili, kuonga 'okú nau mo'ui aí, 'a e sosaieti? Te nau 'ilo fēfē 'a e me'a ke fai 'i ha siva 'enau 'amanakí mo ta'elavame'á kapau 'oku 'ikai ako'i ia ke nau faitotonu 'o fakahā 'enau ngaahi fehālākí? Ko 'etau talanoa 'eni ki he ngaahi me'a mo'oni 'oku hokó, 'o e ngaahi mo'oni te nau fehangahangai mo iá, 'a e ngaahi lao 'oku mahino pea poupou'i, mo e ngaahi founga ke fakamālohia 'aki ma'u pē 'i he taimi 'oku maumau'i ai kinautolú. Na'e pehē 'e ha tokotaha, " 'Oku tupu 'a 'ete faka'apa'apa'i pē kitá mei he mapule'i lelei kitá; 'oku tupulaki 'ete ongo'i 'oku 'i ai hoto lāngilangi 'i he lava ke te 'IKAI ki he'ete ngaahi holí." (Heschel, *op. cit.*)

Ngaahi Talatukufakaholo Kehe ke Hokohoko Atu

Ko e hā te tau foaki ki he fānaú? Lotua ke nau poto 'i he huá. " 'Oku fakatupulaki 'e he katá 'a e mo'uí" pea ne 'omi ha laumālie fiefia.

Lotu foki ke hokohoko atu 'a e loto fie ngāué, mo e holi ki he lelei tahá; 'a e malava ko ia ke ne lau 'oku ta'etaau 'a e anga ta'ema'á, mo e loto-to'a ke tu'u tokotahá; ke fehi'a ki he kovi, pea 'ofa 'i he fakamaau totonú; ke ne malava 'o 'ofa ta'efai tu'unga pe toe fehu'ia. 'Oku mou 'ilo'i 'a e talanoa ki he ki'i ta'ahine ta'u valu 'i he 'apí 'o e fānau paeá 'a ia na'e 'ikai ke matalelei, na'e fakatupu 'ita hono 'ulungāangá, pea fehi'a ai 'a e kau faiakó mo e kau pulé? Na'e lipooti mai 'i he ho'atá 'e taha kuó ne maumau'i ha lao 'a ia 'e tuli ai ia mei he 'apí. Na'á ne maumau'i e laó 'i hano 'ilo'i atu 'okú ne faka'efihia'i ha ki'i tohi 'i ha va'a 'akau 'i he funga 'aá. Na'a nau to'o hifo e tohi. Ko e me'a 'eni na'e tohi'i aí: "Ki ha taha pē te ne ma'u 'eni: 'Oku ou 'ofa 'iate koe."

'Oku Fēfē 'a e Talatukufakaholo 'o e Mamahi'i-Fonuá 'i Homou 'Apí?

'I he efiafi Tokonaki kimu'a 'i he Kilisimasí 'i he ta'u kuo 'osí, na'e tu'u ai ha ongo talavou hā ma'a mo matātangata 'i mu'a 'i ha kulupu tokolahi 'o hona kaungā sōtiá 'i he Matātahi Siainá ofi ki Tananga 'i Vietinemi Tonga 'o hiva'i 'a e "Pō Māluu" kae tuku ofi mai pē 'ena nāunau taú. Na'e 'ikai ke tā ha me'alea, ka 'e manatua ma'u pē 'a

hona le'o mālié, mo e ongo na'a mau ma'ú. Kimu'a pea mafoa e atá he pongipongi hokó, na'e ha'u ha taha 'o e ongo talavou ko iá ki he feitu'u na'á ku mohe ai ke lea fakamāvae kiate au mo ma toe lulu-lulu pea nau ō mo hono kaungā sōtiá ki he vaotā-tāá 'o kumi 'a kinautolu na'e poupou ki he filí pea tutu e ngaahi kolo ko iá. Na'e 'ikai ko e fa'ahinga 'ekitiviti 'eni na'á ne mei fili ke fai 'i he 'aho Sāpaté—na'á ne lotomamahi 'i he 'ikai te ne lava 'o lotu fakataha mo e kau sōtiá 'i he'emaui fakataha-anga kuo fakataimi-tēpile'i—ka na'á ne 'alu 'o fai 'ene ngāué. 'Oku 'ikai toe fehu'ia 'a e talatukufakaholo ko ia na'e ako 'e he tamasi'i ni mei he'ene ongomātu'á 'i honau 'apí.

Ko e Mapule'i Kitá 'i he Ngaahi 'Apí

'E ngaahi tamai, ngaahi fa'ē, ko e hā 'a e talatukufakaholo 'oku tau fokotu'u 'i ha to'u tangata kehe 'e taha, 'i hotau ngaahi 'apí, fekau'aki mo e mapule'i kitá—mapule'i hotau ngutu mo 'etau 'itá pea mo hotau u'á? Na'e fai 'e Henelī Tulumoni ha lea 'i he kaveingá ni 'a ia 'e lava ke lau ma'u pē koe'uhí 'oku 'aonga ia kiate kitautolu takitaha:

" 'Oku tau fakahehema ke lau 'a e 'ita vavé ko ha vaivai'anga pē 'oku 'ikai hano fakatu'utāmaki. 'Oku tau pehē ko ha vaivai fakaenatula pē ia, ko ha me'a na'e ta'emalava ke fai ha tokanga ki ai 'a e fāmili, ko ha me'a faka'ulungāanga pē, 'o 'ikai ko ha me'a ia ke fai ha fu'u hoha'a ki ai 'i hono fakafuofua'i 'o e 'ulungāanga 'o ha tangata. Kae hili angé . . . 'oku toutou fakamala'ia'i ia 'e he Tohi Tapú 'o pehē ko e taha 'eni 'o e ngaahi 'elemēniti fakatupu 'auha taha 'i he natula 'o e tangatá.

"Ko e me'a 'oku ki'i angakehe ai 'a e 'ita vavé he ko e angakovi ia 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku angalelei. 'Oku fa'a hoko ma'u pē ia ko e ki'i me'a ke ne maumau'i ha 'ulungāanga faka'e'i'eiki. . . . Ko e taha 'o e ngaahi palopalema faikehe mo fakamamahi taha 'o e ngaahi 'ulungāanga 'oku totonú ko e lava ko ia ke fengāue'aki pē 'a e 'ita vavé mo ha 'ulungāanga mā'olunga mo lelei. Ko hono mo'oni, 'oku fa'ahinga lalahi 'e ua 'a e angahalá—ko e ngaahi angahala 'o e Sinó mo e ngaahi angahala 'o e 'Ulungāangá. . . . 'Oku 'ikai mo ha 'ulungāanga kovi, anga fakaemāmani, 'ikai ko e mānumanu ki he koulá, 'ikai ko e fa'a konaá, te ne fai ha me'a lahi ange ke anga ta'efaka-Kalisitiane ai ha sosaieti ka ko e kovi 'o e 'itá. 'Oku tu'u tokotaha 'a e mālohi ko 'eni ke ne fakamamahi'i 'a e mo'uí, maumau'i e ngaahi nofo fakakoló, faka'auha 'a e ngaahi vā fetu'utaki 'oku

toputapu tahá, faka'auha 'o e ngaahi 'apí, fakasi'isi-
'ia 'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné, to'o mei he
fānaú 'a e fiefia 'oku a'usia 'i he'enu tutupu haké;
ko hono fakanounou, 'a e mālohi fakatupu mamahi
'oku 'ikai hano 'aongá." (Henry Drummond: *The
Greatest Thing in the World*, pp. 43–46.)

Ngaahi Talatukufakaholo ma'á e Ngaahi 'Api 'i he Kaha'ú

Ko e hā e ngaahi talatukufakaholo 'oku tau paasi
atu ki ha ngaahi 'api kehe 'i he kaha'ú 'a ia 'oku taau
mo e ngaahi me'a 'oku tau manatu kitautolu ki aí? 'I
ha taimi 'e taha 'i he ngaahi ta'u kuo hilí ne u ma'u
ai 'a e tāpuaki ke kole ki ha ngaahi kulupu 'o ha kau
taki kakai lalahi ke nau ki'i fakalaululoto sí'i ki
hano faka'osi 'o ha fo'i sētesi na'e 'ikai ke kakato pea
vahevahe mai leva 'enu fakakauká. 'Oku peheni
e sētesi: "Ko e me'a 'oku ou manatu'i lelei taha 'i
he'eku tupu hake 'i 'api mo 'eku ongomātu'á mo e
fāmilí ko e ____."

'Oku ou mahalo 'e meimei tatau pē ho'omou
ngaahi talí mo e ngaahi tali ne u laú. Ne te'eki
tu'o taha hano fakahā 'e ha taha ha tu'unga mo'ui
mā'olunga pe ngaahi koloa fakaemāmani. Na'a
nau fakamatala ma'u pē, 'o hangē ko ia te u faka-
matala ki aí, ki he tokanga ange 'a e fa'eé mo e
tamaí; 'a e ngaahi feohi fakafāmilí, ngaahi tala-
tukufakaholó, ngaahi feilaulaú, ngaahi me'a na'a
nau fai fakatahá; 'a e ngaahi tohi na'e lau le'olahí,
ngaahi hiva ne nau hiva'í, ngaahi ngāue na'a nau
lava'í; 'a e lotu mo e fakataha alēlea fakafāmilí; 'a
e fanga ki'i me'a'ofa na'e teuteu'í 'i he 'ofa mo e
ta'esiokitá; 'a e ngaahi manatu loto fakafiefa mo
fakatupulaki ki 'apí; Ko e fehu'í pē 'e taha ne u fai
ma'u pē kiate kinautolú pea 'oku ou fai ia 'i he
'ahó ni, "Ko e hā e me'a 'oku tau foaki ki he'etau
fānaú 'a ia te nau manatu'i ma'u pē 'i he loto fiefia
mo e hounga'ia tatau?"

Talatukufakaholo 'o e Hiva 'a e Fānaú

Hili 'etau konifelenisi faka'osí ne u ma'u ai ha fai-
ngamālie mo hoku uaifi ke 'a'ahi ki Ha'amoia mo e
ngaahi 'otu motu mama'o kehe pē 'o e tahí. Ne ma
a'usia ha me'a faka'ofa'ofa 'i he tumutumu 'o e
ngaahi 'otu mo'unga 'o 'Upolú 'i Ha'amoia 'Amelika 'i
he kolo ko Sauniatú 'i he ho'atā 'e taha, pea 'okú ma
kei manatu'i pē 'o a'u mai ki he momeniti ko 'ení.
Na'e 'ikai 'ilo'iloa holo ha taha 'i he koló tuku kehe
pē ha ki'i fānau mo ha tokotaha pe toko ua ne nofo
mo kinautolu 'i 'api. Ne ngāue 'a e toengá 'i he
ngoue'angá pe fai ha ngaahi ngāue kehe. 'I he'ema
luelue atu he ki'i hala 'o Sauniatú 'i he vaha'a 'o e
'otu *falé*, mei he maka fakamanatú ki he falelotu mo
e 'apiako fo'ou, ne ma fanongo ki he hiva 'a e fānaú.
Mahalo ko ha toko ono nai, pea na'e 'ikai ha taha 'e
motu'a ange he ta'u faá, pea na'a nau hiva'í 'aki e
le'o mālie 'o e fānau kei ikí ha fo'i hiva ne ma 'ilo'í
he taimi pē ko iá, pea na'a ma mo'utu'ua mo mo-
kulu homa lo'imatá he'ema fanongo ki he: "Fānau
Au 'a e 'Otuá."

Ne ma 'ilo 'i he funga mo'unga mā'olunga mavahe ko
ia 'i he ngata'anga 'o ha hala lōloa mo tahifó ha ki'i
fānau kili melomelo, kuo te'eki ai mamata hanau taha
'i ha konga lahi ange 'o māmani ka ko honau ki'i koló
pē, 'o nau hiva 'aki 'a e me'a kuo nau ako 'o fakafou 'i
he talatukufakaholo 'a 'enu ngaahi tamaí, 'a e mo'oni
ma'ongo'onga taha 'i he māmani, tuku kehe pē 'a e
fo'i mo'oni 'e taha: Ko e fānau au 'a e 'Otuá.

Ko e fo'i mo'oni 'e tahá? 'Oku 'i ai ha 'Otuá 'okú ne
fanongo mai ki he le'o 'o 'ene fānaú.

'Ofa ke tāpuaki'i kitautolu 'e he 'Otuá ke tau mo'ui
mo akonaki koe'uhí ke tau lava 'o toe fakafoki mai
'a 'api, ke toetu'u 'a e tu'unga fakamātu'á, ke 'oua
na'a teitei lava 'e he "tokotaha angakoví" 'o to'o atu
'a e "māmá mo e mo'oni" mei he'etau fānaú "koe-
'uhi ko e talatukufakaholo 'a 'enu ngaahi tamaí."
'I he huafa 'o Sisū Kalaisí. 'Ēmeni.

KO E FALALÁ 'I HE NOFO-MALÍ

He 'ikai lava ke 'i ai ha melino kapau 'oku 'ikai ha falala; he 'ikai lava ke 'i ai ha tau'atāina kapau 'oku 'ikai ha faitotonu.

—Eletā Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Falalá

Palesitēni Howard W. Hunter

“Angatonu ki ho’o ngaahi fuakava ‘o e malí ‘i he fakakaukau, lea, mo e ngāue. ‘Oku hanga ‘e he pono-kalafí, fakalavetalá, mo e ngaahi fakakaukau ta’efe-unga ki he ngaahi tō’onga fakasekisuale ‘o maumau’i ‘a e ‘ulungāanga ‘o ha taha mo ‘ohofi ‘a e fakava’e ‘o ha nofo-mali fiefia. ‘Oku maumau leva ai ‘a e uouangataha mo e falala ‘i ha nofo-mali. Kapau he ‘ikai fakatomala ha taha ‘oku ‘ikai te ne mapule’i ‘ene ngaahi fakakaukau pea hoko ai mo ha’ane tono, ‘e ‘ikai te ne ma’u ‘a e Laumālié ka te ne faka’ikai’i ‘a e tuí pea te ne manavahē (vakai, T&F 42:23; 63:16)” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 67; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50).

Palesitēni Gordon B. Hinckley

“Kuo fakahā ‘e he ‘Eikí ko e mali ‘i he vaha’a ‘o ha tangata mo ha fehiné ko e tu’utu’uni ia ‘e he ‘Otuá pea ‘oku fakataumu’a ia ke hoko ko ha fetu’utaki ‘e ta’engata ‘o ha’i ‘aki ‘a e falalá mo e anganofó. ‘Oku totonu ke mali ‘a e Kāingalotú pea nau manatu’i ange ‘a e taumu’a toputapú ni ‘i ha toe kakai kehe” (‘i he Conference Report, Apr. 1987, 58; pe *Ensign*, May 1987, 47).

‘Eletā Marvin J. Ashton

“Loto fīemālie ke tauhi ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai totonu ke toe fakahāhāholó. Mo’ui taau mo e falala ‘oku fai atú neongo ha ngaahi fehu’i pe fokotu’u ngali ma’ama’a ‘e fakahoko atu. ‘E toki fai mai pē ‘a e ngaahi fehu’i mo e fokotu’u ‘oku mahu’inga ange

ki he tokotaha ‘okú ne fai iá ‘o kapau na’e fai mai ha falala ‘i he ngaahi me’a ngali ma’ama’a. Faka’apa’apa’i ‘a e falala mo e ngaahi tokanga mahu’inga taha na’e fai mai kiate kitá. Langa ho’o mo’uí ‘i he falala ‘oku fai atú. Monū’ia ka ko kinautolu ‘oku faitāpuekina ke fetu’utaki mo ha taha ‘e lava ke talanoa ki ai mo falala he ‘ikai te ne toe fakahāhāholo iá. Ko hai te ne pehē ‘oku ‘ikai mahu’inga ange ‘a e fefalala’aki ‘a e fāmīlī ‘i ha pa’anga ‘oku ma’u ‘i ha talāsiti ‘a e koló?” (‘i he Conference Report, Apr. 1976, 81–82; pe *Ensign*, May 1976, 54).

Faka’apa’apa, Mateaki, mo e Uouangataha ‘Oku Lahi Angé

‘Eletā Ezra Taft Benson

“Kuo pau ke lau ‘a e malí ko ha fuakava toputapu ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ngata pē ‘i he ‘i ai ‘a e fatongia ‘o ha ongome’a mali kiate kinaua takitahá, ka ki he ‘Otuá foki. Kuó ne tala’ofa ‘aki ha ngaahi tāpuaki kiate kinautolu ‘e tauhi ‘a e fuakava ko iá.

“ ‘Oku mātu’aki mahu’inga ‘aupito ‘a e anganofó ki he ngaahi fuakava ‘o e malí ke ‘i ai ‘a e ‘ofá, falalá mo e melinó. He ‘ikai momo’i kātaki’i ‘e he ‘Eikí ‘a e tonó.

“ ‘E ‘ilo’i ‘e he husepāniti mo e uaifi ‘okú na fe’ofa’akí ‘e fetongi ‘aki pē ‘a e ‘ofá mo e mateakí. ‘E ‘omi ‘e he ‘ofa ko ‘enī ha ‘ātakai ‘e tanumaki ai ‘a e tupulaki fakaeloto ‘a e fānaú. ‘Oku totonu ke hoko ‘a e mo’ui fakafāmīlī ko ha taimi ‘o e fiefia mo e nēke-neka ‘e lava ke manatu loto ki ai e fānaú mo ‘enau ngaahi feohí” (‘i he Conference Report, Oct. 1982, 85; pe *Ensign*, Nov. 1982, 59).

‘Eletā Gordon B. Hinckley

“ He ‘ikai ha pule’anga, ‘ikai mo ha sivilaise ‘e lava ke tolonga fuoloa ta’e ‘i ai ha mālohi ‘i he ngaahi ‘api ‘o hono kakaí. ‘Oku tupu ‘a e mālohi ko iá mei he angatonu ‘a kinautolu ‘oku nau fokotu’u e ngaahi ‘api ko iá.

“ He ‘ikai lava ke ma’u ‘e ha fāmīlī ‘a e melinó, ‘ikai lava ke hao ha ‘api mei he ngaahi ongo mo e ngaahi me’a fakamamahí kae ‘oua kuo langa ‘a e fāmīlī mo e ‘api ko iá ‘i he makatu’unga ‘o e angama’a, anganofó, mo e fefaka’apa’apa’akí. He ‘ikai lava ke ‘i ai ha melino kapau ‘oku ‘ikai ha falala; he ‘ikai lava ke ‘i ai ha tau’atāina kapau ‘oku ‘ikai ha faitotonu. He ‘ikai ma’u ‘a e ‘ofá ‘i ha feitu’u ‘oku ‘i ai ‘a e anga ta’e-ma’a” (‘i he Conference Report, Oct. 1970, 66).

“Kuo ‘i ai ha taimi na’e hoko ai ha tono ta’ekau ai ‘a e ta’efaitotonú? ‘Oku fakamatala’i ‘a e koví ‘i he lea

angamahení ko e 'kākā.' Pea ko e kākā ia he 'okú ne kaiha'asia 'a e angama'á, 'okú ne kaiha'asia 'a e faitotonú, 'okú ne kaiha'asia 'a e ngaahi palōmesi topu-tapú, 'okú ne kaiha'asia 'a e faka'apa'apa'i pē kitá, 'okú ne kaiha'asia 'a e mo'oni. 'Oku kau ai 'a e kākā. Ko e kovi taha ia 'i he ta'efaitotonu fakatāutahá he 'oku hoko ia ko hano lavakí'i 'o e ngaahi vā fetu'utaki toputapu taha 'a e tangatá, pea mo hano faka'ikai'i 'o e ngaahi fuakava mo e ngaahi palōmesi na'e fakahoko 'i he vā 'o e 'Otuá mo e tangatá. Ko hano mau-mau'i ia 'o ha falala 'i ha founa 'uli. Ko ha siokita ia 'o tuku ki he tafa'akí 'a e fono 'a e 'Otuá, pea hangē ko e ngaahi fōtunga kehe 'o e ta'efaitotonú, ko hono olá ko e mamahi, tāufehi'a, loto mamahi e ngaahi malí, pea mole falala 'a e fānau" ('i he Conference Report, Apr. 1976, 92; pe *Ensign*, May 1976, 61).

'Eletā James E. Faust

"Ko e taha 'o e ngaahi tafa'aki 'okú ne fakatupu-laki taha ha nofo-malí ko e fefalala'aki kakató. 'Oku 'ikai mo ha me'a te ne faka'auha 'a e uho 'o e fefalala'aki 'oku fie ma'u ke kei tauhi ai ha vā fetu'utaki fakafiefiá ka ko e ta'eanganofó. 'Oku te'eki ai pē ha taimi 'e fakatonuhia'i ai 'a e tonó. Ne-ongo 'a e me'a fakatupu mau-mau ko 'ení, ka 'oku 'i ai pē taimi 'oku lava ke fakahaofi ai ha ngaahi nofo-mali pea kei nofo ma'uma'uluta mo ha ngaahi fāfāfā. Ke fakahoko 'ení, 'e fie ma'u ke lava 'e he tokotaha 'oku mamahí 'o foaki kakato ha 'ofa fe'unga ke ne fakamolemole'i mo fakangalo'i. 'E fie ma'u 'a e tokotaha na'á ne fakahoko 'a e tonó ke ne holi fakamātoato ke fakatomala pea sí'aki mo'oni 'a e koví.

" 'Oku 'ikai totonu ke tau faitotonu pē ki hotau hoa ta'engatá 'i he tafa'aki fakatu'asinó, ka 'i he faka'ata-mai mo e fakalaumālie foki. Koe'uhí 'oku 'ikai ha me'a ia ko e fakalavetala ta'e 'i ai hano fakatu'utā-maki pe 'ikai hoko ha fua'a hili a e malí, 'e lelei taha

pē ke tau faka'ehi'ehi mei he 'asi mai pē ko ia 'a e koví 'aki ha'atau fakamama'o mei ha fa'ahinga fetu'utaki ala fehu'ia mo ha taha 'a ia 'oku 'ikai ko hotau malí" ('i he Conference Report, Oct. 1977, 13–14; pe *Ensign*, Nov. 1977, 10).

Sisitā Barbara B. Smith

" 'Oku 'iloa 'aupito 'a e ngaahi potufofolola 'i he Lea Fakatātā 31 'i he'enau fakahā mai 'a e ngaahi 'ulu-ngāanga lelei 'o e fefine angama'á, he "oku ma-'ongo'onga ia 'i he ngaahi maka koloá' (veesi 10), ka 'oku tau 'ilo'i 'i he veesi 11 hano fakamatala'i faka-'ofa'ofa 'o e malí. 'Oku pehē ai: 'Oku falala fakamo'omo'oni kiate ia 'a e loto 'o hono [husepānití]. 'Ulu-akí, 'oku fakahā mai 'e he laine fakangalongata'a ko 'ení kuo fakafalala 'e he husepānití 'a hono lotó ki hono uaifí, pea uá, 'oku tauhi malu ia 'e hono uaifí. Hangē 'oku mahino kiate kinaua ha fo'i mo'oni 'oku mahu'ingá, 'a ia kuo pau ke fa'ufa'u 'e he tangata mo e fefine kotoa pē kuó na fuakava ke fokotu'u ha fāfāfā ha feitu'u ke malu ai 'a 'ena 'ofá.

"Ko e holi 'oku fa'a 'i he loto 'o e tangatá ke 'i ai ha taha te ne ngaohi lelei'i 'a e 'ofa 'okú ne foaki kiate iá. 'Oku tau fanongo ai 'i he ngaahi fakalea 'o e fo'i maau na'e fa'u 'e Uiliami Patilā Itesí: ne toki tuku atu 'e he tangatá 'a e ngaahi faka'ānaua 'a hono lotó 'i he ve'e va'e 'o hono 'ofa'angá, peá ne kole ange, 'Molomolo lelei pē he 'okú ke molo 'i he'eku ngaahi faka'ānaua.' ('He Wishes for the Cloths of Heaven,' *The Oxford Dictionary of Quotations*, 3d ed., New York: Oxford University Press, p. 585.) . . .

" 'Oku hangē 'a e falalá ki he ngaahi fetu'utaki 'a e tangatá ko e tuí ki hono mo'ui 'aki 'o e ongoongo-lelei. Ko e feitu'u ia 'oku kamata mei aí, ko e fakava'e 'e lava ke langa ai ha toe ngaahi me'a lahi ange. Ko e feitu'u 'oku 'i ai 'a e falalá, 'e lava ke tupulaki ai 'a e 'ofá" ('i he Conference Report, Oct. 1981, 117; pe *Ensign*, Nov. 1981, 84).

UOUANGATAHÁ

*‘E si’i ‘aupito e me’a te tau ta’elavá
‘o kapau te tau laka atu ki mu’a ‘i
he loto uouangataha ke fai ia.*

—Palesiteni Gordon B. Hinckley

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Mahu’inga ‘o e Uouangatahá ‘i he Nofo-Malí

‘Eletā Ezra Taft Benson

“Kuo pau ke ma’u ‘e ha husepāniti mo ha uaifi ‘a e uouangataha ‘i he mā’oni’oni peá na taha pē ‘i he’ena ngaahi taumu’á, ngaahi holi ‘o hona lotó, mo ‘ena ngaahi ngāué” (‘i he Conference Report, Oct. 1982, 85; pe *Ensign*, Nov. 1982, 59).

Sisitā Barbara Winder

“Ne u fifili ki he ngaahi lea ‘a Paulá ‘i he’ene na’i-na’i ki he Siasí ke nau uouangataha ‘i he ngāué mo e taumu’á, pea mo ‘ene akonaki ‘o pehē kuo pau ke ngāue ‘a e tokotaha fakafā’ituituí ke ma’u ai ‘a e lelei ‘a e kakai kotoa pē. ‘Oku pehē pē mo e pau ko ia ke tau ngāue fakataha ‘i ha nofo-mali pe ‘i ha fā-mili” (‘i he Conference Report, Apr. 1984, 79; pe *Ensign*, May 1984, 59).

Ko Hono A’usia ‘o e Uouangatahá ‘i he Fekumi ki he ‘Eikí mo ‘Ene Mā’oni’oni

Palesiteni Marion G. Romney

“‘Oku taha pē founa ‘e lava ke tau uouangataha aí, pea ko e founa ko iá ko e fekumi ki he ‘Eikí mo ‘Ene mā’oni’oni. (Vakai, 3 Nifai 13:33.) ‘Oku tupu ‘a e uouangatahá mei he muimui ki he ‘Eikí. ‘Oku ‘ikai ma’u ia mei he muimui ‘i he ngaahi fakakaukau puputu’u ‘a e māmaní. Neongo ‘a e fakafalala ‘a e tangatá ki honau potó mo ‘a’eva ‘i honau hala pē ‘onautolú, he ‘ikai lava ke nau nofo uouangataha ta’ekau ai e fakahinohino ‘a e ‘Eikí. Pea he ‘ikai foki te nau uouangataha ‘i ha’anau muimui ki ha kau tangata ‘oku ‘ikai ue’i mo tatakí kinautolu ‘e he Laumālié.

“Ko e founa te tau uouangataha aí ko ha’atau ako ke ‘ilo’i e finangalo ‘o e ‘Eikí pea fai ia. He ‘ikai ha

uouangataha pe melino ‘i he māmaní kae ‘oua pē kuo mahino ‘a e tefito’i mo’oni ko ‘eni pea fai ki ai” (‘i he Conference Report, Apr. 1983, 21–22; pe *Ensign*, May 1983, 17).

‘Eletā L. Tom Perry

“‘Oku tau mamata ki he uouangataha ‘oku hoko tupu mei he tui ki he ‘Otuá pea ma’u mo ha holi ke langa hake Hono pule’angá. Pea ‘oku tau mamata ki he moveuveu ‘oku hoko ‘i he taimi ‘oku tafoki ai e loto ‘o e kakai ki he ngaahi fie ma’u mo e ngaahi holi siokitá, ki he ngaahi fiefia fakakakanó, ki he koloá mo e ngaahi me’a fakaemāmaní” (‘i he Conference Report, Apr. 1987, 39; pe *Ensign*, May 1987, 33).

‘Eletā James E. Faust

“‘Oku tupu ‘etau uouangatahá mei he tauhi kakato ki he ngaahi tefito’i mo’oni ‘oku mā’oni’oni pea mo e fakaongoongo fakalūkufua ki he fakahinohino ‘a e Laumālie ‘o e ‘Otuá” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 53; pe *Ensign*, Nov. 1993, 38).

Ko Hono A’usia ‘o e Uouangatahá ‘i he ‘Ofa Faka-Kalaisí

‘Eletā James E. Faust

“‘Oku faingata’a ange ‘aupito ke loto taha mo fakakaukau taha, ‘i ha’atau feinga ke tau taha ‘i he me’a fakatu’asinó. ‘Oku fakahā ‘a e uouangataha ‘a e lotó mo e fakakaukau ‘i he’ete fakahā’i ‘i he loto mo’oni ‘‘Oku ou hounga’ia ‘iate koe’ mo e ‘‘Oku ou laukau ‘aki koe.’ ‘Oku tupu ‘a e ma’uma’uluta pehē ‘o e nofo fakafāmilí pe nofo malí mei he fa’a fakafakamolemolé mo e fakangalo’i, ‘a ia ko ha ongo kongamahu’inga ‘o ha fetu’utaki fakamali ‘oku tupulaki. Na’e pehē ‘e ha tokotaha ‘oku totonu ke mātu’aki ‘ā’ā hotau matá kimu’a pea tau malí pea ko e hili pē ‘a e malí pea tau ki’i fakakuikui hifo (Magdeleine de Scudéry, in John P. Bradley, et al., comp., *The International Dictionary of Thoughts* [Chicago: J. G. Ferguson Publishing Co., 1969], p. 472). ‘Oku totonu ke kamata ‘a e ‘ofa faka-Kalaisi mo’oni ‘i he malí, he ko ha vā ia kuo pau ke toe langa fo’ou ‘i he ‘aho kotoa pē” (‘i he Conference Report, Apr. 1993, 46; pe *Ensign*, May 1993, 36).

‘Eletā Joseph B. Wirthlin

“‘Oku ou tui kuo pau ke tau tanumaki ma’u pē ‘a e ‘ofá, ma’uma’ulutá mo e uouangatahá ‘i hotau ngaahi ‘apí mo e fāmilí. ‘Oku ‘a e ngaahi tamaí ke pule’i honau fāmilí ‘i he anga’ofa, ‘o nau manatu’i

“oku ‘ikai lava, pe ‘oku ‘ikai totonu, ke ngāue ‘aki ha mālohi pe ivi ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula‘eikí, kae ngata pē ‘i he feifeinga‘i ‘i he fa‘a kātaki fuoloa, ‘i he angavaivai mo e angamalū, pea mo e ‘ofa ta‘e-mālualoi” (‘i he Conference Report, Apr. 1989, 8; pe *Ensign*, May 1989, 8).

‘Eletā William R. Bradford

“ ‘Oku ‘i ai e fie ma‘u lahi ‘iate kitautolu takitaha ke tau ongo‘i ‘oku tau kau. ‘Oku fakafou mai ‘a e ongo ko ‘eni ‘o e uouangatahá mo e tahá ‘i he māfana ‘o ha malimali, ‘i ha lulululu, pe ‘i ha fā‘ofua mai ‘a ha taha, ‘i he kakata mo hono fakahā ‘o e ‘ofá ta‘elea ‘aki. ‘Oku fou mai ia ‘i ha kihi‘i le‘o si‘i ‘okú ne fakamanatu mai ko e tuonga‘ane mo e tuofefine mo e tokoua ‘a kitautolu, ko e fānau ‘a ha Tamai Faka-Hēvani” (‘i he Conference Report, Oct. 1987, 91–92; pe *Ensign*, Nov. 1987, 75–76).

Ko Hono A‘usia ‘o e Uouangatahá ‘i he ‘Ofa Mateakí

Palesiteni J. Reuben Clark, ko e Si‘i

“Ko e konga mahu‘inga ia ‘o e uouangatahá ‘a e ‘ofa mateakí. He ‘ikai lava ‘o hoko ha uouangatahá kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘a e ‘ofa mateakí. ‘Oku faingata‘a hono ma‘u ‘o e ‘ulungāanga lelei ko ‘eni. ‘Okú ne fie ma‘u ‘e ia ke li‘aki atu ‘a e siokitá, mānumanú, kakapa ki ‘olungá mo hono kotoa ‘o e ngaahi ‘ulungāanga ta‘efe‘unga ‘oku fakakaukau‘i ‘e he tangatá. He ‘ikai lava ke ke ma‘u ‘a e ‘ofa mateakí kae ‘oua kuó ke loto fiemālie ke ke tukulolo. He ‘ikai ha tupulaki faka‘atamai, fakatu‘asino pe fakalaumālie ‘a e tokotaha ‘okú ne fie ma‘u ‘a e ‘ofa mateakí kae ‘oua kuó ne ta‘esikita, pe ko ha‘aku pehē, ke ne fai ha fa‘ahinga feilaulau. Kuo pau ke ne li‘aki e ngaahi me‘a ‘okú ne fie ma‘u mo holi ki aí, pea kuo pau ke ne sio ‘ata‘atā pē ki he taumu‘a ma‘ongō‘onga ‘oku hanga mei mu‘á” (‘i he Conference Report, Apr. 1950, 180).

Ko Hono A‘usia ‘o e Uouangatahá ‘i he Fetu‘utaki Lelei

‘Eletā Marvin J. Ashton

“ Fakatauange ke tokoni‘i kitautolu ‘e he‘etau Tamai Hēvani ‘alo‘ofa mo angalelé ‘i he‘etau fie ma‘u mo e holi ko ia ke toe lelei ange ‘a ‘etau fetu‘utaki fakafāmilí. ‘E lava ke tokoni ‘a e fetu‘utaki ki hono langaki hake ‘o e uouangatahá ‘a e fāmilí ‘o kapau te tau ngāue pea feilaulau ke hoko ia. ‘Oku ou lotua ‘a e

taumu‘á ni, ‘i he huafa ‘o e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí. ‘Ēmeni” (‘i he Conference Report, Apr. 1976, 82; pe *Ensign*, May 1976, 54).

‘Eletā LeGrand R. Curtis

“ ‘E fie ma‘u ha ngaahi liliu pea palani fakalelei ke ma‘u ha taimi ke fakatahá mai ai ‘a e fāmilí ‘o kai fakatahá, ka ko e hā mo ha toe me‘a ‘e mahu‘inga ange ki he uouangatahá ‘a e fāmilí, ki he tupulaki fakalaumālie ‘a e fāmilí, ‘a hono fakamālohia ‘o e fetu‘utaki ‘i he vaha‘a ‘o e kau mēmipa ‘o ha fāmilí ka ko ‘enau talanoa, fakafanongo, fevahevahe‘aki pea kāpui kinautolu ‘e he ‘ofá? Ko ‘etau lavame‘a lahi tahá ‘a ‘etau feingá—‘a ‘etau toutou feingá” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 110; pe *Ensign*, May 1995, 83).

Ngaahi Tāpuaki ‘o e Uouangatahá

Palesiteni David O. McKay

“ ‘Oku ‘i ai e totonu ‘a e fānau ke ne ongo‘i ‘oku ‘i ai ha hūfanga‘anga mo‘ona ‘i hono ‘apí, ha feitu‘u ke ne malu ai mei he ngaahi fakatu‘utāmaki mo e ngaahi kovi ‘o e māmaní. ‘Oku fie ma‘u ‘a e uouangatahá mo e angatonu ‘a e fāmilí ke feau ‘aki ‘a e fie ma‘u ko ‘eni” (‘i he Conference Report, Apr. 1965, 7).

Palesiteni Gordon B. Hinckley

“ ‘Oku ou ongo‘i ‘a e mālohi lahi ko ia ‘e lava ke ma‘u ‘i ha‘atau uouangatahá. ‘E lahi ‘aupito e me‘a te tau lavá ‘o kapau te tau laka atu ki mu‘a ‘i he uouangatahá ke fai ia” (‘i he Conference Report, Oct. 1988, 59; pe *Ensign*, Nov. 1988, 48).

‘Eletā Richard G. Scott

“ ‘I he malí ‘oku lava ke hoko ai ‘o taha pē ‘a e ngaahi ‘ulungāanga kehekehe ko ‘eni—‘i he uouangatahá—ke faitāpuekina ‘a e husepānití mo e uaifí, ‘ena fānau mo e makapuná. ‘Oku fakatou fie ma‘u ‘a e husepānití mo e uaifí kae lava ke ma‘u ‘a e mo‘ui fiefia mo ‘aonga tahá. ‘Oku fehokotaki mo fepou-pouaki ‘ena ngaahi ngāué. ‘Okú na takitaha pē ‘a e ngaahi ‘ulungāanga ‘a ia ‘e lelei taha ki he fatongia kuo tuku ‘e he ‘Eiki ke fiefia ai ‘a e tangatá pe fefinē. ‘I he taimi ‘oku faka‘aonga‘i ai ‘e ha ongome‘a mali ‘a e ngaahi me‘a ko ‘eni ‘okú na malava ke faí ‘o fakatatau mo e taumu‘a ‘a e ‘Eiki, ‘e lava leva ke na fakakaukau, ngāue, pea fiefia fakatahá—ke na fehangahangai fakatahá mo e ngaahi faingata‘á pea na taha pē ‘i hono ikuna‘i kinautolu, ke na tupulaki

‘i he ‘ofá mo e mahinó, pea ke ha’i kinaua ‘o na hoko pē ‘o taha ‘i he ngaahi ouau fakatemipalé, ke a’u ki he ta’engatá. Ko e palaní ia” (‘i he Conference Report, Oct. 1996, 101; pe *Ensign*, Nov. 1996, 74).

‘Eletā Henry B. Eyring

“Na’e folofola ‘a e Fakamo’ui ‘o e māmaní, ‘a Sīsū Kalaisi, fekau’aki mo kinautolu te nau kau ki Hono Siasí ‘o peheni: ‘Ke mou taha pē; pea kapau ‘oku ‘ikai te mou taha, ‘oku ‘ikai ‘a’aku ‘a kimoutolu’ (T&F 38:27). Pea ‘i hono fakatupu ‘o e tangatá mo e fefiné, na’e ‘ikai hoko hono fakataha’i kinauá ko ha fa’ahinga faka’anaua ki ha lelei, ka na’e fai ia ko ha fekau! ‘Ko ia ‘e tukuange ai ‘e he tangatá ‘ene tamaí mo ‘ene fa’eé, kae pikitai ki hono ‘unohó: pea te na kakano taha pē’ (Sēnesi 2:24). ‘Oku finangalo ‘etau Tamai Hēvaní ke fakataha’i hotau lotó. Ko e taha ko iá ‘i he ‘ofá ‘oku ‘ikai ko ha fo’i fakakaukau pē. Ko e me’a ia kuo pau ke fakahoko. . . .

“Na’e folofola ‘a e Fakamo’ui ‘o e māmaní ‘o fekau’aki mo e uouangatahá pea mo e founa ‘e lava ‘o liliu ai hotau natulá kae lava ‘o fakahoko iá. Na’á ne ako’i mahino ia ‘i he lotu na’á Ne fai ‘i He’ene fakataha faka’osi mo ‘Ene kau ‘Aposetoló kimu’a ‘i he’ene pekíá. ‘Oku hiki ‘a e lotu fakalangi faka’ofa’ofa ko iá ‘i he tohi ‘a Sioné. Na’e ‘amanaki ke ne fehangahangai mo e feilaulau fakamamahi ko ia ma’atautolu kotoa pē, ‘a ia ‘e lava ‘o fakafaingamālie’i mai ai ‘a e mo’ui ta’engatá. Na’e ‘amanaki ke Ne tuku ‘a e kau ‘Aposetolo na’á Ne fakanofa mo ‘ofa aí, [pea tuku kiate kinautolu ‘a e ngaahi kī ke tataki ‘aki Hono Siasí]. Ko ia na’á Ne lotu ai ki He’ene Tamai, ‘a e ‘Alo haohaoá ki

he Tamai haohaoá. ‘Oku tau vakai ‘i He’ene ngaahi folofolá ki he founa ‘e lava ‘o ngaohi ai ‘a e ngaahi fāmilí ke nau taha, pea pehē ki he fānau kotoa ‘a ‘etau Tamai Hēvaní ‘a ia ‘oku muimui ki he Fakamo’ui mo ‘Ene kau tamaio’eikí:

“ ‘Hangē ko ho’o fekau au ki māmaní, ‘oku pehē ‘eku fekau ‘a kinautolu ki māmaní.

“ ‘Pea ‘oku ou fakatapu’i au koe’uhí ko kinautolu, koe’uhí ke fakatapu’i ‘a kinautolu foki ‘i he mo’oní.

“ ‘Pea ‘oku ‘ikai ko ‘eku lotua ‘a kinautolú ni pē, ka ko kinautolu foki ‘e tui kiate au ‘i he’enu leá;

“ ‘Koe’uhí ke taha pē ‘a kinautolu kotoa pē; ‘o hangē ‘okú ke ‘iate aú, ‘e Tamai, mo au ‘iate koé, koe’uhi ke nau taha pē foki ‘iate kitaua: koe’uhí ke tui ‘a māmani na’á ke fekau au’ (Sione 17:18–21).

“Na’á ne fakamahino’i ‘i he ngaahi potufolofola ko ‘ení ‘a e founa ‘oku lava ai ‘e he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi ‘o tuku ke taha ‘a e lotu ‘o e tangatá. Ko kinautolu te nau tui ki he mo’oni na’á Ne ako’í, te nau tali ‘a e ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ‘oku ‘omi ‘e He’ene kau tamaio’eiki kuo fakamafai’í. ‘E makatu’unga leva ‘i he talangofua ki he ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava ko iá ‘a e liliu honau natulá. ‘Oku hanga ai ‘e he Fakalelei ‘a e Fakamo’ui ‘o fakatahá hotau fakahaohaoá. Te tau toki lava ai ‘o nofo uouangatahá ‘o hangē ko ia ‘oku totonu ke tau faí koe’uhí ke tau ma’u ‘a e melinó ‘i he mo’ui ko ‘ení pea nofo mo e Tamai mo Hono ‘Aló ‘i he ta’engatá” (‘i he Conference Report, Apr. 1998, 85–86; pe *Ensign*, May 1998, 66).

NGAAHI NGAFA MO E NGAAHI FATONGIA FAKALANGI 'O E HOU'EIKI FAFINÉ

*'Oku 'ikai ha fo'i lea 'e toputapu
ange 'i he ngaahi tohi 'a e
māmaní pe ngaahi tohitapu
mā'oni'oní, ka koe fae'é.*

—Palesiteni Ezra Taft Benson

NGAAHI AKONAKI KUO FILIFILÍ

Vakai foki, “Ko e Ma'u'anga Ngāue 'a e Ngaahi Fa'eé, Mavahe mei 'Apí” 'i he peesi 283–87.

Ko e Ngāue Fakalangí 'a e Hou'eiki Fafiné

Ko e Palōfita ko Siosefa Sāmitá

“Tuku ke ako'i 'e he Kautahá ni 'a e hou'eiki fafiné 'i honau 'ulungāanga ki honau husepānití, ke nau angavaivai mo 'ofa kiate kinautolu. 'I he taimi 'oku mafasia ai ha tangata 'i he ngaahi faingata'á, 'i he taimi 'okú ne puputu'u ai 'i he ngaahi me'a 'oku ho-ha'a ki ai mo faingata'a'ia aí, kapau pē 'e talitali 'aki ia ha malimali kae 'ikai ko ha fakakikihi pe ha lāunga—kapau 'e talitali 'aki ia ha lea molū, te ne fakanonga 'a hono laumālié mo fakafiemālié 'i 'ene ngaahi ongó; 'i he taimi 'e mole ai mei he 'atamaí 'a e 'amanakí, te ne fie ma'u 'a e 'ofá mo e anga'ofá ke fakafiemālié 'i ia” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 228).

Palesiteni Heber J. Grant

“ 'I he'eku fakakaukaú, hangē 'oku ma'u 'e he fa'eé ia ha mālohi makehe atu pē mei he mālohi 'o e tamaí ki hono fa'ufa'u 'o e mo'ui 'a e fānaú, pea 'oku 'ikai toe kehe ki ha taha. . . . He ko e 'ofá foki, 'a e 'ofa mo'oni ki hotau kāingá, 'oku tau lava'i ai 'a e me'a lahi. Hangē ko e 'ofa 'a e fa'eé 'oku haohaoa mo mo'oni tahá, 'o mālohi taha ia 'i ha toe 'ofa 'oku tau 'ilo ki ai. 'Oku ou fiefia foki mo au 'i he 'ofa ko iá ko'e'uhi ko 'ene hoko ko e sīpinga lelei kiate au” (*Gospel Standards*, 152).

Palesiteni George Albert Smith

“Kuo fakahoko 'e he fefiné ha konga faka'ofa'ofa 'i he hake mai 'a e fakalakalaká, ka ko e fatongia mahu'inga taha 'i he ngaahi fatongia kotoa pē kuo tuku ki he kakai fefiné ko e fatongia ko ia 'o hono fā'ele'i mai ki māmani mo 'ohake 'a e fānaú 'a 'etau Tamai Hēvaní” (*Sharing the Gospel with Others*, 139).

Palesiteni David O. McKay

“ 'Oku 'i ai ha ngaahi tefito'i 'ulungāanga pe me'a mahu'inga 'e tolu 'oku ma'u 'e he fa'eé: (1) ko e mā-lohi ke fua e fānaú 'i honau manavá, (2) ko e malava ke 'ohake 'a e fānaú, (3) ko e me'afoaki 'o e 'ofá. . . .

“ 'Oku hanga 'e he malava ko ia mo e loto fiemālie ke 'ohake totonu 'a e fānaú, mo e me'afoaki 'o e 'ofá, mo e vēkeveke mo holi 'a e lotó ke fakahā ia 'i hono fakatupulaki 'o e laumālié, 'o ngaohi ke hoko e tu'unga fakafa'eé ko e fatongia pe uiui'i faka'e'i'eiki taha 'i he māmani” (*Gospel Ideals*, 453).

Palesiteni Spencer W. Kimball

“Ko e malí ko ha hoa ngāue. 'Oku 'oange kiate kināua takitaha ke na fai ha konga 'o e ngāue 'o e mo'uí. Neongo 'e ta'etokanga ha kakai fefine mo ha kakai tangata ki he'enua ngāue mo honau ngaahi faingamālié 'e 'ikai liliu ai e polokalamá ia.

“ 'I he'etau pehē ko e malí ko ha hoa ngāue, tau lau ia ko ha hoa ngāue *kakato*. 'Oku 'ikai ke tau fie ma'u 'a 'etau kakai fefine Siasí ke nau hoko ko ha ngaahi hoa 'oku *fakalongolongo* pē pe ngaahi hoa 'oku 'i ai honau *fakangatangata* 'i he ngāue ta'engata ko iá! Kātaki ka ke hoko ko ha hoa 'e *tokoni* mo ha hoa *kakato*” (“Privileges and Responsibilities of Sisters,” *Ensign*, Nov. 1978, 106).

“Na'e fokotu'utu'u kakato 'e he 'Eiki 'a e polokalamá 'i he kamata'angá mo ha tamaí 'okú ne fakatupu, tokonaki, pea 'ofa mo tataki, mo ha fa'e'okú ne fua 'i hono manavá mo fā'ele'i mo tokanga'i mo fafanga'i mo ako'i. Na'e mei lava pē ke fokotu'utu'u ia 'e he 'Eiki 'o kehe mei he fonga ko 'ení ka náá ne fili ke fa'u ha 'iuniti 'e 'i ai 'a e fatongia mo e feohi 'o fakataumu'a ke feako'i'aki ai 'a e fānaú mo mapule'i lelei 'a kinautolu 'o tupu mei ai 'enua fe'ofa'ofani, fefaka'apa'apa'aki, mo e fefaka-hounga'i'aki. Ko e fāmilí 'a e palani lahi 'o e mo'uí 'o hangē ko hono kamata mo fokotu'u 'e he'etau Tamai 'i hēvaní” ('i he Conference Report, Apr. 1973, 151; pe *Ensign*, July 1973, 15).

Palesiteni Ezra Taft Benson

“‘Oku fakalangi hono fakanofa ‘o e fefiné ki he me‘a ‘oku totonu ke ne faí. . . . ‘Oku kau ‘i he ngāue fakalangi ‘a e hou‘eiki fafiné ‘a e hoko ko e hoa, tokotaha tauhi‘api, mo ‘ene hoko ko ha fa‘ē” (“In His Steps,” 64).

“Hou‘eiki tangata ‘o e lakanga fakataula‘eiki, te u kei fakamamafa‘i pē ‘a hono mahu‘inga ke nofo ‘a e ngaahi fa‘eé ‘i ‘api ‘o lehilehi‘i, tokanga‘i mo ako‘i ‘enau fānaú ‘i he ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e angamā‘oni‘oni (‘i he Conference Report, Oct. 1987, 60; pe *Ensign*, Nov. 1987, 49; vakai foki, *Ki he Ngaahi Tamai ‘i ‘Isileli*, 3–4).

Vakai, *Ki he Ngaahi Fa‘ē ‘i Saioné*, ‘i he peesi 419–25.

“Na‘e fakanofa foki ‘e he ‘Otuá ‘a e fa‘eé ki hono fatongiá. ‘Oku ‘a e ngaahi fa‘eé ke feitama‘i, fa‘ele‘i, fafanga‘i, ‘ofa‘i, mo ako‘i ‘a e fānaú. Te nau hoko ko e tokoni, pea feongoongoi mo honau ngaahi husepāniti” (‘i he Conference Report, Apr. 1984, 6; pe *Ensign*, May 1984, 6).

“‘Oku fakalangi hono fakanofa ‘o e fefiné ki he me‘a ‘oku totonu ke ne faí, ka ‘oku totonu ke fekumi ‘a e tangatá ki he‘ene ngāue ‘a‘aná. ‘Oku kau ‘i he ngāue fakalangi ‘a e hou‘eiki fafiné ‘a e hoko ko e hoa, tokotaha tauhi‘api, mo ‘ene hoko ko e fa‘ē. ‘E lelei kapau ‘e lava ke tomu‘a ako‘i ‘a e ngaahi pōto‘i ngāue ‘i he ngaahi tafa‘aki ko ‘eni ‘e tolú ‘i he ‘api pea toki fakalahi atu ki ai ‘i he ako‘angá ‘o kapau ‘e fie ma‘u pe loto ke ‘ilo ki ai” (“In His Steps,” 64).

“‘Oku ‘i ai ha ngaahi le‘o ‘i hotau lolotonga te nau feinga ke fakaloto‘i koe ke pehē ‘oku ‘ikai ‘aonga e ngaahi mo‘oni ia ko ‘eni fekau‘aki mo e fāmilí mo e ‘api ‘i he ngaahi tūkunga ‘oku tau ‘i ai ‘i he kuonga ní. Kapau te ke fakafanongo pea tokanga ki ai, te nau tohoaki‘i koe mei ho ngaahi tefito‘i fatongiá.

“‘E fie ma‘u ‘e he ngaahi le‘o fakatauele ‘i he māmaní ke mo‘ui ‘aki ‘e he hou‘eiki fafiné ha ‘tō‘onga mo‘ui kehe’. Te nau taukave‘i ‘e lelei ange ki ha kakai fefine ia ‘e ni‘ihi ke nau ngāue ‘i ha‘anau mali pe hoko ko ha fa‘ē.

“‘Oku fakamafola ‘e he ni‘ihi ko ‘eni ‘enau ta‘efiemālié ‘aki ha ngaahi palōmesi loi ‘o pehē ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ia ‘e fakafiefia mo fakafiemālie ange ma‘á e hou‘eiki fafiné ‘i he tauhi‘api. Pea kuo a‘u pē ki ha loto-to‘a ‘a ha ni‘ihi ke fokotu‘u mai ke tukuange ‘e he Siasí ‘a e ‘tui faka-Māmonga ko e fatongia ‘o e fefiné’ ko e tauhi‘api mo e tauhi fānaú. ‘Oku nau toe pehē foki ‘e fakapotopoto ke fakangatangata homou

fāmilí koe‘uhí ka mou lava ‘o ma‘u ha taimi lahi ange ke fakahoko ho‘omou ngaahi taumu‘a fakatāutahá mo e ngaahi me‘a ‘oku mou loto ke faí” (“The Honored Place of Woman,” *Ensign*, Nov. 1981, 105).

Palesiteni Howard W. Hunter

“‘Oku foaki ki he ngaahi fa‘eé ‘a e faingamālie topu-tapu ke ‘fanau‘i ‘a e ngaahi laumālie ‘o e tangatá; he ‘oku hoko atu ai pē ‘i he me‘á ni ‘a e ngāue ‘a [e] Tamaí, koe‘uhí ke fakalāngilangi‘i ia’ (T&F 132:63).

“Na‘e pehē ‘e he Kau Palesitenisí ‘Uluaki: ‘‘Oku ofi hake ‘a e tu‘unga fakafa‘eé ki he tu‘unga faka-‘Otuá. Ko e ngāue mā‘olunga taha mo mā‘oni‘oni taha ia ke fakahoko ‘e he fa‘ahinga ‘o e tangatá’ (‘i he James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1965–75], 6:178). He ‘ikai lava ‘e he lakanga fakataula‘eiki ‘o ngāue‘i ‘a hono iku‘angá, pe lava ke fakahoko e ngaahi taumu‘a ‘a e ‘Otuá, ta‘e kau ai hotau ngaahi tokoní. ‘Oku fakahoko ‘e he ngaahi fa‘eé ha ngāue ‘oku ‘ikai lava fakahoko ia ‘e he lakanga fakataula‘eiki. Koe‘uhi ko e me‘afoaki ko ‘eni ‘o e mo‘uí, ‘oku totonu ai ke ma‘u ‘e he lakanga fakataula‘eiki ha ‘ofa ta‘efakanatangata ki he fa‘ē ‘a ‘enau fānaú. . . .

“. . . Kuo fekau ‘e he ‘Eiki ‘o pehē ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kakai fefiné mo e fānaú ke ‘eke‘i honau tauhi mei honau ngaahi husepāniti mo ‘enau ngaahi tamaí (vakai, T&F 83; 1 Tímote 5:8). Na‘e pehē ‘e Palesiteni ‘Ēsela Tafu Penisoni ko e taimi ‘oku faka‘ai‘ai ai pe vili ha husepāniti ke ‘alu hono uaifí ‘o ngāue mavahe mei ‘api ke tauhi kinautolú, ‘he ‘ikai ngata ‘i he faingata‘a‘ia ‘a e fāmilí ‘i he ngaahi taimi pehení, . . . ka ‘e ta‘ofi ai foki ‘ene [‘a e husepāniti] tupulaki mo e fakalalaka fakalaumālie’ (‘i he Conference Report, Oct. 1987, pp. 60–61; pe *Ensign*, Nov. 1987, p. 49)” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 67, 69; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50–51).

Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

“‘Oku fekau‘aki ‘a e fuofua fekau na‘e tuku ‘e he ‘Otuá kia ‘Ātama mo ‘Ivī pea mo e me‘a te na malava ‘i hono tu‘unga fakamātu‘a ko e husepāniti mo e uaifí. ‘Oku mau fakahā ai heni ‘oku kei tu‘u ma‘u pē ‘a e fekau ko ia ‘a e ‘Otuá ki He‘ene fānaú ke nau fanafanau mo fakatokolahi ‘a māmaní. . . .

“‘Oku ‘i ai ha fatongia topu-tapu ‘o e husepāniti mo e uaifí ke na fe‘ofa‘aki mo fetauhi‘aki pea ki he‘ena

fānaú foki. He 'ko e fānaú ko ha tofi'a mei he ['Eikí] (Saame 127:3). . . .

“. . . Tu'unga 'i ha palani fakalangi, 'oku 'a e ngaahi tamaí ai ke nau pule'i honau fāmilí 'i he 'ofa mo e mā-'oni'oni pea ko honau fatongia ke tokonaki 'a e ngaahi fie ma'u 'o e mo'u'i pea mo ha malu'i ma'a honau ngaahi fāmilí. Ko e tefito'i fatongia 'o e ngaahi fa'e'e ke lehilehi'i hake 'a 'enau fānaú. 'I he ngaahi fatongia toputupú ni, 'oku ha'isia ai 'a e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'e'e ke nau fetokoni'aki ko ha kaungā-ngāue tu'unga tatau. Ka 'e fie ma'u ke fai ha liliu fakafo'ituitui 'o ka hoko ha faingata'a'ia fakaesino, mate, pe ko ha ngaahi tūkunga kehe. 'Oku totonu ai ke tokoni 'a e kā-inga offi 'i hano fie ma'u" (*Ensign*, Nov. 1995, 102).

'Eletā Ezra Taft Benson

"Ko e ola mahino 'e taha 'o e kautaha kuo fokotu'u 'e he kakai fefiné 'a e ongo'i ta'efiemālie 'a e kau finemui kuo nau fili ke hoko ko ha uai'fi mo e fa'e'e. 'Oku fa'a tupu mei heni 'enau ongo'i 'oku 'i ai e ngaahi ngāue fakafiefia mo fakafiemālie ange ia ma'á e kakai fefiné 'i he ngāue faka'apí, fetongi taipá, mo e ui 'a e fānaú ki he fa'e'e. 'Oku hanga 'e he fakakaukaú ni 'o fakapuliki 'a e 'ilo ta'engata ko ia kuo fili 'e he 'Otuá 'a e kakai fefiné ke fakahoko 'a e fatongia faka'e'i'eiki 'o e fa'e'e pea ko e hakeaki'i 'a e hoko ko e tamaí mo e hoko ko e fa'e'e 'i he ta'engatá ('To the Elect Women of the Kingdom of God,' Nau-voov Illinois Relief Society Dedication, 30 June 1978)" (*Teachings of Ezra Taft Benson*, 548).

'Eletā Richard G. Scott

"Vakai telia 'a e ngaahi founa olopoto 'oku faka'aonga'i 'e Sētane ke 'ave ai koe mei he palani 'a e 'Otuá [2 Nīfai 9:13] mo e fiefia mo'oní. Ko e taha 'o e ngaahi founa ola lelei taha 'a Sētane ko hono fakasi'isi'ia 'a e fatongia 'o e uai'fi mo e fa'e'e 'i 'api. Ko 'ene 'ohofi 'eni 'a e uho 'o e palani 'a e 'Otuá ke fakaili 'a e 'ofá 'i he vaha'a 'o e husepānití mo e uai'fi pea ke lehilehi'i hake 'a e fānaú 'i ha 'ātakai 'o e femahino'akí, melinó, loto hounga'ia mo e fepoupou-akí. Ko e lahi 'o e ngaahi vālau mo e moveuveu 'i he māmaní 'i he 'aho ní ko e tupu ia mei he ngaahi 'api kuo vaivai 'enau tu'ú. He 'ikai ola lelei hano fakalelei 'eni 'e he pule'angá mo e ngaahi palani fakasōsialé, pea he 'ikai lava 'e he ngaahi feinga lelei taha 'oku fai 'e he ngaahi 'apiakó mo e ngaahi siasí 'o fetongi 'a e tokanga mo e 'ofa 'oku fai 'e ha fa'e'e mo e uai'fi manava'ofa 'i 'apí.

"Na'e lea 'a Palesiteni Hingikeli 'i he pongipongi ni 'o kau ki he mahu'inga 'o e fa'e'e 'i he 'apí. Hanga 'o ako 'ene pōpoakí. 'I ho'o hoko ko ha fa'e'e 'oku tataki 'e he 'Eikí, 'okú ke fakatupulaki ha ngaahi 'ulungā-anga lelei 'i ho'o fānaú mei he ngaahi mo'oni 'okú ke ako'í 'o fakafou 'i he fakahinohino 'oku fakahoko 'i he tokanga mo e fa'ifa'itaki'anga 'oku tāú. 'Okú ke tō 'i he 'atamai mo e loto falala 'o ho'o fānaú 'a e ngaahi 'ulungāanga 'o e faitotonú, tui ki he 'Otuá, fatongiá, faka'apa'apa'i 'o e ni'ihī kehé, anga'ofá, falala pē kiate kitá, mo e loto ke tokoní, fie akó, mo e fie foakí. He 'ikai lava 'e ha feitu'u 'oku tokanga'i ai e fānaú 'o fai 'eni. Ko e totonu mo e faingamālie toputapu ia 'o'ou.

"'Io, 'i ho'o hoko ko e fefiné, te ke lava 'o fai ha ngāue lelei lahi 'i he ngāue'angá, ka ko e founa faka'aonga'i lelei taha nai ia 'o e ngaahi talēniti mo e ngaahi 'ulungāanga fakaefefine na'e foaki fakalangi atu kiate ko'e? 'I ho'o hoko ko e husepānití, [ka lava ke ke faka'ehi'ehi mei heni], 'oua na'á ke poupou'i ho uai'fi ke 'alu 'o ngāue ke tokoni atu 'i ho fatongia ne tu'utu'uni fakalangi kiate ko'e [ke tokonaki 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ma'á e fāmilí]. Hangē ko e na'ina'i mei he kau palōfitá, 'i ho'omou hoko ko e mātu'á, mou ngāue fakataha 'i he lahi taha te mou lavá fakataha mo e tokoni atu 'a e 'Eikí ke [kei nofo pē] 'a e Fa'e'e 'i 'api.²² 'E hanga 'e ho'o 'i ai 'o fakamālohia 'a e loto-falala 'a ho'o fānaú pea si'isi'i ai ha'anau fepaki mo ha ngaahi faingata'a fakaeloto. Ko e tahá foki, ko e taimi ko ia 'okú ke ako'í ai 'a e mo'oní 'i he lea mo e fa'ifa'itaki'angá, 'e mahino ai ki he fānau ko iá pe ko hai 'a kinautolu mo e me'a te nau lava 'o ma'u 'i he'enau hoko ko e fānau fakalangi 'a e Tamai 'i Hēvaní" ('i he Conference Report, Oct. 1996, 102; pe *Ensign*, Nov. 1996, 74–75).

Sisitā Patricia T. Holland

"Na'e foaki kia 'Ivi 'a e hingoa 'ko e fa'e'e 'o e kakai mo'ui kotoa pē' . . . ki mu'a pē ia 'oku te'eki ai ke ne fā'ele'i ha fānaú. Hangē na'e kimu'a pē 'ene ma'u 'a e tu'unga fakafa'e'e peá ne toki fā'ele'i ha fānaú, 'o hangē pē ko e kimu'a 'a e tu'unga haohaoa 'o e Ngoué 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié. 'Oku ou tui ko e fa'e'e ko e taha ia 'o e ngaahi fo'i lea ne filifili fakalelei, ko e taha 'o e ngaahi fo'i lea mohu 'uhinga—'o lahi hono ngaahi 'uhingá. Ka kuo pau ke 'oua na'a tau tuku ke hanga 'e he fo'i lea ko iá 'o vahevahe'i kitautolu. 'Oku ou tui 'aki hoku lotó kotoa ko hono fakamatala'i 'uluaki mo mu'omu'a taha ia 'o hotau natula fakalangí, ka 'oku 'ikai ko ha faka'ilonga 'o e tokolahi 'o e fānau 'oku tau ma'ú.

“... ‘Oku fā‘ele‘i ‘e he kakai fefine ‘e ni‘ihi ha fānau pea ‘ohake kinautolu kae ‘ikai ha‘anau teitei hoko ko ha ‘fa‘ē‘ kiate kinautolu. Pea ‘oku ‘i ai ha ni‘ihi ‘a ia ‘oku ou ‘ofa ‘iate kinautolu ‘aki hoku lotó kotoa, kuo nau hoko ko ha ‘fa‘ē‘ ‘i hono kotoa ‘o ‘enau mo‘uí ka kuo te‘eki ai ‘aupito te nau fā‘ele‘i ha fānau. Pea ko e fānau fēfine kotoa kitautolu ‘a ‘Ivi, pe kuo tau mali pe te‘eki mali, ma‘u ha fānau pe pa‘a. ‘Oku fakatupu kitautolu ‘i he ‘īmisi ‘o e ngaahi ‘Otuá ke tau hoko ko ha ngaahi ‘otua mo e ngaahi ‘otua fefine” (“‘One Thing Needful’: Becoming Women of Greater Faith in Christ,” *Ensign*, Oct. 1987, 33).

Ko e Hā ‘a e Tokotaha Tokoni (Help Meet)?

Palesiteni Howard W. Hunter

“‘Oku tali ‘e ha tangata ‘okú ne ma‘u ‘a e lakanga fakataula‘eikí hono uai‘í ko hano hoa ‘i hono tataki ‘o e ‘apí mo e fāmilí ‘i he ‘ilo kakato mo e kau kakato ki he ngaahi fili kotoa pē ‘oku fai fekau‘aki mo iá. ‘Oku ‘aonga ke ‘i ai pea kuo pau ke ‘i ai ha ‘ōfisa pule ‘i he Siasí pea ‘i he ‘apí (vakai, T&F 107:21). Ko e tu‘utu‘uni fakalangi ia ke pule‘i ‘a e ‘apí ‘e ha tokotaha ma‘u lakanga fakataula‘eikí (vakai, Mōse 4:22). Na‘e fakataumu‘a ‘a e ‘Eikí ke hoko ‘a e uai‘í ko ha tokoni (helpmeet) ki he tangatá (‘oku ‘uhinga ‘a e *meet* ki he tu‘unga tatau)—‘a ia ko e pehē, ko ha hoa ngāue tu‘unga tatau kakato. ‘Oku fie ma‘u ke vahevahe ‘e he husepānití mo e uai‘í ‘a e fatongia ke pule ‘i he angamā‘oni‘oni; ke mo ngāue fakataha ‘i hono ‘ilo‘i ‘o e ngaahi me‘a fakafāmilí kotoa pea fetokoni‘aki ai. Ko e pule ta‘emā‘oni‘oni ia ke fa‘itelihā pē ‘a e tangatá ‘i hono pule‘i ‘o e fāmilí ‘o ‘ikai ha‘ane tokanga ki he ongo ‘a hono uai‘í mo ‘ene fale‘í” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 68; pe *Ensign*, Nov. 1994, 50–51).

KO E FATONGIA ‘O E KAU FAFINE ANGATONÚ

Palesiteni Spencer W. Kimball

Palesiteni ‘o e Siasí

Na‘e lau ‘e hono uai‘í, ko Sisitā Kamila Kimipolo

Ensign, Nov. 1979, 102–4

Sí‘i kāinga ‘ofeina: Kuo lau māhina lahi mo ‘eku hanganaki fiefia mai ke toe fe‘iloaki mo kimoutolu ‘i ha konifelenisi fakamāmani lahi ma‘á e hou‘eiki

fafine ‘o e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní. Kae me‘apango he ‘oku ou ‘i falemahaki ‘i Soleki Sití ni ‘o ‘ikai lava ke u fakataha mo kimoutolu, ka ‘e ‘i ai hoku laumālié. Ko hono mo‘oní, te u mamata pē mo fanongo atu mei hoku lokí ‘i heni ‘i he Falemahaki ‘o e Siasí.

‘Oku kei ‘aonga pē a e akonaki na‘e fai ‘i he‘etau fakataha‘anga ‘o e ta‘u kuo ‘osí. ‘I he taimi pē ‘oku ou fakakaukau ai mo fakalaululoto ki he ngaahi mo‘oni nāunau‘ia ‘o e ongoongolelé, pea ‘oku fa‘a toutou hoko ‘eni, ‘oku ou fifili ai pe ‘e kamata koā ke tau fakahounga‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fokotu‘u mai ‘e he ngaahi mo‘oni nāunau‘iá ni. Tau kamata ‘aki pē ha ngaahi sīpinga ‘e ni‘ihi.

Kuo ako‘i mahino kiate kitautolu ‘e he folofolá mo e kau palōfitá “‘oku ‘ikai filifilimānako ‘a e ‘Otuá ki he kakai” (Ngāue 10:34), ‘a ia ‘okú ne haohaoa ‘i Hono ‘ulungāngā mo ‘ene fakamaau totonú. ‘Oku tau ‘ilo‘i foki ‘oku haohaoa ‘a e ‘Otuá ‘i he‘ene ‘ofa ma‘atautolu ko ‘Ene fānau fakalaumālie fakatautaha mo fakalūkufua. ‘I he‘etau ‘ilo‘i e ngaahi mo‘oni ko ‘ení, ‘e hoku ngaahi tuofāfine mo e kaungā-ngāue ‘i he ngāue fakalangi ni, ‘oku totonu ke tokoni lahi ia kiate kitautolu ‘i he‘etau fetaulaki mo e ‘ofa ta‘ehao-haoá mo e fakamāu ta‘ehao-haoá ‘i he māmaní. Kapau ‘e ‘i ai ha taimi ‘e fai ta‘eongo‘i mo ta‘efaka‘atu‘i ai kiate kitautolu ha ni‘ihi, ‘e ha kau tangata mo ha kau fefine ta‘ehao-haoa, te ne kei fakatupu pē ha‘atau mamahi, ka ‘oku ‘ikai ko e mamahí pē mo e siva ‘o e ‘amanakí ‘a e ngaahi me‘a ‘oku hoko ‘i he mo‘uí. ‘E ‘ikai mālohi e ngaahi founga ‘a e māmaní, he ‘e ikuna ‘a e ngaahi founga ‘a e ‘Otuá.

Na‘a tau ‘i he tu‘unga tatau kakato ko ‘ene fānau fakalaumālie. ‘Oku tau ma‘u tatau pē ‘a e ‘ofa hao-haoa ‘a e ‘Otuá ma‘atautolu takitaha. Na‘e tohi ‘e ‘Eletā Sione A. Uitisou kuo pekiá ‘o pēhē:

“Ko e feitu‘u ‘o e fefiné ‘i he Siasí ke ne ‘i he tafa‘aki ‘o e tangatá, kae ‘ikai ‘i mu‘a pe ‘i mui ‘iate ia. ‘I he Siasí, ‘oku tu‘unga tatau kakato ‘a e tangatá mo e fefiné. Na‘e fokotu‘u ‘e he ‘Eikí ‘a e ongoongolelé, ‘a e me‘a pē ko ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Siasí, ‘o tatau pē ma‘á e tangatá mo e fefiné” (*Improvement Era*, Mar. 1942, p. 161).

Ka neongo e ngaahi tala ma‘ongo‘onga ko iá, ‘oku kehekehe pē hotau ngaahi fatongia mo ‘etau ngaahi ngāué. Ko ha ngaahi faikehekehe ‘eni ‘oku ta‘e-ngata—‘a ia ko hono foaki ki he kakai fefiné ha ngaahi fatongia mamafa ‘o e tu‘unga fakafa‘eé mo fakatokouá pea foaki ki he kakai tangatá ‘a e ngaahi

fatongia mamafa 'o e hoko ko e tamaí pea mo e laka fakataula'eikí—ka 'oku 'ikai 'i ai 'a e tangatá kae 'i he fefiné pea 'ikai ai 'a e fefiné kae 'i he tangatá, 'i he 'Eikí (vakai, 1 Kolinitō 11:11). 'Oku fakatou hoko 'a e tangata angatonú mo e fefine angatonú ko ha tāpuaki kiate kinautolu kotoa pē 'oku nau fetu'utakí.

Manatu, na'e foaki ki he kau fefine tui faivelengá ha ngaahi ngāue pau 'i he maama kimu'a pea tau toki ha'u ki he māmaní, pea tomu'a fakanofu 'a e kau tangata tui faivelengá ki ha ngaahi ngāue pau 'o e laka fakataula'eikí. Neongo 'oku 'ikai ke tau manatu'i hono fakaikiiki 'i he taimí ni, ka 'oku 'ikai te ne liliu 'e ia 'a e mo'oni nāunau'ia 'o e me'a ne tau loto fiemālie ke faí. 'Okú ke ha'isia ki he ngaahi me'a ko ia ne 'amanaki mai fuoloa ke ke faí 'o hangē pē ko kinautolu 'oku tau poupu'u ko e kau palōfita mo e kau 'aposeitoló!

Neongo 'a e kehekehe 'o e ngaahi fatongia ta'engata 'o e tangatá mo e fefiné 'o hangē ko 'emau fakahā atu 'i he ta'u 'e taha kuo 'osí, ka 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ke fakahoko ke tatau ai 'a e fakalalaka fakatāutahā—'a e tangatá mo e fefiné fakatou'osi. 'I he fehokotaki ko 'ení, 'oku ou toe fakamamafa'i ai pē 'a e fu'u fie ma'u lahi ko ia ke ako 'e he fefine takitaha 'a e folofolá. 'Oku tau fie ma'u ke faitāpupekina hotau ngaahi 'apí 'aki ha kau fefine manako lau mo ako folofola—'o tatau ai pē pe 'oku te'eki ai ke ke mali pe 'osi mali, motu'a pe kei talavou, uitou pe kau 'i ha fāfili.

Ko e hā pē tūkunga 'okú ke 'i aí, 'i he lahi ange ko ia ho'o 'ilo'i 'a e ngaahi mo'oni 'o e folofolá, 'e toe ola lelei ange ho'o tauhi 'a e fekau lahi hono uá, ke ke 'ofa 'i ho kaungā'apí 'o hangē pē ko koé. Mou hoko ko ha ní'ihí 'oku 'ilo 'a e folofolá—ke 'oua na'a tuku hifo ha ní'ihí, kae hiki'i hake 'a kinautolu! He ko hai 'e fie ma'u lahi ange ke "mata'ikoloa 'aki" 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongoleléi ('a ia te nau fakafalala ki ai 'i he taimi 'o 'enau ngaahi fie ma'ú) ka ko e kau fefine mo e ngaahi fa'ē 'oku nau fakahoko lahi 'a e lehilehi'í mo e akonakí?

Feinga ki he lelei tahá 'i ho'omou ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni, pea 'i he tapa kotoa pē 'o ho'omou mo'ui.

'E ngaahi tuofāfine, manatu'i 'oku mahu'inga ange 'aupito 'a e ngaahi tāpuaki ta'engata 'e 'amoutolu 'i ho'omou kau ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i ha toe ngaahi tāpuaki kehe 'e lava ke mou ma'u. He 'ikai mo ha fakalāngilangi lahi ange te ke ma'u 'i he māmaní ka ko e 'iloa koe ko ha fefine 'o e 'Otuá. He 'ikai ha tu'unga mā'olunga ange 'e lava ke foaki kiate koe ka

ko ha'o hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá 'okú ne a'usia 'a e tu'unga fakatouá, hoko ko ha uaifi, hoko ko ha fa'ē, pe ha toe ngaahi ngāue kehe pē 'okú ne tākiaki'i 'a e mo'ui ki he lelei.

Ko e mo'oni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi faikehekehe fakatimi mo ha ngaahi tūkunga 'oku fakangatanga. Kuo mole 'a e husepāniti 'o homou ní'ihí 'i ha pekia pe vete. Ka 'i he me'afua 'o e ta'engatá, " 'e ki'i fuo-fuolua si'i pē" (vakai, T&F 121:7) 'a e mole 'o e ngaahi tāpuakí ni.

'Oku a'usia 'e ha ní'ihí 'o e hou'eiki fafiné 'a e mamahi 'oku ha'u fakataha mo e hoholo ki he ta'u motu'a. Pea 'oku 'ilo'i foki 'e hamou ní'ihí 'i he taimí ni 'a e ta'epau 'o e kei talavou 'i ho'omou fakalaululoto atu ko ia ki he tu'unga 'oku mou 'i ai 'i he palani ta'engatá. Ka neongo 'ene hoko mo'oni 'a e ngaahi faingata'á ni, 'oku fie ma'u ke mahino mo'oni kiate kimoutolu hono kotoa 'a e ngaahi mo'oni 'o e ongoongoleléi fekau'aki mo homou natula ta'engata fakafaituituí mo e mahu'inga ta'e-hano-tatau 'o homou 'ulungāangá. 'Oku fie ma'u ke toe lahi ange ho'omou ongo'i 'o e 'ofa haohaoa 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní kiate kimoutolu fakafaituituí. Fakalaululoto ki he ngaahi mo'oni ma'ongo'onga ko 'ení, kae fakatautefito ki he ngaahi momeniti ko ia ('i he lotolotonga ha'o a'usia fakafaituituí ha puputu'u pehē) te ke fifili mo ongo'i puputu'u aí.

Manatu'i foki, lolotonga e tuku 'etau tokangá ki he nāunau'ia mo e mahu'inga 'o e mo'ui fakafāfili 'i he māmaní, 'oku tau kau kotoa pē ki he fāfili ta'engata 'o 'etau Tamai 'i Hēvaní.

'Ilo'i foki, 'e ma'u 'e he kau fefine tui faivelenga kotoa pē na'e 'ikai hanau faingamālie lolotonga 'enau 'i honau tu'unga hono uá ke sila'i kinautolu ki ha tangata mo'ui taau, 'o 'ikai 'i ha fo'ui 'onautolu, 'a e tāpuaki ko iá 'i he ta'engatá. 'I he ngaahi taimi 'okú ke fakā'ana ai ke tali koe mo ke ma'u 'a e 'ofá 'i ha fāfili 'i he māmaní, 'ilo'i mu'a 'oku 'afio'i 'e he'etau Tamai 'i Hēvaní ho'o mamahí, pea 'e 'i ai e 'aho te ne tāpuaki'i koe 'o mahulu atu ia 'i he me'a te ke lava ke fakamatala'i.

'I he taimi 'e ní'ihí 'oku fai ai hotau sivi'i, 'e fa'a fie ma'u ia ke 'oua na'a tau ma'u ha ngaahi me'a 'i ha vaha'ataimi—ka 'e 'i ai e 'aho 'e ma'u 'e he kau fefine mo e kau tangata angatonú 'a e me'a kotoa pē—mou fakakaukau angé ki aí 'e ngaahi tuofāfine—'a e me'a kotoa pē 'oku 'a 'etau Tamai! 'Oku 'ikai ngata pē 'i he'ene mahu'inga ke tau tatali ki aí; 'oku mahu'inga ke tau mo'ui ke ma'u ia!

Lolotonga iá, 'oku 'ikai fie ma'u ke mali ha taha pe hoko ko ha fa'ē kae toki lava ke ne tauhi 'a e fekau

lahi 'uluakí mo hono uá—'a e 'ofa ki he 'Otuá mo hotau kāingá—'a ia na'e folofola 'a Sīsū 'oku mei ai 'a e fonó mo e kau palōfitá hono kotoa.

Kuo pau ke ngāue ha kakai fefine 'e ni'ihi tupu mei ha ngaahi tūkunga he 'ikai te nau lava 'o pule'i. 'Oku mahino ia kiate kitautolu. 'Oku mahino foki kiate kitautolu ko e lolotonga ko ia hono 'ohake 'o e ngaahi fāmilí, 'e fa'a lava pē ke faka'aonga'i 'a e ngaahi talēniti kuo foaki mo tāpuaki'i 'aki koe 'e he 'Otuá ke tokoni ki he fa'ahinga 'o e tangatá. Neongo ia, 'oua na'á ke ma'u hala 'o fai 'a e ngaahi ngāue 'oku fika ua haké 'o tupu ai ha'o ta'efai ho'o ngaahi ngāue 'oku ta'engatá 'o hangē ko e fā'ele'i mo 'ohake 'o e fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní. Lotua fakalelei ho'o ngaahi fili kotoa pē 'oku faí.

Ko ia 'oku mau fakatauange ai te mou fakahoko pea lava'i 'a e ako ko iá 'o fakafe'unga'i ai kimoutolu ki he nofo ta'engatá *pea pehē foki* ki ha'omou ngāue kakato 'i he mo'ui matelié ni. 'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi pōto'i ngāue kehe 'e lava ke fakatupulaki fakalelei, mavahe ia mei he ngaahi tefito'i pōto'i ngāue mahu'inga ko ia 'oku fekau'aki mo e tauhi-'apí, 'a ia 'e toe ola lelei ange ai ho'omou ngaahi ngāue 'i 'apí, 'i he Siasí, pea 'i he koló.

Kuo pau pē foki ke mou fakapotopoto 'i he ngaahi fili 'oku mou faí, ka 'oku 'ikai ke mau loto ke ta'e'ilo e kakai fefine 'o e Siasí ki he ngaahi me'á ni pe 'ikai ola lelei 'enau ngāué. Te mou hoko ko ha ngaahi fa'ē mo ha ngaahi uaifi lelei ange 'i he mo'ui ni pea 'i he ta'engatá 'o kapau te mou fakalelei'i ange 'a e ngaahi pōto'i ngāue kuo foaki kiate kimoutolú pea faka'aonga'i e ngaahi talēniti kuo tāpuaki'i 'aki kimoutolu 'e he 'Otuá.

Kuo 'ikai mo ha ngaahi tala'ofa ma'ongo'onga mo nāunau'ia ange kuo tuku ki he hou'eiki fafiné ka ko e ngaahi tala'ofa ko ia 'oku fou mai 'i he ongoongoleleí mo e Siasí 'o Sīsū Kalaisí. He ko e fē mo ha toe feitu'u 'e lava ke ke 'ilo'i ai pe ko hai koe? Ko e fē mo ha toe feitu'u 'e 'oatu ai kiate koe 'a e ngaahi fakamatala 'aonga mo e ngaahi tala 'oku fakafiemālie kau ki he natula 'o e mo'ui? Ko e fē mo ha toe ma'u'anga tokoni 'e lava ke ke ako ai 'o kau ki ho mahu'ingá mo e tefito'i 'ulungāanga 'oku 'ilo'i ai koé? Ko hai mo ha toe taha te ke lava 'o ako mei ai kau ki he palani nāunau'ia 'o e fiefia 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní?

Ko e ngaahi tali pē 'a e ongoongoleleí 'a e ngaahi tali mo'oni ki he ngaahi fehu'i kuo fai 'e he kau

'Oku 'ikai mo ha ngaahi tala'ofa ma'ongo'onga mo nāunau'ia ange kuo fai ki he hou'eiki fafiné ka ko ia 'oku fakafou mai 'i he ongoongoleleí mo e Siasí 'o Sīsū Kalaisí.

fafine mo e kau tangata 'i he ngaahi senituli kuo hili 'o fekau'aki mo kinautolu, mo'uí pea fekau'aki mo e māmaní. Hono 'ikai angalelei 'a e 'Otuá kiate kitautolu 'i he'ene tāpuaki 'aki kitautolu 'a e ngaahi tali ko 'ení mo e ngaahi tala fakafiemālie—neongo 'oku hili mai 'e he ngaahi mo'oni ko 'ení ha ngaahi fatongia mamafa mo ta'engata kiate kitautolu.

'Oku makehe 'a e hou'eiki fafine 'o e Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'i hono foaki

kiate kitautolu 'a e ngaahi ngāue faka'e'i'eiki kuo tuku mai 'e he'etau Tamai Hēvaní, kae tautefito kiate kinautolu na'a nau ma'u 'a e faingamālie ke fā'ele'i ha fānau 'i he kongā ko 'eni 'o e kuonga fakakosipeli faka'osí ni. Tuku 'a e kau fefine kehé ke nau fekumi 'i he'enau ta'etokanga mo siokitá ki he ngaahi me'a 'oku nau manako aí. 'E lava ke ke hoko koe ko ha mālohi 'oku fie ma'u ke 'i ai 'a e 'ofá, mo'oni mo e angamā'oni'oni 'i he māmaní. Tuku pē 'a e ni'ihi kehé ke nau fekumi 'i he'enau siokitá ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai mahu'ingá, ka kuo tuku kiate koe 'e he 'Otuá 'a e ngāue kāfakafa ko hono *lehilehi'i* 'o e ngaahi fāmilí, kaungāme'á mo e kuingā'apí, 'o hangē pē 'oku 'a e hou'eiki tangatá ke *tokonaki* ma'anautolú. Ka 'oku fie ma'u ke *fakatou* hoko 'a e husepāniti mo e uaifi ko ha mātu'a!

Faka'osí, 'e ngaahi tuofāfine, 'oku ou fie fokotu'u atu ha me'a kuo te'eki ai lea 'aki ki mu'a pe kuo te'eki lea 'aki 'i he founa ko 'ení. 'E hoko e kongā lahi 'o e tupulaki 'a e Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí koe'uhí he 'e tohoakí'i mai ha tokolahi 'o e kau fafine lelei 'o māmaní ('a ia 'oku nau fa'a ma'u 'a e ongo fakalaumālie 'i honau lotó) ki he Siasí. 'E hoko 'eni 'o a'u ki ha tu'unga 'e hā mai ai 'a e angamā'oni'oni mei he mo'ui 'a e hou'eiki fafine 'o e Siasí mo nau lava 'o fakahā 'enau tuí mo e fakamo'oni pea ki ha tu'unga 'e hā makehe mo kehe ai 'a e hou'eiki fafine 'o e Siasí—'o nau hā fiefia—mei he kakai fefine 'o e māmaní.

'Oku kau 'i he kau fefine to'a mo'oni 'i he māmaní 'e kau mai ki he Siasí ha kau fefine 'oku nau tokanga ange ke angamā'oni'oni 'i ha'anau mo'ui siokita. 'Oku ma'u 'e he kau fefine to'a ko 'ení 'a e loto fakatōkilalo mo'oni, 'o mahu'inga ange kiate kinautolu 'a 'enau angatonú 'i ha'anau ongoongoa. Manatu, 'oku hala tatau pē ke fai 'e he kakai fefiné 'a e ngaahi me'á ki he mamata 'a e māmaní mo hano fai 'e he kakai tangatá. 'Oku fa'a tokanga ange ma'u pē 'a e kau fefine mo e kau tangata ma'ongo'ongá ke tokoni 'i ha'anau pule.

Ko ia 'e hoko 'a e kau fefine fa'ifa'itaki'anga lelei 'o e Siasí ko ha ivi mālohi 'i he'ene tupulaki 'i he ngaahi 'aho faka'osi, 'i he tokolahí mo e fakalau-mālié fakatou'osi.

'Oku 'ikai ha ofo 'i he feinga 'a e filí 'i he lolotonga ni ke ta'ofi 'ene hoko 'eni! 'Okú ne feinga ke "mamahi [a e kakai kotoa pē] 'o hangē pē ko iá" (2 Nifai 2:27). 'Io, 'okú ne feinga "ke mamahi 'a e tangata kotoa pē" (2 Nifai 2:18). 'Oku 'ikai toe afe ia mei he'ene ngaahi taumu'á pea 'oku poto mo ta'e'unua 'i he'ene feinga ke fakahoko kinautolú.

'I he'etau hanga atu ki he konifelenisi lahí mo e fakataha'anga 'o e lakanga fakataula'eikí, he 'ikai toe sí'sí'i ange 'emau 'ofá pe ko 'emau lea hangatonu ki he hou'eiki tangatá, he te mau 'oange pē 'a e akonaki tatau.

'Oku mau 'ofa 'iate kimoutolu hou'eiki fafine. 'Oku mau falala kiate kimoutolu. 'Oku mau fiefia 'i ho'omou mo'ui lí'oa. 'Oku 'ikai ngata pē 'ene fakafiefia lahi kiate kimautilu ho'omou 'i heni 'i he efiafi ní ka 'i ho'omou 'i he kongá 'o e kuonga fakakosipeli ko 'eni 'oku fu'u fie ma'u lahi ai homou ngaahi talē-nití mo e ivi fakalaumālié.

'Ofa ke tāpuaki'i kimoutolu 'e he 'Otuá ke mou a'usia mo'oni 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē kuo tala'ofa 'aki kiate kimoutolu kimu'á 'i he mo'uí ni pea 'i he maama ka hoko maí.

'Oku ou 'ilo 'oku mo'ui 'a e 'Otuá, ko Sísū 'a Hono 'Alo pē Taha Na'e Fakatupú, ko e Huhu'i 'o e māmaní, pea ko e Siasí 'eni 'o Sísū Kalaisí, pea ko ia 'oku 'ulu ki aí. 'Oku ou tuku 'a e fakamo'oni ni mo kimoutolu mo 'eku 'ofá pea mo 'eku ngaahi tāpuaki. 'I he huafa 'o Sísū Kalaisí, 'ēmeni.

KI HE NGAARI FA'Ē 'I SAIONÉ

Palesiteni Ezra Taft Benson

Palesiteni 'o e Siasí

Lea 'i he faeasaiti, 22 'o Fēpueli 1987

'Oku 'ikai mo ha toe kaveinga 'oku ou manako taha ke lea ai ka ko e 'apí mo e fāmilí, he 'oku 'i he uho ia 'o e ongoongolelei 'o Sísū Kalaisí. 'I he kongá lahi, 'oku 'i ai 'a e Siasí ki hono fakamo'ui mo hakeaki 'i 'o e fāmilí.

Ne u lea fakahangatonu 'i ha fakataha'anga lahi 'o e lakanga fakataula'eikí ki he kau talavou 'o e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné 'o fekau'aki mo honau ngaahi ngafá mo e fatongia. Hili pē ha taimi nounou mei ai ne u lea ki he kau finemui 'o e Siasí 'i ha konifele-nisi lahi ma'á e kakai fefiné 'o kau ki honau ngaahi faingamālié pea mo honau ngaahi uiui'i toputapú.

'I he faeasaiti ko 'eni ma'á e ngaahi mātu'á 'i he efiafi ní, 'oku ou kolea e tokoni 'a e langí, 'ou fie lea fakahangatonu ai ki he ngaahi fa'ē 'oku fakatahataha heni pea 'i he Siasí kotoa, he ko kimoutolu 'a e mafu mo e laumālie 'o e fāmilí pea 'oku totonu pē ia.

'Ikai Mo Ha Ngāue Faka'eieiki Ange

'Oku 'ikai ke 'i ai ha lea 'e toputapu ange 'i he ngaahi tohi fakaemāmani pe ngaahi tohitapu mā-'oni'oni ka ko e fa'ē. 'Oku 'ikai mo ha ngāue faka'eieiki ange ka ko e ngāue 'a ha fa'ē lelei mo angamā'oni'oni mo mo'ui mateaki.

'Oku ou faka'apa'apa ki he ngaahi fa'ē 'i Saioné 'i he efiafi ni mo lotua 'aki e kotoa hoku lotó ke mahino 'a e ngaahi me'a te u lea 'aki kiate kimoutolú 'i he Lau-mālié pea langaki hake ai mo faitāpuekina ho'omou mo'uí 'i homou ngaahi uiui'i toputapau ko e fa'ē.

Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei: "Ko e tu'unga fakafa'ē 'a e ivi tākiekina lahi taha ki he lelei pe ki he koví 'i he mo'ui 'a e tangatá. Ko e 'imisi pē 'o e fa'ē 'oku fuofua paaki 'i he 'atamai 'o ha ki'i tamasi'i 'a ia kuo te'eki tohi ai ha fa'ahinga me'a. Ko 'ene alá 'okú ne fuofua 'oange 'a e ongo'i malú kiate iá; ko 'ene 'umá 'okú ne fuofua 'ilo'i ai 'a e 'ofá; ko 'ene ongo kiate iá mo 'ene 'ofá 'okú ne fuofua fakapapau'i ange kiate ia 'oku 'i ai 'a e 'ofa 'i he māmani."

Ne hoko atu e lea 'a Palesiteni Makei: " 'Oku 'i ai ha ngaahi tefito'i 'ulungāanga pe me'a mahu'inga 'e tolu 'oku ma'u 'e he fa'ē: (1) ko e mālohi ke fua 'i hono manavá ha fānaú, (2) ko 'ene malava ke 'ohake kinautolú, (3) ko e me'afuaki 'o e 'ofá. . . .

" 'Oku hanga 'e he malava ko ia mo e loto fiemālie ke 'ohake totonu 'a e fānaú, 'e he me'afuaki 'o e 'ofá, mo e vēkeveke mo holi 'a e lotó ke fakahā ia 'i hono fakatupulaki 'o e laumālié, 'o 'ai ke hoko e tu'unga fakafa'ē ko e fatongia pe uiui'i faka'eieiki taha 'i he māmaní. 'Oku taau ke fakahikihiki 'i 'a e fefine 'okú ne lava 'o tā ha fakatātā faka'ofa'ofá pe fa'u ha tohi te ne uesia ha kakai e laui milioná; ka ko e fefine 'okú ne 'ohake lelei ha fāmilí ko ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine mo'ui lelei mo faka'ofa'ofá, pea 'e hā hono ivi takiekina ki he lelei 'i he ngaahi to'u tangata hoko

maí, . . . 'oku tāu mo ia 'a e fakalāngilangi mā'olunga taha 'e lava ke 'oange 'e he tangatá, pea mo e ngaahi tāpuaki lelei 'a e 'Otuá" (*Gospel Ideals*, 452–54).

'Oku ou fakamo'oni ki he ngaahi lea 'a Palesiteni Makeí 'aki hoku lotó kotoa.

Ko e Fatongia 'o e Fae'é Ko e Tu'utu'uni Ia 'e he 'Otuá

'I he fāmili ta'engatá, na'e fokotu'u ai 'e he 'Otuá 'a e ngaahi tamaí ke pule 'i he 'apí. 'Oku 'a e ngaahi tamaí ke tokonaki, ke 'ofa'i, ke ako'i, pea ke tatakí 'a e fāmili.

Ka ko e tu'utu'uni foki 'a e 'Otuá 'a e fatongia 'o e fa'eé. 'Oku 'a e ngaahi fa'eé ke faitama'i, ke fā'ele'i, ke fafanga'i, 'ofa'i, pea ke ako'i 'a e fānaú. 'Oku tala ia 'i he ngaahi fakahaá.

'Oku fakahā 'e he 'Eikí 'i he vahe 132 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 'o pehē ko e faingamālie mo e fatongia ia 'o e ngaahi uaifí ke "fakatokolahi mo fakakakai 'a e māmaní, 'o fakatatau ki he'eku fekaú, pea ke fakahoko 'a e tala'ofa 'a ia na'e fai 'e he'eku Tamaí 'i he te'eki ai ke 'ai 'a e tu'unga 'o e māmaní, pea ki honau hakeaki'i 'i he ngaahi maama ta'engatá, koe'uhí ke nau fanau'i 'a e ngaahi laumālie 'o e tangatá; he 'oku hoko atu ai pē 'i he me'á ni 'a e ngāue 'a 'eku Tamaí, koe'uhí ke fakalāngilangi'i ia" (T&F 132:63).

Ko e Kau Kaungā-Fakatupu 'a e Ngaahi Husepānití mo e Ngaahi Uaifí

'I he tu'utu'uni fakalangi ko 'ení, 'oku totonu ai ke loto vēkeveke mo fa'a lotu 'a e ngaahi husepānití mo e uaifí 'i he'enu hoko ko e kaungā-fakatupú, ke fakaafe'i 'a e fānaú ki honau ngaahi 'apí. Pea 'i he taimi 'oku ha'u ai 'a e ki'i tamasi'i takitaha ki he siakale honau fāmili, 'e lava ke nau fakafeta'i 'o hangē ko ia na'e fai 'e 'Aná, "Na'á ku kole 'a e tamasi'i ni; pea kuo tuku mai 'e [he 'Eikí] 'a 'eku kole 'a ia ne u fai kiate iá: Ko ia foki 'oku ou toe 'atu ia ki [he 'Eikí]; 'e tuku ia ki [he 'Eikí] 'i he'ene mo'uí kotoa pē" (1 Samuela 1:27–28).

'Ikai ko ha me'a faka'ofa'ofa ia? 'A e kole 'a ha fa'e ke ne fā'ele'i ha tama pea hili ko iá 'okú ne foaki ia ki he 'Eikí.

'Oku ou manako ma'u pē 'i he ngaahi lea 'a Solomoné: "Ko e fānaú ko e tofi'a mei [he 'Eikí]: pea . . . 'oku monú'ia 'a e tangata [mo e fefine] 'a ia

'oku fonu [ena] hōfangahaú 'iate kinautolú" (Saame 127:3–5).

'Oku ou 'ilo 'a e ngaahi tāpuaki makehe 'o ha fāmili tokolahi mo fiefiá, he na'e fonu 'a e hōfangahau 'eku ongomātu'a 'ofeiná 'i he fānaú. Ko e lahi taha au 'i he fānaú 'e toko hongofulu mā taha, pea ne u mamata 'i he tupulaki 'i ha fāmili tokolahi mo faka'ofa'ofa 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ta'esiokitá, fe-faka'atu'i'akí, fefaitotonu'akí, mo e ngaahi 'ulungā-anga lelei lahi 'a ia na'e hoko ai 'eku fa'e anga faka'e'i'eikí ko e kuini 'o e 'api ko iá.

'A e ngaahi fa'e mo e ngaahi tamaí kei talavou, 'oku ou na'ina'i kiate kimoutolu 'aki hoku lotó kotoa ke 'oua na'a mou fakatoloi 'a e ma'u ha'amou fānaú lolotonga ho'omou hoko ko ha kau kaungā-fakatupu mo 'etau Tamai 'i Hēvaní.

'Oua na'a mou faka'aonga'i 'a e faka'uhinga 'a e māmani, hangē ko 'ení, "Te ma tatali pē kae 'oua leva kuó ma lava lelei 'o tauhi ha fānaú, kae 'oua leva kuo malu ange 'ema tu'unga mo'uí, kae 'oua leva kuo 'osi e ako 'a Sioné, kae 'oua leva kuo ma'u ha'ane ngāue totongi lelei ange, kae 'oua leva kuo 'i ai hama 'api lahi ange, kae 'oua leva kuó ma ma'u ha koloa lahi ange," mo e hā fua.

Ko e faka'uhinga 'eni ia 'a e māmaní pea 'oku 'ikai fakahōifua ia 'i he 'ao 'o e 'Otuá. 'A e ngaahi fa'e 'oku mo'uí lelei, ma'u ha'amou fānaú pea ma'u ia 'oku mou kei talavou. Pea ki he ngaahi husepānití, faka'atu'i ma'u pē homou uaifí 'i he'enu fā'ele'i e fānaú.

'Oua 'e fakangatangata e tokolahi ho'omou fānaú koe'uhí ko ha ngaahi 'uhinga fakatāutaha pe siokita. 'Oku 'ikai hano 'aonga 'o e ngaahi koloa fakaemāmani, 'a e tu'unga fakasōsialé, mo e ngaahi faingamālie fakapalofesinalé 'i hono fakatatau ki ha hako mā'oni'oni. 'I he vakai ki he ta'engatá, ko 'etau ngaahi mata'i-koloa mahu'inga tahá 'a e fānaú—kae 'ikai ko e koloá, tu'ungá, pe ngeiá.

Na'e fakamamafa'i 'e Pilikihami 'Iongi 'o pehē: " 'Oku tokolahi 'a e ngaahi laumālie ma'a mo mā'oni'oni 'oku fakatatali mai ke ma'u ha sino, pea ko e hā leva hotau fatongiá?—Ke teuteu'i ha sino ma'anautolu; ke fakahoko ha founga he 'ikai tukuatu ai e ngaahi laumālie ko iá ki he ngaahi fāmili 'o ha kakai angakovi, 'a ia 'e ako'i hake ai kinautolu 'i he faiangahalá, anga fulikivanú, mo e ngaahi fa'ahinga fai hia

'Oku fekau'aki 'a e fiefia mo e ngaahi tāpuaki lahi taha 'o e mo'uí mo e fāmili, hoko ko e mā-tu'á, mo e feilaulaú. 'Oku 'ikai ofi hake hono mahu'inga 'o ha ngāue mau'anga mo'uí ki he ngāue 'a e uaifí, tokotaha tauhi'apí, mo e fa'eé.

kotoa pē. Ko e fatongia ia 'o e tangata mo e fefine angatonu kotoa pē ke teuteu'i ha ngaahi sino ma'á e ngaahi laumālie kotoa te nau lavá" (*Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1954], p. 197).

'To, 'oku monū'ia 'a e husepāniti mo e uaiifi 'oku 'i ai ha fānau 'i hona fāmili. 'Oku fekau'aki 'a e fiefia mo e ngaahi tāpuaki lahi taha 'i he mo'uí mo e fāmili, hoko ko e mātu'á, mo e feilaulá. 'Oku taau mo ha fa'ahinga feilaulau pē ke ma'u 'i he 'apí 'a e ngaahi laumālie faka'ofa'ofa ko iá.

Ngaahi Tala'ofa Makehe 'a e 'Otuá

'Oku mau 'ilo'i 'oku 'ikai lava ke fanau ha kakai fefine 'e ni'ihí, pea 'oku 'ikai ko ha fo'ui 'eni 'onautolu. Kuo tala'ofa 'e he palōfita kotoa pē 'a e 'Otuá ki he kau fefine lelei ko 'ení 'e tāpuaki'i kinautolu ke ma'u ha'anau fānau 'i he nofo ta'engatá pea 'e 'ikai ta'ofi kinautolu mei ha 'i ai hanau hakó.

Kuo tokolahi ha ni'ihí 'o e kau fefine lelei ni, fakataha mo honau ngaahi hoa anga faka'eieikí 'i honau tafa'akí, kuo hoko ha ngaahi mana ki he'enau mo'uí 'o tāpuaki'i 'aki kinautolu ha fānau 'o fakafou 'i he tui haohaoá, ngaahi lotu tautapá, 'aukaí, mo e ngaahi tāpuaki makehe 'o e lakanga fakataula'eikí. Kuo fili 'a e ni'ihí 'i ha'anau fa'a lotu ke ohi ha fānau, pea 'oku mau faka'apa'apa'i kimoutolu ngaahi hoa-mali faka'ofa'ofa ko 'ení 'i he ngaahi feilaulau mo e 'ofa kuo mou fai ki he fānau kuo mou fili ke hoko ko ho'omou fānau tonú.

Ko Hono 'Ohake 'o e Fānau 'i he Founa 'a e 'Eikí

Sí'i ngaahi fa'ē 'ofeina, 'i ho'omou 'ilo'i ko 'eni homou fatongia fakalangi ke fā'ele'i 'a e fānau pea 'ohake mo fakafoki kinautolu ki he 'Eikí, te mou fakahoko fēfē 'eni 'i He'ene founá? 'Oku ou pehē atu, " 'i he founa 'a e 'Eikí," he 'oku kehe ia mei he founa 'a e māmaní.

Na'e 'osi fakahā mahino pē 'e he 'Eikí 'a e ngaahi fatongia 'o e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé 'i hono tauhi mo 'ohake ha hako mā'oni'oni. 'I he kamata'angá, na'e fekau kia 'Ātama—kae 'ikai ko 'Ivi—ke ne ma'u 'a e me'akaí 'i he kakava 'o hono matá. Ko e uiui' 'o e fa'eé ke ngāue 'i 'api kae 'ikai 'i he ngāue fakapisinisí, 'o kehe 'aupito ia mei he fakakaukau fakapoto 'a e tangatá.

'Oku tau toe lau pē 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fua-kavá 'oku pehē ai: " 'Oku 'i ai 'a e totonu 'a e kakai

fefiné ke 'eke'i honau tauhi mei honau ngaahi husepāniti, kae 'oua kuo to'o atu honau ngaahi husepāniti" (T&F 83:2). Ko e totonu fakalangi 'eni 'a ha uaiifi mo ha fa'ē. 'Okú ne tokanga'i mo fafanga'i 'ene fānau 'i 'api. 'Oku ngāue hono husepāniti ke tauhi e fāmili, ke lava ai hono fafanga'i kinautolu. 'I hono 'eke'i ko ia 'e he ngaahi fa'eé hono tokoni'i fakapa'anga kinautolu 'e honau ngaahi husepāniti, kuo poupu'i ma'u ai pē 'e he Siasí kinautolu ke fakamoleki kakato honau taimi 'i 'api 'i hono 'ohake mo tokanga'i 'enau fānau.

'Oku mau 'ilo'i foki kuo uitou pe vete 'a e ni'ihí 'o 'etau kau fefine lelei tahá pea 'i ai mo ha ni'ihí 'i ha ngaahi tūkunga 'oku 'ikai ke nau maheni ai, 'o fie ma'u leva ke nau ngāue 'i ha vaha'ataimi ke tauhi kinautolu. Ka ko e ngaahi faka'atā makehe pē 'a e ngaahi taimi 'oku hoko ai 'ení, 'o 'ikai ko e me'a totonu ia ke faí.

'I he 'api 'oku 'i ai ha husepāniti sino mo'ui lelei mo mālohí, ko ia 'oku totonu ke ngāue ke tauhi e fāmili. 'Oku tau fa'a fanongo 'i ha ngaahi husepāniti kuo mole 'enau ngāue koe'uhí ko ha ngaahi tu'unga fakapa'anga, 'o nau 'amanaki leva kinautolu ke mavahe honau ngaahi uaiifi mei 'api 'o ngāue neongo 'oku kei lava pē 'e he husepāniti 'o ngāue ke tauhi hono fāmili. 'I he ngaahi taimi pehení, 'oku mau tapou ai ki he husepāniti ke fai 'a ia kotoa te ne lavá ke kei nofo pē hono uaiifi 'i 'api 'o tokanga'i 'a e fānau kae kei hokohoko atu pē 'ene tauhi hono fāmili 'i he lelei taha te ne lavá, neongo 'e 'ikai fu'u lelei 'a e ngāue 'e lava ke ne ma'ú pea sí'isi'i ange ai mo e pa'anga 'a e fāmili.

Akonaki 'a Palesiteni Kimipoló

Na'e lahi 'aupito e me'a na'e lea 'aki 'e hotau palōfita 'ofeina ko Sipenisā W. Kimipoló 'o kau ki he fatongia 'o e ngaahi fa'eé 'i 'apí mo honau ngaahi uiui' mo e tufakangá. 'I he efiāfi ni 'oku ou ongo'i pē ke vahevahe mo kimoutolu ha ni'ihí 'o e ngaahi fakamatala fakalaumālie na'á ne fai kau ki aí. Na'e 'ikai fai ha tokanga ki he konga lahi 'o 'ene fale'i, pea kuo tupu mei ai ha faingata'a'ia 'a ha ngaahi fāmili. Ka 'i he efiāfi ni 'oku ou tu'u ai ko ha fakamo'oni hono ua ki hono mo'oni 'o e me'a na'e lea ki ai 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló. Na'á ne lea ko ha palōfita mo'oni 'a e 'Otuá.

Na'e pehē 'e Palesiteni Kimipolo: " 'Oku 'a e kakai fefiné ke lehilehi'i 'a e fāmili—kuo folofola 'aki 'eni 'e he 'Eikí—ke hoko ko ha tokoni ki he husepāniti, ke ngāue fakataha mo ia, kae 'ikai ke ngāue ke ma'u ha pa'anga ke tauhi 'aki e fāmili, tuku kehe pē 'i ha

ngaahi tūkunga makehe. 'Io, 'oku totonu ke fai 'e he tangatá 'a e ngāue 'a e tangatá 'o ngāue 'i he tūkunga angamaheni ke ma'u ha me'a ke mo'ui ai e fāmili' (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, . . . p. 318).

'Oku hoko atu e lea 'a Palesitani Kimipoló: " 'Oku tokolahi 'aupito e ngaahi fa'ē 'oku mavahe mei 'api 'o ngāue ke fakavala mo totongi e ngaahi lēsoni fakamūsika mo e ngaahi me'a fakaako mo e ngaahi me'a fakafiefia ma'a 'enau fānaú. 'Oku tokolahi 'aupito e kakai fe-fine 'oku fakamoleki honau taimi 'i he fakafeohi, 'i he ngaahi me'a fakapolitikalé, 'i he ngaahi ngāue tokoni fakapule'angá lolotonga ko iá 'oku totonu ke nau 'i 'api 'o ako'i mo fakahinohino mo talitali pea mo 'ofa 'i he'enu fānaú ke nau 'ongoi 'oku nau malu" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, p. 319).

Manatu'i e na'ina'i 'a Palesitani Kimipolo kia Sione mo Melé: " 'E Mele, te ke hoko ko ha fefine ngāue 'i he ngāue'anga ma'ongonga taha 'i he māmaní—'a ia ko e tokotaha tauhi'api, uaifi, mo e fa'ē. Ne te'eki ai 'aupito pē fakataumu'a 'e he 'Eiki ke fe'au'auhi 'a e kakai fefine malí mo e kakai tangatá 'i he ngāue'angá. 'Oku 'i ai 'enau ngāue lahi mo mahu'inga ange ke fai" (*Faith Precedes the Miracle* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1975], p. 128).

'Oku toe pehē pē 'e Palesitani Kimipolo: " 'Oku mau 'amanaki atu ko e tama'i te ne tauhi hono fāmili, pea 'e toki totonu pē ke mavahe 'a e uaifi mei 'api 'o ngāue 'i ha hoko ha me'a fakatu'upakē. Ko 'api 'a e feitu'u 'oku totonu ke ne 'i aí, ke langa hake 'a e 'api ke hoko ko ha feitu'u fakafiefia.

" 'E lava pē ke fakatotolo'i fakahangatonu e ngaahi vete mali lahi ki he 'aho na'e mavahe ai 'a e uaifi mei 'api 'o ngāue. 'Oku hiki'i hake 'e he pa'anga hū mai 'e uá 'a e tu'unga mo'ui mei he tu'unga angamaheni. 'Oku ta'ofi 'e he ngāue 'a e ongome'a malí 'a e mo'ui faka'api kakato mo totonú, maumau'i e ngaahi taimi lotu fakafāmili, fakatupu ha tau'atāina 'o 'ikai ai ha toe feongoongoi, fakangatangata e fāmili, pea veiveiua ai e fānaú" (lea 'i ha faeasaiti, Seni 'Anitōniō, 3 'o Tisema. 1977).

'Oku faka'osi e na'ina'i 'a Palesitani Kimipoló 'aki 'ene pehē: " 'Oku ou kōlenga ai kiate kimoutolu, 'a kimoutolu 'oku lava pea 'oku totonu ke fā'ele'i mai pea 'ohake ha fāmili: ngaahi uaifi, foki mai ki 'api mei he misini taipé, mei he foó, mei he ngāue fakanēsí, foki mai ki 'api mei he fale ngāue, mei he falekaí. 'Oku 'ikai ofi hake hono mahu'inga 'o ha ngāue ma'u'anga

mo'ui ki he ngāue 'a e uaifi, tokotaha tauhi'api, fa'ē—'a e feime'atokoní, fufulu ipú, mo ngaohi e mohenga 'o hoto husepāniti mo 'ete fānau mahu'ingá. Ngaahi uaifi, mou ō mai ki 'api ki homou

ngaahi husepāniti. Ngaohi 'a 'api ke hoko ko ha hēvani ma'anautolu.

Ngaahi uaifi, mou ō mai ki 'api ki ho'omou fānaú, kiate kinautolu kuo 'osi fā'ele'i mo kinautolu kuo te'eki aí. Faka-hoko homou fatongia fakafa'ē 'o 'oua na'a mou mā, ka mou tokoni 'i he ngāue lahi ke fakatupu ha sino ma'a e ngaahi laumālie ta'e-fa'a-mate 'oku nau kei tatali mai.

'Oku 'ikai ofi hake hono mahu'inga 'o ha ngāue ma'u'anga mo'ui ki he ngāue 'a e uaifi, tokotaha tauhi 'api, mo e fa'ē.

" 'I he taimi kuó ke fengāue'aki kakato ai mo ho husepāniti 'i he mo'ui faka'api pea fā'ele'i mo e fānaú, 'o nau tupu hake kuo nau fonu 'i he tuí, angatonú, falala'angá, mo e angalelé, kuó ke a'usia leva ho'o lavame'a taupotu tahá, pea 'e 'amusia ange 'e he [kakai kotoa] pē ko kinautolu koe, 'i he nofo taimi pea mo e ta'engatá" (lea 'i ha faeasaiti, Seni 'Anitōniō, Tekisisi).

Na'e lea 'aki 'e Palesitani Kimipolo 'a e mo'oní. Ko e ngaahi lea ia 'a ha palōfita.

Founga 'e Hongofulu ke Faka'aonga'i ai ho Taimi mo e Fānaú

Ngaahi fa'ē 'i Saione, 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito homou ngaahi fatongia kuo tuku mai 'e he 'Otuá ki homou hakeaki'i pea ki he fakamo'ui mo e hakeaki'i 'o homou fāmili. 'Oku fie ma'u lahi ange 'e ha ki'i tamasi'i ha fa'ē 'i he'ene fie ma'u 'a e ngaahi me'a kotoa ko ia 'e lava 'o fakatau 'aki 'a e pa'angá. Ko e me'a'ofa ma'ongonga tahá 'a ho'omou faka'aonga'i homou taimi ki ho'omou fānaú.

'I he loto 'ofeina ki he ngaahi fa'ē 'i Saioné, 'oku ou fie fokotu'u atu ai ha founga pau 'e hongofulu 'e lava ke fakamoleki ai 'e he'etau ngaahi fa'ē ha taimi 'aonga mo 'enau fānaú.

Ke Mou 'i ai 'i he Taimi Kotoa pē. 'Uluakí, faka'atā hamou taimi ke mou 'i ai 'i he ha'u pe 'alu ho'omou fānaú—'i he taimi 'oku nau 'alu ai mo foki mei he akó, 'i he'enu 'alu mo foki mei ha'anau teiti, 'i he taimi 'oku nau 'omi ai honau ngaahi kaungāme'a ki 'api. Mou 'i ai 'o tatau ai pē pe 'oku ta'u ono pe hongofulu mā ono ho'omou fānaú. 'Oku tau lau 'i he tohi Lea Fakatātaá 'oku pehē ai, "Ko e tamasi'i 'oku tuku pē ki he'ene fa'itelihá 'okú ne fakamaa'i 'a 'ene fa'ē" (Lea Fakatātaá 29:15). 'Oku kau 'i he ngaahi me'a 'oku hoha'a taha ki ai hotau sosaieti ko e fānau ko ia 'e

lauimiliona 'oku nau foki mai ki 'api 'i he 'aho kotoa pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha tahá, 'o ngāue 'a e mātu'á kae 'ikai ha taha ke tokanga'i kinautolu.

Hoko ko ha Kaume'a Mo'oni. Uá, 'e ngaahi fa'ē, tuku ha taimi ke mou hoko ai ko ha kaume'a mo'oni ki ho'omou fānaú. Fakafanongo, fakafanongo mo'oni ki ho'omou fānaú. Talanoa mo kinautolu, kakata mo fakakata mo kinautolu, hiva mo kinautolu, va'inga mo kinautolu, tangi mo kinautolu, fā'ofua 'iate kinautolu, fakahīhīhī'i mo'oni kinautolu. 'Io, fakamoleki ma'u pē hamou taimi mo e ki'i tamasi'i takitaha, pea 'oua na'a fakavave'i. Hoko ko ha kau-ngāme'a mo'oni ki ho'omou fānaú.

Laukonga ki Ho'omou Fānaú. Tolú, 'e ngaahi fa'ē, tuku ha taimi ke mou laukonga ai ki ho'omou fānaú. Laukonga ki ho'omou fānaú tangatá mo e fānaú fefiné 'o kamata pē mei he'enua kei valevalé. Manatu ki he lea 'a e punaké:

Te ke ma'u 'a e koloa ta'e-hano-tatau 'o e māmaní; Ngaahi kato siueli mo e ngaahi puha fonu koula aí. Ka he 'ikai teitei lava ke ke koloa'ia ange 'iate au— He na'e 'i ai 'eku fa'ē na'e laukonga kiate au.
(Strickland Gillilan, "The Reading Mother.")

Te mou tō 'a e tenga ke manako ho'omou fānaú ki he ngaahi tohi 'oku lelei mo ha'anau 'ofa 'i he folofolá 'o kapau te mou laukonga ma'u pē kiate kinautolu.

Lotu mo Ho'omou Fānaú. Faá, tuku ha taimi ke mou lotu ai mo ho'omou fānaú. 'Oku totonu ke fai e ngaahi lotu fakafāmilí 'i he pongipongi mo e efiafi, 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e tamaí. Tuku ke ongo'i 'e ho'omou fānaú 'a ho'omou tuí 'i ho'omou lotu ke 'ohifo e ngaahi tāpuaki 'o e langi kiate kinautolu. 'I hono fakanounou 'o e ngaahi lea 'a Sēmisi, 'oku pehē, " 'Oku 'aonga lahi 'a e . . . lotu fakamātoato 'a e [fa'ē] anga mā'oni'oni" (Sēmisi 5:16). 'Ai ke kau ho'omou fānaú 'i he lotu fakafāmilí mo e lotu fakatāutahá, pea fiefia 'i he ngaahi lea faka'ofa'ofa 'oku nau fai ki he'enua Tamai 'i Hēvani.

Fakahoko ha Ngaahi Efiafi Fakafāmilí 'i 'Api. Nimá, tuku ha taimi ke fakahoko ai ha efiafi fakafāmilí fakauike 'i 'api 'e mahu'ingamālié. Kau 'i ha efiafi fakafāmilí 'i 'api 'oku fakatupulakí 'i 'i he uike takitaha, pea tokanga'i ia 'e homou husepānití. Fakakau ki ai ho'omou fānaú. Ako'i kiate kinautolu 'a e ngaahi tefito'i mo'oni totonú. 'Ai ke hoko 'eni ko e taha 'o ho'omou ngaahi talatukufakaholo mahu'ingá. Manatu'i 'a e tala'ofa ma'ongo'onga na'e fai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmīta 'i he taimi na'e fuofua kamata ai 'a e ngaahi efiafi fakafāmilí 'i 'api 'i he Siasí: "Kapau 'e talangofua

'a e Kāingalotú ki he fale'i ko 'eni, 'oku mau palōmesi atu 'e tupu mei ai ha ngaahi fu'u tāpuaki lahi. 'E faka'au ke toe lahi ange 'a e 'ofá 'i he 'api pea mo e talangofua ki he mātu'á. 'E fakatupulaki 'a e tuí 'i he lotu 'o e kau talavou 'o 'Isilelí, pea te nau ma'u 'a e mālohi ke fakafepaki'i 'aki 'a e ngaahi mālohi 'o e tēvoló pea mo e ngaahi 'ahi'ahi 'oku nau fetaulaki mo iá" (James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. [Salt Lake City: Bookcraft, 1965–75], 4:339). 'Oku kei fakahoko pē 'a e tala'ofa ma'ongo'ongá ni 'i he 'ahó ni.

Mou Fakataha 'i he Ngaahi Houa Kaí. Onó, tuku ha taimi ke mou fakataha ai 'i he ngaahi houa kaí 'i he lahi taha 'e lavá. 'Oku faingata'a 'eni 'i he faka'au ke lalahi ange 'a e fānaú mo toe femo'uekina ange 'a e mo'uí. Ka 'oku fai 'a e fetalanoa'aki fiefia, 'a e fevahevahe'aki 'o e ngaahi palani mo e ngaahi me'a 'o e 'ahó, pea ma'u mo e taimi makehe ke fai ai 'a e ako'i lolotonga 'a e taimi kaí he 'oku kau fakataha ki ai 'a e ngaahi fa'eé mo e ngaahi tamaí mo e fānaú.

Lau Folofola Faka'aho. Fitú, tuku ha taimi ke lau fakafāmilí fakataha ai 'a e folofolá. 'Oku mahu'inga 'a e lau folofola fakafāmilí, ka 'oku mahu'inga lahi 'a e lau folofola fakafāmilí. 'E 'omi 'e hono lau fakafāmilí 'o e Tohi 'a Molomoná ha anga fakalaumālie lahi ange ki homou 'api pea 'e fakatou ma'u ai 'e he ongomātu'á mo e fānaú 'a e mālohi ke fakafepaki'i 'a e 'ahi'ahí pea ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni ko hono takaua ma'u ai pē. 'Oku ou palōmesi atu 'e liliu 'e he Tohi 'a Molomoná 'a e mo'ui 'a homou fāmilí.

Mou Fakahoko Fakafāmilí ha Ngāue. Valú, tuku ha taimi ke mou fai fakafāmilí ai ha ngaahi me'a. Ngaahi ke hoko e ngaahi 'eva, ngaahi kaime'akai mo e fakafiefia'i 'o e ngaahi 'aho fā'ele'i mo e ngaahi folau 'eve'evá ko ha taimi makehe mo fakangalotonga'a. Ka lava pea mou ō fakafāmilí ki ha ngaahi me'a 'oku fai 'a ia 'oku kau ki ai ha taha 'o e kau mē-mipa 'o e fāmilí, hangē ko ha faiva fakaako, 'akapulu, ko ha lea, faka'alí'ali tā piano. Mou ō fakataha ki he ngaahi fakataha'anga 'a e Siasí mo nofo fakafāmilí 'i he taimi 'e lava aí. Ko e ngaahi fa'ē 'oku nau tokoni ke lotu mo nofo fakataha 'a e fāmilí, te ne faitāpuekina e mo'ui 'a e fānaú 'o a'u ki he ta'engata.

Ako'i Ho'omou Fānaú. Hivá, 'e ngaahi fa'ē, tuku ha taimi ke ako'i ai ho'omou fānaú. Faka'aonga'i e ngaahi momeniti 'e lava ai 'a e ako'i. 'E lava ke fakahoko 'eni 'i ha fa'ahinga taimi pē lolotonga e 'ahó—'i he taimi kaí, 'i ha taimi kehe pē, pe 'i ha taimi te mou nofo fakataha hifo ai 'o talanoa, 'i he

ve'e mohengá he faka'osinga 'o e 'ahó, pe lolotonga ha lue fakataha 'o 'eva 'i he taimi pongipongi. Ngaahi fa'ē, ko kimoutolu 'a e faiako lelei taha 'a ho'omou fānaú. 'Oua na'a mou teke'i 'a e fatongia mahu'inga ko 'eni ki he ngaahi senitā 'oku tokanga'i ai e fānaú pe kau to'otamá. Ko e ngaahi me'a mahu'inga taha 'oku ma'u 'e he fa'eé ke ako'i 'aki 'ene fānaú ko 'ene 'ofá mo 'ene fa'a lotu mo tokanga kiate kinautolú.

Ako'i ki he fānaú 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Ako'i kiate kinautolu 'oku mahu'inga ke nau angalelei. Ako'i kiate kinautolu 'oku 'ikai ha malu ia 'i he faiangahalá. Ako'i kiate kinautolu ke nau 'ofa ki he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí pea ma'u ha fakamo'oni ki hono fakalangí.

Ako'i 'a e teunga tāú ki ho'omou fānaú tangatá mo e fefiné, pea ako'i kinautolu ke nau faka'apa'apa'i 'a e tu'unga 'o e tangatá mo e fefiné. Ako'i ki ho'omou fānaú 'a e mo'ui ma'a fakasekisuálé, 'a e founa totonu 'o e teití, mali temipalé, ngāue fakafaipekaú, mo e mahu'inga 'o hono tali mo fua totonu 'a e ngaahi uiui'i faka-Siasí.

Ako'i kinautolu ke nau manako ki he ngāue pea mo hono mahu'inga 'o e ma'u ha ako lelei.

Ako'i kiate kinautolu 'a hono mahu'inga 'o e fa'ahinga fakafiefia totonú, kau ai 'a e ngaahi hele'uhila mo e ngaahi vitiō mo e ngaahi hiva mo e ngaahi tohi mo e ngaahi makasini 'oku tāú. Mou talanoa ki hono kovi 'o e ponokalafí mo e faito'o kona tapú, pea ako'i kiate kinautolu 'a hono mahu'inga 'o e mo'ui ma'a.

'To, 'e ngaahi fa'ē, ako'i 'a e ongoongolelei ki ho'omou fānaú 'i homou 'apí, 'i homou ve'e tofunangá. Ko e founa faiako 'aonga taha 'eni 'e ma'u 'e ho'omou fānaú. Ko e founa faiako 'eni 'a e 'Eikí. He 'ikai lava 'a e Siasí 'o faiako hangē ko kimoutolú. He 'ikai lava ia 'e he 'apiakó. He 'ikai lava 'e he senitā 'oku tokanga'i ai e fānaú. Ka te mou lava 'e kimoutolu, pea 'e tokoni atu 'a e 'Eikí. 'E manatu'i 'e ho'omou fānaú ho'omou ngaahi akonakí 'o a'u ki he ta'engata, pea 'i he taimi te nau motu'a aí, he 'ikai te 7nau mavahe mei ai. Te nau ui kimoutolu ko e monú'ia—ko 'enau fa'ē 'oku tataua ia mo ha 'āngelo.

'E ngaahi fa'ē, 'oku fie ma'u ha taimi lahi ki he ako'i fakalangí ko 'eni 'oku fai 'e he fa'eé—ha taimi lahi 'aupito. He 'ikai lava ke fai fakataimi ia pea ola lelei. Kuo pau ke fakahoko 'i he taimi kotoa pē kae lava ke fakamo'ui mo hakeaki'i ho'omou fānaú. Ko homou uiui'i fakalangí 'eni.

'Ofa Mo'oni 'i Ho'omou Fānaú. Hongofulú mo hono faka'osí, tuku ha taimi ke mou 'ofa mo'oni ai 'i ho'omou fānaú. 'Oku ofi hake 'a e 'ofa ta'efai tu'unga 'a e fa'eé ki he 'ofa faka-Kalaisí.

Ko ha fakalāngilangi faka'ofa'ofa 'eni na'e fai 'e ha foha ki he'ene fa'eé: " 'Oku 'ikai te u fu'u manatu'i ha me'a 'i he'ene ngaahi fakakaukau kau ki he fili fakafongá pe ko hono tu'unga fakasōsialé; pea 'oku 'ikai te u manatu'i 'ene ngaahi fakakaukau fekau'aki mo hono ako'i mo 'ohake 'o e fānaú 'o e fānaú mo e me'akaí. Ko e tefito'i me'a 'oku ha'u ki he'eku manatú hili e ngaahi ta'u lahi kuo maliu atu ko 'ene 'ofa 'iate aú. Na'á ne manako ke ma tākoto 'i he musié 'o ne fai mai e fanga kí'i talanoa, pe ko ha'ane langatoi mo kinautolu fānaú. Na'á ne fā'ofua ma'u pē kiate au. Pea na'á ku sai'ia ai. Na'á ne mata fiefia mo katakata. Na'e hangē ia kiate au ko e 'Otuá, mo e ngaahi fakamonū na'e fai 'e he kau mā'oni'oni kiate lá. Mo 'ene Hivá! 'I he ngaahi me'a fakafiefia kotoa ki he'eku mo'uí, he 'ikai ha me'a te ne fakatataua 'a e fiefia ne u ma'u 'i he'eku totolo atu ki hono fungá 'o mohe ka ne luelue pē au 'i hono sea sēlué mo hivehivá. 'I he'eku fakakaukau atu ki aí, 'oku ou fifili pe 'oku 'ilo'i nai 'e he fefine 'o e 'aho ní mo 'ene ngaahi fakakaukau pea mo 'ene ngaahi palani lahi faka'uliá 'a e mālohi lahi 'okú ne ma'u ke fokotu'utu'u e mo'ui 'a 'ene fānaú ki ha'ane lelei pe faingata'a'ia. 'Oku ou fifili pe 'okú ne 'ilo'i nai 'a e mahu'inga lahi 'o e 'ofá mo e tokangá 'i he mo'ui 'a ha kí'i tamasi'i."

'E ngaahi fa'ē, 'oku fie ma'u foki 'e ho'omou fānaú 'oku 'i he ta'u hongofulu tupú 'a e 'ofa mo e tokanga tataua pē. Hangē 'oku faingofua ange ki he ngaahi fa'ē mo e ngaahi tamaí tokolahi ke fakahā 'enau 'ofá ki he'enu fānaú 'i he'enu kei ikí, kae faingata'a ange 'i he taimi 'oku nau lalahi ange aí. Lotua 'eni pea mou ngāue ki ai. 'Oku 'ikai fie ma'u ke 'i ai ha faikehekehe 'i he vaha'a 'o e fānaú mo e kakai lalahí 'i he 'ulungāangá mo e ngaahi me'a 'oku nau mahu'inga'ia aí. Ko e me'a mahu'ingá 'a e 'ofá. 'Oku fie ma'u 'e he'etau fānaú 'a e 'ofá mo e tokangá, kae 'ikai ko e fakahōhō'ia honau lotó. 'Oku nau fie ma'u 'a e fie kaungā'ongo'i mo e loto mahino 'a e ngaahi tamaí mo e ngaahi fa'eé, kae 'ikai ko e talatalakehé. 'Oku nau fie ma'u e taimi 'o e mātu'á. 'E lava ke fakahaofi 'a e fānaú tangatá mo e fānaú fefiné 'e he ngaahi akonakí 'a e fa'eé 'oku fai 'i he manava'ofá mo 'ene 'ofá pea mo 'ene falala kiate kinautolú mei ha māmani faiangahala.

Ngaahi Tāpuaki 'a e 'Eiki ma'á e Ngaahi Mātu'á

‘I hono faka’osí, te u ta’etokanga ‘i he efiafi ni kapau he ‘ikai te u fakahā ‘a ‘eku ‘ofá mo ‘eku loto hounga-‘ia ta’engata ki hoku ‘ofa’anga mo e hoa mo e fa’ē ‘o ‘ema fānau ‘e toko onó. ‘Oku ‘ikai lava ‘e ha lea ‘o fakahā ‘a ‘eku monū’ia mo homa fāmilí koe’uhí ko ‘ene mateaki’i ‘a e tu’unga fakafa’eé. Kuó ne hoko ko ha fa’ē fisifisimu’a, ‘o ne lí’oa kakato ‘ene mo’uí mo hono misioná ‘i he fiefia ma’a hono fāmilí. ‘Oku ou fakamālō koe’uhí ko Folola!

Tuku foki ke u fakahā ‘eku fakamālō kiate kimoutolu ngaahi tamai mo e ngaahi husepāniti ‘oku mou lōnuku heni ‘i he efiafi ní. ‘Oku mau falala te mou tataki homou ‘apí mo e ngaahi fāmilí ‘i he mā’oni-‘oni, pea ngāue fakataha mo homou ngaahi hoa mo e fa’ē ‘a ho’omou fānau ke tataki homou ngaahi fāmilí ke toe foki atu ki he’etau Tamai Ta’engata.

‘Ofa ke tāpuaki’i ‘e he ‘Otuá ‘etau ngaahi fa’ē faka-‘ofo’ofá. ‘Oku mau lotua kimoutolu. ‘Oku mau pou-pou’i kimoutolu. ‘Oku mau faka’apa’apa kiate kimoutolu ‘i ho’omou fā’ele’i, fafanga’i, fakahinohino, ako’i, mo ‘ofa ‘i he fānau ‘o a’u ki he ta’engata. ‘Oku ou palōmesi kiate kimoutolu ‘a e ngaahi tāpuaki ‘o e langí mo e “ngaahi me’a kotoa pē ‘oku ma’u ‘e [he] Tamai” (vakai, T&F 84:38) lolotonga ho’omou fakahoko ‘a e uiu’i faka’ei’eiki tahá—ko ha fa’ē ‘i Saione. ‘I he huafa ‘o Sīsū Kalaisí, ‘ēmeni.

HOU'EIKI FAFINE 'O E SIASÍ

Palesiteni Gordon B. Hinckley

Palesiteni 'o e Siasí

The Conference Report, Oct. 1996, 90–95; pe Ensign, Nov. 1996, 67–70

‘Oku Mahu’inga ‘a e Hou’eiki Fafiné ki he Palani ‘a e ‘Otuá

Ko e vahe ua ‘e taha ‘o e kakai lalahi ‘o e Siasí, pe lahi hake ‘i he vahe ua ‘e tahá, ko e kakai fefine. ‘Oku ou fie lea ‘i he pongipongí ni ‘o fakatefito pē kiate kinautolu. ‘Oku fai ‘eku leá mo e ‘amanaki ‘e fanongo mai foki mo e hou’eiki tangatá.

Te u ‘uluaki fakahā pē kiate kimoutolu hou’eiki fafine ‘oku ‘ikai toe fakauoua’i kimoutolu ‘i he tu’unga ‘oku mou ‘i ai ‘i he palani ‘a ‘etau Tamai ki

he fiefia mo e lelei ta’engata ‘a ‘Ene fānau. Ko ha konga mahu’inga ‘aupito kimoutolu ‘o e palani ko iá.

Na’e ‘ikai lava ke ngāue ‘a e palani ta’e te mou kau ai. ‘E ta’e’aonga kotoa ‘a e polokalamá ‘o kapau na’e ‘ikai te mou kau ai. Hangē ko ia ne u lea ‘aki kimu’a mei he tu’unga malangá ni, ‘i he taimi na’e fakatupu ai ‘a e māmaní, na’e ‘uluaki vahevahe’i ‘e Sihova ‘a e māamá mei he po’ulí ‘o fakatatau ki he fakahinohino ‘a ‘Ene Tamaí, hili iá pea vahevahe’i ‘a e fonuá mei he ngaahi vaí. Na’e hoko atu ai mo hono fakatupu ‘o e ‘akaú, pea hoko atu ai hono fakatupu ‘o e fanga manú. Hoko mo hono ngaohi ‘o e tangatá, pea ko e tumutumu ‘o e ngāue fakalangi ko iá ‘a hono ngaohi ‘o e fefiné.

Ko ha ‘ofefine takitaha kimoutolu ‘o e ‘Otuá, pea fā’ele’i koe kuo fakakoloa ‘aki ha totonu fakalangi. ‘Oku ‘ikai fie ma’u ia ke ke toe feinga ke ma’u e totonu ko iá.

Ko ha Ivi Lahi ‘i he Hou’eiki Fafine ‘o e Siasí

‘Oku faka’eke’eke au ‘e he kau fakafongā ‘o e mītiá ‘i he’eku ‘alu mei he feitu’u ki he feitu’u. ‘Oku nau fakafehu’i ma’u pē fekau’aki mo e tu’unga ‘o e kakai fefiné ‘i he Siasí. ‘Oku nau fai ia ‘aki ha le’o ‘oku hangē ‘oku tau tukuhifo pe fakasi’isi’ia e kakai fefiné. ‘Oku ou tali ma’u pē ‘o pehē ‘oku ‘ikai te u ‘ilo mo ha toe kautaha ‘i he māmaní ‘oku ma’u ai ‘e he kakai fefiné ha ngaahi faingmālie lahi ke nau tupulaki ai, ke feohi lelei mo e kakai kehé mo fakahoko ai ha fu’u lelei lahi, ke ma’u ai ha ngaahi tu’unga mo ha ngaahi fatongia fakatakimu’a.

Faka’amu ange ‘e au na’e ‘i he Tāpanekalé kotoa e kau faiongoongo ko ‘eni ‘i he ‘aho Tokonaki ‘o e uike kuo ‘osí ‘i he fakataha lahi ‘a e Fine’ofá. Ko e me’a fakalotolahi ke vakai ki he fofonga ‘o e ngaahi ‘ofefine tokolahi ‘o e ‘Otuá na’e ‘i aí, ko ha kau fefine tui mo lavame’a, kau fefine ‘oku nau ‘ilo’i hono taumu’a ‘o e mo’uí pea lava ke te ongo’i ‘a e fakalangi honau ngaohí. Faka’amu ange ‘e au na’e lava ke nau fanongo ki he fu’u kuaea ‘a e kau finemui mei he ‘Univēsi Pilihihiami ‘Iongí, ‘a ia ne ongo ki homau lotó ‘a e faka’ofo’ofa ‘o ‘enau hivá. ‘Oku ou faka’amu na’e lava ke nau fanongo ki he ngaahi pōpoaki ongo fakalaumālie ‘a e kau palesitenisí lahi ‘o e Fine’ofá, ‘a ia na’a nau lea takitaha ‘i ha konga ‘o e tefito ko e tuí, ‘amanaki lelei, mo e ‘ofa faka-Kalaisí.

Ko ha kau fefine ‘eni ‘oku nau malava ‘a e me’a lahi. ‘Oku nau lea ‘i he mālohi mo e tui mo e ivi

fakalotoa lahi. Na'e faka'osi 'aki 'e Palesiteni Fausi 'a e fakataha ko iá 'aki ha lea faka'ofa'ofa mo'oni.

Kapau na'e 'i he fu'u ha'ofanga tokolahi ko iá 'a e kau faiongoongo ko 'eni na'a nau 'ohake 'a e fehu'í ni, ne nau 'ilo'i, ta'e toe fehu'ia, 'oku 'i ai ha fu'u ivi mo ha mālohi lahi 'i he kakai fefine 'o e Siasí ni. 'Oku nau taki mo fakahinohino, 'i ai 'a e laumālie 'o e tau'atāina, ongo'i fiamālie lahi 'i he'enau hoko ko e kongā 'o e pule'anga 'o e 'Eiki, pea ngāue fakataha mo e lakanga fakataula'eiki ke 'unuaki ia ki mu'a.

Ko Kinautolu Mo'oni Pē 'Oku Nau Langa Hake 'a e Fonuá

Na'e 'i he fakataha'anga ko iá 'a e tokolahi 'o kimoutolu 'oku 'i heni he 'aho ní. 'Oku mou tangutu fakataha he 'ahó ni mo homou ngaahi husepānití, ko ha kau tangata 'oku mou 'ofa ai mo faka'apa'apa'i, pea 'oku nau 'ofa mo faka'apa'apa'i foki kimoutolu. 'Okú ke 'ilo'i 'a ho'o monū'ia ke mali ki ha tangata lelei 'a ia ko ho hoa ia 'i he mo'ui ní pea te ne hoko ko ho hoa 'o ta'engata. Kuo mou fehangahangai pea lava'i ha ngaahi faingata'a kehekehe 'i ho'omou ngāue 'i he ngaahi fatongia lahi pea 'ohake mo tauhi homou ngaahi fāmili pea mou kei mapule'i lelei pē kimoutolu. Ko homou tokolahí ko ha ngaahi fa'e, pea ko homou tokolahi 'aupito ko e ngaahi kui mo e kui ua. Kuo mou 'a'eva 'i he ngaahi hala 'o e hoko ko e mā-tu'á 'a ia 'oku fa'a fakamamahi he taimi 'e ni'ihi pea fakafiefia he taimi 'e ni'ihi. Kuo mou 'a'eva vāofi mo e 'Otuá 'i he ngāue ma'ongō'onga ko ia ko hono 'omi 'o e fānau ki he māmani ke nau lava 'o a'usia 'a e tu'unga ko 'ení 'i he hala 'o e mo'ui-ta'e-fa'a-maté mo e mo'ui ta'engatá. Na'e 'ikai faingofua hono 'ohake ha fāmili. Kuo feilaulau hamou tokolahi mo fakapōpoani mo ngāue he pō mo e 'aho. 'I he'eku fakakaukau atu kiate kimoutolu mo e ngaahi tūkunga 'oku mou 'i aí, 'oku ou fakakaukau ai ki he ngaahi lea 'a Ane Kamipeli, 'a ia na'á ne tohi 'eni 'i he taimi na'á ne vakai ai ki he'ene fānau:

'Okú ke mahu'inga ange 'i he folau 'eve'eva ne 'ikai lava ke u faí;

'Okú ke mahu'inga ange he mata'itofe 'oku 'ikai lava ke u fakatau mai;

'Okú ke mahu'inga ange 'i he ano 'i 'Itali ne 'ikai te u mamata aí;

'Okú ke mahu'inga ange 'i he langi 'i he fonua muli ne te'eki te u a'u ki aí.

[“To My Child,” quoted in Charles L. Wallis, ed., *The Treasure Chest* (1965), 54]

Ko kimoutolu hou'eiki fafiné, 'a e kau langa fonua mo'oni 'o ha pule'anga, neongo pe ko e fē pē feitu'u 'oku mou nofo aí, he kuo mou fa'u ha ngaahi 'api 'oku 'i ai 'a e mālohí mo e melinó mo e nofo malú. 'Oku hoko e ngaahi me'á ni ko e mālohinga mo'oni 'o ha fonua pē.

Ko e Valoki Kiate Kinautolu 'Oku Fai 'a e Ngaohikoviá

Me'apango 'oku mali hamou ni'ihi mo ha kakai tangata 'oku nau ngaohikovia kimoutolu. 'I he lolotonga 'o e 'ahó 'oku 'ai 'e hanau ni'ihi ke nau 'asi lelei pē ki māmani pea nau foki mai ki 'api 'i he efi-afi 'o 'ikai ke nau feinga ke mapule'i kinautolu, pea ko 'ene hoko pē ha ki'i me'a kuo nau fakahā 'enau 'itá 'i he'enau leá mo e me'a 'oku nau faí.

'Oku 'ikai taau ke ma'u e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'e ha tangata 'okú ne fai ha angakovi pe 'ulungāanga ta'efe'unga pehē. 'Oku 'ikai taau ke ma'u 'e ha tangata 'okú ne 'ulungāanga pehē 'a e ngaahi faingamālie 'o e fale 'o e 'Eiki. 'Oku ou fakame'apango'ia 'i ha kakai tangata 'e ni'ihi 'oku 'ikai taau ke nau ma'u 'a e 'ofa 'a honau uaifi mo e fānau. 'Oku 'i ai ha fānau 'oku nau ilifia 'i he'enau tamaí, mo ha ngaahi uaifi 'oku nau ilifia 'i honau husepānití. Kapau 'oku fanongo mai ha kakai tangata pehē ki hoku le'ó, 'i he'eku hoko ko e tamaio'eiki 'a e 'Eiki 'oku ou valoki'i kimoutolu peá u pehē kiate kimoutolu ke mou fakatomala. Mapule'i ho'o 'itá. Ko e lahi taha 'o e ngaahi me'a 'okú ne fakatupu ho'o 'itá ko ha fanga ki'i me'a laulaunoa pē. Pea ko e me'a mahu'inga lahi mo'oni 'oku mole meiate koe 'i ho'o 'itá. Kole ki he 'Eiki ke fakamolemole'i koe. Kole ki ho uaifi ke fakamolemole'i koe. Kole fakamolemole ki ho'o fānau.

Fale'i ki he Hou'eiki Fafine Te'eki Malí

'Oku tokolahi ha hou'eiki fafine heni 'oku te'eki ai ke nau mali. 'Oku 'ikai fa'a hoko 'eni 'i ha'anau fili ki ai. Kuo te'eki ai pē ma'u 'e he ni'ihi ia 'a e faingamālie ke mali ai mo ha taha 'oku nau fie nofo mo ia 'i he ta'engatá.

Kiate kimoutolu hou'eiki fafine 'oku mou fie malí, 'oku ou toe lea 'aki atu pē 'a e me'a ne u lea 'aki 'i ha fakataha'anga ma'á e ni'ihi te'eki malí 'i he Tāpanekale ko 'ení:

“ ‘Oua 'e mole 'a e 'amanakí. Pea 'oua 'e fo'i he feinga ke ma'u hao malí. Kae tuku ho'o fakakaukau 'ata'atā pē ki he kumi malí. Kapau te ke fakangalo'i ia ka ke femo'uekina 'i hono fakahoko 'o e ngaahi

ngāue kehé, 'e lahi ange 'a e faingamālie ke ke ma'u ai ha'o mali. . . .

“ 'Oku ou tui ko e ngāue 'a e founa lelei taha ke ta'ofi 'aki 'a e ta'elata 'a hotau tokolahi, 'a e ngāue 'o tokoni ki ha ni'ihi kehé. 'Oku 'ikai ke u fakasi'isi'ia ho'omou palopalemá, ka 'oku 'i ai e tokolahi kehe 'oku toe faingata'a ange 'enau ngaahi palōpalemá 'iate kimoutolu. Kumi ha ngaahi founa ke fai ai ha ngāue ma'anautolu, ke tokoni'i kinautolu, ke fakalotolahi'i kinautolu. 'Oku tokolahi 'aupito 'a e fānau tangata mo fefine 'oku 'ikai ke lelei 'enau akó ko e fie ma'u ke fai ange ha ki'i tokanga mo ha fakalotolahi. 'Oku tokolahi mo e kakai toulekeleka 'oku nau mo'ui mamahi mo ta'elata mo manavasi'i 'a ia te nau ma'u ha 'amanaki lelei mo ha fiefia lahi 'i ha'o 'alu pē 'o talanoa mo kinautolu” (faeasaiti 'a e kakai lalahi kei talavou te'eki mali 'o e Tele'a Sōlekí, 22 'o Sepitema 1996).

Tokoni'i 'a e Hou'eiki Fafine Kuo Mole Honau Husepāniti

'Oku kau 'i he hou'eiki fafine 'o e Siasí 'a kinautolu kuo mole honau husepāniti 'i hano li'aki kinautolu, vete, mo e mate. 'Oku lahi homau fatongia kiate kimoutolú. Hangē ko e fakamatala 'a e folofolá, “Ko e lotu mā'oni'oni mo ta'e-hano-mele 'i he 'ao 'o e 'Otuá ko e Tamaí, ko 'eni ia, Ke a'ahi ki he ngaahi tamai maté mo e kau fefine kuo mate honau 'unohó 'i he'enau mamahi, pea ke faka'ehi'ehi ia mei māmani ke ta'e-hano-mele” (Sēmisi 1:27).

Ne u ma'u ha tohi mei ha fefine 'okú ne pehē 'okú ne monū'ia, pea ko e mo'oni 'okú ne monū'ia. 'Oku peheni 'ene tohi:

“Neongo ne u 'ohake toko taha 'eku fānau tangata 'e toko faá, . . . ka 'oku 'ikai te u tu'u tokotaha pē. 'Oku 'i ai hoku 'fānau fakauoti' lelei 'oku nau tokoni mo poupou mai kiate kinautolu. . . .

“Na'e 'i ai ma'u pē 'eku palesiteni Fine'ofá ke tokoni'i au 'i hoku ngaahi faingata'a'ia lahi tahá, 'o ne poupou'i au 'i he'eku tupulaki fakalaumālié, ke fai 'eku lotu fakatāutahá, mo 'alu ki he tempalé.

“Na'e anga'ofa 'emau pīpōpē 'o foaki mai 'a e me'akai mo e vala na'a mau fie ma'ú mo tokoni ke 'alu e toko ua 'o 'eku fānau ki he nofo kemí. Kuó ne fakahoko ha ngaahi 'initaviu mo kinautolu kotoa pea foaki kiate kinautolu takitaha ha ngaahi tāpuaki mo e fakalotolahi ko ia na'a mau fie ma'ú. Kuó ne tokoni'i au ke fakatuhotuha e pa'anga na'a mau ma'ú mo fai e me'a te u lava ke tokoni'i 'aki hoku fāmilí.

“Na'e ha'u ma'u pē 'emau ongo faiako faka'apí pea a'u ki he'ena foaki ha tāpuaki 'o e fānau 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakaakó.

“Na'e a'ahi mai ma'u pē 'emau palesiteni fakasiteiki mo hono ongo tokoni 'o vakai kinautolu 'aki 'enau tuku ha taimi ke mau talanoa ai 'i he lotú, 'i he telefoní, pe 'i homau 'apí.

“ 'Oku mo'oni 'a e Siasí ni, pea 'oku ou hoko mo 'eku fānau ko ha fakamo'oni ki he 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kinautolú pea mo e lava ke tokoni lahi 'a e 'fānau fakauoti'” ki he mo'ui 'a ha tahá.

“Kuo hoko e kau taki lakanga fakataula'eiki ko ha me'angāue 'i hono pukepuke 'eku fānau tangatá ke nau ngāue mālohi 'i he siasí mo e polokalama Sikautí. Ko e Sikauti 'Īkale ['a e toko taha] pea 'oku ma'u 'i he uiké ni hono fakalāngilangi hono faá. Ko e 'Īkale [mo e toko taha] mo e fakalāngilangi 'e tolu. Pea na'e toki fakahū atu 'i he uiké ni [ko e toko tolu 'aki ia] 'a e 'ū pepa ke ma'u hono 'Īkalé. 'Oku kau 'a e si'isi' tahá 'i he polokalama Sikauti ma'a e fānau iiki hifo 'i he ta'u 12.

“ 'Oku fakafetaulaki ma'u pē kiate kinautolu 'a e ni'ihi kehé 'i he loto 'ofa mo e lulululu. Kuo tokoni'i kinautolu 'e he 'ulungāanga faka-Kalaisi 'a e siteiki mo homau uoti' ke mau lava'i 'a e ngaahi faingata'a na'e 'ikai te mau fakakaukau te mau lavá.

“Na'e faingata'a 'a e mo'ui, . . . ka ne mau 'ai e teunga tau kakato 'o e 'Otuá 'i he'emau tū'ulutui 'i he lotu fakafāmilí . . . , 'o kolea ha tokoni mo ha fakahinohino mo fakamālō 'i he ngaahi tāpuaki na'a mau ma'ú. 'Oku ou lotua faka'aho 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke tataki au 'i he taimi kotoa pē 'i he'eku 'ohake e fānau tangatá ni ke nau hoko ko ha kau faifekau mo poupou'i kinautolu ke nau tauhi mo'oni ki he ongoongolelei mo e lakanga fakataula'eiki 'oku nau ma'ú.

“ 'Oku ou laukau ke fakahā ko e mēmipa au 'o e Siasí 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku ou 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e Siasí ni. 'Oku ou poupou'i hoku kau taki faka-Siasí. 'Oku mau sai pē pea 'oku ou fakamālō ki he tokotaha kotoa pē 'i he'enau 'ofá mo 'enau ngaahi lotú mo 'enau tali lelei kinautolú.”

Ko ha tohi faka'ofa'ofa mo'oni 'eni! 'Oku fakamatala'i ai ha me'a lahi kau ki he founa ngāue 'a e Siasí ni 'a ia 'oku totonu ke fakahoko pehē 'i māmani hono kotoa. Fakatauange 'oku fai tāpuekina pehē 'a e fefine kotoa pē 'oku 'i he fa'ahinga tūkunga mo'ui na'e 'i ai 'a e fefiné ni, 'o 'i ai 'ene pīpōpē 'okú ne ma'u 'a e loto

mahino mo fa'a tokoni, ha palesiteni Fine'ofa 'okú ne 'ilo'i e founa ke tokoni'i ai iá, mo ha kau faiako faka-'api 'oku nau 'ilo'i honau fatongia mo e founa ke fakahoko aí, pea mo ha kãingalotu tokolahi 'i he uóti 'oku nau fa'a tokoni kae 'ikai fakahoha'asi ia.

Kuo te'eki ai pē ke u fe'iloaki mo e fefine ne u lau atu 'ene tohi. Neongo 'a e fiefia na'á ne fakahā 'i he'ene tohi, ka 'oku ou 'ilo fakapapau na'e fãinga mo e faingata'a lahi mo e ta'elata, pea 'i ai foki mo e manavasi'i he taimi 'e ni'ihi. 'Oku ou fakatokanga'i 'okú ne ngāue ke ma'u 'ene ngaahi fie ma'u mo 'ene fãnau tangatá, 'a ia 'oku nau 'i he ta'u hongofulu tupú. 'Oku ou tui 'oku 'ikai fe'unga 'ene pa'anga hū maí he na'á ne pehē na'e tokoni'i kinautolu 'e he pī-sopé 'i he me'akai mo e vala.

Fale'i Fekau'aki mo e Ngāue Mavahe mei 'Apí

Na'e fai 'e Palesiteni Penisoni ha pōpoaki ki he kakai fefine 'o e Siasí 'i he ngaahi ta'u kuo hilí. Na'á ne poupou'i kinautolu ke lí'aki 'enau ngāué kae tuku hanau taimi fakafo'ituitui ki he'enau fãnaú. 'Oku ou poupou ki he'ene pōpoaki.

Neongo ia, 'oku ou fakatokanga'i, 'o hangē pē ko 'ene fakatokanga'i, 'oku 'i ai ha kakai fefine (ko hono mo'oni, kuo faka'au 'o fu'u tokolahi 'aupito) kuo pau ke nau ngāue ke feau e ngaahi fie ma'u honau ngaahi fãmilí. 'Oku ou pehē kiate kimoutolu, fai homou lelei tahá. 'Oku ou faka'amu pē kapau 'oku mou ngāue taimi kakato, 'oku mou fai iá ke fakapapau'i 'oku feau e ngaahi tefito'i fie ma'ú kae 'ikai ko hano fie ma'u pē 'o ha 'api faka'ofa, ngaahi motokā matamatalelei, mo ha toe ngaahi koloa kehe pē. Ko e ngāue ma'ong'onga taha 'e fai 'e ha fa'ē 'i ha fa'ahinga taimi pē ko hono lehilehi'i, ako'i, fakatupulaki, fakalotolahi'i, mo 'ohake 'ene fãnaú 'i he mā'oni'oni mo e mo'oni. He 'ikai ha taha 'e fe'unga ke ne fetongi ia.

He 'ikai fa'a lava ke hoko ha taha ko ha tokotaha tauhi'api taimi kakato pea ke toe ngāue taimi kakato. 'Oku ou 'ilo'i 'a e fãinga 'a homou ni'ihi mo ha ngaahi fili fekau'aki mo e me'á ni. 'Oku ou toe pehē atu, fai homou lelei tahá. 'Oku mou 'ilo'i e ngaahi tūkunga 'oku mou 'i aí, pea 'oku ou 'ilo'i 'oku tokanga lahi ki he lelei 'a ho'omou fãnaú. 'Oku mou takitaha ma'u ho'omou pīsope ke fale'i mo tokoni'i kimoutolu. Kapau te mou ongo'i 'e fie ma'u ke mou talanoa mo ha fefine 'okú ne ma'u 'a e loto mahinó, 'oua na'a mou toe tatali ka mou fetu'utaki ki ho'omou palesiteni Fine'ofá.

Ki he ngaahi fa'ē 'o e Siasí ni, 'a e fa'ē kotoa pē 'oku 'i heni 'i he 'ahó ni, 'oku ou fie fakahā kiate kimoutolu, 'i he fakalau atu 'a e ta'ú, 'e toe lahi ange ho'omou fakamālō koe'uhí ko e me'a na'a mou fai ke fa'ufa'u ai e mo'ui 'a ho'omou fãnaú ke nau fou 'i he anga-mā'oni'oni mo e angalelei, angatonú mo e tuí. 'E hoko 'eni 'o kapau te mou fakamoleki ha taimi fe'unga mo kinautolu.

Fale'i ki he Ngaahi Mātu'a 'Oku Nofu Tāutahá

'Oku ou pehē kiate kimoutolu ngaahi mātu'a 'oku nofo tāutahá, 'oku tokolahi ha kakai 'oku nau tu'u mateuteu pē ke tokoni atu. 'Oku tokanga mai 'a e 'Eikí kiate kimoutolu mo ho'omou ngaahi fie ma'ú. 'Oku tokanga atu foki mo Hono Siasí.

'Ofa ke tāpuaki'i kimoutolu hoku ngaahi tuofãfine 'ofeina ko ha mātu'a 'oku nofo tāutaha pē. 'Ofa ke mou ma'u 'a e mo'ui lelei, mālohi mo e ivi ke fua 'aki ho'omou ngaahi kavenga mafasiá. 'Ofa ke mou ma'u ha ngaahi kaungāme'a mo ha ngaahi maheni 'ofa ke poupou'i kimoutolu 'i homou ngaahi taimi faingata'á. 'Oku mou 'ilo'i 'a e mālohi 'o e lotú 'a ia 'oku 'ilo pē ki ai ha tokosi'i. 'Oku 'i ai 'a e taimi lahi 'oku tū-ulutui 'a e tokolahi 'o kimoutolu 'o fakataufolofola ki ho'omou Tamai 'i Hēvaní, lolotonga ia 'oku tafe hifo homou lo'imatá 'i homou kou'ahé. Mou kātaki 'o 'ilo'i 'oku mau lotua foki 'a kimoutolu.

Lolotonga e ngaahi me'a kotoa ko ia 'oku fie ma'u ke ke faí, 'oku toe kole atu ke ke ngāue 'i he Siasí. 'E 'ikai kole atu ho'o pīsope ke ke fai ha fa'ahinga me'a he 'ikai te ke malava. Pea 'i ho'o ngāué, 'e toe fakalahi atu ki ho'o mo'uí ha ngaahi me'a fo'ou. Te ke ma'u ha ngaahi maheni fo'ou mo fakatupu fakakaukau. Te ke 'ilo ha kakai anga fakakaume'a mo fakafehi. Te ke tupulaki 'i he 'iló mo e mahinó mo ho'o malava ke ngāué. Te ke hoko ko ha fa'ē lelei ange koe'uhi ko ho'o tokoni 'i he ngāue 'a e 'Eikí.

Ki he Hou'eiki Fafine 'Oku Matu'otu'a Angé

'Oku ou fie lea kiate kimoutolu hou'eiki fafine matu'otu'a angé ke u faka'osi 'aki, pea ko homou tokolahi ko e kau uitou. Ko ha koloa mahu'inga kimoutolu. Kuo mou foua mai 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. Kuo mou kãtekina 'a e ngaahi faingata'a ko ia 'oku fehangahangai mo homou ngaahi tokoua kei talavou angé. 'Oku mou matu'otu'a 'i he potó, 'i he mahinó, 'i he manava'ofá, 'i he 'ofá mo e tokoní.

'Oku 'i ai ha fa'ahinga faka'ofa'ofa 'oku hā mei homou fofongá. Ko e faka'ofa'ofa ia 'oku tupu mei he melinó. 'E kei 'i ai pē ha ngaahi faingata'a, ka 'oku mou ma'u 'a e poto matu'otu'a ke fehanganhangai mo ia. 'Oku 'i ai e ngaahi palopalema fekau'aki mo homou mo'ui lelei, ka 'oku tali lelei pē kinautolu. Kuo ngalo atu e konga lahi 'o e ngaahi me'a mei he kuohilí na'e 'ikai ke lelei, kae foki mai 'a e manatú ki he ngaahi me'a lelei mo fakafiemālie na'e tupulaki ai e mo'ui.

Kuo mou ako ke mou 'ofa 'i he folofolá, pea mou lau ia. Ko e konga lahi ho'omou ngaahi lotú ko e lotu fakafeta'i. 'Oku fai 'aki ho'omou fakafe'iloaki ha ngaahi lea 'ofa. 'Oku mālohi ho'omou anga fakakau-me'a pea 'e tokoni ia ke poupu'i hake 'a e ni'ihí kehé.

Ko ha ma'u'anga tokoni ma'ongo'onga 'a e hou'eiki fafine 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. 'Oku mou 'ofa 'i he Siasi ni; 'oku mou tali hono ngaahi tokātelinē; 'oku mou faka'apa'apa'i homou tu'unga 'i hono fokotu'utu'ú; 'oku mou 'omi 'a e maama mo e mālohi mo e faka'ofa'ofa ki hono kāingalotú. 'Oku mau fakamālō kiate kimoutolu. 'Oku mau 'ofa mo faka'apa'apa'i lahi 'a kimoutolu.

'Oku ou faka'apa'apa ki hoku hoa 'ofeiná. Kuo mei ta'u 'eni 'e 60 mei he taimi na'á ma hū mai ai mei he Temipale Sōlekí ko ha husepāniti mo ha uaifi na'á ma fe'ofa'aki. Kuo mālohi ange 'a e 'ofa ko iá 'i he ngaahi ta'u kotoa ko 'eni. Kuó ma fehanganhangai mo ha ngaahi palopalema lahi lolotonga e ngaahi ta'u ne ma nofo-mali aí. Ka 'i hono tāpuaki'i kimaua 'e he 'Eikí, ne ma ikuna'i kotoa kinautolu.

Kuo faka'au pē ke faingata'a ange ki homa sinó ke tu'u hangatonu 'o hangē ko ia ne ma lava 'i he'ema kei talavou angé. Ka 'oku 'ikai mahu'inga ia—'okú ma kei fakataha pē pea te ma kei tu'u fakataha pē neongo te ma k'i'i mapelu. Pea 'i he hoko 'a e taimi ke ma māvae aí, 'e 'i ai 'a e loto-mamahi lahi, ka 'e ma'u foki 'a e fiemālie mei he 'ilo'i fakapapau 'oku 'a'aku ia pea 'a'ana au ki he nofo ta'engata 'oku hanga mei mu'á.

Ko Hono Fakahounga'i 'o e Hou'eiki Fafiné

Ko ia 'e hoku ngaahi tuofāfine 'ofeina, 'ilo'i 'oku mau hounga'ia lahi 'iate kimoutolu. 'Oku mou ngaahi kimautolu ke mau kakato. 'Oku lahi homou iví. 'Oku mou fakahoko 'a e ngaahi polokalama faka'ofa'ofa 'a e Fine'ofá, 'a e Kau Finemuí, mo e Palaimelí 'i he anga faka'e'i'eiki mo e mālohi lahi.

'Oku mou faiako 'i he Lautohi Faka-Sāpaté. 'Oku mau 'a'eva 'i homou tafa'akí ko homou ngaahi hoa mo homou kau taki 'i he loto faka'apa'apa mo e 'ofa, 'i he lāngilangi mo e fiefia. Ko e 'Eikí na'á ne tu'utu'uni ke ma'u 'e he hou'eiki tangata 'i Hono Siasi 'a e lakanga fakataula'eikí. Ko Ia na'á Ne foaki ke mou malava 'o fakakakato 'a e fokotu'utu'u faka-ofó ni, 'a ia ko e Siasi mo e pule'anga 'o e 'Otuá. 'Oku ou fakamo'oni 'i he 'ao 'o e māmaní kotoa ki homou mahu'ingá, ki ho'omou manava'ofá mo e angalelei, 'a e ngaahi me'a faka'ofa'ofa 'oku mou malavá mo ho'omou ngaahi tokoni kāfakafá, pea 'oku ou kolea 'a e ngaahi tāpuaki 'o hēvaní ma'amou-tolu, 'i he huafa 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, 'ēmeni.

KO E FIEFIA 'O E MO'UI 'AKI E PALANI LAHI 'O E FIEFIÁ

Eletā Richard G. Scott

'O e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá

'I the Conference Report, Oct. 1996, 100–104; pe Ensign, Nov. 1996, 73–75

Ko e Palani Lahi 'o e Fakamo'ui 'a e 'Otuá

'Oku pehē 'i he folofolá, "Pea ko au, ko e 'Otuá, na'á ku ngaohi 'a e tangatá . . . ; na'á ku ngaohi 'a kinaua ko e tangata mo e fefine."¹ Na'e fakahoko fakalaumālie 'eni 'i he taimi na'á ke 'i he maama fakalaumālie aí, 'i he taimi na'á ke nofo ai 'i he 'afio'anga 'o ho'o Tamai 'i Hēvaní. Na'á ke ma'u pē ho tu'unga tangata pe fefiné kimu'a peá ke ha'u ki he māmaní. Na'á ke fili ke ke a'usia 'a e ngaahi me'a 'o e māmani ko 'eni ko e konga 'o 'Ene palani ma'au. 'Oku ui ia 'e he kau palōfitá ko e "palani 'o e 'alo'ofá,"² ko e "palani ta'engata 'o e fakahaofi,"³ "ko e palani 'o e fakamo'ui,"⁴ 'io, pea mo e "palani lahi 'o e fiefiá."⁵ Na'e ako'i kiate koe 'a e palani ko 'eni kimu'a peá ke ha'u ki he māmaní pea na'á ke fiefia 'i he faingamālie ke ke kau ki aí.

'Oku fie ma'u 'a e talangofua ki he palaní kae ma'u 'a e fiefia kakato 'i he mo'ui ko 'eni pea hokohoko atu ai pē 'a e fiefia ta'engata hili 'a e mo'ui 'i he māmaní. 'Oku mahu'inga 'a e tau'atāina ke filí ki He'ene palani 'o e fiefiá—'a e totonu ke fai 'a e fili fakatāutahá. 'Oku fakatefito foki 'i he palaní, 'a e faingamālie toputapu ko ia ke fakatupu ha mo'ui, 'i

loto 'i he fakapapau 'o ha mali kuo fakalao. 'Oku mahu'inga 'a e mali 'i he vaha'a 'o e tangatá mo e fe-finé ki He'ene palani ta'engatá. Ko e fāmīlī ko e tu'u-tu'uni ia 'a e 'Otuá.⁶ 'I ho'omo hoko ko e husepāniti mo e uaifī, 'oku 'amoua 'a e fatongia ke fā'ele'i ha fā-nau pea ke lehilehi'i mo ako'i fakalaumālie, fakaloto, mo fakatu'asino kinautolu.⁷

'Oku 'i ai foki mo e palani 'a Sētane. Ko ha palani kākā, kovi, mo olopoto ia ke faka'auha.⁸ Ko 'ene taumu'á ke fakapōpula'i e fānau 'a e Tamai 'i Hēvanī pea ke ne veuveuki 'a e palani lahi 'o e fiefiá 'i he founga kotoa pē te ne lava ai.

Mahu'inga 'o e Malí 'i he Palani 'a e 'Otuá

Na'e fakakoloa'i 'e he'etau Tamai Hēvanī Hono ngaahi fohá mo e ngaahi 'ofefiné 'aki ha ngaahi 'ulungāanga na'e fakafē'unga'i makehe pē mo honau ngaahi fatongia fakafa'ituitui 'i he'enu fakahoko 'Ene palani. Ke ke muimui 'i He'ene palani, kuo pau ke ke fai 'a e ngaahi me'a 'okú Ne 'amanaki mai ke ke fakahoko ko ha foha pe 'ofefine, husepāniti pe uaifī. 'Oku faikehekehe 'a e ngaahi fatongia ko iá ka 'okú nau fenāpasi. 'I he palani 'a e 'Eikí, 'oku fie ma'u ha toko ua—ha tangata mo ha fefine—ke na hoko ko ha taha kakato. Mo'oni, 'oku 'ikai faitatau mate-matē ha husepāniti mo ha uaifī, ka ko hono fakataha'i fakalangi 'eni 'o ha ngaahi me'a 'okú na malava mo ha ngaahi 'ulungāanga 'i ha founga fakaofo 'o na fengāue'aki lelei.

'Oku fakangofua 'e he malí 'a e ngaahi 'ulungāanga kehekehe ko 'enī ke nau hoko pē 'o taha—'i he u-uangataha—ke faitāpuekina ai ha husepāniti mo ha uaifī, 'a 'ena fānaú mo e makapuná. 'Oku fakatou fie ma'u 'a e husepāniti mo e uaifī kae ma'u 'a e fiefia lahi tahá mo e tupulaki 'i he mo'uí. 'Okú na ngāue fakataha mo fepoupouaki. 'Okú na takitaha pē he ngaahi 'ulungāanga fakafa'ituitui 'a ia 'e fe'unga taha mo e fatongia kuo fokotu'u ke na fiefia ai ko e tangata pe fefiné. 'I hono fakaaonga'i 'e ha ongomā-tu'a mali 'a e ngaahi me'a ko ia 'okú na malava ke fakahokó 'o fakatatau mo e taumu'a 'a e 'Eikí, te na lava leva 'o fakakaukau, ngāue, mo fiefia fakataha—te na fehanga'angai fakataha mo e ngaahi faingata'á peá na ikuna'i kinautolu 'i he'ena taha pē, ke na tupulaki 'i he 'ofá mo e mahinó, pea ha'i fakataha kinaua 'i he ngaahi ouau 'o e temipalé 'o na taha kakato 'o a'u ki he ta'engatá. Ko e palani ia.

Ako mei he Mo'ui 'a 'Ātama mo 'Ivi

'E lava ke mou ako 'a e founga te mou hoko ai ko ha mātu'a lelei angé mei he mo'ui 'a 'Ātama mo 'Ivi. Ko 'Ātama 'a Maikeli na'e tokoni ki hono ngaohi 'o e māmaní—ko ha tokotaha nāunau'ia mo molumalu. Na'e tu'unga tatau pē 'a 'Ivi mo ia—ko ha hoa ngāue kakato mo ha tokoni. Hili 'ena kai 'a e fua 'o e 'akaú, na'e folofola 'a e 'Eikí kiate kinaua. 'Oku hā mei he'ena ngaahi talí 'a e faikehekehe 'o e 'ulungāanga 'o ha tangata mo ha fefiné. Na'á Ne folofola kia 'Ātama 'o pehē, "Kuó ke kai 'i he 'akau 'a ia na'á ku fekau kiate koe ke 'oua na'á ke kai aí?"⁹ Ko e tali 'a 'Ātamá ko e tali angamaheni pē ia 'a ha tangata 'okú ne loto ke pehē 'e he kakaí 'oku meimei ke ne tonu pē ia. Na'e taliange 'e 'Ātama, "Ko e fefine 'a ia na'á ke foaki kiate au 'o fekau ke u nofo mo iá, na'á ne 'omi kiate au 'a e fua mei he 'akaú peá u kai."¹⁰ Pea folofola 'a e 'Eikí kia 'Ivi, "Ko e hā 'a e me'a ko 'enī kuó ke fai?"¹¹ Ko e tali pē ia 'oku anga 'aki 'e he kakai fefiné na'e fai 'e 'Ivi. Ko e tali faingofua mo hangatonu na'á ne fai: "Na'e kākāa'i au 'e he ngatá peá u kai."¹²

Kimui aí, "Na'e fakafeta'i 'a 'Ātama ki he 'Otuá . . . pea kamata ke kikite 'o kau ki he ngaahi fāmīlī kotoa pē 'o e māmaní 'o pehē: Ke monū'ia 'a e huafa 'o e 'Otuá, he ko e me'a 'i he'eku maumau fonó kuo fakā'a ai 'a hoku matá, pea te u ma'u 'a e fiefia 'i he mo'uí ni, pea te u toe mamata 'i he kakanó ki he 'Otuá."¹³ Na'e fakakaukau 'a 'Ātama ki hono ngaahi fatongiá. Na'á

ne feinga ke ngāue 'o fakatatau mo e ngaahi me'a 'oku finangalo ki ai 'a e 'Eikí. Na'e pehē 'e 'Ivi, "Ka ne ta'e'oua 'eta maumau fonó pehē 'e 'ikai pē te ta ma'u ha hako, pea 'ikai foki 'ilo'i 'a e lelei mo e kovi, pea mo e fiefia 'o hota huhu'í, pea mo e mo'ui ta'engata 'a ia 'oku foaki 'e he 'Otuá kiate kinautolu kotoa pē 'oku talangofuá."¹⁴ Ko e tali pē ia 'e fai 'e ha fefine na'e fai 'e 'Ivi. Na'á ne fakakau mai 'a e tokotaha kotoa pē, na'á ne fie ma'u ke fakapapau'i na'e fakakaukau'i 'a e tokotaha kotoa pē. Na'e 'ikai tonu ange ha tali 'e taha 'i he tali 'e tahá. 'Oku tupu 'a e ongo faikehekehe mahino ko 'enī mei he ngaahi 'ulungāanga totonu 'oku ma'u 'e he kakai tangatá mo e kakai fefiné. 'Oku fakataumu'a 'a e 'Eikí ke tau fakaaonga'i e ngaahi faikehekehe ko iá ke fakahoko 'Ene palani ki he fiefiá, tupulaki fakatāutahá, mo e fakalalakaká. 'I he'ena feongoongoí, na'á na ma'u ai ha mahino lahi mo totonu ange ki he mo'oni.

'Oku fie ma'u ha toko ua 'i he palani 'a e 'Eikí—ha tangata mo ha fefine—ke na hoko 'o taha mo'oni.

Na'á na ngāue fakataha.¹⁵ Na'á na talangofua ki he fekau ke fanafanaú.¹⁶ Na'á na 'ilo'i 'a e palani 'o e fiefiá pea muimui ai, neongo na'e 'i ai ha ngaahi taimi na'á na faingata'áia ai.

Na'e fekau kiate kinaua, "Ke ke fakatomala pea ui ki he 'Otuá 'i he huafa 'o e 'Aló 'o fai atu ma'u ai pē."¹⁷ Pea na'á na fai ia. 'Ikai ngata aí, ka na'á na ako'i 'a e palani 'o e fiefiá ki he'ena fānaú.¹⁸ Na'á na ngāue fakataha ke ikuna'i e ngaahi faingata'á,¹⁹ pea na'e " 'ikai ke tuku [ena] ui atu ki he 'Otuá."²⁰

Tupu mei he talangofua 'a 'Ātama mo 'Ivī, na'e taktaki ai 'a kinaua 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'I ho'omou hoko ko e husepāniti mo e uaifi, 'e lava ke mou ma'u ha fakahinohino 'i ho'omou mo'u'i 'i hano fakafe'unga'i kimoutolu ke ma'u 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i he talangofua ki he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí.

Ngaahi Fatongia 'o e Uaifi mo e Fa'eé

Vakai telia 'a e ngaahi founa olopoto 'oku faka'aonga'i 'e Sētane ke 'ave 'aki koe mei he palani 'a e 'Otuá²¹ mo e fiefia mo'oni. Ko e taha 'o e ngaahi founa ola lelei taha 'a Sētané ko hono fakasi'isi'ia 'a e fatongia 'o e uaifi mo e fa'e 'i he 'apí. Ko hano 'ohofi 'eni 'o e uho 'o e palani 'a e 'Otuá ke fakaili 'a e 'ofá 'i he vaha'a 'o e husepāniti mo e uaifi pea ke lehilehi'i hake 'a e fānaú 'i ha 'ātakai 'o e femahino- 'akí, melinó, loto hounga'ia, mo e fepoupouaki. Ko e lahi 'o e ngaahi vālau mo e moveuveu 'i he māmaní 'i he 'aho ní ko e tupu mei he ngaahi 'api 'oku tu'u ngāvaivaí. He 'ikai ola lelei hano fakalei'i 'eni 'e he pule'angá mo e ngaahi palani fakasōsiale ke fakatonutonu 'aki 'eni, pea he 'ikai lava 'e he ngaahi feinga lelei taha 'oku fai 'e he ngaahi 'apiakó mo e ngaahi siasí 'o fetongi 'a e tokanga mo e 'ofa 'oku fai 'e he fa'e mo e uaifi manava'ofa 'i he 'apí.

Na'e lea 'a Palesiteni Hingikeli 'i he pongipongi ni 'o kau ki he mahu'inga 'o e fa'eé 'i he 'apí. Mou ako 'ene pōpoakí. 'I ho'o hoko ko ha fa'eé 'oku tataki 'e he 'Eikí, 'okú ke fakatupulaki ha ngaahi 'ulungāanga lelei 'i ho'o fānaú mei he ngaahi mo'oni 'okú ke ako'i fakalelei 'o fakafou 'i he fakahinohino 'oku fakahoko 'i he tokanga mo e fa'ifa'itaki'anga 'oku tāu. 'Okú ke tō 'i he 'atamai mo e loto falala 'o ho'o fānaú 'a e ngaahi 'ulungāanga 'o e faitotonú, tui ki he 'Otuá, fatongiá, faka'apa'apa'i 'o e ni'ihī kehé, anga'ofá, falala pē kiate kitá, mo e loto ke tokoní, fie akó, mo e fie foakí. He 'ikai lava 'e ha feitu'u 'oku tokanga'i ai 'a e fānaú 'o fai 'eni. Ko e totonu mo e faingamālie toputapu ia 'o'ou.

'Io, 'i ho'o hoko ko e fefiné, te ke lava 'o fai ha ngāue lelei lahi 'i he ngāue'angá, ka ko e founa faka'aonga'i lelei taha nai ia 'o e ngaahi talēniti mo e ngaahi 'ulungāanga fakaefefine na'e foaki fakalangí atu kiate koé? 'I ho'o hoko ko e husepāniti, [ka lava ke ke faka'ehi'ehi mei heni], 'oua na'á ke pou-pou'i ho uaifi ke 'alu 'o ngāue ke tokoni atu 'i ho fatongia ne tu'utu'uni fakalangí kiate koé [ke tokonaki 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ma'á e fāmilí]. Hangē ko e na'ina'i mei he kau palōfitá, 'i ho'omou hoko ko e mātu'á, mou ngāue fakataha 'i he lahi taha te mou lavá fakataha mo e tokoni atu 'a e 'Eikí ke [kei nofo pē] 'a e Fa'eé 'i 'api.²² 'E hanga 'e ho'o 'i a'í 'o fakamālohia 'a e loto-falala 'a ho'o fānaú pea sí'isi'i ai ha'anau fepaki mo ha ngaahi faingata'a fakaeloto. Ko e tahá foki, ko e taimi ko ia 'okú ke ako'i ai 'a e mo'oni 'i he lea mo e fa'ifa'itaki'angá, 'e mahino ai ki he fānaú ko iá pe ko hai 'a kinautolu mo e me'a te nau lava 'o ma'u 'i he'enua hoko ko e fānaú fakalangí 'a e Tamai 'i Hēvaní.

Ngaahi Tāpuaki 'e Foaki 'i he Taimi 'Oku Finangalo ki ai 'a e 'Eikí

'Oku ou 'ilo'i ne u lea 'o kau ki he sīpinga 'o e ngaahi tūkunga ke tau a'usíá pea mahalo he 'ikai te ke ongo'i fiemālie he 'oku 'ikai a'usia 'e ho'o mo'u'i 'a e tu'unga ko iá he taimí ni. 'Oku ou palōmesi atu neongo 'oku te'eki ai fakahoko 'i ho'o mo'u'i ha ngaahi konga mahu'inga 'i he taimí ni, ka 'i ho'o talangofua mo kei hokohoko atu ho'o tui kia Sísū Kalaisí mo e mahino kiate koe 'a e palani kakato 'o e fiefiá, te ke ma'u ia 'i he taimi 'oku finangalo ki ai 'a e 'Eikí. 'Oku ou palōmesi foki 'e lava ke 'i ai 'a e tupulaki mahu'inga mo e fiefia 'i he ngaahi tūkunga 'okú ke 'i ai 'i he taimi ní. 'I ho'o hoko ko ha 'ofefine pe foha 'o e 'Otuá, mo'u'i 'aki 'i he lelei taha te ke lavá ha konga pē 'o e palaní.

Mahalo he 'ikai fakakakato kotoa 'i heni 'a e holi 'i ho lotó ke ke hoko ko ha uaifi mo ha fa'eé, ka 'e fakahoko ia 'i he taimi 'okú Ne finangalo ki a'í 'i ha'o mo'u'i 'aki 'a e tuí mo e talangofuá ke ke fe'unga ke ma'u ia.²³ 'Oua na'a tohoakí'i koe mei he palani 'a hotau 'Otuá²⁴ ki he ngaahi founa 'o e māmaní, 'a ia 'oku fakasi'ia ai e mahu'inga 'o e tu'unga fakafa'eé, tukuhifo e tu'unga fakaefefiné, pea manukia 'a e fatongia 'o e uaifi mo e fa'eé kuo fokotu'u fakalangí. Tuku ai pē 'a māmaní ia mo 'ene founá. Muimui koe 'i he palani 'a e 'Eikí ke a'usia 'a e lavame'a lahi taha 'oku mo'oni mo e fiefia kakato tahá. Ko e ngaahi tāpuaki 'oku tala'ofa 'aki 'a ia 'okú ke fe'unga

ke ma'u ka 'oku 'ikai te ke ma'u, 'e foaki ia kiate koe 'i he mo'u'i ni pe 'i he mo'u'i ka hoko mai.²⁵

Fakahounga'i e Tu'unga 'o e Hou'eiki Fafiné mo e Ngāue 'Oku Nau Fai

'Oku ou fa'a 'initaviu e kau ma'u lakanga fakataula-'eiki mālohí. 'Oku 'ilonga ma'u pē 'a e fu'u 'ofa lahi mo e hounga'ia 'a e kau tangatá ni 'i honau ngaahi uaifí 'i he taimi 'oku nau talanoa ai kau kiate kinautolú. 'Oku fa'a tō foki mo honau lo'imatá. 'Oku kau 'eni 'i he'enua ngaahi fakamatalá, " 'Okú ne fakalau-mālie ange ia, haohaoa ange, mo mo'u'i mateaki ange 'iate au," mo e " 'Okú ne faka'ai'ai au ke u hoko ko ha tokotaha lelei ange," "Ko e mālohinga ia 'o 'eku mo'u'i," mo e " 'Oku 'ikai te u lava 'o fakahoko hoku ngaahi fatongia ta'ekau ai 'ene tokoní." 'I ho'o hoko ko e fefiné, fakamolemole kae 'oua na'a ke fakafuofua'i ho mahu'ingá, 'a hono fie ma'u koé, pea mo hono 'ofa'i koé mei he'ema ta'emalava ko ia ke fakahā 'a e ngaahi ongo mo'oni 'oku mau ma'u. 'Oku tupu mei 'ulungāanga fakalangí 'o e ngāue ta'esiokitá 'a ia kuo foaki kiate koe 'o 'ikai ai te ke fakakaukau ki ho'o ngaahi fie ma'u 'a'aú, 'a ho'o fakakaukau 'oku 'ikai hao mahu'ingá.

'Oku ou fakamālō ki he'etau Tamai 'i Hēvaní 'i he loto-fakatōkilalo koe'uhi ko kimoutolu ko Hono ngaahi 'ofefiné, 'i ho'omou loto fiemālie ke ha'u ki he māmani 'o mo'u'i 'i ha ngaahi tūkunga 'oku ta'epau. He 'ikai lava'i 'e he kakai tangata tokolahi ia 'a e ngaahi tūkunga ta'epau 'oku kole atu ke mou fe'ao mo iá. 'Oku fie ma'u 'e he 'ulungāanga fakasōsialé ke mou tatali kae toki kole mali atu ha taha. 'Oku fie ma'u ke mou ō mo homou husepānití ki ha feitu'u pē 'e ngāue ai pe uiui'i ia ke 'alu ki ai. 'Oku fakafalala 'a ho 'ātakaí mo e kaungā'api te ke ma'u mei he'ene malava ko ia ke tokonaki mo tauhi kimoutolu, pe 'oku si'isi'i e koloa fakaemāmani 'oku mou ma'u pe lahi. 'Okú ke tuku atu ho'o mo'u'i ki he 'aofinima 'o e 'Eikí 'i he taimi kotoa pē 'okú ke fā-'ele'i ai ha tama. 'Oku 'ikai fakahoko 'e he kakai tangatá ha feilaulau pehē. 'Oku fa'a ō fakataha pē 'a e ngaahi tāpuakí 'o hono lehilehi'i 'o e fānaú mo e tokanga'i ho husepānití pea mo e ngaahi ngāue lahi 'oku fai faka'ahó. Ka 'okú ke fai loto fiemālie 'a e ngaahi me'á ni kotoa he ko e fefine koe. 'Oku 'ikai te mou 'ilo 'e kimoutolu ho'omou faka'ofa'ofá mo e ngaahi me'a 'oku mou lavá, 'a e hounga'ia mo e 'ofa'i kimoutolú, pe ko hono fu'u fie ma'u ho'omou tokoní, he 'oku 'ikai fakahā kakato mo toutou fakahā atu ia 'e he kakai tangata tokolahi 'o hangē ko ia 'oku fie ma'u ke nau fai.

Founga ke Ma'u ai 'a e Fiefiá

Ko e hā e founga 'e lava ke ke ma'u ai 'a e fiefia lahi tahá mo e ngaahi tāpuakí mei ho'o mo'u'i 'i he māmani?

- 'Ilo'i 'a e tokāteline 'oku makatu'unga ai 'a e palani lahi 'o e fiefiá 'aki hono ako 'o e folofolá, fakalaululoto ki he ngaahi me'a 'oku tohi 'i ai, pea lotu ke mahino ia kiate koe. Ako fakalelei pea faka'aonga'i 'a e fanongonongo 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí mo e Toko Hongofulu Mā Uá 'okau ki he fāmilí.²⁶ Ko ha ue'i ia 'a e 'Eikí.
- Fakafanongo ki he le'o 'o e palōfita lolotongá mo e kau palōfita 'o e kuohilí. Na'e ue'i kinautolu 'i he ngaahi me'a na'a nau lea 'akí. Te ke ala fakamo'oni'i 'a e akonaki ko iá 'i ho 'atama'i pea 'i ho lotó 'aki ha'o lotua ia 'o fakatatau ki he ngaahi tūkunga makehe 'okú ke 'i ai. Kole ki he 'Eikí ke ne fakapapau'i mai ho'o ngaahi filí, pea 'ilo'i 'okú ke ha'isia ki ai.
- Talangofua ki he ngaahi ongo 'i ho lotó 'a ia ko e ngaahi ue'i mei he Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tupu 'a e ngaahi ongo ko iá mei ho'o ngaahi fakakaukau mo e ngaahi ngāue mā'oni'oni pea mo ho'o vilitaki ke fekumi ki he finangalo 'o e 'Eikí pea mo'u'i 'aki iá.
- Fekumi ki he fale'i mo e fakahinohino 'a e mātú'á mo ho'o kau taki lakanga fakataula'eikí 'i he taimi te ke fie ma'u ai.

Na'e tohi 'e ha fa'e lelei 'e taha 'o pehē: "Ko e hā e founga na'e fai 'e he kau fefine paioniá . . . ke tali 'aki 'a e ngaahi faingata'a 'i honau taimi? Na'a nau fakafanongo ki he le'o 'o honau palōfitá pea *muimui* 'iate ia he na'a nau 'ilo'i na'a ne lea 'aki e finangalo 'o e 'Eikí. Na'a nau fetaulaki mo e ngaahi faingata'a pea ma'u mei ai ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga lahi ko e tupu mei he'enua tuí mo e talangofuá. Na'e 'ikai ko 'enua malú na'e mu'omu'a kiate kinautolú, pe ko ha mo'u'i 'e faingofua. . . . Na'e 'ikai ha feilaulau ia 'e fu'u lahi kiate kinautolu ke fakahoko ma'a honau ngaahi husepāniti mo e fānau na'a nau mahu'ingá ia ai."²⁷

'Oku 'ikai te u 'ilo'i 'e au 'a e ongo 'oku ma'u 'i he'ete hoko ko ha fefiné, ka 'oku ou 'ilo'i 'a e ongo 'oku ou ma'u 'i he'eku 'ofa 'i ha taha 'aki e kotoa 'o hoku lotó mo e laumālie. 'Oku ou fakahā ma'u pē ki he 'Eikí 'a 'eku hounga'ia lahi 'i he ngaahi tāpuaki ta'e fakanngatangata 'oku ma'u 'e he'ema fānaú pea foaki lahi kiate au mei he mo'u'i 'a ha taha 'o Hono ngaahi 'ofefine faka'ofa'ofá. 'Oku ou loto ke mou ma'u 'a e fiefia

ko ia kuó ma ma'u fakatahá. Ko e ofi ange ho'o pikitai ki He'ene palani ma'au 'i he māmaní, ko e lahi ange ai pē ia ho'o fiefiá, kakato ho'o mo'uí, mo ho'o fakalakalaká; ko ho'o fe'unga ange ia ke ma'u 'a e ngaahi fakapale kuó Ne tala'ofa 'aki kiate kinautolu 'oku talangofuá. 'Oku ou fakamo'oni ki ai he 'oku mo'ui 'a e Fakamo'uí pea 'okú Ne 'ofa 'iate koe. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'Ēmeni.

Ma'u'anga Fakamatalá

1. Mōse 2:27. Vakai foki, Mōse 2:28; 3:5; James R. Clark, comp., *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*, 6 vols. (1965–75), 4:303; James E. Talmage, *Millennial Star*, 24 Aug. 1922, 539.
2. 'Alamā 42:15.
3. 2 Nīfai 11:5.
4. Mōse 6:62.
5. 'Alamā 42:8.
6. Vakai, "Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," *Ensign*, Nov. 1995, 102.
7. Vakai, "Fanongonongó," *Ensign*, Nov. 1995, 102.
8. Vakai, 2 Nīfai 9:8–9; 'Alamā 12:4–5; Hilamani 2:8; 3 Nīfai 1:16; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 10:12, 23.
9. Mōse 4:17.
10. Mōse 4:18.
11. Mōse 4:19.
12. Mōse 4:19.
13. Mōse 5:10; ko e toki tñaki atu hono *fakamamafa'í*.
14. Mōse 5:11; ko e toki tñaki atu hono *fakamamafa'í*.
15. Vakai, Mōse 5:1.
16. Vakai, Mōse 5:2.
17. Mōse 5:8.
18. Vakai, Mōse 5:12.
19. Vakai, Mōse 5:13.
20. Mōse 5:16.
21. 2 Nīfai 9:13.
22. Vakai, Spencer W. Kimball, faeasaiti 'i San Antonio, Dec. 3 1977, 32.
23. Vakai, Gordon B. Hinckley, 'i he Conference Report, Apr. 1991, 94; pe *Ensign*, May 1991, 71.

24. Vakai, 2 Nīfai 9:13.

25. Vakai, Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. (1954–56), 2:76.

26. Vakai, "Fanongonongó," *Ensign*, Nov. 1995, 102.

27. Jeanene W. Scott, BYU Women's Conference, 6 Apr. 1989, 1.

KO E KAKAI FEFINE KITAUTOLU 'O E 'OTUÁ

Sisitā Shery L. Dew

Tokoni Ua 'i he Kau Palesitenisī Lahi 'o e Fine'ofá

Ensign, Nov. 1999, 97–99

Na'e fie ma'u kimuí ni mai 'i ha ngāue fakapalofesinane ke u folau ki muli. Ka ne u ongo'í momou 'i he folau kimu'a peá u toki mavahé, 'o u kole ai ke fai haku tāpuaki 'e he lakanga fakataula'eikí. Ne fakatokanga mai 'e feinga 'a e filí ke ne fakakāsia 'eku ngāué, pea 'oku tu'unuku mai mo ha ngaahi faingata'a fakatu'asino mo fakalaumālie. Na'e toe fale'í mai foki 'oku 'ikai tonu ke hoko 'eni ko ha folau 'eve'eva pe ko ha taimi fai fakatau, pea kapau te u tokanga taha pē ki he'eku ngāué mo feinga ke ma'u e fakahinohino 'a e Laumālié, te u hao mo'ui mai pē.

Na'e mamafa mo'oni 'a e fakatokangá. Ka 'i he kamata 'eku folau, mo kole tokoni mo malu'í 'i he tapa kotoa peé, ne u fakatokanga'í ta 'oku 'ikai toe makehe fēfē 'a e me'a ko 'eni 'oku hoko kiate aú. 'Ikai na'e 'osi folofola 'a 'etau Tamai kiate kitaua 'i he'eta mavahe mei Hono 'aó: " 'E feinga 'a e filí ke ta'ofi 'a ho'omou misioná, pea te mou fehengahangai mo ha fakatu'utāmaki fakalaumālie mo fakatu'asino. Ka 'o kapau te mou tokanga taha pē ki ho'omou ngāué, talangofua ki hoku le'ó, pea ['oua na'a tuku ke hoko] 'a e mo'ui fakamatelié ko ha fononga pē 'o 'eve'eva mo fai ha ngaahi fakatau, te mou foki hao mai pē?"

'Oku fiefia 'a e filí ia 'i he'etau 'ai ke hangē ko ha'atau 'eve'evá, 'o 'uhinga kiate kinautolu 'oku fanongo 'ata'atā pē ka 'oku 'ikai fakahoko 'a e folofolá (vakai, Sēmisi 1:22), pe ko ha kau fakatau, 'o 'uhinga kiate kinautolu 'oku femo'uekina 'i he ngaahi me'a muna 'o e māmaní 'oku nau fakakāsia'í hotau laumālié. 'Oku fakatauvele'í kinautolu 'e Sētane 'aki ha ngaahi

koloa 'auhangofua mo fakafemo'uekina'i kitautolu—'i he'etau ngaahi 'akauni 'i he pangikee, hotau valá, pea a'u pē ki he anga 'etau fotú—he 'okú ne 'ilo'i ko e potu 'e 'i ai 'etau koloá, 'e 'i ai foki mo hotau lotó (vakai, Mātiu. 6:21). Me'apango he 'oku faingofua 'etau tuku ki he fetapaki 'o e ngaahi fakatauele fakatupu kui 'a e filí ke ne fakamatavalea'i kitautolu mei he maama 'a Kalaisí. "He ko e hā hono 'aonga ki he tangatá, 'o kapau te ne ma'u 'a māmani kotoa pē, kae mole ai hono laumālie 'o'oná?" (Māt. 16:26).

Kuo 'osi na'ina'i mai 'a e kau palōfitá ke tau si'aki 'a māmani pea fakatafoki hotau lotó kia Sīsū Kalaisi, 'a ia na'á Ne tala'ofa, " 'Oku 'ikai kakato 'a ho'omou fiefiá 'i māmani, ka 'oku kakato 'a ho'omou fiefiá 'iate au" (T&F 101:36; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i). Na'e pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo, "Kapau te tau vilitaki 'i hono fakamoleki hotau taimí mo e me'a 'oku tau ma'u 'i hono langa . . . ha pule'anga fakamāmani, ko e me'a mo'oni pē ia te tau ma'u" ("The False Gods We Worship," *Ensign*, June 1976, 6). Kuo tu'o fiha nai 'etau tokanga pē ki he me'a ko ia 'ou ui ko e mo'ui 'oku fakafiefiá pea puli ai meiate kitautolu 'a e mo'ui ta'engatá? Ko e tatau fakatu'utāmaki mo'oni pē ia 'o 'etau fakatau 'a e tāpuaki 'o e lahi 'aki ha kī'i haka lū 'oku molū.

Na'e fakahā 'e he 'Eiki 'a e fakalelei ki he fa'ahinga fakatu'utāmaki fakalaumālie ko 'eni 'i he taimi na'á Ne fale'i ai 'a 'Ema Sāmita ke "li'aki 'e ngaahi me'a 'o māmani, pea kumi ki he ngaahi me'a 'o ha maama lelei ange" (T&F 25:10). Pea na'e 'omi foki 'e Kalaisi 'a e sīpingá, 'o Ne fakahā ia kimu'a 'i he a'u ki Ketisemani, "Kuó u iku'i 'a māmani" (Sione 16:33; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i). Ko e founa pē taha te tau lava ai 'o iku'i 'a māmani ko ha'atau ha'u kia Kalaisi. Pea 'oku 'uhinga 'a e ha'u kia Kalaisi ke hola mei māmani. 'Oku 'uhinga ia ke fokotu'u 'a Kalaisi tokotaha pē ko e uho 'o 'etau mo'ui, koe'uhí ke mole mei he ngaahi me'a muna mo e ngaahi fakakaukau fakapoto 'o e tangatá 'a hono ivi tohoaki. Ko Sētané ko e 'Otua ia 'o Pāpilone, pe ko māmani. Ko Kalaisi ko e 'Otua ia 'o 'Isilelí, pea 'oku 'omi 'e He'ene Fakalelei ha mālohi ke ikuna'i 'a māmani. Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita, "Kapau te ke fie ma'u ha nāunau, poto, mo ha mo'ui 'oku 'ikai toe ngata, "tukuange 'a māmani" (*Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa F. Sāmita* [1998], 283; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i).

'I he'etau hoko ko e ngaahi tokoua 'i Saioné, te tau lava 'o fakafaingata'a'ia'i e palani kākā 'a e filí ki he ngaahi fāmili mo e anga haohaoá. 'Oku 'ikai ha ofo 'i he'ene 'ahi'ahi'i kitautolu ke tau fiemālie 'i he ngaahi fakahōhōloto 'o e māmani kae 'ikai fekumi ki he nāunau 'oku ta'engatá. Ne tala mai 'e ha fa'ē ta'u 45 'a ha fānau 'e toko ono kiate au, ko e taimi pē 'oku tuku ai 'ene lau e ngaahi makasini 'oku hā ai e ngaahi fakatātā mo e ngaahi fakakaukau ki he fō-tunga 'oku totonu ke ma'u 'e hono 'apí mo e fa'ahinga vala 'oku totonu ke ne tuí, ko 'ene toki ma'u ia ha nonga. Na'á ne pehē, "Mahalo pē 'oku ou fu'u sino, 'ulu hinā, mo mingimingi hoku kilí, ka ko ha 'ofefine sino, 'ulu hinā, mo kili mingimingi pē au 'o ha 'Otua 'okú Ne 'afio'i mo 'ofa'i au."

'E lava 'a e Fine'ofá 'o tokoni ke tau tafoki mei he māmani, he ko hono tefito'i taumu'á ke tokoni'i 'a e hou'eiki fafiné mo honau ngaahi fāmili ke nau omi kia Kalaisi. 'I he laumālie ko iá, 'oku ou kau fakataha ai mo Sisitā Simuti pea mo Sisitā Seniseni 'i hono fakahā pe ko hai koā kitautolu, pea mo fiefia 'i hono fakahā'i e ngaahi liliu ki he taumu'a

'o e Fine'ofá. He 'ikai ke tau kei fakamoleki hotau taimí mo hotau ivi 'i ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke ne taki kitautolu mo hotau ngaahi fāmili kia Kalaisi. Ko e sivi taupoto taha ia 'o e Fine'ofá, pea pehē ki he'etau mo'ui. 'I he ngaahi 'aho ka hoko maí, he 'ikai ke kei 'aonga ha tukukpā noa pē kia Kalaisi.

'I he'eku kei si'i ne u fakatokanga'i hono loto 'aki 'e he'eku kui fefiné ['a e ngāue], he na'e tokoni ki he'eku kui tangatá 'i he 'api nofo'i fo'ou 'i he'emaufāmá 'i he toafa musie 'o Kenisesí.

Ne na matu'uaki 'a e La'ā Lahí (Dust Bowl), mo e Tō Lalo Faka'ekonōmiká (Great Depression), pea mo e ngaahi matangi 'ahiohio na'á ne fakamanavahee'i 'a e ngaahi Toafa Lalahí (Great Plains). Kuó u fa'a fifili pe na'e lava'i fēfē 'e he'eku kui fefiné 'a e ngaahi ta'u ko ia 'o e si'i fau 'a e kī'i me'a ne ma'u mo e ngāue lahi, pea mo 'ene malava 'o kei hoko atu 'i he hili e mālōlō si'ene tamasi'i lahi 'i ha fakatu'utāmaki fakamamahi. Na'e 'ikai faingofua si'i mo'ui 'a 'eku kui fefiné. Ka 'oku mou 'ilo'i koā 'a e me'a 'oku ou manatu'i lahi taha 'o kau ki ai? Ko 'ene fiefia kakato 'i he ongoongolelei. Na'e 'ikai ha taimi ne toe fiefia ange ai ka ko 'ene ngāue 'i he hisitōlia fakafāmili pe faiako 'o ngāue 'aki 'a e folofolá. Na'á ne tuku ki

'Oku 'uhinga 'a e ha'u kia Kalaisi ke . . . fokotu'u 'a Kalaisi tokotaha pē ko e uho 'o 'etau mo'ui, koe'uhí ke mole mei he ngaahi me'a muna mo e ngaahi fakakaukau fakapoto 'a e tangatá 'a hono ivi tohoaki.

tafa'aki 'a e ngaahi me'a 'o māmani ka ne fekumi ki ha ngaahi me'a 'oku lelei ange.

Ki māmani, ko ha fefine noa pē 'eku kui fefiné. Ka kiate au, 'okú ne fakafo-fonga'i ha kau fefine ko e kau mo'unga'i fefine 'o e senitulí ni, ne nau mo-'ui 'aki 'enau ngaahi palōmesi ki mu'a 'i he māmani, pea kuo nau tuku mai ha matavai mapunopuna 'o e tuí ke tau lava 'o langa ai. Na'e 'ikai haohaoa 'eku kui fefiné, ka ko ha fefine ia 'o e 'Otuá. Ko e taimi leva 'eni kiate koe mo au ke ta to'o 'a e fuká ki he senituli ka hoko maí. 'Oku 'ikai ko ha kakai fefine kitautolu 'o māmani. Ko ha kakai fefine kitautolu 'o e 'Otuá. Pea kuo pau ke kau 'a e kakai fefine 'o e 'Otuá 'i he kakai fefine ko e kau mo'unga'i fefine 'o e senituli 21. Hangē ko ia ne fakahā 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmitá, 'oku 'ikai 'atautolu "ke taki 'e he kakai fefine 'o e māmani; ka 'oku 'a [tautolu] ke taki . . . e kakai fefine 'o e māmani, 'i he me'a kotoa pē 'oku tāu mo hono vīkivikí'í" (*Teachings*, 184).

'Oku 'ikai 'uhinga 'eni ke tuku hifo ai e mo'ui 'a ha kakai fefine tokolahi 'i he funga māmani. Ka 'oku tau makehe. 'Oku tau makehé koe'uhí ko 'etau ngaahi fuakavá, ko hotau ngaahi faingamālie fakalaumālie, pea mo e ngaahi fatongia 'oku fakapipiki mai ki aí. Kuo fakakoloa'i kitautolu 'aki ha mālohi mo foaki kiate kitautolu 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku tau ma'u ha palōfita mo'ui ke tataki 'a kitautolu, ha ngaahi ouau 'okú ne ha'i kitautolu fakataha mo e 'Eikí, pea 'oku 'i hotau lotolotonga 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku mahino kiate kitautolu hotau tu'unga 'i he palani lahi 'o e fiefiá. Pea 'oku tau 'ilo'i ko e 'Otuá ko 'etau Tamaí ia pea ko Hono 'Aló ko hotau Fakalaloá ma'u ai pē ia.

'Oku ha'u fakataha 'a e ngaahi faingamālie ni mo ha fatongia lahi, he " 'oku 'eke'i 'a e me'a lahi meiate ia kuo foaki ki ai 'a e me'a lahi" (T&F 82:3), pea 'i he taimi 'e ni'ihí 'oku fu'u lahi 'a e ngaahi fie ma'u ki he tu'unga fakaākongá. Ka 'oku tau 'amanaki nai he 'ikai ta'efakangāue'i lahi kitautolu 'e he fononga ko ia ki he nāunau ta'engatá? 'Oku tau fa'a kumi 'uhinga 'i he taimi 'e ni'ihí 'i he'etau femo'uekina 'i he māmani pea mo 'etau feinga ke tupulaki fakalaumālie 'o tau feinga ke fakafiemālie'i kitautolu 'aki 'a e fakakaukau ko ia 'oku 'ikai totonu ke fu'u fie ma'u lahi pehē hono mo'ui 'aki 'o e ongoongolelé. Ka ko e 'ulungāanga 'i he tu'unga mo'ui

***Ka ko e 'ulungā-
anga 'i he tu'unga
mo'ui 'a e 'Eikí 'e
kei lahi ange pē
'ene fie ma'u 'i he
fie ma'u 'a e mā-
mani, koe'uhí he
'oku ta'efakangata-
ngata 'a e nāuna-
'ia 'o e ngaahi
fakapale 'a e 'Eikí.***

'a e 'Eikí, 'e kei lahi ange pē 'ene fie ma'u 'i he fie ma'u 'a e māmani, koe'uhí he 'oku ta'efakangatanga 'a e nāunau'ia 'o e ngaahi fakapale 'a e 'Eikí—'oku kau ai 'a e fiefia mo'oni, nongá, mo e fakamo'ui.

'E anga fēfē leva ha'atau fakahoko 'e kitautolu kakai fefine 'o e 'Otuá, 'a e tu'unga haohaoa 'o hotau fakatupú? 'Oku fakapale'i 'e he 'Eikí " 'a kinautolu 'oku kumi lahi kiate iá" (Hepelū 11:6). 'Oku 'ikai ngata pē 'etau kumi kiate ia 'i he akó mo e fekumí, kole tāuma'u mo e lotú, pea tokanga ke 'oua na'a tau tō ki he fakatauvélé, ka 'i he si'aki 'o e ngaahi me'a fakahōhōloto fakamāmani ko ia 'okú ne fakamavahevehe'i 'a e laine 'i he vaha'a 'o e 'Otuá mo e koloá.

He ka 'ikai, 'e lava pē ke ui 'a kitautolu kae 'ikai fili koe'uhí he kuo lahi hono tuku hotau lotó ki he ngaahi me'a 'o e māmani" (T&F 121:35).

Fakakaukau angé ki he tefito'i mo'oni ne ako'i fakatatau mo e fakahokohoko 'o e potu folofolá ni: "Ke ke 'ofa ki he 'Eiki ko ho 'Otuá 'aki ho lotó kotoa, mo ho mālohí, mo e 'atamaí, mo e iví kotoa." (T&F 59:5; ko e toki tātaki atu hono fakamamafa'i). Ko e me'a 'oku 'uluaki mo fuofua fie ma'u 'e he 'Eikí ko hotau lotó. Fakakaukau angé ki ha me'a 'e hoko ki he'etau ngaahi filí 'o kapau te tau 'ofa lahi ange ki he Fakamo'ui 'i ha toe me'a. Ki he founga te tau faka'aonga'i ki ai hotau taimí mo e pa'angá, pe founga te tau teuteu ai 'i ha 'aho 'afu, pe founga ha'atau tali ki ha ui ke tau faiako 'a'ahi, pe tō'onga fekau'aki mo e mītia ko ia 'oku fehangahangai mo e Laumālie.

'Oku makatu'unga 'i hono tukuange 'o māmani pea ha'u kia Kalaisí 'a e fakautuutu ange 'o 'etau mo'ui 'o taau mo ha kakai fefine 'o e 'Otuá. Na'e fanau'i kitautolu ke tau ma'u ha nāunau ta'engata. Pea hangē ko hono tomu'a fakanofa 'o e hou'eiki tangata faive-lengá ke nau ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí, ne tomu'a fakanofa mo kitautolu ko e kakai fefine 'o e 'Otuá. Ko ha kau fefine tui, angama'a, vīsone, mo 'ofa faka-Kalaisi kitautolu 'oku lāngilangi'ia 'i he tu'unga fakafa'eé mo e tu'unga fakaefefiné pea 'i he fāmilí foki. 'Oku 'ikai ke tau faingata'a'ia fekau'aki mo e tu'unga haohaoá, ka 'oku tau fāifeinga ke tau hoko 'o toe ma'a ange. Pea 'oku tau 'ilo 'e makatu'unga 'i he mālohi 'o e 'Eikí ha'atau lava 'o fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku mā'oni'oni, koe'uhí he kuo tau toloto 'i He'ene ongoongolelé (vakai,

'Alamā 26:12). 'Oku ou toe fakaongo atu, he 'ikai lava ke tau hoko ko ha kakai fefine 'o māmani he ko e kakai fefine kitautolu 'o e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho kimui ní. Hangē ko e akonaki 'a Palesiteni Kimipoló, "He 'ikai ha toe fakalāngilangi 'e lahi ange te tau ma'u 'i he māmani ka ko hono 'ilo'i ko ia ko e [kakai fefine] kitautolu 'o e 'Otuá" ("The Role of Righteous Women," *Ensign*, Nov. 1979, 102).

'I he fa'ahita'u māfana ko 'enī ne hoko ai ha me'a fakalongata'a kiate au 'i Palesitane. 'I he'eku tangutu 'i he Mo'unga na'e fai ai e Malanga 'i he Mo'ungá 'o vakai atu ki he Tahi Kālelí, ne u fakatokanga'i mama'o atu ha kolo 'oku langa 'i ha ki'i mo'unga. Ko ha 'imisi 'eni 'o ha kolo he 'ikai lava 'o fakapuliki mo'oni, pea 'i he'eku fakakaukau ki he fakataipe ko 'enī ne ongo mālohi mo'oni kiate au 'oku tau tatau kitautolu kakai fefine 'o e 'Otuá mo e kolo ko iá, he kapau te tau tuku ki mui 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní pea omi kia Kalaisi ke lava 'a e Laumālié 'o malama atu mei he'etau mo'u'i 'i hotau fofongá, 'e hoko 'a hotau tu'unga makehé ko ha maama ki māmani. 'I he'etau hoko ko e ngaahi tokoua 'i he Fine'ofá, 'oku tau kau ai 'i he feohi'anga mahu'inga taha 'o e kakai fefiné 'i he tafa'aki ko 'eni 'o e veilí. Ko ha kolo faka'ofa'ofa kitautolu 'i ha funga mo'unga. Pea ko e si'i ange 'a 'etau fōtunga mo tō'onga tatau mo e kakai fefine 'o e māmaní, ko e lahi ange ia 'o 'enau vakai mai kiate kitautolu ko ha matavai mapunopuna 'o e amanaki lelei, nongá, anga haohaoá, mo e fiefiá.

Na'e fakahoko 'e Palesiteni Kimipolo 'i he fakataha peheni 'o e ta'u 'e uofulu kuo hilí ha lea 'oku tau kei faka'aonga'i pē: "Ko e lahi taha 'o e tupulekina 'oku hoko ki he Siasí 'i he ngaahi 'aho faka'osí . . . 'e hoko ia 'o fakatatau mo hono fakahaa'i atu 'e he hou'eiki fefine 'o e Siasí 'a e angatonú mo e mahino mo'oni 'o 'enau mo'u'i, pea a'u ki he tu'unga 'oku lau ai 'oku nau makehe mo kehe—'i ha ngaahi founa fiefia—mei he kakai fefine 'o e māmaní" (*Ensign*, Nov. 1979, 103–4; ko e toki tñaki atu hono fakamamafa'i). He 'ikai ke tau kei fakafiefiemālie ki hono lau 'ata'atā pē 'o e lea 'a Palesiteni Kimipoló. Ko e kakai fefine kitautolu kuo pau ke tau fakahoko pea te tau fakahoko 'a 'ene kikité. Ka te tau lava 'o fai ia. 'Oku ou 'ilo'i te tau lava.

Ne toki pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí kimui ni mai "ko e fakamo'ui ta'engata 'o e māmaní 'oku hilifaki ia 'i he uma 'o e Siasí ni. . . . Kuo te'eki ai ha toe kakai 'i he hisitōlia 'o e māmaní . . . kuo nau ma'u ha tufakanga vivili pehē . . . pea mahalo 'oku lelei ke tau kamata ngāue'i leva ia" ("Church Is Really Doing Well," *Church News*, 3 July 1999, 3).

'Oku tau kau 'i he kakai fefine ko ia 'o e 'Otuá. Pea 'oku ou fakaafe'i ai kitautolu 'i he pooni ke tau faka'ilonga'i ha me'a 'e taha te tau lava 'o fai ke tau mavahe ai mei māmani pea ofi ange ai kia Kalaisi. Pea 'i he māhina kaha'ú, faka'ilonga'i ai ha taha. Pea toe hoko mai ai mo ha taha kehe. Si'i ngaahi tokoua, ko ha piutau 'eni, ko e ui ki ha ngāue, ko ha ui ke tau tu'u hake. Ko ha ui ke tau fakateunga 'aki kitautolu 'a e mālohí mo e angatonú. Ko ha ui ke tau fakafalala ki he to'ukupu 'o e 'Eikí kae 'ikai ko e nima 'o e kakanó. Ko ha ui ke tau "tu'u hake pea ulu atu koe'uhí ke hoko [etau] māmá ko e fuka ki he ngaahi pule'angá" (T&F 115:5). Ko ha ui ke tau mo'u'i 'o taau mo e kakai fefine 'o e 'Otuá ke tau lava ai mo hotau ngaahi fāmilí 'o foki lelei ki 'api.

'Oku 'i ai ha 'uhinga ke tau fiefia ai, he ko e ongo-ongolelei 'o Sisū Kalaisí ko e le'o ia 'o e fiefiá! Pea koe'uhí kuo ikuna'i 'e he Fakamo'u'i 'a e māmaní te tau lava ai ke ikuna. Koe'uhí ko 'Ene toe tu'u 'i he 'aho hono tolú, te tau toe tu'u mo kitautolu ko e kakai fefine 'o e 'Otuá. 'Ofa ke tau teke'i ki tafa'aki 'a e ngaahi me'a 'o māmaní ka tau fekumi ki he ngaahi me'a 'oku lelei angé. 'Ofa ke tau tukupā 'i he houá ni ke tau mavahe mai mei māmani 'o 'ikai ke toe sio ki mui. 'I he huafa 'o Sisū Kalaisí, 'ēmeni.

"KO E ME'A PĒ TAHA 'OKU 'AONGÁ": HOKO KO HA KAKAI FEFINE TUI LAHI ANGE KIA KALAI SI

Sisitā Patricia T. Holland

Kau Palesitenisī Lahi Kimu'a
'o e Kau Finemuí

Ensign, Oct. 1987, 26–33

Hili pe hono tukuange au mei he kau palesitenisī lahi 'o e Kau Finemuí 'i 'Epeleli 'o e 1986, ne u ma'u ha faingamālie ke u nofo ai 'i ha uike 'e taha 'i 'Isileli. Ko e ongo ta'u faingata'a 'eni kiate au mo lahi hono ngaahi me'á. Na'e mu'omu'a ma'u pē kiate au ke u hoko ko ha fa'e lelei pea 'i ai ha taimi fe'unga ke u lava'i lelei ai 'a e ngāue ko iá, ko ia ne u feinga ke u hoko ko ha fa'e taimi kakato ki he'eku leka na'e 'i he kalasi tahá, tokotaha 'i he ako'anga mā'olungá, mo 'eku tamasi'i na'e teuteu 'alu 'o ngāue fakafai-fekau. Ne u feinga ke u hoko ko ha uaifi taimi kakato ki ha palesiteni femo'uekina 'o ha 'univēsiti. Pea ne u ngāue lahi foki 'i he'eku hoko ko ha tokoni

'uluaki taimi kakato 'i he kau palesitenisi lahi ko iá, he ne u nofo 'i ha maile 'e nimangofulu mei he 'ōfisí. Ka ko ha vaha'ataimi mahu'inga foki 'eni ki hono fa'ufa'u 'o e ngaahi tefito'i mo'oní mo hono kamata 'o e ngaahi polokalamá, pea na'á ku hoha'a na'a 'oku 'ikai fe'unga koā e me'a na'á ku faí—pea ne u feinga ke toe lahi ange 'a e ngāue na'á ku faí.

'I he faka'osi'osi 'o e ta'u 'e ua 'eku ngāué, na'e kamata ke holo 'eku tu'unga mo'ui lelei. Na'e holo mā-mālie pē hoku mamafá, pea 'ikai te u fa'a mohe lelei. Na'e feinga hoku husepānití mo e fānaú ke tokanga'i au lolotonga ia 'eku feinga 'a'aku ke tokanga'i kinautolú. Na'a mau hela. Ka u kei fifili pē pe ko e hā ha me'a ne u mei faí 'e toe lelei ange. Na'e 'i ai ma'u pē 'a e manava'ofá 'i he Kau Takí, pea na'a nau sio pē ki he me'a na'e hokó 'o nau tukuange au 'i he loto 'ofa. Neongo na'e fakamālō hoku fāmilí 'i he 'osi 'eku fua fatongiá, ka ne u ongo'i 'e 'au 'a e 'ikai ke u kei feohi mo e kau fefine ne u 'ofa lahi aí—pea mo e tahá, 'a e mole hoku mahu'ingá. Ko hai koā au, pea 'oku ou 'i fē 'i he lolotonga 'o e ngaahi me'a ko 'eni na'e fie ma'u ke faí? 'Oku totonu nai ke faingata'a 'a e mo'uí 'o hangē ko e ngaahi me'a kotoa ko 'eni 'oku hokó? Ne u fakahoko lelei koā 'a e ngaahi ngāue lahi mo fu'u fie ma'u ne 'omi ke faí? Pe na'e 'ikai lava lelei hono kotoa? Na'e faingata'a tatau pē 'a e ngaahi 'aho hili hoku tu-kuangé mo e ngaahi uike kimu'a aí. Ne 'ikai ke toe 'i ai haku ivi. Kuo 'osi hoku ivi pea na'e 'ikai te u fakapapu'i pe na'e 'i ai ha ma'u'anga tokoni te u 'ilo'i.

Ne 'osi ha ngaahi uike si'i mei ai mo e 'alu hoku husepānití 'i he'ene ngāué ki Selusalema 'a ē ne u lau ki aí, pea na'e kole mai 'a e Taki Mā'olunga na'e vahe ki ai e fatongiá, ke ma ō mo ia. Na'á ne pehē mai, "Ta ō. Te ke lava 'o fakaakeake 'i he fonua 'o e Fakamo'uí 'oku 'i ai 'a e vai mo'uí mo e mā 'o e mo'uí." Neongo 'eku ongo'i vaivaí, ka na'á ku fa'o hoku valá mo 'eku tui—pe ko ha'aku 'amanaki pē—'e hoko e taimi te u mālōlō ai 'i Selusalema ko ha me'a ke u sai ai.

'I ha 'aho tafitonga mo faka'ofa'ofa 'ene la'ala'á, ne u tangutu ai 'o vakai hifo ki he Tahī Kāleli mo toe lau 'a e vahe hongofulu 'o e tohi 'a Luké. Na'e 'ikai ke u sio au ki he ngaahi lea 'i he pēsí, ka u pehē ne u mamata 'aki hoku 'atamaí mo fanongo 'aki hoku lotó ki he ngaahi leá ni: " 'E [Peti, Peti, Peti], 'okú ke femo'uekina mo tokanga ki he ngaahi me'a lahi." Pea na'e hoko mai leva kiate au 'a e mālohi 'o e fakahā haohaoa mo fakatāutahá 'i he'eku laukongá, "Ka ko e me'a pē taha [me'a 'e taha pē] 'oku 'aonga [mo'oní]" (V. 40–41.)

'I 'Tsilelí, 'oku maama 'aupito 'a e la'á 'i Mē 'o ke ongo'i ai hangē 'okú ke 'i he tumu'aki 'o e māmaní. Ko 'eku toki 'a'ahi pē 'eni ki he feitu'u 'i Peteholoni na'e fokotu'u ma'u ai 'e Sosia 'a e la'á (vakai, Sosia 10:12), pea hangē na'e hoko 'a e me'a tatau pē kiate au 'i he 'aho ko iá. 'I he'eku nofo 'o fakalauloto ki he'eku ngaahi palopalemá, ne u ongo'i 'a e huelo fakamo'ui 'o e la'á tatau pē 'o hangē ha vai māfana 'oku tafe ki hoku lotó—'o ne fakafiemālie'i, fakanonga mo fakafiemālie'i hoku loto hoha'a.

Hangē na'e fanafana mai kiate au 'a 'etau Tamai Hēvani 'ofá, " 'Oku 'ikai fie ma'u ke ke hoha'a ki ha ngaahi me'a lahi. Ko e me'a pē taha 'oku 'aonga—'a e me'a 'e taha pē 'oku 'aonga mo'oní—ko e hanga ho matá ki he la'á—ki hoku 'Aló." Na'e fakafokifá 'eku ongo'i 'a e melino mo'oní. Ne u 'ilo'i na'e 'i hono to'u-kupú ma'u pē 'a 'eku mo'uí—talu pē mei he kamata'angá! Kuo tā tu'o lahi hono liaki holo 'e he matangi mo 'ene fakatu'utāmaki 'a e tahi nonga ne u mamata ki aí. Ko e me'a pē na'e fie ma'u ke u faí ko hono fakafoku 'oku tuí, pea piki ma'u ki hono to'ukupú—pea 'e lava ke ma 'a'eva fakataha 'i he fukahi vai.

'Oku ou fie 'oatu ha fehu'i ke tau takitaha fakakaukau loto ki ai. 'Oku anga fēfē hono fai 'e kitautolu kakai fefiné ha fu'u manga lahi pehē mei he faingata'a'ia mo e loto-hoha'á 'o tau hoko ko ha kakai fefine tui lahi ange? Hangē 'oku fakata'e'aonga'i 'e ha fakakaukau 'e taha 'a e fakakaukau 'e tahá. He 'ikai lava ke ō fakataha 'a e tuí mo e manavaheé 'o fu'u fuoloa. Fakakaukau'i ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a 'oku tau hoha'a ki ai.

Kuo u hoko ko ha palesiteni Fine'ofa 'i ha uooti kehekehe 'e fā. Ko e ongo uooti 'e ua ma'á e kakai fefine te'eki malí, pea uooti 'e ua na'e tokolahi ai e ngaahi fa'ē kei talavou. 'I he'eku talanoa mo e kau fefine te'eki malí, na'e fa'a ongo ki hoku lotó 'enau fakamatala'i mai 'enau ongo'i ta'elata mo siva 'enau 'amanakí. Na'a nau ongo'i kuo 'ikai ke 'uhingamālie 'enau mo'uí pe 'i ai hano taumu'a 'i ha siasi 'okú ne fakamamafa'i lahi 'a e malí mo e mo'ui fakafāmilí. Ko e me'a na'e fakamamahi tahá 'a 'enau fa'a talamai na'e 'ikai ko hanau fo'ui 'a 'enau ta'emalí—kae toe kovi angé 'enau holi siokitá. Ne nau tokanga ke fekumi ki he melinó mo ha taumu'a—ha fa'ahinga me'a 'oku mahu'inga mo'oní 'e lava ke lí'oa ki ai 'enau mo'uí.

Kae hangē kiate au na'e faingofua ke lahi 'a e ngaahi me'a na'e hoha'a ki ai 'a e ngaahi fa'ē kei talavou. Na'á nau fakamatala'i mai kiate au 'a 'enau fāinga ke 'ohake 'a e fānaú 'i ha māmani 'oku fakautuutu ange

'ene faingata'á, 'a e 'ikai ke 'i ai ha taimi pe ha founa pe tau'atāina ke nau ongo'i ai 'oku nau mahu'inga koe'uhí he na'a nau feinga ma'u pē ke fai ha me'a lahi ange 'i he me'a na'a nau lavá ka nau mo'ui. Pea na'e si'isi'i 'aupito ha ngaahi faka'ilonga na'e 'asi mai ai 'e lava'i lelei 'a e ngaahi me'a na'a nau faí. Na'e 'ikai ha taha ke hiki hake honau vāhengá; pea 'ikai ha taha ke fakamālō'ia kinautolu 'i he'enu ngāue lelei, tuku kehe honau ngaahi husepānití (pe te nau manatu'i ke fai 'eni pe 'ikai). Pea na'a nau hela'ia ma'u pē! Ko e me'a 'e taha 'oku ou manatu'i lelei kau ki he ngaahi fa'ē kei talavou ni ko 'enu hela'ia *ma'u pē*.

Pea 'oku 'i ai leva mo e kau fefine ko ia ko kinautolu pē 'oku ngāue ke tokanga'i fakapa'anga, fakalaumālie, fakaeloto, pea 'i he ngaahi tafa'aki kotoa pē honau ngaahi 'apí. 'Oku 'ikai lava ke makupusi 'e hoku 'atamaí 'a e ngaahi faingata'a 'oku nau fehangahangai mo iá. 'I he ngaahi tafa'aki 'e ni'ihí, 'oku mahino ai ko e ngaahi tūkunga faingata'a tahá na'a nau 'i aí. Ko e 'ilo kuó u ma'u 'i he ngaahi ta'u lahi ko 'eni kuó u fakafanongo ai ki he ngaahi me'a na'e hoha'a ki ai 'a e kakai fefiné, 'oku 'ikai ha fefine 'e taha pe ha kulupu 'o ha kakai fefine 'e lahi ange 'a e ngaahi me'a 'oku nau hoha'a ki ai 'i ha toe fefine pe kulupu kakai fefine kehe—pe 'oku te'eki mali, 'osi mali, vete, uitou, tauhi'api, pe ngāue fakapalofesinale. Hangē 'oku lahi 'aupito pē 'a e ngaahi faingata'á ia ke nau tofuhia ai. Ka 'oku ou toe fakahā atu pē, 'oku 'i ai foki mo ha ngaahi tāpuaki faka'ofa'ofa ke ma'u.

Ko kitautolu kotoa ko 'eni 'oku 'i ai hotau ngaahi faingamālie mo e ngaahi tāpuaki, pea 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku tau manavasi'i mo faingata'á ia ai. Hangē ko ha ngaahi lea mālohi 'eni ke faí, ka 'oku talamai 'e he fakakaukau lelei kuo te'eki ai ha taimi 'i he hisitōlia 'o māmaní kuo fehangahangai ai 'a e kakai fefiné, kau ai e kakai fefine Siasí, mo ha ngaahi me'a faingata'a ange ke nau hoha'a ki ai.

'Oku ou fakamālō 'i hono toe fakamama'fá 'e he totonu mo e tau'atāina 'a e kakai fefiné 'a e tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei kuo tau ma'u talu mei he'etau Fa'ē ko 'Iv'í pea kimu'a aí—'a e tau'atāina ke filí, 'a e totonu ke filí.

Ka ko e taha 'o e ngaahi ola 'oku tau fakame'a-pango'ia taha ai kuo tau fehangahangai mo ia 'i he'etau talanoa ko 'eni fekau'aki mo e tau'atāina ke filí, ko e hangē ko ia 'oku toe lahi ange 'etau ta'epau'ia mo si'isi'i 'etau ongo'i malu 'i he'etau feohí, tupu mei he fakautuutu 'o e kehekehe 'o e founa mo'ui 'a e kakai fefiné 'i he kuonga ní. 'Oku 'ikai ke

tau faka'au 'o toe vāofi ange, ka 'oku tau mama'o ange mei he fa'ahinga ongo 'o e feohi fakakolo mo fakatokoua ne laui to'u tangata 'ene poupu'i mo fakaivia kitautolú. Hangē 'oku toe lahi ange 'etau fe'au'auhí kae holo 'o si'isi'i 'etau feanga'ofa'aki.

'E fakatupulaki 'e kinautolu 'oku 'i ai honau taimi ke fa'o kapa 'enu fua'i'akaú mo e vesitapoló ha fa'ahinga poto 'e 'aonga kiate kinautolu 'i he taimi 'o e faingata'á—pea 'e lava ke hoko 'eni 'i ha fa'ahinga taimi pē 'i he tu'u ta'epau ko 'eni 'etau tu'unga fakapa'angá. Ka 'oku 'ikai totonu ke nau sio lalo kiate kinautolu 'oku fakatau pē 'enu pīsí pe 'ikai sai'ia he sukini 'i ha taha 'o e ngaahi founa 'e tolungofulu mā nima hono ngaohi ke kaí, pe 'oku nau fili pē ke faka'aonga'i honau taimi mo honau iví 'i ha fa'ahinga founa 'aonga 'e taha.

Pea 'oku ou 'i fē leva 'i he lotolotonga 'o e ngaahi me'a kotoa ko 'eni? 'I he vahe fā 'e tolu 'o 'eku mo'uí ne 'ikai ke u fakahoko kakato ai hoku fatongia fakaefefiné he na'á ku fehi'a 'i he tuituí. Ko e taimi ní, 'oku ou lava 'o tuitui; ka fu'u fie ma'u, *te u tuitui*—ka 'oku ou fehi'a ai. 'E lava nai ke ke sio loto ki he'eku mafasia 'i he ta'u 'e uofulu mā nima pe tolungofulu kuo hilí 'i he "fakangalingali" 'i he ngaahi fakataha 'a e Fine'ofá mo feinga ke mali-mali 'i he taimi 'oku hū hake ai ki he lotú ha kí'i fānau fefine 'e toko ono 'oku nau tui ha ngaahi kofu tatau kuo teuteu'i 'aki 'a e leisi mo e loufau, mo e kofuloto pea mo e 'ēpani—'o nau lue 'i mu'a 'i he'enu fa'eé 'a ia na'e tatau pē hono kofú mo kinautolú? 'Oku 'ikai ke u pehē 'oku mā'oni'oni, faka'ofa'ofa pe taau hoku 'ulungāngá mo hono fakavikiviki'i, ka 'oku ou lea totonu 'i he'eku pehē 'oku 'ikai te u sai'ia 'i he tuituí.

'Oku 'i ai ha founa 'e ua kuó u kí'i matu'otu'a ai talu mei he ngaahi 'aho ko iá: 'oku ou faka'ofa'ofa'ia mo'oni 'i ha fa'ē 'oku lava ke ne fai e me'a ko iá ma'a 'ene fānau, pea kuo 'ikai te u kei ongo'i halaia 'i he 'ikai te u sai'ia 'i he tuituí. Ko e me'a mahu'ingá, he 'ikai lava ke tau ui kitautolu ko ha kakai Kalisitiane kae kei hokohoko atu pē 'etau fefakamāu'aki—pe ko 'etau fakmāu'i pē kitautolú. 'Oku 'ikai mahu'inga ha siā fua'i'akau ia 'oku fai hano fakakikihí 'o kapau te ne to'o ai meiate kitautolu 'a 'etau manava'ofa' mo e ongo fakatokouá.

'Oku mahino na'e fakatupu kitautolu 'e he 'Eikí mo hatau ngaahi 'ulungāanga kehekehe, pehē ki he kehekehe hotau iví, hotau ngaahi manakó, tu'unga mo'ui lelei, talēnití mo hotau faingamālie. 'Oku totonu ke tau fiefia 'i hotau ngaahi faikehekehe

fakalangi ko 'eni 'i he'etau 'ilo'i ko ha me'afuaki ia mei he 'Otuá, kae kehe pē ke tau tukupā ke tau mo'ui angatonu mo mateaki 'i he tui faivelenga. Kuo pau ke 'oua na'a tau fu'u ongo'i manavahē, tailiili mo ta'epau'ia; kuo pau ke 'oua na'a tau fekumi ki ha kakai fefine 'oku tatau tofu pē mo kitautolu ka tau toki ongo'i 'oku 'i ai hatau mahu'inga. 'Oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a 'e lava ke tau vahevahē, ka ko e me'a 'e taha 'oku 'aonga ke tau uouangataha aí—ko e 'ofa mo e manava'ofa 'a e 'Alo mo'ui 'o e 'Otuá.

Ne u mali 'i he 1963, ko e ta'u pē ia na'e pulusi ai 'e Peti Falaiteni (Betty Friedan) 'ene tohi ko e *The Feminine Mystique* 'a ia na'a ne lulu'i e fakakaukau 'a e kakai 'i he nofo 'a e sosaieti, pea 'oku ou nofo 'i he'eku fu'u lahi ko 'eni 'o fakakaukau atu ki he'eku kei si'i pea ki he ngaahi ta'u lelei ange 'o e 1940 mo e 50. Ka kuo pau na'e fu'u fakafiemālie ange ha'o tupu hake pē kuo 'osi 'i ai e founa mo'ui ia kuo fokotu'utu'u ma'au, pea 'i he ongo tafa'aki ha kaungā'api na'a nau hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei kiate koe. Neongo ia, kuo pau na'e toe fu'u fakamamahi ange kiate kinautolu na'e te'eki ai mali 'i he taimi ko iá 'o 'ikai ko hanau fo'ui, pe fie ma'u ke nau ngāue, pe fefa'uhi mo ha fāmilī kuo movete. 'I he taimi ni 'i he māmani ko 'eni 'oku fakautuutu 'ene fihitu'u hono ngaahi me'a, kuo movete 'a e sipinga mo'ui ia kimu'a, pea hangē 'oku 'ikai ke tau kei fakapapau'i pe ko hai koā kitautolu mo e feitu'u 'oku tau hu'u ki aí.

Kuo pau pē ne 'ikai ha toe kuonga 'i he hisitōliá kuo fu'u fakafehu'ia mālohi ai pea 'i ha founa fakaanga 'e he kakai fefiné 'a honau mahu'ingá 'o hangē ko ia 'i he kongā kimui 'o e senituli uofulú. 'Oku meimei ke vivili 'a e fekumi 'a ha kakai fefine tokolahi, 'o hangē ko ia kuo te'eki ai hoko kimu'a, ke nau ongo'i 'oku 'i ai ha taumu'a pe 'uhinga fakatāutaha 'o 'enau mo'ui; pea tokolahi foki mo ha kakai fefine Siasi 'oku nau fekumi ki he 'ilo ta'engatá mo hono 'uhingá 'i he'enau hoko ko e kakai fefiné.

Kapau ko au 'a Sētane pea 'oku ou fie faka'auha ha sosaieti, 'oku ou tui te u 'ohofi fakafokifā 'o e kakai fefiné. Te u 'ai ke nau puputu'u mo tohoaki'i ke ma'ma'o 'enau tokangá ke 'oua 'aupito na'a nau teitei ma'u 'a e ivi fakanonga mo e loto nonga 'oku 'iloa ma'u pē hono ma'u 'e he kakai fefiné.

Kuo ola lelei hono fakahoko 'eni 'e Sētane 'i he'ene ma'u kitautolu 'i ha taimi faingata'a 'oku tau lolotonga feinga ai ke tau fakalaka hake 'i he me'a 'oku malava 'e he tangatá kae 'ikai ke tau feinga mu'a ke a'usia 'a e ngaahi me'a kuo tuku mai 'e he 'Otuá ke

tau malava 'o faí. 'Okú ne lumoluma'i kitautolu 'o pehē kapau he 'ikai ke tau ma'u kotoa e ngaahi me'a ni—'a e ongoongó, koloá, fāmilí, ngaahi me'a fakafiefiá, pea ma'u ia 'i he taimi kotoa pē—kuo fakamamahi' siva'i kitautolu pea ko ha tangata'ifonua mā'ulalo ange kitautolu 'i he lova ko 'eni 'o e mo'ui. 'Oku tau fāinga kitautolu kakai fefiné mo ia, 'o tau fefa'uhi mo hotau ngaahi fāmilí, pea fefa'uhi mo hotau sosaieti. Ko e ni'ihi 'o e ngaahi ola 'oku fakautuutu 'ene hoko ko e tupu mei he feinga ke mo'ui fakatatau mo e me'a 'oku fie ma'u 'e he sosaieti 'o onopōni ko e faito'o kona tapú, feitama 'a e to'u tupú, vete malí, moveuveu 'a e fāmilí mo e ta'onakitá.

'Oku fu'u tokolahi hotau ni'ihi 'oku fekuki mo e faingata'a mo e mamahi, fu'u tokolahi 'a kinautolu 'oku lele 'o vave ange 'i honau ivi, 'o fu'u tōtu'a e me'a 'oku nau 'amanaki te nau lavá. 'Oku tupu leva mei ai 'etau ma'u ha ngaahi mahaki fo'ou fekau'aki mo e kulukia 'a e fakakaukau 'a ia 'oku te'eki ai ma'u hano faito'o. Ko e taha 'a e vailasi 'Episitaini-Paá (Epstein-Barr) 'a ia kuo fakamatala'i fakafaito'o ko e mahaki 'iloa 'o e ngaahi ta'u 'o e 1980. "[Ko kinautolu 'oku puke 'i he mahaki ni 'oku nau mofi, felāngaaki 'a e hokotanga huí, pea mamahi mo e mongá 'i he taimi 'e ni'ihi—ka 'oku 'ikai ke nau puke kinautolu 'i he fuluú. 'Oku nau fu'u hela'ia 'aupito, vaivaia, mo holo honau sinó—ka 'oku 'ikai te nau fokoutua 'i he 'EITISÍ. 'Oku fa'a puputu'u 'enau fakakaukau mo loto-ngalongalo—ka 'oku 'ikai ko e 'Alasaima [Alzheimer] ia. 'Oku ongo'i 'e kinautolu tokolahi 'oku puke aí ke nau taonakita ka 'oku 'ikai ko e fa'ahinga puke ia ke talatala. . . . 'Oku tokolahi ange 'a e puke 'a e kakai fefiné 'i he kakai tangatá 'a ia ko e toko 3 fefine ki he toko 1 tangata, pea ko honau tokolahi ko ha kakai poto mo lavame'a kae fekuki 'enau mo'ui mo e loto hoha'a." (*Newsweek*, Oct. 27, 1986, p. 105.)

Kuo pau ke tau lototo'a ke tau ta'ehaohaoa lolotonga 'oku tau feinga ki he haohaoá. *Kuo pau* ke 'oua na'a tau fakangofua 'a 'etau ongo'i halaiá, 'a e ngaahi tohi 'a e tokotaha 'okú ne taukave'i 'a e totonu ke tu'unga tatau pē 'a e fefiné mo e tangatá 'i he ngaahi me'a fakapolitikalé mo e alā me'a peheé, 'a e ngaahi polokalama he letioó mo e televisoné, pe mītiá kotoa, ke nau 'omai ha me'a ke takihala'i pe lohiaki'i kitautolu—pe ko ha ngaahi me'a 'oku pehē 'oku *kovi*. 'E lava pē ke tau mavahe mei he me'a totonú 'i he'etau fekumi ki he me'a 'oku 'ilo'i ai kitautolu mo hotau mahu'ingá, 'o tau tui mo'oni 'e lava pē ke ma'u ia 'i he'etau sino ikí pe mata'itohi 'i he akó pe tu'unga

fakapalofesinalé pe ko 'etau lavame'a 'i he fatongia fakafa'éé. Ka 'i he'etau fekumi ki he ngaahi me'a fakatu'asinó, 'e lava ai pē ke tau mavahe mei hotau tu'unga fakalaumālié mo ta'engata. 'Oku fa'a lahi 'etau tokanga ke tau tonu ki he ni'ihi kehé mo fai e me'a 'oku nau fie ma'ú 'o ngalo ai 'iate kitautolu 'a e ta'e-hano-tatau hotau mahu'ingá—'a 'ete tali kakato mo fiemālié kita ko ha tokotaha 'oku 'i ai hoto mahu'inga pea ko e tokotaha fakafaituituí. 'Oku tau tailiili mo ongo'i ta'epau'ia, 'o 'ikai ke tau tokoni 'i he ngaahi me'a 'oku kehe ai hotau kaungā'apí mo honau tu'unga fakafaituituí, 'io, pea a'u pē ki he'enua ngaahi palopalemá. 'Oku tokolahi ha kakai fefine 'oku hoko 'eni kiate kinautolu pea 'ikai ke nau toe 'ilo'i pe ko e hā e me'a ke faí 'o holo ai pē 'enua mo'uí 'o 'ikai toe 'i ai hanau ivi ke fai ha me'a. 'Oku hangē 'a e tokolahi ko ha vaka 'i tahi 'oku 'ikai hano lā pe fohe'ulí, 'o "feliliaki mo fe'aveaki fano" 'e he matangí hangē ko e lau 'a e 'Aposetolo ko Paulá (vakai, 'Efesō 4:14), kae 'oua kuo tokolahi ange hotau ni'ihi 'oku mātu'aki loloa 'aupito pē.

Ko e fē 'a e loto fakapapau ko ia 'oku lava ai ke tau fakafolau hotau vaká 'o tatau ai pē pe 'oku angi ki fē 'a e matangí, pea kaila 'a e 'eikivaká, "Tuiaki atu pē ki mu'a"? Ko e fē 'a e loto nonga 'oku tau ma'ú ko ha tukufakaholo kuo 'ilola ai kitautolu hou'eiki fafiné?

'Oku ou tui 'e lava ke tau 'ilo'i 'a e founa paú mo fakanonga hotau lotó 'aki 'etau tukuange 'etau femo'uekina ki he ngaahi me'a fakatu'asinó, ngaahi lavame'a fakafefine 'oku lahi hake 'i he angamahení, mo e ngaahi fe'au'auhi ta'etuku ke manakoa kitautolú, ka tau foki angé ki he tu'unga kakato 'o 'etau mo'uí, 'a e uoungataha ko ia 'i hotau lotó 'okú ne ngaohi ke potupotutata 'a e ngaahi fai-kehekehe 'oku fie ma'ú ke tau tokanga ki aí pea kuo pau ke tau ma'ú 'i he mo'uí.

'Oku ou sai'ia 'i he ngaahi me'a na'e tohi 'e ha fefine ko Ane Mōlou Linipeeki (Anne Morrow Lindbergh) pea 'oku 'ikai ko ha fefine Siasi 'eni. 'Okú ne fakamatala kau ki he mole 'o e 'amanaki 'a e kakai fefiné mo e ngaahi me'a fakamamahi 'oku hoko fakakātoa 'i hotau kuonga ní:

"Na'e 'ikai sio lōloa 'a e kakai fefine 'oku nau taukave'i 'a e totonu 'a e fefiné ke tu'unga tatau mo e tangatá; na'e 'ikai ke nau fokotu'u ha ngaahi tu'unga 'ulungāanga pau ke fai ki ai. Na'e fe'unga pē kiate kinautolu ke 'eke'i e ngaahi faingamālié. . . . Pea [ko ia] 'oku kei fekumi ai pē ki ai 'a e fefine 'o e 'aho ní. 'Oku tau 'ilo'i 'a 'etau fiekaia mo 'etau ngaahi fie ma'ú, ka 'oku tau kei ta'e'ilo pē 'a e founa ke feau

'aki iá. 'I he ki'i taimi 'atā 'oku tau tātānakí, 'oku lahi ange 'etau fakamoleki ai hotau ivi 'i he'etau ma'u ivi mei ai. 'Oku tau feinga ke fu'ifu'i ha fu'u ngoue'anga lahi 'aki e ngaahi hina vai [oku tau ma'ú] kae 'ikai ko ha ki'i ngoue. 'Oku tau 'oho noa'ia pē 'o kau ki ha ngaahi kōmiti mo ha ngaahi ngāue. 'I he 'ikai ko ia ke tau 'ilo'i pe 'e fafanga'i fēfē 'a e laumālié, 'oku tau feinga leva ke fūfuu'i 'etau ngaahi fie ma'ú 'aki 'etau fai ha ngaahi me'a ke tau mo'ua ki ai. 'Oku 'ikai ke tau fakanonga 'a e laumālié, 'a e uho 'o 'etau mo'uí, ka tau fakalahi mai 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai fu'u mahu'inga ki he'etau mo'uí—'a ia 'e [toe lahi ange ai] 'ene ta'e palanisí.

"'Kuo tau ma'ú 'a e tupu 'i he tafa'aki fakatu'asinó 'i he to'u tangata fakafasinó, ka 'i he fakalaumālié kuo tau . . . mole."

'Okú ne toe pehē, ko e fē pē ha fa'ahinga taimi, "'oku [kei hoko pē] ko e palopalemá [ki he kakai fefiné] 'a e founa hono fafanga'i 'o e laumālié." (*Gift from the Sea*, New York: Pantheon Books, 1975, pp. 51–52.)

Kuo taimi fuoloa 'eku fakakaukau lahi kau ki hono fafanga'i hotau laumalié lolotonga ia 'oku hulu 'a e ngaahi faingata'á. 'Oku 'ikai ke tau toki lau pē ki hono fafanga'i 'o e laumālié 'i he taimi 'oku tau lau ai ki hono fafanga'i 'o e sinó. 'Oku fie ma'ú ke fafanga'i ma'ú pē kinaua fakatou'osi. Ko e fo'i lea ko e mo'ui lelei ('o hangē ko 'ene tu'u 'i he "mo'ui lelei mo fiefiá") 'oku fakatefito ai 'a e ngaahi fo'i lea hangē ko e kakato, mo'ui lelei, fakamo'ui, mo e mā'oni'oni. Ne toki pehē 'e Palesitene Penisoni kimuí ni mai, "'Oku 'ikai ha veiveiua 'oku 'i ai e kaunga 'a e mo'ui lelei 'o e sinó ki he laumālié, he ka ne 'ikai, pehē kuo 'ikai 'aupito fakahā mai 'e he 'Eiki 'a e Lea 'o e Potó. Kuo te'eki ke tuku mai 'e he 'Otuá ha fekau 'oku fakamāmani—pea ko e fekau 'oku 'aonga ki hotau sinó 'oku 'aonga ia ki hotau laumālié." 'Oku tau fu'u fie ma'ú lahi ke taha hotau sinó, 'atamaí, mo e laumālié, 'o hoko ko ha tangata mo'ui lelei.

'Oku potupotutata e ngaahi me'a kotoa pē 'a e 'Otuá, pea mahalo 'oku tau toe ofi ange kiate ia 'i he taimi 'oku potupotutata ai 'etau mo'uí. Kae kehe, 'oku ou sai'ia 'i he fehokotaki 'a e kakató, mo'ui lelei, fakamo'ui mo e mā'oni'oni. 'Oku mahu'inga ha fa'ahinga feinga pē te tau fai ke taha ai hotau laumālié neongo 'a e faikehekehe hotau tūkungá—ke "fakanonga hotau laumālié."

'Oku 'ikai ke tau fa'a fakakaukau ki he ngaahi me'a nāunau'ia 'e lava ke hoko 'i hotau ngaahi laumālié. 'Oku fie ma'ú ke tau manatu'i 'a e tala'ofa fakalangi

ko ia 'oku pehē, “'Oku 'iate kimoutolu 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá.” Mahalo 'oku ngalo 'a e 'iate kitautolu pē 'a e pule'anga 'o e 'Otuá ko e tupu mei he'etau fu'u tokanga lahi ki he sino ko 'eni 'oku tau ma'ú, mo e māmani vaivai mo ma'ama'a 'oku ngāue holo aí.

Tuku ke u vahevahe mo kimoutolu ha talanoa fakatātā ne u fa'u mei ha me'a ne u lau he ngaahi ta'u kuo hilí. Na'e tokoni kiate au 'i he taimi ko iá—pea 'oku kei tokoni pē kiate au—'i he'eku vakavakai'i 'a hoku iví mo 'eku tupulaki fakalaumalié.

Ko e talanoá ki ha laumalié—ki he laumalié fakaofofa 'o e tangatā—'a ia 'oku fa'o 'i ha puha kuo tā tongitongi faka'ofofa ka na'e loka'i ma'u 'aupito. 'I loto 'i he puha ko 'eni 'oku pule ai 'i he ngeia mo e maama 'a hotau 'Eiki mo e Huhu'i ko Sisū Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otuá mo'uí. 'Oku fa'o leva 'a e puha ko 'eni—pea loka'i—'i ha puha 'e taha na'e lahi ange ia, pea fai pehē atu ai pē kae 'oua kuo 'i ai ha puha 'e nima kuo tongitongi faka'ofofa kae loka'i ma'u o fakatatali ki he fefine 'e poto mo fakapotopoto fe'unga ke fakaava kinautolú. Ke ne lava 'o fetu'utaki tau'atāina mo e 'Eiki, kuo pau ke ne kumi 'a e kii pea fakaava hake 'a e ngaahi me'a 'i he 'ū puha ko 'eni. 'I he'ene lava'i 'eni, te ne 'ilo'i ai 'a e faka'ofofa mo e fakalangi 'o hono laumalié mo e ngaahi me'a-foaki mo e manava'ofa 'okú ne ma'u 'i he'ene hoko ko ha 'ofefine 'o e 'Otuá.

Kiate au, ko e kī ki he puha 'uluaki 'a e lotú. 'Oku tau tū'ulutui ke kole ha tokoni ki he'etau ngaahi ngāue pea tau tu'u hake 'o 'ilo'i kuo ava 'a e loka 'uluaki. Ka 'oku 'ikai totonu ke hangē pē 'eni ha faingamalié pea mo ha mana 'oku hokó, he kapau 'oku tau fie fekumi ki he maama mo'oni mo e ngaahi me'a pau 'o e ta'engatá, kuo pau ke tau lotu 'o hangē ko ia na'e fai 'e kinautolu 'i he kuonga mu'á. Ko e ngaahi lea 'oku lahi taha hono faka'aonga'i ke fakamatala'i 'a e lotu 'oku fai 'i ha fu'u fie ma'u lahi ko e *fekuki*, *kōlenga*, *tangi*, mo e *fiekaia*. Mahalo 'e hoko 'a e lotú 'i he taimi 'e ni'ihī ko e ngāue faingata'a taha te tau fakahokó, pea mahalo 'oku totonu pē ke pehē. Ko 'etau tefito'i malu'i ia mei ha'atau fu'u tokanga ki he ngaahi koloa mo e fakalāngilangi mo e tu'unga fakamāmani 'o 'ikai ai ke tau kei ma'u 'a e holi ke fekumi ki he ngaahi me'a ma'a hotau laumalié.

Kiate kinautolu 'oku tatau mo 'Inosi 'o lotu 'i he tuí pea ma'u 'a e 'ilo ki ha tapa fo'ou 'o e ngaahi me'a fakalangi 'oku malava ke nau faí, 'oku nau hoko atu leva ki he puha hono uá. Hangē 'oku 'ikai fe'unga heni 'a 'etau lotu 'ata'atā peé. Kuo pau ke tau fekumi 'i he folofolá ki he ngaahi akonaki 'a e 'Otuá

mei he kuonga mu'á 'oku hiki ai 'o kau ki hotau laumalié. Kuo pau ke tau ako. Ko e fatongia fakalangi ia 'o e fefine kotoa pē 'i he siasí ni ke ako mo fakalakalaka mo tupulaki. 'Oku tau ma'u 'a e ngaahi talēniti kehekehe mei he 'Otuá 'oku te'eki ai ke ngāue'i, pea kuo pau ke 'oua na'a tau tanu 'a e ngaahi me'afoaki ni pe fūfuu'i 'etau māmá. Kapau ko e nāunau 'o e 'Otuá 'a e 'atamai potó, ta 'oku taki atu kitautolu 'e he akó kiate ia, kae fakatautautefito ki he ako mei he folofolá.

'Okú ne faka'aonga'i e ngaahi lea fakatātā lahi ki he ivi takiekina fakalangi, hangē ko e “vai mo'uí” mo e mā 'o e mo'uí.” Kuó u 'ilo'i kapau 'e tu'u 'eku fakalakalaka, 'oku tu'u ia 'i he fiekaia tupu mei he 'ikai ke kai mo inu faka'aho mei he'ene folofola mā'oni'oni. Kuo 'i ai ha ngaahi faingata'a 'i he'eku mo'uí na'a ne mei faka'auha faka'āfulu au 'o kapau na'e 'ikai tuku 'eku folofolá 'i hoku ve'e mohengá mo 'eku kató ke u lava 'o lau ia 'i he 'ahó mo e po'ulí 'i ha taimi pē 'oku ou fie ma'u aí. Na'e hangē 'eku fe'iloaki mo e 'Otuá 'i he folofolá ko ha vaisiliva fakalangi ke u ma'u ivi mei aí—ko ha Vaisiliva fakasilesitale na'e fakamatala'i 'e hoku fohá he taimi 'e taha ko e uho *faka'āngeló*. Ko ia 'oku fakaava leva 'a e puha fika uá 'i he *ako mei he folofolá*. Kuó u 'ilo'i 'e lava ke u toutou fe'iloaki mo e 'Otuá 'i he'eku ako e folofolá.

Neongo ia, 'i he kamata pē ke lava lelei hono fakatau'atāina'i 'o e laumalié, 'oku kamata ke toe hoha'a ange 'a Lusifā, kae fakatautefito 'eni 'i he'etau hoko atu ki he puha fika tolú. 'Okú ne 'ilo'i ko e me'a 'oku teu ke tau ako aí ko ha tefito'i mo'oni mahu'inga 'aupito—kuo pau ke tukuange 'etau mo'uí ka tau ma'u mo'oni ia—ko ia 'oku kamata leva ke ne fakafaingata'a'ia'i 'a 'etau feinga lahi ange ke 'ofa 'i he 'Otuá, hotau kuingā'apí, mo kitautolu peé. 'I he ta'u 'e hongofulu kuo hilí, kuo fakatauele'i 'e Sētane 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatā ke fakamoleki kotoa honau iví 'i he fekumi ki he 'ofa manakó pe 'ofa 'i he koloá pea 'ofa 'o fu'u tōtu'a kiate kita peé. 'I he'etau fai iá, 'oku ngalo leva 'iate kitautolu ko e fakapale kuo tala'ofa 'aki ki he'etau fakamu'omu'a 'o e ni'ihī kehé ko e 'ofa kiate kitautolu 'i he founga 'oku totonú mo hono 'ilo'i hotau mahu'ingá. “Ko ia ia 'e kalofaki 'ene mo'uí, e mole ia 'iate ia; ka ko ia ia 'e tuku 'ene mo'uí, 'e ma'u 'e ia ia.” (Luke 17:33.) 'Oku toki ava pē 'a e puha fika tolú 'i he kī 'o e 'ofa faka-Kalaisí.

'Oku kamata 'a e tupulaki mo'oni mo e 'ilo mo'oni mei he 'ofa faka-Kalaisí. Kae hangē 'oku meimei faingata'a ke fakaava 'a e tāpuni 'o e puha hono faá. Me'apango ka 'oku fa'a foki pē heni 'a kinautolu ia

'oku loto-vaivai mo manavaheé. Hangē nai 'oku fu'u faingata'a e feingá pea fu'u ma'u mo e loká. Ko e taimi 'eni ke tau fakafuofua'i ai 'etau mo'uí. 'Oku fa'a fakatupu loto-mamahi 'etau sio ki he tu'unga mo'oni 'oku tau 'i aí, ka te tau toki 'ilo'i pē 'a e 'Otuá 'i ha'atau loto-fakatōkilalo, fakatomala, mo fakafo'ou mo'oni 'etau mo'uí. Na'á ne folofola 'o pehē, "Ako 'iate au; he 'oku ou angavaivai mo angamalū." (Mā-tiu 11:29.) Kuo pau ke tau kātaki 'i hono ikuna'i hotau ngaahi vaivai, pea kuo pau ke tau fiefia 'i he ngaahi 'ulungāanga lelei kotoa pē 'oku tau ma'ú. 'E fakamālohia heni hotau lotó pea sí'si'i ange 'etau fakafalala ki he ngaahi fakamālō mei he kakaí. 'I he taimi 'oku sí'si'i ange ai e tokanga hotau lotó ki he ngaahi fakalāngilangi 'a e kakaí, 'e sí'si'i ange ai pē 'ene tokanga ki he fehí'a mai 'a e kakaí ki he me'a 'oku tau faí. 'Oku kamata leva ke 'ikai toe mahu'inga 'a e fe'au-'auhí mo e fua'á mo e meheká. Fakakaukau angé ki he laumālie faka'ofa'ofa ko ia 'e ma'u 'e hotau kakai fefiné kapau 'e faifai pea tau a'usia 'a e tu'unga te tau tatau ai mo hotau Fakamo'uí, 'o tau fie ma'u mo'oni pē ke lau kitautolu ko e *sí'i taha* 'i hotau ngaahi tokouá. 'Oku pehē fau hono lahi 'o e ivi mo e ikuna fakalongolongo 'a e tuí 'a ia ko e fakapale 'oku ma'u hení, 'o tau mavahe hake ai ki ha feitu'u 'oku maama ange. Ko ia 'oku 'ikai tatau 'a e puha hono faá mo hono toé, he 'oku motuhi 'a e loká 'o hangē ko e mofesi 'a e laumālie fakatomalá. 'Oku fanau'i fo'ou kitautolu—'o hangē ko ha matala'i-'akau 'oku tupu hake pea mafola 'i ha kongá 'o e kekelelé 'oku mafahi.

Kuo pau ke u fakafehoanaki 'a e faka'ofa'ofa 'o hotau laumālie ki he mā'oni'oni 'o hotau ngaahi temipalé ke fakamatala'i 'aki kiate kimoutolu 'eku ngaahi ongo kau ki hono fakaava 'o e puha hono nimá. Ko ha 'ātakai ia 'oku 'ikai 'o māmani, 'oku 'ikai fakatokanga'i ai 'a e ākenga 'o e valá mo e tu'ungá mo e ngaahi ngāue fakapalofesinalé, pea 'oku ma'u ai hotau faingamālie ke fekumi ki he melino mo e nonga mo e fiemālie te ne pukepuke hotau laumālie ki he ta'engatá, he te tau 'ilo'i e 'Otuá 'i ai. Kiate kitautolu 'oku tatau mo e tokoua 'o Sēletí, 'o ma'u 'a e lototo'a mo e tui ke hū atu 'i he veilí ki he uhouhonga toputapu ko ia 'o e mo'uí (vakai, 'Eta 3:6–19), te tau 'ilo'i 'oku lahi ange 'a e maama 'o e puha faka'osí 'i he la'ā 'o e ho'ataá. 'Oku tau ma'u ai 'a hono kakató—'a e mā'oni'oni. Ko e me'a ia 'oku tohi 'i he hū'anga ki he puha hono nimá: *Mā'oni'oni ki he*

'Eiki. " 'Ikai 'oku mou 'ilo ko e fale tapu 'o e 'Otuá 'a kimoutolu?" (1 Kolinitō 3:16.) 'Oku ou fakamo'oni 'oku mou mā'oni'oni—'oku mou ma'u 'a e anga faka-'Otuá 'oku fakatatali mai ke mou 'ilo'i—ke mou ngāue ki ai mo fakamā'oni'oni'i mo faka'aonga'i.

Kuó u fanongo 'i he pehē 'e ha ní'ihí ko e 'uhinga 'oku fāifeinga ai 'a e kakai fefine 'i he Siasí ke 'ilo'i pe ko hai kinautolú he 'oku 'ikai ha fefine fakalangi ke hoko ko hanau fa'ifa'itaki'anga. Ka 'oku 'i ai. 'Oku tau tui 'oku 'i ai 'etau fa'ē 'i hēvani. Tuku mu'a ke u lau atu mei ha lea na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimpolo 'i ha konifelenisi lahi 'e taha:

Kuo pau ke tau kātaki 'i hono ikuna'i hotau ngaahi vaivai, pea kuo pau ke tau fiefia 'i he ngaahi 'ulungāanga lelei kotoa pē 'oku tau ma'ú.

" 'I he taimi 'oku tau hiva'i ai 'a e himi fakatokāteline ko e . . . ' 'E Tamai 'i Hēvani,' 'oku tau ongo'i 'a e tumutumu 'o e 'ulungāanga tāu 'o e fa'ēé, 'a e lāngilangi faka-kuini 'o 'etau Fa'ē Fakahēvaní, mo 'etau 'ilo'i kuo fakafōtunga 'e he'etau ngaahi fa'ē fakaemāmani 'etau mo'uí 'i he māmani, te tau pehē nai 'oku toe sí'i ange heni 'a hono ivi tākíekina ma'atautolu fakafo'ituituí?" (*Ensign*, May 1978, p. 6.)

Kuo te'eki ai 'aupito te u fehu'ia hono 'uhinga 'oku ngali fakapuliki ai pē 'etau fa'ē 'i hēvaní meiate kitautolú, he 'oku ou tui 'oku 'i ai ha ngaahi 'uhinga 'oku sí'si'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku fakahā mai 'e he 'Eiki fekau'aki mo iá. 'Ikai ko ia pē, ka 'oku ou tui 'oku lahi ange 'a e me'a 'oku tau 'ilo'i kau ki hotau natula ta'engatá 'i he me'a 'oku tau fakakaukau 'oku tau 'iló; pea ko hotau tufakanga toputapu ia ke fakahā 'a e me'a 'oku tau 'iló, ke ako'i ia ki hotau ngaahi tokoua mo e fānau fefine kei talavoú, pea 'i he'etau fai iá 'oku tau fakamālohia ai 'enau tuí mo tokoni'i kinautolu 'i he ngaahi me'a fakapuputu'u ta'emo'oni 'o e ngaahi 'aho faingata'a kimui ní. Ko e ngaahi sīpinga 'e ní'ihí.

Na'e 'ikai tuku kitautolu 'e he 'Eiki 'i he māmani maomaonganoa mo fakata'elatá ni ta'e 'i ai ha palani ke tau muimui ki ai. 'Oku tau lau e folofola 'a e 'Eiki 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, 'a ia 'oku pehē: "Te u foaki kiate kimoutolu ha sīpinga 'i he *ngaahi me'a kotoa pē, koe'uhí ke 'oua na'a kākaa'i 'a kimoutolu.*" (V. 14; ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.) 'Okú ne fakakau kitautolu kakai fefiné 'i he tala'ofa ko iá. Kuó ne 'omai ha ngaahi sīpinga 'i he Tohi Tapú, ko e Tohi 'a Molomoná, ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá, mo e Mata'itofe Mahu'ingá; pea kuó ne 'omai ha ngaahi sīpinga 'i he ouau fakatemipalé. I he'etau ako 'a e ngaahi sīpinga ko

'ení, kuo pau ke tau toutou fehu'i, "Ko e hā 'oku fili ai 'e he 'Eiki ke ne folofofola 'aki 'a e ngaahi lea pau ko 'ení mo fakahoko ia 'i he founga pē ko 'ení?" 'Oku tau 'ilo'i 'okú ne ngāue 'aki 'a e ngaahi lea 'uhinga tatau mo e ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi talanoa fakatātā mo e fakataipe ke ako'i 'aki 'Ene ngaahi founga ta'engatā kiate kitautolu. Kuo tau 'osi 'ilo'i kotoa pē 'a e fetu'utaki 'i he vaha'a 'o 'Ēpalahame mo 'Aisaké 'a 'ene fu'u faitatau mo e mamahi 'a e 'Otuá 'i hono feilaulau 'aki Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí. Ka 'oku tau feinga nai kitautolu kakai fefiné ke 'ilo'i mo fehu'i kau ki he fu'u mamahi foki ko ia na'e a'usia 'e Sela 'i he me'á ni? 'Oku fie ma'u ke tau fekumi 'i he founga ko 'ení, pea 'oku fie ma'u ke tau fekumi ma'u pē ki he ngaahi 'uhinga 'oku loloto angé. 'Oku totonu ke tau fekumi ki ha ngaahi me'a 'oku faitatau mo ha ngaahi fakataipe. 'Oku totonu ke tau fekumi ki ha ngaahi kaveinga mo ha ngaahi taumu'a 'o hangē ko ia 'oku hā 'i ha fa'u 'a Paki (Bach) pe Mosa'atí, pea 'oku totonu ke tau fakasio 'a e ngaahi sīpinga 'oku toutou hokó.

Ko e sīpinga mahino 'e taha 'a e fakatou kamata 'aki 'e he Tohi Tapú mo e Tohi 'a Molomoná 'a e kaveinga 'o e fāmilí, kau ai 'a e fepakipaki 'a e fāmilí. Ne u tui ma'u pē ko ha fakataipe 'eni 'o ha fa'ahinga me'a 'oku ta'engata fekau'aki mo e *fāmilí* kae 'ikai ko ha talanoa pē kau ki he mātu'a pe fānau ko iá. Pau pē 'oku tau mamata katoa—'a e 'osi mali pe te'eki mali, pe 'oku 'i ai ha fānau pe 'ikai—ki ha ki'i kongá 'o 'Ātama mo 'Ivi mo ha ki'i kongá 'o Keini mo 'Ēpeli 'i he 'aho kotoa pē 'oku tau mo'ui ái. 'Oku tau ma'u kotoa pē ha ni'ihí 'o e ngaahi ongo na'e ma'u 'e Lihai, Selaia, Leimana, Nīfai, Lute, Nāomi, 'Ēseta, ngaahi foha 'o Hilamaní, mo e ngaahi 'ofefine 'o 'Isimelí, pe kuo tau 'osi mali pe 'ikai, pe 'i ai ha fānau pe 'ikai.

Ko ha ngaahi fakataipe mo ha ngaahi 'ata ia kiate kitautolu, 'oku nau fakafongá 'i 'a 'etau fiefia mo hotau ngaahi mamahi 'i he mo'ui fakamatelié, 'o hangē pē nai ko e hoko 'a Siosefa mo Mele ko ha fakataipe mo e 'ata 'o e 'ofa lí'oa 'a e mātu'á 'i he'ena tauhi e 'Alo 'o e 'Otuá. 'Oku hangē kotoa e ngaahi me'á ni kiate ko ha fakataipe 'o ha ngaahi tefito'i mo'oni mo ha ngaahi mo'oni mā'olunga ange, ko ha ngaahi fakataipe kuo filifili fakalelei ke fakahā kiate kitautolu 'a e halá, 'o tatau ai pē pe kuo tau 'osi mali pe te'eki mali, kei talavou pe motu'a, 'i ai hotau fāmilí pe 'ikai.

Pea 'oku mahino 'a e mā'olunga hono fakataipe 'aki 'o e temipalé. Te u fakamatala ki ha me'a ne u a'usia 'i he ngaahi māhina sí'i kuo hilí 'o kau ki hono filifili

fakalelei 'o e ngaahi leá mo e ngaahi fakataipé? Kuó u filifili fakalelei 'eku ngaahi leá ke 'oua na'á ku lea 'aki ha me'a 'oku 'ikai totonu ke u lea 'aki 'i tu'a he temipalé. 'Oku to'o mei he folofola kuo pulusí 'a e ngaahi lea 'oku ou faka'aonga'i. Pea 'oku mahino 'ene hoko 'a e temipalé ko e fakataipé. Ke u fakamatala atu mu'a ha me'a ne hoko kiate au 'i he temipalé he ngaahi māhina sí'i kuo hilí 'o kau ki hono filifili fakalelei 'o e ngaahi leá mo e ngaahi faka'ilongá?

Mahalo ko ha hoko tu'unga'a pē (na'e pehē 'e ha tokotaha, "Ko e me'a 'oku hoko tu'unga'á ko ha mana sí'isi'i pē 'oku 'ikai fie ma'u 'e he 'Otuá ke 'ilo'i 'oku 'i ai 'Ene kaunga ki ai"), ka 'i he lolotonga 'eku talitali 'i he falelotu 'o e temipalé, na'e 'i hoku tafa'akí ha tangata'eiki matu'otu'a na'e fakafokifā 'ene tafoki 'o pehē mai kiate au, "Kapau 'okú ke fie ma'u ha fakatātā mahino 'o e Fakatupú peá ke lau 'a e 'Ēpalahame vahe 4." 'I he'eku kamata huke hake ki he tohi 'Ēpalahamé, ne u hanga hifo ki he Mōse 3:5: "He ko au, ko e 'Eiki ko e 'Otuá, na'á ku fakatupu fakalaumālie 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'a ia kuó u lau ki ái, 'i he te'eki ai ke tu'u ia 'i he anga fakanatulá 'i he funga 'o e māmaní." Ko ha pōpoaki fakafongá ia 'e taha—ko ha sīpinga fakalaumālie 'okú ne 'omi ke 'uhingamālie hono fakatupu 'o e ngaahi me'a 'o e māmaní. Hili iá ne u lau fakalelei 'a e 'Ēpalahame 4 peá u ma'u e faingamālie ke u 'alu 'o fufulu. Ne u mavahe mei ái kuo fakahā kiate au ha maama lahi ange fekau'aki mo ha me'a ne u 'ilo'i ma'u pē 'i hoku lotó 'oku mo'oni—ko e tangatá *mo e* fefiné ko ha 'ea hoko fakataha kinua ki he ngaahi tāpuaki 'o e lakanga fakataula'eikí, pea neongo 'oku fua 'e he hou'eiki tangatá 'a hono mamafa hono faka'aonga'i iá, ka 'oku 'ikai ta'ema'u 'e he hou'eiki fafiné 'a e ngaahi fatongia 'oku fekau'aki mo e lakanga fakataula'eikí.

Pea 'i he'eku 'alu ki he sēsini 'enitaumení, ne u fehu'i hifo pē kiate au, kapau ko e 'Eiki au pea 'oku lava ke u foaki ki he'eku fānau 'i he māmaní ha sīpinga faingofua pē kae mālohi ko ha fakataipe 'o 'enau ngaahi ngāue mo honau misioná, ko e hā hono lahi 'o e sīpinga te u foaki pea te u kamata 'i fē? Na'á ku fakafanongo ki he fo'i lea kotoa pē. Na'á ku sio ke u 'ilo'i ha ngaahi sīpinga mo ha ngaahi fakatātā.

Te u lau atu mei he 'Ēpalahame 4:27: "Ko ia na'e hā-'ele hifo 'a e ngaahi 'Otuá ke fakatupu 'a e tangatá 'i honau 'īmisi 'onautolú, na'a nau ngaohi ia 'i he 'īmisi 'o e ngaahi 'Otuá, na'a nau ngaohi 'a kinua ko e tangata *mo e* fefine." (ko e toki tānaki atu hono fakamamafa'i.) Na'a nau ngaohi 'a e tangatá pea nau

ngaahi 'a e fefiné—'i he *īmisi 'o e ngaahi 'Otuá, 'i honau 'īmisi 'onautolú.*

Hili iá, na'e pehē 'e 'Ātama 'i ha'ane fefolofolai mo e 'Otuá, te ne ui 'a e fefiné ko 'Ivi. Pea ko e hā 'okú ne ui ai ia ko 'Ivī? "Koe'uhí ko e fa'ē ia 'o e kakai mo'ui kotoa pē." (Sēnesi 3:20; Mōsese 4:26.)

'I he'eku fakamo'oni ki he mamahi mo'oni ko ia 'oku ongo'i 'e he kakai fefine te'eki mali tokolahi, pe kakai fefine 'osi mali 'oku te'eki ke 'i ai ha'anau fanau 'i ha'anau fanongo ki hano alea'i 'o e tu'unga fakafa'éé, 'e lava nai ke tau fakakaukau'i e me'a ko 'eni 'e taha fekau'aki mo hotau tu'unga ta'engata 'i he'etau hoko ko e fefiné—'a 'etau uoungataha 'i he ngaahi me'a kehekehe 'oku lava ke tau fai? Na'e foaki kia 'Ivi 'a e hingoa "ko e fa'ē 'o e kakai mo'ui kotoa pē" . . . kimu'a pē ia 'oku te'eki ai ke ne fā'ele'i ha fānaú. Hangē na'e kimu'a pē 'ene ma'u 'a e tu'unga fakafa'éé pe'a ne toki fā'ele'i ha fānaú, 'o hangē pē ko e kimu'a 'a e tu'unga haohaoa 'o e ngoué 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié. 'Oku ou tui ko e taha 'a e fa'éé 'i he ngaahi fo'i lea ko ia ne filifili fakaleléi, ko e taha 'o e ngaahi fo'i lea mohu 'uhingá—'o lahi hono ngaahi 'uhingá. Ka kuo pau ke 'oua na'a tau tuku ke hanga 'e he fo'i lea ko iá 'o vahevahe'i kitautolu.

'Oku ou tui 'aki hoku lotó kotoa ko hono fakamatala'i 'uluaki mo mu'o-mu'a taha ia 'o hotau natula fakalangí, ka 'oku 'ikai ko ha faka'ilonga 'o e tokolahi 'o e fānau 'oku tau ma'ú.

'Oku toko tolu pē 'eku fānaú pea na'a ku tangi 'i he 'ikai lava ke tokolahi ange aí. Pea 'oku ou 'ilo'i na'e tangi foki mo hamou ní'ihī 'oku 'ikai ha'amou fānaú. Pea taimi 'e ní'ihī 'oku 'ita 'a e tokolahi 'i he talanoa ki aí. Koe'uhí ko hotau tu'unga fakafa'é ta'engata, 'oku ou kōlenga ke 'oua 'e pehē.

'Oku fa'ēle'i 'e ha kakai fefine 'e ní'ihī ha fānau pea 'ohake kinautou kae 'ikai ke nau teitei hoko ko ha "fa'ē" kiate kinautolu. Pea 'oku 'i ai ha ní'ihī 'a ia 'oku ou 'ofa 'iate kinautolu 'aki hoku lotó kotoa, kuo nau hoko ko ha "fa'ē" 'i hono kotoa 'o 'enau mo'uí ka kuo te'eki ai 'aupito te nau fā'ele'i ha

fānau. Pea ko e fānau fefine kotoa kitautolu 'a 'Ivi, pe kuo tau mali pe te'eki mali, ma'u ha fānau pe pa'a. 'Oku fakatupu kitautolu 'i he 'īmisi 'o e ngaahi 'Otuá ke tau hoko ko ha ngaahi 'otua mo ha ngaahi 'otua fefine. Pea 'e lava ke tau fefoaki'aki ha kongā 'o e sipinga fakalangí ko iá, 'a e sipinga fakafa'é ko iá, pea foaki kiate kinautolu 'e hoko mai 'iate kitautolú. Ko e hā pē tūkunga 'oku tau 'i aí, 'e lava ke tau ala atu, poupou'i, hiki hake, pea tokanga'i kinautolu—ka he 'ikai ke tau lava 'o fai ia kapau 'oku 'ikai ke tau ofi kiate kinautolu. 'Oku tau fie ma'u ha kau fefine 'oku nau fakanonga e lotó mo fakafiemālie'i 'a e mamahi 'o e ta'ekakato 'a e mo'uí.

'Oku ou 'ilo 'oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kitautolu ko e kakai fefine fakafa'ituitui mo fakalūkufua, pea 'oku 'i ai 'ene misiona ma'atautolu hono kotoa. 'Oku ou fakamo'oni, 'o hangē ko ia ne u 'ilo 'i he ve'e mou'unga 'i Kāleli, kapau 'oku mā'oni'oni 'a e ngaahi holi 'a hotau lotó, 'e hanga leva 'e he 'Otuá 'o ta'ofi ha ngaahi me'a koe'uhí ke lelei kiate kitautolu pea 'e tokanga'i 'etau ngaahi fie ma'ú 'i he founga 'ofa 'e ha ongomātu'a fakalangí. Ko 'eku lotú ia, ke tau uoungataha neongo 'etau faikehekehe 'i he ngaahi me'a 'oku tau lavá mo hotau tu'unga fakafa'ituitui—uoungataha 'i he'etau fekumi ki hotau misiona pau ne

tomu'a fakanofu kitautolu ki aí, uoungataha 'i he 'ikai ke tau fehu'i, "Ko e hā 'e lava 'e he pule'angá 'o fai ma'akú?" kae pehē "Ko e hā 'e lava ke u fai ma'a e pule'angá? Te u lava fēfē 'o fakakakato 'a e 'uhinga na'e fakatupu ai aú? 'I he ngaahi tūkunga ko ia 'oku ou 'i aí mo hoku ngaahi faingata'a'ia pea mo 'eku tuí, ko e fē leva 'a e mahino kakato 'oku ou ma'u na'e fakatupu au 'i he 'īmisi 'o e 'Otuá?"

'Ofa ke tau nofo 'i he melino pea si'aki 'a e ngaahi me'a lahi 'oku tau tokanga mo hoha'a ki aí—'i he tui ki he 'Otuá, 'ene kau palōfitá, hono siasí, pea kiate kitautolu foki—mo e tui na'e fakatupu kitautolu 'e he 'Otuá. 'Ofa ke tau tui—'o 'ikai fakata'eta'etui—ki he maama 'oku uló, 'io 'o a'u pē ki ha feitu'u 'oku fakapo'ulí.

'Oku ou 'ilo 'oku 'ofa 'a e 'Otuá 'iate kitautolu ko e kakai fefine fakafa'ituitui mo fakalūkufua, pea 'oku 'i ai 'Ene misiona ma'atautolu kotoa pē.

NGAAHI MA'U'ANGA TOKONI NA'E FAKA'AONGA'Í

- Ashton, Marvin J. *One for the Money: Guide to Family Finance* (booklet). 1992.
- Ballard, Melvin J. *Melvin J. Ballard—Crusader for Righteousness*. 1966.
- Bateman, Merrill J. "The Eternal Family." 'I he *Brigham Young University 1997–98 Speeches*. 1998.
- Benson, Ezra Taft. *Come unto Christ*. 1983.
- . "In His Steps." 'I he *1979 Devotional Speeches of the Year*. 1980.
- . "The Law of Chastity." 'I he *Brigham Young University 1987–88 Devotional and Fireside Speeches*. 1988.
- . "Righteousness Exalteth a Nation" (lea na'e fai 'i he Provo Freedom Festival, 29 'o Sune 1986).
- . . . . *So Shall Ye Reap*. Na'e fakatahataha'i 'e Reed A. Benson. 1960.
- . *The Teachings of Ezra Taft Benson*. 1988.
- . *To the Mothers in Zion* (tohi tufa). 1987.
- . *To the Fathers in Israel* (tohi tufa). 1987.
- Brown, Hugh B. *Continuing the Quest*. 1961.
- . *Bulletin*, 1993.
- Christensen, Joe J. *One Step at a Time*. 1996.
- James R. Clark, comp. *Messages of the First Presidency of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. 6 vols. 1965–75.
- Eyring, Henry B. *To Draw Closer to God*. 1997.
- Family Home Evening: Love Makes Our House a Home*. 1974.
- Tamai, Fakakaukau'i Ho'o Ngaahi Founá: Ko ha Pō-poaki mei he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní* (tohi tufa). 1973.
- Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupú: Ko Hono Fakakakato Hotau Fatongia ki he 'Otuá* (ki'i tohi). 2001.
- Grant, Heber J. *Gospel Standards*. Na'e fakatahataha'i 'e G. Homer Durham. 1941.
- Green, Susette Fletcher mo Dawn Hall Anderson, ed. *To Rejoice as Women: Talks from the 1994 Women's Conference*. 1995.
- Hinckley, Bryant S. *Sermons and Missionary Services of Melvin Joseph Ballard*. 1949.
- Hinckley, Gordon B. *Cornerstones of a Happy Home* (tohi tufa). 1984.
- . "Our Fading Civility." Polokalama fokotu'u 'a e 'Univēsi Pilikihami 'Tongí, 25 'o 'Epeleli, 1996.
- . *Teachings of Gordon B. Hinckley*. 1997.
- . "This I Believe." 'I he *Brigham Young University 1991–92 Devotional and Fireside Speeches*. 1992.
- Holland, Jeffrey R. *Christ and the New Covenant: The Messianic Message of the Book of Mormon*. 1997.
- . "How Do I Love Thee?" 'I he *Brigham Young University 1999–2000 Speeches*. 2000.
- . *Speaking Out on Moral Issues*. 1998.
- Hunter, Howard W. *The Teachings of Howard W. Hunter*. Fakatonutonu 'e Clyde J. Williams. 1997.
- Journal of Discourses*. 26 vols. 1854–86.
- Kimball, Spencer W. *Faith Precedes the Miracle*. 1972.
- . *Love versus Lust*. Brigham Young University Speeches of the Year Jan. 5. 1965.
- . "Marriage and Divorce." 'I he *1976 Devotional Speeches of the Year*. 1977.
- . *Ko e Mana 'o e Fakamolemolé*. 1969.
- . *President Kimball Speaks Out*. 1981.
- . *The Teachings of Spencer W. Kimball*. 'Ētita'i 'e Edward L. Kimball. 1982.
- . Lea na'e fai 'i he faeasaiti 'i Seni 'Anitōnió, 'i Tekisisi, 3 'o Tisema. 1977.
- Lee, Harold B. *Decisions for Successful Living*. 1973.
- . *Stand Ye in Holy Places: Selected Sermons and Writings of President Harold B. Lee*. 1974.
- . *The Teachings of Harold B. Lee*. 'Ētita'i 'e Clyde J. Williams. 1996.
- Lewis, C. S. *Mere Christianity*. 1960.
- Ludlow, Daniel H., ed. *Encyclopedia of Mormonism*. 5 vols. 1992.
- Maxwell, Neal A. *All These Things Shall Give Thee Experience*. 1979.
- . "But for a Small Moment." 'I he *Speeches of the Year: BYU Devotional and Ten-Stake Fireside Addresses, 1974*. 1975.
- . *Deposition of a Disciple*. 1976.
- . *Even As I Am*. 1982.
- . *Meek and Lowly*. 1987.
- . *Men and Women of Christ*. 1991.
- . "Not My Will, But Thine." 1988.
- . *That My Family Should Partake*. 1974.
- . *We Will Prove Them Herewith*. 1982.
- . *Wherefore, Ye Must Press Forward*. 1977.

- McConkie, Bruce R. *Doctrinal New Testament Commentary*. 3 vols. 1966–73.
- . *Mormon Doctrine*. 2nd ed. 1966.
- . *A New Witness for the Articles of Faith*. 1985.
- McKay, David O. *Gospel Ideals*. 1953.
- Oaks, Dallin H. *Pure in Heart*. 1988.
- . "Revelation." *I he Brigham Young University 1981–82 Fireside and Devotional Speeches*. 1982.
- Packer, Boyd K. *Eternal Love*. 1973.
- . "Self-Reliance." *I he Speeches of the Year, 1975*. 1976.
- . *The Things of the Soul*. 1996.
- Pratt, Parley P. *Writings of Parley Parker Pratt*. 'Ētita'i 'e Parker Pratt Robison. 1952.
- Responding to Abuse: Helps for Ecclesiastical Leaders*. 1995.
- Richards, LeGrand. *Ko ha Ngāue Lahi mo Fakafofo*. Rev. ed. 1966.
- Smith, George Albert. *Sharing the Gospel with Others*. Na'e filifili 'e Preston Nibley. 1948.
- Smith, Joseph. *History of the Church*. 7 vols. 2nd ed. rev. 'Ētita'i 'e B. H. Roberts. 1932–51.
- . *Teachings of the Prophet Joseph Smith*. Na'e filifili 'e Joseph Fielding Smith. 1976.
- Smith, Joseph F. *Gospel Doctrine*. 5th ed. 1939.
- Smith, Joseph Fielding. *Doctrines of Salvation*. Na'e fokotu'utu'u 'e Bruce R. McConkie. 3 vols. 1954–56.
- . *The Way to Perfection: Short Discourses on Gospel Themes*. 2nd ed. 1935.
- Snow, Lorenzo. *The Teachings of Lorenzo Snow*. 'Ētita'i 'e Clyde J. Williams. 1996.
- Talmage, James E. *Ko e Fale 'o e 'Eikí*. 1968.
- Taylor, John. *The Gospel Kingdom*. Na'e filifili 'e G. Homer Durham. 1943.
- Widtsoe, John A. *Evidences and Reconciliations*. Na'e fokotu'utu'u 'e G. Homer Durham. 3 vols. in 1. 1960.
- . *Program of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. 1937.
- . "Temple Worship." *Utah Genealogical and Historical Magazine*, Apr. 1921, 50–64.
- Woodruff, Wilford. *The Discourses of Wilford Woodruff*. Na'e filifili 'e G. Homer Durham. 1946.
- Young, Brigham. *Discourses of Brigham Young*. Na'e filifili 'e John A. Widtsoe. 1954.

FAKAHOKOHOKO FAKAMOTU'ALEÁ

akó, 91–92

ko e kī ki he faingamālie faka'ekonōmiká, 251
ma'á e kakai fefiné, 287
ma'á e to'u tupú, 61
ngāue ke ke lava 'o, 227, 251
'oku fai hokohoko pē, 141

ako'i 'o e fetu'utaki fakasekisuálé 'i he ngaahi 'apiakó, 170, 276

lava ke tupu mei he ponokalafí, 318
malu'i mei he, 185, 211, 247, 315, 426
ni'ihī 'oku mamahi ka 'oku 'ikai halaia 'i he anga-
halá, 65, 403
"Ngaahi Maka-Tuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 149
sīpinga hono toutou fakahoko 'o e, 109, 403
'ikai taau mo ha taha ma'u lakanga fakataula-
'eiki, 191, 426
'i he leá, 27, 244
'o e fānaú, 158, 247
'o e hoá, 100, 121, 130, 149, 158, 165, 247

akonaki

fakaepalōfita, 346–349
"Ma'u 'a e Malu 'i he Fale'i," 'Eletā Henry B.
Eying, 346
'oku leleí, fekumi ki he, 88

akonaki fakaepalōfita, 346–49

"Ma'u 'a e Malu 'i he Fale'i," 'Eletā Henry B.
Eying, 346

anga fakasivilaisé

"Ko Hotau Anga Fakasivilaisé 'Oku Faka'au ke
Molé," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 394

angahalá

fakafaikehekehe'i mo e maumau fonó, 310
'o e fielahí, 321, 323
'o e nofo fakataha te'eki malí, 181

angahala fakamala'ia, 1, 2

angalelei

hoko ko ha tangata 'oku, 249
ko ha teunga tau 'o e 'Otuá, 267
ko hono fakakoloa'i ha nofo-mali, 196,220
mo angama'a, 271

angama'á. *Vakai*, anganofo 'i he malí; angama'á mo
e teunga tāú

angama'á mo e teunga tāú, 261-82

"Angama'a Fakafo'ituituí," 'Eletā Jeffrey R.
Holland, 278

"Ko Hono Fufulu 'o e Loto Ipú," Palesiteni Ezra
Taft Benson, 320

"Ko e Fono 'o e Angama'á," Palesiteni Ezra Taft
Benson, 271

"Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Dallin H.
Oaks, 309

"Ko Hotau 'Ātakai Fakaangama'á," 'Eletā Boyd
K. Packer, 275

mo e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahu'ingá, 169
Tohi mei he 'Ōfisi 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí, 275

"Tui 'a e Teunga Tau Kakato 'o e 'Otuá," Palesi-
teni Harold B. Lee, 266

anganofu 'i he malí, 132–35

"Ko e Fono 'o e Angama'á," Palesiteni Ezra Taft
Benson, 271

ko e fono 'a e 'Eiki ki he, 275

"Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Dallin H.
Oaks, 309

"Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú," Palesi-
teni Gordon B. Hinckley, 26

'ikai ke 'osi hono kuongá, 169

Andersen, H. Verlan, 297

angatonú, 404

angavaivaí, 398

anga'ofá, ko ha lea faitatau 'o e 'ofa faka-Kalaisí, 198

Asay, Carlos E., 375

"Ko e Kāmeni 'o e Temipalé: 'Ko Hano Fakahā ki
Tu'a 'o ha Tukupā 'i he Lotó,'" 383

Ashton, Marvin J., 23, 9, 110, 184, 236, 293, 298, 318, 372, 408, 411

"Ngaahi Fetu'utaki Fakafāmilí," 37

"Taha 'i he Pa'angá: Fakahinohino ki he Ngaahi
Me'a Fakapa'anga 'a e Fāmilí, 136

Ballard, Melvin J., 19, 199

Ballard, M. Russell, 60, 94, 100, 111, 293, 295, 318, 329, 390

"Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie
ma'u 'o e Mo'uí," 335

Banks, Ben B., 302, 305, 372

Bateman, Merrill J., 76, 96, 100, 109, 371

Benson, Ezra Taft, ix, 4, 19, 23, 58, 69, 74, 96, 102, 116, 133, 134, 157, 162, 183, 187, 227, 262, 283, 288, 292, 296, 302, 315, 318, 327, 329, 330, 338, 391, 403, 408, 410, 413, 414

“Ko Hono Fufulu ‘o e Loto Ipú,” 320

“Ki he Ngaahi Fa‘ē ‘i Saioné,” 419

“Ki he Ngaahi Tamai ‘i ‘Isilelí,” 241

“Ko e Fono ‘o e Angama‘á,” 265

“Vakai Telia ‘a e Loto-hikisiá,” 321

Bradford, William R., 410

Brown Hugh B., 18, 117, 374

Brown, Victor L., 92

Christensen, Joe J., 26, 70, 102, 119, 185, 292

“Malí mo e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” 339

“Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó,” 142

Clarke J. Reuben ko e Sí‘i., 18, 411

Clarke, J. Richard, 119, 295, 373, 394

Clyde, Aileen H., 7

Curtis, LeGrand R., 293, 411

Dew, Sheri L.

“Ko ha Kakai Fefine Kitautolu ‘o e ‘Otuá,” 433

efiafi fakafāмили ‘i ‘apí

ako‘i ‘a e ongoongolelé ‘i he, 117, 247

fakauike, 116, 288, 289, 337

fale‘i ‘a e kau palesitenisí ‘uluakí ke fakamu‘o-mu‘a taha, 291, 330

fatongia ‘o e tamaí ke fakahoko ‘a e, 255

liliu e ‘apí ko ha fale ‘o e ako, 292

pule‘i mo tataki fakalaumālie ‘a e tamaí ‘i he, 240, 244

toe fokotu‘u ‘o e, 332

tohi lēsoni, 57

tuku ha taimi ke fai ai ‘a e, 423

Ellsworth, Homer

“ ‘Oku ‘i ai ‘Eku Fehu‘i,” 20

Eyring, Henry B., ix, 159, 411

“Ma‘u ‘a e Malu ‘i he Fale‘i,” 346

“Ko e Fāmilí,” 123

fa‘a kātaki

‘i he akonakí, 348

‘i he fetu‘utakí, 40

ko ha founga hono mapule‘i kitá, 5

‘o kita pē, 442

fa‘eé. *Vakai foki*, ngaahi ngafa mo e ngaahi fatongia fakalangi ‘o e hou‘eiki fafiné

faka‘apa‘apa ki he, 83, 251

fatongia ‘aki hono lehilehi‘i, 99

fatongia ‘o e, 302

mo e tu‘unga fakamātu‘á, 288

ngāue mavahe mei ‘apí, 283–87, 428

uiui‘i mā‘oni‘oni ‘o e, 79

fā‘ele‘i ‘o e fānaú, 309

faikaume‘á, hokohoko atu ‘a e

ko hono fakakoloa‘i ‘o ha nofo-mali, 26, 220, 340

“ ‘Oku Founga Fēfē ‘Eku ‘Ofa ‘Iate Koé?” ‘Eletā Jeffrey R. Holland, 188

faitotonú. *Vakai foki*, ko e falalá ‘i he nofo-malí

kiate kita mo e ni‘ihi kehé, 67

‘i he me‘a fakapa‘angá, 152

fakaangá

fakatu‘utāmaki ‘o e, 343

faka‘auha hoto mahu‘ingá, 55

faka‘apa‘apá

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” 99

mahu‘inga ki ha nofo-mali fiefia, 222

“Ngaahi Makatuliki ‘o ha ‘Api Fiefia,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 150

tefito‘i mo‘oni ‘o e, 105

faka‘apa‘apa‘i

e kakai fefiné, 251, 255

“Ko Hotau Fatongia Toputapu ke Faka‘apa‘apa‘i ‘a e Hou‘eiki Fafiné,” ‘Eletā Russell M. Nelson, 250

fakafanongó. *Vakai*, fetu‘utakí

fakafepakí

ki he ngāue fakatemipalé, 382

mo e ngaahi faingata‘á, 17

fakafiefiá mo e mītiá, 62

fakahaá, 227, 231, 235

fakahaohaoa‘i, ‘oku hoko māmālie ‘a e, 76

fakakaukaú, mapule‘i ‘o e ngaahi, 265, 272, 275

Fakaleléi mo e mali ta‘engata, 14–17

“Fa‘a Fakamolemole: Ko e Tumu‘aki ia ‘o e ‘Ofá,” ‘Eletā Marion D. Hanks, 106

“Ko e Ngaahi Me’a Fakamelino ‘o e Pule’angá,”
‘Eletā Jeffrey R. Holland, 14

“Ko e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” ‘Eletā Dallin H.
Oaks, 309

“Fuakava ‘o e Malí,” ‘Eletā Bruce C. Hafen, 54
‘a Kalaisí, 9, 256

fakamāú, 40

fakamolemolé

fakatomalá mo e, 3, 15, 103, 105

“Fa’a Fakamolemolé: Ko e Tumu’aki ia ‘o e ‘Ofá,”
‘Eletā Marion D. Hanks, 106

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,”
99

“Ko e Ngaahi Me’a Fakamelino ‘o e Pule’angá,”
‘Eletā Jeffrey R. Holland, 14

faka-‘Otua

iku’anga, 99

ko e fa’unga ‘o e malí ‘oku, 205

“Ko Hono Tanumaki ‘o e Ngaahi ‘Ulungāanga
Faka-‘Otuá,” ‘Eletā Joseph B. Wirthlin, 153

fakataha alēlea

fakauooti, 355

‘i he langí, 309

fakatokangá, ngaahi, 276

fakatomalá

hili ‘a e anga ta’ema’á, 172, 272, 275, 377, 280

“Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,”
99

“Ko e Ngaahi Me’a Fakamelino ‘o e Pule’angá,”
‘Eletā Jeffrey R. Holland, 11

tefito’i mo’oni ‘o e, 103, 278

vete hiá mo e, 173

‘omi ‘a e mālohi mo e melino, 3, 66, 285

fakatōtamá, 1–3

fakamolemolé’i ‘o e, 104

ko e angahala mamafa, 167, 192

“Ko e Palani Lahi ‘o e Fakamo’uí,” ‘Eletā Dallin
H. Oaks, 309

fakatupú

ko e tefito’i taumu’a ‘o e feohi fafale fakaesinó,
63, 164, 165

mapule’i ‘a e mālohi toputapu ‘o e, 280, 311

‘i he vaha’a pē ‘o e husepāniti mo e uai, 99

fakatuítuía

“Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó,” ‘Eletā
Joe J. Christensen, 142

fakavahavaha fanaú, 18–22

“Ki he Ngaahi Fa’ē ‘i Saioné,” Palesiteni Ezra Taft
Benson, 419

“Ko e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” ‘Eletā Dallin H.
Oaks, 309

“Ngaahi Makatuliki ‘o ha ‘Api Fiefia,” Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 149

“‘Oku ‘I ai ‘Eku Fehu’i,” Toketā Homer
Ellsworth, 20

falalá ‘i he nofo-malí, 408–09

fakakoloa’i e nofo-malí, 221

mo’ui taau mo e, 40

fāmilí

fakakaukau’i ‘o e, 20, 241

fakamoleki ha taimi mo e, 332

fakataha alēlea faka, 292

“Ki he Mo’uí ni mo e Ta’engatá,” ‘Eletā Boyd K.
Packer, 77

“Ko e Fāmilí,” ‘Eletā Henry B. Eyring, 123

“Ko e Fāmilí Ta’engatá,” ‘Eletā Robert D. Hales, 119

ko e tu’utu’uni ia ‘a e ‘Otuá, 99

ko ha tāpuaki ma’á e to’u tupú, 61

lotu faka, 153

mateuteu faka, 242

“Ngaahi Makatuliki ‘o ha ‘Api Fiefia,” Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 153

uesia ‘e he ponokalafí ‘a e, 315

uho ‘o e palani ‘a e Fakamo’uí, 99

fānaú

akonaki’i ‘o e, 306

ako’i ke nau fua fatongia, 141, 334

ako’i ‘o e ongoongolele’i ki he, 296, 298, 424

fakamoleki ha taimi mo e, 304, 305, 313

ko hono fakatuítuia e loto ‘o e, 142

tāpuekina ‘e he nofo-mali lele’i ‘a e, 293

‘o e fuakavá, 270, 308

‘oku fakataimi pē ‘a e ta’ema’u ha fānaú, 314

‘oku talangata’á, 53, 208, 290

fanafanau mo fakatokolahi ‘a e māmaní

na’e fakatupu ‘a e māmaní ke, 44

‘oku kei tu’u ma’u pē ‘a e fekau ke, 78, 99, 166

fanongonongo kau ki he fāmīlī. *Vakai*, Ko e Fāmīlī: Ko ha Fanongonongo ki Māmani

fatongia

“Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 26

Faust, James E., 4, 25, 54, 69, 75, 86, 94, 106, 109, 111, 118, 158, 163, 265, 295, 297, 298, 300, 301, 304, 318, 327, 409, 410

“Ko e Tukupā Ma’ongo’onga Taha ‘i he Māmani: Hoko ko ha Mātu’a Lelei” 305

“Ko Hono Fakatupulaki ‘o e Nofo-Malí,” 219

fe’auakí, 261, 262, 263, 265

feilaulaú, 37

feke’ike’í, 4, 36, 250, 292, 323

fiehi fafale fakaesino ‘i he malí, 164–73

angavaivai mo e faka’apa’apa ‘i he, 246

faka’ilonga mo’oni ‘o e fepikītai kakatō, 279

“Ko e Fauniteni ‘o e Mo’uí,” ‘Eletā Boyd K. Packer, 166

liliu ke feangai mo e, 12

Featherstone, Vaughn J., 119

fetu’utakí, 361–43

fakafanongó, 339, 341

“Fakafanongo ke Poto,” ‘Eletā Russell M. Nelson, 41

fakahā ‘o e hounga’ia ‘i he hoá, 106

“Ko e Ngaahi Me’a Fakamelino ‘o e Pule’angá,” ‘Eletā Jeffrey R. Holland, 14

mahu’inga ki he nofo-mali fiefiá, 223

“Ngaahi Fetu’utaki Fakafāmīlī,” ‘Eletā Marvin J. Ashton, 37

“Ngaahi Makatuliki ‘o ha Fāmīlī Fiefia,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 152

uouangataha ‘i he, 411

fetokanga’aki

fakatu’asinó, 184, 185

pē ‘a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefine, 350

fetokanga’aki pē ‘a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefine, 350–60

ko e angahala mamafa ‘a e tō’onga fakahomosekisualé, 263, 274, 361

“Fetokanga’aki pē ‘a e Tangata mo e Tangatá, Fefine mo e Fefiné,” ‘Eletā Dallin H. Oaks, 350

fiefiá

hou’eiki fafine ‘oku ‘ikai ke nau fiefia, 26

“Ko e Fiefia ‘o e Mo’ui ‘Aki e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” ‘Eletā Richard G. Scott, 429

“Ko e Fiefia ‘o e Tu’unga Fakaefefiné,” Sisitā Margaret D. Nadauld, 82

“Ko e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” ‘Eletā Dallin H. Oaks, 309

ko hono ma’u ‘o e, 273, 432

“Ngaahi Makatuliki ‘o ha ‘Api Fiefia,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 149

‘i he nofo-malí, 157–59

‘o e hoko ko e mātu’á, 295

‘oku ‘omi ‘e he mali tempalé ‘a e, 157–59, 202, 213, 217

fielahí, 320–26

“Ko Hono Fufulu ‘o e Loto Ipú,” Palesiteni Ezra Taft Benson, 320

“Vakai Telia ‘a e Loto-hikisiá,” Palesiteni Ezra Taft Benson, 321

fie ma’ú, ngaahi. *Vakai*, ngaahi me’a ‘oku tau holi ke ma’ú mo e ngaahi fie ma’ú

filí, 55

fili malí, 224–35

“Mo’ui Taau mo e Finemui Te mo Mali ‘i ha ‘Ahó,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 249

“Tau’atāina ke Filí pe Ko e Ue’i ‘a e Laumālié,” ‘Eletā Bruce R. McConkie, 230

folofolá

ako fakafāmīlī, 342, 423

ako fakatāutaha ‘o e, 176, 336

na’e faka’aonga’í, 13, 23, 36, 86, 100, 110, 132, 133, 134, 164, 181, 183, 264, 265, 402, 403

fono fakatu’asino mo fakaangama’a, ngaahi, 277

fotú

ki tu’á, 226

tokanga ki ho’o, 82

‘a e to’u tupú, 62

fuakava fo’ou mo ta’engata ‘o e malí, 46, 195

Grant, Heber J., 18, 413

Hafen, Bruce C.

“Fuakava ‘o e Malí,” 53

Haight, David B., 102, 111, 297

“Malí mo e Vete Malí,” 87

Hales, Robert D., 45, 106, 133, 289, 291, 294

“Ko e Fāmili Ta’engatá,” 119

Hanks, Marion D., 118, 237, 402

“Fa’ā Fakamolemólé: Ko e Tumu’aki ia ‘o e ‘Ofá,” 106

“Ko e Talatukufakaholo ‘a ‘Enau Ngaahi Tamaí,” 404

hele’uhilá mo e vitioó, ngaahi, 318

hiki ‘o mamafa e totongi koloá, 141

Hinckley, Gordon B., 1, 4, 5, 19, 58, 69, 86, 87, 93, 96, 100, 102, 103, 105, 108, 109, 110, 132, 133, 134, 158, 181, 184, 224, 227, 236, 262, 263, 283, 298, 301, 302, 314, 350, 361, 371, 374, 389, 408, 411, 425

“Mapule’i Ho’o Loto ‘Itá,” 396

“Hou’eiki Fafine ‘o e Siasi,” 425

“Ki he Kau Talavou’ mo e Kakai Tangatá,” 50

“Ko Hotau Anga Fakasivilaise ‘Oku Faka’au ke Molé,” 394

“Ko Hotau Ngaahi Fatongia Molumalú,” 26

“Ko Ia Kuo Fakataha’i ‘e he ‘Otuá,” 207

“Mo’ui Taau mo e Finemui Te Mo Mali ‘i ha ‘Ahó,” 249

“Ngaahi Makatuliki ‘o ha ‘Api Fiefia,” 149

“Fakamanatu ‘e Ta’u 60 ‘o e Nofo-mali ‘a Palesiteni mo Sisitā Hingikelií,” 222

Hinga ‘a ‘Ātamá, 310

hivá mo e hulohulá, 63

Holland, Jeffrey R., 45, 181, 187, 291, 393

“Angama’ā Fakafo’ituituí,” 278

“Ko e Ngaahi Me’ā Fakamelino ‘o e Pule’angá,” 14

“Ko e Ngaahi Nima ‘o e Ngaahi Tamaí,” 256

“‘Oku Anga Fēfē ‘Eku ‘Ofa ‘Iate Koé?” 188

Holland, Patricia T., 45, 416

“Ko e Me’ā Pē Taha ‘Oku ‘Aongá”: Hoko Ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange kia Kalaisi, 436

holi koví, 90, 185

Hunter, Howard W., 4, 19, 25, 74, 92, 93, 105, 106, 166, 238, 245, 284, 287, 290, 293, 294, 304, 315, 374, 390, 408, 414, 416

“Ko e Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamai Anga-mā’oni’oni,” 245

husepāniti. *Vakai foki*, tamai

“Ko e Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamai Anga-mā’oni’oni,” 245

Jensen, Marlin K.

“Ko ha Feohi ‘o e ‘Ofa mo e Femahino’aki,” 193

kāmeni fakatemipalé, ngaahi

“Ko e Kāmeni ‘o e Temipalé: ‘Ko Hano Fakahā ki Tu’ā ‘o ha Tukupā ‘i he Lotó,” ‘Eletā Carlos E. Asay, 383

founga totonu hono tui ‘o e, 375

puipuitu’ā fakahisitōlia ‘o e, 385

Kapp, Ardeth G., 26

kātaki ki he ngata’angá. *Vakai foki*, tukupā; ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouaú; nofo-malí ‘i he kotoa hono ngaahi ta’ú

“Kātaki Pea ‘e Hiki Hake Koe,” ‘Eletā Russell M. Nelson, 31

kaungāme’á, ngaahi

fili fakalelei, 61

tokoni ke tau tauhi ‘a e potupotutataú, 336

Kau Palesitenisí ‘Uluakí

1912 fakamatala ko e fānau fakalaumālie kitautolu ‘a ha ongomātu’ā fakalangi, 309, 359

1915 fakahinohino ke kamata ‘a e efiafi fakafā-mili ‘i ‘apí, 292, 423

1936 pōpoaki kau ki he fie ma’u ke tau ngāué, 111, 390

1942 pōpoaki kau ki he fakatokanga ke fanafanau mo fakatokolahi ‘a e māmaní, 78

1974 tohi kau ki he natula toputapu ‘o e kāmeni fakatemipalé, 387

1988 tohi kau ki he founga totonu hono tui ‘o e kāmeni fakatemipalé, 387

1991 tohi kau ki he ngaahi tu’unga ‘o e mo’ui angama’á mo e anganofó, 275, 351, 355

1996 Talamonū ‘o e Pekia ke tau toe anga’ofa ange, 351

1999 tohi ke fakamu’omu’ā hono lehilehi’i ‘o e ngaahi fāmilí, 330

Heber J. Grant, Anthony W. Ivins, Charles W. Nibley, kau ki he tupulaki ta’engatá, 199)

Heber J. Grant, J. Reuben Clark ko e Si’i, David O. McKay kau ki he fakavahavaha fānaú, 18 kau ki he anganofa he malí, 132

Joseph F. Smith, Anthon H. Lund, Charles W. Penrose, kau ki he efiafi fakafāmilí ‘i ‘apí, 291

David O. McKay, Hugh B. Brown, N. Eldon Tanner, kau ki he fakavahavaha fānaú, 18

Ezra Taft Benson, Gordon B. Hinckley, Thomas S. Monson, kau ki he fili malí, 230

kau ki he fu'u lahi 'o e angahala fakasekisuálé, 312
kau ki he hoko 'a e tu'unga fakafa'eé ko ha ngāue
mā'oni'oni, 246, 253, 294, 415

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,"
99

"Ko e Kalaisi Mo'uú: Ko e Fakamo'oni 'a e Kau
'Aposetoló," 174

'i hono fakalotosi'í 'o e tā-tataú mo e fakaavaava
'o e sinó, 265

Pōpoaki he Tau Lahi hono II 'a Māmani ke tauhi
koe ke ke ma'a, 282

Spencer W. Kimball, N. Eldon Tanner, Marion G.
Romney, kau ki he fānau 'e talangata'a 'o hē
atú, 53

Kimball, Spencer W., 1, 12, 19, 25, 54, 58, 60, 69,
74, 93, 96, 102, 103, 105, 111, 134, 157, 162, 164,
165, 166, 181, 185, 188, 224, 227, 236, 238, 261,
264, 283, 288, 292, 294, 295, 315, 329, 363, 389,
391, 393, 413

"Ko e Fatongia 'o e Kau Fafine Angatonú," 416

"Malí mo e Vete Malí," 200

Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,
18, 99–131, 146, 286, 298, 302, 350, 415

"Ko e Fāmilí," 'Eletā Henry B. Eyring, 123
mahu'inga ke fakakaukau fakalelei ki ai, 123
ngaahi tefito'í mo'oni mei he, ix

ko e fika pē, ko ha fakakaukau hala, 58, 227

ko e nofo-malí 'i he kotoa hono ngaahi ta'ú,
219–23

"Kataki Pea 'e Hiki Hake Koe," 'Eletā Russell M.
Nelson, 31

"Ko Hono Fakatupulaki 'o e Nofo-Malí," Palesi-
teni James E. Faust, 219

"Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie
Ma'u 'o e Mo'uú," 'Eletā M. Russell Ballard, 335

"Malí mo e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Joe J.
Christensen, 339

"Fakamanatu e Ta'u 60 'o e Nofo-mali 'a Palesi-
teni mo Sisitā Hingekelí," 222

ko hono veteki 'o e palopalema 'i he nofo-malí,
338–45. *Vakai foki*, ngaahi me'a ke fakalelei'í he
nofo-malí

"Ko Hono Ikuna'í 'o e Kehekehe 'i he Fakakau-
kaú: Ko e Founga ke Ma'u ai 'a e Uouangatahá
'i he Nofo-malí," 'Eletā Robert E. Wells, 342

"Malí mo e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Joe J.
Christensen, 339

"Malí mo e Vete Malí," Palesiteni Spencer W.
Kimball, 200

"Fuakava 'o e Malí," 'Eletā Bruce C. Hafen, 53

"ngaahi liliu ke fakahoko, 12–13

"Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 149

'oku ma'u e ngaahi founga 'i he lotú, 90

konifelenisi lahi, 180

konisitūtoné

"Ko e Konisitūtone ki ha Mo'ui Haohaoa,"
Palesiteni Harold B. Lee, 146

lakanga fakataula'eikí

fuakava mo e fakapapau 'o e, 50

muimui ai ki he mo'ui malú, 347

Lao Koulá, ko e, 103, 211, 396

Larsen, Dean L., 111, 119

Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá, 48, 160

lea ma'á, ngāue 'aki 'a e, 63, 265

Lea 'o e Potó, 250

Lee, Harold B., 12, 74, 100, 229, 238, 315, 375

"Ko e Konisitūtone ki ha Mo'ui Haohaoa," 146

"Tui 'a e Teunga Tau Kakato 'o e 'Otuá," 266

loto-fakatōkilaló

fehanganhangai mo e fielahí, 320, 325

mahu'inga ki he 'ilo fakalaumālié, 177

tali 'a e akonakí 'i he, 348

loto-hounga'ía

ako 'i he kei talavou, 61

ki he 'Otuá, 256

lotú

fakafāmilí, 153, 337, 422

fakalelei'í e ngaahi feta'emahino'akí, 221

ke teke'i e 'ahi'ahí, 272

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,"
99

mahu'inga 'i he fili malí, 228

mahu'inga 'i he nofo-malí, 339, 344

"Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 149

ngaahi tefito'í mo'oni 'o e, 102

ma'á

"Angama'a Fakafo'ituituí," 'Eletā Jeffrey R. Holland, 278
 'i he teití, 66

mahinó

"Ko ha Feohi 'o e 'Ofa mo e Femahino'aki,"
 'Eletā Marlin K. Jensen, 193

maka-tulikí, ngaahi

"Ngaahi Makatuliki 'o ha Fāfili Fiefia," Palesi-
 teni Gordon B. Hinckley, 149

malí

"Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engatá," 'Eletā Boyd K. Packer, 77
 ki he ta'engatá, 199–218
 ko e fa'ifa'itaki'anga, 30, 90
 "Ko e Hā 'Oku Tau Mali ai 'i he Tempalé?" 'Eletā John A. Widtsoe, 212
 "Ko e Malí," 'Eletā Boyd K. Packer, 215
 "Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Dallin H. Oaks, 309
 "Ko Hono Fakatupulaki 'o ha Nofo-Mali," Palesi-
 teni James E. Faust, 219
 "Ko Ia Kuo Fakataha'i 'e he 'Otuá," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 207
 laiseni, 376
 mahu'inga 'i he palani 'a e 'Otuá, 311
 "Malí mo e Vete Malí," Palesiteni Spencer W. Kimball, 201
 "Mali 'i he Fuakavá," 'Eletā Bruce C. Hafen, 53
 "Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 149
 'ikai ha faingamālie ke, 294, 313

mali fakasilesitiale

fakahoko 'i he ngaahi tempalé, 200
 fuakava 'o e, 52
 taumu'a fakalangí ko e, 87

mali 'a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefine, 361**malu'í, 141****mamata televisoné, 318****manava'ofá, 109****mānumanú**

"Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó," 'Eletā Joe J. Christensen, 142

mapule'í

"Mapule'i Ho'o Loto 'Itá," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 396
 ko ha tukupā faingata'a, 306
 ngaahi fakataha alēlea ki he, 273
 talatukufakaholo 'o e, 405
 'i he 'ofa, 301
 'o e 'itá, 27, 426

mapule'í kitá

mahu'inga ki ha nofo-mali fiefia, 222, 407
 'i he holí, 168, 195
 'i he ngaahi me'a fakapa'angá, 137
 'i he 'itá, 27

matakali mo e 'ulungāanga fakafonua 'i he fili malí, 200, 222**mateaki'i fonua, 405****mateuteú**

fakafāfili, 242
 fakatāutaha, 252
 fakatu'asino, 389
 ki he tempalé, 374

mateuteu fakatu'asinó, 389–91**mateuteu ki ha me'a fakatu'upakē, 141**

Maxwell, Neal A., x, 3, 5, 36, 76, 96, 109, 163, 185, 237, 264, 289, 304, 318, 327, 329, 330, 363

"Li'aki 'a e Tangata Fakakakanó, Ka Ke Lava 'o Ikuna," 397

"Tuku Atu ho Mālohí ki he Ngāuē," 112

McKay, David O., 18, 134, 165, 183, 224, 226, 301, 363, 411, 413

McConkie, Bruce R., 23, 93, 96, 102, 158, 160, 162, 199, 200, 224, 226, 227, 294

"Tau'atāina ke Filí pe Ko e Ue'i 'a e Laumālié?" 230

melino fakatāutahá, 14**Mileniumé, 314**

Monson, Thomas S., 69, 75, 105, 110, 117, 134, 318

mo'uá, 69–73. *Vakai foki*, ngaahi me'a fakapa'angá fakahinohino ke faka'ehi'ehi mei he, 136
 fakamama'o mei ai hangē ko ha mahaki faka-
 'auhá, 142

fakatokanga fekau'aki mo e, 223

"Ki he Kau Talavou mo e Kakai Tangatá," Palesi-
 teni Gordon B. Hinckley, 70

ko hono fakangata 'o e, 138

mo'ui fakafalala kiate kita pē, 364–70

"Ko e Mo'ui Fakafalala pē Kiate Kitá," 'Eletā Boyd K. Packer, 364

"Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kita," 'Eletā L. Tom Perry, 367

"Tuku Atu Ho Mālohí ki he Ngāué," 'Eletā Neal A. Maxwell, 112

'i he ngaahi me'a fakapa'angá, 73

mo'ui lelei 'a e sinó, 68, 389

mo'ui taau

ke hū he temipalé, 374, 380

"Mo'ui Taau mo e Finemui Te mo Mali 'i ha 'Ahó," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 249

'i he fili malí, 222

Nadauld, Margaret, D.

"Ko e Fiefia 'o e Tu'unga Fakaefefiné," 82

Nelson, Russell M., 3, 26, 91, 92, 118, 187

"Fakafanongo ke ke Poto Ai," 41

"Kātaki Pea 'e Hiki Hake Koe," 31

"Ko Hotau Fatongia Toputapu ke Faka'apa'apa'i 'a e Hou'eiki Fafiné," 252

ní'ihī kuo ngaohikoviá, 7

nonofo. *Vakai*, nofo fakataha kae 'ikai malí; mali 'a e tangata mo e tangata fefine mo e fefine

nofo fakataha kae 'ikai malí, 181–82

ko e mali 'oku loi, 216

ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētané mo e tangata fakakakanó, 393–401

ngaahi 'ekitivitī fakafiefiá

"Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani," 110

tefito'i mo'oni 'o e, 116

ngaahi fa'ē 'oku ngāué. *Vakai*, ko e ngāue 'a e ngaahi fa'ē 'o mavahe mei 'apí

ngaahi fakamo'oni 'a e kau 'aposetoló, 174

ngaahi faikehekehe pau 'i he vaha'a 'o e tangatá mo e fefiné, "0" 74–85

"Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engatá," 'Eletā Boyd K. Packer, 77

"Ko e Fiefia 'o e Mo'ui 'Aki e Palani Lahi 'o e Fiefia," 'Eletā Richard G. Scott, 429

"Ko e Fiefia 'o e Tu'unga Fakaefefiné," Sisitā Margaret D. Nadauld, 82

"Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 149

ngaahi fatongia mo e ngaahi tufakanga fakalangi 'o e kakai tangatá, 238–55

"Ko e Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamai Anga Mā'oni'oni," Palesiteni Howard W. Hunter, 245

"Ki he Ngaahi Tamai 'i 'Isilelí," Palesiteni Ezra Taft Benson, 241

"Ko e Fiefia 'o e Mo'ui 'Aki e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Richard G. Scott, 429

"Ko e Ngaahi Nima 'o e Ngaahi Tamaí," 'Eletā Jeffrey R. Holland, 256

"Ko Hotau Fatongia Toputapu ke Faka'apa'apa'i 'a e Hou'eiki Fafiné," 'Eletā Russell M. Nelson, 252

"Ko Hotau Ngaahi Fatongia Toputapú," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 26

"Mo'ui Taau mo e Finemui Te mo Mali 'i ha 'Ahó," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 249

"Tamai, Fakakaukau'i Ho'o Ngaahi Founzá," 238

ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouaú, 44–57

"Kātaki Pea 'e Hiki Hake Koe," 'Eletā Russell M. Nelson, 31

"Ko Hotau Ngaahi Fatongia Toputapú," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 26

"Fuakava 'o e Malí," 'Eletā Bruce C. Hafen, 53 toputapu 'o e, 28

'o e malí, 28, 199, 212

'o e temipalé, 374

ngaahi makatu'unga ki he mali ta'engatá, 146–56

"Ko e Konisitūtone ki ha Mo'ui Haohaoa," Palesiteni Harold B. Lee, 146

"Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 149

ngaahi me'a ke fakalelei'i he nofo-malí, 12–13.

Vakai foki, ko hono veteki 'o e palopalema 'i he nofo-malí

"Ko Hono Ikuna'i 'o e Kehekehe 'i he Fakakaukau: Ko e Founzá ke Ma'u ai 'a e Uouangatahá 'i he Nofo-Malí" 'Eletā Robert E. Wells, 342

"Fuakava 'o e Malí," 'Eletā Bruce C. Hafen, 54

"Malí mo e Vete Malí," Palesiteni Spencer W. Kimball, 201

ngaahi me'a ke fakamu'omu'á mo hono 'ai ke potupotutataú, 329–37

fakamaau, 71

“Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie ma'ú 'o e Mo'uí,” ‘Eletā M. Russell Ballard, 335
 “Ngaahi Mātu'a 'i Saioné,” Palesiteni Boyd K. Packer, 330
 tokoni ke tau kātaki, 33
 'a e fāmili, 246
 'oku lahi 'i he nofo-malí 'a e, 197

ngaahi me'a 'oku tau holi ke ma'ú mo e ngaahi fie ma'ú

fai fakafuofua 'i he, 251
 fakakaukau'i fakalelei 'a e, 127
 'oua 'e feto'oaki 'a e, 142

Ngaahi Monū'ía, ko e, 147

ngaahi ngafa mo e ngaahi fatongia fakalangi 'o e hou'eiki fafiné, 40–85

“Hou'eiki Fafine 'o e Siasí,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 425
 hou'eiki fafine 'oku 'ikai ke nau fiefia, 26
 kaunga 'o e kautaha 'a e kakai fefiné 96
 “Ki he Ngaahi Fa'ē 'i Saioné,” Palesiteni Ezra Taft Benson, 419
 “Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” 99
 “Ko e Fatongia 'o e Kau Fafine Angatonú,” Palesiteni Spencer W. Kimball, 416
 “Ko e Fiefia 'o e Mo'uí 'Aki e Palani Lahi 'o e Fiefia,” ‘Eletā Richard G. Scott, 429
 “Ko e Fiefia 'o e Tu'unga Fakaefiné,” Sisitā Margaret D. Nadauld, 82
 “Ko Hotau Fatongia Toputapu ke Faka'apa'apa'i e Hou'eiki Fafiné,” ‘Eletā Russell M. Nelson, 252
 “Ko e Kakai Fefine Kitautolu 'o e 'Otuá,” Sisitā Sheri L. Dew, 433
 “Ko e Me'a Pē Taha 'Oku 'Aongá:” Hoko ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange kia Kalaisi, 436
 “Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá,” ‘Eletā Dallin H. Oaks, 309
 lehilehi'i, 242

ngaahi ongó, mapule'i 'o e, 164, 165, 166, 168, 172, 195

ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá, 44–57

foaki 'a e me'afuaki 'o e Laumālie Mā'oní'oní, 48
 lakanga fakataula'eikí, 50
 mali fakasilesitialé, 52
 papitaisó, 47

sākalamēnití, 49
 'enitaumeni fakatemipalé, 51

ngaahi ta'ehaohaoa 'i he hoa malí, 54

ngaahi talatukufakaholo 'a e ngaahi tamaí, 402–07

“Ko e Ngaahi Talatukufakahoko 'a 'Enau Ngaahi Tamaí,” ‘Eletā Marion D. Hanks, 404

ngaohikoviá, 4–11

faito'o kona tapú, 68, 300
 fakalaumālié, 27
 fakasekisuálé, 134, 247
 “Mapule'i Ho'ó Loto 'Itá,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 396
 fakatu'asinó, 105, 247, 396
 fie ma'ú ki ai 'a e fakatomalá, 105
 “Hou'eiki Fafine 'o e Siasí,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 425
 ko e tupu mei he fielahí, 323
 “Ko Hono Fakamo'uí 'o e Ngaahi Ola Fakamamahi 'o e Ngaohikoviá,”
 ‘Eletā Richard G. Scott, 7
 “Ko Hotau Ngaahi Fatongia Toputapú,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 26

ngāué

“Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani,” 110
 ko hono ako'i 'o e fānaú ke, 298, 306
 tefito'i mo'oni 'o e, 110
 “Tuku Atu ho Mālohí ki he Ngāué,” ‘Eletā Neal A. Maxwell, 112

ngāue fakafaifekau

ngaahi tāpuaki 'o ha, 228, 236, 251
 pe mali, 229
 'ikai ha'isia 'a e kakai fefiné ke, 228

ngāue ma'u'anga mo'uí, ngaahi, 283

ngāue tokoni ma'á e to'u tupú, 68

Oaks, Dallin H., 3, 19, 75, 95, 98, 136, 165, 227, 296, 329, 361

“Fetokanga'aki Pē 'a e Tangata mo e Tangatá, Fefine mo e Fefiné,” 350

“Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá,” 309

ohí, 1

pa'angá. *Vakai*, fakapa'angá, ngaahi me'a,

pa'angá, ngaahi me'a faka-, 136–45. *Vakai foki*, mo'uá faitotonu 'i he, 152

"Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie ma'u 'o e Mo'uí," 'Eletā M. Russell Ballard, 335
 mateuteu 'i he, 389
 "Mo'ui Fakafalala Kiate Kita Pē," 'Eletā L. Tom Perry, 367
 mo'ui fakatatau ki he, 340
 "Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 152
 "Taha 'i he Pa'angā: Fakahinohino ki he Me'a Fakapa'aga 'a e Fāmilí," 'Eletā Marvin J. Ashton, 136
 vahevahe 'e he ongame'a malí hono fatongia'aki 'o e, 251

pa'anga 'oku fakahū, 140

Pace, Glenn L., x

Packer, Boyd K., x, 1, 45, 53, 75, 93, 95, 103, 157, 158, 162, 181, 184, 185, 201, 228, 287, 294, 295, 302, 327, 338, 361, 390, 403

"Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engata," 77

"Ko e Fauniteni 'o e Mo'uí," 166

"Ko e Malí," 215

Ko e Temipale Mā'oni'oni," 379

"Ko Hotau 'Ātakai Fakaeangama'á," 275

"Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kita," 364

"Ngaahi Mātu'a 'i Saioné," 330

palani 'o e fakamo'uí, 309–14

fālute e ngaahi ouau 'o e temipalé, 380

"Ko e Fiefia 'o e Mo'ui 'Aki e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Richard G. Scott, 429

"Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Dallin H. Oaks, 309

"Malí mo e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 'Eletā Joe J. Christensen, 339

palani 'o e fiefiá, 77

patiseti

mo'ui fakatatau ki he me'a 'oku ma'ú, 341
 ngāue 'aki ha, 138

Perry, L. Tom, 70, 91, 97, 109, 111, 117, 265, 293, 297, 304, 389, 410

"Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kita," 367

Petersen, H. Burke, 5, 319

Peterson, Mark E., 117, 296

Poelman, Ronald E., 293

ponokalafí, 315–19

fakatokanga fekau'aki mo e, 253, 262

potupotutataú mo e ngaahi me'a ke fakamu'omu'á, 329–37

"Ko Hono Tauhi ke Potupotutatau e Ngaahi Fie ma'u 'o e Mo'uí," 'Eletā M. Russell Ballard, 335

"Ngaahi Mātu'a 'i Saioné," Palesiteni Boyd K. Packer, 330

'a e ngāué, 111

Pratt, Orson, 187

Pratt, Parley P., 164

pule ta'emā'oni'oni

"Ko Hono Ikuna'i 'o e Kehekehe 'i he Fakakaukaú: Ko e Founa ke Ma'u ai 'a e Uouangatahá 'i he Nofo-Malí," 'Eletā Robert E. Wells, 342

ngaahi fehu'i ke vakai'i 'aki 'a e, 7

"Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 149

Richards, LeGrand, 102

Richards, Stephen L., 292

Romney, Marion G., 44, 54, 162, 296, 410

sākalamēnití, 49

Sāpaté, tauhi 'o e 'aho, 67

Scott, Richard G., 76, 100, 134, 146, 165, 185, 200, 224, 237, 287, 289, 328, 372, 411, 415

Ko e Fiefia 'o e Mo'ui 'Aki e Palani Lahi 'o e Fiefiá," 429

"Ko Hono Fakamo'ui 'o e Ngaahi Ola Fakama-mahi 'o e Ngaohikoviá," 7

"Ko Hono Ma'u 'o e 'Ilo Fakalaumalié." 176

Sētane

fakafepaki'i e ngāue fakatemipalé, 382

"Mapule'i Ho'o Loto 'Itá," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 396

feinga ke faka'auha 'a e palani 'o e fiefia 'a e 'Otuá, 158, 276, 309

"Ko Hotau Anga Fakasivilaise 'Oku Faka'au Ke Molé," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 394

"Li'aki 'a e Tangata Fakakakanó, Ka Ke Lava 'o Ikuna," 397

"Fuakava 'o e Malí," 'Eletā Bruce C. Hafen, 54
 ngaahi 'ahi'ahi 'a, 168, 38–42

taumu'a 'a, 309

teke'i 'a, 211

'ohofi e fāmilí, 120, 295, 319

'ohofi e nofo-malí, 104, 276

Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní

fakamatala ko e angahala mamafa 'a e tō'onga fakasekisuálé, 361

siokitá, 363

fakatupu 'a e mali veté, 105, 204, 210

"Ko Ia Kuo Fakataha'i 'e he 'Otuá," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 207

"Li'aki 'a e Tangata Fakakakanó, Ka Ke Lava 'o Ikuna," 'Eletā Neal A. Maxwell, 397

"Mānumanú, Siokitá, mo e Fakahōhōlotó," 'Eletā Joe J. Christensen, 142

ngaahi fakatu'utāmaki 'o e, 397

ngaahi tāpuaki 'o hono tukuangé, 401

ta'esiokitá, 13, 204, 401

'oku hoko ko ha me'afua, 20

"'Oku 'I ai 'Eku Fehu'i," Dr. Homer Ellsworth, 20

Sisū Kalaisi

"Ko e Kalaisi Mo'uí: Ko e Fakamo'oni 'a e Kau 'Aposetoló," 174

sivi toto, ngaahi, 376

Simpson, Robert L., 106

Smith, Barbara B., 111, 119, 409

Smith, George Albert, 93, 413

Smith, Joseph, x, 53, 375, 413

Smith, Joseph F., 13, 18, 164

Smith, Joseph Fielding, 44, 100, 187, 227, 374, 375

Snow, Eliza R., 95

Snow, Lorenzo, 165, 201

Stapley, Delbert L., 293

ta'engatá

"Ki he Mo'uí ni mo e Ta'engatá," 'Eletā Boyd K. Packer, 77

"Ko e Fāmilī Ta'engatá," 'Eletā Robert D. Hales, 119

"Ko Hono Tauhi ke Potupotutata e Ngaahi Fie Ma'u 'o e Mo'uí," 'Eletā M. Russell Ballard, 335

malí mo e Fakalelé, 14–16

ngaahi fāmilī, 119, 214

ngaahi fuakava 'oku ma'ú, 99

tupulaki, 199, 215, 217

'ilo, 55, 96–97

talangofua ki he ngaahi fekaú

mahu'inga ki ha nofo-mali fiefia, 187, 222

ngaahi ola 'o e, 264

'omi 'a e mālohi, 56, 178

Talmage, James E., 374

tamaí. *Vakai foki*, ngaahi fatongia mo e ngaahi tufakanga fakalangi 'o e kakai tangatá

fatongia 'aki ke tokonaki ma'á e fāmilī, 99, 241, 247, 283

fatongia 'o e, 238, 300

"Ko e Hoko ko ha Husepāniti mo ha Tamai Anga Mā'oni'oni," Palesiteni Howard W. Hunter, 245

hoko 'a e maumau ki he fānaú 'i he 'ikai ke 'i aí, 257

ivi takiekina 'o e, 258

ke pule 'i he mā'oni'oni, 99

"Ki he Ngaahi Tamai 'i 'Isilelí," Palesiteni Ezra Taft Benson, 241

"Ko e Ngaahi Nima 'o e Ngaahi Tamaí," 'Eletā Jeffrey R. Holland, 256

ko e pēteliake 'i he 'apí, 242

mo e tu'unga fakamātu'á, 292

muihui 'i he fa'ifa'itaki'anga 'a e 'Otuá, 258

ngaahi tāpuaki mei he, 240

ngaahi 'initaviu 'a e, 301

"Tamai, Fakakaukau'i Ho'o Ngaahi Foungá," 238

teuteu ke hoko ko ha, 251

uiui'i ta'engata 'o e, 241

Tanner, N. Eldon, 18, 53, 265, 295, 296

tangata fakakakanó

"Ko Hono Fufulu 'o e Loto Ipú," Palesiteni Ezra Taft Benson, 320

"Mapule'i Ho'o Loto 'Itá," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 396

"Ko Hotau Anga Fakasivilaise 'Oku Faka'au ke Molé," Palesiteni Gordon B. Hinckley, 394

"Li'aki 'a e Tangata Fakakakanó, Ka ke Lava 'o Ikuna," 'Eletā Neal A. Maxwell, 397

ngaahi fie ma'u 'a e, 142

tau'atāina, 162–63

fakapa'anga, 370

"Ko e Mo'ui Fakafalala Pē Kiate Kitá," 'Eletā Boyd K. Packer, 364

mei he mātu'á, 12

“Mo’ui Fakafalala Pē Kiate Kitá,” ‘Eletā L. Tom Perry, 367

tau’atāina ke filí

ko ha tefito’i mo’oni mahu’inga, 20, 169

“Tau’atāina ke Filí pe Ko e Ue’i ‘a e Laumālié?” ‘Eletā Bruce R. McConkie, 230

‘a e to’u tupú, 60

‘ikai ko e “fa’itelihā,” 276

tauhi’apí, 284

tauhi’fānaú. *Vakai*, tu’unga fakamātu’á: ko hono fa’ufa’u ‘o ha ‘api ‘oku uho ‘aki ‘a e ongoongolelé

tauhi ‘o e me’akaí, 141, 391

tāutaha

kāingalotu, 200, 245, 294, 373, 431

kakai fefine, 208, 226, 426

kakai tangata, 208, 227, 312

mātu’a, 371–73, 428

ngaahi fa’ē, 211, 255

Taylor, John, 164

tefito’i mo’oní, ngaahi, 32–88

fekumi ki he, 176

“Ko Hono Ma’u ‘o e ‘Ilo Fakalaumālié,” ‘Eletā Richard G. Scott, 176

mo’ui ‘aki ‘a e, talamu’akí, ix

tefito’i ‘ulungāanga mahu’ingá, ngaahi,

ko hono tokoni’i ‘o e fānaú ke mou’i ‘aki e, 307
mahu’inga ‘i he fili malí, 224

teití, ngaahi tu’unga mo’ui totonu ‘o e, 58–68)

Ki Hono Fakamālohia ‘o e To’u Tupú: Ko Hono Fakakato Hotau Fatongia ki he ‘Otuá, 60
uesia ‘e he ponokalafí ‘a e, 315

“‘Oku Founga Fēfē ‘Eku ‘Ofa ‘Iate Koé?” ‘Eletā Jeffrey R. Holland, 188

temipalé. *Vakai foki*, ‘enitaumení fakatemipalé; kāmeni fakatemipalé; ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouaú

“Ko e hā ‘Oku Tau Mali ai ‘i he Temipalé?” ‘Eletā John A. Widtsoe, 212

“Ko e Kāmeni ‘o e Temipalé: ‘Ko Hano Fakahā ki Tu’a ‘o ha Tukupā ‘i he Lotó’, ‘Eletā Carlos E. Asay, 383

“Ko e Temipale Mā’oni’oni,” ‘Eletā Boyd K. Packer, 379

ngaahi tāpuaki ‘o e, 176, 383

teuteu ki he, 374–88

Tenorio, Horacio A., 302

teunga

malí, 378

tāú, 265

teunga tau ‘o e ‘Otuá

kakató, 384

“Tui ‘a e Teunga Tau Kakato ‘o e ‘Otuá,” Palesiteni Harold B. Lee, 265

teuteu’i ‘e he anga-mā’oni’oni ‘a e mātu’á, 302

tohotohó, 1, 3

tonó. *Vakai*, anganofa ‘i he malí; ko e falalá ‘i he nofo-malí

tō’onga fakasekisuale. *Vakai*, fetokanga’aki pē ‘a e tangata mo e tangata, fefine mo e fefine

tufakangá, ngaahi. *Vakai*, ngaahi fuakavá mo e ngaahi ouaú

tuí. *Vakai foki*, ko e falalá ‘i he nofo-malí

kia Sīsū Kalaisi, 18, 177

ki he ngaahi fāmili ta’engata, 122

Ko e Fāmili: Ko ha Fanongonongo ki Māmani, 99

“Ko e Me’a Pē Taha ‘Oku ‘Aongá”: Hoko ko ha Kakai Fefine Tui Lahi Ange kia Kalaisi, 436

“Ko Hono Tanumaki ‘o e ‘Ulungāanga Faka-‘Otuá,” ‘Eletā Joseph B. Wirthlin, 153

tui fakalotú, me’a mahu’inga ‘i he fili malí, 206, 224

tukupā, 25–35. *Vakai foki*, ko hono veteki ‘o e palopalema ‘i he nofo-malí; ko e falalá ‘i he nofo-malí

“Kātaki Pea ‘e Hiki Hake Koe,” ‘Eletā Russell M. Nelson, 31

ki he hoá, 197

“Ko Hotau Ngaahi Fatongia Toputapú,” Palesiteni Gordon B. Hinckley, 26

“Malí mo e Vete Malí,” ‘Eletā David B. Haight, 87

tu’unga fakamātu’á: ko hono fa’ufa’u ‘o ha ‘api ‘oku uho ‘aki ‘a e ongoongolelé, 288–308

ko hono fakakoloa’i ha nofo-mali, 222

fatongia ke fakatupu ha mo’ui, 168

fiefia taupotu taha ‘o e, 19

tanumaki e ngaahi me’a ‘e malava ‘e he ngaahi ‘ofefiné, 85

“Ko e Tukupā Ma'ongo'onga Taha 'i he -
Māmaní—Hoko ko ha Mātu'a Lelei,” 'Eletā
James E. Faust, 305

ko e fekau, 99

“Ngaahi Mātu'a 'i Saioné,” Palesiteni Boyd K.
Packer, 330

tu'unga matu'otu'a, 236–37

tu'unga mo'uí, ngaahi

*Ki Hono Fakamālohia 'o e To'u Tupu: Ko Hono
Fakakakato Hotau Fatongia ki he 'Otuá*, 60
'oua 'e tuku hifo, 227

tu'unga tangata pe fefiné

“Ko e Fiefia 'o e Tu'unga Fakaefefiné,” Sisitā Mar-
garet D. Nadauld, 82

“Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá,” 'Eletā Dallin H.
Oaks, 309

ko ha 'ulungāanga mei he mo'ui 'i he maama
fakalaumālié, 99, 309

tu'unga tatau

“Ngaahi Makatuliki 'o ha 'Api Fiefia,” Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 149

'a e ngaahi hoa malí, 76, 246

'a e kakai tangatá mo e kakai fefiné, 4, 77, 93–94,
149, 246

Tuttle, A. Theodore, 304

ue'i fakalaumālié

“Tau'atāina ke Filí pe Ko e Ue'i 'a e Laumālié?”
'Eletā Bruce R. McConkie, 230

uouangatahá, 410–12. *Vakai foki*, falalá 'i he nofo-
malí; fakalelei'i e ngaahi palopalema 'i he nofo-malí

“Ko Hono Ikuna'i 'o e Kehekehe 'i he Fakakaukaú:
Ko e Founa ke Ma'u ai 'a e Uouangatahá 'i he
Nofo-Malí,” 'Eletā Robert E. Wells, 342

faka'apa'apá, faitotonú, mo e, 408

vahehongofulú

ko e malu'i mei he vete malí, 222

mo e ngaahi foakí, 37

totongi totonu 'a e, 137

vete malí, 86–90. *Vakai foki*, ngaahi fuakavá mo e
ngaahi ouaú

fakatupu mafasia lahi ki he fānaú, 216

“Ko Hono Fakatupulaki 'o e Nofo-Malí,” Palesi-
teni James E. Faust, 219

“Ko Ia Kuo Fakatahá 'i 'e he 'Otuá,” Palesiteni
Gordon B. Hinckley, 207

“Malí mo e Vete Malí,” 'Eletā David B. Haight, 87

“Malí mo e Vete Malí,” Palesiteni Spencer W.
Kimball, 201

“Fuakava 'o e Malí,” 'Eletā Bruce C. Hafen, 53
'oku fakatupu 'e he siokitá 'a e, 204, 210, 218

Washburn, J. Ballard, 46

Wirthlin, Joseph B., 23, 111, 159, 292, 297, 298, 391

“Ko Hono Tanumaki 'o e Ngaahi 'Ulungāanga
Faka-'Otuá,” 153

Wells, Robert E.

“Ko Hono Ikuna'i 'o e Kehekehe 'i he Fakakaukaú:
Ko e Founa ke Ma'u ai 'a e Uouangatahá 'i he
Nofo-Malí, 342

Woodruff, Wilford, 226

“Ko e Hā 'Oku Tau Mali ai 'i he Temipalé?” 212

Winder, Barbara, 410

Whitney, Orson F., 290

Widtsoe, John A., 183, 187, 330, 374, 375

Young, Brigham, 183, 187, 330, 374, 375

'ahi'ahí, ngaahi,

“'Oku Founa Fēfē 'Eku 'Ofa 'Iate Koé?” 'Eletā
Jeffrey R. Holland, 188

'i ai hono taumu'a, 15

'amanaki lelei

“Tanumaki 'o e Ngaahi 'Ulungāanga Faka-'Otuá,”
'Eletā Joseph B. Wirthlin, 153

'oku 'omi 'e he ongoongolelei 'a e, 122

'oku 'omi 'e Sīsū 'a e, 14

'api

ma'u 'o ha, 71, 141

tauhi mo ngaohi 'i, 391

'ata'atā ke fili, 172, 276

'eke'i meiate kita 'ete ngaahi ngāué

ka maumau'i e ngaahi fuakavá, 100

'a e ngaahi fa'eé mo e ngaahi tamaí, 99

'a e to'u tupú, 60

'enitaumeni fakatemipalé,

fuakava 'o e, 51, 374

mo e silá, 377

taumu'a 'o e, 375

'ilo fakalaumālié, 176–80

'ilo 'o e ngaahi me'a fakalaumālié, 176–80

“Ko e Malu 'i he Fale'í,” 'Eletā Henry B. Eyring, 346

“Ko Hono Ma'u 'o e 'Ilo Fakalaumālié,” 'Eletā Richard G. Scott, 176

'Initanetí, 262, 318

'itá

“Mapule'í Ho'o Loto 'Itá,” 396

mapule'í ho'o, 27, 191, 250

'ofá, 183–98

fie ma'u ke fakahā, 255

“Ko ha Feohi 'o e 'Ofa mo e Femahino'aki,”

'Eletā Marlin K. Jensen, 193

matu'otu'a mo fuoloa, 167

mo e feohi fafale fakaesinó, 165

'i he hoá 'o lahi ange he ní'ihí kehé, 120

“'Oku Founa Fēfē 'Eku 'Ofa 'Iate Koé?” 'Eletā Jeffrey R. Holland, 188

'ofa faka-Kalaisí, 23–24

“Ko ha Feohi 'o e 'Ofa mo e Femahino'aki,” 'Eletā Marlin K. Jensen, 193 uouangataha 'i he, 410

“Ko Hono Tanumaki 'o e Ngaahi 'Ulungāanga Faka-'Otuá,” 'Eletā Joseph B. Wirthlin, 153

“'Oku Founa Fēfē 'Eku 'Ofa 'Iate Koé?” 'Eletā Jeffrey R. Holland, 188

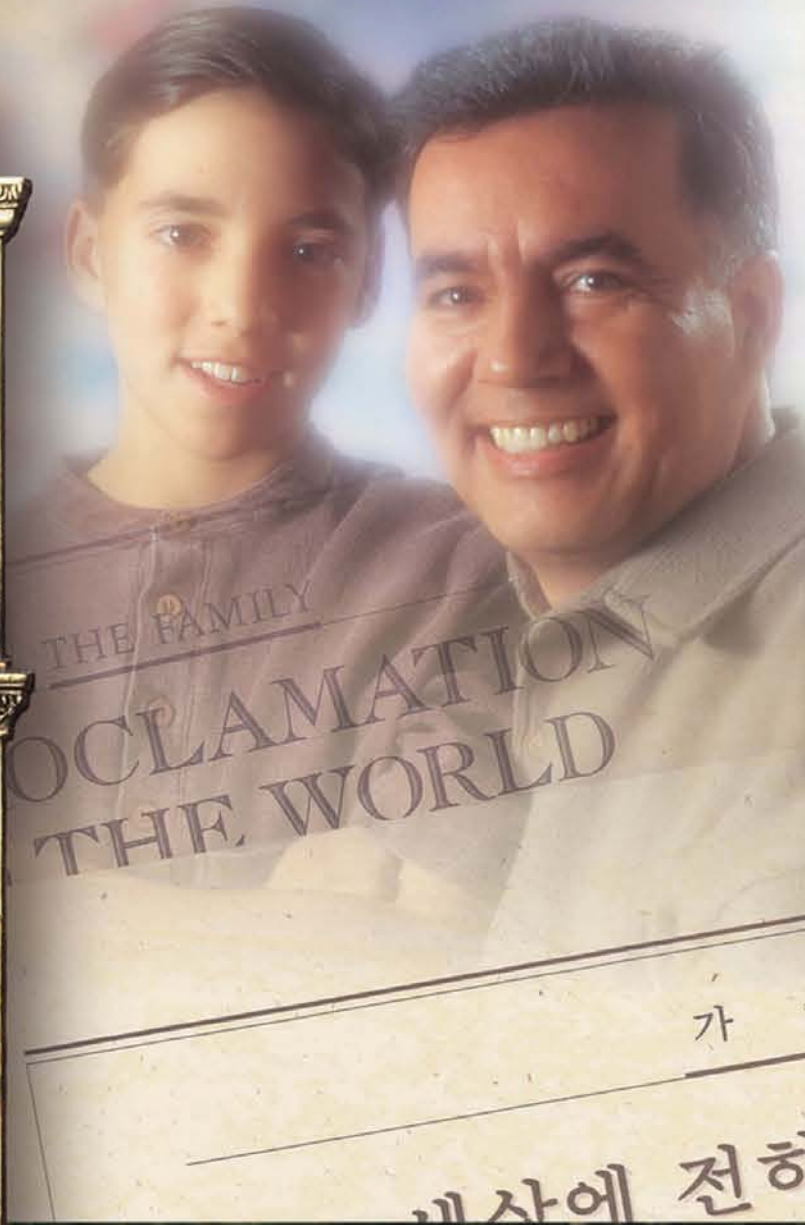
'ofa mateakí. *Vakai foki*, ko e falalá 'i he nofo-malí

ki he hoá, 249

uouangataha 'i he, 411

'ulungāanga fakafonuá mo e matalí 'i he fili malí, 200, 224)

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
 'O E KAU MĀ'ONI'ONI
 'I HE NGA'HI 'AHO
 KIMUI NĪ

TONGAN

4 02353 11900 0
 35311 900